

ERAL SIR ARCHIBALD GALLOWAY, K. C B, CHAIRMAN,

JOHN SHEPHERD, ESQ; DEPUTY CHAIRMAN,

BELL, BART,

FRANCIS WARDEN, ESQ,

SIR HENRY WILLOCK B. L. S.

ESQ,

SIR JAMES WEIR HOGG, BART, M P,

IN, ESQ, M P,

WILLIAM HENRY C PLOWDEN, ESQ, M P,

RGE TUCKER, ESQ,

LIEUTENANT COLONEL WILLIAM H SYKES

YDER ESQ,

MAJOR JAMES OLIPHANT

ESQ,

JOHN CLARMONT WHITEMAN, ESQ,

ICE, ESQ,

THE HONOURABLE WILLIAM H L MELVILLE,

J JENKINS, G C B,

ROSS, DONNELLY MANGLES, ESQ

ION, ESQ

MAJOR GENERAL JAMES CAULFEILD, C B,

BUTTERWORTH BAYLEY, ESQ,

WILLIAM JOSEPH EASTWICK, ESQ

DIRECTORS.

FOR MANAGING THE AFFAIRS

OF

THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY,

THIS ORIGINAL RECORD

THE EARLY INSTITUTIONS OF THE NATIVES OF INDIA

IS RESPECTFULLY AND GRATEFULLY DEDICATED

BY THEIR OBEDIENT SERVANT,

MAX MULLER.

sanhitā, (the Sanhitā and the Pada-text,) together with the only complete commentary on the Rig-veda now existing, the Mādhaviya-vedārtha-prakāśa by Śāyanāchārya. As the limits of this publication were fixed, it became necessary to save space as much as possible, in order to get at least the whole of the text and commentary into the prescribed compass of the edition. For this reason, as well as because this edition was destined for the use of Indian as well as European scholars, I had to exclude, and to reserve for a separate work, all critical and explanatory notes of my own, together with the various readings of the MSS.

My principal object in this present edition is therefore to give a correct text of the Rig-veda, and to restore from the MSS. a readable and authentic text of Śāyana's commentary. The former was by far the easier task. The MSS. of the Rig-veda have generally been written and corrected by the Brahmans with so much care that there are no various readings in the proper sense of the word, except those few which are found noticed as such in the Commentaries or in the Prātiśākhya. Even these are generally of small importance, and seldom affect the meaning of a sentence. For the most part they arise from niceties of orthography and calligraphy, which by themselves are of little importance to a European scholar, though they may become of interest if considered with reference to the peculiarities of the old Śākhās or branches of the Veda. The hymns of the Rig-veda are happily much more free from these orthographic minutiae than the prayers of the Sāma and Yajur-veda. Of real importance, however, for critical purposes, are the alterations which the verses of the Rig-veda have undergone when incorporated into the ceremonial prayers of the Sāma, Yajur, and Atharva-vedas. But neither are these alterations to be considered in the light of *variæ lectiones*, and, as they cannot be used for a critical restoration of the received text of the Rig-veda, they will better be considered in a general critical account of the whole Vaidik literature^b.

For the text of the Rig-veda I have made use of the following MSS.

I. *Sanhitā-text.*

S. 1. A manuscript in the collection of the Rev. Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library at Oxford. It contains all the eight Ashtakas (Ogdoads)

^b The importance of these alterations has been pointed out by Professor Benfey, in his valuable edition of the Sāma-veda-sanhitā; Introduction, p. lvii. "Die Hymnen des Sāma-veda herausgegeben, übersetzt und mit Glossar versehen von Theodor Benfey, Leipzig. F. A. Brockhaus, 1848.

of the Rig-veda. The first *Ashṭaka* consists of 89 leaves without a date, the last leaves having been replaced by a modern hand. The second comprises 70 leaves, and has no date. The third, of 92 leaves, is dated *Samvat* 1777. The fourth, of 100 leaves, is dated *Samvat* 1776. The fifth, of 102 leaves, is dated *Samvat* 1771. The sixth, of 104 leaves, has no date, the last leaves being of more modern origin. The seventh consists of 90 leaves, and is dated *Samvat* 1777. At the end of the sixth *Adhyāya*, *Vargas* 14—28 are wanting in this MS., but have been added afterwards by the original writer on two separate leaves. The eighth *Ashṭaka* consists of 104 leaves, without date. There are four different handwritings to be distinguished in this manuscript. *Ashṭakas* 3—7 are written by the same hand, about the year A. D. 1720, at Benares. The name of the writer, however, is every where carefully scratched out with yellow ink. The last ten leaves of the sixth *Ashṭaka* are written by the same person, who copied the second *Ashṭaka*. The first and last *Ashṭakas* again are copied by a third writer: while some few leaves on white paper belong to a fourth and quite modern hand, and have probably been supplied by the Pandit employed by Dr. Mill.

S. 2. Another manuscript in the collection of Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library. This also is a complete copy of all the eight *Ashṭakas*. The first *Ashṭaka* consists of 103 leaves, without date. The second has 93 leaves, and is dated Śāka 1679 (A. D. 1757). The third fills 97 leaves, and is dated Śāka 1677. The fourth comprises 92 leaves, and is dated Śāka 1679. The fifth consists of 62 leaves; the sixth of 80 leaves; and the seventh of 76 leaves; all of them without dates. Leaves 12—37 in the seventh *Ashṭaka* have been supplied by a modern writer. The eighth *Ashṭaka* comprises 130 leaves, and is dated Śāka 1776. In this manuscript also four different writers can be distinguished: to the first belong *Ashṭakas* 1—4; to the second, *Ashṭakas* 5—7; to the third, the eighth *Ashṭaka*; and to the fourth, the modern additions in the seventh *Ashṭaka*.

S. 3. The third manuscript belongs to Mr. Colebrooke's collection, deposited in the Library of the East-India-House, where it forms Nos. 129—132 of the Catalogue. No. 129 contains the *Grihya-sūtras* of Āśvalāyana and the first and second *Ashṭakas*. The first *Ashṭaka* contains 59 leaves, and is dated *Samvat* 1802: the second contains 60 leaves, and is of the same date. No. 130 contains the third and fourth *Ashṭakas*; the former of 53, the latter of 54 leaves;

both dated Samvat 1801. No. 131 contains Ashtakas 5 and 6; the former of 54 leaves, the latter of 56 leaves; both dated Samvat 1802. No. 132 contains the Sarvāṃkṛāṇa and Ashtakas 7 and 8; the former of 56, the latter of 61 leaves; equally dated Samvat 1802. The whole Manuscript was evidently written by one person, about the year 1745: his name is scratched out, but seems to have been Somagopakāśinātha.

II. Pada-text.

P. 1. A maṇuscript in Dr. Mill's collection, now belonging to the Bodleian Library. It contains all the eight Ashtakas. The first Ashtaka consists of 97 leaves, and is dated Samvat 1727, Śāka 1592 (A. D. 1670). The second contains 129 leaves, and is dated Samvat 1728. The third fills 109 leaves, and is not dated. The fourth has 107 leaves, and is dated Samvat 1727. The fifth contains 84 leaves, without a date; the last leaf having been supplied by a modern hand. The sixth Ashtaka comprises 89 leaves, and is not dated. The seventh consists of 95 leaves, and is dated Samvat 1672 (A. D. 1615). It was difficult, however, to read the last page, which contains the date and the name of the writer, but has been pasted over with yellow paper^c. The eighth Ashtaka contains 86 leaves, but breaks off with the last Varga of the seventh Adhyāya. The rest has been supplied by a modern manuscript, without accents, dated Samvat 1857, Śāka 1722 (A. D. 1800). In this manuscript also four different hands may be traced. The oldest part is the seventh and eighth Ashtakas, written in A. D. 1615: next come Ashtakas 1—6, written in A. D. 1760: thirdly, the supplement of the eighth Ashtaka, written in A. D. 1800: and lastly, some few leaves of still more modern origin, probably copied by a Pandit employed by Dr. Mill.

P. 2. A complete copy of the Rig-veda-sanhitā, bequeathed by John Taylor M. D., to the Hon. Court of Directors of the East-India-Company, and entered

^c All that can be read is स्तुति संवत् १-१२ वर्षों
 छे--- श्रीद्व-गर्यालक्ष। छ---ज्ञातीयवपुस्ते---
 Even this has been traced over with ink, by
 which it became still more illegible. After-
 wards another writer has given the date at
 which the accents were added, but there also
 we can only read संवत् १६— etc. To judge from

the handwriting of the MS. and from the
 fragmentary passages which are still legible,
 I conclude the MS. to have been written by
 Damodara-Sadāśīva, who generally signs him-
 self श्रीद्वनागर्यालक्ष्यं आर्यतन्त्रागच्छातीयवपुस्ते-
 योन्नमसुतसदाशिवेन (or दमोदरेण or दमोदरसदाशिवेन)
 लिखितं । He was still alive in Samvat 1706.

in the Catalogue under No. 2032. It has been copied at Bombay, and is bound together in one large volume: its date is from Śāka 1736 to 1737: the name of the writer Rāmabhaṭṭa, called Sebenkāṭa.

It was not necessary for an editor of the Rig-veda to collate a greater number of MSS., or to classify them according to their age and origin. I have seen nearly all the MSS. of the Rig-veda which exist in Europe, and I feel convinced that no use can be derived from them as manuscripts, because all of them are but transcripts, more or less carefully executed, of one and the same text^d. If there were, as in other Sanskrit works, corrupt passages, on which doubts might exist, a comparison of the Sanhitā-text with the Pada-text, or a reference to the Commentary, would have been sufficient to remove such doubts. But so far from this being required, the reading of the Sanhitā-text, the Pada-text, and the text which the commentator had before him, can each be established with such certainty by the MSS., that it would be wrong to correct even the smallest differences in the quantity or accent of vowels which occur occasionally between these three texts, but which are always supported by the full testimony of each class of MSS. There are instances in almost every hymn where a long vowel occurs in the Sanhitā-text, while the Pada-text has a short one. The commentator considers these productions of a short vowel as Vaidik liberties. But in some cases where a long vowel seems to be regular, and the Pada-text has notwithstanding a short one instead, this shortening is equally pronounced by Śāyana as a Vaidik irregularity: for instance, Rv. 1, 37, 11. च्यवसंति instead of च्यावसंति^e; 1, 61, 14. भूम instead of भूमा^f. Instances occur where the text followed by the commentator is different from the text of our MSS. Rv. 1, 48, 5. पङ्क्त is both in the Sanhitā and Pada-text an oxytone, while Śāyana explains it as a paroxytone. Rv. 1, 116, 1. the Pada-text has ञ्मेगाय, while, according to Śāyana, the author of the Pada-text (Śākalya) must have read ञ्मेःगाय. Rv. 1, 61, 9 the Pada-text ought to have, according

^d The late Dr. F. Rosen, who had undertaken an edition of the Rig-veda, part of which was published after his lamented death in 1837, has for the same reason given no various readings for the text of the Sanhitā: and I may also quote Dr. A. Kuhn of Berlin, on the same subject, as a later but not less weighty authority on questions connected

with Vaidik literature; *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik*, Berlin, 1844, p. 131.

^e पदकाले ह्यस्य चादसः ॥

^f चादसमत्वं पादकाले कृतं ॥ Cf. 1, 84, 4. मादने; 1, 84, 6. the short *i* in रयितर instead of रयीतर is called अवयवहन्मये चादसं ह्यसत्वं; while 1, 11, 1. रयीतनं रयीनां is explained by रयशब्दादुत्पन्नम्ये नश्चादसं दीर्घत्वं. Cf. Pāṇini, VIII. 2, 17, 2.

to Sáyana, सःराट्, but all the MSS. have सःराट्. Rv. 1, 52, 10. रोदसी has no accent in the Sainlita and Pada-text, while Sáyana explains it as if it were a paroxytonon.

Notwithstanding the great accuracy with which the MSS. are written, occasional mistakes occur. Letters, syllables, and words are sometimes left out, sometimes misplaced in one or other of the MSS., owing to inevitable inadvertencies on the part of the copyist^h. They never occur, however, in more than one MS. in each instance, and I know only one case in the first Ashtaka where a real *varietas lectionis* might seem to have arisen in this manner, Rv. 1, 112, 19: MSS. S. 1, 2, 3. and P. 1. have ऊहयुः, which Rosen has adopted; while P. 2. and the Commentator have निःऊहयुः.

As to the spelling of words, I have endeavoured as much as possible to preserve consistency, and never to deviate from the general laws of Sanskrit orthography, except where Vaidik peculiarities were based on the unanimous authority of all the MSS. Each MS. has its own peculiar character, which must be known and taken into account in order to make proper use of itⁱ.

^g Sáyana does not explain how रोदसी could be without an accent in the text, though generally he endeavours to account for irregular accents; that is to say, to reconcile them with the rules of Pápiní. See, for instance, 1, 61, 1. where he even admits of a सरथितनीयः ॥

^h This the writers of MSS. admit themselves in several cases. For although they generally say at the end of a MS. that they have copied it as it was in the original, and that it is not their fault if mistakes occur, yet they complain frequently of the hardships and difficulties of their work. I subjoin a few specimens of their poetry:

अहश्यभावात्मनिभमाद्वा यदापेहीनं लिखितं मयात् ।
तत्सर्वमर्थिः पयिपोषनीये कोपं न दुर्बुधः खलु लेखकेषु ॥

"If I have written a mistake here, because I could not see, or my mind was wandering, noble persons may correct it all, but let them not be angry with writers."

मुनेरपि मतिर्भङ्गो भीमस्यापि परानयः ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मयं दोषो न दीयतां ॥

"A Muni even may err; Bhíma even was vanquished: be it right or wrong, no fault must be given to me."

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

"As I have seen the book, so I have written it; be it right or wrong, it is not my fault."

भग्नपृष्ठकटिग्रीव स्रग्महश्चिरधोमुखं ।
क्वेन लिखितं शयं यत्नेन प्रतिपालयेत् ॥

"My back, my hips, and my neck are broken; my sight is stiff in looking down: keep this book with care which has been written with pain." Others read चद्धमुष्टिः instead of स्रग्महश्चिरः.

ⁱ Rv. 1, 50, 6. for instance, in order to support a conjecture, great stress has been laid on the fact that in. भुर्यन्तं जनीं सनु, the long *a* of जनीं has been added by a later hand in S. 3. (Cf. Zur Literatur und Geschichte des Veda. Drei Abhandlungen von R. Roth. p. 82.) Yet though S. 3. is certainly a very accurate copy, it could scarcely be expected to have preserved traces of an older

Some MSS., for instance, avoid certain groups of double letters, not only where the reduplication arises from phonetic laws, but also where two independent letters have been joined together. This shorter way of writing occurs not only in Vaidik, but also in other MSS., and cannot be considered as affecting the pronunciation of words, because the simple letter makes the preceding vowel long, as if a double letter had been written. I have seen, therefore, no reason for adopting this way of spelling in a printed edition, because other Vaidik MSS., frequently give the double letters where they ought to stand, according to the laws of Sanskrit grammar, and because a deviation from these laws might lead to confusion. Some MSS. write a double aspirate, where, according to the laws of Sanskrit grammar, the first of the two letters ought not to be aspirated. I mean forms like *ज्विद्वि* instead of *ज्विद्वि* etc. As good MSS., however, restrict this peculiarity to the group *द्व* instead of *द्व*^k, and as in this case also carefully written MSS. preserve the regular form *द्व*, it would have been to no purpose to give up a general phonetic law (on the incompatibility of two aspirates) for what may be after all a mere difference in writing¹. But although I have tried to be as consistent as possible in the way of spelling, yet I have submitted to the authority of the MSS. in cases where their testimony was quite unanimous,

reading than Yāska had before him in the Nirukta, where this verse is quoted (Nirukta, xii. 22) with the long *a*. The fact is, as will appear from a more accurate collation of this MS., that S. 3. dispenses most frequently with writing the long vowel in cases of Anuśāsa in words where there can be no doubt that the long vowel is necessary, and where all the other MSS. have it. Instances of this occur continually, and have generally been corrected by the writer who added the accents; as in 1, 48, 14. *सोमं जमि*; 1, 45, 1. *रुद्रं आदित्यं उत*; 1, 44, 1. *देवै उपसृप*; 1, 44, 4. *देवै सज्जा*; 1, 44, 7. *देवै इह*; 1, 47, 5. *असौ सवत्*, etc. Sometimes the long vowel is not written, but, according to the laws of Vaidik grammar, the quantity is marked by a particular sign: Rv. 1, 63, 1. *महै २३ इद्र*; 1, 62, 12. *सुमै २३ असि*; 1, 59, 6. *जपयै २३ अपूनीत*; here also another hand has added the long vowel. Rv. 1, 59, 1. again, we find *ननै ३३ उप* instead of *ननै*

उप. This does not at all exclude the possibility of an old mistake in this verse (Rv. 1, 50, 6), but it shows that, in order to make proper use of a MS. it is not sufficient to collate a few passages, but that the whole character of a MS. must be studied by a careful collation before it can be used as an authority for particular passages.

^k Other groups, which also occur occasionally, but never in all the MSS. at the same time, are *व्य*, *व्य*, and *व्य*. Cf. Benfey, *Sāma-veda*, p. xxxiv.

¹ *द्व* may be meant for *द्व*, in the same way as *क* is meant frequently for *क*. Bukka's name is spelt *बुक्क* and *बुक्क*; and in words like *शक्करी* and *शक्करी* it is often difficult to say which form is meant; as words like *पृक्क* also, where there can be no doubt as to the double *k* and its pronunciation, are written *पृक्क*.

particularly with regard to nasal letters, because in such cases there was reason to suppose that certain peculiarities, if exhibited by all the MSS., might rest upon the authority of that Prātiśākhya to which our MSS. belong. Whether with the conflicting testimonies of old Grammarians, quoted in the Prātiśākhyas, it will be possible to restore the whole Sanhitā of the Rig-veda in such a manner as to include all the minute niceties of spelling prescribed by different members of each Śākhā, is a question on which I should feel inclined entirely to submit to Professor Roth's authority, who has devoted much time and learning to this interesting branch of Vaidik literature.

There is only one case where I thought it better to deviate from the way of spelling adopted by the Vaidik MSS: this is with regard to the Avagraha. The Vaidik MSS. use the Avagraha where a hiatus arises from two vowels meeting at the end and beginning of two words, while the common custom has been to use this sign to mark the elision of an initial *a*, which has been dropped in order to avoid a hiatus between it and a preceding vowel. If the Vaidik use of the Avagraha had been adopted, it would have been necessary to introduce a new sign for cases of real elision, which the Vaidik MSS. do not mark at all. Instead of this I have preferred to retain the Avagraha where it is of real use in marking the place where a letter has been dropped, and to exclude it where it has no other purpose than that of marking a hiatus^m, which is quite as clear to the eye without any such sign.

I have now to state the principles which I have followed in editing the Commentary of Śāyana. If the MSS. of the Rig-veda are generally the best, the MSS. of the Commentaries are nearly the worst to be met with in Sanskrit libraries: they have generally been copied by men who did not understand what they were writing, and the number of mistakes is at first sight quite

^m The Avagraha is used in Vaidik MSS., not only where an elision ought to have taken place, according to the general laws of Sanskrit grammar; (for instance, ह्योऽस्यै; क्षयिसेऽस्ति, येऽस्यदीपु, पृथिवीऽनः;) but also after those vowels which Sanskrit grammarians call prāgrihya, and which are never affected by a following vowel, like अन्तर्गच्छ-यातं, समानर्गच्छन्तेऽनूची, ससेऽस्युः. The same sign is put also after a vowel which

has been modified by the influence of one immediately following, as अस्माऽक्षयं, विच-यऽक्षयं, दुरोऽक्षयः; and even where a final consonant has been dropped on account of a following vowel, as देवाऽक्षु, विशऽक्षि-गति, कुम्भीऽक्षिचत. By being employed for so many purposes, and this not at all consistently, the Avagraha, as it stands in Vaidik MSS., is of little use.

discouraging. No class of writings would have needed more to be copied by men who were masters of their subject than commentaries such as these, which abound in short extracts, taken, without any further reference, from other books on grammatical, etymological, ceremonial, theological, and philosophical subjects. Most of these quotations are only detached fragments, full of technical expressions, and often quite unintelligible by themselves. In order to understand, nay frequently in order to read these passages, it was necessary to have recourse to the works from which they were taken. Some of these works were already published, but others existed only in MS., and had first to be analysed, and furnished with alphabetical indices, before any use could be made of them. By this process, however, a double advantage was gained. In most cases a comparison with the work from which passages were quoted served to correct the mistakes of the Commentary; while in other cases a frequent recurrence of the same quotation in the Commentary furnished also the means of correcting false readings in the original works, or supplied, at all events, a well-authenticated *varietas lectionis*. Sometimes, however, the same passage is quoted differently in different places of the Commentary. This may be accounted for by the fact that Indian authors trust so much to their memory as to quote generally by heart. Such slight differences, therefore, I have left unaltered whenever they were supported by the testimony of the best MSS.

As to the other part of the Commentary, which contains the original explanations of Mādhava, as edited by Sāyana, a similar advantage for a critical restoration of corrupt passages was derived from the frequent repetition of the same explanations in different hymns, which also made it easier to become familiar with the style of the Commentator, and his whole way of thinking and interpreting the Veda. It was a further advantage that the MSS. were most numerous for the first book of the Commentary, and, as Sāyana says with regard to the first Adhyāya of his Commentary, *सुप्रवक्ष्यता सर्वं योद्धुं शक्नोति बुद्धिमान्* "he who has got through this, can understand the rest," it might, at all events, be said with some truth, that after having worked through the first Aṣṭaka, an editor may go on to the rest with a smaller number of MSS.

For the first Aṣṭaka I had twelve MSS. However, we have learnt from Greek and Latin philology that a great number of MSS. is not at all desirable for critical purposes. In most cases those numerous MSS. which have been

collated for classical authors have only served to spoil the text; to make the reading of doubtful passages still more doubtful; and to give rise to a mass of conjectural readings, based either upon the authority of the transcriber of a MS., or upon that of an ingenious editor. In this manner an immense deal of labour has been wasted in classical philology; so that now, after the simple rules for using MSS. have been laid down by a new school of critical philologists, such as Bekker, Dindorf, Lachmann, and others, almost all the old editions of classical authors have become useless for critical purposes, with the exception of some of the *editiones principes*, which, as they simply reproduced one MS., though generally a very bad one, can claim for themselves at least a certain degree of authenticity. Before MSS. can be used for critical purposes, it is necessary that they should themselves be examined critically, in order to determine their origin, their age, and their genealogical ramifications, and thus to fix their relative value. If it were possible to recover the original MS. of a work, as written by the author himself, there would be no need of criticism; we might dispense with all later MSS., and we should merely have to reproduce the original text, pointing out at the same time such mistakes as the author himself might have committed. But generally our MSS. are much later than the composition of the works which they contain, and, if compared with one another, they are found to differ from each other, partly in mistakes and omissions, partly in corrections and additions, arising, in the course of centuries, from the hands or heads of ignorant or learned transcribers. For the most part these various readings are not peculiar to one or the other MS. only, but the same mistakes occur generally in several MSS. at the same time. Now, if there are, for instance, certain MSS. which omit a certain number of passages that have been preserved in others, we may safely conclude that the MSS. which coincide in omitting these passages flow from the same original source. But out of the number of MSS. which thus coincide in omitting certain sentences, some may again differ in other characteristic passages, and thus form new classes and subdivisions. By carefully collecting a large number of such characteristic passages, all the MSS. of an author arrange themselves spontaneously, and form at last a kind of genealogical series, where each has its proper place, and commands, according to its position, but not according to its age, its proper share of authority. For a MS. may be of modern date, yet if by a comparison of certain classical passages it can be shown to have been

copied immediately from an old MS., it inherits, so to say, a greater share of authority than MSS. which, though of greater age, are of more distant relationship. Here, however, a distinction must be made between the authenticity and the correctness of a certain reading. As the date of the oldest MS. reaches but seldom to the age of the author of the work, we can only expect by a critical, and, so to say, genealogical arrangement of MSS., to arrive at the best authenticated, not at the original and correct text of an author. It sometimes happens, indeed, that all the MSS. of a work can be shown to have originated from one MS. which is still in existence, as is the case, for instance, with Sophocles. But most frequently there remain in the end two or more different groups of MSS., each with its own peculiar readings, and each group entirely independent of the other. In the former case the best that can be done in a merely critical edition is to reproduce the oldest and best authenticated MS. But it frequently happens, that even in the oldest MS., upon which all the others depend, mistakes occur, which have been corrected in more modern MSS., sometimes by mere conjecture, sometimes by using quotations from an author occurring in other works which have preserved a more ancient and more correct reading. Such passages are open to philological discussions, and have to be treated in notes. In the latter case, if there remain several independent branches of MSS., the task becomes more difficult; and as each class of MSS. may claim for itself the same degree of authenticity, it becomes the duty of an editor to choose in each particular case the reading of that class of MSS. which may seem to him most correct, and best in accordance with the general style of the author. Frequently, however, even in this case one class of MSS. will be discovered, which by its general character of correctness acquires a right to overrule the testimony of the other classes in doubtful passages. All this must be finally settled before a critical edition of any author can be commenced; and it is necessary, therefore, for an editor to collate most carefully even those passages where the various readings of MSS. bear the evident character of mere mistakes, but where, notwithstanding, the omission of a single letter may often serve to point out the connection of a certain class of MSS. Grave errors and long omissions are generally much less characteristic as marking a family likeness between certain MSS. than small and insignificant mistakes, because the former have often struck those who copied a MS., and have induced them to correct erroneous readings on their own authority, or to supply important

omissions from other MSS., in case they could be procured. The more insignificant mistakes, on the contrary, were more likely to be overlooked and to remain unaltered.

With regard to the twelve MSS. of the Commentary to the first *Ashtaka* of the *Rig-veda*, I have only succeeded in reducing them to three independent classes. It is not very likely that MSS. should still be found in India contemporaneous with *Sāyana*, though, if we could trust native authorities, copies of *Sāyana*'s works have been buried in the ground near *Vidyānagara*. Excluding these MSS., the existence of which is extremely problematical, I am convinced that there are no MSS. at present which have any claim to be considered as exhibiting the Commentary exactly such as it came from the hands of *Sāyana*.

I shall proceed to give a list of those MSS. which I have made use of for this edition. I shall call the three classes, to which all the MSS. belong, A, B, and C, marking at the same time each particular MS. by its own number.

A.

A 2. A manuscript in four volumes, containing all the eight *Ashtakas*. It was presented by *Colebrooke* to the library of the East-India-House, where it is entered under Nos. 2133—2136. It contains also the text of the hymns, but not throughout. In some *Ashtakas* the accents also are marked. It is dated between 1747 and 1760, and has been written by different hands at Benares. It is on the whole the most valuable MS., and the only one which represents this first class of MSS. throughout the whole of the Commentary, though in some of the later *Ashtakas* long passages are wanting in this MS. also.

For the first *Ashtaka* I have to include in this class—

A 1. An old MS. of the National Library at Paris, containing the first

First *Ashtaka*:

शाके विष्णुपदागद्यकुमित्रे मासे नभस्याभिधे ।
पथे मेचकसंज्ञके मुनित्रिषौ वाचस्पतेर्वासरे ।
श्रीनारायणदीक्षितानुवचनादेतन्मुदा पुलकं ।
विश्वेशस्य पुरे व्यलील्लिखदलं श्रीशंकरापीतये ॥

This gives *Sāka* 1673, or 1751 A. D.

Fourth *Ashtaka*:

बालकृष्णद्योत्रियेण खरिः संयोजितो मुदा ।
मार्गशृङ्गत्रयोदश्यां नंदगंगिंदुशाकके ॥

This gives *Sāka* 1669, or 1747 A. D.

Sixth *Ashtaka*: संवत् १८०६ = 1749 A. D.

Seventh *Ashtaka*: संवत् १८०९ वर्षे आश्विने मासे
कृष्णपक्षे तृतीयायां त्रिषौ भीमवासरे लिखितमिदं पुस्तकं
श्रीमन्नारायणदीक्षितपाठनकटोपनामेन खाधिं पराधिं च ॥
This gives 1752 A. D.

Eighth *Ashtaka*: संवत् १८१९ माघमासे कृष्णपक्षे
तयोदश्यां सोमवासरेऽयं श्रृंगः संपूर्णः । लिखितो राघ-
कृष्णेन छादेण श्रीकाश्यां पुण्याम् ॥ This gives 1760
A. D.

Ashtaka only. It is well written, and indeed gave me the first hope that a critical edition of Sáyana might still be possible. It is dated Samvat 1625° (1682. A. D.), and is in many respects more useful than A 2. But, though of earlier date than A 2, it cannot be considered by any means as the original from which A 2. was copied: for although the omission of passages which stand in A 1. might be ascribed to the negligence of the transcriber of A 2, yet there are also whole lines which are left out in A 1, but which are not wanting in A 2. Both MSS. flow from one original source, and their authority is on the whole equal; though A 1, as being the earlier branch, has thereby some advantages over A 2. The absence of the other seven Ashtakas in A 1. is a great loss for an edition of the Commentary.

To the same class must also be referred A 3, the MS. of the first Ashtaka in Sir R. Chambers' collection, now in the Royal Library at Berlin. Of this old MS., which is in a very bad state of preservation, I possess no complete collation, but only short notes and extracts which I made before I had seen the MSS. at Paris and London, and before I was in a position to conceive the possibility of a critical edition of the Commentary. A comparison of several characteristic passages, however, shews the connection of this MS. with A 1. and A 2, with which it coincides in several of its right as well as of its wrong readings. As I was not able, however, to verify in each particular passage the reading of this MS., it is not to be understood as included in the general designation of class A, unless especially mentioned.

B. . .

The second class, B, is represented by two MSS., both of them complete copies of the Commentary. I owe my first acquaintance with this class of MSS. to the kindness and liberality of Professor E. Burnouf, who allowed me, during my stay at Paris, to copy and collate the MS. of Sáyana in his possession. Besides several passages which are corrected or supplied by this MS. in places where mistakes or omissions occur in A. or C, it contains also a number of passages which evidently bear the character of later additions: they stand frequently without any connection with the rest of the Commentary, and I had no doubt that they owed their origin to marginal notes which had been added by Brahmans while studying the Veda, and which in later copies had been

° विद्याशंकराख्येभ्यो नमः ॥ संवत् १६२५ वर्षे चैत्र- सं - यदेवमुत् पुरुषोत्तमलिपितं ॥ शुभं भवतु ॥ कृत्यायं
शुदि ९ गुपे । जछेह श्रीसंमतीयेवास्य श्रीश्रीगौडरातीय भूयात् ॥

incorporated into the text, though sometimes inserted in a wrong place. This supposition I found fully proved by another MS., which has lately been added to the library of the East-India-House, and which is evidently the very MS. from which Professor Burnouf's copy was taken. In this MS. all those spurious passages, which occur neither in A. nor C, have not yet been incorporated into the text, but appear still as marginal notes. Nay, it is even easy to see how, by mistaking the signs of reference, the transcriber was led to misplace some of these additions. I call the MS. of the East-India-House B 1, and that of Professor Burnouf B 2; though the latter is on the whole so carefully copied, that both may be considered as one MS.

C.

The third class of MSS. is much more numerous represented, but consists almost entirely of modern copies, executed, with more or less care, for the use of European scholars. Yet this class of MSS. also was indispensable for restoring a complete and correct text of Śāyana: for though omissions and mistakes are very frequent, yet some difficult passages are given more correctly in this class of MSS. than in either A. or B; while others, which are partly omitted in A. or B, receive occasionally great help from a comparison of C. Modern additions occur, but very seldom, and their late origin is so evident that they cannot be mistaken. The following is a list of this last class of MSS.

C 1. A complete copy of the Commentary in the National Library at Paris. It is advantageously distinguished from the rest, in so far as some very considerable omissions common to all the C. MSS. have been supplied in C 1. from another MS. Yet there can be no doubt that, with these exceptions, all the rest of this MS. descends from the same original source as the other C. MSS. There is, for instance, a long omission at the end of the fourth Adhyāya of the first Aṣṭaka: all the C. MSS. break off in the third verse of the twenty-fifth Varga (p. 534 of my edition), with the words दृष्टवान्ति, so that twenty pages are altogether wanting. It is difficult to account for this omission, and I suppose this loss to have happened very early, because in A. and B. also, where the Commentary goes on to the end of the fourth Adhyāya, there is a peculiarity in the style of the Commentator not quite in accordance with the rest of his work. That this omission has been supplied in C 1. from a different MS. is evident, and can be traced even in the smallest particulars. Thus, for instance, throughout the whole of this supplement the merely grammatical part of the

Commentary is always divided by *॥* from the rest, while in all the rest of this MS. the beginning of the grammatical explanations is not marked at all.

C 1b. A second MS. of the National Library at Paris, comprehending the first *Ashṭaka* only, and very negligently written.

C 2. The next MS. of this class is a copy which Dr. Mill brought over from India, and which he kindly lent me for my edition. It will hereafter be deposited in the Bodleian Library at Oxford, for which the whole collection of Dr. Mill's Sanskrit MSS. has been lately purchased. It contains all the eight *Ashṭakas* complete, with the usual omissions of the C. MSS., and is written very carefully and distinctly.

C 3. One volume, containing the first *Ashṭaka* only. It belonged formerly to the Sanskrit College at Calcutta, afterwards to Professor Wilson, and is now deposited in the Bodleian Library.

C 4. A complete copy of Śāyana's Commentary, forming Nos. 78—86. in Professor Wilson's collection of Sanskrit MSS. in the Bodleian Library. It is dated Samvat 1890 = 1833 A. D.

C 5. Another copy belonging to the same collection, and entered in the Catalogue under Nos. 57—60. It comprehends the first, third, and fourth *Ashṭakas* only; the second being supplied by another MS., No. 74, which contains six only out of the eight *Adhyāyas*.

C 6. A Bengali MS., containing the text and commentary of the first two *Adhyāyas* of the first *Ashṭaka*. This likewise forms part of Professor Wilson's collection, and is entered in the Catalogue of the Bodleian Library under No. 75.

That all these MSS. must be considered as separated from the MSS. of Śāyana himself by at least one degree, I conclude from the existence of such mistakes as are common to all the three classes of our MSS. I do not mean to say that Śāyana may not himself have committed mistakes in writing his commentary. On the contrary, there are mistakes in all the MSS. which most probably rest upon Śāyana's own responsibility. For instance, Rv. 1. 114, 4, the grammatical explanation of *दुष्टैः* evidently contains a mistake: yet all the MSS. quote the same *Sūtra* of Pānini (III. 3, 126), and there can be little doubt that Śāyana himself is the author of this wrong quotation^p. If mistakes of this

^p Instead of *दुरुपमृशदेतेऽपि दुःसुध्विति सल्ल*, Śāyana ought to have written *इण् गती*. *इण् गती* इत्याकारकोपपदादिषु नप्येदमकृतिसम्भवं ॥

kind occur only in one class of MSS., or in two, but not in all three at the same time, it must frequently remain uncertain whether they are to be laid to the charge of Sáyana or his transcribers. For instance, Rv. 1, 97, 3. A. has संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्ब्रह्मभावः, while B. and C. read जगन्मातृशान्तनयस्यानित्यत्वाद्ब्रह्मभावः. Sáyana might have written both, but I have retained the reading of A, as, in cases like this, A. generally represents the more authentic reading, B. and C. being more liable to corrections. Rv. 1, 102, 3, however, I have adopted the reading of B. and C, समया इदेतः, instead of चिभक्तेयकार (A 2), because, as A 1. coincides here with B. and C, the reading of A 2. can only be considered as resting upon the authority of the transcriber of A 2, and not upon the collective authority of A. Sometimes old mistakes have been corrected in the more modern MSS. Rv. 1, 66, 3, A. and C. read समानं माद्यंस्मिन्निति समदः संद्यामाः, while in B. the grammatical fault, अस्मिन्, has been corrected into ह्यु. Though अस्मिन् may have originated with Sáyana himself, I have of course adopted the reading of B. I shall now quote, however, some passages where mistakes common to all the MSS. cannot be ascribed to the author, but must have crept into the MSS. before any of our present copies were written. There are evident traces of corruption in the text of the Commentary in explaining the grammatical formation of भूमा, Rv. 1, 110, 2. All the MSS. omit इतीकारलोपो, but have yet the च after भूमावः, which leaves no doubt that इतीकारलोपो must have preceded it. Again, Rv. 1, 115, 5, where अमिषये is explained, the MSS. have only चाभिमुख्येन, which explains merely the first part of अमिषये, and necessarily requires the addition of either द्रुं or दर्शनाय, or some similar word, to explain the second part. This, however, is omitted in all the MSS., and I was obliged to supply it by conjecture. There is one passage towards the end of the first Ashṭaka (Rv. 1, 120, 7.) where the omission of several letters is marked in the A. as well as in the C. MSS., and where the B. MSS. also, though they do not mark the omission, are of no use for restoring the text. In this case I was unable to fill out this omission, and I have marked it in the same way as the MSS. do^१. Sometimes old omissions have been supplied by the transcribers, but not always successfully. Rv. 1, 99, 1. all the MSS. in explaining अरतीयतः read इति शस उदात्तः, thus making अरतीयतः an accusative plural, while it ought to be the genitive singular, and therefore इति दन

^१ There is probably also a corruption in the words केचनास्तं which precede the lacuna. One might conjecture कचनास्तं, but this must remain uncertain till new MSS. can be procured.

उदात्तं. That श्न is indeed nothing but a conjecture of the copyists, becomes clear when we see that A 2. has इति - - उदात्तं, thus marking an old omission in the original MS. from which it was copied, without any attempt to correct it. Such blanks occur most frequently in A 2, and in some cases evidently because the MS. from which it was copied was worn off at the margin, so that the blanks return always at regular intervals, that is to say, always at the end of a line of the original MS. Yet although in many other respects too, the A. MSS. exhibit the best authenticated reading, yet it is impossible to consider either B. or C. as descending from A, on account of the omissions, additions, and mistakes which are peculiar to each of the three classes of MSS., and have never found their way from one class into another. What I had to do therefore as an editor was first to find, by a collation of the different copies of each class of MSS., the reading of each of the three principal classes, and afterwards to choose that reading which, by weighing the authority of the three classes, and by taking into account the whole style of Śāyana, seemed to be the most authentic. Considering, however, that this edition of the Commentary is not only a critical work, but at the same time destined to be useful for studying the Veda, I have never carried these critical principles so far as to leave a corruption in the text, which, though it might rest upon the authority of the best MSS., was still so evident, that any body, if acquainted with the rules of the Sanskrit language, would have seen it, and, if conversant with the style of Śāyana, would have safely corrected it. I have even added some few passages, which, though they belonged only to one class of MSS., B. or C^r, yet seemed to be useful where

^r Rv. 1, 1, 1. (p. 44.) the quotation ऋषा च पश्यते etc., on the change of इ into ऊ, belongs only to the B. MSS., yet I have not suppressed it, as it seemed to be useful. Dr. E. Röer, who had begun an edition of Śāyana's Commentary in Calcutta, (the first two Lectures of the Sanhitā of the Rig-veda, in the Bibliotheca Indica, fasciculus 1-4. Calcutta, 1848,) but who, on hearing of my edition, has kindly given up his own plan, and published instead his excellent edition of the Vrihadāranyaka, has left out this passage, either because B. MSS. were not procurable at Calcutta, or because he followed different

principles of criticism in his edition. Again, Rv. 1, 23, 1. the explanation of तीत्रा: occurs only in the C. MSS., and it is evident, from the quotation of the Manoramā, that this passage could not come from the hands of Śāyana: yet I thought it necessary not to suppress it on account of the accent. If तीत्रा: were formed after Uṇ. S. II. 29, we should expect it to be a paroxytone; but it is formed by रक्, and not by रन्, in the same way as वृत्; and भद्रा:, which are also oxytones. Dr. Röer gives the explanation of तीत्रा:, but with some slight differences, which must be peculiar to his own MSS.

they stood. So that I may safely assert, that whatever good was to be found in the MSS. will be found in this edition, while much that was faulty in them has been corrected.

The laws of Sandhi and other euphonic laws I have endeavoured to observe in the same way as they have been practically carried out in the best Sanskrit MSS., considering it necessary, in a work like that of Śāyana, to avoid the innovations of European, as well as the antiquated subtleties of Indian grammarians. I have also followed the custom of the MSS., which sometimes suspend very properly the laws of Sandhi in order to avoid certain combinations of words, by which either single words or the structure of whole sentences might become obscure and doubtful. In this manner the Sandhi becomes for the Sanskrit what punctuation is for other languages, only it is as difficult to lay down general laws for the one as for the other.

I have now only to mention those works which I made use of for verifying the quotations in Śāyana's Commentary. There is first of all Pāṇini, whose grammatical rules are most frequently quoted by Śāyana, sometimes at full length, sometimes only with a few words by way of reference*. I have derived great advantage for verifying and understanding these technical rules from Professor Böhtlingk's edition of Pāṇini, which, whatever may be said against some parts of it, is a most excellent and meritorious work. In the quotation of

* I must mention here one expression of Śāyana's, which occurs very frequently, but has given rise to doubts, and is, as it seems, not yet understood rightly. There are two rules of Pāṇini's, consisting of the words *आह्वितस्य च*; the one (VI. 1, 198.) teaches that a vocative case has the accent on the first syllable; the other (VIII. 1. 19.) restricts this rule, by saying that if a vocative be preceded by another word, and do not stand at the beginning of a Pāda, it has no accent at all. In order to distinguish between these two rules, Śāyana calls the accent prescribed by the former rule, which occurs in the sixth Aṣṭaka, *आह्वितस्य च*; while the suppression of the accent, as prescribed by the latter rule in the eighth Aṣṭaka, is called by him *आह्वितो निपातः* or *आह्वित*

सर्वानुदात्तः;—*आह्वित* and *आह्वित* can therefore, as far as I can see, have no other meaning than "occurring in the sixth and occurring in the eighth Aṣṭaka;" yet I find that, for some reason or other, Dr. Weber (in his edition of the Vājasaneyi-saṁhitā, p. 7. lin. 6.) quotes Pāṇ. VI. 1, 198. as the reference to *आह्वितस्य च*, where the effect of this rule is distinctly said to be *आह्वितो निपातः*. Śāyana uses also *आह्वित* in the same sense, as applied to a rule occurring in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini: cf. Rv. 1, 84, 14, where the rule intended by the Commentator is in fact to be found in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini, IV. 2, 86; so that I have no doubt that Dr. Weber's quotation is to be considered as a misprint.

Westergaard's Radices. Sáyana has himself written a Commentary on the Dhátupátha, before he wrote his Commentary on the Veda, and has frequently readings peculiar to himself, which he has defended in his Commentary^a, and which Prof. Westergaard also has generally mentioned in his edition.

Another work frequently used by Sáyana for explaining the Veda is Yáska's Nirukta. This work existed only in manuscript when I began to print Sáyana's Commentary, and as the greater part of the Nirukta is contained in Sáyana's works, I was obliged to copy and analyse it, in order to verify Sáyana's quotations. For though, with the help of the Sarvánukrama, all the passages from the Veda which are explained by Yáska may be traced back to their places in the text by referring to the Commentary on the Nirukta, where the Devatá and Rishi of each passage are given, yet it is very difficult, *vice versa*, to find always the place in the Nirukta where a passage of the Veda has been explained by Yáska; still more so when only a few words out of Yáska's explanations are quoted by Sáyana. In the course of carrying this first volume through the press, a very correct edition of the Nirukta has been published by my learned friend Professor Roth in Germany. Prof. Roth had kindly informed me beforehand which of the two recensions of the Nirukta he would follow in his edition, and I am glad to find that consequently the references which I have always given, when the Nirukta is quoted by Sáyana, coincide with his edition. In some few places Sáyana's quotations from Yáska do not exactly correspond with the text of the Nirukta; but this is probably owing to Sáyana's manner of quoting, which, as I have mentioned before, is generally done from memory. Although these differences were very slight, yet I could not, in accordance with the principles of my edition, take it upon myself to correct them. I have not added references to Sáyana's quotations from the Nighantus, because these lists of Vaidik words are already arranged systematically under different heads, and thus require no further reference.

The same applies to Sáyana's quotations from Kátyáyana's Sarvánukrama. I have myself compared every passage quoted from this Index of the authors, deities, metres, etc. of each hymn. But as this Index follows exactly the same order as the hymns of the Rig-veda, it would have been useless to add the references. In those cases also where Sáyana quotes from the Sarvánukrama

^a Sáyana quotes his Dhátuvṛtti, Rv. 1, 42, 7. 1, 51, 8. 1, 82, 1. etc.

certain rules on metre and other subjects contained in the Paribhāshā, I have abstained from giving the references, because this Introduction to Kātyāyana's Sarvānukrama is likewise so well arranged, and so short, that it is as easy to find a reference as to find the quotation itself.

Another author whom Śāyana quotes most frequently with regard to the Vaidik ceremonial is Āśvalāyana. There are twelve books of Śrauta-sūtras, and four books of Gṛihya-sūtras, none of them as yet published. Śāyana quotes these Sūtras continually, whenever a hymn or part of a hymn of the Rig-veda occurs which is to be employed by the Hotri-priests at a certain act of a sacrifice. Now if, like the Sūtras to the Yajur-veda, the Sūtras of Āśvalāyana followed the same order as the hymns, it would not have been difficult to find Śāyana's quotations in the MSS. of Āśvalāyana's Sūtras, and it would scarcely have been necessary to give a reference to each of Śāyana's quotations from Āśvalāyana. But the Rig-veda has preserved its old arrangement and its genuine form, and has not been supplanted by a Hotri-veda, or a prayer-book for the Hotri-priests; such as the Yajur-veda is for the Adhvaryu-priests, and the Sāma-veda for the Udgātri-priests. If, like these two so-called ceremonial Vedas, the Rig-veda also consisted only of such passages as are requisite for the Brahmanic sacrifices, arranged in the same order as they have to be recited by the Hotri-priests at different ceremonies, the order of the hymns and of the Sūtras, and probably also of the Brāhmaṇas, would be the same. But, as it is, the Rig-veda represents to us the old collection of sacred poetry, as it has been handed down by tradition in different Vaidik families, each of which claimed a *certain number of ancient poets (Rishis) as their own*. The poems therefore which have been incorporated in the Rig-veda-sanhitā are arranged according to the old families to which the poets of certain songs are said to have belonged, and consequently those passages which in later times were selected as most appropriate to be employed at the grand sacrifices by the Hotri-priests, are found scattered about in different parts of this old collection. Śāyana, who of course knew Āśvalāyana's Sūtras by heart, quotes these Sūtras whenever one of those verses occurs which Āśvalāyana has prescribed for any one of the different sacrifices. But all that Śāyana adds, to enable one who has not learnt by heart these sixteen books of ceremonial Sūtras, to find their place in Āśvalāyana, consists in mentioning the name of the particular part of the ceremonial, and sometimes in giving the beginning of the chapter where a certain Sūtra

occurs. By the help of Indices, however, I have succeeded in verifying these passages also, and I have always added the book and chapter where Sáyana's quotations are to be found in Áśvaláyana's work. If, in the passages which Sáyana quotes from the Bráhmaṇas, he had restricted himself to the Bráhmaṇas of the Rig-veda, I should have added references to these quotations also. But as Sáyana takes his quotations promiscuously from all the Bráhmaṇas, whether connected with the Rig-veda or the Sáma-veda, Yajur-veda, and Atharva-veda, I determined rather to give no references whatever for these Bráhmaṇa passages than to do it incompletely*. Besides there was the difficulty that these Bráhmaṇas and Áraṇyakas, which as yet exist only in manuscript, are not always divided in the same manner; so that if I had adapted my references to the MSS., they might perhaps not have been found in accordance with the editions of several of the Bráhmaṇas which are now preparing for publication. In many instances I have derived great help from the original MSS. of the Bráhmaṇas, particularly as Sáyana's quotations from these works are generally full of mistakes, arising from old Vaidik forms, which the transcribers did not

* It is not only on account of the vastness of the Bráhmaṇa literature that I found it impossible to verify every quotation, but there are many Bráhmaṇas of which there are not even MSS. to be procured in any of the European libraries. Some seem lost even in India, and are only known by name. With regard to the Bráhmaṇas of the Sáma-veda, I had stated, in a letter to my friend Professor Benfey at Göttingen, that there are eight. Prof. Benfey has kindly mentioned this in the Preface to his edition of the Sáma-veda; and as Dr. Weber has lately published some observations with regard to Prof. Benfey's and Mr. Colebrooke's statements on the Bráhmaṇa literature of the Sáma-veda, I owe it to Prof. Benfey and to myself to make good my assertion. Sáyana, in his Commentary on the Sámavidhāna-Bráhmaṇa, says :

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिनं ।
 यद्विश्वस्यं द्वितीयं स्यान्नतः सामयिषिभेवेत् ॥
 सामयं देवताध्यायं भवेदुपनिषन्नतः ।
 संहितोपनिषद्वंशो ग्रन्था जहायितीरिताः ॥

तत्र महापदिंशस्वयोर्ध्वयोर्वंशधिकाणि स्वर्गादिफल-
 प्राप्ताय यकाहाहीनमन्त्रात्मका महाकृतयः प्रतिपादिताः ।
 ऋष सामयिषानास्ये तृतीये ब्राह्मणग्रंथे etc.

"There are eight Bráhmaṇas; the Praudha is the first Bráhmaṇa, (this means the large Bráhmaṇa, the Pañcaviṃśa, not proḍha as Dr. W. writes); the one called Shadvinsā or Shadvinsād-Bráhmaṇa is the second; then follows the Sámavidhi; then the Ársheya-Bráhmaṇa, the Devatádhyāya-Bráhmaṇa, and the Upanishat. These with the Sanhitopanishad and the Vanśa are called the eight books. In the great Bráhmaṇa and the Shadvinsā the principal sacrifices, the Ekāha, Ahina, and Satras, have been taught by which persons, fit for offering sacrifices, may obtain life in heaven and other rewards. Now, in the third Bráhmaṇa, called Sámavidhāna, other hymns will be enjoined, etc." This, I hope, will be sufficient to vindicate my assertion; for nothing is more likely to bring Vaidik studies into discredit than mere assertions and ingenious conjectures, of which I am sorry to say we have had already a great number even in print.

know and understand. Frequently, however, I found also that real differences existed between a passage as quoted by Śāyana and the text as exhibited in the Brāhmaṇas, which can only be accounted for by the supposition that Śāyana used some Brāhmaṇas in a Śākhā different from that which was accessible to me in manuscript.

I have only to express, in conclusion, my sincere thanks for the instruction, the advice, the encouragement, and assistance which I have received, in the course of my studies, from those distinguished Oriental scholars whose lectures I have followed at the Universities of Leipzig, Berlin, and Paris, as well as from those whom I met with there, and with whom I became connected by the ties of kindred pursuits and friendship. To mention the liberality with which foreigners are admitted to the rich collections of the National Library at Paris, the Library of the East-India-House in London, and the Bodleian Library at Oxford, would only be repeating what is known to all who have had occasion to consult these Libraries. Yet this ought not to prevent me from acknowledging the personal obligation under which I feel myself towards M. Hase, M. Reinaud and M. Munk at the National Library at Paris, and towards the Rev. Dr. Bandinel and the Rev. H. O. Coxe at the Bodleian Library at Oxford, for the kindness which I have received at their hands during my studies at Paris and Oxford. Private collections also of Sanskrit MSS. have been freely thrown open to me, in France by Professor Burnouf, in England by the Rev. Dr. Mill; and I avail myself of this opportunity to return my thanks to both of these eminent Oriental scholars. I have also thankfully to acknowledge the kind assistance of my learned friend Dr. Ch. Rieu at the British Museum, by whose careful corrections many misprints and mistakes have been removed, which, notwithstanding the great accuracy and ability of the compositor employed on the present volume, could scarcely be avoided in so extensive a work. Above all, however, my thanks are due to Professor H. H. Wilson. It would be presumptuous on my part were I to speak of his unequalled achievements in different branches of Oriental philology. But it would be ungrateful were I not to acknowledge the kindness with which he has assisted me in my undertaking. To his recommendation I owe the liberal patronage which the Honourable the Court of Directors of the East-India-Company have bestowed upon this work, and without which its publication would scarcely have been possible. While I was preparing this edition his books and manuscripts were at

my disposal; whenever I wanted advice, he was ready to give it; and he has even given his valuable time to correct the press. The English translation of the Rig-veda by Professor Wilson, which is soon to appear, will be a new proof of the interest which he has taken in this work. To have been allowed to enjoy his acquaintance, and to avail myself of his instruction, will always be to me the best compensation for what I have lost in living so long away from my own country and my old friends.

M. M.

OXFORD,
October 1849.

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितभाष्यीयवेदार्थप्रकाशनामकभाष्यसहिता

शार्मण्यदेशोत्पन्नेनंगलण्डदेशनिवासिना भट्टमोक्षमूलरेण संशोधिता

श्रीमद्भारतवर्षाधिपतीनामनुमत्याच

उद्घातरणाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंवालाये मुद्रिता

संवत् १९०६ वर्षे

ओं

श्रीगणेशाय नमः

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥

यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्भुक्कमहीपतिः ।

आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।

कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

आध्यर्थवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्वाकृतः पुरा ।

यजुर्वेदोऽथ हौचार्थमृगवेदो व्याकरिष्यते ॥ ५ ॥

एतस्मिन्प्रथमोऽध्यायः श्रौतव्यः संप्रदायतः ।

व्युत्पन्नैस्त्वावता सर्वे वीक्षुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्र केचिदाहुः । ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्रास्मात्त्वादभ्यर्हितं पूर्वमिति
न्यायेनाभ्यर्हितत्वात्तद्व्याख्यानमादौ युक्तं । प्राथम्यं च पुरुषसूक्ते विस्पष्टं ।
तस्माद्यज्ञात्तर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे । छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्त-
स्मादजायतेति । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युक्तत्वात्परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्तर्वहुतः
सर्वैर्हूयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र हूयन्ते तथापि परमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपेणा-
वस्थानादविरोधः । तथा च मन्त्रवर्णः । इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः
ससुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति ।

वाजसनेयिनश्चामनन्ति । तद्यदिदमाहुरमुं यज्ञामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा
 विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति । तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव हूयते ॥ न
 केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किंतु यज्ञांगदाढ्यहेतुत्वादपि । तथा च
 तैत्तिरीया आमनन्ति । यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते तच्छिथिलं । यद्वचा
 तद्दृढमिति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदाढ्याय
 तदेतद्वचाभ्युक्तमित्यूचमेवोदाहरन्ति ॥ मंत्रैकैडिष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्रा-
 ध्ययुणा प्रयोज्या ऋचो ब्रह्म आम्नाताः । साम्ना तु सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धं ।
 आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहितायामृच एव बाहुल्येनाधीयन्ते । अतोऽन्यैः
 सर्ववेदैराहतत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं । छंदोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नार-
 दवाक्यमेवमामनन्ति । ऋग्वेदं भेग्वोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चेति ।
 मुंडकोपनिषद्यप्येवमाश्वासते ॥ ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति । ताप-
 नीयोपनिषद्यपि मंत्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेवमामनन्ति । ऋग्यजुःसामा-
 थर्वाणश्चत्वारो वेदाः सांगाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्तीति । एवं सर्वत्रोदाहर-
 णीयं । तस्माद्वेदस्याभ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति तान्प्रत्येतदुच्यते ॥

अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारांशुणब्रह्मयज्ञजपादावृग्वेदस्यैव प्राथम्यं । अर्थ-
 ज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात्तत्रं तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात्तद्व्याख्यानमेवादौ
 युक्तं । तन्माध्यात्यं तु काचिद्गोवाहः । ऋचां तः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायचं
 त्वो गायति शकरीषु । ब्रह्मा त्वो विदति जातविद्यां यज्ञस्य माचां विमिमीत उ त्व
 इति । एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारो यास्कः संक्षेपे दर्शयति । इत्यृत्विक्कर्मणां
 विनियोगमात्रे इति । पुनरपि सं एवं प्रथमं पादं विवृणोति । ऋचामेकः
 पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनीति । अस्यायमर्थः । त्वं शब्द एकशब्दपर्यायो
 होतृविशेषणं । होतृनामके एक ऋत्विग्यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं
 कुर्वन्नास्ते । भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचां संधमेकं संपाद्यैतावदिदं शस्त्वमिति
 क्लृप्तिं करोति । सेयं पुष्टिः । अर्चनीत्यमुमर्थमृक्शब्द आचष्टे । अर्च्यते प्रशस्यते
 ऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्ताधनविशेषो वेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तिरिति ॥ अथ
 द्वितीयं पादं विवृणोति । गायचमेको गायति शकरीपूज्जाता गायचं गायतेः
 स्तुतिकर्मणः शक्यं ऋचः शंक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृचमशक्यं तच्छकरीणां शकरीत्व-
 मिति विज्ञायत इति । अस्यायमर्थः । उद्गातूनामक एक ऋत्विग्गायचशब्दा-
 भिधेयं साम शक्यं इति शब्दाभिधेयास्त्वृष्टु गायति । धातूनामनेकार्थत्वेन

स्तुतिक्रियावाचिनो गायन्तिधातोरुत्पन्नो गायत्रशब्दः । शक्नोतिशब्दस्तु शक्नोति-
 धातोरुत्पन्नः । वृचं श्वचुं हंतुं शक्नोत्याभिर्जृम्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्वाक्ये
 विज्ञायत इति ॥ अथ तृतीयं पादं विवृणोति । ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां
 वदति । ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीति । अस्यायमर्थः । ब्रह्मनामक एक
 ऋत्विक् जाते जाते तदा तदोत्पन्ने यज्ञे प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां
 वदति । ब्रह्मन्त्रपः प्रणेषामीत्येवं संबोधितः सन्नो प्रणयेत्यनुजीनाति । स च
 ब्रह्मा वेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः । तस्माद्योग्यातां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे
 समाधातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं छंदोगा आमनन्ति । एष एव यज्ञस्तस्य
 मनश्च वाक् च वर्तनी । तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा । वाचा होताध्वर्यु-
 रुक्ताता चान्यतरामिति । कृत्स्नो यज्ञः प्रमादिराहित्याय मनसा सम्यगनुसंधयः ।
 वाचा च वेदत्रयोक्तमंत्राः पठनीयाः । तत्र होत्रादयस्त्रयो मिलित्वा वायूपं
 यज्ञमार्गं संस्कुर्वन्ति । ब्रह्मा त्वेक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति ।
 तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति ॥ अथ चतुर्थं पादं विवृणोति । यज्ञस्य मात्रां
 विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेतेति । अस्यायमर्थः ।
 अध्वर्युनामक एक ऋत्विग्यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते विशेषेण निष्पा-
 दयति । मीयते निमीयत इति मात्रा स्वरूपं । तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नाम-
 निर्वचनादवगम्यते । अध्वर्युरित्यत्र छान्दस्या प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षि-
 प्याध्वर्युरिति नाम संपादनीयं । अध्वरं युनक्त्येवमवापः । अध्वरस्य नेतेति
 तात्पर्यार्थ इति । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं
 यास्को दर्शयति । मंत्रां मननात् । छन्दांसि छान्दनात् । स्तोमः स्तवनात् ।
 यजुर्यजतेरिति । एवं सत्यध्वर्युसंबन्धिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य
 तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावयवावितरेण वेदद्वयेन पूर्यते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वे-
 दस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं । तत ऊर्ध्वं साम्नामृगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमत
 ऋग्व्याख्यानं युक्तमित्यृग्वेद इदानीं व्याख्यायते ॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति । कुतस्तदेवांतरविशेष ऋग्वेदः । तथा हि । कोऽयं
 वेदो नाम । न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं चास्ति । न च तदुभयव्यतिरेकेण
 किञ्चिद्वस्तु प्रसिध्यति । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां मतं ।
 प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वन्तिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेत् । न ।
 मन्वादस्मृतिष्वतिव्याप्तेः । समयवत्त्वेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्या-

गमलक्षणस्य तांस्वपि सद्भावात् ॥ अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् । न । वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् । शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् । न । जीवविशेषैरग्निवायादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात् । ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादिति श्रुतेरीश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यं ॥ मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत् । न । ईदृशो मंत्रः । ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोरद्याप्यनिर्णीतत्वात् । तस्मान्नास्ति किञ्चिद्वेदस्य लक्षणं ॥

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पश्यामः । ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमित्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसंगात् । न खलु निपुणोऽपि स्वस्कंधमारोढुं प्रभवेदिति ॥ वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् ॥ प्रत्यक्षादिकं शक्तितुमप्ययोग्यं । वेदविषया लोकप्रसिद्धिः सार्वजनीनापि नीलं नभ इत्यादिवद्भांता । तस्मान्नक्षत्रप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भावाो नांगीकर्तुं शक्यत इति पूर्वपक्षः ॥

अत्रोच्यते । मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं । अत एवापस्तंबो यज्ञपरिभाषायामेवमाह । मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति । तयोस्तु रूपमुपरिष्ठान्निर्णेष्यते । अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति । प्रमाणान्यपि यथोक्तानि श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविरुद्धं । तथा मनुष्यादीनां स्वस्कंधारोहासंभवेऽप्यकुंठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तुप्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अत एव संप्रदायविदोऽकुंठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति । चोदना हि भूतं भविष्यतं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयमर्थं शक्नोत्यवगमयितुमिति । तथा सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धेश्च प्रामाण्यं दुर्वारं । तस्मान्नक्षत्रप्रमाणसिद्धो वेदो न केनापि चार्वाकादिनापोढुं शक्यत इति स्थितं ॥

नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित्पदार्थः । तथापि नासौ व्याख्यानमर्हति । अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । न हि वेदः प्रमाणं । तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात् ।

तथा हि । सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति केचिद्वक्ष्यमाणमाहुः । अपरे त्वनधि-
गतार्थगंतुं प्रमाणमित्याचक्षते । न चैतदुभयं वेदे संभवति । मंत्रब्राह्मणात्मको
हि वेदः । तत्र मंत्राः केचिदंबोधकाः । अस्य क्सात इन्द्रः ऋषिरित्येको मंत्रः ।
यादृशिमन्थायिं तमस्यस्याविदित्यन्यः । सृण्वेव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यपरः ।
आपांतमन्युस्तृफलप्रभर्मेत्यादयः उदाहर्याः । न ह्येतैर्मंत्रैः केचिदप्यर्थोऽवबु-
ध्यते । एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति तदा तत्सम्यक्त्वं तदीयसाधनत्वं च
दूरापेतं । अधःस्विदासी ३ दुपरिस्विदासी ३ इति मंत्रस्य बोधकत्वेऽपि स्था-
णुर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत्संदिग्धार्थबोधकत्वान्नास्ति प्रामाण्यं । ओषधे
त्रायस्वैनमिति मंत्रो दर्भविषयः । स्वधिते मेनं हिंसीरिति क्षुरविषयः । शृणोत
यावाण इति पापाणविषयः । एतेष्वचेतनानां दर्भक्षुरपापाणानां चेतनवत्सं-
बोधनं श्रूयते । ततो ह्येवं चंद्रमंसाविति वाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं ।
एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्ये । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्यामि-
त्यनयोस्तु मंत्रयोर्वावज्जीवमहं मौनीति वाक्यवद्व्याघातबोधकत्वादप्रामाण्यं ।
आप उदंतिति मंत्रो यजमानस्य क्षौरकाले जलेन शिरसः क्लेदनं ब्रूते । शुभिके
शिर आरोह शोभयंती मुखं मसेति मंत्रो विवाहकाले मंगलाचरणार्थं पुष्प-
निर्मितायाः शुभिकाया वरवधोः शिरस्यवस्त्रानं ब्रूते । तयोश्च मंत्रयोर्लोकोप्र-
सिद्धार्थानुवादित्वादनधिगतार्थगंतुत्वं नास्ति । तस्मान्मंत्रभागो न प्रमाणं ॥
अत्रोच्यते । अस्यगादिमंत्राणामर्थो यास्केन निरुक्त्यर्थेऽवबोधितः । तत्परि-
चयरहितानामनवबोधो न मंत्राणां दोषसावहतिः । अत एवात्र लोकन्या-
यमुदाहरंति । नैष स्थाणोरपराधो यदेनमंधो न प्रश्यति । पुरुषोपराधः संभ-
वतीति । अधःस्विदासीदिति मंत्रश्च न संदेहप्रबोधनाय प्रवृत्तः । किंतहिं
जगत्कारणस्य परवस्तुनोऽतिगंभीरत्वं निश्चेतुमेवं प्रवृत्तः । तदर्थमेव हि गुरु-
शास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोध्यत्वमधःस्विदित्यनया वचोभंग्योपपत्त्यस्यति । स एवा-
भिप्राय उपरितनेषु को अद्या वेदेत्यादिमंत्रेषु स्पष्टीकृतः । ओषध्यादिमंत्रेष्वपि
चेतना एव तत्तदभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना संबोध्यते । ताश्च देवता
भगवता बादरायणेनाभिमानिब्यपदेशस्त्विति सूत्रे सूत्रिताः । एकस्यापि रुद्रस्य
स्वमहिम्ना सहस्रमूर्तिस्वीकारान्नास्ति परस्परं व्याघातः । जलादिद्रव्येण शिरः-
क्लेदनादेलोकोसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वाच्च विषयत्वेनाज्ञा-
तार्थज्ञापकत्वं । ततो लक्षणसद्भावादस्ति मंत्रभागस्य प्रामाण्यं ॥

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् जैमिनिर्मन्त्राधिकरणे मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वमसूचयत् । तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

तदर्थशास्त्रादिति ॥ १ ॥ यस्यार्थस्याभिधाने संमर्थो मन्त्रः स एवाभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रं । तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थो मन्त्र इत्यवगम्यते । तथा हि । उरु प्रथस्वेति मन्त्रेण पुरोडाशप्रथनमभिधीयते । पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते । तथा सति मन्त्रेणैव प्रतीतत्वात्तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणमनर्थकं स्यात् । मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनियोगबोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तं । तस्मान्मन्त्रा उच्चारणेनैवानुष्ठानं उपकुर्वन्ति ॥ ननु उच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टं प्रयोजनं परिकल्प्येत । अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्येत । तस्माद्ब्राह्मणस्यानुज्ञामभ्युपेत्यापि मन्त्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

वाक्यनियमादिति ॥ २ ॥ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदित्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति मन्त्रे नियमः उपलभ्यते । अर्थप्रत्यायनं तु मूर्द्धाग्निरित्येवं व्युत्क्रमपाठेऽपि भवत्येव । तस्मान्नियतपाठक्रमसाफल्ययोच्चारणमेव मन्त्रप्रयोजनं ॥ ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मन्त्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशङ्क्य तत्र दोषान्तरं सूचयति ॥

बुद्धशास्त्रादिति ॥ ३ ॥ अग्नीदग्नीन्विहरेति त्रैपमन्त्रः प्रयोगकाले पठ्यते । तच्चाग्निविहरणादिकर्माग्नीध्रेणाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धं । तस्य च बुद्धार्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणेन शासनमनर्थकं । न हि सोपानत्वे पादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुञ्चति ॥ ननु बुद्धस्यार्थस्य प्रामादिकविस्मरणपरिहाराय मन्त्रेण स्मारणमस्त्वित्याशङ्क्य दोषान्तरं सूचयति ॥

अविद्यमानवचनादिति ॥ ४ ॥ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्येति मन्त्र आस्त्रायते । न खलु चतुःशृंगत्वाद्युपेतं किञ्चिदज्ञस्य साधनं विद्यते यन्मन्त्रपाठेनानुस्मर्येत ॥ नन्वीदृशी काचिद्देवता स्यादित्याशङ्क्यान्वयं दोषं सूचयति ॥

अचेतनेऽर्थबंधनादिति ॥ ५ ॥ ओषधे चायस्त्वेनं शृणोत यावाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितरक्षणश्रवणाद्यर्थं वधाति । स चायुक्तः ॥ नन्वभिमानिथपदेश इति वैयासिकशास्त्रे सूचितत्वादोषाद्याद्यभिमानिचेतनदेवता विवक्ष्यतामित्याशङ्क्य दोषान्तरं सूचयति ॥

अर्थविप्रतिषेधादिति ॥ ६ ॥ अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमिति मंत्र आम्नयते । यदेव द्यौस्तदेवांतरिक्षमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः । एक एव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकमप्युदाहर्तव्यं ॥ ननु त्वमेव माता च पिता त्वमेवेत्यादिवदंतरिक्षादिरूपत्वेनादितिः सूयते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्याद्बहुमूर्तिस्वीकारोऽस्तु । ततोऽनर्थविप्रतिषेध इत्याशंक्य दोषान्तरं सूचयति ॥

स्वाध्यायवदवचनादिति ॥ ७ ॥ पूर्णिका नाम काचिद्योषिदवघातं करोति । तत्समीपे माणवकः स्वाध्यायग्रहणार्थं कदाचिदवघातमंत्रमधीते । न च तत्सार्थप्रकाशनविवक्षास्ति । प्रतिमुश्लग्रहारं तस्य मंत्रस्यापठ्यमानत्वादक्षरग्रहणयैव तं मंत्रमन्यांश्च मंत्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातमंचो यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति ॥ ननु तत्र माणवकस्यार्थं विवक्षा नास्ति । पूर्णिकाप्यवबोद्धुमक्षमा । कर्मणि त्वध्वयोरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवतीत्याशंक्य दोषान्तरं सूचयति ॥

अविज्ञेयादिति ॥ ८ ॥ केषांचिन्मंत्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते । तद्यथा । अम्यक्सात इन्द्र ऋष्टिरस्मे इत्येको मंत्रः । सृण्वेव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यपरो मंत्रः ॥ नन्वीदृशमंत्रार्थबोधयैव निगमनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशंक्य दोषान्तरं सूचयति ।

अनित्यसंयोगान्मंत्रानर्थक्यमिति ॥ ९ ॥ किं ते कृण्वन्ति कीकटेष्विति मंत्रे कीकटो नाम जनपद आम्नातः । तथा नैचाशाखं नाम नगरं प्रमगंदो नाम राजेत्येतेऽर्था अनित्या आम्नाताः । तथा च सति प्राक् प्रमगंदान्नायं मंचो भूतपूर्वं इति गम्यते । तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंत्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति । किंतूच्चारणाददृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः ॥

तत्र सिद्धांतं सूचयति ॥ अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति ॥ १० ॥ तुशब्देन मंत्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति । क्रियाकारकसंबन्धेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः । तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्यायनायैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिकयागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं । मंत्रेण प्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठानुं शक्यते न त्वप्रकाशितः । तस्मान्मंत्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं ॥ नन्वभिरसि नारिरसीत्यारभ्य चैष्टुभेन त्वा छंदसा दद इति मंत्र आम्नातः । तेनैव मंत्रेण प्रतीतिः श्रद्धादाने पुनर्ग्राहणे तां चतुर्भिरभिमादत्त इति विधीयते । तदेतद्विधानं त्वपक्षे व्यर्थं स्यादित्याशंक्योत्तरं सूचयति ॥

गुणार्थेन पुनः श्रुतिरिति ॥ ११ ॥ मंत्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनः-
श्रवणं तदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते । एतस्य विधानस्या-
भावे चतुर्णां मंत्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाभिरादीयेत ॥ नन्विमामगृभ्णू-
शनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र मंत्रसामर्थ्यादेव प्राप्स्य रशनादानस्य
पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाप्तायते । तदेतच्चन्मते व्यर्थमित्याशङ्क्योत्तरं
सूचयति ॥

परिसंख्येति ॥ १२ ॥ गर्दभाभिधानी नादत्त इति निषेधः परिसंख्या । तदर्थ-
मिदं ब्राह्मणवाक्यं ॥ ननु परिसंख्यायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः । आदत्त इति रश-
नादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात् । निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्पेत् ।
रशनात्सामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनायामादानं वाध्येतेति त्रयो दोषाः । मैवं ।
गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात् । तथा हि । तत्पक्षे प्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्या
मंत्रेणादानं कुर्यादिति वाक्यं परिकल्प्यते । तेन च वाक्येन मंत्रादानयोः संबंधे
सति पश्चात्किंविषयकमादानमिति वीक्षायां लिङ्गाद्रशनामात्रस्यादानमुपेत्य
गर्दभरशनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या । सा च विलम्ब्यत इत्यश्वाभिधानीमिति प्रत्यक्षेण
वाक्येन । मंत्रादानयोः संबंधे सति लिङ्गाद्रशनामात्रे प्राप्तमादानमश्वाभिधा-
नीमिति श्रुत्या विशेषे व्यवस्थाप्यते । ततो मंत्रस्य निराकांक्षत्वाद्गर्दभरशनाया
अप्राप्तत्वान्नास्ति प्राप्तबाधः । अत एव निषेधार्थो न कल्प्यते । विध्यर्थश्च न
त्यज्यते । तत्र कुतो दोषचयः । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणम-
भिप्रेत्य परिसंख्येति सूचितं ॥ ननूरु प्रथस्वेति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं
तदवस्थमेवेत्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

अर्थवादो वेति ॥ १३ ॥ वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति । अस्यैवार्थवादः । यज्ञप-
तिमेव तत्प्रथयतीति । तेनार्थवादेन संबंधाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ॥ ननु
प्रथयतीत्यनेनैव विधिश्चेदं प्रथनमनूद्य यज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन स्तोतव्यं ।
तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥
मंत्राभिधानादिति ॥ १४ ॥ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंत्रे प्रथस्वेत्येवमभिधत्ते ।
तस्मादभिधानादध्वर्युर्कर्तृकं प्रथनं प्राप्तं । यथा लोके यः कुर्विति ब्रूते स कार-
यति तथाचापि यः प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयत्येव । यदुक्तं अग्निर्मूर्धा दिव इति
पाठक्रान्तिरयमाददृष्टार्थो मंत्र इति तच्चोत्तरं सूचयति ॥

अविरुद्धं परमिति ॥ १५ ॥ परं द्वितीयसूचोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविरुद्धं । न हि

वयं पाठक्रमादहं निवारयामः । किंतु हि मंचोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं
दृष्टप्रयोजनत्वान्नोपेक्षितव्यमित्येतावदेव ब्रूमः ॥ ननु प्रोक्षणीरासादयेति मंच-
बुद्धमेवार्थं शास्ति । तदयुक्तं । सोपानकस्योपानदंतरासंभवादित्युक्तमिति चेत्
तस्य परिहारं सूचयति ॥

संप्रपकर्मणो गहानुपलंभः संस्कारत्वादिति ॥ १६ ॥ संप्रपकर्मणो गहो
त्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्याप्यर्थस्य मंचेणैवानुस्मरणे सति नियमादहं-
लक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् ॥ यच्चोक्तं चत्वारि शृंगेति मंचोऽसंतमेवार्थम-
भिधत्त इति तस्योत्तरं सूचयति ॥

अभिधानेऽर्थवाद इति ॥ १७ ॥ असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थ-
स्योक्तिर्दृष्टव्या । तद्यथा । चत्वारो होचध्वर्युज्ञातृब्रह्मणोऽस्य कर्मणः शृंगाणि ।
प्रातःसवनादयस्त्वयः पादाः । पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे । गायत्र्यादीनि सप्त
छंदांसि हस्ताः । ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्तेषां बंधनं । कामान्वर्पतीति वृषभः ।
रोरवीति स्तोत्रशस्तादिशब्दान्पुनः पुनः करोति । महो देवः सोऽयं प्रौढो
यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशेति । लोकेऽप्येव गौणप्रयोगा दृश्यते । चक्रवा-
कस्तनी हंसदंतावली काशवस्त्रा शैवलकेशिनीत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एवं-
मोषधे चायस्व शृणोत यावाण इत्याद्यचेतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन योज-
नीयानि । यस्मिन्वपन ओषधिरपि चायते तत्र वपनकर्ता चायत इति किमु
वक्तव्यं । तथा यावाणोऽपि प्रातरनुवाकं शृण्वन्ति । किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा
इत्यामंत्रणाभिप्रायः ॥ योऽप्यदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति विप्रतिषेध उक्तस्त-
स्योत्तरं सूचयति ॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यादिति ॥ १८ ॥ यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातेत्यत्र
गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत् । एवमेकरुद्रदेवत्ये कर्मण्येको रुद्रः । शतरुद्रदेवत्ये
शतं रुद्रा इत्यविरोधः ॥ यदयुक्तं स्वाध्यायमधीयानो माणवकः पूर्णिकाया
अवहति न प्रकाशयितुमिच्छतीति तच्चोत्तरं सूचयति ॥

विद्यावचनमसंयोगादिति ॥ १९ ॥ वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्य यदवचनं
तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते । न हि पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः । नापि माण-
वको यज्ञमनुतिष्ठति । अतो यज्ञानुपकारान्न तच्चार्यविवक्षा ॥ यदयुक्तं अम्य-
क्तात् इन्द्र मृण्येव जर्भरी तुर्फीरीतू इत्यादावर्थस्य ज्ञानुमशक्तत्वान्नास्त्येवार्थं इति
तच्चोत्तरं सूचयति ॥

सतः परमविज्ञानमिति ॥ २० ॥ विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते । तेषां निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा । जर्भरी तुर्फीरतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि । तेषु हि द्विवचनांतत्वं लक्ष्यते । अश्विनं चेदं सूक्तमश्विनोः काममप्रा इति दर्शनात् । एतदेवाभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे । जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फीरतू हंतारावित्यर्थ इति । एवमन्यकुसात इत्यादावप्युन्नेयं ॥ यदप्युक्तं प्रमगंदाद्यनित्यार्थसंयोगान्मंत्रस्यानादित्वं न स्यादिति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

उक्तश्चानित्यसंयोग इति ॥ २१ ॥ प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः । तथा हि । तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं वक्तुं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबन्धाभिधानं हेतुकृत्यानित्यदर्शनाच्चेति हेत्वंतरं सूचितं । ववरः प्रावाहणिरकामयतेत्यनित्यानां ववरादीनामर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वमसत्त्वान्पौरुषेयो वेद इति तस्योत्तरं सूचितं । परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति । तस्यायमर्थः । यत्काठकादिसमाख्यानं तत्प्रवचननिमित्तं । यत्तु परं ववराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं । न तु तत्रानित्यो ववराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः । किंतु ववर इति शब्दानुकृतिः । तथा सति ववरेति शब्दं कुर्वन्वायुरभिधीयते । स च प्रावाहणिः । प्रकर्षेण वहनशीलः । एवमन्यचापूहनीयं । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवाद्विवक्षितार्था मंत्राः स्वार्थप्रकाशनार्थैव प्रयोक्तव्याः ॥ नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । न त्वेतदुपोद्बलकं किंचिच्छ्रौतं लिङ्गं पश्याम इत्याशंक्योत्तरं सूचयति ॥

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवदिति ॥ २२ ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठेतेति श्रूयते । तस्यायमर्थः । अग्निर्देवता यस्या ऋचः सेयमाग्नेयी । तथाग्नीध्रस्यानमुपतिष्ठेतेति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्वाह्यणमग्ने नयेत्यनयोपतिष्ठेतेति मंत्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति । यदा तस्यामृच्यग्निः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचोऽग्निर्देवता भवति । तथा सत्याग्नेयेति देवतावाचित्तद्धितांतनिर्देश उपपद्यते । तस्मादयमुपदेशस्तन्मंत्रवाक्यमर्थवदिति बोधयति । अतो विवक्षितार्थत्वादर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोगकाले मंत्रोच्चारणं ॥ तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिङ्गांतरं सूचयति ॥

ऊह इति ॥ २३ ॥ प्रकृतावाग्नातस्य मंत्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदुचिः

तपदांतरस्य प्रक्षेपेण पाठं ऊहः । तद्यथा । अन्वेनं माता मन्यतामनु पिता न भ्रातेति प्राकृतः पशुविषयो मंत्रपाठः । तस्य च मंत्रस्य विकृतौ पशुद्वये सत्यन्वेतौ माता मन्यतामित्यूहः । पशुबहुले सत्यन्वेतान्माता मन्यतामित्यूहः कर्तव्यः । एतन्मंत्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमान्नायते । न माता वर्धते न पितेति । तवेदं चिंतनीयं । किमत्र शरीरवृद्धिर्निषिध्यते । आहोस्विच्छच्छ-वृद्धिरिति । एकवचनांतस्य मातृशब्दस्य माताराविति द्विवचनांतत्वेन वा मातर इति बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेधं शक्यते । वाल्यकौमारयौवनादिवयोऽनुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात् । अतः शब्द-वृद्धिर्निषेध एव शिष्यते । मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेण वृद्धिर्निषेधादित-रस्यैनमिति शब्दस्मार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति । तत्र यद्यर्थो न विवक्ष्यते तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं पशुबहुले बहुवचनं च कथमूह्यते । तस्मा-द्विवक्षितार्था मंत्राः ॥ तस्मिन्नेवार्थे लिङ्गांतरं सूचयति ॥

विधिशब्दाच्चेति ॥ २४ ॥ मंत्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते । सूचैवमान्नायते । शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मेत्येवैतदाहेति । तत्र शतं हिमा इत्येतद्व्याख्येयमंत्रस्य प्रतीकं । अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्या-ख्यानं । मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मंत्रे व्याख्यायेत । तस्मा-द्विवक्षितार्था मंत्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः ॥

तत्र संग्रहश्लोको ॥

मंत्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ।

यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥ १ ॥

ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मंत्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः ॥ २ ॥

नन्वस्तु मंत्रभागस्य प्रामाण्यं । ब्राह्मणभागस्य तु न तद्युज्यते । तथा हि । द्विविधं ब्राह्मणं । विधिरर्थवादश्चेति । तथा चापस्तंबः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि । ब्राह्मणशेषोऽर्थवाद इति । विधिरपि द्विविधः । अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनं चेति । आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायामित्याद्याः कर्मकांडगत-विधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीदित्यादयो ब्रह्मकां-डगता अज्ञातज्ञापकाः ॥ तत्र कर्मकांडगतानां जर्तिलयवाग्वा वाजुह्याग्नवीधुक-यवाग्वा वेत्यादिविधीनां नास्ति प्रामाण्यं । प्रवृत्ययोग्यद्रव्यविधानेन सम्यगनुभ-

वसाधनत्वाभावात् । अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समासात् । अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्चेति तत्र ह्यारण्यतिलानामारण्यगोधूमानां चाहुतिद्वयत्वं निषिद्धं । तस्माद्वाधितो जर्त्तिलादिविधिरप्रमाणं । एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषु तत्तन्नादृत्यं तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि चैतरेयब्राह्मणेऽनुदितहोमं बहुधा निन्दित्वा तस्मादुदिते होतव्यमित्यसकृन्निगमितं । तैत्तिरीयाश्च तथैवामनन्ति । यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयादुभयमेवाग्नेयं स्यात् । उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोतीति । पुनरपि त एवोदितहोमे दोषमामनन्ति । यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयाद्यथातिथये प्रदुताय पशून्पायावसथायाहार्यं हरन्ति तादृगेव तदिति । तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिर्नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधेन बाध्यते । ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानन्तरमेव च स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते । न हि भोजनानन्तरं तृप्तेरनुपलंभोऽस्ति । तस्मात्कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसंपादं ॥

अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रामाण्यं । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीदित्यैतरेयिण आमनन्ति । असद्वा इदमय आसीदिति तैत्तिरीयकाः । सोऽयं विरोधः । तस्माद्भेदे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥

अस्त्येव जर्त्तिलादिविधेरप्रमाणं तदर्थस्थाननुष्ठेयत्वात् । अनुष्ठेयस्त्वर्थ उपरितनेऽजाक्षीरेण जुहोतीति वाक्ये विधीयते । तत्प्रशंसार्थमत्र जर्त्तिलादिकमनूद्य निन्दते । यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थमपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्य इति वाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनां पशुत्वं निन्दते तद्वत् । एवं तर्ह्यजादेर्यथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा जर्त्तिलादिविधिरत्र निन्दमानोऽपि क्वचिच्छाखांतरे भवेदिति चेत् । भवतु नाम प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्ययिनं प्रति भविष्यति । यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि परान्नभोजनमाश्रमांतरेषु प्रामाणिकं तद्वत् । अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ यथा मंत्रेषु पाठभेदः । शाखाभेदेन व्यवस्थितत्वात्तैत्तिरीया वायवस्योपायवस्येति मंत्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तूपायवस्येत्येतं भागं नामनन्ति । प्रत्युत शतपथब्राह्मणे स भागोऽनूद्य निराकृतः । तथा सूक्तवाग्मंचे शाखांतरपाठं निराकृत्य पाठांतरं तैत्तिरीया आमनन्ति । यद् ब्रूयात्तूपावसाना च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुक्तो यजमानः स्यादिति निराकरणं । सूपचरणा च स्वधिचरणा

चेत्येव ब्रूयादिति पाठांतरोपदेशः । तत्रानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्वद्विधिषु द्रष्टव्यं । षोडशियग्रहणादिद्रूपणं त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तत्रैव शोभते । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिनो ग्रहणायग्रहणविकल्पो निर्णीतः । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालांतरभाविफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं निर्णीतं । तदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेरित्यस्मिन्सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतेर्विप्रतिपत्तिर्निराकृता । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादादंभाधिकरणे त्वसद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषादिति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किंत्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं । तथा जैमिनिश्चोदनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञायौत्पत्तिकसूत्रं तत्प्रामाण्यं समर्थयामास । व्यासोऽपि शास्त्रयोर्नित्यसूत्रे वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्तु समन्वयादित्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्याखंडन्यायो दुःपरिहारः । अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं ॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनानां तस्मादनित्यमुच्यत इति ॥ १ ॥
आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वात्क्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विवक्षितः स्वार्थः । ते चार्थवादा एवमाग्नयन्ते । सोऽरोदीद्यदरोदीत्तदुद्रस्य रुद्रत्वं । स आत्मनो वयामुदसिदत् । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति । यस्मादीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादनित्यैः काव्याल्लापैः समानत्वादप्रमाणमित्यर्थः ॥ ननुदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मे प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थप्रामाण्यमस्तु तत्प्रत्यायेकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवदितुमशक्यत्वादित्याशङ्कान्येषु केषुचिदर्थवादिषु मानांतरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति तद्दृष्टान्तेन सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूचयति ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति ॥ २ ॥ शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोध इति विविधोऽर्थवादेऽप्यलभ्यते । तथा हि । स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यच श्रूयमाणं मानसं चौयं वाचिकमनृतवदनं चेप्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धं । तस्माद्भूमं

एवाग्नेर्दिवा दहशे नार्चिस्तस्मादचिरेवाग्नेर्नक्तं दहशे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः ।
 तथा न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः ।
 को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । स्वर्गकामो
 यजेतेत्यादिशस्त्रे ह्यामुष्मिकं फलं दृश्यते । तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यं ॥
 ननु सोऽरोदीदित्यादीनां निःप्रयोजकत्वान्त्वेन मन इत्यादीनां च विरोधाद-
 प्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयचैलक्षण्यादस्तु प्रामाण्य-
 मित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

तथा फलाभावादिति ॥ ३ ॥ यथा मानान्तरविरुद्धमर्थवादैरुक्तं तथा फल-
 मप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते । तथा हि गर्गचिराचं प्रकृत्य श्रूयते । शोभतेऽस्य
 मुखं य एवं वेदेति । दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते । आस्य प्रजायां
 वाजी जायते य एवं वेदेति । न च वयं वेदिगृणां तत्फलमुपलभामहे ॥
 नवैहिकफलवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽप्यामुष्मिकफलवाक्यानामस्तु प्रा-
 माण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अन्यानर्थक्यादिति ॥ ४ ॥ एवं हि श्रूयते । पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति ।
 पशुबंधयाजी सर्वलोकानभिजयति । तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्म-
 हत्यां योऽश्वमेधेन यजेते । य उ चैनमेवं वेदेति । तत्राग्न्याधेयगतया पूर्णाहुत्या
 सर्वकामप्राप्तेरन्यान्यग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः । तथा निरुद्ध-
 पशुबंधानुष्ठानेन सर्वलोकानभिजयाज्ज्योतिषोमादीनामानर्थक्यं । अध्ययनका-
 लीनेनैवाश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादितरणत्तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मादा-
 मुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं ॥ ननु मा भूत्फलवाक्यानां प्रामाण्यं । तथापि
 निषेधवाक्येषु विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अभागिप्रतिषेधादिति ॥ ५ ॥ न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नातरिक्षे न दिवी-
 त्यत्रांतरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्त्विवाभावात् ।
 मा भूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं ॥ चवरः प्रावाहणिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरु-
 षवृत्ताताभिधायिनां विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अनित्यसंयोगादिति ॥ ६ ॥ चवरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्य
 वाक्यस्य ततः पूर्वाभावात्कालिदासादिवाक्यवत्पौरुषेयत्वं प्रसज्येत । किं बहुना ।
 सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वं पक्षः ॥

सिद्धांतं सूचयति । विधिनां लेखवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ॥ ७ ॥

तुश्चोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति । वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्येवमादीनामर्थवादानां वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मे प्रामाण्यं । न च विधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्ष्येण पदान्वयसंपूर्तस्तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोग इति शङ्कनीयं । ते स्वर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकाङ्क्षतां विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः । स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ॥ नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनेत्याशङ्क्याह ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकमिति ॥ ८ ॥ अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदायिकं । तच्च विधीनामर्थवादानां समानं । तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति । ननु शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याह ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यत इति ॥ ९ ॥ तत्रवार्तिके त्वेतत्तूचमध्याहृत्य चिधा व्याख्यातं । अप्राप्तां चानुपपत्तिं । अप्राप्ता चानुपपत्तिः । अप्राप्तं चानुपपत्तिमिति । स्तेनं मन इत्यादौ शास्त्रविरोधादनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु स्तेनशब्दार्थ एवोच्यते । न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव । ननु स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति यदुक्तं तदसद्वैयाधिकरणत्वात् । वेतसशाखया चावकाभिश्चाग्निं विक्षुपत्यापो वै शांता इत्यत्र वेतसावके विधीयेते आपश्च स्तूयंत इति वैयाधिकरण्यमित्याशङ्क्याह ॥

गुणवादस्त्विति ॥ १० ॥ तुश्चो वैयाधिकरण्यदोषं वारयति । गुणवादी धृत्वा विवक्षितः । यथां लोके कश्मीराभिजनो देवदत्तः कश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतिसात्मानं मन्यते । एवमत्राप्यज्ञो जाते वेतसावके अप्सु स्तुतासु स्तुते एव भवतः । शांताभ्योऽज्ञो जातत्वाद्देतसावके स्वयमपि शांते सत्यौ यजमानस्यानिष्टं शमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः । सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद्रजतदाने गृहेऽपि रोदनप्रसंगाद्बहिर्हिपि रजतं न देयमिति तन्निषेधेन विधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वं । तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः । तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते । यद्यपि रजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यंतमसत् । तथापि यथोक्तनीत्या विधेः

स्तुतिः संपद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एनं प्राजापत्यमजं तूपर-
मालभेतेत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन स्तूयते । यस्मात्प्रजापतिः स्ववपा-
मपुत्खिद्याग्नौ प्रहृत्य ततो जातं तूपरमजमात्मार्यमालभ्य प्रजाः पशूंश्च लब्ध-
वान्तस्मात्प्रजादिसंपादकोऽयं तूपर इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः ।
आदित्यः प्रायणीयश्चरित्येष विधिर्दिशो न प्राजानन्त्रित्यनेन दिग्मोहेन स्तूयते ।
यदीयमदितिर्देवता दिग्मोहमपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति । तथा बहुविधकर्म-
समुदायरूपे सोमयागेऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदि-
तिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोत्खेदो देवयजनाध्य-
वसानमात्रेण दिग्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा । सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युप-
गच्छतामस्माकं न किञ्चिद्धीयते । शिखा ते वर्धते वत्स गुडूची श्रद्धया पिवेत्या-
दावविद्यमानेनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् । अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं
दर्शयितुमुदाहृतं स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागिति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

रूपान्प्रायादिति ॥ ११ ॥ हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृभ्णातीत्येतं विधिं स्तोतु-
मर्थवाद उच्यते । यथा लोके किमृषिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र
देवदत्तपूजां स्तोतुमेवौदासीन्यमृषावुपन्यस्यते न तु पूज्यत्वमृषेर्वारयितुं । एव-
मत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽनृतवादि-
नीत्वं चोपन्यस्यते । तत्र गुणवादेन श्रद्धार्थो योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्न-
रूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः । प्रायेण वागनृतं वक्तीति
प्रायिक्तत्वं तत्र गुणः । हस्तस्तु न प्रच्छन्नो नाप्यनृतवाहुलः । अतो हस्ते हिरण्य-
धारणं प्रशस्तमिति स्तूयते । यदपि दृष्टविरोधाय धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश
इत्यादिकमुदाहृतं तत्रोत्तरं सूचयति ॥

दूरभूयस्त्वादिति ॥ १२ ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति ।
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरित्येतौ विधी स्तोतुं सोऽर्थवादः ।
यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात्सूर्यमंत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः । यस्माद्वाचा-
वर्चिरेव दृश्यते तस्मादग्निमंत्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः सूर्यमंत्रश्च दिवेत्येवं तयोर्मे-
चयोः स्तुतिः । धूमार्चिषोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि हि
दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यन्ते । किंतु तृणसादृश्येन तेषां दर्शना-
भास एव । तद्वद्वापि । यदप्यनृष्टविरोधायैवोदाहृतं न चैतद्विश्वो वयं ब्राह्मणा
वा स्मोऽब्राह्मणा वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

स्थपराधाकर्तुश्च पुत्रदर्शनादिति ॥ १३ ॥ प्रवरे प्रधियमाणे ब्रूयाद्देवाः
 पितर इत्यस्य विधेः स्तावकोऽयमर्थवादः । यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादि-
 मंत्रेण प्रवरमनुमंचयेत्तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंचणस्य स्तुतिः ।
 न चैतद्विन्न इत्येतद्ज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते । यत्र स्त्रियोऽपराधो
 भवति तत्र कर्तृरुत्पादयितुर्जारस्यापि पुत्रो दृश्यते । अतः पत्युपपत्योरुभयोः
 पुत्रदर्शनात्स्वकीयजन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानं । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वान्नास्ति
 तत्र दृष्टविरोधः । न हि तत्र दृश्यमाणं स्वब्राह्मण्यमपवदितुं न चैतद्विन्न इत्युप-
 न्यस्तं ॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधायोदाहृतं को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंस्त्रोकेऽस्ति
 वा न वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

आकालिकेप्सेति ॥ १४ ॥ दिक्ष्वतिकाशान्करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः ।
 तस्य शेषोऽयं को हि तद्वेदेति । धूमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वार-
 विधिः स्तूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकं । अकाले भवमाकालिकं
 विप्रकृष्टकालीनं नत्विदानीतनमित्यर्थः । तस्येप्सा तस्य प्राप्नुमिच्छा । सा च को
 हि तद्वेदेत्यनिश्चयोपन्यासे कारणं । यथा भाविकालीनपौत्रप्रपौत्रादिवृत्तांती
 निश्चेतुं न शक्यते । तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः ।
 धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्यद्विरोधायोदाहृतं
 शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

विद्याप्रशंसेति ॥ १५ ॥ सोऽयं गर्गचिराच्चविधेः शेषः । तद्विषयं वेदनमपि
 मुखशोभाहेतु किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते । यथा कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं
 भवत्येवं वेदितुरुत्साहेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव शिष्यैरुद्दीक्ष्यते । अतः
 शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधायोदाहृतमास्य प्रजायां
 वाजी जायते य एवं वेदेति सोऽपि वेदानुमंचणविधेः शेषः । अत्रापि किमुति-
 कन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया । वेदितुं पुत्रः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान्भ-
 वति । ततः प्रतिग्रहेणान्नं प्राप्नोति । तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजी जायत
 इत्युक्तं । यदप्यन्यदानार्थक्यायोदाहृतं पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं
 सूचयति ॥

सर्वतमाधिकारिकमिति ॥ १६ ॥ पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यस्य विधेः शेषोऽयं ।
 सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशस्तेयमाहुतिरिति स्तूयते । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज-
 यितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयं । एवं पूर्णाहुत्या कर्मसांगत्वे

यत्फलं तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्र द्रष्टव्यं । पूर्णाहुते-
रभावे सत्याधानरूपं कर्मागविकलं भवति । तच्च वैकल्प्यं पूर्णाहुत्या समाधीयत
इत्येकः कामः । तस्मिन्समाहिते सत्याहवनीयाद्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या
भवन्तीत्यन्यः कामः । तैश्च कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति कामान्तरं । ईदृशी सर्वका-
मावाप्तिराहुत्यन्तरेष्वपि विद्यत इति चेत् । विद्यतां नाम । किं नश्छिन्नं । न
खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद्धानिरस्ति ॥ ननु पूर्णाहुतेरंगभावत्वात्तदीयफ-
लश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवाद
इति सूत्रेण निष्णीतत्वात् । पशुबन्धवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभि-
जयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः
स्यादिति ॥ १७ ॥ पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबन्ध-
कर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मान्तरेण परिमाणा-
धिक्यं सारत्वं वा संपाद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं । लोक-
वदित्युक्तार्थे दृष्टान्तः । यथा लोके निष्केण खारीपरिमितान्नीहीन्विन्नीय
निष्कान्तरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति । यथा वा निष्केण
वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं । तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं
वा कर्मान्तरेण द्रष्टव्यं । ब्रह्महत्याया अपि मानस्यास्त्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणं ।
कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यानर्थक्यं ॥ योऽपि नान्तरिक्षे न
दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः । तथा बवरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदा-
हृतस्तत्रोभयोत्तरं सूचयति ॥

अन्ययोर्यथोक्तमिति ॥ १८ ॥ अन्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं ।
अन्तरिक्षादौ चयननिन्दारूपोऽर्थवादो हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः
शेषः । अतोऽत्र स्तुत्यर्थे विधीनां स्युरित्युक्तमेवोत्तरं । अन्तरिक्षे चयनप्रसक्त्य-
भावात्तन्निन्दा नित्यानुवादोऽस्तु । तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते । नित्यसिद्धार्था-
नुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् ॥ बवरः प्रावाहणिरकामय-
तेत्यत्रापि बवरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः । किंतु
बवरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वहनशीलो वायुर्व्यवहारदर्शायां नित्य एवार्थो विवक्षित
इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे प्रोक्तं । तस्मात्संभावितदोषाणां परिहृ-
तत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं ॥

तत्र संग्रहश्लोकाः ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वासौ तत्र विद्यते ॥ १ ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिक्षयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥ २ ॥

विध्यर्थवादी साक्षांक्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तैर्नैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मंत्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावा-
द्बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वांगीकारात्कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरु-
षेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूचयामास ॥

वेदांश्चैके संनिकर्षे पुरुषाख्येति ॥ १ ॥ एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षे
मन्यन्ते । कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादिपञ्चानां समुच्चयार्थश्चकारः । ते
ह्यत्र दृष्टान्ततया समुच्चीयन्ते । यथा रघुवंशादय इदानीन्तनास्तथा वेदा अपि ।
न तु वेदाश्चनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते । वैयासिकं
भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्या-
यन्ते । तथा काठकं कौशुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्भेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामा-
ख्यातत्वाद्भेदाः पौरुषेयाः ॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्र-
वर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूचयति ॥

अनित्यदर्शनाच्चेति ॥ २ ॥ अनित्या जननमरणवन्तो बवरादयो वेदार्थे
श्रूयन्ते । बवरः प्रावाहणिरकामयत । कुसुखिन्द औहालकिरकामयतेति ।
तथा सति बवरादिभ्यः पूर्वमभावादन्वित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं
वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः ॥

सिद्धांतं सूचयति ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ॥ ३ ॥ तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं
वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैश्च सूत्रै-
रुक्तं । औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यस्मिन्सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां
शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबंधानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां
शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणभ्यामुपपादितत्वात् तर्हि काठकाद्याख्यायिकाया
गतिरित्याशङ्क्य संप्रदायप्रवर्तनात्सेयमुपपद्यत इत्युत्तरं सूचयति ॥

आख्याप्रवचनादिति ॥ ४ ॥ अस्त्वयमाख्यायिकाया गतिः ॥ ततः परं ववराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ॥ ५ ॥ यत्परं ववरादिकं तत्तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो ववरनामकोऽत्र विवक्षितः । ववरध्वनियुक्तस्य प्रवाहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु वेदे कचिदेव श्रूयते वनस्पतयः सचमासत सर्पाः सचमासतेति । तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वान्न तदनुष्ठानं संभवति । अतो जरद्भवो गायति मद्रकाणीत्याद्युन्मत्तवालवाक्यसदृशत्वात्केनचित्कृतो वेद इत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वादिति ॥ ६ ॥ यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत । तदानीं कृते तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् । साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । न चैतदुन्मत्तवाक्यसादृशं लौकिकविधिवाक्यवद्वाक्यकरणेति कर्तव्यतारूपैस्त्रिभिरणैरुपेताया भावनाया अवगमात् । लोके हि ब्राह्मणभोजयेदिति विधौ किं केन कथमित्याकांक्षायां तृप्तिमुद्दिश्यौदनेन द्रव्येण शकसूपपादिपरिवेषणप्रकारेणेति यथोच्यते । ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यङ्गोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेदिति वनस्पत्यादिसचवाक्यमपि न तत्सदृशं तस्य सचकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । यत्परो हि शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायविद् आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादन्युष्ठाने तात्पर्यं । वनस्पत्यादिसचवाक्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्यं । सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते । अचेतना अविद्वांसोऽपि सचमनुष्ठितवन्तः । किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति सचस्तुतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्त्तुमुपलभेन पराहतिं समुच्चिनोति । तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वं ॥

अत्रैतौ संग्रहश्लोकौ ॥

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ १ ॥

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतं ।

तत्कर्त्तुमुपलभेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ २ ॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितं । शास्त्रयोनिवादिति ।

ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूचार्थः । वाढं । नैतावता पौरुषेयत्वं भवति । मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं वादरायणेनैव देवताधिकरणे सूचितं । अत एव च नित्यत्वमिति श्रुतिस्मृती चात्र भवतः । वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिः । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेति स्मृतिः । तस्मात्कर्तृदोषशंकाया अनुदयान्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ॥

ननु मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं । तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवं । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अहे बुभ्रिय मन्त्रं मे इति मन्त्रस्य लक्षणं ।

नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतद्व्याप्त्यादेरवारणात् ॥ १ ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुजते ॥ २ ॥

आधान इदमन्नायेत । अहे बुभ्रिय मन्त्रं मे गोपायेति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । अत्राप्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वाद्व्याप्तिः । मननहेतुमन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवमसिपदांतो मन्त्र उन्नमपुरुषांतो मन्त्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् । मैवं । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । उरु प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । अग्निमीळे पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः । इये त्वेत्यादयस्त्वांताः । अग्न आयाहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रेरणरूपाः । अधःस्विदासीऽदुपरिस्विदासीऽदित्यादयो विचाररूपाः । अंबे अंबाले अंबिके न मानयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः । पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः । वेदिमाहुः परमंतं पृथिव्या इत्यादय उन्नतरूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यं । ईदृशेष्वत्यंतविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । ऋषयोऽपि पदार्थानां नांतं यांति पृथक्कृतः । लक्षणेन तु सिद्धानामंतं यांति विपश्चित इति । तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणं ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

नास्येतद्वाक्षणेऽन्यचलक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्तीयंतो वेदभागा इति कुप्रेरभावतः ॥ १ ॥

मंचश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मंचतः ।

अन्यद्वाक्षणमित्येतद्भवेद्वाक्षणलक्षणं ॥ २ ॥

चातुर्मास्येष्विदमास्नायते । एतद्वाक्षणान्येव पंच हवीषीति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन । ब्राह्मणभागेष्वन्य-
भागेषु च लक्षणस्याव्याप्यतिव्याप्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तमंचभाग एकः । भागांतराणि च कानिचित्पूर्वेरुदाहर्तुं संगृहीतानि । हेतुर्निर्वचनं निंदा प्रशंसा संशयो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः । तद्भूो दधित्वमिति निर्वचनं । अमेध्या वै माषा इति निंदा । वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा । तद्वचिकित्स जुहवानीशमा हौषाशमिति संशयः । यजमानेन संमितौदुम्भरी भवतीति विधिः । माषानेव मह्यं पचंतीति परकृतिः । पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः । यावतोऽथान्परिगृह्णी-
यात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना । एवमन्य-
दप्युदाहार्यं । न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणं । मंचेष्वपि हेत्वादिस-
द्भावात् । इंदवो वामुशंति हीति हेतुः । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनं । मोघमन्नं विंदते अप्रचेता इति निंदा । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा । अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदिति संशयः । वसंताय कपिंजला-
नालभत इति विधिः । सहस्रमयुतं ददामीति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजंतं देवा इति पुराकल्पः । इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत् । न । इत्यददा इत्यय-
जथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मंचेऽतिव्याप्तेः ।
इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् । न । राजा चिद्यं भगं भक्षी-
त्याह । यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्सीत्याहेत्यनयोर्मंचयोर-
तिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत् । न । यमयमीसंवादसूक्तादाव-
तिव्याप्तेः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते द्रूमः । मंचब्राह्मणरूपौ
द्वावेव वेदभागवित्यंगीकारान्मंचलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो
ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास । तच्चो-
दकेषु मंचाख्या । शेषे ब्राह्मणशब्द इति ॥ तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु

मंच इति समाख्या संप्रदायविद्भिर्व्यवह्रियते । मंचानधीमह इति । मंचव्यति-
रिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दस्तेव्यवहृत इत्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मंचब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायते ।
यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरिति । मैवं । विप्रप-
रिवाजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवांतरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् । देवा-
सुराः संयत्ता आसन्नित्यादय इतिहासाः । इदं वा अये नैव किंचिदासीदित्यादिकं
जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं । कल्पस्त्वारुणकेतु-
कचयनप्रकरणे समाम्नायत इति मंचाः कल्पोऽत ऊर्ध्वं यदि वलिं हरेदिति ।
अग्निचयने साम गाथाभिः परिगायतीति विहिता मंचविशेषा गाथाः ।
मनुष्यवृत्तांतप्रतिपादका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मान्मंचब्राह्मणव्यतिरिक्तभागा-
भावान्मंचब्राह्मणस्वरूपस्य लक्षितत्वात्तदुभयात्मकत्वं वेदस्य सुस्थितं ॥

मंचावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पाद इत्थं विचारितः ।

नर्कसामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शंकिते ।

पादश्च गीतिः प्रष्टिपठाठ इत्यस्त्यसंकरः ॥

इदमाप्नायते । अहे बुभ्रिय मंचं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः
सामानि यजूपीति चीन्वेदान्विदंतीति त्रिविदः । त्रिविदां संबंधिनोऽध्येतार-
स्त्रैविदाः । ते च यं मंचभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना ।
तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य
दुःपरिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वृग्वेदादिषु पठितो मंच इति हि लक्षणं
वक्तव्यं । तच्च संकीर्णं । देवो वः सवितोऽपुनात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिरित्ययं मंचो यजुर्वेदसंप्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टु-
मस्ति तद्ब्राह्मणे सावित्र्यर्चैत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् । एतत्साम गायन्नास्त इति
प्रतिज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतं । अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति
चीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि । तथा गीयमानस्य साम आश्रयभूता
ऋचः सामवेदे समाम्नायते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत् । न । पादादीनां
मसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्द्धर्चोऽपीता वृत्तवद्धमंचा ऋचः । गीतिस्वरूप-
मंचाः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रष्टिपठिता मंचा यजूंषीत्युक्ते न
क्वापि संकरः । तदेतच्चैविध्यं जैमिनिना सूचक्येण लक्षितं । तेषामृग्यचार्य-
वशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्द इति । एतमेव

मन्त्रावांतरविशेषमुपजीव्य वेदानामृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं संपन्नं ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारिणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यं । तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति । वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथा-क्रममिति । एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदोऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशब्द आम्नातः । तच्चाध्ययनं न काम्यं किंतु नित्यं । अत एव पुरुषार्थानुशासने सूचितं ॥

✓ वेदस्याध्ययनं नित्यमनध्ययने पातादिति ॥ पातित्वं चैवमाश्नायते । अपह-
तपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत् । तं योऽनुसृजत्यभागो वाचि भवत्य-
भागो नाके । तदेषाम्युक्ता । यस्मिन्त्याज सखिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि
भागो अस्ति । यदीं शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पंथामिति ।
तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयासाभिज्ञानेन सखि-
वत्पालयतीति सखिविद्देवः । बहुद्वयप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययनमात्रेण संपा-
दनं तत्पालनं । तदयमाश्नायते । यं यं क्रतुमधीते तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरा-
दित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्था-
ध्ययनमन्तरेण ब्रह्मयज्ञासंभवात् तदीयफलमपि संपद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं
सखायं यः पुमानध्ययनं मा कृत्वा परित्यजति । तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति ।
फले भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यं । सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य च
प्रतिपादकं वेदमनुच्चार्य परनिन्दानृतकलहहेतुं लौकिकीं वार्तां सर्वत्रोच्चारयतः
स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अत एवाश्नायते । नानुध्यायान्वहून् शब्दान्वाचो
विग्लापनं हि तदिति । यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति तथापि निरर्थकमेव
तच्छ्रवणं । तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि । योऽनधीत्य द्विजो
वेदानन्यत्र कुस्ते श्रमं । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वय इति । एवम-
न्यान्यपि बहूनि वचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि ॥

नन्वधीति वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानं । ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरि-
त्यन्योन्याश्रय इति चेत् । वादः । अत एव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृका-
ध्यापनप्रवृत्तिं साणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन संपादयति । मतांतरानुसा-
रिणस्तु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात्प्रागेव संध्यावन्दनादिविधिज्ञानवन्निष्ठादिभ्यो
ऽध्ययनविज्ञानं वर्णयति । यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिः । यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः ।

सर्वथायुपनीतिरध्येतव्य एव वेदः । तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणात्तत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः । अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति ॥

अदृष्टार्था त्वधीतिर्विहितत्वादिति ॥ १ ॥ दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगंतव्यं ॥ अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत्तत्राह ॥

घृतकुल्याद्यतिदेशः स्वर्गकल्पनं वेति ॥ २ ॥ ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिश्य तत्रत्यं घृतकुल्यादिकं रात्रिसचन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं । ये त्वर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति तैर्विश्वजिन्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥ दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्तयोः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह ॥

अयुक्ते संस्कारप्राप्ती इति ॥ ३ ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित्कृती विनियोगादर्शनात्प्राप्तेः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रतिपत्तिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य विषनिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमन्वदध्ययनांगतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थे प्रामाण्यमित्याह ॥

अन्यांगं नार्थप्रमापकमिति ॥ ४ ॥ अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैवांगमिति कृत्वा स्वार्थे प्रमाणमित्याह ॥

अध्ययनवाक्यमनन्यांगमिति ॥ ५ ॥ नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलभावादध्येतव्य इति कर्मवाची तत्रप्रत्ययो विरुध्येतेत्यत आह ॥

सक्तुवत्करणपरिणाम इति ॥ ६ ॥ सक्तुञ्जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्सक्तुनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तुनामन्यत्र विनियोगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति ॥

दृष्टे तु नादृष्टमिति ॥ ७ ॥ किं तद्वृष्टफलमिति तदाह ॥

दृष्टौ प्राप्तिरसंस्काराविति ॥ ८ ॥ अक्षरप्राप्तेः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह ॥

प्राप्त्यर्थवोध इति ॥ ९ ॥ जायत इति शेषः ॥ न च भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्धिविवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं । अवधातादिवन्नियमादृष्टाय विध्युपपत्तेरित्याह ॥

विधिनिष्पत्त्या इति ॥ १० ॥ यत्तु संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनाच्च संस्कार इति तत्राह ॥

संस्कारसिद्धिः ऋत्वाध्ययनविधिव्योपादानादिति ॥ ११ ॥ ऋतुविधयो विषया-
वबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियुजते । अध्ययनविधिश्च लिखि-
तपाठादि व्यावृत्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति । अत उभयोपादा-
नात्तत्सिद्धिः ॥ ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः । स च न स्वाध्यायगतः । तव्य-
प्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्ताया भावनाया अपूर्वाभिधानात् ।
ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति तत्राह ॥

तव्यः कर्म बाह्यवाचीति ॥ १२ ॥ अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया
कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्न-
त्वात्स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तव्यप्रत्ययो वक्ति । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि
तदुपरक्तत्वानियमादिति भावः । यच्चोक्तमन्यांगं नार्थप्रमापकमिति तदसत् । यतो
मंचाणां स्वतंत्रादृष्टेषाणां तथात्वं युज्यते । इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं ॥ तस्य
च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलांतरकल्पनायो-
गात्प्रासादस्योपवृंहकमेवादृष्टं न तु प्रतिबाधकमित्याह ॥

स्वतंत्रादृष्टेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यत इति ॥ १३ ॥ सक्तुन्यायेन कर्मका-
रकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतंत्रादृष्टमेवाचापि स्यादित्यत्राह ॥

यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्याय इति ॥ १४ ॥ सक्तुषु गत्यभावाच्छ्रुतं परित्य-
ज्याश्रुतं कल्प्यतां नाम । नेहतद्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥ इत्यमध्ययनविधे-
र्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्यार्थवबोधपर्यंततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति ॥

वैधमर्थनिर्णयं भट्टगुरुविधेः पुमार्थावसानादिति ॥ १५ ॥ सर्वत्र विधेः पुरु-
षार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं
भट्टगुरु मन्येते ॥ ननु सकृदध्ययनादावृत्तिसहिताद्वार्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्या-
शङ्क्य । तथा सति तत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्य-
तीत्याह ॥

स विचारमाक्षिपेदिति ॥ २ ॥ ननु स्वविधेयतदुपकारिणीरेव विधिः प्रयोजक
इति सर्वत्र नियमः । तथा सत्यत्तादृशं कथमत्राध्ययनविधिमाक्षेप्यतीत्यत आह ॥

अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातावृत्तिवदिति ॥ ३ ॥ ब्रीहीनवहंतीत्यत्रावघा-
तमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः । तस्या धात्वर्थत्वात् । नापि सा विधेयोपकारिणी ।
अंतरेणावृत्तिं सकृन्मुश्लघातादवघातसिद्धेः । तथापि तंडुलनिष्पत्तिफलसिद्धये
स विधिरावृत्तिं यद्वदाचिक्षेप तद्वत्प्रकृतेऽप्यवगंतव्यं ॥ ननु वेदमात्राध्यायिनो

ऽर्थावबोधानुदयेऽपि व्याकरणाद्यंगसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसद्भावोक्तं प्रति व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेदित्याशङ्क्यार्थगतविरोधपरिहारायापेक्षित एव विचार इत्याह ॥

सांगाध्ययनात्तद्भावे विचारो विरोधापनुदिति ॥ ४ ॥

सिद्धांतयति ॥ प्राप्तेस्तु गवादिबन्धुमर्थत्वाद्धिधिस्तदंत इति ॥ ५ ॥

यथा फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यन्ते । तथा फलवदर्थ-
वबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानोऽवगंतव्यः ॥
नन्वक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्वोधस्य मुख्यपुरुषार्थ-
त्वाद्वोधान्त एव विधिः किं न स्यादित्यत आह ॥

फलवद्वोधान्तत्वेऽध्ययनाकात्स्न्यमिति ॥ ६ ॥ बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं ।
तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यस्मिन्बृहस्पतिसवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्रा-
ध्ययनं स्यात् । न तु राजसूयादिवाक्याध्ययनं । तत्र प्रवृत्त्यादिफलाभावात् ।
स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह ॥

कृत्स्नप्राप्तिर्जपार्थेति ॥ ७ ॥ न चाबोधकत्वेऽर्थावबोध एव न सिध्येदिति
शङ्कनीयं । प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्वाभाव्यात् । लौकिकप्रवाक्यानामन्तरेणैव
विधिवोधकत्वदर्शनादित्याह ॥

लोकवत्तेभ्यो बोध इति ॥ ८ ॥ ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य
विधानुं शक्यत्वात्सुलभोऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम उप-
नीताष्टवर्षब्राह्मणो वाधिकारी सुलभ एवेति परिहारं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्य
काम्यत्वं दूषयति ॥

सोऽकाम्यः प्राग्बोध्यभानाभानयोरिति ॥ ९ ॥ बोध्यस्याग्निहोत्रादिलक्षण-
वेदार्थस्याध्ययनात्प्राक् संध्योपासनादिवत्पिचाद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव
सोऽर्थबोधो न काम्यः । अभाने कामयितुमशक्यः । ज्ञात एव विषये कामता-
नियमात् ॥ ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुत्सा संभवति । यद्वा विशेषतो
ऽपि पित्राद्युपदेशादवगते सत्यौपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधका-
मता युक्तैवेत्याशङ्क्यैवमर्थवबोधमुद्दिश्याध्ययनविधानं न संभवतीत्याह ॥

उद्देशयोगादिति ॥ १० ॥ अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या वि-
शेषाकारणोद्देशः संभवति । अनंतत्वात्सामान्याकारणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं
स्यान्न तु ज्ञानविशेषः । ततो नोद्देशो युक्तः ॥ नन्वर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणा-

भावे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्यादित्याशङ्कोपक्रमादिलिङ्गस्य तात्पर्यं शब्दबलादेव सिध्यतीत्याह ॥

तात्पर्यशब्दादिति ॥ ११ ॥ तत्त्वर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेत् । न । पुरुषसंबन्धकृतदोषाख्यप्रतिबन्धपरिहारार्थत्वादित्याह ॥

उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं वै लोक इति ॥ १२ ॥ नन्वध्ययनविधेर्विधातत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तते प्रयोजकाभावादित्याशङ्क्याह ॥

विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत इति ॥ १३ ॥ ऋतुबोधविधयः सांगवेदाध्ययनादापातप्रतिपन्नाः । विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमन्तरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवंतस्तं निर्णयाय ऋतुविचारं प्रयोजयन्ति । श्रवणविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं सति श्रवणविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं ऋतुविधीनां च विधेयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यतेतरां । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः ऋतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यन्तत्वात्क्रत्वनुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तौ ऋतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत ॥ नन्वध्ययनविधेस्त्वैवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वात्तत्प्रयुक्तौ विचारस्यापि तल्लभ्येत । नान्यथेति चेत् । ऋतुविचारस्य चैवर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मविचारस्य । तत्राद्योऽस्मन्मतेऽपि सम इत्याह ॥

अतो नित्यः ऋतुविचारस्त्वैवर्णिकमात्रस्येति ॥ १४ ॥ यतोऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात्कृतवस्त्वैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः ॥ द्वितीयोऽनिए इत्याह ॥

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैवेति ॥ १५ ॥ नित्योऽनुपगं इति ॥ ननूक्तनीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणांतत्वेऽर्थज्ञानमविहितं स्यात् । मैवं । वाक्यान्तरेण तद्विधानात् । ब्राह्मणेन निःकारणो धर्मः यदंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति तद्विधिः । तत्र निःकारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निर्वायते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शाखांतरगतं निरुक्तकारो यास्क एवमुदाजहार । अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिंदा च ।

स्याणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थः ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमप्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दते ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति ॥

अस्मिन्मन्त्रद्वये योऽर्थज्ञ इत्यनेनैवार्द्धेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते । इतरेणार्द्धे चयेण ज्ञानराहित्यं निन्दते । यो वेदार्थं ज्ञानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः

प्राप्नोति । तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति । तदेतदेहिका-
मुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मन्त्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्मणेन
च स्पष्टीचक्रुः । तदेवाभ्युक्ता । ये अर्वाङ्मुक्त वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो
वदन्त्यादित्यमेव ते परिवदन्ति । सर्वेऽग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति । याव-
तीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति । तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो
दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाष्टीलं कीर्त्तयेदेता एव देवताः प्रीणातीति । वेदं विद्वा-
नर्थाभिज्ञः पुरुषः । स च द्विविधः । अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्था-
नकुशलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च । तमेतमुभयविधं
विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोषेताः पंडितं मन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु
दूषयन्ति सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं दूषयन्ति । आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निं दूष-
यन्ति । तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयन्ति । हन्ति सदा गच्छतीति हंसो वायुः ।
अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविद आम्नातं । अग्नेर्वायोरदित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति ।
न केवलमेतद्देवतात्रयं किंतु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसन्ति । ब्राह्मणान्वेद-
विदो हंष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यान्न तु तस्मिन्विद्यमानमपि दोषं
कीर्त्तयेत् । एवं सति तत्र मन्वार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमा-
णतया तदीयहृदयेऽवस्थिता अयं नमस्कृता तोषयति । न चैतदध्ययनस्यैव
फलमिति शंक्नीयं । विद्वांसमित्याम्नातत्वात् । अन्यथा वेदमधीयानमित्याम्ना-
येत् । तस्मात्सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयः-
प्राप्तिरूपपद्यते । यस्तु वेदमधीत्यार्थं न विजानाति सोऽयं पुमान्भारमेव हरति
धारयति । स्थाणुरिति दृष्टांतः । छिन्नशाखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुश्चेदनीच्यते ।
स च यथेधनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं । तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मणं
न भवतीत्येतावदेव । न ह्यनुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति । किलेत्यनेन
लोकप्रसिद्धिर्द्योत्यते । लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा ततोऽप्यधिका
विदुषि दृश्यते । किंच यद्देवाक्यमाचार्योद्गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव
पुनः पुनरुच्चार्यते । तत्कदाचिदपि न ज्वलति न प्रकाशयति । यथाग्निरहित-
प्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव
मुख्यं न स्यात् । अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त्यनेनेति वेदश्चरनिर्वचनं । तथा
चोक्तं । प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदंति वेदेन तस्मा-

वेदस्य वेदतेति । अतो मुख्यवेदसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः ॥ किंचात्र यास्केन काचिदन्याष्टगुदाहता ।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां ।

उतो त्वस्मै तन्वं विससे जायेव पत्य उशती सुवासा इति ।

तत्र पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति । अथेकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्द्धमिति । अस्यायमर्थः । यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्द्धेण मन्त्रो ब्रूते । एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति । एकवचनबहुवचनविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात् । वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैनं भूतिं गमयति । आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोपधावति । त एवैनं भूतिं गमयन्तीत्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति । अत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिगृहीतुरिष्टिः प्रतीयते । मीमांसायां तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतं । तस्मादुभयविधमण्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति ॥ तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति ॥ अथेकस्मै तन्वं विससे स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचेति । अस्यायमर्थः । अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्यायात्र प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात् । यः पुमान्व्याकरणाद्यङ्गैः स्वशब्दार्थमीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विससे । स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानं । वेदार्थप्रकाशनं सम्यक् ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मन्त्र आहेति ॥ चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति ॥ उपमोक्तमया वाचा जायेव पत्य कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसेति । अस्यायमर्थः । उक्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्योपमोच्यते । उशतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यद्यप्यहि गृहकृत्यवेलायां मलिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः । कामयमाना ऋतुकालेष्विवति । यथा स पतिरेनां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तार्थं हितबुद्ध्या शृणोति । तथायं चतुर्दशविद्यास्था-

नपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति । वेदोक्तं च धर्मब्रह्म-
पमर्थं हितवृद्ध्या स्वीकरोति । सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसेति ॥

पुनरप्युगंतरं यास्क उदाजहार । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नेन हिन्वंत्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शृश्रुवाँ अफलामपुष्पामिति ।

अयमर्थः । पूर्वोदाहृताया उत त्वं पश्यन्नित्यादिकाया ऋचोऽनंतरमेवास्मात्ता-
तस्य पूर्वोक्तमन्वार्थस्य भूयसे निर्वचनाय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपाद-
यितुं प्रभवति । कथमिति चेत् । तदुच्यते । अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं
पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः ।
अभिज्ञाः कथयन्ति । सखिविदं सखायमिति मन्वे वेदस्य सखित्वमुदाहृतं । यद्वा
स्वर्गलोके वेदानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः । वाचामिना ईश्वराः
सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न
हिन्वंति । न केऽपि प्राप्नुवंति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्यः
पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शृश्रुवान्भवति । पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य
ज्ञानं पुष्पं । उत्तरकांडोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलं । यथा लोके पुष्पं फल-
स्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां
जनयति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा
नाशकेनेति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः ।
यत्पूर्वोक्तोक्तैकवोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति श्रुतेः । तादृशपुष्पफल-
रहितवेदपाठकः स एष पुमानधेन्वा मायया सह चरति । नवप्रसूतिकां क्षीर-
दोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वाच्चिनोतीति श्रुत्यस्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति
वेदरूपा वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्धीत्यधेनुः । अत एवासौ मायाकप-
ठरूपा । ऐंद्रजालिकनिर्मितगोसदृशगोरूपत्वात् । तथा मायया सह चरन्त्यं
परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिंदोदाहरणस्य
प्रपंचितत्वाद्यच्च स्तूयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधि-
रुपगंतव्यः ॥

किंच नक्षत्रेष्टिकाडि प्रतीष्टि फलवाक्यं यागादवेदनयोः समानमेवास्मायते ।
यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नदः । एवं ह वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन
हविषा यजते य उ चैतदेवं वेदेति । अतो यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधी-

यते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः । ननु विद्याप्रशंसेति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूचितमिति चेत् । अस्तु नाम । विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य चातिपाते सति प्रायश्चित्तरूपां वैश्वानरेष्टिं विधानुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते । सुवर्गाय लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते इति । एतच्चाचार्यैर्व्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसोऽन्यपरत्वतः । यथावस्वभिधायित्वान्न त्वभूतार्थवादता ॥ इज्येते स्वर्गलोकाय दर्शदर्शौ यथातथा । न त्वभूतार्थवादत्वं पापघ्नोका श्रुतिर्यथेति ॥ न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं । फलभूयस्त्वेन परिहृतत्वात् । उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रं । फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकावत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति । एतच्चास्माभिस्तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं । छंदोगाश्च केवलादनुष्ठानाद्विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति । तेनोभौ कुस्तो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । यद्यप्यंगावबद्धोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता । तथापि न्यायः सर्वोऽपि विद्यासु समानः ॥

कुतस्तवैतावन्ती वेदने भक्तिरिति चेत् । कुतो वा तवैषोऽत्र द्वेषः । प्रशंसास्माभिर्भूयसी दर्शिता । निंदां तु न ज्ञाप्युपलभामहे । किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं जीवेन सह गच्छति । तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः ॥

विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिज्ञानमंतरेण श्रोतृप्रवृत्त्यभावाद्विषयादयो निरूप्यन्ते । व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः । तदर्थज्ञानं प्रयोजनं । व्याख्यानव्याख्येयभावः संबन्धः । ज्ञानार्थी चाधिकारी । यदप्येतावत्प्रसिद्धं तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात् । अतो वेदस्य चतुष्टयमुच्यते । वेदे पूर्वोत्तरकांडयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः । तयोरनन्यलभ्यत्वात् । तथा च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । धर्मब्रह्मणी वेदैकवेद्ये इति । जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे चोदनेव धर्मे प्रमाणं । चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं संप्रदायविद्विरभिहितं । चोदनेवेत्यमुंमर्थमुपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं

धर्मस्य निराकृतं । प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलभनत्वादिति । अनुष्ठाना-
दूर्ध्वमुत्पत्त्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वान्न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति । उत्तरकाले
ऽपि रूपादिराहित्यान्नेन्द्रियैरवगम्यते । अत एवाहमिति सर्वैरभिधीयते ।
लिंगराहित्यान्नानुमानविषयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखे धर्मो धर्मयोर्लिंगमिति चेत् ।
वाढं । अयमपि लिंगलिंगिभावो वेदेनैव गम्यते । ततश्चोदनैव धर्मं प्रमाणं ॥
वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकवि-
षयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातं । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधि-
गम्यत इत्यभिप्रायः । इति श्रुतिश्च भवति । नावेदविन्मनुते तं वृहंतमिति ।
तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता । रूपलिंगादिराहित्यान्न मानांतरयोग्य-
तेति । तस्मादनन्यलभ्यत्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं । तदुभयज्ञानं वेदस्य
साक्षात्प्रयोजनं । न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपा वसुमती राजासौ गच्छतीत्या-
दिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयं । धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्मूयमान-
त्वात् । धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पति । धर्मेण
पापमपनुदति धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितं । तस्माद्धर्मं परमं वदन्तीति । उद्दंडस्य राज्ञो
नियामकत्वाद्दिवादमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजसाहाय्यवज्जयहेतु-
त्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथा च वाजसनेयिनः सृष्टिप्रकरणे समामनन्ति ।
तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो
ऽवलीयान्वलीयांसमाशंसते । धर्मेण यथैव राज्ञैवमिति । ब्रह्मविदाप्नोति परं
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तपुरु-
षार्थः प्रसिद्धः । तदुभयज्ञानार्थी वेदेऽधिकारी । स च चैवर्णिकः पुरुषः ।
स्त्रीशूद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्याद्देदेऽधि-
कारः प्रतिवद्धः । धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखेनोत्पाद्यते । तस्माच्चैवर्णिक-
पुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः ॥ संबंधस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रति-
पाद्यप्रतिपादकभावः । तदीयज्ञानेन सह जन्यजनकभावः । चैवर्णिकपुरुषैः
सहोपकार्योपकारकभावः । तदेवं विषयाद्यनुबंधचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः
श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्तन्तां ॥

अतिगंभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडंगानि प्रवृत्तानि । अत
एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुंडकोपनिषद्याथर्वणिका आमनन्ति । हे विद्ये वेदितव्ये
इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति । परा चैवापरा च । तच्चापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः

सामवेदोऽथर्ववेदः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति ।
अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्पङ्गस-
हितानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वं । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां
परविद्यात्वं ॥

वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा । तथा च तैत्तिरीया
उपनिषदारम्भे सामामनन्ति । शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा बलं
साम संतान इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति ॥ वर्णोऽकारादिः ॥ स चांगभूतशि-
क्षायां स्पष्टमुदीरितः । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः । प्राकृते
संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवेत्यादिना ॥ स्वर उदात्तादिः ॥ सोऽपि
तत्रोक्तः । उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्तय इति ॥ मात्रा ह्रस्वादिः ॥
सापि तत्रोक्ता । ह्रस्वो दीर्घः श्रुत इति कालतो नियमा अचीति ॥ बलं
स्थानप्रयत्नौ ॥ तत्राष्टौ स्थानानि वर्णानामित्यादिना स्थानमुक्तं । अचोऽस्मृष्टा
यणस्त्वीषदित्यादिना प्रयत्न उक्तः ॥ सामशब्देन साम्यमुक्तं ॥ अतिदुर्ज्ञातिवि-
लंबितगीत्यादिदोषरहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यं । गीती शीघ्री
शिरःकंपीत्यादिनोपांशु दणं त्वरितमित्यादिना दोषा उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्ति-
रित्यादिना गुणा उक्ताः ॥ संतानः संहिता ॥ वायवायाहीत्यत्रावादेशः । इंद्राग्नी
आगतमित्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायामुपेक्षितं ।
शिक्ष्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः । मंचो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः
स्वरतोऽपराधादिति । इंद्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यस्मिन्मंच इंद्रस्य शत्रुर्धातक इत्यस्मिन्वि-
वक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासः समासस्येति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादंतोदात्तेन भवि-
तव्यं । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहिवा-
दिंदो घातको यस्येत्यर्थः संपन्नः । तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षायां यो
ऽपेक्षितः ॥

कल्पस्वाश्रयायनापस्तंबवोधायनादिसूत्रं । कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगो
ऽचेति व्युत्पत्तेः । नन्वाश्रयायनः किं मंचकांडमनुसृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मण-
मनुसृत्य । नाद्यः । दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः इत्येवं तेनोपक्रांत-
त्वात् । न ह्यग्निमीळ इत्यादयो मंचा दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः । न
द्वितीयः । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयायामित्येवं

दीक्षणीयेष्टेर्ब्राह्मणे प्रक्रांतत्वात् । अचोच्यते । मंचकांडो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः । यत्स्वाध्यायमधीयी-
तैकामंषृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञ इति । सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमीळ
इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः । तथा सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि
वाच स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति विधीयते । तथाश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि
सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते । तथा रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते ।
यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्चन् चिः स्वाध्यायं
वेदमधीयीतेति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितं । इत्यादिषु कृत्स्नमंचकांड-
विनियोगेषु संप्रदायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगस्तु
मंचविशेषानां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणानुपजीव्याश्वलायनो दर्शयति । अतो
मंचकांडक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः । इये त्वेत्यादिसंचास्तु ऋत्वनुष्ठानक्रमेणै-
वाम्नाता इत्यापस्तंबादयस्तेनैव क्रमेण सूचनिर्माणे प्रवृत्ताः । आम्नातत्वादेवं
जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रांता । तथापि
तस्या इष्टेर्देशपूर्णेमासविकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तं ।
अतः कल्पसूचं मंचविनियोगेन ऋत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति । तर्हि प्र वो
वाजा इत्यादीनां सामिधेनीनामृचासेव विनियोगमाश्वलायनो ब्रवीतु । नमः
प्रवक्त्र इत्यादयस्त्वनाम्नाताः । कुतो विनियुज्यंत इति चेत् । नायं दोषः ।
शाखांतरसमाप्तातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र
वक्तव्यत्वात् । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः । तस्माच्छिषेव कल्पो
ऽप्यपेक्षितः ॥

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्धनिश्चयायोपयुज्यते ।
तथा चंद्रवायवयहब्राह्मणे समाम्नायते । वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इंद्र-
मंब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वांयवे च सह
गृह्णाता इति तस्मादिंद्रवायवः सह प्रगृह्यते । तामिंद्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ।
तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत इति । अग्निमीळे पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्व-
स्मिन्काले परांची समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती । अत्राकृता प्रकृतिः प्रत्ययः
पदं वाक्यमित्यादिविभागकारिर्यथरहितासीत् । तदानीं देवैः प्रार्थित इंद्र
एकस्मिन्नेव पांचे वायोः स्वस्य च सोमरसस्य यहणरूपेण वरेण तुष्टस्तामखंडां
वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिभागं सर्वत्राकरोत् । तस्मादियं वागिहा-

नीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्थाकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः । तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्तिके दर्शितः । रक्षोहागमलघुसंदेहाः प्रयोजनमिति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनांतराणि च महाभाष्ये पतञ्जलिना स्पष्टीकृतानि ॥ रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति ॥ ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गेन सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमंत्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञांगत्वेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पंडगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणं । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति ॥ लघुर्थं चाध्येयं व्याकरणं । बृहस्पतिरिंद्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच । बृहस्पतिश्च वक्ता । इंद्रश्चाध्येता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । अंतं च न जगाम । अद्य तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तच्च कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः । कुतस्तरां प्रयोगेन ॥ असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणं । याज्ञिकाः पठन्ति । स्थूलपृथ्वीमाग्निवारुणीमनङ्गाहीमालभेतेति । तच्च न ज्ञायते किं स्थूलानि पृथ्वी यस्याः सा स्थूलपृथ्वी । किंवा स्थूला चासौ पृथ्वी च स्थूलपृथ्वीति । तान्नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासांतोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ततो बहुव्रीहिरिति ॥ इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानीति । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतं । यस्तु प्रयुक्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमां । चत्वारि । उत्तमः । सक्तुमिव । सारस्वती । दशम्यां पुचस्य । सुदेवो असि वरुणेति ॥ तेऽसुराः । तेऽसुराः हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परावभूवुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै । म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । दुष्टांश्छन्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणं ॥ यदधीतं । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दधत्ते । अनग्नाविव श्रुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् । अविज्ञातमनर्थकं माधिगीर्षहीत्यध्येयं व्याकरणं ॥ यस्तु प्रयुक्ते । यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्भवहारकाले । सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः । कः । वाग्योग-

विदेव । यो हि शब्दाज्जानाति । अपशब्दानयसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने च धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । यथा गौरित्येतस्य शब्दस्य गावीगोणीगोपोतलिकेत्येवमादयः । अथ योऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणं । विषम उपन्यासः । नात्यन्ताज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्पुरां वा पितृत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणं ॥ अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न क्षुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेदिति । स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ विभक्तिं कुर्वति । विभक्तिं कुर्वति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न चांतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ यो वा इमां । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति । स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ चत्वारि । चत्वारि शृंगा वयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासौ अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश । चत्वारि शृंगा । चत्वारि पदजातानि । नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । वयो अस्य पादाः । त्रयः कालाः । द्वे शीर्षे । सुपस्तिङश्च । सप्त हस्तासौ अस्य । सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः । त्रिषु स्थानेषु बद्धः । उरसि कंठे शिरसि । वृषभो वर्षणात्सर्वकामानां । रोरवीति । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्या आविवेश । महता देवेन नस्तादात्म्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणं ॥ अथवा चत्वारि । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा चीणि निहिता नेंगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ये मनीषिणी मनस ईषिणः । गुहायां चीणि निहितानि नेंगयन्ति । न चेष्टन्ते न निमिषन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ॥ उत त्वः । उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां । उतो त्वस्मै तन्वं विससे जायेव पत्य उशती सुवासाः । अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां । अविद्वांसमाहाड्ये । त्वस्मै अन्यस्मै तन्वं विससे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । यथा जाया पत्य कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते ।

एवं वाग्वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते । वाग्नी विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणं ॥ सक्तुमिव । सक्तुमिव तितउना पुनंतो यव धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्रासखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । सक्तुः सच तेर्दुर्धावो भवति । कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति । ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीराः प्रज्ञावंतो ध्यानवंतो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत । वाचमकृपत । अत्रासखायः सख्यानि जानते । सयुज्यानि जानते । क एव दुर्गमो मार्गः एकगम्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां वाचि निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति ॥ सारस्वती । सारस्वती याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्जानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ दशम्यां पुत्रस्य । दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्द्वोषवदाद्यंतरंतस्थमभिनिष्ठानांतं द्यक्षरं चतुरक्षरं वा । कृतं नाम कुर्यात् । न तद्धितमिति । न चांतरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ सुदेवो असि । सुदेवो असि, वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुपिरामिव । सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः । ककुज्जिह्वा । सास्मिन्विद्यतं इति काकुदं तालु । सूर्मिः स्थूला लोहप्रतिमेति । एवं सिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्यादिवाचिंकोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्यनुसंधेयानि ॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते । अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यच्चोक्तं तन्निरुक्तं । गौः ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यंतो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन्मध्ये पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्यनामानित्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं चिकांडं । तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितं ॥

आद्यं नैघंटुकं कांडं द्वितीयं नैगमं तथा ।

तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः ॥

गौराद्यपारंपर्यतमाद्यं नैघंटुकं मतं ।

जहाद्युल्वमृवीसांतं नैगमं संप्रचक्षते ॥

अग्न्यादिदेवपत्न्यंतं देवताकांडमुच्यते ।

अग्न्यादिदेवी ऊर्जाहुत्यंतः क्षितिगतो गणः ॥

वायादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।

सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवता इति ॥

गवादिदेवपत्न्यन्तं समान्नायमधीयत इति ।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते । तत्र निघंटुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिंहवैजयन्तीहलायुधादिषु दश निघंटव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसंघोपदेशादाद्यकाण्डस्य निघंटुकत्वं । तस्मिन्काण्डे त्रयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निगमशब्दो वेदवाची । यास्तेन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात्तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्काण्ड उपदिष्टत्वात्तस्य काण्डस्य निगमत्वं ॥ पञ्चमाध्यायरूपस्य तृतीयकाण्डस्य दैवत्वं विस्पष्टं ॥ पञ्चाध्यायरूपकाण्डत्रयात्मक एतस्मिन्न्यथे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वं । तद्व्याख्यानं च समान्नायः समान्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्वाच्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य संभाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञायोच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं । नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायत्वेदं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीय इति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय इति च । तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्षणाधोदाहरणमस्मिन्न्यथेऽवगम्यते । एवं ग्रन्थकारेणोक्तास्तत्तत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसर एवास्माभिरुदाहरिष्यति । न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयं । एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात् । तदाहुतीनामाहुतित्वमिति । तमिदं संतमिदं इत्याचक्षत इति । यदप्रथयत्तपृथिव्याः पृथिवीत्वमिति च । ग्रन्थकारोऽपि तत्र तत्र स्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति । केषांचिन्निर्वचनानां व्याकरणवलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अत एव ग्रन्थकार आह । तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्कर्तव्यं स्वार्थसाधकं चेति । तस्माद्देवार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तं ॥

तथा छंदोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते । छंदोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । तस्मात्तत्र

चतुस्तराणि छंदांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्त इति ह्याम्नातं । गायत्र्युष्णिगनुष्टु-
हतीपंक्तित्रिष्टुप्जगतीत्येतानि सप्त छंदांसि । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि
चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुवादयोऽवगं-
तव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते । गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । त्रिष्टुप्भी राजन्यस्य ।
जगतीभिर्वैश्यस्येति । तत्र मगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकच्छंदोयंथमं-
तरेण न सुविज्ञेयः । किंच यो ह वा अविदितापेयच्छंदेदिवतब्राह्मणेन मंचेण
याजयति वाध्यापयति वा । स्थाणुं वर्च्छति । गर्त्तं वा पत्यते । प्र वा मीयते ।
पापीयान्भवति । तस्मादेतानि मंचे मंचे विद्यादिति श्रूयते । तस्मात्तावद्वेदनाय
छंदोयंथ उपयुज्यते ॥

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव यंथे विहितं । यज्ञकालार्थसिद्धय इति ।।
कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते । संवत्सरमेतद्वृतं चरेत्संवत्सरमुख्यं भूत्वेत्येवमादयः
संवत्सरविधयः । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । शरदि
वैश्य आदधीतेत्याद्या ऋतुविधयः । मासि मासि सत्रपृष्ठान्युपयन्ति । मासि
मास्यतिग्राह्या गृह्यन्त इति मासविधयः । यं कामयेत, वसीयान्त्स्यादिति तं
पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्षविधयः । एकाष्टकायां दीक्षेरन् फल्गुनीपूर्णमासे
दीक्षेरन्त्रित्याद्यास्तिथिविधयः । प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकाला-
दिविधयः । कृत्तिकास्वग्निमादधीतेत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषान-
वगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते ॥

एतेषां वेदार्थोपकारिणां षष्ठां यन्थानां वेदांगत्वं शिक्षायामेवमुदीरितं ॥

छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषमयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं ।

तस्मात्तांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयत इति ॥

पडंगवत्पुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते । पुराण-
न्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्द-
शेति ॥ इतिहासपुराणभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं
प्रहरेदिति त्यन्यत्रापि स्मर्यते । ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखामूक्तानि हरिश्चं-
दनाचिकेताद्युपाख्यानानि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेष्वितिहासयथेषु
स्पष्टीकृतानि । उपनिषदुक्ताः सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मप्राज्ञवैष्णवादिपुराणेषु

स्पष्टीकृताः । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणमिति । सृष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात्तदनुसारेणेदं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव । मन्वत्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसंध्यावन्दनादिविधयः प्रपञ्चिताः । तदु हा वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमन्विता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्तीत्यादिकः संध्यावन्दनविधिः । पञ्च वा एते महायज्ञाः सततं प्रतापयन्त्यादिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यन्तराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं । एतैः पुराणादिभिश्चतुर्दशभिर्विद्यास्थानैरुपवृंहिताया विद्याया यद्वहणेऽधिकारिविशेषः शाखांतरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः । तांश्च मन्त्रान्यास्ते उदाजहार ॥

तत्रायं प्रथमो मन्त्रः ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्यामिति ॥

विद्याभिमानीनी देवता ब्राह्मणमुपदेशारमाचार्यमाजगाम । आगत्य चैव प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण मामनधिकारिणेऽनुपदिश्य पालय । तवाहं निधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां मयि तदुपदेष्टरि त्वयि च योऽसूया करोति । यश्चाजर्वेन विद्यां नाभ्यस्यति । योऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति । तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न ब्रूयाः । तथा सति त्वद्बृदये स्थित्वा फलप्रदा भवेयं ॥

अथ द्वितीयो मन्त्रः ॥

य आतृणक्ष्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुहोक्ततमच्चनाहेति ॥

पूर्वस्मिन्नन्त्रे आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्नन्त्रे शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते । वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यं । तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथं । तादृशेन वाक्येन यं आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृणक्षति । सर्वतस्तद्वन्दनं पूरणं करोति । उपसर्गवशादौचित्याच्च तृणक्षतिधातोरेवातरे वृत्तिः । सर्वदा वेदयः श्रावयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । न दुःखं कुर्वन् । मन्दप्रज्ञस्य माणवकस्यादा-

वर्द्धचमृचं वा यहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न भवति तथा पादं पादैकदेशं वा याहयन् । किंच । अमृतं संप्रयच्छन् । अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वादमृतं वेदार्थः । तस्य प्रदानं कुर्वन् । तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यमातापितरूपं मन्येत । पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य प्रदानादमुख्यौ । तस्मै मुख्यमातापितरूपायाचार्यायैकमपि द्रोहं न कुर्यात् ॥

अथ तृतीयो मंत्रः ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियति विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तदिति ॥

ये त्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः संतो विनयोक्त्या तदीयहितचिंतनेन श्रुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियति । आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः । अनुभवयोग्या न भवन्ति । न हि तेषु गुरुः कृपां करोति । यथैव गुरुणा ते न पालनीयास्तथैव तानधमाश्लिष्यान्तच्छ्रुतं गुरुपदिष्टं वेदवाक्यं न पालयति । फलप्रदं न भवतीत्यर्थः ॥

अथ चतुर्थो मंत्रः ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं ।

यस्ते न दुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति ॥

हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः । किंच यो मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न दुह्येत् । तस्मै तु मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेवतया प्रार्थितत्वादाचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या । तदर्थमृग्वेदोऽस्माभिः षडंगानुसारेण व्याख्यायते । मंत्रब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मणभारण्यकांडसहितं व्याख्यातं । अथ तच्च तच्च ब्राह्मणोदाहरणेन मंत्रात्मकसंहितायं यो व्याख्यातव्यः ॥

स चाग्निमीळ इत्यारभ्य यथा वः सुसहासतीत्यंतोऽष्टकांडैश्चमंडलैश्चतुःषष्ट्याध्यायैरीषदधिकसहस्रसूक्तेरीषदधिकद्विसहस्रवर्गैरीषदधिकभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्ऋग्भिश्चोपेतः । तस्य च ग्रंथस्य कृत्स्नस्याप्याम्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्कृतौ सूचकारेण प्रदर्शितः । स च त्रिविधः । सूक्तविनियोगस्तृचादिविनियोग एकैकस्या ऋचो विनियोगश्चेति । तच्चाग्निमीळ इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ विनि-

युक्तं । स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशे खंडे सूचितः ।
अवा नो अग्न इति पठग्निमीळेऽग्निं दूतमिति । तत्र हीनपादग्रहणात्सूक्त-
निश्चयः ॥ सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे । आ० १. १. १. इति परिभाषितत्वात् ।
तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेष्टौ स्विष्टकृतौ याज्यात्वेन
विनियोगः । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे सूचितः । साह्यान्विष्टा अभि-
युजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये इति । तत्र कृत्स्नपादग्रहणादगित्यव-
गम्यते । ऋचं पादग्रहणे । आ० १. १. १. इति परिभाषितत्वात् । तथा संयाज्ये
इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात् । आ० १. २. १. इति परिभाषितत्वात्स्विष्टकृत्संबंध-
निश्चयः । तत्रापि द्वितीयमंत्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात्वं । यद्यपि साह्यान्वित्यनया
पुरोनुवाक्यैव देवताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धः । तथापि याज्यानुवा-
क्ययोः समुच्चयो द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः ॥

* पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्पा वा समुच्चिता ।

विकल्पान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः । देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् ।
युग्मयोर्यथा विकल्पस्तथैवैकयुग्मयोरेतयोरिति चेत् । मैवं । पुरोनुवाक्येति
समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामंतरेणानुपपत्तेः । किंच पुरोनुवाक्यामनूच्य
याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षवचनेन देवतापलक्षणहविःप्रदानकार्यं भेदोक्तिपुरो-
सरं साहित्यं विधीयते । तस्मात्समुच्चय इति ॥

एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तं नवर्चं । अग्निं नव मधुच्छंदा वैश्वामित्र इत्यनुक्रम-
णिकायामुक्तत्वात् । विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छंदोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात्तदीय
ऋषिः । ऋषि गताविति धातुः । सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४. ११९. इगुपधात्किन् ।
उ० ४. १२१. वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषान्स्वयंभूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् ।
तथा च श्रूयते । अजाह वै पृथ्वीस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभुभ्यानर्षत्तदपयो
ऽभवन्निति । तथातौद्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादपित्व-
मित्यभिप्रेत्य स्मर्यते । युगान्तेऽतर्हि तान्वेदान्तेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा
पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवेति । ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते । अविदित्वा
ऋषिं छंदो दैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाज्जायते तु
सः ॥ ऋषिच्छंदोदेवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि । अविदित्वा प्रयुंजानो मंत्र-
कंदक उच्यत इति । वेदनविधिश्च स्मर्यते । स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनि-

योगोऽर्थ एव च । मंत्रजिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पद इति । अग्निमित्या-
दिमूक्तस्य छंदोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यत्र नोक्तं तथापि परिभाषायामेवमुक्तं ॥
आदौ गायत्रं प्राक् हिरण्यस्तूपादिति । हिरण्यस्तूप ऋषिर्येषां मंत्राणां वक्ष्यते
ततः प्राचीनेषु मंत्रेषु सामान्येन गायत्रं छंद इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबन्धं वार-
यितुमाच्छादकत्वाच्छंद इत्युच्यते । तच्चारण्यकांडे समानायते । छादयति ह वा
एनं छंदांसि पापात्कर्मण इति । अथ वा चीयमानाग्निस्तपास्याच्छादक-
त्वाच्छंदः । तच्च तैत्तिरीया आमनन्ति । प्रजापतिरग्निमचिनुत । स द्युरपविर्भूत्वा-
तिष्ठत् । तं देवा विभ्यतो नोपायन् । ते छंदोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् ।
तच्छंदसां छंदस्त्वमिति । यद्वाप मृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छंदः । तदपि
छंदोग्योपनिषदान्नातं । देवा वै मृत्योर्विभ्युः । त्रयीं विद्यां प्राविशन् । ते
छंदोभिरात्मानमाच्छादयन् । यदेभिराच्छादयंस्तच्छंदसां छंदस्त्वमिति ॥ तथा
द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तं देवशब्द इत्येतदाम्नायते । दिवा वै नोऽभूदिति
तद्देवानां देवत्वमिति । अतो दीव्यतीति देवः । मंत्रेण द्योत्यत इत्यर्थः । अस्मिन्
सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निर्देवः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं । मंडलादिष्वग्नेयमै-
द्रादिति । तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवान्वेदपुरुष आह ।

ओं अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं रत्नधातमं ॥ १ ॥

अग्निं । ईळे । पुरः । ऽहितं । यज्ञस्य । देवं । ऋत्विजं । होतारं । रत्न । ऽधातमं ॥ १ ॥

अग्निनामकं देवमीळे । स्तौमि । ईडं स्तुतौ । धा० २४. ९. । इति धातुः ।
डकारस्य ळकारो बहुचाध्येतृसंप्रदायप्राप्तः । तथा च पठ्यते । अज्मध्यस्थड-
कारस्य ळकारं बहुचा जगुः । अज्मध्यस्थडकारस्य ळहकारं वै यथाक्रममिति ॥
मंत्रस्य होचा प्रयोज्यत्वादहं होता स्तौमीति लभ्यते । कीदृशमग्निं । यज्ञस्य
पुरोहितं । यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं
होमं संपादयति । यद्वा यज्ञस्य संबंधिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितं ।
पुनः कीदृशं । देवं । दानादिगुणयुक्तं । पुनः कीदृशं । होतारमृत्विजं । देवानां
यज्ञेषु होतृनामकं ऋत्विगग्निरेव । तथा च श्रूयते । अग्निर्वै देवानां होतेति ।
पुनरपि कीदृशं । रत्नधातमं । यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं
पोषयितारं वा । अचाग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति । नि० ७. १४. ।
अथातोऽनुक्रमिष्यामीऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामीऽग्निः

कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽगं नयति संनयमानोऽङ्गोपनो भवतीति
 स्थौलाष्टीविर्न ऋपयति न स्नेहयति चिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाक-
 पूणिरितादक्ताहग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः
 परस्तस्यैषा भवतीति । अग्निमीळ इति । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्वदेवतानां
 लक्षणस्याभिहितत्वादन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकांक्षितमतोऽनुक्र-
 मेण वक्ष्यामः । तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मा-
 त्प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत इति प्रश्नस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरं ।
 देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्यग्रणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं । तथा च
 ब्राह्मणांतरं । अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति । एतदेवाभिप्रेत्य बहुचा मंत्रब्राह्मणे
 आमनन्ति । अग्निमुखं प्रथमो देवतानामिति मंत्रः । अग्निर्वै देवानामवम इति
 ब्राह्मणं । तथा तैत्तिरीयाश्चामनन्ति । अग्निरये प्रथमो देवतानामिति मंत्रः ।
 अग्निरवमो देवतानामिति च । वाजसनेयिनस्त्वेवमामनन्ति । स वा एषोऽये
 देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति । यज्ञेष्वग्निहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वयं पूर्व-
 दिग्वर्त्याहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं ।
 संनयमानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्नीभवन्नगं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविः-
 पाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । स्थौलाष्टीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो
 निरुक्तकारः कश्चिदङ्गोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न ऋपयतीत्युक्ते न
 स्नेहयति । किंतु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको निरुक्त-
 कारो धातुचयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इत इण् गतौ । धा० २४. ३६. । इति
 धातुः । अङ्गोऽङ्गू व्यक्तिसंक्षणगतिषु । धा० २९. २१. । इति धातुः । दग्धो दह
 भस्मीकरणे । धा० २३. २२. । इति धातुः । नीतो णीञ् आपणे । धा० २२. ५. ।
 इति धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमाण एतिधातोरुत्पन्नाद-
 यनशब्दादकारमादत्ते । अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते ।
 यद्वा दहतिधातुजन्याहग्धशब्दादकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः । स च ह्रस्वो
 भूत्वा परो भवति । ततो धातुचयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा
 स्वकीयमगं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्याग्नि-
 शब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैषाग्निमीळ इत्युभवातीति ।
 तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान् । अग्निमीळेऽग्निं याचामीळिरथेष-
 णाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा

द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवतां होतारं ह्यातारं जुहोते-
 हतित्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृत्वेन । नि० ७. १५. । इति ।
 अस्यायमर्थः । इदतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं । धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमा-
 श्रित्य याज्ञाध्येषणापूजा अर्थचोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो
 द्वितीयेऽध्याये । नि० २. १२. । यद्देवापिः शं तनवे पुरोहित इत्येतामृचमुदाहृत्य
 पुरं एनं दधातीति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पष्टमीनस्य पश्वनुष्ठानं
 विधाय तत्फलत्वेन पुरं एनं दधत इत्यामनंति । देवशब्दो दानदीपनद्योतनानां-
 मन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति ।
 दीपनद्योतनयोरेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि
 देवान्प्रति हविर्वहनाद्युस्थानो भवति । देवशब्दे देवताशब्दयोः पर्यायत्वान्नमंत्रं
 तिपाद्या काचिदग्निरित्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया । होतृशब्दस्य ह्ययतिधा-
 तोरूपनत्वेन देवानामाह्वतारमिति । और्णवाभनामकस्तु मुनिर्जुहोतिधातो-
 ररूपज्ञो होतृशब्द इति मन्यते । अग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यं ।
 रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः । रमणी-
 यत्वाद्वत्त्वं । दधातिधातुरेव दानार्थवाचीति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य
 मंत्रव्याख्यानं । अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते । अग्निधातोर्गत्वर्थेनात् । धा० ५. ३६ ।
 अंगेर्नलोपश्चेत्यौणादिकसूत्रेण । उ० ४. ५१. । निप्रत्ययः । इदित्वाच्चुमागमेन
 प्राप्तस्य नकारस्य । पा० ७. १. ५६. । लोपश्च भवति । अंगतिः स्वर्गे गच्छति
 हविर्नंतुमित्यग्निः । तत्र धातोः । पा० ६. १. १६२. । इत्यकारोऽदात्तः । औद्यु-
 दात्तश्च । पा० ३. १. ३. । इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवर्जं
 । पा० ६. १. १५६. । इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तं । तत्र
 धातुस्वरेः प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते ।
 सति शिष्टस्वरो बलीयान् । पा० ६. १. १५६. ९. । इति हि न्यायः । ततोऽतोदात्त-
 मग्निप्रातिपदिकं । अनुदात्तौ सुप्पितौ । पा० ३. १. ४. । इत्यमित्येतद्वितीयैकवच-
 नमनुदात्तं । तस्यामि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. । इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तमेकदेश
 उदात्तेनोदात्तः । पा० ६. २. ५. । इति सूचितत्वात् । अग्निशब्दो धातुजन्मेति
 मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं । नामान्याख्यात-
 जानीति शकटायनो निरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके
 । नि० १. १२. । इति । गार्ग्यस्य मतेऽग्निशब्दस्याखंडप्रातिपदिकत्वात्प्रियोऽत

उदात्तः । फि० १. १. । इत्यन्तोदात्तत्वं । पूर्वोक्तैष्वयणीरित्यादिनिर्वचनेषु, प्रकृति-
 प्रत्ययाद्यशेषप्रक्रियोऽयथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अथ
 निर्वचनं । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां
 तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचि-
 द्भृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान् त्वेव न निर्ब्रूयात्
 । नि० २. १. । इति । अस्यायमर्थः । तत्रच निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादि-
 पदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां । स्वर उदात्तादिः ।
 संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां ।
 शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः ।
 तेनान्वितौ । तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् । तच्च निर्व-
 चनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चित्त्वेन विवक्षितोऽर्थो
 नान्वितस्तस्मिंश्चेऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति ।
 अपनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनाग्निशब्देकदेशेनाप-
 नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितोऽर्थे
 नियतो निर्बंधवान् । ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा
 स निर्बंधः । तदानीं स पुमान्केनचिद्भृत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत ।
 तस्मिंश्चे योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तदूपेण सामान्यं सादृश्यं । अस्माभिश्चापन-
 यनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्यायणीत्वाद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं
 निर्वचनं । स्थौलाष्टीविरक्षरसाम्यान्निर्वक्ति । अक्षोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थमका-
 ररूपमक्षरं विद्यते । अग्निशब्दस्याथादावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यं । शक-
 पूरिणस्तु वर्णसाम्यान्निर्वृते । दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकारवर्णेन साम्यं । सर्वथापि
 निर्वचनं न त्याज्यमिति ॥ ईळ इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तं । तिङुतिङः । पा० ६.
 १. २६. । इत्यतिङुतादग्निशब्दात्परस्येळ इत्यस्य तिङुतस्य निघातविधानात् ।
 पदद्वयसंहितोक्ताले, लीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । पा० ६. ४.
 ६६. । इति स्वरितत्वं । तस्मादूर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्सं-
 हितायामनुदात्तानाम् । पा० १. २. ३९. । इत्येकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति । पुरः-
 शब्दोऽतोदात्तः । अयं पुरो भव इत्यत्र तथैवास्मात्तत्वात् । पूर्वधरावराणामसि
 पुरधवक्षेपां । पा० ५. ३. ३९. । इति पूर्वशब्दादस्प्रत्ययः पुरादेशश्च । ततोऽत्र
 प्रत्ययस्वरः । पा० ३. १. ३. । धाजो निघायां दधातेर्हिः । पा० ७. ४. ४२. । इत्यादेशे

द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवतां होतारं ह्वातारं जुहोते-
 हंतित्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृत्तमं । नि० ७. १५ । इति ।
 अस्यायमर्थः । ईदृतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं । धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमा-
 धित्य याज्ञाध्येषणापूर्वा अप्यचोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो
 द्वितीयेऽध्याये । नि० २. १२ । यद्देवापि शं तनवे पुरोहित इत्येतामृचमुदाहृत्य
 पुरं एनं दधातीति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पष्टमोनस्य पश्वनुष्ठानं
 विधाय तत्फलत्वेन पुरं एनं दधत इत्यामनन्ति । देवशब्दो दानदीपनद्योतनानां-
 मन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति ।
 दीपनद्योतनयोरेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि
 देवान्प्रति हविर्वहनाद्युस्थानो भवति । देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायेत्वानेवम-
 तिपाद्या काचिदग्निरित्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया । होतृशब्दस्य ह्वयतिधा-
 तोरुत्पन्नत्वेन देवानामाह्वतारमिति । और्णवाभनामकस्तु मुनिर्जुहोतिधातो-
 रुत्पन्नो होतृशब्द इति मन्यते । अग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यं ।
 रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः । रमणी-
 यत्वाद्वत्त्वं । दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य
 मंत्रव्याख्यानं । अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते । अग्निधातोर्गत्यर्थात् । धा० ५. ३८ ।
 अंगेर्नलोपश्चेत्यौणादिकसूत्रेण । उ० ४. ५१ । निप्रत्ययः । । ईदित्वात्तुमागमेन
 प्राप्स्य निप्रकारस्य । पा० ७. १. ५८ । लोपश्च भवति । अंगतिः स्वर्गे गच्छति
 हविर्नेतुमित्यग्निः । तत्र धातोः । पा० ६. १. १६२ । इत्यकारोऽदात्तः । और्ण-
 दात्तश्च । पा० ३. १. ३ । इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं प्रदमेकवर्जं
 । पा० ६. १. १५८ । इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तं । तत्र
 धातुस्वरेः प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते ।
 सति शिष्टस्वरो वलीयान् । पा० ६. १. १५८. ८ । इति हि न्यायः । ततोऽतोदात्त-
 मग्निरिति पदिकं । अनुदात्तौ सुप्पितौ । पा० ३. १. ४ । इत्यमित्येतद्वितीयैकवच-
 नमनुदात्तं । तस्यामि पूर्वः । पा० ६. १. १०७ । इति यत्पूर्वरूपं । तदुदात्तमेकदेशं
 उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५ । इति सूचितत्वात् । अग्निशब्दो धातुजन्नेति
 मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं । नामान्याख्यात-
 जानीति शकटार्येनो निरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चक्रे
 । नि० १. १२ । इति । गार्ग्यस्य मतेऽग्निशब्दस्याखंडप्रातिपदिकत्वान्निषोऽत

उदात्तः । फि० १. १. । इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्वोक्तैष्वयणीरित्यादिनिर्वचनेषु, प्रकृति-
 प्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य, यास्क आह । अथ
 निर्वचनं । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां
 तथा तानि निर्ब्रूयादथान्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचि-
 द्भृतिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्न त्वेव न निर्ब्रूयात्
 । नि० २. १. । इति । अस्यायमर्थः । तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये, येष्वग्न्यादि-
 पदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां । स्वर उदात्तादिः ।
 संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां ।
 शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः ।
 तेनान्वितौ । तान्यन्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् । तच्च निर्व-
 चनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चित्त्वेन विवक्षितोऽर्थो
 नान्वितस्तस्मिंश्च शब्देऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति ।
 अयनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनाग्निशब्देकदेशेनात्र
 नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितोऽर्थो
 नियतो निर्बंधवान् । ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा
 स निर्बंधः । तदानीं स, पुमान्केनचिद्भृतिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत ।
 तस्मिंश्च योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तदूपेण सामान्यं सादृश्यं । अस्माभिश्चायन-
 यनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्यायणीत्वाद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं
 निर्वचनं । स्थौलाष्टीविरक्षरसाम्याच्चिर्वक्ति । अक्रोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थमका-
 ररूपमक्षरं विद्यते । अग्निशब्दस्याथादावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यं । शक-
 पूर्णस्तु वर्णसाम्याच्चिर्वृते । दग्धशब्दाग्निशब्दयोगकारवर्णेन साम्यं । सर्वथापि
 निर्वचनं न त्याज्यमिति ॥ ईळ इत्येतत्पदं कृत्तमप्यनुदात्तं । तिङुतिङः । पा० ६.
 १. २६. । इत्यतिङुंतादग्निशब्दात्परस्येळ इत्यस्य तिङुंतस्य निघातविधानात् ।
 पदद्वयसंहितोक्ताले लीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । पा० ६. ४.
 ६६. । इति स्वरितत्वं । तस्मादूर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्सं-
 हितायामनुदात्तानाम् । पा० १. २. ३९. । इत्येकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति । पुरः-
 शब्दोऽंतोदात्तः । अयं पुरो भव इत्यत्र तथैवास्मात्तत्वात् । पूर्वधरावराणामसि
 पुरधवक्षेपां । पा० ५. ३. ३९. । इति पूर्वशब्दादप्रत्ययः पुरोदेशश्च । ततोऽत्र
 प्रत्ययस्वरः । पा० ३. १. ३. । धाजो निष्ठायां दधातेर्हिः । पा० ७. ४. ४२. । इत्यादेशे

सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो हितशब्दः । तच्च समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते । पा० ६. १. २२३. । तदपवादत्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा पुरोऽव्ययं । पा० १. ४. ६७. । इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत ओकार उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्दृष्ट्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तौ । पा० १. २. ३९. । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । पा० १. २. ४०. । इत्यतिनीचोऽनुदात्तः । यद्यपि पदकाले हितशब्दांतर्गतस्येकारस्य स्वरितत्वं दुर्लभमुदात्तपरत्वाभावात् । मात्रा ह्रस्वस्तावदवयहांतरमिति । प्रा० १. ३. १. । प्रातिशाख्येऽवसानविधानात् । तैत्तिरीया अनुदात्तमेवाभिधीयते । तथापि यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः । उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवयहे । प्रा० ३. ३. ५. । इति प्रातिशाख्येऽभिदेशादिष्टसिद्धिः । यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. । यजतेनेङ्प्रत्यये सत्यंतोदात्तो यज्ञशब्दः । विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति । पा० ३. १. ४. । पश्चात्स्वरितत्वं । देवशब्दः पचाद्यजंतः । पा० ३. १. १३४. । स च फिट्स्वरेण । फि० १. १. । प्रत्ययस्वरेण । पा० ३. १. ३. । चित्स्वरेण । पा० ६. १. १६३. । वांतोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः ऋतौ यजतीति विग्रहे सत्यृत्विग्दधृक् । पा० ३. २. ५९. । इति निपातितः । गतिकारकोपपदात्कृत् । पा० ६. २. १३९. । इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययांतः । पा० ३. २. १३५. । निप्स्वरेणाद्युदात्तः । पा० ६. १. १९७. । स्वरितप्रचयौ पूर्ववत् । रत्नशब्दो नव्विषयस्यानिसंतस्य । फि० २. ३. । इत्याद्युदात्तः । तथा चाम्नायते रत्नं धातेति । रत्नानि दधातीति विग्रहः । समासत्वादंतोदात्तो रत्नधाशब्दः । यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तमप्यप्रत्ययस्य । पा० ५. ३. ५५. । पित्स्वरेणानुदात्ते सति । पा० ३. १. ४. । स्वरितप्रचितौ । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वमिति । वेदावतार आद्याया ऋचोऽर्थश्च प्रपंचितः । विज्ञातं वेदगांभीर्यमथ संक्षिप्य वर्णयते ॥

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयामृचमाह ॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैस्तु । स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वेभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अयमग्निः पूर्वेभिः पुरातनैर्भृग्वंगिरःप्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः स्तुत्यो नूतनैरुतेदानीतनैरस्माभिरपि स्तुत्यः । सोऽग्निः स्तुतः सन्निह यज्ञे देवान्हविर्भुज

आवक्षति । वह प्रापण इति धातुः । आवहन्वित्यर्थः । पूर्वेभिरित्यत्र बहुलं
 छांदसि । पा० ७. १. १०. । इति भिस् ऐसादेशाभावः । पूर्वं पर्वं सर्वं पूरण इति
 धातुः । पूर्वतिधातोर्नप्रत्यय औणादिकः । इन्प्रत्ययांत ऋषिशब्द ऋषंधकेति
 निपातनात् । पा० ४. १. ११४. । लघूपधगुणाभावः क्तिप्रत्ययो वाच ज्ञेयः । उ० ४.
 १२१. । तौ शब्दौ नित्स्वरेणाद्युदात्तौ । ईअशब्दस्य एयत्प्रत्ययांतत्वात्तिस्वरितम्
 । पा० ६. १. १६५. । इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेनेडवदेत्यादिना
 । पा० ६. १. २१४. । आद्युदात्तत्वं । नवस्य नू लघ्ननप्राथम्यम् । पा० ५. ४. ३०. २. ।
 इति वार्त्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तनग्रत्ययश्च महावार्त्तिके विहितः ।
 ततो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अवगिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनतिषु पूर्ववदुच्चेयाः ।
 उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनात्र
 समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंतीति निपातत्वं । तर्हि निपाता
 आद्युदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत् । न । प्रातःशब्द-
 दंतोदात्तत्वात् । यथा प्रातःशब्दोऽंतोदात्तत्वेन स्वरादिषु पठितः । एवमुतशब्द-
 स्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात् । यद्वा । एवादीनामंतः । फि० ४.
 १३. । इत्यंतोदात्तः । स इत्यत्र फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवानित्यस्य
 नकारस्य संहितायां दीर्घादटि । पा० ८. ३. ९. । इति स्त्वं । अचानुनासिकः ।
 पा० ८. ३. २. । इत्यनुवृत्तावातोऽटि नित्यम् । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारः सानु-
 नासिकः । भोभगो । पा० ८. ३. ११. । इति रोयकारः । स च लोपः शाकल्यस्य
 । पा० ८. ३. १९. । इति लुप्यते । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । न पुनः संधिः
 कार्यः । आडो निपातत्वादाद्युदात्तत्वं । इदमो ह्रस्वप्रत्यये सति निष्पन्नत्वात् । पा० ५.
 ३. ११. । इहशब्दे प्रत्ययस्वरः । वहतिधातोर्लोडर्थे छांदसो लट् । तस्य प्रत्यय-
 गतस्य यकारस्य लोपोऽपि छांदसः । यद्वा लेटि सिङ्गुलम् । पा० ३. १. ३४. ।
 इति सिप्प्रत्ययः । लेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमश्च । ततो वक्षतीति
 संपद्यते । तस्य तिङंतत्वान्निपातः । संहितास्वराः पूर्ववत् ॥

आधाने तृतीयैष्टी प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूक्तगता तृतीया । तां तृती-
 यामृचमाह ॥

अग्निनां रयिमध्वत्पोषमेव द्विवेदिवे । यशसं वीरवंतमं ॥ ३ ॥

अग्निनां । रयिं । अमध्वत् । पोषं । एव । द्विवेदिवे । यशसं । वीरवंतं । तमं ॥ ३ ॥

योऽयं होवा स्तुत्योऽग्निस्तेनाग्निना निमित्तभूतेन यजमानो रयिं धनम-
 श्रवत् । प्राप्नोति । कीदृशं रयिं । दिवे दिवे पोषमेव । प्रतिदिनं पुष्यमाणतया
 वर्द्धमानमेव । न तु कदाचिदपि क्षीयमाणं । यशसं । दानादिना यशोयुक्तं ।
 वीरवत्तमं । अतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतं । सति हि धने पुरुषाः
 संपद्यन्ते ॥ रयिशब्दो मधमित्यादिधननामसु पठितः । तत्र फिट्स्वरः । अशो-
 तेर्धातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप् । इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः ।
 लेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमः । ततोऽश्रवदिति भवति । तस्य
 निघातः । घञंतत्वात् । पा० ६. १. १९७. । पोषशब्द आद्युदात्तः । एवशब्दस्य
 निपातत्वेऽप्येवादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । वकारांताद्विश्वश्चात्परस्याः सप्तम्याः
 सुपां सुलुक् । पा० ७. १. ३९. । इत्यादिना शेभावे सति । सावेकाच इत्यादिना
 । पा० ६. १. १६८. । ऊडिदंपदादीत्यादिना वा । पा० ६. १. १७१. । तस्योदात्तत्वं ।
 नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भागे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं च । पा० ८.
 १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । यशोऽस्यास्तीति विग्रहे सत्यर्शआदिभ्योऽच् । पा० ५. २.
 १२७. । इत्यधप्रत्ययः । चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वं । फिट्स्वरेणांतो-
 दात्ताद्वीरशब्दादुत्तरयोर्मनुभ्रमपोः पित्वादनुदात्तत्वं । ह्रस्वचुड्भ्याम् । पा० ६. १.
 १७६. । इति तु न । साववर्णांतत्वात् । न गोश्चन् । पा० ६. १. १८२. । इति प्रतिषेधः ॥

अभिन्नवषडहस्य मध्यवर्तिपूकथ्येषु नृतीयसवने मैत्रावरुणस्याग्ने यं यज्ञमि-
 त्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । एतच्च सप्तमाध्याय एहू प्वित्यादिखंडे सूचितं ।
 अग्निं वो वृधंतमग्ने यं यज्ञमध्वरं । आ० ७. ८. । इति । तस्मिंस्तृचे या प्रथमा
 सा सूक्ते चतुर्थी । तामेतां चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इहेवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने । यं । यज्ञं । अध्वरं । विश्वतः । परिऽभूः । असिं । सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्तवानसि स इत्
 स एव यज्ञो देवेषु नृभिं प्रणेतुं स्वर्गं गच्छति । प्राच्यादिचतुर्दिगतिष्ववाहव-
 नीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेष्वग्निरस्ति । परिशब्देन होत्रियादिधि-
 ष्ययव्याभिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञं । अध्वरं । हिंसारहितं । न ह्यग्निना सर्वतः
 पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति । अग्निशब्दस्य पाष्ठिकं । पा० ६. १.
 १९८. । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । न विद्यते ध्वरोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यां । पा० ६.

२. १७२. । इत्यन्तोदात्तत्वं । विश्वत इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरत्वं वाधित्वा पूर्ववर्णस्य लिति । पा० ६. १. १९३. । इत्युदात्तत्वं । परिभूरित्यच्चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते । पा० ६. २. २. । तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पा० ६. २. १३९. । असीति तिङन्तस्य यदृत्तान्त्रित्वं । पा० ८. १. ६६. । इति निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अग्निर्होता क्विक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ॥ ५ ॥

अग्निः । होता । क्विऽक्रतुः । सत्यः । चित्रश्रवः । तमः । देवः । देवेभिः । आगमत् ॥ ५ ॥

अयमग्निर्देवोऽन्यैर्देवैर्हविर्भोजिभिः सहागमत् । अस्मिन्यज्ञे समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । होता होमनिष्पादकः । क्विक्रतुः । क्विशब्दोऽच क्रांतवचनो न तु मेधाविनाम । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मा वा । सत्यः । अनृतरहितः । फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः । श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः । अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः ॥ क्विक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यचो-भयत्र बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सत्सु साधुः सत्यः सत्यादशपथे । पा० ५. ४. ६६. । इत्यचान्तोदात्तो हरदत्तेन निपातितः । लोडन्तस्य गच्छत्विति शब्दस्य छत्वाभावः । उकारलोपच्छादसः । ततो रूपं गमदिति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

॥ इत्यृक्संहितायां वेदार्थप्रकाशे प्रथमकांडस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

आग्नेयसूक्ते षष्ठीमृचनाह ॥

यद्गं दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमंगिरः ॥ ६ ॥

यत् । अंग । दाशुषे । त्वं । अग्ने । भद्रं । करिष्यसि । तव । इत् । तत् । सत्यं । अंगिरः ॥ ६ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः । अंगाग्ने हे अग्ने त्वं दाशुषे हविर्देवते यजमानाय तत्प्रीत्यर्थं यद्भद्रं वित्तगृहप्रजापशुरुपं कल्याणं करिष्यसि तद्भद्रं तवेत् । तवैव सुखहेतुरिति शेषः । हे अंगिरोऽग्ने । एतच्च सत्यं न त्वच विसंवादोऽस्ति । यजमानस्य वित्तादिसंपत्तौ सत्यामुत्तरक्रत्वनुष्ठानेनाग्नेरेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थं शब्दायनिनः समामनन्ति । यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रमिति ॥ अंगशब्दस्य निपातत्वेऽपि । फि० ४. १०. । अभ्यादित्वादन्तोदात्तत्वं । दाश्वान् साह्वान् । पा० ६. १. १०. । इति सूत्रेण दाशु दान इति धातोः कसुप्रत्ययो निपातितः । तत्र प्रत्ययस्वरः । आमन्त्रितस्याग्निशब्दस्य

पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं । पा० ८. १. १९ । न शंक्नीयं । अपादादौ । पा० ८. १. १६ । इति पर्युदस्तत्वात् । ततः पाष्ठिकं । पा० ६. १. १९८. । आद्युदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नञिपयत्वेन । फि० २. ३. । आद्युदात्तत्वप्रसक्तावपि भदि कल्याण इति धातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपातनात् । उ० २. २९ । अंतोदात्तत्वं । अस्मिन्वाक्ये यच्छब्दप्रयोगान्निपातैर्यद्यदिहंत । पा० ८. १. ३० । इति निघाते प्रतिपिष्टे स्यप्रत्ययस्वरेण । पा० ३. १. ३३. । सति शिष्टेन करिष्यसि शब्द उपांत्योदात्तः । तवेत्यत्र युष्मदस्मदोर्दसि । पा० ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । अंगिरा अंगारा इति यास्कः । ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृध्यानोपाख्याने समामनन्ति । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति । तस्मादंगिरोनामकमुनिकारणत्वादंगाररूपस्याग्नेरंगिरस्त्वं । अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमप्रणयन उप त्वाग्ने इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः । एतच्च ब्राह्मणे समाम्नातं । उप त्वाग्ने दिवे दिव उप प्रियं पतिप्रतमिति तिस्रश्चैकां चान्वाहेति । तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा सूक्ते सप्तमी । तामेतां सप्तमीमृचमाह ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं । नमो भरंत एमसि ॥ ७ ॥

उपात्वा अग्ने दिवेऽदिवे दोषाऽवस्तः । धिया वयं नमः । भरंतः । आ इमसि ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिनं दोषावस्ता रात्रावहनि च धिया बुद्ध्या नमो भरंतो नमस्कारं संपादयंत उप समीपे त्वेमसि । त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्य निपातस्वरः । फि० ४. १२. । त्वामी द्वितीयायाः । पा० ८. १. २३. । इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तत्वादेशः । दोषाशब्दो रात्रिवाची । वस्त इत्यहर्वाची । द्विसप्तमसे कार्तिकीजपादित्वात् । पा० ६. २. ३७. । आद्युदात्तः । सावेकाचः । पा० ६. १. १६६. । इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नम इति निपातः । भरंत इत्यत्र शपः पित्राच्छतुर्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति । पा० ३. २. १२६. । धातुस्वरः शिष्यते । इमसीत्यत्रेदंतो मसिः । पा० ७. १. ४६. । इत्यादेशो निघातश्च ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं । वर्धमानं स्वे दमे ॥ ८ ॥

राजंतं । अध्वराणां । गोपां । मृतस्य । दीदिविं । वर्धमानं । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

पूर्वमंत्रे त्वामुपैम इत्यग्निमुद्दिश्योक्तं । कीदृशं त्वां । राजंतं । दीर्घमानं ।

अध्वराणां राक्षसकृतहिंसारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं । ऋतस्य सत्यस्यावश्यं
भाविनः कर्मफलस्य दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकं । आहुत्याधारमग्निं
दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भि-
र्वर्द्धमानं ॥ राजतं वर्द्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववद्भातुस्वरः शिष्यते । दीदिविशिष्ट-
स्याभ्यस्तानामादिः । पा०. ६. १. १८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । दमश्चो वृषादित्वात्
। पा०. ६. १. २०३. । आद्युदात्तः ॥

नवमीमृचमाह ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्नें सूपायनो भव । सर्वस्वा नः स्वस्तये ॥ ९ ॥

सः । नः । पिताऽइव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव । सर्वस्वा । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव । तथा नोऽस्माकं
स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व समवेतो भव । तत्रोभयत्र दृष्टान्तः । यथा सूनवे
पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् ॥ अस्मच्छब्ददेशस्य न
इत्येतस्यानुदात्तं सर्वं । पा० ६. १. १८. । इत्यनुदात्तत्वं । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४.
१५. । इतीवश्चोऽनुदात्तः । इवेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं
। पा० २. १. ४. १. । इति समस्तः पितेवेति शब्दो मध्योदात्तः । शोभनमुपायनं
यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं । सचस्वेत्यत्र पदान्तरत्वं नास्तीति न
निघातः लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥

अग्निमीळ इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं तथा
यायावायाहीत्यादयस्तृचाः प्रउगशस्त्रे विनियुक्ताः । तत्रेदं चिंत्यते । शस्त्रं किं
देवतास्मरणरूपं संस्कारकर्म किंवादृष्टफलं प्रधानकर्मेत्यत्र पूर्वपक्षं जैमिनिः
सूचयामास ॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वादिति ॥ १ ॥ आज्यै स्तुवते
पृष्टै स्तुवत प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसतीति श्रूयते । तत्र स्तुतिः शंसनं च
गुणिनिष्ठगुणाभिधानं । इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवीचमित्यत्र दृष्टत्वात् । एवं सति
याज्यान्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वम-
भ्युपेयं । याज्यायास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थलाभेन निर्णीतं ।
तद्वदत्रापि तुशब्दः प्रधानकर्मेत्वं व्यावर्तयति ॥ सिद्धांतितं पक्षं दूषयति ॥

अर्थेन त्वंपकृष्येत देवतानाम्बन्धोदनार्थस्य गुणभूतत्वादिति ॥ २ ॥ तुशच्चेन संस्कारत्वं वारयति । संस्कारपक्षे प्रयोजनवशेन मंचः स्वस्थानादपकृष्येत । कुतः । मंचगतं देवतावाचकं यदिन्द्रादि नामास्ति तच्चोदनयामंचरूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतं । तस्माद्यत्र प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र गुणभूतो मंचो नेतव्यः । तद्यथा । माहेन्द्रग्रहसंनिधावभि त्वा भूरेत्ययं प्रगाथ आम्नातः । स चेन्द्रं प्रकाशयति न तु महेन्द्रं । ततो यच्चैन्द्रं कर्म तच्चायं प्रगाथो ऽपकर्षणीयः । तथा सति क्रमसंनिधी बाध्येयातां । तदेतत्सिद्धांतिनाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यादिति ॥ ३ ॥ वाशब्दः प्रगाथस्यान्यचनयनं वारयति । मंचे यदेतदिन्द्रशब्दाभिधानं तदेतन्महगुणोपलक्षणार्थं स्यात् । यथा सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा वायव्यामालभेत्यचाजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयति तद्वत् । तस्मान्महत्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेन्द्रशब्देनाभिधानमविरुद्धं । लोके ऽपि महाराजे केवलराजशब्दप्रयोगमपि पश्यामः । तदेतत्समाधानं सिद्धांती दूषयति ॥

न श्रुतिसमवायित्वादिति ॥ ४ ॥ यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्य ग्रहस्येन्द्रो देवता युज्यत इति । तन्न । देवतात्वस्य तद्धितश्रुतिसमवायित्वात् । माहेन्द्रग्रह इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे महेन्द्राद्वाणी च । पा० ४. २. २९ । इति महेन्द्रशब्दादणप्रत्ययो विहितः । तस्मान्महेन्द्र एव देवता न त्विन्द्रः । विपक्षे बाधमाह ॥

गुणश्चानर्थकः इति ॥ ५ ॥ यदीन्द्रो देवता स्यात्तदानीमैन्द्रग्रह इत्येतावतैवावार्थावगतौ माहेन्द्र इति महत्वगुणोऽनर्थकः स्यात् । चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः । हेत्वन्तरमाह ॥

तथा याज्यांपुरोरुचोरिति ॥ ६ ॥ इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदे यथा महत्वगुणः सार्थकस्तथा याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्ष उपपद्यते । एन्द्र सानसिमित्यादिके इन्द्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ये । महां इन्द्रो य ओजसेत्यादिके महेन्द्रस्य । पूर्वपक्षिणोक्ते वशादृष्टांति वैषम्यमाह ॥

वशायामर्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ या वशा विधिवाक्ये श्रुता तस्या एव निगमेषु छागशब्देन व्यवहारो न विरुद्धः । छागत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां

समवेतत्वात् । तच्च प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । इंद्रमहेंद्रयोस्तु भेद उपपादितः । तस्माद्विषमो दृष्टांतः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसंगात्तद्वारयितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धांतिनो मतं ॥ पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं निराचष्टे ॥

यत्रेति वार्थवत्त्वात्स्यादिति ॥ ८ ॥ वाशब्दः सिद्धांतमतव्यावृत्त्यर्थः । यच्चैंद्रं कर्म तच्च प्रगाथो नेतव्य इत्ययमेव पक्षः स्यात् । कुतः । अर्थवत्त्वात् । ऐंद्रो मंत्र इंद्रं प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान्स्यात् । महेंद्रं तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रसज्येत । तस्माद्देवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयोर्युक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः । अथ सिद्धांतमाह ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति ॥ ९ ॥ अपि वेत्यनेन संस्कारकर्मत्वं व्यावर्त्यते । स्तौतिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि स्वप्रकरण एव कस्याश्चित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदध्यातां । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति । तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः । यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छन्ति । गुणस्योपसर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रतीयते । यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारयेत्युक्ते स्तुतिं न मन्यन्ते किंवाह्मणं प्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मंत्रेष्वपि या देवता सेयमीहशैर्गुणैरुपेत्येति गुणप्राधान्यविवक्षायां मुख्यः स्तौतिधात्वर्थो विधीयते । त्वपक्षे तु येयमीहगुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात् । ततः श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावादेंद्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते महेंद्रकर्मण्येवावतिष्ठते । यदि देवतास्मरणरूपं द्रष्टं प्रयोजनं न लभ्येत तर्ह्यहृष्टमस्तु । प्रधानकर्मत्वे हेतुंतरमाह ॥

शब्दपृथक्ताच्चेति ॥ १० ॥ द्वादशशस्त्राणि द्वादश शस्त्राणीत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मंत्रसंघैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्या न स्यात् । प्रधानकर्मणां लाज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वाद्द्वादशत्वसंख्योपपद्यते । एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यं । विपक्षे बाधमाह ॥

अनर्थकं च तद्वचनमिति ॥ ११ ॥ अग्निष्टुतिः श्रूयते । आग्नेया यहा भवन्तीति । तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते । आग्नेयीषु स्तुवते । आग्नेयीः शंसतीति ।

त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात् । चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेष्वग्नेयग्रहानुसारेण देवतापदस्योहे सत्याग्नेयत्वसिद्धेः । प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोहाभावाद्ग्नेयमन्त्रांतरविधिवचनमर्थवद्भवति । पुनरपि हेत्वंतरमाह ॥

अन्यश्चार्थः प्रतीयत इति ॥ १२ ॥ संबद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्याम्नातं । संबंधश्च द्वयोर्भवति न त्वेकस्य । तस्मान्स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न संभवति । देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्थैकत्वात् । प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि ऋग् स्तुतौ शंसु स्तुतावित्येकार्थी तथापि प्रतिगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रं । अप्रतिगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेकः । हेत्वंतरमाह ॥

अभिधानं च कर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथा प्रधानकर्माग्निहोत्रं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं तथा प्रउगं शंसतीत्यभिधीयते । अतस्तत्सादृश्यात्प्रधानकर्मत्वं । हेत्वंतरमाह ॥

फलनिवृत्तेश्चेति ॥ १४ ॥ स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रानुमन्त्रणमास्त्रायवाक्यशेषे स्तोत्रफलमेवाम्नातं । इन्द्रियावन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिपमिति । न तु देवताप्रयुक्तं फलमास्नातं । अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्मेति स्थितं । अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विकृतिपूहाभावः । संस्कारपक्षे तु यस्यां विकृतौ देवतांतरं तत्र तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात् । तन्मा भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तं । एतच्च दशमाध्याये सूचितं । ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥

अत्र संग्रहद्वयोः ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतो न प्रधानता ।

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थवाधनं ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति ॥

अग्निष्टोमे स्तुत्यादिने सूर्योदयात्पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् । एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितं । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाभ्युरित्यादि ब्राह्मणं । तस्मिंश्च प्रातरनुवाकेऽग्निमीळ इत्यादिसूक्तमन्तर्भूतं । तच्च व्याख्यातं । प्रातःसवने विश्वदेवग्रहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयं । तच्च शस्त्रं वायवायाहीत्यादिसप्तनृचात्मकं । एतच्च ब्राह्मणे ग्रहोक्त्यमित्यादिखंडे प्रपञ्चितं । तथा

पंचमाध्याये । आ० ५. १०. । स्तोत्रमये शस्त्रादित्यादिखंडे सूचितं च ॥ अत्रेयम-
नुक्रमणिका । वायो वायव्यैंद्रवायवमैत्रावरुणास्तृचा अश्विना द्वादशाश्विनैंद्रवै-
श्वदेवसारस्वतास्तृचाः । सप्तैताः प्रउगदेवता इति । अस्यायमर्थः । वायवाया-
हीत्यादिकं नवचै सूक्तं । अग्निं नवेत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः । तचाद्यस्तृचो वायु-
देवताकः । द्वितीय इंद्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः । अश्विने-
त्यादिकं द्वादशचै सूक्तं । तचाद्यस्तृच आश्विनः । द्वितीय ऐंद्रः । तृतीयो वैश्वदेवः ।
चतुर्थः सारस्वतः । तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वायादयः सरस्वत्यन्ताः सप्तसंख्याकाः
प्रउगशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छंदसोऽनुवर्त्तनात् एवर्षिः । तथैवानुवृत्त्या
गायत्रं छंदः । वायव्ये तृचे प्रथमा यहस्यैंद्रवायवस्यैका पुरोनुवाक्या । एतच्च
ब्राह्मणे समाह्वतं । वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्यैंद्रवायव्युत्तरेति । तथा सूचितं
च । वायवायाहि दर्शतेंद्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये इति । वायव्यतृचे प्रथमा-
मृचमाह ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि शुधी हवै ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरंऽकृताः । तेषां । पाहि । शुधि । हवै ॥ १ ॥

हे दर्शत दर्शनीय वायो कर्मण्येतस्मिन्वायाहि । आगच्छ । त्वदर्धमिमे सोमा
अरंकृताः । अभिषवादिसंस्कारोऽलंकारः । तेषां । तान्सोमान् । यद्वा तेषामेकदे-
शमित्यध्याहारः । पाहि । स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः । तत्पानार्थं हवमस्मदीयमाह्वानं
शुधि । शृणु । अत्र यास्कः । वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलंकृता-
स्तेषां पिव शृणु नो ह्वानं । नि० १०. २. । इति ॥ दर्शतेत्यत्र भृमृदशीत्यादिसूत्रेण
। उ० ३. १०९. । अतश्चप्रत्ययं औणादिकः । चित्त्वादंतोदात्तस्यामंचित्तानुदात्तत्वं ।
अतिस्तुस्वित्यादिना । उ० १. १३६. । मन्प्रत्ययांतस्य सोमशब्दस्य निस्त्वरः । अल-
मित्यत्र छांदसो रेफादेशः । अरंकृतशब्दे समासांतोदात्तत्वं । पा० ६. १. २२३. ।
वाधित्वाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्ते । पा० ६. २. २. । भूपणेऽलं । पा० १. ४. ६४. ।
इत्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायां गतिकारकेत्यादिना । पा० ६. २. १३९. । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । निपातत्वादलंशब्द आद्युदात्तः । पाहीत्यत्र पिवादेशाभावश्छांदसः ।
शुधीत्यत्र शुशृषित्यादिना । पा० ६. ४. १०२. । हेर्धिभावः । तिङन्तादुत्तरस्य नि-
घातो नास्ति । सेह्यपिच । पा० ३. ४. ६७. । इति पिङ्गनिषेधादनुदात्ते निवारिते

प्रत्ययस्वरः । हवमिन्त्यत्र ह्रयतिधातोर्वहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति संप्रसारणे सत्युकारांतत्वाद्दोरप् । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्ते सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां श्रुधीत्यस्यान्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वायं उक्थेभिर्जरंते त्वामच्छा जरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥

वायो इति । उक्थेभिः । जरंते । त्वां । अच्छ । जरितारः । सुतऽसोमाः । अहः विदः ॥ २ ॥

हे वायो जरितारः स्तोतार ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छ त्वामभिलक्ष्योक्थेभिराज्यप्रउगादिशस्त्रैर्जरंते । स्तुवंति । कीदृशाः । सुतसोमाः । अभिपुतेन सोमेनोपेताः । अहर्विदः । अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्येऽग्निष्टोमादिक्रतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः । ऋत्वभिज्ञा इत्यर्थः ॥ अर्चतिगायतीत्यादिषु चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मसु धातुषु जरते ह्रयतीति पठितं । स्तुतेरप्यर्चनाविशेषत्वादौचित्येनात्र स्तुत्यर्थो जरतिधातुः । अच्छशब्दस्य संहितायां निपातस्य च । पा० ६. ३. १३६. । इति दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बहुव्रीहिवात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पा० ६. २. १. । अहर्विद इत्यत्र समासस्वरं । पा० ६. १. २२३. । बाधित्वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. । द्वितीयामूर्ध्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिकारकोपपदात्कृतं । पा० ६. २. १३९. । इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वायो तव प्रपृंचती धेना जिगाति दाशुषे । उरूची सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । तव । प्रऽपृंचती । धेना । जिगाति । दाशुषे । उरूची । सोमंऽपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्यासं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति । गच्छति । हे यंजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्ब्रूत इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृंचती । प्रकर्षेण सोमसंपर्कं कुर्वती । सोमगुणं वर्णयंतीत्यर्थः । उरूची । उरून्बहूयजमानान् गच्छंती । ये ये सोमयाजिनस्तान् सर्वान्वर्णयंतीत्यर्थः ॥ प्रपृंचतीत्यत्र शतुरनुमः । पा० ६. १. १७३. । इति डीबुदात्तः । ष्टोको धारित्यादिषु सप्रपंचाशत्सु वाङ्मामसु गणो धेनां ग्नेति पठितं । वर्ततेऽयत् इत्यादिषु बाविंशाधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु गाति जिगातीति

पठितं । दाशुप इत्यत्र गत्यर्थकर्मणि । पा० २. ३. १२. । इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गौरादित्वेन । पा० ४. १. ४१. । डीपि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतय इत्यत्र बहुव्रीहिवाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ऐंद्रवायवे नृचे प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतं । इंद्रवो वामुशंति हि ॥ ४ ॥

इंद्रवायू इति । इमे सुताः । उप । प्रयः ऽभिः । आ । गतं । इंद्रवः । वां । उशंति । हि ॥ ४ ॥

एतस्या ऋच ऐंद्रवायवयहे द्वितीयपुरोनुवाक्चारूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः ॥ हे इंद्रवायू भवदर्थमिमे सोमाः सुताः । अभिषुताः । तस्माद्युवां प्रयोभिरक्षरस्मभ्यं दातव्यैः सहोपागतं । अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छतं । हि यस्मादिंद्रवः सोमा वां युवामुशंति । कामयंति । तस्मादागमनमुचितं ॥ इंद्रवायूश्चक्ष्यामचि- ताद्युदात्तत्वं । प्रीणयंति भोक्तृनिति प्रयांस्यन्नानि । प्रीज्धातोर्गतं भावितव्यार्थात् । पा० ३. १. २६. । असुन्प्रत्यये सति निस्वरः । गमिधातोर्लोणमध्यमपुरपद्विवचने बहुलं छंदसि । पा० २. ४. ७३. । इति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । ततो गतमिति भवति । उंदी क्लेदन इति धातोर्ह- देरिच्चादेः । उ० १. १२. । इत्युन्प्रत्ययः । आद्यक्षरस्येकारादेशः । तत इंद्रुश्चक्ष्य निस्वरः । सोमरसस्य द्रवत्वात्क्लेदनं संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्या- नुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तः । उशंतीत्यस्य निघाते हि च । पा० ८. १. ३४. । इति सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिश्चक्ष्य निपातस्वरः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वायुविंद्रश्च चेतयः सुतानां वाजिनीवसू । तावा यातमुप द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति । इंद्रः । च । चेतयः । सुतानां । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । तौ ।

आ । यातं । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥

अत्र चकारेणान्यः समुच्चीयते । संनिहितत्वाद्वायुरेव । हे वायो त्वमिंद्रश्च युवामुभौ सुतानामभिषुतान्सोमान् चेतयः । जानीयः । यद्वा । अभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः । कीदृशौ युवां । वाजिनीवसू । वाजिनीश्चक्षौ यद्यप्युपोनामसु पठितस्तथाप्यत्रासंभवाच्च गृह्यते । वाजोऽन्नं । तद्यस्यां हविः- संततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसू । आम-

चित्त्वादनुदात्तः । तौ तथाविधौ युवां द्रवत्क्षिप्रमुप समीप आयातं । आ-
गच्छतं । पङ्क्तिशंसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु नु क्षिप्रं मधु द्रवदिति पठितं । तच्च
फिट्स्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

ऐन्द्रवायवे नृचे तृतीयामृचमाह ॥

वायविन्द्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतं । मस्वि १ तथा धिया नरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातं । उप । निः । ऽकृतं । मधु । इत्या । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमिन्द्रश्च सुन्वतः सोमाभिधवं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं
संस्कर्तारं वा सोममुपायातं । आगच्छतं । नरा हे नरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनो-
पेतौ । युवयोरागतयोश्च सतीर्धियामुना कर्मणा मधु त्वया संस्कारः संपत्स्यते ।
इत्या सत्यं ॥ वायो इत्यस्यामञ्चितस्येति पाठिकमाद्युदात्तत्वं । इन्द्रश्च ऋज्रेन्द्रिया-
दिना । उ० २. २९ । रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातितो ज्ञित्यादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९७ ।
इत्याद्युदात्तः । चश्चन्द्रश्चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १५ । इत्यनुदात्तः । सुन्वत इत्यच-
शतुरनुमो नद्यजादी । पा० ६. १. १७३ । इति विभक्तिरुदात्तत्वं । निरित्येष समित्येतस्य
स्थान इति यास्कः । कृतश्च आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । पा० ३. ४. ७१ । संस्कर्तुं प्रवृत्त
इत्यर्थः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८ । इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते थायघञ्जाजविचकाणां । पा० ६. २. १४४ । इत्यतोदात्तः । गतिरनंतरः
। पा० ६. २. ४९ । इति तु निस उदात्तत्वं न भवति । तद्धि कर्मणि क्ते विहितं
। पा० ६. २. ४८ । निष्करोतीति निष्कृदिति क्तिवंतव्याख्याने तु गतिकारकोप-
पदात्कृत् । पा० ६. २. १३९ । इत्यकार उदात्तः स्यात् । धिया । सावेकाचस्तृती-
यादिः । पा० ६. १. १६८ । इति विभक्तिरुदात्ता । नरा । सुपां सुलुगित्यादिना
संबोधनद्विवचनस्य इदेशः । पदान्तरत्वादांमञ्चितस्येत्याष्टमिको निघातः ॥

मिचं हुव इति मैत्रावरुणस्तृचो गवामयन आरंभणीये चतुर्विंशेऽहनि
प्रातःसवने, मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । तत्रैवाभिष्ववषडहेऽपि विनियुक्तः । तथा
चाश्वलायनेन, चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्यादिखंडे मिचं वयं हवामहे मिचं हुवे
पूतदक्षं । आ० ७. २ । इत्यादि सूचितं । तथाहामिष्ववपृष्ठाहानीति खंडे परि-
शिष्टानावापानुद्धृत्य मिचं वयं हवामहे मिचं हुवे पूतदक्षं । आ० ७. ५ । इति
च । तस्य मैत्रावरुणतृचस्य प्रथमामृचमाह ॥

मिचं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं । धियं घृताचीं साधता ॥७॥

मिचं । हुवे । पूतदक्षं । वरुणं । च । रिशादसं । धियं । घृताचीं । साधता ॥७॥

अहमस्मिन्कर्मणि हविःप्रदानाय पूतदक्षं पवित्रवलं मिचं हुवे । तथा रिशादसं रिशानां हिंसकानामदसमुत्तारं वरुणं हुवे । आह्वयामि । कीदृशी मिचा-वरुणौ । घृतमुदकमंचति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियं साधता साधयती कुर्वती ॥ मिचशब्दः पुल्लिङ्गः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । हुव इति ह्यतेर्वहुलं छंदसीति शपो लुकि सति ह्रः संप्रसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारण उवङ्गदेशः । तिङुतिङ् इति निघातः । पूतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वरुणशब्दः कृवृदारिभ्य उनन् । उ० ३. ५३. । इत्युनन्प्रत्ययांतो निष्ठादाद्युदात्तः । रिशंति हिंसंतीति रिशाः शचवः । इगुपधज्ञाप्तीकरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तान्तीति रिशादाः । तं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १९०. । इत्यसुन्प्रत्ययः । निस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवावशिष्यते । शेषनिघाते सत्येकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ६. २. ५. । इति सवर्णेदीर्घोऽप्युदात्त एव । धीरित्यप इत्यादिपङ्क्तिं शतौ कर्मनामसु पठितः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः । घृतमंचतीति घृताची । ऋत्विग्दधृगित्यादिना । पा० ३. २. ५९. । क्लियनिदितां । पा० ६. ४. २४. । इति नकारलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानं । पा० ४. १. ६. २. । इति ङीप् । अचः । पा० ६. ४. १३६. । इत्यकारलोपे चौ । पा० ६. ३. १३६. । इति दीर्घत्वं । घृतशब्दो नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तं बाधित्वा घृतादीनां च । फि० १. २२. । इत्यंतोदात्तः । समासस्येत्यंतोदात्तस्यापवादकं तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य धात्वकारस्य लोपे सत्यनुदात्तस्य च यचोदात्तलोपः । पा० ६. १. १६१. । इति ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते चौ । पा० ६. १. २२२. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । साधता । राध साध संसिद्धावित्यस्मादंतर्भावितव्यर्थास्तटः शचादेशे । पा० ३. २. १०४. । शुं बाधित्वा व्यत्ययेन शप् । अटुपदेशत्वादुपरि शतुप्रत्ययस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । द्वितीयादिवचनस्य शपश्चानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वे धातोरिति धातुस्वर एव शिष्यते । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । ऋतुं वृहंतंमाशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतऽवृधौ । ऋतऽस्पृशा । ऋतुं । वृहंतं । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां ऋतुं प्रवर्तमानमिमं सोमयागमाशाथे । आनशाथे । व्याप्नवंतौ । केन निमित्तेन । ऋतेन । अवश्यंभावितया सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दानुमित्यर्थः । कीदृशौ युवां । ऋतावृधौ । ऋतमित्युदकनाम सत्यं वा यज्ञं वेति यास्कः । उदकादीनामन्यतमस्य वर्द्धयितारौ । अत एव ऋतस्पृशा । उदकादीन् स्पृशंतौ । कीदृशं ऋतुं । वृहंतं । अंगैरुपांगैश्चातिप्रौढं ॥ ऋतशब्दो धृतादित्वादंतोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रावरुणौ । देवताद्वये च । पा० ६, ३, २६ । इति पूर्वपदस्यानङादेशः । ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थेऽंतर्भावितरण्यार्थावृधेः क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यते । पा० ६, ३, १३७ । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्पृशा । सुपां सुलुगिति ङादेशः । मित्रावरुणावित्याद्यामंचितचयस्य स्वस्वपूर्वपदात्परत्वादामंचितस्येत्याष्टमिकी निघातः । ननु ऋतेनेत्येतस्य सुवामंचिते परांगवत्स्वरे । पा० २, १, २ । इति परांगवद्भावनामंचितानुप्रवेशात्पादादित्वेन पदादपरत्वेन वाष्टमिकनिघाताभावादामंचितस्य चेत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत् । न । परांगवद्भावस्य सुवामंचिताश्रयत्वेन यदविधिवात्समर्थः पदविधिः । पा० २, १, १ । इति नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोराशाथे इत्याख्यातेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । यच्च पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तच्च परांगवद्भावात्पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा मरुतां पितृस्तदहं गृणामीति । मृयोऽस्ति । उ० १, ९४ । इत्युतिप्रत्ययांतत्वेन पृथ्निवै वै पयसो मरुतो जाता इत्यादावंतोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र सामर्थ्यात्परांगवद्भावादेवाद्युदात्तो जातः । प्रकृते तृतेनेत्यस्यासमर्थ्यादेव न परांगवद्भाव इति ॥ ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामंचितस्य निघाते कर्तव्य आमंचितं पूर्वमविद्यमानवत् । पा० ८, १, ७२ । इति प्रथमामंचितेनाविद्यमानवद्भवितव्यमिति चेत् । भवतु । अत एव तस्याव्यवधायकत्वाद्दत्तेनेति प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीयामंचितं निहनिष्यते । यथा । इमं मे गंगे यमुन इत्यादौ गंगेशब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव न इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः । किंच प्रकृते मित्रावरुणावित्यामंचितं सामान्यवचनं । तस्य विशेषणतया विशेषवच-

नमृतावृधाविति । अतो नामंचिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ६. १. ७३. इति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरंतरायो द्वितीयस्य निघातः ॥ नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेर्ऋतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वाच्च भवितव्यं निघातेन । अत एव हीमं मे गंग इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदान्तरस्यामंचितस्यापि पादादित्वादेवानिघातादाद्युदात्तत्वं जातं । तद्वद्वापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति । उच्यते । मित्रावरुणपदस्य सुवामंचित इति परांगवद्भावेन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं ॥ शुतुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य परांगवद्भावेन न पादादिरिति निहव्येतेति चेत् । परांगवद्भावस्तावत्सुबंतमामंचितं चाश्रित्य प्रवृत्तेः पदविधिः । अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये परांगवद्भावेन भवितव्यं । समर्थः पदविधिरिति नियमात् । शुतुद्रिसरस्वतिपदयोश्च न परस्परेणान्वयः । किंतु सचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्याच्च परांगवद्भावः । प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधाविति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भवितव्यं परांगवद्भावेन । यथा मरुतां पितरित्येति विशेषः ॥ नन्वत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य परांगवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति पर्युदासादामंचितनिघातो न स्यादिति चेत् । न । पूर्वं सुबंतं परं चामंचितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तच्च सुवामंचित इति परांगवद्भावः । भवति चैवंविध ऋतावृधपदनिघात इति । तच्च पूर्वस्य परांगवद्भावेनापादादित्वात् प्रवर्तते । मित्रावरुणपदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजीवति । न परमामंचितमिति न परांगवद्भावः ॥ ननु परांगवद्भाववन्निघातोऽपि पदविधिरिति । ऋतेनेत्यनेनासमर्थ्यात्ततः पदान्तरस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यादिति चेत् । न । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्सदादेशा वक्तव्याः । पा० २. १. १. ९. इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न परांगवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यलं । ऋतुं । कृजः ऋतुः । उ० १. ७७. प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः । आशाथे । आनशाथे । छंदसि लुङ्लल्लिटः । पा० ३. ४. ६. इति वर्तमाने लिट् । नुडभावश्छांदसः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया । दक्षं दधाते अप्सं ॥ ९ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविजातौ । उरुक्षया । दक्षं । दधाते इति ।

अप्सं ॥ ९ ॥

मित्रावरुणावेतौ देवौ नोऽस्माकं दक्षं बलमपसं कर्म च दधाते । पोषयतः । कीदृशौ । कवी । मेधाविनौ । तुविजातौ । बहूनामुपकारकतया समुत्पन्नौ । उरुक्षया । बहुनिवासौ ॥ विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कविर्मनीषीति पठितं । उरु तुवीत्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहूनामसु पठितौ । ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो विस्विति पठितं । अपस्शब्दः पङ्क्तिंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः । मित्रावरुणा । मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । वरुणशब्दो निःस्वरेणाद्युदात्तः । द्वि देवताद्वे च । पा० ६. २. १४१. । इत्युभाववशिष्येते । तुविजातौ । बहूनामुपकारकतया तत्संबन्धित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासांतोदात्तत्वं । चतुर्थीसमासे हि क्ते च । पा० ६. २. ४५. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । उरूणां बहूनां क्षयावुरुक्षयौ । क्षि निवासगत्योरिति धातोः क्षियन्त्यस्मिन्निति क्षयः । अधिकरण एरच् । पा० ३. ३. ५६. । इत्यच्प्रत्ययांतस्य चित् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते क्षयो निवासे । पा० ६. १. २०१. । इत्याद्युदात्तत्वं विहितं । समासे तु समासस्यैत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्यपि बाधादिस्वरेणांतोदात्तेन बाध्यते तथापि परादिच्छंदसि बहुलं । पा० ६. २. १९९. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यं । दक्षो दक्षतेरुत्साहकर्मणो घञ् । जिह्वादाद्युदात्तः । आपते फलमनेनेत्यपः कर्म । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च । उ० ४. १०९. । इत्यनुन्तस्यापसंस्पारे इत्यादौ निह्वादाद्युदात्तस्यापस्शब्दस्याच व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ विनियुक्तः । तथा च सूचितं । अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिपः । आ० ४. १५. । इति । तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अश्विना यज्वरीरिपो द्रवत्पाणी शुभस्पती । पुरुभुजा चनस्यतं ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्त्वापाणी । शुभः । पती इति ।

पुरुऽभुजा । चनस्यतं ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवामियो हवितर्क्षणान्यन्नानि चनस्यतं । इच्छतं । भुंजाथामित्यर्थः । यद्यपि चनःशब्दोऽन्नवाची तथापीप इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः ।

इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् । वक्तव्यमुवाच । समूलकां कपतीत्यादौ यथा
 पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिपः । यज्वरीः । यागनिष्पादिकाः । कीदृ-
 शावश्विनौ । द्रवत्पाणी । हविर्यहणाय द्रवद्भां धावद्भां पाणिभ्यामुपेतौ ।
 शुभस्पती । शोभनस्य कर्मणः पालकौ । पुरुभुजा । विस्तीर्णभुजौ बहुभोजिनौ
 वा ॥ अश्विना । आमंचितस्येति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । यज्वरीः । यागकरणाना-
 मथन्नानामसिष्ठिनतीतिवत् स्वध्यापारे कर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्ङुनिप् । पा० ३.
 २. १०३. इति ङुनिप्प्रत्ययः । वनो र च । पा० ४. १. ७. इति ङीप् । तत्संनि-
 योगेन रेफादेशः । प्रत्ययचमस्यानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वाद्वातुस्वर एवाव-
 शिष्यते । इयःशब्दे शसोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवंतौ धावंतौ
 पाणी ययोस्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति । तस्यामंचिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्ट-
 मिको निघातोऽपादादाविति प्रतिषेधात् । इष इति पूर्वपदस्य सुवामंचित इति
 परांगवद्भावेन मित्रावरुणावृतावृधावितिवदपादादित्वमिति चेत् । न । तत्र
 सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह त्विषो द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्व-
 तिःश्रुतद्रिपदवदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभ इति शुभ शुभ दीप्तावित्यस्य
 संपदादित्वाद्भावे क्षिपंतस्य षष्ठ्येकवचनं । षष्ठ्याः पतिपुत्र । पा० ८. ३. ५३. इति
 विसर्जनीयस्य सत्त्वं । तस्य पती इत्यामंचिते परतः परांगवद्भावादामंचिताद्यु-
 दात्तत्वं । न पुनराष्टमिको निघातः । तस्मिन्कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामंचि-
 तस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति
 प्रतिषेधात् ॥ ननु मित्रावरुणावृतावृधावितिवन्नामंचिते समानाधिकरण इत्य-
 विद्यमानवद्भावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत् । न । मित्रावरुणपदं हि सामान्य-
 वचनमिति युक्तस्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । द्रवत्पाणीपदं तु न तथेति
 वैषम्यात् । पुरुभुजौ । पुरु विस्तीर्णौ भुजौ ययोस्तौ । आमंचिताद्युदात्तत्वं ।
 सुपां सुलुगिति डादेशः । पुरु बहु भुंजाते इति वा । चनस्यतमित्यत्र चायतेरच्चे
 ह्रस्वश्च । उ० ४. २०१. इति चायृ पूजानिशमनयोरित्यस्यासुन्प्रत्यय आकारस्य
 ह्रस्वे चानुकृष्टे नुडागमे च । उ० ४. १९८. लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. इति
 यकारलोपे चनस्यश्चोऽन्ननामसु पठितः । तदात्मन इच्छतीति सुप
 आत्मनः क्यच् । पा० ३. १. ८. सन्नाद्यंताः । पा० ३. १. ३२. इति धातुत्वात्सोऽम-
 ध्यमद्विवचनं । क्यचः प्रत्ययस्वरेणीदात्तत्वं । शपैकादेशे कृत एकादेश उदात्ते-
 नोदात्तः । पा० ८. २. ५. इत्युदात्तः । उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुर्कोनुदात्तत्वे

स्वरितत्वं । न च तिङ्गुतिः इति निघातः । पूर्वस्यामंचितस्याविद्यमानवद्भावेन
पदादपरत्वात्पादादित्वाद्वा तदप्राप्तेः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिषण्या वनतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिषण्या । वनतं । गिरः ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवां गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्धियादरयुक्तया बुद्ध्या वनतं ।
संभजतं । स्वीकुरुतं । कीदृशावश्विनौ । पुरुदंससा । बहुकर्मणौ । षड्विंशति-
संख्याकेषु कर्मनामसु दंस इति पठितं । नरा । नेतारौ । धिषण्या धार्ष्ट्ययुक्तौ
बुद्धिमंतौ वा । कीदृशया धिया । शवीरया । गतियुक्तया । अप्रतिहतप्रसरयेत्यर्थः ॥
अश्विनेत्याद्यामंचितचतुष्टयस्य षाधिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्नाष्टमिको
निघातः । पुरुदंससेत्यपि हि पादादिरेवामंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्या-
विद्यमानवत्त्वात् । नामंचिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य
विशेषवचनत्वेन नाविद्यमानवत्त्वमिति चेत् । न । अश्विशब्दवत्पुरुदंससः
शब्दस्याप्यश्विनोरेव रूढ्या प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् । सामान्यवचनं
नाविद्यमानवदित्युक्तेऽर्थात्परस्य विशेषवचनत्वावगमात् ॥ उभयोः सामान्य-
वचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात्सहाप्रयोग इति चेत् । न । गुणविशेषसंकीर्त-
नवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबंधसंकीर्तनस्यापि स्तुत्युपयोगेन सप्रयोजनत्वान्नि-
प्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात् । अश्विपुरुदंसःशब्दयोरेकार्थवृत्तित्वेऽपि
पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपि नाविद्यमानवत्त्व-
प्रतिषेधः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं ॥
अश्विशब्दस्याश्विसंबंधो निमित्तं पुरुदंसःशब्दस्य तु बहुकर्मसंबंध इति प्रवृत्ति-
निमित्तभेद इति चेत् । न । तद्धि द्वयं व्युत्पत्तिमाचननिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं ।
व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृक्षमहीरुहशब्दयोरपि
तथात्वप्रसंगः । अत एव हीळे रंतेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति ।
एतानि ते अग्रे नामानीत्यत्र सहस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेनडादिशब्दानामेतानि
ते अग्रे नामानीति वचनेन पर्यायाणामप्यनेकविशिष्टनामसंबंधनिबंधस्तु-
त्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः । स्तुत्युपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायामपि पर्या-
यत्वेनासामानाधिकरण्यादेव नामंचित इति निषेधाभावादामंचितं पूर्वमविद्य-

मानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेषां प्राष्टिकमाद्युदात्तत्वं । तद्वत्प्रकृते ऽपि । कृशृपृकटिपटिशैटिभ्य ईरन् । पा० ४. ३०. । इत्यतः ईरन्तित्यनुवृत्तौ बहुल-
वचनादत्यचापीत्यनेन शु शु गताविति धातोरीरन्प्रत्यये कृते सति निष्ठाच्छ-
वीरयाश्च आद्युदात्तः । धिमेत्यत्र सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र
शपः पितृत्वाल्लोएमध्यमद्विवचनस्य लसार्वधातुकत्वाच्च वन पण संभक्ताविति
धातूदात्तत्वमेव शिष्यते । न च तिङ्गुतिङ् इति निघातः पूर्वामञ्चितस्याविद्यमा-
नत्वेन पादादित्वात् । गिरः । सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दसां युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवर्हिषः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दसां । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तऽवर्हिषः । आ । यातं । रुद्रवर्तनी इति
रुद्रऽवर्तनी ॥ ३ ॥

अचाश्विनेत्यनुवर्तते । हे अश्विनावायातमस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । किमर्थमिति
तदुच्यते । सुता युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः । तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृ-
शावश्विनी । दसा । शबूणामुपक्षयितारौ । यद्वा देववैद्यत्वेन रोगाणामुपक्षयि-
तारौ । अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । नासत्या । असत्यमनृतभाषणं ।
तद्रहितौ । अत्र यास्तुः । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारा-
वित्याग्रायण इति । रुद्रवर्तनी । रुद्रश्चन्द्रस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं । यदरोदीत-
दुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्तिरीयाः । तद्यद्रोदयन्ति तस्मादुद्रा इति वाजसनेयिनः ।
रुद्राणां शबुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्मागो धाटीरूपो ययोस्ती रुद्र-
वर्तनी । यथा शूरा धाटीमुखेन शबून् रोदयन्ति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकव
इत्यभिषुतसोमानां विशेषणं । वसतीवरीभिरेकधनाभिश्चाङ्गिर्मिश्रिता इत्यर्थः ।
वृक्तवर्हिषः । वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि वर्हिषास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते
वृक्तवर्हिषः । यद्वा भरता इत्यादिष्वष्टस्त्वृत्तिङ्गामसु वृक्तवर्हिष इति । तदानीं
तृतीयार्थं प्रथमा । ऋत्विग्भिरभिषुता इत्यन्वयः ॥ दसा । आमञ्चितस्येत्याद्युदात्तः ।
युवाकवः । यु मिश्रणे । युवंति मिश्रीभवन्ति वसतीवरीप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरिति
युवाकवः । कटिकुपादिष्वगणितस्यापि यौतेर्बहुलग्रहणात् । उ० ३. ७६. । काकु-
प्रत्ययः । तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुवङ्गदेशः । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । न विद्य-
तेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ । नभ्राणपान्नवेदानासत्येत्यादिना । पा० ६. ३. ७५. ।

प्रकृतिवद्वावाचजोः नलोपाभावः । पादादिवेन निघाताभावादामंचिताद्युदात्तत्वं ।
वृक्तवर्हिपः । वृक्तं मूलैर्वर्जितं वर्हिंरास्तीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तवर्हिपः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरणं क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यचोपसर्गश्चाभिवर्जः । फि०
४. १२. । इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । आमंचितस्य चेत्यामंचितनिघातः ॥

ऐदे तृचे प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवं । अखीभिस्तनां पूतासः ॥ ४ ॥

इंद्रं । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवं ।

अखीभिः । तनां । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानो चित्रदीप्ते हे इंद्रास्मिन्कर्मण्यायाहि । आगच्छ । सुता अभिषुता इमे
सोमास्त्वायवस्त्वां कामयमाना वर्तन्ते । अखीभिः । अयुव इत्यादिषु द्वाविंश-
तिसंख्याकेष्वंगुलिनामस्त्वण्य इति पठितं । ऋत्विजामंगुलिभिः सुता इत्यन्वयः ।
किंच । एते सोमास्तना नित्यं पूतासः पूताः शुद्धा दशापवित्रेण शोधितत्वात् ॥
इंद्रश्चंद्रं यास्को बहुधा निर्वक्ति । नि० १०. ८. । इंद्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति
वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदवे द्रवतीति वेदौ रमत
इति वेदो भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समिधंस्तदिंद्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायत
इदंकरणादित्यायायण इदं दर्शनादित्यौपमन्यव इदंतेवैश्वर्यकर्मण इच्छचूणां दार-
यिता वा द्रावयिता वा दारयिता च यज्वनामिति । अस्यायमर्थः । दृ विदारण
इति धातुः । इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजलसिद्धयर्थं दृणाति मेधं विदीर्णं
करोतीतींद्रः । इडाज् दान इति धातुः । इरामन्नं वृष्टिनिष्पादनेन ददातीतींद्रः ।
धाज् पोषणार्थः । इरामन्नं नृत्तिकारणं सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्पातीतींद्रः ।
इरामुत्पादयितुं कथं कमुखेन भूमिं विदारयतीतींद्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धार-
यति विनाशराहित्येन स्थापयतीतींद्रः । इंद्रुः सोमो वल्लीरसः । तदर्थं यागभूमौ
द्रवति धावतीतींद्रः । इंद्रौ यथोक्ते सोमे रमते क्रीडतीतींद्रः । जि इंधी दीप्ताविति
धातुः । भूतानि प्राणिदेहानि इंद्रो जीवचैतन्यरूपेणांतः प्रविश्य दीपयतीतींद्रः ।
एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनन्ति । इंधी ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेक्षन्पु-
रुषः । तं वा एतमिधं संतमिद्र इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि
देवाः प्रत्यक्षद्विप इति । तद्यदित्यादिकं ब्राह्मणांतरवाक्यं । तत्तच्चंद्रविषये निर्वच-
नमुच्यत इति शेषः । यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्मरूपमिंद्रं देवं प्राणैर्वाक्चक्षुरा-

दीद्वियैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समैधन् । उपासका ध्यानेन सम्यक् प्रका-
शितवन्तः । तत्तस्मात्कारणादिंद्रनाम संपन्नं । अस्मिन्पक्ष इध्यते दीप्यते इति
कर्मणि व्युत्पत्तिः । आयायणनामको मुनिरिदंकरणादिंद्र इति निर्वचनं मन्यते ।
इंद्रो हि परमात्मरूपेणेदं जगत्करोति । औपमन्यवनामको मुनिरिदं दर्शनादिंद्र
इति निर्वचनमाह । इदमित्यापरोक्ष्यमुच्यते । विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्ष्येण
पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकांडे समान्नायते । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमम-
पश्यदिदमदर्शमितीडे । तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं संतमिंद्र
इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति । इदि परमैश्वर्यं इति
धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यं । तद्योगादिंद्रः । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते ।
इंद्रो मायाभिः पुरुष इति । इत्यशब्दस्येश्वरवाचकस्याकारलोपे सति नकारा-
न्तमिन्निति पदं भवति । दृ भय इति धातुः । स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता
भीषयितेतींद्रः । दु गताविति धातुः । शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतींद्रः ।
यज्वनां यागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्य परिहर्ता । एवमेतानि निर्वचनानि
द्रष्टव्यानीति ॥ इद्रेत्यचामंचिताद्युदात्तत्वं । आ इत्यच निपातत्वेनाद्युदात्तः । चिच-
भानो । पदात्परत्वादासंचितनिघातः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे युष्मच्छ्छात्सुप आत्मनः
क्यच् । पा० ३. १. ६. । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९६. । इति मपर्यंतस्य त्वा-
देशः । क्वाच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. । इति क्यजंतादुप्रत्ययः । त्वयव इति प्राप्नो
युष्मदस्सदोरनादेशे । पा० ७. २. ६६. । इत्यविभक्तावपि हलादौ व्यत्ययेनात्वं ।
उकारः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणुशब्दः सौक्ष्म्यवाचकस्तद्योगात्प्रकृतेऽंगुलीपु
वर्तते । योतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. । इति ङीषि प्राप्ते व्यत्ययेन ङीन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । तना इत्ययं निपातो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः ।
पूतासः । आज्ञसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. । इत्यसुक् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इंद्रा याहि धियेपितो विमंजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इंद्र । आ । याहि । धिया । इपितः । विमंजूतः । सुतऽवतः । उप । ब्रह्माणि ।

वाघतः ॥ ५ ॥

इंद्र त्वमायासस्मिन्कर्मण्यागच्छ । किमर्थं । वाघत अतिजो ब्रह्माणि वेदरू-
पाणि स्तोत्राण्युपैतुं । कीदृशत्वं । धियासदीययां ब्रह्मयेपितः प्राप्नो । अस्मन्नक्त्या

प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजूतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विप्रैर्मेषा-
विभिर्चूर्तिग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः । सुतावतः । अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥
केत इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु धीरिति पठितं । चतुर्विंशतिसंख्याकेषु
मेधाविनामसु विप्रो धीर इति पठितं । भरता इत्यादिष्वष्टस्त्वृत्विङ्गामसु वाघत
इति पठितं । इधित इत्यत्र गतावित्यस्मान्निष्ठायाभिडागमः । आगमा अनु-
दात्ताः । पा० ३. १. ३. १. । इतीदोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः शिष्यते । विप्रजूतः ।
दुवम् बीजतंतुसंतान इति धातोर्जुजेंद्रायवज्रविप्रेत्यादिना । उ० २. २९. । रन्प्रत्य-
यांतो विप्रश्चो निपातितः । निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च ।
निच्चादाद्युदात्तः । तैर्जूतः प्राप्तः । जू इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । श्र्युकः किति
। पा० ७. २. ११. । इतीदप्रतिपेधः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । सुतावतः । छांदसं धीर्धत्वं । मतुपोऽनुदात्तत्वात् क्तप्रत्ययस्वर
एव शिष्यते । ब्रह्माणि । नब्रिपयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । वाघच्छच् चृत्विङ्गामसु
पठितः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रा याहि तूतुजान उष ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥
इंद्रा आ याहि तूतुजानः । उष ब्रह्माणि हरिऽवः । सुते दधिष्व नः चनः ॥ ६ ॥
हरिश्च इंद्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयं । हरी इंद्रस्य रोहितोऽग्नेरिति तदी-
यांश्वनामत्वेन पठितत्वात् । हे हरिवः । अश्वयुक्तेद्र त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि । कीदृ-
शस्त्वं । तूतुजानः । त्वरमाणः । आगत्य चास्मिन्सुते सोमाभिपवयुक्ते कर्मणि
नोऽस्मदीयं चनोऽन्नं हविल्लक्षणं दधिष्व । धारय । स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तूतुजानः ।
तुजेर्लिटि लिटः कानज्जा । पा० ३. २. १०६. । इति कानजदिशः । तुजादीनां दी-
र्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. । इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । अभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १.
१८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य संतीति मतुपि छंदसीरः । पा०
८. २. १५. । इति मकारस्य वत्वं । संवुद्धावुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति नुम् ।
संयोगांतलोपः । पा० ८. २. २३. । नकारस्य मतुवसो रुः संवुद्धौ छंदसि । पा०
८. ३. १. । इति रुत्वं । आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य हरिव इत्यनेना-
सामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्सुवामंचितपरांगवद्भावाभावेनामंचित-
निघाताभावादाद्युदात्तत्वं सत्युपेत्यकारस्य सन्नतरः । दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोपि

थास् । थासः । से । पा० ३. ४. ८०. । सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ९१. । इत्येकारस्य
वादेशः । छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इति सार्वधातुकार्द्धधातुकस्त्रयोः
सत्योः सार्वधातुक्त्वेन शपि । पा० ३. १. ६८. । तस्य छौ च द्विभावः । पा० ६.
१. १०. । आर्द्धधातुक्त्वेनेडागमश्च । पा० ७. २. ३५. । आतो लोप इटि च
। पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । चनः । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । उ० ४. २०१. ।
इत्यमुन्नतः । चकारान्नुडागमे यलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥

विश्वदेवतृचे प्रथमामृचमाह ॥

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गंत । दाश्वांसो दाशुषः सुतं ॥ ७ ॥

ओमांसः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गतः । दाश्वांसः । दाशुषः । सुतं ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषाः । दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य
सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागत । आगच्छत । ते च देवा ओमासो रक्षकाः । चर्षणी-
धृतो मनुष्याणां धारकाः । दाश्वांसः फलस्य दातारः ॥ मनुष्या इत्यादिषु पंचविं-
शतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः । अश्विनावित्यादिष्वेकविं-
शतसंख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः साध्या इति पठितं । एतामृचं यास्क
एवं व्याख्यातवान् । अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहा-
गच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव विश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु
विद्यते यत्तु किंचिद्बहुदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाक-
पूणिः । नि० १२. ४०. । इति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं ।
देवविशेषस्यैवासाधारणं लिंगमिति शाकपूणेर्मतं । अवन्तीत्योमासो देवाः । मन्त्रि-
त्यनुवृत्तावविसिविसिषुपिभ्यः कित् । उ० १. १४२. । इति मन्त्रत्ययः । ज्वरत्वरसिब्य-
विमवामुपधायाश्च । पा० ६. ४. २०. । इत्यूट् । मनः कित्त्वेऽपि बाहुलकत्वाद्गुणः ।
आज्जसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. । इति जसेरसुगागमः । आमंचिताद्युदात्तत्वं ।
चर्षणयो मनुष्यास्तान्वृष्टिदानादिना धारयन्तीति चर्षणीधृतो देवाः । पूर्वस्या-
मंचितस्य सामान्यवचनस्य विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं । पा० ८. १. ७४. ।
इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेन निघातः । नन्वत एव विद्यमानवत्त्वात्सु-
वामंचित इति परांगवत्त्वेनैकपदीभावात्पदादपरत्वेन कथं निघात इति चेत् ।
न । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्या-

पुपपत्तेः । एकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति ॥ इत्यमेव तर्हि द्रवत्पाणी शुभस्पती इत्यत्रापि परांगवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य शेषनिघातप्रसंग इति चेत् । न । तत्र परांगवद्भावस्य परेणामञ्चितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् । इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात् । पूर्वस्थापामञ्चितस्य विद्यमानवत्त्वात्परांगवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं । विश्वे । पादादित्वादाद्युदात्तः । गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेषपरतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्यनेन न समानाधिकरण्यं । सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य परांगवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावृधावित्यादाविवाचाप्यामञ्चिताद्युदात्तता न स्यात् । विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवास इति । दीव्यंतीति देवाः प्रकाशवन्तः । नन्ववयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्वल्लीयसीति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य यास्यो न यौगिकः । यौगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विद्विषया स्यात् । समुदायप्रसिद्धौ तु न विक्षेप इति चेत् । न । समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यनेनानिषिद्धत्वादिश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्पती इति पदवद्भावा इत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं स्यात् । स्वरानुसारेण च रूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आगत । आगच्छत । बहुलं छंदसीति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । आङः पदान्तरत्वान्निघातः । दाश्वांसः । दाशृ दान इत्यस्य कसौ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च । पा० ६. १. १२. । इति निपातनात्क्रादिनियमप्राप्त इडागमो द्विवचनं च । पा० ७. २. १३. । न भवति । प्रत्ययस्वरेण कसोरुदात्तत्वं । दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । शसिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

विश्वे देवासो अमुरः सुतमा गंत तूर्णयः । उसा इव स्वसराणि ॥ ८ ॥
 विश्वे । देवासः । अमुरः । सुतं । आ । गंत । तूर्णयः । उसाः । इव । स्वसराणि ॥ ८ ॥
 विश्वे देवास एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममागंत । आगच्छंतु । कीदृशाः । अमुरः । तत्तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । तूर्णयः । त्वरायुक्ताः । यजमा-

नमनुपहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उसा इत्यादिर्हृष्टांतः । उसाः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा समागच्छन्ति तद्वत् । खेदय इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसूत्रा वसव इति पठितं । वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु स्वसराणि घंसो घर्मे इति पठितं । तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं । स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एतानि सारयति । उसा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवतीति ॥ देवासः । पचाद्यजंतश्चिद्वादंतोदात्तः । पा० ३. १. १३४. । अमुरः । तुर त्वरणे द्युविकरणी । तुरुरिति त्वरयंतीत्यर्थे क्पिचेति क्पि । गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आगंत । आगच्छन्तित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तस्य तन्नतन्नयनाश्च । पा० ७. १. ४५. । इति तवादेशेऽपि । पा० १. २. ४. । इति प्रतिषेधादङिच्चादनुनासिकलोपाभावः । तिङुतिङ इति निघातः । जित्वरा संभ्रम इति धातोस्त्वरंत इति तूष्णयः । निरित्यनुवृत्तौ वहिध्रिष्युदुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति नित् । निच्चादाद्युदात्तः । उसा इवेत्येवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः । पचाद्यच् । स्वः सरो येषां तानि स्वसराण्यहानि । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आद्युदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

विश्वे देवासो अ॒सिध॒ एहि॑मायासो अ॒द्रुहः॑ । मेधं जुपंत॒ वह्न॑यः ॥ ९ ॥

विश्वे॑ दे॒वासः । अ॒सिधः । एहि॑ऽमायासः । अ॒द्रुहः॑ । मेधं॑ जुपंत॒ । वह्न॑यः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं जुपंत । सेवतां । कीदृशाः । असिधः । द्यौरहिताः शीपरहिता वा । एहिमायासः । सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः । यद्वा सौचीकमग्निमप्सु प्रविष्टमेहि मा यासीरिति यद्वोचन् तदनुकरणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहः । द्रोहरहिताः । वह्नयः । वोढारः । धनानां प्रापयितारः ॥ सिधेः द्यार्यस्य शीपरार्यस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्पि नञा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । एहिमायासः । ईह चेष्टायां । आ समंतादीहत इत्येहिः । इन् । उ० ४. ११९. । इति सर्वधातुसाधारण इन्द्रत्ययो निच्चादाद्युदात्तः । एहिमाया

पुपपत्तेः । एकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति ॥ इत्यमेव तर्हि द्रवत्पाणी शुभस्पती इत्यत्रापि परांगवत्त्वेनैकपद्यादुक्त-
 रस्य शेषनिघातप्रसंग इति चेत् । न । तत्र परांगवद्भावस्य परेणामंचितं पूर्वम-
 विद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् । इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने
 बहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात् । पूर्वस्याप्यामंचितस्य विद्यमानवत्त्वात्प-
 रांगवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं । विश्वे । पादादित्वादाद्युदात्तः । गणदेवतावच-
 नश्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेषपरतया सामान्यवचनत्वादो-
 मास इत्यनेन न समानाधिकरण्यं । सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य
 परांगवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावृधावित्यादाविवाचाप्यामंचिताद्युदात्तता न
 स्यात् । विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवास इति । दीव्यंतीति देवाः प्रकाशवंतः ।
 नन्ववयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्वैलीयसीति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य याह्यो
 न यौगिकः । यौगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विधिप्रा स्यात् ।
 समुदायप्रसिद्धौ तु न विक्षेप इति चेत् । न । समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य
 सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यनेना-
 निषिद्धत्वाद्विश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्पती इति पदवद्देवा इत्यस्याप्याद्यु-
 दात्तत्वं स्यात् । स्वरानुसारेण च रूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त
 एव । आगत । आगच्छत । बहुलं छंदसीति शमो लुकि सत्यनुदात्तोपदे-
 शेत्यादिना मकारलोपः । आडः पदात्परत्वान्निघातः । दाश्वांसः । दाशु दान
 इत्यस्य कसौ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च । पा० ६. १. १२. । इति निपातनात्क्रादि-
 नियमप्राप्त इडागमो द्विवचनं च । पा० ७. २. १३. । न भवति । प्रत्ययस्वरेण
 कसोरुदात्तत्वं । दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसा-
 रणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । शसिवसिघसीनां च
 । पा० ८. ३. ६०. । इति यत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

विश्वे देवासो अमुरः सुतमा गंत तूर्णयः । उसा इव स्वसराणि ॥ ६ ॥

विश्वे । देवासः । अमुरः । सुत । आ । गंत । तूर्णयः । उसाः । इव । स्वसराणि ॥ ६ ॥

विश्वे देवास एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममागतं । आगच्छंतु ।
 कीदृशाः । अमुरः । तत्तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । तूर्णयः । त्वरायुक्ताः । यजमा-

नमनुपहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उस्मा
 इत्यादिर्हृष्टांतः । उस्माः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा
 समागच्छन्ति तद्वत् । खेदय इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसूत्रा वसव इति
 पठितं । वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु स्वसराणि ग्रंसो घर्म इति पठितं ।
 तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं । स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा
 स्वरादित्यो भवति स एतानि सारयति । उस्मा इव स्वसराणीत्यपि निगमो
 भवतीति ॥ देवासः । पचाद्यजंतश्चिह्नादंतोदाहृतः । पा० ३. १. १३४. । अमुरः । तुर
 त्वरणे झुविकरणी । तुतुरति त्वरयंतीत्यर्थे क्किप्चेति क्किप् । गतिकारकोपप-
 दान्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आगंत । आगच्छन्तित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहु-
 वचनं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तस्य तन्ननन्नयनाश्च । पा० ७. १. ४५. । इति
 तवादेशेऽपित् । पा० १. २. ४. । इति प्रतिषेधादङिह्वादननासिकलोपाभावः ।
 तिङ्कृतिङ् इति निघातः । जित्वरा संभ्रम इति धातोस्वरंत इति तूर्णयः । निरि-
 त्यनुवृत्तौ वहिश्चिश्चुयुदुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति नित् । निह्वा-
 दाद्युदाहृतः । उस्मा इवेत्यच्चेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
 चेति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः । पचाद्यच् ।
 स्वः सरो येषां तानि स्वसराण्यहानि । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वश्च
 आद्युदाहृतः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

विश्वे देवासो अस्मिन् एहिमायासो अद्रुहः । मेधं जुषंत वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्मिन् । एहिमायासः । अद्रुहः । मेधं । जुषंत । वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं जुषंत । सेवतां ।
 कीदृशाः । अस्मिन् । क्षयरहिताः शोषरहिता वा । एहिमायासः । सर्वतो व्याप्त-
 प्रज्ञाः । यदा सौचीकमग्निमप्सु प्रविष्टमेहि मा यासीरिति यद्वोचन् तदनुक-
 रणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहः । द्रोहरहिताः ।
 वह्नयः । वोढारः । धनानां प्रापयितारः ॥ स्मिन् । क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संप-
 दादिभ्यो भावे क्किप् नजा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वाधित्वा नञ्सुभ्या-
 मित्युत्तरपदांतोदाहृतं । एहिमायासः । ईह चेष्टायां । आ समंतादीह इत्येहिः ।
 इन् । उ० ४. ११९. । इति सर्वधातुसाधारण इन्द्रत्ययो निह्वादाद्युदाहृतः । एहिमाया

प्रज्ञा येषामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथवा । आङ् उदात्तादुत्तरस्येहीति लोऽमध्यमैकवचनस्य तिङुतिङ् इति निघात एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः । एहीत्येतत्पदयुक्तं मा यासीरित्यच मायेत्यक्षरद्वयं येषां त एहिमायासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अदुहः । दुह जिघांसायां । संपदादित्वाद्भावे क्रिपि । पा० ३. ३. १०८. ९ । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मेधं । मेधु संगमे च । मेध्यते देवैः संगम्यत इति मेधं हविः । कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तः । जुपंत सेवंतामित्यर्थे छंदसि लुङ्लल्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति धातुसंबन्धे लङ् । यत् उक्तरूपा विश्वे देवा अतो जुपंतेति दुहादिधात्वर्थैः संबन्धात् । बहुलं छंदस्य-माङ्योगोऽपि । पा० ६. ४. ७५. । इत्यङागमाभावः । वहूयः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चीत्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

सारस्वते तृचे या प्रथमा सान्वाारंभणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या । तथा दर्शपूर्णमासावारंभ्यमान इत्यस्मिन्खंडे पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः । आ० २. ८. । इति सूचितं । तामेतामृचमाह ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ १० ॥

पावका नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । यज्ञं । वष्टु । धियाऽवसुः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी वाजेभिर्हविलक्ष्णैरन्नैर्निमित्तभूतैः । यद्वा यजमानेभ्यो दात-
व्यैरन्नैर्निमित्तभूतेर्नोऽसदीयं यज्ञं वष्टु । कामयतां । कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः ।
तथा चारण्यककांडे श्रुत्यैव व्याख्यातं । यज्ञं वष्ट्विति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव
तदाहेति । कीदृशी सरस्वती । पावका । शोधयित्री । वाजिनीवती । अन्नवक्त्रि-
यावती । धियावसुः । कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता । वाग्देवतायास्तथाविधं धननि-
मित्तत्वमारण्यककांडे श्रुत्या व्याख्यातं । यज्ञं वष्टु धियावसुरिति । वाग्वै धिया-
वसुरिति । श्येनः सोम इत्यादिषु पंचत्रिंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु
सरमा सरस्वतीति प्रथितं । एतामृचं यास्तु एवं व्याचष्टे । पावका नः सरस्व-
त्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । नि० ११. २६. । इति ॥ पवनं पावः शुद्धिस्तं
कायतीति पावका । कै गै रै शब्दे । आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । पुनातीत्यर्थे खुलि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात्
इदाप्यसुप । पा० ७. ३. ४४. । इतीत्वस्याभावोऽंतोदात्तत्वं च छांदसं द्रष्टव्यं । सरःशब्दः
सर्तारसुनंतत्वादाद्युदात्तः । मतुपङ्गीपोः पिच्चादनुदात्तत्वं । वाजेभिः । वाजशब्दो

वृषादिन्वादाद्युदात्तः । स ह्यवृत्तत्वादाकृतिगणः । वाजोऽन्नमास्विति वाजिन्यः क्रियाः । अत इनिठनौ । पा० ५. २. ११५. । इतीनिप्रत्ययः । ताः क्रिया यस्याः संति सा सरस्वती वाजिनीवती । छंदसीर इति मतुपो वत् । मतुपङीपोः पितृत्वानुदात्तत्वादिनेः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. । नङ्प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वटु । वश कांती । कांतिरभिलाषः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । निघातः । धियावसुः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । छंदसस्तृतीयाया अलुक् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

चोदयित्री सूनृतांनां चेतंती सुमतींनां । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सूनृतांनां । चेतंती । सुमतींनां । यज्ञं । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती सेयमिमं यज्ञं दधे । धारितवती । कीदृशी । सूनृतांनां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री । सुमतींनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठानाणां चेतंती । तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयंती ॥ चोदयित्री । चुद प्रेरणे । एयंतात् । चित्तादंतोदात्तः । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । इति ङीप् । तस्योदात्तयणो हल्पूर्वात् । पा० ६. १. १७४. । इत्युदात्तत्वं । सूनृतांनां । ऊन परिहाण इत्यतः क्तिप्चेति क्तिप् सुतरामूनयत्यप्रियमिति सून इति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति सूनृतं । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चेतंती । चिति संज्ञाने । अत्र शपो ङीपश्च पितृत्वादनुदात्तत्वं । शतुश्चादुपदेशात्सर्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं । धात्वन्तस्वर एव शिष्यते । सुमतिश्चन्द्रस्य मतुपि ह्रस्वत्वान्नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७. । इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

महो अर्णेः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती वियहवद्देवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामृग्भ्यां वियहवती प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्रचेतयति । प्रकर्षेण ज्ञाप-

यति । किंच । स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वाः धियः सर्वाण्यनुष्ठानप्रज्ञानानि विराजति । विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषयबुद्धीः सर्वदोषादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या-द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीबहेवतावच्च निगमा भवन्तीति । एकशतसंख्याकेषूदकनामस्वर्यः क्षोद इति पठितं । एतामृचं यास्को व्याचष्टे । महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञा वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । नि० ११. २७. इति । महो अर्णः । महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः । तस्य स्तोत्रगुणाः । प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः । एङः पदांतादति । पा० ६. १. १०९. इति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । पा० ६. १. ११५. इति प्रकृतिभावः । अतीत्यर्थः । उदके नुद च । उ० ४. १९६. इत्यमुन्प्रत्ययो नुडागमश्च । केतुना । प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः । विश्वाः । विश्वशब्दः केन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रथमे मंडले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र सुरुपेत्यादिकं दशमं प्रथमं सूक्तं सुरुपकृन्तुं दशेत्यनुक्रांतत्वात् । पूर्ववन्मधुच्छंदसो गायत्रस्य चानुवृत्तेस्ते एवर्षिच्छंदसी । इंद्रं पृच्छेति चतुर्थ्यामृचिः लिङ्गदर्शनादिद्रो देवता । अभिषवषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने स्तोमवृद्धावावापार्थानि सुरुपकृन्तुमृतय इत्यादीनि षट् सूक्तानि । सूचितं चाभिषवपृष्ट्याहानीति खंडे ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरुपकृन्तुमृतय इति षट् सूक्तानि । आ० ७. ५. १. इति ॥ आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहतृचाशीतो शस्तव्यानि । उक्तं च शीतकेन । सुरुपकृन्तुमृतय इति त्रीण्येन्द्र सानसिं रयिमिति सूक्ते इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरुपकृन्तुमृतय इति वैकल्पिक स्तोत्रियस्तृचः । होत्रकाणामिति खंडे मदे मदे हि नो ददिः सुरुपकृन्तुमृतये । आ० ७. ४. इति सूचितत्वात् ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशक्ते सुरुपकृन्तुमृतय इति धाय्या । सुरुपकृन्तुमृतये तक्षन्प्रथमिति सूचितत्वात् । तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह ॥

सुरुपकृन्तुमृतये सुदुषामिव गोदुहे । जुहुमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरुपऽकृन्तु । जातये । सुदुषाऽइव । गोऽदुहे । जुहुमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

सुरुपकृन्तुं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिंद्रमृतयेऽसद्रक्षार्थं द्यवि द्यवि

प्रतिदिनं जुहूमसि । आह्वयामः । आह्वाने दृष्टान्तः । गोदुहे गोधुगर्भं सुदुधा-
मिव सुष्टु दोग्धी गामिव । यथा लोके गोर्यो दोग्धा तदर्थं तस्याभि-
मुख्येन दोहनीयां गामाह्वयति तद्वत् । वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु द्यवि
द्यवीति पठितं ॥ सुखपकृन्तुं । करोतीति कृन्तुः । कृहनिभ्यां कृः । उ० ३. ३०. ।
किञ्चानुणाभावः । तकारोपजनश्चादसः । समासांतोदात्तः । ऊतये । अवतेर्धा-
तोरुदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । पा० ३. ३. ९७. । इति
किञ्चुदात्तो निपातितः । सुदुधां । सुष्टु दुग्ध इति सुदुधा । दुहः क्वथश्च । पा० ३.
२. ७०. । इति कप्प्रत्ययो हकारस्य च घकारः । किञ्चानुणाभावः । कपः पित्ता-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरेणोकार उदात्तः । सुशब्देन गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वेन स एव स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेतीवसमासे
स एव । गां दोग्धीति गोधुक् । सत्सूद्विषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. । क्तिप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहूमसि । ह्वयतेर्लुङ्प्रत्ययपुरुषवहुवचने बहुलं छंदसीति
शपः द्युः । पा० २. ४. ७६. । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इत्यभ्यस्तका-
रणस्य ह्वयतेः प्रागेव द्विवचनान्तंप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. ।
इति परपूर्वत्वं । हलः । पा० ६. ४. २. । इति दीर्घः । ततः ध्याविति द्विवचनं ।
अभ्यासस्य ह्रस्वः । पा० ७. ४. ५९. । चुत्वजत्वे । पा० ७. ४. ६२. ८. ४. ५४. । इदंतो
मसिः । पा० ७. १. ४६. । इतीकारागमः । प्रत्ययस्वरेण मकारस्योदात्तत्वं । द्यवि
द्यवि । द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. ।
इति द्विर्भावः । तस्य परमाश्लेषितं । पा० ८. १. २. । अनुदात्तं च । पा० ८. १. ३. ।
इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिव । गोदा इद्रेवतो मदः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमपाः । पिव । गोदा । इत् ।

रेवतः । मदः ॥ २ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातरिंद्र सोमं पातुं नोऽस्मदीयानि सवना चीरिणि
सवनानि प्रत्युप समीप आगहि । आगच्छ । आगत्य च सोमस्य सोमं पिव ।
रेवतो धनवतस्तव मदो हर्षो गोदा इत् । गोप्रद एव । त्वयि हरे सत्यस्मा-
भिर्गोवो लभ्यंत इत्यर्थः ॥ उप । निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना । सूयते सोम

एष्विति सर्वानि । अधिकरणे ल्युट् । पा० ३. ३. ११७. । सुपो डादेशदिलोपश्च ।
 लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं । गहि । गमेर्वहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
 हेर्ङित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । अतो हेः । पा०
 ६. ४. १०५. । इत्याभाञ्छास्त्रीये लुकि कर्तव्येऽसिद्धवदच्चा भात् । पा० ६. ४. २२. ।
 इत्याभाञ्छास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः । आमन्त्रितस्य चेति
 निघातः । तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वापेक्षया तिङ्कृतिङ् इति पिबेत्यस्य नि-
 घातः । न च पूर्वस्यापि परांगवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वं । असामर्थ्येन तदभा-
 वात् । गां ददातीति गोदाः । क्षिप्च । पा० ३. २. ७६. । इति क्षिपं परमपि
 सरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातो मनिच्कनिञ्चनिपश्च । पा० ३. २. ७४. । इति
 विच । क्षिपि हि घुमास्येत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । धातोराकारस्येत्वं स्यात् ।
 रेवान् । रयिर्धनमस्यास्तीति मनुप् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप् । पा० ६. १. १७६. ।
 इति मनुवुदात्तः । छंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत् । रयेर्मतौ बहुलं छंदसि
 । पा० ६. १. ३७. २. । इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणश्च । मदः । मदोऽनुपसर्गे
 । पा० ३. ३. ६७. । इयप् । पित्वादनुदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अथां ते अंतमानां विद्यामं सुमतीनां । मा नो अतिं ख्यं आ गहि ॥ ३ ॥

अथं ते । अंतमानां । विद्यामं । सुऽमतीनां । मा । नः । अतिं । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथ सोमपानानंतरं हे इंद्र ते तवांतमानामंतिकतमानामतिशयेन समीप-
 वर्तिनां सुमतीनां शोभनमतिमुक्तानां शोभनप्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा
 विद्याम । वयं त्वां जानीयाम । यद्वा । सुमतीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविष-
 याणां लाभार्थमित्यध्याहारः । बुद्धिलाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः । त्वमपि नोऽति
 मा ख्यः । अस्मान्तिक्रम्यान्वेषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय । किंवागह्यस्माने-
 वागच्छ ॥ अथेति निपात आद्युदात्तः । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अंतमानां ।
 अतिशयेनांतिका इत्यतिशयने तमप् । पा० ५. ३. ५५. । तमे तादेश्च । पा० ६. ४.
 १४८-५. । इति तादिलोपः । अंतोऽस्यास्तीत्यंतिकः समीपः । अत इनिठना-
 विति ठन् । नित्वादाद्युदात्तः । दूरोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति । सामीप्योत्कर्षस्य
 पुनर्यो यस्य समीपः स एव तस्यांतः इत्यंतवत्त्वात्समीपमंतिकमुच्यते । विद्याम ।
 वेत्तेर्लिङि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च । पा० ३. ४. १०३. । इति यासुडुदात्तः ।

पादादित्वात्तिङ्ङुतिङ् इति न निघातः । सुमतीनां । मत्तिशब्दे क्तिनन्तेऽपि मन्वे
 वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ पा० ३. ३. ९६. । इतीकार उदात्तः । शोभना
 मतिर्येषां ते सुमतय इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन नञ्सुभ्यामि-
 न्युत्तरपदांतोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरापवादः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्ततैव । अतो मतुपि ह्रस्वादांतो-
 दात्ताच्च सुमत्तिशब्दात्परस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । ख्यः । ख्या प्रथम
 इत्यस्य लुङि सिप्यस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । पा० ३. १. ५२. । इति च्चेरङादेशः ।
 आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । इतश्च । पा० ३. ४.
 १००. । इतीकारलोपो रुवविसर्गौ । न माङ्योगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यङभावः ।
 गहि । गमेर्बहुलं छंदसीति शपो लुकि हेङित्वादननुदात्तोपदेशेति मकारलोप-
 स्यासिद्धवदभावादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न भवति ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

परेहि विप्रमस्मृतमिंद्रं पृच्छा विपश्चितं । यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥ ४ ॥

परा । इहि । विप्रं । अस्मृतं । इंद्रं । पृच्छ । विपःऽचितं । यः । ते । सखिभ्यः ।

आ । वरं ॥ ४ ॥

अथ यजमानं प्रति होता ब्रूते । हे यजमान त्वमिंद्रं परेहि । इंद्रस्य समीपे
 गच्छ । गत्वा च विपश्चितं मेधाविनं होतारं मां पृच्छ । असौ होता सम्यक्
 स्तुतवान्न त्वेतेवं प्रश्नं कुरु । य इंद्रस्ते तव यजमानस्य सखिभ्य ऋत्विग्भ्यो वरं
 श्रेष्ठं धनं पुत्रादिकमा समन्तात्प्रयच्छतीति शेषः । तादृशमिंद्रमिति पूर्वचान्वयः ।
 पुनरपि कीदृशं । विप्रं । मेधाविनं । अस्मृतं । अहिंसितं । विप्र इत्यादिषु
 चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु विप्रविपश्चित्च्यौ पठितौ ॥ विप्रं । वृषा-
 दित्वादाद्युदात्तः । अस्मृतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रश्च ऋजेंद्रायेत्या-
 दिना रन् । निच्चादाद्युदात्तः । सखिभ्यः । समाने ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३६. ।
 इति समान उपपदे ख्यातेरिण् । ङित्यनुवृत्तेस्तस्य ङित्वाट्टिलोपश्च । पा०
 ६. ४. १४३. । तत्संनियोगेन यलोपः । उपपदस्योदात्तत्वं । समानस्य छंदस्य-
 मूर्धप्रभृत्युदकेषु । पा० ६. ३. ८४. । इति सभावः । अतः सखिशब्द आद्युदात्तः ।
 प्रियत इति वरः । यहवृहनिश्चिगमश्च । पा० ३. ३. ५६. । इत्यप् । तस्य पिच्चा-
 दातुस्वर एव ॥

पंचमीमृचमाह ॥

उत ब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इदं इदुवः ॥ ५ ॥

उत । ब्रुवंतु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । अरत । दधानाः । इदं । इत् । दुवः ॥ ५ ॥

नोऽस्माकं संबन्धिन ऋत्विज इति शेषः । ते ब्रुवंतु । इदं स्तुवंतु । उत । अपि च हे निदो निदिताः पुरुषा निरारत । इतो देशान्निर्गच्छत । अन्यतश्चित् । अन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विजः । इदं दुवः परिचर्या दधानाः । कुर्वाणाः । इच्छन्तोऽवधारणे । सर्वदा परिचर्या कुर्वन्त एव तिष्ठन्तित्यर्थः । निदंतीति निदः । निदि कुत्सायां । किपि नुमभावश्छांदसः । सुपोऽनुदात्तत्वाच्चातुस्वरः । आमंचितत्वेऽपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वाच्च निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । चिदित्यपिशब्दार्थे । तेन न केवलमितः । इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एष धात्वर्थयोः संबंध आरतेति लुङा द्योत्यते । स हि धातुसंबन्धाधिकारे विधीयते । आरत । अर्त्तेऽछंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङ् । मध्यमबहुवचनस्य तादेशः । सर्तिंशास्त्यर्तिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. इति चुरङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. इति गुणः । आडागमः । दधानाः । शानचश्चिन्नात्प्राप्त-मंतोदात्तं बाधित्वा परत्वादाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । दुवः परिचर्या । इरज्यतीत्यादिषु दुवस्यतीति पाठात् । नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

सुहृपेति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

उत नः सुभगाँ अरिवोचेयुर्दस् कृष्टयः । स्यामेदिदंस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उत । नः । सुभगान् । अरिः । वोचेयुः । दस् । कृष्टयः । स्यामे । इत् । इदंस्य ।

शर्मणि ॥ ६ ॥

हे दस् शत्रूणामुपक्षयितरिदं तदनुग्रहादरिस्त शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान्वीचेयुः । उच्यासुः । कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्निवभूता वदन्तीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपन्ना वयमिन्द्रस्य शर्मणीद्रप्सादलब्धे सुखे स्यामेत् । भवेमैव । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु रयिः स्रवं भग इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्य-

नामसु कृष्टय इति पठितं ॥ उत । एवमादीनामंतः । फि० ४. १३. इत्यंतीदात्तः । सुभगान् । भगश्चस्य ऋत्वादिषु पाठान्त्रमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा ऋत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ६. इति नकारस्य रुत्वं । भोभगो । पा० ८. ३. ११. इति यत्वं । लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. इति यलोपः । तस्यासिद्धवत्त्वान्न पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. इत्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः । वचन-
व्यत्ययः । अच इः । उ० ४. १४०. इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वोचेयुः । उच्यासुः । वच परिभाषण इत्यस्मादाशीर्लिङि ऋजुसादेशे । पा० ३. ४. १०८. लि-
ङ्गाशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. इत्यङ्प्रत्यये वच उम् । पा० ७. ४. २०. इत्युमागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. इति यासुट् । छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. १११. इति लिङ्गदेशस्य सार्वधातुकत्वालिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. इति सकारलोपः । अतो येयः । पा० ७. २. ८०. आहुणः । पा० ६. १. ८७. अङोऽदुपदेशत्वात्सर्वधातुकस्वरेण लिङोऽनुदात्तत्वं । अङ्प्रत्ययस्वर- एव शिष्यते । तेन-सहेकारस्य गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । दस् । दसु उपक्षय इत्यस्मादंतर्भावितरण्यर्थादिषियुधीधिदसिश्चाधूसूभ्यो मक् । उ० १. १४३. पदात्परत्वादात्मचितनिघातः । कृष्टयः । क्तिच्क्त्तौ च सज्ञायां । पा० ३. ३. ११४. इति क्तिचि मनुष्यनामत्वाच्चित इत्यंतोदात्तः । स्याम । अस भुवि । असोरलोपः । पा० ६. ४. १११. यासुट् उदात्तत्वं । पादादित्वादनिघातः । शर्मणि । शृ हिंसायां । हिनस्ति दुःखमिति शर्म । अन्येभ्योऽपि ह्रश्यंते । पा० ३. २. ७५. इति मनिन् । नेङ्गुशि कृति । पा० ७. २. ८. इतीट्प्रतिषेधः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

एमाश्रुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनं । पतयन्मंदयत्सखं ॥ ७ ॥

आ. ईं. आश्रुं. आशवे. भर. यज्ञऽश्रियं. नृऽमादनं. पतयत्. मंदयत्ऽसखं ॥ ७ ॥

ईमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमान । आशवे कृत्तसोमयाग-
व्याघ्रायेंद्राय । ईमाभर । इमं सोममाहर । कीदृशं सोमं । आश्रुं । सवनचय-
व्याघ्रं । यज्ञश्रियं । यज्ञस्य संपद्रूपं । नृमादनं । नृणांमृत्विज्यजमानानां हर्षहेतुं ।
पतयत् । पतयंतं । कर्माणि प्राप्नुवंतं । मंदयत्सखं । य इंद्रो मंदयति यजमानान्
हर्षयति तस्मिन्निद्रे सखिभूतोऽयं सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वानृप्तिहेतुत्वाद्वा ॥ आश्रुं ।

पंचमीमृचमाह ॥

उत ब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इदं इदुवः ॥ ५ ॥

उत । ब्रुवंतु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत । दधानाः । इदं । इत् । दुवः ॥ ५ ॥

नोऽस्माकं संबन्धिन ऋत्विज इति शेषः । ते ब्रुवंतु । इदं स्तुवंतु । उत । अपि च हे निदो निन्दितारः पुरुषा निरारत । इतो देशान्निर्गच्छत । अन्यतश्चित् । अन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विजः । इदं दुवः परिचर्या दधानाः । कुर्वाणाः । इच्छन्तोऽवधारणे । सर्वदा परिचर्या कुर्वन्त एव तिष्ठन्तित्यर्थः ॥ निन्दन्तीति निदः । निदि कुत्सायां । क्षिपि नुमभावश्चादसः । सुपोऽनुदात्तत्वाच्चातुस्वरः । आमन्त्रितत्वेऽपि वाक्यान्तरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वात् निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । चित्पिपिशच्चाथे । तेन न केवलमितः । इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एष धात्वर्थयोः संबन्ध आरतेति लुङ्गा द्योत्यते । स हि धातुसंबन्धाधिकारे विधीयते । आरत । अर्त्तेच्छंदसि लुङ्लल्लिट इति लोडर्थे लुङ् । मध्यमवहुवचनस्य तादेशः । सतिंशास्यतिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इति च्लेरङादेशः । ऋहशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । आडागमः । दधानाः । शनचश्चिन्नाप्राप्तमन्तोदात्तं वाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । दुवः परिचर्या । इरज्यतीत्यादिषु दुवस्यतीति पाठात् । नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

सुरूपेति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस् कृष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उत । नः । सुऽभगान् । अरिः । वोचेयुः । दस् । कृष्टयः । स्याम । इत् । इन्द्रस्य ।

शर्मणि ॥ ६ ॥

हे दस् शत्रूणामुपहयितरिन्द्र त्वदनुग्रहादरिरुत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान्वोचेयुः । उच्यासुः । कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्निबभूता वदन्तीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपन्ना वयमिन्द्रस्य शर्मणोद्रप्रसदलब्धे सुखे स्यामेत् । भवेमैव । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसुरयिः क्षत्रं भग इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्य-

नामसु कृष्टय इति पठितं ॥ उत । एवमादीनामंतः । फि० ४. १३. इत्यंतोदात्तः । सुभगान् । भगश्चदस्य ऋत्वादिषु पाठान्त्रमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं वाधित्वा ऋत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ६. इति नकारस्य रूत्वं । भौभगो । पा० ८. ३. ११. इति यत्वं । लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. इति यलोपः । तस्यासिद्धवत्त्वान्न पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. इत्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः । वचन-व्यत्ययः । अच इः । उ० ४. १४०. इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वोचेयुः । उच्यासुः । वच परिभाषण इत्यस्मादाशीर्लिङि ऋजुसादेशे । पा० ३. ४. १०८. लिङ्गाशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. इत्यङ्प्रत्यये वच उम् । पा० ७. ४. २०. इत्युमागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. इति यासुट् । छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. १११. इति लिङ्गदेशस्य सार्वधातुकत्वालिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. इति सकारलोपः । अतो येयः । पा० ७. २. ८०. आद्गुणः । पा० ६. १. ८१. अङोऽदुपदेशत्वात्सार्वधातुकस्वरेण लिङोऽनुदात्तत्वं । अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । तेन सहेकारस्य गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । दस् । दसु उपक्षय इत्यस्मादंतर्भावितण्यधौदिपियुधौधिदसिश्चाधूसूभ्यो मक् । उ० १. १४३. पदात्परत्वादांश्चितनिघातः । कृष्टयः । क्तिच्क्त्तौ च सज्ञायां । पा० ३. ३. ११४. इति क्तिचि मनुष्यनामत्वाच्चित इत्यंतोदात्तः । स्याम । अस भुवि । असोरलोपः । पा० ६. ४. १११. यासुट् उदात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः । शर्मणि । शृ हिंसायां । हिनस्ति दुःखमिति शर्म । अन्येभ्योऽपि हश्यते । पा० ३. २. ७५. इति मनिन् । नेङ्गुशि कृति । पा० ७. २. ८. इतीट्प्रतिषेधः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

एमाशुसाश्वे भर यज्ञश्चिर्यं नृमादनं । पतयन्मंदयत्सखं ॥ ७ ॥

आ। ईं। आशुं। आश्वे। भर। यज्ञऽश्चिर्यं। नृऽमादनं। पतयत्। मंदयत्ऽसखं ॥ ७ ॥

ईमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमान । आश्वे कृत्स्नसोमयाग-व्याप्तायेन्द्राय । ईमाभर । ईमं सोममाहर । कीदृशं सोमं । आशुं । सवनत्रय-व्याप्तं । यज्ञश्चिर्यं । यज्ञस्य संपद्रूपं । नृमादनं । नृणामृत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं । पतयत् । पतयंतं । कर्मणि प्राप्नुवंतं । मंदयत्सखं । य इन्द्रो मंदयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निद्रे सखिभूतोऽयं सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वानृभिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं ।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशुभ्य उण् । उ० १. १. । इत्युण् । प्रत्ययस्वरः । आशवे । पूर्ववत् । अज्ञश्चियं । समासस्येत्यन्तोदात्तः । माद्यन्तेऽनेनेति मादनः । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. । इति ल्युट् । तस्य लिङ्गात्पूर्व आकार उदात्तः । गतिकारकोपपदाकृदिति स. एव शिष्यते । पतयत् । पतेरदन्तस्य चौरादिको णिच् । पा० ३. १. २५. । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४६. । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया वृद्धभावः । पा० ७. २. ११६. । लटः शचादेशः । तस्य छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन शवभावादुपदेशादिति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति । आर्द्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति शेरनिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपाभावः । सुपां सुलुगित्यमो लुक् । न लुमता । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणनिषेधादुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति न नुम् । एवं मंदयच्छन्दोऽन्तोदात्तः । मंदयन्तीद्रे सखा । सप्तमीति योगविभागात्समासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अरमीमृचमाह ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृचाणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृचाणां । अभवः । प्र ।

प्रावः । वाजेषु । वाजिनं ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र त्वमस्य सोमस्य संबंधिनमंशं पीत्वा वृचाणां वृचनामकासुरप्रमुखानां शत्रूणां घनोऽभवः । हताभूः । ततो वाजेषु संयामेषु वाजिनं संयामवन्तं स्वभक्तं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ अस्येतीदंशच्चेन प्रयोगसमये पुरोदेशस्यः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः परामृश्यते । अतोऽनन्वादेशत्वान्नाच्चेदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्यशचादेशः । अतो न सर्वानुदात्तत्वं किंतु त्वदाद्यत्वे । पा० ७. २. १०२. । हलि लोपेऽकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्यन्तोदात्तादित्यनुवृत्तावूडिदंपदाद्यप्पुमैद्युभ्यः । पा० ६. १. १११. । इति विभक्तिरुदात्ता । पीत्वा । पिवतेः क्ताप्रत्ययेऽधुमास्थादिनेत्वं । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । असामर्थ्यान् परामंचितांगवद्भावः । घनः । मूर्त्तौ घनः । पा० ३. ३. ७७. । इति हन्तेधातोः कारटिन्वेऽप्रत्ययः । तदस्यास्तीत्यश-आदित्वादजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादाद्युदात्तः । वाजिनं । इतिप्रत्ययस्वरः ॥

नवमीमृचमाह ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तं । त्वा । वाजेषु । वाजिनं । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । धनानां ।
इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तेन्द्र धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवंतं त्वा पूर्वमन्त्रोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः । अन्नवंतं कुर्मः । एण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु पौंस्ये महाधने वाजेऽज्मन्निति पठितं । अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामस्वंधो वाजः पाज इति पठितं । उरु तुवीत्यादिषु द्वादशसु बहुनामसु शतं सहस्रमिति पठितं । अपोऽम्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शक्यं क्रतुरिति पठितं । केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञाननामसु क्रतुरसुरिति पठितं ॥ त्वा । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । वाजेषु । वजः व्रज गतौ । वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनेनेति वाजो बलमन्नं वा । रथंतात्करणे घञ् । तत्र जित्स्वरस्यापवादे कर्षात्वतः । पा० ६. १. १५९. । इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादेन वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३. । इत्याद्युदात्तत्वं । वाजयामः । वाजोऽस्यास्तीति वाजवान् । तं कुर्म इत्यर्थे तत्करोति । पा० ३. १. २१. । तदाचष्टे । पा० ३. १. २५. । इति णिच् । इष्टवणौ प्रातिपदिकस्य । पा० ६. ४. १५५. १. । इति तस्मिन्परत इष्टवणावाङ्मिन्तोर्लुक् । पा० ५. ३. ६५. । इति मनुषो लृक् । टेः । पा० ६. ४. १५५. । इत्यकारलोपः । णिचश्चिह्नादन्तोदात्तत्वं । शपः पितृनानुदात्तत्वं । लसार्वधातुकस्वरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वं । पादादिवाङ्मिन्तोर्लुक् इति न निघातः । शतक्रतो । आमन्त्रितनिघातः । धनानां । नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । सातये । उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतुकीर्तयश्चेति क्तिन्नुदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

यो रायोऽवनिर्महान्तुं पारः सुन्वतः सखा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा । तस्मै । इन्द्राय ।

गायत ॥ १० ॥

य इन्द्रो रायो धनस्यावनी रक्षकः स्वामी वा तस्मा इन्द्राय गायत । हे

१. १८५.। इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईड्वंद्वृशंसदुहां एयतः । पा० ६. १. २१४.।
इति एयदंतस्याद्युदात्तत्वं । यतोऽन्तावः । पा० ६. १. २१३.। इत्यच् नु एयतो
ग्रहणं न भवति तस्य अनुबंधकत्वात् । एकानुबंधग्रहणे न अनुबंधकस्येति निय-
मात् । सचा । पच समवाये । धात्वादेः यः सः । संपदादित्वाद्भावे क्विविति क्तिप् ।
तृतीयैकवचनं । धातुस्वरेणाद्युदात्तः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्ते इति न्यायेन
सावेकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते । सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स घा नो योग आ भुवत्त राये स पुरंध्या । गमद्वाजेभिरा स नः ॥ ३ ॥
सः । घा । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरं०ध्या । गमत् ।
वाजेभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घशब्दोऽवधारणार्थो निपातः । सर्विस्तच्छब्दैः संबध्यते । स घ स एवेदं
पूर्वमंचोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबन्ध आभु-
वत् । आभवत् । पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः । स एव राये धनार्थमाभुवत् । आभवत् ।
स एव पुरंध्या योपित्वाभुवत् । यद्वा । बहुविधायां बुद्ध्यावाभुवत् । पुरंधिर्वहुधीः । नि०
६. १३.। इति यास्कः । स एव वाजेभिर्दैरन्नैः सह नोऽस्मानागमत् । आगच्छतु ॥ घा ।
चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संहितायामृचि तुनुघमंक्षुतङ्कुचोरुष्याणां । पा० ६.
३. १३३.। इति दीर्घः । योगे । घञो जित्वादाद्युदात्तत्वं । भुवत् । भूयात् । भव-
तेराशीर्लिङि परतो लिङ्गाशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः । तस्य ङित्वेन गुणभावादु-
वङादेशः । किदाशिपीति यासुएन भवत्यनित्यमागमशसन्नमिति वचनात् ।
तिङ्गितिङ् इति निघातः । ऊडिदंपदाद्यप्पुमैद्युभ्य इति राय इत्येतस्य विभक्तेरु-
दात्तत्वं । पुरंध्या । पुरंधिः पुरुधीः । पृषोदरादित्वात् । पा० ६. ३. १०९.। उकार-
स्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानं
। पा० ६. २. ९१. १.। इत्याद्युदात्तत्वं । अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति
कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३.। इति किप्रत्ययः । अलुक् छंदसः । नवि-
प्रयस्यानिसंतस्येति पुरंशब्द आद्युदात्तः । दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४२.।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गमत् । गमेर्लेटस्तिप् । इतश्च लोपः । परस्मैपदेष्वितीकार-
लोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । लेटोऽडाटावित्यङागमः । आगमा अनुदात्ता
इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजेभिः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

यस्य संस्ये न वृण्वते हरीं समत्सु शर्चवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । संस्ये । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शर्चवः । तस्मै । इन्द्राय ।
गायत ॥ ४ ॥

समत्सु युद्धेषु यस्येन्द्रस्य संस्ये रथे युक्तौ हरीं वावश्चौ शर्चवो न वृण्वते । न संभजंते । रथमश्चौ च दृष्ट्वा पलायंत इत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय तत्संतोषार्थं हे ऋत्विजो गायत । स्तुतिं कुरुत । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु समत्सु समरण इति पठितं ॥ संस्ये । सम्यक् तिष्ठतीति संस्यो रथः । आतश्चो-
पसर्गे । पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृण्वते ।
प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः । पा० ६.
१. १५८. ९. । तिङ्प्रतिङ् इनि निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ।
पंचमीनिर्देशेऽप्यत्र । पा० १. १. ६७. । व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथ-
मिति हरी अश्चौ । इन्नित्यनुवृत्तौ ह्रपिपरुहिवृत्तिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च । उ०
४. १२०. । इतीन्द्रप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । समत्सु । संपूर्वादत्तेः क्तिप् । शर्चवः ।
शतिः सौचो धातुर्हिसार्थः । रुशतिभ्या ऋन् । उ० ४. १०६. । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
तस्मै । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधात्प्राति-
पदिकस्वर एव ॥

पंचमीभूचमाह ॥

सुतपात्रे सुता इमे शुचयो यंति वीतये । सोमांसो दध्याग्निरः ॥ ५ ॥

सुतऽपात्रे । सुताः । इमे । शुचयः । यंति । वीतये । सोमांसः । दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥

इमे सोमांसोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपात्रेऽभिषुतस्य सोमस्य
पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुर्वीतये भक्षणार्थं यंति । तमेव प्राप्नु-
वंति । कीदृशाः सोमाः । सुताः । अभिषुताः । शुचयः । दशपवित्रेण शोधि-
तत्वाच्छुद्धाः । दध्याग्निरः । अवननीयमानं दध्याशीर्दोषघातकं येषां सोमानां
ते दध्याग्निरः ॥ सुतपात्रे । सुतं पिबतीति सुतपात्रा । वनिपः पिच्चाद्यानुस्वर
एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । शुचयः । शुच दीप्ती । इन्नित्यनुवृत्ताविगुपधात्कित् । उ० ४. १०१ ।

इतीनः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । वीतये । वी गतिप्र-
जननकांत्यसनखादनेष्वित्यस्मान्मन्वे वृषेपपचमनविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३.
३. ९६. । इति क्तिन्नुदात्तः । सोमासः । पुञ् अभिपवे । अर्तिस्तुसुहुसृष्टीत्या-
दिना । उ० १. १३८. । मन् । निच्चादाद्युदात्तः । आज्ञसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. ।
इत्यसुगागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्पातीति दधि । दुधाञ् धारणपोषणयोः ।
आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति क्तिन् । लिङ्ङा-
वाङ्निर्भावः । कित्वादाकारलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । शृ हिंसायां । शृणाति
हिनस्ति सोमेऽवनीयमानं सत्सोमस्य स्वाभाविकं, रसमृजीपत्वप्रयुक्तं नीरसं
दोषं वेत्याशीः । क्षिपृत इद्यातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं च । दध्नेवा-
शीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः । बह्वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

आ त्वेति सूक्तस्य षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इंद्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वं । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इंद्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो
इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इंद्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य
पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्येष्ठत्वार्थं च सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धोऽजायथाः ।
अभिवृद्धोत्साहेन युक्तोऽभूः ॥ पीतये । पा पान इत्यस्मात्स्थागापापचो भावे
। पा० ३. ३. ९५. । इति क्तिन् । घुमास्थेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । ईत्वं । तस्य
नित्त्वेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वं । उत्तरसूचगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं ।
सद्यः । सद्यः परुपरारीति सूचेण । पा० ५. ३. २२. । समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य
सभावो द्यश्च प्रत्ययो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः । वृधु वृद्धी ।
उदितो वा । पा० ७. २. ५६. । इति क्त्वाप्रत्यय इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषा
। पा० ७. २. १५. । इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय ।
ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १२४. ।
इति षञ् । जिच्चादाद्युदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ त्वां विशंत्वाश्वः सोमास इन्द्र गिर्वणः । शं ते संतु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ। त्वा। वि॒शं॒तु। आ॒श्वः। सोमा॑सः। इ॒न्द्र। गि॒र्व॒णः। शं॒। ते। सं॒तु। प्र॒ऽचे॒त॒से ॥ ७ ॥

“हे इन्द्र त्वां सोमासः सोमा आविशंतु । आभिमुख्येन प्रविशंतु । कीदृशाः सोमाः । आश्वः । सवनत्रये प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिभंतः । कीदृशेन्द्र । गिर्वणः । गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेन वनयन्ति । नि० ६. १४. । इति यास्क । तथाविध हे इन्द्र ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शं सुखरूपाः सोमाः संतु ॥ गिर्वणः । गृणन्तीति गिरः स्तुतयः । गृ शब्दे । क्रिपि ऋतु इद्धातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं च । गीर्भिर्वन्यते सेव्यत इति गिर्वणाः । वण पण संभक्तौ । संभक्तिः सेवा । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १९०. । इत्यसुन्प्रत्ययः । प्रचेतसे । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वां स्तोमां अवीवृधन्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धंतु नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वां। स्तो॒माः। अ॒वी॒वृ॒धन्। त्वां। उ॒क्था। श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । त्वां।

वर्ध॑ंतु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्वहुप्रज्ञ वेन्द्र त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राण्यवीवृधन् । वर्धितवन्ति । तथा बहुचानामुक्था शस्त्राणि त्वामवीवृधन् । यस्मात्पूर्वमेवमासीत्तस्मादिदानीमपि नोऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्धंतु । वर्धयंतु । अतिवृद्धं कुर्वंतु ॥ स्तोमाः । मनो निच्चादाद्युदात्तः । अवीवृधन् । वृधु वृधौ । एयंतात् । पा० ३. १. २६. । लुङि चङि । पा० ३. १. ४८. । उर्धत् । पा० ७. ४. ७. । इति वृधेरुपधाया ऋकारस्य ऋकारविधानादंतरंगोऽपि गुणो वाध्यते । द्विर्भाव । पा० ६. १. ११. । हलादिशेष । पा० ७. ४. ६०. । सन्वद्भाव । पा० ७. ४. ९३. । इव । पा० ७. ४. ७९. । दीर्घत्व । पा० ७. ४. ९४. । अडागमाः । पा० ६. ४. ८१. । उक्क्त्वा । उक्थानि । पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् । उ० २. ७. । इति थक्प्रत्ययः । तस्य कित्वात्संप्रसारण । शेष्टदसि बहुलं । पा० ६. १. ७०. । इति शिलोपो नलोपश्च । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः । असामर्थ्यादामचित्तपरस्यापि न परांगवद्भाव इति नाद्युदात्तत्वं । वर्धंतु । अंतर्भावितव्यार्थावृधेर्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणं । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥ ९ ॥

अक्षितऽजतिः । सनेत् । इमं । वाजं । इन्द्रः । सहस्रिणं । यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

इन्द्र इमं वाजं सोमरूपमन्नं सनेत् । संभजेत् । कीदृश इन्द्रः । अक्षितोतिः । अहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि रक्षां न विमुंचतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं । सहस्रिणं । प्रकृतौ विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तं । यस्मिन्वाजे विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तते तादृशं वाजमिति पूर्वचान्वयः ॥ अक्षितोतिः । ननु क्षि क्षय इत्ययं धातुरकर्मकः । तस्य च कर्माभावादधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं । तदिह यदि कर्तर्यधिकरणे वा स्यात्तदा तयोरर्थयोरेक्यन्तप्रत्ययस्याविधानात्क्षि इत्यनुवृत्तौ । पा० ६. ४. ५९. निष्ठायांमण्यदर्थं । पा० ६. ४. ६०. इति दीर्घेण भवितव्यं । तथा च क्षियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. इति निष्ठानत्वेऽक्षीणेति स्यात् न त्वक्षितेति । अयं नपुंसके भावे क्तः । पा० ३. ३. ११४. इति भावपरः क्षितशब्दो गृह्यते । तदा तस्य ण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थ इति निषेधाद्दीर्घनत्वयोरभावात्क्षितमिति सिध्यति । तदा तु नञ्जत्पुरुषः प्रकृतेन नान्वेतीति न विद्यते क्षितमचेति बहुव्रीहिणैव भवितव्यं । तथा च नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. ११२. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुक्तिशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदित्यभिमतमाद्युदात्तत्वं न सिध्येदिति । सत्यं । अत एवात्र क्षिधातुरंतर्भावितण्यर्थो गृह्यते । तेन सकर्मकत्वात्कर्मण्येषा निष्ठा । ततश्चाण्यदर्थ इति निषेधाद्दीर्घो निष्ठानत्वं च न भविष्यति । तथा च नञ्जत्पुरुषे न क्षिताक्षिताक्षयितेत्यर्थः । तत्र चाप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वं । पुनरुक्तिपदेन बहुव्रीहौ स एव स्वरः स्यास्यतीति न कोऽपि दोषः । रिक्षिचिरिजिरिदाशु जिघांसायामिति क्षिणोतेः हिंसार्थस्य या कर्मणि निष्ठा । तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थ उक्तक्रमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः । सनेत् । वनं पण संभक्तौ । भौवादिकः । वाजं । वृषादित्वादाद्युदात्तः । इन्द्रः । रनो नित्वादाद्युदात्तः । सहस्रिणं । सहस्रमस्यास्ति । अत इतिठनौ । पा० ५. २. ११५. प्रत्ययस्वरः । विश्वानि । विशेः कृनि । उ० १. १५०. नित्वादाद्युदात्तः । पुंसः कर्माणि पौंस्यानि । ब्राह्मणादेराकृतिगण-

त्वाद्गुणवचनवाङ्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १२४. । इति षञ् । जिह्वा-
दाद्युदात्तः । प्रथमाबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना डादेशः । ननु स्त्रीपुंसाभ्यां
नञ्ज्ञजौ भवनात् । पा० ४. १. ८७. । इत्यनेन धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । पा०
५. २. १. । इत्येतत्पर्यन्तेष्वपत्याद्यर्थेषु नञ्ज्ञजोर्विधानाद्यथा पुंस्त्रीऽपत्यं पौंस्तः पुंस
आगतः पौंस्त इत्यादिवत्पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नप्यर्थे षञ् बाधित्वा पौंस्ता-
नीत्येव भवितव्यं । कथमुच्यते पौंस्यानीति । उच्यते । आ च त्वात् । पा० ५.
१. १२०. । इति सूचे त्वादित्यवधिनिर्देशाद्ब्रह्मणस्त्वः । पा० ५. १. १३६. । इत्येतत्पर्य-
न्तैरिमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह तत्तलोः समावेशः । एवं तच्चैव चशब्दान्नञ्ज्ञ-
नोरपि षजादिभिः समावेश एव । न बाध्यबाधकभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

मा नो॒ मर्ता॑ अ॒भि दु॒हन्त॒नूना॑मि॒न्द्र गि॒र्वणः॑ । ई॒शानो॑ यवया व॒धं ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अ॒भि । दु॒हन् । त॒नूना॑ । इ॒न्द्र । गि॒र्वणः॑ । ई॒शानः॑ । य॒वय॒ । व॒धं ॥ १० ॥

हे गिर्वण इन्द्र मर्ता विरोधिनी मनुष्या नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां
माभिद्रुहन् । अभितो द्रोहं मा कुर्युः । ईशानः समर्थस्त्वं वधं त्रैरिभिः संपाद्यमानं
यवय । अस्मत्तः पृथक्कुरु । मनुष्या इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु
मर्ता वाता इति पठितं ॥ मर्ताः । असिहसिमृगिखाभिदमितलूपधूर्विभ्यस्तन्
। उ० ३. ८५. । इति तन् । निह्वादाद्युदात्तः । अभि । एवमादीनामन्तः । फि० ४. १३. ।
दुहन् । दुह जिघांसायां । लिङ्गर्थे लेट् । पा० ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां । पा०
३. ३. १६१. । लेट् । तस्य ङि । पा० ३. ४. ७८. । शोऽन्तः । पा० ७. १. ३. । इतश्च
लोपः परस्मैपदेषु । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । शपो लुक् । सार्वधातुक-
मपित् । पा० १. २. ४. । इति तिङो ङिह्वालिङ्गधूपधगुणाभावः । पा० १. १. ५. ।
तनूनां । असामर्थ्यान् परांगवद्भावः । इन्द्र गिर्वणः । गतं । ईशानः । धातोर्नु-
दात्तेह्वाच्छपो लुकि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्त्वर एव शिष्यते । यवया ।
यौतेर्णिचि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न क्रियते । अथवा यौतीति
यवः । पचाद्यच् । पा० ३. १. १३४. । यवं करोतीत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा०
३. १. २१. २५. । इति णिच् । इष्टवद्भावाट्टिलोपः । पा० ६. ४. १५५. १. । तस्य
स्थाणिवद्भावाद्बुद्धभावः । पा० १. १. ५७. । वधं । हनश्च वधः । पा० ३. ३. ७६. ।

इति भावेऽपि । तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भावेनांतोदात्तो वधादेशः । उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणापि उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

सुरूपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युंजंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या अपिच्छंदो-
दैवतानि विनियोगश्चेत्येते पूर्ववदवगंतव्याः । दशर्चे तस्मिन्सूक्ते आद्यास्ति-
सोऽंतिमा चेत्येताश्चतस्र एंद्र्यः । आ, दहेत्येतां चतुर्थीमारभ्य षडृचो मारुत्यः ।
तासु मध्ये वीळु चिदिद्रेणेत्येते द्वे ऋचौ मारुत्यौ सत्यविंश्यावपि भवतः । तदे-
तत्सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तं । सुरूपकृत्तुं दशेंद्रमा तु युंजंत्यादहेत्येताः परमास्त्यौ
वीळु चिदिद्रेणेत्येन्द्रौ चेति । एतस्मिन्सूक्ते युंजंतीत्यसौ तृचस्तृतीये रात्रिपर्याये
ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपैः । तथा चातिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे योगे योगे
तवस्तरं युंजंति ब्रध्नमरूपं । आ० ६. ४. इति सूचितं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

युंजंति ब्रध्नमरूपं चरंतं परि तस्थुषः । रोचंते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युंजंति । ब्रध्नं । अरूपं । चरंतं । परि । तस्थुषः । रोचंते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

इंद्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः । परमैश्वर्यं चाग्निवायुादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थाना-
दुपपद्यते । ब्रध्नमादित्यरूपेणावस्थितं । अरूपं । हिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितं ।
चरंतं । वायुरूपेण सर्वतः प्रसरंतमिंद्रं परि तस्थुषः परितोऽवस्थिता लोक-
चयवर्तिनः प्राणिनो युंजंति । स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन संबद्धं कुर्वन्ति । तस्यै-
वेन्द्रस्य मूर्तिविशेषभूता रोचना नक्षत्राणि दिवि द्युलोके रोचंते । प्रकाशंते ।
अस्य मंत्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणांतरे व्याख्यातं । युंजंति ब्रध्नमित्याह । असौ
वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरूपमित्याह । अग्निर्वा
अरूपः । अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरंतमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै
युनक्ति । परि तस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः परि तस्थुषः । इमानेव लो-
कानस्मै युनक्ति । रोचंते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि ।
नक्षत्राण्येवास्मै रोचयंतीति । पंचविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महो ब्रध्न इति
पठितं । आदित्यस्यापि महन्नादेव ब्रध्नत्वं ॥ युंजंति । अंतेः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वं ।
ब्रध्नं । प्रातिपदिकांतोदात्तः । अरूपं । रूपं रिष हिंसार्थाः । रोपंतीति रूपा

हिंसकाः । इगुपधज्ञाप्तीकरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न संति रूपा यस्यासावरूपः । नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. ११२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. । इति पूर्वरूप एकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ६. २. ५. । इत्युदात्तत्वं । चरंतं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः कसुरादेशः । पा० ३. २. १०७. । वस्वेकाजाहसां । पा० ७. २. ६७. । इतीटमंतरंगमपि बाधित्वा संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति शसि परतो भवात् । पा० १. ४. १६. । वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ६. ३. ६०. । इति घत्वं । वसोः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । रोचंते । तिङो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । रोचना । अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा० ३. २. १४९. । इति युच् । युवोरनाकौ । पा० ७. १. १. । इत्यनादेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

युंजंत्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्ण नृवाहसा ॥ २ ॥

युंजंति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे । शोणा । धृष्ण इति ।

नृवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रह्मादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानौ द्वावश्चौ सारथयो युंजति । इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामतं हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेरिति पठितत्वात् । कीदृशी हरी । काम्या । कामयितव्यी । विपक्षसा । विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वौ ययोरश्वयोस्ती विपक्षसी । रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः । शोणा । रक्तवर्णी । धृष्ण । प्रगल्भी । नृवाहसा । नृणां पुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखानां वोढारौ ॥ अस्य ब्रह्ममित्युक्तस्य परामर्शादिमोऽन्वादेशेऽनुदात्तसूत्रीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्यश् । शिञ्चात् । पा० १. १. ५५. । सर्वदेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तैवेति सर्वानुदात्तत्वं । काम्या । कसु कांती । कमेणिङ् । पा० ३. १. ३०. । कामयतेरचो यत् । पा० ३. १. ९७. । तिङ्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य डादेशः । हरतो रथमिति हरी । द्विषीत्यादिना । उ० ४. १२०. । इन् । निञ्चाद्याद्युदात्तः । विपक्षसा । पचिवचिभ्यां सुट् च । उ० ४.

२१७। इति पचेरमुन् । सुडागमः । विभिन्ने पक्षसी पांश्वौ ययोस्तौ । विशब्दो निपातत्वादुदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरण स एव शिष्यते । द्विवचनस्य डादेशः । रथे । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः । रमु. क्रीडायां । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन् । उ० २. २. । इति कथन् । कित्वादानुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३९. । मकारलोपः । निस्वरेणाद्युदात्तः । शोणा । शोणृ वर्णगम्योः । गमनकरणत्वात्करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । सुपां सुलुगिति डादेशः । धृष्णू । जिघृषा प्रागल्भ्ये । त्रसिगृधिधृषिषिष्येः क्लुः । पा० ३. २. १४०. । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा । नृन्वहत इति वहेर्वहिहाधाञ्चञ्छंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेर्वृद्धिः । निज्वादाद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ॥

तृतीयामुचमाह ॥

केतुं कृण्वन्केतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुपझिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुं । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्या । अपेशसे । सं । उपत् ५ भिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हे मर्या मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते । आदित्यरूपोऽयमिन्द्र उपझिर्दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालैर्वा संभूयाजायथाः । उदपद्यत । अथवा सूर्यस्यैवास्तमये मरणमुपचर्य । अत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संवोधनं क्रियते । हे मर्या प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यं । किं कुर्वन् । अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् । प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे । राचावंधकारावृत्तत्वेनानभिव्यक्तत्वादूपरहिताय पदार्थाय प्रातरंधकारनिवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् ॥ पेश इति रूपनाम पिंशतेरिति यास्कः । अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थ्यो पष्ठचर्थे द्रष्टव्यौ । केतुं । प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् । कृविर्हिंसाकरणयोश्च । लटः शब्दादेशः । इदितो नुम् धातोः । पा० ७. १. ५६. । इति नुमागमः । कर्तरि शप् प्राप्ते धिन्वि-कृण्वोरञ्च । पा० ३. १. ६०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति । पा० ७. ३. ६६. । अकारस्य प्रत्ययस्वरेणीदात्तत्वं । अकेतवे । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. ११२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पेशः । नद्विषयस्थानिसंतस्य । फि० २. ३. । इत्याद्युदात्तः । मर्याः । छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ

। पा० ३. १. १२३. । म्रियतेर्निपातः । आमंचितनिघातः । पा० ६. १. १९. । असा-
मर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः । अपेशसे । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सं ।
निपात आद्युदात्तः । उपङ्गिः । उप सुप दाहे । ज्वलङ्गिः रश्मिभिः । लटः
शचादेशे शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । सार्वधातुकमपित् । पा० १. २. ४. । इति तस्य
ङित्वात्तद्धूपधगुणो न भवति ॥ शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । उपरि शतुरदुपदे-
शल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अजायथाः । अजायतेत्यर्थे
पुरुषव्यत्यये । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भवमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियं ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधा । अनु । पुनः । गर्भेऽत्वं । आऽईरिरे । दधानाः । नाम । यज्ञियं ॥ ४ ॥

अत्रास्ति विशेषविनियोगः । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र
आदह स्वधामन्विति द्वे ऋचौ । इंद्रेण सं हि दृक्षस इत्येका । अयं तृचः
षष्ठहस्तोचियसंज्ञकः । तथा च सूचितं चतुर्विंशे होताजनिष्टेति खंडे । इंद्रेण सं
हि दृक्षस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च । आ० ७. २. । इति । यद्यप्येतद्विंशं सूक्तं
तथाप्यादहेत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्ण्येते । प्रायेणैद्रे मरुत इत्यनुक्रमणिकायामुक्त-
त्वात् । अ० परि० १. २. ॥ आदित्ययमानंतर्याम्ये निपातः । अहेत्यवधारणार्थः ।
आदह वर्षतीरनंतरमेव । स्वधामनु । इतः परं जनिथमाणमन्नमुदकं वानुलक्ष्य
मरुतो देवा गर्भवमेरिरे । मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः । जलस्य
कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवन्तः । प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वतीति दर्शयितुं पुनः शब्दः प्रयुक्तः ।
कीदृश मरुतः । यज्ञियं यज्ञाहं नाम दधानाः । धारयन्तः । सप्तसु गणेषु मरुता-
मीहङ्गान्याहङ्गेत्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्यत्राम्नातानि । अंध इत्यादिष्वेष्टा-
विंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसूक्ते रसः स्वधेति पठितं । अर्ण इत्यादिष्वेकशतसं-
ख्याकेषूदकनामसु तेजः स्वधाक्षरमिति पठितं ॥ आत् । अह । निपातावाद्यु-
दात्तौ । स्वधा । स्वं लोकं दधाति पुष्पातीति स्वधा । आतोऽनुपसर्गे कः । पा०
३. २. ३. । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुपुनः शब्दौ निपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्य
भावो गर्भत्वं । प्रत्ययस्वरः । एरिरे । अंतर्भावितरण्यर्थादीर गतावित्यस्मादनुदात्तेतः
परस्य लिटो ऋस्य । पा० ३. ४. ६१. । इरेच् । चित्त्वादंतोदात्तः । सह सुपा । पा०
२. १. ४. । इत्यच् सुपेति योगविभागादाह सह तिङः समासेऽपि समासस्य

। पा० ६. १. २२३. । इत्यंतोदात्तत्वं । इजादेशे गुरुमतोऽनृच्छः । पा० ३. १. ३६. ।
 इत्याम् न भवति मंचत्वात् । अहश्च्योगान्निधाताभावः । नृपश्यपश्यताहैः
 पूजायां । पा० ६. १. ३९. । इति निषेधात् । दधानाः । शानचस्थित्वादंतोदात्तत्वे
 प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । यज्ञमर्हेति यज्ञियं ।
 यज्ञर्विग्भ्यां घखजौ । पा० ५. १. ७१. । इति घप्रत्ययः । आयनेयीनीयियः फढख-
 छघां प्रत्ययादीनां । पा० ७. १. २. । इतीयादेशः । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वी॒ळु चिं॑दा॒रुज॒लुभि॒र्गुहा॑ चिदिं॒द्र वहि॑भिः । अ॒विंद॒ उ॒स्रिया॒ अनु॑ ॥ ५ ॥
 वी॒ळु । चि॒त् । आ॒रुज॒लुऽभिः । गुहा॑ । चि॒त् । इ॒ंद्र । वहि॑ऽभिः । अ॒विंदः ।
 उ॒स्रियाः । अनु॑ ॥ ५ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं । पणिभिर्देवलोकान्नावोऽपहृता अंधकारे प्रक्षिप्ताः ।
 ताथेन्द्रो मरुद्भिः सहाजयदिति । एतच्चानुक्रमणिकायां सूचितं । अ० ६. ६. १. ।
 पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिद्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो
 मिचीयंतः प्रोचुरिति । मंचांतरे च दृष्टांततया सूचितं । निरुद्धा आपः पणिनेव
 गाव इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते ॥ हे इंद्र वीळु चित् । दृढमपि दुर्गम-
 स्थानमारुजलुभिर्भजद्विवह्निभिर्वोदुभिरन्यत्र नेतुं समर्थमरुद्भिः सहितस्त्वं गुहा
 चित् । गुहायामपि स्थापिता उस्रिया गा अन्वविंदः । अन्विष्य लब्धवानसि ।
 ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दशो वीळु ध्यौलमिति
 पठितं । नवसंख्याकेषु गोनामस्वर्ग्योस्रोस्रियेति पठितं ॥ वीळु । प्रातिपदि-
 कस्वरः । चित् । चादिरनुदात्तः । आरुजलुभिः । रुजो भंग इत्यौणादिकः कलुच्-
 प्रत्ययः । किञ्चाहुणाभावः । चिञ्चादंतोदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 गुहा । सप्तम्या ङादेशः । यामादीनां च । फि० २. १५. । इत्याद्युदात्तः । वहिभिः ।
 वहिथिश्च्युदुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति वहेर्निप्रत्ययः । निञ्चादा-
 द्युदात्तः । अविंदः । शे मुचादीनां । पा० ७. १. ५९. । इति नुमागमः । लुङ्लङ्-
 लङ्स्वङुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । वसंतीत्युस्रियाः । वसेः कर्तरि रियक्प्रत्ययः ।
 षत्वाभावश्च बाहुलकादूहनीयः । उक्तं हि । यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः
 प्रकृतेश्च तदूह्यमिति । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकादशो वर्गः ॥

युञ्जतीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

देवयंतो यथा मतिमच्छा विद्वंसुं गिरः । महामनूपत श्रुतं ॥ ६ ॥

देवऽयंतः । यथा । मतिं । अच्छा । विद्वत्स्वसुं । गिरः । महं । अनूपत । श्रुतं ॥ ६ ॥

देवयंतो मरुत्संज्ञकान्देवानिच्छंतो गिरः स्तोतार ऋत्विजो महं प्रौढं मरुत्तणमच्छ प्राप्तुमनूपत । स्तुतवंतः । कीदृशं मरुत्तणं । विद्वंसुं । वेदयज्ञिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं । श्रुतं । विख्यातं । मरुत्तणस्य दृष्टांतः । यथा मतिं । मंतारमिंद्रं यथा स्तुवंति तथेत्यर्थः ॥ देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । पा० ३. १. ८. । क्यचि च । पा० ७. ४. ३३. । इतीत्वम-कृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घत्वं च न भवति । न छंदस्य-पुत्रस्य । पा० ७. ४. ३५. । इत्यनेन क्यचि यत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् । यद्यपीत्वमेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते । अश्वायंत इत्यादावश्वाघस्यात् । पा० ७. ४. ३७. । इत्यात्वविधानादिति सुक्तं । क्यजंताच्छतृप्रत्ययः । क्यचश्चिच्चाच्चित् इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पितृत्वेन शतृश्च लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । यथा । प्रकारवचने याल् । पा० ५. ३. २३. । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । मतिं । मंचे वृषेपचमनेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिन्नुदात्तः । मतिश्चन्द्रो ज्ञानपरोऽप्युपचाराज्ज्ञातरीद्रे वर्तते । अथवा पदांतरे विशेष्यानुपादानादिंद्रस्यैषा संज्ञा । ततश्च क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति मन्यतेः कर्तरि क्तिच् । तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादिद्रुप्रतिषेधः । पा० ७. २. १०. । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अच्छ । अर्थाद्वतगच्छत्यर्थयोगादच्छ गत्यर्थवदेषु । पा० १. ४. ६९. । इति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपि सभावेषात् । पा० १. ४. ६०. । निपाता आद्युदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्याद्युदात्तत्वं । विद्वंसुं । विद्व ज्ञान इत्यस्मादंतर्भावितरण्यथाच्छतृप्रत्यये विद्वंत्यौदार्यातिशयवत्तया ज्ञापयन्ति वसूनि धनानि यं स विद्वत्सुः । विदेः शतृप्रत्ययेऽदिप्रभृतिभ्यः शपः । पा० २. ४. ७२. । इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वं । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणन्ति स्तुवंतीति गिरः । गृणातेः क्तिष्ण इजातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं । रपरत्वं । धातुस्वरेणोदात्तत्वं । महं । महान्तं । नकारत-

कारयोर्लोपश्छांदसः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वं । अनुषत । शु स्तुतौ । व्यत्यये-
नात्मनेपदं । लुङि ऋत्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिचि कुटादित्वेन । पा० १.
२. १. । डिच्चाद्गुणभावः । इङभाव उकारदीर्घत्वं च छांदसं । निघातः । श्रुतं ।
प्रत्ययस्वरः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इद्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा । मंदू समानवर्चसा ॥ ७ ॥

इद्रेण । सं । हि । दृक्षसे । सं । जग्मानः । अविभ्युषा । मंदू इति । समानऽवर्चसा ॥ ७ ॥

हे मरुतण त्वमिद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः संदृक्षसे हि । सम्यग्दृश्येयाः
खलु । अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेद्रेण । अविभ्युषा । भीतिरहितेन ।
कीदृशाविंद्रमरुतणौ । मंदू । नित्यप्रमुदितौ । समानवर्चसा । तुल्यदीप्ती । पुरा
कदाचिद्वृचवधदशायामिंद्रस्य सखायः सर्वे देवा वृचश्वासेनापसारिताः । तदा-
नीमिंद्रस्य वृचसंबधिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोऽभूत् । सोऽयमर्थो
वृचस्य त्वाश्वसथादिति मंचे संगृहीतः । इंद्रो वै वृचं हनिष्यन्निति ब्राह्मणे
प्रपंचितश्च ॥ इंद्रश्चः परमैश्वर्यवंतं मरुतणं वाभिधत्ते । तदानीमिंद्रस्य संबोधनं
वहिरवाध्याहर्तव्यं । तथा चेयमृग्यास्केन व्याख्याता । इद्रेण हि संदृश्यसे
संगच्छमानोऽविभ्युषा गणेन मंदू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मंदुना तेनेति
स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातं । नि० ४. १२. । इति ॥ संदृक्षसे । संपश्येयाः ।
दृश्येति वक्तव्यं । पा० १. ३. २९. २. । इत्यात्मनेपदं । दृशेर्लिङर्थे लेट् । पा० ३. ४.
७. । इति प्रार्थनायां लेट् । यासः से । पा० ३. ४. ८०. । लेटोऽडाटौ । पा० ३.
४. ९४. । इत्यडागमः । सिब्रहुलं लेटि । पा० ३. १. ३४. । इति सिप् । संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति गुणाभावः । ब्रश्चादिना षत्वं । पा० ८. २. ३६. । षढोः कः सि
। पा० ८. २. ४१. । इति कत्वं । आदेशप्रत्ययोः । पा० ८. ३. ५९. । इति सिपः षत्वं ।
बहुल्यहणात्सिपः परस्ताच्छवपि भवति । सिपा व्यवधानात्प्रशयादेशो न
भवति । पा० ७. ३. ७८. । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । उत्तरस्य लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । हिश्चयोगात्तिङ्तिङः इति निघातो न भवति ।
हि च । पा० ८. १. ३४. । इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः । गमेः संपूर्वाच्छंदसि
लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति वर्तमाने लिट् । समो गम्यृच्छिभ्यां । पा०
१. ३. २९. । इत्यात्मनेपदविधानात्सिङः क्कान्जादेशः । पा० ३. २. १०६. । द्विर्भावः

। पा० ६. १. ८. । हलादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । अभ्यासस्य चुत्वं । पा० ७. ४. ६२. । गमहनेत्युपधालोपः । पा० ६. ४. ९८. । कानचश्चिन्तादन्तोदात्तत्वं । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविभ्युषा । जिभी भये । पूर्ववत्तिट् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदं । पा० १. ३. ७८. । इति परस्मैपदं । कसुश्च । पा० ३. २. १०७. । इति लिटः कसुरादेशः । तस्य कित्वाहुणाभावः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वज्यत्वे । पा० ७. ४. ५९. ८. ४. ५४. । क्रादिनियमात् । पा० ७. २. १३. । प्राप्त इङ्स्वेका-
जाह्वसां । पा० ७. २. ६७. । इति नियमान्विवर्तते । नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वा-
ह्वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति वकारस्योकारः । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं । इयङादेशं बाधित्वैरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । पा० ६. ४. ८२. । इति यणा-
देशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वेण सह संहितायामोकारस्यैङः पदांतादिति । पा० ६. १. १०९. । इति परपूर्वत्वे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । पा० ६. १. ११५. ।
इति प्रकृतिभावः । मंदू । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु । इदितो नुम्
धातोः । पा० ७. १. ५८. । इति नुमागमः । कुरित्यनुवृत्तौ खरुशंकुपीयुनीलंगु-
ल्लिगु । उ० १. ३६. । इत्यत्राविभक्तिनिर्देशाच्चतेर्हिगुरितिवच्चात्वंतरादपि कुरि-
त्युक्तं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्विवचनमौ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. । तृतीयैकवचने चेत् सुपां सुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । समान-
वर्चसा । समानं वर्चो ययोरिति वा यस्येति वा बहुव्रीहिः । द्विवचने सुपां
सुलुगित्यादिनाकारादेशः । समानपादस्य प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गृणैरिंद्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गृणैः । इंद्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिर्द्युलोकमभिगतैः काम्यैः
फलप्रदत्वेन कामयितव्यैर्गृणैर्मरुत्समूहैः सहितमिंद्रस्येंद्रं सहस्वद्वलोपेतं यथा
भवति तथार्चति । पूजयति । अयं यज्ञो मरुत इंद्रं चातिशयेन प्रीणय-
तीत्यर्थः । यज्ञ इत्यादिषु पंचदशसु यज्ञानामसु मखो विष्णुरिति पठितं ।
चतुश्चत्वारिंशस्वर्चतिकर्मस्वर्चति गायतीति पठितं ॥ न विद्यतेऽवद्यं येषां

तेऽनवद्याः । नज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अभिगता द्यौर्यस्तेऽभिद्यवः ।
 तैरभिद्युभिः । अभिषब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरेण स एव शिष्यते । मखः । प्रातिपदिकस्वरः । सहो बलमस्मिन्नर्चने
 शर्मण्यस्तीति सहस्वत् । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. । इति भसंज्ञया पदसं-
 ज्ञाया बाधितत्वात्सकारस्य रुत्वाभावः । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । पा०
 ८. २. ९. । इति वा रुयः । पा० ८. २. १०. । इति वा मतुपो मस्य वत् । सहस्रशब्दो
 नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । मतुपः पित्रात्स एव शिष्यते । काम्यैः ।
 कमेरिङ् । अत उपधायाः । पा० ७. २. ११६. । इति वृद्धिः । जनी जृष् क्रसु
 रंजोऽमंताश्च । धा० पा० १९. ६३. ६७. । इत्यमंतत्वेन प्राप्तस्य मित्तस्य न कम्यमि
 चमामिति प्रतिषेधात् । धा० पा० १९. ६९. । मितां ह्रस्वः । पा० ६. ४. ९२. ।
 इत्युपधाह्रस्वत्वं न भवति । ख्यंतादचो यत् । पा० ३. १. ९७. । णिलीपः । पा० ६.
 ४. ५१. । तित्स्वरितमिति प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अतः परिज्मन्नागहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नृजते गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि । सं । अस्मिन् ।

ऋजते । गिरः ॥ ९ ॥

हे परिज्मन् परितो व्यापिन्मरुद्गण । अतोऽस्मान्मरुद्गणस्यानादंतरिक्षादा-
 गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छं । दिवो वा । द्युलोकाद्वा समागच्छ । रोचनादधि ।
 दीप्यमानादादित्यमंडलाद्वा समागच्छ । अस्मदीयकर्मकाले यच्च यच्च तिष्ठसि ततः
 सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । अस्मिन्कर्मणि वर्तमान
 ऋत्विगिरः स्तुतीः समृजते । सम्यक् प्रसाधयति । ऋजतिः प्रसाधनकर्मेति
 यास्कः । एताः स्तुतीः श्रोतुमागच्छेत्यर्थः । यद्यपृत्विजा मंत्रस्य प्रयुज्यमानत्वाहंज-
 तिधातोस्तमपुरुषेण भवितव्यं । तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः ।
 परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह । तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता
 आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यंते प्रथमपुरुषैश्चा-
 ख्यातस्येति ॥ अतः । पंचम्यास्तसिल्लु । पा० ५. ३. ७. । एतदोऽश् । पा० ५. ३. ५. ।
 शिन्नात्सर्वदेशः । लितीति प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । परिज्मन् । अज गतिक्षेप-
 णयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. २. ७५. । इति मनिन् । अकारलोपंछांदसः ।

आमन्त्रितनिघातः । गहि । गमेर्बहुलं छंदसि । पा० २. ४. ७३. इति शपो लुक् ।
 हेडिन्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३१. मलोपः । अतो हेः । पा० ६.
 ४. १०५. इति हिलोपो न भवति तस्मिन्कर्त्तव्येऽसिद्धवद्वा भात् । पा० ६.
 ४. २२. इति मलोपस्यासिद्धत्वेनानकारांतत्वात् । दिवः । ऊडिदमित्यादिना
 विभक्तेरुदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १५. इत्यनुदात्तः । रोचनात् ।
 रुच दीप्ता । अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा० ३. २. १४९. इति युच् । युवीरनाकौ
 । पा० १. १. १. इत्यनादेशः । चिदित्यंतोदात्तः । अधि । अधिपरी अनर्थकौ । पा०
 १. ४. ९३. इति कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशान्निपाता
 आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः । अस्मिन् । परिज्मन्वित्यादिप्रत्ययान्वादेशादिदमोऽन्वा-
 देशेऽशनुदात्तस्मृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. इत्यश् अनुदात्तः । शिन्त्वात्सर्वादेशः ।
 विभक्तिरनुदात्तौ सुप्पितौ । पा० ३. १. ४. इत्यनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । अजते ।
 अजि भृजी वर्जने । समित्युपसर्गयोगात्प्रसाधने वर्तते । निघातः । गि
 प्रातिपादिकस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादिधि । इंद्रं महो वा राजसः ॥ १-
 इतः । वा । सातिं । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि । इंद्रं । मिनः । न

राजसः ॥ १० ॥

इंद्रं देवं प्रति सातिं धनदानमधीमहे । आधिक्येन याचामहे । कस्माहो-
 कादिति तदुच्यते । इतोऽस्मादभिहृष्यमानान्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वा । दिवो
 वा । द्युलोकाद्वा । महो महतः प्रौढाद्रजसो वा । पक्ष्यादीनां रंजकादंतरिक्ष-
 लोकाद्वा । अयमिंद्रो यतः कुतश्चिदानीयास्मभ्यं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सप्तदशसु
 याज्वाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं ॥ इतः । इदमृच्छात्पंचम्यास्तसिल् । इदम
 इश् । पा० ५. ३. ३. इतीश् । शिन्त्वात्सर्वादेशः । अचोडिदमित्यस्यावकाशः ।
 आभ्यां । एभिः । पा० ६. १. १११. लितीत्यस्यावकाशः । पा० ६. १. १९३. पचनं
 पाचकः । उभावपि नित्यौ । तच्च परत्वाद्धिप्रतिषेधे परं कार्यमिति लितीती-
 कारस्योदात्तत्वं । पश्चात्तसेः प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. १. इति विभक्तिसंज्ञ-
 क्त्वादूडिदमित्यादिनाऽसर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वं भवति । सकृन्तौ
 विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेत्यूडिदमित्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेवेति चेत् । न ।

लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रसंगविज्ञानं चेति स्वीकारात् । नन्वेवं यतस्तत इत्या-
दावपि परेण लिट्स्वरेण वाधितमपि सावेकाच इति तसिल उदात्तत्वं स्या-
दिति चेत् । न । यत्तच्छब्दयोः साववर्णातत्वे न गोश्वन्साववर्णेति । पा० ६. १.
१८२. । निषेधात् । न च पुनः प्रसंगविज्ञानं चेत्येतत्सार्वत्रिकं लक्ष्यानुरोधेन
कचिदेव तदाश्रयणादिति । सातिं । पण दाने । धात्वादेः षः सः । पा० ६. १. ६४. ।
भावे क्तिन् । जनसनखनां सन्मूलोः । पा० ६. ४. ४२. । इति नकारस्यात्वं ।
तितुचतथसिसुसरक्सेषु च । पा० ७. २. ९. । इति निषेधादिण् न भवति । नित्स्वरे
प्राप्त उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति निपातनादंतोदात्तत्वं ।
ईमहे । ईङ् गतौ । श्यनोऽपि बहुलं छंदसीति लुक् । अस्य धातोर्ङित्वाज्ञा-
स्यनुदात्तेन्डिददुपदेशात् । पा० ६. १. १८६. । इति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातु-
स्वर एव शिष्यते । न च तिङ्गितङ् इति निघातः । चवायोगे प्रथमा । पा० ८.
१. ५९. । इति निषेधात् । उत्तरवाक्ययोरपि हि वाशब्दयोगादन्यथा वाक्यापरि-
पूर्तेस्तिङ्भिभक्तेरवृश्यमध्याहारात्तदपेक्षयैषा प्रथमा तिङ्भिभक्तिरिति । दिवः ।
ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पार्थिवात् । प्रथ प्रख्याने । प्रथत इति
पृथिवी । प्रथेः पिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १४९. । इति पिवन्प्रत्ययः । पित्रौरा-
दिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । शेषनिघातेनानु-
दात्तादिः पृथिवीशब्दः । पृथिव्या विकार इत्यर्थे ओरजित्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्च
। पा० ४. ३. १४०. । इत्यञ् । यस्येति च । पा० ६. ४. १४८. । इतोकारलोपः ।
तद्धितेष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. । इत्यादिवृद्धी रपरत्वं । जित्यादिर्मित्यमित्या-
द्युदात्तः । अधि । निपातत्वादाद्युदात्तः । इंद्रं । रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । महः ।
महत इत्यस्याकारतकारयोर्लोपश्चांदसः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रजसः ।
नद्विषयस्यानिसंतस्थेत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

इंद्रमित्यादिकं दशर्चं यत्सूक्तं तत्पुरुषकृत्तुमित्यादिषु चतुर्थे । ऋषिच्छंदोदेवता
विनियोगश्च पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तूच्यते । महाव्रते निष्केवल्यशस्त्रमि-
न्द्रमिन्नाथिन इति सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूचितं । शिरो गायत्रमिन्द्र-
मिन्नाथिन इति । तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रमिन्नाथिन इति
षष्ठहस्तोचियस्तृचः । चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्युपक्रम्यायाहि सुयुमा हि त इंद्र-

मिन्नायिनो बृहत् । आ० ७. २. । इति सूचितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽष्टा-
वाकश्लेऽयमेव तृचोऽनुरूपः । सचितं च । इन्द्राय मन्त्रे सुतमिन्द्रमिन्नायिनो
बृहत् । आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इन्द्रमिन्नायिनो बृहदिन्द्रमर्केभिर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूपत ॥ १ ॥

इन्द्रं । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रं । अर्केभिः । अर्किणः । इन्द्रं । वाणीः । अनूपत ॥ १ ॥

गाथिनो गीयमानसामयुक्ता उक्तातार इन्द्रमिन्द्रमेव बृहत् । त्वामिद्धि
हवामहे । ऋ० वे० ४. ७. २७. । इत्यस्यामृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेन साक्षान्नूपत । स्तुत-
वन्तः । अर्किणोऽर्चनहेतुमन्त्रोपेता होतारोऽर्केभिर्ऋग्यूपैर्मन्त्रैरिन्द्रमेवानूपत । ये
त्ववशिष्टा अध्वर्यवस्ते वाणीर्वाग्भिर्यजूरूपाभिरिन्द्रमेवानूपत । अर्कशब्दस्य मन्त्र-
परत्वं यास्केनोक्तं । अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चति । नि० ५. ५. । इति । श्लोक
इत्यादिषु सप्रपञ्चाशत्सु वाङ्मयसु वाणी वाणीति पठितं ॥ गाथिनः । उपिकुपि-
गार्तिभ्यस्यन् । उ० २. ४. । इति गायतेस्थान्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तः । गाथा एषां
संतीति गाथिनः । व्रीह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. । इतीनिः । प्रत्ययस्वरेणेकार
उदात्तः । स च सति शिष्टः । बृहत् । बृहता । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति
लुक् । पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत् । उ० २. ८१. । इत्यन्तोदात्तो निपातितः । अर्केभिः ।
अर्चं पूजायां । अर्च्येत एभिरित्यर्का मन्त्राः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३.
३. ११८. । इति घः । चजोः कु घिण्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति कुत्वं । प्रत्यय-
स्वरेणांतोदात्तः । बहुलं छंदसि । पा० ७. १. १०. । इति भिस ऐसादेशो न भवति ।
अर्का स्तुतिसाधनभूता मन्त्रा एषां संतीत्यर्किणः । वाणीः । वृषादीनां च । पा० ६.
१. २०३. । इत्याद्युदात्तः । दीर्घाज्जसि च । पा० ६. १. १०५. । इति पूर्वसवर्णदीर्घ-
निषेधस्य वा छंदसि । पा० ६. १. १०६. । इति विकल्पितत्वादीर्घत्वं । तृतीयाथं
प्रथमा । अनूपतं । णु स्तुतौ । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । लुङि
ब्यत्ययेनात्मनेपदं । ऋत्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिच इडभाव उकारस्य दीर्घत्वं
च छंदसं । धातोः कुटादित्वात् । पा० १. २. १. । सिचो ङित्वेन । पा० १. १. ५. ।
गुणाभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इंद्र इन्द्रयोः सचा संमिष्ट आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥ २ ॥

इंद्रः । इत् । हयोः । सचा । संमिष्टः । आ । वचः ५ युजा । इन्द्रः । वज्री ।
हिरण्ययः ॥ २ ॥

इंद्र इन्द्र एव हयोर्हरिनामकयोरश्वयोः सचा सह युगपदा संमिष्टः सर्वतः
सम्यग्मिथयिता । कीदृशोर्हयोः । वचोयुजा । इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमा-
नयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः । अयमिन्द्रो वज्री वज्रयुक्तः । हिरण्ययः । हिरण्यमयः
सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ हयोः । हरत इति हरो । इन् । निह्नादाद्युदात्तः । सचा ।
सहेत्युक्तं । संमिष्टः । मिथ्रणं मिथ्रः । मिथ्रयतेर्घञ् । पा० ३. ३. १८. । सम्यक्
मिथ्रो यस्यासौ संमिथ्रः । लत्वं छादसं । सम्यक् मिथ्रयितेत्यर्थः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वचोयुजा । वचूमा युज्येते इति वचोयुजौ । तयोः ।
पष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्वाकारादेशः । युज्शब्दो धातुस्वरेणांतोदात्तः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । वज्री । वज्रमस्यास्ति । अत इनिठनौ ।
प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः । ऋतव्यवास्तव्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसि । पा० ६.
४. ११५. । इति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो निपात्यते । अकारः प्रत्ययस्व-
रेणोदात्तः । पूर्वणानुदात्तेन सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे आ सूर्ये रोहयद्वि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥ ३ ॥

इंद्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्ये । रोहयत् । द्वि । वि । गोभिः । अद्रिं ।
ऐरयत् ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रो दीर्घाय प्रौढाय निरंतराय चक्षसे दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यमा-
रोहयत् । पुरा वृत्रासुरेण जगति यदापातितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां
दृष्टिसिद्ध्यर्थमादित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यो गोभिः स्वकीयर-
श्मिभिरद्रिं पर्वतप्रमुखं सर्वं जगद्वैरयत् । विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् । प्रका-
शितवानित्यर्थः । अथवा । इंद्र एव गोभिर्जलैर्निमित्तभूतैरद्रिं मेघं चैरयत् ।
विशेषेण प्रेरितवान् । पंचदशसंख्याकेषु रश्मिनामसु खेदयः किरणा गाव इति
पठितं । चिंशस्तंख्याकेषु मेघनामस्वद्रिर्मावेति पठितं ॥ दीर्घाय । प्रातिपदिक-

स्वरेणांतोदात्तः । चक्षसे । चक्षेः सर्वधातुभ्योऽसुनित्यसुन् । बहुल्यहणाख्या-
जादेशाभावः । निच्चादाद्युदात्तः । सूर्ये । सुवति प्रेरयतीति सूर्यः । पू प्रेरणे ।
धात्वादेः षः सः । राजसूयसूर्येत्यादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्प्रत्ययः । तस्य
रुडागमश्च निपात्यते । क्यपः कित्वाहुणाभावः । पिच्चादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव
शिष्यते । रोहयत् । रूहेर्ण्यंताल्लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपि । पा० ६. ४. ७५. ।
इत्यडभावो निघातश्च । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अद्रिं ।
अदिशदिभूषुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६६. । इति क्तिन्प्रत्ययः । अदंति पशवस्तृणा-
दिकमचेत्यद्रिः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ऐरयत् । ईर गतौ । र्यंताल्लङ् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इंद्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उय उयाभिः कृतिभिः ॥ ४ ॥

इंद्र । वाजेषु । नः । अव । सहस्रं प्रधनेषु । च । उयः । उयाभिः । कृतिभिः ॥ ४ ॥

हे इंद्र । उयः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वं मुयाभिरप्रधृष्याभिरुतिभिरस्सड्विपरक्षा-
भिर्वाजेषु युद्धेषु नोऽस्मानव । रक्ष । तथा सहस्रप्रधनेषु च । सहस्रसंख्याक्ता-
जाश्वादिलाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्ष ॥ वाजेषु । वृषादीनां च । पा० ६. १.
२०३. । इत्याद्युदात्तत्वं । नोऽव । नसः सकारस्य रुत्वोत्वगुणेषु प्रकृत्यांतःपादमिति
प्रकृतिभावो न भवति । अव्यपर इति निषेधात् । पा० ६. १. ११५. । अव रक्षणे ।
तिष्ठतिङ् इति निघातः । यद्यपि सहस्रप्रधनेष्ववेत्यध्याहृतां क्रियामपेक्ष्य प्रथ-
मायाः श्रूयमाणाया अविति क्रियायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ६. १. ५९. । इति
निघातनिषेधः प्राप्तः । तथापि वाजेष्वित्यच चकारस्य लुप्त्वाच्चादिलोपे विभाषा
। पा० ६. १. ६३. । इति निषेधस्य विकल्पितत्वादच निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः
कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. । इति मध्येदात्तः । सहस्रप्रधनेषु वाजेषु । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उयः । उच समवाये । चस्य गः । ऋजेंद्रेति रन् ।
व्यत्ययेनांतोदात्तः । कृतिभिः । कृतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्र वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृचेषु वज्रिणं ॥ ५ ॥

इंद्र । वयं । महाधने । इन्द्रं । अर्भे । हवामहे । युजं । वृचेषु । वज्रिणं ॥ ५ ॥

वयमनुष्ठातारो महाधने भ्रूतधननिमित्तमिंद्रं हवामहे । आह्वयामः ।

अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सतींद्रं हवामहे । कीदृशमिंद्रं युजं ।
 सहकारिणं समाहितं वा । वृषेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवार-
 णाय वज्रिणं वज्रोपेतं ॥ महाधनशब्दो यद्यपि संग्रामनामसु पठितस्तथापि
 महाधनवचनमत्र संग्राम इति बहुव्रीहित्वे सत्यंतोदात्तवासिद्धेर्नात्र तद्गृहीतं ।
 महाधने महच्च धनं चेति समासस्येत्यंतोदात्तः । अर्भे । अर्तिगृभ्यां भन् । उ० ३.
 १५० । निज्वादाद्युदात्तः । हवामहे । द्वेज् स्पृष्टायां शब्दे च । जिज्ञात्कर्त्तृभिप्राये
 । पा० १. ३. ७२ । आत्मनेपदं । लटः स्थाने महिङ् । टित आत्मनेपदानां । पा०
 ३. ४. ७९ । इति टेरत्वं । कर्तरि शप् । पा० ३. १. ६६ । ह्रः संप्रसारणं । पा० ६.
 १. ३२ । इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४ । इति संप्रसारणं । वकारस्यो-
 कारः । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । अतो दीर्घो यजि । पा० ७. ३. १०१ । इति
 दीर्घत्वं । तिङ्प्रतिङ् इति निघातः । युजं । युज समाधावित्यस्य क्तिप् । युजेरसमासे
 । पा० ७. १. ७१ । इति नुम् न भवति । स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य
 न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वा युजियोगं इत्यस्यापि नुम् न भवति ।
 वृषेषु । वृत्तु वर्तने । प्रतिकूलतया वर्तत इति वृचाणि शत्रुकुलानि । स्थायि-
 तंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । उ० २. १३ । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं ।
 अत इनिठनावितीनः प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इंद्रमित्राग्निं इति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

स नो वृषन्नमुं चरं सचांदावन्नपां वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुं । चरं । सचांदावन् । अप । वृधि । अस्मभ्यं । अप्र-
 तिऽस्कृतः ॥ ६ ॥

हे सचादावन् । अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः । अतो व्रीह्या-
 दिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेद्र नोऽस्मदर्थममुं दृश्यमानं चरं मेघमपावृधि ।
 उद्घाटय । तथैवास्मभ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । यद्यदस्माभिर्योच्यते
 तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्ख-
 लितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितो
 वेति ॥ वृषन् । आमंत्रितनिघातः । अमुं । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । चरं ।

चरतीति चरुः । भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः । उ० १. ७. ॥ इत्यु-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । सचादावन् । सचाशब्दः सहायार्थे । अभिमत्त-
फलजातं सकलं सह ददातीति सचादावा । आतो मनिञ्कनिञ्चनिपश्च । पा०
३. २. ७४. । इति वनिप् । आमंचितस्य चेत्युदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः ।
अप । निपातस्य चेति दीर्घः । निपात आद्युदात्तः । वृधि । वृज् वरणे । लोटः
सिप् । तस्य सेह्यपिच्च । पा० ३. ४. ८७. । इति हिः । स्वादिभ्यः श्रुः । पा० ३.
१. ७३. । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२. ।
इति हेर्धिरादेशः । तस्य डिङ्गात्पूर्वस्य गुणाभावः । निघातः । अस्मभ्यं ।
अस्मच्छब्दाद्वसो भ्यं । पा० ७. १. ३०. । इति भ्यमादेशः । शेषे लोपः । पा० ७.
२. ९०. । इति दकारलोपः । बहुवचने ऋत्येत् । पा० ७. ३. १०३. । इत्येत्वं न भवति ।
अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्युक्तं । म० भा० ७. १. ३०. । प्रतिपदिकस्वरेण
स्मेत्यकार उदात्तः । भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे शेषे लोप इति मपर्यंतशेष-
स्यास्मद्गण्यस्य लोपः । तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभ्यमादेरकारस्योदात्तत्वं । पा०
६. १. १६१. । अप्रतिष्कृतः । केनचिदप्रतिशब्धितः । कुङ् शब्दे । निष्ठेति कर्मणि
क्तप्रत्ययः । प्रतेः प्राक्प्रयोगः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः । पा० ६. १.
१५७. । सुपामादेराकृतिगणत्वात्पत्वं । पा० ८. ३. ९८. । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

तुंजेतुंजे य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणः । न विंधे अस्य सुष्टुतिं ॥ ७ ॥

तुंजेऽतुंजे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इंद्रस्य । वज्रिणः । न । विंधे । अस्य ।

सुऽस्तुतिं ॥ ७ ॥

तस्मिन्तस्मिन्फलदातरि देवांतरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा उत्तर उत्कृष्टाः
सन्ति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणो वज्रयुक्तस्येन्द्रस्य सुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं
न विंधे । न विंदामि । इंद्रस्यात्यंतगुणबाहुल्येन देवांतरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि
स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः ॥ एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । तुंजस्तुंजतेर्दान-
कर्मणः । दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विंदामि समाप्तिं
स्तुतेः । नि० ६. १६. । इति ॥ तुंजे तुंजे । तुंजतिर्दानकर्मण्युक्तं । ततः कर्तरि प्रचाद्यच्
। पा० ३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति

अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सतींद्रं हवामहे । कीदृशमिंद्रं । युजं ।
 सहकारिणं समाहितं वा । वृषेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवार-
 णाय वज्रिणं वज्रोपेतं ॥ महाधनशब्दो यद्यपि संयामनामसु पठितस्तथापि
 महाधनवचनमत्र संयाम इति बहुव्रीहित्वे सत्यंतोदात्तवासिद्धेर्नात्र तद्गृहीतं ।
 महाधने महच्च धनं चेति समासस्येत्यंतोदात्तः । अर्भे । अर्तिगृभ्यां भन् । उ० ३.
 १५० । निह्नादाद्युदात्तः । हवामहे । ह्वेज् स्पृष्टायां शब्दे च । जिह्वात्कर्चभिप्राये
 । पा० १. ३. ७२ । आत्मनेपदं । लटः स्थाने महिङ् । टित आत्मनेपदानां । पा०
 ३. ४. ७९ । इति टेरत्वं । कर्तरि शप् । पा० ३. १. ६६ । ह्रः संप्रसारणं । पा० ६.
 १. ३२ । इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४ । इति संप्रसारणं । वकारस्यो-
 कारः । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । अतो दीर्घो यजि । पा० ७. ३. १०१ । इति
 दीर्घत्वं । तिङ्प्रतिङ् इति निघातः । युजं । युज समाधावित्यस्य क्तिप् । युजेरसमासे
 । पा० ७. १. ७१ । इति नुम् न भवति । स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य
 न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वा युजियोगं इत्यस्यापि नुम् न भवति ।
 वृषेषु । वृतु वर्तने । प्रतिफूलतया वर्तत इति वृचाणि शत्रुकुलानि । स्फायि-
 तंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । उ० २. १३ । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं ।
 अत इनिठनावितीनः प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इंद्रमिन्द्राग्निं इति सूक्ते षष्ठीमुच्यमाह ॥

स नो वृषन्मुं चरं सचांदावन्पां वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुं । चरं । सचांदावन् । अप । वृधि । अस्मभ्यं । अप्र-
 तिऽस्कुतः ॥ ६ ॥

हे सचादावन् । अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः । अतो व्रीह्या-
 दिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र नोऽस्मदर्थममुं दृश्यमानं चरं मेघमपावृधि ।
 उद्घाटय । तथैवास्मभ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः । यद्यदस्माभिर्याज्यते
 तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्व-
 लितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अप्रतिष्कुतोऽप्रतिष्कुतोऽप्रतिस्वलितो
 वेति ॥ वृषन् । आमंचितनिघातः । अमुं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । चरं ।

चरतीति चरुः । भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः । उ० १. ७. । इत्यु-
 प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । सत्रादावन् । सत्राशब्दः सहार्थे । अभिमत-
 फलजातं सकलं सह ददातीति सत्रादावा । आतो मनिन्कनिब्रनिपश्च । पा०
 ३. २. ७४. । इति वनिप् । आमंचितस्य चेत्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः ।
 अप । निपातस्य चेति दीर्घः । निपात आद्युदात्तः । वृधि । वृज् वरणे । लोटः
 सिप् । तस्य सेहपिच्च । पा० ३. ४. ८७. । इति हिः । स्वादिभ्यः घ्रुः । पा० ३.
 १. ७३. । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । श्रुश्रुणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२. ।
 इति हेर्धिरादेशः । तस्य ङित्त्वात्पूर्वस्य गुणाभावः । निघातः । अस्मभ्यं ।
 अस्मच्छन्द्याद्भ्यसो भ्यं । पा० ७. १. ३०. । इति भ्यमादेशः । शेषे लोपः । पा० ७.
 २. ९०. । इति दकारलोपः । बहुवचने म्रस्येत् । पा० ७. ३. १०३. । इत्येत्वं न भवति ।
 अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निधितस्येत्युक्तं । म० भा० ७. १. ३०. । प्रतिपदिकस्वरेण
 स्मेत्यकार उदात्तः । भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे शेषे लोप इति मपर्यंतशेष-
 स्यास्मदृशब्दस्य लोपः । तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभ्यमादेरकारस्योदात्तत्वं । पा०
 ६. १. १६१. । अप्रतिष्कृतः । केनचिदप्रतिशब्दितः । कुङ् शब्दे । निष्ठेति कर्मणि
 क्तप्रत्ययः । प्रतेः प्राक्प्रयोगः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः । पा० ६. १.
 १५७. । सुपामादेराकृतिगणत्वात्पत्वं । पा० ८. ३. ९८. । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

तुंजेतुंजे य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणः । न विंधे अस्य सुष्टुतिं ॥ ७ ॥

तुंजेऽतुंजे । ये । उतऽतरे । स्तोमाः । इंद्रस्य । वज्रिणः । न । विंधे । अस्य ।

सुऽस्तुतिं ॥ ७ ॥

तस्मिन्तस्मिन्फलदातरि देवांतरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा उत्तर उत्कृष्टाः
 संति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणो वज्रयुक्तस्येन्द्रस्य सुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं
 न विंधे । न विंदामि । इंद्रस्यात्यंतगुणबाहुल्येन देवांतरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि
 स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः ॥ एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । तुंजस्तुंजतेर्दान-
 कर्मणः । दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विंदामि समाप्तिं
 स्तुतेः । नि० ६. १६. । इति ॥ तुंजे तुंजे । तुंजतिर्दानकर्मैत्युक्तं । ततः कर्तरि प्रचाद्यच्
 । पा० ३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति

अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सतींद्रं हवामहे । कीदृशमिंद्रं । युजं ।
 सहकारिणं समाहितं वा । वृचेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवार-
 णाय वज्रिणं वज्रोपेतं ॥ महाधनशब्दो यद्यपि संयामनामसु पठितस्तथापि
 महाधनवचनमत्र संयाम इति बहुव्रीहिवे सत्यंतोदात्तवासिद्धेर्नात्र तद्गृहीतं ।
 महाधने महच्च धनं चेति समासस्येत्यंतोदात्तः । अर्भे । अर्तिगृभ्यां भन् । उ० ३,
 १५० । निच्चादाद्युदात्तः । हवामहे । ह्वेञ् स्पृष्टायां शब्दे च । जिह्वात्कर्चभिप्राये
 । पा० १, ३, ७२ । आत्मनेपदं । लटः स्थाने महिङ् । टित आत्मनेपदानां । पा०
 ३, ४, ७९ । इति टेरत्वं । कर्तरि शप् । पा० ३, १, ६६ । ह्रः संप्रसारणं । पा० ६,
 १, ३२ । इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसि । पा० ६, १, ३४ । इति संप्रसारणं । वकारस्यो-
 कारः । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । अतो दीर्घो यजि । पा० ७, ३, १०१ । इति
 दीर्घत्वं । तिङ्प्रतिङ् इति निघातः । युजं । युज समाधावित्यस्य क्तिप् । युजेरसमासे
 । पा० ७, १, ७१ । इति नुम् न भवति । स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य
 न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वा युजियोगं इत्यस्यापि नुम् न भवति ।
 वृचेषु । वृत्तु वर्तने । प्रतिफूलतया वर्तत इति वृचाणि शत्रुकुलानि । स्फायि-
 तंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । उ० २, १३ । कित्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं ।
 अत इनिठनावितीनः प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इंद्रमिज्जायिन इति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

स नो वृषन्नमुं चरं सचांदावन्नपां वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुं । चरं । सचांदावन् । अप । वृधि । अस्मभ्यं । अप्र-
 तिऽस्कृतः ॥ ६ ॥

हे सचादावन् । अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः । अतो व्रीह्या-
 दिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेद्र नोऽस्मदर्थममुं दृश्यमानं चरं मेघमपावृधि ।
 उद्घाटय । तथैवास्मभ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । यद्यदस्माभिर्यच्यते
 तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्ख-
 लितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितो
 वेति ॥ वृषन् । आमन्त्रितनिघातः । अमुं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । चरं ।

द्विर्भावः । तस्य परमाश्रितं । पा० ८, १, २ । इति द्वितीयस्याश्रितसंज्ञा । अनु-
 दातं च । पा० ८, १, ३ । इत्यनुदात्तत्वं । दातरि दातरीत्यर्थः । निरुक्ते तु दाने
 दान इत्यर्थतो व्याख्यानं । उत्तरे । तृ सवनतरणयोः । भावे ऋदोरप् । पा० ३,
 ३, ५७ । उच्छब्द उक्तृष्टवचनः । उक्तृष्टस्तरो यस्येति बहुव्रीहिः । उच्छब्दो
 निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तोमाः ।
 अतिस्तुस्वित्यादिना । उ० १, १३६ । स्तोमशब्दो मनंतो निष्ठादाद्युदात्तः । विधे ।
 विट् लाभे । लट् । स्वरितेत्तादात्मनेपदं । उत्तमैकवचनमिट् । पा० ३, ४, ७६ ।
 तुदादिभ्यः शः । पा० ३, १, ७७ । शे मुचादीनामिति नुम् । पा० ७, १, ५९ ।
 दकारस्य व्यत्ययेन धकारः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शादन्वादेश इदमोऽश्
 । पा० २, ४, ३२ । शिञ्जात्सर्वादशोऽनुदात्तः । सुष्टुतिं । पुञ् स्तुतौ । धात्वादेः पः
 सः । पा० ६, १, ६४ । इति सत्वं । स्त्रियां क्तिन् । पा० ३, ३, ९४ । इति भावे
 क्तिन् । स्विद्युदात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना घत्वं । पा०
 ८, ३, ६५ । अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्प्रमुदात्तत्वं बाधित्वा गतिकार-
 कोपपदाकृत् । पा० ६, २, १३९ । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्तत्वे प्राप्ते
 तदपवादत्वेन तादौ च निति कृत्यतौ । पा० ६, २, ५० । इत्यनंतरस्य गतिसंज्ञस्य
 सौरिवोदात्तत्वेन भवितव्यं । तन्नु मन्क्तिव्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः
 । पा० ६, २, १५१ । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । तथा च सुहर्वा सुष्टुती हुंवे
 । ऋ० वे० २, ७, १५ । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिं । ऋ० वे० ६, ५, २५ । यास्ते राके सुम-
 तयः । ऋ० वे० २, ७, १५ । इत्यादावंतोदात्तत्वमित्याहुः । यथा तु मन्क्तिचि-
 त्यादौ वृत्तावुक्तं तथैव तत्र घटत इति लक्ष्यते । तत्र हि कारकाद्विश्रुतयोरेवा-
 शिषि । पा० ६, २, १४६ । इत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेः पाणिनिनिकृतिरित्यादावेव
 मन्क्तिचित्यादिसूचमित्युक्तं । कारकादित्येव प्रकृतिः प्रहतिरिति प्रत्युदाहृतं ।
 स्यादेतत् । सूयतेऽनयेति स्तुतिरिति क्तिना कारणभूतर्गभिधीयते । सुशब्देन च
 कारणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः । तथा च सुष्टुतिरित्यत्र सुशब्दः कारणपर एव
 भविष्यति । प्रकृतिः प्रहतिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत्प्रत्यु-
 दाहरणोपपत्तिरिति । न । एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गाः क्रिया-
 योगे । पा० १, ४, ५९ । इत्युक्ताऽउपसर्गसंज्ञा न स्यात् । तथा चोपसर्गात्सुनो-
 तिसुवतीत्यादिना । पा० ८, ३, ६५ । पत्वं न स्यात् । ननु क्तिना कारणमभि-
 धीयते । क्रियासाधनं च कारणं । तथा च कारणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य

करणांतर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति । न । तथा सति यत्क्रियायुक्तास्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञका इति करोत्यर्थमेव प्रति सोरुपसर्गता न तु स्तुधात्वर्थे प्रतीत्यस्य घत्वं न स्यादेव । ननु स्तुधात्वर्थद्वारैव तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं भविष्यति । या हि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति । एवं च स्तुधात्वर्थसंबंधात् प्रत्युपसर्गत्वेन घत्वमपि भविष्यतीति वृत्त्यविरोधेनैव मन्क्तिनादिसूचस्य सुष्टुति-शब्दो विषयो भविष्यति । प्रकृतिः प्रहृतिरित्यत्र भावे क्तिन्निति प्रत्युदाहृते इति । न । तत्र प्रशब्दस्य करणपरत्वं । करणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । सुष्टुतिरित्यत्र पुनः क्तिनभिधेयकरणपर्यंतं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न प्रत्युदाहरणतेति । न । किमत्र सुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः । उत श्रुत्यैकं विशिनष्टि । अर्थादितरदिति । यदाश्रुभयपरत्वं तदापि यौगपद्येन उत क्रमेणेति । आद्ये प्रति विशेष्यं विशेषणपदावृत्तिरिति प्रसंगः । द्वितीये विरम्य व्यापारापातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारः कस्यचिद्दृष्ट इष्टो वा । अतो न श्रुत्योभयपरत्वं । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यं । अपरत्र त्वर्थादिति । तत्र धात्वर्थसंबंधस्थार्थिकत्वे पत्वासिद्धिः । प्रत्ययार्थसंबंधस्थार्थिकत्वे मन्क्तिन्नित्यादिस्वरासिद्धिः । आर्थिकेनापि कारकसंबन्धेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रहृतिरित्याद्युदाहरणं न स्यात् । श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबंधस्यापि प्रशब्दस्यार्थात्तत्करणसंबंधः केन वारयितुं शक्यत इत्येषा दिक् । अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबंधपरत्वांगीकारेण स्वरः सिध्यतु घत्वं तु छांदसमस्तु । शोभना स्तुतिर्यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा भवतु । एवं च नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इयंतोदाहृतं भविष्यति । अथवा सुष्टु स्तुवंतीति सुष्टुतय इति करणभूता ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यते । क्तिच्क्ती च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति क्तिच्प्रत्यये सति चित्वादांतोदाहृता भविष्यति । न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन क्तिच् कथमभिधानमिति वाच्यं । काष्ठानि घटंतीतिवत्तासामपि स्वव्यापारविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

वृषां यूथेव वंसंगः कृष्टीरियत्योर्जसा । ईशानो अग्रतिष्कुतः ॥ ८ ॥

वृषां । यूषाऽइव । वंसंगः । कृष्टीः । इयति । ओजसा । ईशानः । अग्रतिऽस्तुतः ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्धितेन्द्र ओजसा स्वकीयबलेनानुपहीतुं कृष्टीमनुयानियतिं ।

प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः । ईशानः । समर्थः । अप्रतिष्कृतः । प्रतिशब्दरहितः । याध्य-
मानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टांतः । वंसगो वननीयगतिवृषभो यूषेव
गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा । कनिन्युवृषितक्षिधन्विराजिद्युप्रतिदिवः
। उ० १. १५५. । इति वर्षतेः कनिन्प्रत्ययः । किञ्चाहुणाभावः । निह्वादाद्युदात्तः ।
यूथाऽइव । युवंति मिश्रीभवन्तीति यूथानि । यु मिश्रणामिश्रयोः । तिथपृथ-
गूथयूथप्रोथाः । उ० २. १२. । इति थप्रत्ययांतो निपातितः । निपातनादीर्घत्वं ।
प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति लुक् । इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं । पा० २. २. १६. १०. । इति समासेऽपि स एव
स्वरः । वंसगः । पृषोदरादिवादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । पा० ६. ३. १०९. । कषे-
तीति कृष्टयः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । चित्त्वादंतोदात्तः । इयति ।
ऋ सृ गतौ । तिप् । शपः श्लुः । श्वाविति द्विभावः । अभ्यासस्योरद्वहला-
दिशेषौ । पा० ७. ४. ६६. ६०. । अर्तिपिपत्योश्च । पा० ७. ४. ७७. । इत्यकारस्यऽइ-
कारः । अभ्यासस्यासवर्णे । पा० ६. ४. ७८. । इतीयङदेशः । अंगस्य गुणो रपरत्वं ।
ओजसा । उच्चेर्बले बलोपश्च । उ० ४. १९३. । इत्यमुन् । तत्संनियोगेन वकार-
लोपः । लघूपधगुणः । निह्वादाद्युदात्तः । ईशानः । ईश ऐश्वर्ये । लटः शानच् ।
अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । चिदित्यंतोदात्तं बाधित्वानुदात्तेत्वात्त-
सर्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कृतः । अप्रतिशब्दितः ।
कु शब्दे । कर्मणि क्तः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः । सुषामादित्वात्पत्वं ।
नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

य एकं चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पंच क्षितीनां ॥ ९ ॥
यः । एकः । चर्षणीनां । वसूनां । इरज्यति । इन्द्रः । पंच । क्षितीनां ॥ ९ ॥

यं इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणामिरज्यति । ईष्टे । तथा वसूनां
धनानामिरज्यति स इन्द्रः पंच निषादपंचमानां क्षितीनां निवासाहाराणां वशी-
नामनुयहीतेति शेषः ॥ एकः । इण् गतौ । इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन्
। उ० ३. ४३. । इति कन् । बाहुलकात्कलोपाभावः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । चर्ष-
णीनां । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । अंतोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । वसूनां । निदित्यनुवृत्तौ मृत्स्वृत्तिहिचष्यसिवसिहनिक्लिदिबंधि-

मनिभ्यश्च । उ० १. १०. । इत्युप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । इरज्यति । कंडादिष्विरज्
ईर्ष्यायां । अचैश्चर्यार्थः । कंडादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ।
पंच । पचि व्यक्तीकरणे । पंचेष्टेति कनिन् । निच्चादाद्युदात्तः । क्षितीनां ।
प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आश्विनं शंसिष्यन्निद्रं वो विश्वतस्परि जुहुयात् । संस्थितेष्वश्विनाय सुवत
इति खंडे वरमहां असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परि । आ० ६. ५. । इति
सूचितं ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्रं वो विश्वतस्परित्या-
रंभणीया ॥ चतुर्विंश इत्युपक्रम्य ऋजुनीती नो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परि
। आ० ७. २. । इति सूचितं । तामेतां दशमीमृचमाह ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकंमस्तु केवलः । १० ॥

इन्द्रं । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः । विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि । उपर्यवस्थितमिन्द्रं वो
युष्मदर्थं हवामहे । आह्वयामः । अतः स इन्द्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु ।
इतरेभ्योऽप्यधिकमनुयहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इन्द्रं । रग्न्ययांतो निच्चादाद्युदात्तः ।
वः । अनुदात्तं सर्वमित्येनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्त्रसौ । पा० ८. १. २९. । इति वस् ।
विश्वतः । लितीति प्रत्ययान्पूर्वमुदात्तं । परि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां
पंचम्याः परावध्यर्थे । पा० ८. ३. ५१. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । हवामहे । हेजः
शपि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशी । जनेभ्यः । जन्यंत इति
जनाः । जनयतेः कर्मणि घञ् । जनिवध्योश्च । पा० ७. ३. ३५. । इत्युपधाया वृद्ध-
भावः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अस्माकं । अस्मच्छब्दोऽंतोदात्तः । शेषे लोप इत्यंत-
लोपपक्षे साम आकं । पा० ७. १. ३३. । इत्याकारेणैकादेश उदात्तः । टिलोपपक्ष
उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः । केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तच्चैन्द्र सानसिमित्यादिकं प्रथमं दशचं सूक्तं
सुरुपकृन्तुमित्यादिषु षट्सु पंचमं । ऋष्यादयस्तु पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु ।
महावते निष्केवल्य औष्णिहन्तृचाशीतावेन्द्र सानसिं रयिमित्यादिके द्वे सूक्ते ।

पंचमारण्यक औष्णिहृतृचाशीतिरिति खंडे शौनकेन सूचितं । सुखपकृन्तुमूतय
इति चीर्येन्द्र सानसिं रयिमिति द्वे इति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्चावा-
कशस्त्र एन्द्र सानसिमिति सूक्तं । सूचितं च इन्द्रमिन्द्राधिनो वृहदेन्द्र सानसिं । अ०
६. ४. । इति ॥ दर्शयाग इन्द्रयाजिनः सान्नायस्यानुवाक्या । एन्द्र सानसिं रयि-
मिति । उक्ता देवता इत्यस्मिन्खंडे एन्द्र सानसिं रयिं प्र ससाहिपे पुरुहूत शबून् ।
। अ० १. ६. । इति सूचितं । तस्मिन्सूक्ते तामेतां प्रथमामृचमाह ॥

एन्द्रं सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं । वर्षिष्ठमूतये भर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिं । रयिं । सजित्वानं । सदासहं । वर्षिष्ठं । ऊतये । भर ॥ १ ॥

हे इन्द्र । ऊतयेऽस्मद्रक्षार्थं रयिं धनमाभर । आहर । कीदृशं रयिं । सानसिं ।
संभजनीयं । सजित्वानं । समानशबुजयशीलं । धनेन हि शूरान्भृत्यान्संपाद्य शबवो
जीयन्ते । सदासहं । सर्वदा शबूणामभिभवहेतुं । वर्षिष्ठं । अतिशयेन वृद्धं प्रभूत-
मित्यर्थः ॥ सानसिं । वन षण् संभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिरतोदात्तत्वं च
सानसिवर्णसीत्यादिना । उ० ४. १०९. । निपात्यते । रयिं । प्रातिपदिकस्वरेणां-
तोदात्तः । सजित्वानं । समानानरीज्जेतुं शीलमस्य । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३.
२. १५. । इति कनिष् । उपपदसमासः । समानस्य छंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु । पा० ६.
३. ८४. । इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ।
वृद्धशब्दादतिशयने तमविष्टनौ । पा० ५. ३. ५५. । इतीष्टन् । प्रियस्थिरेत्यादिना
। पा० ६. ४. १५७. । वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । इष्टनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । ऊतये ।
उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः । भर ।
ह्यग्रहोर्भग्नं दसि । पा० ८. २. ३२. १. । इति हकारस्य भकारः । ते प्राग्धातोः । पा०
१. ४. ८०. । इति धातोः प्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो व्यवहिताश्च । पा० १. ४. ८२. । इति
छंदसि व्यवहितप्रयोगः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

नि येन मुष्टिहत्यया नि वृचा रुणधामहै । त्वीतासो न्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिऽहत्यया । नि । वृचा । रुणधामहै । त्वाऽऊतासः । निऽअर्वता । २ ॥

येन धनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहत्यया नितरां मुष्टिप्रहारेण वृचा
शबून्निरुणधामहै निरुद्धान्करवाम तादृशं धनमावहेत्यर्थः । त्वीतासस्त्वया रक्षिता

वयमर्वतास्मदीयेनाश्वेन निरुणधामहा इत्यनुषंगः । पदातिर्युद्धेनाश्वयुद्धेन च शत्रून्विनाशयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्यया । हनस्तत्र । पा० ३. १. १०८. । इति सुबंत उपपदे क्यप् । तत्संनियोगेन नकारस्य तकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परा-
दिच्छंदसि बहुलं । पा० ६. २. १९९. । इति बहुल्यहणेन त्रिचक्रेणाप्यंतोदात्तत्वा-
भिधानात् । पा० ६. २. १९९. १. । अंतोदात्तत्वं । नि । आख्यातसंबंधस्यापि
नेरुपसर्गस्य अवहिताश्चेति व्यवहितप्रयोगः । वृत्ता । शेच्छंदसि बहुलमिति
शेलोपः । नलोपः । रुणधामहै । आट्संयोगेन पित्वात् । पा० ३. ४. ९२. । असो-
रलोपः । पा० ६. ४. १११. । इत्यकारलोपो न भवति । पित्वादेव चाख्यातस्या-
नुदात्तत्वेन विकरणस्य भ्रम एवोदात्तत्वं शिष्यते । ननु तिङ्गितिङ् इति निघातेन
भवितव्यं । न । द्वे ह्यत्र तिङ्भिभक्ती । निविडया मुष्ट्या निरुणधामहा इत्यत्र
मुख्या श्रुतैका । अर्वता निरुणधामहा इत्यत्रानुषक्ता द्वितीया । तयोः समुच्च-
यार्थश्चकारो लुप्यते । तेन चादिलोपे विभाषा । पा० ८. १. ६३. । इति प्रथमेयं
तिङ्भिभक्तिर्न निहन्यते । यथा नात्मना नृपति नान्यस्मै ददातीत्यत्र हि समुच्च-
यार्थस्य चशब्दस्य लोपात्तृप्यतीति प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्न निहन्यते ददातीति
द्वितीया तु निहन्यत एव ॥ ननु तत्र द्वे तिङ्भिभक्ती श्रूयते । इह पुनरेकैव श्रुता ।
सैवोत्तरत्रानुषज्यते नान्याः श्रूयत इति द्वितीयाभावात्कथमियं प्रथमा । न ।
अनुषंगलव्यद्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् । पुरोडा-
शं चाधिश्यत्यजाज्यं च । प्रोक्षणीश्चासादयत्याज्यं चेत्यत्र ह्यधिश्यत्यासादयतीत्या-
ख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोरुत्तरवाक्यद्वयेऽनुषंगमपेक्षैव प्राथम्यस्वीकारेण
चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो दृष्ट इति । त्वयोता
रक्षितास्त्वोतासः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. । इति मपर्यंतस्य तादेशे
दकारलोपश्छांदसः । अवतेर्निघायामिडभावश्च । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च
। पा० ६. ४. २०. । इत्यूट् । एव्येधत्यूट्सु । पा० ६. १. ८९. । इति वृद्धभावश्छांदसः ।
तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः ।
एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अर्वता । अर्वति गच्छतीत्यर्वा । अर्व गतौ ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिष्प्रत्ययः । नेडुशि कृति । पा० ७. २. ८. । इतीट्प्र-
तिषेधः । लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. । इति वकारलोपः । अर्वणस्तसा-
वनजः । पा० ६. ४. १२७. । इति तकारः । वनिपः पित्वादानुस्वर एव ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्र त्वीतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इंद्र । त्वाऽज्जातासः । आ । वयं । वज्रं । घना । ददीमहि । जयेम । सं । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वीतासस्त्वया पालिता वयं घना घनं शत्रुप्रहरणायात्यंतं दृढं वज्रमा-
युधमाददीमहि । स्वीकुर्मः । तेन च वज्रेण युधि युद्धे स्पृधः स्पर्द्धमानाञ्छत्रून्सं-
जयेम । सम्यक् जयेम ॥ त्वीतासः । उक्तं । वज्रं । वज्रं वज्रं गतौ । ऋजेत्राये-
त्यादिना रन्प्रत्ययांतो निपातः । घना । घनः काठिन्यं । तदस्यास्तीत्यर्थञ्चादि-
त्वादच् । चित्त्वादंतोदात्तः । सुपां सुलगिति ङादेशः । ददीमहि । डुदाञ् दाने ।
प्रार्थनायां लिङ् । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात्स्वरितजितः । पा० १. ३. ७२. ।
इत्यात्मनेपदीक्षमपुरुषबहुवचनं ददीमहि । जुहोत्यादित्वाच्छपः घ्युः । घ्राविति
द्विर्भावः । लिङ्ः सलोपोऽन्यस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सलोपः । आभ्य-
स्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । जयेम । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं ।
तिङ्श्च लसार्वधातुक्स्वराद्भातुस्वर एव शिष्यते । छंदसि परेऽपि । पा० १. ४.
८१. । इति समः परः प्रयोगः । युधि । युध संप्रहारे । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्पर्धत इति स्पृधः । स्पर्ध संघर्षे । क्तिप्चेति
क्तिप् । बहुलं छंदसीति रेफस्य संप्रसारणमुकारः । अकारलोपश्च ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वयं शूरेभिरसृभिरिंद्र त्वया युजा वयं । सासह्याम पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं । शूरेभिः । असृभिः । इंद्र । त्वया । युजा । वयं । सासह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं कर्मानुष्ठातारः शूरेभिः शौर्ययुक्तेरसृभिरायुधानां प्रक्षेपमृभिर्भटैः संयुज्ये-
महीति शेषः । हे इंद्र तादृशभटसहिता वयं युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यतः
सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम । अतिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः । श्रु श्रु गतौ ।
क्रन्वित्यनुवृत्तौ श्रुधिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २६. । इति क्रन् । कित्त्वानुणाभावः ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । बहुलं छंदसीत्यसौ निषिद्धत्वाद्बहुवचने रुत्येदित्येवं । सहयोगे
तृतीयाबलाद्वयमित्यसत्पदसमभिष्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यं । विनापि
सहंश्चेत् न वृद्धो यूना । पा० १. २. ६५. । इति निपातनादिति ह्युक्तं । पा० २. ३. १९. ।
असृभिः । शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः । तद्धर्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा । असृ क्षेपणे ।

तृन्निति ताच्छीत्यादिषु तृन् । निष्ठादाद्युदात्तः । रधादिभ्यश्च । पा० ७. २. ४५ । इति
 विकल्पविधानादयं पक्ष इहभावः । वस्तुतस्तु रधादावभावानृतृचौ शंसिश्चदा-
 दिभ्यः । उ० २. ९० । इत्यनेनानिद् तृन् । त्वया युषसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३७ ।
 किन्नाहुणाभावः । युष्मदः प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । तृतीयैकवचनं टा । त्वमा-
 वेकवचने । पा० ७. २. ९७ । इति मपर्येतस्य त्वाददेशः । अतो गुणे । पा० ६. १.
 ९७ । इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । युजा । अंचुयुजिक्चं
 च । पा० ३. २. ५९ । इति किन् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सासह्याम ।
 भृशं पुनः पुनः सहेमहि । यह मर्षणे । धात्वादेः षः सः । धातोरेकाचो हलादेः
 क्रियासमभिहारे यङ् । पा० ३. १. २२ । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४ । इति लुक् ।
 सन्यङोः । पा० ६. १. ९ । इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । पा० ७. ४. ६० । दीर्घोऽक्तिः
 । पा० ७. ४. ६३ । इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्च
 द्रष्टव्यं । सि० कौ० ति० य० । इति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं मस् । कर्तरि शप् ।
 अदादिवद्भावास्तुक् । नित्यं ङितः । पा० ३. ४. ९९ । इत्यन्त्यसकारलोपः । यासुट्
 परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । पा० ३. ४. १०३ । इति यासुट् । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य
 । पा० ७. २. ७९ । इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वाद्यासुट् एवोदात्तत्वं शिष्यते ।
 पादादित्वान्न निघातः । पृतन्यतः । युयोङ् पृतनामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः
 क्यजिति क्यच् । सनाद्यन्ता धातवः । पा० ३. १. ३२ । इति धातुसंज्ञायां सुपो धातु-
 प्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१ । इति सुपो लुक् । क्यचि चेत्यनुवृत्तौ क्यध्वरपृतन-
 स्यर्चि लोपः । पा० ७. ४. ३९ । इत्याकारलोपः । पृतन्यधातुश्चिन्नादन्तोदात्तः । उपरि
 लटः शचादेशः । कर्तरि शप् । पिन्नादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुक्स्वरेणोदात्तेन
 सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इति पृतन्यच्छब्दोऽन्तोदात्तः । शसः सुप्स्वरेणानुदात्त-
 स्यान्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमो नद्यजादी । पा० ६. १. १७३ । इत्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

म॒हो॑ इ॒ंद्रः प॒रश्च॒ नु म॑हि॒त्वम॑स्तु व॒जिरे॑ । द्यौर्न॑ प्र॒थिना॑ श॒र्वः ॥ ५ ॥

म॒हान् । इ॒ंद्रः । प॒रः । च॒ । नु । म॒हि॒त्वं । अ॒स्तु । व॒जिरे॑ । द्यौः । न । प्र॒थिना॑ ।

श॒र्वः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि । नु किंच वजिरे
 वज्रयुक्तायेन्द्राय महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिकं सर्वदास्तु । स्वभावसिद्धस्यापि

भक्त्या प्रार्थनमेतत् । किंच । द्यौर्न । द्युलोक इव, शवो बलमिन्द्रस्य सेनारूपं
 प्रथिना प्रथिन्ना पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः । यथा द्युलोकः प्रभूत एवमस्य
 सेना प्रभूता । नृशब्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु नु मस्त्विति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्व-
 याभावान्निपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः । नृशब्दो लोके
 प्रतिषेधार्थ एव । स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः । येन पदे-
 नान्वीयते तस्मात्पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः । उपरिष्ठात्प्रयुज्यमान उपमार्थः ।
 तथा च यास्क उदाहरति । उभयमन्वध्यायं नेंद्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः
 पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठा-
 दुपचारस्तस्य येनोपमिमीते । नि० १. ४. । इति । अत्रोपमावाचिनो द्युशब्दस्यापि
 प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्वोऽजः पाजः श्व
 इति पठितं ॥ महानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८.
 ३. ९. । इति रुवं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इति पूर्वस्याकारस्यानुना-
 सिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । पा० ८. ३. १७. । इति यकारः । तस्य
 लोपः । पा० ८. ३. १९. । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । स्वरसंधिर्न भवति ।
 महेरिन् । उ० २. ५७. । इत्यौणादिक इन् । महेर्भावो महित्वं । त्वमिति प्रत्ययस्वरे-
 णोदात्तः । स एव शिष्यते । वज्रिणे । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्यौः । द्योशब्दः
 प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ९०. । इति विभक्तेर्णिच्चादचो
 ङिति । पा० ७. २. ११५. । इति वृद्धिरांतरतम्यादुदात्तैव भवति । प्रथिना । प्रथिन्ना ।
 पृथोर्भाव इत्यर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिच्चा । पा० ५. १. १२२. । इतीमनिच् । र ऋतो
 हलादेर्लघोः । पा० ६. ४. १६१. । इति ऋकारस्य रभावः । तुरिष्ठेमेयः सु । पा०
 ६. ४. १५४. । इत्यनुवृत्तौ टेः । पा० ६. ४. १५५. । इति टिलोपः । प्रथिमन्-
 शब्दश्चिन्नादंतोदात्तः । नृतीयैकवचने भवादलोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्य-
 कारलोपः । छांदसो मकारलोपः । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति विभक्ते-
 रुदात्तत्वं । श्वः । नक्षिपयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥

एंद्र सानसिमिति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

समोहे वा य आशंत नरस्तोकस्य सनिती । विप्रासो वा धियायवः ॥ ६ ॥

संऽओहे वा । ये । आशंत । नरः । तोकस्य । सनिती । विप्रासः । वा । धियाऽयवः ॥ ६ ॥

ये नरः पुरुषाः समोहे संयामे तोकस्यापत्यस्य सनितौ वा लाभे वाशत । व्याप्रवन्तः । इदं स्तुत्येति शेषः । वा । अथवा विप्रासो मेधाविनो धियायवः प्रज्ञा-
कामाः संत आशत ते सर्वे लभन्त इत्याहारः । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सं-
यामनामसु समोहे समिथ इति पठितं । पंचदशस्वपत्यनामसु तुक् तोकमिति
पठितं ॥ समोहे । प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः ।
आशत । अशू व्याप्रौ । छांदसश्चेर्लोपः । आडागम उदात्तः । पा० ६. ४. ७२. । सति
शिष्टत्वेन स एव शिष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः । सनितौ । स्त्रियां क्तिन् ।
तितुचेष्वयहादीनामिति वचनात् । पा० ७. २. ९. १. । निर्गृहीतिर्निपठितिरिति-
वदिडागमः । विप्रासः । ऋजेट्रेत्यादिना विप्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः ।
धियायवः । धि धारणे । धीयते धार्यतेऽवबुध्यते श्रुतमज्ञातमनयेति धिया प्रज्ञा ।
तामात्मन इच्छंतीति क्यच् । क्याच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. । इत्युप्रत्ययः । अतो
लोपः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिः । सोमपातमः । समुद्रः इव पिन्वते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्येन्द्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमोऽतिशयेन सोमस्य पाता । स कुक्षिः
समुद्र इव पिन्वते । वर्द्धते । सेचनार्थो धातुरौचित्येन वृद्धिं लक्षयति । काकुदो
मुखसंबन्धिन्य उर्वीर्वह्नु आपो न । जलानीव । जिह्वासंबन्धमास्योदकं यथा कदा-
चिदपि न श्रुयति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न श्रुयतीत्यर्थः । यद्यपि श्लोक
इत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्मामसु काकुजिह्वेति पठितं तथाप्युदकसंबन्धसिद्धयर्थमत्र
काकुच्छब्देन मुखमुपलक्ष्यते । संबन्धिवाचिनस्तद्धितस्यात्र छांदसो लोपो द्रष्टव्यः ॥
सोमपातमः । सोमं पिबतीति सोमपाः । आकारो धातुस्वरेणोदात्तः । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । तमपः पिब्यादनुदात्तत्वं । समुद्रशब्दः प्राति-
पदिकत्वादंतोदात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति प्रकृतिस्वरः ।
पिन्वते । पिबि सेचने । इदितो नुम् धातोरिति नुमागमः । शपः पिबित्वेनानु-
दात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः । उर-
शब्दोऽंतोदात्तः । वोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. । इति ङीष् । यणदेशः ।

उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात् । प्रा० ६. १. १७४. । इतीकार उदात्तः । जसा सहिकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः ॥

अभिप्रवयडहगतेषूक्त्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन एवा ह्यस्य सूनृतेत्य-
नुरूपसृचः । एह्येषु ब्रवाणि ते । आ० ७. ८. । इति खंडे । अथवा ब्राह्मणाच्छं-
सिन इत्युपक्रम्य एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनृता । आ० ८. ३. । इति सूचितं ।
तस्मिन्नृचे प्रथमां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह ॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही । पक्का शाखा न दाशुषे ॥ ८ ॥
एव । हि । अस्य । सूनृता । विऽरप्शी । गोऽमती । मही । पक्का । शाखा । न ।
दाशुषे ॥ ८ ॥

अस्येन्द्रस्य सूनृता प्रियसत्यरूपा वाग्दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थमेवा
हि । एवं खलु । अनंतरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः । कीदृशी । विरप्शी ।
विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता बहुविधोपचारवादिनीत्यर्थः । गोमती । बह्वीभिर्गो-
भिरुपेता गोप्रदेत्यर्थः । अत एव मही महती पूज्या । यथोक्तवाचो दृष्टान्तः ।
पक्का शाखा न । यथा बहुभिः पक्कैः फलैरुपेता पनसवृक्षादिशाखा प्रीतिहेतु-
स्तद्वत् । यद्यपि महन्नामसु बाधं विरप्शीति पठितं तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरु-
क्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः ॥ एवा । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । संहितायां
निपातस्य चेति दीर्घः । हि । निपात आद्युदात्तः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परा-
मर्शादिहोऽन्वादेश इत्यादिनाशदेशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । सूनृता । ऊन
परिहाणे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सून् । सा चासावृता सत्या चेति सूनृता
प्रियसत्यवाक् । परादिच्छंदसि बहुलमित्युकार उदात्तः । विरप्शी । विविधं
विचित्रं रपणं विरप् । रप लप व्यक्तायां वाचि । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् ।
तदेतदेवामस्तीति विरप्शानि वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि संति सा
वाग्विरप्शन्ती । अत इनिठनावितीनिः । यस्येति चेत्यकारलोपः । ऋचेभ्यो
ङीप् । पा० ४. १. ५. । इति ङीप् । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नकारलोप-
श्छंदसः । सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । गावोऽस्यां संतीति
गोमती । मतुपङ्गीपी पिच्चादनुदात्तौ । प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । मही ।
महती । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति ङीप् । तस्य पिच्चादनुदात्तत्वे प्राप्ते शतु-

रनुमो नद्यजादी इत्यत्र वृहन्महतोरुपसंख्यानं । पा० ६. १. ११३. १. । इत्युदात्तत्वं ।
अञ्चल्लोपञ्छादसः । पक्षा । डुपचप् पाके । निष्ठेति क्तप्रत्ययः । पचो वः ।
पा० ६. २. ५२. । इति वत्वं । चोः कुः । पा० ६. २. ३०. । इति कुत्वं । प्रत्ययस्वरे-
णांतोदात्तः । टापा सह सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । शाखा ।
शाखृ घ्राखृ व्याघ्रौ । पचाद्यच् । चित्त्वादंतोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वाङ्गुपा-
दिवादाद्युदात्तत्वं । दाशुपे । दाशृ दाने । दाश्वान्ताह्वान्मीढ्वांश्च । पा० ६. १. १२. ।
इति निपातनात्कसाविडभावो द्विवचनाभावश्च । चतुर्थ्येकवचने यचि भं । पा०
१. ४. १६. । इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं ।
वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । शसिवसिघसीनां चेति पत्वं । प्रत्ययस्वरेणो-
कार उदात्तः ॥

नवमीमुचमाह ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र भावन्ते । सद्यश्चित्सन्ति दानुषे ॥ ९ ॥

ए॒व॒। हि॒। ते॒। वि॒ऽभू॒तयः॑। ऊ॒तयः॑। इ॒न्द्र। मा॒ऽव॒न्ते॑। सद्यः॑। चि॒त्। सं॒ति। दा॒श्रुपे॑ ॥९॥

हे इन्द्र ते तव विभूतय ऐश्वर्यविशेषा एवा हि । एवंविधाः खलु । किंविधा इति तदुच्यते । भावते मत्सहशाय दाप्नुये हविर्दत्तवते यजमानायोतयस्त्वदीयरक्षारूपाः सद्यश्चित्सन्ति । यदा कर्मानुष्ठितं तदैव भवन्ति ॥ भावते । मत्सहशाय । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्वां छंदसि साहस्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. । इत्यस्मच्छब्दाद्यतुप् । मपर्येतस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. । इति मादेशः । अद्श्चन्नेन सहातो गुणे । पा० ६. १. ९७. । इति पररूपत्वं । हट्टृश्चतुष्पित्यनुवृत्तावा सर्वनामः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सवर्णदीर्घत्वं । वतुपः पितृत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । सद्यः । समाने द्यवीत्यर्थे सद्यः परुप्परायैपमः । पा० ५. ३. २२. । इत्यादिना निपातितं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । चित् । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संति । अस भुवि । लटः स्थाने ङि । ङोऽंतः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तिङ्ः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं । पा० १. १. ६२. । इति शवकारमाश्रित्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं न भवति । वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति । पा० १. १. ५६. । इति निषेधात् । दाप्नुये । गतमंघे गतं ॥

दशमीमृचमाह ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या । इंद्राय सोमपीतये ॥ १० ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थं । च । शंस्या । इंद्राय । सोम-
पीतये ॥ १० ॥

अस्येन्द्रस्य स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रमुक्थं चकसाध्यं शस्त्रमप्येवा ह्येते उभे
एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते । काम्या । कामयितव्ये । शंस्या ।
ऋत्विग्भिः शंसनीये । किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते । इंद्राय सोमपीतये । इंद्रस्य
सोमपानार्थं ॥ एवा ह्यस्य । व्यवहितमंत्रे गतं । काम्या । कमेरिण्डंतादचो यत्
। पा० ३. १. ९७. । खेरनिदि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपः । तित्स्वरितमिति
स्वरिते प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपो डादेशः ।
स्तोमः । अतिस्तुस्वित्यादिना । उ० १. १३६. । मन्त्रत्ययः । उक्थं । वच् परि-
भाषणे । पानृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् । उ० २. ७. । इति थक् । कित्वात्संप्र-
सारणं । परपूर्वत्वगुणाभावौ । शंस्या । शंसु स्तुतौ । एयंतादचो यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । सुपो डादेशः । सोमस्य पीतये । सोमस्य पीतिः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अथवा सोमस्य पीतिर्यस्येन्द्रस्येति सोमपी-
तिरिन्द्रः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

इंद्रेहीत्यादिकं दशचै सूक्तं सुरुपकृत्नुमित्यादिषु षष्ठे । ऋथादयस्तस्य पूर्ववत् ।
विशेषस्त्वतिरात्रे द्वितीयपर्यायेऽच्छावाकशस्त इंद्रेहीत्यनुरूपस्तुचः । अतिरात्रे
पर्यायाणामिति खंड इदं वसो सुतमंध इंद्रेहि मत्संधसः । आ० ६. ४. । इति
सूचितं । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रेहि मत्संधसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । मह्यं अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इंद्र । आ । इहि । मत्सि । अंधसः । विश्वेभिः । सोमपर्वेऽभिः । महान् । अभिष्टिः ।

ओजसा ॥ १ ॥

हे इंद्र एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः
सोमरसरूपैरंधसोऽधोभिरन्नैर्मत्सि । माद्य दृष्टो भव । तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन

महान्भूताभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भवेति शेषः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बल-
नामस्वोजः पाज इति पठितं ॥ आ । इहि । आहुणः । पा० ६. १. ६७. । इद्र
एहि । यो ह्युभयोः स्थाने लभते ऽसावन्यतरव्यपदेशमित्याहुमाङोरेकादेशस्याहु-
पदेशादोमाङोश्च । पा० ६. १. ९५. । इति पररूपं । मत्ति । माद्य । मदी हर्षग्ल-
पनयोः । लोटः सिप् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति सेहिरादेशः । पा० ३.
४. ६७. । न भवति । दिवादिभ्यः श्यन्निति श्यन् । बहुलं छंदसीति श्यनो
लुक् । न लुमतांगस्य । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्छाम-
ष्टानां दीर्घः श्यनि । पा० ७. ३. ७४. । इत्युपधादीर्घो न भवति । सिपः पित्वाद्वा-
तुस्वर एव । अंधसः । अर्देनुम् धश्च । उ० ४. २०७. । इत्यमुन् । व्यत्ययेन तृती-
यावहुवचनं कर्तव्यं । निच्चादाद्युदात्तः । विश्वेभिः । अशिप्रुषीत्यादिना । उ० १.
१५०. । कन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ऐसादेशो बहुलं छंदसीति न भवति । सोम-
पर्वभिः । लतारूपं सोमं पृणंति पूरयंतीति सोमपर्वणः सोमरसाः । षृ पाल-
नपूरणयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् । गुणो रपरत्वं । वनिपः पित्वा-
द्वातुस्वर एव । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण पुनः स एव भवति ।
अभिष्टिरभिगंताः । इय गती । मंचे वृषेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिन्नुदात्तः ।
स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । तितुचत-
थसिसुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडागमो न भवति । अभिशब्दस्येकार
एमन्नादिषु पररूपं वक्तव्य । पा० ६. १. ९४. ६. । इति पररूपत्वं । प्रादिसमासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उच्चेर्वले बलीपश्चेत्यमुन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

एमेनं सृजता सुते मंदिमिंद्राय मंदिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ई । एनं । सृजत । सुते । मंदिं । इंद्राय । मंदिने । चक्रिं । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः सुते ऽभिपुते चमसस्थे सोम
एनं सोममिंद्रायेंद्रार्थमासृजत । पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामंथिचमसगणे पुनरभ्युन्न-
यनमापस्तंभेनोक्तं । होचकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्भुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयो-
पावर्तध्वमितीति । कीदृशमेनं । मंदिं । हर्षहेतुं । चक्रिं । साधुकरणशीलं । कीदृ-
शयेंद्राय । मंदिने । हर्षयुक्ताय । विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते
सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः ॥ ईमित्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्क आह । अथ

ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पादपूरणार्थे मित्ताक्ष-
रेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. इति । अस्यायमर्थः । अन्यैरेव पदैर्विवक्षि-
तेऽर्थे समाप्ते सति ये शब्दा ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमिताक्षरेषु छंदोरा-
हित्येन परिमिताक्षररहितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था द्रष्टव्याः । मित्ता-
क्षरेषु छंदोयुक्तेषु ग्रंथेषु पादपूरणार्थाः । ते च कमीमित्यादय इति । ईमित्यस्य
शब्दस्यानर्थक्यायैतामृचमुदाजहार । एमेनं सृजता सुते । आसृजतैनं सुत इति ॥
एनं । इदमो द्वितीयायां द्वितीयादौऽप्वेन । पा० २. ४. ३४. । इत्येनादेशोऽनुदात्त
इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजता । संहितायामन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. ।
इति दीर्घः । मंदिं । प्रमोदहेतुं । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नक्रान्तिगतिषु । इदितो
नुम् धातोरिति नुम् । मंदमानं प्रयुक्त इत्यर्थे हेतुमति च । पा० ३. १. २६. ।
इति णिच् । एयंतस्याजंतत्वादच इः । उ० ४. १४०. । इतीकारप्रत्ययः । णेरनिटीति
णिलोपः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तत्वं । मंदिने । मंदेः पूर्ववत् । चतुर्थ्येकवचनेऽन-
पुंसकस्यापि । पा० ७. १. ७३. । व्यत्ययेन नुमागमः । चक्रिं । डुकृञ् करणे । आह-
गमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधु-
कारिषु कर्तृषु किन्प्रत्ययः । तस्य कित्वाहुणाभावः । यणादेशः । लिङ्ङावाङ्घ्रिर्वचनं ।
द्विर्वचनेऽचि । पा० १. १. ५९. । इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्कृशब्दो द्विरुच्यते ।
अभ्यासस्योरत्तरपरत्वश्रुत्वहलादिशेषाः । किनो निच्चादाद्युदात्तः । विश्वानिः ।
विशेः कन् । निच्चादाद्युदात्तः । अस्य चक्रय इति कृदन्तेन योगेऽपि कर्तृकर्मणोः
कृति । पा० २. ३. ६५. । इति षष्ठी न भवति । किकिनौ लिट् चेति किकिनोर्लि-
ङ्ङावेन न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां । पा० २. ३. ६९. । इति निषेधात् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मत्स्वा सुशिप्र मंदिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषु सवनेष्वा ॥ ३ ॥
मत्स्व । सुऽशिप्र । मंदिऽभिः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणे । सचा । एषु । सवनेषु ।

आ ॥ ३ ॥

हे सुशिप्र हे शोभनहनो शोभननासिक वा । शिप्रे हनू नासिके वा । नि० ६.
२७. । इति यास्कनोक्तत्वात् । तादृश हे इंद्र मंदिभिर्हयहेतुभिः स्तोमेभिः स्तो-
त्रमैस्त्व । हयो भव । हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त सर्वयजमानैः पूज्येत्यर्थः ।
तादृशेन्द्र त्वमेषु यागगतेषु त्रिषु सवनेषु सचा देवैरन्यैः सहागच्छेति शेषः ॥ मदि

स्तुतीत्यस्य लोऽन्यनित्यमागमशासनमिति कृत्वेदितो नुम् धातोरिति नुम् न भवति । अनुदात्तेत्वात्तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । संहितायां अचोऽतस्तिङः । पा० ६. ३. १३५. । इति दीर्घत्वं । सुशिप्रेत्यामंचितनिघातः । मंदिभिः । गतमंचे व्याख्यातं । स्तोमेभिः । मन्त्र-
त्यस्य निष्ठादाद्युदात्तत्वं । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशो न भवति । विश्व-
चर्षणे । निघातः । सचा । उक्तं । एषु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

असृयमिंद्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोपा वृषभं पतिं ॥ ४ ॥

असृयं । इंद्र । ते । गिरः । प्रति । त्वां । उत् । अहासत । अजोपाः । वृषभं । पतिं ॥ ४ ॥

हे इंद्र गिरस्त्वदीयाः स्तुतीरसृयं । सृष्टवानस्मि । ताश्च गिरः स्वर्गेऽवस्थितं त्वां प्रत्युदहासत । उन्नत्य प्राप्नुवन् । तादृशीर्गिरस्त्वमजोपाः । सेवितवानसि । कीदृशं त्वां । वृषभं । कामानां वर्षितारं । पतिं । सोमस्य पातारं यजमानानां पालयितारं वा । पाता पालयिता वा । नि० ४. २६. । इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ असृयं । असृजं । सृज विसर्गे । लटो मिप् । तुदादिभ्यः शः । बहुलं छंदसि । पा० ७. १. ६. । इत्यत्र विकरणस्य रुडागमः । जकारस्य गकारः । लुङ् लृङ् लृङ् स्त्वदुदात्त इत्यडागम उदात्तः । सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः । अहासत । हाङ् गतौ । लुङ् । ऋत्यादादेशः । च्चैः सिच् । अडागमो निघातश्च । अजोपाः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लङ् । स्यात् । तुदादिभ्यः शः । तस्य छद्स्यु-
भयथा । पा० ३. ४. ११७. । इत्यार्धधातुकत्वेन डित्वाभावाल्लघूपधगुणः । थासस्थ-
कारलोपश्छांदसः । सवर्णदीर्घः । अडागमः । सति शिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते । वृषभं । पृषु वृषु सेचने । अभजित्यनुवृत्तावृषिवृषिभ्या कित् । उ० ३. १२२. । इत्यभच्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । चित्वादंतोदात्तः । पतिं । पा रक्षणे । पा-
तेर्दतिः । उ० ४. ५६. । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सं चोदय चिचमर्वायाध इंद्र वरेण्यं । असदिहं विभु प्रभु ॥ ५ ॥

सं । चोदय । चिचं । अर्वाक् । राधः । इंद्र । वरेण्यं । असत् । इत् । ते । विभु । प्रभु ॥ ५ ॥

हे इंद्र वरेण्यं श्रेष्ठं राधो धनं चिचं मणियुक्तादिरूपेण बहुविधमर्वागस्सद-

भिमुखं यथा भवति तथा संचोदय । सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्भि-
 भुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं ते तवैवासदित् । अस्त्येव ।
 तस्मादस्मभ्यः प्रयच्छेत्यर्थः ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु रायो राध
 इति पठितं । चोदय । चुद प्रेरणे । रण्यंतालोऽट् । तिङ्गतिङ् इति निघातः ।
 राधः । राधुवंत्यनेनेति राधो धनं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । निघादाद्युदात्तः ।
 वरेण्यं । वृज् । एण्यः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । असत् । अस भुवि । लेट् ।
 तिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यङागमः । अदिप्रभृतिभ्यः
 शप् इति शपो लुक् । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव ।
 विभु । विभवतीति विभु । भुव इत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्यो इंसंज्ञायां । पा० ३. २.
 १८०. इति दुप्रत्ययः । डित्वाटिलोपः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । कृदुत्तरप-
 दप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ॥

इद्विहीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

अस्मान्सु तव चोदयेदं राये रभस्वतः । तुविद्युन् यशस्वतः ॥ ६ ॥
 अस्मान् । सु । तव । चोदय । इद्वं । राये । रभस्वतः । तुविद्युन् । यशस्वतः ॥ ६ ॥
 हे तुविद्युन् प्रभूतधनेन्द्र राये धनसिद्धयर्थमस्माननुधातुन्तव कर्मणि सु
 चोदय । सुष्टु प्रेरय । कीदृशानस्मान् । रभस्वतः । उद्योगवतः । यशस्वतः ।
 कीर्तिमतः ॥ तव । तच्छब्दात्सप्तम्यास्तल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वोदात्तत्वं ।
 इद्वं । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वात्त निघातः । राये । ऊडिदमित्यादिना
 विभक्तेरुदात्तत्वं । रभस्वतः । रभ राभस्ये । राभस्यं कार्योपक्रमः । सर्वधातु-
 भ्योऽसुन् । निघादाद्युदात्तः । मनुपः पित्वादानुदात्तत्वं । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने
 । पा० १. ४. १७. इति न पदत्वं तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १८. इति भसंज्ञया
 बाधितत्वात् । आ कडारादेका संज्ञा । पा० १. ४. १. इति नियमात् । तुविद्युन् ।
 तुवि बहु द्युन् धनं यस्य । पाठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । यशस्वतः । यशोऽस्या-
 स्तीति मनुप् । अस्मायामेधासजो विनिः । पा० ५. २. १२१. इति विनिना न
 बाध्यते मनुपः सर्वत्र समुच्चयात् । यशस्यश्चो नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः ।
 मनुपः पित्वात्स एव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु अर्वो बृहत् । विश्वायुर्धेहक्षितं ॥ ७ ॥

सं। गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । अर्वः । बृहत् । विश्वऽआयुः ।
धेहि । अक्षितं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अर्वो धनमस्मे संधेहि । अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं अर्वः । गोमत् । बह्वीभिर्गोभिरुपेतं । वाजवत् । प्रभूतेनान्नेनोपेतं । पृथु । परिमाणेनाधिकं । बृहत् । गुणैरधिकं । विश्वायुः । कृत्स्नायुः कारणं । अक्षितं । विनाशरहितं ॥ गोमत् । वाजवत् । उभयत्र मनुष्योऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव । वाजशब्दो वृषादि-
राद्युदात्तः । अस्मे । अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना शे आदेशः । शिन्वात्सर्वादेशः । प्रातिपदिकस्येत्यन्तोदात्तत्वं । शेषे लोपटिलोप इति पक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अन्त्यलोपपक्षेऽतो गुण इति पररूप एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिवदिभस्त्रां संप्र-
सारणं सलोपश्च । उ० १. २८. । इति कुप्रत्ययः । रेफस्य संप्रसारणमृकारः । परपूर्वत्वं । कोः कित्त्वान्न लघूपधगुणः । श्रूयत इति अर्वो धनं । असुप्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तः । बृहत् । प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः । विश्वमायुर्यसिन्धने । विश्वशब्दः कन्प्रत्ययांतः । तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अक्षितं । क्षि क्षय इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थात्कर्मेणि निष्ठा । तेन ण्यर्थत्वान्निष्ठायामण्यर्थे । पा० ६. ४. ६०. । इति न दीर्घत्वं । अत एव क्षियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. । इति न निष्ठानत्वं । जन्समाप्तेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अस्मे धेहि अर्वो बृहद्युधं सहस्रसातमं । इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । अर्वः । बृहत् । युधं । सहस्रऽसातमं । इन्द्र । ताः । रथिनीः ।

इषः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र बृहच्छर्वो महती कीर्तिमस्मे धेहि । अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा सहस्रसा-
तममतिशयेन सहस्रसंख्यादानोपेतं युधं धनमस्मे धेहि । तथा ता व्रीहियवा-
दिरूपेण प्रसिद्धा रथिनीर्वहुरयोमेता इयोऽन्नान्यस्मे धेहि ॥ अस्मे । सुपां

सुलुगित्यादिना शे आदेशः । धेहि । घुसोरेद्वावभ्यासलोपश्च । पा० ६. ४. ११९ ।
 इत्येत्वाभ्यासलोपौ । श्रूयत इति श्रवः । असुनो निन्वादाद्युदात्तत्वं । सहस्रं सनुते
 ददातीति सहस्रसाः । पणु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७ ।
 विङ्गनोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१ । इत्याकारादेशः । धातुस्वरेणांतोदात्तः ।
 पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । रथा आसां संतीति रथिन्य इति
 प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं । ऋचेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५ । स च पिन्वादनुदात्तः । श्पो
 यौगिकत्वे धातुस्वरः । रुढत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥

नवमीमृचमाह ॥

वसोरिंद्रं वसुपतिं गीर्भिर्गुणंतं ऋग्मियं । होमं गंतारमूतये ॥ ९ ॥

वसोः । इंद्रं । वसुऽपतिं । गीःऽभिः । गुणंतं । ऋग्मियं । होमं । गंतारं । ऊतये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्योतये रक्षार्थमिंद्रं होम । वयमाह्वयामः । किं
 कुर्वतः । गीर्भिः स्तुतिभिर्गुणंतः । स्तुवंतः । कीदृशमिंद्रं । वसुपतिं । धनपालकं ।
 ऋग्मियं । ऋचां मातारं । गंतारं । यागदेशे गमनशीलं ॥ वसोः । वस नि-
 वासे । श्रुस्वृक्षिहीत्यादिना । उ० १. १० । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निन्वादाद्यु-
 दात्तः । वसुपतिं । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते पत्याविश्वये । पा० ६. २. १८ । इति
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । गुणंतः । गु-
 शब्दे । लट् । शतृ । ऋदिभ्यः श्रा । शतुः सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात् आभ्य-
 स्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२ । इत्याकारलोपः । शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरेणो-
 दात्तत्वं । ऋग्मियं । ऋचो मिमीत इत्यृग्मीः । तमृग्मियं । माह्व माने शब्दे च ।
 क्षिप्चेति क्षिप् । घुमास्येत्यादिना । पा० ६. ४. ६६ । ईत्वं । चकारस्य चोः कुः ।
 म्लां जशोऽन्ते । पा० ८. २. ३९ । इति जश्वं । गकारः । द्वितीयैकवचनेऽचि
 शुधानित्यादिना । पा० ६. ४. ७७ । इयङादेशः । एरनेकाच इति यणादेशः । पा०
 ६. ४. ९२ । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
 रेणकार उदात्तः । होम । आह्वयामः । हेज् स्पृहायां शब्दे च । लट् । तस्या-
 सप्तो बहुत्वेऽपि व्यत्ययेन मिप् । इकारस्य व्यत्ययेनाकारः । शपो बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । बहुलं छंदसीति ह्रः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । धातोर्नित्योकार
 उदात्तः । मिपः पित्स्वरेणानुदात्तत्वं । गंतारं । गम् सृप् गतौ । ताच्छीत्ये नृन् ।
 निन्वादाद्युदात्तः । ऊतये । ऊतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः ॥

दशमीमृचमाह ॥ ।

सुतेसुते न्योक्ते बृहद्बृहत् एदरिः । इन्द्राय श्रूपमर्चति ॥ १० ॥ ।

सुतेऽसुते । निऽओक्ते । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इन्द्राय । श्रूपं ।
अर्चति ॥ १० ॥

आकार इच्छन्द्श्च पादपूरणी । यद्वा व्याप्तिवचन आकारः । आ ईषदर्थेऽभि-
व्याप्तावित्यभिधानात् । इच्छन्द्ोऽपिशब्दार्थः । इयति गच्छत्यनुष्ठेयं कर्म प्राप्नो-
तीत्यरियंजमानः । एदरिः सर्वोऽपि यजमान इन्द्राय सुते । इन्द्रार्थमभिषुते
तत्तत्सोमे श्रूपं बलमर्चति । स्तौति । इन्द्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशं श्रूपं ।
बृहत् । प्रौढं । कीदृशायेन्द्राय । न्योक्ते । नियतस्थानाय । बृहते । प्रौढाय ॥ सुते
सुते । पुञ् अभिषवे । क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नित्यवीप्सुरिति वीप्सायां
द्विर्भावः । तस्य परमाश्रेडितमिति द्वितीयस्याश्रेडितत्वेनानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. ।
इत्यनुदात्तत्वं । न्योक्ते । नियतमोको यस्य तस्मै । निशब्दो निपाता आद्युदात्ता
इत्युदात्तः । तस्य यणदेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २.
४. । इत्योकारः स्वरितः । बृहते । बृहन्महतोरुपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. । इत्य-
जादिविभक्तेरुदात्तत्वं । अरिः । ऋ गतौ । अच इः । उ० ४. १४०. । इतीकारप्रत्ययः ।
गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । इन्द्राय । ऋजेंद्रेत्यादिना रन्प्रत्यय
इकार उदात्तः । श्रूपं । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु श्रूपं सह इति पठितं ।
प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति । निघातस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥

गायंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या छन्दोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते । गायंति द्वादशा-
नुष्टुभं त्विति । तु हि ह वा इत्यादिपरिभाषायां तुश्चस्य सूक्तद्वये परिभाषि-
तत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्वं द्रष्टव्यं । ऋषिदेवते पूर्ववत् ॥ अभि-
षवपडहस्योक्त्ये तृतीयसवनेऽष्टावाकस्य गायंतीति स्तोत्रियसूचः । एह्युष्विति
खंडे गायंति त्वा गायत्रिणे आ त्वा गिरो रथीरिव । आ० १. ८. । इति सूचितं ।
अस्मिंस्रुचे प्रथमामृचमाह ॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्च्यैर्कर्मकर्णः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उर्ध्वमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायंति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चंति । अर्कं । अर्किणः ।

ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । उत् । वंशंऽइव । येमिरे ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्बहुप्रज्ञ वेन्द्र त्वां गायत्रिण उजातारो गायंति । स्तुवंति । अर्किणीऽर्चनहेतुमंचयुक्ता होतारोऽकर्मचर्नीयमिन्द्रमर्चंति । शस्त्रगतैर्मैत्रैः प्रशंसंति । ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभृतय इतरे ब्राह्मणास्वामुद्येमिरे । उन्नतिं प्रापयंति । तच्च दृष्टान्तः । वंशमिव । यथा वंशये नृत्यंतः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वंति । यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वंति । तच्च । एतामृचं यास्व एवं व्याचष्टे । नि० ५. ५. । गायंति त्वा गायत्रिणः प्राचंति तेऽकर्मर्किणी ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वेति । अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे । नि० ५. ४. । अर्को देवो भवति यदेनमर्च्यको मंचो भवति यदेनेनार्च्यकर्ममन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृतः कटुकिन्नेति ॥ गायंति । शमिडौ पिन्नाल्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तौ । धातुऽदात्तः । गायत्रिणः । गायत्रं साम येषामुजातृणामस्ति ते । अत इनिठनौ । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । अर्चंति । अर्चं पूजायां । भौवादिकः । शमिडावनुदात्तौ । धातुस्वर एव । पादादित्वान्न निघातः । अर्कं । अर्च्येभिरित्यर्का मंचाः । तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षणयार्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३. ३. ११८. । इति करणे घः । चजोः कु घिस्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति चकारस्य कुलं । ककारः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अर्का मंचा एषां संतीत्यर्किणी होतारः । एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ । पा० ५. २. ११५. २. । इति कृदंतादिनिठनौ यद्यपि प्रतिषिद्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । शतक्रतो । निघातः । संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति स एव शिष्यते । येमिरे । यम उपरमे । तिङ्गतिङ् इति निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यत्सानोः सानुमारुहद्वूर्यस्पष्टं कर्त्तुं ।

तदिन्द्रो अर्धं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुं । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्तुं ।

तत् । इंद्रः । अर्थे । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदा सानोः सानुमारुहत् । यजमानः सोमवह्नीसमिदाद्याहरणयैकस्मात्पर्व-
तभागादपरं पर्वतभागमारुढवान् । तथा भूरि प्रभूतं कर्त्तुं कर्म सोमयागरूपम-
स्पष्ट । स्पष्टवानुपक्रान्तवानित्यर्थः । तत्तदानीमिंद्रोऽयं यजमानस्य प्रयोजनं चेतति ।
जानाति । ज्ञात्वा च वृष्णिः कामानां वर्षिता सन् यूथेन मरुद्गणेन सहैजति ।
कंपते । स्वस्थानाद्यज्ञभूमिमागंतुमुद्युक्त इत्यर्थः ॥ सानोः । पशु दाने । सनोति
ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः । दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो जुण् । उ० १.
३. । शिञ्जादुपधाया वृद्धिः । जिञ्जादाद्युदात्तत्वं च । अरुहत् । रूहेर्लङि तिपि शपि
संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति लघूपधगुणो न भवति । लुङ्लङ्लङ्स्वडुदात्तः ।
सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । निपातैर्यद्यदिहतेति निषेधान्निघातो न भवति ।
भूरि । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६६. । किञ्चानुणाभावः । निञ्जादाद्युदात्तः ।
अस्पष्ट । स्पश् वाधनस्पर्शनयोः । स्वरितजित इत्यात्मनेपदं । लङः प्रथमपुरुषै-
कवचनं त । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । वश्वादिपत्वष्ट्वे । पा० ८. २. ३६. ८.
४. ४१. । लुङ्लङ्लङ्स्वडुदात्त इत्यडागम उदात्तः । स एव शिष्यते । अनुपंगेण
यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । कर्त्तुं । हुकृञ् करणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा०
३. २. ७५. । इति विच् । गुणो रपरत्वं । विचः सर्वापहारी लोपः । करो भावः
कर्त्तुं । अर्थे । अर्तेरुपिकुप्तिगार्तिभ्यस्थञ् । उ० २. ४. । जिञ्जादाद्युदात्तः । यूथेन ।
तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । उ० २. १२. । इति थक्प्रत्ययातो निपातितः । वृष्णिः ।
निरित्यनुवृत्तौ सृवृषिभ्यां कित् । उ० ४. ५०. । इति निप्रत्ययातः । किञ्चानुणाभावः ।
प्रत्ययस्वरेणातोदात्तः । एजति । एजृ कंपने । तिङ्तिङ् इति निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

युक्त्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्षप्रा ।

अथा न इंद्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ ३ ॥

युक्त्वा । हि । केशिनां । हरी इति । वृषणा । कक्षप्रा ।

अथ । नः । इंद्र । सोमपाः । गिरां । उपश्रुतिं । चर ॥ ३ ॥

हे सोमपाः सोमपानयुक्तेन्द्र हरी त्वदीयावश्चै युष्वा हि । सर्वथा संयोजय ।
 अथानंतरं नोऽसदीयानां गिरां स्तुतीनामुपश्रुतिं समीपे श्रवणमुद्दिश्य चर ।
 तत्प्रदेशं गच्छ । कीदृशौ हरी । केशिना । स्कंधप्रदेशे लंबमानकेशयुक्तौ । वृषणा ।
 सेचनसमर्थौ युवानौ । कक्ष्यप्रा । अश्वस्योदरबंधनरज्जुः कक्ष्यः । तस्य पूरकौ
 पुष्टांगावित्यर्थः ॥ युष्वा । अमो लोपश्छांदसः । सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः
 शिष्यते । अचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं । केशिना । प्रशस्ताः केशा
 अनयोः संतीति मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचन-
 स्याकारादेशः । वृषणा । पृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्र-
 तिदिवः । उ० १. १५५. । इति कनिन् । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । वा षपूर्वस्य
 निगमे । पा० ६. ४. ९. । इत्युपधायाः पक्षे दीर्घाभावः । पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा ।
 कक्षयोर्भवं कक्ष्यं सूचं । तत्प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यप्रा । प्रा पूरणे ।
 आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणांतो-
 दात्तत्वं । आकारः पूर्ववत् । अथ । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । नः । अनु-
 दात्तं सर्वमपादादवित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वक्षसाविति नसादेशोऽनुदात्तः ।
 इन्द्र सोमपा । उभावामंचितस्य चेति सर्वानुदात्तौ । गिरां । सावेकाचस्तुतीया-
 दिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्ता । उपशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । श्रुतिशब्देन
 प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तादौ च निति कृत्यतौ । पा० ६. २. ५५. ।
 इति तुवर्जिततादिपरत्वाद्गतेः प्रकृतिस्वरः । चर । निघातः ॥

विशेषविनियोगस्तु यच्च श्रौतो न सूचितः । स्मार्तं तच्च विज्ञानीयाहग्विधा-
 नादिसूचतः ॥ एहि स्तोमानित्यगेषा सूचेऽविशेषाकारेण विनियुक्ता । साधारण-
 विनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वत्रानुसंधेयः ॥ तामेतां सूक्तगतां चतुर्थीमृचमाह ॥
 एहि स्तोमां अभि स्वराभि गृणीह्या स्व ।

ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । स्व ।

ब्रह्म । च । नः । वसो इति । सचा । इन्द्र । यज्ञं । च । वर्धय ॥ ४ ॥

हे वसो निवासकारणभूतेंद्र । एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च स्तोमा-
 नुज्ञातृप्रयुक्तानि स्तोत्राण्यभिस्वर । अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु । तथाध्वर्य-
 वमभिलक्ष्य गृणीहि । शब्दं कुरु । तथा होतृप्रयुक्तानि शस्त्राण्यालक्ष्य स्व ।

शब्दं कुरु । परितोषेण सर्वानुविजः प्रशंसेत्यर्थः । तत् ऊर्ध्वं नोऽस्माकं ब्रह्म
 चान्नं च यज्ञं चानुष्ठीयमानं कर्म च सचा सह वर्धय । सांगत्वसंपादनेन यज्ञं
 वर्धयित्वा तत्फलमन्नं च प्रवृद्धं कुरु । अंध इत्यादिष्वष्टाविंशत्येतेनामसु ब्रह्म
 वर्च इति पठितं ॥ इहि । इण् गतौ । सेहिः । हेरपित्वेन डित्वाद्गुणाभावः ।
 निघातः । आङो सह गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । स्तोमान् । अति-
 स्तुस्वित्यादिना मन् । निष्ठादाद्युदात्तः । उत्तरपदेन संहितायां नकारस्य दीर्घा-
 दटि समानपाद इति रुवं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । भो-
 भगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः ।
 तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । स्वरः ।
 स्तु शब्दोपतापयोः । निघातः । अभि । गतं । गृणीहि । गृ शब्दे । सेह्यपिचेति
 हिः । ऋादिभ्यः ऋ । ई हल्यघोः । पा० ६. ४. ११३. । इतीत्वं । ष्वादीनां ह्रस्वः
 । पा० ७. ३. ६०. । इत्युकारस्य ऋकारः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं । पा० ६. ४. १. १. ।
 इति एत्वं । तिङ्तिङ् इति निघातः । रुव । रु शब्दे । सेह्यपिच्च । शपि प्राप्ते
 व्यत्ययेन शः । तस्य डित्वेन गुणाभावादुवडादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् ।
 तिङ्तिङ् इति निघातः । ब्रह्म । नृहि वृहि वृद्धौ । मनिन्नित्यनुवृत्तौ वृहेरम्
 नलोपश्च । उ० ४. १४७. । इति मनिन् । तत्संनियोगेन नलोपः । अमागमश्च ।
 मिदचोऽन्त्यात्परः । पा० १. १. ४७. । इत्युकारात्परः । यणादेशः । मनिनो निष्ठा-
 दाद्युदात्तत्वं । वसो । आमंचितनिघातः । यज्ञं । यज याचेत्यादिना । पा० ३. ३.
 ९०. । नङ् । प्रत्ययस्वरः । वर्धय । निघातः । अत्र चकारद्वयश्रवणादियमेव
 तिङ्विभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुपज्यते । अतोऽनुपक्तैव प्रथमा न श्रुतेति श्रुताया-
 श्चवायोगे प्रथमा । पा० ६. १. ५९. । इति निघातनिषेधो न भवति ॥

अभिप्लवपडहगतोक्थ्येष्वच्छावाकस्य तृतीयसवन उक्थमिन्द्राय शंस्यमित्य-
 नुरूपस्तृचः । एतूष्विति खंड इदं विश्वा अवीवृधनुक्थमिन्द्राय शंस्यं । आ० ७. ६. ।
 इति सूचितं । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्पिधे ।

शक्नो यथा सुतेषु णो ररणत्सख्येषु च ॥ ५ ॥

उक्थं । इन्द्राय । शंस्यं । वर्धनं । पुरुनिऽसिधे ।

शक्नः । यथा । सुतेषु । नः । ररणत् । सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इंद्रायेंद्रार्थं वर्धनं वृद्धिसाधनमुक्तं शक्तं शंस्यमस्माभिः शंसनीयं । कीदृशा-
 येन्द्राय । पुरुनिष्पिधे । बहूनां शत्रूणां निषेधकारिणे । शक्रः शक्त इन्द्रो नोऽस्मदी-
 येषु सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च सखित्वेष्वपि यथा येन प्रकारेण रारणत् । अतिशयेन
 शब्दं कुर्यात्तथा शंस्यमिति पूर्वचान्वयः । अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं
 पुत्रानस्मात्सख्यानि च बहुधा प्रशंसत्वित्यर्थः ॥ उक्तं । वचेस्थक्प्रत्ययः । उ० २.
 ७. । प्रत्ययस्वरः । शंस्यं । शंसु स्तुतौ । रथंतादचो यत् । शेरनिटीति णिलोपः ।
 तित्स्वरिति प्राप्ते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वर्धनं । करणाधिकरणयोश्चेति करणे
 ल्युट् । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । पुरुनिष्पिधे । बहूनां शत्रूणां निषेधकाय ।
 पिध गत्यां । धात्वादेः पः सः । अत्र निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमानार्थस्य प्राक्प्र-
 योगः । क्षिप्वेति क्षिप् । क्षिपः सर्वापहारी लोपः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. ।
 इति समासः । निसः सकारिणेणो व्यवधानं छांदसत्वादानाद्युपसर्गात्सुनोती-
 त्यादिना । पा० ८. ३. ६५. । धातुसकारस्य षत्वं । निसः सकारस्य पुनाः पुः । पा०
 ८. ४. ४१. । इति षत्वं । पुरुशब्देन कर्मणि पठ्यंतेन समासः । पिधो धातुस्वे-
 रणोदात्तत्वं । निष्पिध इति प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृद्ग्रहणे गतिका-
 रकपूर्वस्यापि ग्रहणात्पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः । शक्नोतीति शक्रः ।
 स्तायित्तचिर्वचिशकीत्यादिना । उ० २. १३. । रक्प्रत्ययः । यथा । प्रकारवचने थल् ।
 लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वोऽकार उदात्तः । सुतेषु । क्तः प्रत्ययस्वेरुदात्तः । नः ।
 नसो नकारस्य नश्च धातुस्योरुपुभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति संहितायां णत्वं । रार-
 णत् । रण शब्दार्थः । धातोरैकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् । यङोऽचि चेति लुक् ।
 प्रत्ययलक्षणेन । पा० ६. १. ९. । द्विर्भावो हलादिशेषः । दीर्घोऽक्तिः । पा० ७. ४.
 ८३. । इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन सन्नाद्यंता धातव इति धातुसंज्ञायां लिङर्थे
 लेङिति हेतुहेतुमद्भावलक्षणे । पा० ३. ३. १५६. । लिङर्थे लेट् । अत्र हींद्रकर्तृकं
 रारणनमुक्त्यशंसनस्य कर्तव्यत्वे हेतुः । लेटस्तिप् । इत्थं लोपः परस्मैपदेष्वि-
 तीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं परस्मैप-
 दमदादिवच्च द्रष्टव्यमित्यदादिवद्भावाददिप्रभृतिभ्यः शप् इति प्राप्नो लुग्वहुलं
 छंदसीति निषिध्यते । शपोऽनुदात्तत्वाच्चातोरेतोदात्त एव शिष्यते । शपा लसार्व-
 धातुक्तस्य व्यवधानाच्च परतो विधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न
 भवति । न च तिङ्ङितिङ् इति निघातः । अत्र यथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यां
 । पा० ८. १. ३६. । इति निषेधात् । चवायोगे प्रथमेति वाच निघातो न भवि-

यति । अत ह्युत्तरवाक्ये सख्येषु चेति चानुकृष्टविभक्त्यपेक्षयेयं प्रथमा तिङ्-
भक्तिः । सख्येषु । सख्युः कर्माणि सख्यानि तेषु । कर्मणि चेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यः
। पा० ५. १. १२६. । इति सखिशब्दाद्यप्रत्ययः । तत्र भसंज्ञायां यस्येति च । पा०
६. ४. १४८. । इतीकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तमिस्सखिख ईमहे तं राये तं सुवीर्ये ।

स शक्र उत नः शक्रदिन्द्रो वसु दयमानः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तं । राये । तं । सुऽवीर्ये ।

सः । शक्रः । उत । नः । शक्रत् । इन्द्रः । वसु । दयमानः ॥ ६ ॥

सखित्वे निमित्तभूते सति तमित्तमेवेन्द्रमीमहे । प्राप्नुमः । तथा राये धनार्थं
तमीमहे । तथा सुवीर्ये शोभनसामर्थ्यनिमित्तं तमीमहे । उत । अपि च शक्रः
शक्तिमान्स इन्द्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शक्रत् । अस्मदीयरक्षणे
शक्तोऽभूत् । सप्तदशयाज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । तदनुसारेणेंद्रं याचामह
इति व्याख्येयं ॥ सख्युर्भावः सखित्वं । तस्य भावस्त्वतलौ । पा० ५. १. ११९. ।
इति त्वः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे । ईङ् गतौ । डिङ्त्वादात्मनेपदं । दिवादिभ्यः
श्यन् । बहुलं छंदसीति श्यनो लुक् । तिङ्गितिङ् इति निघातः । राये । ऊङि-
दमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुवीर्ये । शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भवितृवाचि-
नानेन भावो लक्ष्यते । सुवीर्यत्वं इत्यर्थः । बहुव्रीहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौ च
। पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शक्रोतीति शक्रः । स्फायितंचिवंचिश-
कीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शक्रत् । शक्नु शक्तौ । धातुसंबन्धाधिकारे छंदसि
लुङ्लल्लिलटः । पा० ३. ४. ६. । इति लुङ् । यतः शक्रोत्यतस्तमीमह इति धातु-
संबन्धः । लुङ्स्तिप् । पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५. । इति
च्लैरङादेशः । बहुलं छंदसीत्यङागमाभावः । तिङ्गितिङ् इति निघातः । वसु ।
निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः । उ० १. १०. । निङ्त्वादाद्युदात्तत्वं । दयमानः । दय
दानगतिरक्षणाहिंसादानेषु । अनुदात्तेङ्त्वादात्मनेपदं । लटः शानजादेशः । शपः
पित्वादनुदात्तत्वं । शानचश्चित् इत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वादुपदेशाच्छप उत्तरत्वेन
परत्वात्सर्वधातुकत्वानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

गायंतीति सूक्ते सप्रमीमृचसाह ॥

सुविवृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादातमिद्यशः ।

गवामपं व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥ ७ ॥

सुऽविवृतं । सुनिःऽअजं । इन्द्र । त्वाऽदातं । इत् । यशः ।

गवां । अपं । व्रजं । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यशोऽन्नं कर्मफलभूतं सुविवृतं सुष्टु सर्वत्र प्रसृतं सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं त्वादातमिद्वया शोधितं च संपन्नमिति शेषः । इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थं गवां व्रजं निवासस्थानमपवृधि । अपवृतमुद्धाटितद्वारं कुरु । हे अद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधो धनं कृणुष्व । संपादय ॥ सुविवृतं । वृज् वरणे । कर्मणि क्तप्रत्ययः । विशब्देन प्रादिसमासः । विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि क्तांते परतो गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. १ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिष्टदंसि बहुलं । पा० ६. २. १९९. १ इत्युकार उदात्तः । पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवकार उदात्तः । ननु वृतमित्येव कृदंतं न तु विवृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे-स्तदंतस्य ग्रहणमिति वचनात् । सुविवृतमित्यत्र च समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति । तत्कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् । उच्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमि-त्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदंतव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदंत-व्यपदेशः । एवं क्तांतव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया । तथा च कर्मणि क्तांत उत्तरपदे परतो गतिरनंतर इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि परादिष्टदंसि बहुलमित्येवं नास्ति विस्तारः । तथा हि । सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदादिरिकार एवोदात्तः स्यात् । विवृतमिति समासे यद्यप्युकारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमिति समासस्य सति शिष्टत्वेन बली-यस्त्वात्तत्रत्य एवोत्तरपदादाविकार एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति । उच्यते । गतिरनंतर इत्यत्रानुवृत्तेः क्तग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रीयते । तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनंतरग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनेनैव चाभि-प्रायेणानंतरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्र व्यवहितस्याभिश्चक्ष्यं मा भूदिति प्रत्युदाहृतं । तस्मात्सुविवृतमित्युकार एवोदात्त इति स्थितं । सुनिरजं । अना-

यासेन निरवशेषं प्राप्यं । अज गतिक्षेपणयोः । सुनिसोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः ।
 ईषहुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । पा० ३. ३. १२६. । नं चात्र सुशब्दस्य निसा
 व्यवधानं शङ्कनीयं । सुशब्दस्य ह्युपपदमात्रं । खलो निमित्तं नानन्तर्यं । अत
 एव सुपरिहरं दुःपरिहरमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववद्व्रतिसमासे लितीति
 प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निसा समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
 स एव शिष्यते । पुनः सुशब्देन समासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण-
 मिति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादात्तं । त्वया
 शोधनेन विशदीकृतं । दैम् शोधने । आदेच उपदेशेऽशिति । पा० ६. १. ४५. ।
 इत्यात्वं । सत्यपि हि पकारे नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमित्येजन्त एवायं । निष्ठेति
 'कर्मणि क्तः । दाधा घृदाप् । पा० १. १. २०. । इत्यच्चादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया
 अभावाद्दो दहोः । पा० ७. ४. ४६. । इति ददादेशो न भवति । ननु दाप् लवन
 इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्तच्चादाविति निषेधः । न पुनर्लाक्षणीकस्य दैपः ।
 लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणीकस्येति नियमा-
 दिति चेत् । न । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति प्रतिप्रसवात् । युष्मच्छच्चातृती-
 यैकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः । त्वावेकवचन इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः ।
 अतो गुण इति पररूपत्वं । भसंज्ञायां टेरित्यदृशब्दस्य लोप उदात्तनिवृत्तिस्व-
 रेणाकार उदात्तः । कर्तृकरणे कृता बहुलं । पा० २. १. ३२. । इति तृतीयायाः
 समासः । तत्पुस्वे कृति बहुलं । पा० ६. ३. १४. । इति तृतीयाया अथ्यलुक् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४६. । इति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । यशः । अशू व्याप्नौ । अशेर्युट् च । उ० ४. १०२. । इत्यमुन् । तत्संनि-
 योगेन धातोर्गुहागमः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । गवां । प्रातिपदिकस्वरः । सावे-
 काच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं । न गोश्वन्साववरेणिति निषिध्यते । वृधि । वृज्
 वरणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । बहुलं
 छंदसीति श्रोरपि लुक् । निधातः । कृणुष्व । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो
 नुम् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटस्थास् । पा० ३. ४. ७६. । यासः से । पा० ३. ४. ६०. ।
 सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ९१. । कर्तरि शप्ति प्राप्ते । पा० ३. १. ६६. । धिन्वि-
 कृण्वोरञ्च । पा० ३. १. ६०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः ।
 तस्यातो लोपः । पा० ६. ४. ४६. । इति लोपः । अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । पा०
 १. १. ५७. । इत्यकारलोपस्य स्यानिवद्भावात्तद्धूपधगुणौ न भवति । अच सति

शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बा-
धित्वा तिङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । राधः । असुनन्तो निष्ठादाद्युदात्तः । अद्रिवः ।
अद्रिवज्जं । तदस्यास्तीति मनुप् । छंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्वं ।
संबुद्धावुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । पा० ६.
१. ६८. । मनुवसो रु संबुद्धौ छंदसि । पा० ८. ३. १. । इति रुत्वं । विसर्जनीयः ।
आमं चित्तस्य च निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नहि त्वा रोदसी उभे ऋधायमाणमिन्वतः ।

जेषः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥ ८ ॥

नहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋधायमाणं । इन्वतः ।

जेषः । स्वः ऽवतीः । अपः । सं । गाः । अस्मभ्यं । धूनुहि ॥ ८ ॥

हे इंद्र ऋधायमाणं शत्रुवधं कुर्वाणं त्वां रोदसी उभे द्यावापृथिव्यावपि
त्वदीयं महिमानं व्याप्तुं नहीन्वतः । न समर्थे इत्यर्थः । तादृशस्त्वं स्वर्वतीः
स्वर्लोकेयुक्ता अपि वृष्टिरूपा जेषः । जयेः । प्रेरयेत्यर्थः । अपां स्वर्गसंव-
धश्चान्यत्र दिवो वृष्टिं च्यावयतीति श्रुतं । किंच वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्तेरूर्ध्वम-
स्मभ्यं क्षीरादिरसप्रदा गाः संधूनुहि । सम्यक् प्रेरय ॥ नहि । नजो हिशब्देन
सह सुपा । पा० २. १. ४. । इति समासः । समासत्वादंतोदात्तत्वं । त्वा । अनुदात्तं
सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । रोदसी । रुदेरसुन् । निष्ठा-
दाद्युदात्तः । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति ङीप् । उभे । प्रातिपदिकस्वरेणां-
तोदात्तः । श्या सहैकादेश उदात्तः । ऋधायमाणं । नृहंतीत्यृधा । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति विच् । दृश्यिहणस्य विध्यंतरोपसंयहणार्थत्वान्नकारलोपो हकारस्य
च घकारः । अनुधा ऋधा भवतीत्यभूततद्भावे लीहितादिङाभ्यः क्यप् । पा०
३. १. १३. । इति क्यप् प्रत्ययो भवति । सं ह्याकृतिगणः । लोपश्च हलः । पा०
३. १. १२. । इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च । वा क्यघेः । पा० १. ३. ९०. । इत्यात्मनेपदं ।
लटः शानच् । शपोऽदुपदेशात्पराञ्छानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । क्यघः प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्योदात्तत्वं । इन्वतः । इवि व्याप्ति ।
इदितो नुम् धातोरिति नुम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । लडादेशस्य तस्य लसार्व-
धातुकस्वरण धातुस्वर एव शिष्यते । हि चेति निषेधात्तिङ् इति निघातो न

भवति । जेषः । जेः प्रार्थनायां लिङ्-र्थे लेट् । तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । कर्तरि शप् प्राप्ते तदपवादः सिङ्गुलं लेटीति सिप् । अडागमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । स्वरासामस्तीति स्वर्वत्यः । न्यङ्स्वरौ स्वरितौ । फि० ४. ६. । इति स्वरशब्दः स्वरितः । मतुपङ्गीपौ पित्वादनुदात्तौ । संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां । पा० १. २. ३९. । इत्येकश्रुतिः । स्वरित एव शिष्यते । अपः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । धूनुहि । धूञ् कंप्ने । लोटः सेह्यपिच्च । स्वादिभ्यः श्रुः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति प्राप्तस्य लुक्छादसत्वादभावः ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवनेऽद्यावाकस्य षट्स्रोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन् युगल आश्रुत्कर्णेति तृचोऽनुरूपः । एह्युष्विति खंडे श्रुधी हवं तिरश्चा आश्रुत्कर्णे श्रुधी हवं । आ० ७. ८. । इति सूचितं । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

आश्रुत्कर्णे श्रुधी हवं नू चिह्धिष्व मे गिरः ।

इंद्र स्तोमंमिमं ममं कृष्व युजश्चिदंतरं ॥ ९ ॥

आश्रुत्कर्णे । श्रुधि । हवं । नू । चित् । दुधिष्व । मे । गिरः ।

इंद्र । स्तोमं । इमं । ममं । कृष्व । युजः । चित् । अंतरं ॥ ९ ॥

हे आश्रुत्कर्णे सर्वतः श्रोतारौ कर्णौ यस्य तादृगिंद्र हवमसदीयमाह्वानं नु क्षिप्रं श्रुधि । शृणु । मे मम होतुगिरश्चित्स्तुतीरपि दधिष्व । चित्ते धारय । किंच । मम मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समूहं युजश्चित्स्वकीयसंख्युरप्यंतरं कृष्व । आसन्नं कुरु । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदसदीयस्तुतिष्वपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्णे । आ समंताच्छृणुत इत्याश्रुत् । क्षिप् । ह्रस्वस्य तुक् । तादृशौ कर्णौ यस्य । आमंचितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । श्रुधी । श्रु श्रवणे । लोटो हिः । श्रुवः शृ च । पा० ३. १. ७४. । इति विहितश्रोत्रं हुलं छंदसीति लुक् । तत्सन्नियोगशिष्टत्वाच्छ्रुभावोऽपि निवर्तते । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिः । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवत् । पा० ८. १. ७२. । इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्तिष्ठतिङ् इति निघातो न भवति । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । हवं । हेज् स्पृह्यायां शब्दे च । बहुलं छंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे कृते पश्चादुकारा-

तत्वेन ऋदोरप् । पा० ३.३. ५७. । इत्यप्रत्ययः । अपः पित्वाद्यीतिस्वरः । नु ।
 संहितायामृचि तुनुषमश्रुतङ्कुचोरुषाणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । चित् ।
 चादिरनुदात्तः । दधिष्व । दधातेलोद् । यासस्से । सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४.
 ९१. । शपः श्रुः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वादि । छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकस्यापि स्वीका-
 रादिडागमः । आकारलोपः । निघातः । मे । मम । तवममौ इति । पा० ७.
 २. ९६. । इत्यनेन मपर्यंतस्य ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते युष्म-
 दस्मदोर्इति । पा० ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । कृष्व । डुकृज करणे । लोद् ।
 यासस्से । सवाभ्यां वामौ । शपो बहुलं छंदसीति लुक् । सति शिष्टत्वात्प्रत्य-
 यस्वरः । पादादित्वाच्च निघातः । युजः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अंतरं ।
 वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

विद्म हि त्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं ।

वृषंतमस्य हूमहे ऊतिं सहस्रसातमां ॥ १० ॥

विद्म । हि । त्वा । वृषन्ऽतमं । वाजेषु । हवनऽश्रुतं ।

वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । ऊतिं । सहस्रऽसातमां ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वां विद्म । जानीमः । कीदृशं त्वां । वृषंतमं । कामानामतिशयेन वर्षि-
 तारं । वाजेषु संपामेषु हवनश्रुतं । अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारं । वृषंतमस्याति-
 शयेन कामादीनां वर्षितुस्त्योतिं रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य हूमहे । त्वामाह्वयामः ।
 कीदृशीमूतिं । सहस्रसातमां । अतिशयेन धनसहस्राणां दात्री ॥ विद्म । विदो
 लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्यचोऽत-
 स्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वृषंतमं । पृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्युवृषितक्षि-
 राजिधन्विद्युप्रतिदिवः । उ० १. १५५. । इति कनिन् । निष्ठादाद्युदात्तः । तमपः
 पित्वात्स एव शिष्यते । अयस्मयादीनि छंदसि । पा० १. ४. २०. । इति भत्वेन पद-
 त्वाभावान्नलोपाभावः । पा० ८. २. ७. । पदत्वाच्च टिलोपाभावः । पा० ६. ४. १४३. ।
 वाजेषु । वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः । हवनश्रुतं । इ इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंद-
 सीति ल्युटि संप्रसारणं । हवनं शृणोतीति हवनश्रुतं । तुगागमः । वृषंतमस्य ।
 उक्तं । हूमहे । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । ऊतिं । ऊतियूतीत्यादिनांतोदात्तो निपातितः । सहस्रसातमां ।

सहस्रं सनोतीति सहस्रसाः । षण्णु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७. । विड्नोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१. । इत्याकारादेशः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्वादेव शिष्यते ॥

एकादशीमृचमाह ॥

आ तू न इद्र कौशिक मंदसानः सुतं पिव ।

नव्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिं ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इद्र । कौशिक । मंदसानः । सुतं । पिव ।

नव्यं । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रसां । ऋषिं ॥ ११ ॥

हे इद्र तु क्षिप्रं नोऽस्मान्प्रत्यागच्छेति शेषः । हे कौशिक कुशिकस्य पुत्रेन्द्र
मंदसानो हृष्टो भूत्वा सुतमभिषुतं सोमं पिव । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य
पुत्रस्तथापि तद्रूपेणेंद्रस्यैवोत्पन्नत्वात्कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धं । अयं वृक्षांतोऽनुक्रम-
णिकायामुक्तः । कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्ब्रह्मचर्यं चचार । तस्येंद्र
एव गाथी पुत्रो जज्ञ इति । हे इद्र नव्यं सर्वेदेवैः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरमायुर्जी-
वितं प्र सू तिर । प्रकर्षेण सुष्ठु वर्धय । ततो मां सहस्रसां सहस्रसंख्याकलाभो-
पेतमृषिमतीन्द्रियद्रष्टारं कृधि । कुरु ॥ तु । संहितायामृचि तुनुयमद्युतकुचोरुष्या-
णामिति दीर्घः । नः । संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । इद्र । आमंचित-
निघातः । कौशिक । निघातः । मंदसानः । ह्रस्वन् । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्न-
कांतिगतिषु । असानजित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८४. ।
इत्यसानच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । सुतं । प्रत्ययस्वरः । नव्यं । णु स्तुती ।
अचो यत् । गुणः । वांतो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. । इत्यवादेशः । यतोऽनोव
इत्याद्युदात्तत्वं । आयुः । उसि निदित्यनुवृत्तावेतेर्णिच्च । उ० २. ११४. । इत्युसि-
प्रत्ययः । णित्त्वाद्ब्रह्मायादेशौ । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सु । निपातस्येति संहिताया
दीर्घत्वं । तिर । तरतेर्त्यत्येन शः । ऋत इक्षातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं ।
अतो हेरिति हेर्लुक् । कृधि । डुकृञ् करणे । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । शृशृ-
णुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । सहस्रसां । उक्तं । ऋषिं । ऋषी गतौ । इचि-
त्यनुवृत्ताविगुपधात्किञ्च । कित्त्वानुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

प्रवर्ग्यं परि त्वेत्याभट्टयात् । स्पृष्टोदकमिति खंडे परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि

उरु इति खंडे शौनकेन सूचितं । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं । तस्य प्रथ-
मायाः पूर्वमर्द्धं शस्त्वोत्तरेणार्द्धं नोत्तरस्याः पूर्वमर्द्धं व्यतिषंजति पादैः पादा-
ननुष्टुप्कारं प्रागुक्तमाया इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते । प्र वो मह इति
खंडे इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषंगा इति । तथा पृष्ठ्यस्य पंचमेऽहनि
निष्केवल्ये शस्त्र इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपस्तृचः । स्तोमे वर्धमान इति
खंडे सूचितं । उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन् । आ० ७. १२. ।
इति । अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रं विश्वा अवीवृधन्समुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥ १ ॥

इंद्रं । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसं । गिरः ।

रथिऽतमं । रथिनां । वाजानां । सत्पतिं । पतिं ॥ १ ॥

विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतय इंद्रमवीवृधन् । वर्धितवत्यः । कीदृश-
मिंद्रं । समुद्रव्यचसं । समुद्रवद्वाप्रवतं । रथीनां रथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये
रथीतमं । अतिशयेन रथयुक्तं । वाजानामन्धानां पतिं स्वामिनं । सत्पतिं सतां
सन्मार्गवर्तिनां पालकं ॥ विश्वाः । विशेः कृन् । नित्स्वरः । अवीवृधन् ।
वृधेर्णिचि चङ्गुर्च्ङित्यनुवृत्तौ नित्यं छंदसि । पा० ७. ४. ८. । इत्युकारस्य ऋकार-
विधानात्तद्धूपधगुणाभावः । निघातस्वरः । समुद्रव्यचसं । व्यचेरमुन् । गाङ्गुटा-
दिभ्योऽङिण्डित् । पा० १. २. १. । प्राप्तस्य ङित्वस्य व्यचेः कुटादित्वमनसि । पा०
१. २. १. १. । इत्यसिनिषेधाद्ग्रहिज्येत्यादिना ङिति विधीयमानं संप्रसारणं । पा० ६.
१. १६. । न भवति । समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदकृतिस्वरत्वं ।
रथीतमं रथीनां । रथशब्दादुत्पन्नस्येनङ्छादसं दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च ।
वाजानां । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । सत्पतिं । पत्यावैश्वर्ये । पा० ६. २. १८. । इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सख्ये तं इंद्रं वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।

त्वामभि प्र णोनुमो जेतांरमपेराजितं ॥ २ ॥

द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः । अ० ४. ६. । इति सूचितं । तथा हविर्धानप्रवर्तने सेयं परिधानीया । हविर्धाने प्रवर्तयंतीति खंडे परि त्वा गिर्वण इति परिदध्यात् । अ० ४. ९. । इति सूचितं । तथा ब्राह्मणं च । परि त्वा गिर्वणो गिर इत्युत्तमया परिदधातीति । तामेतां द्वादशीमृचमाह ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धऽआयुं । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ १२ ॥

हे गिर्वणः । अस्मदीयस्तुतिभागिन्द्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरोऽस्मदीया स्तुतयस्त्वा त्वां परि भवन्तु । सर्वतः प्राप्तुवन्तु । कीदृश्यो गिरः । वृद्धायुमनु प्रवृद्धेनायुषेणोपेतं त्वामनुसृत्य वृद्धयो वर्धमानाः । किंचित्ता गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहेतवो भवन्तु ॥ गिर्वणः । गीर्भिर्वन्यत इति गिर्वणाः । वन षण् संभक्तौ । सर्वधातुभ्योऽसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावच्छादसः । आमंचितनिघातः । विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वृद्धायुं । वृधु वृद्धौ । क्तप्रत्ययः । उदितो चेतीटः क्तप्रत्यये विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायामिडभावः । प्रत्ययस्वरः । इण् गतौ । छंदसीणः । उ० १. २. । इत्युण् । णित्त्वावृद्धिः । आयादेशश्च । वृद्धमायुर्यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृद्धयः । वृधेः क्तिनि तितुच्तथसिसुसरक्तेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडभावः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । जुष्टाः । श्वीदितो निष्ठायां । पा० ७. २. १४. । इतीडभावः । जुष्टार्पिते इत्यनुवृत्तौ नित्यं मंचे । पा० ६. १. २१०. । इत्याद्युदात्तत्वं । जुष्टयः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । क्तिन् । तितुचेतीडभावः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे विशो वर्गः ॥

इंद्रं विश्वा इत्यर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्री जेतृनामक ऋषिः । तथा चानुक्रांतं । इंद्रमष्टौ जेता मधुच्छंदस इति । छंदस्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तं । इंद्रो देवतानुवर्तते । विनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवल्ये कृत्स्नसूक्तं शंसनीयं ।

उरु इति खंडे शीनकेन सूचितं । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं । तस्य प्रथ-
मायाः पूर्वमर्द्धर्चे शस्त्वोत्तरेणार्द्धर्चेनोत्तरस्याः पूर्वमर्द्धर्चे व्यतिषंजति पादैः पादा-
ननुष्टुप्कारं प्रागुक्तमाया इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते । प्र वो मह इति
खंड इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषंगा इति । तथा पृष्ठचस्य पंचमेऽहनि
निष्केवल्ये शस्त्र इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपसृचः । स्तोमे वर्धमान इति
खंडे सूचितं । उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन् । आ० ७. १२. ।
इति । अस्मिन्भूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रं विश्वा अवीवृधन्समुद्रव्यचसं गिरं ।

रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥ १ ॥

इंद्रं । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रऽव्यचसं । गिरं ।

रथिऽतमं । रथिनां । वाजानां । सत्पतिं । पतिं ॥ १ ॥

विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतय इंद्रमवीवृधन् । वर्धितवत्यः । कीदृश-
मिंद्रं । समुद्रव्यचसं । समुद्रवद्वाप्तवतं । रथीनां रथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये
रथीतमं । अतिशयेन रथयुक्तं । वाजानामन्धानां पतिं स्वामिनं । सत्पतिं सतां
सन्मार्गवर्तिनां पालकं ॥ विश्वाः । विशेः कृन् । नित्स्वरः । अवीवृधन् ।
वृधेर्णिचि चङ्युर्द्धदित्यनुवृत्तौ नित्यं छंदसि । पा० ७. ४. ८. । इत्युकारस्य ऋकार-
विधानात्तद्धूपधगुणाभावः । निघातस्वरः । समुद्रव्यचसं । व्यचेरमुन् । गाङ्गुटा-
दिभ्योऽङ्गिणञिङ् । पा० १. २. १. । प्राप्नस्य डित्स्य व्यचेः कुटादित्वमनसि । पा०
१. २. १. १. । इत्यसिनिषेधाद्ब्रह्मिज्येत्यादिना ङिति विधीयमानं संप्रसारणं । पा० ६.
१. १६. । न भवति । समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदकृतिस्वरत्वं ।
रथीतमं रथीनां । रथशब्दादुपपन्नस्येनङ्छादसं दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च ।
वाजानां । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । सत्पतिं । पत्यावैश्वर्ये । पा० ६. २. १८. । इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सख्ये तं इन्द्रं वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।

त्वामभि प्र णोनुमो जेतांरमर्षराजितं ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । श्वसः । पते ।
त्वां । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारं । अपराजितं ॥ २ ॥

हे श्वसस्यते बलस्य पालकेन्द्र ते तव सख्येऽनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयं वाजिनोऽन्वतो भूत्वा मा भेम । श्वभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतस्त्वामभयहेतुमभिप्रणोनुमः । सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः । कीदृशं त्वां । जेतारं । युद्धेषु जयशीलं । अपराजितं । क्वपि पराजयरहितं ॥ सख्ये । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । प्रत्ययस्वरः । वाजिनः । वाजोऽन्वमेपामस्तीति वाजिनः । प्रत्ययस्वरः । भेम । जिभी भये । लुङ्ङत्तमवहुवचनं मस् । नित्यं ङितः । पा० ३. ४. ९९. इति सलोपः । बहुलं छंदसीति त्रैलुङ् । छंदस्युभयथेति त्रिङ् आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः । न माङ्गोगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यङागमप्रतिषेधः । श्वसस्यते । श्वसः षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योषेषु । पा० ८. ३. ५३. । इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं । सुवामंचितपरंगवद्भावेन । पा० २. १. २. । पदद्वयनिघातः । नोनुमः । णु स्तुती । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । यङो लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरिति द्विर्भावः । गुणो यङ्लुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लटो मस् । अदादिवद्भावाच्छपो लुक् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । पा० ८. ४. १४. । इति संहितायां णत्वं । जेतारं । जि जये । ताच्छील्यादिषु नृन् । जित्यादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९७. । इत्याद्युदात्तत्वं । अपराजितं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यंत्यृतयः ।

यदी वाजस्य गोमंतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥ ३ ॥

पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । ऊतयः ।

यदि । वाजस्य । गोऽमंतः । स्तोतृभ्यः । मंहते । मघं ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य संबन्धिनी रातयो धनदानानि । पूर्वीरिनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा । अस्येन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः । एवं सतीदानीतनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्यः ऋत्विग्भ्यो गोमतो गोसहितस्य वाजस्यान्वस्य पर्याप्तं मघं

धनं यदि मंहते । दक्षिणारूपेण ददाति तदानीमूतयो बहुधनदानपूर्वकालीन्द्र-
स्यास्मद्विषयाणि रक्षणानि न विदस्यन्ति । विशेषेण नोपेक्षीयते ॥ मघं रेक्ण
इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः । दाति दासती-
त्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं । पूर्वीः । पुरुशब्दस्य वोतो गुणव-
चनादिति ङीष् । आद्यस्योकारस्य दीर्घञ्छांदसः । जसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधं
बाधित्वा वा छंदसि । पा० ६. १. १०६. इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ङीपः प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तत्वं । रातयः । मंचे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. ।
इति क्तिन् उदात्तत्वं । दस्यन्ति । दस उपक्षये । दिवादिभ्यः श्यन् । निघातः ।
ऊतयः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । यदि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां
निपातस्य चेति दीर्घत्वं । स्तोतृभ्यः । एङ् स्तुतौ । धात्वादेः घः सः । तृचश्चिच्चा-
दंतोदात्तत्वं । मंहते । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुक्स्वरेण तिङ्-
तिङ् इति निघातो न भवति निपातैर्यद्यदिहतेति निषेधात् ॥

अभिप्लवपडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवनेऽद्यावाकस्य पुरां भिंदुर्युवा कविरिति
स्तोत्रियस्तृचः । तथा च सूचितं । एह्यूष्वित्युपक्रम्य पुरां भिंदुर्युवा कविर्वृषा
हसि राधसे । आ० ७. ८. इति । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

पुरां भिंदुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

इंद्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वजी पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुरां भिंदुः । युवा । कविः । अमितौजाः । अजायत ।

इंद्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वजी । पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत । संपन्नः । कीदृग्गुणक इति तदुच्यते ।
पुरासुरपुराणां भिंदुर्भेत्ता । युवा । कदाचिदपि बलीपलितादिवार्धकरहितः ।
कविर्मेधावी । अमितौजाः । प्रभूतबलः । विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टो-
मादेर्धर्ता पोषकः । वजी । यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः । पुरुष्टुतः ।
बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ भिंदुः । भिदिर् विदारणे । कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदि-
व्यधिगृधिधृपिहशिभ्यः । उ० १. २३. इति कुप्रत्ययः । तस्य छंदस्युभयपेति सार्व-
धातुक्संज्ञायां रुधादिभ्यः भ्रम् । मिह्वादत्यादचः परो भवति । भ्रसोरह्योपः ।
अनुस्वारपरसवर्णौ । पा० ८. ४. ५८. । अचः परस्मिन्पूर्वविधाविति प्राप्तस्य

स्थानिवन्नावस्य न पदांतेत्यादिना । पा० १. १. ५८. । निषेधः । युवा । यु मिश्र-
णाभिमिश्रणयोः । कनिन्यवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कतिन् । निह्ना-
दाद्युदात्तः । कविः । कु शब्दे । अच इतितीप्रत्ययस्वरः । अमितीजाः । अमित-
शब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ।
विश्वस्य । अशिमुपीत्यादिना । उ० १. १५०. । कन् । निह्नादाद्युदात्तः । कर्मणः ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । निह्त्वरः । धर्ता । नृच । चित्त्वादन्तोदात्तः ।
वज्री । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । पुरुष्टुतः । स्तुतस्तोमयोऽहं दसि । पा० ८-
३. १०५. । इति यत्वं । बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः । थाथयञ्क्ताजबिचकाणां । पा० ६. २.
१४४. । इयन्तोदात्तत्वं । तृतीयासमासे हि थाथादिस्वरापवादः । तृतीया कर्मणि
। पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्विवो विलं ।

त्वां देवा अविभ्युपस्तुज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वं । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः । विलं ।

त्वां । देवाः । अविभ्युपः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबन्धिनीर्गा अपहत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपित-
वान् । तदानीमिन्द्रस्तद्विलं स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्विलान्ना निःसारया-
मास । तदिदमुपख्यानमिन्द्रो वलस्य विलमपौरुणोदित्यादिब्राह्मणेषु मन्त्रांतरेषु
च प्रसिद्धं । तदेतद्वृद्धि निधायायं मन्त्रः प्रवर्तते ॥ हे अद्रिवः । वज्रयुक्तेन्द्र त्वं
गोमतो वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबन्धि विलमपावः ।
स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि । तदानीं तुज्यमानासो वलेन हिंस्यमाना देवा
अविभ्युपस्त्वदीयरक्षया वलादभीताः संतस्त्वामाविषुः । प्राप्तवन्तः ॥ अप ।
निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः । वृज् वरणे । लङ् । सिप् । इतश्च लोपः । स्वा-
दिभ्यः श्रुः । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । गुणो रपरत्वं हल्ङ्यादिलोपः ।
विसर्जनीयः । अडागमः । अद्रिवः । अद्रिरस्यास्तीति मतुप् । छंदसीर इति
यत्वं । संबोधन उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ । मतुवसो रु
संबुद्धौ छंदसि । पा० ८. ३. १. । इति रुत्वं । विलं । नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्यु-

दातृत्वं । अविभ्युषः । जिभी भये । लिट् । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजत्वे ।
 कसुष्वेति लिटः कसुरादेशः । आदिनियमात्प्राप्त इत् वस्वेकाजाद्वसामिति निय-
 मान्निवर्तते । जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्ताद्वसोः संप्रसारणं । पर-
 पूर्वत्वं । शासिवसिधसीनां चेति षत्वं । अचि श्रुधात्वित्यादिना प्राप्तमियङादेशं
 बाधित्वा एरनेकाच इति यणादेशः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 तुज्यमानासः । तुजेर्हिंसार्थात्परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच् । सार्वधातुके
 यक् । पा० ३. १. ६७. इति यक् । तस्माददुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानु-
 दातृत्वं । यकार एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविषुः । अव रक्षणादिषु । अस्माद्-
 त्वर्याल्लुङो ऋः । तस्य सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । पा० ३. ४. १०९. इति जुम् ।
 सिच इडागमः । आडजादीनां । पा० ६. ४. ७२. इत्याडागमः । आदेशप्रत्यययो-
 रिति षत्वं ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिंधुमावदन् ।

उपातिष्ठत गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥ ६ ॥

तवं । अहं । शूर । रातिभिः । प्रति । आयं । सिंधुं । आऽवदन् ।

उप । अतिष्ठत । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥ ६ ॥

हे शूर संप्रामे शौर्ययुक्तेन्द्र तव रातिभिस्त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैरहं होता
 प्रत्यायं । त्वां पुनरागतोऽस्मि । पुरा बहुषु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वाद्-
 स्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते । किं कुर्वन् । सिंधुं स्पन्दमानं सोममावदन् ।
 सर्वतः कषयन् । अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः । हे
 गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयेन्द्र । कारवः कर्तार ऋत्विग्यजमाना उपातिष्ठत । पुरा
 धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः । उपस्थाय च तस्य तादृशस्यौदार्योपेतस्य ते तव
 धनदानं विदुः । जानन्ति ॥ गिर्वणस्सृष्टं यास्तु इत्थं निर्वृते । गिर्वणा देवो भवति
 गीर्भिरेन वनयन्ति । नि० ६. १४. इति । रेभो जरितेत्यादिषु चयोदशसु स्तोतृनामसु
 कारुण्यः पठितः । तव । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । रातिभिः । मन्त्रे वृषेत्यादिना
 क्लिबुदात्तः । आयं । इणो लङ् । तस्यस्यमिपां ताम्तन्तामः । पा० ३. ४. १०१. ।
 इत्यमादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । आडागमः । वृद्धायादेशौ ।
 तिष्ठतिङ् इति निघातः । सिंधुं । स्पन्दू प्रस्रवणे । निदित्यनुवृत्तौ स्पन्दः संप्रसारणं

घञ् । उ० १. ११. । इत्युप्रत्ययो धकारश्चांतादेशः । निच्चादाद्युदात्तः । आवदन् ।
 वद व्यक्तायां वाचि । लट् शतृ । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातु-
 कस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । आडा सह कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. ।
 इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतिष्ठन्त । उपान्मन्त्रकरणे । पा० १. ३.
 २५. । इत्यात्मनेपदं । गिर्वणः । वन पण संभक्तौ । असुन् । आमन्त्रितस्य चेति
 निघातः । विदुः । विद ज्ञाने । लट् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् ।
 विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति ऋस् । पादादित्वान्न निघातः । संहि-
 तायां युष्मत्तत्तत्तस्युःष्वन्तःपादं । पा० ८. ३. १०३. । इति पत्वं । घृना घुरित्युत्तरस्य
 तकारस्य घृत्वं । तस्य । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं न गोश्वत्सावर्णेति
 निषिध्यते । कारवः । कृवापाजीत्यादिना । उ० १. १. । उण् । प्रत्ययस्वरः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मायाभिर्दि मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः ।

विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥ ७ ॥

मायाभिः । इद्र । मायिनं । त्वं । शुष्णं । श्रवं । अतिरः ।

विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषां । श्रवांसि । उत् । ति ॥ ७ ॥

हे इद्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामक-
 मसुरं मायाभिस्तत्प्रतिकूलैः कपटविशेषैः । यद्वा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः ।
 हिंसितवानसि । एतच्च यास्केनोक्तं । इद्रः शुष्णं जघान । नि० ३. ११. । इति । शुष्णं
 पिप्रुमित्यादिमन्त्रे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिरा मेधावन्तोऽनुष्ठातारस्तस्य तादृशस्य
 ते तव महिमानं-विदुः । जानन्ति । तेषां जानतामनुष्ठातृणां श्रवांस्यन्वान्युत्तिर ।
 वर्द्धय ॥ केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु माया वयुनमिति पठितं ।
 श्रवः शब्दं यास्को निर्वक्ति । श्रव इत्यन्नाम श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. ।
 इति । मायाभिः । माह माने । माच्छाससिसूभ्यो यः । उ० ४. १११. । इति यप्रत्ययः ।
 प्रत्ययस्वरः । मायिनं । मायास्यास्तीति मायी । ग्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः ।
 प्रत्ययस्वरः । शुष्णं । शुष् शोषणे । अस्मादन्तर्भावितरण्यर्थान्नित्यनुवृत्तौ तृषि-
 शुधिरसिभ्यः क्तिच् । उ० ३. १२. । इति नप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । अतिरः ।
 तरतेर्लङि व्यत्ययेन शः । तस्य द्वित्वेन गुणाभावादृत इच्चातोरिति । विदुष्टे

तस्य । गतमंचे गतं । मेधिराः । मिधृ मेधृ । मेधाहिंसनयोः । औणादिक इरन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । अवांसि । नद्विषयत्वादाद्युदात्तः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

इंद्रमीशानमोजसाभि स्तोमां अनूपत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा संति भूयसीः ॥ ८ ॥

इंद्रं । ईशानं । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूपत ।

सहस्रं । यस्य । रातयः । उत । वा । संति । भूयसीः ॥ ८ ॥

स्तोमाः स्तोतार ऋत्विज ओजसा बलेनेशनं जगतो नियाजकमिंद्रमभ्य-
नूपत । सर्वत्र स्तुतवन्तः । यस्येन्द्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्योपे-
तानि संति । उत वा । अथवा भूयसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः संति ।
तमिंद्रमिति पूर्वचान्वयः ॥ इंद्रं । ऋजेत्रेत्यादिना रन् । निच्चादाद्युदात्तः । ईशानं ।
लटः शानच् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । धातोरनुदात्तेच्चात्तास्यनु-
दात्तेत्यादिना शनचोऽनुदात्तत्वं । ओजसा । नद्विषयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः ।
अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । अनूपत । णु स्तुतौ । णो
नः । लुङ् । व्यत्ययेन ऋत्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । च्छेः सित् । अस्य धातोः
कुटादित्वेन सित्चो ङित्वाद्गुणाभावः । इडभावच्छांदसः । दीर्घत्वं च । अडागमः ।
सहस्रं । कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. । इति द्वितीयाक्षरमुदात्तं । रातयः । मंचे
वृषेत्यादिना क्तिन्मुदात्तः । उत । प्रातिपदिकस्वरः । वा । चादिरनुदात्तः । संति ।
प्रत्ययादाद्युदात्तत्वं । तिष्ठतिङ् इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिपे-
धात् । स हि व्यवहितोऽपि भवतीत्युक्तं । भूयसीः । सहस्रादतिशयेन बह्व्यो
भूयस्यः । अत्र विभक्त्यस्य सहस्रस्य संनिधिवल्लादुपपदत्वप्रतीतिर्द्विवचनविभ-
ज्योपपदे तरवीयमुनौ । पा० ५. ३. ५७. । इति बहुशब्दादीयमुन् । बहोर्लोपो
भू च बहोः । पा० ६. ४. १५६. । इतीकारलोपः प्रकृतेर्भूरादेशश्च । ईयमुनो निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं । उगितश्चेति ङीप् ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थानुवाके षट् सूक्तानि । तत्राग्निं दूतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य काण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्घिरण्यस्तृपादित्युक्तं गायत्रमेव छंदः । अग्निदेवताकत्वं विस्पष्टं । अत एवानुक्रम्यते । अग्निं द्वादश मेधातिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति पादो अग्निदेवतो निर्मेथ्य आहवनीयश्चेति । विनियोगस्तु प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्यग्निं दूतमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडेऽग्निमीळेऽग्निं दूतं । आ० ४. १३ । इति सूचितं । तथा पृष्ठ्यषडहस्य द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रं । पृष्ठ्यस्याभिप्लवेनोक्ते अहनी इति खंडे सूचितं । अग्निं दूतमिति द्वितीये । आ० ७. १० । इति । दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निं दूतमित्येका नमः प्रवक्तु इति खंडे सूचितं । ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे । आ० १. २. । इति । अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं ॥ १ ॥

अग्निं । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुं ॥ १ ॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मन्त्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते । अग्निर्देवानां दूत आसीदुशनाः काव्योऽसुराणामिति । तादृशं देवदूतमग्निमस्मिन्कर्मणि वृणीमहे । संभजामः । कीदृशं । होतारं । देवानामाह्वानां । विश्ववेदसं । सर्वधनोपेतं । अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं । शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदस्मृच्छः पठितः । होतारं । ह्रेञ् स्पृक्षायां शब्दे च । ताच्छीत्यादिषु तृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणे परपूर्वत्वे गुणः । निह्नादाद्युदात्तः । विश्ववेदसं । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुक्रतुं । क्रत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवंत विस्पतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥ २ ॥

अग्निंऽअग्निं । हवींमभिः । सदा । हवंत । विस्पतिं । हव्यऽवाहं । पुरुऽप्रियं ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पाव-

कादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीप्सा । तं हवीमभि-
 राह्यानकरणैर्मन्त्रैः सदा हवन्त । निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कीदृशं । वि-
 श्पतिं । विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकं । हव्यवाहं । यजमानसमर्पितस्य
 हविषो देवान्प्रति वोढारं । अत एव पुरुप्रियं । बहूनां प्रीत्यास्पदं ॥ अग्नि-
 मग्निं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमाग्नेडितमित्युत्तरस्या-
 ग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । हवीमभिः । ह्वेज् स्पृष्टायां शब्दे च ।
 आह्वानकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारस्वातंत्र्यात्कर्तृत्वविवक्षयान्येभ्योऽपि दृश्यन्त
 इति कर्तरि मनिन् । तस्य छान्दस ईडागमः । बहुलं छन्दसीति धातोः संप्रसारण
 परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । निच्चादाद्युदात्तत्वं । सदा । सर्वैकान्येत्यादिना । पा० ५.
 ३. १५. २ सर्वशब्दाद्वाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति
 सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । हवन्त । ह्वेजो लट् । ऋत्यान्तादेशः । टेरेत्वाभाव-
 ष्छान्दसः । अपि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं । तिङ्प्रतिङ् इति निघातः । वि-
 श्पतिं । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते परादिच्छन्दसि बहुलमित्युत्त-
 रपदाद्युदात्तत्वं । हव्यवाहं । वह प्रापणे । वहश्च । पा० ३. २. ६४. । इति शिवप्रत्ययः ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुप्रियं । पुरुणां प्रियं । समासांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अग्ने देवा इहा वह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे । असि होता न ईज्यः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तऽवर्हिषे । असि । होता । नः ।

ईज्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जज्ञानोऽरण्योरुत्पन्नस्त्वं वृक्तवर्हिष आस्तरणार्थं छिन्नेन वर्हिषा
 युक्ताय । तं यजमानमनुग्रहीतुमिह कर्मणि हविर्भुजो देवानावह । नोऽस्मदर्थं
 होता देवानामाह्वाता त्वमीज्यः स्तुत्योऽसि ॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि
 समानपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । जज्ञानः । जनी
 प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्युपधालीपः । द्विवचनेऽचि । पा० १.
 १. ५९. । इति तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विवचनं । चित्त्वादन्तोदात्तः । वृक्तवर्हिषे ।
 ओन्नश्चू छेदने । निष्ठेति क्तप्रत्ययः । यस्य विभायेतीदृशप्रतिषेधः । वृक्तं वर्हिर्यज-
 मानाय येन वा ऋत्विजा । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । असि । अस्तेः सिप् ।
 अदिप्रभृतिभ्यः णप् इति णपो लुक् । तासस्त्योलोपः । पा० १. ४. ५०. । इति

सकारस्य लोपः । पादादित्वात् निघातः । होता । ह्यतेस्ताच्चीत्यादिषु तृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । निष्ठादाद्युदात्तः । ईञः । ईड स्तुतौ । ऋहलोऽर्थत् । पा० ३. १. १२४. । तित्स्वरिते प्राप्त ईडवंदवृशंसदुहां एयतः । पा० ६. १. २१४. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

ताँ उ॒श॒तो वि बो॒धय॒ यद॒ग्ने या॒सि दू॒त्यं । दे॒वैरा सं॒त्ति व॒र्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उ॒श॒तः । वि । बो॒धय॒ । यत् । अ॒ग्ने । या॒सि । दू॒त्यं । दे॒वैः । आ । सं॒त्ति । व॒र्हिषि ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्कारणाहूयं यासि । देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि तस्मात्कारणादुशतो हविः कामयमानान्तान्देवान् हविःस्वीकारार्थं विबोधय । विबोध्य च बर्हिष्यस्मिन्कर्मणि तैर्देवैः सह आसत्ति । आसीद । आगत्योपविश ॥ तान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां रूढं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः । वश कान्तौ । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । यहि-ज्येत्यादिना संप्रसारणं । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यासि । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । दूतस्य भागः कर्म वा दूत्यं । दूतस्य भाग-कर्मणी । पा० ४. ४. १२०. । इति यत् । तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनाव इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति निवर्तते । अतस्तित्स्वरितमित्येव भवति । शेषनिघातः । सत्ति । सीदसि । षड् विशरणगत्यवसादनेषु । लटः सिपि शपो बहुलं छंदसीति लुक् । न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाप्नेत्यादिना सीदादेशो न भवति । बर्हिषि । बृह बृहि बृद्धौ । बृहेर्नलोपश्च । उ० २. १०५. । इतीसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः ॥

पंचमीमुच्यमाह ॥

घृ॒ताह॒वनं दी॒दिवः प्र॒ति स्म रि॒पतो द॒ह । अ॒ग्ने त्वं र॒क्ष॒स्विनः ॥ ५ ॥

घृ॒तं ऽआ॒ह॒वन । दी॒दि ऽवः । प्र॒ति । स्म । रि॒पतः । द॒ह । अ॒ग्ने । त्वं । र॒क्ष॒स्विनः ॥ ५ ॥

हे घृताहवनः घृतेनाहूयमान दीदिवो दीप्यमानाग्ने त्वं रक्षस्विनो रक्षोमुक्तान् रिपतो हिंसकान् शत्रून्प्रत्यस्माकं प्रतिकूलान्दह स्म । सर्वथा भस्मीकुरु ॥ घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । अत्र जुहोतेरवि-

वक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्भुतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वं । अतो नैषा तृतीया च होश्छंदसि । पा० २. ३. ३. । इति कर्मणि तृतीया । किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २. ३. १८. । इति करणावाचिन्येव । अतः कर्तृकरणे कृता बहुलं । पा० २. १. ३२. । इति समासः । तच्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चाद्विभक्तावुत्पन्नायामामंचितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । दीदिवः । दीव्यतेर्लिटः क्लृप्तः । तस्य वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादि-
 डभावः । द्विर्वचनं । हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः । क्लृप्तः । कित्वाद्गुणाभावः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. । इति दीर्घत्वमभ्यासस्य । संबुद्धावुगिदचामिति नुम् । संयोगांतस्य लोप इति सकारलोपे नकारस्य मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसीति रुत्वं । विसर्गः । पदात्परत्वादांमंचितनिघातः । ननु पूर्वामंचितस्याविद्यमानत्वात्पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः । न च नामंचिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । उभयोरग्निपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमनन्वयेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्पूर्वस्य न परांगवद्भावो येनैकपद्येन निघातः स्यात् । अत एव हीडे रतेऽदिते सरस्वतीत्यादौ पृथक् प्रथगाद्युदात्तत्वमिति । उच्यते । अत्र दीदिव इति नाग्निपदविशेषणं किंतु घृताहवनपदस्यैव द्योतनार्थं । घृताहवन इति विशेषणत्वेन विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादग्निविशेषणता । तच्च दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वान्नामंचिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्यात्सुवामंचित इति परांगवद्भावे शेषनिघातेनापि स्वरोपपत्तिरिति । इडे रंत इत्यादौ तु नैवं परस्परान्वय इति वैषम्यं । रिपतः । रुष रिप हिंसाया इति । भौवादिकस्य लटः शत्रादेशे शपि छांदसो गुणाभावः । तौदादिकस्य वा रुश रिश हिंसायामित्यस्य छांदसं पत्वं । विकरणस्य शस्य ङित्वाद्गुणाभावः । रक्षसृशब्दादस्मायामेधासृजो विनिः । पा० ५. २. १२१. । इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

अग्निमंथनेऽग्निनाग्निः समिध्यत इत्येषानुवचनीया । प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषित इति खंडे सूचितं । अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना । आ० २. १६. । इति । एषैवाग्निमत इत्यस्यानुवाक्या । अथाग्नेय्य इति खंडेऽग्नावग्निप्रणयन

इत्युपक्रम्य सूचितं । यद्वो वयं प्रमिताम व्रतान्यग्निनाग्निः समिध्यते । आ० ३, १३ । इति । तामेतां पृष्टीमृचमाह ॥

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुहास्यः ॥ ६ ॥

अग्निना । अग्निः । सं । इध्यते । कविः । गृहपतिः । युवा । हव्यवाद् । जुहास्यः ॥ ६ ॥

अग्निराहवनीयाख्यस्तस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह समिध्यते । सम्यक् दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । कविः । मेधावी । गृहपतिः । यजमानगृहस्य प्रालोकः । युवा । नित्यतरुणः । हव्यवाद् । हविषो वोढा । जुहास्यः । जुहूरूपेण मुखेन युक्तः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवा । यु मिश्रणे । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । निह्नादाद्युदात्तः । हव्यं वहतीति हव्यवाद् । वहश्चेति श्विप्रत्ययः । णिह्नादुपधावृद्धिः । गतिकारकोपपदात्कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहास्यः । ह्वयेतऽनयेति जुहूः । हुवः श्रुवच्च । उ० २, ६१ । इति क्तिप् । तत्संनियोगाद्दीर्घः । श्रुवद्भावाद्भिर्भावः । चुत्वजन्ते । प्रादिपदिकस्वरेणातोदात्तः । जुहूरास्यं यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शेषनिघातः । यणदेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८, २, ४ । इत्याकारः स्वरितः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवसमीवचातनं ॥ ७ ॥

कविं । अग्निं । उप । स्तुहि । सत्यधर्माणं । अध्वरे । देवं । अमीवऽचातनं ॥ ७ ॥

हे स्तोतृसंघ । अध्वरे क्रतावग्निमुपस्तुहि । उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशं । कविं । मेधाविनं । सत्यधर्माणं । सत्यवदनरूपेण धर्मेणीपेतं । देवं । द्योतमानं । अमीवचातनं । अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं ॥ सत्यं धर्मो यस्येति सत्यधर्मा । धर्मादनिच् केवलात् । पा० ५, ४, १२४ । इत्यनिच् समासांतः । अंतःपदेन तस्य समासत्वाभिधानाद्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दोऽम रोग इत्यस्मात् शेषयद्बहुव्रीह्यापीवा-

ष्वामीवाः । उ० १. १५३. इति वन्प्रत्यय ईडागमे च निपातः । निष्ठादाद्यु-
दात्तः । चते चदे याचने चेत्यस्माद्धिसार्थात् णिजन्तान्धादित्वात् ल्युः । पा० ३.
१. १३४. योरनादेशः । योरनिटीति येलोपः । लितीति धातोरकारस्योदात्तत्वं
। न च स्वरे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । न यदांतद्विर्वचनेत्यादिना
प्रतिषेधात् । अमीवानां चातन इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव
शिष्यते ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

यत्स्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव सपर्येति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वां । अग्ने । हविः ऽपतिः । दूतं । देव । सपर्येति । तस्य । स्म । प्रऽअविता ।
भव ॥ ८ ॥

हे अग्ने देव यो हविष्पतिर्यजमानो देवदूतं त्वां सपर्येति । परिचरति । तस्य
यजमानस्य प्राविता भव स्म । अवश्यं रक्षको भव ॥ हूयत इति हविः । अर्चि-
श्रुचीत्यादिना । उ० २. १०४. इसिः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । हविषः पतिर्ह-
विष्पतिः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । पा० ८. ३. ४५. इति पत्वं । पत्या-
वैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सपरशब्दात्कङ्गादिभ्यो यगिति यक् । धातुप्र-
करणाद्गुणप्रतिषेधाद्यर्थाद्यकः कित्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात्ततो विहितस्य यक्
आर्धधातुकत्वे सत्यतो लोप इति लोपः । सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां
तिप् । कर्तरि शप् । तस्मिन्पूर्वस्यातो गुण इति परपूर्वत्वं । यकः प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तत्वं । शपा सहैकादेशस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । तिङ्निङ् इति
निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या यो अग्निं
देववीतय इत्येषा । अथाग्नेय इष्टय इति खंड सूचितं । यो अग्निं देववीतये
कुवित्सु नो गविष्टये । आ० ३. १३. इति । तामेतां याज्यां सूक्तगतां नवमी-
मुचमाह ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविवांसति । तस्मै पावक मृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निं । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽअविवांसति । तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतुयागार्थ-

मग्निमाविवासति । अग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्या करोति । हे पाव-
काग्ने तस्मै मृळय । तं यजमानं सुख्य ॥ देववीतये । वीं गतिप्रजननकांत्यश्न-
खादनेष्वित्यस्मादशनार्थात् क्तिन् । देवानां वीतिर्यसिन्त्यागे स देववीतिः । बहु-
वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नद्विषयस्यानिसंतस्येति पर्युदासाच्चविःशब्दोऽतो-
दात्तः । मनुषः सर्वानुदात्तत्वात् एव शिष्यते । आविवासति । वा गतिगन्धनयोः ।
अस्मादंतर्भावितव्यथादागमयितुमिच्छतीत्यर्थे सन् । आह्वानेच्छा परिचर्यायां
पर्यवस्यतीति विवासतिशब्दः परिचर्यार्थे निघंटौ पठितः । द्विर्भावः । अग्न्यासस्य
ह्रस्वः । सन्त्यतः । पा० १.४.७९ । इतीत्वं । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । तिष्ठतिङ्
इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । तिङि चोदात्तवति । पा०
८.१.७१ । इत्याङो निघातः । सह सुपा । पा० २.१.४ । इत्यच सहेति योगवि-
भागादाङ्स्तिङा सह समासे समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमि-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्मै । क्रियायहणं कर्तव्यमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

पवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या स नः पावक दीदिव इति पौर्णमासेने-
ष्टिपशुसोमा उपादिष्टा इति खंडे सूचितं । स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक
रोचिषा । आ० २.१. । इति । तामेतामनुवाक्यां सूक्तगतां दशमीमृचमाह ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । उप । यज्ञं ।

हविः । च । नः ॥ १० ॥

हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थमिह देवयज-
नदेशे देवानावह । ततो नोऽस्मदीयं यज्ञं तच्चयं हविश्चोप देवसमीपे प्रापयेति
शेषः ॥ दीदिवः । दिवु क्रीडादौ । छंदसि लुङ्लटलिट् इति वर्तमाने लिट् ।
क्सुः । द्विर्भावो हलादिशेषः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
वस्वेकाजाह्वसामिति नियमाहसोरिट्प्रतिषेधः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्व-
लीति लोपः । क्सुः । क्तिन्वाहुणाभावः । संबुद्धावुगिदचामित्यादिना नुम् ।
हल्ङ्यादिलोपः संयोगांतलोपः । नकारस्य तु मनुवसोरिति स्त्वं । विसर्गः ।
अग्ने । पादादित्वाच्च निघातः । देवाँ इहेत्यच दीर्घादटि समानपाद इति स्त्वं ।
आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति
रोर्यकारः । लोपः शाकृत्यस्येति यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न भवति ।

इह । इदमो ह इति सप्तम्यन्ताच्चप्रत्ययः । इदम इश् । तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वे
सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सप्तम्या लुक् । तद्धितश्चासर्व-
विभक्तिः । पा० १. १. ६६. । इत्यव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ६२. । इत्युत्तरस्याः
सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषं ॥ ११ ॥

सः नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिं । वीरवती । इषं ॥ ११ ॥

हे अग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वकैरप्यसंपादिनेन गायत्रेण गायत्रीच्छंदस्के-
नानेन सूक्तेन स्तवानः स्तूयमानः स त्वं नोऽस्मदर्थे रयिं धनं वीरवतीं पूरपु-
त्रप्रभृत्यपत्ययुक्तामिषमन्नं चाभर । संपादय ॥ स्तवानः । पृञ् स्तुती । धात्वादेः
षः सः । स्वरितजित इत्यात्मनेपदं । लटः शानच् । कर्तरि शप् । बहुलं छंदसीति
लुगभावः । गुणावादेशौ । आने मुक् । पा० ७. २. ६२. । इति मुग्न भवत्य-
नित्यमागमशासनमित्यागमानुशासनस्यानित्यत्वात् । शपः पित्वादानुदात्तत्वं ।
शानचश्चिह्नादंतोदात्तस्यादुपदेशाच्छपः परत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर
एव शिष्यते । भर । ह्यहोर्भश्छंदसीति भत्वं । गायत्रेण । गायत्र्याः संवंधि
गायत्रं । तस्येदं । पा० ४. ३. १२०. । इत्यणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नवीयसा ।
नवशब्दादतिशायनिक इयमुन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः । वीरवती । मतुञ्डीपोः
पित्वादानुदात्तत्वं । अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अग्नें शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥

अग्नें । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिऽभिः । इमं । स्तोमं । जुषस्व ।

नः ॥ १२ ॥

हे अग्ने शुक्रेण शोचिषा त्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्त्वक्तु-
तसर्वदेवताह्वानसाधनस्तोत्रैश्च युक्तस्त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्रविशेषं
जुषस्व । सेवस्व ॥ विश्वशब्दो विशेः क्रान्तो निह्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः ।
देवशब्दः पचाद्यजंतः । चिह्नादंतोदात्तः । देवानां हूतय आह्वानान्यासु स्तुति-

ध्विति देवहूतयः स्तुतयः । बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तूयति ऽनेनेति स्तोमः ।
अतिस्तुस्त्रित्यादिना मन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशचं द्वितीयमाग्रीसूक्तं । तस्य काखो मेधातिथिर्ऋषिः ।
गायत्रं छंदः । प्रत्युचं प्रतीयमानाः सुसमिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः ।
तथा चानुक्रमणिकायामृक्संख्यामृषिं छंदश्चानुवृत्तिबलात्सिद्धवक्तव्य देवता
उदाहृताः । सुसमिद्ध इतीध्मः समिद्धो वाग्निस्तनूनपान्नराशंस इळो वहिर्दे-
वीर्द्वार उपासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्य-
स्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति प्रत्युचं देवता । एतदाग्रीसूक्तमिति । विनि-
योगस्तु पशौ सुसमिद्धो न आवहेति काखमाग्रीसूक्तं । एकादशप्रयाजा इति
खंडे सूचितं । समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा । आ० ३. २. इति । तस्मिन्सूक्ते
प्रथमामुचमाह ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥
सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते । होतरिति । पावक ।
यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धनामकत्वं नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुय-
हार्यं देवानावह । हे पावक शोधक होतर्होमनिष्पादकारणे यक्षि च । यज च ॥
सुसमिद्धः । समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात्प्रादिसमासः । शोभनवा-
चिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण बहुलं । पा० २. १. ५७. इति समिद्धपदेन
कर्मधारयसमासः । सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः । कर्मधारयेऽनिष्टा । पा०
६. २. ४६. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गति-
त्वात्प्रादिसमासे गतिरनंतर इति समो यदुदात्तत्वं तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
स्यास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवाँ अग्ने । पूर्ववदुत्त्वानुनासिके । हवि-
ष्मते । हविरस्यास्तीति मत्तुप् । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. इति भत्वेन
पदत्वस्य बाधितत्वान्न रुत्वं । होतः पावकशब्दयोरामंचितयोः पृथक्पृथगेव क्रि-
यान्वये परस्परमसामर्थ्यात्परांगवद्भावाच्च तन्निबंधनमैकस्वर्ये । न च द्वितीय-

स्यामंचितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्ये । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्व-
स्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात्पादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि
होतरित्यस्य विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वं । अत एवाविद्यमानवत्त्वा-
त्सामर्थ्येऽपि न परांगवद्भाव इति नैकस्वर्यसिद्धिः । अतो होतरिति विशेष्यं ।
अतः पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वाद्धोतरिति वि-
शेष्यं । तच्च सामान्यवचनमिति नामंचिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्र-
तिषेधात्पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामंचितस्याष्टमिकनिघातेन च परांग-
वद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि । यजेल्लोटः सिपि
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ब्रध्नादिना यत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । सेर्हिंरा-
देश्छांदसत्वान्न भवति । सिपः पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । न च
तिङ्गितिङ् इति निघातः । पूर्वकस्य पावकेत्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादप-
रत्वात् । अत एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेत् ।
न । यक्षिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात् । ननु नामंचिते
सामानाधिकरण इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं । न च पावकपदस्याविद्य-
मानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः । यक्षिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पावकपदं
पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात् । होत.पदकार्यमविद्यमानत्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वा-
द्विद्यमानवदेवेति भवत्येवेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः ।
अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षया यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्यं । अत्र
यक्षीत्यस्य चशब्दपरत्वाच्चादिषु चेति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मधुमंतं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमंतं । तनूऽनपात् । यज्ञं । देवेषु । नः । कवे । अद्या । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे कवे मेधाविन् अग्ने तनूनपादेतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीयं
मधुमंतं रसवंतं यज्ञं हविर्वीतये भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि । कुरु प्रापयेत्यर्थः ॥
मधुमंतं । फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च । उ० १. १८. । इति मन्य-
तेरुप्रत्ययो धकारश्चातदेशः । निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य निष्ठादाद्युदात्तो मधुशब्दः ।
तनूनपात् । आमंचितनिघातः । अद्या । सद्यःपरुदित्यादिनास्मिन्काल इत्यर्थे
द्यप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यथय-

त्वादव्ययादाप्सुप इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सेहिरादेशः । धिन्विकृण्वोरच्चेति शपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः । तत्सन्नि-
योगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्वा-
धूपधगुणो न भवति । उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. १. इति हेर्लुङ्ग-
न भवत्युत्तश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति वचनात् ।
तिङ्ङितिङ् इति निघातः । वीतये । मंचे वृषेपपचमनविदभूवीरा उदात्त इति
क्तिनुदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥ ३ ॥

नराशंसं । इह । प्रियं । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । मधुऽजिह्वं । हविःऽकृतं ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशेऽस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमग्निमुपह्वये ।
आह्वयामि । कीदृशं । प्रियं । देवानां प्रीतिहेतुं । मधुजिह्वं । मधुरभाषिजिह्वो-
पेतं । माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा । हविष्कृतं । हविषो निष्पादकं ॥ नरा-
शंसः । नरशब्दो नृ नय इत्यस्मादबन्तः । प्रत्ययस्य पित्वाच्चातुस्वर एव शिष्यते ।
शंसत्यस्मिन्निति शंसः । हलश्चेत्यधिकरणे घञ् । नराणां शंस इति समासे कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । पा० ६. २. १४०. १. इति
पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः । अत एव वनस्पत्यादिषु पाठान्नरशब्दस्य दीर्घत्वं ।
इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इतितीशादेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं ।
प्रीणातीति प्रियः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् ।
जडिदमित्यादिना विभक्तेस्तात्तत्वं । ह्वये । निघातः । मधुजिह्वं । मधुशब्दस्या-
द्युदात्तत्वमुक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं । हविः-
करोतीति हविःकृतं । किपि ह्रस्वस्य तुक् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्व ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्नें सुखतमे रथे देवाँ ईक्षित आ वह । असि होता मनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्नें । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईक्षितः । आ । वह । असि । होता ।

मनुऽहितः ॥ ४ ॥

इदंशब्दाभिधेय हे अग्ने । ईळितोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन
 सुखहेतौ कस्मिंश्चिद्रूपे देवान्स्थापयित्वा कर्मभूमावावह । इदंशब्दाभिधेयत्वमत्र
 सूचयितुमीडित इति विशेषणं । मनुर्हितः । मनुना मंचेण मनुष्येण वा यज-
 मानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वातासि ॥ सुखतमे ।
 सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप् । तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः । पा० ५. २.
 ९४. १. इति लुक् । अतिशयेन सुखः सुखतमः । तमपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदि-
 कस्वरः । रथे । रमु क्रीडायां । रमंतेऽस्मिन्निति रथः । हनिकुषिनीरमिका-
 शिभ्यः कथन् । उ० २. २. इति कथन् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २.
 १०. इतीदमप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३१. मकारलोपः ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं । ईडितः । ईड स्तुतौ । निष्ठेति क्तः । इडागमः । तस्यागमा
 अनुदात्ता इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि
 समानंपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः । भोभगो
 इत्यादिना रोयत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न
 भवति । आ । निपातत्वादाद्युदात्तः । असि । असु भुवि । लटः सिप् । अदि-
 प्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तासस्त्योर्लोप इति सकारस्य लोपः । होता ।
 ताच्छीत्ये तृन् । सौ ऋदुशन इत्यादिना । पा० ७. १. ९४. अनङ् । डिच्चा-
 दन्तादेशः । अमृन्नित्यादिना । पा० ६. ४. ११. उपधादीर्घः । हस्त्वादिलोपन-
 लोपौ । निच्चादाद्युदात्तः । मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । मन ज्ञाने । मृस्वृ-
 स्निहिवथसिबसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च । उ० १. १०. इत्युप्रत्ययः । तत्र निदि-
 त्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । हितः । दधातेर्निष्ठेति कर्मणि क्तः । दधातेर्हिरिति
 हिरादेशः । मनुना हित इति समासे तृतीयायाः स्थाने सुपां मुलुगित्यादिना
 स्वित्यादेशः । तस्य रुत्वं । लुगभावच्छादसः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृ-
 तित्स्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तुणीत बर्हिर्नानुपघृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्ष्णं ॥ ५ ॥

स्तुणीत बर्हिः । आनुपक् । घृतऽपृष्ठं । मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्ष्णं ॥ ५ ॥

हे मनीषिणो बुद्धिमंत ऋत्विजः । बर्हिर्देवं स्तुणीत । वेदेरुपयाच्छादयत ।
 अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः सूच्यते । कीदृशं बर्हिरास्तरणीयं । आनुपक् ।

अनुक्रमेण सक्तं । परस्परं संबद्धं । घृतपृष्ठं । घृतपूर्णानां सुचां वह्निष्यासादि-
 तत्वाद्भूतं पृष्ठ उपरिभागे यस्य वह्निषस्तद्भूतपृष्ठं । यत्र यस्मिन्वह्निष्यमृतस्यामृत-
 समानस्य घृतस्य चक्षणं दर्शनं भवति । यद्वा । मरणरहितस्य देवस्य वह्निना-
 मकस्याग्नेर्दर्शनं भवति । तद्वह्निः स्तृणीतेति पूर्वचान्वयः ॥ स्तृणीत । स्तृज्
 आच्छादने । लोहमध्यमपुरुषस्य बहुवचनं । लोटो लङ् । पा० ३. ४. ८५. ।
 तस्थस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. । इति यस्य तादेशः । ऋादिभ्यः घ्रा । ई ह्रस्वघोः
 । पा० ६. ४. ११३. । इतीत्वं । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं । पा० ६. ४. १. १. । इति णत्वं ।
 घ्वादीनां ह्रस्वः । पा० ७. ३. ६०. । इति धातोर्ह्रस्वत्वं । सति शिष्टस्वरवलीयस्व-
 मन्यत्र विकरणेभ्यः । अतस्तिङ् एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । वह्निः । बृहर्नलोपश्च
 । उ० २. १०५. । इतीस्प्रत्ययनलोपौ । प्रत्ययस्वरः । आनुषङ् । आ समन्तादनु-
 षजतीत्यानुषङ् । पञ्ज संगे । धात्वादेः पः सः । किप्चेति किप् । अनदितां
 । पा० ६. ४. २४. । इति लोपः । आङ्न्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमांसः ।
 उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना पत्वं । घृतपृष्ठं । घृ क्षरणदीप्त्योः । निष्ठेति क्तः ।
 प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनी-
 षिणः । आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्य । न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतं ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नजो
 जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्षणं । चक्षिङ्
 ष्यक्तायां वाचि । वागभिव्यक्तिवाचिधातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति । ल्युट् च
 । पा० ३. ३. ११५. । इति भावे ल्युट् । योरनादेशः । तस्यार्द्धधातुकत्वाच्चक्षिङ्
 ख्याज् । पा० २. ४. ५४. । इति ख्याजादेशे प्राप्तेऽसनयोश्च । पा० २. ४. ५४. ३. ।
 इति प्रतिषेधः ॥

पथीमृचमाह ॥

वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

वि । श्रयन्तां । ऋतुऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः । अद्या । नूनं । च । यष्टवे ॥ ६ ॥

द्वारो यज्ञस्य शालाद्वाराणि विश्रयन्तां कपाटोद्घाटनेन विध्रियन्तां । कीदृश्यः ।
 ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धयिष्यः । देवीः । द्योतमानाः ।
 असश्चतः । असश्चन्त्यः । उद्घाटनेन प्रवेष्टृपुरुषसंगरहिताः । यद्वा । असश्चतः ।
 प्रवेष्टृपुरुषरहितान्यज्ञगृहान्तपुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमानिन्य एतत्संज्ञका अग्नि-

विशेषमूर्तयो विश्रयन्तां । विशेषेण सेवन्तां । द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । अद्यास्मिन्दिने नूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं । चकाराहि-
नान्तरेष्वपीति द्रष्टव्यं ॥ चृतावृधः । चृतं वर्धयन्तीत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितरण्यथा-
क्किप्चेति क्किप् । उपपदसमासः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
वृधिर्धातुस्वरेणोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ।
देवीः । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । देवशब्दात्पचाद्यजन्तात्पुंयोगादाख्यायां
। पा० ४. १. ४८. इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । विभक्त्या सहैकादेश उदात्ते-
नोदात्त इत्युदात्तः । असञ्चतः । ग्लुञ्चु पञ्च गतौ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः ।
लटः, श्चादेशः । द्वाराभावे न विद्यन्ते सञ्चन्तो गञ्चन्तो येषु प्राग्वंशादिषु तान-
सञ्चतः । अद्या । सद्यःपरुदित्यादिना द्यप्रत्ययातो निपातितः । तद्धितश्चा-
सर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्परस्या विभक्तेर्लुक् । प्रत्ययस्वरेणातोदात्तः । संहि-
तायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नूनं । एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तत्वं ।
यष्टवे । यजेत्सुमर्थे सेसेनित्यादिना । पा० ३. ४. ९. तवेन्प्रत्ययः । वश्चादिना
पत्वं । निह्नादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

नक्तोषसा सुपेशसा स्मिन् यज्ञ उर्प ह्यये । इदं नो बर्हिः सदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसा । सुऽपेशसा । स्मिन् । यज्ञे । उर्प । ह्यये । इदं । नः । बर्हिः ।
आऽसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्द उषःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनी । इह तु तत्कालाभिमा-
निवह्निमूर्तिद्वये प्रयुज्येते । नक्तोषसा नक्तोषोनामिके वह्निमूर्ती अस्मिन्प्रवर्त्त-
माने यज्ञकर्मण्युपह्वये । आह्वयामि । किमर्थं । नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामास्तीर्णं
वर्हिर्देभमासदे । आसत्तुं । प्राप्तुं । कीदृश्यौ । सुपेशसा । शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तं
चोषाश्च नक्तोषसा । द्वितीयादिवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः । मलोप उपधा-
दीर्घश्चादसी । देवताद्वये च । पा० ६. २. १४१. इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृति-
स्वरत्वं । सुपेशसा । शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते । पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दो
नव्विषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वस्यापवादत्वेना-

द्युदात्तं द्विचं छंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडि-
दमित्यादिनाः विभक्तिरुदात्ता । आसदे । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । धावादेः
षः सः । आङ्पूर्वादस्मात्संपदादिभ्यो भावे क्तिप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ता सुजिह्वा उप ह्ये होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥ ८ ॥
ता । सुजिह्वौ । उप । ह्ये । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यक्षतां ।
इमं ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची । ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वा-
वग्नी उपह्वये । आह्वयामि । नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां । तावुभौ यज-
तामनुतिष्ठतां । कीदृशौ । सुजिह्वा । शोभनजिह्वोपेतौ । प्रियवचनौ शोभन-
ज्वालौ वेत्यर्थः । होतारा । होमनिष्पादकौ । दैव्या । दैव्यौ देवसंवन्धिनी । अत
एवेमावग्नी दैव्यहोतृनामकौ । कवी । मेधाविनौ ॥ ता तौ । द्वितीयाद्विवचनस्य
सुपां सुलुगित्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सुजिह्वौ । शोभना
जिह्वा ययोस्ती । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पूर्ववदेकादेशस्वरः । संहिता-
यामावादेशः । वस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । होतारा । जुहोतेऽनु । द्वि-
वचने ऋतो ङि । पा० ७. ३. ११०. । इति गुणः । अमृन्निपुषधादीर्घः । पूर्ववदा-
कारः । निह्वादाद्युदात्तः । दैव्या । देवानामिमौ । देवाद्यजौ । पा० ४. १. ८५. ३. ।
इति यज्ञ् । यस्येति चेत्यकारलोपः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । पूर्ववदाकारः ।
यक्षतां । यजतां । लोटि शपि परतः सिद्धलं लेटीति बहुलयहणात्तिप् ।
कुत्वचर्त्तयत्वानि ॥

नवमीमृचमाह ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । वह्निः सीदंत्वसिधः ॥ ९ ॥
इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयः । भुवः । वह्निः । सीदंतु । असिधः ॥ ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टेऽन्येष्वप्रीसूक्तेषु सहशेष्विळा
सरस्वती भारतीत्यास्नातत्वात् । इळादिशब्दाभिधेया वह्निमूर्तयस्तिस्त्रो देवीर्दी-
पमाना वह्निर्वेद्यामास्तीर्णं सीदंतु । प्राप्नुवंतु । कीदृशयः । मयोभुवः । सुखोत्पा-

दकाः । असिधः । शेषेण क्षयेण वा रहिताः ॥ इच्छा । ईडं स्तुतौ । छांदसं
 ह्रस्वत्वं । क्तिप् । धातुस्वरः । टाप् चापि हलंतानां यथा वाचो दिश निशेति
 टाप् । सरस्वती । सरोऽसुनंतो निज्जादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मतुप् । अदुप-
 धाद्वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भवेन पदत्वस्य बाधितत्वादुत्पाद्यभावः । उगितश्चेति
 डीप् । मतुपङ्गीपौ पित्रादनुदात्तौ । मही । महतीशब्दे तकारलोपश्चांदसः ।
 यस्येति चेत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वं । तिस्रः । चि-
 शब्दाज्जसि चिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । पा० ७. २. ९९. इति तिस्रादेशः । अचि
 र ऋतः । पा० ७. २. १००. इति रेफादेशः । तिसृभ्यो जसः । पा० ६. १. १६६. ।
 इति जस उदात्तत्वं । देवीः । देवानां पत्न्यो देव्यः । पुंयोगादाख्यायामिति डीप् ।
 यस्येति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरेण डीप उदात्तत्वं । जसि दीर्घाज्जसि चेति
 निषिद्धं दीर्घत्वं वा छंदसीति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः । मीज् हिंसायां ।
 हिनस्ति दुःखमिति सुखं मयः । तज्जावर्यतीति मयोभुवः । अंतर्भावितरण्यार्थाद्भुवः
 क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वहिः । वृहेर्नलोपश्चेतीतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
 सीदंतु । पट्ट विशरणादौ । पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । असिधः । सिधेर्हिंसार्थस्य
 शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्तिपि नजा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं
 बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरोनुवाक्येह त्वष्टारमयियमिति । शं युवाकाय संप्रेषित
 इति खंडे सूत्रितं । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमयियं । आ० १.
 १०. इति । तामेतां पुरोनुवाक्यां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

इह त्वष्टारमयियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारं । अयियं । विश्वरूपं । उप । ह्वये । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्निमिह कर्मण्युप ह्वये । कीदृशं । अयियं । श्रेष्ठं । विश्वरूपं ।
 बहुविधरूपोपेतं । सोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्य-
 धिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारं । तद्यू त्वद्यू तनूकरणे । तनू १ स्वरतिसूति-
 सूर्यतिधूजूदितो वा । पा० ७. २. ४४. । इतीडभावपक्षे स्कीः संयोगाद्योरन्ते च । पा०
 ८. २. २९. इति ककारलोपः । एत्वं । द्वितीयैकवचने ऋतो डिसर्वनामस्थान-
 योरिति गुणेऽमृक्त्वादिनोपधाया दीर्घः । तृनो निज्जादाद्युदात्तत्वं । अयियं ।
 अयादित्यनुवृत्तौ घञ्छौ च । पा० ४. ४. ११७. इति घच् । आयनेयीत्यादिना

। पा० ७. १. २. । घकारस्य इयादेशः । यस्येति लोपः । आयनादिभूपदेशिव-
 वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं । पा० ७. १. २. १. । इत्युपदेशिवद्भावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वाच्च-
 स्थित्वादन्तोदात्तत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि त्वष्टुत्पन्नत्वेन यस्य । त्वष्टा वै
 पशूनां मिथुनानां रूपकृदिति श्रुतेः । विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
 प्राप्ते बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । अस्माकं ।
 असु क्षेपणे । युष्मद्भिर्मां मदक् । उ० १. १३७. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । पंथीव-
 हुवचनमाम् । अत्र परमपि योऽचि । पा० ७. २. ८९. । इति. यत्वं. बाधित्वा
 नित्यत्वात्प्रतिपदविधित्वाच्चाम आकमादेशे कृतेऽनादेश इति निषेधेन । पा० ७.
 २. ८६. । यत्वाभावाच्छेषे लोप इति दकारलोपेऽकारांतत्वेन पश्चात्प्राप्तस्यापि
 सुटः । पा० ७. १. ५२. । साम इति निर्देशे स्थानिन्यंतभावेन । पा० ७. १. ३३. ।
 निवृत्तिः । एवमर्थे एव हि साम इति समुद्रकस्य निर्देशः । केवलः । वृषादे-
 राकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अव सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः । प्र दातुंस्तु चेतनं ॥ ११ ॥

अव । सृज । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः । अस्तु । चेतनं ॥ ११ ॥

हे वनस्पते । एतन्नामकाग्ने देव हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरवसृज ।
 समर्पयेत्यर्थः । प्र दातुर्यजमानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥
 वनस्पते । आमन्त्रितनिघातः । देव । पादादित्वान्न निघातः । घाप्तिकमामन्त्रि-
 ताद्युदात्तत्वं । हविः । इस्ः प्रत्ययस्वरः । दातुः । ददातेस्तृच् । चित् इत्यंतोदात्तः ।
 ङसि ऋत् उत् । पा० ६. १. १११. । इत्युत्वं । एकादेशः । रपरत्वं च । रात्स्य । पा०
 ८. २. २४. । इति सलोपः । एकादेशस्वरेणोकार उदात्तः । चेतनं । चिती संज्ञाने ।
 कारणे ल्युट् । योरनादेशः । लघूपधगुणः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेंद्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवा उषं ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहा । यज्ञं । कृणोतन । इंद्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान् । उषं । ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं लक्षयति ।
 तदग्निं संपादितं यज्ञमिन्द्रायेंद्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन ।

कुरुत । तच्च यज्ञे देवानुपह्वये ॥ कृणोतन । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वानुम् ।
लोऽमध्यमबहुवचनस्य तस्यस्यमिपामिति तादेशः । तन्ननन्नयनाश्च । पा० ७.
१. ४५. । इति तनवादेशः । शपि प्राप्ते धिन्विकृण्योरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । अचः परस्मिन्निति स्थानि-
वद्भावादकारस्य लघूपधगुणो न भवति । तनपः पित्वेनाङित्वादुकारस्य गुणः ।
इंद्राय । ऋज्वेद्रेत्यादिना रन् । नित्वादाद्युदात्तः । यज्वनः । यज देवपूजासंगति-
करणदानेषु । सुयजोर्ङ्निप् । पा० ३. २. १०३. । ङसि भसंज्ञायामलोपे प्राप्ते न
संयोगाद्वमंतात् । पा० ६. ४. १३७. । इति निषेधः । वनिपः पित्वेन धातुस्वर एव
शिष्यते । गृहे । ग्रह उपादाने । गेहे कः । पा० ३. १. १४४. । इति कप्रत्ययः ।
ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तच्च । चल् । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । देवां उपेत्यच संहितायां दीर्घादटीति नकारस्य रुत्वं ।
आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकादेशः । भोभगो इति यत्वं । तस्य लोपः
शाकत्यस्येति लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥

ऐभिरग्न इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । तच्च
सूक्तं बहुदेवताकं । अत एवानुक्रम्यते । ऐभिर्वैश्वदेवमिति । विनियोगस्तु ब्रू-
द्वादशाहस्य प्रथमे छंदोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे । ऐभिरग्ने दुवो गिर इति
सूक्तं । तथा च सूचितं । अथ छंदोमाः समुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरग्ने दुवो गिर
इति वैश्वदेवं । आ० ६. ९. । तच्च प्रथमामृचमाह ॥

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यक्षि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवं । गिरः । विश्वेभिः । सोमऽपीतये । देवेभिः । याहि ।
यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने । एभिरस्मिन्यज्ञे संभावितैर्विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैर्देवैः सह सोमपीतये
सोमपानोपेतयागार्थं दुवोऽस्मदीयां परिचर्या गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीश्च प्रत्या-
याहि । आगच्छ । यक्षि च । आगत्य यज च ॥ एभिः । पूर्वनिर्दिष्टानां देवा-
नामिदमा परामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तुतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्य-
शनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । नेदमदसोरकोः । पा० ७. १. ११. । इति भिसं

ऐसादेशभावः । विभक्तिरनुदात्तैव । न चोडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं तत्रा-
तोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः । नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं । विश्वेभिः ।
विश्वशब्दो विश्वेः कर्नतो निच्चादाद्युदात्तः । बहुलं छंदसीति भिस ऐस् न भवति ।
बहुवचने ऋत्येत् । पा० ७. ३. १०३. इत्येत्वं । सोमपीतये । सोमशब्दोऽर्तिस्तु-
स्वित्यादिना मनंतो निच्चादाद्युदात्तः । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्यागे स सोमपीतिः ।
तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशभावः । बहु-
वचने ऋत्येदित्येत्वं । यक्षि । यजेल्लोटः सिप् । बहुलं छंदसीति शपो लृक् ।
ग्रथादिना पत्वं । पढोः कः सीति कत्वं । सेर्हिरादेशश्छांदसत्वान्न भवति । सिपः
पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ त्वा कखा अहूपत गृणंति विप्र ते धियः । देवेभिरग्न आ गहि ॥ २ ॥
आ । त्वा । कखाः । अहूपत । गृणंति । विप्र । ते । धियः । देवेभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् अग्ने कखा मेधाविन् ऋत्विजस्त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वा-
महूपत । आह्वयंति । तथा ते धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणंति कथयंति । ततो
हे अग्ने देवेभिर्देवैः सहागहि । आगच्छ ॥ विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु
मेधाविनामसु कण ऋभुरिति पठितं । त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः ।
सर्वानुदात्तः । कखाः । कण शब्दार्थः । अशिप्रुपिलटिकणिखटीत्यादिना कन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । अहूपत । हेज् स्पञ्जायां शब्दे च । छंदसि लुङ्लल्लिट इति
वर्तमाने लुङ् । जिच्चादात्मनेपदं । ऋ आत्मनेपदेष्वनत इत्युदादेशः । चूः सिच् ।
एकाच इतीदृशप्रतिषेधः । पा० ७. २. १०. बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं ।
हलः । पा० ६. ४. २. इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्ययोरिति पत्वं । छांदसत्वादूकारस्य
न गुणः । अडागमः । गृणंति । गृ शब्दे । लट् । ऋ । ऋऽतः । ऋादिभ्यः
आ । प्वादीनां ह्रस्व इति धातोर्ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरानतः । पा० ६. ४. ११२. ।
इत्याकारलोपः । ऋवर्णञ्चेति वक्तव्यमिति एत्वं । तिङः स्वर एव शिष्यते ।
विप्र । आमन्त्रितनिधातः । ते । अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ । तेमयावेकवचनस्य । पा०
६. १. २२. इति षष्ठ्यास्ते इत्यादेशः । देवेभिः । छांदस ऐस अभावः । गहि ।
गम् । मृषु गतौ । लोटः सिप् । सेर्हिरपिच्च । कर्तरि शप् । तस्य बहुलं छंदसीति

लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । तस्यासिद्धवद्वाभादित्यसिद्धत्वा-
दतो हेरिति हेर्लुग्न भवति ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं । आदित्यान्मरुतं गणं ॥ ३ ॥

इंद्रवायू इति । बृहस्पतिं । मित्रा । अग्निं । पूषणं । भगं । आदित्यान् । मरुतं ।
गणं ॥ ३ ॥

इन्द्रादिदेवान्मरुतं मरुतां वायूनां संवन्धिनं गणं च हे अग्ने यक्षीति पदद्व-
यमनुवर्तते ॥ इन्द्रश्च वायुश्चंद्रवायू । देवताद्वये च । पा० ६. ३. २६. । इति प्राप्-
स्यानङ् उभयव वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. । इति प्रतिषेधः ।
देवताद्वये च । पा० ६. २. १४१. । इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनु-
दात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति निषेधः । समासांतोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिं ।
तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुट् तलोपो वक्तव्यः । पा० ६. १.
१५७. । इति तलोपः सुडागमश्च । बृहच्छब्दमाद्युदात्तं केचिद्वर्णयंतीति वामनः ।
पा रक्षणे । पातीति पतिः । पातेर्इतिः । उ० ४. ५८. । प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः ।
समास उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । मित्रा । द्वितीयायाः
सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः । आदित्यान् । अदितेरपत्यान्यादित्याः ।
दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण् ण्यः । पा० ४. १. ८५. । प्रत्ययस्वरः । मरुतं । मरुतां
विकारः । अनुदात्तादेश्च । पा० ४. ३. १४०. । इत्यञ् । जित्वादाद्युदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्र वो भ्रियंत इंदवो मत्सरा मादयिष्णवः । द्रप्सा मध्वश्चमूपदः ॥ ४ ॥

प्र । चः । भ्रियंते । इंदवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्साः । मध्वः । चमूऽसदः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रादिदेवाः । वो युष्मदर्थमिंदवः सोमाः प्रभ्रियते । प्रकर्षेण संपाद्यते ।
कीदृशाः । मत्सराः । तृप्तिकराः । मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मणः । नि० २. ५. ।
इति यास्कः । मादयिष्णवः । हर्षहेतवः । द्रप्साः । विंदुल्पाः । मध्वः । मधुराः ।
चमूपदः । चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र । प्राग्व्यवहिताश्चेति व्यव-
हितप्रयोगः । भ्रियंते । भृजो यकि रिङ् श्यग्लिङ् । पा० ७. ४. २८. । इति रिडा-

देशः । हजो वा । ह्यहोर्भ्यं छंदसीति हंकारस्य भंकारः । इंदवः । उंदी क्तेने ।
 उंदंति पाचांणीति । निदित्यनुवृत्तावुंदेरिच्चादेः । उ० १. १२. । इत्युप्रत्ययः । आदि-
 रिकारश्च निच्चादाद्युदात्तः । मत्तराः । मद तृप्तिर्योगे । चिदित्यनुवृत्तौ कृष्मं-
 दिभ्यः कित् । उ० ३. ७२. । इति सरप्रत्ययः । तितुव्रतथसिसुसरकसेषु चेतीट्प्र-
 तिषेधः । चिच्चादंतोदात्तः । मादयिष्णवः । मदी हर्षं लपनयोः । मदेर्ण्यं तांस्ते-
 ष्छंदसि । पा० ३. २. १३७. । इतीष्णुच् । खेरनिटीति णिलोपे प्राप्तेऽयामंतात्वाव्ये-
 त्तिष्णुषु । पा० ६. ४. ५५. । इत्यादेशः । चिच्चादंतोदात्तः । मध्यः । मधुशब्द
 आद्युदात्त उक्तः । मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुल्लिङ्गत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
 इति जसि च । पा० ७. ३. १०९. । इति गुणो न भवति । चमूपदः । चमु छमु
 जमु ऋमु अदने । चम्यते भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चक्षः । कृषिचमीत्यादिना । उ०
 १. ८१. । ऊः । तत्र सीदंतीति चमूपदः । सत्सूद्धिषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. । क्षिप् ।
 सुधामादेराकृतिगणत्वात्पत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ईळते त्वामवस्यवः कणांसो वृक्तवर्हिषः । हविष्मंतो अरंकृतः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वां । अवस्यवः । कणांसः । वृक्तऽवर्हिषः । हविष्मंतः । अरंऽकृतः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वामीळते । ऋत्विजः स्तुवंति । कीदृशाः । अवस्यवः । अवर्न रक्षणं
 तच्चेतून् देवानिच्छंतः । कणांसः । मेधाविनः । वृक्तवर्हिषः । आस्तरणार्थं द्विज-
 दर्भाः । हविष्मंतः । हविर्युक्ताः । अरंकृतः । अलंकर्तारः ॥ ईळते । ईड स्तुतौ ।
 अनुदात्तेच्चात्तुडो ऋः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लृक् । ऋत्यादादेशः ।
 टेरत्वं । तास्यनुदात्तेदित्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वाच्चातुस्वर एव शिष्यते ।
 अवस्यवः । अवन्तीत्यवा देवाः । तानतिशयेनेच्छंति । सुप आत्मनः क्यच् ।
 क्यचि चेतीत्वं न भवति । न छंदस्यपुत्रस्य । पा० ७. ४. ३५. । इति निषेधात् ।
 सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्यः । पा० ७. १. ५१. ३. । इति सुक् ।
 क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । कणांसः । कण
 शब्दार्थः । कणंति ध्वनंति स्तोत्रादिपाठेनेति कणा ऋत्विजः । अशिंप्रपीत्यादिना
 कंन् । निच्चादाद्युदात्तः । आज्ञसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. । इत्यसुक् । वृक्तवर्हिषः ।
 वृक्तमुक्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविष्मंतः । हविरेषामस्तीति हविः

प्रतः । तसौ मत्वर्थ इति भवेनापदत्वान्न रुत्वं । अरंकृतः । अलंकुर्वतीत्यरंकृतः ।
 किप् चेति किप् । ह्रस्वस्य तुक् । कपिलकादीनां संज्ञार्च्छदसोर्वा लो रत्वमापद्यते
 । पा० ८. २, १८. ३. । इति लकारस्य रेफादेशः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वह्नयः । आ देवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतऽपृष्ठाः । मनऽयुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां येऽश्वा रथेन वहन्ति । कीदृशाः । घृतपृष्ठाः । पृष्ठांगत्वेन
 दीप्तिपृष्ठाः । मनोयुजः । मनःसंकल्पमात्रेण रथे युज्यमानाः । वह्नयः । वोढारः ।
 तैरश्वैः सोमपानहेतुयागार्थं देवानावहेति शेषः ॥ घृतपृष्ठाः । घृ क्षरणदीप्त्योः ।
 घृतं दीप्तिं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः । घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनसा युंजत इति मनोयुजः । ऋत्विग्दधृगित्यादिना
 किन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इत्यनुदात्तस्वादेशः ।
 वहन्ति । शप्तिपोरनुदात्तत्वाच्चातुस्वरः । यदृत्तयोगान्निघाताभावः । वह्नयः । निरि-
 त्यनुवृत्तौ वहिश्चिश्चुयुदुग्लाहावरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति निप्रत्ययः ।
 तस्य निष्ठादाद्युदात्तत्वं । सोमपीतये । उक्तं । सकारे परतो नकारस्य संहितायां
 नश्च । पा० ८. ३, ३०. । इति धुगागमः । खरि चेति चत्वं । चयो द्वितीयाः शरि
 पोष्करसादेः । पा० ८. ४. ४८. ३. । इति द्वितीयस्यकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

तान्यजं चो ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजंचान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि । मध्वः । सुऽजिह्व ।

पायय ॥ ७ ॥

हे अग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्यजचान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा
 वर्द्धकान् पत्नीवतः पत्नीयुक्तान्कृधि । कुरु । हे सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत मध्वो
 मधुरस्य सोमस्य भागं देवान्पायय ॥ यजंचान् । अमिनक्षियजिबन्धिपति-
 भ्योऽवत् । उ० ३. १०४. । इति यजेरचनप्रत्ययः । ऋतावृधः । वृधु वृद्धौ । अंतर्भा-

वितरणार्थात् किप् चेति किप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
 वृधेर्धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वात्तामन्वित-
 निघातः । पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पत्नीवतः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३ ।
 इति डीप् । इकारस्य च नकारः । ता एपां संतीति मतुप् । छंदसीर इति वत् ।
 पतिशब्दो डतिप्रत्ययांतत्वादाद्युदात्तः । डीम्मतुपोरनुदात्तत्वात् एव शिष्यते ।
 कृधि । कृजो लोटः सिः । सेह्यपिच्चेति हिः । बहुलं छंदसीति विकरणलुक् ।
 श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२ । इति हेर्धिरादेशः । डित्वाद्गुणाभावः ।
 मध्यः । उक्तं । सुजिह्व । आमन्वितनिघातः । पायय । पा पाने । पिवंतं प्रयुक्त
 इति हेतुमति चेति णिच् । शास्त्रासाहाय्यावेपां युक् । पा० ७. ३. ३७ । इति
 युक् । पूर्वस्यामन्वितस्याविद्यमानवत्त्वं । अत एवाव्यवधायकत्वान्मध्य इत्यपेक्ष्य
 तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ये यजन्वा य ईझास्ते ते पिवंतु जिह्वया । मधोऽग्ने वषट्कृति ॥ ६ ॥

ये। यजन्वाः । ये। ईझाः । ते । ते । पि॒वंतु । जि॒ह्वया । म॒धोः । अ॒ग्ने । वष॑ट्कृति ॥ ६ ॥

ये देवा यजन्वा यष्टव्याः । तथा ये देवा ईझाः स्तुत्याः । ते सर्वेऽपि वषट्-
 कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते यागे वा हे अग्ने ते त्वदीयया जिह्वया
 मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिवंतु ॥ ये यजन्वाः । गतं । ईझाः । ईड स्तुतौ ।
 अहलोर्ण्यत् । तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवन्दवृशंसदुहां गत इत्याद्युदात्तत्वं । द्वितीयस्य
 तेशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं । मधोः । उपत्ययस्य निष्ठादाद्युदात्त-
 त्वमुक्तं । अग्ने । आमन्वितनिघातः । वषट्कृति । करोतेः संपदादिभ्यो भावे
 किप् । वषडित्यस्य करणं यस्मिन्याग इति बहुव्रीहिः । वषडित्यस्य निपातत्वा-
 दाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वादेवाँ उपर्वुधः । विप्रो होतेह वक्षति ॥ ९ ॥

आ॒कीं । सू॒र्यस्य । रो॒चनात् । वि॒श्वाँ । दे॒वान् । उ॒प॒र्वुधः । वि॒प्रः । हो॒ता । इ॒ह ।

व॒क्षति ॥ ९ ॥

विप्रो मेधावी होता होमनिष्पादकोऽग्निरुपर्वुध उपःकाले यागगम-

नाय बुध्यमानान्विश्वान्देवान्सूर्यस्य संबंधिनो रोचनात्स्वर्गलोकादिह कर्मण्याकी
वक्षति । आवहतु ॥ आकी । निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य । सूर्यशब्दो राजसू-
यसूर्यत्यादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्रत्ययांतो निपातितः । क्यपः पित्वाद्वा-
तुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् । रोचमानात् । रुच दीप्ती । अनुदात्तेतश्च हलादेः
। पा० ३. २. १४९. । इति कर्तरि युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । विश्वान् । विशेः क्नन्तो
निष्ठादाद्युदात्तः । उपबुध्यः । उपबुध्यंत इत्युपबुध्यः । क्तिप् चेति क्तिप् । धातुस्वरे-
णोकार उदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विप्रः । ऋजेत्रित्यादिना रन् ।
निष्ठादाद्युदात्तः । होता । ह्यतेस्ताच्छीत्ये तृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ।
परपूर्वत्वं । गुणः । निष्ठादाद्युदात्तः । इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम
इशितीश् । शिष्ठात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । वक्षति । वहेः प्रार्थनायां लिङर्थे
लेट् । तस्य तिप् । कर्तरि शप् । शपि परतः सिञ्चहुलं लेटीति सिप् । ढक्-
त्वत्वानि । तिष्ठतिङ् इति निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या विश्वेभिः सोम्यं मध्विति स्तोत्रमये शस्त्रा-
दिति खंडे सूचितं । विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या । आ० ५. १०. । इति ।
तामेतां याज्यां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्ने इद्रेण वायुना । पिवा मिचस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यं । मधु । अग्ने । इद्रेण । वायुना । पिवा । मिचस्य । धामऽभिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेभिः सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैरिद्रेण वायुना मिचस्य संबंधि-
भिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसंबंधि मधु मधुरं भागं
पिव ॥ विश्वेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । सोम्यं । सोममर्हति
य इत्यनुवृत्तौ मये च । पा० ४. ४. १३६. । इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार
इत्यर्थः । यस्येति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । फलिपाटिनमिमनीत्या-
दिना । उ० १. १६. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निष्ठादाद्युदात्तः । वायुना । कृवा-
पाजीत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० १. ३. ३३. । इति युक् ।
प्रत्ययस्वरः । पिवा । पा पाने । लोटः सेर्हिरादेशः । शपि पाघ्नेत्यादिना पि-
वादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । शयः पित्वाद्वातुस्वरः । पादादित्वान्न निघातः ।
अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । धामभिः । धाज् । आतो मनिन्निति
मनिन् । निस्वरः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि । सेमं नो अध्वरं यज ॥ ११ ॥

त्वं । होता । मनुः । हितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमं । नः । अध्वरं ।
यज ॥ ११ ॥

हे अग्ने मनुर्हितो मनुषा होवादि रूपेण मनुष्येण हितः संपादितो होता होमनिष्पादको यस्त्वं यज्ञेषु सीदसि । तिष्ठसि । स त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज्ञं यज । निष्पादय ॥ मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यवापि । उ० २. ११६. । इत्युस् । अर्तिपृवपीत्यादिना निदित्यनुवृत्तौ निच्वादाद्युदात्तः । हितः । धाजो धातोर्निष्ठेति क्तप्रत्ययः । दधातेर्हिरिति हिरादेशः । मनुषा हितो मनुर्हितः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । कृत्स्वरापवादेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदसि । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । लटः सिप् । शप् पात्राध्मेत्यादिना सीदादेशः । निघातः । सेममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणं । पा० ६. १. १३४. । इति सेलोपे गुणः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्स अध्वरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेङः पदांतादति । पा० ६. १. १०९. । इति पूर्वरूपं प्राप्तं प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावान्निवर्तते ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

युक्ष्वा ह्यरुपी रथे हरितो देव रोहितः । ताभिर्देवाँ इहा वह ॥ १२ ॥

युक्ष्वा । हि । अरुपीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः । देवान् । इहा । आ ।

वह ॥ १२ ॥

हे देवाग्ने रोहितो रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया वडवा रथे युक्ष्वा । युजं योजय । हिशब्दः पादपूरणार्थः । कीदृशीः । अरुपीः । गतिमतीः । हरितः । हर्तुं रथा-
रूढान्पुरुषान्नेतुं समर्थाः । ताभिर्वडवाभिरिहास्मिन्कर्मणि देवानावह ॥ युक्ष्वा ।
युजिर् योगे । लोट् । स्वरितेच्चादात्मनेपदं । यासः से । सवाभ्यां वामौ ।
रुधादिभ्यः भ्रम् । तस्य बाहुलकात्कुक् । कुत्वपत्वे । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहितायां द्वचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । अरुपीः । ऋ गतौ । रति गच्छंतीत्यरुष्यो
वडवाः । ऋहनिभ्यामुषन् । उ० ४. ७४. । धातोर्गुणो रपरत्वं । निच्वादाद्युदात्तोऽरु-

वशब्दः । तस्मात्स्त्रियां छांदसो ङीप् । शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घः ।
 रथे । रमेरौणादिकः कथन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । हरितः । हसृरुहियुषिभ्य
 इतिः । उ० १. ९९. इति हरतेरितिप्रत्ययः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः ।
 रुहेरपि तेनैव सूत्रेणेतिः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ताभिः । सावेकाच
 इति विभक्तेः प्राप्नमुदात्तत्वं साववर्णेति निषिध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववदुत्तानु-
 नासिकी ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥

इंद्र सोममित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् ।
 यद्यथेतत्सूक्तं कृत्स्नमृतुदेवताकं तथापि प्रत्युचमिंद्रादिदेवतांतराणि मिलितानि ।
 तथा चानुक्रम्यते । इंद्र सोममृत्यं तत्रैद्री मारुती त्वाष्ट्याग्नेय्यैद्री मैत्रावरुणी
 चतस्रो द्रविणीदस आश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताः सर्वचेति । विनियोगस्तु स्मार्तो
 द्रष्टव्यः । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

इंद्र सोमं पिब चतुना त्वां विशंत्विंदवः । मत्सरासस्तदोक्तः ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । पिब । चतुना । आ । त्वा । विशंतु । इंदवः । मत्सरासः ।

तत् ५ओक्तः ॥ १ ॥

हे इंद्र चतुना सह सोमं पिब । इंदवः पीयमानाः सोमास्त्वा त्वामाविशंतु ।
 कीदृशाः । मत्सरासः । तृप्तिकराः । तदोक्तः । तन्निवासाः । सर्वदा त्वदुदर-
 स्थायिन इत्यर्थः ॥ इंद्र । पाधिकमामं चिताद्युदात्तत्वं । सोमं । अर्तिस्तुस्त्रियादिना
 मन् । निच्चादाद्युदात्तः । पिब । पिवा मिचस्येत्यचोक्तं । अस्या त्वा विशं-
 त्वित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दो लुप्तः । अतश्चादिलोपे
 विभाषेतीयं प्रथमा तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते । विशंत्विति चलोपसाम्येऽपि
 द्वितीयात्वा निहन्यत एव । संहितायामाहुण इति प्राप्नस्य गुणस्य ऋत्यकः । पा०
 ६. १. १२८. इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इंदवः । प्र वो भ्रियंत इत्य-
 चोक्तं । मत्सरासः । तत्रैवोक्तं । आज्यसेरसुगित्यसुक् । तदोक्तः । तदेवौक्तः स्थानं
 येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मरुतः पिबन्त ऋतुना पोचाद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥ २ ॥
मरुतः । पिबन्त । ऋतुना । पोचात् । यज्ञं । पुनीतन । यूयं । हि । स्य । सुदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोचात्पोतृनामकस्य ऋत्विजः पाचात्सोमं पिबन्त । ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन । शोधयत । हे सुदानवः । शोभनदातारो मरुतः । हि यस्माद्यूयं स्थ । युष्माकं शोधयितृत्वं प्रसिद्धं । तस्माच्छोधयतेत्यर्थः ॥ पिबन्त । अत्र तिङोऽदुपदेशाच्छपः परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । पूर्वामञ्चितस्या-
विद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वाच्चिधाताभावः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोचात् । पोतुः
संबन्धि पाचं पोचं । तस्येदमित्यण् । तद्धितेष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. इति
प्राप्ता वृद्धिः सर्वे विधयश्छांदसि विकल्पांत इति न भवति । नन्वेवमंत्यस्य ऋका-
रस्याचो ङिणिति । पा० ७. २. ११५. इति वृद्धिः प्राप्नोति । त्वाष्ट्रो जागत इत्यच
हि विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परयादिवृद्ध्यांत्योपधलक्षणा वृद्धिर्बाध्यत इत्युक्तं ।
इह तु परस्या आदिवृद्धेच्छांदसत्वेन निवृत्तत्वादंत्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति । एवं तर्ह्य-
चाप्यादिवृद्धिरौकारः क्रियतां । तस्य तु छांदस ओकारो भविष्यति । पुनीतन ।
पूज् पवने । लोट् । लोटो लङ्ङुदिति लङ्ङुञ्जावात्तस्य तस्थस्थमिपामिति तादेशः ।
च्यादिभ्यः आ । ई हल्यघोरितीकारः । तन्ननन्ननथनाश्चेति तनादेशः । प्वादीनां
ह्रस्व इति ह्रस्वः । प्रत्ययद्वयस्यापि सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वात्स्वस्वपूर्वयोरि-
कोर्गुणाभावः । यूयं । युष्मदः परस्य जसो ङेप्रथमयोरम् । पा० ७. १. २६. ।
इत्यमादेशः । न विभक्तौ तुस्माः । पा० १. ३. ४. इति सकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः ।
यूयवयौ जसि । पा० ७. २. ९३. इति मपर्यंतस्य यूयादेशः । शेषे लोपः । अत्र
यूयादेशात्प्रागेवांतरंगत्वात्प्रातपदिकस्यांतोदात्तत्वं । शेषनिधातः । ततो यूयादेशः
स्थानेऽंतरतमः । पा० १. १. ५०. इति सर्वानुदात्तः । तत्र शेषलोपोऽंत्यलोप
इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयममि पूर्व इति प्रातिपदिकान्तो-
दात्तेन सहानुदात्तस्य सुप एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । टि-
लोपपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । स्थ । अस भुवि । लटो मध्यम-
बहुवचनं य । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । असोरस्त्रोप इत्यकारलोपः ।
व्यत्ययेन पत्वं । हि चेति निषेधात्तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातो न भवति । संहिता-

यामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अत्र हे सुदानवो यूयं हि स्येति विवक्षितं । सुदानवः । दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२. । सोः प्रादिसमासः । आमंचितनिघातः । अत्र यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्येति न विधीयते येनानामंचित्वान्निघातो न स्यात् । किंतु सुदानव इति सिद्धवद्भातृत्वेन संबोधान्येषु मारुतसूक्तेषु मरुतां प्रसिद्धान्प्रभवान्तिशयाद्वयं स्येति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थने पवने तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिब ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञं । गृणीहि । नः । ग्नावः । नेष्टरिति । पिब । ऋतुना । त्वं । हि । रत्नधाऽऽसि ॥ ३ ॥

ग्नाशब्दः स्त्रीवाची । तथा च यास्क आह । मेना ग्ना इति स्त्रीणां मेना मानयंत्येना ग्ना गच्छंत्येनाः । नि० ३. २१. । इति । ग्ना अस्य संतीति ग्नावान् । नेष्टृशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद्देवसत्त्वे नेष्टृत्वेन त्वष्टुर्वृत्तत्वात् । हे ग्नावः पत्नीयुक्त नेष्टः । त्वष्टः । नोऽस्मदीयं यज्ञमभिगृणीहि । अभितो देवानां समीपे स्तुहि । ऋतुना सह त्वं सोमं पिब । हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि । रत्नानां दातासि । दाता भवसि । तस्मात्सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः ॥ अभि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति पर्युदासादभेरन्तोदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । लोटि सिपो हिः । ऋदिभ्यः आ । हेङित्वादी हल्यगोरितीत्वं । आग्रत्यस्य ङित्वाद्गुणाभावः । प्वादीनां ह्रस्वः । तिष्ठतिङ इति निघातः । ग्ना अस्य संतीति मनुप् । व्यत्ययेन वत्वं । संबुद्धौ मनुवसो रुरिति रूत्वं । विसर्गः । पादादित्वेनामंचितनिघाताभावात् पाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । ग्नाव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वान्नामंचिते समानाधिकरण इति निषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टृशब्दस्य पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पिब । शपः पित्वाद्घातुस्वरः । पूर्वयोरांमंचितयोरविद्यमानवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । किप् चेति किप् । घातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि । सिपः पित्वाद्घातुस्वरः । तिष्ठतिङ इति निघातो न भवति हि चेति प्रतिषेधात् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु चिषु । परि भूष पिब ऋतुना ॥ ४ ॥
अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु । चिषु । परि । भूष । पिब ।
ऋतुना ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवानिहासिन्कर्मण्यावह । ततो योनिषु स्थानेषु चिषु सवनेषु
सादया । देवानुपवेशय । ततस्तान्परिभूष । अलंकुरु । ऋतुना सह त्वं सोमं
पिब ॥ अग्ने देवानित्ययं पादो गतः । योनिषु । यु मिश्रणे । वहिशीत्यादिना
उ० ४. ५२. निप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः । चिषु । षट्चिचतुर्भ्यो हलादिः । पा०
६. १. १७९. इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूष अलंकारे । तिङ्प्रतिङ् इति निघातः ।
पिब । ऋतुना । गतौ ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोममृतूरनु । तवेद्धि सख्यमस्तृतं ॥ ५ ॥
ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोम । ऋतून् । अनु । तव । इत् । हि । सख्यं ।
अस्तृतं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मणाच्छंसि संवद्धाद्राधसो धनभूतान्पावात्सोमं पिब । किं
कृत्वा । ऋतून्नु । ऋतुदेवाननुसृत्य । ऋतवोऽपि पिबन्वित्यर्थः । हि यस्मात्त-
वेत्तव सख्यमस्तृतमृतूनामविच्छिन्नं । तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तं ॥ ब्राह्मणात् ।
ब्रह्मणश्चेनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते । स च पुल्लिङ्गे शेषनि-
घातेनानुदात्तादिः । तस्य संबन्धुच्छिष्टश्चमसः । स च तस्यैवावयववन्धियत इत्यव-
यवविवक्षायामनुदात्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. । तेन जिह्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्र
ब्राह्मणशब्दः । राधसः । सर्वधानुभ्योऽसुन् । निह्वादाद्युदात्तः । पिब । पादादि-
त्वादाद्युदात्तत्वं । इचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । ऋतूरन्वित्यत्र दीर्घादटि समा-
नपाद इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ६. ३. २. ।
इत्युकारस्यानुनासिकत्वं । तव । युष्मदस्मद्भां ङसोऽश् । पा० ७. १. २७. । शिह्वा-
त्सर्वादेशः । तवममौ ङसीति तवादेशः । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । सख्यं ।
सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । अस्तृतं । स्तृणा-
तेर्हि सार्थस्य क्तः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

युवं दक्षं धृतव्रतं मित्रावरुणं दूळभं । ऋतुना यज्ञमाशये ॥ ६ ॥

युवं । दक्षं । धृतव्रतं । मित्रावरुणं । दुःदभं । ऋतुना । यज्ञं । आशये इति ॥ ६ ॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणी मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामकौ देवौ युवमुभौ युवामृतुना सहास्रदीयं यज्ञमाशये । व्याप्नुयः । कीदृशं यज्ञं । दक्षं । प्रवृद्धं । दूळभं । दुर्दहं । शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ युवं । प्रथमाद्विवचनस्य डेप्रथमयोरमित्यमादेशः । युवावौ द्विवचने । पा० ७. २. ९२. । इति मपर्यंतस्य युवादेशः । शेषे लोप इति टिलोपोऽन्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वं । भाषायामेव ह्यात्वं । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाम उदात्तत्वं । अन्यलोपपक्ष एकादेश उदात्तः । दक्षं । दक्ष वृद्धौ । दक्षान्यनेनेति करणे घञ् । एवं हि पुल्लिङ्गत्वनियमः । अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वं । धृतव्रता मित्रावरुणा । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ धृतव्रतौ । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । उभयत्र सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । मित्रश्चन्द्रस्य देवताद्विवे चेत्यानङ्गादेशः । प्रथमस्यामंचितनिघातः । द्वितीयस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वं । संहितायां छांदसं ह्रस्वत्वं । दूळभं । दह भस्मीकरणे । दुःखेन दह्यत इति दुर्दहं । ईषहुःसुष्वित्यादिना । पा० ३. ३. १२६. । दुर्युपपदे दग्धेः खल् । व्यत्ययो बहुलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य भकारः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । कृदुत्तरपदत्वेन स एव शिष्यते । आशये । अग्नौ व्याप्नौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरत्वं । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अघ्नोतेश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति प्राप्नो नुडागमोऽनित्यभागमशासनमिति निवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा द्रविणसो यावंहस्तासो अघ्वरे । यज्ञेषु देवमीकृते ॥ ७ ॥

द्रविणः । द्रविणसः । यावंहस्तासः । अघ्वरे । यज्ञेषु । देवं । ईकृते ॥ ७ ॥

अघ्वरेऽग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेपूकथ्यादिषु च देवमग्नि-

मोक्तं । ऋत्विजः स्तुवंति । कीदृशा ऋत्विजः । द्रविणसः । धनार्थिनः । या-
वहस्तासः । अभिषेवसाधनपापाणधारिणः । कीदृशं देवं । द्रविणोदाः । धनप्रदं ।
यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मंत्रं यास्क एवं निर्वक्ति
। नि० ८. १. । द्रविणोदाः कस्माच्चनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवंति बलं वा द्रविणं
यदेनेनाभिद्रवंति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति । द्रविणोदा द्रविणस
इत्यादि । सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव ग्रंथेऽवगंतव्यः ॥ द्रवि-
णोदाः । दुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५१. । निच्चादाद्युदात्तो द्रविणशब्दः । तद्वदा-
तीति द्रविणोदाः । क्तिप् चेति क्तिप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनश्छांदसः । ह्रस्वोत्वे ।
कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः ।
अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति । सुप आत्मनः क्यच् । सर्वप्राति-
पदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्यः । पा० ७. १. ५१. ३. । इति क्यचि परतः सुगा-
गमः । द्रविणस्यतेः संपदादित्वाच्चेति क्तिप् । अतो लोपः । कौ लुप्तं न स्या-
निवद्भवति । पा० १. १. ५८. २. । इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः । एवं
द्रविणस्यशब्दो धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपक्षपय-
तीत्यर्थे दसु उपक्षय इत्यस्मादंतर्भावितरण्यर्थोत्किप् चेति क्तिप् । एवं द्रविणो-
दःशब्दः सकारांतो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्तीति, नैरुक्तो
व्यवहार उपपद्यते । नि० ८. २. । अतो द्रविणोदस्यशब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे
प्रथमा । एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थो भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वा-
क्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनश्छांदसः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन
स्थितं । ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात्किप् । अतो लोपादि
पूर्ववत् । अत्र तु पक्षे क्यचश्चित्तेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । या-
वयुक्ता हस्ता येषां ते यावहस्तासः । आज्ञसेरसुक् । यावशब्दो वृषादित्वादा-
द्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् ।
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईकृते । अनुदात्तेच्चादात्मनेपदं । अदिप्रभृतिभ्य
इति शपो लुक् । मृस्यादादेशः ॥

अष्टमीमुच्यमाह ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्वरे । देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणः ऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्वरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि शृङ्खिरे
हविरुपयुक्तत्वेन श्रूयन्ते । तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे ।
संभजामः । धनैर्देवान्यष्टुं तानि स्वीकुर्म इत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः । गतं । वसूनि ।
शृङ्खिरे । शृङ्खिलिहीत्यादिना । उ० १. १०. । उपत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । शृङ्खिरे ।
श्रु श्रवणे । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । ऋ इरेच् । पा० ३. ४.
८१. । छंदस्युभयथेति सार्वधातुक्त्वे व्यत्ययेन श्रुः । तत्संनियोगेन शृभावश्च ।
उवङि प्राप्ते हुश्रुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८१. । इति यणादेशः । चित् इत्यं-
तोदात्तत्वं । यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । ता । शेछंदसि बहुलमिति
शेर्लोपः । नलोपः प्रातिपदिकांतस्य । पा० ८. २. ७. । इति नलोपः । वनामहे ।
वनपण संभक्तौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोतु प्र च तिष्ठत । नेष्ट्राहृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणः ऽदाः । पिपीपति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । ऋतुऽभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्ट्रान्नेष्टुसंवंधिपाचात्पिपीषति । सोमं पातु-
मिच्छति । ततो हे ऋत्विज इष्यत । होमस्थाने गच्छत । गत्वा च जुहोत । होमं
कुरुते । हुत्वा प्रतिष्ठत च । होमस्थानात्स्थानांतरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥
द्रविणोदाः । गतं । पिपीषति । पा पाने । पातुमिच्छतीति सन् । छंदस
ईकारः । तिष्ठतिङ् इति निघातः । जुहोत । लोएमध्यमवहुवचनं । तस्य
लङ्ङावात्तादेशः । तस्य तन्ननन्नथनाश्चेति तवादेशः । तस्य पिङ्गादुणः ।
अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तावनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते
भीहीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति । पा० ६. १. १९२. । इत्योकार
उदात्तः । तिष्ठत । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लोएमध्यमवहुवचनस्य थस्य लङ्ङा-
वात्तादेशः । शप् पि पाघ्राध्मेत्यादिना तिष्ठदेशः । समवप्रविभ्यः स्थः । पा० १.
३. २२. । इत्यात्मनेपदं न भवति । तच्चानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानंतर्यर्थत्वात् ।
अथ चशब्देन व्यवधानात्ते प्राग्धातोर्त्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य
व्यवहितत्वाच्चेति छंदसि व्यवहितप्रयोगः । अथ चशब्दो जुहोतेति पूर्वेण सह
समुच्चयार्थः । न पुनरिष्यतेत्युत्तरेण । तेनाप्रथमत्वाच्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १.
५९. । इति निषेधाभावात्तिष्ठतिङ् इति निघातः । नेष्ट्रात् । पोचाद्यञं पुनी-

तनेत्यच पोचशब्देन यदुक्तं तद्वं द्रष्टव्यं । इष्यत । इष गती । लोएमध्यम-
बहुवचने ॥

दशमीमृचमाह ॥

यत्ना तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अध स्मा नो ददिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीय । ऋतुऽभिः । द्रविणऽदः । यजामहे । अध । स्म । नः ।
ददिः । भव ॥ १० ॥

हे द्रविणोदो देव यद्यस्मात्कारणादृतुभिः सह त्वां यजामहे । अधेत्ययं
निपातस्तच्छब्दार्थः । तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्य दाता भव स्म ।
अवश्यं भव ॥ तुरीयं । चतुर्थी पूरणं । चतुरष्टयतावाद्यक्षरलोपश्च । पा० ५.
२. ५१. १. इति छप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तात्प्रागेवायनेयीनित्यादिना
। पा० ७. १. २. । ईयादेशः । आयनादिषूपदेशिवच्चनं स्वरसिद्धयर्थमिति वच-
नान्कृत आदेशे प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । द्रविणोदः । उक्तं । पादादित्वादा-
मंचिताद्युदात्तत्वं । यजामहे । अच शपः पितृत्वेन तिङ्श्च लसार्वधातुक्स्वरे
धातुस्वर एव । पूर्वस्यामंचितस्याप्यविद्यमानवच्चाद्यवृत्तयोगाद्वा न निघातः ।
व्यवहितयोगेऽपि हि स निषेध इत्युक्तं । अध । छांदसो धकारः । स्म । चादि-
रनुदात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । ददिः । इडाज् दाने । आह-
महनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. इति किप्रत्ययः । लिट्वा-
वाङ्निर्वचनादि । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अश्विना पिवतं मधु दीद्यग्नी शुचिग्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिवतं । मधु । दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी । शुचिऽग्रता । ऋतुना ।

यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हे अश्विनी मधु माधुर्योपितं सोमं पिवतं । कीदृशी । दीद्यग्नी । द्योतमा-
नाहवनीयाद्यग्नियुक्ती । शुचिग्रता । शुद्धकर्माणी । ऋतुना । ऋतुदेवतयो सह ।
यज्ञवाहसा । यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ अश्विना । संबोधनद्विवचनस्य सुपां सुलु-
गित्याकारः । आमंचिताद्युदात्तः । पिवतं । शपः पितृत्वादननुदात्तत्वं । तिङ्श्च

लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । मधु । फलिपाटीत्यादिना उपत्ययः ।
 निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । दीद्यन्ती । दिवु क्रीडादौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत
 इति विच् । वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो वलीयानिति प्रथमवकारस्य लोपः
 । पा० ६. १. ६६. ६७. । प्रथमं प्रत्ययलोपेऽहि वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं ना-
 स्तीति निषेधाद्वलि लोपो न स्यात् । छांदसं द्विवचनं । तुजादित्वादभ्यासस्य
 दीर्घत्वं । यद्गुगंताद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । दीदि-
 रग्निर्येयोस्तौ दीद्यन्ती । आमंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । शुचि-
 व्रता । शुचि व्रतं ययोस्तौ । सुपां सुलुगित्याकारः । दीद्यग्निश्चस्य सामा-
 न्यवचनत्वेन नामंचित इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वं । पूर्वस्य
 परांगवद्भाववैकस्वर्यं । यज्ञवाहसा । वह प्रापणे । यज्ञं वहत इति यज्ञवा-
 हसौ । वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यमुन् । तच्च हि गतिकारकयोरपि
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्सोपपदानामपि भवति । उ० ४. २२६. । इत्युक्तं ।
 णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । आमंचित-
 निघातः । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

गार्हपत्येन संत्य ऋतुना यज्ञनीरसि । देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

गार्हपत्येन । संत्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । अस्ति । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे संत्य फलप्रदाग्निदेव गार्हपत्येन गृहपतिसंवंधिना रूपेण युक्तः सन्
 ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञस्य निर्वाहकोऽसि । तस्मात्तं देवयते देववि-
 षयकामुनायुक्ताय यजमानाय देवान्यज ॥ गार्हपत्येन । गृहपतिना संयुक्ते ज्यः
 । पा० ४. ४. ९०. । यस्येति लोपः । जिह्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च । गृहपतित्व-
 मित्यर्थे पत्यंतपुरोहितादिभ्यः । पा० ५. १. १२८. । इति यकि त्वंतोदात्तत्वं स्यात् ।
 संत्य । सनने भव । यण दाने । क्तिच्क्त्तौ चेति क्तिच् । न क्तिचि दीर्यश्च । पा०
 ६. ४. ३९. । इति दीर्घनलोपाभावः । भवे छंदसीति यत् । तच्च साधुरिति वा ।
 निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । सत्सूद्धिपेत्यादिना क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृ-
 तिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति देवयन् । तस्मै । क्वचि चेतीत्वं न
 भवति । न छंदस्यपुत्रस्येति निषेधात् । अश्वघस्येत्यात्वविधानादात्वनिषेधे प्राप्तस्य
 दीर्घस्याप्येष निषेध इत्युक्तं । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अत्र

कचश्चिन्नादंतोदात्तत्वं । शपः पिन्नादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधांतुकस्वरेणोभयोः
कचः सैकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । तस्मादंतोदात्तत्वात्परस्या
विभक्तेः शतुरनुमो नद्यजादी इत्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

आ त्वा वहंतिति पंचमं नवर्चं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् ॥ अनुवर्तते
विशेषादेशाभावादिंद्रो देवता । विनियोगस्तु प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योत्तीय-
माने सूक्तमा त्वा वहंतु हरय इति । तथा च द्विदेवत्यैश्चरतीति खंडे सूचितं ।
उत्तीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहंतु । आ० ५, ५, । इति । तथा षोडशिशस्त्र आ
त्वा वहंतु हरय इति तिस्रः । तथा सूचितमथ षोऽष्टशीति खंडे । आ त्वा वहंतु
हरय इति तिस्रो गायत्र्यः । आ० ६, २, । इति । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

आ त्वा वहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये । इंद्रं त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वृषणं । सोमंऽपीतये । इंद्रं । त्वा । सूरंऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे इंद्र वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया
अश्वा आवहंतु । अस्मिन्कर्मण्यानयंतु । तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाश-
युक्ता ऋत्विजस्त्वां मंचैः प्रकाशयन्त्विति शेषः ॥ हरतीति हरयः । इन् सर्वधा-
तुभ्यः । उ० ४, ११९, । इतीन् । निन्वादाद्युदात्तः । वृषणं । कनिन्युवृषितक्षी-
त्यादिना कनिन् । किन्वास्त्यधूपधगुणाभावः । वा षपूर्वस्य निगमे । पा० ६,
४, ९, । इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये । ऐभिरग्न इत्यत्रोक्तं ।
सूरचक्षसः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । सर्वधांतुभ्योऽसुन् । चक्षिङः ख्याजिति
न भवति । अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० २, ४, ५४, ३, । इति निषिधात् ।
षू प्रेरणे । सवतीति सूरः । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । उ० २, २५, । इति क्रन् ।
किन्वास्त्यधुणाभावः । निन्वादाद्युदात्तः । सूरवत्ख्यातं प्रकाशो येषां । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इमा धाना घृतसुवो हरी इहोप वक्षतः । इंद्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतंऽसुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः । इंद्रं । सुखंऽतमे ।

रथे ॥ २ ॥

हरिश्च इन्द्रस्य वोढारावश्वावाचष्टे । तथा च श्रुत्यंतरं हर्योः स्यातेति ।
 हरिभ्यां वेदो देवतां गमयत्विति च । एतदेवाभिप्रेत्य निघंटुकार आह । हरी
 इन्द्रस्येति । तादृशौ हरी इमा यागार्थं वेद्यामासादितत्वेन पुरोवर्तिनीर्धाना भष्ट-
 यवतंडुलानुद्दिश्य सुखतमे रथ इंद्रं स्थाथास्मिन्कर्मण्युपवक्षतः । वेदिसमीपे
 वहतां । कीदृशीर्धानाः । घृतक्षुवः । अलंकरणोपस्तरणाभिघरणेन घृतस्राविणीः ॥
 धीयंत इति धानाः । धापृवस्यज्यतिभ्यो नः । उ० ३. ६. इति नः । प्रत्ययस्वरः ।
 घृतक्षुवः । घृतं क्षुवंतीति घृतक्षुवः । क्षिपि तुगभावच्छांदसः । धातुस्वरः ।
 समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्त्रोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुवङ्गदेशः । हरी ।
 हृज् हरणे । सर्वधातुभ्य इन् । निच्चादाद्युदात्तः । प्रगृह्यत्वात्संहितायां प्रकृति-
 भावः । वक्षतः । प्रार्थनाख्ये लिङ्गर्थे लेट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् ।
 लेटोऽडाटावित्यडागमः । शपि प्राप्ते सिद्धहुलं लेटीति सिप् । ढत्वकुत्वपत्वानि ।
 तिङ्तिङ् इति निघातः । सुखतमे । गतं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

इंद्रं प्रातर्हवामह इंद्रं प्रयत्यध्वरे । इंद्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इंद्रं । प्रातः । हवामहे । इंद्रं । प्रयति । अध्वरे । इंद्रं । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारभे प्रातःसवन इंद्रं हवामहे । आहूयामः । तथैवाध्वरे सोमयागे
 प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य वर्तमाने सति माध्यंदिने सवने तमिंद्रं हवामहे । तथा
 यज्ञस्य समाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमयानार्थं हवामहे ॥ प्रातः ।
 स्वरादिष्वन्तोदात्तो निपातितः । हवामहे । ज्ञेजो लटि शपि परतो ह्रः संप्र-
 सारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ ।
 प्रयति । इण् गतौ । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् ।
 शतुर्दिच्चागुणाभावः । प्रादिसमासः । कृद्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि यहणमिति
 वचनात्प्रत्यययहण इति नियमाभावात् शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरु-
 दात्तत्वं । अध्वरे । उक्तं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य
 । पा० ८. २. ४. । इत्यकारस्य स्वरितत्वं । पीतये । पा पाने । क्तिनि छांदसमं-
 तोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिंद्र केशिभिः । सुते हि त्वा हवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतं । आ । गहि । हरिऽभिः । इंद्र । केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इंद्र केशिभिः केशरयुक्तैर्हरिभिरश्वैस्त्वं नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रत्युप समीप आगहि । आगच्छ । सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कारणात्त्वां हवामहे । त्वामाह्वयामः । तस्मादागच्छेति पूर्वचान्वयः ॥ गहि । गमेर्लोऽटः सेहिः । शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक् । इषुगमियमां छः । पा० १. ३. ११. इति छत्वं न भवति । न लुमतांगस्येति प्रतिषेधात् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुङ् भवति । केशिभिः । क्लिशेरन् लो लोपश्च । उ० ५. ३३. १. इत्यन् । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । ह इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वर एव । तिङ्तिङ इति न निघातो हि चेति प्रतिषेधात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सेमं नः स्तोममा गृह्येदं सर्वनं सुतं । गौरो न नृषितः पिव ॥ ५ ॥

सः । इमं । नः । स्तोमं । आ । गहि । उप । इदं । सर्वनं । सुतं । गौरः । न । नृषितः । पिव ॥ ५ ॥

हे इंद्र स त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्यागहि । आगच्छ । आगमने हेतुरुच्यते । उप देवयजनसमीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते । तस्माद्गौरो न गौरमृग इव नृषितः सन्निमं सोमं पिव ॥ सः इममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः । गहि । गतं । सर्वनं । सूयतेऽस्मिन्सोम इत्यधिकारणे ल्युट् । लिंतीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ल्युङंतात्सप्तम्याः सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यमिति वचनाद्वितीया । अभिषुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तदा

सुतशब्दादर्शनादित्यादच् । पा० ५. २. १२७. । नृपितः । जितृष पिपासायां । नि-
ष्ठेति क्तः । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । पश्चादिट् । आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

इमे सोमांस इंदवः सुतासो अर्धि बर्हिषि । ताँ ईद्र सहसे पिव ॥ ६ ॥

इमे । सोमांसः । इंदवः । सुतासः । अर्धि । बर्हिषि । तान् । ईद्र । सहसे । पिव ॥ ६ ॥

इंदुशब्द उंदी क्लेदन इति धातोस्त्यन्तः । इंदवः क्लेदनयुक्ता इमे वेद्यामव-
स्थिताः सोमासस्तत्तत्पात्रगताः सोमा बर्हिषि यज्ञेऽध्याधिक्येन सुतासोऽभि-
षुताः । हे ईद्र सहसे बलार्थं तान्सोमान्पिव ॥ सोमासः । आज्ञसेरमुगिति
जसोऽसुगागमः । इंदवः । उक्तं । सुतासः । पूर्ववदसुक् । संहितायां प्रकृत्यातः-
पादमव्यपर इति प्रकृतिभावान्परपूर्वत्वं न भवति । बर्हिषि । बृहर्नेलोपश्चेत्ती-
सप्रत्ययस्वरः । ताँ इद्व्यव दीर्घादटि समानपाद इति र्वत्वं । यत्वलोपो ।
अनुनासिकः । सहसे । षह मर्षणे । असुनंतो निह्वादाद्युदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अयं ते स्तोमो अयियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिव ॥ ७ ॥

अयं । ते । स्तोमः । अयियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शम् शंतमः । अथ । सोमं ।

सुतं । पिव ॥ ७ ॥

हे ईद्र । अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽयियः श्रेष्ठः सन्
ते तव हृदिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शंतमः सुखतमोऽस्तु । अथ स्तुतेरनंतरं सुत-
मभिषुतं सोमं पिव ॥ अयियः । अयादित्यनुवृत्तौ घञ्छौ चेति घच् । चित्वा-
दंतोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । स्पृशोऽनुदके क्तिन् । पा० ३. २. ५६. ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । क्तिन्प्रत्ययस्य कुः । पा० ६. २. ६२. । इति शकारस्य
कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंतमः । सुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शमशब्दः ।
ततस्तमप् । अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये संक्रांतत्वादद्रव्यप्रकर्ष
इति निषेधात् । पा० ५. ३. ५५. २. । किमेत्तिष्ठव्ययेत्यादिना । पा० ५. ४. ११. । आम्

न भवति द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः । अथा
सोमं । संहितायां निपातस्येति दीर्घः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

विश्वमित्सर्वनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृचहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वं । इत् । सर्वनं । सुतं । इन्द्रः । मदाय । गच्छति । वृचऽहा । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

वृचहा शत्रुघातक इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च
विश्वमित्सर्वमपि सुतमभिषुतसोमयुक्तं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥
विश्वं । अग्निप्रुषीत्यादिना क्वन् । निह्नादाद्युदात्तः । सवनं सुतं । पूर्ववत् । मदाय ।
मदोऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययः । पिह्नादात्तुस्वरः । गच्छति । इषुगमियमां छः ।
वृचहा । वृचं हतवान् । ब्रह्मभूणवृचेषु क्तिप् । पा० ३. २. ८७. । इह्निन्यादिना
निवृत्तं दीर्घत्वं सौ च । पा० ६. ४. १२. १३. । इति प्रतिप्रसवादभवति । कुदुत्तरपः
दप्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । व्यधिकरणवहुवीहिरित्युक्तं । तत्पुरुषे वा दासी-
भारादिह्नात् । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सेमं नः काममा पूण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्त्वाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः । इमं । नः । कामं । आ । पूण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्त्वाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च
सहापूण । सर्वतः पूरय । वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतस्वां
स्त्वाम ॥ सेमं । संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः । कामं ।
कामेर्घञि कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः । पा० ६. १. १५९. । इयंतोदात्तत्वे प्राप्ते
वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । पूण । पूण प्रीणने । लोटः सेहिः । तुदादिभ्यः शः ।
तस्य डिह्नाद्गुणाभावः । अतो हेरिति हेलुक् । गोभिः । सावेकाच इति प्राप्तं
विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्चन्ताववर्णेति प्रतिषिध्यते । अश्वैः । कर्तृन्त इत्युक्तं । असा-
मर्थ्यान् परांगवद्भावः । स्त्वाम । पुञ् स्तुतौ । धात्वादेः षः सः । लोटुत्तमवहुः
वचनस्य लोटो लङ्ङदिति लङ्ङावाचित्यं ङितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सकारस्य

लोपः । आहुतमस्य पिब । पा० ३. ४. ९२. । इत्याडागमः । प्रत्ययस्य भिन्नादनु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव । स्वाध्यः । ध्यै चिन्तायां । स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्र-
योगः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति क्षिप् । दृशियहणस्य विध्यन्तरोपसंयहणार्थ-
त्वादत्र संप्रसारणे सति परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घः । जस्येरनेकाचः । पा० ६.
४. ८२. । इति यणादेशः । गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्त-
यणो हलपूर्वादिति अस उदात्तत्वं न भवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः । अत
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येति स्वरितत्वमेव भवति ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकं नवर्चं षष्ठं सूक्तं । अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते ।
इन्द्रावरुणयोरिन्द्रावरुणं युवाकु पादनिचृताविति । अत्र देवता विस्पष्टा । ऋषि-
च्छंदसी तु पूर्ववदनुवर्तते । अयं तु विशेषः । युवाकु हीत्यादिके द्वे ऋचौ पा-
दनिचृन्नामकच्छंदोयुक्ते । विनियोगस्तु स्मात्तौ लिंगिको वा कश्चिदवगंतव्यः ।
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इन्द्रावरुणयोरहं सम्राजोऽरव आ वृणे । ता नो मृळात ईहशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहं । संऽराजोः । अरवः । आ । वृणे । ता । नः । मृळातः ।
ईहशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्देवावरु-
णयोर्देवयोः संबन्धवो रक्षणमावृणे । सर्वतः प्रार्थये । ता तौ देवावीहशे एवं-
विधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभूते सति मृळातः । अस्मान्मुखयतः ॥ इन्द्रशब्दो
रन्प्रत्ययांतः । वरुणशब्द उन्प्रत्ययांतः । उभौ निह्वादाद्युदात्तौ । समासे देव-
ताद्वये चेति पूर्वपदस्यानडादेशः । उभे युगपदित्यनुवृत्तौ देवताद्वये चेति युग-
पदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सम्राजोः । राज्ञ दीप्ति । सत्सूक्ष्मेत्यादिना क्षिप् । समो
मोऽनुस्वारः । पा० ८. ३. २३. । इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः कौ । पा० ८.
३. २५. । इति मकारादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २.
३. ६५. । इति कर्तरि षष्ठी । अत्र रक्षणादिषु । भावेऽसुन् । निह्वादाद्युदात्तः ।
ता । सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचनस्य डादेशः । टिलोपे विभक्तेरुदात्तनि-
वृत्तिस्वरः । मृळातः । मृड सुखने । प्रार्थनायां लिङ्गर्थे लेट् । द्विवचनं तस् ।

न भवति द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । इहगर्थे एव हि स निषेधः । अथा
सोमं । संहितायां निपातस्येति दीर्घः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

विश्वमित्सर्वनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृचहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वं । इत् । सर्वनं । सुतं । इन्द्रः । मदाय । गच्छति । वृचऽहा । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

वृचहा शबुघातक इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च
विश्वमित्सर्वमपि सुतमभिषुतसोमयुक्तं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥
विश्वं । अग्निप्रुषीत्यादिना क्रन् । निह्वादाद्युदात्तः । सवनं सुतं । पूर्ववत् । मदाय ।
मदोऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययः । पिह्वाद्यातुस्वरः । गच्छति । इषुगमियमां छः ।
वृचहा । वृचं हतवान् । व्रलभूणवृचेषु क्षिप् । पा० ३. २. ८७. । इहनित्यादीनां
निवृत्तं दीर्घत्वं सौ च । पा० ६. ४. १२. १३. । इति प्रतिप्रसवाद्भवति । कुदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । व्यधिकरणवहुव्रीहिरित्युक्तं । तत्पुरुषे वा दासी-
भारादित्वात् । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमुचमाह ॥

सेमं नः काममा पूण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥
सः । इमं । नः । कामं । आ । पूण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
स्तवाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च
सहापूण । सर्वतः पूरय । वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतस्तां
स्तवाम ॥ सेमं । संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः । कामं ।
कामेर्घञि कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः । पा० ६. १. १५९. । इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते
वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । पूण । पूण प्रीणने । लोटः सेहिः । तुदादिभ्यः शः ।
तस्य डित्वाद्गुणाभावः । अतो हेरिति हेर्लुक् । गोभिः । सावेकाच इति प्राप्ते
विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्वन्ताववरणेति प्रतिपिध्यते । अश्वैः । क्रनन्त इत्युक्तं । असा-
मर्थ्यान् परांगवद्भावः । स्तवाम । पुञ् स्तुतौ । धात्वादेः घः सः । लोटुत्तमबहु-
वचनस्य लोटो लङ्ङादिति लङ्ङावान्नित्यं डितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सकारस्य

तृतीयामृचमाह ॥

अनुकामं तर्पयेथांमिन्द्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुऽकामं । तर्पयेथां । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता । वां । नेदिष्ठं । ईमहे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ । अनुकाममस्मदीयाभिलाषमनु रायो धनस्य प्रदानेनातर्पयेथां । सर्वतोऽस्मांस्तृभान् कुरुतं । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां तादृशौ युवां नेदिष्ठमतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे । याचामहे । कालविलम्बमन्तरेण धनं दातव्यमित्यर्थः ॥ सप्तदशसु याज्ञाकर्मस्वीमहे पठितं । अनुकामं । कामस्य पश्चादनुकामं । अथवा कामे कामेऽनुकामं । अनुरिह पश्चादर्थे । अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः । अव्ययं विभक्तीत्यादिना । पा० २. १. ६. । अव्ययीभावसमासः । अव्ययीभावश्च । पा० १. १. ४१. । इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपंचम्याः । पा० २. ४. ८३. । इति विभक्तेरमादेशः । समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तृपेर्यन्तालोढो णिचश्च । पा० १. ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरेत् आमेतः । पा० ३. ४. ९०. । इत्यामादेशः । शप् सत्यतो येयः । पा० ७. २. ८०. । इत्यनुवृत्तावातो ङितः । पा० ७. २. ८१. । इत्याकारस्येयादेशः । आद्गुणो यलोपश्च । इन्द्रावरुणा । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । आर्मचिताद्युदात्तत्वं । संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वं । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं । अतिशयेनांतिकं । अतिशयज्ञ इष्टन् । अंतिकवाढ्योर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. । इति नेदादेशः । यस्येति लोपः । इष्टनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । ईमहे । ईङ् गतौ । ङित्त्वादात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति श्यनो लुक् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकुं सुमतीनां । भूयाम वाजदाव्वां ॥ ४ ॥

युवाकुं । हि । शचीनां । युवाकुं । सुऽमतीनां । भूयाम । वाजऽदाव्वां ॥ ४ ॥

हि यस्मात्कारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु

लेटोऽडाटावित्याडागमः । तुदादिभ्यः शः । डित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । ईहशे ।
 त्यदादिषु हशोऽनालोचने कञ् च । पा० ३. २. ६०. । इतीदमश्च उपपदे हशेः
 कञ् । उपपदसमास इदंकिमोरीशकी । पा० ६. ३. ९०. । इतीदम ईश् । शित्वा-
 त्सर्वदेशः । कजः कित्वाद्गुणाभावः । जित्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । उपपदसमासे
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

गंतारा हि स्योऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनां ॥ २ ॥

गंतारा हि । स्यः । अवसे । हवं । विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनां ॥ २ ॥

हे इंद्रावरुणौ । अवसेऽवितुमनुष्टातारं रक्षितुं मावतो मग्निहस्य विप्रस्य
 ब्राह्मणर्विजो हवमाह्वानं गंतारौ स्यो हि । प्राप्नशीलौ भवथः खलु । कीदृशौ ।
 चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारौ । योगक्षेमसंपादनेन धारयितारौ ॥ गंतारा ।
 गमेस्ताच्छीत्ये तृन् । द्विवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः । ऋहशोऽडि-
 गुणः । अमृन्वित्यादिनोपधादीर्घत्वं । तृनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । स्यः । अस भुवि ।
 लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनं यस् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । हि चेति
 निघातप्रतिषेधः । अवसे । अव रक्षणे । तुमर्थे सेसेन्नित्यसेन् । नित्वादाद्युदात्तः ।
 हवं । हेजो बहुलं छंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ऋदोरवित्यप् ।
 गुणावादेशौ । अपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । विप्रस्य । दुवप् वीज-
 तंतुसंताने । अस्य ऋजंद्रेत्यादिना रन् निपातितः । नित्वादाद्युदात्तः । मावतः ।
 वतुप्प्रकारेण युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. ।
 वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदो मपर्यंतस्य मादेशः । पा० ७. २. ९६. । आ सर्व-
 नास्त्रः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सवर्णदीर्घः । मतुपः पित्वादनु-
 दात्तत्वं । प्रातिपदिकांतोदात्तत्वे स एव शिष्यते । धर्तारा । धृज् धारणे । खलु-
 चौ । पा० ३. १. १३३. । इति तृच् । एकाच उपदेश इतीदमितिषेधः । गुणो रपरत्वं ।
 अमृन्वित्यादिनोपधादीर्घः । सुपां सुलुगित्याकारः । तृचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । चर्ष-
 णीनां । कृपेरादेश्च चः । उ० २. १००. । इत्यनिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन ककारस्य
 चकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वा छांदसमंतोदात्तत्वं । अत एव नामन्यतर-
 स्यामिति विभक्त्युदात्तत्वं । तच्च हि मतुपि यो ह्रस्वांतस्तत उत्तरस्य नाम
 उदात्तत्वमिति व्याख्यातं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अनुकामं तर्पयेथांमिंद्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुऽकामं । तर्पयेथां । इंद्रावरुणा । रायः । आ । ता । वां । नेदिष्ठं । ईमहे ॥ ३ ॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ । अनुकाममस्मदीयाभिलाषमनु रायो धनस्य प्रदानेनातर्पयेथां । सर्वतोऽस्मांस्तृप्तान् कुरुतं । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां तादृशौ युवां नेदिष्ठमतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे । याचामहे । कालविलंबमंतरेण धनं दातव्यमित्यर्थः ॥ सप्तदशसु याज्ञाकर्मस्वीमहे पठितं । अनुकामं । कामस्य पश्चादनुकामं । अथवा कामे कामेऽनुकामं । अनुरिह पश्चादर्थे । अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः । अव्ययं विभक्तीत्यादिना । पा० २. १. ६. । अव्ययीभावसमासः । अव्ययीभावश्च । पा० १. १. ४१. । इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपंचम्याः । पा० २. ४. ८३. । इति विभक्तेरमादेशः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तृपेण्येतात्तोऽणोऽणश्च । पा० १. ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरिव आमेतः । पा० ३. ४. ९०. । इत्यामादेशः । शपि सत्यतो येयः । पा० ७. २. ८०. । इत्यनुवृत्तावातो ङितः । पा० ७. २. ८१. । इत्याकारस्येयादेशः । आङ्गुणो यलोपश्च । इंद्रावरुणा । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वं । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं । अतिशयेनांतिकं । अतिशयत इष्टन् । अंतिकवादयोर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. । इति नेदादेशः । यस्येति लोपः । इष्टनो निह्नादाद्युदात्तत्वं । ईमहे । ईङ् गतौ । डिह्नादात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति श्यनो लुक् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकुं सुमतीनां । भूयाम वाजुदाव्वां ॥ ४ ॥

युवाकुं । हि । शचीनां । युवाकुं । सुऽमतीनां । भूयाम । वाजुऽदाव्वां ॥ ४ ॥

हि यस्मात्कारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु

वसतीवर्येकधनात्मकैरुदकैः पयःसक्तादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितं । तथा सुमतीनां
 शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्त्रीचरूपं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगु-
 णैर्मिश्रितं । तस्मात्कारणात् हे इंद्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्धुवयोः
 प्रसादाद्वयं वाजदावांमन्त्रप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयाम । भवेम ॥
 अपोऽन्न इत्यादिषु पड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शची शमीतिः पठितं ।
 युवाकु । यु मिश्रणे । कटिकुपिभ्यां काकुः । उ० ३. ७६. । इत्यत्र बाहुलकाद्यैते-
 रपि काकुः प्रत्ययः । किञ्चेन गुणाभावादुकारस्योवङादेशः । प्रत्ययस्वरेण
 मध्योदात्तत्वं । शचीशब्दः केषांचिन्मते शाङ्गैरवादिः । डीनंतो निज्जादाद्युदात्तः
 । पा० ४. १. ७३. । इत्युभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्यत्र । पा० ६. २. १४०. । वृत्तिकृ-
 तोक्तं । सुमतीनां । विद्याम सुमतीनामित्यत्रोक्तं । भूयाम । प्रार्थनायां लिङ् ।
 उत्तमबहुवचने नित्यं ङित इति सकारलोपः । यासुद् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च
 । पा० ३. ४. १०३. । इत्युदात्तो यासुडागमः । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य । पा० ७. २.
 ७९. । इति सकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सति शिष्टत्वाद्यासुडुदात्त
 एव शिष्यते । वाजदावां । वाजं ददातीति वाजदावानः । आतो मनिञ्चित्यादिना
 वनिप् । तस्य पित्वाच्चातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स
 एव शिष्यते । आत्म्यलोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्यकारलोपः । तस्याचः
 परस्मिन्निति स्थानिवद्भावालोपो व्योर्वलीति वकारलोपो न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्रः सहस्रदावां वरुणः शंस्यानां । ऋतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

इंद्रः । सहस्रदावां । वरुणः । शंस्यानां । ऋतुः । भवति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रः सहस्रदावां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये ऋतुर्धनदानस्य कर्ता
 भवति । प्रभूतं ददातीत्यर्थः । तथा वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्य उक्थ्यः
 स्तुत्यो भवति । अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः । उन्नम्रत्ययो निज्जादाद्युदात्तः ।
 शंस्यानां । शंसु स्तुतौ । चहलोर्ण्यत् । तित्स्वरितमिति प्राप्त ईड्वंदवृशंसंदुहां
 रण्यत इत्याद्युदात्तः । ऋतुः । कृजः कतुरिति कतुः । किज्जाङ्गुणाभावे यणादेशः ।
 प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उक्थ्यः । उक्थं शस्त्रं । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः ।
 भवे छंदसीति यत् । यस्येति लोपः । अत्र तित्स्वरितमित्येतद्वाधित्वा तीर्थ्याय
 कूप्यायेत्यादिवहुचच्चाद्यतोऽनाव इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छंदसि वि-

कल्प्यन्त इति न क्रियते । ननु यस्येति लोपात्प्रागेव तित्स्वरितत्वमस्तु । न हि तदा यतोऽनाव इत्येतदस्ति द्व्यच्चाभावात् । अत एव सूर्याय च सूर्याय चेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येति लोपेन प्रथमं तो भाव्यमिति वाच्यं । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्द्विहिरंगाद्यस्येति लोपात्प्रत्ययमात्राश्रय-
तयांतरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्राबल्यात् । अत ऊर्ध्वायेत्यादिवदुक्त्य इत्य-
त्रापि लक्षणात् एव स्वरितत्वं भविष्यतीति । किं छांदस्येन । यत्र हि लोपमं-
तरेणैव द्व्यच्चं तत्र यतोऽनाव इत्येतद्व्यवति । यथा चेयं येयमिति । लोपनिबं-
धनद्व्यच्चप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति । एवं तर्हि तीर्थ्याय कूषायेत्यादौ
यदाद्युदात्तत्वं तदेव छांदसमस्तु । अथात्र तु वर्णादांगं वलीय इत्यंतरंगत्वेऽपि
स्वरितत्वं बाधित्वा लोप एव भविष्यति । तर्ह्युक्त्य ऊर्ध्वाय सूर्यायेत्यादौ च
छांदस्यमस्तु । सर्वथैकत्र छांदस्यान्न मुच्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते पृष्ठीमृचमाह ॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्रेरेचनं ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वयं । सनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्रऽप्रेचनं ॥ ६ ॥

तयोरित्पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरैवावसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम । संभ-
जेम धनमिति शेषः । निधीमहि च । प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्ता ततोऽव-
शिष्टं धनं क्वचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च । उत । अपि च प्रेरेचनं भुक्तान्निहिताच्च
प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् । संपद्यतां ॥ अवसा । असुन् । निन्वादाद्युदात्तः । वयं ।
यूयं हि स्येत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । सनेम । आशिपि लिङ् । तस्य मस् ।
नित्यं ङित इति सकारलोपः । किदाशिपीति यासुद् । छंदस्युभयथेति सार्वधा-
तुकमप्यस्तीति लिङः सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः । अतो येय इतीयादेशः ।
लोपो व्योर्वलीति यलोपः । लिङ्गाशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ् । आहुणः ।
पादादित्वान्न निघातः । धीमहि । हुधाज् धारणपोषणयोः । आशिपि लिङो
महिङ् । तस्य छंदस्युभयथेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे । तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः
सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः । सार्वधातुकमपिदिति ङित्वं शप् च । बहुलं
छंदसीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक् । आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि च । पा०

६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । निघातः । सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वादत्र चवायोगे प्रथमेति न निषेधः । स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तिप् । इतश्चेतीकारलोपः । यासुद् परस्मैपदेभूदात्तो ङिच्चेति यासुङ्ङित्वे । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । असीरलोप इत्यकारलोपः । पादादित्वादनिघातः । उत । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । प्रेरचनं । रिचिर् विरेचने । भावे ल्युट् । योरनादेशः । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इंद्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्सु जिग्युषं कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुणा । वां । अहं । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ वां युवामुभावहं हुवे । आह्वयामि । किमर्थं । चित्राय मणियुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय । तत आहुतौ युवामस्माननुष्ठातृन् सुजिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् कृतं । कुस्तं ॥ इंद्रावरुण । सुपां सुलुगित्यादिना संबोधनस्याकारः । देवताद्वये चेति पूर्वपदस्यानङ् । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । संहितायां छांदसं ह्रस्वत्वं । हुवे । ह्यतेर्लङ्ङुक्तमैकवचनं मिप् । शप् इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति लुक् । ह् इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । अचि श्रुधात्वित्यादिनोवङ् । न च हुश्रुवोरित्यादिना यणादेशः । जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत् । न पुनरस्य लाक्षणिकत्वात् । इट् प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः । राधसे । असुन् । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । अस्मान् । शसि द्वितीयायां चेत्यात्वं । शसो न । पा० ७. १. २९. । इति नवं । जिग्युषः । जि जये । लिट् कसुश्चेति कसुः । द्विर्भावः । सन्निटोर्जे । पा० ७. ३. ५७. । इति द्वितीयस्य कुत्वं । कसोः कित्वाद्गुणाभावः । आदिनियमात्प्राप्तस्येदो वस्वेकाजाद्वसामिति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयावहुवचनं शस् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । एरनेकाच इति यणादेशः । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । कृतं । डुकृञ् करणे । लोणमध्यमद्विवचनस्य लङ्ङावात्तमादेशः । शपो बहुलं छंदसीति लुक् । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

इन्द्रावरुण नू नु वां सिषासंतीषु धीष्वा । अस्मभ्यं शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । नु । वां । सिषासंतीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यं । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ धीष्वस्मदीयवृद्धिषु वां युवां सिषासंतीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छंतीषु तदानीमा समन्तादस्मभ्यं शर्म सुखं नू नु । अतिशयेन क्षिप्रं प्रयच्छतं । दत्तं ॥ षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु नु मस्त्विति पठितं । तस्य द्विरावृत्तिवलादतिशयो लभ्यते । इन्द्रावरुण । उक्तं । नू नु । अचि तुनुधमक्षुतङ्कुचोरुषाणां । पा० ६. ३. १३३. इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिषा-संतीषु । वन षण् संभक्तौ । धात्वादेः षः सः । इच्छायां सञ् । द्विर्भावो हला-दिशेषः । सन्यत इतीत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । सनीवन्त्यादिना । पा० ७. २. ४९. विकल्पादिडभावः । जनसनखनां सञ्ज्जलोः । पा० ६. ४. ४२. इति नका-रस्याकारः । उपरि लटः शतृ । कर्तरि शप् । उगितश्चेति ङीप् । शप्श्यन्तोर्नि-त्यमिति नुम् । ङीपः शपश्च पित्वाच्छतुश्च लसार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वं । सनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । तदेव शिष्यते । धीषु । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्मभ्यं । अस्मभ्यमप्रतिष्कृत इत्यचोक्तं । यच्छतं । दाण दाने । शपि पाप्मे-त्यादिना यच्छादेशः ॥

नवमीमृचमाह ॥

प्र वामश्रोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे । यामृधाथे सधस्तुतिं ॥ ९ ॥

प्र । वां । अश्रोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । यां । हुवे । यां । अृधाथे इति । सधऽस्तुतिं ॥ ९ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति हुवे । युवामुभा-वाह्वयामि । किञ्च सधस्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणया स्तवक्रियया युक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य युवामृधाथे । वर्धाथे । तादृशी सुष्टुतिः शोभनस्तु-तिहेतुभूत अक्समूहो वामश्रोतु । युवां व्याश्रोतु ॥ अश्रोतु । अशू व्याश्रौ । लोटो व्यत्ययेन तिप् । स्वादिभ्यः घ्रुः । सुष्टुतिः । न विधे अस्य सुष्टुतिमित्य-चोक्तं । इन्द्रावरुण । हुवे । उक्ते । अत्र तु यद्वृत्तयोगान्न निघातः । अृधाथे । अृधु

वृद्धौ । लट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । मध्यमद्विवचने श्रोर्वहुलं छंदसीति लुक् । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । सधस्तुतिं । सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सधस्तुतिः । अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वेऽयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरः । तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरेऽयं करणसाधनतया ऋक्पर इति समस्यमानपदार्थादन्यः । सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः । सहशब्द एवमादिवादात्तोदात्तः । बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पंचमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र सोमानमित्यादिकं नवर्चं प्रथमं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते । सोमानमिति पंच ब्रह्मणस्पत्याश्चतुर्थ्यामिंद्रश्च सोमश्च पंचम्यां दक्षिणा चान्याः सादसस्पत्या नाराशंसी वात्येति । सूक्तगता आद्याः पंचर्चो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः । तासां मध्ये स घा वीर इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिंद्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः । त्वं तमित्येतस्याः पंचम्या दक्षिण्या सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः । षष्ठीमारभ्य तिसृणां सदसस्पतिर्देवता । नाराशंसमित्येतस्या नवम्याः सदसस्पतिर्नाराशंसी वो विकल्प्यते । विनियोगस्तु पूर्ववत् ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवंतं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानं । स्वरणं । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवंतं । यः । औशिजः ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । एतन्नामकदेव सोमानमभिपवस्य कर्तारं मामनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवंतं कृणुहि । कुरु । अत्र हटांतः । कक्षीवंतमेतन्नामकमृषिं । इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । कक्षीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः । यः कक्षीवानृषिरौशिजः । औशिजः पुत्रः । तमिवेति पूर्वयोजना । कक्षीवतोऽनुष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैरास्मायते । एवं वै पर आहारः कक्षीवानौशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्वसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वतेति । ऋगंतरेऽपृषिवक्यनेनानुष्ठातृत्वप्रसिद्धिः सूच्यते । अहं कक्षीवां ऋषिरस्मि विप्र इति । तस्मा-

दस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तं युक्तं । सोऽयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । नि०
 ६. १०. । सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः ।
 कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कांतिकर्मणोऽपि त्वयं मनु-
 ष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पत
 इति । अस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन सूचितं
 तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति । सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुंधे ।
 कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुंध इति ॥ सोमानं । सुनोतीति । घृञ्
 अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । दृशियहणस्य विध्यन्तरोपसंयह-
 णार्थत्वान्नित्तेऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव । उञ्छादिषु वा सोमन्शब्दो
 द्रष्टव्यः । पा० ६. १. १६०. । बहुलं यहणादौणादिको वा मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं ।
 प्रख्यातं । स्तृ शब्दोपतापयोः । कृत्यल्युटो बहुलं । पा० ३. ३. ११३. । इति
 कर्मणि ल्युट् । लितीत्यकार उदात्तः । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो
 नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सिपो हिः । शपि प्राप्ते धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः ।
 तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानि-
 वद्भावाच्च पूर्वस्य लघूपधगुणः । हेर्ङित्त्वादुकारस्य न गुणः । उतश्च प्रत्ययाच्छब्दो
 वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. । इति हेर्लुक् न । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र
 विकरणेभ्य इति वचनाद्देरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः ।
 ब्रह्मणः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना । पा० ८. ३. ५३. । संहितायां विसर्जनीयस्य
 सकारः । सुवामंचितपरंगवद्भावात्पदद्वयस्यामंचितनिघातः । कक्षीवन्तं । कक्षे
 भवा कक्ष्या । अश्वोदरसंबन्धिनी रज्जुः । भवे छंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति
 यत्प्रत्ययः । सास्यास्तीत्यर्थ आसंदीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवत् । पा० ८. २. १२. ।
 इत्यृषिविशेषनाम कक्षीवच्छब्दो निपातितः । पा० ६. १. ३१. ३. । छंदसीर इति
 वत्त्वं । यत्प्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः । मनुषुषौ पित्त्वादनु-
 दात्तौ । औशिजः । वश कांतौ । इजीत्यनुवृत्तौ वशेः किञ्च । उ० २. ७०. । इती-
 जिप्रत्ययः । तस्य किञ्चान्नहिज्येत्यादिना संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणाभावः । स
 तस्यापत्यं । पा० ४. १. ९२. । इति प्राग्दीव्यतोऽण् । पा० ४. १. ८३. । आदिवृद्धिः ।
 प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिपक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सः । नः । सिपक्तु ।

यः । तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पती रेवान्यनवान्यश्चामीवहा रोगाणां हंता वसुविघ्ननलब्धा पुष्टि-
वर्धनः पुष्टिवर्धयिता यश्च तुरस्त्वरोपेतः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान्
सिपक्तु । सेवतां । परिगृह्यानुगृह्णातिव्यर्थः ॥ अत्र सिपक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं
यास्क आह । सिपक्तु सचत इति सेवमानस्येति प्रत्यायकौ शब्दाविति शेषः ।
रेवान् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । रयेर्मतौ बहुलं । पा० ६. १. ३७. २. । इति यका-
रस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं । छंदसीर इति वत्वं । आहुणः । ननु वत्स्यासिद्धत्वाद्दहि-
रंगत्वाच्च प्रागेव गुणे कृत इवर्णाभावान्न वत्वं । न चांतादिवच्च । पा० ६. १. ८५. ।
इत्यादिवद्भावेनेवर्णसंपादनं वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात् । अन्यथा खत्वाभि-
रित्यत्र सर्वर्णदीर्घस्यांतवद्भावेन अकारत्वादतो भिस ऐस् । पा० ७. १. ९. । इत्ये-
सादेशः स्यात् । न च निरवकाशत्वेन वत्स्यानवकाशत्वं । अग्निवान्वैदर्भ स्तंभः ।
उप ब्रह्माणि हरिव इत्यादाववकाशलाभात् । सत्यं । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्रागि-
कारात्परो मतुप् । कदाचिदिवर्णात्परस्य मतुपः पश्चादेकारादेशेनेवर्णाभावेऽपि
भवति वत्वमिति छंदसीर इति सूत्रकृता विवक्षितं । अमुनैवाभिप्रायेण हरिव
इत्यादिकमुदाहृत्यार्थे वृत्तिकृता रेवानित्यप्युदाहृतं । ह्रस्वनुङ्भ्यामित्यचारेण-
च्दान्मतुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. । इत्यचारेणच्च्दो रेशच्च्स्यापु-
पलक्षणं । अत एव हि रेवां इंद्रेत्यादौ मतुप उदात्तत्वं दृष्टं । अथवा ह्रस्वनुङ्-
भ्यामित्यचापि कदाचिद्ब्रह्मात्परस्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं । एवं च
संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात्प्राग्ब्रह्मात्परो मतुविति रेवानरेवानित्यादौ
सर्वचोदात्तत्वं सिध्यति । अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो वार्तिककृता व्याख्यात
इति । अमीवहा । अम रोग इत्येतस्माद्वन्प्रत्ययेनामीवशब्दो निपातितः । त
हंतीति बहुलं छंदसीति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसुवित् । वसु विंद-
तीति वसुवित् । क्तिप् चेति क्तिप् । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुष्टिवर्धनः । वर्धय-
तेनद्यादित्वाह्युः । पा० ३. १. १३४. । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पुष्टिवर्धन
इति कर्मणि षष्ठ्या समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सिपक्तु । पञ्च समावाये ।

लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । ध्याविति द्वित्वे हलादिशेषे बहुलं छंदसी-
त्यभ्यासस्याकारस्येकारः । पा० ७. ४. ७८. । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः
कः । प्रत्ययस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मा नः शंसो अररूपो धूर्तिः प्रणङ्गुत्यस्य । रक्षा रणो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररूपः । धूर्तिः । प्रणङ्क् । मर्त्यस्य । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अररूपो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तुमस्मात्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्ति-
हिंसकः शंसः शंसनमधिक्षेप इत्यर्थः । तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्मा प्रणक् ।
मा संपृणक् । शत्रूणां प्रयुक्तोऽधिक्षेपः कदाचिदस्मान्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । तदर्थं हे
ब्रह्मणस्पते नोऽस्मान्नुक्ष । पालय ॥ मा । निपातः । शंसनं शंसः । भावे घञ् ।
जित्वादाद्युदात्तः । अररूपः । अतरेरुः । उ० ४. ८०. । इयंतर्भावितण्यर्थोह गतावि-
त्यस्मादस् । गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धूर्तिः । धुर्वि
हिंसायां । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुचतयसिसुसरकसेषु चेतीदृ-
त्तिपेधः । उपधायाश्च । पा० ७. १. १०१. । इत्युपधादीर्घत्वं । वलि लोपं वाधित्वोऽटि
प्राप्ते । पा० ६. ४. १९. । राहोपः । पा० ६. ४. २१. । इति वकारलोपः । प्रणक् ।
पृची संपर्के । लङ्स्तिप् । इतश्चेतीकारलोपः । हल्ङ्गादिलोपः । कुत्वं । रूधा-
दिभ्यः श्रम् । तस्य व्यत्ययो बहुलमित्यङागमः । यणादेशः । अकारस्यागमानु-
दात्तत्वं वाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः ।
मर्त्यस्य । मृद् प्राणत्यागे । असिहसिमृ इत्यादिना । उ० ३. ८५. । औणादिकस्तन्प्र-
त्ययः । मर्तेषु भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्ष । रक्ष
पालने । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । पादादित्वा न्निघातः ।
रक्षा रणः । द्वचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । उपसर्गाद्बहुलं । पा० ८. ४. २८. १. । इति
बहुलप्रहणादनुपसर्गादपि नसो णत्वं । ब्रह्मणस्पते । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहि-
तायां विसर्गस्य सकारः । सुवामंचिते परांगवज्ञावात्पदद्वयस्यामंचितनिघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स घा वीरो न रिण्यति यमिंद्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मर्त्यं ॥ ४ ॥

सः । घा । वीरः । न । रिण्यति । यं । इंद्रः । ब्रह्मणः । पतिः । सोमः । हिनोति । मर्त्यं ॥ ४ ॥

इन्द्रो देवो यं मर्त्यं ब्रह्ममाणं हिनोति । प्राप्नोति वर्धयति वा । तथा ब्रह्मण-
स्पतिर्देवो हिनोति । तथा सोमो हिनोति । स घ स एव यजमानो वीरो
वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति । न विनश्यति ॥ घा । चादिरनुदात्तः । संहिताया-
मृचि तुनुधमद्युतङ्कुचोरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. इति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः ।
उक्तं । हिनोति । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादिभ्यः श्रुः । तिप् । पित्वात् श्रुप्रत्य-
यस्वर एव शिष्यते ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यं । दक्षिणा पातंहसः ॥ ५ ॥

त्वं । तं । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यं । दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यमनुष्ठातारं मनुष्यमंहसः पापात्पाहीति शेषः ।
तथा सोमः पातिन्द्रश्च पातु दक्षिणाख्या देवता च पातु ॥ दक्षिणा । दक्ष
वृद्धौ । दुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५१. निष्ठादाद्युदात्तः । अंहसः । नद्विषयः
स्येत्यादिराद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदस्पतिमित्येषा विनियुक्ता । तथा च गृह्ये मेखलाः
मावध्येति खंडे पठ्यते । आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्सदस्पतिमद्भुतं । गृ० १.
२२. इति । तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

सदस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनिं मेधामयासिधं ॥ ६ ॥

सदसः । पतिं । अद्भुतं । प्रियं । इन्द्रस्य । काम्यं । सनिं । मेधां । अयासिधं ॥ ६ ॥

मेधां लब्धुं सदस्पतिमेतन्नामकं देवमयासिधं । प्राप्तवानस्मि कीदृशं ।
अद्भुतं । आश्चर्यकरं । इन्द्रस्य प्रियं । सोमपाने सहचारित्वात् । काम्यं । कमनीयं ।
सनिं । धनस्य दातारं ॥ सदसः । षट् विशरणादौ । सर्वधातुभ्योऽनुन् । निष्ठा-
दाद्युदात्तः । पतिं । पातेर्ङिति । टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । इगुपधज्ञाप्तीकिरः
कः । इयङादेशः । प्रत्ययस्वरः । काम्यं । कामयतेरचो यत् । शेरनिटीति शि-
लोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सनिं । षण्णु दाने । धात्वादेः षः सः । अत्र
इरित्यनुवृत्तौ खनिकथज्यसिवसिवनिसनिध्वनिययिचरिभ्यश्च । उ० ४. १४१. इति

इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अयासिषं । या प्रापणे । लुङ् । मिषोऽमादेशः । यमर-
मनमातां सक् च । पा० ७. २. ७३. । इति सिच इडागमः । धातोः सगागमः ।
निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यस्माद्देते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपः ऽचितः । चन । सः । धीनां । योगं ।
इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोऽयमनुष्ठायो विपश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदस्य-
तिदेवाद्देते न सिध्यति । सोऽयं सदस्यतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणा-
मस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा योगं संवंधमिन्वति । व्याप्नोति । यजमानम-
नुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । अन्यारादित्यादिना । पा० २.
३. २९. । ऋतेयोगात्पंचमी । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्ता-
ववर्णेति प्रतिषेधः । सिध्यति । पिधु संसिद्धौ । शयनो निज्वादाद्युदात्तत्वं ।
यङ्गुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । धीनां । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
योगं । युजिर् योगे । यज्ञो जिज्ञादाद्युदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्नौ । शप् ।
इदितो नुम् धातोरिति नुम् । निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आर्हभोति हविष्कृतिं प्राचं कृणोत्यध्वरं । होचां देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋभोति । हविः ऽकृतिं । प्राचं । कृणोति । अध्वरं । होचां । देवेषु ।
गच्छति ॥ ८ ॥

आदनंतरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानमृभोति । सदस्यतिर्देवो
वर्धयति । हविर्धानानंतरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं
यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्राचं प्रकर्षेण गच्छंतमविघ्नेन परिसमाप्तियुक्तं कृणो-
ति । करोति । होचा हूयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं देवेषु
गच्छति । यद्वा होचास्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छति ॥
ष्टोको धरेत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्मसु होचा गीरिति पठितं । हविष्कृतिं ।
हविषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्राञ्चं । अनिगन्तौ वप्रत्यये । पा० ६. २. ५२. । इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् ।
नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । हूयतेऽस्यामिति होचा देवता । हुयामाश्रुभ-
सिभ्यस्तन् । उ० ४. १६९. । इति चन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

नवमीमृचमाह ॥

नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं । दिवो न सन्नमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसं । सुधृष्टमं । अपश्यं । सप्रथःऽतमं । दिवः । न । सन्नऽमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसमेतन्नामकं देवविशेषं । यद्वावयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवपरोऽयं
शब्दः । व्युत्पत्तिं च यास्को दर्शयति । नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्ना-
सीनाः शंसन्त्यग्निरिति शाकपूणिनैः प्रशस्यो भवति । नि० ८. ६. । इति । अत्राग्नि-
वत्सदसस्पतेरपि नरैः प्रशस्यमानत्वान्नराशंसत्वं । एवमेवाभिप्रायं हृदि निधाय
ब्राह्मणमेवमान्नायते । प्रजा वै नरो वाक् शंसं इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो
यः सदसस्पतिर्यो वा नराशंसनामको देवस्तमपश्यं । शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानसि ।
कीदृशं । सुधृष्टमं । अत्याधिक्येन धार्ष्ट्ययुक्तं । सप्रथस्तमं । अतिशयेन प्रख्यातं ।
सन्नमखसं । प्राप्तेजस्कं । तत्र दृष्टान्तः । दिवो न । द्युलोकानिव । आदित्यचं-
द्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्भयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः ॥
सुधृष्टमं । शोभनं धृष्णोतीति सुधृक् । क्तिप् चेति क्तिप् । आतिशयनिकस्तमम् ।
षकास्य जन्ताभावश्चादसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः । अपश्यं ।
पात्राध्मेत्यादिना पश्यादेशः । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वङुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । इत्यट
उदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । सप्रथस्तमं । प्रथ प्रख्याने । प्रथनं प्रथः ।
सर्वधातुभ्योऽसुन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । सह प्रथसा वर्तत इति तेन सहेति
तुल्ययोगे । पा० २. २. २६. । इति बहुव्रीहिसमासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. ।
इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सन्नमखसं । सीदतीति सन्न ।
पट्ट विशरणादौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । निच्चादाद्युदात्तः । सन्न
महो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशतितमो वर्गः ॥

प्रति-त्यमिति नवचै द्वितीयं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवता त्वनु-
क्रम्यते । प्रति त्यमग्निमारुतमिति । कारीरीष्टौ प्रति त्यमित्येषा धाव्या । तथा
च सूचितं । वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्वं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं
नमोभिरिति धाव्ये । अ० २. १३. इति । तामेतां सूक्तगतां प्रथमामुचमाह ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीधाय प्र हूयसे । मरुद्भिरग्न आ गंहि ॥ १ ॥

प्रति । त्वं । चारुं । अध्वरं । गोपीधाय । प्र । हूयसे । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।

गंहि ॥ १ ॥

त्यच्छन्दः सर्वनाम तच्छन्दपर्यायः । हे अग्ने यो यज्ञश्चारुंगवैकत्यरहितः । त्वं
तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीधाय सोमपानाय प्रहूयसे । प्रकर्षेण त्वं
हूयसे । तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सहागहि । आगच्छ ॥
सेयमृग्यास्तेनैवं व्याख्याता । तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने
मरुद्भिः सहागच्छ । नि० १०. ३६. इति ॥ प्रति । निपात आद्युदात्तः । त्वं ।
त्यदादीनामः । पा० ७. २. १०२. । प्रातिपदिकस्वरः । चारुं । दृसनिजनिचरीत्या-
दिना । उ० १. ३. । जुण् । अत उपधाया इति वृद्धिः । जिह्वादाद्युदात्तः । गो-
पीधाय । निशीथगोपीधावगथाः । उ० २. ८. इति थकप्रत्ययांतो निपातितः ।
प्र । निपातस्वरः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिरग्न आ गंहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुं । परः । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।

गंहि ॥ २ ॥

हे अग्ने महो महस्तव संबंधि क्रतुं कर्मविशेषमुल्लंघ्य परो नहि । उक्तृष्टो देवो
न भवति खलु । तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतु-
मनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये क्रताविज्यन्ति त एवोक्तृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि
पूर्ववत् ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । देवः । पचाद्यजंतश्चिह्वादंतो-
दात्तः । महः । महस्तलोपग्राहसः । बृहन्महोरूपसंख्यानमिति विभक्तेरु-
दात्तत्वं । तव । युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वं । क्रतुं । कृजः क्रतुः । उ० १. ७. ७. ।
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । गहि । गम् सू गतौ । लोटः सेहिः । बहुलं छंदसीति शपो

लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदत्राः भादित्यसिद्ध-
त्वादतो हेरिति लुङ् भवति । निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्गुहः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्गुहः । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ये मरुतो महो रजसो महत् उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्तेर्मरुद्भि-
रित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । विश्वे । सर्वे सप्तविधगणोपेताः । सप्तगणा वै मरुत
इति श्रुतेः । देवासाः । द्योतमानाः । अद्गुहः । द्रोहरहिताः । वर्षणेन सर्वभूतो-
पकारित्वात् । तथा चोपरिष्ठादास्त्रायते । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं
वर्षयथा पुरीषिण इति । शाखांतरेऽपि मंचांतरस्य ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । मरुतं
पृषयंत स्थेत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशत इति । रजःशब्दो यास्तेन बहुधा व्या-
ख्यातः । रजो रजतेज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यं-
तेऽमृगहनी रजसी उच्येते । नि० ४. १८. १. इति ॥ रजसः । नष्टिषयस्थानि-
संतस्थेत्याद्युदात्तः । विदुः । विद् ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ६३. इति
मेरुसादेशः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विशेः कृतंतस्य
निह्नादाद्युदात्तत्वं । देवासः । आज्ञसेरमुक् । देवशब्दः पचाद्यजंतः । चिह्नादं-
तोदात्तः । अद्गुहः । संपदादित्वाद्भावेऽपि बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं ।
कर्तारि वा क्तिप् । तत्पुरुषे ह्यथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । न च कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । यतो नञ् न गतिर्न च कारक इति । पा० ६. २. १३८. ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

य उया अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ४ ॥

ये । उयाः । अर्कः । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ ४ ॥

ये मरुत उयास्तीव्राः संतोऽर्कमुदकमानृचुः । अर्चितवंतः । वर्षणेन संपा-
दितवंत इत्यर्थः । तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । ओजसा बलेनाना-
धृष्टासोऽतिरस्कृताः । सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः ॥ अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं

वाजसेनेयिन आमनन्ति । आपो वा अर्क इति । तच्चिर्वचनं च त एवाम-
नन्ति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चतो वै मे कमभूदिति तदेवार्क-
स्यार्कत्वमिति । जगत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोऽर्चन् उदकसत्यसंकल्प-
महिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सका-
शादुदकमुत्पन्नं । तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवोचत् । तेनोदकस्यार्कनाम
निष्पन्नमित्यर्थः । आनुचुः । अर्चतेः । अपस्पृधेयामित्यादिना । पा० ६ १. ३६. ।
निपातः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगान्न निघातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उच्चेर्वले बलीपथेत्यसुन् । निह्नादाद्युदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ये शुभा घो॒रव॑र्षसः सु॒क्ष॒चासो॑ रि॒शाद॑सः । म॒रुद्भि॑र॒ग्न आ ग॑हि ॥ ५ ॥

ये । शुभाः । घो॒रऽव॑र्षसः । सु॒ऽक्ष॒चासः । रि॒शाद॑सः । म॒रुत् ऽभिः । अ॒ग्ने । आ ।

ग॒हि ॥ ५ ॥

ये मरुतः शुभत्वादिगुणोपेतास्तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभाः । शोभमानाः । घो-
रवर्षसः । उयरूपधराः । सुक्षचासः । शोभनधनोपेताः । रिशादसः । हिंसकानां-
भक्षकाः ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु क्षत्रं भग इति पठितं ।
शुभाः । स्फुरितचिन्तादिना शुभेरौणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घो-
रवर्षसः । घो॒रं व॑र्षो येषां च बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुक्षचासः । बहु-
व्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आद्युदात्तं अच् छंदसि । पा० ६ २. ११९. ।
इत्येव तु न भवति क्ष्वशब्दस्यांतोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंस्तीति रिशाः ।
तानदन्तीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः । निस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

ये ना॒र्कस्याधि॑ रो॒च॒ने दि॒वि दे॒वास् आ॑सन्ति । म॒रुद्भि॑र॒ग्न आ ग॑हि ॥ ६ ॥

ये । ना॒र्कस्य । अ॒धि । रो॒च॒ने । दि॒वि । दे॒वासः । आ॑सन्ति । म॒रुत् ऽभिः । अ॒ग्ने ।

आ । ग॒हि ॥ ६ ॥

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप-
माने ये देवासः स्वयमपि दीपमाना आसते । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य
कं मुखं । तद्यस्मिन्नास्यसावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञ् । न अंको नाक
इति नञ्तात्पुरुषः । नलोपो नञः । पा० ६.३.७३.। इति लोपो न भवति ।
नभ्राणनपादित्यादिना । पा० ६.३.७५.। प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषे तुत्यार्थेत्यादिना
। पा० ६.२.२.। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वं । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद्-
हुव्रीहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे । उपसर्गप्रतिरूपकोऽति-
पातः । रोचने । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । देवासः । आज्ञसेरसुगित्यसुक् ।
आसते । आस उपवेशने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । ऋस्यादादेशः । अदिप्रभृ-
तिभ्यः शप इति शपो लुक् । अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगाच्च
निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

ये ईखयंति पर्वतां तिरः समुद्रमर्णवं । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ७ ॥

ये । ईखयंति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रं । अर्णवं । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ ७ ॥

ये मरुतः पर्वतान्मेघानीखयंति । चालयंति । तथार्णवमुदकयुक्तं समुद्रं तिरः
कुर्वंतीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैर्म-
रुद्भिरित्यन्वयः ॥ ईखयंति । उख ऊखीत्यादावीखिर्गत्यर्थः । हेतुमति चेति शिच् ।
इदितो नुम् धातोरिति नुम् । शिजंतधातोश्चित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पिप्वाद्-
नुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । पूर्व
पर्वं मर्वं पूरणे । औणादिको भृमृदशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ ये तन्वंति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वंति । रश्मिऽभिः । तिरः । समुद्रं । ओजसा । मरुत् ऽभिः । अग्ने ।

आ । गहि ॥ ८ ॥

ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सहातन्वंति । आप्पुवंत्याकाशमिति शेषः ।

किंच । ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वेति । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ तन्वंति । तनु विस्तारे । लटो श्लोऽन्तः । तनादिकृज्य उः । पा० ३. १. ७९. सति शिष्ट-
स्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ् एवाद्युदात्तत्वं । समुद्रं । उंदी क्रेदने ।
स्फायितं चीति रक् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमुचमाह ॥

अभि त्वां पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यं । मधु । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोम-
संबन्धिनं मधुरसमभिसृजामि । सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहाचा-
गच्छ ॥ अभि । एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तत्वं । त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादशः
सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च । पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना । पा०
६. ३. ४२. । पुंवद्भावः । सृजामि । सृज विसर्गे । मिपः पित्वादनुदात्तत्वं । विक-
रणस्वरः । सोम्यं । सोममर्हति यः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । मधु । फलिपाटि-
नमीत्यादिना उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अन्यद्गतं । अत्र यास्कः ।
अभि सृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः
सहागच्छ । नि० १०. ३७. । इति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितायां प्रथ-
माष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अत्र प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं देवायेत्यष्टर्चं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते । अयमष्टावार्भवमिति । विनि-
योगस्तु सूक्तस्य लैंगिकः स्मार्तो वा द्रष्टव्यः । बृहस्पतिप्रथमे छंदोमे वैश्वदेवश-
स्त्रेऽयं देवाय जन्मन इत्यार्भवस्तृचः । अयं छंदोमा इति खंडे सूचितं । अभि त्वा
देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः । आ० ८. ९. इति ।
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमः । विप्रेभिः । आसया । अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हि मनुष्याः संतस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । ते चात्र सूक्ते देवताः ।
तत्संधो जायमानवाचिना जन्मशब्देनैकवचनातिनात्र निर्दिश्यते । जन्मने जाय-
मानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्रविशेषो विप्रेभिर्मर्धा-
विभिर्ऋत्विग्भिरासया स्वकीयेनास्येनाकारि । निष्पादितः । कीदृशः स्तोमः ।
रत्नधातमः । अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनंप्रदः । स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो
धनं प्रयच्छंतीत्यर्थः ॥ आसया । आस्यशब्दाद्वृत्तीयैकवचनस्य सुपां सुलुगित्या-
दिना याजादेशः । व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लीपः । चितं इत्यतोदात्तः । रत्न-
धातमः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

य इद्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये। इद्राय। वचः। युजा। ततक्षुः। मनसा। हरी। इति। शमीभिः। यज्ञं। आशत ॥ २ ॥

ये ऋभव इद्रायेंद्रप्रीत्यर्थं वचोयुजा ताडनादिकं विना ब्राह्मणैरेण रथे युज्य-
मानौ सुशिक्षितौ हरी एतन्नामकावश्वौ मनसा ततक्षुः । संपादितवन्तः । ऋभूणां

सत्यसंकल्पत्वात्तत्संकल्पमात्रेणेंद्रस्याश्वौ संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः शमीभिर्यह-
चमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्मदीयमाशत । व्याप्नवंतः ॥ अपोऽप्र
इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मेनामसु शमी शिमीति पठितं । वचोयुजा ।
वचसा युंजाते । सप्तद्विषेत्यादिना क्रिप् । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततश्चुः । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । लिटि रुस्सादेशः ।
पादादिवादनघातः । शमीभिः । शमयति पापानीति शम्यः कर्माणि । औणा-
दिक इन् । कृदिकारादक्तिनः । पा० ४. १. ४५. । इति डीष् । वृषादिवादाद्युदात्तः ।
आशत । अशू व्याप्तौ । लङि रुस्यादादेशः । स्वादिभ्यः श्रुः । तस्य बहुलं छंद-
सीति लुक् । आडागमः । तिङ्गतिङ् इति निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं । तक्षन्धेनुं सवर्दुघां ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्यां । परिज्मानं । सुखं । रथं । तक्षन् । धेनुं । सवः । दुघां ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यामश्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तक्षन् । ऋभवो देवाः कंचिद्रथमतक्षन् ।
तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृश रथं । परिज्मानं । परितो गतारं । सुखं ।
उपर्युपवेशने सुखकरं । किंच । धेनुं कांचिज्जां तक्षन् । धातूनामनेकार्थत्वात्तक्ष-
तिरत्र संपादनवाची । कीदृशी धेनुं । सवर्दुघां । सवरः क्षीरस्य दोग्ध्री ॥
तक्षन् । बहुलं छंदसीत्यडभावः । नासत्याभ्यां । न विद्यते सत्यं ययोस्तावसत्यौ ।
न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राणनपादित्यादिना नलोपाभावः । परिज्मा । अजेः
परिपूर्वस्य श्वन्नुक्षन्नित्यादिना । उ० १. १५८. । मन्प्रत्ययेऽकारलोप आद्युदात्तत्वं
च निपातनात् । सवर्दुघां । सवः पयो दोग्धीति सवर्दुघा । दुहः कवृश्च । पा०
३. २. ७०. । इति कप् । सवरिति रेफांतं प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति संप्रदायविदः ।
कपः पित्रादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशक्ते युवाना पितरा पुनरित्यार्भवस्तृचः । द्वितीयस्याग्नि
वो देवमिति खडे सूचितं । मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति
तृचौ । आ० ८. १०. । इति । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमैवा ऋजूयवः । ऋभवो विष्टयकृत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमैवाः । ऋजूयवः । ऋभवः । विष्टी । अकृत ॥ ४ ॥

। । ऋभव एतन्नामका देवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पर्वः वृद्धावपि पुनर्युवाना तरुणावक्रतः । कृतवन्तः । कीदृशाः । सत्यमन्त्राः । अविन्तमन्त्रसा-
मर्थ्यपिताः । पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमन्त्रत्वाद्यद्यत्फलमुद्दिश्य मन्त्राः प्रयुज्यन्ते
तत्तत्फलं तथैव संपद्यते । तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः ।
ऋजूयवः । ऋजुतामात्मन इच्छन्तः । छलरहिता इत्यर्थः । अत एवैतेषामनु-
ष्ठिता मन्त्रा सिध्यन्ति । विष्टी । विष्टयो व्याप्तियुक्ताः । सर्वेषु कार्येष्वेते दीयस्य
मन्त्रसामर्थ्यस्याप्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते ॥ ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वक्ति ।
ऋभेव उर भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवन्तीति वा । नि० ११. १५. । इति ।
युवाना । युवन्शब्दो यौतेः कनिनन्तो निह्नादाद्युदात्तः । सुपां सुलुगित्यादिनां
विभक्तेराकारः । पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमन्त्राः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । ऋजुशब्दो भावपरः । ऋजुत्वमात्मन इच्छन्ति । क्यच् । अकृतावधातु-
कयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घः । क्वाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
विष्टी । विष्ट व्याप्नौ । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिबन्धः ।
तस्माज्जस इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. ३. । इति तस्यैका-
रादेशः । स चालोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इति सकारस्य भवति । तत आद्रुण
इति गुणे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. । इति पूर्वसवर्णेर्दीर्घः । तं
वाधित्वा परत्वाज्जसि च । पा० ७. ३. १०९. । इति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति
चेत् । न । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । अक्रत । कुजो लुङ् । आत्मनेपदं ।
मृस्यादादेशः । मन्त्रे घसेत्यादिना च्लृङ् । यणादेशः । अडागमः । निघातः ॥ ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सं वो मदासो अगमोर्द्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सं। वः। मदासः। अगमतः। इद्रेण। च। मरुत्वता। आदित्येभिः। च। राजभिः॥ ५॥

हे ऋभवो युष्माकं संबंधिनो मदासो मदहेतवः सोमा इद्रेण आदित्येभि-
रादित्येभ्यः समगमतः । संगताः । ऋभूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयस-
वनेऽस्ति । अत एवावाहननिगद आश्वलायनेनैवं पठितः । इन्द्रमादित्यवन्तमृ-
भुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिमन्तं विश्वदेव्यावन्तमाहवेति । कीदृशेनेद्रेण ।
मरुत्वता । मरुद्भिर्युक्तेन । अत एव मन्त्रान्तरमेवमाश्वायते । मरुद्भिरिन्द्रः सख्यं ते
अस्त्विति । कीदृशैरादित्येभिः । राजभिः । दीप्यमानैः ॥ मदासः । माद्यन्त्येभिरिति

मदाः सोमाः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । आज्ञसेरसुगिति जसोऽसुगागमः । अगमत् । गमेः संपूर्वाल्लुङ् । समो गम्यच्छीत्यादिना । पा० १. ३. २९. । आत्मनेपदं । मृस्यादादेशः । मंचे घसेत्यादिना । ज्वेलुक् । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधालोपः । व्यवहिताश्चेति समो व्यवहितप्रयोगः । निघातः । मरुत्वता । मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् । तसौ मत्वर्थे इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्ज्ञत्वाभावः । मृयः । पा० ८. २. १०. । इति मतुपो वत् । आदित्येभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावे बहुवचने मृत्येदित्येत्वं । राजभिः । राजन्शब्दस्य कनिनंतत्वेन निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥

११

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

उ॒त त्वं च॑म॒सं न॑वं त्वष्टु॑र्दे॒वस्य॒ निष्कृ॑तं । अ॒र्कत॑ च॒तुरः पु॑नः ॥ ६ ॥

उ॒त । त्वं । च॒म॒सं । न॑वं । त्वष्टुः । दे॒वस्य॑ । निः॒ऽकृ॑तं । अ॒र्कत॑ । च॒तुरः । पु॑न॒रिति॑ ॥ ६ ॥

उतापि च त्वष्टुरेतन्नामकस्य देवस्य । देवसंबन्धी तक्षणाव्यापारः । नवं नूतनं त्वं चमसं तं सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः । तक्षणाव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरोऽर्कतं । चतुर्धा विभक्तांश्चमसान्कृतवन्तः । एकस्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मंचांतरेऽपि विस्पष्टः । एकं चमसं चतुरः कृणोतनेति ॥ नवं । णु स्तुतौ । नूयत इति नवं । कर्मणि अप्रत्ययः । स हि घञोऽपवादत्वाद्ब्रजर्थे सर्वत्र भवति । पा० ३. ३. ५६. ५७. । घञप्रत्ययश्चाकर्तरि च कारके संज्ञायां । पा० ३. ३. १९. । इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति । यद्यपि तत्र संज्ञायामित्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपि भवत्येव । संबध्यत इति संबंधः । कर्मणि घञित्युक्तं । त्वष्टुः । तसू त्वसू तनूकरणे । औणादिकस्तृन् । ऊदित्वात्पक्ष इडभावः । पा० ७. २. ४४. । स्कोः संयोगाद्योरिति च । पा० ८. २. २९. । इति ककारलोपः । निष्कृतं । कृजो निरुपमृष्टात्कर्मणि क्तः । प्रादिसमासे नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । पा० ८. ३. ४५. । इति षत्वं । अत्र कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि न लोकाव्ययेति

निषिद्धा । पा० २. ३. ६९. । तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृ-
तीया । पा० २. ३. १६. । इत्येतस्याः प्राप्तेः शैपिकी षष्ठी । यथा कर्मणि शेषत्वेन
विवक्षिते । पा० २. ३. ५२. । माषाणामश्रीयादिति । गतिरनंतरं इति । निस
उदात्तत्वं । अकर्तृ । अकृषत । कृजो लुङि ऋस्य व्यत्ययेन तादेशः । मंचे षसे-
त्यादिना च्लेर्लुक् । छंदस्युभयपेति तिङ् आर्धधातुकत्वाद्विच्चाभावेन गुणः । चतुरः
शसि । पा० ६. १. १६७. । इत्युकार उदात्तः । पुनः । स्वरादिष्वाद्युदात्तः पठितः ॥

तृतीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे ऋचावार्भयौ ।
तृतीयस्यागन्म महेति खंडे सूचितं । इंद्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका
द्वे च । आ० ६. ११. । इति । तयोराद्यां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

ते नो रत्नानि धत्तन् चिरा साप्रानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्त्रिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । चिः । आ । साप्रानि । सुन्वते । एकं ऽ एकं । सुश-
स्त्रिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्त्वृक्षु ये प्रतिपादिता ऋभवस्ते यूयं सुशस्त्रिभिः शोभनैरस्मदीयशंस-
नैर्युक्ताः संतो नोऽस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय रत्नानि
रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनान्येकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन् । प्रयच्छत ।
सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्रव्यं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्षयैकमेकमित्युक्तं ।
कीदृशानि रत्नानि । चिरा । चिवारमावृत्तानि । उत्तमानि मध्यमान्यधमानि
चेत्येवं रत्नानां चिरावृत्तिः । किंच साप्रानि । सप्तसंख्यानिष्पन्नवर्गरूपाणि
क्रमाणि च धत्तन् । संपादयत । कीदृशानि साप्रानि । चिरा । चिवारमावृत्तानि ।
अग्न्याधेयं दर्शपूर्णमासादीनां सप्रानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औपासनहोमो
वैश्वदेवमित्यादीनां सप्रानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम इत्यादीनां सप्रानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । रमु क्रीडायां ।
निदित्यनुवृत्तौ रमेस्त च । उ० ३. १४. । इति नप्रत्ययः । तत्संनियोगेन मकारस्य
तकारः । निच्चादाद्युदात्तः । धत्तन् । धत्त । तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य तनादेशः ।
सप्रानां वर्गः साप्रं । सप्तनोऽज् छंदसि । पा० ५. १. ६१. । इति वर्गेऽअप्रत्ययः ।
नस्तद्धिते । पा० ६. ४. १४४. । इति टिलीपः । जिच्चादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च ।
अत्र वर्गप्रवचनेन वर्गिणी लक्ष्यंते । तेन बहुवचनं । अन्यथा होक एव वर्ग-
स्त्रिरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते । शतुरनुम् इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।

एकमेकं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । एकशब्द इणः कर्नन्तो निच्चा-
दाद्युदात्तः । द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्य परमाग्नेडितमित्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं
चेत्यनुदात्तत्वं । सुशस्तिभिः । शस्यत आभिरिति शस्तय ऋचः । शंसु स्तुतौ ।
करणे क्तिन् । तस्य कित्त्वान्नलोपः । शोभनाः शस्तय इति प्रादिसमासे यद्यपि
च क्तिनो 'निच्चादाद्युदात्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव प्राप्तं तच्च परेण
मन्क्तिन्याख्यानेत्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । पा० ६. २. १५१. ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अधारयंत वहूयोऽभ्रजंत सुकृत्या । भागं देवेषु यज्ञियं ॥ ८ ॥

अधारयंत । वहूयः । अभ्रजंत । सुऽकृत्या । भागं । देवेषु । यज्ञियं ॥ ८ ॥

वहूयश्चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढार ऋभवोऽधारयंत । पूर्वं
मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अण्यमृतत्वलाभेन प्राणान्धारितवन्तः । तथा च मंचां-
तरमास्त्रायते । मर्तासः संतो अमृतत्वमानश्रुरिति । किंचिते सुकृत्या यज्ञसाध-
नद्रव्यसंपादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थित्वा यज्ञियं यज्ञार्हं भागं
हविर्लक्षणमभ्रजंत । सेवितवन्तः । अयमर्थः सौधन्वना यज्ञियं भागमानशेत्या-
दिमंचांतरे विस्पष्टः । ब्राह्मणेऽप्यृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नि-
त्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं ॥ वहूयः । निदित्यनुवृत्तौ वहिष्मृत्यादिना निप्रत्ययः ।
अभ्रजंत । पादादित्वादिनिघातः । सुकृत्या । विभाषा कृवृषोः । पा० ३. १. १२०. ।
इति कृजः कर्मणि क्यप् । शोभनं कृत्यं यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु
कृत्यशब्दे क्यपः पित्तेनानुदात्तत्वाच्चातुस्वरेणादिरुदात्तः । ततश्चाद्युदात्तं द्व्यच्छंद-
सीत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं । तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्तं । एवं तर्हि कृजः श च । पा० ३. ३. १००. ।
इति स्त्रियां भावे क्यप्प्रत्ययांतः कृत्याशब्दः । क्यपः पित्तेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं ।
प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागं । कर्पात्त इत्यंतो-
दात्तः । यज्ञियं । यज्ञमर्हन्तीत्यर्थे यज्ञिर्निग्न्यां घञजौ । पा० ५. १. ७१. । इति घः ।
तस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥

इहेन्द्राग्नी इत्यादिकं षष्ठ्यं चतुर्थं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते । इह षष्ठेन्द्राग्नमिति । विनियोगस्त्वग्निष्टोमेऽच्चावाकशस्त्व इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति सूक्तं । स्तोत्रमये शस्त्रादिति खंड इहेन्द्राग्नी उपेयं वामस्य मन्मन इति नव । अ० ५. १०. । इति सूचितत्वात् । तथाभिष्ववपडहे प्रातः-सवनेऽच्चावाकशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं । तथा च सूचितं । अभिष्ववपृष्ठ्याहानीत्युपक्रम्येहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आगतं । अ० ७. ५. । इति । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

इहेन्द्राग्नी उप ह्वये तयोरिस्तोममुष्मसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमं । उष्मसि । ता । सोमं ।

सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणीन्द्राग्नी देवावुपह्वये । आह्वयामि । तयोरिदिन्द्राग्न्योरेव स्तोमं स्तोत्रमुष्मसि । कामयामहे । सोमपातमा । अतिशयेन सोमं पातुं क्षमी तौ द्वौ देवौ सोमं पिबतामिति शेषः ॥ इन्द्राग्नी । अत्र देवताद्वयेऽपि पूर्वपदस्यानङ्गं न भवति । तत्र हि वंद्य इत्यनुवृत्तौ पुनर्वंद्यहणालोकप्रसिद्धसाहचर्याणामेव वंद्य आनङ्गित्युक्तं । पा० ६. ३. २६. । तस्मादच्चावयहे ह्रस्व इन्द्रशब्दः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । देवताद्वये चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति प्रतिषेधात् । उष्मसि । वशं कांतौ । लटो मस् । इदंतो मसिरितीकारोपजनः । अदादित्वाच्छपो लुक् । मसेर्द्वित्वाद्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । ता सोमपातमा । उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुभता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभत । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हे नरो मनुष्या ऋत्विजः । ता पूर्वोक्ता ताविन्द्राग्नी यज्ञेष्वनुष्ठीयमानं कर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः । तथा शुभत । नानाविधैरलंकारैः शोभितौ कुरुत । तथा ता पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीच्छंदस्तेषु मंत्रेषु सामरूपेण गायत ॥ ता ।

सुपां सुलुगित्याकारः । 'भुभता' । अस्य संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ता मिचस्य प्रशस्तये इंद्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मिचस्य । प्रशस्तये । इंद्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

मिचस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तये ता पूर्वोक्ता देवौ संपद्येतामिति शेषः । यद्वा मिचस्य मम संबंधिनौ ताविंद्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः । सोमपा सोमपानक्षमौ ता पूर्वोक्ताविंद्राग्नी सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे । आह्वयामः ॥ प्रशस्तये । तुमर्थाच्च भाववचनात् । पा० २. ३. १५ । इति चतुर्थी । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा तादौ च निजि कृत्यती । पा० ६. २. ५० । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणि तस्मै । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुषे वा दासी-भारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उया संता हवामह उपेदं सर्वनं सुतं । इंद्राग्नी एह गच्छतां ॥ ४ ॥

उया । संता । हवामहे । उपे । इदं । सर्वनं । सुतं । इंद्राग्नी इति । आ । इह ।

गच्छतां ॥ ४ ॥

सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्माप सामीप्येन प्राप्नुमुया संता वैरिवधादिषु क्रूरौ संतौ देवौ हवामहे । आह्वयामः । इंद्राग्नी देवाविह कर्मण्यागच्छतां ॥ संता । अस्तेः शतरि असोरस्त्रोपः । सवनं सुतमिति द्वयं सेमं नः स्तोममा गहीत्यत्रोक्तं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ता महांता सदस्पती इंद्राग्नी रक्ष उज्जतं । अग्रजाः संतुचिणः ॥ ५ ॥

ता । महांता । सदस्पती इति । इंद्राग्नी इति । रक्षः । उज्जतं । अग्रजाः । संतु ।

अचिणः ॥ ५ ॥

तौ पूर्वोक्ताविद्राग्नी रक्षो राक्षसजातिमुञ्जतं । ऋजुकुसुतं । क्रौर्यं परित्या-
जयतमित्यर्थः । कीदृशी । महांता । महांतौ गुणैरधिकौ । सदस्पती । सभापा-
लकौ । तयोः प्रसादादचिणो भक्षका राक्षसा अग्रजा अनुत्पन्नाः संतु ॥ महांता ।
सांतमहतः संयोगस्य । पा० ६. ४. १०. । इति दीर्घः । सदस्पती । सदसस्पती इति
समासे षष्ठ्या लुकि प्रातिपदिकसकारस्य रुवाभावश्चादसः । उभे वनस्यत्यादिषु
युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । आमं चिताद्युदात्तत्वं । अग्रजाः । प्रजायंत
इति प्रजाः । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३. २. १०१. । इति जनेर्दप्रत्ययः । न प्रजा
अग्रजाः । प्रजाशब्दस्य बहुव्रीही हि नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । पा० ५. ४. १२२. ।
इत्यसिजादेशः स्यात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अचिणः । तृजंतस्यातृशब्दस्य
जसश्चादस इनुडागमः । चित इति ऋकार उदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तयो
हल्पूर्वादिति कार उदात्तः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इंद्राग्नी शर्म यच्छतं ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतं । अधि । प्रचेतुने । पदे । इंद्राग्नी इति । शर्म । यच्छतं ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी सत्येनावश्यफलप्रदानादधिक्येन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा
प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽधि जागृतं । आधिक्येन
सावधाना भवतं । ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं । सुखं गृहं वा दत्तं ॥ गयः कुदर
इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं । जागृतं । जागृ निद्राक्षये ।
अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तिष्ठतिष्ठ इति निघातः । प्रचेतुने । चिती
संज्ञान इत्यस्मात्पठ्याच्छक्रेणोत । उ० ३. ४९. । इति विहितत्वाद्बहुलकादौणादिक
उनप्रत्ययः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । इंद्राग्नी इत्युक्तं । आमं-
चित्त्वादाद्युदात्तत्वमच विशेषः । शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म । शृ हिंसायां ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । यच्छतं ॥ इषुगमियमां छ इति छः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युचं पंचमं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देव-
ताविशेषस्त्वनुक्रम्यते । प्रातर्युजा सैका चतस आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेय्यौ
त्रे देवीनामेकैकेंद्राणीवरुणान्यग्नायीनां द्यावापृथिव्ये पार्थिवी पृथिव्योऽतो

देवा दैवी वेति । सूक्तसंख्यानुवर्ततः इत्यस्मिन्खंडेऽनिरुक्ताः संख्या विंशति-
रिति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति सूक्ते संख्याविशेषस्योनिरुक्ता संख्या विं-
शतिसंख्या द्रष्टव्या । सा च विंशतिरेकयाधिकया सह वर्तत इति सैका ।
तच्चादौ चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः । पंचमीमारभ्याष्टम्यंताश्चतस्रः सवितुदेव-
ताकाः । नवमी दशमी चोभे अग्निदेवताके । एकादश्या ऋचो देवसंबन्धिन्यो
देव्यो देवताः । द्वादश्या इंद्रवरुणाग्निपत्न्य इंद्राणीवरुणान्यग्न्याव्यो देवताः ।
त्रयोदशीचतुर्दश्या द्यावापृथिवीदेवताके । पंचदशी पार्थिवी पृथिवीदेवीदेव-
ताका । षोडशीमारभ्यैकविंशत्याः पद्भिष्णुदेवताकाः । अतो देवा इत्येतस्याः षोड-
श्यास्तु कृत्वा देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता । अत्र सूक्तविनियोगो लैंगिकः ।
प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः । सूचितं च ।
अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रः । आ० ४. १५. इति । आश्विनयहस्य
प्रातर्युजेत्येका पुरोनुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूचितं । आश्विनस्य प्रातर्युजा
विबोधय । आ० ५. ५. इति । तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छतां । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छतां । अस्य । सोमस्य ।

पीतये ॥ १ ॥

अत्र होताध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते । हे अध्वर्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनयहेण संयुक्ता-
वश्विनी देवौ विबोधय । विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु । अश्विनौ प्रबुद्धौ चाश्विनौ
देवावस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये पानायेह कर्मण्यागच्छतां ॥ प्रा-
तर्युजाते गृहमाणेन ग्रहेण सहेति प्रातर्युजा । सत्सूक्ष्मेत्यादिना क्षिप् । सुपां
सुलुगित्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरु-
दात्तत्वं । पीतये । व्यत्ययेन क्लिन उदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । अश्विना । ता ।

हवामहे ॥ २ ॥

योभाश्विना देवा यावुभावश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा

रथीनां मध्येऽतिशयेन रथिनौ । दिविस्पृशा द्युलोकनिवासिनौ । ता हवामहे । तादृशावश्विनावाह्यामहे ॥ येत्यादिष्वष्टसु पदेषु सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । सुरथा । शोभनो रथो ययोस्तौ सुरथौ । समासांतोदात्तत्वापवादं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे आप्र आद्युदात्तं अखंडसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथीतमा । अत्येषामपि दृश्यत इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वं । दिविस्पृशा । दिवि स्पृशत इति दिविस्पृशौ । क्तिप् चेति क्तिप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नृतीयामृचमाह ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विनां सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षत् ॥ ३ ॥
यां वा । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती । तया । यज्ञं । मिमिक्षत् ॥ ३ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ वां युवयोः संबन्धिनी या कशाश्वताडनी विद्यते तथा सहागत्य यज्ञमस्मदीयं मिमिक्षत् । सोमरसेन सेक्तुमिच्छत् । कशयाश्वाहृदं ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाहुतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा । मधुमती । अर्णः क्षोद इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं । तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदोदकं भवति तेनेयं कशा क्लिप्त्यर्थः । सूनृतावती । प्रियसत्यवाग्युक्ता तीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते । ताडनवेलायामश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते । तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य च प्रियं । यद्वा । श्लोकी धारेत्यादिषु सप्तपंचाशद्वाङ्नामसु कशा धिपण्येति पठितं । अश्विनोर्यौ वाक् मधुमती माधुर्योपेता पारुष्यरहिता सूनृतवती प्रियत्वसत्यत्वोपेता फलप्रदानविषयेत्यर्थः । तथा वाचा युक्ता यज्ञं मिमिक्षतमिति योजनीयं ॥ कशा । कश गतिशासनयोः । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । सूनृतवती । ऊनं परिहाणे । सुधूनयत्यप्रियमिति सूनृ । तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूनृता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा परादिखंडसि बहुलमिति चकार उदात्तः । सा यस्या अस्ति सा कशा सूनृतवतीति कशयाः संज्ञा । एवंनामां कशेत्यर्थः । संज्ञायां । पा० ८. २. ११ । इति मनुषो वत्वं । मिमिक्षत् । मिहेः सन् । हलन्ताच्चेति कित्वाद्गुणाभावः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहं ॥ ४ ॥

नहि वा । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अश्विना । सोमिनः । गृहं ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः । स मार्गो वां युवयोर्दूरके दूरदेशे न ह्यस्ति । न वर्तते खलु । यद्वा । यत्र गृहे गच्छथस्तत्र गृहं दूरे न भवति ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदाहृतः । अस्ति । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथ इति समुच्चयश्चार्थो गम्यते । चशब्दो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्भिभक्तिरस्तीति । यत्र । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । गच्छथः । इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यचेति यद्वृत्तयोगान्न निघातः ॥

ब्रूढस्य द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्र्यश्चतस्रः । द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । हिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० ८. १०. इति । तत्र प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदं ॥ ५ ॥

हिरण्यपाणिं । ऊतये । सवितारं । उप । ह्वये । सः । चेत्ता । देवता । पदं ॥ ५ ॥

ऊतयेऽसद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुपह्वये । आह्वयामि । स च सविता देव एतन्मंत्रप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन प्राप्यं स्थानं चेत्ता । ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारं । हिरण्यपाणिं । यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं । यद्वा । देवकर्तृके यागे सविता स्वयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः । तदानीं कस्यांचिदिष्टावध्यवस्तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशित्रनामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः । तच्च प्राशित्रं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत्तदीयपाणिं चिच्छेद । ततः प्राशित्रस्य दातारोऽध्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः । सोऽयमर्थः कौशीतकी-ब्राह्मणे समाम्नातः । सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी चिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रतिदधुस्तस्माद्विरण्यपाणिरिति स्तुत इति । हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्विद्यत आयम्यमानमिति वा ह्रियते

जनाञ्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेवा
 स्यात्प्रेप्साकर्मणः । नि० २. १०. । इति । तथा पाणिः । पणायतेः पूजाकर्मणः
 । नि० २. २६. । इति । हिरण्यशब्दो नविषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरः । ऊतये । उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतियूतिसातीत्यादिना क्तिनंतोऽन्तो-
 दात्तो निपातितः । सवितारं । तृचश्चिह्नादंतोदात्तत्वं । चेत्ता । चिती संज्ञाने ।
 अस्मादंतर्भावितरण्यथात्ताच्छील्ये तृन् । अनित्यमागमशासनमितीडभावः ।
 निह्नादाद्युदात्तः । देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४. २७. । इति स्वार्थे तल् ।
 लितीति प्रत्ययान्पूर्वमुदात्तं । पदशब्दः पचाद्यजंतः । चित इत्यंतोदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

अपां नपांतमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युष्मसि ॥ ६ ॥

अपां । नपांतं । अवसे । सवितारं । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उष्मसि ॥ ६ ॥

अत्र होता सामगमृत्वजमन्यं वा शस्त्रिणं व्रूते । अवसेऽस्मानुक्षितुं सवि-
 तारमुपस्तुहि । तस्य सवितुः संबंधीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाण्यु-
 ष्मसि । कामयामहे । कीदृशं सवितारं । अपां नपांतं । जलस्य न पालकं ।
 संतापेन शोषकमित्यर्थः ॥ अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । नपांतं ।
 पा रक्षणे । अस्य शब्दतः पाच्छब्दः । तस्य नञा समासे नभ्राणनपादित्यादिना
 नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकरः । अग्निर्होपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि
 कथमपामिति षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्येति । पा० २. ३. ६९. । कर्मणि
 षष्ठ्याः प्रतिषेधादिति चेत् । तर्ह्येषा शेषलक्षणास्तु । अग्न्यादित्यावपां करणतया
 संबंधिनावगनेराप इति श्रुतेः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेश्च । अस्मिन्पक्ष
 उगिदचामिति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति संतव्यं । पातेः क्तिवंतस्य तुग्वा
 निपातनाद्दृष्टव्यः । अथवा न पातयतीति नपात् । पतू गताविति धातोर्ह्ये-
 तात्किप् । अग्न्यादित्यौ ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ । अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं । अवसे । तुमर्थे सेसेनित्यादिना असेन् । निह्नादाद्युदात्तः । उष्मसि ।
 वृणुं कांतौ । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । इदंतो मसिरितीकारोपजनः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसं ॥ ७ ॥

विऽभक्तारं । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः । सवितारं । नृऽचक्षसं ॥ ७ ॥

वसोर्निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं । अस्य यजमानस्यैतावद्धनदानमुचितमिति विभागकारिणं । नृचक्षसं । मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे ॥ कौशीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामनन्ति । यदेतद्वसोश्चित्रं राधस्तदेव सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति ॥ विभक्तारं । नृचक्षिज्ञादन्तोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे । ह्ययतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । वसोः । वस निवासे । शृस्वृत्तिहीन्यादिना उः । निदित्यनुवृत्तेर्निज्ञादाद्युदात्तः । राधसः । असुनन्तो निज्ञादाद्युदात्तः । नृचक्षसं । नृश्चष्ट इति नृचक्षाः । तं नृचक्षसं । चक्षेर्बहुलं शिञ्च । उ० ४. २३२. इत्यसुन् । शिञ्चादनाद्धधातुक्त्वेन ख्याजादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सखाय आ नि धीदत् सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुभति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । धीदत् । सविता । स्तोम्यः । नु । नः । दाता । राधांसि ।

शुभति ॥ ८ ॥

सखिभूता हे ऋत्विजः । आनिधीदत् । सर्वत्रोपविशत । नोऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यः । राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः । एष सविता शुभति । शोभते ॥ समानाः संतः ख्यातिं प्रकाशन्त इति सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३६. । इतीणप्रत्ययः । तत्संनियोगेन द्विजं यलोपश्च । द्विज्ञादाकारलोपः । समानस्य छंदसीत्यादिना समानशब्दस्य सादेशः । इणसंनियोगेनोदात्तत्वं च । जसि सख्युरसंबुद्धाविति णिज्ञाबुद्धिरायादेशः । निधीदत् । सदेरप्रतेः । पा० ८. ३. ६६. । इति पत्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दाता । दानशीलः । ताच्छीत्ये तृन् । निज्ञादाद्युदात्तः । राधांसि । गतं । कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लीकाव्ययेति प्रतिषेधः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टुः प्रस्थितयाज्यप्रशास्ता ।
ब्राह्मणाच्छंसीति खंडे सूचितं । अग्ने पत्नीरिहावहोक्षां नाय वशं नायेति ॥

तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरूपं । त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानां । उशतीः । उप । त्वष्टारं । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे अग्ने उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीरिंद्राण्याद्या इह देवयजनदेश
आवह । तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थमुप समीप आवह ॥ पत्नीः ।
इत्यंतः पतिशब्द आद्युदात्तः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३. । इति डीप् ।
तत्संनियोगेन नकारश्च डीपः पित्वाङुतिस्वर एव । उशतीः । वशं कांती ।
लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतुर्ङित्वाङ्गहिज्यादिनां संप्र-
सारणं । उगितश्चेति डीप् । शतुरनुम इति डीप् उदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

आ ग्ना अग्न इहावसे होचां यविष्ठ भारती । वरूची धिषणां वह ॥ १० ॥

आ । ग्नाः । अग्ने । इह । अवसे । होचां । यविष्ठ । भारती । वरूची । धिषणां ।

वह ॥ १० ॥

हे अग्ने । अवसेऽस्मानवितुं ग्ना देवपत्नीरिहावह । तथा हे यविष्ठ युवत्त-
माग्ने होचां होमनिष्पादकाग्निपत्नी भारती भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नी
वरूची वरणीयां धिषणां वाग्देवीं चावह ॥ वाग्वै धिषणेति वाजसनेयकं ।
भरत आदित्य इति यास्केनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते । गम्यंत इति
ग्नाः । गम् सूप् गतौ । औणादिको इप्रत्ययः । ङित्वाङ्लोपः । प्रत्ययस्वरः ।
होचां । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्वन् । उ० ४. १६९. । इति चनंतो निच्चादाद्युदात्तः ।
अतिशयेन युवा यविष्ठः । अतिशयने तमविष्ठनौ । स्थूलदूरेत्यादिना यणादि-
परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । भारती । शङ्करादेरवृत्तत्वात् डीनंतो निच्चा-
दाद्युदात्तः । वरूची । यसितस्कभितेत्यादौ । पा० ७. २. ३४. । यद्यपि वरूतृशब्दस्तुजंत
इत्युक्तं तथाप्यंत इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्वरूतृशब्दस्तुनंतोऽपि द्रष्टव्यः । तेन
निच्चादाद्युदात्तत्वं । शेषनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वादुदात्तयणो हत्पूर्वादित्यपि

न डीप् उदात्तत्वं । धिपणां । क्युप्रत्ययानुवृत्तौ धृषेर्धिप् च संज्ञायां । उ० २. ८७. इति क्युः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपचाः सचंतां ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृऽपत्नीः । अच्छिन्नऽपचाः ।
सचंतां ॥ ११ ॥

देवीर्देव्यो देवपत्न्योऽवसा रक्षणेन महो महता शर्मणा च सुखेन च सह
नोऽस्मानभि सचंतां । आभिमुख्येन सेवतां । कीदृश्यो देव्यः । नृपत्नीः ।
मनुष्याणां पालयित्रीः । अच्छिन्नपचाः । अच्छिन्नपक्षाः । न हि पक्षिरूपाणां
देवपत्नीनां पक्षाः केनचिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः । पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. ।
इति डीपंतः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधस्य वा छंदसाति
पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवरणदीर्घत्वं । अवसा । अव रक्षणे । असुन् । निन्नादाद्यु-
दात्तः । महः । मह पूजायां । क्रिप् । सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयैकवचनस्य
इसादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृपत्नीः । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते
परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अच्छिन्नपचाः । न छिन्नान्यच्छिन्नानि ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्छिन्नानि पचाणि यासां ताः । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्नयां सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणी । उप । ह्वये । वरुणानीं । स्वस्तये । अग्नयां । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय चंद्रव-
रुणाग्नीनां पत्नीराह्वयामि ॥ इन्द्राणी । वरुणानीं । इंद्रवरुणेत्यादिना । पा० ४.
१. ४९. । पुंयोगे डीप्प्रत्यय आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्नयां । वृषाक-
प्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । पा० ४. १. ३७. । इति डीप् । तत्संनियोगेनेकार-
स्यैकार उदात्तः । सोमपीतये । असकृत्पूर्वोक्तं ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्यो निविद्वानीयस्तृचः । द्वितीयस्याग्निं व इति खंडे सूचितं । मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः । अ० ६. १०. । इति ॥ आययणैष्टौ मही द्यौरित्येषा द्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या । आययणं व्रीहिश्यामाकेति खंडे सूचितं । ये के च जमामहिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः । अ० २. ९. । इति ॥ अग्निमंथनेऽप्येषा विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे सूचितं । अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः । अ० २. १६. । इति ॥ विषंदमानं सान्नाय्यमनयैवाहवनीयदेशे निनयेत् । विध्यपराध इति खंडे तथैव सूचितं । विषंदमानं मही द्यौः पृथिवी च न इत्यंतःपरिधिदेशे निनयेयुः । अ० ३. १०. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येषा संस्थितेष्वश्विनायेति खंडे सूचितं । मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा । अ० ६. ५. । इति ॥ तामेतां मूक्ते चयोदशीमृचमाह ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यजं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमं । यजं । मिमिक्षतां । पिपृतां । नः ।

भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही महती द्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता च नोऽस्मदीयमिमं यजं मिमिक्षतां । स्वकीयसारभूतेन रसेन मिमिक्षतां । सेक्तुमिच्छतां । तथा भरीमभिर्भरणैः पोषणैर्नोऽस्मान्पिपृतां । उभे देव्यौ पूरयतां ॥ मही । महच्छब्दादु-
गितश्चेति ङीप् । अच्छब्दलोपश्चांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङीप् उदात्तत्वं ॥ द्यौः । दिवश्चः प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । गीतो णित् । पा० १. १. ९०. । इति ततः परस्य सोर्णिह्रद्वावाङ्गवंती वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी । प्रथ प्रख्याने । प्रथेः पिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १४९. । इति पिवन्प्रत्ययः । पित्रौरादिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति ङीप् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां । मिह सेचने । सनि द्विर्भावहलादिशेषौ । हत्वकत्वयत्वानि । पिपृतां । पृ. पालनपूरणयोः । ह्रस्व इत्येके । शपः श्रुः । अतिपिपत्योश्च । पा० १. ४. ७७. । इत्यभ्यास-
स्याकारस्य इकारः । तिङः प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः । डुभृज् धारणपोषणयोः । हुस्तृभृत्स्वृत्स्वृभ्य ईमन्नितीमन् । निन्वादाद्युदात्तः ॥

परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवद्भावाभावादोकारस्य नामञ्चिताद्युदात्तत्वं । अनृक्षरा । ऋषि गतौ । गच्छत्यन्तरित्यृक्षरः कंटकः । तन्युषिभ्यां वसरन् । उ० ३. ७४. । षढोः कःसीति क्वत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति घत्वं । नजा बहुव्रीहिः । तस्मान्नु-
डचि । पा० ६. ३. ७४. । इति नुडागमः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । निवि-
शत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यच्छ । दाण् दाने । पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः । द्वचोऽतस्तिङ् इति
दीर्घः । सप्रथः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति
तुल्ययोगे । पा० २. २. २६. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति
सभावः । कृत्स्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अत्रातो देवा इत्याद्याः षडृचः
सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । महं इन्द्रो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्यिंद्री-
भिर्विष्णवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आप्नोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्तेऽप्येताः
षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्राय-
श्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति द्वाभ्यां व्यावृत्तिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये
लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूचितं हि । आपद्यतो देवा अवंतु न
इति जपेदिति ॥ तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामनिः ॥ १६ ॥
अतः । देवाः । अवंतु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः । सप्त ।

आमऽभिः ॥ १६ ॥

तयोरिद्धतवत्पयो विप्राः रिहन्ति धीतिभिः । गंधर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥
तयोः । इत् । घृतऽवत् । पयः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिऽभिः । गंधर्वस्य । ध्रुवे ।
पदे ॥ १४ ॥

गंधर्वस्य ध्रुवं पदमंतरिक्षं । तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते । यक्ष-
गंधर्वाप्सरोगणसेवितमंतरिक्षमिति । तेनांतरिक्षेणोपलक्षित आकाशे वर्तमा-
नयोरिद्धावपृथिव्योरेव संबन्धि पयो जलं घृतवद्भुतसदृशं विप्रा मेधाविनः
प्राणिनो धीतिभिः कर्मभी रिहन्ति । लिहन्ति । यद्वा । घृतवद्भुतं सारं तेनोपेतं
रिहन्ति ॥ लिहेर्थ्यत्ययेन रेफः । गंधर्वस्य । धृज् धारणे । गवि गं धृजो व इति
वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य च समादेशः ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानाम्नीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । एतद्विदं ब्रह्म-
चारिणमिति खंडे सूचितं । स्योना पृथिवि भवेति समाप्य । आ० ८. ४. इति ॥
स्मात्तं हेमंतप्रत्यवरोहणेऽप्येषा जप्ता । मार्गशीर्षा प्रत्यवरोहणमिति सूचितं ।
तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा । आ० गृ० २. ३. इति । तामेतां
सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निऽवेशनी । यच्छ । नः । शर्म । सऽप्रथः ॥ १५ ॥

हे पृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची । तथा च
वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मंत्रमुदाहृत्य व्याख्यातं । इद्रस्योरुमाविश
स्योनं स्योनमिति विस्तीर्णं विस्तीर्णमित्येव तदाह । यद्वा । स्योनशब्दः सुख-
वाची । तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते । अनृक्षरा । कंटकरहिता । निवेशनी ।
निवासस्थानभूता । सुप्रथो विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ । हे पृथिवि
देहि । तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे । सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा
निवेशनृक्षरः कंटक ऋच्छतेः कंटकः कंतपो वा कृततेर्वा कंटतेर्वा स्यान्नति-
कर्मण उन्नततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु । नि० ९. ३२. इति ॥
स्योना । पिवु । तंतुसंताने । सिवेष्टेयो च । उ० ३. ९. इति नप्रत्ययः । टेष्य
यो इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । स्योना पृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न

परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवज्जावाभावादोकारस्य नामंचिताद्युदात्तत्वं । अनृक्षरा । ऋषि गतौ । गच्छत्यंतरित्यृक्षरः कंटकः । तनृपिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७४. । षढोः कःसीति क्वत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । नञा बहुव्रीहिः । तस्मान्नु-
डचि । पा० ६. ३. ७४. । इति नुडागमः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । निवि-
शत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यच्छ । दाण् दाने । पाप्मेत्यादिना यच्छादेशः । द्वचोऽतस्तिङ् इति
दीर्घः । सप्रयः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति
तुल्ययोगे । पा० २. २. २६. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति
सभावः । कृत्स्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अचातो देवा इत्याद्याः षडृचः
सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । मह्यं इन्द्रो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्यिंद्रीः
भिवैष्णवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आप्नोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽपेताः
षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्राय-
श्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये
लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूचितं हि । आपद्यतो देवा अवंतु न
इति जपेदिति ॥ तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥
अतः । देवाः । अवंतु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः । सप्त ।
धामऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छंदोभिः साधनभूतैर्यतः
पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे । विविधपादक्रमणं कृतवान् । अतोऽस्मात्पृ-
थिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवंतु ॥ विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छंदोभिः साध-
नैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति । विष्णुमुखा वै देवाश्छंदोभिरिमान् लोकानन-
पजयमभ्यजयन्निति विष्णोस्तिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं ।

एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तांसांलात तांसल् । एतदोऽश् १ पा० ५. ३. ५. । इत्यशदेशः ।
 लिङ्स्वरेणाकार उदात्तः । यतः । तसिलः प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. ५. ।
 इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं । लिङ्स्वरः । विष्णुः । विषेः क्त्वि । उ० ३. ३९. ।
 इति नुप्रत्ययः । क्त्विान्न गुणः । निदिष्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । सुवित्यत्र
 योगविभागाद्विशब्दस्य समासः । समासांतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्न निघातः ।
 सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन् ।
 निङ्स्वरः ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येवानुवाक्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे चिदेवः पृथिवीमेष एतां । आ० १. ६. । इति ॥ गार्हपत्याहव-
 नीययोर्मध्ये श्वातिक्रमणेऽनयैव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति खंडे
 सूचितं । भस्मना श्रुतः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्विचक्रमे । आ० ३. १०. । इति ॥
 श्वातिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । श्वातिथ्येळांतेति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां । आ० ४. ५. । इति ॥ उपसत्सु
 वैष्णवस्येषैवानुवाक्या । अथोपसदिति खंडे सूचितं । गयस्कानो अमीवहेदं
 विष्णुर्विचक्रमे । आ० ४. ८. । इति ॥ तामेतां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे वेधा नि दधे पदं । समूळ्हमस्य पांसुरे ॥ ११ ॥
 इदं विष्णुः । वि । चक्रमे । वेधा । नि । दधे । पदं । संऽज्जळ्हं । अस्य । पांसुरे ॥ ११ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे । वि-
 शेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा वेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे । स्वकीयं पादं
 प्रक्षिप्तवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूढमिदं सर्वं जगत्स-
 म्यंगंतर्भूतं ॥ सेयमृग्यास्तेनैवं व्याख्याता । विष्णुर्विशतेवा व्यश्रोतेवा । यदिदं
 किंच तद्विक्रमते विष्णुस्तेधा निधत्ते पदं वेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिव्येति
 शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूळ्हमस्य पांसुरेऽप्या-
 यनेऽंतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समूळ्हमस्य पांसुर इव पदं न
 दृश्यत इति पांसवः पादैः सूर्यंत इति वा पद्माः शेरत इति वा पंसनीया
 भवंतीति वा । नि० १२. १९. । इति ॥ वेधा । एधाञ्च । पा० ५. ३. ४६. । इत्येधाच्-

परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवज्ञावाभावादोकारस्य नामंचिताद्युदात्तत्वं । अनृक्षरा । ऋपि गतौ । गच्छत्यंतरित्यृक्षरः कंटकः । तन्युपिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७४. । पढोः कःसीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । नञा बहुव्रीहिः । तस्मान्बु-
डचि । पा० ६. ३. ७४. । इति नुडागमः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । निवि-
शत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । लिटीति प्रत्ययान्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यच्छ । दाण् दाने । पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः । अचोऽतस्तिष्ठ इति
दीर्घः । सप्रयः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति
तुल्ययोगे । पा० २. २. २६. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति
सभावः । कृत्स्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अचातो देवा इत्याद्याः षडृचः
सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । महं इंद्रो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्येद्रीः
भिर्विष्णवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आप्नोर्योमेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽपेताः
षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्राय-
श्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये
लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूचितं हि । आपद्यतो देवा अवंतु न
इति जपेदिति ॥ तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अतः । देवाः । अवंतु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः । सप्त ।

धामऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छंदोभिः साधनभूतैर्यतः
पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे । विविधपादक्रमणं कृतवान् । अतोऽस्मान्पृ-
थिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवंतु ॥ विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छंदोभिः साध-
नैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति । विष्णुमुखा वै देवाश्छंदोभिरिमान् लोकानन-
पजय्यमभ्यजयन्निति विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं ।

पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणं ॥ अतः ।
 एतच्छ्रुत्वात्पंचम्यास्तसिलिति तसिल् । एतदोऽश् । पा० ५. ३. ५. । इत्यशदेशः ।
 लिस्त्वेणाकार उदात्तः । यतः । तसिल्ः प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. १. ।
 इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं । लिस्त्वरः । विष्णुः । विपेः क्त्वि । उ० ३. ३९. ।
 इति नुप्रत्ययः । क्त्वाच्च गुणः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । सुवित्यत्र
 योगविभागाद्विश्रुत्य समासः । समासांतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्न निघातः ।
 सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मनिच्चिति मनिन् ।
 निस्त्वरः ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येषानुवाक्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेव एतां । आ० १. ६. । इति ॥ गार्हपत्याहव-
 नीययोर्मध्ये श्रुतिक्रमणेऽनयैव श्रवणं भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति खंडे
 सूचितं । भस्मना श्रुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्विचक्रमे । आ० ३. १०. । इति ॥
 श्रुतिध्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । अथातिथ्येळांतेति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां । आ० ४. ५. । इति ॥ उपसक्तु
 वैष्णवस्यैषैवानुवाक्या । अथोपसदिति खंडे सूचितं । गयस्फानो अमीवहेदं
 विष्णुर्विचक्रमे । आ० ४. ८. । इति ॥ तामेतां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे चेधा नि दधे पदं । समूळहमस्य पांसुरे ॥ ११ ॥

इदं विष्णुः । वि । चक्रमे । चेधा । नि । दधे । पदं । संऽज्जळं । अस्य । पांसुरे ॥ ११ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे । वि-
 शेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा चेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे । स्वकीयं पादं
 प्रक्षिपवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूढमिदं सर्वं जगत्स-
 म्यगंतभूतं ॥ सेयमृग्यास्तेनैवं व्याख्याता । विष्णुर्विशतेवा व्यथ्रोतेवा । यदिदं
 किंच तद्विक्रमते विष्णुस्तेधा निधत्ते पदं चेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति
 शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीन्वीर्णवाभः समूळहमस्य पांसुरेऽप्या-
 यनेऽंतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समूळहमस्य पांसुर इव पदं न
 दृश्यत इति पांसवः पादैः सूर्यत इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया
 भवंतीति वा । नि० १२. १९. । इति ॥ चेधा । एधाच्च । पा० ५. ३. ४६. । इत्येधाच्-

प्रत्ययः । चितोऽंतोदात्तः । समूळ्हं । वह प्रापणे । निष्ठेति क्तः । वचिस्वपी-
त्यादिना । पा० ६. १. १५. । संप्रसारणं । ढत्वधत्वष्टवढलोपदीर्घत्वानि । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । इदमोऽशदेश इत्यशनुदात्तः । प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण ।
पांसुरे । नगपांसुपांडुभ्यश्चेति वक्तव्यं । पा० ५. २. १०७. २. । इति मत्वधीयो रप्र-
त्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या चीणि पदे-
त्येषा । सूचितं च । चीणि पदा विचक्रम इति स्विष्टकृदालुप्यते । आ० ४. ६. ।
इति ॥ तामेतामष्टादशीमृचमाह ॥

चीणिं पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

चीणिं । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि ।
धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यो गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः पृथि-
व्यादिस्थानेष्वत एतेषु चीणि पदानि विचक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण्यग्निहो-
त्रादीनि धारयन् । पोषयन् ॥ पदा । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेर्ऽशदेशः । तस्य
स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं । गोपाः । गोपामु-
तस्येत्यचोक्तं । अदाभ्यः । दभेर्च्हलोर्ण्यदिति ण्यत् । नञ्समासः । अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । धारयन् । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण
णिच् एव स्वरः शिष्यते ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इंद्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे । इंद्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हे ऋत्विगादयः । विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतो यैः कर्म-
भिर्व्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशे । सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् । विष्णोरनुग्रहाद-
नुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशो विष्णुरिंद्रस्य युज्यो योज्योऽनुकूलः सखा भवति ।
विष्णोरिंद्रानुकूल्यं तृष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपचेन
तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ पस्पशे । स्पश वाधनस्पर्शनयोः । लिट् । द्विर्भावे

शर्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. । इति प्रकारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । यद्वृत्त-
योगादनिघातः । युज्यः । युजेर्बाहुलकात्क्यप् । कित्वाद्गुणाभावः । क्यपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । धातुस्वरः ॥

विंशीमृचमाह ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमं । पदं । सदा । पश्यन्ति । सूरयः । दिविऽइव । चक्षुः ।

आऽततं ॥ २० ॥

सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः संवन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं
स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति । तत्र हृष्टांतः । दिवीव । आकाशे यथा-
ततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्विरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ सदा । सर्व-
कान्येति । पा० ५. ३. १५. । दाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. ।
इति सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभ-
क्तेरुदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते ।
चक्षुः । नद्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वं । आततं । तनोतेः कर्मणि क्तः । यस्य विभाये-
तीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
गतिरनंतर इति गतेरुदात्तत्वं ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिधते । विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ २१ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृवांसः । सं । इधते । विष्णोः । यत् । परमं ।

पदं ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिधते । सम्यक्
दीपयति । कीदृशाः । विपन्यवः । विशेषेण स्तोतारः । जागृवांसः । शब्दार्थयोः
प्रमादराहित्येन जागरूकाः ॥ विप्रासः । आज्ञसेरसुक् । विपन्यवः । स्तुत्यर्थस्य
पनेर्बाहुलक औणादिको युप्रत्ययः । तच्च प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । जागृ-
निद्राक्षये । लिटः कसुः । आदिनियमात्प्राप्तस्येदो वस्वेकाजाद्विसामिति निय-
मान्निवृत्तिः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥

तीव्रा इति चतुर्विंशत्यृचं पष्ठं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । तीव्राश्चतुर्विंश-
तिर्वायव्यैकैन्द्रवायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शेषा आप्योऽत्या-
ध्यर्द्धाग्नेय्यप्स्वतः पुरउष्णिक् परानुष्टुप्त्रिस्रश्चात्या एकविंशी प्रतिष्ठेति । ऋषि-
श्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्तनान्मेधातिथिः कारव ऋषिः । अप्स्वतंरित्येषा
पुरउष्णिक् । प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेणाद्यश्चेत्पुरउष्णिगिति लक्षणसङ्गात् ।
अप्सु मे सोम इत्येपानुष्टुप् । इदमाप इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकोन-
विंशतिसंख्याका ऋचो गायत्र्यः । आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वात् । आद्या
वायुदेवताका । ततो द्वे ऋचाविन्द्रवायूदेवताके । तत एकस्तृचो मित्रावरुण-
देवत्यः । तत उत्तरतृचस्य मरुत्त्वणविशिष्टेन्द्रो देवता । तत एकस्तृचो वैश्वदेवः ।
तदनंतरभावी पौष्णः । शिष्टा ऋचोऽष्टेवताकाः । पयस्वानग्न इत्यर्धचयुक्ता
सं माग्न इत्येषा त्वग्निदेवताका ॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः । अभिस्त्र-
वपडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य तीव्राः सोमास इत्येषा तृतीया ।
द्वितीयस्य चतुर्विंशेनेति खंडे सूचितं । तीव्राः सोमास आगहीत्येका । अ० १.
६. इति । पृष्ठचपडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा । तामेतां सूक्ते प्रथमा-
मृचमाह ॥

तीव्राः सोमास आ गह्याशीर्वतः सुता इमे । वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥
तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीःऽर्वतः । सुताः । इमे । वायो इति । तान् ।
प्रस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हे वायो । इमे सोमास ऐन्द्रवायव्यहादिरूपाः सोमाः सुता अभिषुताः । ते
च तीव्राः । प्रभूतत्वात्तर्पयितुं समर्थाः । आशीर्वतः । आशिर्युक्ताः । अतस्त्वमा-
गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रत्यानीतान्तांस्तोमान्पिब ॥
तीव्राः । तिज निशाने । रक् दीर्घत्वं जस्य व इति ऋजैद्रेत्यत्र मनोरमा ।
सोमासः । अतिस्त्वित्यादिना मन् । निह्वादाद्युदात्तः । आज्ञसेरसुक् । गहि ।
महद्भिरग्न आगहीत्यत्रोक्तं । आशीर्वतः । शीज् पाके । अपस्पृधेयामित्यादिसूत्रे
। पा० ६. १. ३६. । आङ्पूर्वस्य क्पि शिरदेशो निपातितः । करणस्यापि श्रयणद्रव्यस्य
स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि क्पि न विरुध्यते । आशीरेपामस्तीत्याशीर्वतः ।
छंदसीर इति वत्वं । वायो । आमंजिताद्युदात्तत्वं । प्रस्थितान् । प्रादिसमासे कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पूर्वोक्तः एव शस्त्र उभा देवा दिविस्मृशेति द्वे ऐन्द्रवायवतृचस्य प्रथमाद्वि-
तीये । तथा च द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । उभा देवा दिविस्मृशेति द्वे । आ०
७. ६. इति । तयोः प्रथमां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

उभा देवा दिविस्मृशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा देवा दिविऽस्मृशा । इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्मृशा द्युलोकवर्तिनावुभा देवा द्वौ देवाविन्द्रवायू हवामहे । आह-
यामः । किमर्थं । अस्य सोमस्य पीतये । असकृद्भाख्यातं ॥ उभा देवा । सुपां
सुलुगित्याकारः । दिविस्मृशा । हृद्युभ्यां डेरुपसंख्यानं । पा० ६. ३. ९. १. इति
संप्रत्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रवायू । इन्द्रश्च वायुश्चेति द्वंद्वः । उभयच
वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. इत्यानङो निषेधः । देवताद्वे चेति
प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. इति नि-
षेधात्समासांतोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे । ह्वेज् स्पंडायां शब्दे च । बहुलं
छंदसीति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वं । शप् । गुणावादेशौ । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते तिङ्कतिङ् इत्याह-
मिको निघातः । अस्य । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं । पीतये । पा
पाने । स्थागापापचः । पा० ३. ३. ९५. इति भावे क्तिन् । घुमास्येतीत्वं ।
ष्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये । सहस्राक्षा धियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्रऽअक्षा । धियः । पती
इति ॥ ३ ॥

विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना ऊतये रक्षणार्थमिन्द्रवायू हवन्ते । आह्वयन्ति ।
कीदृशौ । मनोजुवौ । मन इव वेगयुक्तौ । सहस्राक्षा । सहस्रनयनयुक्तौ ।
यद्यपींद्र एव सहस्राक्षस्तथापि छत्विग्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती ।
कर्मणो बुद्धेर्वा पालकौ । मनोजुवा । जवतिर्गतिकर्मा । मनोवज्जवत इति
मनोजुवा मन इव वेगयुक्तौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगित्याकारः ।
विप्राः । औणादिको रन् । रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना

क्तिन उदात्तत्वं । सहस्राक्षा । सहस्रमक्षीणि ययोस्तौ । बहुव्रीहौ सक्थ्यह्णोः । पा० ५. ४. ११३. । इति पचसमासांतः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते समासांतप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वाच्चित् इत्यंतोदात्तत्वं । धियः । सावेकाच इति ऊस उदात्तत्वं । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । पती । इत्यंत आद्युदात्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रं वयं हवामहे इति तृचः षष्ठहस्तोचियः । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २. । इति ॥ अभिष्ववपडहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं तृच आवापार्थः । अभिष्ववपृष्ठचाहानीति खंडे सूचितं । परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. ५. । इति ॥ मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामहे इत्येषा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीत्युपक्रम्येदं ते सौम्यं मधु मित्रं वयं हवामहे इति सूचितं ॥ तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रं । वयं । हवामहे । वरुणं । सोमऽपीतये । जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रं वरुणं चोभावाह्वयामः । कीदृशावुभौ । जज्ञाना । कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ । पूतदक्षसा । शुद्धवली ॥ वरुणं । वृज् वरणे । कृवृदारिभ्य ऊनन् । उ० ३. ५३. । निष्ठादाद्युदात्तः । सोमपीतये । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जज्ञाना । जनी प्रादुर्भावे । छंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. । तस्य लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. । इति कानजादेशः । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधालोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानि-वज्ञावाज्जनशब्दस्य द्विवचनं । स्तोः श्रुना श्रुः । पा० ८. ४. ४०. । इति नकारस्य जकारः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा । पूज् पवने । निष्ठेति क्तः । श्र्युकः किति । पा० ७. २. ११. । इतीदमतिषेधः । पूतं दक्षी ययोस्तौ । बहुव्रीहौ प्रकृयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा ।

हुवे ॥ ५ ॥

यौ मित्रावरुणावृतेन सत्यवचनेन याजमानानुयहकारिणा चृतावृधौ ।
 चृतमवश्यंभावितया सत्यं कर्मफलं तस्य वर्धकौ । चृतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य
 ज्योतिषः प्रकाशस्य यती पालकौ । श्रुत्यंतरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुत-
 त्वाद्वादशादित्येष्वंतर्भूतत्वेन ज्योतिःपालकत्वं युक्तं । श्रुत्यंतरे चाष्टौ पुत्रासौ
 अदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमाह्वयं । ता मित्रावरुणा तथाविधौ
 मित्रावरुणौ हुवे । आह्वयामि ॥ चृतावृधौ । वृधु वृद्धौ । क्षिप् चेति क्षिप् ।
 अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्योतिषः । द्युत दीप्तौ ।
 द्युतेरिसिन्नादेशश्च जः । उ० २. १०६. । इतीसिन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । षष्ठ्याः
 यतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । मित्रावरुणा । देवताद्वंद्वे चेत्यानुङ् ।
 देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः ।
 हुवे । हेज् । आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते बहुलं
 छंदसीति शपो लुक् । टेरेत्वं । गुणे प्राप्ते किञ्चिन्ति च । पा० १. १. ५. । इति प्रति-
 षेधः । उवडादेशः । तिङ्चिन्तिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीभुचमाह ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिः कृतिभिः । करतां नः सुरार्धसः ॥ ६ ॥
 वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । कृतिभिः । करतां । नः ।
 सुरार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता भुवत् । प्रकर्षेण रक्षको भवतु । मित्रश्च विश्वा-
 भिरुतिभिः सर्वाभी रक्षाभिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि नोऽस्मान्सुरार्धसः
 प्रभूतधनयुक्तान्करतां । कुरुतां ॥ अविता । तृचश्चिच्चादंतोदात्तत्वं । प्रादिसमासे
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत् । भू सत्तायां । लेटस्तिप् ।
 लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो
 लुक् । गुणे प्राप्ते भूसवोस्तिङ् । पा० ७. ३. ६६. । इति प्रतिषेधः । उवडादेशः ।
 तिङ्चिन्तिङ् इति निघातः । विश्वाभिः । अग्निष्णुषीत्यादिना कर्नंतो विश्वशब्द
 आद्युदात्तः । टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते । कृतिभिः । कृतिभूतीत्यादिना
 क्तिच्नुदात्तः । करतां । कृञ् करणे । भौवादिकः । लोटस्त्व । तसस्तां । कर्तरि

शप् । गुणो रपरत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातु-
स्वरः शिष्यते । सुराधसः । राध साध संसिद्धौ । राधोत्यनेनेति राधो धनं ।
शोभनं राधो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदांतोदात्तत्वं प्राप्तं सोर्मनसी अलोमोषसी । पा० ६. २. ११७. । इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वेन बाध्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मरुत्वंतं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं । हवामहे । इन्द्रं । आ । सोमं ऽपीतये । सजुः । गणेन । तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं मरुद्भिर्द्युक्तामिन्द्रं सोमपीतये सोमपानाय हवामहे । आह्वयामः । स
चंद्रो गणेन मरुत्समूहेन सजुः सह तृपतु । तृप्नो भवतु ॥ मरुत्वंतं । मरुतोऽस्य
संतीति मरुत्वान् । ऋयः । पा० ८. २. १०. । इति मतुपो वत्त्वं । तसौ मत्वर्थे । पा०
१. ४. १९. । इति भसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जन्ताभावः । मतुप्सुपौ पित्वा-
दनुदात्तौ । ननु ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् । पा० ६. १. १७६. । इति मतुप उदात्तत्वेन
भवितव्यं स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति तकारस्याविद्यमानवत्त्वेन ह्रस्वात्प-
रत्वात् । न । ह्रस्वनुङ्भ्यामित्यत्र नुङ्यहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाश्रीयत
इति वृत्तावुक्तं । अतो मरुच्छब्दस्य स्वर एव शिष्यते । सजुः । जुषी प्रीतिसेव-
नयोः । संपदादिलक्षणः क्तिप् । समाना प्रीतिर्यस्येति बहुव्रीहिः । समानस्य
छंदसीति सभावः । ससजुषो रुः । पा० ८. २. ६६. । इति स्त्वं । स वोरूपधायाः
। पा० ८. २. ७६. । इत्युपधादीर्घः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते चिचक्रादीनां छंदसि । पा०
६. २. १९९. १. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तृपतु । तृप तृप तृप्नौ । तुदादिभ्यः शः ।
शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हवै । ८ ॥

इंद्रं ऽज्येष्ठाः । मरुत् ऽगणाः । देवासः । पूषं ऽरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हवै ॥ ८ ॥

हे देवास इन्द्रमरुद्रूपा विश्वे सर्वे यूयं मम हवमाह्वानं श्रुत । श्रुतुत । की-
दृशाः । इंद्रज्येष्ठाः । इंद्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तथाविधा मरुद्गणाः मरुत्समूह-
रूपाः । पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषामिन्द्रमरुतां ते पूषरातयः ॥

इदृज्येष्टाः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः । मरुद्गणाः । विभाषितं
विशेषवचने बहुवचनं । पा० ८. १. ७४. । इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादिनिघातः ।
देवासः पूषरातयः । पूर्ववत् । श्रुत । श्रु श्रवणे । लोऽन्मध्यमबहुवचनं यः ।
तस्यस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. । इति तादेशः । व्यत्ययेन शप् । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते क्तिङिति चेति प्रतिषेधः ।
वृचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । हवं । हेञ् स्पष्टायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् ।
संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । पिप्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ॥

नवमीमृचमाह ॥

ह॒त॒ वृ॒चं सु॒दान॒व॒ इ॒द्रेण॑ सह॒सा यु॒जा । मा नो॑ दुःशंसं ई॒शत॑ ॥ ९ ॥

ह॒त॒ । वृ॒चं । सु॒दान॒वः । इ॒द्रेण॑ । सह॒सा । यु॒जा । मा । नः । दुःशंसः । ई॒शत॑ ॥ ९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुद्गणाः सहसा बलवता युजा योग्येनेद्रेण
सह वृचं शत्रुं हत । नाशयत । दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृचो
नोऽस्मान्प्रति मेशत । समर्थो मा भूत् ॥ हत । हन हिंसागत्योः । लोटस्य ।
तस्य त । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासि-
कलोपः । सुदानवः । हुदाञ् दाने । दाभाभ्यां नुः । उ० २. ३२. । इयौणादिको
नुप्रत्ययः । प्रादिसमास आमन्त्रितवान्निघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगि-
त्यादिना किन् । सावेकाच इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः । ईषहुः सु-
ष्विति खलः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ईशत । ईश् ऐश्वर्ये । माङि
लुङि प्राप्ते छंदसि लुङ्ललङ्लिट इति व्यत्ययेन लङ् । तस्य बहुलं छंदसीति
शपो लुगभावः । न माङ्योग इत्याडागमाभावः । तिङ्तिङ इति निघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

वि॒श्वान्दे॒वान्ह॒वामहे॑ म॒रुतः॑ सोम॒पीत॑ये । उ॒या हि॑ पृ॒थि॒मातरः॑ ॥ १० ॥

वि॒श्वान् । दे॒वान् । ह॒वामहे॑ । म॒रुतः॑ । सोम॒पीत॑ये । उ॒याः । हि॑ । पृ॒थि॒मा-
तरः॑ ॥ १० ॥

मरुतो मरुतंज्ञकान्विश्वान्सर्वान्देवान्सोमपीतये हवामहे । सोमपानार्थमा-
ह्वयामः । ते मरुत उयाः शत्रुभिरसंख्यवलाः । पृथिमातरः पृथेर्नानावर्णयुक्तायां

भूमेः पुत्राः । हिशब्दः प्रसिद्धार्थः । सा च प्रसिद्धिः पृथ्वेः पुत्राः इति मंत्रांतराद-
वर्गताया ॥ पृथ्विमातरः । पृथ्विमाता येषां ते । पृथ्विशब्दो घृणिपृथ्विरित्युणादा-
वाद्युदात्तो निपातितः । उ० ४. ५३. बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया । यच्छुभ याथनां नरः ॥ ११ ॥

जयतां ऽइव । तन्यतुः । मरुतां । एति । धृष्णुऽया । यत् । शुभं । याथनं । नरः ॥ ११ ॥

मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो धृष्णुया धार्ष्ट्ययुक्तः सन्नेति । गच्छति । केषा-
मिव । जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटानामिव । हे नरो नेतारो मरुतो यूयं
यद्यदा शुभं शोभनं देवयजनं याथन । प्राप्नुथ । तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति
पूर्वचान्वयः ॥ तन्यतुः । तनु विस्तारे । ऋतन्यंजीत्यादिना । उ० ४. २. यतुच्-
प्रत्ययः । धृष्णुया । जिधृषा प्रागल्भ्ये । असिगृधिधृषिषिपेः क्तुः । पा० ३. २. १४०. ।
सुपां सुलुगिति सौर्याचादेशः । चित्त्वादंतोदात्तः । याथन । तन्ननन्नयथाश्वेति
यनादेशः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

हस्काराद्विद्युतस्पर्यतो जाता अवंतु नः । मरुतो मृकयंतु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । वि० द्युतः । परि । अतः । जाताः । अवंतु । नः । मरुतः । मृकयंतु ।
नः ॥ १२ ॥

हस्काराद्दीप्तिकराद्विद्युतो विशेषेण दीप्यमानात् । अतोऽंतरिक्षान्परि जाताः
सर्वत उत्पन्ना मरुतो नोऽस्मानवंतु । रक्षंतु । तथाविधा मरुतो नोऽस्मान्मृ-
कयंतु । सुखयंतु ॥ हस्कारात् । हसे हसने । अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते ।
अस्मान्संपदादिलक्षणः कृष् । अस्मिन्नुपपदे डुकृञ् करण इत्यस्मात्कर्मण्यण्
। पा० ३. २. १. इत्यणप्रत्ययः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः कृकमीत्यादिना । पा०
८. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥ ९३ ॥
 आ पूषन् चित्रवर्हिषमाधृणे धरुणं दिवः । आजो नष्टं यथा पशुं ॥ ९३ ॥
 आ । पूषन् । चित्रवर्हिष । आधृणे । धरुणं । दिवः । आ । अज । नष्टं । यथा ।
 पशुं ॥ ९३ ॥

हे पूषन् चित्रवर्हिषं विचित्रैर्दमैर्भुङ्क्तं धरुणं यागस्य धारकं सोमं दिव आ
 द्युलोकादा हरति शेषः । पूषा विशेष्यते । आधृणे । आगतदीप्तिर्युक्त । तत्र
 दृष्टान्तः । हे अज गमनशील । यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादावन्वीक्ष्य
 कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ आधृणे । घृ क्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्घृणिपृश्निरिति निप्र-
 त्ययो निपातितः । अघृणाच्चेति वक्तव्यमिति शब्दं । प्रादिसमासः । आमन्त्रि-
 ताद्युदात्तत्वं । धरुणं । धृञ् धारणे । अस्मात् एयंताद्वातोरर्जेणिलुक् च । उ० ३.
 ५८. इति चकारणाद्घृधातोरप्युनन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन निस्वराभावे प्रत्ययस्वरः ।
 दिवः । जडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं । अजा । अज गतिक्षेपणयोः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

पूषा राजानमाधृणिरपगूळहं गुहां हितं । अविदच्चित्रवर्हिषं ॥ ९४ ॥
 पूषा । राजानं । आधृणिः । अपगूळहं । गुहां । हितं । अविदत् । चित्रवर्-
 हिषं ॥ ९४ ॥

आधृणिः पूषा राजानं सोममविदत् । अलभत । कीदृशं । अपगूळहं । अत्यं-
 तगूढं । तत्र हेतुः । गुहा हितं । गुहासदृशे दुर्गमे द्युलोके स्थितं । तथा चित्र-
 वर्हिषं ॥ अपगूळहं । गुहू संवरणे । निष्ठेति कर्मणि क्तः । हो ढ इति ढत्वं ।
 रूपस्तपोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. इति धकारः । एत्वढलोपदीर्घः । समासे
 गतिरनन्तरं इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
 हितं । निष्ठायां दधातेर्हिः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उतो स मह्यमिन्दुभिः पशुक्तां अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कृपत् ॥ ९५ ॥
 उतो इति । सः । मह्यं । इन्दुभिः । षट् । युक्तान् । अनुऽसेसिधत् । गोभिः । यवं ।
 न । चर्कृपत् ॥ ९५ ॥

उतो । अपि च स पूषा मह्यं यजमानायेंदुभिर्यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्सं-
तादीनृतूननुसेपिधत् । अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन्वर्तत इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः ।
गोभिर्वलीवैर्दयवं न चर्कृषत् । नशब्द उपमार्थः । यथा यवमुद्दिश्य भूमिं
प्रतिसंवत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् ॥ मह्यं । इयि च । पा० ६. १. २१२ ।
इत्याद्युदात्तत्वं । इंदुभिः । उंदी क्लेदने । उंदेरिच्चादेः । उ० १. १२ । इत्युप्रत्ययः ।
उकारस्येकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । युक्तान् । दीर्घादटि समानपाद
इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ।
अनुसेपिधत् । पिधु गत्यां । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२ । इति यङ् । यङोऽचि
च । पा० २. ४. ७४ । इति तस्य लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सत्यङोः । पा० ६. १. ९ ।
इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । गुणो यङुकोः । पा० ७. ४. ८२ । इत्यभ्यासस्य गुणः ।
इङ्कोः । पा० ८. ३. ५७ । इति षत्वं । सनादित्वाच्चातुसंज्ञायां लटः शतृ । कर्तरि
शप् । अदादिवच्चेति वचनात्तस्य लुक् । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८ । इति
नुम्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । गोभिः । सावे-
काच इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्निति प्रतिषेधः । चर्कृषत् । कृष विलेखने ।
यङुकि द्विर्भावः । हलादिशेषोरत्त्वचत्त्वानि । रुयिकौ च लुकि । पा० ७. ४. ९१ ।
इत्यभ्यासस्य ऋगागमः । अस्माद्यङुगंताल्लेटस्तिप् । इतश्च लोपः । लेटोऽडा-
टावित्यडागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते नाभ्य-
स्तस्याचि पिति । पा० ७. ३. ८७ । इति निषेधः । तिङ्तिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

अपोनध्वीय एकधनासूपानीतासु स्वयमनुगच्छन्वय इति द्वे अनुब्रूयात् ।
तृतीययापो देवीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् । तथैव
सूचितं । अंवयो यंत्यध्वभिरिति तिस्र उक्तमयानुप्रपद्येतेति । अस्मिंस्तृचे प्रथमां
सूक्ते पोडशीमृचमाह ॥

अंवयो यंत्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयतां । पृंचतीर्मधुना पर्यः ॥ १६ ॥

अंवयः । यंति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरिऽयतां । पृंचतीः । मधुना । पर्यः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंवयो मातृस्थानीया आपः । तथा
च कौशीतिकब्राह्मणे समाम्नायते । अंवयो यंत्यध्वभिरित्यापो वा अंवय इति ।

ता आपोऽध्वभिर्देवयजनमार्गेर्येति । गच्छन्ति । कीदृश्य आपः । जामयः । हित-
कारिण्यो बंधवः । तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृचतीः । गवादिषु
योजयन्त्यः ॥ अंवयः । रवि लवि अवि शब्दे । एतस्मादच इः । उ० ४. १४०. ।
इति प्रकरणे बाहुलकादिः । प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः । अर्धे च । उ० ४. ११९. ।
इति कनिष् । पित्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । जामयः । जमु अदने ।
बाहुलकादिः । अध्वरीयतां । अध्वरशब्दात्सुप् आत्मनः क्यजिति क्यच् । क्यचि
चेतीत्वं । अपुत्रादीनामिति वक्तव्यमिति वचनात्तु छंदस्यपुत्रस्येतीत्यनिषेधा-
भाविः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति कथध्वरपृतनस्य । पा० ७. ४. ३९. ।
इत्यकारलोपोऽपि न भवति । क्यच्प्रत्ययांतधातोर्लटः शतृ । शपः पित्वादन-
दात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुक्स्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेशः । एकादेश उदात्ते-
नोदात्त इत्यतोदात्तत्वे सति शतुरनुमो नद्यजादी इति षष्ठ्या उदात्तत्वं । पृचतीः ।
पृची संपर्के । लटः शतृ । रुधादिभ्यः श्रम् । श्रसोरलोपः । अनुस्वारपरस-
वर्णौ । उगितश्चेति ङीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति ङीप्
उदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यैः सह । ता नो हिन्वंतध्वरं ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यैः । सह । ताः । नः । हिन्वंतु । अध्वरं ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्य उप समीपेनावस्थिताः । आपः सूर्ये समाहिता इति
श्रुत्यंतरात् । वा । अथवा सूर्यो याभिरग्निः सह वर्तते । पूर्वचापां प्राधान्यमुत्तरच
सूर्यस्येति विशेषः । तास्तादृश्य आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यागं हिन्वंतु । प्रीण-
यन्तु ॥ प्रक्रिया स्मृता । याभिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्ताव-
वर्णेति प्रतिषेधः ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अपो देवीरूपं ह्ये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिंधुभ्यः कर्त्तुं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्ये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः । सिंधुभ्यः । कर्त्तुं । हविः ॥ १८ ॥

नोऽस्मदीया गावो यत्र यास्वप्सु पिबन्ति । पानं कुर्वन्ति । ता अपो देवी-
रूपह्ये । आह्वयामि । सिंधुभ्यः स्पंदनशीलाभ्योऽग्नौ देवताभ्यो हविः कर्त्तुं ।

उतो । अपि च स पूषा मह्यं यजमानायेंदुभिर्यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्सं-
तादीनृतूननुसेपिधत् । अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन्वर्तत इति शेषः । तत्र हरांतः ।
गोभिर्वल्लीवैर्दयवं न चर्कृषत् । नशब्द उपमार्थः । यथा यवमुद्दिश्य भूमिं
प्रतिसंवत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् ॥ मह्यं । डयि च । पा० ६. १. २१२ ।
इत्याद्युदात्तत्वं । इंदुभिः । उंदी क्लेदने । उंदेरिच्चादेः । उ० १. १२ । इत्युप्रत्ययः ।
उकारस्थेकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । युक्तान् । दीर्घादटि समानपाद
इति संहितायां नकारस्य स्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ।
अनुसेपिधत् । पिधु गत्यां । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२ । इति यङ् । यङोऽचि
च । पा० २. ४. ७४ । इति तस्य लुक् । प्रत्ययलक्षण्येन सन्यङोः । पा० ६. १. ९ ।
इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । गुणो यङुकोः । पा० ७. ४. ८२ । इत्यभ्यासस्य गुणः ।
इङ्कोः । पा० ८. ३. ५७ । इति षत्वं । सनादिवाङ्मातुसंज्ञायां लटः शतृ । कर्तरि
शप् । अदादिवच्चेति वचनात्तस्य लुक् । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८ । इति
नुम्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । गोभिः । सावे-
काच इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्निति प्रतिषेधः । चर्कृषत् । कृष विलेखने ।
यङुकि द्विर्भावः । हलादिशेषोऽन्तर्गताच्चत्वात् । रुमिकौ च लुकि । पा० ७. ४. ९१ ।
इत्यभ्यासस्य ऋगागमः । अस्माद्यङुगंताह्लेटस्तिप् । इतश्च लोपः । लेटोऽडा-
टावित्यङागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते नाभ्य-
स्तस्याचि पिति । पा० ७. ३. ८७ । इति निषेधः । तिष्ठतिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

अपोनध्वीय एकधनासूपानीतासु स्वयमनुगच्छन्वय इति द्वे अनुव्रूयात् ।
तृतीययापो देवीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् । तथैव
सूचितं । अंवयो यंत्यध्वभिरिति तिस्र उक्तमयानुप्रपद्येतेति । अस्मिंस्तृचे प्रथमां
सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अंवयो यंत्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयतां । पृंचतीर्मधुना पयः ॥ १६ ॥

अंवयः । यंति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरिऽयतां । पृंचतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंवयो मातृस्थानीया आपः । तथा
च कौशीतकिब्राह्मणे समाम्नायते । अंवयो यंत्यध्वभिरित्यापो वा अंवय इति ।

ता आपोऽध्वभिर्देवयजनमग्निर्येति । गच्छन्ति । कीदृश्य आपः । 'जामयः । हित-
कारिण्यो बंधवः । तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृचती । गवादिषु
योजयन्त्यः ॥ अंवयः । रवि लवि अवि शब्दे । एतस्मादच इ । उ० ४. १४० ।
इति प्रकरणे बाहुलकादिः । प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः । अर्देर्ध च । उ० ४. ११९ ।
इति कनिष् । पितृत्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । जामयः । जमु अदने ।
बाहुलकादिः । अध्वरीयतां । 'अध्वरशब्दात्सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् । क्यचि
चेतीत्वं । अपुत्रादीनामिति वक्तव्यमिति वचनान्न छंदस्यपुत्रस्येतीत्यनिषेधा-
भावः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्ते इति क्यध्वरपृतनस्य । पा० ७. ४. ३९ ।
इत्यकारलोपोऽपि न भवति । क्यच्प्रत्ययांतधातोर्लटः शतृ । शपः पितृत्वादन-
दात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुक्स्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेशः । एकादेश उदात्ते-
नोदात्त इत्यंतोदात्तत्वे सति शतुरनुमो नद्यजादी इति षष्ठ्या उदात्तत्वं । पृचतीः ।
पृची संपर्के । लटः शतृ । रुधादिभ्यः श्रम् । श्रसोरलोपः । अनुस्वारपरस-
वर्णौ । उगितश्चेति ङीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति ङीप
उदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिंवंत्वध्वरं ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः । नः । हिंवंतु । अध्वरं ॥ १७ ॥

या अमूरायः सूर्य उप समीपेनावस्थिताः । आपः सूर्ये समाहिता इति
श्रुयन्तरात् । वा । अथवा सूर्यो याभिरग्निः सह वर्तते । पूर्ववापां प्राधान्यमुत्तरत्र
सूर्यस्येति विशेषः । तास्तादृश्य आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यागं हिंवंतु । ग्रीण-
यंतु ॥ प्रक्रिया स्पष्टा । याभिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्ताव-
वर्णेति प्रतिषेधः ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अपो देवीरूपं ह्ये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिंधुभ्यः कर्त्तुं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्ये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः । सिंधुभ्यः । कर्त्तुं । हविः ॥ १८ ॥

नोऽस्मदीया गावो यत्र यास्वप्सु पिबन्ति । पानं कुर्वन्ति । ता अपो देवी-
रूपह्ये । आह्वयामि । सिंधुभ्यः स्यंदनशीलाभ्योऽङ्गो देवताभ्यो हविः कर्त्तुं ।

अस्माभिः कर्तव्यं ॥ अपः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । पिवंति । पाप्ने-
त्यादिना पिवादेशः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातु-
स्वरेणाद्युदात्तत्वं । निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वि । डुकृञ् करणे ।
कृत्यार्थे तवैकेकेत्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. । इति कर्मणि त्वग्न्ययः । गुणः ।
निस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये । देवा भवन्त वाजिनः ॥ १९ ॥
अप्ऽसु । अन्तः । अमृतं । अप्ऽसु । भेषजं । अपां । उत । प्रऽशस्तये । देवाः ।
भवन्त । वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु जलेष्वन्तर्मध्येऽमृतं पीयूषं वर्तते । तस्याधिकारत्वात् । अमृतं वा आप
इति श्रुत्यन्तराच्च । तथैवाप्सु भेषजमपिपधं वर्तते । क्षुद्रोगनिवर्तकस्यान्नस्याप्यकार्य-
त्वात् । उत । अपि च तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवा ऋत्वि-
जादयो ब्राह्मणाः । एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यन्तरात् । वाजिनो
वेगवन्तो भवन्त । शीघ्रं स्तुतिं कुस्तेत्यर्थः ॥ अप्सु । ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या
उदात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वं । अमृतं । नञो
जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । प्रशस्तये । तादौ च
निति । पा० ६. २. १०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भवन्त । आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवदिति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः ॥

कारीर्यामुत्तमस्याज्यभागस्याप्सु म इत्येपानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडेऽप्-
स्वग्ने सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीत् । आ० २. १३. । इति सूचितं ॥ विंशी-
मृचमाह ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवमार्पश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

अप्ऽसु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा ।

अग्निं । च । विश्वशंभुवं । आपः । च । विश्वऽभेषजीः ॥ २० ॥

अप्सु जलेष्वन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि संतीति मे मह्यं मन्व-
दर्शिने मुनये सोमो देवोऽब्रवीत् । तथा विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमे-

तन्नामकं चाग्निं चाप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत् । तथा च तैत्तिरीयाः । अग्ने-
 स्तयो ज्यायांस इत्यनुवाके सोऽपः प्राविशदित्यग्नेरप्सु प्रवेशमामनन्ति । लता-
 गुल्मवृक्षमूलादीनामौषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं । विश्वभेषजीः ।
 विश्वानि भेषजानि यासु तथाविधा अपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा । सुपां सुलुगि-
 त्याकारः । विश्वशंभुवं । भवतेरन्तर्भावितरण्यथात् किप् । व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । यद्वा । विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः सुखकरा यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां
 । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन
 जस् । अमृन्नित्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः । विश्वशंभुरितिवत् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकादशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वेऽमम । ज्योक् च सूर्यं हृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजं । वरूथं । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यं । हृशे ॥ २१ ॥

हे आपो मम तन्वे शरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं पृणीत ।
 पूरयत । किंच ज्योक् चिरं सूर्यं हृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुवामेति शेषः ॥
 पृणीत । पृ पालनपूरणयोः । लोणमध्यमबहुवचनं । यस्य तस्यस्थमिपामिति
 तादेशः । ऋादिभ्यः णा । षादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । ई हल्यघोरितीत्वं ।
 ऋवर्णाच्चेति णत्वं । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यच विकरणेभ्य इति तिङः
 स्वरः शिष्यते । आप इत्यस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे पादा-
 दित्वान्निघाताभावः । वरूथं । वृज् वरणे । जृवृज्यामूथन् । उ० २. ६. । निच्चा-
 दाद्युदात्तः । तन्वे । ङिति ह्रस्वश्च । पा० १. ४. ६. । इति नदीसंज्ञा पाक्षिकी-
 त्याडागमाभावः । उदात्तयणोर्हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनोदात्त-
 स्वरितयोरिति स्वरितत्वं । हृशे । हृशे विख्ये च । पा० ३. ४. ११. । इति तुमर्थे
 निपात्यते ॥

पशौ मार्जनं इदमापः प्रवहतेत्येषा विनियुक्ता । हुतायां वपायामिति खंडे
 सूचितं । इदमापः प्रवहत । आ० ३. ५. । इति ॥ एषैवावभृथेष्टौ स्नाने विनियुक्ता ।
 पत्नीसंयजैश्चेति खंडे इदमापः प्रवहत सुमित्र्या न आप ओषधयः संतु । आ०
 ६. १३. । इति सूचितं ॥ तामेतां सूक्ते षाविंशीमृचमाह ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उत्तानृतं ॥ २२ ॥

इदं आपः । प्र । वहत । यत् । किं । च । दुःइतं । मयि ।

यत् । वा । अहं । अभिदुद्रोहं । यत् । वा । शेषे । उत्त । अनृतं ॥ २२ ॥

मयि यजमाने यत्किंच दुरितमज्ञानान्निष्पन्नं । वा । अथवाहं यजमानोऽभि-
दुद्रोह । सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि । वा । अथवा शेषे । साधुजनं
शत्रवानस्मीति यदस्ति । उत्त । अपि चानृतमुक्तवानिति यदस्ति । तदिदं सर्वम-
पराधजातं प्रवहत । मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि । मयैतस्य
त्वमावेकवचन इति मादेशे कृतेऽतो गुण इति पररूपे च सति योऽचीति
दकारस्य यकारादेशः । एकादेशस्वरेण मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वं । दुद्रोह ।
द्रुह जिघांसायां । णलि गुणे द्विवचनह्रस्वहलादिशेषाः । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यवृत्तयोगान्निधाताभावः । शेषे । शप आक्रोशे । लिटि व्यत्ययेन
तङ् । उक्तमैकवचनमिद् । टेरत्वं । अत एकह्रस्वम्ये । पा० ६. ४. १२० । इत्येवा-
भ्यासलोपौ । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । पूर्ववन्निधाताभावः ॥

पशवाहवनीयोपस्थान आपो अद्यान्वचारिपमित्येषा । मनोतायै संप्रिषित
इति खंडे सूचितं । एत्योपतिष्ठत आपो अद्यान्वचारिषं । आ० ३. ६. इति ।
तामेतां सूक्ते त्रयोविंशीमुचमाह ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

आपः । अद्य । अन् । अचारिषं । रसेन । सं । अगस्महि ।

पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तं । मा । सं । सृज । वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽवभृथार्थमापोऽन्वचारिषं । जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य
च रसेन जलसारेण समगस्महि । संगताः स्मः । हे अग्ने पयस्वान् जले
वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वमागहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । तं मा तादृशं ज्ञातं मां
वर्चसा तेजसा संसृज । संयोजय ॥ आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन-जस् ।
अचारिषं । चर गत्यर्थः । लुङि छेः सिच् । आर्धधातुकस्येड्लुदादेः । पा० १. २. ३५ ।

इतीदृ । नेटि । पा० ७. २. ४. । इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतयातो ल्हांतस्य । पा० ७. २. २. । इत्युपधाया वृद्धिः । अगस्महि । समो गमृच्छिभ्यां । पा० १. ३. २९. । इत्यात्मनेपदं । छेः सिच् । मंत्रे घसेत्यादिना छेलुगभावच्छादसः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । वा गमः । पा० १. २. १३. । इति सिचः कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गहि । लोटि गमेः सिपो हिः । अपित्वेन कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुग्न भवति । असिद्धवद्वा भादिति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इंद्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥

सं । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सं । प्रजया । सं । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इंद्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ २४ ॥

हे अग्ने वर्चःप्रजायुभिर्मी संयोजय । देवाः सोमपातारोऽस्य मे यजमानस्य विद्युः । अनुष्ठानं जानीयुः । किंच । इंद्रश्च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यात् । जानीयात् ॥ विद ज्ञाने । लिङि ऋजुस् । पा० ३. ४. १०८. । यासुट् । लिङः सलोपः । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । उस्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररूपत्वं । यासुट् उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः । अस्य । इदमोऽन्वादेश इत्यशनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्तेनानुदात्ता । सह ऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकः । पा० ६. १. १२८. । इति प्रकृतिभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडले पंचमोऽनुवाकः ॥

प्रथममंडलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेषस्यापि । वैपुभं । अभि त्वा देवेति नृचो गायत्रः । आद्याया अनिरुक्तात्प्रजापतिर्देवता । अग्नेर्वयमित्यस्याग्निः । अभि त्वा देवेत्यस्य नृचस्य सविता । भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका वा । शेषा वारुण्यः । तथा चानुक्रांतं । कस्य पंचोनाजिगर्तिः शुनःशेषः स कृचिमो वैश्वामित्रो

देवरातो वारुणं तु चैष्टुभमादौ काय्याग्नेय्यौ साविचस्तृचो गायत्रोऽस्यान्ता भागी वेति ॥ राजमूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सत्येतदादिकं सूक्तसंप्र-
क्रमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्ताद्वोचाख्यातव्यं । तथा च सूचेऽभिहितं । संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावा-
सीनोऽभिषिक्ताय पुत्रापत्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेषमाचक्षीत । अ० ९, ३, इति ।
ब्राह्मणं च भवति । तदेतत्परञ्चकथतगाथं शौनःशेषमाख्यानं तद्वोता राज्ञेऽभिषि-
क्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणातीति ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

कस्य नूनं क्तमस्यामृतांनां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

को नो मया अदितये पुनर्दापितरं च हृशेयं मातरं च ॥ १ ॥

कस्य नूनं क्तमस्य अमृतांनां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

कः । नः । मयै । अदितये । पुनः । दात् । पितरं । च । हृशेयं । मातरं । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चा श्रुतःशेषो यूप्ते बद्धः कांदिशीकः कं देवमुपधावानीति विचि-
कित्सति । तथा चाम्नायते । हंताहं देवता उपधावानीति । स प्रजापतिमेव
प्रथमं देवतानामुपससारेति । वयं श्रुतःशेषनामका अमृतांनां देवतानां मध्ये
क्तमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे । उच्चारयामः ।
को देवो मां मुमूर्धं पुनरपि मयै महत्यै अदितये पृथिव्यै दात् । दद्यात् । तेन
दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरं च हृशेयं । पश्येयं । को ह वै नाम प्रजाप-
तिरिति श्रुतः कस्येति शब्दसामान्यादनया प्रजापतिरेवोपसृत इति गम्यते ॥
क्तमस्य । किंश्चाद्वा बहूनां जातिपरिपन्ने इतमच् । पा० ५, ३, ९३, १-चित
इत्यंतोदात्तत्वं । अमृतांनां । नज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नजोऽजरमर-
मित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् । पादा-
दित्वादनिघातः । मयै । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । दात् ।
गतिस्था । पा० २, ४, ७७, १ इति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडा-
गमाभावः । हृशेयं । हृशिर् प्रेक्षणे । आशीर्लिङि मिषोऽम् । हृशेर्ग्वक्तव्यः
। पा० ३, १, ८६, ३ । इत्यक्प्रत्ययः । अतो येयः । आहुणः । यामुटः स्वरेणैकार
उदात्तः । मातरं चेत्यच् च शब्दादृशेयमित्यनुपज्यते । अतस्तदपेक्षयैषा तिङ्-
भक्तिः प्रथमेति चवायोगे प्रथमेति न निहन्त्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।

स नो मद्या अदितये पुनर्दाप्तितरं च हृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयं । प्रथमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारुं । देवस्य । नाम ।

सः । नः । मद्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरं । च । हृशेयं । मातरं । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमयर्चा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तं देवमग्निं निश्चित्या-
नया तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमे-
वोपधावेति । सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चेति । पूर्वव-
द्योजना । दाहदातु हृशेयं पश्यानीत्येवमाशीः परत्वेन पदद्वयं योज्यं ॥

प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवशस्त्र अभि त्वा देव सवितरिति साविचस्तृचः सूक्तस्या-
नीयः । अथ छंदोमा इति खंडेऽभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा । आ०
८. ९. इति सूचितं ॥ अभि त्वेत्येषाग्निमंथनेऽपि विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्या-
मिति खंडेऽभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. १६. इति
सूचितं । श्रूयते च । अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाहेति ॥ तथा
प्रवर्ग्येऽप्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडेऽभि त्वा देव सवितः समी । वत्सं
न मातृभिः । आ० ४. ७. इति सूचितं ॥ तथा यावस्तोत्रेऽपि यावस्तुदिति खंडे
मध्यमस्वरेणोदं सवनमभि त्वा देव सवितः । आ० ५. १२. इति सूचितं । तामेतां
सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां । सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानं । वार्याणां । सदा । अवन् । भागं । ईमहे ॥ ३ ॥

अथाग्निना प्रेरितः सन्सवितारमभि त्वेत्यनेन तृचेन प्रार्थयते । तथैव श्रूयते ।
तमग्निरुवाच । सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति । स सवितारमुपस-
साराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेनेति । हे-सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे
सवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वां प्रति भागं भज-
नीयं धनमभि सर्वत ईमहे । याचामहे ॥ ईशानं । ईश ऐश्वर्यं । लटः शानच् ।
तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वार्याणां । वृद्ध संभक्ती ।

ऋहलोर्ण्यत् । ईड्वंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । अवन् । आमंचितनिघातः । भागं । कर्पावत्त इति घञोऽंत उदात्तः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

यश्चिद्धि तं इत्या भगः शशमानः पुरा निदः । अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्या । भगः । शशमानः । पुरा । निदः । अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

हे सवितर्यो भगो भजनीयो धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्दधे । धृतोऽभूत्तं धनविशेषमीमह इति पूर्वचान्वयः । चिच्छब्दः पूजार्थं हिशब्दः प्रसिद्धौ । धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं । तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति । इत्या शशमानः । अनेन प्रकारेण शश्यमानः । स्तूयमानः । धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति । ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निंदति द्वेष्टि च । अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशङ्क्याह । निदः पुरा अद्वेषः । निंदायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः । तस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्या । प्रकारवचन इदमस्थमुः । पा० ५, ३, २४. सुपां सुलुगिति व्यत्ययेन विभक्तेर्डादेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरणाकार उदात्तः । शशमानः । शश भुतगतौ । इह तु स्तुत्यर्थः । ताच्छील्यवयोवचनेति । पा० ३, २, १२९. ताच्छीलिकश्चानश् । कर्तरि शप् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । निदः । णिदि कुत्सायां । संपदादिलक्षणः क्तिप् । सावेकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं । अद्वेषः । न विद्यते द्वेषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । दधे । कर्मणि लिट् । तस्यार्द्धधातुक्त्वेनाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति । प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धानं राय आरमे ॥ ५ ॥

भगभक्तस्य । ते । वयं । उत् । अशेम । तव । अवसा । मूर्धानं । रायः । आरमे ॥ ५ ॥

हे सवितः ते त्वदीया वयं श्रुतः शेषनामानः भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेनोदशेम । उत्कर्षेण व्याप्तुमः । किं कर्तुं । रायो धनस्य मूर्धान-मुत्कर्षमारभे । प्रारब्धुं । धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामेत्यर्थः ॥ भगशब्दो वृषा-

दिवादाद्युदात्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अशेमः । अशू व्याप्तौ ।
लिङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । शप् । रायः । ऊङिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं ।
आरभे । कृत्यार्थे तवैकेनिति तुमर्थे केप्रत्ययः । निस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥

षष्ठीमुच्यमाह ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्च नामी पतयंत आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरंतीर्न ये वातस्य प्रमिनंत्यभ्वं ॥ ६ ॥

नहि । ते । क्षत्रं । न । सहः । न । मन्युं । वयः । च । न । अमी इति । पतयंतः । आपुः ।

न । इमाः । आपः । अनिऽमिषं । चरंतीः । न । ये । वातस्य । प्रऽमिनंति । अभ्वं ॥ ६ ॥

अथ सवित्रा प्रेरितः श्रुतः शेष एतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेण च सूक्तेन वरुणं
तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं सवितोवाच । वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि
तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात् उत्तराभिरेकविंशतेति । हे वरुण
पतयंतः प्रौढे वियत्युत्पतंतोऽमी दृश्यमाना वयश्चन श्येनादयः पक्षिणीऽपि ते
क्षत्रं त्वदीयं शरीरबलं न ह्यापुः । नैव प्राप्ताः । तत्सदृशं शरीरबलं पक्षिणामपि
नास्तीत्यर्थः । तथा सहस्त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः । तथा मन्युं
त्वदीयं कोपमपि न प्रापुः । त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थः । अनिमिषं
सर्वदा चरंतीः प्रवाहरूपेण गच्छंत्य आपस्त्वदीयं बलं न प्रापुः । वातस्य
वायोर्ये गतिविशेषास्त्वदीयमभ्वं वेगं न प्रमिनंति । न हिंसंति । अतिक्रमं
कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । तेऽपि न प्रापुरिति पूर्वचान्वयः ॥ पतयंतः । पत गतौ ।
चुरादिरदंतः । लट् । शतृ । शप् । गुणयादेशौ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
णिचः स्वरः । आपुः । आपू व्याप्तौ । लिङ्युसि द्विर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः
। पा० १.४.१०. । इत्यात्वं । अत्र न सहो न मन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्य संबंधात्त-
दपेक्षया प्राथम्याच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्भिर्भक्तिर्न निहन्यते । चरंतीः ।
वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनंति । मीज् हिंसायां । आदिभ्यः आ ।
आभ्यस्तयोरात् । पा० ६.४.११२. । इत्याकारलोपः । मीनातेर्निगमे । पा० १.
३.६१. । इति ह्रस्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवति । पा० ६.१.११. । इति
गतिरनुदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिधातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अवुभे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनाः स्युरपरि वुभ एषामस्मे अंतर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अवुभे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वं । स्तूपं । ददते । पूतदक्षः ।

नीचीनाः । स्युः । उपरि । वुभः । एषां । अस्मे इति । अंतः । निऽहिताः । केतवः ।

. स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलो वरुणो राजावुभे मूलरहितेऽंतरिक्षे तिष्ठन्वनस्य वन-
नीयस्य तेजसः स्तूपं संघमूर्ध्वमुपरिदशे ददते । धारयति । नीचीनाः स्युः ।
ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यं । ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति ।
एषां रश्मीनां वुभो मूलमुपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः
प्राणा अस्मेऽस्मास्वतर्निहिताः स्थापिताः स्युः । मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥
अवुभे । न विद्यते वुभो मूलमस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
स्तूपं । स्तै शब्दसंघातयोः । स्युः संप्रसारणमूङ् चेति पप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्व ऊकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । ददते ।
भौवादिकः । नीचीनाः । निपूर्वादंचतेर्ऋत्वितिगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति
नलोपः । न्यच्श्चान्तात्स्वार्थे विभापान्वेरदिक् स्त्रियां । पा० ५. ४. ८. । इति खः ।
आयन्नित्यादिना तस्येनादेशः । आयनादिपूपदेशिवच्चनं स्वरसिद्धयर्थमिति वच-
नादीकार उदात्तः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । स्युः । गातिस्येत्यादिना
। पा० २. ४. ७७. । सिचो लुक् । आतः । पा० ३. ४. ११०. । इति ऋजुसादेशः ।
उस्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररूपत्वं । बहुलं छंदस्यमाद्युगेऽपी-
त्यडागमाभावः । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । स्युः । अस्तेलिङि
असोरलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

उहं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकृतापवक्ता हृदयविधश्चित् ॥ ८ ॥

उहं । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पंथां । अनुऽएतवै । ऊं इति ।

अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमुहं विस्तीर्णं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धौ । उत्तरायणदक्षिणायणमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते । अन्वेतवा उ । अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गंतुमेव । तथापदे पादरहितेऽंतरिक्षे पादा प्रतिधातवे । पादौ प्रक्षेपुं । अकः । मार्गं कृतवान् । पूर्वचरयस्य मार्गः अत्र पादयोरिति विशेषः । यद्वा । अपदे यूपे वद्धेन मया गंतुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेपुमुपायं बंधविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः । उत अपि च हृदयाविधिश्विदस्सदीयवेधकस्य शचोरप्यपवक्तापवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार । लिट्स्वरेणाकार उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । पंथां । पथिमभ्युक्षामात् । पा० ७. १. ८५. । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । पथिशब्दस्य पतस्थ च । उ० ४. १२. । इति प्रत्ययांतत्वेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमयोः सर्वनामस्याने । पा० ६. १. १९९. । इत्याद्युदात्तत्वं । अन्वेतवै । अनुपूर्वादेतेस्तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । तवै चांतश्च युगपत् । पा० ६. २. ५१. । इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं । पादा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रतिधातवे । दधातेस्तुमर्थ इति सूत्रेणैव तवेन्प्रत्ययः । तादौ च निति । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अकः । करोतेच्छंदसि लुङ्लल्लिट इति लोडर्थे लङ् । तस्य तिप् । मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणो रपरत्वं । हल्ङ्गाभ्यः । पा० ६. १. ६६. । इति तिपो लोपः । अडागमः । हृदयाविधः । हज् हरणे । वृहोः पुक्कुक् च । उ० ४. १०३. । इति क्यन् । व्यध ताडने । क्तिप् । नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

शतं ते राजभिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिर्ये अस्तु ।

बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतं । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रं । उर्वी । गभीरा । सुऽमतिः । ते । अस्तु ।

बाधस्व । दूरे । निःऽऋतिं । पराचैः । कृतं । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हे राजन्वरुण ते तव शतं भिषजो बंधनिवारकाणि शतसंख्याकान्यौषधानि वैद्या वा संति । ते तव सुमतिरस्मदनुग्रहवृद्धिर्वी विस्तीर्णा गभीरा गांभीर्योपेता स्थिरास्तु । निर्ऋतिमस्मदनिरुपकारिणी निर्ऋतिं पापदेवतां पराचैः पराङ्मु-

खां कृत्वा दूरेऽस्मत्तो अवहिते देशे स्थापयित्वा तां वाधस्व । कृतं चिदस्माभिरनुष्ठितमप्येनः पापमस्मत्तः प्रमुमुग्धि । प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमतिः । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मनूक्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य युष्मत्तत्तत्तद्युःष्वंतःपादं । पा० ८. ३. १०३. । इति पत्वं । वाधस्व । वाधु विलोडने । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । निर्ऋतिं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मुमुग्धि । मुचू मोक्षणे । बहुलं छंदसीति धुः । हुम्लभ्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. । तस्यापित्वेन डित्वाद्गुणाभावः । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददथ्रे कुहं चिद्वियुः ।

अदव्यानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशचंद्रमा नक्तमेति ॥ १० ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तं । ददथ्रे । कुहं । चित् । दिवा । इयुः ।

अदव्यानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चंद्रमाः । नक्तं । एति ॥ १० ॥

अमी रात्रावस्माभिर्हश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा सप्त ऋषीनाचक्षत इति । यद्वा । ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः । ऋक्षाः सृभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २०. । इति यास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिद्युप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये संति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ ददथ्रे । सर्वैरपि हश्यते । दिवाहनि कुहं चिदीयुः । कापि गच्छेयुः । न हश्यंत इत्यर्थः । वरुणस्य राज्ञो व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाण्यदव्यानि । केनाप्यहिंसितानि । किंच वरुणस्याज्ञैव चंद्रमा नक्तं रात्रौ विचाकशत् । विशेषेण दीप्यमान एति । गच्छति ॥ निहितासः । आज्ञसेरमुक् । पाथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददथ्रे । हशेर्लिटि इरयो रे । पा० ६. ४. ७६. । इति रे आदेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । कुहं । वा ह चच्छंदसि । पा० ५. ३. १३. । इति किंश्चिदुत्तरस्य चलो हादेशः । कु तिहोः । पा० ७. २. १०४. । इति किंश्चिदस्य कु आदेशः । स्थानिवद्भावात्तिस्वरेणाद्युदात्तत्वं । विचाकशत् । कशेर्दीप्यथाद्यङ्गुगताच्छतृप्रत्ययः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । समासे कृत्स्वरः । यद्वा । काशतेर्वा व्यत्य-

येनोपधाह्रस्वत्वं । चंद्रमाः । चंद्रे मो ङित् । उ० ४. २२७. । इत्यसिप्रत्ययः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्दशे वर्गेः ॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोळाशयोस्तत्त्वा यामीति द्वे ऋचौ याज्ये । सूचितं च । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमान इति द्वे अस्तभाद्यां । आ० ३. ७. । इति । वरुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा यामीत्येषा पंचम्यां पौर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २. १७. । इति । तामेतां सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदा शस्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वंदमानः । तत् । आ । शस्ते । यजमानः । हविः । भिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हे वरुण मुमूर्षुरुहं त्वां प्रति तदायुर्यामि । याचे । कीदृशः । ब्रह्मणा प्रौढेन स्तोत्रेण वंदमानः । स्तुवन् । सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुराशस्ते । प्रार्थयते । त्वं चेह कर्मण्यहेळमानोऽनादरमकुर्वन्बोधि । अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस । बहुभिः स्तुत्य नोऽस्मदीयमायुर्मा प्रमोषीः । प्रमुषितं मा कुरु ॥ सप्तदशसंख्याकेषु याज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । चाशब्दलोपश्छांदसः । अहेळमानः । हेडृ अनादरे । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपथ्य पित्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटः सेहिः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वा छंदसि । पा० ३. ४. ८८. । इत्यपित्वाभावेन ङित्वाभावाल्लघूपधगुणः । हुम्लभ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धातोरांत्यलोपश्छांदसः । मोषीः । मुष स्तेये । लोडर्थे छांदसो लुङ् । वदम्रजेति प्राप्ताया वृद्धेर्नेटि । पा० ७. २. ४. । इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तदिच्छत्तं तद्दिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेषो यमह्न्मृभीतः सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तं । तत् । दिवा । मह्यं । आहुः । तत् । अयं । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।

शुनःशेषः । यं । अह्न् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदित्तदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मह्यं शुनःशेषायाहुः । कर्तव्यत्वे-
नाभिज्ञाः कथयन्ति । तथा दिवापि तदेवाहुः । हृदो मदीयमनसो निष्पन्नोऽयं
केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तदेव कर्तव्यत्वेनाविचष्टे । सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति ।
गृभीतो गृहीतो यूपे वद्धः शुनःशेष एतन्नामको जनो यं वरुणमह्न् । आहू-
तवान् । स वरुणो राजास्मान् शुनःशेषान्मुमोक्तु । बन्धान्मुक्तान्करोतु ॥ मह्यं ।
ऊयि चेत्याद्युदात्तत्वं । आहुः । ब्रुवः पंचानां । पा० ३. ४. ८४. । इति ब्रूजो लटि
मेरुसादेशः । धातोराहदेशश्च । हृदः । पद्मदित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । हृदयशब्दस्य
हृदादेशः । ऊडिदंपदादीति पंचम्या उदात्तत्वं । शुनःशेषः । शुनं इव शेषो
यस्येति समासे शुनः शेषपुच्छलांगुलेषु संज्ञायां पष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः । पा० ६.
३. २१. ५. । इत्यलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु । पा० ६. २.
१४०. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अह्न् । हेजो लुङि लिपिसि-
चिह्नश्च । पा० ३. १. ५३. । इति च्चेरङादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. ।
इत्याकारलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गृभीतः । ह्यहोर्भ
इति भवं । सो अस्मान् । प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभावः । मुमोक्तु । बहुलं
छंदसीति विकरणस्य ध्रुः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

शुनःशेषो यमह्न्मृभीतस्त्रिष्वदित्यं दुपदेषु वद्धः ॥

अर्वेनं राजा वरुणः ससृज्याद्धिवा अदव्यो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अह्न् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यं । दुपदेषु । वद्धः ।

अर्वं । एनं । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अदव्यः । वि । मुमोक्तु ।

• पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतो बंधनाय गृहीतस्त्रिसंख्याकेषु द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेश-
विशेषेषु बद्धः शुनःशेष आदित्यमदितेः पुत्रं यं वरुणमहत् । आहूतवान् । हि
यस्मादेवं तस्मात्स वरुणो राजैनं शुनःशेषमवसृज्यात् । अवसृष्टं बंधनाद्विमुक्तं
करोतु । विमोक्तप्रकार एव स्पष्टीक्रियते । विद्वान् । विमोक्तप्रकाराभिज्ञः ।
अद्वयः । केनाप्यहिंसितो वरुणः पाशान्बंधनरज्जुविशेषान्विमुक्तो । विच्छिद्यैनं
मुक्तं करोतु ॥ त्रिषु । षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिः । पा० ६. १. १७९. इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्येण इति पर आकारः स्वर्यते । समृज्यात् ।
सृज विसर्गे । प्रार्थनायां लिङ् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य घृः । विद्वान् ।
विद ज्ञाने । विदेः शतुर्वसुः । पा० ७. १. ३६. उगिदचामिति नुम् । हस्व्यादि-
संयोगांतलोपी । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य स्वं । आतोऽटि
नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अद्वयः । दंभु दंभे । निष्ठायामनिदितामिति
नलोपे ऋस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. इति धत्वं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥
अवभृथेऽव ते हेळ इति द्वे ऋचौ वरुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । पत्नी-
संयज्ञैश्चरित्वेति खंडे सूचितं । अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे । आ० ६. १३. ।
इति । तयोराद्यां सूक्ते चतुर्दशीमृचमाह ॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।

क्षयन्नसभ्यमसुर प्रचेता राजन्वेनांसि शिथ्रयः कृतानि ॥ १४ ॥

अव ते हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयन् । असभ्यं । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिथ्रयः ।

कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण ते तव हेळः क्रोधं नमोभिर्नमस्कारैरवेमहे । अवनयामः । तथा
यज्ञैः सांगानुष्ठानेन पूज्यैर्हविर्भिरवेमहे । वरुणं परितोष क्रोधमपनयामः । हे
असुर । अनिष्टक्षेपणशील । प्रचेतः । प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त । राजन् । दीप्यमान
वरुण । अस्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन्नस्मिन्कर्मणि निवसन्कृतान्यस्माभिरनुष्ठितान्येनांसि
पापानि शिथ्रयः । श्रथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेळः । असुनो निन्नादाद्यु-
दात्तत्वं । यज्ञेभिः । बहुलं छंदसीत्यसंभावः । ईमहे । ईङ् गतौ । विकरणस्य लुक् ।
क्षयन् । क्षि निवासगत्योः । लटः शतृ । व्यत्ययेन शप् । आमंचितत्वादाद्यु-

दात्तत्वं । असुर । असेरुरन् । उ० १. ४२. । आमंचितनिघातः । शिश्रथः । अथ दौर्वल्ये । चुरादिरदंतः । छांदसे लुङि णिथिदुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति च्लेश्रङ् । द्विर्भावहलादिशेषौ । अग्लोपित्वात् । पा० ७. ४. २. । सन्वज्ञावाभावेऽपि । पा० ७. ४. ९३. । बहुलं छंदसि । पा० ७. ४. ७८. । इत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववदडभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उत्ऽतमं । वरुण । पाशं । अस्मत् । अव । अधमं । वि । मध्यमं । श्रथय ।

अथ । वयं । आदित्य । व्रते । तवं । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

हे वरुण उत्तममुत्कृष्टं शिरसि बद्धं पाशमस्मदस्मत्त उच्छ्रथाय । उत्कृष्ट शिथिलं कुरु । अधम निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशमवश्रथाय । अवज्ञायाधस्तादवकृष्य वा शिथिलीकुरु । मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं विश्रथाय । वियुज्य शिथिलीकुरु । अथानंतरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण वयं शुन.शेषास्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यदितये खंडनराहित्यायानागसोऽपराधरहिताः स्याम । भवेम ॥ उत्तमं । तमपः पित्रादनुदात्तत्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशश्रत्तमौ सर्ववेत्युच्चादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । अधमं । अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते । उ० ५. ५४. । इत्यवतेरमच् । वस्य धः । श्रथाय । अथ दौर्वल्ये । संहितायां छांदसो दीर्घः । तव । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । अनागसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा । आगसुशश्चादस्मायामेधेति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थीयो विनिः । तस्य विन्मतोर्लुगिति लुक् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः ॥

यच्चिदित्येकविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । तथा चानुक्रांतं । यच्चित्सैकेति । ऋषि-
श्वायन्स्मादिति परिभाषया शुनःशेष एव ऋषिः । आदौ गायत्रमिति परिभा-
षितत्वाज्ञायची छंदः । वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वाद्युदादिपरिभाषया वरुणे देवता ।
विनियोग उक्तः शौनःशेषाख्याने । विशेषविनियोगस्तु । आभिन्नवषट् इदं

सूक्तं होत्रकशस्त्रे स्तोमनिमित्तमावापार्थं । अभिलषवपृष्ठचाहानामिति खंडे तथैव सूचितं । यच्चिद्धि ते विश इति वारुणमेतस्य नृचमावपेत मैत्रावरुणः । आ० ७. ५. इति ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतं । मिनीमसि ।
द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव संबंधि यच्चिद्धि यदेव किंचिद्व्रतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि । प्रमादेन हिंसितवन्तः । तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण सांगं कुर्वन्ति शेषः ॥ यथा । लिङ्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादांते । फि० ४. १५. इति सर्वानुदात्तत्वं । मिनीमसि । मीञ् हिंसायां । इदं तो मसिः । ऋदिभ्यः प्रा । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. इति ह्रस्वत्वं । ई हल्यघोरित्तीकारः । सति शिष्टस्वरवली-यस्त्वमन्यच विकरणेभ्य इति वचनाद्विड् एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगान्नि-घाताभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मा नो वधाय हलवे जिहीष्णानस्य रीरधः । मा ह्रणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हलवे । जिहीष्णानस्य । रीरधः । मा । ह्रणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हे वरुण जिहीष्णानस्यानादरं कृतवतो हलवे हंतुः पापहननशीलस्य तव संबंधिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नोऽस्मान्मा रीरधः । संसिद्धान्विषयभूतान्मा कुह । ह्रणानस्य ह्रणीयमानस्य कुड्स्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥ वधाय । हनश्च वध इत्यवन्तो वधशब्दः । उज्झादिषु पाठादंतोदात्तः । हलवे । हन हिंसागत्योः । कुहनिभ्यां क्तुः । उ० ३. ३०. इति कुप्रत्ययः । धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीष्णानस्य । हेडृ अनादरे । अस्मात्त्रिष्टः कानच् । विभावहलादि-शेषह्रस्वचुलङ्गत्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छांदसः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । रीरधः । राध साध संसिद्धौ । चडि णिलोप उपधाह्रस्वत्वं । धिर्वचनहलादिशेषः । ह्रस्वत्वसत्त्वं जावेत्वाभ्यासदीर्घाः । न माद्योग इत्यडभावः । ह्रणानस्य । ह्रणीड्लङ्गायां । अस्माच्छान्चि मृपोदरादित्वाद्भिमतत्वरूपसिद्धिः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि मृ॒ळी॒काय॑ ते॒ मनो॑ र॒थीर॑श्च॒ न संदि॑तं । गी॒र्भिर्वैरु॑ण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृ॒ळी॒काय॑ । ते॒ । मनः॑ । र॒थीः । अ॒श्च॒ । न । सं॑दि॒तं । गीः॒ । ऽभिः॑ । व॒रु॒ण॒ ।
सीम॑हि ॥ ३ ॥

हे वरुण मृळीकायास्तुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्विंसीमहि । विशेषेण वधीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खंडितं दूरगमनेन श्रान्तमश्वं न । अश्वमिव । यथा स्वामी श्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थाय ईकारः । संदितं । दो अवखंडने । निष्ठेति क्तः । द्यतिस्यतिमास्थामि ति किति । पा० ७. ४. ४०. । इती-कारांतादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सावेकाच इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि । पिवु तंतुसंताने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वलि लोपः । पा० ६. १. ६६. । यद्वा षिञ् वंधन इत्यस्मा-द्विकरणस्य लुक् । दीर्घश्छांदसः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

परा॒ हि मे॒ विम॑न्यवः पत॑न्ति वस्य॑ इष्टये । वयो॒ न वस॑तीरुप ॥ ४ ॥

परा॑ । हि । मे॒ । वि॑म॒न्यवः॑ । पत॑न्ति । वस्यः॑ । ऽइष्टये । वयः॑ । न । वस॑तीः । उप ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम श्रुतः शेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यइष्टये वसी-यसोऽतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतन्ति । पराङ्मुखाः पुनरावृत्ति-रहिताः प्रसरन्ति । हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टांतः । वयो न । पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । वस्यइष्टये । वसुमच्छब्दाद्विन्मतोर्लुंगिति मतुपो लुकि टिलोप ईयसुनो यकारलोपश्छांदसः । वसतीः । शतुरनुम इति डीप उदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

क॒दा क्ष॑च॒श्रियं॑ नर॒मा वरु॑णं॒ कराम॑हे । मृ॒ळी॒कायो॑रुच॒क्षसं॑ ॥ ५ ॥

क॒दा । क्ष॑च॒ । ऽश्रियं॑ । नरं॑ । आ । वरु॑णं । कराम॑हे । मृ॒ळी॒काय॑ । उरु॑ ऽचक्ष॑सं ॥ ५ ॥

मृळीकायास्मत्सुखाय कदा कस्मिन्काल आकरामहे । अस्मिन्कर्मण्यांगतं
करवाम । कीदृशं । क्षचश्रियं बलसेविनं नरं नेतारं । उरुचक्षसं । बहूनां
द्रष्टारं ॥ क्षचश्रियं । क्षचाणि श्रयतीति क्षचश्रीः । क्षिप् । वचीत्यादिना । पा०
३. २. १७८. । क्षिप् दीर्घश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरं । चूदोरवित्यबन्त आ-
द्युदात्तः । करामहे । करोतेर्ब्यत्ययेन शप् । उरुचक्षसं । चक्षेर्वहुलं शिञ्च । उ० ४.
२३२. । इत्यमुन् । शिङ्ग्रावात्ख्याजदेशाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

तदिस्मानमाशते वेनंता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुपे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानं । आशते इति । वेनंता । न । प्र । युच्छतः । धृतव्रताय ।
दाशुपे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनंतौ कामयमानौ
मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हवि-
राशते । अश्रुवाते । न प्रयुच्छतः । कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ आशते ।
अश्रोतेर्लिटि धिर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः । पा० १. ४. १०. । इत्यात्वं । अनि-
त्यमागमशसनमिति वचनादश्रोतेश्च । पा० १. ४. १२. । इति नुडभावः । वेनंता ।
वेनन्तिः कान्तिकर्मा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः । युच्छ प्रमादे । दाशुपे ।
दाशु दान इत्यस्माद्दाश्यान् साह्यानिति क्सुप्रत्ययो निपातितः । वसोः संप्रसा-
रणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति घत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वेदो यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां । वेदो नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पततां । वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

अंतरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो
वेद । तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छत्याः पदं वेद ।
जानाति । सोऽस्मान्बन्धनान्मोचयन्निति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो
वा । पा० ३. ४. ६३. । इति तिपो णल् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । द्यचोऽतस्तिङ्

इति संहितायां दीर्घः । वीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । पततां । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः । सावे-
काच इति षष्ठ्या उदात्तत्वं । समुद्रियः । भवार्थे समुद्राभाङ्गः । पा० ४. ४. ११८. ।
इति घप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वेदं मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेदं मासः । धृतऽव्रतः । द्वादश । प्रजाऽवतः । वेदं यः । उपऽजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतस्तदा तदेत्य-
द्यमानप्रजायुक्तान्द्वादश मासश्चैत्रादीन्फाल्गुनांतान्वेद । जानाति । यस्त्वयोद-
शोऽधिकमास उपजायते सम्बत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वा-
क्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । पहदित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । मासशब्दस्य
मासित्यादेशः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । द्वादश । द्वौ च दश चेति
बृंहः । अष्टनः संख्यायां । पा० ६. ३. ४७. । इत्यात्वं । संख्या । पा० ६. २. ३५. ।
इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजा एषां संतीति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप्
। पा० ५. २. ९४. । मादुपधाया इति मनुपो वत्वं । उपजायते । जनेः कर्मकर्तारि
लट् । कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं
वक्तव्यं । पा० ६. १. १९५. १. । इति वचनादचः कर्तृयकि । पा० ६. १. १९५. । इत्या-
द्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. । इत्युपसर्गस्य निघातः । न च
तिङ्गितिङ् इति निघातः । यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

नवमीमृचमाह ॥

वेदं वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहत् । वेदा ये अध्यासते ॥ ९ ॥

वेदं वातस्य । वर्तनिं । उरोः । ऋष्वस्य । बृहत् । वेदं ये । अधिऽआसते ॥ ९ ॥

उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वा-
योर्वर्तनिं मार्गं वेद । वरुणी जानाति । ये देवा अध्यासते । उपरि तिष्ठन्ति
तानपि वेद । जानाति ॥ वातस्य । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो वातशब्दो
निच्चादाद्युदात्तः । वर्तनिं । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्रं । पा० ६. १. १६०. । इति
स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्यांतोदात्तत्वसिद्धयर्थमुज्झादिषु पाठात्तस्य प्रत्ययस्वरेण

मध्येदात्तत्वे प्राप्तेऽतोदात्तत्वं । बृहतः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति इत्स उदात्तत्वं ।
अध्यासते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

नि षसादं धृतव्रतो वरुणः पस्त्याऽस्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १० ॥

नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । सांऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजास्वानिषसाद । आगत्य नि-
षण्वान् । किमर्थं । प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ निषसाद ।
सदेरप्रतेरिति षत्वं । साम्राज्याय । सभाजो भावः साम्राज्यं । गुणवचनब्रह्म-
णादिभ्य इति षञ् । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । सुक्रतुः । क्रत्वादयश्चेत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च ।
कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभि-
पश्यति । सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि । यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन
संपादितानि । चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा । इतः परं कर्तव्यानि तानि
सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्ववान्वयः ॥ अद्भुता । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति शैलोपः ।
प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य रुलचः । पा० ७. १. ७२. । इति नुम् । नलोपः ।
चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः कसुः । अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि । वस्वेका-
जाह्नसामिति नियमादिडभावः । रुत्वानुनासिकावुक्तौ संहितायां । पश्यति ।
प्राप्तेत्यादिना दृशेः पश्यादेशः । कर्त्वा । कृत्यार्थं तवैकेकेन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. ।
इति करोतेस्त्वं । निह्वादाद्युदात्तत्वं । पूर्ववच्छैलोपः ॥

डादशीमृचमाह ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथां करत् । प्र ण आयूषि तारिपत् ॥ १२ ॥
 सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथां । करत् । प्र । नः । आयूषि ।
 तारिपत् ॥ १२ ॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान्
 सुपथा शोभनमार्गेण सहितान्करत् । करोतु । किंच नोऽस्माकमायूषि प्रता-
 रिपत् । प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । स्वती पूजायामिति समासे न पूजनात् । पा० ५.
 ४. ६९. इति समासांतप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिच्छदसि
 बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा तृतीयाया आलादेशः । पा० ७. १. ३९. ।
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लिट्स्वरेण बाध्यते । क्त्वाद्यश्चेत्तन्न भवति । अबहु-
 व्रीहित्वात् । बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते । आद्युदात्तं अछंदसि । पा० ६. २. ११९. ।
 इत्येतदपि न भवति । पथिन्शच्छस्यांतोदात्तत्वात् । करत् । करोतेर्लेटि व्यत्ययेन
 शप् । शपो लुकि लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा
 छांदसे लुङि कृमृडरुहिभ्यः । पा० ३. १. ५९. इति च्लेरङ् । ऋदृशोऽङि गुणः
 । पा० ७. ४. १६. इति गुणः । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । प्र णः ।
 उपसर्गाद्बहुलं । पा० ८. ४. २८. १. इति नसो णत्वं । तारिपत् । तारयतेर्लेट्य-
 डागमः । बहुलं लेटीति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

विभ्रद्वापिं हिरण्यं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्पशो नि वेदिरे ॥ १३ ॥
 विभ्रत् । द्रापिं । हिरण्यं । वरुणः । वस्त । निऽनिजं । परि । स्पशः । नि ।
 वेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्यं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं विभ्रद्वापर्यन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं
 वस्त । आच्छादयति । स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परिनिवेदिरे । सर्वतो
 निपन्नाः ॥ विभ्रत् । विभर्तः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. इति
 नुमभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । द्रापिं । द्रा कुत्तायां गतौ । द्राप-
 यतीपून्कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचं । अतिहीन्यादिना । पा० ७. ३.
 ३६. । पुगागमः । औणादिक इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्यं । ऋत्यवास्त्य-

वास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसीति हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटो
मश्रुल्लोपो निपातितः । वस । वस आच्छादने । लङ्प्रदादिवाच्यो लुक् ।
पूर्ववदङ्भावः । निर्णिजं । णिजिर् शौचपोषणयोः । स्पशः । स्पश बाधनस्पर्श-
नयोः । क्तिप् चेति क्तिप् । निषेदिर् । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्माङ्-
त्यर्थात्कर्मणि लिट्येवाभ्यासलोपो । सदेरप्रतेरिति षत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न दुह्माणो जनानां । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यं । दिप्संति । दिप्सवः । न । दुह्माणः । जनानां । न । देवं । अभिमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो यं वरुणं न दिप्सन्ति । भीताः संतो हिंसि-
तुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां प्राणिनां दुह्माणो दोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति
न दुह्यन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिरिति ध्रुवन्तरात् ।
देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति । दंभु दंभे । अस्मात्सनि सनीवंतर्धेत्यादिना
। पा० ७. २. ४९. । इङ्भावः । हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. । इत्यत्र हल्यहणस्य जा-
तिवाचित्वात्सनः कित्वाद्दंभ इच्च । पा० ७. ४. ५६. । इति दकारात्परस्याकारस्येकारः ।
अनिदितामिति नलोपः । भयभावाभाववृद्धादसः । पा० ८. २. ३७. । अत्र लो-
पोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. । इत्यभ्यासलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च
लसार्वधातुस्वरेण सनो निच्चाच्चित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
दिप्सवः । सनन्ताहमेः सनाशंसभिश्च उः । पा० ३. २. १६८. । इत्युप्रत्ययः । प्रत्यय-
स्वरः । दुह्माणः । दुह जिघांसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्तिप् । प्रत्ययस्य
पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे अस्माम्या । अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । अस्मामि । आ । अस्माकं । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमाचक्रे । सर्वतः कृतवान् । स वरुणः
कुर्वन्नप्या सर्वतः अस्मामि । संपूर्णे चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोऽस्मा-
कमुदरेष्वा सर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु । मनीजीतावज्यतौ पुक् च । पा० ४. १. १६१. ।
इत्यञ् । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । अस्मामि । अव्यये

नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यं । पा० ६, २, २, १ । इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः । अशेर्युट् चेत्यसुन् । उदरेषु । उदि दृष्टान्तेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च । उ० ५, १९ । इत्यल् । लिङ्स्वरः । गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टादशे वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

परां मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छन्तीरुचक्षसं ॥ १६ ॥

परां मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु । इच्छन्तीः । उरुऽचक्षसं ॥ १६ ॥

उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छन्तीर्मे धीतयः श्रुतः शेषस्य बुद्धयः परा यन्ति । पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छन्ति । तच्च दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो गव्यूतीरनु गोष्ठान्यनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥ गव्यूतीः । गावोऽत्र यूयन्त इत्यधिकरणे क्तिन् । गौर्यूती छंदसि । पा० ६, १, ७९, २ । इत्यवादेशः । दासीभारादि-त्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा यूतिर्यवनं । गवां यवनमचेति बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं । इच्छन्तीः । इषु इच्छायां । लटः शतृ । तुदादिभ्यः शः । इषुगमि-यमां छ इति छत्वं । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं । होतैव क्षदसे प्रियं ॥ १७ ॥

सं । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतं । होताऽइव । क्षदसे । प्रियं ॥ १७ ॥

यतो यस्मात्कारणान्मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतं । अंजः सवाख्ये कर्मणि संपादितं । अतः कारणाद्धोतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे । अन्नासि । पुनर्हविः स्वीकारादूर्ध्वं तृप्तस्त्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं संवोचावहै । संभूय प्रिय-वातां करवावहै ॥ वोचावहै । लोट्ठेर्छादसे लुङि ब्रुवो वचिः । अस्त्यति-वक्तीति च्लेरङादेशः । वच उमित्युभागमे गुणः । व्यत्ययेन टेरैत्वं । यद्वा लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावादित्वं । आभृतं । ह्यहोर्भः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं । नु । विश्वऽदर्शतं । दर्शं । रथं । अधि । क्षमि । एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वदर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमवाविर्भूतं वरुणं दर्शं नु । अहं दृष्ट-
वान्खलु । क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणसंबन्धिनमधिदर्शं । आधिक्येन दृष्टवा-
नस्मि । एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः स्तुतीर्जुषत । वरुणः सेवितवान् ॥
दर्शं । दृष्टेरिरितो वा । पा० ३. १. ५७. । इति चैरङ्गदेशः । ऋहृशोऽङि गुणः
। पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । विश्वदर्शतं । दृष्टेर्भूमृहृशीत्यादिना । उ० ३. १०९. ।
अतच्प्रत्ययातो दर्शतश्चः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतीदात्तत्वं । यद्वा विश्वं
दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांती-
दात्तत्वं । क्षमि । आतो धातोः । पा० ६. ४. १४०. । इत्यचात इति योगविभागा-
दाकारलोपः ॥

वरुणप्रधासेष्विमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या । पंचम्यां पौर्ण-
मास्यामिति खंडे सूचितं । इमं मे वरुणं श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः
। आ० २. १७. । इति । तामेतां सूक्त एकोनविंशीमृचमाह ॥

इमं मे वरुणं श्रुधी हवमद्या च मृळय । तामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमं । मे । वरुणं । श्रुधि । हव । अद्या । च । मृळय । तां । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु । किंच । अद्यास्मिन्दिने
मृळय । अस्मान्मुखय । अवस्युः रक्षणेच्छुरहं तां वरुणमाभिमुख्येन चके ।
शब्दयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि । श्रु श्रवणे । लोटो हिः । श्रुशृणुपृकुवृभ्यश्चं-
दसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत
इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवस्यश्चात्सुप आत्मनः क्वाच् । क्वाच्चंद-
सीत्युप्रत्ययः । आचके । कै गै शब्दे । अस्मास्त्रिद्यादेचः । पा० ६. १. ४५. ।
इत्यात्वं । द्विर्भावचुत्वे । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः ।
तिङ्गितिङ इति निघातः ॥

विंशीमृचमाह ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥
 त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति ।
 श्रुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि ।
 एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि । दीपसे । स तादृशस्त्वं
 यामनि क्षेमप्रापणेऽस्मदीये प्रतिश्रुधि । प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु । रक्षिष्या-
 मीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना पृथ्वा उदात्तत्वं । गमः ।
 गमेत्येतद्भूनामसु पठितं । आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादातो लोप
 इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
 यामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्कनिबनिपश्चेति मनिन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
 श्रुधि । उक्तं ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥
 उत् । उदुत्तमं । मुमुग्धि । नः । वि । पाशं । मध्यमं । चृत । अवा । अधमानि ।
 जीवसे ॥ २१ ॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुमुग्धि । उत्कृष्य मोचय । मध्यममुद-
 रगतं पाशं विचृत । वियुज्य नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पाद-
 गतान्पाशानवचृत । अवकृष्य नाशय ॥ उत्तमं । उञ्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ।
 मुमुग्धि । मुच्चा मोक्षणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य शुः । द्विर्भावः । हला-
 दिशेषः । हुम्भ्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. इति हेर्धिरादेशः । तिङ्ङितिङ् इति
 निघातः । चृत । चृती हिंसायंथनयोः । लोटो हिः । तुदादिभ्यः शः । अतो हेरिति
 हेर्लुक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थं सेसेनित्यसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

वसिष्वेति दशर्चं तृतीयं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । वसिष्वा दशाग्नेयं त्विति ।
 श्रुतः शेष ऋषिः । गायत्री छंदः । इदमुत्तरं च सूक्तमाग्नेयं । प्रातरनुवा

क्रतौ गायत्रे छंदस्येतदादिमूक्तद्वयमनुवक्तव्यं । तथा च सूचितं । वसिष्वा हीति-
मूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति ॥ अस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जा पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्वा हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जा । पते । सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥ १ ॥

वरुणेनाग्निस्तुतौ प्रेरितः शुनःशेष एतदादिमूक्तद्वयेनाग्निमस्मौत् । तथा
चास्त्रायते । तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमः । तं नुं स्तुह्यथ
त्वोन्म्रक्ष्यामीति सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्येति ॥ हे मियेध्य मेधस्य
यज्ञस्य योग्य । ऊर्जा पते । अन्नानां पालकाग्ने वस्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि
वसिष्वा । आच्छादय । प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः । हि यस्मात्प्रज्वलितस्तस्मात्स
तादृशस्त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज । निष्पादय ॥ वसिष्वा । वस आच्छादने ।
लोष्टि थासः से । सवाभ्यां वामौ । छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादाद्धधातुकस्येङ्लो-
देरितीडागमः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति
संहितायां दीर्घः । मियेध्य । मकारैकारयोर्मध्य इयागमश्छादसः । ऊर्जा पते ।
सुवामंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः ।
सेमं । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोर्लोपः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः । अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदा यविष्ठ सर्वदा युवतम हे अग्ने वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता
होमनिष्पादको भूत्वा दिवित्मता दीप्तिमता वचो वचसा स्तूयमानः सन् निषीदेति
शेषः । कीदृशस्त्वं । मन्मभिर्ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः ॥ यविष्ठ । युवशब्दा-
दिष्टनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्योकारस्य गुणश्च । अत्रा-
देशः । आमंचितनिघातः । मन्मभिः । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
मन्निप्रत्ययः । निष्पादाद्युदात्तत्वं । दिवित्मता । दिवु क्रीडादौ । इक्षुशितपौ धातु-
निर्देश इतीक्षप्रत्ययः । तेन च धातुवाचिना दिविशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लक्ष्यते ।
यद्वा । औणादिको भावे किप्रत्ययः । दिविशब्दान्मतुपि तकारोपजनश्छादसः ।

यद्वा । बाहुलकाद्विवेर्भाव इतक् । मतुपि तसौ मत्वर्थ इति भवाज्जगत्ताभावः ।
वचः । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ हि प्मां सूनवे पितापिर्यजत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये ।
वरेण्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वरेण्यो वरणीयः पितापि पितृस्थानीयस्त्वं सूनवे पुत्रस्थानीयाय
मह्यमभीष्टं देहीति शेषः । हि ष्मेति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्ट-
दाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते । यथापिर्वंधुरापये बंधव आयजति हि स्म । सर्वथा
ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये प्रियायाभीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि
देहि ॥ स्मा सूनवे । निपातस्य चेति दीर्घः । यजतीत्यस्य सखा सख्यं इत्यच्चा-
प्यनुषंगान्तदपेक्षयेयं प्रथमेति चादिलोपे विभाषेति न निहन्त्यते । यद्वा हि चेति
निघातप्रतिषेधः । सख्ये । समाने ख्यश्चोदात्त इति सखिशब्द इष्टप्रत्ययांत आद्यु-
दात्तः । सुपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

आ नो वहीं रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा । सीदंतु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । वहिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सीदंतु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयो देवास्त्वबन्धवस्त्वया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदंतो
नोऽस्मदीयं बहिर्यज्ञमासीदंतु । तच्च दृष्टान्तः । यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासी-
दन्ति । तद्वत् ॥ वहीं रिशादसः । विसर्जनीयस्य रुत्वे कृते रो रि । पा० ८. ३. १४. ।
इति रेफलोपः । द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । पा० ६. ३. १११. । इतीकारस्य दीर्घत्वं ।
रिशादसः । रिश हिंसायां । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । इगुपधज्ञाप्तीकारः
कः । तानदन्तीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सीदंतु । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । पाप्मेत्यादिना सीदादेशः । शपः पित्वादनु-
दात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । मनुषः । मन ज्ञाने ।
मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः । जनेरुसिनिञ्च । उ० २. १११, ११३. । इत्यनु-

यृत्तौ बहुलमन्यचापीत्यौणादिक उसिप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । यथा । यथेति
पादाति । फि० ४. १५. । इति सर्वानुदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

पूर्व्यं होतरस्य नो मंदस्व सख्यस्य च । इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्व्यं । होतः । अस्य । नः । मंदस्व । सख्यस्य । च । इमाः । उं इति । सु । श्रुधि ।
गिरः ॥ ५ ॥

हे पूर्व्य । अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्न होतर्होमनिष्पादकाने नोऽस्मदीयस्यास्य
प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य चास्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मंदस्व । त्वं हृष्टो
भव । इमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना गिर उ पु स्तुतिरूपा वाचोऽपि श्रुधि ।
शृणु ॥ पूर्व्य । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । होतरित्यस्य नामंत्रिते समानाधिकरण इति
पूर्वस्य विद्यमानत्वादाष्टमिको निघातः । अस्य । ऊडिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं ।
मंदस्व । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतगतिषु । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावः ।
सख्यस्य । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । इति यप्रत्ययः ।
यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । उ पु । सुजः । पा० ८. ३. १०७. । इति षत्वं । श्रुधि । श्रु
श्रवणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यङ्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये विशे वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे । त्वे इहूयते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवंऽदेवं । यजामहे । त्वे इति । इत् । हूयते ।
हविः ॥ ६ ॥

हे अग्ने यच्चिद्धि यद्यपि शश्वता शाश्वतेन नित्येन तना विसृतेन हविषा
देवं देवमन्यमन्यं वरुणेंद्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे । तथापि
तद्धविः सर्वं त्वे इहूय्येव हूयते । अतो देवांतरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव
सेवेत्यर्थः ॥ तना । तनु विस्तारे । क्षिप् चेति क्षिप् । यद्वा पचाद्यच् । सुपां
सुलुगिति तृतीयाया आकारः । देवं देवं । नित्यवीप्सयोरिति द्विभावः । तस्य

परमाग्नेडितमित्युत्तरस्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेति सर्वानुदात्तत्वं । यजामहे । निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः । त्वे । युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति शेषे आदेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । शेषलोपेऽतो गुण इति परपूर्वत्वं । शेषे इति प्रगृह्यसंज्ञायां सुतप्रगृह्या अचि । पा० ६. १. १२५ । इति प्रकृतिभावः । हूयते । अकृत्सार्वधातुकयोः । पा० ७. ४. २५ । इति दीर्घः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

प्रियो नो अस्तु विश्पतिर्होता मंद्रो वरेण्यः । प्रिया स्वग्नयो वयं ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्पतिः । होता । मंद्रः । वरेण्यः । प्रियाः । सुऽअग्नयः । वयं ॥ ७ ॥

विश्वपतिर्विंशं प्रजानां पालको होता होमनिष्पादको मंद्रो हृद्यो वरेण्यो वरणीयोऽग्निर्नोऽस्माकं प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संतस्तव प्रिया भूयास्मेति शेषः ॥ विश्वपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः । वृज् । एण्यः । वृपा-दित्वादाद्युदात्तत्वं । स्वग्नयः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्नयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्नयः । हि । वार्यं । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्नयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ता देवासो दीप्यमाना ऋत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविर्हि यस्माद्दधिरे । धृतवंतः । तस्माद्वयं स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संतो मनामहे । त्वां याचामहे ॥ वार्यं । वृज् वरणे । वृङ् संभक्तौ । ऋह-लोर्ण्यत् । ईडवदित्यादिनाद्युदात्तत्वं । दधिरे । इरेचश्चिह्नादंतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

अथा न उभयेषाममृतं मर्त्यानां । मिथः संतु प्रशंस्यः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषां । अमृतं । मर्त्यानां । मिथः । संतु । प्रशंस्यः ॥ ९ ॥

हे अग्ने अमृतं भरणरहिताग्ने । अथ कर्मानुष्ठानानंतरं मर्त्यानां मनुष्याणां

नोऽस्माकमस्मत्स्वामिनस्तव चोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः संतु । सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा । सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । अमृत । अपादादविति पर्युदासात्पाठिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां । मृद् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो मर्तश्च । तस्मान्नवे छंदसि । पा० ४. ४. ११०. इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । संतु । असोरहोपः । प्रशस्तयः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इमं । यज्ञं । इदं । वचः । चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥

सहसो बलस्य यहो पुत्र हे देवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वमिममस्मदीयं यज्ञमिदमस्मदीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानश्चनोऽत्र धाः । अस्मभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । बहुलं छंदसीति भिन्न ऐसादेशाभावः । चनः । चायू पूजानिशमनयोः । चायेरच्चे ह्रस्वश्चेत्यमुन् । तत्संनियोगेन नुडागमश्च । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । धाः । लुङि गातिस्येति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । सहसो यहो इति सुवामंचित इति परांगवद्भावादामंचितस्य चेति षष्ठ्यामंचितसमुदायो निहन्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

अथ न त्वेति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । पूर्ववदृष्टादयः । त्रयोदश्या नमो महद्म इत्यस्यास्त्रिष्टुप् छंदः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । अथं सप्तेना गायत्रेऽत्या देवी त्रिष्टुविति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुत्तमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अथं न त्वा वारंवतं वंद्या अग्निं नमोभिः । सम्राजंतमध्वराणां ॥ १ ॥

अथं । न । त्वा । वारंऽवतं । वंद्या । अग्निं । नमः । ऽभिः । संऽराजंतं । अध्वराणां ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं त्वां नमोभिः स्तुति-

भिर्वेदधै वंदितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः । वारवंतं वालयुक्तमश्वं न ।
अश्वमिव । अश्वो यथा वालैर्वाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथा त्वमपि
ज्वालाभिरस्मद्विरोधिन परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवंतं । मतुपः पित्रादनुदात्तत्वं ।
घञो जित्वादाद्युदात्तो वारश्च्यः । कर्षात्त इत्यंतोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते ।
यद्वा वारयति दंशकानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलादित्वाह्वत्वविकल्पः ।
वृषादिः । वंदधै । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् ।
तुमर्थे सेसेनित्यधैप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजंतं । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव ।
अध्वराणां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वान् अस्माकं वभूयात् ॥ २ ॥
सः । घ । नः । सूनुः । शवसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः । मीढ्वान् । अस्माकं ।
वभूयात् ॥ २ ॥

स घ स एवाग्निर्नोऽस्माकं सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः ।
शवसा बलस्य सूनुः पुत्रः । पृथुप्रगामा । पृथुप्रगमनः । किंच । अस्माकं मी-
ढ्वान् कामानां वर्णिता वभूयात् । भवतु ॥ घा नः । ऋचि तुनुधमद्युतङ्कुचो-
रुषाणां । पा० ६, ३, १३३ । इति दीर्घः । शवसा । सुपां सुपो भवन्तीति डसटादेशः ।
पृथुप्रगामा । प्रकर्षेण गमनं प्रगामः । हलश्चेति घञ् । पृथुः प्रगामा यस्यासौ
पृथुप्रगामा । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णं आकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । सुशेवः । इणशीङ्भ्यां वन् । उ० १, १५१ । इति शेवश्च्यो वन्प्रत्ययांत
आद्युदात्तः । तंतो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्त आद्युदात्तं अच्यं-
दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मीढ्वान् । मिह सेचन इत्यस्मात्कसुप्रत्ययांतो दाश्वान्
साह्वान् मीढ्वान्चेति निपातितः । वभूयात् । भवतेऽर्छांदसस्य लिटस्तिङां तिङो
भवन्तीति लिङादेशः । यासुट्स्थानिवद्भावादाद्धधातुकत्वाच्चवभावः । द्विवचने
भवतेरः । पा० ७, ४, ७३ । इत्यत्वं । तिङ्तिङ् इति निघातः । यद्वा । एतस्मादेव
लिङि ञांदसः श्रुः । भुवतेर इति लिटि विहितमभ्यासस्य सर्वे विधयर्छांदसि
विकल्प्यंत इत्यत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः । पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः । पाहि । सद । इत् ।
विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वायुर्व्याप्तगमनः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि । आसाच्चासन्नदेशेऽपि ।
अघायोरघं पापमनिष्टं कर्तुमिच्छतो मर्त्यान्मनुष्याञ्चैरिणो नोऽस्मान्सदमित्
सर्वदैव निपाहि । नितरां पालय ॥ अघायोः । सुप आत्मनः क्वच् । अश्वा-
घस्यादित्यात्वं । पाहि । पादादित्वादनघातः । विश्वायुः । इण गतावित्यस्माद्भावे
एतेरिणं । उ० २. ११४. । इत्युसिः । विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः । बहु-
व्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदातोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसं । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ४ ॥

इमं । ऊं इति । सु । त्वं । अस्माकं । सनिं । गात्रं । नव्यांसं । अग्ने । देवेषु । प्र ।
वोचः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमस्माकमस्मात्संवन्धिनमिममू षु पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि सनिं
हविर्धानं नव्यांसं नवतरं गायत्रं स्तुतिरूपं वचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्रवोचः ।
प्रब्रूहि ॥ ऊ षु । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । सुज इति यत्वं । नव्यांसं ।
नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छांदसः । ईयसुनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । वोचः । छंदसि
लुङ्लङ्लिट इति लोटर्थे प्रार्थनायां लुङ्यस्यतिवक्तीति च्छेरङादेशः । वच उम् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिष्वा वस्वो अंतमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिष्वा । वस्वः । अंतमस्य ॥ ५ ॥

हे अग्ने परमेष्ठकृष्टेषु ब्रूलोकवर्तिषु वाजेष्वन्नेषु नोऽस्मानाभज । सर्वतः
प्रापय । मध्यमेष्वन्तरिक्षलोकवर्तिषु वाजेष्वभाज । अंतमस्यांतिकतमस्य भूलो-
कस्य संवन्धिनि वस्वो वसूनि शिष्वा । देहि ॥ शिष्वा विद्योपादाने । शपः पित्राद्या-

तुस्वरः । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । अंतमस्य । अंतिकतमस्य तमे तादेशेति तिकशब्दलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

पथीमृचमाह ॥

विभक्तासि चिचभानो सिंधोर्जुमा उपाके आ । सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥ ६ ॥

विऽभक्ता । असि । चिचभानो इति चिचऽभानो । सिंधोः । जुमा । उपाके । आ । सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हे चिचभानो विचिचरश्मियुक्ताग्ने विभक्ता । विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तत्र दृष्टान्त उच्यते । आकार उपमार्थः । यथा सिंधोर्नद्या उपाके समीप ऊर्मावूर्मितरंगोपलक्षितं कुल्यादिरूपं प्रवाहं विभजंति तद्वत् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव क्षरसि । कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि ॥ सिंधोः । स्यंदू प्रसवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्च । उ० १. ११. । इत्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । जर्मिः । अर्तोरुच्च । उ० ४. ४५. । इति मिः । प्रत्ययस्वरः । दाशुषे । धृतव्रताय दाशुष इत्यचोक्तं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यंता शश्वतीरिपः ॥ ७ ॥

यं । अग्ने । पृत्ऽसु । मर्त्यं । अवाः । वाजेषु । यं । जुनाः । सः । यंता । शश्वतीः ।

इपः ॥ ७ ॥

हे अग्ने पृत्सु संयामेषु यं मर्त्यं यजमानमवाः । अवसि । रक्षसि । यं पुरुषं वाजेषु संयामेषु जुनाः । प्रेरयसि । स नरो यजमानः शश्वतीरिपो नित्यान्यन्नानि यंता । नित्यंतुं समर्थो भवति ॥ पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्सूनामुपसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १. । इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवाः । आवः । अकाराकारयोर्विपर्ययः । यद्वा लेट्वाडागमः । इतश्चेति सिप् इकारस्य लोपः । जुनाः । जू इति गत्यर्थः सौचो धातुः । लङ् । सिप् । क्वादिभ्यः आ । बहुलं छंदस्यमाङ्ग्योगेऽपीत्यडागमाभावः । यद्वृत्तयोगादनियतः । यंता । नृनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । शश्वतीः । उगितश्चेति ङीप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नक्तिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नक्तिः । अस्य । सहन्त्य । परिऽएता । कयस्य । चित् । वाजः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

हे सहन्त्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने । अस्य त्वन्नक्तस्य यजमानस्य कयस्य चित्कस्यापि पर्येता नक्तिः । आक्रमिता नास्ति । किंचास्य यजमानस्य श्रवाय्यः श्रवणीयो वाजोऽस्ति । ब्रलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारोपजनश्चादसः । श्रवाय्यः । शुद्धस्मृद्गृहिभ्य आय्यः । उ० ३. ९५. । इत्याय्यप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

स वाजं विश्वचर्पणिरर्वङ्गिरस्तु तस्ता । विप्रैभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजं । विश्वचर्पणिः । अर्वत्तुऽभिः । अस्तु । तस्ता । विप्रैभिः । अस्तु ।

सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्पणिः सर्वैर्मनुषैरुपेतः सोऽग्निरर्वङ्गिरश्चैर्वाजं संप्रामं तस्ता तारयितास्तु । विप्रैर्मैधाविभिर्चूर्त्विग्भिः सहितस्तुष्टोऽग्निः सनिता फलस्य दातास्तु ॥ विश्वचर्पणिः । विश्वे चर्पणयो यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अर्वङ्गिः । ऋ गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । भिस्यर्वणस्तसावनजः । पा० ६. ४. १२७. । इति नकारस्य नृ इत्ययमादेशः । तस्ता । नृ भवनतरणयोः । अस्माद्भसितस्तभितेत्यादौ नृनंतो निपातितः । निपातनादेवेकारस्योत्वं ॥

अप्रोयामे होतुरतिरिक्तोक्थे जराबोधं तद्विविद्धीति स्तोत्रियस्तृचः । यस्य पशवो नोपधरेरन्निति खंडे सूचितं । अतिरिक्तोक्थानि जराबोधं तद्विविद्धि । आ० ९. ११. । इति॥ तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

जराबोधं तद्विविद्धि विश्वेर्विशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकं ॥ १० ॥

जराऽबोधं तत् । विविद्धि । विश्वेऽर्विशे । यज्ञियाय । स्तोमं । रुद्राय । दृशीकं ॥ १० ॥

हे जराबोधं जरया स्तुत्या बोधमानाग्ने विश्वे विश्वे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुपहार्यं यज्ञियाय यज्ञसंबन्धनुष्ठानसिद्धार्थं तदेव यजनं विविद्धि । प्रविश । यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायाग्नये तुभ्यं दृशीकं दर्शनीयं समीचीनं स्तोमं स्तोत्रं

करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान् । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्म-
णस्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविद्धि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यज्ञि-
याय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयं । नि० १०. ८. । इति ॥ जराबोध । जृष् वयोहानौ ।
अत्र तु स्तुत्यर्थः । पिङ्गिदादिभ्योऽङ् । पा० ३. ३. १०४. । इत्यङ्प्रत्ययः । ततश्चाप् ।
जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा जरया बोध्यत इति जराबोधः ।
कर्मणि घञ् । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । विविद्धि । विश प्रवेशने । लोढो हि ।
बहुलं छंदसीति शपः घृः । अभ्यासहलादिशेषौ । हुस्ल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धि-
रादेशः । घत्वपुत्वे । यद्वा विष् व्याप्तावित्यस्मात्लोऽमध्यमैकवचनेऽभ्यासस्य गुणा-
भावः । विशे विशे । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । अनुदात्तं चेत्यामेडिता-
नुदात्तत्वं । यज्ञियाय । यज्ञर्विग्भ्यां घखजौ । पा० ५. १. ७१. । इति घः । दृशीकं ।
अनिदृशिभ्यां च । उ० ४. ११. । इति कीकप्रत्ययः । निह्नादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स नो महौ अनिमानो धूमकेतुः पुरुषंद्रः । धिये वाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिमानः । धूमकेतुः । पुरुषंद्रः । धिये । वाजाय ।

हिन्वतु ॥ ११ ॥

सोऽग्निर्नोऽस्मान्धिये कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु । प्रीणयतु । कीदृशः ।
महान् । गुणाधिकः । अनिमानः । निमानवर्जितः । अपरिच्छिन्न इत्यर्थः ।
धूमकेतुः । धूमेन ज्ञाप्यमानः । पुरुषंद्रः । बहुदीप्तिः ॥ महौ अनीत्यच संहितायां
नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ । अनिमानः । न विद्यते निमानोऽस्येति बहु-
व्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । धूमकेतुः । इषियुष्मिधिदसिग्रयाधूमभ्यो
मक् । उ० १. १४३. । चायः किः । उ० १. ७३. । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
पुरुषंद्रः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । अस्मात्स्फायितंचीत्यादिना कर्तरि रक् ।
पुरुश्चासौ चंद्रश्चेति समासांतोदात्तत्वं । ह्रस्वाचंद्रोत्तरपदे मंचे । पा० ६. १. १५१. ।
इति सुट् । तस्य श्रुत्वेन शकारः । धिये । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं ।
हिन्वतु । हिवि प्रीणनार्थः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् ॥

चादशीमृचमाह ॥

स रेवाँ इव विशपतिर्दैव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैरग्निर्वृहन्नानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान्ऽइव । विशपतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः । उक्थैः । अग्निः ।

वृहत्ऽभानुः ॥ १२ ॥

सोऽग्निरुक्थैः स्तोत्रैर्युक्तान् नोऽस्मान् शृणोतु । तत्र दृष्टांतः । रेवानिव । यथा लोके धनवान् राजा वंदिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् । कीदृशः । विशपतिः । प्रजापालकः । दैव्यः । देवानां संबन्धी । अग्निर्वै देवानां होतेति श्रुत्यंतरात् । केतुः । दूतवज्रामकः । अग्निर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः । वृहन्नानुः । प्रौढरश्मिः ॥ स रेवान् । एतत्तदोः । पा० ६. १. १३२. इति सोर्लोपः । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । आद्गुणः । छंदसीर इति मनुषो वत्वं । आरिशब्दाच्च मनुष उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. इति मनुष उदात्तत्वं । विशपतिः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वृहन्नानुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्य इत्येषा । ब्राह्मोदने प्राशिष्यमाण इति खंडे सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः । आ० १. ४. इति सूत्रितं । तामेतां त्रयोदशीमृचमाह ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शक्रवाम मा ज्यायसः शंसमा वृद्धि देवाः ॥ १३ ॥

नमः । महत्ऽभ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवऽभ्यः । नमः । आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान् । यदि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः । शंसं । आ । वृद्धि । देवाः ॥ १३ ॥

अग्निना प्रेरितः पुनःशेषो विश्वान्देवाननया तुष्टाव । तथा चास्मायते । तमग्निरुवाच विश्वान् देवान् स्तुष्यथ त्वोत्सह्यामीति स विश्वान्देवान्स्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चेति ॥ महान्तो गुणैरधिकाः । अर्भका गुणैर्यूनाः । युवानस्तृणाः । आशिना वयसा व्याप्ता वृद्धाः । यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोऽस्तु । यदि शक्रवाम । कथंचिदनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्यजामहे । देवा ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रसृतं शंसं स्तोत्रं

मा वृक्षि । अहं विच्छिन्नं मा कार्यं ॥ आशिनेभ्यः । अणू व्याप्तौ । बहुलमन्य-
चापीत्यौणादिक इन्चप्रत्ययः । चित इत्यन्तोदात्तत्वं । यजाम । शपः पित्वाद्-
नुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः । शक्नवाम । शकू शक्तौ ।
आहुतमस्य पिबेति तिङः पिबद्भावादनुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः । निपातैर्य-
द्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्यशब्दादीयसुनि ज्य च । पा० ५.
३. ६१. इति ज्यादेशः । ज्यादादीयसः । पा० ६. ४. १६०. इतीयसुन ईकारस्यात्वं ।
निन्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं । हलश्चेति घञ् । वृक्षि । ओत्रश्चू छेदने । व्यत्ययेनात्म-
नेपदोत्तमपुरुषैकवचनमिट् । च्लेः सिच् । स्वरतिसूतीत्यादिना इडभावः । स्कोः
संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः । ब्रश्चादिना पत्वं । पढोः कः सीति कत्वं ।
आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । न माङ्योग इत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

यच्च यावेति पंचमं सूक्तं नवर्चं । आदितः षडनुष्टुभः । आयजी इत्याद्या-
स्तिस्रो गायत्र्यः । आदितश्चतसृणामिंद्रो देवता । ततो द्वे उल्लूखलदैवत्ये ।
तदनंतरभाविन्याबुलूखलमुसलदेवताके । अंत्याया उच्छिष्टमित्यस्या हरिश्चंद्रा-
धिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहद्देवतायामुक्तं ॥ चर्माधि-
षवणीयं वा सोमं वात्या प्रशंसतीति । तदुक्तमनुक्रमण्यां । यच्च यावा नव
पठनुष्टुवादि यच्चिद्धौलूखल्यौ परे मौसल्यौ च प्रजापतेर्हरिश्चंद्रस्यांत्या चर्म-
प्रशंसा वेति ॥ आद्याश्चतस्रोऽजःसवे होमे विनियुक्ताः । पंचम्याद्याश्चत-
स्रोऽभिषवे । अंत्या द्रोणकलशे सोमावनयने । तथा च ब्राह्मणं । अथ हैनं
श्रुनःशेषोऽजःसवं ददर्श तमेताभिश्चतसृभिरभिमुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह
इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्बोर्भरेत्येतयर्चाय हास्मिन्नवार्ये
पूर्वाभिश्चतसृभिः सस्वाहाकाराभिर्जुहवां चकारेति । तच्च प्रथमामृचमाह ॥

यच्च यावां पृथुबुध ऊर्ध्वो भवन्ति सोतवे ।

उल्लूखलसुतानामवेद्धिद्र जल्गुलः ॥ १ ॥

यच्च । यावां । पृथुऽबुधः । ऊर्ध्वः । भवन्ति । सोतवे ।

उल्लूखलऽसुतानां । अवं । इत् । ऊं इति । इद्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यच्च यस्मिन्नञ्जः सवकर्मणि सोतवेऽभिषवार्थं यावा पापाणः पृथुबुधः
 स्थूलमूल ऊर्ध्व उन्नतो भवति तस्मिन्कर्मण्युलूखलसुतानामुलूखलेनाभिपु-
 तानां रसमवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव जल्गुलः । भक्ष्य ॥ पृथुबुधः । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवति । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । सोतवे ।
 पुञ् अभिषवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्ग्रत्ययः । निघादाद्युदात्तत्वं । उलूखलसु-
 तानां । उलूखलेन सुतानां । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जल्गुलः ।
 गल अदने । अस्मद्यङो लुकि लेणमध्यमैकवचने लेटोऽडाटावित्यङगमः ।
 इतश्च लोप इतीकारलोपः । उपधाया उत्वं च हलादिशेषाभावश्च पृषोद-
 रादित्वात् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यच्च द्वाविंश जघनाधिपवण्या कृता ।

उलूखलसुतानामवेर्द्धिद्र जल्गुलः ॥ २ ॥

यच । द्वौऽईव । जघना । अधिऽसवण्या । कृता ।

उलूखलऽसुतानां । अवं । इत् । ऊं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ २ ॥

यस्मिन्कर्मण्यधिषवण्या उभे अधिपवणफलके द्वाविंश जघना । द्वौ जघन-
 प्रदेशाविव । जघनं जघन्यतेरिति यास्कः । नि० ९. २०. । कृता । विस्तीर्णे कृते
 संपादिते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना । हन्तिः शरीरावयवे द्वे च । उ० ५. ३२. । इति
 हन्थात्तोरच् । द्वित्वं । कर्देमादित्वात्स्थोदात्तः । सुपां सुलुगित्याकारः । अधिप-
 वण्या । पुञ् अभिषवे । ल्युट् । भवे छंदसीति यत् । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं ।
 तित्स्वरित इति स्वरितः । न च यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तच्च हि निष्ठा च
 द्वजनात् । पा० ६. १. २०५. । इत्यस्यानुवृत्तेर्द्व्येचकस्यैव तदिति । कृता । पूर्ववदाकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यच्च नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षति ।

उलूखलसुतानामवेर्द्धिद्र जल्गुलः ॥ ३ ॥

यच । नारी । अपऽच्यवं । उपऽच्यवं । च । शिक्षति ।

उलूखलऽसुतानां । अवं । इत् । ऊं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥

यच्च यस्मिन्कर्मणि नारी पत्युपच्यवं शालाया निर्गमनमुपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिक्षते । अभ्यासं करोति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं । च्युङ्गती । ऋदोरवित्यप् । गुणावादेशौ । थाथादिना । पा० ६, २, १४४ । उत्तरपदांतोदात्तत्वं । शिक्षते । शिक्ष विद्योपादाने । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यच्च मंथां विवभते रस्मीन्यमितवा इव ।

उलूखलसुतानामवेद्विद्र जल्गुलः ॥ ४ ॥

यच्च । मंथां । विवभते । रस्मीन् । यमितवैऽइव ।

उलूखलऽसुतानां । अव । इत् । ऊं इति । इद्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यच्च यस्मिन्कर्मणि मंथामाशिरमथनहेतुं मंथानं विवभति । तच्च दृष्टांतः । रस्मीनश्चबंधनार्थान्प्रयहान्यमितवा इव । नियंतुमिव । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंथां । पथिमथ्यभृक्षामात् । पा० ७, १, ६५ । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६, १, १९९ । इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा मथ्यतेऽनयेति मंथा । मथि विलोडन इत्यस्माद्वलश्चेति करणे घञ् । ततश्चाप् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । विवभते । बंध बंधने । ऋादिभ्यः आ । अनदितामिति नलोपे आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गन्तेर्निघातः । यमितवै । यम उपरमे । तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । इडागमश्छांदसः । यद्वा एयंतात्त्ववैप्रत्ययस्येडागमे सति णिलोपश्छांदसः । अंतश्च तवै युगपत् । पा० ६, १, २०० । इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं ॥

अभिषवे विनियुक्तासु चतसृषु मध्ये प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुंदुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वं । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे ।

इह । द्युमत्तमं । वद । जयतांऽइव । दुंदुभिः ॥ ५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपि त्वमवघातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके

कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तममतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद ।
 तत्र-दृष्टांतः । जयतामिव दुंदुभिः । यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुंदुभिर्महांतं
 ध्वनिं करोति तद्वत् ॥ उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान् । उलूखलमुरुकरं
 वोर्करं वोर्ध्वखं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वै तदुलूखलमित्या-
 चक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणं । नि० ९. २०. इति ॥ उलूखलक । अपादादाविति
 पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । युज्यसे । अदुपदेशल्लसार्वधा-
 तुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । न च तिङ्तिङ् इति निघातः । निपातैर्यद्यदिहं-
 तेति प्रतियेधात् । द्युमत्तमं । दीव्यतेदीप्त्यर्थस्य संपदादिलक्षणः क्तिप् । दिव उन् ।
 पा० ६. १. १३१. इत्युत्वं । यणादेशे ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं ।
 ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् । अक्षद्यूरित्यादावि-
 वाचाप्यूटा भवितव्यं । पा० ६. ४. १९. एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिव्प्रा-
 तिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत इत्युत्वं भविष्यति ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

पृष्ठीमृचमाह ॥

उत्त स्म ते वनस्पते वातो वि वात्ययमिन् ।

अथो इंद्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत्त । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अयं । इत् ।

अथो इति । इंद्राय । पातवे । सुनु । सोम । उलूखल ॥ ६ ॥

उत्त अपि च हे वनस्पते उलूखलरूप वृक्ष तेऽयमिन्नव पुरत एव वातो
 विवाति स्म । त्वरोपेतमुसलप्रहारैर्वीर्यविशेषेण प्रसरति खलु । अथोऽनंतरं
 हे उलूखल इंद्रायेंद्रोपकारार्थं पातवे पातुं सोमं सुनु । सोमाभिषवं कुरु ॥
 वनस्पते । पारस्करादित्वात्सुद् । कार्यं कारणशब्दः । पातवे । पा पाने । तुमर्थे
 सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । सुनु । उत्तश्च प्रत्ययादसं-
 योगपूर्वादिति हेर्लुक् । विकरणस्वरेणांतोदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । उलू-
 खल । ऊर्ध्वं खमस्येत्युलूखलः । पृषोदरादिः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजभृतः । हरीं इवांधांसि वप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उच्चा । विऽजभृतः । हरीं ।
इवेति हरीऽइव । अंधांसि । वप्सता ॥ ७ ॥

हे उलूखलमुसले आयाजी सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेनान्नपदे ता हि ते खलूच्चा प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा विजभृतः । विशेषेण पुनः पुनर्विहारं कुरुतः । तच्च दृष्टान्तः । अंधांस्यन्वानि चणकादीनि खाद्यानि वप्सतौ भक्षयंतौ हरी इव । इंद्रस्याश्वविव ॥ अथ यास्क एवं व्याचख्यौ । आयाजी आयष्टव्ये अन्नानां संभक्तुतमे ते ह्युच्चैर्विहिंयते हरी इवान्नानि भक्षयंतौ । निः ९. ३६. । इति ॥ आयजी । यजेरौणादिकः करण इप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वाजसातमा । वाजं सनोतीति वाजसाः । पणु दाने । जनसनेत्यादिना विट्प्रत्ययः । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आतिशयनिकस्तमप् । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः । विजभृतः । हज् हरणे । अस्माद्यङ्कुभ्यासहलादिशेषोरत्जन्वेषु कृतेषु रुयिकौ च लुकि । पा० ७. ४. ९१. । इति रुगागमः । ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लिटि द्विवचनं तस् । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । गुणे प्राप्ते किरुति चेति प्रतिषेधः । ह्यहोर्भङ्गदसीति भत्वं । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । वप्सता । भस भक्षणदीप्योः । लटः शतृ । जुहोत्यादिभ्यः श्रुः । घसिभसोर्हलौ च । पा० ६. ४. १००. । इत्युपधालोपः । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. । इति नुमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः । इंद्राय मधुमत्सुतं ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः । इंद्राय ।

मधुऽमत् । सुतं ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि हे वनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौ युवामृष्वेभिर्दर्शनीयैः सोतृभिरभिषवहेतुभिः सह ऋष्वौ तौ दर्शनीयौ भूवेन्द्रायेदार्थं मधुमत् माधुयोपितं सोमद्रव्यं नोऽस्मदीयं सुतं । अभिषुणुतं ॥ ता । सुपां सुलुगित्याकारः ।

नो अद्य । प्रकृतांतःपादमिति प्रकृतिभावः । वनस्पती । उभयपदप्रकृतिस्वरे
प्राप्ता आमंत्रितस्येति सर्वानुदात्तत्वं । श्रुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । सुतं ।
पुञ् अमिपवे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

सोमावनयने विनियुक्तां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

उच्छिष्टं चम्बोभर सोमं पवित्र आ मृज । नि धेहि गोरधि त्वचि ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टं । चम्बोः । भर । सोमं । पवित्रे । आ । मृज । नि । धेहि । गोः ।

अधि । त्वचि ॥ ९ ॥

हे ऋत्विग्विशेष हरिश्चंद्रदेवतापक्षे हरिश्चंद्र इति वा । चम्बोः सोमस्य भक्षत्वं
संपादकयोरधिषवणफलकयोः शिष्टमभिषवराहित्येनावशिष्टं सोममुद्धर । शक-
टस्योपरि हर । सोममभिषुतं सोमं पवित्रे दशापवित्र आमुज । आनीय प्रक्षिप ।
प्रक्षेपे सत्यवशिष्टं सोमं गोस्त्वध्यात्तदुहे चर्मण्यधि तिधेहि । अध्यारोप स्थापय ॥
चम्बोः । चमु अदने । चम्यते भक्ष्यते ऽवेति चमूः । कृषिचमीत्यादिना । उ० १.
८१. । औष्णादिक ऊप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सप्तमीद्विवचनस्योदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरित इति स्वरितत्वमुदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति व्यत्ययेन भवति । भर । हय-
होर्भः । धेहि । घुसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेत्येवाभ्यासलोपो । निघातः । त्वचि ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति षष्ठं सूक्तं सप्तर्चं शुनःशेषस्यार्धं पांक्तमैंद्र । अनु-
क्रमणिका च यच्चिद्धि सप्त पांक्तमिति । पृष्ठचषडहस्य पंचमेऽहनि माय्यंदिने
सवने होत्रका यच्चिद्धीति सप्तर्चं सूक्तं । वीस्तृचाकृत्वा स्वस्वशस्त्र एकैकं तृचमा-
वपेरन् । चतुर्थेऽहनीति खंडे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव । आ० ७.
११. । इति सूचितं ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताः ऽइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेष एतदादिकादिभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिर्ऋग्भिर्दिं
तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तं विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः
सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्सह्याम इति स इदं तुष्टाव
यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पंचदशभिर्गिति ॥ हे सोमपाः
सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिर्निद्र यच्चिद्धि यद्यपि वयमनाशस्ता इव स्मसि ।
अप्रशस्ता इव भवामः । तथापि हे तुवीमघ बहुधनेन्द्र त्वं गोष्वश्वेषु शुभिषु
शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्मानाशंसय । सर्वतः
प्रशस्ताङ्कुरु । अस्मदोपमनपेक्ष्य गवादीन्प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सोमपाः । विजंतः ।
आमंचितनिघातः । अनाशस्ता इव । शंस स्तुतौ । निष्ठेति भावे क्तः । यस्य
विभायेतीदृप्रतिषेधः । नञा बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्मसि ।
इदंतो मसिः । तू नः । ऋचि तुनुषेत्यादिना दीर्घः । गोषु । सावेकाच इति
प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्चन्साववरणेति प्रतिषेधः । अश्वेषु । अश्वुतेऽध्वा-
नमित्यश्वः । अशिप्रुपीत्यादिना कन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । शुभिषु । शुभ
दीप्तौ । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानां । पते । शचीऽवः । तव । दंसना ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । त्विऽमघ ॥ २ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानां पते । अन्नानां पालक ।
तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् ।
शिप्रे हनू नासिके वेति यास्कः । अत इनिठनाविति मत्वर्थीय इनिः । आमं-
चिताद्युदात्तत्वं । वाजानां पते । सुवामंचित इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामंचि-
तसमुदायनिघातः । न चामंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्य-
मानवत्त्वेन पदादपरत्वात्पादादित्वाच्च न निघातः । नामंचिते समानाधिकरणे
सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः । छंदसीर इति मनुषो
वत्त्वं । मनुवसो हरिति रुत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः । पा० ८. ३. १५. । पादादि-
त्वादामंचितनिघाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

निष्वापया मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न इद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथुऽदृशा । सस्तां । अबुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यमदूत्यौ निष्वापय । नितरां सुप्ते कुरु ।
 ते चास्मान्मारयितुमबुध्यमाने सत्यौ सस्तां । निद्रां प्राप्नुतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥
 निष्वापय । सुपामादित्वात् पत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मिथुनतया
 युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा । किप् चेति दृशेः कर्तरि किप् । कृदुत्तरप-
 दप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सस्तां ।
 षस स्वप्ने । लोटि तसस्ताम् । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादा-
 दित्वा निघाताभावः । अबुध्यमाने । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः ।

आ तू न इद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

ससंतु । त्याः । अरातयः । बोधंतु । शूर । रातयः ।

आ । तु । नः । इद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ४ ॥

त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शववः ससंतु ।
 निद्रां कुर्वंतु । हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र रातयो दानशीला बंधवो बोधंतु । अस्मान्बु-
 ध्यन्तां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ससंतु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः । रा दाने । मंचे वृषेत्या-
 दिना भावे क्तिन् । न विद्यते रातिरेष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति न भवति । यद्वा क्तिच्क्तौ
 च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधंतु ।
 पादादित्वात्तिङ् इति निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिद्रं ग॒र्दभं॑ मृ॒ण नु॒वंतं॑ पा॒पया॑मुया ।

आ तू न॑ इ॒न्द्र शंस॑य गो॒ष्वश्वेषु॑ ऋ॒भिषु॑ स॒हस्रेषु॑ तु॒वीमघ॑ ॥ ५ ॥

सं । इ॒न्द्र । ग॒र्दभं॑ । मृ॒ण । नु॒वंतं॑ । पा॒पया॑ । अ॒मुया ।

आ । तु । नः । इ॒न्द्र । शंस॑य । गो॒षु । अश्वेषु॑ । ऋ॒भिषु॑ । स॒हस्रेषु॑ । तु॒वि॒ऽमघ॑ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अमुयानयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निंदारूपया वाचा नुवंतं स्तुवंतं । अपकीर्तिं प्रकटयंतमित्यर्थः । तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं संमृण । सम्यक् मारय । यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं परुषं शब्दं करोति तथा शत्रुरपि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं । तदे गर्दं शब्दे । कृशृशलिकलिकर्दिभ्योऽभच् । उ० ३. १२१. । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । मृण । मृण हिंसायां । तौदादिकः । शस्य डित्त्वाद्गुणाभावः । नुवंतं । णु स्तुतौ । शतर्यदिप्रभृतित्वाच्छपो लुक् । शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभाव उवडादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

पता॑ति कु॒डृणा॑च्या दूरं॑ वा॒तो वना॑दधि ।

आ तू न॑ इ॒न्द्र शंस॑य गो॒ष्वश्वेषु॑ ऋ॒भिषु॑ स॒हस्रेषु॑ तु॒वीमघ॑ ॥ ६ ॥

पता॑ति । कु॒डृणा॑च्या । दूरं॑ । वा॒तः । वना॑त् । अधि॑ ।

आ । तु । नः । इ॒न्द्र । शंस॑य । गो॒षु । अश्वेषु॑ । ऋ॒भिषु॑ । स॒हस्रेषु॑ । तु॒वि॒ऽमघ॑ ॥ ६ ॥

वातोऽस्मत्प्रतिकूलो वायुः कुडृणाच्या कटिलगत्या स त्वस्मान्परित्यज्य वनादध्याख्यादापधिकं दूरं देशं पताति । पततु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति । लेट्वाडागमः । कुडृणाच्या । कुडि दाहे । अस्मात् ल्युङंते कुंडनशब्दे डकारात्परस्याकारस्य ऋकारश्चादसः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं । तदंचतीति कुडृणाची । ऋविगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपेऽंचतेत्येति वक्तव्यं । पा० ४. १. ६. २. । इति ङीप् । अच इत्यकारलोपः । चाविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । अंचतेश्च ची । पा० ६. १. २२२. । इत्याकारस्योदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जंभया कृकदाश्व ।

आ तू न इद्रं शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वं । परिऽक्रोशं । जहि । जंभय । कृकदाश्व ।

आ । तू । नः । इद्रं । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

परिक्रोशमस्मद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं जहि । मारय । कृक-
दाश्वमस्मद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं जंभय । मारय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं । कुश
आह्वाने । परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
जहि । हन हिंसागत्योः । हन्तेर्जः । पा० ६. ४. ३६. । इति जादेशः । तस्यासिद्धव-
द्वा भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक् न भवति । जंभय । जभि नाशने ।
चुरादित्वात्स्वार्थिको णिच् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते ।
कृकदाश्वं । कृज् हिंसायां । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कन् । उ० ३. ४०. । इति कन्प्रत्ययः ।
किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः । तथा च कृको हिंसा । तां दाशति प्रयच्छतीति कृक-
दाशुः । बहुल्यहणाद्दशतेरपि कृक उपपदे कृके वचः कश्च । उ० १. ६. । इत्युण् ।
प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्वितीयायाममि पूर्वत्वे प्राप्ते वा छंदसीति तस्य बाधितत्वाद्य-
णादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

आ व इद्रमिति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं श्रुतः शेषस्यार्थं गायत्रं । अस्माक-
मित्येषा पादनिचृत्तायत्री । त्रयः सप्तकाः पादनिचृदित्युक्तत्वात् । शश्वदिद्रं इत्येषा
त्रिष्टुप् । आदितः । षोडशर्चं ऐंश्चः । आश्विनावश्वावत्येत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः ।
कस्त उष इत्याद्यास्तिस्र उपोदेवताकाः । तथा चानुक्रमणिका । आ वो द्यधिका-
स्माकं पादनिचृत् शश्वत्त्रिष्टुप् परौ तृचावाश्विनोपस्याविति ॥ प्रथमामृचमाह ॥

आ व इद्रं क्रिर्विं यथा वाजयंतः शतक्रतुं । मंहिष्ठं सिंच इंदुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इद्रं । क्रिर्विं । यथा । वाजऽयंतः । शतऽक्रतुं । मंहिष्ठं । सिंचे । इंदुऽभिः ॥ १ ॥

वाजयंतोऽन्नमिच्छन्तो वयं श्रुतः शेषाः । हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं संव-
धिनमिममिंद्रमिंदुभिः सोमैरासिंचे । सर्वतः सिंचामहे । तर्पयामः । कीदृशं ।

शतक्रतुं । शतसंख्याककर्मोपेतं । मंहिष्ठं । अतिशयेन प्रवृद्धं । सेचने दृष्टांतः ।
 यथा येन प्रकारेण क्रिविम्वदं जलेन पूरयन्ति तद्वत् । क्रिविशब्दो वयः काट
 इत्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु क्रिविः कूपः सूद इति पठितं ॥ क्रिविं । कृती
 छेदने । कृत्यत इति क्रिविः । क्रिविघृष्विच्छविस्थवीत्यादौ । उ० ४. ५७. । क्रिप्र-
 त्ययांतो निपातितः । अत एव तश्चल्लोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । वस्तुतस्तु
 डुकृञ् करणे क्रि विडागमश्च निपात्यत इति निघंटुभाष्यं । यथा । यथेति पादांत
 इति सर्वानुदात्तत्वं । वाजयंतः । वाजमात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् ।
 न छंदस्यपुचस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानज्ञाप-
 नात् । मंहिष्ठं । मंहि वृद्धौ । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुग्छंदसि । पा० ५.
 ३. ५९. इति तृजन्तादिष्टप्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःसु । पा० ६. ४. १५४. इति तृलोपः ।
 इष्टनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । सिंचे । पिचिर् द्यरणे । व्यत्ययेनैकवचनं । शे मुचा-
 दीनामिति नुमागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां । एदु निश्चं न रीयते ॥ २ ॥
 शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा संऽआशिरां । आ इत् । ऊं इति । निश्चं ।
 न । रीयते ॥ २ ॥

य इंद्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं समूहं वा । समा-
 शिरां समीचीनेनाशीराख्येन श्रपणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रं वा सहस्र-
 संख्याकं समूहं वा एदु रीयते । आगच्छत्येव । सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः ।
 सोमप्राप्तौ दृष्टांतः । निश्चं न । यथा निम्नप्रदेशमाप आप्नुवंति तद्वत् ॥ समा-
 शिरां । श्रीञ् पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य कृषपस्पृधेयामित्यादावाशीरादेशो
 निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रीयते । रीङ् श्रवणे । दिवा-
 दिभ्यः श्यन् ॥

* तृतीयामृचमाह ॥

सं यन्मदाय शुष्मिण एना हस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥

सं । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे । समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

यत्पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत इंद्रस्य मदाय मदार्थं संगतं
 भवति । एना हसनेनैव शतेन सहस्रेण चास्येन्द्रस्योदरे व्यचो व्याप्तिर्दधे । धृता-

भवति । तच्च दृष्टांतः । समुद्रो न । समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । व्यचः । व्यचेः कुदादित्त्वमन्तसि । पा० १. २. १. १. इति ङिङ्ङावस्य प्रतिषिद्धत्वाद्गृह्येत्यादिना संप्रसारणं न भवति । असुनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । दधे । दधातेः कर्मण्यभ्यासह्रस्वजगत्पेषु कृतेष्वातो लोप इति चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । हि चेति प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भं धिं । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥

अयं । ऊं इति । ते । सं । अतसि । कपोतः ऽइव । गर्भं ऽधिं । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हे इंद्र अयमु । अयमपि दृश्यमानः सोमस्ते त्वदर्थं संपादितः । यं सोमं समतसि । सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तच्च दृष्टांतः । कपोत इव । यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भं धिं गर्भधारिणी कपोती प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित्तस्मादेव कारणान्नोऽस्मदीयं वच ओहसे । प्राप्नोषि ॥ अतसि । अत सातत्यगमने । कपोत इव । कवेरोतच् पञ्च । उ० १. ६. २. इत्योतच् । व्यत्ययेन मध्योदात्तः । गर्भं धिं । गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओहसे । तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥

स्तोत्रं । राधानां । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते । विभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥

हे इंद्र राधानां पते धनानां पालक गिर्वाहो गीर्भिस्त्वमान वीर शौर्येणित । यस्य ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति तस्य तव विभूतिर्लक्ष्मीः सूनृता प्रियसत्यरूपास्तु ॥ स्तोत्रं । दाम्नीशसेति प्रुन् । पा० ३. २. १८२. पश्चादर्शश्चाद्यच् । अथवा स्तोतुरिदमित्यर्थे ऽण् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न । राधानां पते । राधुर्वन्येभिरिति राधानि धनानि । सुवामंचित इति परांगवद्वावाच्यमंचितसमुदायस्य निघातः । गिर्वाहः । वह प्रापये । वहिहाधाज्यश्छंदसीति कारकपूर्वस्यापि वहतेरसुप्रत्ययः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्पु-

क्तत्वात् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । पूर्वपदस्यवोरुपधाया इति दीर्घस्याभावच्छादसः । पाठिकमामञ्जिताद्युदात्तत्वं । विभूतिः । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

पथीमृचमाह ॥

ऊर्द्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्द्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सं । अन्येषु । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

हे शतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत । अस्मिन्प्रसक्ते वाजे संयामे नोऽस्माकमूतये रक्षणायोर्द्ध्व उन्नत उत्सुकस्तिष्ठ । भव । त्वं चाहं च मिलित्वान्येषु कार्यतरेषु संब्रवावहै । सम्यक् विचारयावः ॥ तिष्ठा । ब्रूचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरं । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इन्द्र । ऊतये ॥ ७ ॥

योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मापक्रमे वाजे वाजे कर्मविधातिनि । तस्मिंस्तस्मिन्संयामे तवस्तरमतिशयेन बलिनमिन्द्रमूतये रक्षार्थं सखायः सखिवन्निषा वयं हवामहे । आह्वयामः ॥ योगे योगे । युजिर् योगे । हलश्चेति घञ् । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । घञो जिह्वादाद्युदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावे सत्यामेडितानुदात्तत्वं । तवस्तरं । तवसः शब्दादस्मायामेधेति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थीयो विनिः । तस्य छांदसो लोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ घा गमद्यदि अवंत्सहस्रिणीभिः । वाजेभिरुप नो हवं ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । अवंत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिऽभिः । वाजेभिः । उप ।

नः । हवं ॥ ८ ॥

यद्ययमिन्द्रो नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं शृणुयात् । तदानीं स्वयमेव सहसि-
 णीभिहतिभिर्वहुभिः पालनैर्वाजेभिरनैश्च सहोप समीप आ घ । अवश्यमा-
 गमत् । आगच्छेत् ॥ घ । अचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः । गमत् ।
 लिङर्थे लेट् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा
 छांदसे लुङि पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेष्विति च्छेरडादेशः । बहुलं छंदस्य-
 माद्योगेऽपीत्यडभावः । श्रवत् । श्रु श्रवणे । पूर्ववत्सेट्याडागमः । वाजेभिः ।
 बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति ह्यतेरप्
 संप्रसारणं च । अपः पिच्छादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अनु प्रत्नस्यैकसो हुवे तुविप्रतिं नरं । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥
 अनु प्रत्नस्यै ओकसः । हुवे तुविऽप्रतिं नरं । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥
 प्रत्नस्य पुरातनस्यैकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात्तुविप्रतिं बहून्यजमा-
 नान्प्रतिगंतारं नरं पुरुषमिन्द्रमनु हुवे । अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि । यं ते त्वामिन्द्रं
 पितास्मदीयो जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे । आहूतवान् । तमाह्व-
 यामीति पूर्वचान्वयः ॥ ओकसः । नद्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वं । हुवे । ह्येञ् स्पृहायां
 शब्दे च । इटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । गुणे प्राप्ते किङ्कति चेति
 प्रतिषेधः । उवडादेशः । प्रत्ययस्वरेणातोदात्तत्वं । पादादित्वादनित्यातः । तुविप्रतिं ।
 तुवीनां बहूनां प्रतिगंतारं । अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगं-
 तृशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति । अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः
 । पा० १. ४. ९२. । इतिवत्सत्त्वचनत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वे पूरणगुणेत्यादिना
 । पा० २. २. ११. । न पष्ठीसमासनिषेधः । हुवे । ह्येञो लिटि बहुलं छंदसीति
 पूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यं । पा० ६. १. ८. ३. ।
 इति द्विवचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ १० ॥
 तं त्वा वयं विश्वऽवार आ । शास्महे । पुरुऽहूत । सखे । वसो इति ।
 जरितृभ्यः ॥ १० ॥

हे विश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिः स्वस्वकर्मण्याहूत सखे सखिवन्प्रिय वसो निवासहेतो इन्द्र तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां जरितृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहार्थमाशास्महे । प्रार्थयामहे ॥ आशास्महे । आङ्शसु इच्छायां । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । वसो । नामञ्चिते समानाधिकरण इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्पराङ्गवद्भावेऽपि सति शेषनिघातेन वामञ्चितस्य चेति वा सर्वानुदात्तत्वं । जरितृभ्यः । जरति स्तुतिकर्मा । नृचश्चिच्चादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपावा । सखे वज्रिन्सखीनां ॥ ११ ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां । सोमऽपाः । सोमऽपावा । सखे । वज्रिन् । सखीनां ॥ ११ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवन्प्रिय वज्रिन्वज्रयुक्तेन्द्र सखीनां सखिवन्प्रियाणां सोमपावां सोमस्य पातृणामस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समूहस्त्वत्प्रसादादस्त्विति शेषः ॥ शिप्रिणीनां । ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः । आमञ्चितस्य सति शिष्टत्वादामञ्चिताद्युदात्तत्वं । सोमपावा । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । अलोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्यनोऽकारस्य लोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उग्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उग्मसि ।

इष्टये ॥ १२ ॥

हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टयेऽभिलषितार्थं ते तवानुग्रहं यथा येन प्रकारेणोग्मसि । वयं कामयामहे । त्वं तथा कुरु । त्वत्प्रसादात्तद्भीष्टं तथास्तु ॥ कृणु । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वान्चुम् । धिन्विक्कृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोप इति तस्य लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्पृथग्गुणाभावः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेल्कु । उग्मसि । वश, कांती । इदंतो मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । यहिज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः ।

यङ्गुत्तयोगादनिघातः । इष्टये । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुचेत्यादिनेदप्रतिषेधः ।
यद्वा यजतेः क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । व्रश्वादिना घत्वे घृत्वं ।
पूर्वस्मिन्पक्षे मंचे वृषेति क्तिन उदात्तत्वं । द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

रेवतीर्नः सधमाद् ईद्रे संतु तुविवाजाः । क्षुमंतो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधमादे । ईद्रे । संतु । तुविवाजाः । क्षुमंतः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमंतोऽन्नवंतो वयं याभिर्गोभिः सह मदेम । हृथेम । ईद्रे सधमादेऽस्माभिः
सह हर्षयुक्ते सति नोऽस्माकं ता गावो रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः
प्रभूतबलाश्च संतुः ॥ रेवतीः । रयिशब्दान्मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं
परपूर्वत्वं । छंदसीर इति मतुपो वत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । आरे-
शब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं ।
सधमादे । मद तृप्तियोगे । चौरादिकः । सधमादे । सह मादयतीति सधमादः ।
पचाद्यच् । सध मादस्ययोश्छंदसि । पा० ६. ३. ९६. । इति सहशब्दस्य सधादेशः ।
याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
तुविवाजाः । तु इति सौचो धातुर्वृद्धयर्थः । अच इरिति इः । संज्ञापूर्वकत्वानुणो
न भवति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्षुमंतः । दुक्षु शब्दे । अस्मात्किपि
तुगभावश्छांदसः । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । मदेम । मदी हर्षे ।
व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशात्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । ततो
धातुस्वरः शिष्यते ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

आ घ त्वावान्मनाप्रः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । चृणोरक्षं न चक्र्योः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वावा । न् । त्मना । आप्रः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति । इयानः । चृणोः ।

अक्षं । न । चक्र्योः ॥ १४ ॥

हे धृष्णो धार्ष्ट्ययुक्तेन्द्र त्वावान् तत्सदृशो देवताविशेषस्मनाप्रस्त्वदनुग्रहव-
शात्स्वयमेवाप्रः सन् इयानोऽस्माभिर्योच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहाय
तदभीष्टमर्थं य अवश्यमा चृणोः । आनीय प्रक्षिपतु । तच्च दृष्टातः । चक्र्योः
रयस्य चक्रयोरक्षं न । यथाक्षं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ त्वावान् । वतुष्प्रकरणे युष्म-

दस्मद्भां छंदसि साहश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्य-
तस्यैवादेशः । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. इति दकारस्यात्वं । वतुपः पिङ्गा-
दनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्मना । मंचेष्ववाङ्मादेरात्मनः । पा० ६. ४.
१४१. इत्याकारलोपः । धृष्णो । जिधृषा प्रागल्भ्ये । चसिगृधिधृषिधिषेः कृः
। पा० ३. २. १४०. आमंचितानुदात्तत्वं । इयानः । ईङ् गतौ । छंदसि लिट् । पा०
३. २. १०५. तस्य लिटः कानज्जेति कानजादेशः । अचि श्रुधात्वित्यादिना । पा०
६. ४. ७७. इयडादेशः । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद-
भ्यासो न क्रियते । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ऋणोः । ऋण गतौ । लङि व्यत्ययेन
तिपः सिपीतश्चेतीकारलोपः । तनादिकृज्भ्य उः । पा० ३. १. ७९. सार्वधातु-
कगुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङागमाभावः । विकरणस्वरेणोदात्तत्वं ।
अक्षं । अक्षस्यादेवनस्य । फि० २. १२. इत्याद्युदात्तत्वं । चक्रोः । चक्रियोः ।
अकारस्येकारश्छांदसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आ यदुर्वः शतक्रतुवा कामं जरितृणां । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामं । जरितृणां । ऋणोः ।

अक्षं । न । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे शतक्रतो इंद्र यदुवो धनं कामितार्थरूपमा स्तोतृभिराप्रव्यमस्ति तं कामं
जरितृणां स्तोतृणामनुग्रहाय आ ऋणोः । आनीय प्रक्षिपसि । तत्र दृष्टांतः ।
शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैरक्षं न । यथाक्षं प्रक्षिपति तद्वत् ॥
शचीभिः । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनंत आद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चिंशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

शश्वदिंद्रः पोमुथञ्जिर्जिगाय नानंदद्भिः शश्वसन्निर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इंद्रः । पोमुथत् ऽभिः । जिगाय । नानंदत् ऽभिः । शश्वसत् ऽभिः । धनानि ।

सः । नः । हिरण्यऽरथं । दंसनाऽवान् । सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः ।

अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेद्रेण दत्तं हिरण्यरथमनया प्रतिजयाह । तथा च ब्राह्मणं । तस्मा इन्द्रः
 स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ । तमेतयर्चा प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इतीति ॥
 इन्द्रः शश्वत्सर्वदा धनानि वैरिसंबंधीनि जिगाय । जितवान् । अश्वैरिति शेषः ।
 कीदृशैः । पोमुथद्भिः । घासभक्षणानंतरभाविनमोष्ठशब्दं कुर्वद्भिः । नानदद्भिः ।
 नादमास्यगतं हेषाशब्दं कुर्वद्भिः । शाश्वसद्भिः । पुनः पुनर्भृशं वा श्वसद्भिः । दंसना-
 वान् कर्मवान् सनिता दाता स इन्द्रो नोऽस्माकं सनये संभजनार्थं हिरण्यरथं
 सुवर्णेन निमित्तं रथमदात् । दत्तवान् । स नः स न इति द्विरुक्तिरादरार्थं ॥
 पोमुथद्भिः । पोथु पर्याप्तौ । अस्माद्यद्भुक्त्वभ्यासहलादिशेषौ । ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे
 कृते गुणो यद्भुकोः । पा० ७. ४. ८२. इति गुणः । धातोरुपधाया उत्वं छांदसं ।
 अस्माद्यद्भुगंताच्छतर्थेभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । जिगाय । जि जये । लिटो
 णलि वृद्धिर्द्विर्वचनेऽचीति स्यानिवद्भावाज्जि इत्यस्य द्विर्वचनं । सन्निटोर्जेः
 । पा० ७. ३. ५७. इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । नानदद्भिः । शब्द अव्यक्ते शब्दे ।
 पूर्ववद्यद्भुकि दीर्घोऽस्ति इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं । शाश्वसद्भिः ।
 श्वस प्राणने । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथं । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । अदात् ।
 गातिस्थेति सिचो लुक् । दंसनावान् । दंसशब्दं अग्नौ दंसो वेप इति कर्मनामसु
 पठितः । दंस एव दंसना । तदस्यास्तीति मतुप् । दस्यतेऽनेनेति दंसना ॥

प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ गायत्रे छंदस्याश्विनाश्वावत्येति तृचः । अथाश्विन
 इति खंडेऽश्विना यज्वरीरिप आश्विनावश्वावत्या । आ० ४. १५. इति सूचितं ।
 तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह ॥

आश्विनावश्वावत्येषा यातं शवीरया । गोमंद्वा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातं । शवीरया । गोऽमंत् । दसा । हि-
 रण्यऽवत् ॥ १७ ॥

इद्रेण प्रेरितः शुनःशेषोऽश्विनौ तृष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमिन्द्र उवा-
 चाश्विनौ नु स्तुष्य त्वोत्सृक्षामीति सोऽश्विनौ तृष्टावात् उत्तरेण तृचेनेति ।
 हे अश्विनौ । अश्वावत्या बहुभिरश्वैर्युक्तया शवीरया प्रेर्यमाणयेपाचेन सह आ-
 यातं । अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । हे दसा । अश्विनौ युवयोः प्रसादात्तोमंद्वा-
 हुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्बहुना हिरण्येन युक्तमस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः ॥

अश्वावत्या । मन्वे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेवस्य मतौ । पा० ६. ३. १३१. । इति दीर्घत्वं ।
इषा । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । यातं । या प्रापणे ॥ लोटि तसत्त्वं ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । शवीरया । श्रु गतौ । कृष्णपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । उ०
४. ३०. । इतीरन्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

समानयोजनो हि वाँ रथो दस्त्रावर्मत्यः । समुद्रे अश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वाँ । रथः । दस्त्रौ । अर्मत्यः । समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हे दस्त्रावश्विनौ वां युवयोः संबन्धी रथः समानयोजनस्तुल्ययोजनः । युव-
योर्द्वयोरेकरथारूढत्वादुभयार्थं सकृदेव युज्यते । युक्तः स रथोऽर्मत्यो विनाशर-
हितः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत एवाश्विनौ हि यस्मात्समुद्रेऽन्तरिक्ष ईयते ।
गच्छति । समुद्र इत्यन्तरिक्षनामसु पठितं । समुद्रशब्दं यास्क एवं व्याचख्यौ ।
समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तिऽस्मिन्भूतानि समु-
दको भवति समुनन्तीति वा । नि० २. १०. । इति । समानयोजनः । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । अर्मत्यः । अन्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईयते । ईङ् गतौ । अदुपदे-
शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

न्य१घ्नस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः । परि द्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अघ्नस्य । मूर्धनि । चक्रं । रथस्य । येमथुः । परि । द्यां । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवामघ्नस्य हन्तुं विनाशयितुमशक्यस्य हृदस्य पर्वतस्य मूर्धन्यु-
परि चक्रं भवदीयरथसंबन्धेकं चक्रं नियेमथुः । नियमितवन्तौ । अन्यच्चक्रं परि
द्यां द्युलोकस्य परित ईयते । गच्छति ॥ अघ्नस्य । अहननमघ्नः । घञर्थे कवि-
धानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिष्युध्यर्थे । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति हन्तेः कप्रत्ययः । अघ्न-
मर्हत्यघ्नः । छंदसि च । पा० ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ।
येमथुः । यम उपरमे । किति लिट्छात एकहल्मध्ये इत्येवाभ्यासलोपौ ॥

प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्र उपस्ये क्रतौ गायत्रे छंदसि कस्त उप इति नृचः ।
अथोषस्य इति खंडे कस्त उप इति तिस्रः । आ० ४. १४. । इति सूत्रितं । तस्मिन्मृचे
प्रथमां सूक्तेः विंशीमृचमाह ॥

कस्तं उषः कथप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नक्षसे विभावरी ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कथऽप्रिये । भुजे । मर्तोः । अमर्त्ये । कं । नक्षसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनः शेष उषसं तुराव । तथा च ब्राह्मणं । तमश्विना ऊचतुरुषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्सक्ष्याव इति स उषसं तुरावात उत्तरेण तृचेन तस्य ह स्मर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचे कनीय ऐस्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐस्वाक आसेति । हे कथप्रिये स्तुतिप्रिये । अमर्त्ये मरणरहित उष एतच्छब्दाभिधेय उपः कालाभिमानिनि देवते । भुजे तव भोगाय मर्तो मनुष्यः को विद्यते । हे विभावरी विशेषप्रभावयुक्त उषो देवि कं पुरुषं नक्षसे । प्राप्नोषि । तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थः । अत एव त्वं कथप्रिये पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ ते । तेमयावेकवचनस्य । पा० ८. १. २२. इति युष्मच्छब्दस्य ते आदेशः सर्वानुदात्तः । कथप्रिये । कथ वाक्यप्रबंधे । चुरादिरदंतः । शावतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुपधावृद्धभावः । चिंतिपूजिकथिकुंबिचर्चश्च । पा० ३. ३. १०५. इत्यङ्प्रत्ययः । णेरनिदीति णिलोपः । ततष्टाप् । षष्ठीसमासे श्वापोः संज्ञाच्छंदसोर्वहुलं । पा० ६. ३. ६३. इति ह्रस्वत्वं । थकारस्य थकारश्चादंसः । आमंचितानुदात्तत्वं । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणः क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मर्तोः । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । नक्षसे । तृक्ष षृक्ष णक्ष गतौ । विभावरी । भा दीप्तौ । विपूर्वादस्मादातो मनिन्कनिञ्चनिपश्चेति वनिप् । वनो र च । पा० ४. १. ७. इति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । अश्वार्थनद्योर्ह्रस्वः । पा० ७. ३. १०७. इति ह्रस्वत्वं ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

वयं हि ते अमन्मह्यंतादा पराकात् । अश्वे न चिचे अरुपि ॥ २१ ॥

वयं । हि । ते । अमन्महि । आ । अंतात् । आ । पराकात् । अश्वे । न । चिचे ।

अरुपि ॥ २१ ॥

अश्वे व्यापनशीले । चिचे चायनीये । अरुपि आरोचमान उपः कालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपमांतात्समीपपर्यंतमापराकादूरपर्यंतं वयं मनुष्या नामन्महि । न वोढुं समर्थाः । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवतामहिम्नः पारावारयोर-

ज्ञातवेदस्यं निविज्ञानीयं तृतीयेनाभिप्रविकेनोक्तं तृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात् ॥
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्वन्नापसोऽजायंत मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिराः । ऋषिः । देवः । देवानां । अभवः । शिवः । सखा ।

तव । व्रते । कवयः । विद्वन्नाऽपसः । अजायंत । मरुतः । भ्राजत् ऽदृष्टयः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य आंगिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् । तादृ-
शाऽंगिरोनामक ऋषिरभवः । तथा च ब्राह्मणं । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिर-
सोऽभवन्निति । तथा स्वयं देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखाभवः ।
तव व्रते त्वदीये कर्मणि कवयो मेधाविनो विद्वन्नापसो ज्ञानेन आभुवान्ता
ज्ञातकर्मानो वा भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा मरुतो मरुत्संज्ञका देवा अजायंत ॥
विद्वन्नापसः । विद ज्ञाने । विद्वो वेदनं । बहुलयहणादीणादिको मकप्रत्ययः ।
तदस्यास्तीति पामादिलक्षणो नः । पा० ५. २. १००. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ।
विद्वन्नापसोऽपि येषां ते विद्वन्नापसः । पूर्वपदस्यान्येषामपि दृश्यत इति दृशि-
यहणादवयवहसमयेऽपि दीर्घत्वं । अजायंत । जनी प्रादुर्भावे । तस्य श्यनि ज्ञाज-
नोर्जा । पा० ७. ३. ७९. इति जादेशः । भ्राजदृष्टयः । भ्राज दीप्तौ । व्यत्ययेन
शतृ । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋषी गतावित्यस्मात् क्तिच्क्त्वा
च संज्ञायामिति क्तिजंत ऋष्टिशब्दः । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतं ।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिरःऽतमः । कविः । देवानां । परि । भूषसि । व्रतं ।

विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् ।

आयवे ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य आंगिरस्तमोऽतिशयेनांगिरा भूत्वा कविर्मेधावी

सन् देवानामन्येषां व्रतं कर्म परिभूषसि । परितोऽलं करोषि । कीदृशस्त्वं । विश्वस्मै
 भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थं विभुः । बहुविधः । आहवनीयाद्यनेकरूपधा-
 रीत्यर्थः । मेधिरो मेधावान् । द्विमाता । द्वयोररण्योरुत्पन्नः । यद्वा द्वयोर्लोक-
 योर्निमाता । आयवे मनुष्यार्थं कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः
 शयानः । तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयंत इति न केनापि ज्ञायत
 इत्यर्थः ॥ भूषसि । भूष अलंकारे । भौवादिकः । विभुः । विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायां ।
 पा० ३. २. १८०. । इति विपूर्वाद्भवतेर्दुप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भुवनाय ।
 भूमधूभस्त्रिभ्यश्छंदसि । उ० २. ७८. । इति क्युन् । योरनादेशे निस्वरेणाद्युदात्तत्वं ।
 मेधिरः । मेधृ संगमे च । अंस्माद्वाहुलक इरन्प्रत्ययः । निस्वरः । द्विमाता । द्वौ
 मातरौ यस्यासौ द्विमाता । नद्यृतश्च । पा० ५. ४. १५३. । इति कप्प्रत्ययो न भवति
 मातृमातृकयोर्भेदेनोपादानान्नद्यृतश्चेति क्वपि विभाषत इति तस्य मातृशब्द-
 विषये पाक्षित्वोक्तिः । चिचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा द्वयोर्माता द्वि-
 माता । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । शयुः । शीङ् स्वप्ने । भृमृशीत्यादिना उप्रत्ययः ।
 कतिधा । इयंतस्य किम्शब्दस्य बहुगणवतुडिति संख्या । पा० १. १. २३. । इति
 संख्यासंज्ञायां संख्याया विधार्थं धा । पा० ५. ३. ४२. । इति धाप्रत्ययः । आयवे ।
 छंदसीण इत्येतेरुणप्रत्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिष्वन आविर्भव सुक्ततूया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसंभोभारमयजो महो वसो ॥ ३ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । मातरिष्वने । आविः । भव । सुक्ततूया । विवस्वते ।

अरेजेतां । रोदसी इति । होतृऽवूर्यं । असंभोः । भारं । अयजः । महः । वसो
 इति ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं मातरिष्वने प्रथमो मुख्यो भूत्वा वर्तसे । अग्निर्वायुरादित्य इति
 वायुपेक्षया सर्वत्र मुख्यत्वावगमात् । तादृशस्त्वं सुक्ततूया शोभनकर्मच्छया वि-
 वस्वते परिचरते यजामानायाविर्भव । प्रकटो भव । तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी
 द्यावापृथिव्यावरेजेतां । अक्षपेतां । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः । नि० ३. २१. ।
 इति यास्कः । होतृवूर्यं होतृवरणयुक्ते कर्मणि भारं भरणमसंभोः । ऊढवानसि ।
 हे वसो निवासहेतो वहे महः पूज्यान्देवानयजः । इष्टवानसि ॥ मातरिष्वने ।

निर्माणहेतुत्वान्मातांतरिक्षं । तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्वा वायुः । श्वन्-
 क्षन्तित्यादौ । उ० १. १५८. । मातरिश्वन्शब्दः कप्रत्ययातो निपातितः । सुकृतूया ।
 सुकृतुमात्मन इच्छति । सुप् आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पा०
 ७. ४. २५. । क्यजंतस्य धातुसंज्ञायाम् अ प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १०२. । इति भावेऽकार-
 प्रत्ययः । ततश्चाप् । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य डादेशः । टिलोप उदात्त-
 निवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
 विवस्वते । विवासतिः परिचरणकर्मा । अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्यये-
 नोपधाह्रस्वत्वं । तदस्यास्तीति मनुप् । मादुपधाया इति मतोर्वत्वं । तसौ मत्वर्थ-
 इति भवेन पदत्वाभावादुत्वाभावः । मनुपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ।
 रोदसी । वा छंदसीति पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं । होतृवृयं । होत्रा प्रियत इति होतृवृयं
 यज्ञः । वृज् वरणे । बहुलपहणादौणादिकः क्यप् । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि
 चेति दीर्घः । यद्वा वृज् वरण इत्यस्मादेतिस्तुशास्त्रित्यादिना । पा० ३. १. १०९. ।
 क्यप् । अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे
 पूर्ववदुत्तदीर्घौ । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
 स एव शिष्यते । असघ्नोः । यद्य हिंसायामच तु वहनार्थः । स्वादिभ्यः श्रुः ।
 पादादित्वादननिघातः । अयजः । भारमित्यस्य पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपे-
 क्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः
 । या० ६. १. १६. १. । इति वचनात् । महः । मह पूजायां । क्तिप् चेति क्तिप् ।
 सुपां सुपो भवंतीति शसो ङसादेशः । सावेकाच इति तस्योदात्तत्वं । यद्वा शसि
 महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छांदसः । बृहन्महतीरूपसंख्यानमिति शस उदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृतरः ।

श्वावेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥ ४ ॥

त्वं अग्ने । मनवे । द्यां । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते । सुकृतरः ।

श्वावेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्व । अनयन् । आ । अपरं ।

पुनरिति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं मनवे मनोरनुग्रहार्थं द्यां द्युलोकमवाशयः । शब्दितवानसि ।

पुण्यकर्मभिः साध्यो द्युलोक इति प्रकटितवानसि । सुकृते तव परिचरणं कुर्वते
 पुरुरवस एतन्नासकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं सुकृत्तरः । अतिशयेन शोभनफलकार्यभूः ।
 यद्यदा पित्रोररण्योः श्रावणेन क्षिप्रमथनेन परिमुच्यसे । परितो मुक्तो भवसि ।
 उत्पद्यस इत्यर्थः । तदानीं त्वा अरण्योरूपन्तं त्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशमानयन् ।
 आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः । पुनः पश्चादपरं पश्चिमदेशमानयन् । गार्हप-
 त्यरूपेण प्रापितवन्तः । आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्यरूपेण धारितवन्तः
 इत्यर्थः ॥ अवाशयः । वाभृ शब्दे । पुरुरवसे । पुरु रौतीति पुरुरवाः । रु शब्दे ।
 अस्मादीणादिकेऽसुनि पुरसि च पुरुरवाः । उ० ४. २३१. इति पूर्वपदस्य दीर्घो
 निपात्यते । सुकृते । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः । पा० ३. २. ८९. इति क्षिप् ।
 ततस्तुक् । पित्रोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । मुच्यसे । अदुपदे-
 शात्तसार्वधातुकानुदात्तत्वं । यद्यपि सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य
 इति वचनाद्विकरणस्वरः सति शिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरस्य बाधको न
 भवति । तथापि धातुस्वरं बाधत एव धातुस्वरं आस्वर इत्युक्तत्वात् । अती यक
 एव स्वेर प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतसुचे भवसि श्रवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरये विश आविवांसति ॥ ५ ॥

त्वं । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यतऽसुचे । भवसि । श्रवाय्यः ।

यः । आऽहुतिं । परि । वेद । वषट्कृतिं । एकऽआयुः । अये । विशः । आऽवि-
 वांसति ॥ ५ ॥

५. हे अग्ने त्वं वृषभः कामानां वर्पिता पुष्टिवर्धनो यजमानस्य धनादिपोषा-
 भिवृद्धिहेतुः । उद्यतसुच उद्यतया सुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं श्रवाय्यो
 मन्त्रैः श्रवणीयो भवसि । यो यजमानो वषट्कृतिं वषट्कारयुक्तामाहुतिं परि-
 ६. वेद । परितो जानाति । समर्पयतीत्यर्थः । एकायुर्मुखाच्चस्त्वमग्ने प्रथमं तं
 यजमानं विशस्तदनुकूलाः प्रजा आविवांसति । सर्वत्र प्रकाशयसि ॥ पुष्टि-
 वर्धनः । वृधु वृद्धौ । अस्मात्पिजन्तान्दादित्वात् ल्युः । लिङ्स्वरेणोत्तरपदस्या-
 द्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । उद्यतसुचे । यम उपरमे ।

अस्मादुत्पूर्वाच्चिष्ठेति क्तप्रत्ययः अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गति-
रन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उद्यता सुक् येनेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । वेद । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्तं न्पिपर्षिं विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितक्म्ये धने दभ्रेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिं । नरं । सक्तं । पिपर्षिं । विदथे । विऽचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परितऽतक्म्ये । धने । दभ्रेभिः । चित् । संऽञ्जता । हंसि ।

भूयसः ॥ ६ ॥

हे विचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वं वृजिनवर्तनिं विभ्रुतमार्गं सदाचाररहितं

नरं पुरुषं सक्तं सचनीये समवेतुं योग्ये विदथे कर्मणि पिपर्षिं । पालयसि

पूरयसि वा । सक्तमननुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यत्त्वं परितक्म्ये परितो गंत्ये

धने धनवच्छूराणां प्रियतमे शूरसाता शूरैः संभजनीये युद्धे दभ्रेभिश्चिदल्पैरपि

शौर्यरहितैः पुरुषैः । दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य । नि० ३. २०. । इति यास्कः । समृता

सम्यक् योद्धुं प्राप्ते सति तदनुग्रहार्थं भूयसः प्रौढान्प्रतिपक्षिणः श्वनून् हंसि ।

मारयसि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं । वृजिना वर्तनिर्यस्येति बहुव्रीहौ

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सक्तं । पञ्च समवाये । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ।

नेदृशि कृतीतीदृप्रतिषेधः । न्यंकादित्वात् । पा० ७. ३. ५३. । कुत्वं । सुपां सुलुगिति

सप्तम्या लुक् । पिपर्षिं । पृ पालनपूरणयोः । सिपि द्यौ द्विर्भावहस्वोरदत्वह-

लादिशेषाः । अतिपिपर्ष्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । शूरसाता । शु गतौ । शुपिचिमीनां

दीर्घश्चेति शूरशब्दो रन्प्रत्ययात् आद्युदात्तः । वन षण् संभक्तावित्यस्मात् क्तिनंतः

सातिशब्दः । जनसनखनां सञ्जलोरित्यात्वं । शूराणां सातिः संभजनमचेति

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । परितक्म्ये ।

तक् हसने । अस्मादीणादिको भावे मक् । तदर्हतीति छंदसि च । पा० ५. १. ६७. ।

इति यः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दभ्रेभिः ।

दंभु दंभे । स्फायितं चीत्यादिना रक् । बहुलं छंदसीति भित्ति ऐसादेशाभावः ।

समृता । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववदाकारः । हंसि । हंतेः
सिपि नश्चापदांतस्य रुलि । पा० ८. ३. २४. । इत्यनुस्वारः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
भूयसः । बहोर्लोपो भू च बहोरिति बहुशब्दादुत्तरस्येयसुन ईकारलोपो बहोर्भू-
भावश्च । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उ॒त्त॒मे म॒र्ते द॒धासि॒ श्रव॑से दि॒वेदि॒वे ।

यस्ता॑नृ॒पा॒ण उ॒भया॑य जन्म॒ने म॒यः कृ॒णोषि॑ प्र॒य आ च॑ सूर॒ये ॥ ७ ॥

त्वं । तं । अग्ने । अमृत॒ऽत्वे । उ॒त्त॒ऽत्त॒मे । म॒र्ते । द॒धा॒सि । श्रव॑से । दि॒वे॒ऽदि॒वे ।

यः । त॒नृ॒पा॒णः । उ॒भया॑य । जन्म॒ने । म॒यः । कृ॒णोषि॑ । प्र॒यः । आ । च । सूर॒ये ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं तं मर्तं तथाविधं त्वत्सेविनं मनुष्यं दिवे दिवे प्रतिदिनं श्रव-
सेऽन्नार्थमुत्तमेऽमृतत्वं उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधासि । धारयसि । यो यजमान
उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं । द्विपदां चतुष्पदां लाभायेत्यर्थः । तानृपा-
णोऽतिशयेन तृणायुक्ती भवति तस्मै सूरयेऽभिज्ञाय यजमानाय मयः सुखं ।
यद्वै सुखं तन्मय इति श्रुत्यंतरात् । प्रयश्चान्नमप्याकृणोषि । सर्वतः करोषि ॥
तानृपाणः । जितृपा पिपासायां । लिटः कानच् । चिच्चादन्तोदात्तत्वं । संहितायां
दीर्घश्छांदसः । कृणोषि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः ।
चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं नो॑ अग्ने स॒नये॒ धना॑नां य॒शसं॑ का॒रं कृ॑णुहि स्त॒वानः॑ ।

ऋ॒ध्याम॒ कर्मा॑प॒सा न॒वेन॑ दे॒वैर्द्या॑वापृथि॒वी प्रा॒यतं॑ नः ॥ ८ ॥

त्वं । नः । अग्ने । स॒नये॒ । धना॑नां । य॒शसं॑ । का॒रं । कृ॑णुहि । स्त॒वानः॑ ।

ऋ॒ध्याम॒ । कर्मा॑ । अप॒सा । न॒वेन॑ । दे॒वैः । द्या॑वापृथि॒वी इति॑ । प्र । अ॒य॒तं । नः ॥ ८ ॥

हे अग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वं नोऽस्माकं धनानां सनये दानार्थं यशसं
यशोयुक्तं कारं कर्मणां कर्तारं पुत्रं कृणुहि । कुरु । नवेन नूतनेनापसा प्राप्तेन
त्वद्वत्तेन पुत्रेण कर्म यागदानादिरूपमृध्याम । वर्धयाम । हे द्यावापृथिवी उभे
देवते देवैरन्यैः सह नोऽस्माग्रावतं । प्रकर्षेण रक्षतं ॥ यशसं । अर्शश्चादिवा-

दच्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्प्रत्ययः । पा० ३. १. ११. ४. । इति यश्शब्दात् क्तिप् । तस्य प्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तत्वाद्वा-
तुसंज्ञायां क्तिप् चेति क्तिप्प्रत्ययान्तधातोः सति शिष्टत्वाद्वातोःरित्यन्तोदात्तत्वं ।
कृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनमिति हेर्लुगभावः । स्तवानः । सम्यानच्
स्तुवः । उ० २. ८६. । इति बहुलवचनात्केवलस्यापि स्तौतेरानच्प्रत्ययः । वृषा-
दिवादाद्युदात्तत्वं । ऋध्याम । ऋधु वृद्धौ । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ।
यासुट उदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । दिवो द्यावा । पा० ६. ३. २९. । इति द्यावादेशः ।
आमन्वितानुदात्तत्वं ॥

नवमीमुचमाह ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्य आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूकृद्धोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोपिषे ॥ ९ ॥

त्वं । नः । अग्ने । पित्रोः । उपस्ये । आ । देवः । देवेषु । अनवद्य । जागृविः ।

तनूऽकृत् । वोधि । प्रमतिः । च । कारवे । त्वं । कल्याण । वसु । विश्वे । आ ।

ओपिषे ॥ ९ ॥

हे अनवद्य दीपरहिताग्ने देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मा-
तृपितृरूपयोर्द्यावापृथिव्योरुपस्ये समीपस्थाने वर्तमानः सन् नोऽस्माकं तनूकृत्
पुत्ररूपशरीरकारी भूत्वा वोधि । बुध्यस्व । अनुगृहाणेत्यर्थः । तथा कारवे कर्मकर्त्रे
यजमानाय प्रमतिश्चानुग्रहरूपप्रकृष्टमतिर्युक्तश्च भवेति शेषः । हे कल्याण मंग-
लरूपान्ने त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनमोपिषे । यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्ये ।
सुपि स्थः । पा० ३. २. ४. । इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याका-
रलोपः । मरुद्वादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदात्तोदात्तत्वं । जागृविः ।
जागृ निद्राक्षये । जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५५. । इति क्तिन् । निच्वादा-
द्युदात्तत्वं । वोधि । बुध अवगमने । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । वा छंद-
सीति हेरपितृस्य विकल्पितत्वेन पितृत्वाद्भित्ते सत्यङितश्च । पा० ६. ४. १०३. ।
इति हेर्धिरादेशः । लघूपधगुणः । धातोर्त्यलोपश्छांदसः । प्रमतिः । मन
ज्ञाने । क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । प्रकृष्टा मतिर्यस्येति बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओपिषे । दुवप् बीजसंताने । छांदसे लिटि यासः

से । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्भावहलादिशेषौ । ऋादिनि-
यमादिट् ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रमत्तिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तवं जामयो वयं ।

सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । प्रमत्तिः । त्वं । पिता । असि । नः । त्वं । वयः । कृत् । तवं । जामयः । वयं ।

सं । त्वा । रायः । शतिनः । सं । सहस्रिणः । सुवीरं । यन्ति । व्रतपां । अदाभ्य ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं प्रमतिरस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतिरयुक्तोऽसि । तथा त्वं नोऽस्माकं
पिता पालकोऽसि । तथा त्वं वयस्कृत् । आयुष्यप्रदोऽसि । वयमनुष्ठातारस्त्व
जामयो वंधवः । हे अदाभ्य केनाप्यहिंसनीयाग्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां
कर्मणः पालकं त्वां शतिनः शतसंख्यायुक्ता रायो धनानि संयन्ति । सम्यक्
प्राप्नुवन्ति । तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रायः संयन्ति ॥ सुवीरं । बहुवीरौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते वीरवीर्यौ च । पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वं । अदाभ्य । दभिः प्रकृत्यंतरमस्तीति केचिदाहुः । दभेऽनेति वक्तव्यं
। पा० ३. १. १२४. ३. । इति एतत् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नहुषस्य विशपतिं ।

इळांमकृण्वन्ननुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो मर्मकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वां । अग्ने । प्रथमं । आयुं । आयवे । देवाः । अकृण्वन् । नहुषस्य । विशपतिं ।

इळां । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीं । पितुः । यत् । पुत्रः । मर्मकस्य ।

जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवा आयव आयोर्मनुष्यरूपस्य नहुषस्यैतन्नामकरा-
जविशेषस्यायुं मनुष्यरूपं विशपतिं सेनापतिमकृण्वन् । कृतवंतः । तथा मनुषस्य
मनोरिळामेतन्नामधेयां पुत्रीं शासनीं धर्मोपदेशकत्रीमकृण्वन् । कृतवंतः । तथा

च तैत्तिरीयैराम्नायते । इडा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति । वाजसनेयि-
नोऽथेवमामनन्ति । प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वानवाप्स्यसि
कामानिति सा मनुमन्वशादिति यत् शादिति । यद्यदा ममकस्य मदीयस्य
हिरण्यसूपसंबन्धिनो यः पितागिरास्तस्य पितुः पुत्रो जायते । तदानीं हे अग्ने
त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयेवे । पष्ठचर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ।
नहुषस्य । एह बंधने । नहिकलिहन्यर्तिलसिभ्य उपच् । उ० ४. ७६. । वृषादि-
त्वादाद्युदात्तत्वं । विशपतिं । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनुपस्य ।
मनेर्निदित्युपच् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । बहुलकाद्वृद्धभावः । शासनी । शिष्यतेऽन-
येति शासनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्ढाणजित्यादिना । पा० ४. १.
१५. । डीप् । लिप्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । ममकस्य । ममेदमित्यर्थे तस्येदमित्यणि
तवकममकावेकवचने । पा० ४. ३. ३. । इत्यसच्छब्दस्य ममकादेशः । संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति वृद्धभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

वाद्दशीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वंद्य ।

चाता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेघं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥

त्वं । नः । अग्ने । तव । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वंद्य ।

चाता । तोकस्य । तनये । गवां । असि । अग्निऽमेघं । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

हे वंद्य वंदनीयाग्ने देव त्वं तव पायुभिस्त्वदीयैः पालनैर्मघोनो धनयु-
क्ताच्चोऽस्मान् रक्ष । तथा तन्वश्च तनूः पुत्रदेहानपि रक्ष । तोकस्यास्मदीयस्य
पुत्रस्य यस्तनयोऽस्मत्पौत्रादिस्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यनिमेघं निरंतरं रक्षमाणः
सावधानो वर्तते तस्मिन्या गावः संति तासां गवां चाता रक्षकोऽसि । ईहणस्य
तवास्मद्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः । शसि श्वयुवमघोनामतद्धिते
। पा० ६. ४. १३३. । इति संप्रसारणं । तन्वः । सुपां सुपो भवंतीति शसो जसा-
देशः । पूर्वसवर्णदीर्घस्य दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति
स्वरितत्वं । शसि द्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषंगाय चतुरक्ष इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृक्काय धायसे कीरेश्चिन्मंचं मनसा वनोपि तं ॥ १३ ॥

त्वं । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषंगाय । चतुः । अक्षः । इध्यसे ।

यः । रातऽहव्यः । अवृक्काय । धायसे । कीरेः । चित् । मंचं । मनसा । वनोपि । तं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्यजमानस्य पायुः पालकः । अन्तरः समीपवर्ती सन् अनिषंगाय रक्षोभिरसंवज्ञाय यज्ञाय चतुरक्षो दिक्चतुष्टयेऽपीन्द्रियस्यानीयज्वालायुक्त इध्यसे । दीप्यसे । अवृक्कायाहिंसकाय धायसे पोषकाय तुभ्यं रातहव्यो दत्तहविष्को यो यजमानोऽस्ति । कीरेश्चिन्स्तोतुरेव सतस्तस्य संवन्धिनं मंचं त्वदीयस्तोत्ररूपं मनसा त्वदीयेन चित्तेन वनोपि । याचसि ॥ यज्यवे । यजिमनिशुंधीत्यादिना । उ० ३. २०. । यजतेयुं प्रत्ययः । पायुः । कृत्वापाजीत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७. ३. ३३. । इति युगागमः । अनिषंगाय । षंज संगे । न विद्यते निषंगोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुरक्षः । चत्वार्यक्षीणि ज्वालारूपाणि यस्यासौ चतुरक्षः । बहुव्रीहौ सकथ्य-
ह्णोः । पा० ५. ४. ११३. । इति समासांतः षच्प्रत्ययः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । धायसे । वहिहाधाज्भ्यश्छंदसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । कीरेः । कृत संशब्दने । अस्माख्यंतादच इरितीप्रत्यये णिलोपे धातो-
रन्त्यलोपश्छांदसः । मंचं । मंचि गुणभाषणे । प्रचाद्यचि कृपादिषु षाठ्ठस्यु-
दात्तत्वं । वनोपि । वनु याचने । तनादिकृज्य उः । प्रत्ययस्वरः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्याहं यद्रेक्खः परमं वनोपि तत् ।

आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्ति प्र दिशो विदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वं । अग्ने । उरुऽशंसाय । वाघते । स्याहं । यत् । रेक्खः । परमं । वनोपि । तत् ।

आध्रस्य । चित् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकं । शास्ति । प्र । दिशः ।

विदुऽन्तरः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वमुरुशंसाय बहुभिः स्तोतव्याय वाधते ऋत्विजे तदुपकारार्थं स्याहं
 स्पृहणीयं परममुत्तमं यदेकृणो धनमस्ति तद्धनं वनोपि । अनुष्ठाता लभता-
 मिति कामयसे । तथा त्वमाग्नस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य
 यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्यभिज्ञैरुच्यसे । तथा
 विदुष्टोऽतिशयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिशुं । पोतः पाकोऽभंको डिभ इत्यभिधा-
 नात् । यास्कोऽप्येवमाह । पाकः पक्तव्यो भवति । नि० ३. १२. । तथाविधं यज-
 मानं प्रशास्ति । प्रकर्षणानुशिष्टं करोपि । तथा दिशः प्राच्यादिकाः प्रशास्ति ।
 त्वदीयशासनाभावेऽनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात् । तथा च श्रूयते । देवा वै देवय-
 जनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति । स भ्रमो दक्षिणादिग्गतोऽग्निना नि-
 वर्तते । तदपि तथैवान्नातं । पथ्यां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजा-
 नन्नग्निना दक्षिणेति । ऐतरेयिणापि तथैवान्नातं । अथो एनं वरमवृणीत
 मयैव प्राचीं दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षिणामिति ॥ उरुशंसाय । शंसु स्तुतौ ।
 शस्यत इति शंसः । कर्मणि घञ् । जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
 स एव शिष्यते । स्याहं । स्पृहासंबन्धि । तस्येदमित्यण् । रेक्णः । रिचिर् विरेचने ।
 रिचैर्धने घिच्च । उ० ४. २००. । इत्यसुन् । चकारानुडागमः । चजोः कु घिण्यतोः
 । पा० ७. ३. ५२. । इति कुत्वं । आग्नस्य । धै तृप्ता । आदेच उपदेशेऽशित्तीत्यात्वं ।
 आतश्चोपसर्गं । पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः । शास्ति । शासु अनुशिष्टौ ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पाकं च प्रशास्ति
 दिशश्च प्रशास्तीत्यत्र चार्थो गम्यते । अतश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्-
 विभक्तिर्न निह्न्यते । विदुष्टः । विद्वच्छब्दात्तरण्यस्सयादीनि छंदसीति भसंज्ञायां
 वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । शासिवसीति षत्वं । तरपः पित्वा-
 दनुदात्तत्वे वसोः स्वरेणोकार उदात्तः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परिं पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षद्वा यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोऽपमा दिवः ॥ १५ ॥

त्वं । अग्ने । प्रयतदक्षिणं । नरं । वर्मेऽइव । स्यूतं । परिं । पासि । विश्वतः ।

स्वादुक्षद्वा । यः । वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजं । यजते । सः । उपऽमा ।

दिवः ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं नरं
 पुरुषं यजमानं विश्वतः सर्वतः परिपासि । सम्यक् पालयसि । तच्च दृष्टान्तः ।
 स्यूतं निष्छिद्रत्वेन सूचिभिः सम्यक् निष्पादितं वर्मेव यथा कवचं युद्धे पालयति
 तद्वत् । स्वादुक्षन्ना स्वाद्वन्नो वसतौ निवासभूते स्वगृहे स्योनकृत् अतिथीनां
 सुखकारी यो यजमानो जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पाद्यं
 यजते । अनुतिष्ठति । स यजमानो दिवः स्वर्गस्योपमा दृष्टान्तो भवति । यथा
 स्वर्गोऽनुष्ठातृन्सुखयति तथा त्वमपृत्विगादीनित्यर्थः ॥ स्यूतं । पिवु तंतुसंताने ।
 निष्ठेति क्तः । यस्य विभापेतीदृप्रतिपेधः । ऋग्वेदः शूडनुनासिके च । पा० ६.
 ४. १९ । इति वकारस्योडादेशः । स्वादूक्षदतीति स्वादुक्षन्ना । क्षदतिरक्षि-
 कर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । निष्पादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं बहुव्रीहौ तु व्यत्ययेन । जीवयाजं । जीवा ऋत्विज इज्यते दक्षिणाभिः
 पूज्यतेऽचेत्यधिकरणे घञ् । कुत्वाभावश्छांदसः । यद्वा जीवैः पशुभिर्याजनं जीव-
 याजः । याजयतेर्घञ् । शेरनिटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भा-
 वाच्चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वाभावः । याथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं । सो-
 पमा । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति संहितायां सोर्लोपः । दिवः । ऊडि-
 दमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ .

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

इमामग्न इत्यन्तयानाहिताग्निरात्विज्यं कृत्वा स्वाग्नावाहुतिं जुहुयात् ।
 ऋत्विजो वृणीतेति खंड एवमनाहिताग्निर्गृह्य इमामग्ने शरणिं मीमृषो नः
 । गृ० सू० १. २३. इति सूचितं । तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्युषिकृन्मर्त्यानां ॥ १६ ॥

इमां । अग्ने । शरणिं । मीमृषः । नः । इमं । अध्वानं । यं । अगाम । दूरात् ।

आपिः । पिता । प्रऽमतिः । सोम्यानां । भूमिः । असि । ऋषिऽकृत् । मर्त्यानां ॥ १६ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मत्संवंधिनीमिमामिदानीं संपादितां शरणिं हिंसां व्रतली-
 परूपां मीमृषः । क्षमस्व । तथा त्वदीयसेवामग्निहोचादिरूपां परित्यज्य दूराद्-

रदेशं यमिममध्वानमंगाम् । वयं गतवन्तः । तमपि क्षमस्वेति शेषः । सोम्यानां
 सोमार्हाणामनुष्ठातॄणां मर्त्यानां त्वमायादिगुणयुक्तोऽसि । आपि । प्रापणीयः ।
 पिता । पालकः । प्रमतिः । प्रकृष्टमननयुक्तः । भूमिः । भ्रामकः कर्मनिर्वाहक
 इत्यर्थः । ऋषिकृत् । दर्शनकारी । अनुजिघृक्षया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः ॥ शरणिं ।
 शृं हिंसायामित्यस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः । मीमृषः । मृष तितिक्षायां ।
 अस्मात्सौ चङि गुणे प्राप्ते नित्यं छंदसीत्युपधा ऋकारस्य ऋकारादेशः । शि-
 लोपद्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसम्बन्धावेत्वदीर्यत्वानि । तिङ्तिङ इति निघातः ।
 अगाम । इण् गतौ । इणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. । इति गादेशः । गति-
 स्थेति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । भूमिः । भ्रमु अनवस्थाने । भ्रमेः संप्र-
 सारणं च । उ० ४. १२२. । इतीन्द्रप्रत्ययः । संप्रसारणे परपूर्वत्वं । इगुपधात्किदित्य-
 नुवृत्तेः कित्वाङ्गुणप्रतिषेधः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

मनुष्वदग्ने अंगिरस्वदंगिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्चुचे ।

अच्छ याद्वा वहा दैव्यं जनमा सादय वहिषि यक्षि च प्रियं ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अंगिरस्वत् । अंगिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्वऽवत् । श्रुचे ।

अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यं । जनं । आ । सादय । वहिषि । यक्षि । च । प्रियं ॥ १७ ॥

हे श्रुचे श्रुद्धियुक्तांगिरः । अंगनशील । हविरादानाय तच्च तच्च गमनशी-
 लाग्ने । अच्छाभिमुख्येन सदने देवयजनदेशे याहि । गच्छ । तच्च चत्वारो
 हस्ताः । मनुष्वत् । यथा मनुरनुष्ठानदेशे गच्छति । अंगिरस्वत् । यथा चां-
 गिरा गच्छति । ययातिवत् । यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति । पूर्ववत् । अन्ये
 च पूर्वपुरुषा यथा गच्छन्ति । यथा मन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् । अथवा
 मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् । गत्वा च दैव्यं देवतासमूहरूपं जन-
 मावह । अस्मिन्कर्मण्यानय । आनीय वहिष्यास्तीर्णे दर्भे आसादय । तान्देवा-
 नुपवेश्य । उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हविर्यक्षि च । देहि ॥ मनुष्वत् । तेन
 तुल्यमिति प्रथमार्थे वा तच्च तस्येवेति पक्षचयं वा वतिः । पा० ५. १. ११५. ११६. ।
 अयस्मयादित्वेन भत्वादुत्पाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । एवमंगिरस्वदित्यादिषु । वहा ।
 द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्यः । यक्षि । लोटि बहुलं छंदसीति शपो
 लुक् । सेहंपिचेति हेरभावग्राहसः । पत्वक्त्वे ॥

साग्निचयने क्रतावुपासंभरणीयायामिष्टावग्नेर्ब्रह्मण्यतः पुरीनुवाक्येतेनाग्न
इत्येषा । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेति खंड एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते
जातवेदो नमश्च । आ० ४. १. इति सूचितं । तामेतां सूक्तेऽष्टादशीमृचमाह ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यत्ते चकृम विदा वा ।

उत प्र शेष्यभि वस्यो अस्मान्सं नः सृज सुमत्या वाजंवत्या ॥ १८ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । वावृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते । चकृम । विदा । वा ।

उत । प्र । नेपि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सं । नः । सृज । सुऽमत्या । वा-
जऽवत्या ॥ १८ ॥

हे अग्ने । एतेनास्तत्रयुक्तेन ब्रह्मणा मंत्रेण वावृधस्व । अभिवृद्धो भव ।
शक्ती वा विदा वा । अस्मदीयशक्त्या चास्मदीयज्ञानेन च । ते तव यत्सोचं
चकृम । वयं कृतवन्तः । एतेन ब्रह्मणेति पूर्वचान्वयः । उत अपि चास्मान-
नुष्ठानृन् वस्यो वसुमत्तरत्नलक्षणं श्रेयः प्रणेषि । प्रकर्षेण प्रापय । नोऽस्मान्वा-
जवत्या प्रभूतान्नयुक्त्या सुमत्यानुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्या संसृज । संयोजय ॥
वावृधस्व । वृधु वृद्धौ । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । द्विर्भावह-
लादिशेषोरदत्वानि । अभ्यासस्य संहितायां दीर्घश्छांदसः । शक्ती । सुपां सुलुगि-
त्यादिना तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । क्तिनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । विदा । सा-
वेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । नेपि । णीञ् प्रापणे । बहुलं छंदसीति शपो
लुक् । उपसर्गादसमास इति णत्वं । सुमत्या । मन्क्तिनित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं
प्रथमाध्याये प्रपंचितं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचचिंशो वर्गः ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणीति पंचदशचं द्वितीयं सूक्तं । आंगिरसो हिरण्यरूप
चपिः । चिपुष् छंदः । इंद्रो देवता । इंद्रस्य पंचोनेत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे
मार्घ्यदिने सवने निष्केवल्यशस्त्र इंद्रस्य नु वीर्याणीति निविज्ञानीयं सूक्तं ।
निष्केवल्यस्येति खंड इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्री निविदं दध्यात् । आ० ५,
१५. इति ॥ विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्र एतद्विनियुक्तं । विषुवादिवा कीर्त्य इति
खंडे सूचितं । इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्री निविदं शस्त्रा । आ० ८, ६. इति ॥

महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतदेव विनियुक्तं । राशंतरो दक्षिणः पक्ष इति खंडे चतस्रः
सतीः षड् बृहतीः करोतींद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचंमिति ॥ तत्र प्रथमामुचमाह ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वृज्जी ।

अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वृक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥ १ ॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं । यानि । चकार । प्रथमानि । वृज्जी ।

अहन् । अहिं । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वृक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानां ॥ १ ॥

वृज्जी वज्रयुक्त इंद्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वीर्याणि पराक्रम-
युक्तानि कर्माणि चकार । तस्येंद्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रववीमि । कानि
वीर्याणीति तदुच्यते । अहिं मेघमहन् । हतवान् । तदेतदेकं वीर्यं । अनु पश्चादपो
जलानि ततर्द । हिंसितवान् । भूमौ निपातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यं ।
पर्वतानां संबन्धिनीर्वृक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिनत् । भिन्नवान् । कूल-
व्यकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यं । एवमुत्तरचापि द्रष्टव्यं ॥
वीर्याणि । भूर वीर विक्तांतौ । एयंतादचो यदिति यत् । खेरनिदीति शिलोपः ।
तिस्त्वरितमिति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वे
हि सुशब्देन बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्दी-
रवीर्यौ चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते यतोऽनाव इत्या-
द्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति । अतः परिशेषात्तिस्त्वरितमिति प्रत्ययस्य
स्वरितत्वमेव । वोचं । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति चुरङादेशः । बहुलं छंद-
स्यमाङ्गोगेऽपीत्यहभावः । चकार । णलि लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
यवृत्तयोगादनिघातः । अहन् । लङीतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याब्ध्य इति तकार-
लोपः । अहिं । आङ्पूर्वाङ्गतेराङि ग्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । उ० ४. १३९ । इत्यीण-
प्रत्ययः । आङी ह्रस्वत्वं च । चशब्देन वेजो ङित् समाने ख्यश्चोदात्त इति ङित्त्वं
पूर्वपदोदात्तत्वं चानुकृष्यते । ततष्टिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वं । ततर्द । उतृदिर् हिं-
सानादरयोः । तिङ्गतिङ इति निघातः । वृक्षणाः । वृक्ष रोपे । कुधमंडार्थेभ्यश्च
। पा० ३. २. १५१. इति युच् । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अहन्नहिं पर्वते शिथ्रियाणं तृष्टासै वज्रं स्वयं ततश्च ।

वाय्वा इव धेनवः स्यंदमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥

अहन् । अहिं । पर्वते । शिथ्रियाणं । तृष्टा । अस्मै । वज्रं । स्वयं । ततश्च ।

वाय्वाः ऽइव । धेनवः । स्यंदमानाः । अंजः । समुद्रं । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वते शिथ्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन् । हतवान् । अस्मा इन्द्राय स्वयं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं तृष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततश्च । तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यंदमानाः प्रस्रवणयुक्ता आपः समुद्रमंजः सम्यगवजग्मुः । प्राप्ताः । तत्र दृष्टांतः । वाय्वा वत्सान्प्रति हंभारवोपेता धेनव इव । यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ शिथ्रियाणं । श्रिज् सेवायां । लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषेयङादेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । स्वयं । ऋ गतौ । अस्मात्सुपूर्वाहलोर्यदिति एयत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । यद्वा स्तु शब्दोपतापयोरित्यस्मात् एयति पूर्ववद्बृद्धभावः । तित्स्वरिति मिति स्वरितत्वं । वाश्यंत इति वाय्वाः । वायु शब्दे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । जग्मुः । उसि गमहनेत्युपधालोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वृषायमाणो ऽवृणीत सोमं चिकटुकेष्वपिबत्सुतस्य ।

आ सायकं मघवाद्दत्त वज्रमहन्नेन प्रथमजामहीनां ॥ ३ ॥

वृष ऽयमाणः । अवृणीत । सोमं । त्रिऽकटुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ।

आ । सायकं । मघ ऽवा । अद्दत्त । वज्रं । अहन् । एनं । प्रथमऽजां । अहीनां ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरन्निद्रः सोममवृणीत । वृतवान् । चिकटुकेषु । ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकटुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबत् । पीतवान् । मघवा धनवानिन्द्रः सायकं बंधकं वज्रमादत्त । स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् । हतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । कर्तुः क्वङ् सलोपश्च । पा०

३. १. ११.। इति क्यङ् । अकृतावर्धातुकयोरिति दीर्घः । अदुपदेशजातोरन्तो-
दात्तत्वे क्यङ्ताजातोरन्तोदात्तत्वं । सायकं । पिञ् बंधने । सिनोतीति सायकः ।
खुल । लिख्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । प्रथमजां । प्रथमं जायत इति प्रथमजाः ।
जनसनखनक्रमगमो विद् । विद्वनोरित्यात्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यदिद्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।

आसूर्यं जनयन्धामुपासं तादीन् शब्दं न किला विविक्ते ॥ ४ ॥

यत् । इद् । अहन् । प्रथमऽजां । अहीनां । आत् । मायिनां । अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत् । सूर्यं । जनयन् । धां । उपसं । तादीन् । शब्दं । न । किल । विविक्ते । ॥ ४ ॥

उत अपि च हे इद् यद्यदाहीनां मेधानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं
मेघमहन् । हतवानसि । आत् तदनन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संव-
धिनीमायाः प्रामिनाः । प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनन्तरं सूर्यमुपासमुपःकालं
द्यामाकाशं च जनयन् उत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तते ।
तादीन् । तदानीमावरकांधकाराभावाच्छब्दं घातकं वैरिणं न विविक्ते किल ।
त्वं न लब्धवान्खलु ॥ अहन् । हन्तेर्लङि हस्त्राभ्य इति सिलोपः । अडागम
उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मायिनां । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिपु पाठाद्वी-
ह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६.। इति मत्वर्थीय इति । अमिनाः । मीज् हिंसायां ।
क्रियादिकः । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१.। इति ह्रस्वत्वं । तादीन् । तदानी-
मित्यस्य पृषोदरादित्वाङ्गविपर्ययः । किल । निपातस्येति दीर्घत्वं । विविक्ते ।
विद् लामे । क्रादिनियमात्प्राप्त इद् व्यत्ययेन न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अहन्वृचं वृचतरं व्यसमिन्द्रो वजेण महता वधेन ।

स्कंधासीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृचं । वृचऽतरं । विऽअसं । इद् । वजेण । महता । वधेन ।

स्कंधासिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रो वजेण संपादितो यो महान्वधस्तेन वजेण वृचतरमतिशयेन लो-

कानामावरकर्मधाररूपं । यद्वा वृत्रावरणैः सर्वाञ्छ्वन्नतरति तं वृत्रमेतेना-
मकमसुरं व्यंसं विगतांसं छिन्नबाहुयेथा भवति तथाहन् । अंसच्छेदने
दृष्टांतः । कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कंधांसीव । यथा
वृक्षस्कंधाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सत्यहिर्वृत्रः पृथिव्या उपर्युपपृक् सामीप्येन
संपृक्तः शयते । शयनं करोति । छिन्नकाष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः ॥ वृत्रतरं । वृत्तु
वर्तने । स्थायितं चीत्यादिना भावे रक्प्रत्ययातो वृत्रशब्दः । वृत्रेणावरणेन सर्वं
तरतीति वृत्रतरः । तरतेः पचाद्यच् । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
तरपि तु व्यत्ययेन । व्यंसं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण
इति स्वरितत्वं । वधेन । हनश्च वध इति भावेऽप् । तत्संनियोगेन धातोर्वधा-
देशः । स चांतोदात्तः । अंत्यस्याकारस्यातो लोप इति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
प्रत्ययस्योदात्तत्वं । विवृक्णा । ओत्रश्च छेदने । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषे-
तीट्प्रतिषेधः । ओदितश्च । पा० ८. २. ४५. । इति परत्वान्निष्ठानत्वं । ततो ब्रश्च-
स्जेति षत्वे प्राप्ते निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेद्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः । पा० ८. २. ६. ६. ।
इति नत्वस्य सिद्धत्वेन म्ल्यपरत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव
। पा० ८. २. १. । इति चोः कुरिति कुत्वं । शेषश्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । गति-
रन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । शयते । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ।
पृथिव्याः । उदात्तयणो हलपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षट्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमुच्यमाह ॥

अयो॒ज्वे॒व दु॒र्मद॒ आ हि जु॒ह्वे म॒हावी॒रं तु॒विबा॒धमृ॒जीषं ।

नाता॒रीद॒स्य॒ समृ॒तिं व॒धानां॑ सं रु॒जानां॑ पिपि॒य इ॒दं श॒त्रुः ॥ ६ ॥

अयो॒ज्वाऽइ॒व दुः॒मदः॑ । आ । हि । जु॒ह्वे म॒हाऽवी॒रं । तु॒विऽबा॒धं । ऋ॒जीषं॑ ।

न । अ॒ता॒री॒त् । अ॒स्य । संऽऽमृ॒तिं । व॒धानां॑ । सं । रु॒जानां॑ । पिपि॒ये । इ॒दं॑ श॒त्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रोऽयोज्वेव योद्धुरहित इवेदं जुह्वे हि ।
आहूतवान्बलु । कीदृशमिदं । महावीरं । गुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतं । तुविबाधं ।
वहूनां वाधकं । ऋजीषं । शत्रूणांमपार्जकं । अस्येदंशत्रुस्य संबंधिनो ये शत्रु-
वधाः सन्ति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् । पूर्वोक्तो दुर्मदस्त्रीतु ना-

शक्नोत् । इन्द्रशत्रुः । इन्द्रः शत्रुघातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्र इन्द्रेण हतो नदीषु
 पतितः सन् रुजाना नदीः संपिपिषे । सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकाना-
 वृषतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपापाणादिकं च चूर्णीभूत-
 मित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरप-
 दांतोदात्तत्वं । समासांतविधेरनित्यत्वान्नद्युतश्च । पा० ५. ४. १५३. इति क्वभावः ।
 जुह्ने । ज्ञेज् स्पृह्यायां शब्दे च । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. इति संप्रसारणं ।
 उवङादेशभावश्चादंसः । यद्वा छंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां हुश्रुवोः सार्व-
 धातुके । पा० ६. ४. ८७. इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
 लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा ह्याजुह्वान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न
 चैवं सति सातये हुवे वामित्यादावपि तथा स्यादिति । वाच्यं । अनेकाच्चा-
 भावात् । अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । हि चेति
 निधातप्रतिषेधः । महावीरं । महांश्चासौ वीरश्च महावीरः । आन्महतः । पा०
 ६. ३. ४६. इत्यात्वं । तुविबाधं । बाधु विलोडने । तुवीन्प्रभूतान्वाधत इति
 तुविबाधः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । समृतिं । तादौ चेति गतेः ।
 प्रकृतिस्वरत्वं । रुजानाः । रुजो भंगे । रुजंति कूलानीति रुजाना नद्यः । रुजाना
 नद्यो भवंति रुजंति कूलानि । नि० ६. ४. इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् ।
 तुदादिभ्यः शः । नुमभावश्चादंसः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकर-
 णस्वरः । पिपिषे । पिप्पू संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इन्द्रशत्रुः । बहुव्रीहौ पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वध्निः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुषा वृत्रो अशयद्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इंद्रं । आ । अस्य । वज्रं । अधि । सानौ । जघान ।

वृष्णः । वध्निः । प्रतिमानं । बुभूषन् । पुरुषा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपाद्वज्रेण छिन्नत्वात्पादरहितः । अहस्तो हस्तरहितो वृत्र इन्द्रमुद्दिश्यापु-
 तन्यत् । पृतनां युद्धमच्छत् । वेपाधिक्येन बहुधा विद्योऽपि युद्धं न परित्यक्त-
 वानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानौ पर्वतसानुसदृशे
 प्रौढस्त्वधेऽप्युपरि वज्रमाजघान । इंद्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि

युद्धेच्छायां दृष्टांतः । वध्निच्छिन्नमुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषां-
 तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् । प्राप्नुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति
 शेषः । स वृत्रः पुरुचा बहुष्ववयवेषु व्यस्तो विविधं क्षिप्रस्ताडितः सन् अशयेत् ।
 भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बहुव्रीहौ पादशब्दस्यान्त्यलोपश्चादंसः । अहस्तः ।
 बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । सुप आत्मनः क्यच् ।
 क्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । बुभूषन् । सनि महगुहोश्च । पा० ७. २. १२. इतीदृ-
 प्रतिषेधः । पुरुचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं । पा० ५. ४.
 ५६. इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । अशयेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति
 शपो लुगभावः । व्यस्तः । असु क्षेपण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीदृ-
 प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्येण
 इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।

याश्चिद्वृचो महिना पर्यतिष्ठतासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

नदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः । अति । यंति । आपः ।

याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः । पत्सुतःऽशीः ।

बभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुषां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रमापो जलान्यतियंति । अति-
 क्रम्य गच्छन्ति । तत्र दृष्टांतः । भिन्नं बहुधाभिन्नकूलं नदं न । सिंधुमिव । तथा
 वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्तातिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्य
 आपः । मनो रुहाणाः । नृणां चित्तमारोहन्त्यः । पुरा वृत्रे जीवति सति तेन
 निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवन्ति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते ।
 मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लंघ्य प्रवहन्ति । तदा वृष्टिलाभेन
 तु मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्द्धेन स्पष्टीक्रियते । वृत्रो जीवनदशायां
 महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चिद्या एव मेघगता आपः पर्यतिष्ठत् । परिवृष्य
 स्थितवान् । अहिवृचो मेघस्तासामपां पत्सुतःशीः पादस्याधःशयानो बभूव ।
 यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यहिवृचस्याभिलंघितत्वात्पादस्याधःशयनमुपपद्यते ॥

भिन्नं । रदाभ्यां निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२. । इति नत्वं । अमुया । सुपां सुलु-
गिति सप्तम्या याजादेशः । शयानं । शीङः सार्वधातुके गुणः । पा० १. ४. २१. ।
धातोर्दिङ्वाहसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह वीजजन्मनि
प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शप् प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अनित्यमागम-
शासत्रमिति वचनानुगभावः । अदुपदेशाहसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे
प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पूजायां । इत्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः ।
व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा महिना महिम्ना । महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पा-
ठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्जेतीमनिच्प्रत्ययः । ढेरिति टि-
लोपः । चित इयंतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽहोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण
तस्योदात्तत्वं । मकारलोपश्छांदसः । पत्सुतःशीः । पादस्याधः शेत इति पत्सु-
तःशीः । क्षिप् चेति क्षिप् । तसि पद्वनित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शस्त्र-
भृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति शलादोषणीत्यत्रापि दोषनादेशो
भवति । पा० ६. १. ६३. । इत्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छांदसः । यद्वा
पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृत इतराभ्योऽपि दृश्यते । पा० ५. ३. १४. ।
इति सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छांदसः ॥

नवमीमृचमाह ॥

नीचावया अभववृचपुचंद्रौ अस्या अव वर्धजभार ।

उत्तरा सूरधरः पुच आसीद्वानुः शये सहवत्ता न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयोः । अभवत् । वृचऽपुचा । इंद्रः । अस्याः । अव । वर्धः । जभार ।

उत्तराऽवयोः । सूरः । अधरः । पुचः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्ता । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृचपुचा वृचः पुचो यस्या मातुः सेयं माता वृचपुचा नीचावया न्यभावं
प्राप्ता हताभवत् । पुचं प्रहारादक्षितं पुचदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः ।
तदानीमयमिंद्रोऽस्या मातुरवाधोभागे वृचस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं
जभारः प्रहृतवान् । तदानीं सूमातोत्तरोपरिस्थितासीत् । पुचस्त्वधोभागस्थित
आसीत् । सा च दानुर्दानवी वृचमाता शये । मृता शयनं कृतवतीति तत्र
दृष्टान्तः । धेनुर्लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्ता न । यथा वत्ससहिता शयनं करोति
तद्वत् ॥ नीचावयाः । वेति खादतीति वयो बाहुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः ।

युद्धेच्छायां दृष्टांतः । वध्मिच्छन्मुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषा-
 तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं वुभूषन् । प्राप्नुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति
 शेषः । स वृचः पुरुषा बहुष्ववयवेषु व्यस्तो विविधं क्षिप्रस्ताडितः सन् अशयत् ।
 भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बहुव्रीहौ पादशब्दस्यान्त्यलोपश्चादंसः । अहस्तः ।
 बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । सुप आत्मनः क्यच् ।
 क्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । वुभूषन् । सनि ग्रहगुहोश्च । पा० ७. २. १२. । इतीद-
 प्रतिषेधः । पुरुषा । देवमनुष्यपुरुषपुरुर्मर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलं । पा० ५. ४.
 ५६. । इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति
 शपो लुगभावः । व्यस्तः । असु क्षेपण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीदः
 प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्भेदः
 इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

नदं न भिच्चममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।

याश्चिद्वृचो महिना पर्यतिष्ठतासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

नदं । न । भिच्चं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः । अति । यंति । आपः ।

याः । चित् । वृचः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः । पत्सुतःऽशीः ।

वभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुषां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृचमापो जलान्यतियंति । अति-
 क्रम्य गच्छंति । तच्च दृष्टांतः । भिच्चं बहुधाभिन्नकूलं नदं न । सिंधुमिव । तथा
 वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छंति तद्वत् । कीदृश्य
 आपः । मनो रुहाणाः । नृणां चित्तमारोहन्त्यः । पुरा वृचे जीवति सति तेन
 निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवंति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते ।
 मृते तु वृचे निरोधरहिता आपो वृचशरीरमुल्लंघ्य प्रवहंति । तदा वृष्टिलभेन
 तु मनुष्यास्तुष्यंतित्यर्थः । तदेतदुत्तरार्द्धेन स्पष्टीक्रियते । वृचो जीवनदशायां
 महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चिद्या एव मेघगता आपः पर्यतिष्ठत् । परिवृत्य
 स्थितवान् । अहिर्वृचो मेघस्तासामपां पत्सुतःशीः पादस्याधःशयानो वभूव ।
 यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यङ्गिर्वृचस्याभिलंघितत्वात्पादस्याधःशयनमुपपद्यते ॥

भिन्नं । रदाभ्यां निष्ठातोऽनः । पा० ८. २. ४२. । इति नत्वं । अमुया । सुपां सुलु-
 गिति । सप्तम्या यांजदेशः । शयानं । शीङः सार्वधातुके गुणः । पा० १. ४. २१. ।
 धातोर्ङिच्चाससार्वधातुकात्तुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुहः वीजजन्मनि
 प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अनित्यमागम-
 शासन्नमिति वचनान्मुगभावः । अदुपदेशाससार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे
 प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पूजायां । इत्सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः ।
 व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा महिना महिन्ना । महच्छन्दस्य पृथ्वादिषु पा-
 ठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेतीमनिच्प्रत्ययः । टेरिति टि-
 लीपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽस्योपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण
 तस्योदात्तत्वं । मकारलोपश्छांदसः । पत्सुतः शीः । पादस्याधः शेत इति पत्सु-
 तः शीः । किप् चेति किप् । तसि पहनित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शस्प्र-
 भृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति शलादोषणीत्यत्रापि दोषनादेशो
 भवति । पा० ६. १. ६३. । इत्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छांदसः । यद्वा
 पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृत इतराभ्योऽपि दृश्यते । पा० ५. ३. १४. ।
 इति सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छांदसः ॥

नवमीमृचमाह ॥

नीचावयाः अभववृचपुचंद्रोऽस्या अव वधर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुच आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृचऽपुचा । इंद्रः । अस्याः । अव । वधः । जभार ।

उत्तराऽवयाः । सूरः । अधरः । पुचः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृचपुचा वृचः पुचो यस्या मातुः सेयं माता वृचपुचा नीचावया त्र्यम्भावं
 प्राप्ता हताभवत् । पुचं प्रहारादक्षितं पुचदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः ।
 तदानीमयमिन्द्रोऽस्या मातुरवाधोभागे वृचस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं
 जभारः । प्रहृतवान् । तदानीं सूर्मातोत्तरोपरिस्थितासीत् । पुचस्त्वधोभागस्थित
 आसीत् । सा च दानुर्दानवी वृचमाता शये । मृता शयनं कृतवतीति तच्च
 दृष्टांतः । धेनुर्लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न । यथा वत्ससहिता शयनं करोति
 तद्वत् ॥ नीचावयाः । वेति खादतीति, वयो बाहुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः ।

न्यचौ वयसौ यस्याः सा नीचावयाः । न्यचश्चादुत्तरस्या विभक्तेः सुपां सुपो भवंतीति तृतीयैकवचनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । अंचेष्ट्वं-
दस्यसर्वनामस्थानमिति तस्योदात्तत्वं । समासे लुगभावश्चांदसः । बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा नीचौ निकृष्टौ वयसौ यस्याः सा । पूर्वपदस्य दीर्घ-
श्चांदसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । असुनि हन्तिर्वधादेशः । निज्वादाद्युदात्तत्वं ।
जभार । हयहोर्भे इति भवं । सूः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते गर्भं विमुच-
तीति सूमाता । क्तिप् चेति क्तिप् । दानुः । दो अवखंडने । दाभाभ्यां नुः । उ०
३. ३२. । शये । लटि लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७. १. ४. १. । इति तलोपे ।
शीङः सार्वधातुक इति गुणेऽयादेशः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ।

वृचस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिंद्रशचुः ॥ १० ॥

अतिष्ठंतीनां । अनिऽवेशनानां । काष्ठानां । मध्ये । निऽहितं । शरीरं ।

वृचस्य निण्यं । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घं । तमः । आ । अशयत् । इंद्रशचुः ॥ १० ॥

वृचस्य शरीरमापो विचरन्ति । विशेषेणोपर्याक्रम्य प्रवहन्ति । कीदृशं शरीरं ।
निण्यं । निर्नामधेयं । अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते ।
एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानामपां मध्ये निहितं निक्षिप्तं । कीदृशानां काष्ठानां ।
अतिष्ठंतीनां । स्थितिरहितानां । अनिवेशनानां । उपवेशनरहितानां । प्रवह-
णस्वभावत्वादेतासां मनुष्यवन्न कापि स्थितिः संभवति । इंद्रशचुर्वृचो जलमध्ये
शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमो दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथाशयत् ।
सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठंतीनां । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनिवेशनानां ।
निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं स्थानं । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् ।
तद्रहितानां । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । क्रात्वा स्थिताः काष्ठाः ।
पृषोदरादि । निहितं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अच यास्तुः ।
अतिष्ठंतीनामनिविशमानानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
मेघः । शरीरं शृणोतेः शस्त्रातेर्वा । वृचस्य निण्यं निण्यमं विचरन्ति विजानंत्याप
इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिंद्रशचुरिंद्रोऽस्य शमयिता वा शत-

यिता वा तस्मादिदं शब्दः । तत्को वृचो मेघ इति नैरुक्तास्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहा-
सिका । नि० २. १६. १ इति ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां विलमपिहितं यदासीत् वृचं जघन्वा अप तद्ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । अहिगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव गावः ।

अपां विलं । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । वृचं । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वृचः पतिः स्वामी यासामपां ता दास-
पत्नीः । अत एवाहिगोपाः । अहिर्वृचो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम
स्वच्छदेन यथा न प्रवर्हति तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टीक्रियते । आपो नि-
रुद्धा अतिष्ठन्निति । तच्च दृष्टान्तः । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा
अपहत्य विले स्थापयित्वा विलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां
यद्विलं प्रवहणद्वारमपिहितं वृचेण निरुद्धमासीत् । तद्विलं प्रवहणद्वारं वृचं
जघन्वान्तवा निद्रोऽपववार । अपवृतमकरोत् । वृचकृतमपां निरोधं परिहृत-
वान् । अत्र यास्कः । दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्य-
हिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव
निर्हसितोपसर्गं आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वनिग्भवति
पणिः पणनाद्वनिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां विलमपिहितं यदासीत् । विलं भ्रं
भवति विभर्तुर्वृचं जघ्निवानपववार तद्वृचो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यद्वृ-
णोत्तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । यद्वर्तते तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते ।
यद्वर्धते तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । नि० २. १७. १ इति ॥ दासपत्नीः ।
दसुः उपक्षये । दासयतीति दासो वृचः । पचाद्यच् । चित इत्यन्तोदात्तत्वं । दासः
पतिर्यासां विभाषा सपूर्वस्य । पा० ४. १. ३४. १ इति ङीप् । तत्संनियोगेनेकारस्य
नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा दासस्य पालयिष्यः । पत्यावैश्वर्य-
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अहिगोपाः । गुपूः रक्षणे । गोपायतीति गोपाः ।
आयादय आर्द्धधातुके वा । प्रा० ३. १. ३१. १ इत्यायप्रत्ययः । ततः क्तिप् । अती-

लोपः । वेरपृक्तलोपादलि लोपो बलीयानिति पूर्वं यकारलोपः । न चाचः परस्मिन्नित्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदांतद्विवर्चनेति प्रतिषेधात् । अहिर्गोपा यासां । पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः । रुधिर आवरणे । ऋषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. इति निघातकारस्य धकारः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जघन्वान् । हंतिर्लिटः कसुः । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुलं । ऋादिनियमप्राप्तयेटो विभाषा गमहनेत्यादिना । पा० ७. २. ६६. । विकल्पविधानादभावः । संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अथ्यो वारो अभवस्तर्दिद्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिंधून् ॥ १२ ॥

अथ्यः । वारः । अभवः । तत् । इंद्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ।

अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोम । अवं । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिंधून् ॥ १२ ॥

सृके वज्रे । सृको वृक् इति वज्रनामसु पठितत्वात् । देवो दीप्यमानः सर्वा-
युधकुशल एकोऽद्वितीयो वृचो यद्यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् । प्रतिकूलत्वेन प्रहत-
वान् । तत्तदानीं त्वमथ्यो वारोऽश्वसंबन्धी वालोऽभवः । यथाश्वस्य वालीऽना-
यासेन मक्षिकादीन्निवारयति तद्वद्वृचमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किंच
गाः पणिनापहतास्त्वमजयः । जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयः ।
जितवान् । तथा च तैत्तिरीयाः । तदा हतपुत्र इत्यस्मिन्बुपाख्याने समामनन्ति ।
स यज्ञवेशं कृत्वा प्रास हा सोममपिवदिति । सप्त सिंधून् । इमं मे गंग
इत्यस्यामृच्यान्नाता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नदीः सर्तवे सन्तु प्रवाहखूपेण गन्तु-
मवासृजः । त्यक्तवान् । वृचकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अथ्यः ।
अश्वे भवः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वारयति दंशमश-
कानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलकादिवाह्यत्वविकल्पः । वृषादिवादाद्युदात्तत्वं ।
प्रत्यहन् । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनु-
दात्तत्वं । अजयः । गा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य तिङ्गितिङ् इति नि-
घातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्माददेशा वक्तव्या इति वचनात् ।
सर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । निन्नादाद्युदात्तत्वं ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्वादुनिं च ।

इंद्रश्च यद्युयुधाते अहिंश्चोत्तापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥ १३ ॥

न। अस्मै। विऽद्युत्। न। तन्यतुः। सिसेध। न। यां। मिहं। अकिरत्। द्वादुनिं। च।

इंद्रः। च। यत्। युयुधाते इति। अहिः। च। उत्त। अपरीभ्यः। मघवा। वि।

जिग्ये ॥ १३ ॥

इंद्रं निषेधुं वृचो यां विद्युदादीन्मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽथेनं निषेधुम-
शक्ताः । सोऽयमर्थोऽनेन मंत्रेणोच्यते । अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विद्युन्न सिषेध ।
इंद्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिमकिरत् । वृचो
विक्षिप्तवान् । सापि वृष्टिर्न सिषेध । द्वादुनिं चाशनिमपि यां वृचः प्रयुक्तवान्
सापि न सिषेध । इंद्रश्चाहिंश्चंद्रवृचावुभावपि यद्यदा युयुधाते । युद्धं कृतवन्तौ ।
तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वचान्वयः । उत्त अपि च मघवा धन-
वानिन्द्रोऽपरीभ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि वृचनिर्मितानां मायानां सकाशाद्बि-
जिग्ये । विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । पिधु गत्यां । मिहं । मिह सेचने ।
मेहति । सिंचतीति मिद् वृष्टिः । क्षिप् चेति क्षिप् । अकिरत् । कृ विक्षेपे ।
नुदादिभ्यः शः । श्रुत इडात्तोरितीत्वं । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
युयुधाते । युध संप्रहारे । लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । सन्निटोर्जेः । पा० ७. ३.
५७. इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुर्व ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अहेयैतारं कर्मपश्य इंद्र हृदि यत्ते जमुषो भीरगच्छत् ।

नवं च यन्ववतिं च सर्वतीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः। यातारं। कं। अपश्यः। इंद्र। हृदि। यत्। ते। जमुषः। भीः। अगच्छत्।

नवं। च। यत्। नवतिं। च। सर्वतीः। श्येनः। न। भीतः। अतरः। रजांसि ॥ १४ ॥

माहे इंद्र जमुषो वृचं हतवतस्त्व हृदि चित्ते यद्यदि भीरगच्छत् । न हतवान-
सीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् । तर्ह्येहैवृचस्य यातारं हंतारं कर्मपश्यः । ततोऽन्यं

कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषान्तरस्याभावान्मो भूत्व भयमित्यर्थः ।
 यद्यस्मात्कारणात् न च नवतिं च स्रवंतीरेकोनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीः
 प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकान्यतरः । तीर्णवानसि । तत्र दृष्टांतः । श्येनो न ।
 श्येननामको बलवान्पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते । तद्वयं मा
 भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाप्तातं । इंद्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति
 मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छदिति । तैत्तिरीयाश्चामनंति । इंद्रो वृत्रं हत्वा
 परां परावतमवगच्छदपराधमिति स मन्यमान इति ॥ हृदि । पद्मिन्यादिना
 हृदयशब्दस्य हृददेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । जघ्मः । हन्तेर्लिटः
 क्तुः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । शासिवसिष-
 सीनां चेति पत्वं । न च पत्वतुकोरसिद्धः । पा० ६. १. ८६. । इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात्
 पत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. १. ८६.
 ६. । इत्यसिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । न चासिद्ध-
 वदत्रा भादिति संप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः । भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि
 षष्ठ्येकवचने । उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वं । स्रवंतीः । सु गतौ ।
 शप्श्यन्तीर्नित्यं । पा० ७. १. ८९. । इति नुमागमः । शपः पिह्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
 लसार्वधातुक्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । अतरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

इंद्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृंगिणो वज्रवाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता वभूव ॥ १५ ॥

इंद्रः । यातः । अवऽवसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृंगिणः । वज्रऽवाहुः ।

सः । इत् । ऊं इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनां । अरान् । न । नेमिः । परि । ता ।

वभूव ॥ १५ ॥

वज्रवाहुरिंद्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जंगमस्याव-
 सितस्यैकैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शांतस्य शृंगराहित्येन प्रहरणादाव-
 प्रवृत्तस्याश्वगर्भादेः शृंगिणः शृंगोपेतस्योयस्य महिषवल्लीवर्दादेश राजभूत् ।
 सेदु स एवंप्रवृत्तचर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति । निवसति । ता तानि
 पूर्वोक्तानि जंगमादीनि सर्वाणि परिवभूव । व्याप्नवान् । तत्र दृष्टांतः । अरान्

नेमिः । यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिररात्राभौ कीलितान्काष्ठविशेष-
 षान्वाप्नोति तद्वत् ॥ यातः । या प्रापणे । याति गच्छतीति यात् । लटः शतृ ।
 सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सः । सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सो-
 लोपः । ता । शेषद्वंद्वसि बहुलमिति शेलोपः । वभूव । भवतेर्लिटो णलि
 भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. । इत्यभ्यासस्यात्वं । कृताकृतप्रसंगितया वुगागमस्य नि-
 त्यत्वाद्बुद्धेः पूर्वं वुगागमः । यद्वा । इधिभवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. । इति लिटः
 कित्वाद्बुद्धभावः । न चासिद्धवद्वा भादिति तस्यासिद्धत्वादुवङ्गदेशः शङ्कनीयः ।
 वुग्युटावुवङ्ग्यणोः सिद्धौ भवतः । पा० ६. ४. ८८. १. । इति तस्य सिद्धत्वात् । तिङ्-
 तिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकथीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
 धुरंधरेण साम्बणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
 प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । त्वमग्ने प्रथम इति सप्तमानुवाके पंच सूक्तानि ।
 तत्रैतायामेति तृतीयं सूक्तं पंचदशर्चं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयांगिरसो
 हिरण्यसूप ऋषिः । अनुक्तत्वादिदो देवता । त्रिष्टुप् छंदः ॥ एतत्पुनः क्रमशः ।
 गोसववीवधंयोर्निष्केवत्स एतायामेति सूक्तं विनियुक्तं । तथा च सूचितं । अति-
 मूर्तिना यस्यमाण इति खंडे गोसववीवधौ पशुकाम इन्द्र सोममेतायामेति
 मध्यंदिने । आ० ९. ८. । इति ॥ तत्र प्रथमामुचमाह ॥

एतायामोप गन्थं इन्द्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥ १ ॥

आ । इत् । अयाम् । उप । गन्थं । इन्द्रं । अस्माकं । सु । प्रमतिं । वावृधाति ।

अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवां । केतं । परं । आवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवं कथयन्ति । हे देवा गन्थं, पणिनामकेनासुरेणापहृता अस्मदीया गाः प्राप्नुमिच्छन्तो यूयमेत । आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयमिन्द्रं गवानयनक्षममुपायाम । प्राप्नुवाम । स चन्द्रोऽनामृणो हिंसकरहितः सन्नस्माकं देवानां प्रमतिं गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिं सु वावृधाति । सुषु वर्धयति । आत् अनन्तरं स इन्द्रोऽस्य रायो धनस्य गवां गोरूपस्य संवधि परं केतमुत्कृष्टं ज्ञानं नोऽस्माकं कुविदावर्जते । अधिकं प्रापयति ॥ इत् । इण् गतौ । अदा-
दित्वाच्छपो लुक् । अयाम् । एतेर्लोडुत्तमवहुवचन आडुत्तमस्य पित्रेत्याडागमः । पित्रज्ञावात्सार्वधातुकलक्षणे गुणेऽयादेशः । न चेणो यण् । पा० ६. ४. ८१. इति यणादेशः । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त इति वचनात्तस्येयडादेशापवाद-
त्वात् । अतः परत्वाद्गुणेन यणादेशो बाध्यते । पित्रज्ञावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । गन्थं । गा आत्मन इच्छन्तः । सुप आत्मनः क्वजिति गोशब्दात्कर्मणः क्वच् । वान्तो यि प्रत्यय इत्यवादेशः । प्रत्ययांताच्चातोर्लटः शतृ । तस्यादुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रमतिं । मन्यतेः क्तिन्यनुदात्तो-
पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । वावृधाति । वृधु वृद्धौ । लेट्याडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । संहितायामभ्यासस्य दीर्घग्यादंसः । अनामृणः । मृण हिंसायां । मृणन्ति हिंसन्तीति मृणाः । इगुपेध-
लक्षणः कः । न संत्यामृणा अस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अस्य रायः । ऊडिदमित्युभयत्र विभक्तेरुदात्तत्वं । गवां । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चत्साववर्णेति प्रतिषेधः । केतं । कित ज्ञाने । घञंत आद्युदात्तः । आवर्जते । वृजौ वर्जने । अदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलं छंद-
सीति तदभावः । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । कुविद्योगान्निपातैर्यद्यदिहन्तेत्यादिना नि-
घातप्रतिषेधः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टं न श्येनो वसतिं पतामि ।

इंद्रं नमस्यन्नुपमेभिरकैः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहं । धनऽदां । अप्रतिऽइत् । जुष्टं । न । श्येनः । वसतिं । पतामि ।

इंद्रं । नमस्यन् । उपऽमेभिः । अकैः । यः । स्तोतृऽभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

य इंद्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुपहार्यं यामन् तदीयशुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे हव्योऽस्ति । तैराह्वातव्यो भवति । तमिंद्रमहमनुष्ठातोपेत्यतामि । उपाप्नोम्येव । किं कुर्वन् । उपमेभिरुपमानस्थानीयैरुत्तमैरकैः स्तोत्रैः सह नमस्यन् । पूजयन् । कीदृशमिंद्रं । धनदां । धनप्रदं । अप्रतीतं । अप्रतिगतं । वलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः । इंद्रप्राप्तौ दृष्टांतः । जुष्टं पूर्वं सेवितां वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं श्येनो न । यथा श्येननामको वेगवान्पक्षी स्वकीयस्थानं प्रत्यादरेण धावति तद्वदहमिंद्रं त्वरया प्राप्नोमि ॥ धनदां । धनं ददातीति धनदाः । आतो मनिन्नित्यादिना विच् । अप्रतीतं । शशुभिर्न प्रतिगतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुष्टं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । श्रिदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । नित्यं मंच इत्याद्युदात्तत्वं । पतामि । लेट्याडागमः । नमस्यन् । नमसश्चात्पूजार्थं नमोवरिवः । पा० ३. १. १९. इति क्यच् । प्रत्ययस्वरः । अदुपदेशज्ञसार्वाधातुकानुदात्तस्यैकोदेशस्वरेणोदात्तत्वं । उपमीयंत एभिरित्युपमाः । माङ्माने । यजर्थं कविधानमिति कः । बहुलं छंदसीति भिस् ऐसादेशभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यः । द्वेजो बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । अचो यदिति यत् । गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैव । पा० ६. १. ६०. इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । मनिनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि ।

चोष्क्यमाण इंद्र भूरि वामं मा पणिभूरस्सदधि प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्तः । सं । अर्यः । गाः । अजति । यस्य । वष्टि ।

चोष्क्यमाणः । इंद्र । भूरि । वामं । मा । पणिः । भूः । असत् । अधि । प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृन्तसेनायुक्त इपुधीन्वाणानामाधारभूतान्निषंगाच्यषक्त । नितरां
 पृष्ठभागे संयोजितवान् । अर्यः स्वामिरूप इन्द्रो यस्य देवस्य वष्टि । असुरेणा-
 पद्धता गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य गृहे ता गाः समजति । सम्यक् प्राप-
 यति । हे प्रवृद्ध प्रकृष्टवृद्धियुक्त इन्द्र भूरि वामं प्रभूतं गोरूपं धनं चोष्कूयमा-
 णोऽस्मभ्यं प्रयच्छन् अस्मदध्यस्मासु पणिर्मा भूः । व्यवहारी मा भूयाः । गवां
 मूल्यं मा याचस्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः । इनेन सह वर्तत इति सेना । वोपसर्ज-
 नस्येति सभावः । सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते । पा० ६. १. १९१. इति वचनात्प्र-
 त्ययलक्षणेन सर्वस्य सुपीति सर्वशब्द आद्युदात्तः । इपुधीन् । इषव एषु
 धीयंत इतीषुधयः । कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. इति किप्रत्ययः ।
 संहितायां दीर्घाददीत्यादिना नकारस्य रुत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति
 पूर्वस्वरोऽनुनासिकः । असक्त । पच समवाये । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
 अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्ययोः । पा० ३. १. १०३. इति यत्प्रत्ययांतो निपातितः ।
 अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् । फि० १. १८. इत्यंतोदात्तत्वं । अजति । अज गतिक्षे-
 पणयोः । वष्टि । वश कांतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । ब्रश्वादिपत्वे हुत्वं । चोष्कू-
 यमाणः । स्कुञ् आप्रवणे । धातोरेकाच इति यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ।
 त्रिवचने शपूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. इति ककारः शिष्यते । सकारो लुप्यते ।
 कुहोश्चुरिति चुत्वे गुणो यङ्कुकोरिति गुणः । सुपामादित्वात् पत्वं । यङन्ताल्लटः शानच् ।
 अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः । गतिस्थेति सिचो लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वधीर्हि दस्युं धनिनै धनेनै एकश्चरन्नुपशकेभिर्रिद्र ।

धनोरधि विपुणक्ते व्यायन्नयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युं । धनिनै । धनेनै । एकः । चरन् । उपऽशकेभिः । इन्द्र ।

धनोः । अधि । विपुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रऽईति । ईयुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र धनिनं बहुधनोपेतं दस्युं चोरं वृचं धनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि ।
 हतवान्खलु । धनित्वं वाजसनेयिनोऽपि स्पष्टमामनंति । वृचस्यांतः सर्वे देवाः
 सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवीषि चासन्निति । उपशकेभिः समीपवर्तिभिः शक्ति-

युक्तेर्मरुद्भिः सहितो भूत्वैकश्चरन् । प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन् । यद्यपि मरुतः
समीपे वर्तते तथापि ते प्रोत्साहयन्त्येव न तु वृचं प्रहरन्ति । प्रहर्ता तु स्वयमेक
एव । तथा च ब्राह्मणे समाम्नातं । मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो वीरयस्वे-
त्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्ति । धनोरधि । इन्द्रसंवन्धिनो धनुष उपरि
विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य । यद्वा विष्वक् सर्वतस्ते वृचानुचरा व्ययन् ।
विविधमागच्छन् । आगत्य चायज्वानो यज्वविरोधिनः संतः सनका एतन्नामका
वृचानुचराः प्रेतिमीयुः । मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः । हन हिंसागत्योः । लुङि च
। पा० २. ४. ४३. । इति वधादेशः । स चादन्तः । तस्यातो लोप इति लोपे सति
स्थानिवद्भावादतो हलादेः । पा० ७. २. ७. । इति वृद्धभावः । इट् ईटि । पा० ८.
२. २८. । इति सिचो लोपः । आगमानुदात्तत्वे धात्वकारस्योदात्तत्वं । घनेनैकः ।
ईषा अस्मादिषु छंदसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यं । पा० ६. १. १२७. २. । इति संहि-
तायां प्रकृतिभावः । अनुनासिकश्छांदसः । उपशक्तेभिः । उपशक्तं कुर्वतीत्युप-
शाकाः । शकृ शक्ता । अस्माद्धेतुमर्ह्यन्तात्पचाद्यच् । याथादिस्वरेणोत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । विषुणक् । विषुपूर्वाच्चशेः संपदादिलक्षणः क्तिप् । नशेवा । पा० ८. २.
६३. । इति कुत्वं । यद्वा विषुपूर्वस्यांचतेर्नुडागमः । सनका इत्यसुराणां नाम ।
षण्णु दाने । सन्वन्ति ददतीति सना दातारः । यचाद्यच् । सनान्कायन्ति शब्दयं-
तीति सनकाः । आतोऽनुपसर्गे कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रेतिं । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ईयुः ।
एतेरुसिपरत्वादिरणो यणिति यणादेशे द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावादिकारस्य
द्विर्वचनं । दीर्घ इणः क्तितीत्यभ्यासदीर्घत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

परां चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यहिवो हरिवः स्यात्तस्य निरवृताँ अथमो रोदस्योः ॥ ५ ॥

परां चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वभिः । स्पर्धमानाः ।

प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्यात्तः । उयः । निः । अव्रतान् । अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते वृचानुचराः शीर्षा स्वकीयानि शिरांसि परा चित् पराङ्मुखान्येव
कृत्वा ववृजुः । गतवन्तः । कीदृशास्ते । अयज्वानः । स्वयं यागरहिताः प्रत्युत

यज्वभिर्यागानुष्टातृभिः सह स्पर्धमानाः । हे हरिवः । हरिनामकाश्चयुक्तः । स्थातः । स्थितियुक्तः । युद्धे पलायनरहितः । उयः । शौर्ययुक्तेन्द्रः । यद्यदा दिवोऽंतरिक्षा-
द्रोदस्योर्ध्वावापृथिव्योः सकाशाच्चाव्रतान्तरहितान्वृचानुचरान्निष्प्राधमः । निः-
शेषेण धमनं कृतवानसि । तदानीं त्वदीयमुखवायुना तुन्नाः संतो ववृजुरिति
पूर्वचान्वयः ॥ शीर्षा । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति शेलोपः । ववृजुः । वृजी वर्जने ।
असंयोगास्तिदृक् कित् । पा० १. २. ५. । इति कित्वाद्गुणाभावः । अयज्जानः । यजतेः
सुयजोर्ङ्निप् । पा० ३. २. १०३. । इति भूते ङ्निप्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातु-
स्वरेणाद्युदात्तत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवः । ऊडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । हरिवः । हरी अस्य स्त इति हरिवान् । छंदसीर इति मनुषो
वत्वं । संवृद्धौ मनुवसोरिति रुत्वं । अव्रतान् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदा-
तोदात्तत्वं । दीर्घादटीति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति
सानुनासिक आकारः । अधमः । ध्मा शब्दाग्निंसंयोगयोः । लंडि सिपि शपि
पाघ्रेत्यादिना धमादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥

पृथीमृचमाह ॥

अयुयुत्सन्नवद्यस्य सेनामयातयंत क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्भिरिंद्राक्षितयंत आयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेना । अयातयंत । क्षितयः । नवऽग्वाः ।

वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निःऽअष्टाः । प्रवत्ऽभिः । इंद्रात् । चितयंतः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य सेनां प्रत्यययुत्सन् । वृचस्यानुचरा
योद्धुमैच्छन् । तदानीं नवग्वाः । नवनीयगतयः स्तोतव्यचरित्राः । यद्वा । अंगि-
रसां सचमासीनानां मध्ये ये नवभिर्मसैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां नवग्वा इति
संज्ञा । नवग्वासः सुतसोमास इंद्रमित्यादिषु तथाभिहितत्वात् । क्षितयो मनुष्या
अंगिरःप्रभृतयः । क्षितयः कृष्टय इति तन्नामसु पाठात् । अयातयंत । युद्धार्थ-
मिंद्रं नानाविधैर्मंचैः प्रोत्साहितवंतः । इंद्रे योद्धुं गते सति निरष्टाः । तेनेद्रेण
निराकृता वृचानुचराश्चितयंतः स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयंत इंद्रादिंद्रस्य सकाशात्प्र-
वद्भिः प्रवणैः पालयितुं सुशकैर्मंगिरायन् । दूरे गतवंतः । तत्र दृष्टांतः । वृषाः

युधो वृषेण सेचनसमर्थेन । पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वतो वध्रयो नपुंसका
 इव । निसर्गपंडो वध्रिश्चेत्यादिस्मृतिषु प्रयोगात् । ते यथा प्रवलेन दूरे निराकृता
 भवन्ति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । युध संप्रहारे । सनि हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. ।
 इति सनः कित्वाद्गुणाभावः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २. १०. । इतीदं
 प्रतिषेधः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सेना । इनेन सह वर्तत इति सेना । वोप-
 सर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयातयन्तः ।
 यती प्रयत्ने । हेतुमति चेति णिच् । क्षितयः । क्षि निवासगत्योः । क्षियन्ति
 गच्छन्तीति क्षितयो मनुष्याः । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । नवग्वाः ।
 नवभिर्मासैर्गच्छन्तीति नवग्वाः । गमेरौणादिको द्वप्रत्ययः । यद्वा क्तिप् । गमः
 क्त्वा । पा० ६. ४. ४०. । इत्यनुनासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यं । पा०
 ६. ४. ४०. २. । इत्यकारस्य ऊकारः । जस्योः सुप् । पा० ६. ४. ८३. । इति यणा-
 देशः । दीर्घश्छादंसः । वृषायुधः । क्तिप् चेति क्तिप् । क्तिप् चेत्यत्र सोपपदेभ्यो
 निरूपपदेभ्य इत्युक्तत्वादत्र सोपपदेभ्यः क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्व-
 पदस्य संहितायां दीर्घः । निरष्टाः । अशू व्याप्तौ । भावे निष्ठा । यस्य विभाषे-
 तीदृप्रतिषेधः । व्रश्चादिनां पत्वे घृत्वं । निसा च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 यद्वा निरस्ता इत्यत्र सकारस्य पत्वं छादंसं । तदानीमस्मा इत्येतत्कर्मणि निष्ठेति
 गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रवद्भिः । वन षण् संभक्तौ । अस्मात्प्र-
 पूर्वात् क्तिप् । गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १. । इत्यनुनासिकलोपः ।
 ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चितयन्तः । चिती संज्ञाने । अस्मात्प्रयन्तास्तदः
 शतृ । शप् । अनित्यमागमशासनमिति वचनाल्लघूपधगुणाभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्वमेतानुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारि ।

अवां दहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वं । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इन्द्र । पारि ।

अव । अदहः । दिवः । आ । दस्यु । उच्चा । प्र । सुन्वतः । स्तुवतः । शंस । आवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं रुदतो रोदनं कुर्वतो जक्षतो भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्चेतान्
 द्विविधानपि वृचानुचरावजसः पारिऽतरिक्षस्य परभागे । रजःशब्दोऽतरिक्षे-

वाची लोका रजांस्युच्यन्त इत्युक्तत्वात् । अयोधयः । युद्धमकरोः । युद्धेन मारि-
तवानित्यर्थः । दस्युमुपक्षयितारं वृचं दिव आ द्युलोकादानीयोच्चोत्कर्षेणावा-
दहः । दग्धवानसि । वृचं सपरिवार विनश्य तत ऊर्ध्वं सुन्वतः सोमाभिषव
कुर्वन्तः स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वन्तो यजमानस्य शंसं स्तुतिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवा-
नसि ॥ रुदतः । रुदिर् अश्रुविमोचने । लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । शतुरनुम इति शस उदात्तत्वं । जक्षतः । जक्ष भक्षह-
सनयोः । पूर्ववच्छपो लुक् । जक्षित्यादयः षट् । पा० ६. १. ६. । इत्यभ्यस्तसंज्ञा ।
अतोऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुन्वतः । सुनोतेः शतरि स्वादिभ्यः श्रुः ।
हुश्रुवोरित्यादिना यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्तुवतः । पुञ्
स्तुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । उवडादेशः । पूर्ववत्स्वरः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभमानाः ।

न हिन्वानासस्तितिरुस्त इदं परि स्पशो अद्धातूर्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिऽनहं । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुभमानाः ।

न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इदं । परि । स्पशः । अद्धात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

ते वृचानुचराः पृथिव्या भूमेः परीणहमाच्छादनं सर्वतोऽप्याग्निं चक्राणासः
कुर्वाणा हिरण्येन हिरण्ययुक्तेन मणिना कंठवाह्यादिगतेन मण्याद्याभरणेन
शुभमानाः शोभमाना हिन्वानासो वर्धमानाः संतो वर्तन्ते । ते तथाविधा
वृचानुचरा इदं युद्धायोद्यन्तं न तितिरुः । जेतुं न समर्था आसन् । तदानीं स
इदं स्पशो बाधकान्वृचानुचरान् सूर्येणादित्येन पर्यदधात् । परिहितान् बध-
हितानकरोत् । तथा च ब्राह्मणं । आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्तीति ॥
चक्राणासः । करोतेऽहं दसि लिङिति वर्तमाने लिटः कानच् । ततोऽसुक् ।
चित इत्यंतोदात्तत्वं । परीणहं । परिणहनं परीणट् । परिपूर्वान्नह्यतेर्भावे क्विपि
नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः । उदात्तमण
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । हिन्वानासः । हि गतौ वृद्धौ च । ताच्छीलिकश्चानश् ।
तितिरुः । तितरतिर्गत्यर्थः ॥

नवमीमृचमाह ॥

परि यदिद् रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सी ।

अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निर्वहभिरधमो दस्युमिन्द्र ॥ ९

परि। यत्। इन्द्र। रोदसी इति। उभे इति। अबुभोजीः। महिना। विश्वतः। सी।

अमन्यमानान्। अभि। मन्यमानैः। निः। व्रह्मऽभिः। अधमः। दस्युः। इन्द्र ॥ ९ ॥

हे इन्द्र यद्यदा रोदसी उभे द्युलोकाभूलाकावुभौ महिना तदीयेन महिषा विश्वतः सी सर्वतः परिगृह्य पर्यवुभोजीः। परितो भुक्तवानसि। तदानीं त्वममन्यमानान् मन्त्रार्थमनुध्यातुमशक्तानपि केवलपाठकान्यजमानानभि मन्यमानैरस्मदीया एते यजमाना रक्षणीया इत्यभिमानं कुर्वन्निर्वहभिरमैवैर्दस्युं चोरं वृचादिरूपमसुरं निरधमः। निःसारितवानसि। धमतिर्गतिकर्मेति यास्कः। अबुभोजीः। भुज पालनाभ्यवहारयोः। लङि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणविशिष्टस्य घुः। छंदसि बहुलमितीडागमः। अद्भुदात्तः। यवृत्तयोगादनिघातः। महिना। महिषा। महच्छब्दात्पृष्ठादिलक्षणी भावे इमनिच्। टेरिति टिलोपः। तृतीयैकवचनेऽह्योपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं। मलोपश्छांदसः। अमन्यमानान्। मन्यते जानंतीति मन्यमानाः। मन ज्ञाने। दिवादिभ्यः श्यन्। श्यनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं। समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। संहितायां संत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

दशमीमृचमाह ॥

न ये दिवः पृथिव्या अंतमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इन्द्रो निज्योतिषा तमसो गा अद्भुष्टत् ॥ १० ॥

न। ये। दिवः। पृथिव्याः। अंतं। आपुः। न। मायाभिः। धनऽदां। परिऽअभूवन्।

युजं। वज्रं। वृषभः। चक्रे। इन्द्रः। निः। ज्योतिषा। तमसः। गाः। अद्भुष्टत् ॥ १० ॥

ये जलविशेषा दिवो द्युलोकात्पृथिव्या अंतं भूमेः स्थानं नापुः। न प्राप्ताः। मेघरूपमापन्नेन वृत्तेण निरुद्धत्वात्। अत एव भूमिप्राप्यभावाद्भनदां धनप्रदां भूमिं मायाभिः सस्योपकारादिभिः कर्मभिर्न पर्यभूवन्। परितो न व्याप्ताः। जलपातसस्याभिवृद्धाद्युपकारं न चकुरित्वर्थः। तदानीमयमिन्द्रो मेघभेदनाय

वज्रं युजं स्वहस्तयुक्तं चक्रे । ततो ज्योतिषा द्योतमानेन वज्रेण तमस्रं अंधका-
 ररूपान्मेघाद्वा गमनशीलान्युदकानि निरधुक्षत् । निःशेषेण दुग्धवान् । मेघं
 भित्त्वा जलं वृष्टवानित्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति पंचम्या उदात्तत्वं । आपुः ।
 आपू व्याप्ती । लिट्युसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् । अत्रापि
 यच्छब्दस्यानुपगान्निघाताभावः । युजं । युजिर् योगे । ऋत्तिगित्यादिना क्तिन् ।
 अनित्यमागमशासनमिति वचनान्नुमभावः । अधुक्षत् । दुह प्रपूरणे । लुङि
 शल इगुपधादनिटः क्सः । पा० ३. १. ४५. । इति च्चेः क्सादेशः । दादेधातोर्थः
 । पा० ८. २. ३२. । इति घत्वं । एकाचो वश इत्यादिना । पा० ८. ३. ३७. । भष्भावः ।
 संहितायां भष्भावाभावश्छांदसः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानां ।

सध्रीचीनेन मनसा तमिंद्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्मभि द्यून् ॥ ११ ॥

अनु । स्वधां । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाव्यानां ।

सध्रीचीनेन । मनसा । तं । इंद्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपो जलान्यस्येन्द्रस्य स्वधामन्नं व्रीह्यादिरूपमनुलक्ष्याक्षरन् । मेघाद्वृष्टा
 अभवन् । तदानीमयं वृत्रो नाव्यानां नावा तरणयोग्यानां बह्वीनामपां मध्ये
 आ समंतादवर्धत । वृद्धिं प्राप्तः । प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममार किं-
 भिवृद्ध एव । तदानीमिंद्रः सध्रीचीनेन सहगच्छता मनसा युक्तं तं वृत्रमोजिष्ठे-
 नातिवल्लयुक्तेन हन्मना हननसाधनेन वज्रेणाभि द्यून् कतिचिद्विवसानभिल-
 क्ष्याहन् । तेषु दिवसेषु हतवान् । जलमध्ये पतितस्यापि वृत्रस्य मनो यवेन्द्र-
 स्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिज्ञाय स हतवानित्यर्थः ॥ अक्षरन् । क्षर
 संचलने । नाव्यानां । नावा तार्याणां । नौवयोधमेत्यादिना । पा० ४. ४. ९५. ।
 यत् । वातो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. । इत्यावादेशः । अनाव इति पर्युदासात्
 । पा० ६. १. २१३. । तिप्स्वरितमिति प्रत्ययस्वरितत्वं । सध्रीचीनेन । सहांचतीति
 सध्यङ् । सहस्य सध्रिः । पा० ६. ३. ९५. । इति सध्यादेशः । विभाषांचेरदिक्लियां
 । पा० ५. ४. ८. । इति स्वार्थं खप्रत्ययः । तस्यायचित्यादिना ईनादेशः । अच

इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खादेशस्योपदेशिवच्चनादीकार उदात्तः । ओ-
जिष्ठेन । ओजोऽस्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायामेधेति विनिः । तत आतिशयनिक
इष्टन् । विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ।
हन्मना । हन्यते ऽनेनेति हन्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृश्यहणात्करणेऽपि
भनिन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽलोपे प्राप्ते न संयोगाद्वमंतात् । पा०
६. ४. १३७. इति प्रतिषेधः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

न्याविध्यदिलीविशस्य दृळ्हा वि शृंगिणमभिनच्छुणमिंद्रः ।

यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युं ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीविशस्य । दृळ्हा । वि । शृंगिणं । अभिनत् । शुणं । इंद्रः ।

यावत् । तरः । मघऽवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुं । अवधीः । पृतन्युं ॥ १२ ॥

इलीविशस्य । इलाया भूमेर्विले शयानस्य वृचस्य संवंधीनि । इलाविल-
शयस्येति यास्कः । नि० ६. १९. दृळ्हा दंहितान्यसुरेण निरुद्धानि प्रभूतान्युद-
कानीन्द्रो न्यविध्यत् । नितरां विद्धवान् । यद्वा दृळ्हाणि प्रवलानि सैन्यानि
नितरां विद्धवान् । तत ऊर्ध्वं शृंगिणं गोमहिषादिशृंगसमानैरायुधैरुपेतं शुणं
जगतः शोषकं वृचं अभिनत् । विविधं ताडितवान् । हे मघवन् धनयुक्तेन्द्र
तव यावत्तरो यावान्वेगोऽस्ति यावदोजो यावद्वलमस्ति तेन सर्वेण युक्तत्वं
पृतन्युं पृतनां युद्धमिच्छंतं शत्रुं वृचं वज्रेणावधीः । हतवानसि ॥ अविध्यत् ।
व्यध ताडने । श्यनि यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । तिङ्गतिङ् इति निघात उदात्त-
स्वरितयोरेण इति संहितायामाडागमस्य स्वरितत्वं । इलीविशस्य । पृषोदरा-
दित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । दृळ्हा । हंहेर्निष्ठायां दृढः स्थूलबलयोः । पा० ७.
२. २०. इति निपात्यते । शेषदंसि बहुलमिति शैर्लोपः । अभिनत् । भिदिर-
विदारणे । लुङि रुधादिभ्यः घ्रम् । इत्येतीकारलोपे हल्ङ्गान्य इति ति-
लोपः । शुणं । शुष शोषणे । शोषयतीति शुणः । तृपिशुषिरसिभ्यः क्तिञ्चेति
नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अवधीः । लुङि चेति हतिर्वधादेशः । पृतन्युं ।
पृतनाशब्दात्क्यचि क्यध्वरपृतनस्येत्यंत्यलोपः । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य श्रून्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणासृजवृचमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि। सिध्मः। अजिगात्। अस्य। श्रून्। वि। तिग्मेन। वृषभेण। पुरः। अभेत्।
सं। वज्रेण। असृजत्। वृचं। इन्द्रः। प्र। स्वां। मतिं। अतिरत्। शशदानः ॥ १३ ॥

अस्येन्द्रस्य सिध्मः साधको वज्रः श्रून्मभि । इन्द्रवैरिणोऽभिलक्ष्याजिगात् । गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा । गाति जिगातीति गतिकर्मसु पाठात् । स चेन्द्रस्तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेनायुधेन वज्रेण पुरो वृचस्य पुराणि व्यभेत् । विविधं भिन्नवान् । ततः स इन्द्रो वज्रेण स्वकीयेन वज्रेण वृचं समसृजत् । संयोजितवान् । संयोज्य च शशदानो वृचं हिंसन् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षपितां बुद्धिं प्रातिरत् । प्रकर्षेण वर्द्धितवान् ॥ सिध्मः । पिधु संराद्धौ । अस्मादौणादिको मक् । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । अजिगात् । गा स्तुतौ । अत्र तु गत्यर्थः । जुहोत्यादित्वात् श्रुः । द्विर्भावे बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । तिग्मेन । युजिरुचि-तिजां कुश्च । उ० १. १४४. इति मक् । कुत्वं । वृषभेण । ऋषिवृषिभ्यां कितित्यनेनाभच् । अभेत् । भिदिर्विदारणे । अमि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । लघूपधगुणे हल्ङ्वाभ्य इति लोपः । यद्वा लुङि च्लेर्लुक् । अतिरत् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वधनार्थः । यद्वा तरतेर्यत्ययेन शः । ऋत् इडात्तोरितीत्वं । शशदानः । शट् शतने । अस्माद्यङन्ताच्छानच् । तस्य छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वाद्लोपयलोपी । सार्वधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्चाकन्प्रावो युध्यंतं वृषभं दशद्युम् ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्चैत्रेयो नृषाह्वाय तस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यंतं । वृषभं । दशद्युम् ।

शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्यां । उत । त्रैत्रेयः । नृऽसह्याय । तस्थौ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामकं गोचप्रवर्तकमृषिमावः । रक्षितवानसि । यस्मिन्कुत्से चाकन् । स्तुतिं कामयमानो वर्तसे तं कुत्समिति पूर्वचान्वयः । तथा दशद्युमे-

तन्नामकं दशसु दिक्षु दीप्यमानमृषिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि । कीदृशं ।
 युध्यंतं । स्वकीयेः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं । वृषभं । गुणैः श्रेष्ठं । शफच्युतस्वदी-
 याश्वस्य शफात्पतितो रेणुधूलिघ्नां द्युलोकं नक्षत । प्राप्नोति । श्वेचेयः श्विचाख्या-
 या योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाज्जले मग्नः सन् त्वदनुग्रहान्नृसहाय नृभिः पुरुषैः
 सोढव्यायोत्तस्यौ । जलादुत्थितवान् ॥ चाकन् । चक तृप्नौ । अस्माख्यंताच्छतृ ।
 छंदस्युभयमेत्याहधातुकत्वाखिलोपः शवभावश्च । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । यद्वा ।
 कमु कांतावित्यस्माद्यङुगंतात्तडिः सिषभ्यासस्य नुमभावश्छांदसः । दीर्घोऽकित
 इति दीर्घत्वं । सिलोपे मो नो धातोः । पा० ८. २. ६४. इति मकारस्य नकारः ।
 धातुस्वरः । यवृत्तयोगादनिघातः । युध्यंतं । व्यत्ययेन परस्मैपदं । दशद्युं । दीव्यतेः
 प्रकाशार्थात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । द्यौः भूडित्यूट् । दशसु दिक्षु द्युर्यस्यासौ दशद्युः ।
 छांदसं ह्रस्वत्वं । यद्वा द्युश्चोऽहर्नामसु पठितः । तेन प्रवृत्तिनिमित्तंभूतः प्रकाशो
 लक्ष्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शफच्युतः । शफेन च्युतः । तृतीया
 कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नक्षतं । नक्ष गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्वेचेयः ।
 श्विचाया अपत्यं । स्त्रीभ्यो ढक् । पा० ४. १. १२०. । नृसहाय । शक्तिसहोश्च । पा०
 ३. १. ९९. । इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरपदप्र-
 कृतिस्वरत्वं । पूर्वपदादिति पत्वं । संहितायां दीर्घश्छांदसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आवः शमं वृषभं तुग्यासु क्षेचजेपे मघवज्जिह्वं गां ।

ज्योक् चिदचं तस्थिवांसो अक्रञ्चचूयतामर्धरा वेदनाकः ॥ १५ ॥

आवः । शमं । वृषभं । तुग्यासु । क्षेचऽजेपे । मघऽवन् । श्विच्यं । गां ।

ज्योक् । चित् । अच । तस्थिऽवांसः । अक्रन् । शत्रुऽयतां । अर्धरा । वेदना ।

अकरित्यकः ॥ १५ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र श्विच्यं श्विचायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरुषमावः । रक्षितवान-
 नसि । किमर्थं । क्षेचजेपे । शत्रुभिः सह युद्धवेलायां क्षेचप्राप्त्यर्थं । कीदृशं ।
 शमं । त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य शान्तं । वृषभं । गुणैः श्रेष्ठं ।
 तुग्यासु गां । जलेषु गतं निमग्नमित्यर्थः । तुग्या वुर्वुरमित्युदकनामसु पठि-
 तत्वात् । अचास्माभिः सह युद्धे ज्योक् चित् चिरकालमपि तस्थिवांसोऽव-

स्थिताः संतोऽक्रन् । ये वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् । शत्रूयतां शत्रूनात्मन इच्छतां
 तेषामधरा वेदना निकृष्टानि दुःखानि त्वमकः । कुरु ॥ तुयश्चोऽन्तरिक्षवचनः ।
 तच्च भवास्तुमियाः । तुयाह्वन् । पा० ४. ४. ११५. । इति घन् । तस्येयादेशः । इका-
 रलोपश्चादसः । निह्नादाद्युदात्तत्वं । शेचजेषे । जेषृ शेपृ एपृ प्रेपृ गतौ । अस्मा-
 त्संपदादिलक्षणः क्तिप् । शेचस्य जेट् शेचजेट् । समासांतोदात्तत्वं । अंतोदात्ता-
 दुत्तरपदादित्यादिना । पा० ६. १. १६९. । विभक्तेरुदात्तत्वं । श्विच्यं । श्विचायां भवः ।
 भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तस्विवांसः । तिष्ठतेः क्सुः ।
 वस्वेकाजाह्वसामितीडागमः । अक्रन् । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् ।
 शत्रूयतां । शत्रूनात्मन इच्छंतीति शत्रूयंतः । सुप् आत्मन क्यजिति क्यच् ।
 तदंताच्छतृ । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्व एकादेशस्वरिणोदात्तत्वं । तस्य च
 पूर्वचासिद्धत्वं नेष्यते । पा० ८. २. ६. १. । इत्युक्तत्वाच्छ्रुतमंतोदात्तत्वमिति शतृ-
 रनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अधरा वेदनेत्युभयत्र शेषेदसि बहुल-
 मिति शेलोपः । अकः । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

चिश्चिन्नो अद्येति चतुर्थे सूक्तं द्वादशर्चं । ऋषिश्चान्यस्माह्वेरिति परिभाष-
 यांगिरसो हिरण्यसूप ऋषिः । अश्विनौ देवता । ऊ ची चक्रेति नवमी आ-
 नो अश्विनेति द्वादशी च चिष्टुभौ । शिष्टासिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः । चिश्चिद्वा-
 दशाश्विनं नवम्यति चिष्टुभावित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ जागते
 छंदसीदं सूक्तं । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । चिश्चिन्नो अद्येठे द्यावापृथिवी
 इति जागतं । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विने शस्त्रेऽप्येतसूक्तं प्रातरनुवाकन्याये-
 नेत्यतिदिष्टत्वात् ॥ तच्च प्रथमामृचमाह ॥

चिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वा याम उत रातिरश्विना ।

युवोहि यंचं हिम्येव वासंसोऽभ्यायसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥ १ ॥

चिः । चित् । नः । अद्या भवतं । नवेदसा । विऽभुः । वां । यामः । उत । रातिः । अश्विना ।

युवोः । हि । यंचं । हिम्याऽइव । वासंसः । अभिऽआयसेन्या । भवतं । मनीषिभिः ॥ १ ॥

हे नवेदसाश्विना । मेधाविनावश्विदेवौ । नवेदा इति मेधाविनाम । नवेदाः

कविः मनीषीति तन्नामसु पठितत्वात् । तादृशौ युवां चिश्चित् चिवारमण्यद्या-
स्मिन्कर्मणि नोऽस्मदर्थं भवतं । आगतौ भवतं । अत्र चिरिति वचनं सवनच-
यापेक्षं । आदरातिशयद्योतनार्थं वा । त्रिपथा हि देवा इति श्रुत्यंतरात् । वां
युवयोर्यामो गमनसाधनभूतो रथो विभुर्याप्रः । उत अपि च रातिदानं विभुरिति
शेषः । युवोर्युवयोरुभयोर्येवं हि परस्परनियमरूपः संबंधविशेषोऽस्ति खलु ।
तत्र दृष्टान्तः । वाससः सूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्य वासरस्य हिम्येव । हिमयुक्त्या
रात्र्येव । यथा रात्र्या सह दिवसस्य संबंधः कदाचिदपि नापैति तद्वत् । युवा-
मुभौ मनीषिभिर्मैधाविभिर्चतुर्गिभिः । मनीषीति मेधाविनाम मनीषी मंधा-
तेति तन्नामसु पठितत्वात् । अभ्यायसेन्याभितो नियंतव्यौ । अनुग्रहवशात्तदधीनौ
भवतं ॥ अद्या । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । नवेदसा । विपरीतं न
वित्त इति नवेदसौ । विद् ज्ञान इत्यस्मादौणादिकोऽसुन् । नञ्समासे नभ्राण-
पादित्यादिना नकारस्य प्रकृतिभावः । सुपां सुलुगित्याकारः । आमंचितनिघातः ।
यामः । यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन् । निन्वा-
दाद्युदात्तत्वं । यद्वा यम उपरम इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । वृषादिषु पाठादाद्यु-
दात्तत्वं । रातिः । रा दान इत्यस्माद्भावे क्तिन् । मंचे वृषेत्यादिना तस्यो-
दात्तत्वं । युवोः । सुपां सुपो भवतीति पष्ठीद्विवचनस्य पष्ठीद्विवचनादेशः ।
अत आदेशविषयत्वाद्योऽचि । पा० ७. २. ८९. इति यत्वं न भवति । शेषे लोप
इति टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे त्वेकादेश-
स्वरेण । हिम्या इव । हिमेति रात्रिनाम । ऊधः पयो हिमेति तन्नामसु पठि-
तत्वात् । हनेर्हि च । उ० १. १४५. इति मक् । हंति पद्मानीति हिमं । अर्श-
आद्यच् । हिमां रात्रिः । तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति आदेशः ।
ततटिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । वाससः । वस आच्छादने । वा-
सयति प्रकाशेनाच्छादयतीत्यहर्वासः । अभ्यायसेन्या । अभ्याडित्युपसर्गव्योपसृ-
ष्टाद्यम उपरम इत्यस्मादौणादिकः सेन्यप्रत्ययः । सुपां सुलुगित्याकारः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

चयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इर्द्धिदुः ।

चयः स्कभासः स्कभितास आरभे चिर्नक्तं यायस्त्रिर्विधिना दिवा ॥ २ ॥

चयः । पवयः । मधुऽवाहने । रथे । सोमस्य । वेनां । अनु । विश्वे । इत् । विदुः ।

चयः । स्कंभासः । स्कभितासः । आऽरभे । चिः । नक्तं । योष्यः । चिः । जे इति ।

अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुवाहनद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन युक्तेऽश्विनोऽसंवाधनि-रथे पवयो वज्रसमाना दृढाश्चक्रविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः संति । इत् इत्थं चक्रचयसंज्ञावप्रकारं विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चंद्रस्य वेनां कमनीयां भार्यामभिलक्ष्य याचायां विदुः । जानंति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाह-स्तदानीं नानाविधखाद्ययुक्तं चक्रचयोपेतं प्रौढं रथमारुह्याश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानंतीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्कंभासः स्कंभविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः स्कभितासः । स्थापिताः । किमर्थं । आरभे । आरब्धुं । अवलंबितुं । यदा रथ-स्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालंबनभूताः स्कंभा इत्यर्थः । हे अश्विनौ युवां तादृशेन रथेन नक्तं रात्रौ चिर्यायः । चिवारं गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि चिर्यायः । रात्रावहनि च रथमारुह्य पुनः पुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने । मधु वाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः । करणे ल्युट् । विदुः । वेत्तेल्लिट् विदो लटो वेति ऋस्तादेशः । स्कंभासः । एभि स्कभि गतिप्रतिषेधे । स्कंभते प्रतिषेद्धा भवतीति स्कंभाः । पचाद्यच् । स्कभितासः । स्कंभुः सौत्रो धातुः । अस्मान्निष्ठायां यस्य विभापेतीदृप्रतिषेधे प्राप्ते यस्मिन्स्कभितेत्यादिनेडागमो नि-पातितः । आरभे । रभ राभस्ये । अस्मादाङ्पूर्वात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

समाने अहन्तिरवद्यगोहना चिरय यज्ञं मधुना मिमिक्षतं ।

चिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुपसंश्च पिन्वतं ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । चिः । अवद्यऽगोहना । चिः । अद्य । यज्ञं । मधुना । मिमिक्षतं ।

चिः । वाजऽवतीः । इषः । अश्विना । युवं । दोषाः । अस्मभ्यं । उपसंश्च । पिन्वतं ॥ ३ ॥

अहन्ति अश्विना अश्विनौ देवौ युवं युवामुभौ समानेऽहनेकस्मिन्ननुष्ठानदिने चिरवद्यगोहना चिवारमनुष्ठानगतानां दोषाणां संवरणकारिणी भवतं । अद्या-स्मिन्दिने यज्ञं यज्ञगतं हविर्मधुना मधुररसेन चिर्मिमिक्षतं । चिवारं सिंचतं ।

किंच दोषा उपसथ । रात्रीर्दिवसांश्च । रात्रिषु दिवसेषु नैरन्तर्येण वाजवतीर्व-
लकारिणीरियोऽन्नान्यस्मभ्यं पिन्वतं । सिंचतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ अहन् ।
सुपां सुलुगिति सप्रम्या लुक् । अवद्यगोहना । गृह संवरणे । अवद्यस्य गृह-
यितारौ । नद्यादिनाह्युः । ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८९ । इति प्राप्स्य
ऊवस्याभावच्छादसः । मिमिक्षतं । मिह सेचने । सन्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादि-
तीदृशप्रतिषेधः । हलन्ताच्चेति सनः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । द्विर्भावहलादिशेषौ ।
ढत्वकत्वयत्वानि । वाजवतीः । उगितश्चेति ङीप् । पिन्वतं । पिवि मिवि णिवि
सेचने । इदित्त्वानुम् । कर्तरि शप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

चिर्वर्तिर्यातं चिरनुव्रते जने चिः सुप्राप्ये चैधेव शिक्षतं ।

चिर्नाद्यं वहतमश्विना युवं चिः पृष्टो अस्मे अक्षरेव पिन्वतं ॥ ४ ॥

चिः । वर्तिः । यातं । चिः । अनुऽव्रते । जने । चिः । सुप्राऽप्ये । चैधाऽइव । शिक्षतं ।

चिः । नाद्यं । वहतं । अश्विना । युवं । चिः । पृष्टः । अस्मे इति । अक्षराऽइव ।

पिन्वतं ॥ ४ ॥

हे अश्विना युवं चिर्वर्तिर्यातं । अस्मदीयवर्तनसाधनं गृहं चिर्यातं । चिवारं
प्राप्नुतं । तथाप्यनुव्रतेऽस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते जने चिर्यातं । चिवारं तदनुययाय
गच्छतं । चिः सुप्राप्ये चिवारं सुष्ठु प्रकर्षेण भवद्भां रक्षणीये प्रवर्तमानान-
स्मान् चैधेव चिभिरेव प्रकारैः शिक्षतं । पुनः पुनरनुष्ठानमुपदेश्यमित्यर्थः ।
तथा नाद्यं नदनीयं संतोषकरं फलं चिर्वहतं । प्रापयतं । अस्मेऽस्मासु पृष्टोऽन्नं
चिः पिन्वतं । चिवारं प्रयच्छतं । तच्च दृष्टांतः । अक्षरेव । अक्षराण्युदकानि ।
अक्षरं स्रोतस्तृप्तिरिति तन्नामसु पाठात् । तानि पर्जन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥
वर्तिः । वर्ततेऽच्चेति वर्तिर्गृहं । इपिपिरुहिवृतीत्यादिना इप्रत्ययः । सुपां सुलु-
गिति द्वितीयैकवचनस्य सु आदेशः । सुप्राप्ये । उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेः कर्मणि
ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं ।
शिक्षतं । शिक्ष विद्योपादाने । नाद्यं । एयदंतः । पृष्टः । पृची संपर्के । असुनि
मुडागमः । अस्मे । सुपां सुलुगिति शे आदेशः । अक्षरा इव । अश्ववते व्याप्नु-
यन्तीत्यक्षराण्युदकानि । औणादिकः कसरप्रत्ययः । शेलोपिः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

चि॒र्नो र॒यिं व॒हत॒म॒श्वि॒ना यु॒वं चि॒र्दे॒वता॑ता॒ चि॒रुता॑व॒तं धि॒यः ।

चिः सौ॒भग॒त्वं चि॒रुत॑ अ॒वांसि॑ न॒स्त्रि॒ष्टं वा॑ं सू॒रे दु॒हिता॑रु॒हद्रथं॑ ॥ ५ ॥

चिः। नः। र॒यिं। व॒हतं। अ॒श्वि॒ना। यु॒वं। चिः। दे॒वऽता॑ता। चिः। उ॒त। अ॒व॒तं। धि॒यः।

चिः। सौ॒भग॒ऽत्वं। चिः। उ॒त। अ॒वांसि॑। नः। चि॒ऽस्यं॑। वा॑ं। सू॒रे। दु॒हिता॑। आ॒

रु॒हत् । रथं॑ ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं नोऽस्मान्नयिं धनं चिर्वहतं । चिवारं प्रापयतं । देवताता देवतातौ देवैर्युक्ते कर्मणि त्रिस्त्रिवारमागच्छतमिति शेषः । उत अपि च धियोऽसद्बुद्धीस्त्रिवारं रक्षतं । सौभगत्वं सौभाग्यं चिर्वहतमिति शेषः । उत अपि च अवांस्यन्नानि नोऽस्मभ्यं चिर्वहतं । वां युवयोः संवन्धिनं त्रिष्टं चक्रवयेऽवस्थितं रथं मूरे सूर्यस्य दुहिता पुत्री । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता । नि० ३. ४. इति यास्कः । सारुढवती ॥ देवताता । सर्वदेवात्तातिल् । पा० ४. ४. १४२. इति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः । तेन देवतातिशब्देन देवसंवद्धो यज्ञो लक्ष्यते । देवताता मख इति तन्नामसु पठितत्वात् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । त्रिष्टं । त्रिषु चक्रेषु तिष्ठतीति त्रिष्टः । सुपि स्थः । पा० ३. २. ४. इति कः । अवांवित्यादिना । पा० ८. ३. ९९. सकारस्य षत्वं । सूरे । घू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । उ० ४. २५. इति क्रन् । निच्चादाद्युदात्तः । विभक्तिव्यत्ययः । आरुहत् । कृमृहरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरङादेशः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

चि॒र्नो अ॒श्वि॒ना दि॒व्यानि॑ भेष॒जा चिः पार्थि॑वानि॒ चि॒रं द॒त्तम॒द्भ्यः ।-

ओ॒मानं शं॒योर्म॑म॒काय॑ सून॒वे चि॒धातु॑ श॒र्मे व॒हतं शु॒भस्प॑ती ॥ ६ ॥

चिः। नः। अ॒श्वि॒ना। दि॒व्यानि॑। भेष॒जा। चिः। पार्थि॑वानि। चिः। उ॒त। इति॑। द॒त्तं। अ॒तऽभ्यः॑।

ओ॒मानं। शं॒योः। म॑म॒काय॑। सून॒वे। चि॒धातु॑। श॒र्मे। व॒हतं। शु॒भः। प॒ती इति॑ ॥ ६ ॥

हे अश्विना अस्मभ्यं दिव्यानि द्युलोकवतीनि भेषजा ओषधानि चिर्दत्तं । तथा पार्थिवानि । पृथिव्यामुत्पन्नान्योषधानि चिर्दत्तं । अद्भ्य उ । अंतरिक्षस-

काशादण्योषधानि चिदेत्तं । आपः इत्यंतरिक्षनाम । आपः पृथिवी भूरिति तन्नामसु पाठात् । शंयोरेतन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । ते शंयुं बार्हस्पत्यमवृ-
धन्ति ब्राह्मणांतरात् । तस्य संबन्धिनमोमानं सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदी-
याय पुत्राय दत्तं । हे शुभस्पती । शुभनस्यौषधजातस्य पालकौ युवां विधातु
वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं सुखं वहतं । प्रापयतं ॥ दिव्यानि । दंडादि-
त्वाद्यप्रत्ययः । पा० ५. १. ६६. । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । पुंसि संज्ञायामिति
घः । शंयोः । शमु उपशमे । क्तिप् । शम् । यु अमिश्रणे । अस्माद्विच् । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरः । विधातु । सितनिगमिमसिसच्यविधाज्कुशिशिभ्यस्तुन् । उ० १.
६९. । अद्भ्यः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ओमानं । अवतरेत्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति मनिन् । ज्वरत्वेत्यादिनाकारवकारयोरूट् । सार्वधातुकार्द्धधातुक-
लक्षणो गुणः । यदि ज्वरत्वेत्यचानुनासिके च । पा० ६. ४. १९. । इति नानुवर्तते
तर्हि पूर्वैव सूत्रेण वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति । शुभस्पती । शुभ दीप्तौ ।
संपदादिलक्षणः क्तिप् । पष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । सुवा-
मंचित इति परांगवद्भावात् पष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

त्रिर्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि विधातुं पृथिवीमंशयतं ।

तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतं ॥ ७ ।

विः । नः । अश्विना । यजता । दिवेऽदिवे । परि । विऽधातु । पृथिवी । अंशयतं ।

तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवतः । आत्माऽइव वातः । स्वसराणि । गच्छतं ॥ ७ ॥

हे अश्विना दिवे दिवे प्रतिदिनं । दिवे दिवे द्यवि द्यवीत्यहर्नामसु पठित-
त्वात् । यजता । यष्ट्यौ । युवां नोऽस्मदीयां पृथिवी वेदिरूपां भूमिं परिसर्वतः
प्राप्य विधातु कक्ष्यावययुक्त आस्तीर्णं बर्हिष्याशयतं । शयनं कुरुतं । हे रथ्या
रथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याका ऐष्टिकपाशुकस्तौमिकरूपा वेदीर्गच्छतं । तत्र
दृष्टांतः । स्वसराणि शरीराण्यात्मेव वातः । यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायु-
स्तदीयानि शरीराणि गच्छति तद्वत् ॥ यजता । यजतेर्भृमृदशीत्यादिनां । उ० ३.
१०९. । अतच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । विधातु । वेधा धीयते निधीयत इति

चिधातु । सितनिगमीत्यादिना धाजस्तुन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अशायत् ।
अदादिवाच्छपो लुक् । अशयातामित्यस्य ह्रस्वदीर्घयोर्थत्यासः । नासत्या । सत्सु
साधू सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । सत्यावेव नासत्यावित्यौल-
वाभ इति यास्कः । नि० ६. १३. । नभ्राणनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः ।
रथ्या । रथाहौ स्वामिनावित्यर्थः । छंदसि च । पा० ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः ।
स्वसराणि । सरंति गच्छंतीति सरा इन्द्रियाणि । स्वकीयाः सरा येषां शरी-
राणां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

चिरंश्चिना सिंधुभिः सप्तमातृभिस्त्रयं आहावास्त्रेधा हविष्कृतं ।

तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिरक्तुभिर्हितं ॥ ८ ॥

चिः अश्चिना सिंधुऽभिः । सप्तमातृऽभिः । त्रयः । आऽहावाः । चेधा । हविः । कृतं ।

तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकं । रक्षेथे इति । द्युऽभिः । अक्तुऽभिः ।

हितं ॥ ८ ॥

हे अश्चिना सप्तमातृभिः । इमं मे गंग इत्यादिमंचोक्ताः सप्तसंख्याका
गंगाद्या नद्यो मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः । तैः सिं-
धुभिः स्पंदनस्वभावैर्जलैर्वसतीवरीनामभिस्त्रिः सोमाभिषवः कृत इति शेषः ।
तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समाम्नातं । अष्टौ कृत्वोऽभियुज्यते एकादश कृत्वो द्वितीयं
द्वादश कृत्वस्तृतीयमिति । आहावा यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कूपस-
हशस्त्रयस्त्रिसंख्याका द्रोणकलशा धवनीयपूतभृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः ।
तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु चेधा चिभिः प्रकारैः सवनत्रयगतैर्हविष्कृतं । सोमाख्यं
हविः संपादितं द्रव्यं वर्तत इति शेषः । तिस्रः पृथिवीरुपरि । चिभ्यः पृथिव्या-
दिलोकेभ्य ऊर्ध्वं प्रवा प्रवन्तौ गच्छन्तौ युवां दिवो नाकं द्युलोकासंबन्धिनमादित्यं
रक्षेथे । कीदृशं नाकं । द्युभिरहोभिरक्तुभी रात्रिभिश्च हितं स्थापितं । अहनि
सूर्य उदेति रात्रावस्तं गच्छतीत्येवमहोरात्राभ्यां सूर्यो व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥
सप्तमातृभिः । बहुव्रीहिस्वरः । आहावाः । निपानमाहावः । पा० ३. ३. ७४. ।
इत्याङ्पूर्वाद्युत्तरपप्रत्ययः संप्रसारणं वृद्धिश्च निपातनात् । याथादिनोत्तरपदां-

तोदास्तु । प्रवा । च्युङ् प्रुङ् गतौ । प्रवेते गच्छत इति प्रवी । पचाद्यच् ॥ सुपां
सुलुगित्याकारः ॥ नाकः । नासिन्नकमस्तीति नाकः । नधारणपादित्यादिना
नजः प्रकृतिभावः । द्युभिः । ऊडिदमित्यादिना प्राप्स्य विभक्त्युदात्तस्य दिवो
मूलः । पा० ध्. १. १८३. इति प्रतिषेधः ॥

नवमीमृचमाह ॥

किञ्ची चक्रा चिवृतो रथस्य कञ्चयौ वंधुरो ये सनीळाः ।
कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्योपयायः ॥ ९ ॥
कं । ची । चक्रा । चिऽवृतः । रथस्य । कं । चयः । वंधुरः । ये । सऽनीळाः ।

कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञं । नासत्या । उपऽयायः ॥ ९ ॥

हे नासत्यावश्विनौ चिवृतस्त्रिसंख्याकैरश्विभिरुपेतस्य भवदीयस्य रथस्य ।
ईषाद्वयं पूर्वभागे संयुज्यते । सेयमेकाश्विः । पृष्ठभागे वियुज्यते । तत्र कोणद्वयं
संपद्यते । ईदृशस्य रथस्य संबंधीनि चीणि चक्राणि क । कुत्र स्थितानीत्यस्माभिर्न
दृश्यते । ये काष्ठविशेषाः सनीळाः । नीळं गृहसदृशं रथस्योपर्युपवेशस्थानं तेन
सह वर्तते इति सनीळास्ते काष्ठविशेषा वंधुरो नीडबंधनाधारभूतास्तयः । अक्षेण
सहिते द्वे ईषे इत्येवं त्रिसंख्याकाः क । कुत्र स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते । वा-
जिनो बलवतो रासभस्य भवदीयान्दस्थानीयस्य गर्दभस्य योगो रथे योजनं
कदा । कस्मिन्काले निष्पन्नमित्यस्माभिर्न दृश्यते । येन चक्रचयनीडकाष्ठचय-
रासभयोजनसहितेन रथेन यज्ञमस्मदीयं यागस्थानमुपयायः । युवां प्राप्स्य-
स्तादृशस्य रथस्येति पूर्वचान्वयः ॥ ची चक्रा । उभयत्रापि शेङ्गदसि बहुल-
मिति शैलोपः । वंधुरः । वधैरौणादिक उरन्प्रत्ययः । वत्वं छादसं । सनीळाः ।
वापसजनस्येति सभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

आ नासत्या गच्छत हूयते हविर्मध्यः पिवतं मधुपेभिरासभिः ।

युवोहि पूर्वं सविता उपसः । रथं मृताय चित्रं घृतवतमिच्छति ॥ १० ॥

आ । नासत्या । गच्छत । हूयते । हविः । मध्यः । पिवतं । मधुऽपेभिः । आसऽभिः ।

युवोः । हि । पूर्वं । सविता । उपसः । रथं । मृताय । चित्रं । घृतऽवतं । इच्छति ॥ १० ॥

हे नासत्यावश्विनाविह कर्मण्यागच्छतं । अत्रास्माभिर्हविर्हूयते । युवां च मधुपेभिर्मधुरद्रव्यपानयुक्तैरासभिर्भवदीयैरास्यैर्मधो मधुरद्रव्याणि हवींषि पिवतं । सविता सूर्य उपसः पूर्वमुषःकालान्पुरा युवयोरश्विनोः संवन्धिनः, रथमृतायास्मद्यज्ञार्थमिष्यति हि । प्रेरयति खलु । कीदृशं । चित्रं । पूर्वोक्तैश्चक्रव्यादिभिर्विचित्रं । घृतवन्तं । अक्षांजनसाधनेन घृतेनोपेतं ॥ गच्छतं । अदुपदेशज्ञ-सार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः । अत्र गच्छतं पिवतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हूयते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकः स्वरः । मध्वः । लिंगव्यत्ययः शसि यणा-देशश्छांदसः । मधुपेभिः । मधु पिवन्तीति मधुपानि । आतोऽनुपसर्गे क, इति कप्रत्ययः । आसभिः । पृहन्नित्यादिनास्यश्चस्यासनादेशः । युवोः । युवोर्हि यञ्चमित्यत्रोक्तं । इष्यति । इष गतौ । श्विनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

आ नासत्या चिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेपो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । चिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातं । मधुऽपेयं । अश्विना ।

प्र । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृक्षतं । सेधतं । द्वेषः । भवतं । सचाभुवा ॥ ११ ॥

हे नासत्या । असत्येनानृतेन रहितावश्विना । अश्विदेवौ । युवां चिभिरेकादशैः । ये देवासो दिव्येकादश स्थेत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैरेकादशात्मकवर्गचक्रगुणैर्देवैः सह मधुपेयं सोमात्मकं मधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्येहास्मिन्देवयजनदेश आयातं । आगच्छतं । आयुरस्मदीयमायुषं प्रतारिष्टं । प्रवर्द्धयतं । रपांस्पर्शदीयानि पापानि निर्मृक्षतं । निःशेषेण शोधयतं । द्वेपो, द्वेषकर्तृन् सेधतं । प्रतिषेधतं । सचाभुवा । अस्माभिः सहावस्थितौ भवतं ॥ चिभिः । षट्चिचतुर्भ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं । एकादशैः । एकादशानां पूरणैः । तस्य पूरणे । पा० ५. २. ४८. इति ढट् । मधुपेयं । पा पाने । अचो यदिति कर्मणि यत् । ईद्विति । पा० ६. ४. ६५. इत्याकारस्य ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ मधु च तत्पेयमिति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । तारिष्टं । नृ भवनतरणयोः । छांदसे प्रार्थनायां लुङि छेः । सिच् । इडागमः । वृत्तो वा । पा० ७. २. ३८. इति प्राप्-

स्येदोः दीर्घस्य सित्चि च परस्मैपदेषु । पा० ७. २. ४०. । इति प्रतिषेधः । बहुलं
 छंदस्यमाङ्गुगेऽपीत्यडभावः । अत्र तारिष्टं मृक्षतं चेति चशब्दार्थप्रतीतिस्त्वस्य
 चाप्रयोगाच्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । आदिः सित्चोऽन्यतरस्यां । पा०
 ६. १. १८७. । इत्याद्युदात्तत्वं । मृक्षतं । मृश आमर्शने । छंदसि लुङ्लङ्लिट्
 इति लोडर्थे लुङ् । शल इगुप्रधादनिटः क्स इति क्सादेशः । एकाच उपदेशेऽनु-
 दात्तादितीट्प्रतिषेधः । पत्वकुत्वे । पूर्ववदडभावः । सैधतं । धिधु गत्यां । अत्र
 केवलोऽपि पिथिः प्रतिपूर्वस्यार्थे वर्त्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पित्वादानु-
 दात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरण धातुस्वरः । पादादित्वात्तिङः परत्वाच्चा नि-
 घाताभावः । द्वेषः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्त्तरि विच् । भवतं । द्वेष इत्यस्य
 वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये च निघातयुष्म-
 दस्माददेशा वक्तव्या इति वचनात् । सचाभुवा । सचेत्यर्थं निपातः सहशब्द-
 समानार्थः । तथा च यास्कः । सचा सहेत्यर्थं इति । सचा भवत इति सचा-
 भुवौ । क्तिप् । ओः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधः । सुपां
 सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

आ नो अश्विना चि॒वृता रथे॑ना॒वाचै र॒यिं व॒हतं सुवी॑रैः ।

अ॒ण्वंता॑ वा॒मव॑से जो॒हवी॑मि वृ॒धे च॑ नो भवतं वाज॑सातौ ॥ १२ ॥

आ । नः । अ॒श्विना । चि॒ऽवृता । रथे॑न । अ॒वाचै । र॒यिं । व॒हतं । सु॒वी॒रैः ।

अ॒ण्वंता॑ । वा॒ । अ॒व॒से । जो॒ह॒वी॒मि । वृ॒धे । च॒ । नः । भ॒वतं॑ । वाज॑ऽसातौ ॥ १२ ॥

हे अश्विना चि॒वृता रथे॑न । अप्रतिहतगतित्वात् विषु लोकेषु वर्द्धमानेन रथेन
 सह नोऽस्माकमवाचमभिमुखं सुवीरं शोभनैवीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं रयिं
 धनमावहतं । आनीय प्रापयतं । अ॒ण्वंता॑स्मदीयस्तुतिं अ॒ण्वंता॑ वा॒ युवामव॑-
 सेऽस्मद्रक्षणार्थं जो॒हवी॑मि । आह्वयामि । नोऽस्माकं वाज॑सातौ संयामे ।
 वाज॑सातौ महाधन इति संयामनामसु पाठात् । वृ॒धे वर्ध॑नाय च भवतं ॥
 सुवी॒रैः । शोभ॑ना वीरा यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ, चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 अ॒ण्वंता॑ । अ॒ण्वव॑णे । शतरि अ॒ण्वः । अ॒ण्वेति अ॒ण्वः । अ॒ण्वव॑श्च । हु॒श्रुवोः सार्व॑धातुक
 इति यणादेशः । सुपां सुलुगित्याकारः । जो॒हवी॑मि । हे॒त्र् स्पृ॒ष्टायां शब्दे॒ च ॥
 यङुक्चभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति कृतसंप्रसारणादस्मात्तदुत्तमैकवचने यङो

वा । पा० ७. ३. ९४. । इतीडागमः । वृधे । वृधु वृद्धावित्यस्मात्संपदादिलक्षणो
भावे क्तिप् । वाजसातौ । षणु दाने । क्तिनि तितुवेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । जन-
सनेत्यादिना आत्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥

ह्याम्यग्निमित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं । हिरण्यरूप ऋषिः । आद्या नवमी
च जगतीछंदस्के । शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्याया
ह्याम्यग्निमित्यस्या अग्निमित्रावरुणराचिसवित्राख्या लिंगोक्तदेवताः । तथा
चानुक्रांतं । ह्याम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याद्या च । लिंगोक्तदेवताः पा-
दास्त्रय इति । अभिष्ववषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं सावित्रं ति-
विद्धानं । तृतीयस्य चर्यमेति खंडे सूचितं । ह्याम्यग्निमस्य मे द्यावापृथिवी
इति तिस्रः । आ० ७. ७. । इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ह्याम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्यामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ह्यामि रात्री जगतो निवेशनी ह्यामि देवं सवितारं मृतये ॥ १ ॥

ह्यामि । अग्निं । प्रथमं । स्वस्तये । ह्यामि । मित्रावरुणौ । इह । अवसे ।

ह्यामि । रात्री । जगतः । निऽवेशनी । ह्यामि । देवं । सविता रं । जतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय । स्वस्तीत्यविनाशनामेति यास्कः । प्रथममा-
दावग्निं ह्यामि । इहासिन्कर्मण्यवसेऽस्मद्रक्षणाय मित्रावरुणौ ह्यामि ।
जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीमुपवेशनहेतुभूतां रात्री राचिदेवतां
ह्यामि । जंगमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान्कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रावु-
पविशन्तीति प्रसिद्धं । जतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवं ह्यामि ॥ मित्रावरुणौ ।
देवतावन्दे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः । देवतावन्दे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्री ।
रात्रेश्चाजसी । पा० ४. १. ३१. । इति डीप् । निवेशनी । निविशन्त्यस्यामिति निवे-
शनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्ढाणजित्यादिना । पा० ४. १. १५. । डीप् ।
जतये । अवतोः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । जतियूतीत्या-
दिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥ २ ॥
 आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्मृतं मर्त्यं च ।
 हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥
 आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निऽवेशयन् । अमृतं । मर्त्यं । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । कृष्णं कृष्यतेर्निकुटो वर्ण इति यास्तः । लोका रजांस्युच्यन्ते इति च । अंतरिक्षलोको हि सूर्यागमनात्पुरा कृष्णवर्णो भवति । तेनांतरिक्षमार्गेणावर्तमानः पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन् । यद्वा । अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यकांडे । अमर्त्यो मर्त्येन सयोनिरित्येतस्य मंत्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते । मर्त्यानि हीमानि शरीराणि । अमृतैषा देवतेति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान्पश्यन् अवक्षमाणः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन सुवर्णेनिर्मितेन रथेनायाति । अस्मात्समीपमागच्छति ॥ अमृतं । मृतं मरणं नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मर्त्यं । मर्ते भवं । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हिरण्ययेन । ऋण्यवास्त्वेत्यादिना मयटो मकारलोपो निपातितः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । भू सत्तायां । भूसूभूभस्त्रिभ्यश्छंदसीति क्युन्प्रत्ययः । योरनादेश उवङ्गदेशः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्धता याति शुभाभ्यां यजतो हरिभ्यां ।
 आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता वार्धमानः ॥ ३ ॥
 याति । देवः । प्रऽवता । याति । उत्ऽवता । याति । शुभाभ्यां । यजतः । हरिऽभ्यां ।
 आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुऽद्धता । वार्धमानः ॥ ३ ॥

देवो दीपमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति । गच्छति । तथो-
 वतोऽनोऽङ्गदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उदयानंतरं आ मध्याह्नमूर्ध्वं मार्गः ।

तत उपरि आसायं प्रवणो मार्ग इति विवेकः । तथा यजतो यष्टव्यः स देवः शुभाभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्यामश्वभ्यां याति । देवयजनदेशे गच्छति । सविता देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यपवाधमानो विनाशयन् परावतो दूरे-
शात् । परावत इति दूरनामसु पठितत्वात् । तादृशाद्युलोकादायाति । यागदेशे आगच्छति ॥ प्रवता । वन षण् संभक्तौ । अस्मात्प्रपूर्वात्किप् । गमादीनामिति वक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः । ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उद्धता । उत्पूर्वाद्धनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः । भृमृहशीत्यादिना यजतेः कर्मण्यतच्-
प्रत्ययः । विश्वा दुरिता । उभयत्र शेषेष्टदंसि बहुलमिति शेलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो वृहतं ।

आस्थाद्रथं सविता चिचभानुः कृष्णा रजांसि तविषी दधानः ॥ ४ ॥

अभिऽवृतं । कृशनैः । विश्वऽरूपं । हिरण्यऽशम्यं । यजतः । वृहतं ।

आ । अस्थात् । रथं । सविता । चिचऽभानुः । कृष्णा । रजांसि । तविषी । दधानः ॥ ४ ॥

सविता रथमास्थात् । आस्थितवान् । आरूढवानित्यर्थः । कीदृशं । अभीवृतं अभितो वर्तमानं । तथा कृशनैर्विश्वरूपं । सुवर्णेन नानारूपं । कृशनं लोहमिति सुवर्णनामसु पाठात् । क्वचित्सुवर्णेनिर्मितगजपंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनु-
ष्यपंक्तिरित्येवं बहुरूपत्वं । हिरण्यशम्यं । अश्वानां स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां नियतं प्रक्षेप्यमाणाः शंकवः शम्याः । ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते । वृहतं । प्रौढं । कीदृशः सविता । यजतः । यष्टव्यः । चिचभानुः । विविधरश्मियुक्तः । कृष्णा रजांस्यंधकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषी बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतं । अभितो वर्तत इत्यभी-
वृत् । वृत्तु वर्तने । क्षिपि नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायांमिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । हिरण्यशम्यं । हर्यं गति-
कांत्योः । हर्यतेः कन्यन् हिर च । उ० ५. ४४. इति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आस्थात् । तिष्ठतेर्लुङि गा-
तिस्थिति सिचो लुक् । कृष्णा । कृषेर्वर्णे । उ० ३. ४. इति नक्प्रत्ययः । शेषेष्टदंसि

बहुलमिति शेलोपः । तविधी । तवतिः सौचो धातुः । तवेर्णिङ् । उ० १. ४६ ।
इति टिषच् । टित्वाटिट्वाणजित्यादिना डीप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं वृषादित्वाद्-
ष्ट्वम् । दधानः । शनच्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन्थं हिरण्यप्रउगं वहंतः ।

शश्वद्विशः सवितुर्देवस्योपस्ये विश्वा भुवनानि तस्युः ॥ ५ ॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथं । हिरण्यऽप्रउगं । वहंतः ।

शश्वत् । विशः । सवितुः । देवस्य । उपऽस्ये । विश्वा । भुवनानि । तस्युः ॥ ५ ॥

श्यावा एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः । श्यावाः सवितुरिति निघंटावुक्तत्वात् ।
ते च शितिपादः । श्वेतैः पादैरुपेताः । हिरण्यप्रउगं । रथस्य मुखमीपयोरयं
युगबंधनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तच्चात्र सुवर्णमयं । तद्युक्तं रथं वहंतो जनाग्ना-
णिनो अख्यन् । विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । शश्वत् सर्वदा विशः प्रजा
दैवस्येतरदेवसंबन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्योपस्ये समीपस्थाने तस्युः । स्थित-
वृत्त्यः । न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय
सूर्यसमीपे तस्युः ॥ शितिपादः । शितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते शितिपादः ।
सुपां सुलुगिति जसः सु आदेशः । यद्वा शितिः श्वेतवर्णः स्फाटिकादिः । स एव
पादो येषां ते । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः । पा० ५. ४. १३६ । इति समासांतपा-
दशब्दस्यात्यलोपः । उपमानादिति हि तत्रानुवर्तते । पादशब्दस्य वृषादित्वादा-
द्युदात्तत्वं । तस्य बहुव्रीहौ समासे शितेर्नित्याबह् च बहुव्रीहावभसत् । पा० ६. २.
१३६ । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अख्यन् । ख्यातेर्लुङ्स्यतिवक्तीत्यादिना च्ले-
र-
आदेशः । हिरण्यप्रउगं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वहंतः । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुस्वरण धातुस्वरः । दैवस्य । तस्येदमित्यर्थे
देवाद्यजतौ । पा० ४. १. ८५. ३ । इति देवशब्दात्प्राग्दीप्यतीयो यञ् । तद्धितेष्व-
चामादिरित्यादिवृद्धिः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । उपस्ये । आतश्चोपसर्ग
इति कः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

ति॒स्रो द्यावः सवि॒तुर्द्वौ उप॒स्थाँ एकां य॒मस्य॒ भुव॑ने विरा॒षाट् ।

आ॒णिं न रथ्य॑म॒मृताधि॑ तस्यु॒रिह॑ ब्रवी॒तु य उ॒ तच्चि॑केतत् ॥ ६ ॥

ति॒स्रः । द्यावः । स॒वि॒तुः । द्वौ । उप॒स्थाँ । एकां । य॒मस्य॑ । भुव॑ने । विरा॒षाट् ।

आ॒णिं । न । रथ्यं॑ । अ॒मृतां । अधि॑ । तस्युः । इह॑ । ब्रवी॒तु । यः । ऊं इति॑ । तत् ।

चि॒केतत् ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्त्रिस्त्रिसंख्याकाः संति । तच्च द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्योपस्था समीपस्थाने वर्तते । द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् । एका मध्यमा भूमिरंतरिक्षलोको यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विराषाट् । विरान् गंतृन्सहते । प्रेताः पुरुषा अंतरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः । अमृतामृतानि चंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषि जलानि बाधितस्युः । सवितारमधिगम्य स्थितानि । तच्च दृष्टांतः । रथ्यमाणिं न । रथाद्बहिरक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्यते । रथसंबन्धिनमाणिमधिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत् । यस्तु मानवस्तत्सवितूरूपं चिकेतत् । जानाति । स मानव इहास्मिन्विषये ब्रवीतु । कथयतु । केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः । तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वं । द्वौ । सहितायामावादेशे लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः । उपस्था । आङ्याजयारां चोपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. ४. इति सप्तम्या आङादेशः । आङोऽनुनासिकश्छंदसि । पा० ६. १. १२६. । इति प्रकृतिभावः । विराषाट् । वृज् वरणे । घञर्थे कविधानमिति कर्मणि कः । बहुलं छंदसि । पा० ७. १. १०३. । इतीत्वं । तथा सति वूर्यत इति विरा इत्युक्तं भवति । तान्सहते इति विराषाट् । छंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. । इति सहेर्षिः । सहेः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. । इति पत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथ्यं । रथस्येदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४. ३. १२१. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अमृता । शेष्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । चिकेतत् । कित ज्ञाने । लेट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जुहोत्यादित्वात् धुः । लघूपधगुणः । अनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिपातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वि सुपर्णो अंतरिक्षाण्यख्यत्तभीरवेपा असुरः सुनीथः ।

इदानीं सूर्यः कश्चित् कतमां द्यां रश्मिरस्यां ततान ॥ ७ ॥

वि । सुऽपर्णः । अंतरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरऽवेपाः । असुरः । सुऽनीथः ।

कः । इदानीं । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमां । द्यां । रश्मिः । अस्य । आ । ततान् ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः । सुपर्णो इति पंचदश रश्मिनामा-
नीति तन्नामसु पठितत्वात् । अंतरिक्षाण्यंतरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि
व्यख्यत् । विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः । गभीर-
वेपाः । गभीरकंपनः । रश्मेः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः ।
असुरः । सर्वेषां प्राणदः । तथा चान्यचाम्नायते । सर्वेषां भूतानां प्राणानादा-
योदेतीति । सुनीथः । सुनयनः । शोभनप्रापणः । मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रा-
पयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ क कुच वर्तते । तदेतद्रहस्यं
कश्चित् । को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां द्यामां-
ततान् । कं द्युलोकं रात्रौ व्याप्तवानेतदपि को जानाति ॥ सुपर्णः । नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गभीरवेपाः । टुवेपृ कंपने । असुन् । गभीरं वेपो यस्य ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असुरः । असु क्षेपणे । अस्यति शबूनीत्यसुरः । असेहन्
। उ० १. ४२. । निह्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा । असून्प्राणान्नाति ददातीत्यसुरः । आतोऽनु-
पसर्गे क इति कप्रत्ययः । सुनीथः । णीञ् प्रापणे । हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः
क्यन्निति क्यन् । प्रादिसमासे थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । इदानीं । इदम्-
शब्दात्सप्तम्यर्थे दानीं च । पा० ५. ३. १८. । इति दानीमप्रत्ययः । इदम् इतितीदम्-
शब्दस्येशदेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सूर्यः । पू प्रेरणे । सुवतीति सूर्यः । राज-
सूयसूर्येत्यादिना रुडागमसहितः क्यप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्थानुदात्तत्वे
धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । चिकेत । कित ज्ञाने । लिट् । कतमां । किंजातीयां । वा
वहूनां जातिपरिग्रहे डतमच् । पा० ५. ३. ९३. । इति किंश्च्चात् डतमच् ।
डित्वाटिलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

अरमीमृचमाह ॥

अष्टौ व्यख्यत्कुकुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिंधून् ।

हिरण्याक्षः सविता देव आगाद्दधत्ता दाशुपे वार्याणि ॥ ८ ॥

अष्टौ । वि । अख्यत् । कुकुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिंधून् ।

हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुपे । वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याः संवन्धिनीरष्टौ कुकुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशो व्यख्यत् । सविता प्रकाशितवान् । तन्मा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितृन्धन्व अंतरिक्षोपलक्षितान् त्री विसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान् । सप्त सिंधून् गंगादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यख्यत् । हिरण्याक्षः । हितरमणीयचक्षुर्युक्तो हिरण्यमयाक्षो वा सविता देव आगात् । इहागच्छतु । किं कुर्वन् । दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत् । प्रयच्छन् ॥ अख्यत् । ख्यातेर्लुङ्प्रत्ययवक्तीत्यादिना चुरङ्गादेशः । त्री । शेष्वंदसि बहुलमिति शेलोपः । धन्व । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । नलोपः । प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । योजना । योजयति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । नद्यादिलक्षणे ल्युः । खेरनिटीति णिलोपः । पूर्ववच्छेलोपः । हिरण्याक्षः । हिरण्यमयान्यक्षीणि यस्यासौ हिरण्याक्षः । बहुव्रीहौ सक्थ्यरूपोः । पा० ५. ४. ११३ । इति समासांतः पच्प्रत्ययः । अगात् । एतेर्लुङ्गीणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५ । इति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । दधत् । शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । दाशुपे । दाश्वान्साह्यानित्यादिना क्सुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं । वार्याणि । वृङ् संभक्ती । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अंतरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः। सविता। विचर्षणिः। उभे इति। द्यावापृथिवी इति। अंतः। ईयते।
अप। अमीवां। बाधते। वेति। सूर्ये। अभि। कृष्णेन। रजसा। द्यां। ऋणोति॥ ९॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः। यद्वा यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते
धृतवान्। विचर्षणिः। विविधदर्शनयुक्तः। विचर्षणिः पश्यदित्यर्थः। विचर्ष-
णिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात्। सविता देव उभे द्यावापृथिवी अंतः।
उभयोर्लोकयोर्मध्य ईयते। गच्छति। अमीवां रोगादिवाधामपबाधते। सम्यक्
निराकरोति। तथा सूर्ये वेति। गच्छति। यद्यपि सवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं
तथापि मूर्तिभेदेन गंतुगंतव्यभावः। कृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा
तेजसा द्यामाकाशमभृणोति। सर्वतो व्याप्नोति॥ द्यावापृथिवी। दिवसश्च
पृथिव्यां। पा० ६. ३. ३०। इति चशब्दाद्विश्वशब्दस्य द्यावादेशः। देवताद्वये चेत्यु-
भयपदप्रकृतिस्वरत्वं। नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ। पा० ६. २. १४२। इति न निषेधः।
अपृथिवीरूपमधिष्विति पर्युदस्तत्वात्। ईयते। ईह गतौ। तिष्ठतिङ् इति
निघातः। बाधते वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतिश्चशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपे वि-
भाषेति निघातप्रतिषेधः। वेति। वी गतिप्रजननकांत्यशनखादनेषु। अदादि-
त्वाच्छपो लुक्। तिपः पिब्लादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। यद्यप्येषा द्वितीया तथापि
तिङः परत्वाच्चिघाताभावः। ऋणोति। ऋण गतौ। तनादित्वादुः। तनादिषु
करोतिरेव गुणो नान्येषामित्यापिशलिमतेन गुणाभावः॥

दशमीमृचमाह ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीयः सुमृळीकः स्वर्वा यात्वर्वाह्।

अपसेधन् रक्षसो यातुधानानस्यद्विवः प्रतिदोषं गृणानः॥ १०॥

हिरण्यऽहस्तः। असुरः। सुऽनीयः। सुऽमृळीकः। स्वऽवान्। यातु। अर्वाह्।

अपऽसेधन्। रक्षसः। यातुऽधानान्। अस्यात्। देवः। प्रतिऽदोषं। गृणानः॥ १०॥

हिरण्यहस्तोऽसुरः प्राणदाता सुनीयः सुष्ठु नेता प्रशस्य इत्यर्थः। सुनीयः
पाक इति प्रशस्यनामसु पाठात्। सुमृळीकः। सुष्ठु सुखयिता। स्ववान् धन-
वान्। अर्वाह् अभिमुखः कर्मदेशे गच्छतु। किंचायं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि
गृणानः स्तूयमानोऽस्यात्। स्थितवान्। किं कुर्वन्। रक्षसो बाधकत्वेन रक्षण-

निमित्तभूतान् । रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः । नि० ४. १६. । यातुधानानसु-
 रानपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयो गताः । सुमृक्कीकः । सुषु मृक्कीक
 सुख यस्यासौ तथोक्तः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्ववान् । स्वमस्या-
 स्तीति स्ववान् । मादुपधाया इति वत् । सहितायां नकारस्य दीर्घादटि समा-
 नपाद इति स्त्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिक आकारः । रोयत्वं । यलोपश्च ।
 अपसेधन् । पिधु गत्यां । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुक्स्वरेण
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षसः । रक्ष भालन इत्यस्मादपादान औणादिकोऽसि-
 प्रत्ययः । यद्वा रक्षत्यनेनेति रक्षो बलं । करणेऽसुन् । तदेपामस्तीति रक्षस्विनः ।
 मत्वर्थप्रत्ययलोपश्चादसः । प्रत्ययस्वरः । यातुधानान् । यत् निकारोपसंस्कारयोः ।
 तस्माद्यतादौणादिको भाव उप्रत्ययः । यातवो यातना एषु धीयंत इति यातु-
 धानाः । अधिकरणे ल्युट् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अस्यात् । गातिस्थेति
 सिचो लुक् । प्रतिदोषं । दोषां दोषा । प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थं । अभ्ययी-
 भावः । गृणानः । गृ शब्दे । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन प्रा । प्वादीना
 ह्रस्व इति ह्रस्वत्व । चित् इत्यंतोदात्तत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ये ते पथाः सवितः पूर्यासोऽरेणवः सुकृता अंतरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षां च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

ये । ते । पथाः । सवि॒तरिति॑ । पू॒र्यासः । अ॒रेणवः॑ । सु॒ऽकृताः । अ॒न्तरि॑क्षे ।

तेभिः । नः । अ॒द्य । प॒थिऽभिः । सु॒ऽगेभिः । रक्ष॑ । च । नः । अधि॑ । च । ब्रूहि॑ ।

देव॑ ॥ ११ ॥

हे सवितः ते तव पंथा मार्गा. पूर्यासः पूर्वसिद्धाः । अरेणवो धूलिर-
 हिताः । अन्तरिक्षे सुकृताः सुष्ठु संपादिताः । सुगेभिः सुष्ठु गतुं शक्यस्तेभिः
 पथिभिस्तेर्मर्गरागत्याद्यास्मिन्दिने नोऽस्मान्नक्ष च । पालनमपि कुरु । तथा
 हे देव नोऽस्माननुष्ठानृनधि ब्रूहि च । देवानामग्रेऽधिकत्वेन कथय च ॥ पंथाः ।
 सुपां सुलुगिति जसः सुः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । पूर्यासः ।
 पूर्वैः कृता. पूर्याः । पूर्वैः कृतमिनियौ च । पा० ४. ४. १३३. । इति यः । प्रत्य-
 यस्वरः । असुगागमः । अरेणवः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुकृताः ।

कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुगेभिः । सुष्ठु गच्छत्येष्विति सुगाः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्द्विप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षा । ब्रचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले सप्तमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र प्र वो यद्भूमिति विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अयुजो बृहत्यः । तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतो बृहत्यः । प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्निर्देवता । ऊर्ध्व ऊ ष्वित्यादिके यूपदेवत्ये । तथा चानुक्रांतं । प्र वो विंशतिः कण्वो घौर आग्नेयं प्रगाथमूर्ध्व ऊ पु यौपाविति । नन्वूर्ध्व ऊ ष्वित्यादिकयोरप्यग्निर्देवतात्वेन भवितव्यमाग्नेये क्रतावनयोरनुद्धारात् । तथा हि सूत्रे एना वो अग्निं प्र वो यद्भूमिति । आ० ४. १३. इति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात्कृतसूक्तमाग्नेयमिति गम्यते । यद्येते अन्यदेवत्ये स्यातां वसिष्ठा हीति सूक्तयोरुक्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. इतिवदुद्धारं ब्रूयात् । न च ब्रूते । अतः कथं यौपाविति नैप दोषः । यूपधिष्ठानस्याग्नेः स्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतेत्याग्नेये क्रताबुद्धारो न कृतः । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यौपावित्येतदपि न विरुध्यते । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बार्हते छंदसि प्र वो यद्भूमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडे सूचितं । एना वो अग्निं प्र वो यद्भूमिति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र वो यद्भूमिं पुरुणां विशां देवयतीनां ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यद्भूमिं । पुरुणां । विशां । देवयतीनां ।

अग्निं । सुऽउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यं । सी । इत् । अन्ये । ईळते ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः । देवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरुणां बहूनां विशां प्रजारूपाणां वो युष्माकमनुग्रहाय यद्भूमिं महान्तं । यद्भो बवक्षिथ इति महन्नामसु पाठात् । अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिः सूक्तरूपैर्वाक्यैः प्रेमहे । प्रकर्षणं याचामहे । ईमहे यामीति याज्ञाकर्मसु पाठात् । अन्य इत्येऽप्युपयो यमग्निं सी सर्वत ईळते । स्तुवंति । तमग्निमिति पूर्वज्ञान्वयः ॥ पुरुणां । नामन्यतरस्यामिति

नाम उदात्तत्वं । विशां । सावेकाच्च इति विभक्तेरुदात्तत्वं । देवयतीनां । देवा-
नात्मन इच्छंत्यो देवयंत्यः । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्यस्येव
दीर्घस्यापि प्रतिषेधः । अश्याघस्यादिति पुनरात्वविधानाज्ज्ञापकात् । क्यजंतास्ततः
शतृ । कर्तरि शप् । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण क्यचा
सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इति शतुरुदात्तत्वं । उगितश्चेति ङीप् । अनित्यमाग-
मशासनमिति वचनानुमभावः । एकादेशस्वरस्य पूर्वचासिद्धत्वं नेष्यत इति
वचनात् । पा० ६. २. ६. १. शतुरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति शतुरनुम इति नद्या
उदात्तत्वं । मूक्तेभिः । वचेः क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तः । यायादिनोत्तरप-
दांतोदात्तत्वं । ईकृते । ईड स्तुती । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेह्राससार्व-
धातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मंतो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भव वाजेषु संत्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निं । दधिरे । सहःऽवृधं । हविष्मंतः । विधेम । ते ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । संत्य ॥ २ ॥

जनासोऽनुष्ठातारो जनाः सहोवृधं बलस्य वर्धयितारमग्निं दधिरे । धृत-
वंतः । हविष्मंतो हविर्युक्ता वयं हे अग्ने ते त्वां विधेम । परिचरेम । विधतिः
परिचरणकर्म । विधेम सपर्यतीति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् । वाजेष्वन्नेषु
संत्य दानशील हे अग्ने स त्वमद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि नोऽस्मान्प्रति सुमनाः
शोभनमनस्कोऽविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधं । वृधू वृद्धौ । अस्मादंतर्भावि-
तण्यर्थात्किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । हविष्मंतः । तसौ मत्वर्थे इति भवेन
पदत्वाभावादुत्पाद्यभावः । विधेम । विध विधाने । तुदादित्वाच्छः । सुमनाः ।
शोभनं मनो यस्यासौ सुमनाः । सोमैनसी अलोमीषसी । पा० ६. २. १११. ।
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भव । पादादित्वात्तिङ्गितिङ इति निघाताभावः । द्यचोऽत-
स्तिङ इति संहितायां दीर्घः । संत्य । पणु दाने । क्तिचि तितुचेत्यादिना इट्प्र-
तिषेधः । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः ।
संतिदाता । तच्च भवः संत्यः । भवे छंदसीति यत् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।

महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं ।

महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतारं होमनिष्पादकमाह्वतारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं । अग्निर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुत्यन्तरात् । तादृशं त्वां प्रवृणीमहे । प्रकर्षेण वरणं कुर्मः । महो महतः सतो नित्यं वर्तमानस्य ते तवार्चयो दीप्तयो विचरन्ति । विविधं प्रचरन्ति । भानवस्त्वदीया रश्मयो दिवि द्युल्लोके स्पृशन्ति । तत्रत्याग्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा वेद इति धननामं । विश्वं वेदो धनं यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । महः । मह पूजायां । क्षिप् चेति क्षिप् । सावेकाच इति डस उदात्तत्वं । यद्वा । महच्छन्देऽच्छन्दलोपश्छांदसः । सतः । अस्तेः शतरि असोरल्लोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

देवासंस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रलमिंधते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सं । दूतं । प्रलं । इंधते ।

विश्वं । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनं । यः । ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयस्त्रयो देवासो देवाः प्रलं पुरातनं दूतं त्वां समिंधते । सम्यक् दीपयन्ति । यो मर्त्यो मनुष्यो यजमानस्ते तुभ्यं ददाश । हविर्दत्तवान् । स यजमानस्त्वया सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा । अर्यान्मिमीत इत्यर्यमा । श्वनुक्षन्त्रित्यादिना कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । इंधते । जिइंधी दीप्ती । अस्माह्मटि मृत्यादादेशे अम् । आबलोपः । असोरल्लोप इत्यकार-

लोपः । ददाश । दाशृ दाने । लिटि णलि लिङ्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्थाकारस्यो-
दात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

मंद्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥ ५ ॥

मंद्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दूतः । विशां । असि ।

त्वे इति । विश्वा । संऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं मंद्रो हर्षहेतुर्होता देवानामाह्वाता विशां यजमानरूपाणां
प्रजानां गृहपतिर्गृहस्य पालको दूतो देवदूतोऽसि । त्वे त्वयि विश्वा व्रता
सर्वाणि कर्माणि संगतानि । व्रतं कर्वरमिति कर्मनामसु व्रतशब्दः पठितः ।
पृथिव्यादयो देवा ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माण्यकृण्वत । कृतवन्तः । पृथिवी
धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति । तान्येतानि त्वयि संगतानीति पूर्व-
चान्वयः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्वे । सुपां सुलु-
गिति सप्तम्येकवचनस्य शे आदेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
शेषे लोप इति टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे
त्वेकादेशस्वरेण । संगतानि । गमेः कर्मणि निष्ठायामेकाचः । पा० ७. २. १० ।
इतीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । व्रता ध्रुवेत्युभयत्र शेल्लोपः । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणयोश्च ।
व्यत्ययेनात्मनेपदं । इदित्त्वान्नुम् । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुऽभगे । यविष्ठ्य । विश्वं । आ । हूयते । हविः ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरं । यक्षि । देवान् । सुऽवीर्या ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ्य युवक्षमाग्ने सुभगे सौभाग्ययुक्ते त्वे इत् त्वयेव विश्वं सर्वं हविरा-
हूयते । सर्वतः प्रक्षिप्यते । स त्वं नोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनुस्की भूत्वा-
द्यास्मिन्दिन उत अपि चापरं श्वः । अपरं श्व इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नपि
काले नैरंतर्येण । सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान्देवान्यक्षि । यज ॥ सुभगे । शोभनो
भगो यस्येति बहुव्रीहावाद्युदात्तत्वं । छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यविष्ठ्य ।
युवशब्दादिषन् । स्थूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः ।
छंदसो यकारोपजनः । यक्षि । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सुवीर्या । शोभनं
वीर्यं येषां । वीरवीर्या चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अभिष्टवे सायंकालीन उत्तरस्मिन्पटले तं धेमिन्था नमस्विन इत्येषा वि-
नियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । प्रागाथी पूर्वाह्णे काष्ठीमपराह्णे । आ०
४. ७. इति । तामेतां सप्रमीमृचमाह ॥

तं धेमिन्था नमस्विन उप स्वराजमासते ।

होवाभिरग्निं मनुषः समिधते तितिर्वासो अति सिधः ॥ ७ ॥

त । ध । इ । इत्या । नमस्विनः । उप । स्वराजं । आसते ।

होवाभिः । अग्निं । मनुषः । सं । इधते । तितिर्वासः । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नमस्विनोऽन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । नम आयुः सूनृतेत्यन्न-
नामसु पाठान्नमःशब्दस्यान्नवाचित्वं । तादृशा यजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्य-
मानं तं यं तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं त्वामित्यानेन प्रकारेण हविःप्रदाना-
दिरूपेणोपासते । मनुषो मनुष्या यजमाना होवाभिः सप्रभिवर्षट्कर्तृभिः । सप्र
होवाः प्राचीवर्षट्कुर्वतीति श्रुत्यंतरात् । अग्निं त्वा समिधते । सम्यक् दीपयति ।
कीदृशा मनुष्याः । सिधः श्वून् तितिर्वासः । अतिशयेन तरंतः ॥ नमस्विनः ।
अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । स्वराजं । स्वभासा राजत इति स्वराट् ।
सत्सूद्विपेति क्तिप् । कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसते । आस उपवेशने । अदा-
दिवाच्छपो लुक् । तितिर्वासः । नृ भवनतरणयोः । छंदसि लिङिति वर्तमाने
लिट् । तस्य क्रसुष्येति क्रसुः । वस्वेकाजाहसामिति नियमादिङभावः । ऋत
इहातोरिति । ऋच्छत्यृतां । पा० ७. ४. ११. इति गुणो हलि च । पा० ६. २.

७७। इति दीर्घत्वं च न भवति । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् । यद्वा तिरतिः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यं । सिधः । सिधु शोषणे । किप् चेति किप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

घन्तो वृचमतरन्तोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्क्षणे वृषा द्युग्न्याहुतः क्रंददश्वो गविष्टिषु ॥ ८ ॥

घन्तः । वृचं । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे ।

भुवत् । कखे । वृषां । द्युम्नी । आहुतः । क्रंदत् । अश्वः । गोऽइष्टिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने घन्तस्त्वत्सहायेनेतरे देवाः प्रहरन्तो वृचमतरन् । तीर्णवन्तः । तदन्तरं रोदसी द्यावापृथिव्यावपोऽन्तरिक्षं च क्षयाय प्राणिनां निवासार्थमुरु विस्तारो यथा भवति तथा चक्रिरे । अपशब्दोऽन्तरिक्षवाची । आपः पृथिवीति तन्नामसु पठितत्वात् । भवांसु कखे कखनामके महर्षी वृषा कामानां वर्धिता । द्युम्नी धनवान् । आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवत् । भवतु । तत्र दृष्टान्तः । गविष्टिषु गोविषयेच्छायुक्तेषु संयामेष्वश्वः क्रंदत् शब्दं कुर्वन् यथाभीष्टप्रापकस्त्येति शेषः ॥ घन्तः । हन्तिः शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तेऽर्जिन्नेषु । पा० ७. ३. ५४. इति घत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं । क्षयाय । क्षि निवासगत्योः । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः । क्षयो निवासे । पा० ६. १. २०१. । इत्याद्युदात्तत्वं । भुवत् । भवतेल्लेङ्गडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङि । पा० ७. ३. ८८. । इति गुणप्रतिषेधः । अडागमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । गविष्टिषु । इषु इच्छायां । एषणमिष्टिः । गवामिष्टियेषु संयामेषु बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुतः । आहूयत इत्याहुतः । हु दानादनयोः । कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । क्रंदत् । कदि कदि आह्वाने । शतरि नुमभावश्छांदसः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुनानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

प्रवर्ग्यं महावीरि खरे संसाद्यमाने संसीदस्व महान् असीत्येषा स्पृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । संसीदस्व महान् असीति संसाद्यमाने । आ० ४. ६. । इति । तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

सं सीदस्व महौ असि शोचस्व देववीतमः ।
वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य मृज प्रशस्त दर्शतं ॥ ९ ॥

सं । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतमः ।

वि । धूमं । अग्ने । अरुषं । मियेध्य । मृज । प्रशस्त । दर्शतं ॥ ९ ॥

हे अग्ने संसीदस्व बर्हिषुपविश । महानसि । गुणाधिको भवसि । देववी-
तमः । अतिशयेन देवान्कामयमानः । शोचस्व । दीपस्व । हे मियेध्य मेघार्ह
प्रशस्त उत्कृष्टाग्ने । अरुषं गमनशीलं दर्शतं दर्शनीयं धूमं विसृज । विशेषेण
संपादय ॥ सीदस्व । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । प्रार्थनायां
लोटि शपि पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । महान् । संहितायां नकाराकारयोः
रुत्वानुनासिकावुक्तौ । शोचस्व । श्रुच दीप्तौ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
धातुस्वरः । तिङ्ः परत्वान्निधाताभावः । देववीतमः । वी गतिव्याप्तिप्रजननकां-
त्यशनखादनेषु । देवावेति गच्छतीति देववीः । किप् चेति किप् । अतिशयेन
देववीर्देववीतमः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरुषं ।
अरोषणं । रिष रुष हिंसायां । यजर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । नास्ति
रूपोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मियेध्य । छंदसि चेत्यर्हार्थे
यप्रत्ययः । मकारान्तर इयागमश्छंदसः । मृज । मृज विसर्गं । तुदादित्वाच्छः ।
विकरणस्वरः । पादादित्वादिनाघातः । दर्शतं । भृमृदशीत्यादिना दृशेः कर्मण्य-
तच्प्रत्ययः ॥

दशमीमृचमाह ॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कखो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यं । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ।

यं । कखः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतं । यं । वृषा । यं । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषो वाहकाग्ने मनवे मनोरनुग्रहाय देवासः सर्वे देवा
यजिष्ठमतिशयेन पूज्यं यष्टृतमं वा यं त्वामिह यजनदेशे दधुः । धृतवतः । मेध्या-
तिथिर्मेधैरतिथिभिर्युक्तः कख एतच्चात्मको महर्षियं त्वां धनस्पृतं धनेन प्रीण-

यितारं कृत्वा दध इति शेषः । तथा वृषेन्द्रो यं त्वां दधे । तथोपस्तुतोऽन्योऽपि स्तोता यजमानो यं त्वां दधे । स त्वं संसीदस्वेति पूर्वचान्वयः ॥ दधुः । लिट्युसि क्त्वा आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं । यष्टृश्वाहु-
च्छंदसि । पा० ५. ३. ५९ । इत्यगुणवचनादध्यातिशायनिक इष्टन् । तुरिष्ठेमेयः सु । पा० ६. ४. १५४ । इति तृलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । हव्यवाहन । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादं । पा० ३. २. ६६ । इति वहतेर्ज्युट् । मेध्यातिथिः । मेध्या अतिथयो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धनस्पृतं । धनैरस्मान्पृ-
णोति प्रीणयतीति धनस्पृत् । स्पृ प्रीतिवलयोः । क्तिप् चेति क्तिप् । ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उपस्तुतः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः ।
याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यमग्नि मेध्यातिथिः कण्व ईधे ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यं अग्निं । मेध्याऽअतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।

तस्यं । प्र । इषः । दीदियुः । त । इमाः । ऋचः । तं । अग्निं । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिर्योगयोग्या अतिथय ऋत्वियूपा यस्य तादृशः कण्व ऋषिर्ऋता-
दधि । आदित्यादध्याह्न्य यमग्निमीधे । दीप्रवान् । तस्याग्नेरिषो गमनस्वभावा
रश्मयः प्रदीदियुः । प्रकर्षेण दीप्यते । तथा तमग्निमिमा अस्माभिः प्रयुज्य-
माना ऋचो वर्धयंतीति शेषः । वयमपि तमग्निं वर्धयामसि । स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥
ईधे । इधिभवतिभ्यां च । पा० १. २. ६६ । इति लिटः क्त्वादनदितामिति नका-
रलोपः । द्विर्भावह्लादिशेषयोः कृतयोः सवर्णेदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यङ्गुत्तयो-
गादनिघातः । इषः । इष गतौ । इषंति गच्छंतीतीपो रश्मयः । दीदियुः । दीद-
तिश्चादसो धातुर्दीप्तिर्कर्म । लिट्युसीयङादेशः । एरनेकाच इति यणादेशाभा-
वच्छादसः । वर्धयामसि । इदंतो मसिरिति मस इकारागमः ॥

रायस्मूर्ध्नि स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वार्यं ।
 त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ मह्यं असि ॥ १२ ॥

रायः । मूर्ध्नि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आर्यं ।

त्वं वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हे स्वधावः । अन्नवन्नग्ने । स्वधा अर्क इति तन्नामसु पाठात् । अस्माकं

रायो धनानि मूर्ध्नि । पूरय देहि वा । मूर्ध्नि पूरय देहीति यास्कः । हे अग्ने ते

तव देवेष्वार्यं प्रापणीयं सख्यमस्ति हि । विद्यते खलु । त्वं श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य

वाजस्यान्नस्य राजसि । ईश्वरो भवसि । स त्वं नोऽस्मान्मृळ । सुख्य । महान्

गुणैरधिकोऽसि ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । मूर्ध्नि । मृ पालनपूर-

णयोः । श्रुश्रुणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।

हेरपित्तेन डिङ्गाहुणाभाव उदीष्ट्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । स्वधावः ।

संबुद्धौ मतुवसोरिति स्वं । आर्यं । अदुपधत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पोरदुपधात्

। पा० ३. १. ९८. । इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा श्यति

छांदसमाद्युदात्तत्वं । श्रुत्यस्य । श्रु श्रवणे । औणादिकः कप् । तुगागमः । यद्वा

श्रुतिशब्दाद्भवे छंदसीति यत् । मृळ । मृड सुखने । शस्य डिङ्गाहुणधगु-

णाभावः ॥

ऊर्ध्वं ऊ पु ण ऊतय इति द्वे पशाविष्टिरिति खंडे सूचितं ।

ऊर्ध्वं ऊ पु ण ऊतय इति द्वे । आ० ३. १. । इति ॥ एते एवाभिष्टवेऽपि विनि-

युक्ते । अयोत्तरमिति खंडे सूचितं । सखे सखायमभ्यावृत्स्वोर्ध्वं ऊ पु ण ऊतय

इति द्वे । आ० ४. ७. । इति । तयोराद्यां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

ऊर्ध्वं ऊ पु ण ऊतये तिष्ठा देवो न संविता ।

ऊर्ध्वं वाजस्य संनिता यदंजिभिर्वाघद्विर्विह्यामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । नः । संविता ।

ऊर्ध्वः । वाजस्य । संनिता । यत् । अंजिऽभिः । वाघत्ऽभिः । विऽह्यामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपमात्मकदारुनिष्ठाग्ने नोऽस्माकमृतयेऽरक्षणायोर्द्ध्व उन्नतस्तिष्ठे । तत्र दृष्टान्तः । सविता देवो न । यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऊर्द्ध्व उन्नतः सन् वाजस्यान्वस्य सनिता दाता भविष्यसि । यद्यस्मात्कारणादंजिभि-
राज्येन यूपमंजद्विर्वाधद्विर्यज्ञं वहद्विर्चुत्विग्भिः सह विह्वयामहे । अन्नदानाय
त्वां विशेषेणाह्वयामः । तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वचान्वयः ॥ ऊ षु णः ।
इकः मुञ्जि । पा० ६. ३. १३४. इति संहितायां दीर्घः । मुञ्जः । पा० ८. ३. १०७. ।
इति षत्वं । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति णत्वं । ऊतये । अश्वतेः
क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । तिष्ठ । शपि
पाप्मेत्यादिना तिष्ठादेशः । ब्रूचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वाजस्य ।
क्रियापहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता । पणु दाने ।
लुटि तासिः । वलादिलक्षण इट् । पा० ७. २. ३५. । तिपो डादेशः । पा० २. ४. ८५. । टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तिवादेशस्योदात्तत्वे प्राप्ते तास्यनुदात्तेदिति
तस्यानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । न लुट् । पा० ८. १. २९. । इति निघातप्रतिषेधः ।
अंजिभिः । अंजू व्यक्तिषक्षणगतिषु । खनिकष्यजीत्यादिना । उ० ४. १४१. । इप्र-
त्ययः । विह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्रः । पा० १. ३. ३०. । इत्यर्कवैभिप्रायेऽप्यात्म-
नेपदं । अदुपदेशस्यसर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गते-
रनुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनघातः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

ऊर्द्ध्वो नः पाहं हंसो नि केतुना विश्वं समचिणं दह ।

कृधी न ऊर्द्धान् चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥ १४

ऊर्द्ध्वः । नः । पाहि । अंहंसः । नि । केतुना । विश्वं । सं । अचिणं । दह ।

कृधि । नः । ऊर्द्धान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हे यूप यद्वा तन्निष्ठाग्ने ऊर्द्ध्व उन्नतः सन् नोऽस्मान्केतुना ज्ञानेनांहंसः
पापान्निपाहि । नितरां पालय । विश्वमचिणं सर्वमन्तारं भक्षकं राक्षसं संदह ।
सम्यग्भस्मीकुरु । नोऽस्मानूर्द्धानुन्नतान्कृधि । कुरु । किमर्थं । चरथाय । लोके
चरणाय । जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुवो धनं हविःस्वरूपं देवेषु
विदाः । लभय ॥ अचिणं । अद् भक्षणे । अदेस्तिनिश्च । उ० ४. ६९. । इत्यौणा-

दिकस्त्रिनिप्रत्ययः। यद्वा। अदत्तस्त्रायंत इत्यच्। आतोऽनुपसर्गे क इति कः।
 अतो। मत्वर्थीय इति। कृधि। श्रुशृणुपृकृवृथश्छंदसीति। हेर्धिरादेशः। बहुलं
 छंदसीति विकरणस्य लुक्। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः। ऊर्द्धान्।
 उभयथर्ह्यु। पा० ८. ३. ८.। इति विकल्पविधानाच्चद्वयप्रशान्। पा० ८. ३. ७.।
 इति नकारस्य ह्रस्वाभावः। चरथाय। चरेरौणादिको भावेऽथप्रत्ययः। जीवसे।
 जीव प्राणधारणे। तुमर्थे सेसेन्नित्यस्य सेप्रत्ययः। विदाः। विट् लामे। अस्मा-
 दंतर्भावितस्य र्थास्तेटि सिपि लेटोऽडाटावित्याडागमः। तुदादित्वाच्छः। शे मुच्चा-
 दीनामिति नुम् न भवति। अनित्यमागमशासनमिति वज्रनेन तस्यानित्य-
 त्वात्। इत्थं लोप इतीकारलोपः। आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः।

पंचदशीमृचमाह ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरारव्यः।

पाहि रिषत उत वा जिघांसतो बृहन्नानो यविष्ठ्य ॥ १५ ॥

पाहि नः। अग्ने। रक्षसः। पाहि। धूर्तेः। अरारव्यः।

पाहि रिषतः। उत। वा। जिघांसतः। बृहन्नानो इति बृहन्ऽभानो। यविष्ठ्य ॥ १५ ॥

हे अग्ने हे बृहन्नानो बृहन्तो भानवो यस्य तादृश हे यविष्ठ्य युवत्तम हे
 अग्ने नोऽस्मान्बक्षसो बाधकाद्राक्षसादेः पाहि। पालय। तथा अरारव्यो
 धनादीनामदातृरूपाधूर्तेर्हिंसकात्पाहि। तथा रिषतो हिंसकाद्वाग्नादेः सका-
 शात्पाहि। उत वा अथवा जिघांसतो हंतुमिच्छतः शत्रोः सकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः।
 धुर्वि हिंसार्थः। क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच्। तितुवेत्यादिनेट्प्र-
 तिषेधः। रारव्योऽति विकारलोपः। हलि चेत दीर्घत्वं। अरारव्यः। रा दाने।
 आतो मन्त्रिन्नित्यादिना वनिप्। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पंचम्ये-
 कवचनेऽल्लोपोऽन इत्यनोऽकारस्य लोपः। रिषतः। रिष हिंसायां। लटः
 शतृ। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। प्रत्ययस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। जि-
 घांसतः। हंतोरिच्छार्थं सन्यज्जनगमां सनि। पा० ६. ४. १६.। इत्युपधादीर्घत्वं।
 अभ्यासाच्च। पा० ७. ३. ५५.। इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य यत्वं। सन्यत इतीत्वं।
 अदुपदेशस्तस्यैवधातुकानुदात्तत्वे सनो निहान्तिस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वं। बृहन्ना-
 नो। आमंत्रितस्य चेति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं। पादादित्वादाष्टमिकनिपाताभावः।

यविष्ठच । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । यकारो-
पजनच्छादसः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

यनेव विष्वग्वि अहाराव्णस्तपुर्जंभ यो अस्मधुक् ।

यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥ १६ ॥

घनाऽइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुऽजंभ । यः । अस्मधुक् ।

यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अक्तुभिः । मा । नः । सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हे तपुर्जंभ तपमानरश्मियुक्ताग्ने । अराव्णोऽस्मभ्यं देयस्य धनस्यादातृत्वै-
रिणो विष्वक् सर्वतो विजहि । विशेषेण मारय । तत्र दृष्टांतः । यनेव । यथा
कठिनेन दंडपाषाणादिना भांडादिभंगं करोति तद्वत् । योऽन्योऽपि रिपुर-
स्मधुक् । अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिना बाधते । यश्चान्यो मर्त्यो मनुष्यः
शचुरक्तुभिरायुधैरति शिशीते । तनूकरोति । अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः । स रिपुर्भर्त्स-
नप्रहारकारी द्विविधोऽपि शचुर्नोऽस्मान्प्रति मेशत । ईश्वरः शक्तो मा भूत् ॥
घनाऽइव । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । जहि । हन्तेर्लोटि हौ हतेर्जः
। पा० ६. ४. ३६. । इति जादेशः । तस्यासिद्धत्वाद्धेलुगभावः । तपुर्जंभः । तप
सतापे । औणादिकः करण उस्मिन्प्रत्ययांतस्तपुसशब्दो निज्जादाद्युदात्तः । जभि
नाशने । जभ्यते शचव एभिरिति जंभान्यायुधानि । करणे घञ् । तपूंष्वेव जंभानि
यस्यासौ तपुर्जंभः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । अस्मधुक् । दुहि जिघासायां । स्तू-
विषेत्यादिना क्तिप् । वा दुहमुहसुहस्रिहां । पा० ८. २. ३३. । इति हकारस्य घत्वं ।
भयभावः । शिशीते । शो तनूकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विक्र-
रणस्य धुः । आदेच इत्यात्वं । ततो द्विवचने बहुलं छंदसि । पा० ७. ४. ७८. ।
इत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्यघोरितीत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनघातः ।
ईशत । लङि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । न माङ्ग्लोग इत्यङाग-
माभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

अग्निर्वैवे सुवीर्यमग्निः कणाय सौभगं ।

अग्निः प्रावन्मिचोत मेधातिथिमग्निः साता उपस्तुतं ॥ ११ ॥

अग्निः । वव्रे । सुऽवीर्यं । अग्निः । कणाय । सौभगं ।

अग्निः । प्र । आवत् । मिचा । उत । मेध्यऽअतिथिं । अग्निः । सातौ ।

उपऽस्तुतं ॥ ११ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्य वव्रे । याचितः । सोऽग्निः कणाय महर्षये सौभगं शोभनधनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तस्याग्निर्मिचास्सन्मिचाणि प्रावत् । प्रकर्षेण रक्षितवान् । उत अपि च मेधातिथिं मेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतमृषिं प्रावत् । तथोपस्तुतमन्यमपि स्तोतारं यजमानं सातौ धनादिदाननिमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वव्रे । वनु याचने । कर्मणि लिट् । न शसददवादिगुणानां । पा० ६. ४. १२६. इत्येत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । उपधालोपश्चादसः । सौभगं । सुगभान्नं च इत्युक्तावादिषु पाठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् । पा० ५. १. १२९. जित्वादाद्युदात्तत्वं । मिचा । श्रेष्ठदसि बहुलमिति शैर्लोपः । उपस्तुतं । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति स्तौतेः कर्तरि क्तः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अग्निना तुर्वशं यदुं परावतं उमादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुवीतिं दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वशं । यदुं । पराऽवतः । उमाऽदेवं । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नवंऽवास्त्वं । बृहत्ऽरथं । तुवीतिं । दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

अग्निना सहावस्थितान्तुर्वशनामकं यदुनामकमुमादेवनामकं च राजपीन्यरावतो दूरदेशाश्चवामहे । आह्वयामः । स चाग्निर्नववास्त्वननामकं बृहद्रथनामकं तुवीतिनामकं च राजपीन्यत् । इहानयतु । कीदृशोऽग्निः । दस्यवे सहः । अस्मदुपद्रवहेतोश्चोरस्याभिभविता ॥ नयत् । शीञ् प्रापणे । लेट्वागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । नववास्त्वं । नवं वास्तु यस्यासौ नववास्तुः ।

वा छंदसीत्यनुवृत्तेरमि पूर्वत्वाभावे यणादेशः । बृहद्रथं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदधे कण्वं ऋतजात उक्षितो यं नमस्यंति कृपयः ॥ १९ ॥

नि । त्वां । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदधे । कण्वं । ऋतऽजातः । उक्षितः । यं । नमस्यंति । कृपयः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वते बहुविधाय जनाय मनुः प्रजापतिर्निदधे । देवयजनदेशे स्थापितवान् । हे अग्ने त्वमृतजात ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्न उक्षितो हविर्भिस्तर्पितः सन् कण्व एतन्नामके महर्षौ दीदधे । दीप्नवानसि । यमग्निं कृपयो मनुष्याः । कृपयश्चर्षणय इति मनुष्यनामसु पठितत्वात् । नमस्यंति । नमस्कुर्वन्ति । स त्वमिति पूर्वचान्वयः ॥ दीदधे । दीदतिश्छांदसो दीप्तिर्कर्म । थलि द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । अनित्यमागमशासनमिति वचनादिहभावः । लिखरेण प्रत्ययापूर्वस्योदात्तत्वं । ऋतजातः । ऋतेन जन्यत इत्यृतजातः । ष्ठीदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । जनसनेत्यादिनात्वं । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नमस्यंति । नमोवरिव इति पूजार्थं क्यच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यजंतधातुस्वरः । कृपयः । कृप विलेखने । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

विंशीमृचमाह ॥

त्वेपासो अग्नेरमवंतो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावंतो विश्वं समचिणं दह ॥ २० ॥

त्वेपासः । अग्नेः । अमंऽवंतः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये ।

रक्षस्विनः । सद । इत् । यातुऽमावंतः । विश्वं । सं । अचिणं । दह ॥ २० ॥

अग्नेरर्चयो ज्वालास्त्वेपासो दीप्ता अमवंतो बलवंतो भीमासो भयंकराः । अतः प्रतीतयेऽस्माभिः प्रत्येतुं न शक्या इति शेषः । हे अग्ने रक्षस्विनो बलवतो यातुमावतो यातुधानानसुरान् सदमित् सर्वदेव संदह । सम्यग्भस्मीकुरु ।

तथा विश्वं सर्वमचिणं भक्षकमसद्वाधकं शत्रुं संदह ॥ त्वेषासः । त्विष दीप्तौ ।
 पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अमवंतः । अम रोगे । अमति शत्रून्बुजतीत्यमो
 वलं । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । तदेपामस्तीत्यमवंतः । प्रतीतये ।
 तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रक्षस्विनः । रक्षत्यनेनेति रक्षो वलं ।
 करणेऽसुन् । अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । यातुमावतः । यातवो या-
 तनाः । तान्मिमते निर्मिमते इति राक्षसव्यापारा यातुमाः । आतोऽनुपसर्गे
 क इति कः । तदेपामस्तीति मनुप् । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां । पा० ६. ३.
 ११८. इति दीर्घत्वं । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति वत्वं । मनुपः पित्वादनुदात्तत्वे
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अचिणं । अदेस्तिनिश्चेति कर्तरि चिनिप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकादशो वर्गः ॥

क्रीळं व इति द्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । अत्रेयमनुक्रमणिका । क्रीळं पंचोना
 मारुतं हि गायत्रं त्विति । ऋषिश्चान्यस्माहपेरवाविशिष्ट इति परिभाषया घो-
 रपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमुत्तरं च गायत्रीछंदस्के । इदमादिसूक्तत्रयं मरुहेव-
 ताकं । नुहिहवेति परिभाषितत्वात् ॥ ब्यूळ्हे द्वितीये छंदोम आग्निमारुतशस्त्र
 एतत्सूक्तं निविद्धानीयं । द्वितीयस्याग्निं वो देव इति खंडे सूचितं । क्रीळं वः
 शर्धोऽग्ने मृकेत्याग्निमारुतं । आ० ८. १०. इति ॥ ब्राह्मणं च क्रीळं वः शर्धो
 मारुतमिति मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यस्यामिष्टौ क्रीळं व
 इत्येषा प्रधानस्यानुवाक्या । तथा तत इति खंडे सूचितं । क्रीळं वः शर्धो मारुत-
 मत्यासो न ये मरुतः स्वंचः । आ० २. १८. इति ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

क्रीळं वः शर्धो मारुतमनुवाणं रयेभुभं । कणां अभि प्र गायत ॥ १ ॥

क्रीळं । वः । शर्धः । मारुतं । अनुवाणं । रयेऽभुभं । कणाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे कणाः कण्वगोचोत्पन्ना महर्षयः । यद्वा मेधाविन ऋत्विजः । वो युष्मदर्धं
 मारुतं मरुत्समूहरूपं शर्धो वलमभिप्रगायत । अभितः प्रकर्षेण स्तुवं । कीदृशं
 शर्धः । क्रीळं । विहरणशीलं । अनवाणं । भानृष्यरहितं । अत एव श्रुत्यंतर-
 ब्राह्मणेन मंत्रांतरमेव व्याख्यातं । अनवां प्रेहीत्याह । भानृष्यो वा अर्वन्ति ।
 रयेभुभं । स्वकीये रयेऽवस्थाय शोभमानं ॥ क्रीळं । क्रीडु विहारे । पचाद्यच् ।
 शर्धः । शृधु प्रसहने । शर्धयत्यनेन शत्रून्निति शर्धो वलं । असुन् । निह्ना-

दाद्युदात्तत्वं । मरुतां । मरुतां संबन्धि । तस्येदमित्यण् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा समूहाद्यैऽनुदात्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. । इत्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्रत्ययः ।
 अनर्वाणं । व्यत्ययेन पुंलिङ्गता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । रथेषुभं ।
 शुभ दीप्तौ । रथे शोभत इति रथेषुप् । क्तिप् चेति क्तिप् । तत्पुरुषे कृति
 बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गायत । कै गै शब्दे । तिङ्ङितिङ् इति
 निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिरंजिभिः । अजायंत स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकं । वाशीभिः । अंजिभिः । अजायंत ।

स्वभानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तिरुक्ता अजायंत इति
 संपन्नाः । पृषत्यो विंदुयुक्ता मृग्यो मरुद्वाहनभूताः । पृषत्यो मरुतामिति निधं-
 टावुक्तत्वात् । ऋष्टय आयुधानि । वाश्यः शब्दविशेषः । परकीयसेनाभीति-
 हेतवः । वाशी वाशीति वाङ्मसु पठितत्वात् । अंजयोऽलंकरणानि । तान्
 स्तुम इति शेषः ॥ अजायंत । जनी प्रादुर्भावे । श्यनि ज्ञानोर्जा । पा० ७. ३.
 ७९. । इति जादेशः । अडागम उदात्तः । स्वभानवः । स्वकीया भानवो येषां ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इहेव शृख एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् । नि यामन्त्रिचर्मृजते ॥ ३ ॥

इहऽइव । शृखे । एषां । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन् । चिचं ।

चंजते ॥ ३ ॥

एषां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवो यद्वदान् । यद्वदंति ।
 यं ध्वनिं कुर्वन्ति तं ध्वनिमिहेवावेव स्थित्वा शृखे । शृखोमि । स ध्वनिविशेषो
 यामन् संपाप्ते चिचं विविधं शैथ्यं नृजते । नितरामलं करोति ॥ चंजतिः प्रसाध-
 नकर्मति यास्कः । नि० ६. २१. । शृखे । श्रु श्रवणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्रुवः श्रु
 चेति श्रु । इध्रुवोः सार्वधातुक् इति यणादेशः । वदान् । वद व्यक्तायां वाचि ।
 लेट्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । आगमानुदात्तत्वे

धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिधातः । यामन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिसंबुद्धोः । पा० ८. २. ८. इति नलोपप्रतिषेधः । ऋजते । ऋजि भृजी भर्जने । अत्र प्रसाधनार्थः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये तेषद्युम्नाय शुप्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र। वः । शर्धाय । घृष्वये । तेषद्युम्नाय । शुप्मिणे । देवत्तं । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः । वो युष्माकं संबन्धिने शर्धाय प्रसहनशीलाय घृष्वये शत्रुघर्ष-
णयुक्ताय तेषद्युम्नाय दीपमानयशसे । युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः । नि०
५. ५. । शुप्मिणे बलवते । शुप्मं शुष्ममिति बलनामसु पाठात् । एवंभूताय
मरुत्तणाय ब्रह्म हविलंक्षणमन्नमुद्दिश्य प्रगायत । स्तुभ्यं । कीदृशं ब्रह्म । देवत्तं ।
देवैर्दत्तं । देवतानुग्रहाल्लभ्यं ॥ शर्धाय । शृधु प्रसहने । शर्धयत्यभिभवतीति शर्धो
बलं । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । घृष्वये । घृष संघर्षे । कृविघृष्वीत्या-
दिना । उ० ४. ५७. । किन्प्रत्ययातो निपातितः । तेषद्युम्नाय । त्विष दीप्तौ ।
पचाद्यच् । तेष दीप्तं युम्नं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवत्तं । देवैर्दत्तं ।
छांदसो वर्णलोपः । उक्तं च । द्वौ चापरो वर्णविकारनाशविति । तृतीया
कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र शंसा गोष्वघ्नं क्रीळं यच्छर्धो मारुतं । जंभे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥

प्र। शंस। गोषु। अघ्नं। क्रीळं। यत्। शर्धः। मारुतं। जंभे। रसस्य। वावृधे ॥ ५ ॥

गोषु मरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषु धेनुष्ववस्थितं । पृश्नियै वै पयसो मरुतो
जाता इति श्रुत्यन्तरात् । अघ्नमहंतव्यं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्संबन्धि
शर्धः प्रसहनशीलं तेजो यदस्ति तत्प्रशंसा । हे ऋत्विक्समूह स्तुहि । रसस्य गो-
क्षीररूपस्य संबन्धि तत्तेजो जंभे मुख उदरे वा वावृधे । वृद्धमभूत् ॥ शंस । शंसु
स्तुतौ । श्रचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । गोषु । सावेकाच् इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । अघ्नं । भो हननं । घञर्थे
कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति कः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । सो हतेः
। पा० ७. ३. ५४. । इति घत्वं । तदहतीति घ्नं । छंदसि चेति यः । न अघ्नमघ्नं ।

अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्रीलादयो गताः । जंभे । जभि नाशने । जंभ्यते
 भक्ष्यतेऽनेनेति जंभमास्यं । करणे घञ् । वावृधे । वृधु वृद्धौ । लिट् । द्वांसं
 संहितायामभ्यासदीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

पष्ठीमुचमाह ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च गमश्च धूतयः । यत्सीमन्तं न धूनुथ ॥ ६ ॥
 कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । गमः । च । धूतयः । यत् । सी । अन्तं ।
 न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्च द्युलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि । गौः गमेति भूनामसु पठित-
 त्वात् । धूतयः कंपनकारिणो हे नरो नेतारो मरुतः । वो युष्माकं मध्य आ
 समन्ताद्वर्षिष्ठो वृद्धतमः कः । यद्यस्मात्कारणात्सी सर्वतोऽन्तं न वृक्षायमिव धूनुथ ।
 चालयथ । तस्मात्कारणात्कंपयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रवल इति प्रश्नः ॥
 वर्षिष्ठः । वृद्धश्चादिष्टनि प्रियस्थिरत्यादिना वर्षादेशः । निज्जादाद्युदात्तः । गमः ।
 गमाश्चात् षष्ठ्येकवचन आतो धातोरित्यच । पा० ६, ४, १४० । आत इति
 योगविभागः कर्तव्य इत्युक्तत्वादाकारलीपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरु-
 दात्तत्वं । धूतयः । धूञ् कंपने । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुवेत्यादि-
 नेट्प्रतिषेधः । आमंचितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । धूनुथ । स्वादिभ्यः घ्रुः । सति
 शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यच विकरणेभ्य इति वचनात्सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो
 लसार्वधातुक्स्वरं न वाधते । अतस्तिङ् एव स्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

नि वो यामायमानुषो दधे उयायं मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥
 नि । वः । यामाय । मानुषः । दधे । उयायं । मन्यवे । जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषो गृहस्वामी कश्चिन्मनुजो
 निदधे । गृहदाढ्यार्थं ददं स्तंभं निक्षिप्रवान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं
 पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय ददस्तंभप्रक्षेपः । कीदृशाय यामाय । उयाय ।
 तीव्राय । मन्यवे । चालनार्थमभिमन्यमानाय । युज्यते हि भवद्गमनाङ्गीतिः ।

यंतो भवद्गत्या चालितः । पर्वतो बहुविधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरी जिहीत ।
गच्छेत् ॥ मानुषः । मनोजातावज्यतौ पुक् च । पा० ४. १. १६१. इति मनु-
शब्दादपत्यार्थेऽञ् । पुगागमश्च । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । दध्ने । धृज् अव-
स्थान इत्यस्य लिटि कित्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वाच्च
निघातः । जिहीत । ओहाङ् गतौ । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः घुः । भृजामित्
। पा० ७. ४. ७६. इत्यभ्यासस्येत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपे प्राप्ते ई हल्य-
घोरितीत्वं । पर्ववान् पर्वतः । मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुवाँ इव विशपतिः । भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषां अज्मेषु । पृथिवी । जुजुवान् ऽइव । विशपतिः । भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हे मरुतः । येषां युष्माकं यामेषु गमनेष्वज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः
रेजते । कंपते । तच्च दृष्टांतः । जुजुवाँ इव विशपतिः । यथा वयोहानिरोगादिना
जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात्कंपते तद्वत् ॥ अज्मेषु । अज गतिक्षेप-
णयोः । बहुलग्रहणादौणादिको मन् । अजेर्व्यघञपोः । पा० २. ४. ५६. इति वी-
भावो न भवति । वलादावार्धधातुके विकल्पयिष्यते । पा० २. ४. ५६. २. इति
वचनात् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । जुजुवान् । जृष् वयोहानौ । लिटः क्सुः । बहुलं
छंदसि । पा० ७. १. १०३. इत्युत्वं । अभ्यासहलादिशेषौ । वस्वेकाजाद्वसामिति
नियमादिडागमाभावः । ऋच्छत्यृतां । पा० ७. ४. ११. इति गुणो हलि चेति
दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनाच्च भवति । विशां पतिर्विशपतिः ।
पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । भिया । सावेकाच इति विभक्तैस्त्वादत्तत्वं । यामेषु । यम उपरमे । भावे
घञ् । कर्पात्ततो घञ् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । रेजते । रेज्
कंपने । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नवमीमृचमाह ॥

स्थिरं हि जानमेयां वयो मातुर्निरेतवे । यत्सीमनु द्विता शवः ॥ ९ ॥

स्थिरं । हि । जानं । एयां । वयः । मातुः । निः ऽएतवे । यत् । सी । अनु । द्विता ।

शवः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां जानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि । चलनरहितं खलु । मा-
तुर्मरुतां जननीस्थानीयादाकाशाद्वयः प्रक्षिणो निरेतवे निर्गंतुं समर्था भवन्तीति
शेषः । तादृशादाकाशाद्भवज्जन्मेति मरुतां स्तुतिः । यद्यस्मात्कारणाच्छ्रवो भव-
दीयं बलमनुक्रमेण सी सर्वतो द्विता द्वित्वेन द्यावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते ।
अतो भवदीयं जानं स्थिरं हीति पूर्वचान्वयः ॥ जानं । जन्यतेऽस्मिन्निति जान-
मंतरिक्षं । अधिकरणे घञ् । एषां । इदमोऽन्वादेश इत्यशदेशोऽनुदात्तः । वि-
भक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तः । न चोडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । अंतोदात्तादिदं-
शब्दात्तस्य विधानात् । निरेतवे । इण् गतौ । तुमर्थे सेसेन्निति तवेन्प्रत्ययः ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

उदु त्वे सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेध्वलत । वाय्था अभिञ्जु यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊं इति । त्वे । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेध्वे । अलत । वाय्थाः ।

अभिऽञ्जु । यातवे ॥ १० ॥

त्वे पूर्वप्रकृता गिरः सूनवो वाच उत्पादका मरुतः । वायवो हि तात्वोष्ठा-
दिषु संचरन्तो वाचमुत्पादयन्ति । अज्मेध्वे स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठा अपः ।
आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रांत्वा स्थिता भवन्ति । नि० २. १५. । इति यास्कः ।
उदु उत्कर्षेणैवालत । अतनिषत । विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं
वाय्था हंभारवोपेता गा अभिञ्जु । जान्वाभिमुख्यं यथा भवति तथा यातवे
गंतुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सूनवः । यू प्रेरणे । सुवः कित् । उ० ३. ३५. । इति
नुप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । अलत । तनु विस्तारि । मृस्यादादेशे बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योच्छंदसि । पा० ६. ४. ९९. । इत्युपधालोपः ।
अडागमः । अभिञ्जु । अभिगते जानुनी यस्य तदभिञ्जु । प्रसंभ्यां जानुनो ङुः
। पा० ५. ४. १२९. । इति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य ङुशब्दादेशः समा-
सांतः । यातवे । तुमर्थे सेसेन्निति तवेन्प्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चयोदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्यं चिद्वा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृधं । प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यं चित् । घ । दीर्घं । पृथुं । मिहः । नपातं । अमृधं । प्र । च्यावयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

त्यं चिद्वा प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं यामभिः स्वकीयगमनैः प्रच्यावयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण गमयन्ति । कीदृशं । दीर्घं । आयामोपेतं । पृथुं । तिर्यग्विस्तृतं । मिहो नपातं । सेचनीयस्य जलस्य न पातयितारं । वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः । अमृधं । केनाप्यहिंस्यं ॥ घ । ऋचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । मिहः । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिद् वृष्टिः । क्रिप् चेति क्रिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नपातं । न पातयतीति नपात् । नभ्राएनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमृधं । मृधु मृधु उदने । मर्धत्युदकेनोनतीति मृधः । बहुलवचनादौणादिको रक्प्रत्ययः । नजसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा संयामवाचिना मृधश्चेन हिंसा लक्ष्यते । मत्वर्थीयो रः । पूर्ववत्स्वरसमासौ । च्यावयन्ति । च्युद् गतौ । णिचि वृद्धावादेशौ । पदकाले ह्रस्वश्चादसः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

मरुतो यद् वी बलं जनां अचुच्यवीतन । गिरीरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलं । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हे मरुतः । यद् यस्मादेव कारणाद्वा युष्माकं बलमस्ति । अस्मादेव कारणाज्जनान्प्राणिनोऽचुच्यवीतन । स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयत । तथा गिरीन्मेघान् अचुच्यवीतन । प्रेरयत ॥ मरुतः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । अचुच्यवीतन । च्यवतेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । तन्ननप्रनयनाच्चेति तस्य तनवादेशः । बहुलं छंदसीति शपः घुः । बहुलं छंदसि । पा० ७. ३. ९७. । इतीडागमः । गुणावादेशौ । तिङ्गितङ् इति निघातः । गिरीन् । दीर्घादृष्टि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिक इतीकारस्यानुनासिकः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

यद्वा यांति मरुतः सं ह द्रुवतेऽध्वन्ना । शृणोति कश्चिदेपां ॥ १३ ॥

यत् । ह । यांति । मरुतः । सं । ह । द्रुवते । अध्वन् । आ । शृणोति । कः । चित् ।
एपां ॥ १३ ॥

यद्वा यदा खलु मरुतो यांति । गच्छन्ति । तदानीमध्वन्ना मार्गे सर्वतः संद्रुवते
ह । संभूय ध्वनिमवश्यं कुर्वन्ति । एपां मरुतां संवन्धिनं शब्दं कश्चित् यः कोऽपि
शृणोति ॥ यांति । या प्रापणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । श्रोऽन्त इत्यन्तदेशस्यो-
पदेशिवद्भावादन्तीत्येतदाद्युदात्तत्वं । धातुना सहैकादेश एकादेशस्वरः । यद्वृत्तयो-
गादनघातः । द्रुवते । द्रूञ् व्यक्तायां वाचि । मृस्यादादेशे कृते परत्वात्प्राप्तस्य
गुणस्य ङित्त्वेन वाधितत्वादुवडादेशः । अध्वन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
शृणोति । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

प्र यात शीर्भमाशुभिः संति कण्वेषु वो दुवः । तचो पु मादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात् । शीर्भ । आशुऽभिः । संति । कण्वेषु । वः । दुवः । तचो इति । सु ।
मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हे मरुतः । आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शीर्भं शीघ्रं । शीर्भं तृषु तूर्यमिति
क्षिप्रनामसु पाठात् । प्रयात । प्रकर्षेण कर्मभूमिं गच्छत । कण्वेषु मेधाविष्व-
नुषानृषु वो शुष्माकं दुवो दुवांसि परिचरणानि संति । तचो पु तेष्वेव परि-
चारकेषु कण्वेषु मादयाध्वै । नृप्ता भवत ॥ आशुभिः । अशू ध्याप्ती । कृवापा-
जीत्यादिना उण् । प्रत्ययस्वरः । संति । असीरल्लोप इत्यकारल्लोपः । मादयाध्वै ।
मद नृभिर्योगे । चुरादिः । आकुस्सीय आत्मनेपदी । लेट्वाडागमः । टेरेत्वं ।
चैतोऽन्यच्च । पा० ३. ४. ९६. । इत्येकारस्यैकारादेशः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

अस्ति हि प्मा मदाय वः स्मसि प्मा वयमेपां । विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयं । एपां । विश्वं । चित् । आयुः ।
जीवसे ॥ १५ ॥

हे मरुतः । त्वो युष्माकं मदाय नृप्रयेऽस्ति-हि ष्मा । अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्वो विद्यते खलु । एषां युष्माकं भृत्यभूता वयं स्मसि ष्मा । विद्यामहे खलु । जीवसे जीवितुं विश्वं चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः ॥ ष्मा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । स्मसि । इदंतो मसिः । जीवसे । तुमर्थं सेसेन्नित्यसेप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्दशे वर्गः ॥

कच्च नूनमिति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । ऋषिष्वा-
न्यस्मादिति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते मारुतं हीत्युक्तत्वाद्विदमपि मरुदेवताकं ।
गायत्रं त्वित्युक्तत्वाद्विदमपि गायत्रीछंदस्कं । कच्चेत्यनुक्रमणिका । विनियोगो
लैंगिकः ॥ तच्च प्रथमामुचमाह ॥

कच्च नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनं । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रं । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽवर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः । कच्च कदा खलु नूनमवश्यं हस्तयोर्दधिध्वे । यूयमस्मान्हस्ते धारयथ ।
तच्च दृष्टांतः । पिता पुत्रं न हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं
धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । कधप्रियः । स्तुतिप्रीताः । वृक्तवर्हिषः । वृक्तं
छिन्नं बर्हिर्दर्भो येषां मरुतां यजमानाय ते मरुतस्तथाविधाः ॥ कत् । कदा । द्वौ
चापरौ वर्णविकारनाशवित्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तया
प्रीणंतीति कधप्रियः । प्रीज् प्रीतौ । क्विप् । पूर्वपदस्य द्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलं
। पा० ६. ३. ६३. इति ह्रस्वत्वं । धकारच्छांदसः । आमंचितनिघातः । दधिध्वे ।
दधातेच्छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । ऋादिनियमादिद् । प्रत्यय-
स्वरः । वृक्तवर्हिषः । आमंचितनिघातः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

क्व नूनं कच्चो अर्थं गंतं दिवो न पृथिव्याः । क्व वो गावो न ररथंति ॥ २ ॥

क्व । नूनं । कत् । वः । अर्थं । गंतं । दिवः । न । पृथिव्याः । क्व । वः । गावः । न ।

ररथंति ॥ २ ॥

हे मरुतः । नूनमिदानीं क्व यूयं । कुत्र स्थिताः । कत् कदा वो युष्माकमर्थ-

मरणं देवयजनदेशे गमनं । विलंबं मा कुस्तेत्यर्थः । दिवो गन्ता । द्युलीकान्नच्छत । पृथिव्या न गन्ता । भूलोकान्मा गच्छत । वो युष्मान् क रण्यन्ति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयन्ति । यजमानाः स्तुवन्ति । तत्र हृष्टांतः । गावो न । यथा गावो रण्यन्ति । शब्दयन्ति तद्वत् ॥ क । किंश्चान्तप्रम्यन्तात्किमोऽत् । पा० ५, ३, १२ । इत्यप्रत्ययः । क्राति । पा० ७, २, १०५ । इति किमः क्रादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । अर्थः । ऋ गतौ । उपिकुपिगार्तिभ्यस्त्वनिति भावे थन् । निज्वादाद्युदात्तत्वं । गन्ता । गमेर्लोऽटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । पादेशस्य तन्ननन्नथनाच्चेति तवादेशः । अत एव डिज्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पिज्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्वचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । रण्यन्ति । रण्यन्ति शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

कं वः सुम्ना नभ्यांसि मरुतः कं सुविता । कोऽविश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

कं वः । सुम्ना । नभ्यांसि । मरुतः । कं । सुविता । कोऽविश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं संबंधीनि नभ्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापशुरुपाणि धनानि । प्रजा वै पशवः सुम्नमिति श्रुत्यन्तरात् । क कुत्र वर्तन्ते । तथा सुविता शोभनानि प्राप्यानि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क कुत्र वर्तन्ते । विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि को कुत्र वर्तन्ते । भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति श्रेर्लोपः । नभ्यांसि । नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छांदसः । सुविता । सुष्ठु इतानि सुवितानि । तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानं । पा० ६, ४, ७७, १ । इत्युबङादेशः । सौभगा । सुभगान्मंच इति तस्य भाव इत्यर्थेऽञ् । पूर्ववच्छ्रेर्लोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यद्यूयं पृथ्निमातरो मर्तास स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयं । पृथ्निमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वो । अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

हे पृथ्निनामकपेनुपुत्रा मरुतः । यूयं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन । भवेत् ।

तथापि वो युष्माकं स्तोता यजमानोऽमृतः स्यात् । देवो भवेत् ॥ पृथि-
मातरः । पृथिर्माता येषां ते । समासांतविधेरनित्यत्वान्नष्टृतश्च । पा० ५. ४. १५३. ।
इति कवभावः । मर्तासः । असिहसीत्यादिना म्रियतेस्तन्प्रत्ययः । आज्ञसेरमुक् ।
स्यातन । अस्तेर्लिङि तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तनादेशः । यासुट उदात्तत्वं ।
अमृतः । नञो जरमरमिचभृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोष्यः । पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं जरिता स्तोताजोष्योऽसेव्यो मा भूत् । तच्च दृष्टांतः ।
मृगो न यवसे । यथा तृणे भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किंतु
सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत् । किंच स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबन्धिमार्गेण
मोपगात् । मा गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता । जृप् वयोहानौ ।
स्तुतिकर्मेति यास्कः । तृचीडागमः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । भूत् । लुङि गातिस्थेति
सिचो लुक् । न माङ्गोऽयमभावः । अजोष्यः । जुपी प्रीतिसेवनयोः । ऋह-
लोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत् । नञ्समासेऽप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पथा । तृती-
यैकवचने भस्य टेलोपः । पा० ७. १. ८८. । इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्तेरुदात्तत्वं । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो
लुक् । पूर्ववदभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचदशे वर्गेः ॥

पथीमृचमाह ॥

मो पु णः परांपरा निर्जतिर्दुर्हणा वधीत् । पदीष्ट नृष्ण्या सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । परांपरा । निः । निर्जतिः । दुः । हना । वधीत् । पदीष्ट ।

नृष्ण्या । सह ॥ ६ ॥

हे मरुतः । नोऽस्मान् निर्जतिः रक्षोजातिदेवता मो पु वधीत् । सर्वथा वधं
मा कार्षीत् । कीदृशी । परांपरा । उक्तृष्टादप्युक्तृष्टा । अतिवलेत्यर्थः । अत एव
दुर्हणा । केनापि हंतुं दुःशक्या । सा निर्जतिस्तृष्ण्या सह पदीष्ट । पततु ।

अस्मदीया नृणा वाधिका निर्घृतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः ॥ मो पु णः । सुज इति पत्वं । नश्च धातुस्योरुपुभ्य इति णत्वं । दुर्हणा । ईषद्दुःसुष्वित्यादिना हन्तेः कर्मणि खल् । लिङ्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । वधीत् । लुङि हन्तेर्लुङि चेति वधादेशः । सिचीडागमः । वधादेशस्यादन्तत्वादेकाच उपदेश इतीदमितिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति वृद्धभावः । इट् ईटि । पा० ८. २. २८. । इति सिचो लोपः । पदीष्ट । पद गतौ । आशीर्लिङि छंदस्युभययेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आर्द्धधातुकत्वात्सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । नृणया । जितृषा पिपासायां । नृपिभुपिरसिभ्यः क्त्वेति नप्रत्ययः । निदित्य-
नुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

स॒त्यं त्वे॒षा अ॒म॒वंतो॒ ध॒न्व॒ञ्चि॒दा रु॒द्रिया॑सः । मि॒हं कृ॒ण्व॑न्व॒वातां ॥ ७ ॥

स॒त्यं । त्वे॒षाः । अ॒म॒ऽवंतः॑ । ध॒न्व॒न् । चि॒त् । आ । रु॒द्रिया॑सः । मि॒हं । कृ॒ण्व॑न्ति ।

अ॒वातां ॥ ७ ॥

धन्वन् चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासो रुद्रेण पालितत्वात्तदीया मरुत आ सर्वतोऽवातां वायुरहितां मिहं वृष्टिं कुर्वति । तदेतत्सत्यं । कीदृशा रुद्रियासः । त्वेषाः । दीप्ताः । अमवंतः । बलवंतः । मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धं ॥ धन्वन् । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्त्वान्बुम् । कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्येमे रुद्रियाः । तस्येदमित्यर्थे घः । आज्ञसेरसुक् । मिहं । मिह सेचने । क्तिप् चेति क्तिप् । कृण्वन्ति । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारादेशः । अतो लोपेन लुप्रस्य स्थानिवद्भावात्क्षूपधगुणाभावः ॥

कारीया मारुतं सप्तकपालमित्यस्य हविषो वाश्रेव विद्युदित्येपानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडे सूचितं । वाश्रेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महिवृद्धो विभाय । आ० २. १३. । इति ॥ तामेतामष्टमीमृचमाह ॥

वा॒श्रेव॑ वि॒द्युन्मि॑माति व॒त्सं न मा॒ता सि॑षक्ति । यदे॒षां वृ॒ष्टि॑रस॒र्जि ॥ ८ ॥

वा॒श्राऽइ॒व । वि॒ऽद्युत् । मि॒मा॒ति । व॒त्सं । न । मा॒ता । सि॒स॒क्ति । यत् । ए॒षां ।

वृ॒ष्टिः । अ॒स॒र्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तनवती धेनुरिव विद्युन्मेघस्था दृश्यमाना सती मिमाति । शब्दं करोति । विद्युद्देलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धं । माता धेनुर्वत्सं न वत्समिव सिपक्ति । इयं विद्युन्मरुतः सेवते । सिपक्तिः सेवनार्थः । सिपक्तु सचत इति सेवमानस्येति यास्कोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणादेपां मरुतां संबंधिनी वृष्टिरसर्जि । गर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति । तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नं ॥ वाश्रेव । वाशृ शब्दे । स्फाथितं चीत्यादिना रक् । मिमाति । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वाच्छुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । सिपक्ति । सच समवाये । लटि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । असर्जि । मृज विसर्गे । कर्मणि लुङ् । चिण् भावकर्मणोः । पा० ३. १. ६६. इति चिण् । चिणो लुक् । पा० ६. ४. १०४. इति तश्चस्य लुक् । गुणः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नवमीमृचमाह ॥

दिवा चित्तमः कृण्वंति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवी व्युदंति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वंति । पर्जन्येन । उदवाहेन । यत् । पृथिवी । विऽउदंति ॥ ९ ॥

हे मरुतः । उदवाहेनोदकारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चिदहन्यपि तमः कृण्वंति । अंधकारं कुर्वंति । यद्यदा पृथिवी भूमिं व्युदंति । विशेषेण क्लेदयंति । तदानीमेव वृष्टिकाले तमः कुर्वंतीति पूर्वचान्वयः ॥ उदवाहेन । उदकानि वहन्तीत्युदवाहः । कर्मण्यण् । मेघविशेषस्येयं संज्ञा । उदकस्योदः संज्ञायां । पा० ६. ३. ५७. इत्युदकशब्दस्योदभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युदंति । उंदी क्लेदने । रुधादित्वात् श्रम् । आन्नलोप इति नलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अथ स्वान्मरुतां विश्वमा सन्न पार्थिवं । अरेजंत प्र मानुषाः ॥ १० ॥

अथ । स्वनात् । मरुतां । विश्वं । आ । सन्न । पार्थिवं । अरेजंत । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥

मरुतां संबंधिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनंतरं पार्थिवं पृथिवीसंबंधि विश्वं सन्न सर्वं गृहमा समंतादरेजतेति शेषः । तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि

प्रारेजंत । प्रकर्षेण कंपितवंतः ॥ अथ । छांदसं धवं । सद्य । षट् विशरणगत्य-
वसोदनेषु । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । पार्थिवे । पृथिव्याः संबधि ।
पृथिव्या जाजौ । पा० ४. १. ८५. २. । इति प्राग्दीव्यतीयोऽज्प्रत्ययः । जिह्वादाद्यु-
दात्तत्वं । अरेजंत । रेजु कंपने ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

मस्तौ वीकुपाणिभिश्चिवा रोधस्वतीरनु । यात्रेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मस्तः । वीकुपाणिभिः । चिवाः । रोधस्वतीः । अनु । यात्र । ई । अखिद्र-
यामभिः ॥ ११ ॥

हे मस्तः । यूयं वीकुपाणिभिर्हृदहस्तैः सहिताः संतो रोधस्वतीरनु कूलयुक्ता
नदीरनुलक्ष्याखिद्रयामभिरच्छिन्नगमनैर्यातं । गच्छतैव ॥ मस्तः । आमंत्रिता-
द्युदात्तत्वं । वीकुपाणिभिः । वीद्विति बलनाम । वीकु च्यौलमिति तन्नामसु
पाठात् । तेन च तद्वाल्स्यते । वीळवश्च ते पाण्यश्च । समासस्येयंतोदात्तत्वं ।
रोधस्वतीः । रुधिर आवरणे । रुणद्धि स्रोत इति रोधः कूलं । कूलं निरुणद्धि ।
स्रोत इत्युक्तत्वात् । असुनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । तद्युक्ता रोधस्वत्यः । मादुपधाया
इति मत्तुपी वत् । उगितश्चेति ङीप् । मत्तुप्ङीपोः पित्वादनुदात्तत्वेऽसुनः स्वर
एव शिष्यते । यात्र । या प्रापणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । ई । चादयोऽनुदात्ता
इत्यनुदात्तत्वं । गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । अखिद्रयामभिः । खिद्र
दैत्ये । स्फायितं चित्यादिना रक् । खिद्रं यांतीति खिद्रयामानः । न खिद्रयामा-
नोऽखिद्रयामानः । तैरखिद्रयामभिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स्थिरा वः संतु नेमयो रथा अश्वास एषां । सुसंस्कृता अभीश्वः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । संतु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषां । सुऽसंस्कृताः । अभीश्वः ॥ १२ ॥

हे मस्तः । एषां वो युष्माकं नेमयो रथचक्रवलयाः स्थिराः संतु । तथा रथा
अश्वासोऽश्वाश्च स्थिराः संतु । अभीश्वोऽंगुलयः । अभीश्वो दीधितय इति
न्नामसु पाठात् । सुसंस्कृता अश्वबंधनरज्जपरिग्रहणे स्वलंकृताः सावधानाः

संतु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात्करोतेः कर्मणि क्तः । संपर्युपेभ्यः । पा० ६. १. १३७. ।
इति सुट् । पुनः सुशब्देन प्रादिसमासेऽध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभीश्वः ।
अभिपूर्वादश्चोतेः कृवापाजीत्यादिनोण । वर्णव्यत्ययेनाकारस्यकारः । उक्तं
च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति । अभीश्वोऽभ्यधुवते कर्माणीति निरुक्तं
। ति० ३. ९. ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

अच्छा वद तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिं । अग्निं मित्रं न दर्शतं ॥ १३ ॥
अच्छा वद तना गिरा जरायै ब्रह्मणः पतिं । अग्निं मित्रं न दर्शतं ॥ १३ ॥

हे चतुर्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयत्या गिरा वाचा ब्रह्मण-
स्पतिं मंत्रस्य हविलक्षणस्यान्नस्य वा पालकं मरुद्गणमग्निं दर्शतं दर्शनीयं
मित्रं न मित्रमपि जरायै स्तोतुमच्छाभिमुख्येन वद ब्रूहि ॥ अच्छा निपातस्य
चेति संहितायां दीर्घत्वं । वद । अचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । तना ।
तनु विस्तारे । तनोति देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचाद्यच् । वृषा-
दित्वादाद्युदात्तत्वं । तृतीयाया उदेशः । गिरा । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ।
ब्रह्मणः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्वं ॥

चनुदशीमृचमाह ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः । गायं गायत्रमुक्थ्यं ॥ १४ ॥
मिमीहि श्लोकं आस्ये । पर्जन्यऽइव । ततनः । गायं गायत्रं । उक्थ्यं ॥ १४ ॥

हे चतुर्विक्समूह । आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं मिमीहि । निर्मितं कुरु ।
तं च श्लोकं ततनः । विस्तारय । तत्र हरांतः । पर्जन्य इव । यथा मेघो वृष्टिं
विस्तारयति तद्वत् । उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीछंदस्कं मूक्तं गाय । पठ ॥
मिमीहि । मांश्च माने । जीहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्या-
सस्यत्वं । आस्ये । अमुं क्षेपणे । अस्यते क्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यास्यं । कृत्यत्युटो
बहुलं । पा० ३. ३. ११३. । इत्यधिकरणे ग्यत् । तिप्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ततनः ।
तनु विस्तारे । लेटि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य धुः । लेटोऽडाटावि-
त्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । गायत्रं । गायत्र्याः संबन्धि तस्येदमि-
त्यण । यद्वा गायतस्त्रायत इति गायत्रं । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

वंदस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणं । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥
वंदस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युं अर्किणं । अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥

हे ऋत्विक्संघ मारुतं मरुत्संवंधिनं गणं समूहं वंदस्व । नमस्कुरु । स्तुहि वा । कीदृशं गणं । त्वेषं । दीप्तं । पनस्युं । स्तुतियोग्यं । अर्किणं । अर्चनोपेतं । अस्मेऽस्माकमिहास्मिन्कर्मणि वृद्धा असन् । मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वंदस्व । वदि अभिवादनस्तुत्योः । अदुपदेशज्ञसार्वधानुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पनस्युं । पन चेति स्तुत्यर्थो धातुः । असुन् । पनः स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्युः । सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं । ऋच स्तुती । पुंसि संज्ञायामिति घः । अर्कोऽस्यास्तीत्यर्को । अत इनिठनौ । असन् । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तिङ्कतिङ इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥

प्र यदित्येति दशचं चतुर्थे सूक्तं । घोरपुत्रस्य कष्टस्यार्थं । मरुदेवताकं । युजः सतोवृहत्यः । अयुजो वृहत्यः । प्र यदृश प्रगाथं त्वित्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र यदित्या परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धूतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्या । पराऽवतः । शोचिः । न । मानं । अस्यथ ।

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कं । याथ । कं । ह । धूतयः ॥ १ ॥

हे धूतयः स्थावरादीनां कंपनकारिणो मरुतः । यद्यदा मानं मननीयं युष्मद्वलं परावतो दूरात् । आरे परावत इति दूरनामसु पाठात् । इत्यास्मादंतरिक्षात्मास्यथ । भूमौ प्रक्षिपथ । तत्र दृष्टांतः । शोचिर्न । तेज इव । यथा सूर्यस्य तेजोऽंतरिक्षाद्भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत् । तदानीं यूयं कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना संगच्छथ इति शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसा स्तोत्रेण संगच्छथे । कं यजमानमुद्दिश्य याथ । देवयजनदेशं गच्छथ । कं ह कुं खलु

यजमानमनुगृह्णीषेति शेषः ॥ इत्या । या हेतौ च छंदसि । पा० ५.३.२६ । इती-
 दंश्चात्प्रकारवचने याप्रत्ययः । यदि तत्रेदंश्चस्य नानुवृत्तिस्ति हि यमुप्रत्ययांता-
 दिदंश्चादुत्तरस्या विभक्त्यर्थेत्येन सुपां सुलुगिति इदंशः । प्रथमपक्षे प्रत्यय-
 स्वरः । द्वितीयपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्थय । असु क्षेपणे । अदुपदेशस्य-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ऋत्वा ।
 जसादिषु छंदसि वावचनं । पा० ७.२.१०९.१ । इति नाभावस्य विकल्पितत्वाद-
 भावः । वर्षसा । वृङ् संभक्तौ । वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वांगयोः पुट् च । उ० ४.२०२ ।
 इत्यसुन् । तत्संनियोगेन पुगागमश्च । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अत्र रूपाभिधायिना
 वर्षस्यश्चेन देवतास्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते ऋतुना साहचर्यात् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स्थिरा वः संतायुधा पराणुदे वीकू उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । संतु । आयुधा । पराऽनुदे । वीकू । उत । प्रतिऽस्कभे ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतः । व आयुधा युष्माकमायुधानि पराणुदे शत्रूणामपनोदनाय स्थिरा
 संतु । स्थिराणि भवन्तु । उत अपि च प्रतिष्कभे शत्रूणां प्रतिबंधाय वीकू
 संतु । दृढानि संतु । युष्माकं तविषी बलं पनीयसी । अतिशयेन स्तोत्रार्थं भवन्तु ।
 मायिनोऽस्मासु छद्मचारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोर्वलं मा भवतु ॥ स्थिरा ।
 आयुधा । उभयत्र शब्दछंदसि बहुलमिति शेलोपः । पराणुदे । णुदः प्रेरणे ।
 संपदादिलक्षणः क्तिप् । उपसर्गादसमासेऽपि । पा० ८.४.१४ । इति णत्वं ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वीकू । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । इषाअक्षादि-
 त्वात्प्रकृतिभावः । प्रतिष्कभे । स्तुभु सौचो धातुः । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
 अनिदितामिति नलोपः । पनीयसी । पनति स्तुत्यर्थः । अस्मादौणादिकः
 कर्मण्यसुन् । तत इत्यसुनि टेरिति टिलोपः । उगितश्चेति ङीप् । इत्यसुनो
 निच्चादाद्युदात्तत्वं । मायिनः । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति
 मत्वर्थीय इति ॥

तृतीयामृचमाह ॥

परां ह॒ यस्त्वि॒रं ह॒थ नरो॑ वर्त॒यथा॑ गुरु ।

वि या॒थन॒ वनि॒नः पृथि॒व्या व्या॒शाः पर्व॑तानां ॥ ३ ॥

परां । ह॒ । यत् । स्त्वि॒रं । ह॒थ । नरः । वर्त॒यथ॑ । गुरु ।

वि । या॒थन॒ । वनि॒नः । पृथि॒व्याः । वि । आ॒शाः । पर्व॑तानां ॥ ३ ॥

हे नरः । नेतारो मरुतः । यद्यदा स्थिरं वस्तु परा हथ । वृक्षादिकं पराहत भग्नं कुरुष्व । गुरु पाषाणादिकं गुरुत्वोपेतं वर्तयथ । प्रेरयथ । तदानीं पृथिव्याः संबन्धिनो वनिन्यो वनवतो वृक्षान्वियाथन । वियुज्य मध्ये गच्छथ । अरण्यगतानां निविडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वादितरवृक्षाणां परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति । तथा पर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशो वियाथन । वियुज्य गच्छथ ॥ हथ । हन हिंसागत्योः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । नरः । पादादिवादासंचितनिघाताभावः । वर्तयथा । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वर एव शिष्यते । यच्छब्दानुपगन्निघाताभावः । याथन । तन्नतन्नथनाच्चेति यनादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

न॒हि वः॑ श॒त्रुर्वि॒विदे॒ अ॒धि द्यवि॒ न भू॒म्यां रि॒शाद॑सः ।

यु॒ष्माकं॑ म॒स्तु त॒र्विषी॑ त॒ना यु॒जा रु॒द्रासो॑ नू चि॒दाधृ॑षे ॥ ४ ॥

न॒हि । वः । श॒त्रुः । वि॒विदे॒ । अ॒धि । द्यवि॒ । न । भू॒म्यां । रि॒शाद॑सः ।

यु॒ष्माकं॑ । अ॒स्तु । त॒र्विषी॑ । त॒ना । यु॒जा । रु॒द्रासः॑ । नू । चि॒त् । आ॒धृषे॑ ॥ ४ ॥

हे रिशादसः शत्रुहिंसका मरुतः । अधि द्यवि द्युलोकस्योपरि वो युष्माकं शत्रुर्नहि विविदे । न च बभूव । तथा भूम्यामपि शत्रुर्न बभूव । हे रुद्रासः । रुद्रपुत्रा मरुतः । युष्माकमेकोनपंचाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन परस्परकमत्वेनाधृषे वैरिणां सर्वतो धर्षणाय तर्विषी बलं नू चित् क्षिप्रमेव तनास्तु । विस्तृता भवतु ॥ विविदे । विद सत्तायां । लिटि प्रत्ययस्वरः । दिवि नहि विविदे भूम्यां च न विविद इति चशब्दार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा-

यास्तिद्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । प्रार्थन्यं चानुषक्तिक्रियापेक्षया । रिशादसः । रिश
हिंसायां । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । इगुपधलक्षणः कः । तानदन्तीति रिशादसः ।
असुन् । आमंचितनिघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना किन् ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रुद्रासः । रुद्रश्चेत्तत्संबन्धिनो मरुतो लक्ष्यन्ते ।
आज्जसेरसुक् । नू चित् । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । आधृषे । जिधृषा प्रा-
गल्भ्ये । संपदादिलक्षणो भावे क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विंचन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वेया विशा ॥ ५ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विंचन्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाः ऽइव । देवासः । सर्वेया । विशा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण कंपयन्ति । वनस्प-
तीन् वटाश्वत्थादीन्विचिंचन्ति । परस्परवियुक्तान्कुर्वन्ति । हे मरुतो देवासो देवाः
सर्वेया विशा प्रजया सहिता यूयं प्रो आरत । प्रकर्षेणैव सर्वतो गच्छत । तत्र
दृष्टांतः । दुर्मदा इव । यथा मदोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥
वेपयन्ति । दुवेयु कंपने । वेपमानान्प्रयुजते । हेतुमयि च । विंचन्ति । विचिर्
पृथग्भावे । रुधादित्वात् घ्रम् । असोरलोप इत्यकारलोपः । वनस्पतीन् । वनानां
पतयो वनस्पतयः । पारस्करादिवात्सुद् । वनस्पतिशब्दाद्वाद्युदात्तौ । उभे वन-
स्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । आरत । ऋ गतौ ।
लङि मध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । सति-
शास्यतिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इत्यङ् । आडजादीनामित्याडागमः । आटश्च ।
पा० ६. १. ९०. । इति वृद्धिः । देवासः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । सर्वेया । सर्वस्य
सुप्ति । पा० ६. १. १९१. । इत्याद्युदात्तत्वं । विशा । सावेकाच इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्धं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदवीभयंत मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अवीभयंत । मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतः । रथेषु भवदीयेषु पृषतीर्विदुयुक्ता मृगीरूपो सामीप्येनैवायुग्ध ।
योजितवन्तः । प्रष्टिरेतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्ती युगविशेषः । रोहितो मृगा-
वांतरजातिर्लोहितवर्णो वहति । रथं नयति । वो युष्माकं यामाय गमनाय
पृथिवी चित् अंतरिक्षमप्याश्रोत् । आभिमुख्येनाशृणोत् । अनुजानातीत्यर्थः ।
पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवी भूः स्वयंभ्विति तन्नामसु पाठात् । मानुषा भूलो-
कवर्तिनः पुरुषा अवीभयंत । स्वयं भीताः संतोऽन्येषामपि भीतिमुत्पादित-
वन्तः ॥ उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यन्निपातांतरं । ओत् । पा० १. १.
१५ । इति प्रगृह्यत्वं । अयुग्धं । लुडि म्लो म्लि । पा० ८. २. २६ । इति सकारस्य
लोपः । चोः कुरिति कुत्वं । रोहितः । रुहे रश्च लो वा । उ० ३. ९३ । इतीतन्प्र-
त्ययान्तः । निच्चादाद्युदात्तः । यामाय । यमेर्भावे घञ् । कर्षात्वन इत्यंतोदात्तत्वे
प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । अश्रोत् । श्रु थ्रवणे । बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य लुक् । अवीभयंत । जिभी भये । अस्माक्यन्ताल्लुडि भीत्योर्हेतुभये । पा०
१. ३. ६८ । इत्यात्मनेपदं । विभेतेर्हेतुभये । पा० ६. १. ५६ । इत्यात्वस्य विकल्पि-
तत्वात्पक्षे भियो हेतुभये षुक् । पा० ७. ३. ४० । इति षुक् प्राप्नोति । तन्न क्रियते ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् । णी चङ्गुपधाह्रस्वत्वादि । पा० ७. ४. १. ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ वो मक्षूतनाय कं रुद्रा अवी वृणीमहे ।

गतां नूनं नोऽवसा यथा पुरेथा कणाय विभ्युपे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षु । तनाय । कं । रुद्राः । अवी । वृणीमहे ।

गतां । नूनं । नः । अवसा । यथा । पुरा । इथा । कणाय । विभ्युपे ॥ ७ ॥

हे रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतः । तनाय कं । अस्मदीयपुत्रार्थं मधु शीघ्रं वो युष्म-
दीयमवो रक्षणमावृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामः । मक्षिति क्षिप्रनाम । मक्षिति
तन्नामसु पठितत्वात् । पुरा पूर्वस्मिन्काले कर्मतरेषु नोऽवसास्मदीयरक्षणेन
निमित्तेन यूयं यथा प्राप्तवन्तः । इत्यानेन प्रकारेण विभ्युपे भीतियुक्ताय कल्याय
मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं क्षिप्रं गन्ता । प्राप्त ॥ मधू । ऋचि
तुनुधमधुतङ्कुचोरुष्याणामिति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पचाद्यच् ।
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा तनयशब्देऽयं इत्यस्य लोपश्चादसः । कमित्येतत्पा-
दांते प्रयुज्यमानं पादपूरणं । शिशिरं जीवनाय कमितिवात् । उक्तं च । अथापि
पादपूरणः कमीमिद्वितीति । रुद्राः । रोदयतीति रुद्राः । रोदेर्णिलुक् चेति रक्-
प्रत्ययः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । गन्ता । लोटि बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । तन्ननवित्यादिना तवादेशः । अतः पित्रादनुनासिकलो-
पाभावः । विभ्युपे । विभेतेर्लिटः कसुः । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादिङ-
भावः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शसि-
वसिघसीनां चेति पत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युष्मेपितो मरुतो मर्त्येपित आ यो नो अभ्व ईषते ।

वि तं युयोत शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरुतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽइषितः । मरुतः । मर्त्येऽइषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ।

वि । तं । युयोत । शवसा । वि । व्योजसा । वि । युष्माकाभिः । उतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे मरुतः । यो यः कश्चिदभ्वः शत्रुयुष्मेपितो युष्माभिः प्रेषितो, मर्त्येपितो
मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः सन् नोऽस्मान्प्रति आ ईषते । आभिमुख्येन प्राप्नोति ।
तं शत्रुं शवसाच्चेन वियुयोत । विभक्तं कुस्त । तथैजसा बलेन वियुयोत ।
युष्माकाभिरुतिभिर्युष्मात्संवंधिभी रक्षणैश्च वियुयोत ॥ युष्मेपितः । युष्माभिरि-
षितः । सुबुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वं । न च न लुमतां-
गस्येति प्रतिषेधः । इकोऽचि विभक्तावित्यत्राज्यहणेन तस्य पाक्षिकत्वोक्तेः ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मर्त्येपितः । पूर्ववत् । अभ्वः । आभव-
तीत्यभवः शत्रुः । पृषोदरादित्वादिभमतत्वरूपस्वरसिद्धिः । ईषते । ईष गतिहिंसा-

दर्शनेषु । अदुपदेशाहसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । यु मिश्रणामि-
श्रणयोः । लोएमध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपः श्युः । तप्तनप्तनयनाश्वेति
तवादेशः । पित्वाहुणः । युष्माकाभिः । युष्मत्संबन्धिनीभिः । तस्मिन्नणि च
युष्माकास्माकौ । पा० ४. ३. २. इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । ङीवृद्धी छंद-
सत्वाच्च क्रियेते । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्या-
दिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ८ ॥

असामि । हि । प्रयज्यवः । कण्वं । दद । प्रचेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गता । वृष्टिं । न । विद्युतः ॥ ८ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्ट्याः । प्रचेतसः
प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कण्वं मेधाविनं यजमानमेतन्नामकमृषिं वा दद । धा-
रयत । हि यस्माद्युयं कण्वनामकमृषिं धारितवन्तस्तस्मात्कारणादसामिभिर्ह-
तिभिः संपूर्णं रक्षणैर्नोऽस्मान् प्रत्यागता । आगच्छत । तत्र दृष्टांतः । वृष्टिं
न विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छति तद्वत् ॥ असामि । साम्यर्थे । न
सामि असामि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्ट्याः ।
यजिमानिशुं धिदसिजनिभ्यो युः । उ० ३. २०. इति कर्मणि युप्रत्ययः । आसञ्चि-
तनिघातः । दद । डुदाञ् दाने । लोएमध्यमबहुवचनस्य तिङां तिङो भवतीति
लङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः । श्यौ द्विर्भावे सति आभ्यस्तयोरात् इत्या-
कारलोपः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । अतो गुण इति परपूर्वत्वं ।
छंदस्युभयथेत्याह धातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्यय-
स्वर एव । हि चेति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । आसं-
चितनिघातः । गता । गमेर्लोएमध्यमबहुवचनस्य तवादेशः । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः ।
द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । विद्युतः । विद्योतत इति विद्युत् ।
भाजभासेत्यादिना । पा० ३. २. १७७. । क्तिप् ॥

दशमीमृचमाह ॥

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषु न मृजत द्विषे ॥ १० ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषु । न । मृजत । द्विषे ॥ १० ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः । असामि संपूर्णमोजो बलं विभृथा । धारयथ । हे धूतयः कंपनकारिणो मरुतः । असामि संपूर्णं शवो बलं । परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शत्रवे तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेषकारिणं हन्तारं मृजत । तत्र दृष्टान्तः । इषु न । यथा शचोरुपरि वाणं मुंचति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । असामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यते । असाम्योजो विभृथा सुदानवः । असुसमाप्तं बलं विभृथ कल्याणदानाः । नि० ६. २३. इति । विभृथा । इभृज् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् षुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । ऋषिद्विषे । ऋषीन् द्वेष्टीति ऋषिद्विष्ट । सत्सूद्विषेत्यादिना क्रिप् । परिमन्यवे । मन्युना परिवृतः परिमन्युः । प्रादिसमाप्ते परेरभितोभावमिडलं । पा० ६. २. १८२. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषु । इषु गतौ । इष्यति गच्छतीतीषुः । ईषेः क्तिञ्च । उ० १. १३. इत्युप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेर्निह्वादाद्युदात्तत्वं । मृजत । मृज् विसर्गे । विकरणस्य डित्वाद्गुणाभावः । द्विषं । क्रिप् चेति क्रिप् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टवं पंचमं सूक्तं कण्वस्यार्षे वाहंतं । युजः सतोवृहत्यः । अयुजो वृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताकं । अनुक्रम्यते च । उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्पत्यामिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृताब्राह्मणस्पत्यात्प्रगाथात्पूर्वमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीय इति खंडे सूचितं । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावावपंतं पूर्वो नित्यात् । आ० १. ३. इति ॥ आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्तावतिष्ठत इति सूचितत्वात् ॥

दर्शनेषु । अदुपदेशाहसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । यु मिश्रणामि-
 श्रणयोः । लोऽमध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपः द्युः । तन्नन्नन्नयनाश्वेति
 तवादेशः । पित्वाद्गुणः । युष्माकाभिः । युष्मत्संबन्धिनीभिः । तस्मिन्नणि च
 युष्माकास्माकौ । पा० ४. ३. २. इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । ङीवृद्धी छान्द-
 सत्वाच्च क्रियेते । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्या-
 दिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गंता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ८ ॥

असामि । हि । प्रऽयज्यवः । कण्वं । दद । प्रऽचेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गंता । वृष्टिं । न । विऽद्युतः ॥ ८ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्ट्याः । प्रचेतसः
 प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कण्वं मेधाविनं यजमानमेतन्नामकमृष्टिं वा दद । धा-
 रयत । हि यस्माद्युयं कण्वनामकमृष्टिं धारितवन्तस्तस्मात्कारणादसामिभिर्ह-
 तिभिः संपूर्णं रक्षन्तेनोऽस्मान् प्रत्यागन्ता । आगच्छत । तत्र दृष्टांतः । वृष्टिं
 न विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छन्ति तद्वत् ॥ असामि । साम्यर्द्धं । न
 सामि असामि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्ट्याः ।
 यजिमनिशुधिसजिनिभ्यो युः । उ० ३. २०. इति कर्मणि युप्रत्ययः । आसं-
 चितनिघातः । दद । डुदाञ् दाने । लोऽमध्यमबहुवचनस्य तिङां तिङो भवन्तीति
 लङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः । द्यौ द्विभावे सति आभ्यस्तयोरात इत्या-
 कारलोपः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । अतो गुण इति परपूर्वत्वं ।
 छंदस्युभयथेत्याहधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्यय-
 स्वर एव । हि चेति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । आसं-
 चितनिघातः । गन्ता । गमेर्लोऽमध्यमबहुवचनस्य तवादेशः । बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः ।
 द्यवोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । विद्युतः । विद्योतत इति विद्युत् ।
 भ्राजभासेत्यादिना । पा० ३. २. १११. क्तिप् ॥

दशमीमुचमाह ॥

असाम्योजो विभूथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषं ॥ १० ॥

असामि । ओजः । विभूथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुं । न । सृजत । द्विषं ॥ १० ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः । असामि संपूर्णमोजो बलं विभूथा । धारयथ । हे धूतयः कंपनकारिणो मरुतः । असामि संपूर्णं शवो बलं । परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शववे तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेषकारिणं हंतारं सृजत । तत्र दृष्टान्तः । इषुं न । यथा शचोरुपरि वाणं मुंचति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । असामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यते । असाम्योजो विभूथा सुदानवः । असुसमाप्तं बलं विभूथ कल्याणदानाः । नि० ६. २३. इति । विभूथा । हुभुज् धारणपोषणयोः । जुहीत्यादित्वात् घृः । भूजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । ऋषिद्विषे । ऋषीन् द्वेष्टीति ऋषिद्विट् । सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप् । परिमन्यवे । मन्युना परिवृतः परिमन्युः । प्रादिसमाप्ते परेरभितोभावमंडलं । पा० ६. २. १८२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषुं । इषु गतौ । इष्यति गच्छतीतीषुः । इषेः क्तिच् । उ० १. १३. । इत्युप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेर्निष्ठादाद्युदात्तत्वं । सृजत । सृज विसर्गे । विकरणस्य डित्त्वादुणाभावः । द्विषं । क्तिप् चेति क्तिप् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टचं पंचमं सूक्तं कण्वस्यापि बार्हतं । युजः सतोवृहत्यः । अयुजो वृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवतार्कं । अनुक्रम्यते च । उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृताद्ब्राह्मणस्पत्यात्मगाथात्पूर्वमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीय इति खंडे सूचितं । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावावपंते पूर्वां नित्यात् । आ० १. ३. । इति ॥ आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्तावतिष्ठत इति सूचितत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयंतस्त्वमहे ।

उप प्र यंतु मरुतः सुदानव इंद्र प्राभूभवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयंतः । त्वा । ईमहे ।

उप । प्र । यंतु । मरुतः । सुऽदानवः । इंद्र । प्राभूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । एतन्नामक देव । उत्तिष्ठ । अस्मदनुग्रहाय त्वदीयनिवासा-
दुत्थानं कुरु । देवयंतो देवान् कामयमाना वयं त्वा त्वामीमहे । याचामहे ।
सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुत उपप्रयंतु । समीपे प्रकर्षेण गच्छंतु । हे इंद्र त्वं
सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राभूः सोमस्य प्राशकी भव । यद्वा वृचस्य हिंसको
भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । पा० १, ३, २४ । ब्रह्मणस्पते ।
सुवामंचित इति परांगवद्भावात् पृष्ठचामंचितसमुद्रायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ।
देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वस्येव
दीर्घस्यापि निषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहे इत्या-
दयो गताः । प्राभूः । शृ हिंसायां । प्रकर्षेणा समंतात् शृणीति हिनस्तीति
प्राभूः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । वोरूपधाया दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवा ।
अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्य उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वर्घ्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वां । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते ।

सुऽवीर्यं । मरुतः । आ । सुऽअर्घ्यं । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

हे सहसस्पुत्र वलस्य बहुपालक ब्रह्मणस्पते । पुत्रः पुरु चायते निपरणा-
द्वेति निरुक्तं । नि० २, ११ । मर्त्यो मनुष्यो हिते शत्रुषु प्रक्षिप्ते धने निमित्तभूते
सति त्वामित् त्वामेवोपब्रूते हि । समीपं प्राप्य स्तीति खलु । तद्धनसंपादनाय
प्राथयत इत्यर्थः । हे मरुतः । यो धनार्थी मर्त्यो वो युष्मान् ब्रह्मणस्पतिसहि-

तानाचके । स्तौति । स मर्त्यः स्वर्ग्यं शोभनाश्रयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं धनं दधीत । धारयेत् ॥ सहसस्सुच । ब्रह्मणस्पत इतिवत् पष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । उपब्रूते । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । हिते । निघायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः । सुवीर्यं । शोभनवीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वर्ग्यं । अश्वानां समूहोऽश्वीयं । केशाश्वभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां । पा० ४. २. ४८. इति समूहार्थे छप्रत्ययः । छस्य ईयादेशः । शोभनमश्वीयं यस्य तं स्वर्ग्यं । ईकारलोपश्चादसः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधीत । सीयुटः सकारलोपे सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । आचके । कै शै रै शब्दे । आदेच इत्यात्वं । लिटि द्विर्वचनेऽभ्यासस्य ह्रस्वचुत्वे । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्ययं प्रगाथो विनियुक्तः । सूचं तूत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यत्रैवोदाहृतं । महावीरमादाय शालां प्रतिगच्छत्सु प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां पठन् होतानुगच्छेत् । सूचं च । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेदिति ॥ एषैवाग्नीषोमीयप्रणयनेऽपि विनियुक्ता । सूचितं च । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिर्होता देवो अमर्त्य इति ॥ तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृतां ।

अच्छा वीरं नयं पंक्तिराधसं देवा यज्ञं नयंतु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृतां ।

अच्छ । वीरं । नयं । पंक्तिराधसं । देवाः । यज्ञं । नयंतु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः प्रैतु । अस्मान्प्राप्नोतु । सूनृता देवी प्रियसत्यरूपा चाग्नेदेवता प्रैतु । अस्मान्प्राप्नोतु । देवा ब्रह्मणस्पत्यादयो देवता वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयंतु । तं नयं मनुष्येभ्यो हितं पंक्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहविष्पंक्त्यादिभिः समृद्धं यज्ञं प्रति नोऽस्मान् अच्छाभिमुख्येन नयंतु ॥ प्रैतु । एडि पररूपे पा० ६. १. ९४. १. इति पररूपे प्राप्त एत्येधत्पूटसु । पा० ६. १. ८९. इति वृद्धिः । देव्येति चोदात्तस्वरितयोरेणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । नयं । नरभ्यो

हितं । प्राक्त्रीतीय उगवादिलक्षणे यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । पा० ५, १, २ । पंक्तिराधसं । पंक्तिभी राधोति, पंक्तिराधाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना यजतेनेङ् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरं । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः ।

तस्मै । इळां । सुवीरां । आ । यजामहे । सुप्रतूर्तिं । अनेहसं ॥ ४ ॥

यो यजमानो वाघते ऋत्विजे सूनरं सुष्ठु नेतव्यं वसु धनं ददाति । स यजमानो ब्रह्मणस्पतेः प्रसादादक्षिति क्षयरहितं श्रवोऽन्नं धत्ते । धारयति । तस्मै तादृश्यजमानायेकामेतन्नामधेयां मनोः पुत्रीं । इळा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति श्रुत्यंतरात् । आयजामहे । वयमृत्विजः सर्वतो यजामः । कीदृशीमिळां । सुवीरां । शोभनैर्वीरैर्भट्टैर्युक्तां । सुप्रतूर्तिं । सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसाकारिणी । अनेहसं । केनाप्यहिंसां ॥ ददाति । अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सूनरं । सुखेन नीयत इति सूनरं । ईषहुः सुष्विति खलु । निपातस्य चेत्युपसर्गस्य दीर्घत्वं । अक्षिति । क्षयो नास्त्यस्येत्यक्षिति । बहुवीरैर् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनान्न प्रवर्तते । श्रवः । श्रूयत इति श्रवः । श्रु श्रवणे । असुनो निन्नादाद्युदात्तत्वं । सुवीरां । शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा । तां । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुप्रतूर्तिं । तुर्वीं हिंसार्थः । प्रपूर्वादस्माद्भावे क्तिन् । शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा । तां । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । ऋत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । अनेहसं । न हन्यत इत्यनेहाः । नजि हन एह च । उ० ४. २२३. । इत्यमुत्प्रत्ययः । धातोरेहादेशश्च । नलोपो नज इति नकारस्य लोपः । तस्मान्नुडचीति नुट् ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इदं निवहप्रगाथानंतरं प्र नूनमिति प्रगाथः । मरुत्वतीयेनेति खंडे सूचितं । प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः । आ० १. ३. । इति ॥

प्रगाथे प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥ प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंत्रं वदत्युक्थं ।
यस्मिन्निद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥
प्र । नूनं । ब्रह्मणः । पतिः । मंत्रं । वदति । उक्थं ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देव उक्थं शस्त्रयोग्यं मंत्रं नूनमवश्यं प्रवदति । होतृमुखे स्थितः
सन् प्रवृत्ते । यस्मिन्मंत्रं इन्द्रादयश्च सर्वे देवा ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । तादृशं
सर्वदेवप्रतिपादकं मंत्रमिति पूर्वचान्वयः ॥ मंत्रं । मंत्रि गुप्त्रभाषणे । पचाद्यच् ।
वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । उक्थं । उक्थाहं । छंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः ।
यद्वा भवे छंदसीति यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वाभावे व्यत्ययेन तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ओकांसि । उच सम-
वाये । समवयंत्यत्रेत्यधिकरण औणादिकोऽसुन् । बहुलमहणात् कुत्वं द्रष्टव्य-
मित्योक्तः । उचः क इत्यच वृत्तावत्युक्तं । चक्रिरे । इरेचश्चिच्चादंतोदात्तत्वं । यद्वृत्त-
योगादनिघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तमित्रोचेम विदथेषु शंभुवं मंत्रं देवा अनेहसं ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेदामा वो अघ्नवत् ॥ ६ ॥

त । इत् । वोचेम । विदथेषु । शंभुवं । मंत्रं । देवाः । अनेहसं ।

इमां । च । वाचं । प्रतिहर्यथा । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अघ्नवत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः । तमिद् तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मंत्रं वि-
दथेषु यज्ञेषु वोचेम । वयमृत्विजो ब्रवाम । कीदृशं । शंभुवं । सुखस्य भावयितारं ।
अनेहसं । अहिंसनीयं दोषरहितं । हे नरो नेतारो देवा इमामस्माभिरुच्य-
मानां मंत्ररूपां वाचं प्रतिहर्यथा च । यूयं कामयध्वे चेत् । तर्हि विश्वेत् सर्वापि
वामा व्रननीया वाक् वो युष्मानघ्नवत् । व्याभुयात् ॥ वोचेम । वच परिभा-
षणे । आशीर्लिङि लिङ्गाशिष्यङित्यङ् । वच उमित्युमागमः । छंदस्युभयथेति

सार्वधातुकत्वाद्धिः । सलोपोऽनन्त्यस्येति यासुटः । सकारस्य लोपः । अतोऽये
 इतीयादेशः । आत्तुणः । तिङ्गितिङ् । इति निघातः । विदधेषु । विद ज्ञाने । विद्यते
 फलसाधनत्वेन ज्ञायत इति विदधो यज्ञः । रुदिविदिभ्यां ङित् । उ० ३, ११४ ।
 इत्यथप्रत्ययः । शंभुवं । भवतेरन्तर्भावितरण्यार्थात् क्तिप् चेति क्तिप् । ओः सुप्
 । पा० ६, ४, ८३ । इति यणदेशस्य न भूसुधियोः । पा० ६, ४, ८५ । इति प्रति-
 षेधः । मंचादयो गताः । प्रतिहर्यथा । हर्ये गतिकान्त्योः । शपः प्रित्वादनुदात्तत्वं ।
 तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । इमां चेत्यच चशब्दश्चेदर्थः ।
 चणिति निपातांतरं न च समुच्चयार्थः । तेन निपातैर्यद्यदिहंतकुविन्नेचेच्चणिति
 निघातप्रतिषेधः । अश्रवत् । अश्रू व्याप्तौ । लेट्ढागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
 इतश्च लोप इतीकारलोपः । इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन
 । पा० ६, ४, ७७, १ । इति गुणः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

को देवयंतमश्रवज्जनं को वृक्तवर्हिपं ।

प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितांतर्वावत्क्षयं दधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयंतं । अश्रवत् । जनं । कः । वृक्तऽवर्हिपं ।

प्रऽप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अंतःऽवावत् । क्षयं । दधे ॥ ७ ॥

देवयंतं देवान्कामयमानं जनं कोऽश्रवत् । ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तः को नाम
 देवो व्याप्नुयात् । तथा वृक्तवर्हिपमनुष्ठानाय छिन्नवर्हिषं यजमानं को नामान्यो
 देवोऽश्रवत् । दाश्वान् हविर्दत्तवान्यजमानः पस्त्याभिर्मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः सह प्र
 प्रास्थित । देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान् । अंतर्वावत् । अंतःस्थितबहुधनोपेतं ।
 यद्वा । अंतःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविधगुणोपेतं क्षयं निवासस्थानं गृहं दधे ।
 धृतवान् भवति ॥ देवयंतमित्यादयो गताः । प्रप्र । प्रसमुपोदः पादपूरणे । पा०
 ८, १, ६ । इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः । अनुदात्तं चेत्याधेडितानुदात्तत्वं । अस्थित ।
 ष्टा गतिनिवृत्तौ । लुङि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । स्थाघोरिच्च । पा० १,
 २, १७ । इति धातुसिचोरित् । कित्त्वे ह्रस्वादंगात् । पा० ८, २, २७ । इति सलोपः ।
 अंतर्वावत् । वा गतिगंधनयोः । अंतर्वाति गच्छतीत्यंतर्वाः पुत्रपश्चादयः । आतो
 मनिन्नित्यादिना विच् । तदस्यास्तीति मनुप् । मनुपः प्रित्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तर-

पदप्रकृतिस्वरत्वं । न यद्वा त्वावदीतेः । त्रिप् । क्षयं । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति
 क्षयः । पुंसि संज्ञायामित्यधिकरणे घञ् । क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥ ३८ ॥
 अष्टमीमृचमाह ॥

उप क्षत्रं पृचीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुक्षितिं दधे ।
 नास्य वर्ता न तरुता महाधने नार्भे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥
 उप । क्षत्रं । पृचीत । हन्ति । राजऽभिः । भये । चित् । सुऽक्षितिं । दधे ।
 न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अर्भे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रं बलमुपपृचीत । स्वात्मनि संपृक्तं कुर्यात् । ततो
 राजभिर्वरुणादिभिः सह हन्ति । शत्रून्मारयति । भये चित् भीतिहेतौ युद्धेऽपि
 सुक्षितिं दधे । सुष्ठु निवासस्थैर्ये धारयति । न तु पलायते । वज्रिणो वज्रायु-
 धवतोऽस्य ब्रह्मणस्पतेर्महाधने प्रभूतधननिमित्ते युद्धे वर्ता प्रवर्तयितान्यः कोऽपि
 नास्ति । स्वयमेव प्रवर्तत इत्यर्थः । महाधन इति संयामनाम् । महाधने समीक
 इति तन्नामसु पाठात् । तथा तरुता तरणस्योत्थंयनस्य कर्ताण्यः कोऽपि नास्ति ।
 तथैवार्भे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता नास्ति ॥ पृचीत । पृची संपर्के । लिङि
 रुधादित्वात् श्रम् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं । गुधृवीपचिव-
 चियमिसदिक्षदिभ्यस्तः । उ० ४. १६८. । क्षत्रं पृचीत राजभिर्हन्ति चेति समुच्चयल-
 क्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्र-
 तिषेधः । हन्तीत्येषा द्वितीयापि तिङ्गः परत्वाच्च निहन्यते । सुक्षितिं । शोभना
 क्षितिः सुक्षितिः । मनुक्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्ता । वर्ततेवृणोते वा
 तृच्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादिविभावः । तरुता । नृ प्रवनतरणयोः । यस्ति-
 तस्त्वभितेत्यादिना तृच्युडागमो निपातितः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । महाधने ।
 महच्च तद्धनं च महाधनं । आन्महतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तेन महाध-
 नशब्देन तद्धेतुभूतः संयामो लक्ष्यते । अर्भे । ऋ गती । अर्तिगृह्यां भवति
 भग्नप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयं एकविंशो वर्गः ॥

यं रक्षंतीति नवर्चं पष्टं सूक्तं । तत्रानुक्रमणं । यं रक्षंति नव वरुणमि-
त्रार्यम्णां मध्ये तृच आदित्येभ्यो गायत्रं हीति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमा-
दित्रीणि सूक्तानि गायत्राणि । आद्यंतयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः ।
मध्यतृचस्य सुगः पंथा इत्यस्यादित्या देवताः । गतो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यं रक्षंति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यं रक्षंति । प्रचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नू । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यं यजमानं रक्षंति स जनो यज-
मानो नू चित् क्षिप्रमेव दभ्यते । दभ्यते । शत्रून् हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं
चेतो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नू चित् । ऋचि तुनुषेत्यादिना
दीर्घः । दभ्यते । दंभु दंभे । व्यत्ययेन श्यन् आत्मनेपदं च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पांति मर्त्यं रिषः । अरिष्टः सर्वं एधते ॥ २ ॥

यं बाहुताऽइव । पिप्रति । पांति । मर्त्यं । रिषः । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति । वरुणादयो देवा धनैः पूरयंति । तत्र दृष्टांतः । बा-
हुतेव । स्वकीयो बाहुवर्गोऽपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं
मर्त्यं मनुष्यं यजमानं रिषो हिंसकात् पांति । रक्षंति । स सर्वो यजमा-
नोऽरिष्टः केनाप्यहिंसितः सन् एधते । वर्धते ॥ बाहुता बाहुत्वं । भाववा-
चिनानेन शब्देन बाहवस्तदाश्रया लक्ष्यंते । यद्वा समूहार्थं तत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः ।
लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पिप्रति । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । जुहो-
त्यादिवात् षुः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
पांति । तिङः परत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः । रिष हिंसायां ।
क्विप् चेति क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अरिष्टः । रिष हिंसायां ।
एकाच इतीदमितिषेधः । ब्रश्चादिना यत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो भन्ति राजान एषां । नयन्ति दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि। दुः५गो। वि। द्विषः। पुरः। भन्ति। राजानः। एषां। नयन्ति। दुः५इता। तिरः ॥ ३ ॥

राजानो वरुणादय एषां स्वकीययजमानानां पुरः पुरस्तात् दुर्गा गंतुं दुःशक्तानि शत्रुनगराणि विभ्रन्ति । विशेषेण नाशयन्ति । तथा द्विषः शत्रून्पि विभ्रन्ति । तथा दुरिता यजमानसंबन्धीनि दुरितानि तिरो नयन्ति । विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छन्त्यवेति दुर्गाणि । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्द-प्रत्ययः । शेषेदसि बहुलमिति शेषः । पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्रत्यये पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । भन्ति । हन्तेर्लट्यदादित्वाच्छपो लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्ते । पा० ७.३.४५। इति घत्वं । अन्तादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वं । पादा-दित्वादनघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

सुगः पंथा अनृक्षर आदित्यास चृतं यते । नाचावखादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सु५गः। पंथाः। अनृक्षरः। आदित्यासः। चृतं। यते। न। अच। अव५खादः।

अस्ति। वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यासः । चृतं यते । यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय पंथा मार्गः सुगः सुष्ठु गंतुं शक्यः । अनृक्षरः कंटकरहितश्च । अचास्मिन्कर्मणि वो युष्माकम-वखादोऽवमन्तव्यः खादो जुगुप्सितहविर्विशेषो नास्ति । तस्मादिहागंतव्यमि-त्यर्थः ॥ सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । पंथाः । पथिमथोः सर्वना-मस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । अनृक्षरः । चृषी गतौ । चृपन्त्यन्तर्गच्छन्तीत्यृक्षराः कंटकाः । तनृषिभ्यां कसरन्निति कसरन्प्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । कल्पत्वे । यास्कस्त्वाह । चृक्षरः कंटक चृच्छतेरिति । न विद्यन्ते चृक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः । नजसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आदित्यासः । अदितेः पुत्रा आदित्याः । दित्य-दित्यादिना एवप्रत्ययः । आज्ञसेरसुक् । आमंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाए-मिकनिघाताभावः । यते । इण गतौ । लट् । शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् ।

इणो यणिति यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवखादः । खाह
भक्षणे । भावे घञ् । अवमतः खादोऽवखादः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥
यं यज्ञं नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा । प्र वः । सः । धीतये ।
नशत् ॥ ५ ॥

हे नरो नेतार आदित्याः । यं यज्ञमृजुना पथाविकलेन मार्गेण नयथ । पारं
प्रापयथ । स यज्ञो वो धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय प्रणशत् । प्राप्नोतु ॥ नयथ ।
अदुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यवृत्तयोगादनिघातः । अन्येषामपि
दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । पथा । तृतीयैकवचने भस्य टेलोपः । पा० ७.
१. ८८. । इति टिलोपः । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
धीतये । धेट् पाने । आदेच इत्यात्वं । क्तिचि घुमास्येतीत्वं । नशत् । नशतिर्ग-
त्यर्थः । लेट्छाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तुतः ॥ ६ ॥
सः । रत्नं । मर्त्यः । वसु । विश्वं । तोकं । उत । त्मना । अच्छ । गच्छति । अस्तुतः ॥ ६ ॥

हे आदित्याः स तादृशो भवद्भिरनुगृहीतो मर्त्यो मनुष्यो यजमानोऽस्तुतः
केनाप्यहिंसितः सन् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु सर्वं धनमच्छाभिमुख्येन गच्छति ।
प्राप्नोति । उत अपि च त्मना आत्मना स्वेन सहशं तोकमपत्यं गच्छति ॥
त्मना । मंत्रेष्वानुदेरात्मन इत्याकारलोपः । अच्छा । निपातस्य चेति दीर्घत्वं ।
अस्तुतः । स्तृज् हिंसायां । न स्तृतोऽस्तुतः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

कथा राधाम सखाय स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः । महि प्सरो वरुणस्य ॥ ७ ॥
कथा । राधाम । सखायः । स्तोमं । मित्रस्य । अर्यम्णः । महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हे सखायः सखिभूता ऋत्विजः । मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरो

रूपं । अतस्तदनुरूपं स्तोमं स्तोत्रं कथा केन प्रकारेण राधाम् । साधयामः ॥
 कथा । या । हेतौ च छंदसि । पा० ५. ३. २६. ॥ इति किंश्चात्प्रकारवचनेषु
 प्राग्निदशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
 राधाम् । राध-साध संसिद्धौ । लेटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तिङ्-
 तिङ् इति निघातः । स्तोमं । दुः स्तुतौ । अर्तिस्तुस्वित्यादिना भावे मन् ।
 निह्वादाद्युदात्तत्वं । अर्यग्नः । पष्ठ्येकवचनेऽहोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्त-
 निवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । महि । मह पूजायां । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः ।
 पसरः । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्सरो रूपं । औणादिको डरप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा वो घ्नंतं मा शपंतं प्रति वोचे देवयंतं । सुमैरिद्ध आ विवासे ॥ ८ ॥
 मा । वः । घ्नंतं । मा । शपंतं । प्रति । वोचे । देवऽयंतं । सुमैः । इत् । वः । आ ।
 विवासे ॥ ८ ॥

हे मित्रादयो देवाः । देवयंतं देवान्कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हेति घ्नंतं
 तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रतिवोचे । दुरुक्तकथनभीत्याहं न कथयामि ।
 तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपंतं मा प्रतिवोचे । भवद्भिरेव वि-
 चार्यं शिक्षणीय इत्यर्थः । अहं तु सुमैरित् धनैरेव वो युष्मानाविवासे । सर्वतः
 परिचरामि ॥ घ्नंतं । हंतीति घ्नन् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतैरिति
 कुत्ने प्रत्ययस्वरः । शपंतं । शप आक्रोशे । अदुपदेशज्ञसर्वधानुकानुदात्तत्वे धा-
 तुस्वरः । वोचे । वृज् व्यक्तायां वाचि । माडि लुङीटि व्रुवो वचिरिति वचिः ।
 अस्यतिवृत्तीत्यादिना चुरडादेशः । वच उमित्युमागमः । न माड्योग इत्यड-
 भावः । देवयंतं । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुचस्येतीत्यप्रतिषेधः । सुमैः ।
 मा अभ्यासे । सुपु स्त्रायतेऽभ्यस्यत इति सुम् । आतथ्योपसर्ग इति कप्रत्ययः ।
 आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विवासे । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥

नवमीमृचमाह ॥

चतुरंश्चिद्दमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्तार्थं स्पृहयेत् ॥ ९ ॥
 चतुरं । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निऽधातोः । न । दुऽउक्तार्थं ।
 स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

घ्नंतं शपंतं च मा प्रतिवोच इति यदुक्तं तचोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् । दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किंतु दुरुक्ताद्विभीयात् । तत्रावशिष्टो मंत्र-
भागः सर्वोऽपि दृष्टांतः । चिदित्युपमार्थं वर्तते । अस्मद्भूतं कुर्वतोऽभयोर्मध्ये यः
पुमान् चतुरश्वतुःसंख्याकान्कपर्दकान्ददमानाद्दतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ-
निधातोः कपर्दकनिपातपर्यंतं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति । न भवि-
ष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताज्ञेत्यमिति धर्मरहस्यं ।
तस्मादहं घ्नंतं शपंतं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । नि० ३, १६ ।
चतुरोऽश्वाधारयत इति तद्यथा कित्वाद्विभीयादेवमेव दुरुक्ताद्विभीयान्न दुरु-
क्ताय स्पृहयेदिति ॥ चतुरः । चतुरः शसीति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं । ददमा-
नात् । दद दाने । अत्र धारणार्थः । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । अदुपदेशल्लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते । विभीयात् । विभी-
भये । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः घृः । यासुट उदात्तत्वं । पादादित्वाच्चिधाता-
भावः । निधातोः । निपूर्वाहधातेः सितनिगमीत्यादिना । उ० १, ६९ । भावे
तुन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । तादौ चेति गतिस्वरो न भवति । अताविति
पर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय । स्पृहेरीप्सितः । पा० १, ४, ३६ । इति संप्रदानसंज्ञायां
चतुर्थी संप्रदान इति चतुर्थी । स्पृहयेत् । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । अतो
लोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधागुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

सं पूषन्निति दशर्चं सप्रमं सूक्तं काण्वं गायत्रं पूषदेवताकं । सं पूषन्दश पौ-
ष्णमित्यनुक्रांतं । स्मार्ते महांतमध्वानमेयन्निदं सूक्तं जपेत् । सं पूषन्नध्वन इति
महांतमध्वानमेयन् प्रतिभयं चेति सूचितत्वात् । तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

सं पूषन्नध्वनस्तिरु व्यंहो विमुचो नपात् । सखा देव प्र णस्युरः ॥ १ ॥

सं । पूषन् । अर्धनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् । सखा । देव ।

प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानि देव । अर्धनो मार्गात्सन्तिर । अस्मा-
नभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । अंहो विघ्नहेतुं पाप्मानं वितिर । विनाशय । पूषा

विशेष्यते । विमुचो नपात् । जलविमोचकहेतोर्मेघस्य पुत्र । नपादिति पुत्र-
नाम् । नपात्प्रजा इति तन्नामसु पाठात् । श्रुत्यंतरेऽद्भ्यः पृथिवीति जलाद्भू-
म्युत्पत्तिः श्रूयते । तथान्यत्राप्युदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते । तद्यदपां सार आ-
सीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति । मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेघ-
पुत्रो भवति । न च पृथिव्या मेघपुत्रत्वे मूष्णः किमायतमिति वाच्यं । पृथिव्या
एव पूषत्वात् । तथा च श्रुत्यंतरे कस्यचिन्मन्त्रस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते । पूषाध्वनः
पात्वित्याहेयं वै पूषेति । तन्निर्वचनं चान्यत्रैवमाम्नायते । इयं वै पूषेयं हीदं सर्वं
पुष्यति यदिदं किंचेति । हे देव पूषन् नः पुरः । अस्माकं पुरतः प्रसह्या ।
प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुंचतीति विमुञ्च
मेघः । क्षिप् चेति क्षिप् । न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः । नञ्पूर्वात्
पातयतेः क्षिप् । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । सुवामंचित इति
परांगवद्भावात् यष्टचामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । सद्भावा । यच
सेवने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तास्यनु-
दात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुलमिति नसो
खत्वं । पुरः । उक्तं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

यो नः पूषन्धो वृको दुःशेवं आदिदेशति । अप स्त तं पथो जहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःशेवं । आदिदेशति । अप् । स्तु ।

मयः । जहि ॥ २ ॥

हे पूषन् यः प्रतिपक्षी नोऽस्मानादिदेशति । अनेन मार्गेण गंतव्यमित्य-
वमाज्ञापयति । कीदृशः । अघः । आहंता । वृकः । असदीयधनस्यादाता ।
अपहर्तेत्यर्थः । दुःशेवः । सेवितुं दुःशकः । दुष्टमुखो वा । तं तादृशं प्रतिपक्षिणं
पथो मार्गादप्रजहि स्म । अवश्यमपाकुरु ॥ वृकः । कुक् वृक आदाने । वक्तु
इति वृकः । इगुपधलक्षणः कः । वृपादित्वादाद्युदात्तत्वं । दुःशेवः । दुष्टं शेवं
यस्यासौ दुःशेवः । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा दुःखेन सेव्यत
इति दुःशेवः । वर्णयत्ययेन सकारस्य शकारः । ईषद्दुःसुष्विति खल । लिन्स्वरेण
प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आदिदेशति । दिश अति-
सर्जने । लेट्वाङगमः । बहुलं छंदसीति शपः ष्टुः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यं

। पा० ७. ३. ८७. २. । इति वचनाच्चाभ्यस्तस्याचीति, लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पयः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अप त्वं परिपंथिनं मुषीवाणं हुरश्चितं । दूरमधि सुतेरज ॥ ३ ॥

अप त्वं । परिऽपंथिनं । मुषीवाणं । हुरऽचितं । दूरं । अधि । सुतेः । अज ॥ ३ ॥

त्वं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं सुतेर्मार्गादधि दूरमन्यंतदूरदेशं प्रति अपाज । अपगमय । कीदृशं । परिपंथिनं । मार्गप्रतिबंधकं । मुषीवाणं । तस्करूपं । मुषीवेति तस्करस्य नाम । मुषीवान् मलिम्लुच इति तन्नामसु पाठात् । हुरश्चितं । कौटिल्यानां संचेतारं ॥ परिपंथिनं । छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. इति शचावभिधेय इतिप्रत्ययांतो निपातितः । मुषीवाणं । मुष स्तेये । मोषणं मुषिः । औणादिको भावे किप्रत्ययः । मुषिं वनति संभजत इति मुषीवा । वन षण संभक्तौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्प्रत्ययः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । पा० ६. ४. ८. इति दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हुरश्चिनोतीति हुरश्चित् । हुर्छा कौटिल्ये । संपदादिलक्षणः क्षिप् । राक्षोप इति छकारलोपः । चिनोतेः क्षिपि तुगागमः । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतेः । सु गतौ । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अज । अज गतिक्षेपणयोः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं तस्य द्याविनोऽघशंसस्य कस्य चित् । पदाभि तिष्ठ तपुषिं ॥ ४ ॥

त्वं । तस्य । द्याविनः । अघऽशंसस्य । कस्य । चित् । पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिं ॥ ४ ॥

हे पूषन् त्वं तस्य चोरस्य तपुषिं परसंतापकं देहं पदाभितिष्ठ । भवदीयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ । कीदृशस्य । द्याविनः । प्रत्यक्षाग्रहारः परोक्षाग्रहारश्चेति यद्वयं तद्युक्तस्य । अघशंसस्य । अस्मास्वनिष्टमघं शंसतः । अघशंस इति तस्करनाम । मलिम्लुचोऽघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् । कस्यचिदनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि ॥ द्याविनः । द्यमस्यास्तीति द्यावी । बहुलं छंदसीति मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अघशंसस्य । अघे पापे शंसो मनस्यभिलापो यस्य सोऽयमघशंसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

तपुषि । तापयत्यनेनान्यमिति तपुषिः । औणादिक उपिन्प्रत्ययः । बहुलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ तत्ते दस मंतुमः पूषन्नवो वृणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । दस । मंतुऽमः । पूषन् । अवं । वृणीमहे । येन । पितृन् ।

अचोदयः ॥ ५ ॥

हे मंतुमः । ज्ञानवद्दस दर्शनीय । यद्वा वैर्युपक्षयकारिन् पूषन् । ते त्वदीयं तदवस्तादृशं रक्षणमावृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितृन् अंगिरःप्रभृतीन्पितृदेहानचोदयः । प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमिति पूर्वचान्वयः ॥ दस । दसि दंसनदर्शनयोः । स्फायितं चैत्यादिना रक् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । यद्वा दसु उपक्षय इत्यस्मादंतर्भावितरण्यर्थात्पूर्ववद्रक् । मंतुमः । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना भ्रुक्ते तुप्रत्ययः । मंतुज्ञानमस्यास्तीति मंतुमान् । संवुद्धौ मंतुवसो रुरिति स्त्वं । अचोदयः । चुद संचोदने । चौरादिकः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अथा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमन्नम । धनानि सुपर्णा कृधि ॥ ६ ॥

अथ । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमन्ऽतम । धनानि । सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग । कृत्स्नधनयुक्त । यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त । हिरण्यवाशीमन्नम । अतिशयेन सुवर्णमयायुधवन् पूषन् । अथा पूर्वोक्तासदीयप्रार्थनानंतरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुपर्णा सुष्ठु दानयुक्तानि कृधि । कुरु ॥ अथा । अथशब्दे धत्वं छांदसं । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । विश्वसौभग । सुभगान्मंचे । पा० ५. १. १२९. इत्युक्ताचादिषु पाठाद्भावेऽङ्ग । दृढगसिंध्यते पूर्वपदस्य च । पा० १. ३. १९. इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्वविधीनां छांदसि विकल्पितत्वादुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः । आमंचितनिघातः । हिरण्यवाशीमन्नम । हिरण्यमयी वाशी । तदेपामस्तीति हिरण्यवाशीमन्तः । अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशी-

मत्तमः । आमंचितनिघातः । सुषणा । वन पण संभक्तौ । सुखेन संभज्यंत इति सुषणानि । ईषद्दुःसुष्विति खल् । शेष्टंदसीति शेलोपः । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृधि । डुकृञ् करणे । शृशृणुपृकृवृभ्यश्छंद-
सीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अति नः सन्धतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूर्पन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सन्धतः । नय । सु॒ऽगा । नः । सु॒ऽपथा । कृणु । पूर्पन् । इह । क्रतुं ।

विदः ॥ ७ ॥

सन्धतोऽस्मद्वाधनाय प्राप्तुवतः शत्रून्तोऽति । अस्मानतिक्रम्य नय । अन्यत्र
प्रापय । नोऽस्मान् सुगा सुष्ठु गंतुं शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु ।
गतृन्कुरु । हे पूषन् इहाध्वनि क्रतुं प्रज्ञानमस्मद्रक्षणरूपं विदः । जानीहि ॥
सन्धतः । ग्लुंचु यस्त्र गतावित्यत्र सन्धिमप्येके पठंतीति धातुवृत्तावुक्तं । अस्मात्तरः
शतृ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वं । शतुरनुम इति
विभक्त्युदात्ताभावश्छांदसः । सुगा । सुष्ठु गच्छत्यचेति सुगाः । सुदुरोरधिकारण इति
गमेर्द्वेप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन पथा ।
न पूजनादिति समासांतप्रतिषेधः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति । अवहुव्रीहिवात् । तत्र हि बहुव्रीहा-
विति वर्तते । कृणु । कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । उत्तश्च
प्रत्ययादिति हेर्लुक् । विदः । विद ज्ञाने । लेट्यडागमः । इतश्च लोप इती-
कारलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अभि सूर्यवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूर्पन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सु॒ऽयवसं । नय । न । नव॒ऽज्वारः । अध्वने । पूर्पन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ८ ॥

हे पूषन् सूर्यवसं शोभनतृणोपलक्षितं सर्वौषधियुक्तं देशमभि नय । अस्मा-
नभितः प्रापय । अध्वने मार्गाय नवज्वारो नूतनः संतापो न भवत्विति शेषः ।
मार्गे गच्छतामस्माकमिदानीतनः क्लेशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् ॥
सूर्यवसं । शोभनं यवसं यस्मिन्देशे स सूर्यवसो देशः । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य

दीयन् । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । ऋत्वादिर्वा दृश्यः । नव-
ज्वारः । ज्वर रोगे । भावे प्रज्ञ । नवश्चासौ ज्वारो नवज्वारः । थाथादिनोत्त-
रपदांतीदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

शग्धि पूधिं प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरं । पूर्पन्निह क्रतुं विदः ॥ ९॥

शग्धि । पूधि । प्र । यंसि । च । शिशीहि । प्रासि । उदरं । पूर्पन् । इह । क्रतुं ।
विदः ॥ ९॥

हे पूषन् शग्धि । अस्माननुग्रहीतुं शक्तो भव । पूधिं । अस्मद्गृहं धनेन
पूरय । किंच प्र यंसि । अन्यदप्यपेक्षितं वस्तु प्रयच्छ । शिशीहि । अस्मान्सर्वेषु
मध्ये तीक्ष्णीकुरु । तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः । उदरमस्मदीयं प्रासि मृष्टान्नेन सोम-
रसेन वा पूरय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि । शक्नु शक्तौ । लोटो हिः । बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । हुजल्भ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः । हेरपित्वात्प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तत्वं । पूधिं । पृ पालनपूरणयोः । शृशृणुपृकृवृभृश्छंदसीति हेर्धिरा-
देशः । पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । तिङ्ः
परत्वाद्धिधाताभावः । यंसि । यम उपरमे । लोट्ये लटि पूर्ववद्विकरणस्य
लुक् । निघातः । शिशीहि । शो तनूकरणे । लोटि बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ।
ई ह्रस्वघोरितीत्वं । प्रत्ययस्वरः । प्रासि । प्रा पूरणे । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
सिपः पित्वादन्युदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

न पूषणं मेयामसि सूक्तेरभि गृणीमसि । वसूनि दस्ममीमहे ॥ १० ॥

न । पूषणं । मेयामसि । सु० उ० क्तैः । अभि । गृणीमसि । वसूनि । दस्मं । ईमहे ॥ १० ॥

पूषणं देवं न मेयामसि । वयं न तु निंदामः । किंतु सूक्तैर्वेदगतैरभिगृणीमसि ।
सर्वत्र स्तुमः । दस्मं दर्शनीयं पूषणं प्रति वसूनि धनानीमहे । याचामहे ॥ मेया-
मसि । मेथु मेधाहिंसनयोः । लटीदंतो मसिरिति मस इकारागमः । सूक्तैः ।
सुष्ठु स्तुवते देवताः प्रकाशयंतीति सूक्तानि । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्ततरि
क्तः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । थाथादिस्वरः । यदा कर्मणि निष्ठा ।
सूपमानात् क्तः । पा० ६. २. १४५. । इत्युत्तरपदांतीदात्तत्वं । गृणीमसि । गृह शब्दे ।

ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदं तो भसिः । दस्मं । इषियुधीधिदसि शयाधूसूभ्यो
भगिति भक्प्रत्ययः ॥ १७ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

कदुद्रायेति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कदुद्राय नव रौद्रं तृतीया
मैत्रावरुणी चात्यस्तृचः सौम्योऽत्यानुष्टुप् । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री
छंदः । यास्ते प्रजा इत्यत्यानुष्टुप् । रुद्रो देवता । यथा नो मित्र इत्येषा मित्रा-
वरुणदेवताका च । अस्मे सोमेत्यादिरत्यस्तृचस्तु सौम्य एव । सर्वेषु रुद्रदेव-
ताकेषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यं । तथा च सूचितं । कदुद्रायेमा
रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्था-
नमिति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

कदुद्राय प्रचेतसे मीळहुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं हृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रचेतसे । मीळहुः ऽतमाय । तव्यसे । वोचेम । शं ऽतमं । हृदे ॥ १ ॥

॥ कत् कदा रुद्रायैतन्नामकाय देवाय शंतममतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम ।
पठेम । कीदृशाय । प्रचेतसे । प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय । मीळहुष्टमाय । सेकृत-
माय । अभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः । तव्यसे । अतिशयेन प्रवृद्धाय । हृदे । असदीय-
हनिषाय ॥ कत् । कदा । अत्यलीपच्छांदसः । रुद्राय । रोदयति सर्वमतकालं
इति रुद्रः । रोदेर्णिलुक् चेति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे । चिती संज्ञाने । प्रकृष्टं
चेततीति प्रचेताः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् । पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं च । मीळहुष्टमाय । अतिशयेन मीढान् मीळहुष्टमः । दाश्वान्
साह्यान् मीढाश्चेति क्रसुप्रत्ययांतो निपातितः । तमथयस्मयादित्वेन भवाद्भसोः
संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिबसिघसीनां चेति घत्वं । तव्यसे । तव-
तिर्वृद्धार्थः । सौचो धातुः । अतिशयेन तविता तवीयान् । तुच्छंदसीतीयमुन्-
प्रत्ययः । तुरिष्टमेयः स्विति तृलोपः । ईयमुन् ईकारलोपच्छांदसः । निह्वादाद्यु-
दात्तत्वं । वोचेम । वच् परिभाषणे । लिङ्गाशिष्यः । वच् उमित्युमागमः ।
यासुटः स्वरैणैकार उदात्तः । हृदे । पहेनित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ।
ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

यथा नो अदितिः कल्पये नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियं ॥ २ ॥
 यथा । नः । अदितिः । कर्त्तुं पथे । नृभ्यः । यथा । गवे । यथा । तोकाय ।
 रुद्रियं ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिर्तोऽस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबन्धि भेषजं यथा येन प्रकारेण सिध्यति
 कर्त्तुं । तथा करोतु । किंच यथा येन प्रकारेण पथेऽस्मदीयाश्चमहिष्यादि-
 पशवे नृभ्योऽस्मदीयपुरुषेभ्यो विशेषेण गवे गोजातये हितं रुद्रियं सिध्यति
 तथा करोतु । किंच तोकायास्मदीयापत्त्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु ।
 भेषजस्य रुद्रसंबन्धित्वं मन्वांतरे समास्नातं । या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा
 विश्वा हा भेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजीति । गवादिविषये भेषजं चान्यत्र स्पष्ट-
 मास्नातं । भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमस्मभ्यं भेषजं सुभेषजमिति ॥ कर्त्तुं ।
 हुकृञ् करणे । लुङि व्यत्ययेन शम् । यद्वा लेट्युडागमः । इतश्चलोप इतीका-
 रलोपः । यद्वा लुङि कृमृहुरुह्भिभ्यश्छंदसीति चुरङादेशः । ऋहशोऽङि गुण
 इति गुणः । आद्ययोः पक्षयोः प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीये तु
 व्यत्ययेन । यङुत्तयोगादनिघातः । पथे । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् घेर्ङितीति
 गुणाभावः । यणादेशः । नृभ्यः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वाभावः ।
 गवे । सावेकाच इति प्राप्स्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः ।
 रुद्रियं । रुद्रशब्दात्तस्येदमित्यर्थे घप्रत्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे सजोषसः ॥ ३ ॥
 यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा । विश्वे । सऽजोषसः ॥ ३ ॥

मित्रो वरुणश्च नोऽस्मान्यथा येन प्रकारेण चिकेतति । अनुयाद्यत्वेन जा-
 नाति । रुद्रोऽपि यथा चिकेतति । सजोषसः समानप्रीतयो विश्वे सर्वे देवा
 यथा चिकेतति तथा भवत्विति शेषः । यद्वा यथाशब्दोपेतमन्त्रद्वयस्य तथा कदा
 वोचेमेति पूर्वचान्वयः ॥ चिकेतति । कृत ज्ञाने । लेट्युडागमः । नाभ्यस्तस्येति
 गुणनिषेधो न भवति । बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनात् । सार्वधातुक-
 ताच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सजोषसः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । समान-

जुषंतीति सजोपसः । समानस्य छंदसीति सभावः । असुनो निह्वादुत्तरपदस्या-
द्युदात्तत्वं । तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलापभेषजं । तच्छंयोः सुखमीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिं । मेधऽपतिं । रुद्रं । जलापऽभेषजं । तत् । शंऽयोः । सुखं । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्य वयं शंयोर्वृहस्पतिपुत्रस्य संवन्धि तत्प्रसिद्धं सर्वप्रजाभ्यो हितं
सुखं सुखमीमहे । याचामहे । कीदृशं रुद्रं । गाथपतिं । स्तुतिपालकं । मेधपतिं ।
यज्ञपालकं । जलापभेषजं । सुखरूपीषधोपेतं । यद्वा । उदकरूपीषधोपेतं ।
उदकं हि रुद्रनामाभिमन्त्रितं सदैपथं भवति ॥ गाथपतिं । गाथेति वाङ्माम ।
गाथा गण इति तन्नामसु पठितत्वात् । वायूपाया स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । कै गै
रै शब्दे । आदेच इत्यात्वं । उपिकुपिगतिभ्यस्यन्निति थन्प्रत्ययः । निह्वादाद्यु-
दात्तत्वं । झ्यापोः संज्ञाछंदसोर्वहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं । पत्यावैश्वर्यं इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुवृधादीनां छंदस्युपसंख्यातमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
मेधपतिं । पूर्ववत् । जलापभेषजं । जनी प्रादुर्भावे । जायंत इति जाः । अन्येष्वपि
दृश्यत इति दृशियहणात्केवलदापि उप्रत्ययः । लप कांतौ । कांतिरभिलाषः ।
भावे घञ् । जानां लापो यस्मिन्तज्जलापं सुखं । जलापरूपं भेषजं यस्मिन्बुद्धे
स जलापभेषजः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंयोः । कंशभ्यां । पा० ५.
२. १३८. । इति मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः । सिति च । पा० १. ४. १६. । इति पदसं-
ज्ञायामनुस्वारपरसवर्णी । प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ ५ ॥

यः । शुक्रऽइव । सूर्यः । हिरण्यंऽइव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानां । वसुः ॥ ५ ॥

यो रुद्रः सूर्य इव शुक्रः सूर्यवद्दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां
प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये
श्रेष्ठः । वसुर्निवासहेतुश्च ॥ रोचते । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । अदुपदेशाल्लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्यतरः । प्रशस्यश्चादिष्ठन्ति प्रशस्यस्य च
इति आदेशः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । वस

निवासे । अंतर्भावितव्यथात् शृङ्खलिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्यु-
दात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥

आग्निमारुते शं नः करतीति धाय्या । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । विश्वा-
नराय पृथुपाजसे शं नः करत्यर्वते । आ० ५. २०. । इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

शं नः करत्यर्वते सुगं मेपाय मेथे । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शं नः करति । अर्वते । सु० गं । मेपाय । मेथे । नृ० भ्यः । नारि० भ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकं संवंधिभ्योऽर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठु गम्यं शं सुखं करति । देवः
करोति । अर्वतेऽश्वाय । अर्वच्छब्दोऽश्वनाम । अर्वा वाजीति तन्नामसु पा-
ठात् । मेपाय मेपजातिपुरुषाय । मेथे तज्जातीयस्त्रियै । नृभ्यः पुरुषेभ्यः ।
नारिभ्यः स्त्रीभ्यः । गवे गोजातये ॥ करति । डुकृञ् करणे । व्यत्ययेन शप् ।
अर्वते । अर्ति गच्छतीत्यर्वा । अन्येभ्योऽपि हरयंत इति वनिष् । चतुर्थ्येकवच-
नेऽर्वणस्त्रसावनज इति नकारस्य तृ आदेशः । वनिष्पुमौ मित्रादनुदात्तौ । धा-
तुस्वरः । मेपाय । मिष स्पर्धायां । पचाद्यच् देवसेनमेघादयः पचादिषु द्रष्टव्या
इति वचनात् । मेथे । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । पा० ४. १. ६३. । इति डीष्-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्येकवचन आगमानुशासनस्यानित्यत्वादाडागमा-
भावः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । उदात्तयणो
हल्पूर्वादिति तु न भवति सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनात् ।
नृभ्यः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः ।
नारिभ्यः । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. । इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् डीन्-
प्रत्ययः । नित्रादाद्युदात्तः । गवे । न गोश्वन्साववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणां । महि अर्वस्तुविनृम्णं ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियं । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणां । महि । अर्वः ।

तुविऽनृम्णं ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां शतस्य पर्याप्तां श्रियमस्मेऽस्मास्वधि निधेहि ।
आधिक्येन स्थापय । तथा महि महत् तृविनृमृणं प्रभूतवलयुक्तं श्रवोऽन्नमधि-
निधेहि ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । नृणां । नृ च । पा०
६. ४. ६. इति दीर्घप्रतिषेधः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । महीत्या-
दयो गताः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नः सोमपरिवाधो मारांतयो जुहु॑रंत । आ न इदो वाजे भज ॥ ८ ॥
मा । नः । सोमऽपरिवाधः । मा । अरांतयः । जुहु॑रंत । आ । नः । इदो इति ।
वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिवाधः सोमस्य परितो वाधका यागरहिता नोऽस्मान् मा जुहु॑रत ।
मा हिसतु । तथारातयः श्रवो मा जुहु॑रत । हे इदो सोम वाजे वलविष-
येऽन्नविषये वा नोऽस्मानाभज । सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिवाधः । सोम परि-
वाधते ये ते तादृशाः । क्षिप् चेति क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरातयः ।
रा दाने । कृत्यव्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि क्तिन् । यद्वा क्तिचक्त्वा
च संज्ञायामिति क्तिच् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहु॑रंत । ह प्रस-
ह्यकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लङि जुहोत्यादित्वात् झुः । बहुल छंदसीति
बहुलवचनादिकारस्यायुत्वं । द्विर्भावहलादिशेषौ । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्पत
इति वचनाददभ्यस्तात् । पा० १. १. ४. । इत्यदादेशाभावे सति श्रोऽंत इत्यता-
देशः । न माङ्ग्योग इत्यडभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामनृतस्य ।
मूर्द्धा नाभा सोम वेन आभूषंतीः सोम वेदः ॥ ९ ॥
याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । अमृतस्य ।
मूर्द्धा । नाभा । सोम । वेनः । आभूषंतीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संवधिन्यो याः प्रजाः संति स्तोत्रं वा कुर्वन्ति ताः प्रजाः
मूर्द्धा शिरःस्थानीयस्त्वं नाभा संनहनयुक्ते यज्ञगृहे वेनः । कामयस्व । कीदृशस्य

ते । अमृतस्य । मरणरहितस्य । परस्मिन्धामचतस्य ॥ उत्तमे स्थाने प्राप्तस्य ।
 हे सोम । आभूषंतीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वंतीः प्रजाः वेदः । जानीहि ॥ धामन् ।
 सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । नाभा । एह वंधने । नहो भय । उ० ४: १२७ ।
 इति कर्मणीजप्रत्ययः । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः ।
 वेनः । वेनतिः कांतिकर्मा । लेटि सिषडागमः । तिङ्तिङ् इति तिघातः ।
 आभूषंतीः । भूष अलंकारे । भौवादिकः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्व-
 धातुक्स्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेदः । विद
 ज्ञाने । लेटि सिषडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडलेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राग्ने विवस्वदिति चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तं ।
 तत्रानुक्रमणिका । अग्ने षट्कूना प्रस्तरः काण आग्नेयं तु प्रगाथं । आद्यो
 इचोऽध्युपसां चेति । कणपुत्रः प्रस्तरः ऋषिः । अत्र द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः
 सतोवृहत्यः । प्रथमानृतीयाद्या अयुजो वृहत्यः । कृत्स्नं सूक्तमाग्नेयमुत्तरं च ।
 आद्ये द्वे अश्विदेवताके उपोदेवताके च ॥ प्रातरनुवाक आग्नेय कर्ता बर्हते
 ह्यंस्याश्विने शस्ते चेदं सूक्तं । अथैतस्या राचेरिति खंडे सूचितं । अग्ने विवस्वत्स-
 खायस्वा । आ० ४: १३ । इति ॥ वाजपेय आग्निमास्त आद्यः प्रगाथोऽनुरूपः ।
 वाजपेयेनेति खंडे सूचितं । चिचवतीषु चेत् स्तुवीरन् त्वं नश्चिच ऊत्याग्ने विव-
 स्वदुपस इत्यग्निष्टोमसाक्षः स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९: ९ । इति ॥ पर्यायव्युत्पा-
 वाश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । यदि पर्यायानभिष्युच्छेदिति खंड आ-
 श्विनायैकस्तोत्रियोऽग्ने विवस्वदुपसः । आ० ६: ६ । इति सूचितं ॥

तत्र प्रथमानृचमाह ॥

अग्ने विवस्वदुपसंश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ दाभुषे जातवेदो ब्रह्म त्वमद्या देवाँ उपबुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उपसः । चित्रं । राधः । अमर्त्य ।

आ । दाभुषे । जातवेदः । ब्रह्म । त्वं । अद्य । देवान् । उपःऽबुधः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमुपस उषोदेवतायाः सकाशाद्राधो धनं दाशुषे हविर्दत्तवते यज-
मानायावह । आनीय प्रापय । सोऽग्निर्विशेष्यते । अमर्त्य । मरणरहित ।
जातवेदः । जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे । जातवेदाः कस्मात् ।
जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातविज्ञो वा जातधनो
वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यज्ञज्ञातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवे-
दस्त्वमिति ब्राह्मणं । तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पेतीति च । नि० १. १९ ।
इति । कीदृशं राधः । विवस्वात् । विशिष्टनिवासोपेतं । चित्रं । नानाविधं ।
किंच । अद्यास्मिन्दिन उपवृद्ध उपःकाले प्रवृद्धान्देवानावह ॥ विवस्वात् । वि-
वासनं विवः । तद्युक्तं । वस निवासने । विपूर्वादन्तर्भावितरण्यर्थात्संपदादिल-
क्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति वत्वं । तसौ मत्वर्थं
इति भत्वेन पदत्वाभावादुत्पाद्यभावः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । राधः । राध साध
संसिद्धौ । राधोत्यनेनेति राधो धनं । करणेऽसुन् । निह्नादाद्युदात्तत्वं । दाशुषे ।
दाशु दाने । दाश्वान् साह्जानिति कसुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने
वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसीति पत्वं । जातवेदः । जातानि-
वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारक्योरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् । यद्वा
वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आर्भञ्चितनिघातः । वहा ।
अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि समानपाद इति
संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ।
उपवृद्धः । उपसि बुध्यंत इत्युपवृद्धः । बुध अवगमने । क्तिप् चेति क्तिप् । रो-
त्वाभावश्चादसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

जुष्टो हि दूतो असिं हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणां ।

सजूरश्विभ्यामुपसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असिं । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणां ।

सऽजूः । अश्विभ्यां । उपसा । सुऽवीर्यं । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टादिविशेषगुणयुक्तोऽसि । जुष्टः सेवितो दूतो देवानां वार्ता-
हारः । हव्यवाहनः । हविषो बोढा । अध्वराणां ऋतूनां रथीः । रथस्थानीयः ।

तथा च मंत्रांतरं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं । रथीरध्वराणामित्याह हि देवरथ इति । ब्राह्मणांतरं च । रथीरध्वराणामित्याह । रथो ह वा एष भूतेभ्यो देवेभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमग्निभ्यां देवताभ्यामुपसां देवतया च सज्जः सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपितं बृहत् प्रभूतं श्रवीऽन्वमस्मे धेहि । अस्मासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः । जुषो प्रीतिसेवनयोः । नित्यं मंत्रं इत्याद्युदात्तत्वं । असि । सिपि तासं स्तोत्रोर्लोप इति सलोपः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादं । पा० ३. २. ६६. इति ज्युट् । योरनादेशः । जिह्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादिवादाष्टमिकनिघाताभावः । रथीः । रथशब्दात्स्वार्थिक इकारप्रत्ययः । अध्वराणां । धरो नास्त्येष्विति बहुव्रीहौ नञसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियं ।

धूमकेतुं भाञ्चजीकं व्युष्टिषु यज्ञानांमध्वरथ्रियं ॥ ३ ॥

अद्य । दूतं । वृणीमहे । वसुं । अग्निं । पुरुऽप्रियं ।

धूमऽकेतुं । भाःऽञ्चजीकं । विऽउष्टिषु । यज्ञानां । अध्वरऽथ्रियं ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽग्निं वृणीमहे । प्रार्थयामहे । कीदृशं । दूतं । वार्ताहारं । वसुं । निवासहेतुं । पुरुप्रियं । बहूनां प्रियं । धूमकेतुं । धूमरूपध्वजयुक्तं । भाञ्चजीकं । प्रसिद्धभासालंकृतं । भाञ्चजीकः प्रसिद्धभाः । नि० ६. ४. इति यास्कवचनं । व्युष्टिषुपःकालेषु यज्ञानां यजमानानामध्वरथ्रियं । यागसेविनं ॥ अद्या । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । पुरुषाणां प्रियः पुरुप्रियः । समासस्थेयंतोदात्तत्वं । धूमकेतुं । इयुयुधीधीत्यादिना धूमशब्दो मक्षप्रत्ययांतोऽंतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भाञ्चजीकं । ञ्ज गतिस्थानार्जनेपाजनेषु । ञ्जेथ । उ० ४. २२. इतीकन्प्रत्ययः । कित्त्वस्थानुवर्तनाहुणाभावः । भासः प्रकाशस्य ञ्जजीकः प्रार्जयिता । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा भासोऽर्जनं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युष्टिषु । उष्टी विवास । विवासो वर्जनं । विशेषेणोच्यते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टयं

उषःकालाः । कर्मणि क्तिन् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । वश्वादिना षत्वे हुत्वं । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेशं उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । अध्वरधियं । अध्वरं श्रयत इत्यध्वरथीः । क्विञ्चीत्यादिना । उ० २. ५६. । किप् प्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च । द्वितीयैकवचनेऽचि श्रुधात्वित्यादिनेयङादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।
देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥
श्रेष्ठं । यविष्ठं । अतिथिं । सुऽआहुतं । जुष्टं । जनाय । दाशुषे ।
देवान् । अच्छं । यातवे । जातवेदसं । अग्निं । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषूपःकालेषु देवान् इतरान्देवानच्छाभिमुख्येन यातवे गंतुमग्निं देवमीळे । स्तौमि । कीदृशं । श्रेष्ठं । अतिशयेन प्रशस्तं । यविष्ठं । युवतमं । अतिथिं । सततगमनक्षमं । स्वाहुतं । सुष्टु आ समन्ताद्भोमाधिकरणं । दाशुषे हविर्देवते जनाय यजमानाय जुष्टं । प्रीतं । जातवेदसं । जातानां वेदितारं ॥ यविष्ठं । युवश्चादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । अतिथिं । अत सातत्यगमने । ऋतव्यं जीत्यादिना । उ० ४. २. । इयिन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । स्वाहुतं । हु दानादनयोः । आहूयतेऽस्मिन्नित्याहुतः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ९४. । इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्वती पूजायामिति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदाकृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तुविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्नें चातारममृत मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥

स्तुविष्यामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।

अग्नें । चातारं । अमृतं । मियेध्य । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ॥ ५ ॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक । हव्यवाहन
हविषो वोढः । मियेध्य-यज्ञार्ह । एवंविध हे अग्ने विश्वस्य त्रातारं सर्वस्य
जगती रक्षकममृतं मरणरहितं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तुवि-
ष्यामि । स्तुतिकरिष्यामि ॥ स्तुविष्यामि । पुञ् स्तुतौ । व्यत्ययेनेडागमः । आग-
मानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नद्यादिल-
क्षणो त्सुः । त्रातारं । वैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । नृच्येकाच उपदेश
इतीदृप्रतिषेधः । अमृतं । नजोऽजरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्य ।
इयागमग्न्यादंसः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दात्तुच्छंदसीतीष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्टेमेयःस्विति
तृलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

पृथीमुचमाह ॥

सुशंसो वोधि गृणते यविष्ठ्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनं ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । वोधि । गृणते । यविष्ठ्य । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्या । दैव्यं । जनं ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने त्वं गृणते स्तुवते यजमानार्थं सुशंसः सुष्ठु शंसनीयः ।
मधुजिह्वः । मादयितृज्वालः । स्वाहुतः सुष्ठु आभिमुख्येन हुतः सन् वोधि ।
अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । किंच प्रस्कण्वस्यैतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः ।
प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । नि० ३. ११. इति यास्कवचनात् । तस्य
जीवसे जीवनार्थमायुः प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्धयन्दैव्यं देवसंबन्धिनं जनं नमस्या ।
पूजय ॥ सुशंसः । शंसु स्तुतौ । भावे घञ् । शोभनः शंसो यस्यासौ सुशंसः ।
आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वोधि । बुध अवगमने । लोटो हिः ।
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लृक् । हुस्त्वो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । वा छंद-
सीत्यपित्तस्य विकल्पितत्वात्तूपधगुणः । धातोरन्त्यलोपग्न्यादंसः । गृणते । गृह
शब्दे । लटः शतृ । क्वादिभ्यः क्वा । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । शतुरनुम
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यविष्ठ्य । गतं । प्रस्कण्वस्य । प्रभूतिरूपपत्तिः कण्वाद्यस्य स
प्रस्कण्वः । प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी । पा० ६. १. १५३. इति सुडागमो निपातितः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रतिरन् । प्रपूर्वस्तिरति वर्धनार्थः । नमस्या ।
नमोवरिवश्चिन्नः क्येजिति पूजार्थं क्यच् । प्रत्ययस्वरः । अन्येषामपि दृश्यते
इति संहितायां दीर्घत्वं । दैव्यं । देवाद्यजनाविति तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो
यज्ञप्रत्ययः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विशं इंधते ।

स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवा इह द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं । विश्वऽवेदसं । सं । हि । त्वा । विशः । इंधते ।

सः । आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्र

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः प्रजाः समिंधते हि ।
सम्यक् दीपयति खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने स त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञान-
युक्तान्देवानिह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रमावह । आभिमुख्येन प्रापय । द्रवदिति
क्षिप्रनाम । द्रवत् ओपमिति तन्नामसु पाठात् । विश्ववेदसं । विश्वानि वेद्वीति
विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा वेद इति धननामः ।
विश्वानि वेदांसि यस्यासौ विश्ववेदाः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदां-
तोदात्तत्वं । इंधते । जिंघी दीप्तौ । असोरलोप इत्यकारलोपः । आचलोपः
। पा० ६. ४. २३. । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सवितारमुपसंमथिना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कक्षासत्त्वा सुतसोमास इंधते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारं । उपसं । अथिना । भगं । अग्निं । विऽउष्टिषु । क्षपः ।

कक्षासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इंधते । हव्यऽवाहं । सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषूपःकालेषु श्रवोऽन्नमाहुतिरूपमभि-
लक्ष्य सविचादीन्देवानावहेत्यनुवर्तते । स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः संवोधनं । अग्नि-
मिति हविष उद्देश्यं देवतांतरमुच्यते । सुतसोमासोऽभिपुतसोमाः कक्षासो
मेधाविन ऋत्विजो हव्यवाहं हविषः प्रापकसाहवनीयं त्वामिंधते । दीपयति ॥

व्युष्टिषु । उद्धी-विवासे । विवासो वर्जनं । व्युच्छ्यते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टि-
रुषःकालः । कर्मणि क्तिनि तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहिताया-
मुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । क्षपः । क्षपेति रात्रिनाम ।
उस्यातो धातोरित्यच्चात इति योगविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः । सुतः
सोमो यैः । निष्ठेति पूर्वनिपातः । पा० २. २. ३६. । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । हव्यवाहं । हव्यं वहतीति हव्यवाद् । वहश्चेति शिवप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

पतिर्ह्यध्वराणामग्नें दूतो विशामसि ।

उषर्वुध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्हेशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणां । अग्नें । दूतः । विशां । असि ।

उषःऽवुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य । स्वःऽदृशः ॥ ९ ॥

हे अग्ने विशां प्रजानां संवन्धिनो येऽध्वरा यागास्तेषां पतिः पालकस्त्वं
दूतोऽसि हि । देवानां वार्ताहारो भवसि खलु । उषर्वुध उपःकाले प्रवृद्धान्
स्वर्हेशः सूर्यदर्शिनो देवानद्यास्मिन्दिने सोमपीतये सोमपानार्थमावह । आभि-
मुख्येन प्रापय ॥ असि । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सोमपीतये । पा पाने ।
स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । युमास्येतीत्वं । सोमस्य पीतिः । दासी-
भारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वर्हेशः । सुवृत्तिं गच्छतीति स्वरादित्यः ।
अर्तैरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । तं पश्यंतीति स्वर्हेशः । क्षिप् चेति क्षिप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

अग्ने पूर्वा अनूपसो विभावसो दीदियं विश्वदर्शतः ।

असि यामेभ्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उषसः । विभावसो इति विभाऽवसो दीदियं । विश्वऽदर्शतः ।

असि । यामेषु । अविता । पुरःऽहितः । असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥ १० ॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूप धनवन्नग्ने विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयस्त्वं
पूर्वा उपसोऽनु । अतीतानुषःकालाननुलक्ष्य दीदेष । दीप्तवानसि । तादृ-

शस्त्वं यामेषु जननिवासस्थानेष्ववितासि । रक्षको भवसि । यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसु पुरोहितो वेदेः पूर्वस्यां दिश्यवस्थितो मानुषोऽसि । ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि ॥ दीदेय । दीदेतिश्छांदसो दीप्तिकर्म । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्विडभावः । द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः । विश्वदर्शतः । विश्वैर्दर्शनीयः । भृमृहशीत्यादिना दृशेरतच् । मरुद्वधादित्वापूर्वपदांतोदात्तत्वं । पुरोहितः । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययांतः पुरस्शब्दः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां सत्यां गतिसमासे गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजं ।

मनुष्वहेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यं ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनं । अग्ने । होतारं । ऋत्विजं ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रचेतसं । जीरं । दूतं । अमर्त्यं ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुष्योऽगदेशे निदधाति । तद्वद्वयं त्वां निधीमहि । अत्र स्थापयामः । कीदृशं । यज्ञस्य साधनं । यज्ञनिष्पादकं । होतारमृत्विजं । ऋतौ वसंतादिके यष्टारं । प्रचेतसं । प्रकृष्टज्ञानयुक्तं । जीरं । शत्रूणां वयोहानिकरं । दूतं । देवानां दूतस्थानीयं । अमर्त्यं । मरणरहितं ॥ मनुष्वत् । औणादिकोसिप्रत्ययांतो मनुस्शब्दः । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः । अयस्मयादित्वेन भत्वादुत्वाद्यभावः । धीमहि । दुधाज् धारणपोषणयोः । लट्वाभ्यासलोपश्छांदसः । जीरं । जु इति सौचो धातुः । जोरी च । उ० २, २४ । इति रक्प्रत्ययः । कात्यायनस्वाह रक्ति ज्यः संप्रसारणे जीर इति ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽंतरो यासि दूत्यं ।

सिधोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भोजंते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानां । मित्रमहः । पुरःसहितः । अंतरः । यासि । दूत्यं । सिंधोः । प्रःस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजते । अर्चयः ॥ १२ ॥
 हे मित्रमहः । मित्राणां पूजकान्ने, यद्यदा पुरोहितस्त्वं वेदे, पूर्वस्यां दिशि
 स्थापितोऽंतरो देवयजनमध्ये वर्तमानः सन् देवानां दूत्यं दूतकर्म यासि ।
 प्राप्नोषि । तदानीमग्नेस्तवाचर्यो दीप्तयो भ्राजते । दीप्यते । तव हरांतः । सिंधो-
 रिव । यथा समुद्रस्य प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ता ऊर्मयस्तरंगा भ्राजते तद्वत् ॥
 मित्रमहः । मह पूजायां । मित्रैर्ऋषिभिर्मह्यते पूज्यत इति मित्रमहाः । औणा-
 दिकोऽसुन् । यासि । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दूत्यं । दूतस्य कर्म दूत्यं । दूतस्य
 भागकर्मणी इति यत्प्रत्ययः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्य-
 तोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । प्रस्वनितासः । स्यमु
 स्वन ध्वन शब्दे । भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । असुगागमः ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊर्मयः । अर्तेरुच्चेति मिप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आ सीदंतु वह्निपि मित्रो अयमा प्रातर्यावाणो अध्वरं ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्ऽकर्णं । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । सयावऽभिः ।

आ । सीदंतु । वह्निपि । मित्रः । अयमा । प्रातःऽयावानः । अध्वरं ॥ १३ ॥

हे श्रुत्कर्णं श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्तान्ने श्रुधि । अस्मदीयं वचनं शृणु ।
 यो मित्रो देवो यश्चायमा ये चान्ये प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छन्तो
 देवास्तैः सर्वैः सयावभिराहवनीयाग्निना त्वया समानगतिभिरन्यैर्वह्निभिर्देवैः
 सहाध्वरं क्रतुमुद्दिश्य वह्निपि दर्भ आसीदंतु । उपविशंतु ॥ श्रुधि । श्रु श्रवणे ।
 श्रुश्रुत्वादिना हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । श्रुत्कर्णं ।
 शृणोतीति श्रुत् । क्षिपि तुगागमः । श्रुती कर्णौ यस्यासौ श्रुत्कर्णः । वह्निभिः ।
 वह प्रापणे । वहिश्चियुश्रुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । निह्नादाद्युदात्तत्वं ।
 सयावभिः । समानं यांतीति सयावानः । या प्रापणे । आतो मनिनिति वनिप् ।

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रातर्यावाणः । पूर्ववत् । प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषु च । पा० ८. ४. ११. । इति एत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

शृण्वंतु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

पिवंतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजूः ॥ १४ ॥

शृण्वंतु । स्तोमं । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः । ऋतावृधः ।

पिवंतु । सोमं । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्यां । उषसा । सजूः ॥ १४ ॥

मरुतो देवाः स्तोममस्मदीयं स्तोत्रं शृण्वंतु । कीदृशाः । सुदानवः । सुष्ठु फलस्य दातारः । अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो मुख्यो येषु मरुत्सु तादृशाः । ऋतावृधः । सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथा धृतव्रतो गृहीतकर्मा वरुणो देवोऽश्विभ्यां देवाभ्यामुषसा देवतया सजूः सह सोमं पिवंतु ॥ सुदानवः । इदं दाने । दाभाभ्यां नुरिति भावे नुप्रत्ययः । दानुशब्द आद्युदात्तः । शोभनं दानु येषां । आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वायामवस्थिता हविर्भाज इत्यर्थः । तास्स्थात् ताच्छब्दं । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । छंदसमंतोदात्तत्वं । ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः । वृधेरंतर्भावितरण्यथात् किप् चेति किप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चिंशो वर्गः ॥

त्वमग्ने वसूनिदि दशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमशिका । त्वमग्ने दशानुष्टुभं मर्द्धर्चोऽत्यो देव इति । प्रस्तुतः ऋषिः । आनुष्टुभं छंदः । अग्निर्देवता । पूर्वचान्नेयं त्वित्युक्तत्वात् । अयं सोम इत्यर्द्धर्चो देवदेवतः । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूचितं । त्वमग्ने वसूस्त्वं हि दैतवत् । आ० ४. १३. । इति ॥ तथा गर्गचिराचस्यात्येऽह्न्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रं । आगिरसं स्वर्गकाम इति खंडे सूचितं । वारवंतीयमुत्तमे त्वमग्ने वसूरिति चाज्यं । आ० १०. २. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वमग्ने वसूरिह रुद्राँ आदित्याँ उत ।

यजाँ स्वध्वरं जनं मनुजातं धृतमुषं ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत ।

यजं । सुऽअध्वरं । जनं । मनुऽजातं । धृतऽमुषं ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमिह कर्मणि वस्वादीन्यज । उत अपि च जनमन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशं । स्वध्वरं । शोभनयागयुक्तं । मनुजातं । मनुना प्रजापतिनोत्पादितं । धृतमुषं । उदकस्य सेत्कारं ॥ यज । अचोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । स्वध्वरं । शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मनुजातं । जनेरंतर्भावितरण्यथात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धृतमुषं । मुष सुप स्नेहनसेचनपूरणेषु । धृतोनोदकेन पुष्णाति पूरयतीति धृतमुट् । क्तिप् चेति क्तिप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

श्रुष्टीवानो हि दाशुषं देवा अग्ने विचेतसः ।

तान्रोहिदश्च गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशत्तमा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषं । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः ।

तान् । रोहि॒त्स् अश्च । गि॒र्व॒णः । त्रयः॑ऽविंशतं । आ । वह ॥ २ ॥

हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय श्रुष्टीवानो हि । श्रुष्टिः फलस्य दानं तद्वाजः खलु । हे रोहिदश्च रोहिन्नामकैरश्वरूपेण गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयाग्ने । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयतीति यास्कः । त्रयस्त्रिंशतं । अनया संख्यया संख्यातान्तादेवानावह । इहानय ॥ श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः । भावे क्तिच् । श्रुष्टिं वनन्ति संभजंत इति श्रुष्टीवानः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । छांदस दीर्घत्वं । विचेतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयो गिर्वणः । वनन्तेरमुन् । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं छांदसं । त्रयश्च

त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । चेत्त्रयः । पा० ६. ३. ४८. । इति त्रिंशदस्य त्रयस् आदेशः ।
संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रियमेधवद्विज्जातवेदो विरूपवत् ।

अंगिरस्वन्महिमत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवँ ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् ।

अंगिरस्वत् । महिऽवत् । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवँ ॥ ३ ॥

हे महिमत् प्रभूतकर्मन् जातवेदोऽग्ने प्रस्कण्वस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेर्हव-
माह्वानं श्रुधि । शृणु । तत्र चत्वारो दृष्टांताः । प्रियमेधात्रिविरूपांगिरोनामका
एतेषामाह्वानं यथा शृणोषि तद्वत् । तत्र निरुक्तं । प्रियमेधः प्रिया अस्य
मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानं । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्व-
प्रभवो यथा प्रायमिति । विरूपो नानारूपो महिमत्तो महावत् इति च । नि०
३. ११. ॥ प्रियमेधवत् । प्रियमेधस्येव । तत्र तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वतिः । एवम-
त्रिवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयो गताः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूपत ।

राजंतमध्वराणांमग्निं श्रुकेण शोचिषां ॥ ४ ॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूपत ।

राजंतं । अध्वराणां । अग्निं । श्रुकेण । शोचिषां ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपेता ऋषय ऊतये
रक्षार्थमग्निमहूपत । आहूतवंतः । कीदृशं । अध्वराणां यज्ञानां मध्ये श्रुकेण
शोचिषा श्रुदेन प्रकाशेन राजंतं दीपमानं ॥ महिकेरवः । मह पूजायां । औषा-
दिक् इन्द्रप्रत्ययः । हुकृञ् करणे । कृवापाजीत्युण् । महयो महान्तः कारवो येषां
ते तथोक्ताः । आकारस्यैकारादेश्छांदसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां ते । अहूपत । हेज् स्पर्धायां शब्दे च । लुङि

सिचि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्य-
ययोरिति यत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

घृताहवन संत्येमा उ घु श्रुधी गिरः ।

याभिः कर्णस्य सूनवो हवन्तऽवसे ता ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । संत्य । इमाः । ऊं इति । सु । श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कर्णस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । ता ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान संत्य फलप्रदाने । इमा उ गिरोऽस्माभिः
प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाचः सु श्रुधि । सुषु शृणु । कर्णस्य महर्षेः
सूनवः पुत्रा याभिर्गोभिर्वसे स्वरक्षार्थं तां हवन्ते । त्वामाह्वयन्ति ॥ घृता-
हवन । घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति घृताहवनः । अधिकरणे व्युट् । आमंत्रिताद्यु-
दात्तत्वं । श्रुधि । श्रुणुषुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेधिरादेशः । बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या तां चित्रश्रवस्तमेत्येषा ।
सर्वान्कामानवाप्स्यन्निति खंडे सूचितं । तां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठं तद्गन्तये
। आ० १०. ६. इति ॥ तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

तां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विष्णु जंतवः ।

शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥ ६ ॥

तां । चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विष्णु । जंतवः ।

शोचिःऽकेशं । पुरुऽप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

हे चित्रश्रवस्तम । अतिशयेन विविधहवीरूपाद्युक्त पुरुप्रिय बहूनां यज-
मानानां प्रीतिकारणे तां हव्याय वोळ्हवे हविर्वोढुं विष्णु जंतवः प्रजासूत्यन्ना
यजमाना हवन्ते । आह्वयन्ति । कीदृशं । शोचिष्केशं । दीप्तिरूपकेशोपेतं । तथा
च वाजसनेयिन आमनन्ति । शोचन्त इव ह्येतस्य समिद्धस्य रश्मयः केशा इति ॥

चित्रश्रवस्तम । श्रव इत्यन्नाम । चित्रं श्रवो यस्यासौ चित्रश्रवाः । अति-
शयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमः । आमंचितानुदात्तत्वं । शोचिष्केशं । श्रुच दीप्तौ ।
अर्चिंश्रुचिहुमृपिछादिछर्दिभ्य इतिरितीति । प्रत्ययस्वरः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । हव्याय । हवनक्रियया प्रापत्वात् क्रियायहणं कर्तव्यमिति संप्र-
दानत्वाच्चतुर्थी । वोळ्हवे । वह प्रापणे । तुमर्ये सेसेनिति तयेन्प्रत्ययः । दत्तध-
त्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. । इत्यकारस्वीकारः ।
निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमं ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारं । ऋत्विजं । दधिरे । वसुवित्तमं ।

श्रुत्कर्णं । सप्रथःस्तमं । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनो दिविष्टिषु यागेषु त्वां निदधिरे । स्थापितवन्तः ।
कीदृशं । होतारं । आह्वातारं । ऋत्विजं । ऋतुषु यजनशीलं । वसुवित्तमं ।
अतिशयेन धनस्य लभयितारं । श्रुत्कर्णं । श्रवणयोग्यकर्णपितं । सप्रथस्तमं ।
अतिशयेन प्रख्यातं ॥ दधिरे । इरेचश्चिह्नादन्तोदात्तत्वं । पादादित्वान्निधाताभावः ।
दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि । दिवः स्वर्गस्थेषणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः ।
सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनादिव उदित्युत्वं न क्रियते । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

वृहन्ना विभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाश्रुपे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतस्तोमाः । अभि । प्रयः ।

वृहत् । भाः । विभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाश्रुपे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता विप्रा मेधाविन ऋत्विजः प्रयोऽभि
हविलक्षणमन्नमभिलक्ष्य त्वा आचुच्यवुः । त्वामागमयन्ति । कीदृशं त्वां । वृहत् ।

महांतं । भाः । भासमानं । कीदृशं विप्राः । दाशुषे मर्ताय हविःप्रदस्य यज-
मानस्य संवधि हविर्विभ्रतो धारयंतः ॥ अचुच्यवुः । च्युङ् गतौ । अस्मादंतर्भा-
वितरण्यथात् लङि च्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः घुः । सिञ्जभ्य-
स्तविदिभ्यश्चेति ऋजुसादेशः । जुसि चेति गुणः । बृहत् । भाः । उभयत्र सुपां
सुलुगिति विभक्तैर्लुक् । विभ्रतः । इभृज् धारणपोषणयोः । शतरि नाभ्यस्ताच्छ-
तुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । मर्ताय दाशुषे ।
उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

नवमीमृचमाह ॥

प्रात॑र्याव्यः सह॑स्कृत सोम॑पेयाय संत्य ।

इहा॑द्य दैव्यं जनं ब॑र्हिरा सा॒दया वसो ॥ ९ ॥

प्रात॑ः ऽयावः । सह॑ः ऽकृत । सोम॑ऽपेयाय । संत्य ।

इह । अद्य । दैव्यं । जनं । बर्हिः । आ । सा॒दय । वसो॒ इति ॥ ९ ॥

हे सहस्कृत बलेन मथित संत्य फलदातर्वसो निवासहेतुभूताग्ने । इह
देवयजनदेशेऽद्यासिन्दिने सोमपेयाय सोमपानार्थं प्रातर्याव्यः प्रातरागच्छतो
देवान् दैव्यं जनमन्यमपि देवताजनं बर्हिरासादय । यज्ञं प्रापय ॥ प्रातर्याव्यः ।
यस्यस्योपोऽन इत्यकारलोपः । सहस्कृत । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलं ।
तेन क्रियत इति सहस्कृतः । ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः । पा० ६. ३. ३. इत्य-
लुगभावगृह्यादसः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अ॒वाचं॑ दैव्यं जन॑मग्ने॒ यक्ष॑ सह॑तिभिः ।

अ॒यं सोमः॑ सु॒दानव॑स्त्वं पा॒त ति॒रोअ॑हूचं ॥ १० ॥

अ॒वाचं॑ । दैव्यं । जनं । अग्ने । यक्ष । सह॑तिभिः ।

अ॒यं । सोमः॑ । सु॒दानवः॑ । तं । पा॒त । ति॒रः अ॑हूचं ॥ १० ॥

हे अग्ने । अवाचमभिमुखं दैव्यं जनं देवतारूपं प्राणिनं सहतिभिः समाना-
हानिर्देवांतरैः सह यक्ष । यज । हे सुदानवः सुष्ठु फलदातारो देवाः । अयं
सोमो युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । तं सोमं पात । पिबत । कीदृशं । तिरो-

अहूयं । एतन्नामकं । पूर्वस्मिन्नहन्यभिषुतो यः सोम उत्तरेऽहनि हूयते तस्यै-
तन्नामधेयं ॥ दैव्यं । देवाद्यज्राविति प्राग्दीव्यतीयो यज् । यस्व । लोटि बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वराभावश्छांदसः । अग्न इत्यस्य पादादौ वर्तमा-
नस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वात् तिङ्गतिङ् इति निघाता-
भावः । सहूतिभिः । समानाहूतिराह्वानं येषां ते सहूतयः । समानस्य छंदसीति
सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पात । पा पाने । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । तिरोअहूयं । अहनि भवमहूयं । भवे छंदसीति यत् । नस्तद्धित
इति टिलोपो न भवति अहृष्टखोरेव । पा० ६. ४. १४५. । इति नियमात् । भसं-
ज्ञायामस्योपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६६. ॥ इति
प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वान्न क्रियते । तिरोहितोऽहूयस्ति-
रोअहूयः । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

एषो उषा इति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्धं । इदमुत्तरं चाश्विनं
गायत्रीछंदस्कं । अत्रानुक्रमणिका । एषो पंचोनाश्विनं तु गायत्रमिति ॥ प्रातर-
नुवाक आश्विने ऋतौ गायत्रीछंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अथाश्विन एषो
उषाः । आ० ४. १५. । इति सूचितं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । व्युच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुषे । वां ।

अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुरपूर्व्या पूर्वेषु
मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति किंत्विदानीमुषा उषोदेवता दिवो
द्युलोकस्य सकाशादागत्य व्युच्छति । तमो वर्जयति । हे अश्विनौ वां युवां बृहत्प्र-
भूतं यथा भवति तथा स्तुषे । स्तौमि ॥ स्तुषे । पुज् स्तुतौ । तिङ्गं तिङो
भवन्तीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । यद्वा लेट्युत्तमैकवचने सिबहुलं
लेटीति सिप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

या दक्षा सिंधुमातरा मनोतरा रयीणां । धिया देवा वसुविदा ॥ २ ॥

या । दक्षा । सिंधुऽमातरा । मनोतरा । रयीणां । धिया । देवा । वसुऽविदा ॥ २ ॥

या देवा यावुभावश्विनौ वक्ष्यमाणगुणयुक्तौ तौ स्तुय इति पूर्वचान्वयः । कीदृशौ । दक्षा । दक्षौ दर्शनीयौ । सिंधुमातरा । समुद्रमातृकौ । यद्यपि सूर्यचंद्रमसावेव समुद्रजौ तथाप्यश्विनोः केषांचिन्मते तद्रूपत्वात्तथात्वं । रयीणां धनानां मनोतरा । मनसा तारयितारौ । धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य लभयितारौ ॥ मनोतरा । मनसा तरत इति मनोतरौ । तरतेरंतर्भावितत्वेणार्थात् चूदोरवित्यप् । पूर्वपदांतस्य सकारस्य रुचे सति छांदसमुत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । धिया । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । वसुविदा । वसूनि निवासस्थानानि विंदत इति वसुविदौ । किप् चेति किप् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वच्यंते वां ककुहासो जूष्ण्यामधि विष्टपि । यद्वां रथो विभिष्पतात् ॥ ३ ॥

वच्यंते । वां । ककुहासः । जूष्ण्यां । अधि । विष्टपि । यत् । वां । रथः । विऽभिः ।

पतात् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः संबंधी रथो जूष्ण्यां नानाशस्त्रैः स्तुतायामधि विष्टपि स्वर्गलोके यद्यदा विभिरश्वैः पतात् । पतति गच्छति । तदानीं वां युवयोः ककुहासः स्तुतयो वच्यंते । अस्माभिरुच्यंते ॥ वच्यंते । ब्रवीतेत्येकं ब्रुवो वचिरिति वच्यादेशः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेत्यच वा छंदसीत्यनुवृत्तेः परपूर्वत्वस्य पाक्षिकत्वाच्चादेशः । प्रत्ययस्वरः । ककुहासः । ककुभं शृंगे विदुः प्रधाने चेत्यभिधानात् प्राधान्याभिधायिना ककुभश्चेन तत्प्रतिपादिका स्तुतयो लक्ष्यंते । हत्वं छांदसं । आज्ञसेरसुगित्यसुक् । जूष्ण्यां । जृष् वयोहानौ । अत्र स्तुत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । निष्ठायां श्र्युकः कितीतीदृप्रतिषेधः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । प्रत्ययस्वरः । विभिः । वी गत्यादौ । वियंति गच्छंतीति वयोऽभ्याः । औष्णादिको द्विप्रत्ययः । पतात् । पतु गतौ । लेट्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

हविषां जा॒रो अ॒पां पि॒प॒र्तिं प॒पु॒रि॒र्न॒रा । पि॒ता कु॒ट॒स्य च॒र्ष॒णिः ॥ ४ ॥

हविषां । जा॒रः । अ॒पां । पि॒प॒र्तिं । प॒पु॒रिः । न॒रा । पि॒ता । कु॒ट॒स्य । च॒र्ष॒णिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनी देवौ । अपां जारः स्वकीयतापेनोदकानां जरयिता सूर्यो हविषास्सहतेन पिपर्ति । देवान्पूरयति । उदिते सूर्ये हविःप्रदानात्सूर्यस्य पूरकत्वं द्रष्टव्यं । अतः सूर्योदयकाले युवाभ्यामागतव्यमित्यर्थः । कीदृशो जारः । पपुरिः । उक्तक्रमेण पूरणस्वभावः । पिता । पालकः । कुटस्य चर्षणिः । कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं । हविषापां जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति मृणातिनिगमौ वा म्रीणातिनिगमौ वा । पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः । नि० ५, २४ । इति ॥ जारः । जरयतीति जार आदित्यः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञंतो निपातितः । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वं । अपां । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पिपर्ति । पृ पालनपूरणयोः । तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्चुः । अर्तिपिपत्यौश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । पपुरिः । आहगमहन इति क्तिन्प्रत्ययः । लिङ्ङावात्किञ्चे सिद्धेऽपि पुनः क्तिन्करणसामर्थ्यादृच्छत्युतां । पा० ७, ४, ११ । इति गुणाभावः । उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वं । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ॒दा॒रो वां म॒ती॒नां नास॑त्या म॒तव॑चसा । पा॒तं सोम॑स्य धृ॒ष्णु॒या ॥ ५ ॥

आ॒ऽदा॒रः । वां । म॒ती॒नां । नास॑त्या । म॒त॒ऽव॒च॒सा । पा॒तं । सोम॑स्य ।

धृ॒ष्णु॒ऽया ॥ ५ ॥

हे मतवचसाभिमतस्त्वोच्चै नासत्याश्विनी वां युवयोर्मतीनां बुद्धीनामादारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति सोमस्य तं सोमं पातं । युवां पिवतं । कीदृशं सोमं । धृष्णुया । धर्षणशीलं । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः । इह आदेर । आदारयतीत्यादारः । दारजारी कर्तरि णिलुक् चेति घञप्रत्ययः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मतवचसा । मतमभिमतं स्तोचरूपं वचो ययोस्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पातं । पा पाने । बहुलं छंदसीति शपो लुकि सति पाघ्रेत्यादिना पिवादेशो

न भवति । सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।
धृषुया । सुपां सुलुगिति विभक्त्येयाजादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाथामिषं ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । तां । अस्मे इति ।

रासाथां । इषं ॥ ६ ॥

हे अश्विना ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता येदन्नं नोऽस्मान्पी-
परत् । पारयेत् । नृप्तिं प्रापयेत् । किं कृत्वा । तमो दारिद्र्यरूपमंधकारं तिरः ।
अंतर्हितं विनष्टं कृत्वा । तामिषं तादृशमन्नमस्मे अस्मभ्यं रासाथां । युवां दत्तं ॥
पीपरत् । पृ पालनपूरणयोः । रयंताल्लुङि चङि खिलोपः । उयधाह्रस्वत्व-
द्विर्भावहलादिशेषसन्वज्ञावेत्वदीर्घाः । बहुलं छंदस्यमाह्नोगेऽपीत्यडभावः । चक्षु-
न्यतरस्यां । पा० ६. १. २१८. । इत्युपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेना-
भ्यासस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अस्मे । सुपां सुलुगिति
चतुर्थीबहुवचनस्य शे आदेशः । रासाथां । रा दाने । छांदसे प्रार्थनायां लुङि
व्यत्ययेनात्मनेपदं । छुः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । पूर्ववदडभावः । तिङ्-
तिङ इति निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गंतवे । युंजाथामश्विना रथं ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनां । यातं । पाराय । गंतवे । युंजाथां । अश्विना । रथं ॥ ७ ॥

हे अश्विना मतीनां स्तुतीनां पाराय गंतवे पारं गंतुं नावा नौरूपेण
गमनसाधनेन नोऽस्मान्प्रत्यायातं । समुद्रमध्यादागच्छतं । भूमावागंतुं रथं भव-
दीयं युंजाथां । साश्वं कुरुतं ॥ नावा । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । गंतवे ।
तुमर्थे सेसेनिति त्वेन्प्रत्ययः । निह्नादाद्युदात्तत्वं । युंजाथां । युजिर् योगे ।
लोढ्यायामि रुधादित्वाच्च् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अ॒रि॒त्रं वां दि॒वस्पृ॒थु ती॒र्थे सिं॒धूनां॒ रथः । धि॒या यु॒युज् इ॒दंवः ॥ ८ ॥
अ॒रि॒त्रं । वां । दि॒वः । पृ॒थु । ती॒र्थे । सिं॒धूनां । रथः । धि॒या । यु॒युजे॒ । इ॒दंवः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोर्दिवस्पृथु द्युलोकादपि विस्तीर्णमरित्रं गमनसाधनं
नौरूपं सिंधूनां समुद्राणां तीर्थेऽवतरणप्रदेशे विद्यत इति शेषः । रथश्च भूमौ
गंतुं विद्यते । इदंवः सोमा धिया भवद्विषयेण कर्मणा युयुजे । युक्ता बभूवुः ॥
अरित्रं । ऋ गतौ । अर्तिलूधूसूखनसहचर इवः । पा० ३. २. १८४. इति कारण
इत्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । तीर्थे । नृ भवन-
तरणयोः । पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगिति थक् । ऋत इडातोरितीत्वं ।
हलि चेति दीर्घः । युयुजे । लिटीरयो रे इतीरेचो रे आदेशः ॥

नवमीमृचमाह ॥

दि॒वस्का॒खास॒ इ॒दंवो॒ वसु॒ सिं॒धूनां॒ पदे॒ । स्वं व॒त्रिं कु॒हं धि॒त्सथः ॥ ९ ॥
दि॒वः । क॒खासः॒ । इ॒दंवः॒ । वसु॒ । सिं॒धूनां॒ । पदे॒ । स्वं । व॒त्रिं । कु॒हं । धि॒त्सथः ॥ ९ ॥

हे कखासः कखपुत्राः । यद्वा मेधाविन ऋत्विजः । अश्विनावित्थं पृच्छतेति
शेषः । कथमिति तदुच्यते । दिवो द्युलोकसकाशादिंदवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भू-
ताः । सिंधूनामपां वृष्टिरूपाणां स्यंदनस्वभावानां पदे स्थानेऽंतरिक्षे वसु अस्म-
दादिनिवासहेतुभूतमुपःकालीनं ज्योतिराविर्भूतमिति शेषः । अस्मिन्नवसरे युवां
स्वं वत्रिं स्वकीयं रूपं कुहं धित्सथः । कुत्र स्थापयितुमिच्छथः । अत्रागत्य प्रदर्श-
नीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुह । वा ह च छंदसीति किंश्चात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः ।
कु तिहोरिति किमः कु । धित्सथः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । सनि मीमायुर-
भलभणकपतपदामच इस् । पा० ७. ४. ५४. । इत्यकारस्य इसादेशः । अत्र लो-
पोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५६. । इत्यभ्यासलोपः । सः स्याद्धातुके । पा० ७. ४. ४९. ।
इति सकारस्य तकारः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अभूद् भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यज्जिह्यासितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊं इति । भाः । ऊं इति । अंशवे । हिरण्यं । प्रति । सूर्यः । वि । व्यख्यत् ।

जिह्या । असितः ॥ १० ॥

भा उ सूर्यस्य दीप्तिस्त्वंशव उपःकालीनरश्मिसिद्धार्थमभूद् । प्रादुर्भूतैव । सूर्यश्च हिरण्यं प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत् । अग्निश्चासितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यप्रवेशेन स्वयं कृष्णो भूत्वा जिह्या स्वकीयया ज्वालया व्यख्यत् । प्रकाशितवान् । तस्मादयमश्विनोर्युवयोरगमनकाल इत्यर्थः ॥ अभूत् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । पा० २, ३, ६, । इति द्वितीया । व्यख्यत् । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । लुङि चक्षिङः ख्याजिति ख्याजादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अभूद् पारमेतवे पंथा चतस्रं साधुया । अदर्शि वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊं इति । पारं । एतवे । पंथाः । चतस्रं । साधुया । अदर्शि । वि ।

सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

चतस्रं सूर्यस्य पारमेतवे रात्रेः पारभूतमुदयादिं गंतुं पंथा मार्गः साधुया समीचीनोऽभूद् । निष्पन्न एव । दिवो द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य सुतिः प्रसृता दीप्तिर्व्यदर्शि । विशेषेण दृष्टा । तस्मादश्विनौ युवाभ्यामागतव्यं ॥ एतवे । इण् गतौ । तुमर्थे सेसेनिति तवेनप्रत्ययः । साधुया । सुपां सुलुगिति विभक्त्याजादेशः । अदर्शि । कर्मणि लुङि च्छेच्छिणादेशः । चिणो लुगिति तश्चस्य लुक् । सुतिः । सु गतौ । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तत्तद्दिदृश्विनोऽरवौ जरिता प्रति भूषति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तत्तत् । इत् । अश्विनोः । अरवः । जरिता । प्रति । भूषति । मदे । सोमस्य ।
पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरिता स्तोताश्विनोः संबंधि तत्तदिह पुनः पुनः कृतं सर्वमप्यवोऽस्मद्विषयं
रक्षणं प्रति भूषति । प्रत्येकमलं करोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयो-
रश्विनोः । मदे हर्षे निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः । सोमं पूरयतोः ॥
भूषति । भूष अलंकारे । भौवादिकः । पिप्रतोः । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके ।
अस्माल्लटः शतृ । जुहोत्यादिवाच्यपः श्चुः । द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । अति-
पिपत्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । शतुर्ङित्वाद्गुणाभावे यणदेशः । अभ्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्चंभू आ गतं ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् । चंभू इति शंभू ।

आ । गतं ॥ १३ ॥

हे शंभू सुखस्य भावयितारावश्विनौ मनुष्वत् मनाविव विवस्वति परि-
चरणवति यजमाने वावसाना निवासशीलौ युवां सोमस्य पीत्या सोमस्य
पाननिमित्तं गिरा स्तुतिनिमित्तं चागतं । आगच्छतं ॥ वावसाना । वस नि-
वासे । ताच्छील्यवयोवचनेति ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपः श्चुः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पीत्या । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति
भावे क्तिन् । घुमास्येतीत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचने यणदेशः
उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । मनुष्वत् । मन ज्ञाने । मन्यते जा-
नातीति मनुः । बहुलवचनादौणादिक उसिप्रत्ययः । तच्च तस्येवेति सप्तम्यर्थे
वतिः । प्रत्ययस्वरः । गतं । गमेर्लोपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तो-
पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋता वनथो अकुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उपाः । अनु । श्रियं । परिज्मनोः । उपऽआचरत् । ऋता । वनथः ।

अकुभिः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ परिज्मनोः परितो गंत्रोर्युवोर्युवयोरुभयोः श्रियमनु । आग-
मनरूपां शोभामनुसृत्योपा उपाचरत् । उपःकालदेवतेहागच्छतु । युवयोरा-
गतयोः सतोः पश्चादागत्यर्थः । युवां चाकुभी रात्रिभिर्ऋता यज्ञगतानि
हवींषि वनथः । कामयेथे । संभजेथे ॥ युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचनस्य
सुपां सुपो भवन्तीति षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचीति यत्वा-
भावः । शेषे लोपः । परिज्मनोः परितोऽजतो गच्छत इति परिज्मानौ । श्वन्नु-
स्त्रिनित्यादिनाजतेर्मनिनप्रत्ययांतो निपातितः । ऋता । श्रेष्ठंदसीति शैर्लोपः ।
वनथः । वन षण् संभक्तौ । तिङ्गतिङ् इति निघातः ॥

प्रवर्ग्यं पौर्वाह्निके घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्योभा पिवतमित्येषा ।
अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । उभा पिवतमश्विनेतिचोभाभ्यामनवानं । आ०
४. ७. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येषा द्वितीया याज्या । सूचितं च । प्रवामंधांसि
मद्यान्यस्युरुभा पिवतमश्विनेति याज्ये इति ॥

तामेतां पंचदशीमृचमाह ॥

उभा पिवतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतं । अविद्रियाभिरुतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिवतं । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतं । अविद्रियाभिः ।

ऊतिभिः ॥ १५ ॥

हे अश्विना । उभा युवामुभौ पिवतं । सोमपानं कुरुतं । तत ऊर्ध्वमुभा
युवामुभांवविद्रियाभिः प्रशस्ताभिरुतिभी रक्षाभिर्नोऽसभ्यं शर्म सुखं यच्छतं ॥
पिवतं । पा पाने । लोटि शपि पाघ्रेत्यादिना पिवादेशः । अंगवृत्ते पुनर्वृत्ता-
वविधिर्निष्ठितस्येति वचनाल्लघूपधगुणभावः । यद्वा । आद्युदात्तोऽदंतः पि-
वादेशः । तिङ्गतिङ् इति निघातः । यच्छतं । दाण् दाने । लोटि शपि पाघ्रे-
त्यादिना यच्छादेशः । अविद्रियाभिः । द्रा कुत्सायां गतौ । विपूर्वादस्मान्नाव

औणादिकः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विद्रिर्निदा । तद्विरोधि-
न्यविद्रिः स्तुतिः । तां यांतीत्यविद्रियाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊतिभिः । अश्वतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिनोद् । ऊति-
यूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । अयं वामिति नवमानुवाक्स्य
चतुर्थं सूक्तं दशचं । अचानुक्तांतं । अयं दश प्रागायं त्विति । ऋषिश्चान्यस्माह-
षेरिति परिभाषितत्वात्कण्वपुचः प्रस्कण्व ऋषिः । तथा पूर्वचाश्विनं त्वित्युक्त-
त्वात्तुलादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमश्विदेवताकं । अनयैव परिभाषयेदमुत्तरं च
प्रागायं । अतः प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतो-
बृहत्यः ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छंदस्येतत्सूक्तं । अथाश्विन इति
खंडे सूचितं । इमा उ वामयं वां । आ० ४. १५. ॥ इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं
प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं ऋतावृधा ।

तमंश्चिना पिवतं तिरोऽहं धत्तं रत्नानि दाप्नुये ॥ १ ॥

अयं । वां । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतवृधा ।
तं । अश्विना । पिवतं । तिरः । अह्नं । धत्तं । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

हे ऋतावृधा । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारावश्विना । अश्विनौ वां युवयोरयं पुरोवर्ती सोमः सुतोऽभिषुतः । कीदृशः । मधुमत्तमः । अतिशयेन माधुर्यवान् । तिरोअह्नं तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभिषुतं तं सोमं पिवतं । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं । प्रयच्छतं ॥ वां । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वाम्नावौ । पा० ८, १, २० । इति षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । स चानुदात्तः । मधुमत्तमः । मन ज्ञाने । मन्यत इति मधु । फलिपाटिनस्तीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । धंका-
रश्चांतादेशः । अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः । मतुप्तमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे पदस्वर एव शिष्यते । ऋतावृधा । वृधेरन्तर्भावितरण्यथात् किप् चेति किप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तिरोअह्नं । अहनि भवोऽह्नः । भवे छंदसीति यत् । अह्नस्तोरेवेति नियमान्नस्तद्धित इति टिलोपाभावः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्ये चाभावकर्मणोः । पा० ६, ४, १६८ । इति प्रकृतिभावाभावेऽह्नोपोऽन इत्यकारलोपः । तिरोहितोऽह्नस्तिरोअह्नः । तिरोऽन्तर्धो । पा० १, ४, ७१ । इति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे प्रादिसमासेऽव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाशुषे । दाश्वान्साह्यानित्यादिना क्रसुप्रत्ययांतो निपा-
तितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति पत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्रिवंधुरेण त्रिवृतां सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कणांसो वां ब्रह्म कृण्वन्त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवँ ॥ २ ॥

त्रिवंधुरेण । त्रिवृतां । सुपेशसा । रथेन । आ । यातं । अश्विना ।

कणांसः । वां । ब्रह्म । कृण्वन्ति । अध्वरे । तेषां । सु । शृणुतं । हवँ ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवंधुरेणोन्नतानतरूपत्रिविधबंधनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृताप्रतिह-
तगतितया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनसुवर्णयुक्तेन रथेनायातं । इहा-
गच्छतं । कणांसः कणपुत्रा मेधाविन ऋत्विजो वां युवयोरध्वरे यागे ब्रह्म

स्तोत्ररूपं मन्त्रं हविर्लक्षणमन्त्रं वा कृण्वन्ति । कुर्वन्ति । तेषां कक्षानां हवः
माह्वानं सु शृणुतं । सुधादरेण शृणुतं ॥ चिवंधुरेण । वधन्तीति बंधुराः ।
बंधुरौणादिक उरन्प्रत्ययः । चयो बंधुरा यस्यासौ चिवंधुरः । चिचक्रादिषु
पाठात् चिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चिवृता । विषु
लोकेषु वर्तत इति चिवृत् । क्विप् चेति क्विप् । सुपेशसा । पेश इति हिरण्यनाम ।
शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशः । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
शृणुतं । श्रु श्रवणे । श्रुवः श्रु चेति श्रुः । तत्संनियोगेन धातोः श्रुभावश्च ।
हवं । ह्यतेर्भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् । संप्रसारणं च गुणावादेशौ । प्रत्ययस्य पित्वा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दसा वसु विभ्रता रथे दाश्व्यांसमुप गच्छतं ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तमं । पातं । सोमं । ऋतः । वृधा ।

अथ । अद्य । दसा । वसु । विभ्रता । रथे । दाश्व्यांसं । उप । गच्छतं ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकावश्विनौ मधुमत्तमं सोमं पातं । पिवतं । हे
दसा । अश्विनौ सोमपानार्थमथासदाह्वानानंतरमद्यास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसु
विभ्रता । असदुपयुक्तं धनं धारयन्तौ दाश्व्यांसं हविःप्रदं यजमानमुपगच्छतं ।
समीपे प्राप्तुं ॥ विभ्रता । दुभृज् धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यादित्वाच्छपः
श्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । शतुर्द्धित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अभ्यस्तानामा-
दिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्रिपथस्ये वहिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतं ।

कक्षासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥ ४ ॥

विऽसपथस्ये । वहिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षतं ।

कक्षासः । वां । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवां । हवन्ते । अश्विना ॥ ४ ॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञावश्विनौ त्रिपथस्ये कक्षात्रयरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु

स्थानेष्ववस्थिते बर्हिषि दर्भे स्थित्वा मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञं मिमिक्षत् ।
 सेक्तुमिच्छत् । हे अश्विना वां युष्मदर्थं सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता अभिद्य-
 वोऽभिगतदीप्रयः कणासो युवामुभौ हवन्ते । आह्वयन्ते ॥ त्रिषधस्ये । त्रिषु
 स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिषधस्यं बर्हिः । सुषि स्थ इति कप्रत्ययः । आतो लोप
 इटि चेत्याकारलोपः । सधमादस्थयोऽहं दसीति सहशब्दस्य सधादेशः । मध्वा ।
 आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । जसि चेत्यत्र जसादिषु छंदसि वावच-
 नुमिति वचनान्नाभावाभावश्च । मिमिक्षत् । मिह सेचने । सन्येकाच इतीदृप्र-
 तिषेधः । हलन्ताच्चेति सतः कित्वाल्प्रधूपधगुणाभावः । अभ्यासहलादिशेषौ ।
 ढत्वकुत्वधत्वानि । सुतसोमाः । सुतः सोमो यैः । बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः ।
 द्युर्त्यहर्नाम । तेन तत्संबन्धी प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता द्युं । अत्यादयः
 क्रांताद्यर्थे द्वितीयायाः । पा० २. २. १८. ५. । इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

याभिः कण्वंमभिष्टिभिः प्रावन्तं युवमश्विना ।

ताभिः ष्व१स्माँ अवन्तं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

याभिः । कण्वं । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवन्तं । युवं । अश्विना ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अवन्तं । शुभः । पती इति । पातं । सोमं । चतु१वृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवामुभौ याभिरभिष्टिभिरपेक्षिताभी रक्षाभिः कण्वं महर्षि
 प्रावन्तं । रक्षितवन्तौ । हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ । ताभी रक्षाभि-
 रस्माननुष्ठातृस्त्ववन्तं । सुषु रक्षतं । स्पष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः । आभिमुख्ये-
 नेयन्त इत्यभिष्टयः फलानि । इषु इच्छायां । कर्मणि क्तिनि तितुचेत्यादिनेदृप्र-
 तिषेधः । एमन्नादिषु छंदसि पररूपं वक्तव्यमिति पररूपत्वं । तादौ चेति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । शुभस्पती । शुभ दीप्तौ ।
 क्षिप् चेति क्षिप् । षष्ठ्याः पतिषुचेति विसर्जनीयस्य सत्वं । सुवामंचित इति
 षष्ठ्यन्तस्य परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितस्य समुदायस्याष्टमिकं सवानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

सुदासे दस्त्रा वसु विभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना ।
 रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुस्पृहं ॥ ६ ॥
 सु॒दा॒से । द॒स्त्रा । व॒सु । वि॒भ्र॒ता । र॒थे । पृ॒क्षः । व॒ह॒तं । अ॒श्वि॒ना ।
 र॒यिं । स॒मु॒द्रात् । उ॒त । वा । दि॒वः । प॒रि । अ॒स्मे इति । ध॒त्तं । पु॒रु॒ऽस्पृ॒हं ॥ ६ ॥

हे दस्त्रा दर्शनीयावश्विनौ सुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे पित्रवनपुत्राय रथे वसु विभ्रता युवां पृक्षोऽन्नं वहतं । प्रापितवन्ती । समुद्रादन्तरिक्षात् । समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम । समुद्रोऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात् । उत वा दिवस्परि । अथवा स्वर्गात्पर्याहृत्य पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं रयिं धनमस्मे धत्तं । अस्मासु स्थापयतं ॥ सुषु ददातीति सुदाः । असुनि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । पुरुस्पृहं । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदन्तः । पुरुभिः स्पृह्यत इति पुरुस्पृहः । कर्मणि घञ् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भास्त्रयूपधगुणाभावः । जिह्वारेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे ।
 अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥
 यत् । ना॒स॒त्या । प॒रा॒ऽव॒ति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्व॒शे ।
 अ॒तः । र॒थेन । सु॒वृ॒ता । नः । आ । ग॒तं । सा॒कं । सू॒र्य॒स्य । र॒श्मि॒ऽभिः ॥ ७ ॥

हे नासत्या । असत्यरहितावश्विनौ यत् यदि युवां परावति दूरदेशे स्थः । वर्तये । यद्वा । अथवाधि तुर्वशेऽधिके समीपे स्थः । अतोऽस्माद्दूरात्सप्तमीपात्रा सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्योदयकाले सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन नोऽस्मान् प्रत्यागतं । आगच्छतं ॥ नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । स्थः । अस भुवि । घसोरलोप इत्यकारलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गतं । गमेलोति बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

अहमीमृचमाह ॥

अर्वाचा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहंतु सवनेदुष ।

इषं पृंचंतां सुकृते सुदानवे आ वहिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाचा । वां । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहंतु । सवना । इत् । उष ।

इष । पृंचंतां । सुऽकृते । सुऽदानवे । आ । वहिः । सीदतं । नरा ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ । अध्वरश्रियो यागसेविनः सप्तयोऽश्वाः सवनेदुपास्मदनुषे-
यानि त्रीणि सवनान्येवोपलभ्यार्वाचाभिमुखौ वां युवां वहंतु । प्रापयंतु । हे
नरा । अश्विनौ सुकृते सुष्ठु कर्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानाये-
षमन्नं पृंचंता संयोजयंतौ युवां वहिरासीदतं । दधे प्राप्नुतं ॥ अर्वाचा । सुपां
सुलुगिति विभक्तेराकारः । अध्वरश्रियः । अध्वरं श्रयंतीत्यध्वरश्रियः । क्विच्चि-
प्रक्षीत्यादिना क्विप् । दीर्घश्च । वहंतु । वह प्रापणे । शपः पित्वादनुदात्तत्वं ।
तिङश्च लसावधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः ।
सवना । पुञ् अभिषवे । अभिषूयते सोम एष्विति सवनानि । अधिकरणे
ल्युट् । योरनादेशः । गुणावादेशौ । लितीति प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । शेषेऽदसि
बहुलमिति शेलोपः । पृंचंता । पृची संपर्के । शतरि रूधादित्वात् श्रम् । असो-
रलोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुकृते । सुकर्मपापेत्यादिना करोतेभूते
काले क्विप् । इस्वस्य पितीति तुक् । सुदानवे । शोभनं दानु दानं यस्यासौ
सुदानुः । दानुश्चो नुप्रत्ययांत आद्युदात्तः । आद्युदात्तं अच् छंदसीति बहुव्री-
हावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सीदतं । पठ् विशरणगत्यवसादनेषु ॥

नवमीमृचमाह ॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वदूहपुंदाश्रुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतं । रथेन । सूर्येऽत्वचा ।

येन । शश्वत् । ऊहपुः । दाश्रुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसहशेन वा तेन प्रसिद्धेन रथे-
नागतं । आगच्छतं । दाश्रुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसु धनं शश्वत् सर्वदा

येन रथेनोहयुः । प्रापितवन्तौ । तेन रथेनेति पूर्वचान्वयः । किमर्थमागमन-
मिति तदुच्यते । मध्ये मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थं ॥ सूर्यत्वचा । त्व
संवरणे । त्वचिति संवृणोतीति त्वग् रश्मिः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग्यस्य । सप्तस्यु-
पमानेत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । सूर्यशब्दः घू प्रेरण इत्यस्मात् क्यपि
राजसूर्यसूर्येत्यादिना रुडागमसहितो निपातितः । ततः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरेणाद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शिष्यते । ऊहयुः ।
वह प्रापणे । लिट्यसंयोगाद्दिक्किदिति लिटः कित्ते वचिस्वपीत्यादिना संप्र-
सारणं । अभ्यासहलादिशेषौ सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यदुक्तयोगादनिघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

उक्थेभिर्वागवसे पुरुवंसू अकैश्च नि ह्रयामहे ।

शश्वत्कण्वानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । अकैः । च । नि । ह्रयामहे ।

शश्वत् । कण्वानां । सदसि । प्रिये । हि । कं । सोमं । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनाववसे ऽसद्रक्षणार्थमुक्थेभिर्कथैः शस्त्रैर्कैश्चार्चन-
साधनैः स्तोत्रैश्चावागसदाभिमुख्येन निह्रयामहे । नितरामाह्रयामः । हे
अश्विनौ कण्वानां कण्वपुत्राणां मेधाविनां वा प्रिये सदसि यज्ञस्थाने शश्वत्सर्वदा
सोमं पपथुहि कं । युवां पीतवन्तौ खलु ॥ उक्थेभिः । बहुलं छंदसीति भित्त
ऐसादेशाभावः । बहुवचने मृत्येदित्येवं । अकैः । ऋच स्तुतौ । पुंसि संज्ञायां
घः । प्रायेणेति करणे घः । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । निह्रयामहे । निस-
मुपविभ्यो ह्र इत्यात्मनेपदं । सदसि । सीदंत्यस्मिन्निति सदः । असुनो निह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । पपथुः । पा पाने । लिट्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

सह वामेनेति षोडशर्चं पंचमं सूक्तं । प्रस्कण ऋषिः । वाहंतत्वादयुजो
वृहत्यः । युजः सतोवृहत्यः । उपा देवता । सह षोऽशेषस्य त्वित्यनुक्रमशिका ॥
प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ वाहंते छंदसीदं सूक्तं । अथोपस्य इति खंडे सूचितं ।

प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति वार्हतं । आ० ४. १४. । इति ॥ तथाश्विनशस्त्रेऽप्ये-
तत्सूक्तं । प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

सह वामेन न उपो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह द्युम्नेन वृहता विभावरी राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उपः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

सह । द्युम्नेन । वृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवः । द्युदेवतायाः युचि । उपः । उपः कालदेवते नोऽस्मदर्थं
वामेन धनेन सह व्युच्छ । प्रभातं कुरु । हे विभावरी । उपोदेवते वृहता प्रभूतेन
द्युम्नेनान्नेन सह व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पशुल-
क्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छा । उच्छी विवासे । दुहितर्दिवः । सुवामंचिते
परांगवत्स्वर इत्यत्र परमपि छंदसीति वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वोक्तवद्भावे
सत्यामंचितस्य चेति पष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । वृहता ।
वृहन्महोरूपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभावरी । मा दीप्तौ । आतो
मंनिन्नित्यादिना वनिप् । वनो र चेति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफा-
देशः । संवुद्धौ ह्रस्वत्वं । दास्वती । इदाम् दाने । भावेऽसुप्तप्रत्ययः । दा दान-
मस्या अस्तीति दास्वती । मादुपधाया इति मनुषो वत्वं । उगितश्चेति ङीप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अश्ववतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवंत वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सूनृता उपश्चोद् राधो मघोना ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवंत । वस्तवे ।

उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उपः । चोद् । राधः । मघोना ॥ २ ॥

अश्ववतीर्वह्न्योपेता गोमतीर्वहुभिर्गोभिर्युक्ता विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य
सुष्ठु लभयिष्य उपोदेवता वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति
तथा च्यवंत । प्राप्ताः । हे उपोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्य सूनृताः प्रियहितवाच
उदीरय । ब्रूहि । मघोनां धनवतां संबंधि राधो धनं चोद । अस्मदर्थं प्रेरय ॥

अश्रावतीः । मन्वे सीमाश्वेद्रियविश्वदेव्यस्य मताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वा
छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । च्यवन्त ।
च्युङ् गतौ । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । वस्तवे । वस निवासे ।
तुमर्थं सेसेनेति तवेन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ईरय । ईर गतौ कपने च ।
हेतुमति णिच् । चोद । चुद संचोदने । चौरादिकः । लोटि छंदस्युभयथेति शप
आर्द्धधातुकत्वात् शेरनितीति णिलोपः । शपः पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
पादादित्वान्निधाताभावः । मघोनां । षष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धित इति
संप्रसारणं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानां ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उषा देव्युवास । पुरा निवासमकरोत् । प्रभातं कृतवतीत्यर्थः । च नु अद्या-
पुच्छात् । व्युच्छति । प्रभातं करोति । कीदृशी देवी । रथानां जीरा । प्रेरयित्री ।
उषःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते । अस्या उपस आचरणेष्व्वागमनेषु ये रथाः दधिरे ।
धृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वत्रान्वयः । रथप्रेरणे दृष्टांतः ।
श्रवस्यवो धनकामाः समुद्रे न । यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥
उवास । वस निवासे । णलि लिट्वाभ्यासस्योभयेषां । पा० ६, १, ११ । इत्य-
भ्यासस्य संप्रसारणं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उच्छात् । लेट्वाडा-
गमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे
प्रत्ययस्वरः । उषा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति ।
समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । जीरा । जुः इति
गत्यर्थः । सौचो धातुः । जोरीच्चेति रक्प्रत्ययः । अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्य-
शादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । आचरणेषु ।
चर गत्यर्थः । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदन्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । दधिरे । धृङ् अवस्थाने । लिट्ः कित्वाद्गुणाभावे यणदेशः ।
चिच्चादंतोदात्तत्वं । यच्छब्दयोगादनिघातः । श्रवस्यवः । श्रूयत इति श्रवो धनं ।

असुन् । तेदात्मन इच्छंतीति । अवस्यवः । सुप्तः आत्मनः कश्च । क्वाच्छंदसी-
त्युत्पत्ययः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनो दानाय सूरयः ।

अवाह तत्कण एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणां ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अव । अह । तत् । कणः । एषां । कण्वऽतमः । नाम । गृणाति । नृणां ॥ ४ ॥

हे उपस्ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयो विद्वांसो दानाभिज्ञा दानाय
धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं प्रयुञ्जते । प्रेरयन्ति । दानशीला उदारः प्रभवः
प्रातःकाले दातुमिच्छंतीत्यर्थः । एषां दातुमिच्छतां नृणां तन्नाम दानविषये
लोकप्रसिद्धं नाम कण्वतमोऽतिशयेन मेधावी कण्वो महर्षिरवाह । अचैवोपः-
काले गृणाति । उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यश्च नामग्रहणेन दातारं प्रशं-
सति तावुभावपुषःकाल एव तथा कुरुत इत्युपसः स्तुतिः ॥ गृणाति । गृ शब्दे ।
क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । नृणां । नामि नृ च । पा० ६. ४. ६. ।
इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

आ घा योपेव सूनर्युषा याति प्रभुञ्जती ।

जरयंती वृजनं पद्मदीयत् उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रऽभुञ्जती ।

जरयंती । वृजनं । पत्ऽवत् । इयते । उत् । पातयति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

उषा देवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्त्यायाति घा । प्रतिदिनमागच्छति
खलु । तत्र दृष्टान्तः । सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री योषेव । गृहिणीव । कीदृ-
श्युषाः । वृजनं गमनशीलं जंगमं प्राणिजातं जरयंती । जरां प्रापयंती । अस-
कृदुपस्यावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति । किंच । उपःकाले पद्मत्
पादयुक्तं प्राणिजातमीयते । निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति । किंच ।
इयमुषाः पक्षिण उत्पातयति । पक्षिणो ह्युपःकाले समुत्पाय तत्र तत्र प्रजंति ॥

घा । ऋचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनी । नृ नये ।
 अच इरितीप्रत्ययः । गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वच-
 नात्कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । परादिष्टदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुंजती । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लटः
 शतृ । स्थादित्वाच्छ्रम् । असोरलोप इत्यकारलोपः । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम
 इति नद्या उदात्तत्वं । वृजनं । वृजी वर्जने । वर्ज्यत इति वृजनं प्राणिजातं ।
 कृपृवृजिमंदिनिधाभ्यः कुः । उ० २. ७९. इति कुप्रत्ययः । कित्वाल्लघूपधगुणा-
 भावः । योरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पङ्क्त । पत् पादः । तदस्यास्तीति पङ्क्त ।
 रुय इति मतुपो वत् । व्यत्ययेन मतुप उदात्तत्वं । न च स्वरविधौ व्यंजनमवि-
 द्यमानवदिति व्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वे सति ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्त-
 त्वमिति वाच्यं । ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुङ्ग्रहणसामर्थ्यादेवा परिभाषा ना-
 श्रीयत इति वृत्तावुक्तं । इतरथा हि मरुत्वानित्यत्रापि मतुप उदात्तत्वं स्यात् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिंष्टे पक्षिवांसं आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनं । वि । व्यर्थिनः । पदं । न । वेति । ओदती ।

वयः । नकिं । ते । पक्षिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

या देवता समनं समीचीनं चेष्टावतं पुरुषं विसृजति । प्रेरयति । गृहारामा-
 दिचेष्टाकुशलान्पुरुषानुपःकालः शयनादुत्थाय स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धं ।
 किंच । उषा अर्थिनो याचकान्विसृजति । तेऽपि ह्युषःकाले समुत्थाय स्वकी-
 यदानुगृहे गच्छन्ति । ओदत्युपोदेवता पदं स्थानं न वेति । न कामयते । उषः-
 कालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवति । उपोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभात-
 काले पक्षिवांसः पतनयुक्ता वयः पक्षिणो नकिरासते । न तिष्ठन्ति । किंतु
 स्वस्वनीडादिनिर्गत्य गच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृजति । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच्छ्रः ।
 तस्य डित्वाल्लघूपधगुणाभावः । प्रत्ययस्य पित्वादननुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्त-
 योगादनिघातः । ओदती । उंदी क्लेदने । उनन्ति सर्वे नीहारेण्योदत्युषाः ।

शतरि व्यत्ययेन शप् । व्यत्ययेनानुनासिकलोपे लघूपधगुणः । उगितश्चेति ङीप् ।
 आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुरदुपदेशाल-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । न च शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं ।
 अतोदात्ताच्छतुः परस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे । युष्मत्तत्तद्युष्मन्तःपादमिति
 यत्वं । पन्निवांसः । यत्तु गतौ । लिटः कसुः । आदिनियमान्प्राप्त इह वस्वेका-
 जाह्नसामिति नियमान्न प्राप्नोति । तत्क्रियते सर्वविधीनां छंदसि विकल्पित-
 त्वात् । तन्निपत्योच्छंदसीत्युपधालोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्भिर्भावः ।
 प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति । वाजोऽन्वमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीय-
 इनिः । अन्नेभ्य इति ङीप् । तादृशी क्रिया यस्याः सा । तदस्यास्तीति मतुप् ।
 संज्ञायामिति मतुपो वत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

एपायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

शतं रथेभिः सुभगोपा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एपा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उतऽअयनात् । अधि ।

शतं । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयं । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषोषोदेवी शतमयुक्त । स्वकीयानां रथानां शतं योजितवती सुभगा सौ-
 भाग्ययुक्तेयमुषाः परावतो दूरस्थानात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधि-
 काद्युल्लोकान्मानुषानभि मनुष्यानुद्दिश्य रथेभिः शतसंख्याकैर्युक्तै रथैर्वियाति ।
 विशेषेण गच्छति ॥ अयुक्त । लुङि ऋलो ऋलीति सिचो लोपः । उदयनात् ।
 उदेत्यचेत्युदयनं । इण गतौ । अधिकरणे ल्युट् । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुभगा ।
 शोभनो भगो यस्याः सा । आद्युदात्तं ब्रू च्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मानुषान् ।
 मनोः पुत्रा मानुषाः । मनोजातावज्यतौ पुक् चेत्यञ् पुगागमश्च । जित्वा-
 दाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।

अप द्वेयो मयोनी दुहिता दिव उपा उच्छदप सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं । अस्याः । न॒ना॒म । चक्ष॑से । जग॑त् । ज्योतिः॑ । कृ॒णो॒ति । सून॑री ।
अप॑ । द्वेपः॑ । म॒घोनी॑ । दुहि॑ता । दि॒वः । उ॒षाः । उ॒च्छ॒त् । अप॑ । सि॒धः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जंगमं प्राणिजातमस्या उपसश्वक्षसे प्रकाशाय नानाम ।
प्रह्नीभवति । रात्रौ तमसि निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्य
नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा सूनरी । सुष्ठु नेत्री । अभिमतफलस्य प्राप-
यिष्युषा ज्योतिष्कृणोति । सर्वं प्रकाशयति । किंच । मघोनी मघवती धनवती
दिवो दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्नोषा द्वेपो द्वेष्टनपोच्छत् । अपवर्जयति । तथा
सिधः शोषयितृनपोच्छत् । अपवर्जयति । तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूता-
मुषोदेवतां विश्वं जगन्मस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यणदे-
शोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । नानाम । संहितायाम-
न्येषामपि दृश्यत इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तूतुजान इत्यादाविव पद-
कालेऽपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः । इणः प इत्यनुवृत्ताविसुसोः सामर्थ्यं । पा०
८.३.४४. इति विसर्जनीयस्य षत्वं । द्वेपः । द्विष अप्रीतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते
इति विच् । लघूपधगुणः । मघोनी । मघं वनति संभजत इति मघोनी । श्व-
क्षन्त्रित्यादिना मघवन्शब्दः कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । स्त्रियामृन्नेभ्यो ङी-
विति ङीप् । भसंज्ञायां श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं । उच्छत् । उच्ची
विवासे । विवासो वर्जनं । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लङ् । बहुलं
छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङागमाभावः । सिधः । सिध शोषणे । क्षिप् चेति क्षिप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

उप॒ आ भा॑हि भा॒नुना॑ च॒द्रेण॑ दु॒हित॑दि॒वः ।

आ॒वह॑न्ती भूर्य॑स्मभ्यं सौ॒भगं॑ व्यु॒च्छन्ती॑ दि॒विष्टि॑षु ॥ ९ ॥

उप॑ । आ । भा॒हि । भा॒नुना॑ । च॒द्रेण॑ । दु॒हितः॑ । दि॒वः ।

आ॒ऽवह॑न्ती । भूरि॑ । अ॒स्मभ्यं॑ । सौ॒भगं॑ । वि॒ऽउ॒च्छन्ती॑ । दि॒विष्टि॑षु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितः । द्युलोकस्य पुत्रि । उषः । उषोदेवते चंद्रेण सर्वेषामाह्वा-
दकेन भानुना प्रकाशेन आ समन्ताद्भाहि । प्रकाशस्व । किं कुर्वती । दिविष्टिषु
दिवसेषु भूरि प्रभूतं सौभगं सौभाग्यमस्मभ्यमावहन्ती । संपादयन्ती । तथा

व्युच्छंती । तमांसि वर्जयंती ॥ उषः । षाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । दुहितर्दिवः ।
 परमपि छंदसीति दिव इत्यस्य परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावे सति
 षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । आवहंती । डीप्शपौ पित्वाद-
 नुदात्तौ । शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं । अतो धातुस्वरः शिष्यते ।
 समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भूरि । प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । अदि-
 शदिभूशुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन् । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । सुभगस्य भावः सौभगं ।
 सुभगान्मंत्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठादजप्रत्ययः । इद्भगसिंध्यंते पूर्वपदस्य च । पा० १.
 ३. १९. । इत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचना-
 दचोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । व्युच्छंती । उच्छी विवासे । विवासे
 वर्जनं । तौदादिकः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु ।
 दिवश्चेन दिविष्ट आदित्यो लक्ष्यते । तस्येष्टय एषणानि गमनानि येषु दि-
 वसेषु ते दिविष्टयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमुचमाह ॥

विश्वस्य हि प्राणं जीवं ते वि यदुच्छसि सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामधे हव ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्राणं । जीवं । ते इति । वि । यत् । उच्छसि । सूनरि ।

सा । नः । रथेन । बृहता । विभावरि । श्रुधि । चित्रामधे । हव ॥ १० ॥

हे सूनरि । उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणं चेष्टनं जीवनं
 प्राणधारणं च ते हि त्वय्येव वर्तते । यद्यस्मात्त्वं व्युच्छसि । तमो वर्जयसि । हे
 विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति बृहता प्रौढेन रथे-
 नायाहीति शेषः । तथा हे चित्रामधे विचित्रधनयुक्ते उषोदेवि नोऽस्मदीयं
 हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु ॥ प्राणं । अन्नं चेष्टायां । ल्युट् चेति भावे ल्युट् ।
 योरन्तादेशः । समासेऽन्तिः । पा० ६. ४. १९. । इत्युपसर्गस्याद्रकारान्निमित्तादुत्त-
 रस्य नकारस्य णत्वं । नन्वन्तिरेतितीटा निर्देशात्कथमन्नं चेष्टायामित्यस्य णत्वं ।
 तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात्तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्र-
 कृतिस्वरत्वं । संहितायामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वं । ते । सुपां सुलुगिति
 सप्तम्याः शे आदेशः । उच्छसि । उच्छी विवासे । तौदादिकः । सिपः पित्वादनु-

दात्तत्वे विकरणस्वरः । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । सूनरि । सुहृ
नयतीति सूनरी । नृ नय इत्यस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्ययः । गतिसमासे
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि यहणात् कृदिकारादक्तिन इति डीप् । निपातस्य
चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्त आमं-
चितस्य चेत्याष्टमिको निघातः । विभावरी । विशिष्टा भा यस्याः सा । छंदसी-
वनिपौ । पा० ५. २. १०९. २. । इति मत्वर्थीयो वनिप् । वनो र चेति डीप्
तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि । श्रुगृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेधि-
रादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हेरपित्वेन प्रत्ययस्वेरणांतोदात्तत्वं ।
पादादित्वाच्चात्ताभावः । मघमिति धननाम । चिचं मघं यस्याः सा चिच-
मघा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हवं । हेज्
स्पर्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं च ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

उपो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वर्यो उप ये तां गृणन्ति वह्नयः ॥ ११ ॥

उपः । वाजं । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।

तेन । आ । वह । सुकृतः । अध्वरान् । उप । ये । तां । गृणन्ति । वह्नयः ॥ ११ ॥

हे उपः । वाजं हविलक्षणमन्नं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व । याचस्व । स्वी-
कुर्वित्यर्थः । यो वाजश्चित्रश्चायनीयो मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमाने वर्तते
तं वाजमिति पूर्वचान्वयः । तेन करणेन सुकृतः सुष्ठु कृतवतो यजमानानध्व-
रान् हिंसारहितान् यागानुपावह । प्रापय । ये यजमाना वह्नयो यज्ञनिर्वाह-
कास्वा तां गृणन्ति स्तुवंति तान् सुकृत इति पूर्वेण संबंधः । एतदुक्तं भवति ।
यजमानैः प्रतप्तं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजं । वज्र
वज्र गतौ । कर्मणि घञ् । अजिन्नज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. । इत्यत्र चशब्दस्यानु-
क्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात्कुत्वाभावः ।
कर्पावत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । वंस्व । वनु याचने । अत्र
याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । बहुलं छंदसीति विक-

रणस्य लुक् । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघात-
प्रतिषेधः । सुकृतः । सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्प् । तुगागमः । कृदन्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अध्वरानित्यस्येप्सिततमत्वात्कर्तुरीप्सिततमं । पा० १.४.४९ ।
इति कर्मसंज्ञा । सुकृत इत्यस्य त्वकथितं च । पा० १.४.५१ । इति । नीवद्धोर्हर-
तेश्चेति द्विकर्मकेषु बंहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां
दीर्घाददीति स्वं । आतोऽटि नित्यमिति पूर्वस्याकारस्य सानुनासिकता ।
गृणंति । गृ शब्दे । ऋादिभ्यः आ । ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयो-
रात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मवृत्तयोगादनघातः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

विश्वीं देवाँ आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुपस्त्वं ।

सास्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यं मुषो वाजं सुवीर्यं ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमंऽपीतये । अन्तरिक्षात् । उपः । त्वं ।

सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वंऽवत् । उक्थ्यं । उपः । वाजं । सुऽवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उपः । त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमन्तरिक्षादन्तरिक्षलोकाद्विश्वान्सर्वान्दे-
वानावह । अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उपः सा तादृशी त्वं गोमत्
गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तमश्ववदश्वैरुपेतमुक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं शोभनवीर्येपितं वा-
जमन्नमस्मासु धाः । निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेऽहंसि लुङ्लङ्लिट
इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्येति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङ-
भावः । गोमत् । अश्ववत् । मंचे सोमाश्वेन्द्रियेति मनुषि दीर्घत्वं । उभयत्र सुपां
सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं । तत्र भवमुक्थ्यं । भवे छंदसीति
यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्व-
रितमिति स्वरितत्वं । उपः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । प्रादादित्वादिघाताभावः ।
सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यं चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

यस्या रुशतो अचयः प्रति भद्रा अहंयत ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशंसमुपा ददातु सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अहृद्यत ।
सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेशसं । उपाः । ददातु । सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्या उपसोऽर्चयः प्रकाशा रुशंतः शचून्हिंसंतो भद्राः कल्याणाः प्रत्यहृद्यत ।
प्रतिहृश्यन्ते । सा तथाभूतोषा नोऽस्मभ्यं रयिं ददातु । कीदृशं रयिं । विश्व-
वारं । विश्वस्य वारकं । यद्वा विश्वैर्वरणीयं । सुपेशसं । पेश इति रूपनाम् ।
शोभनरूपोपेतं । सुगम्यं । सुष्ठु गंतव्यं । यद्वा सुगम्यमिति सुखनाम । तद्देतु-
त्वात्ताच्छब्दं ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसायां । शतरि तुदादित्वाच्छः । अदुपदे-
शल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति शिष्टत्वाच्चिकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
अहृद्यत । हृशेः कर्मणि लुङि ह्रस्वादादेशः । च्छेः सिच् । न हृशः । पा० ३. १. ४९ ।
इति कसप्रतिषेधः । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । पा० १.
२. ११ । इति सिचः कित्त्वान्नघूपधगुणाभावः । मृजिहशोर्ह्रस्वमकिति । पा० ६.
१. ५६ । इत्यमागमाभावश्च कित्त्वादेव । पत्वक्तृपत्वानि । अडागम उदात्तः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारं । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । वृञ् वरणे ।
कर्मण्यण् । यद्वा । विश्वैर्विद्यत इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुद्वादिना-
त्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुगम्यं । सुष्ठु गंतव्यः सुगमः । गमेर्धजर्थे कविधानमिति क-
प्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । तच्च भवं सुगम्यं । भवे छंदसीति यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहूरेऽवसे महि ।

सा न स्तोमौ अभि गृणीहि राधसोषः शुक्लेण शोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वां । ऋषयः । पूर्वं । ऊतये । जुहूरे । अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्लेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे महि महिते पूजनीये वोषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वं
चिरंतना ऋषयो मंचद्रष्टार ऊतये रक्षणाय । अव इत्यन्ननाम । अवसेऽन्वाय
च जुहूरे । जुह्विरे । आहूतवतः । सूक्तरूपैर्मंचैः स्तुतवत इत्यर्थः । हे उषः सा
तादृशी त्वं राधसास्माभिर्दत्तेन हवित्पक्षणेन धनेन शुक्लेण शोचिषा दीप्तेन
तमोनिवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं

स्तोमानभि स्तुतीरभिलक्ष्य गृणीहि । सम्यक् स्तुतमिति शब्दयः । अस्मदीयाभिः
स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ उतये । अवततेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्यो-
पधायाश्चोद् । उतियूतीत्यादिना क्तिच्नुदात्तो निपातितः । जुहूरे । ह्रेन् स्पर्धायां
शब्दे च । लिट्प्रभ्यस्तस्य चेति द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ह्ययतेः संप्र-
सारणं । अभ्यस्तस्य यो ह्ययतिः । कश्चाभ्यस्तस्य ह्ययतिः । यस्तस्य कारणमिति
व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । द्विर्वचनादीनि । इरयो र इतीरिचो
रे आदेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्दे-
शेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तं । महि । मह पूजायां । औणादिक
इप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति डीप् । संवुद्धावच्छार्थेति ह्रस्वत्वं । स्तोमान् ।
संहितायां नकारस्य रुक्ताद्युक्तं । निच्चादाद्युदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । क्रैव्या-
दिकः । शिति ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधसा । राधोत्पन्नेनेति राधः ॥
असुनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । उषः । पादादिवादाष्टमिकनिघाताभावे पाष्टिकमा-
मंत्रिताद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

उषो यद्य् भानुना वि द्वारवृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छताद्वृकं पृथु छदिः प्र देवि गोमतीरिपः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अवृकं । पृथु । छदिः । प्र । देवि । गोऽमतीः । इपः ॥ १५ ॥

हे उषः । त्वमद्यास्मिन्प्रभातसमये यद्यस्मान्भानुना प्रकाशेन दिवोऽंतरिक्षस्य
द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागाबंधकारेणाच्छादितौ ऋणवः । विधिष्य प्रा-
प्नोषि । तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं छदिस्तेजस्वि गृहं प्रयच्छतात् । देहि । कीदृशं छदिः ।
अवृकं । हिंसकरहितं । पृथु । विस्तीर्णं । अपि च हे देवि देवनशीले गोमतीर्वहु-
भिर्गोभिर्युक्ता इषोऽन्नानि । प्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेर्यच्छतादित्यनुषज्यते । प्रयच्छतात् ।
देहि । तदागमनस्यासद्रक्षणाथत्वादसदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ छदिरिति
गृहनाम । छदिः छदिरिति तन्नामसु पाठात् । ऋणवः । ऋणु गतौ । छांदसे लङ्
सिपि तनादिवाहुप्रत्ययः । ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ । शपः पिच्चादनु-
दात्तत्वं उप्रत्ययस्वरः शिथ्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वं । प्र । नः । उपसर्गाद्बहुलमिति बहुलवचनाच्चसो एत्वाभावः ।

यच्छतात् । दाण दाने । शपि पात्रेत्यादिना यच्छादेशः । अवृक्तं । नास्ति
 वृक्तोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने ।
 प्रथिभ्रदिभ्रञ्जां संप्रसारणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च । छदिरिति गृह-
 नाम । उद्धृदिर् दीप्तिदेवनयोः । अर्चिभ्युचिहुसृपिछादिछदिभ्य इसिरितीसिप्र-
 त्ययः । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

सं नो राया वृहता विश्वपेशसा मिमिक्षा समिळाभिरा ।

सं द्युम्नेन विश्वतुरापो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

सं । नः । राया । वृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष । सं । इळाभिः । आ ।

सं । द्युम्नेन । विश्वऽतुरा । उपः । महि । सं । वाजैः । वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥

हे उपः । नोऽस्मान्नाया धनेन संमिमिक्ष । संसिंच । संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन
 धनेन । वृहता प्रभूतेन । विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तेन ।
 तथेळाभिरा । गोभिश्चास्मान्संमिमिक्ष । इळेति गोनाम । इळा जगतीति तन्ना-
 मसु पाठात् । आकारः समुच्चये पादांति वर्तमानत्वात् । उक्तं च । एतस्मिन्नेवार्थे
 देवेभ्यश्च पितृभ्य आ इत्याकार इति । किंच हे महि महनीय उपोदेवते द्युम्नेन
 यशसा संमिमिक्ष । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । कीदृशेन
 द्युम्नेन । विश्वतुरा । सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे वाजिनीवति । अन्नसा-
 धनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैरस्मान्संमिमिक्ष । अन्नं वै वाज इति श्रुत्यंतरात् ॥
 राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । वृहता । वृहन्महत्तरूपसंख्यानमिति
 विभक्तेरुदात्तत्वं । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशांसि यस्यासौ विश्वपेशः । बहु-
 व्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा मरु-
 धादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्षा । मिह सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि बहुलं
 छंदसीति शपः श्रुः । द्विर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वपत्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सति
 शिष्टत्वात् एव शिष्यते । पादादित्वादनिराधत्तः । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थ-
 त्वात्तिङ्गितिङ इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा
 वक्तव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वतीति तूः । तुरीं हिंसाथः । किप् चेति
 किप् । राक्षोप इति वकारलोपः । विश्वेषां तूर्विश्वतूः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं ।

वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा तथोक्ता ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः ॥

उपो भद्रेभिरिति चतुर्द्ध्वं षष्ठं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । उपश्चतुष्कमानुष्टुभं त्विति । कण्वपुत्रः प्रस्तुण्व ऋषिः । तुष्टादिपरिभाषयेदमुत्तरं चानुष्टुभं । पूर्व-
चोपस्यं चित्युक्तत्वादितमपि सूक्तमुपस्यं ॥ प्रातरनुवाकस्थोपस्ये कृतावानुष्टुभे
छंदस्येतत्सूक्तं । सूच्यते हि । उपो भद्रेभिरित्यानुष्टुभं । आ० ४. १४. इति ।
आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं । प्रातरनुवाकव्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

उपो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि ।

वहंत्वरुणस्सव उप त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥

उपः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ।

वहंतु । अरुणऽस्सवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उपः । उपोदेवते भद्रेभिर्भदनीयैः शोभनैर्मर्गिर्दिवोऽंतरिक्षलोकात् रोच-
नाद्रोचमानाद्दीपमानात् । अघिरुपर्यर्थः । उपरिचर्तमानात् । चिदिति पूजार्थः ।
पूजितादेवविधादंतरिक्षलोकादागहि । आगच्छ । हे उपः । अरुणस्सवोऽरुणवर्णा
गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुप-
वहंतु । प्रापयंतु ॥ गहि । गमेल्लोति बहुलं छंदसीति शमो लुक् । हेरपित्वेन
डित्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुक् न भवति ।
असिद्धवदवा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्तौ ।
अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । योरनादेशे चित् इत्यंतोदात्तत्वं । अरुणस्सवः ।
प्ता भक्षणे । प्तांति भक्षयंति स्तनं पिबंतीति स्सवो वत्साः । औणादिकः
कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अरुणाः स्सवो यासां तास्तं-
थोक्ताः । अच वत्सानामारुण्यप्रतिपादनान्मातृणामपि तथात्वं गम्यते । पैतृक-
मश्वा अनुहरंति मातृकं गावोऽनुहरंत इति गीनदीयः । तासां चोयोवाहनत्वं
निघंटावुक्तं । अरुणयो गाव उपसामिति । अरुणशब्दोऽर्तेश्वेत्यनुनप्रत्ययांतः ।

तृणाख्यायां चित् । उ० ३. ५९. । इत्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उपस्त्वं ।

तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुऽपेशसं । सुऽखं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः । उपः । त्वं ।

तेनं । सुऽश्रवसं । जनं । प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

हे उपः । त्वं यं रथमध्यस्थाः । अधितिष्ठसि । कीदृशं रथं । सुपेशसं । शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति रूपनामेति यास्कः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तं । पेशः कृशनमिति तन्नामसु पाठात् । सुखं । शोभनेन खेनाकाशेन युक्त । विस्तृतमित्यर्थः । यद्वा सुखहेतुभूतं । अथवा सुखमिति क्रियाविशेषणं । सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दुहितः । द्युलोकसकाशादुत्पन्न उषोदेवते तेन रथेनाद्यास्मिन्काले सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव । प्रकर्षेण गच्छ ॥ सुपेशसं । पिश अवयवे । अस्मादसुनप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः पेशसश्च । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशः । आद्युदात्तं द्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अध्यस्थाः । तिष्ठतेच्छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लुङि गातिस्वेति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । तेना । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवसं । श्रव इत्यन्नाम । श्रूयत इति सत इति यास्कः । सुपेशसमितिबदुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अव । अव रक्षणगतिप्रीतितृप्रीत्युक्त्वादवावतिर्गत्यर्थः । दुहितर्दिवः । परमपि छंदसीति षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वयश्चिन्ते पतचिणो द्विपच्चतुंष्पदर्जुनि ।

उपः प्रारन्नृत्तूरनु दिवोऽन्तेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतचिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् । अर्जुनि ।

उपः । प्र । आरन् । अतून् । अन्नुं । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हे अर्जुनि शुभवर्ण उषः । उषोदेवते ते तव ऋतूरनु गमनात्यनुलक्ष्य द्विपत्
 द्विपात् मनुष्यादिकं चतुष्पत् गवादिकं तथा पतत्रिणः पतत्रवतः । पक्षोपेता
 वयश्चित् पक्षिणश्च दिवोऽन्तेभ्य आकाशप्रांतेभ्यः पर्युपरि प्रारन् । प्रकर्षेण
 गच्छन्ति । रात्रावंधकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमानंतरं चेष्टावन्तो भवन्ती-
 त्यर्थः ॥ पतत्रिणः । पतू गतौ । पतत्यनेनेति पतत्रं । अमिनक्षीत्यादिनाचम्र-
 त्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । द्विपत् । द्वौ पादावस्येति संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५.
 ४. १४०. । इति पादश्चस्यांत्यलोपः समासांतः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् पादः
 पत् । पा० ६. ४. १३०. । इति पदभावः । द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ । पा० ६.
 २. १९७. । इत्युत्तरपदांतोदाहृतं । चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्य । स्वरव्यतिरिक्तं
 पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इणः प इत्यनुवृत्ताविदुदुपधस्य चाप्र-
 त्ययस्य । पा० ८. ३. ४१. । इति विसर्जनीयस्य पत्वं । न च परत्वेनास्य विडत्वात्
 कुप्पोऽकः पौ च । पा० ८. ३. ३७. । इत्युपध्मानीयादेशः शंकनीयः । येन ना-
 प्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् । अपवादस्तु परमपि पूर्वं बाधत एवेति वृत्तावुक्तं ।
 आरन् । ऋ गतौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि सर्तिशास्त्यर्ति-
 भ्यश्चेति छेरङादेशः । ऋह्रणोऽङि गुण इति गुणः । आडागमः । ऋतून् । ऋ
 गतौ । अस्मादीणादिको भावे कुप्रत्ययः । अनु । अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. ।
 इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया ।
 संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य
 तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्ता ।
 अन्तेभ्यः । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वृच्छन्ती हि रश्मिभिर्विष्वमाभासि रोचनं ।

तां त्वामुपर्वसूयवो गीर्भिः कर्षा अहूयत ॥ ४ ॥

विऽउच्छन्ती । हि । रश्मिऽभिः । विष्व । आऽभासि । रोचनं ।

तां । तां । उयः । वसुऽयवः । गीऽभिः । कर्षाः । अहूयत ॥ ४ ॥

हे उषः । वृच्छन्ती तमो वर्जयन्ती त्वं रश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विष्वं सर्वं
 भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथा भवति तथाभासि । आ समंतात्

प्रकाशयसि । हि यस्मादेवं तस्मात्तां तादृशीं त्वां वसूयवो वसुकामाः कृत्वा
मेधाविन ऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्ना वा महर्षयो गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभि-
रहूषत । स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ कण्व इति मेधाविनाम् । कण्व ऋभुरिति तन्नामसु
पाठात् । आभासि । भा दीप्ति । अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः पितृदादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं ।
रोचनं । रुच दीप्ति । अनुदात्तेश्च हलादेरिति युच् । चित इत्यन्तोदात्तत्वं ।
वसूयवः । वसु धनमात्मन इच्छन्तः । सुप् आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुक्यो-
रिति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
कणाः । कण शब्दार्थः । अशिप्रुषिलटिकणीत्यादिना कन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्यु-
दात्तत्वं । अहूषत । ह्रजो लुङि ह्रः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति
संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । च्लेः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

उदु त्यमिति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यापि सूर्यदेवत्यं । आदौ नव
गायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तं । तथा चानुक्तांतं । उदु त्यं सप्तोना सौर्यं
नवाद्या गायत्र्य इति ॥ आश्विनशस्त्रे सौर्यं क्रतावुदु त्यमित्यादयो नवर्चः शंस-
नीयाः । संस्थितेष्व्वाश्विनायेति खंडे सूचितं । सूर्यो नो दिव उदु त्यं जातवेदस-
मिति नव । आ० ६. ५. इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्यं । जातवेदसं । देवं । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यं ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः । यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यमुदु
वहन्ति । ऊर्ध्वं वहन्ति । ऊं इति पादपूरणः । छान्दसो मकारलोपः । उक्तं च ।
मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । किमर्थं । विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय दृशे
द्रष्टुं । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यं । त्यं
प्रसिद्धं जातवेदसं । जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा । देवं ।
द्योतमानं । अत्र निरुक्तं । उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा

सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्ये । नि० १२. १५. १ इति ॥ जातवेदसं । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं च । दृशे । दृशे विख्ये चेति तुमर्थे निपातितः । सूर्ये । राजसूर्य-सूर्येत्यादिना षू प्रेरण इत्यस्मात् क्वपि रुडागमसहितो निपातितः । अतः प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अप॒ त्ये॒ ता॒यवो॑ यथा॒ नक्ष॑त्रा यंत्य॒क्तुभिः॑ । सू॒राय॑ विश्वचक्ष॒से ॥ २ ॥

अप॒ त्ये॒ ता॒यवः॑ । यथा॒ नक्ष॑त्रा । यंति॒ । अ॒क्तुऽभिः॑ । सू॒राय॑ विश्वऽचक्ष॒से ॥ २ ॥

त्ये तायवो यथा । प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि देवगृहरूपाणि । देवगृहा वै नक्षत्राणीति श्रुत्यंतरात् । यद्वा । इह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गे प्राप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते । तथा च श्रूयते । यो वा इह यजतेऽमुं लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति । यद्वा तेषां सुकृतिनां ज्योतीषि नक्षत्राण्यु-च्यन्ते । सुकृता वा एतानि ज्योतीषि यन्नक्षत्राणीत्याम्नानात् । यास्कस्त्वाह । नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणं । नि० ३. २०. इति । तथाविधानि नक्षत्राण्यक्तुभी रात्रिभिः सहापयन्ति । अपगच्छन्ति । विश्वचक्षसे । विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्यागमनं दृष्टेति शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्य आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्त इत्यर्थः ॥ तायुरिति स्तेननाम । तायुस्तस्कर इति तन्नामसु पाठात् । अक्तुरिति रात्रिनाम । शर्वर्यक्तु-रिति तत्र पाठात् । यथा । यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं । नक्षत्रा । नक्षत्र गतौ । अमिनक्षत्रयजिबन्धिपतिभ्योऽन्नन्नित्यचन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । नभ्राणनपादित्यत्र वृत्तौ त्वेवमुक्तं । न क्षरति न क्षीयत इति वा नक्षत्रं । क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यत इति । शेषदंसि बहुलमिति शेलोपः । यंति । इण् गतौ । इणो यणिति यणादेशः । सूराय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः । चक्षेर्वहुलं शिञ्चेत्यमुन्प्रत्ययः । शिञ्चेन सार्वधानु-क्त्वात् ख्याजोदेशाभावः । उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अहश्चमस्य केतवो वि रश्मयो जनो अन् । भार्जतो अग्नयो यथा ॥ ३ ॥

अहश्च । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अन् । भार्जतः । अग्नयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापका रश्मयो दीप्तयो जनाननु व्यहृथं । जातान्सर्वाननुक्रमेण प्रेक्षन्ते । सर्वे जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भार्जतो दीपमाना अग्नयो यथा । अग्नय इव ॥ अहश्च । दृशिर् प्रेक्षणे । वर्तमाने लुङ् । इरितो वेति चुरडादेशः । रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति रुडागमः । अत एव बहुलवचनादहशोऽङ्गि गुण इति गुणाभाव इत्युक्तं । तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषबहुवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनादेशः । प्रथमपुरुषान्त एव शास्त्रांतरे श्रूयते । अहश्चमस्य केतव इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां स्वयत्वादि पूर्ववत् । भार्जतः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥

चातुर्मास्येषु शुनासीर्यं पर्वण्यस्ति सौर्य एककपालः । तस्य तरणिरित्येषानुवाक्या । तथा च सूचितं । तरणिविश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० २. २०. । इति ॥ तथातिमूर्तिनाभ्येकाहे कृष्णपक्षे सौरीरिः कर्तव्या । तस्यामथेषानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । नवो नवो भवति जायमानस्तरणिविश्वदर्शतः । आ० ९. ८. । इति ॥

तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

तरणिविश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनं ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिः । कृत् । असि । सूर्य । विश्व । आ । भासि । रोचनं ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिस्तारिता । अन्येन गंतुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गन्तासि । तथा च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । यद्वा । उपासकानां रोगात्तारयितासि । अरोग्यं भास्करादिच्छेदिति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः । विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः । आदित्यदर्शनस्य चंडालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । तथा चापस्त्रवः । दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति । यद्वा विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाशयं येन स तथोक्तः । तथा ज्योतिष्कृत् । ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः

प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा चंद्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ ह्यवमयेषु चंद्रा-
दिर्विवेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः संतोऽंधकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्य-
णोपरिनिपतिताः सूर्यरश्मयो गृहांतर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः । यस्मा-
देवं तस्माद्विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमंतरिक्षमा समंताद्भासि । प्रकाशयसि ।
यद्वा हे सूर्य । अंतर्गामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसाराब्धेस्सार-
कोऽसि । यस्मात्तुं विश्वदर्शतः । विश्वैः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शतो द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य
इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत् । ज्योतिषः
सूर्यादेः कर्ता । तथा त्वाम्नायते । चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्या अजायतेति ।
ईदृशस्त्वं चिदूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति
तथाभासि । प्रकाशयसि । चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगद्दृश्यते । तथा चास्नायते ।
तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । तरणिः । तृ-
प्तवनतरणयोः । अस्मादंतर्भावितवर्णार्थादतिमृधूम्यम्यशयवितृभ्योऽनिरित्यनिप्र-
त्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत् । क्षिप् चेति क्षिप् ।
नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य पत्वं । भासि । भा दीप्ता । अंतर्भा-
वितवर्णार्थात्तद्वदादिवाच्छपो लुक् ॥

पंचमीमुचमाह ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्मुदेपि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् । प्रत्यङ् । विश्वं । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशो मरुत्नामकान्देवान् । मरुतो वै देवानां विश इति
श्रुत्यंतरात् । तान्मरुत्संज्ञकान्देवान् प्रत्यङ्मुदेपि । तान्प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि ।
तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषान्मनुष्यान् प्रत्यङ्मुदेपि । तेऽपि
यथासदभिमुखमेव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते । तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकां
दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ्मुदेपि । यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति
तथोदेपीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभि-
मुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा चास्नायते । तस्मात्सर्व एव मन्यन्ते मां प्रत्युद-
गादिति ॥ प्रत्यङ् । प्रत्यंचतीति प्रत्यङ् । अंचु गतिपूजनयोः । ऋत्विगित्यादिना
क्विन् । अनिदितामिति नलोपः । उगिदचामिति नुम् । हल्ङादिसंयोगां-
तलोपौ । संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घनलोपयोरभावः । क्विन्प्रत्ययस्य

कुरिति कुंत्वं । अतिगंतोऽं चतावित्यनिगंत इति पर्युदासान्पूर्वपदप्रकृतिस्वरा-
भावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एपि । इण् गतौ । सिष्यदादित्वाच्चपो लुक् ।
आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । स्वः । सुपूर्वादन्तेर्विच् । गुणे यणादेशः । न्यङ्स्वरौ
स्वरितौ चेति स्वरितत्वं । दृशे । दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्मादृशे विख्ये चेति तुमर्थे
निपातितः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

पथीमुचमाह ॥

येनां पावक चक्षसा भुरण्यंतं जनाँ अन्तु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येनं । पावक । चक्षसा । भुरण्यंतं । जनान् । अन्तु । त्वं । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण । अनिष्टनिवारक सूर्य त्वं जनान् जा-
तान्प्राणिनो भुरण्यंतं धारयंतं पोषयंतं वेमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशेनानु-
पश्यसि । अनुक्रमेण प्रकाशयसि तं प्रकाशं स्तुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्या-
मृचि संबन्धः । तेन चक्षसा व्येपीति । तथा च यास्केनोक्तं । तत्रे वयं स्तुम
इति वाक्यशेषोऽपि वीतरस्यामन्वयस्तेन व्येपि । नि० १२. २२ । इति ॥ भुरण्यंतं ।
भुरण धारणपोषणयोः । कुंदादित्वाद्यक् । ततः शतरि कर्तरि शप् । अदुप-
देशास्त्रसार्वधानुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । वरुण । वृज् वरणे ।
अस्मादंतर्भावितरण्यार्थात्कृवृदारिभ्य उन्नित्युनन्प्रत्ययः । अत्र वरुणशब्देनादित्य
एवोच्यते । तथा चान्यत्रास्मात् । तस्यै मित्रश्च वरुणश्चाजायेतामिति । मित्रश्च
वरुणश्च धाता चार्यमा चेति च ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

वि द्यामैपि रजस्युषुहा मिमानो अक्नुभिः । पश्यन् जन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्यां । एपि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः । अक्नुऽभिः । पश्यन् । जन्मानि ।
सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथु विस्तीर्णं रजो लोकं । लोका रजांस्युच्यंत इति यास्कः । कं
लोकं । द्यां । अंतरिक्षलोकं । व्येपि । विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् । अहा-
हान्यक्नुभी रात्रिभिः सह मिमानः । उत्पादयन् । आदित्यगत्यधीनत्वादहोरा-

त्रविभागस्य । तथा जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि पश्यन् । प्रकाशयन् ॥
 रजस्पृथिव्यत्र छंदसि वाप्राप्तेडितयोः । पा० ८. ३. ४९. इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं ।
 अहा । शब्दछंदसि बहुलमिति शैलोपः । मिमानः । माहू माने । जीहोत्यादिकः ।
 शानचि श्रौ द्विर्भावे भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । आभ्यस्तयोरिति इत्याकारलोपः ।
 अभ्यस्तानामादिरित्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । जन्मानि । जनी प्रादुर्भावे । अन्ये-
 भ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । निह्नादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहति । देव । सूर्य । शोचिः । ऽकेशं । वि । ऽचक्षण ॥ ८ ॥

हे सूर्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः । सप्त सप्तसंख्याका
 हरितोऽश्वा रसहरणशीला रश्मयो वा त्वा त्वां वहति । प्रापयन्ति । कीदृशं ।
 रथेऽवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिष्केशं । शोचीषि तेजांस्येव यस्मिन्केशा इव
 दृश्यन्ते स तथोक्तः । तं ॥ हरित इत्यादित्याश्वानां संज्ञा हरित आदित्यस्येति निघं-
 टावुक्तत्वात् । शोचिष्केशं । शुच दीप्तौ । अर्चिषुचिहुमृषीन्यादिनेसिप्रत्ययां-
 तोऽतोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते । नित्यं समा-
 सेऽनुत्तरपदस्यस्येति विसर्जनीयस्य पत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अयुक्त सप्त शुंध्युवः सूर्यो रथस्य नृप्यः । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्त । शुंध्युवः । सूर्यः । रथस्य । नृप्यः । ताभिः । याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुंध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः । तादृशीः सप्तसं-
 ख्याका अयुक्त । स्वरथे योजितवान् । कीदृशयः । रथस्य नृप्यः । न पातयिष्यः ।
 याभिर्युक्ताभी रथो याति । न पतति तादृशीभिरित्यर्थः । एवंभूताभिस्ताभिरश्व-
 स्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे संवद्धाभिर्याति । यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति ।
 अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्त । युजिर् योगे । स्वरितेच्चात्कर्त्त-
 विप्राय आत्मनेपदं । लुङि च्वेः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । लिङ्सिचा-
 वात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. इति सिचः कित्वास्त्रधूपधगुणाभावः । मृलो
 मृलीति सिचः सकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं । शुंध्युवः । शुंध विभुद्धौ ।

यजिमनिशुंघिदसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः । शसि तन्वादीनां छंदसि बहुल-
मुपसंख्यानमित्युवंङादेशः । सूरः । पू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः ऋन्निति ऋन्प्र-
त्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । नप्यः । न पातयतीत्यर्थे नमृनेष्टृ इत्यादिनोणादिषु
नमृशृच्छृजृजंतो निपातितः । ऋन्नेभ्यो ङीविति ङीप् । यणादेश उदात्तयो
हल्युवादिदिति ङीप् उदात्तत्वं । सुपां सुपो भवंतीति शसो जसादेशः । ततो
यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । रेफलोपम्व्यांदसः । उक्तं च । ङौ
चापरौ वर्णविकारनाशाविति । शाखांतरे तु नप्य इत्येव पठ्यते । खयु-
क्तिभिः । स्वकीयाः सूर्यसंबन्धिन्यो युक्तयो योजनानि यासां । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेष्टौ होचका जलान्निष्क्रम्योद्वयं तमसस्पर्शति मंत्रं ध्रुयुः । तथा च
पानीसंयोजैश्वरित्वेति खंडे सूचितं । उद्वयं तमसस्पर्शतीत्युदेत्य । आ० ६. १३. इति ॥

तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

उद्वयं तमसस्पर्शति ज्योतिष्पश्यंत उत्तरं ।

देवं देवचा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं ॥ १० ॥

उत् । वयं । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यंतः । उत्तरं ।

देवं । देवचा । सूर्यं । अगन्म । ज्योतिः । उत्तरमं ॥ १० ॥

वयमनुष्ठातारस्तमसस्पर्शति तमस उपरि राचेरुद्धं वर्तमानं तमसः पापात्ययु-
परि वर्तमानं वा । पापरहितमित्यर्थः । तथा चाम्नायते । उद्वयं तमसस्पर्शतीत्याह ।
पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादपहंतीति । ज्योतिस्तेजस्विनमुत्तरमुद्गततरमुत्कृष्ट-
तरं वा देवचा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यंतः स्तुतिभिर्हविभिश्चो-
पासीनाः संत उत्तममुत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपमगन्म । प्राप्नुवाम । तथा च श्रूयते ।
अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं
गच्छतीति । युक्तं चैतत् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुत्यंतरात् ॥
तमसस्पर्शति । पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । ज्योतिष्पश्यंतः ।
इसुतोः सामर्थ्यं । पा० ८. ३. ४४. इति विसर्जनीयस्य पत्वं । व्यपेक्षालक्षणं
सामर्थ्यं तचांगीक्रियते । देवचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्रम्योर्ब-
हुलमिति सप्रम्यर्थे चाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म । छंदसि लुङ्लिट्लिट इति

प्रार्थनायां लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सोश्च । पा० ८. २. ६५. । इति धातोर्मकारस्य नकारः । अडागम उदात्तः । पादादित्वान्निघाताभावः । उत्तमं । तमपः पिप्वादनुदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशश्वत्तमौ सर्ववेत्युञ्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥ उद्यन्नित्ययं तृचो रोगशान्त्यर्थः । तथा चानुक्रमणामुक्तं । अंत्यसृचो रोगघ्न उपनिषदिति । युक्तं चैतत् । यस्मादनेन तृचेन त्वग्दोषशान्तये प्रस्कणः सूर्य-मस्तौत् । तेन तृचेन स्तुतः सूर्यस्तमृषिं रोगान्निरगमयत् । तस्मादिदानीमपि रोगशान्तयेऽनेन तृचेन सूर्यं उपासनीयः । तदुक्तं शौनकेन । उद्यन्नद्येति मंचोऽयं सौरः पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति ॥

तृचस्याद्यां सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

उद्यन्नद्य मिचमह आरोहन्नुत्तरां दिवं ।

हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

उत्ऽयन् । अद्य । मिचऽमहः । आरोहन् । उत्ऽतरां । दिवं ।

हन्ऽरोगं । मम । सूर्य । हरिमाणं । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक मिचमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त । अद्यास्मिन्काल उद्यन् । उदयं गच्छन् उत्तरामुन्नततरां दिवमंतरिक्षमारोहन् आभिमुख्येन प्राप्नुवन् । यद्वा दिवमंतरिक्षमुत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन् । एवंविधस्त्वं मम हृद्रोगं हृदयगतमांतरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकांतिहरणशीलं वाह्यं रोगं । यद्वा शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः । तदुभयमपि नाशय । मां स्तोतारमुभयविधाद्रोगान्मोचयेत्यर्थः ॥ मिचमहः । मिचमनुकूलं महस्तेजो यस्यासीत् । आमंचितनिघातः । उत्तरां । उदित्यनेनोपसर्गेण स्वसंसृष्टात्वर्थो लक्ष्यते । तस्मादातिशायनिकस्तरप्प्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽंतरिक्षविशेषणत्वेन द्रव्य-प्रकर्षप्रतीतेराम् न भवति । द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति किमेत्तिडब्ध्ययघादाद्यद्रव्यप्रकर्ष इति आमुः । प्रथमपक्षे टाप्प्ररपोः पिप्वादनुदात्तत्व उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये त्वाम्प्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरं प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स साकृतिगणः । हृद्रोगं । वा शोक-षज्जरीगेषु । पा० ६. ३. ५१. । इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । युष्मदस्मदोर्द-सीत्याद्युदात्तत्वं । हरिमाणं । हज् हरणे । जनिहभ्यामिमनिन् । उ० ४. १५०. ।

इत्यौणादिक इमनिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनांतीदात्तत्वं । यद्वा हरिच्छ्रस्य वर्णवा-
चित्वाङ्गणहृदादिभ्यः षञ् च । पा० ५. १. १२३. । इति चकारादिमनिन्प्रत्ययः ।
इष्टमेयः स्त्वित्यनुवृत्तौ ढेरिति ढिलोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

शुक्लेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिद्र्वेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥

शुक्लेषु । मे । हरिमाणं । रोपणाकासु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिद्र्वेषु । मे । हरिमाणं । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं शुक्लेषु तादृशं वर्णं कामय-
मानेषु पक्षिषु तथा रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि । स्थापयामः ।
अथो अपि च हारिद्र्वेषु हरितालदुमेषु तादृग्वर्णवत्सु मे मदीयं हरिमाणं
निदध्मसि । निदधीमहि । स च हरिमा तत्रैव सुखेनास्तां । अस्मान्मा वाधिरे-
त्यर्थः ॥ दध्मसि । इदंती मसिरिति मस इकारागमः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

उदगाद्यमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विषतं मह्यं रंधयन्मो अहं द्विषते रंधं ॥ १३ ॥

उत् । अगात् । अयं । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।

द्विषतं । मह्यं । रंधयन् । मो इति । अहं । द्विषते । रंधं ॥ १३ ॥

अयं पुरोवर्त्यादित्योऽदितेः पुत्रः सूर्यो विश्वेन सहसा सर्वेण बलेन सहोद-
गात् । उदयं प्राप्नवान् । किं कुर्वन् । मह्यं द्विषतं रंधयन् । ममोपद्रवकारिणं
हिंसन् । अपि च । अहं द्विषतेऽनिष्टकारिणे रोगाय मो रंधं । नैव हिंसां
करोमि । सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः ॥ अगात् । एतेर्लु-
ङीणो गा लुङीति गादेशः । गान्तिस्थेति सिचो लुक् । आदित्यः । दित्यदि-
त्यादित्येत्पत्यार्थो प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः । रंधयन् । रंध हिंसासंराध्योः ।
एयंतास्तटः शतृ । रंधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. । इति णौ धातोर्नुमागमः । मो ।

मा उ निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थे । ओदिति प्रगृह्यते श्रुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । द्विपते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रधं । रधेर्लुङिः पुषादि-
त्वात् छेरङादेशः । रधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. इति धातोर्नुम् । अनिदि-
तामित्यनुषंगलोपः । न साङ्गो ग इत्यङभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले नवमोऽनुवाकः ॥

दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राभि त्यमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं ।
अचेतिहासमाचक्षते । अंगिरा इंद्रसदृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासां
चक्रे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणंद्र एव स्वयं जज्ञे जगति मनुष्यः कश्चिन्मा
भूदिति । स सव्य आंगिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः ॥ चतुर्दशीपंचदश्यौ चिपुभौ ।
चिपुवंतस्य सूक्तस्य शिष्टा जगत्य इति परिभाषयावशिष्टास्त्रयोदशर्चो जगत्यः ।
इंद्रो देवता । तदेतत्सर्वमनुक्रमणामुक्तं । अभि त्वं पंचोता सव्यो द्विचिपुवंत-
मंगिरा इंद्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्नभ्यध्यायत्सव्य इतींद्र एवास्य पुत्रोऽजायतेति ॥
अतिराचे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र इदं सूक्तं शंसनीयं । अतिराचे पर्याया-
णामिति खंडे सूचितं । अभि त्वं मेघमध्यर्ववो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या । आ०
६. ४. इति ॥ गवामयनस्य मध्यभूते विपुवत्संज्ञकेऽह्नयपि निष्केवत्य इदं सूक्तं
शंसनीयं । तथा च सूचितं । यस्मिन्मृगोऽभि त्वं मेघमिन्द्रस्य नु वीर्याणी-
त्येतस्मिन्निंद्री निविदं शस्त्रा । आ० ८. ६. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अभि त्वं मेघं पुरुहूतमृग्मिमिंद्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवं ।
यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥
अभि त्वं मेघं पुरुहूतं । अृग्मियं । इंद्रं । गीःऽभिः । मदत । वस्वः । अर्णवं ।
यस्य । द्यावः । न । विचरन्ति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठं । अभि । विप्रं । अर्चत ॥ १ ॥

त्वं प्रसिद्धं मेघं शत्रुभिः स्पर्धमानं । यद्वा कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिंद्रो
मेघरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपौ । स ऋषिस्तं मेघ इत्यवोचत् । अत इदा-
नीमपि मेघ इतींद्रोऽभिधीयते । मेधातिथेर्मेपेति सुवसराण्यमर्चकदेशस्य व्याख्या-

नरूपं ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । मेधातिथिं हि कखायनिं मेधो भूत्वाजहारेति ।
 आगत्य सोममपहतवानित्यर्थः । पुरुहूतं । पुरुभिर्यजमानैराहूतं । ऋग्मियं ।
 ऋग्भिर्विक्रियमाणं । स्तूयमानमित्यर्थः । स्तुत्या हि देवता विक्रियते । यद्वा ।
 ऋग्भिर्मीयते शब्दत इति ऋग्मीः । तं । वस्वो अर्णवं । धनानामावासभूमिं ।
 एवंगुणविशिष्टमिंद्रं हे स्तोतारो गीर्भिः स्तुतिभिरभि मदता । आभिमुख्येन हर्षं
 प्रापयत । यस्येंद्रस्य कर्माणि मानुषा मनुष्याणां हितानि विचरंति । विशेषेण
 वर्तते । तत्र दृष्टान्तः । द्यावो न । यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकराः । भुजे
 भोगाय मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं विप्रं मेधाविनं । तथाविधमिंद्रमभ्यर्चत । अभि-
 पूजयत ॥ मेघं । मिष स्पर्धायां । इगुपधलक्षणे के प्राप्ते देवसेनमेपादयः पचा-
 दिषु द्रष्टव्या इति वचनादच्प्रत्ययः । ऋग्मियं । तस्य विकार इत्यर्थ एकावो
 नित्यं मयटमिच्छंति । पा० ४. ३. १४४. १. इति मयट्प्रत्ययः । अकारस्येकार्छां-
 दसः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा माङ् माने शब्दे च । ऋग्भिर्मीयत इति ऋग्मीः ।
 क्षिपि वलि लोपात्पूर्वमेव परत्वात् घुमास्येतीत्वं । अचि श्रुधात्वित्यादिने-
 यङादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मदता । मदी हर्षे । हेतुमति णिच् । मदी
 हर्षंलेपनयोरिति घटादिषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य घटादयो मितः । पा०
 ६. ४. ९२. इति मिच्चे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लोएमध्यमपुरुषबहुवचने
 शपि छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वात् षेरनिटीति णिलोपः । तशब्दस्य सार्वधा-
 तुकमपिदिति ङिच्चे ऋचि तुनुघमद्युतङ्कुचोरुषाणामिति दीर्घः । वस्वः ।
 इत्यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति वच-
 नात् घेङ्गिति । पा० ७. ३. १११. इति गुणाभावे यणादेशः । अर्णवं । अर्णं
 उदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवः समुद्रः । अर्णसो लोपश्च । पा० ५. २. १०९. २. इति
 मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । तेन शब्देन जलाश्रयवाचिनाश्रयमात्रं लक्ष्यते ।
 प्रत्ययस्वरः । विचरंति । चर गत्यर्थः । अदुपदेशल्लसार्वधुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
 तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्ता । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मानुषा । शेषदसि
 बहुलमिति शेलोपः । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणी भावे
 किप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मंहिष्ठं । महि वृद्धौ । अतिशयेन
 मंहिता मंहिष्ठः । तुम्हंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । निह्वादा-
 द्युदात्तत्वं । अर्चत । अर्च पूजायां । भौवादिकः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिभूतयोऽन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतं ।

इंद्रं दक्षासः ऋभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहन् ॥ २ ॥

अभिः । इन्द्रं । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिं । ऊतयः । अन्तरिक्षऽप्रां । तविषीभिः । आऽवृतं ।

इंद्रं । दक्षासः । ऋभवः । मदऽच्युतं । शतऽक्रतुं । जवनी । सूनृता । आ । अरुहन् ॥ २ ॥

ऊतयोऽवितारो रक्षितारो दक्षासो दक्षयितारः प्रवर्धयितार ऋभवः । उरु
भांतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभवोऽव मरुत उच्यन्ते । एवंभूता मरुत इंद्रमभीम-
वन्वन् । आभिमुख्येन खल्वभजन्त । वृत्रेण सह युध्यमानमिंद्रं सर्वे देवाः
पर्येत्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्येत्याक्षुः । तथा चाम्नायते । विश्वे देवा अजहुये
सखायः । मरुद्भिर्इंद्रं सख्यं ते अस्त्विति । ब्राह्मणेऽप्याम्नातं । मरुतो हैनं नाज-
हुरिति । कीदृशमिंद्रं । स्वभिष्टिं । शोभनाभ्येषणवंतं । शोभनाभिगमनमित्यर्थः ।
अन्तरिक्षप्रां । अन्तरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राति पूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः । वादश-
स्वादित्येष्विन्द्रस्य विद्यमानत्वात् । शाखांतरेऽपि श्रूयते । तस्या इंद्रश्च विव-
स्वांश्चाजायेतामिति । इंद्रश्च विवस्वांश्चेत्येत इति च । तविषीभिरावृतं । तवि-
षीति बलनाम । तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । बलैरावृतं । अतिव-
लिनमित्यर्थः । अत एव मदच्युतं । शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारं । किंच
शतक्रतुं । शतसंख्यानां क्रतूनामाहर्तारं । बहुविधकर्माणं वा । पूर्वोक्तं तमिंद्रं
जवनी वृत्रवधं प्रति प्रेरयिषी सूनृता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहर भगवो जहि
वीरयस्वेति ब्राह्मणोक्तरूपा प्रियसत्यात्मिका वागध्यारुहन् । आरुढवती ।
वृत्रवधं प्रति सापि वागिन्द्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् । वन पण
संभक्तौ । लङ् शपि प्राप्ते व्यत्ययेनोपत्ययः । स्वभिष्टिं । इष गतौ । भावे
क्तिन्प्रत्ययः । तितुचेत्यादिनेद्रप्रतिषेधः । एमन्नादित्वात्पररूपत्वं । शोभना अभिष्टयो
यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ऊतयः । अवततेः कृत्यल्युटो
बहुलमिति कर्तरि क्तिन्प्रत्ययः । यद्वा क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ।
ज्वरत्वेत्यादिनोद् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अन्तरिक्षप्रां । प्रा पूरणे । अन्तरिक्षं
प्राति पूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः । आतो मनिचित्यच चशब्दाच्चिच् । आवृतं । वृज्
वरणे । आघ्रियत इत्यावृतः । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति-

स्वरत्वं । दक्षासः । दक्ष वृद्धौ । दक्षन्त एभिरिति दक्षाः । करणे घञ् । जिज्ञा-
दाद्युदात्तत्वं । आज्ञसेरमुक् । मदच्युतं । च्युङ् गतौ । अन्तर्भावितव्यर्थात् क्प्
चेति क्प् । ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । शतक्रतुं । शतं क्रतवो यस्य । बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवनी । जु इति सौचो धातुः । करणे ल्युट् । दिङ्-
ढाणन्नित्यादिना ङीप् । लिट्स्वरेण जकारात्परस्योदात्तत्वं । अरुहन् । रुहेर्लुङि
कृमृहृहृभिभ्यश्छन्दसीति च्छेरङादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं गोचमंगिरोभ्योऽवृणोऽरपोताचये शतदुरेषु गातुवित् ।

ससेनं चिद्धिमदायावहो वस्वाजावर्द्धिं वावसानस्य नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वं । गोचं । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । उत । अचये । शतऽदुरेषु । गातुऽवित् ।

ससेनं । चित् । विऽमदाय । अवहः । वसु । आजौ । अर्द्धिं । ववसानस्य । नर्तयन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं गोचमव्यक्तशब्दवन्तं वृष्ट्युदकस्यावरकं मेघमंगिरोभ्योऽगिरसामृ-
षीणामर्थायापावृणोः । अपवारणं कृतवानसि । वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्वाह्य
वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः । यद्वा गोचं गोसमूहं पणिभिरपहतं गुहासु निहि-
तमंगिरोभ्य ऋषिभ्योऽपावृणोः । गुहाद्वारोद्घाटनेनाप्रकाशयः । उत अपि चा-
चये महर्षये । कीदृशाय । शतदुरेषु शतद्वारेषु यंचेष्वसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्राय ।
गातुवित् । मार्गस्य लभयिताभूः । तथा विमदाय चित् । विमदनास्त्रे महर्ष-
येऽपि ससेनास्त्रेण युक्तं वसु धनमवहः । प्रापितवान् । तथाजौ संयामे जयार्थं
वावसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुरर्द्धिं वज्रं नर्तयन् रक्षणं कृत-
वानसीति शेषः । अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इति भावः ॥ गोचं । गुह्यं
अव्यक्ते शब्दे । औणादिकस्त्वन्प्रत्ययः । यद्वा । खलगोरथादित्यनुवृत्ताविनिव-
कट्यचश्च । पा० ४. २. ५१. इति समूहार्थे चप्रत्ययः । शतदुरेषु । शतं दुरा द्वा-
रणेषां । इ इत्येके । वर्ण्यते संव्रियन्त इति दुराः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः ।
छादसं संप्रसारणं परपूर्वत्वं । तच्च यो ह्युभयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरे-
णापि व्यपदेशमित्युरण रपरः । पा० १. १. ५१. इति रपरं भवति । यद्वा द्वार-
शब्दस्यैव छादसं संप्रसारणं द्रष्टव्यं । गातुवित् । गाङ् गतौ । अस्मात्कमिमनि-
जनिभागापायाहिभ्यश्च । उ० १. ७२. इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लभयतीति

गातुवित् । विहृ लभे । अंतर्भावितरण्यथात् क्रिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 ससेत् । ससमित्यन्ननाम । ससं नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । आजिरिति
 संयामनाम । आहव आजाविति तच्च पाठात् । अद्रिं । अन्ति भक्षयति वैरि-
 णमित्यद्रिर्वज्रः । अदिशदिभूषुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
 यास्त्वस्तेवमद्रिशब्दं व्याचख्यौ । अद्रिरादृणात्यनेनापि वाक्तेः स्यात् । नि० ४. ४. ।
 इति । वावसानस्य । वस निवासे । कर्तरि ताच्छीलिकथानश् । बहुलं छंदसीति
 शयः ध्रुः । द्विभावहलादिशेषौ । चित्त्वादन्तोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु ।

वृचं यदिद्रं शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो हृशे ॥ ४ ॥

त्वं अपां । अपिऽधानां । अवृणोः । अपः । अपधारयः । पर्वते । दानुंऽमत् । वसु ।

वृचं । यत् । इद्रं । शवसा । अवधीः । अहिं । आत् । इत् । सूर्यं । दिवि । आ ।

अरोहयः । हृशे ॥ ४ ॥

हे इद्र त्वमपामुदकानामपिधानापिधानान्याच्छादकान्मेघानपावृणोः । अपा-
 वरीषाः । तथा पर्वते पर्ववति पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयेनिवासस्थाने दा-
 नुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य । यद्वा दनुरसुरमाता सैव दानुः । तद्वतः ।
 तादृशस्य वृचादेर्वसु धनमधारयः । शूञ्जित्वा तदीयं धनमपहृत्य स्वगृहे न्यचि-
 क्षिप इत्यर्थः । यद्वा दानुमदिति वसुविशेषणं । शोभनदानयुक्तमित्यर्थः । हे
 इद्र त्वं यत् यदा शवसा वलेन वृचं चयाणां लोकानामावरीतारं । तथा च
 शाखांतरे समाम्नातं । यदिमान् लोकानवृणोत्तवृचस्य वृचत्वमिति । अहिं । आ
 समन्तादन्तारं । तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति । सोऽग्निपोमावभिसं-
 वभूव सर्वा विद्यां सर्वे यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत्समभवत्त-
 स्मादहिरिति । एवंभूतमसुरमवधीः । वधं प्रापितः । आदित् अनंतरमेव दिवि
 द्युलोके हृशे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः । वृत्रेणावृतं सूर्यं तस्मावृचादमूमुच इत्यर्थः ॥
 अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेस्त्वादत्तत्वं । अपिधाना । अपिधीयत आच्छाद्यत
 अभिरित्यपिधानानि । करणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वं ।
 तत्त एकादेशस्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्ण-

दीर्घत्वं । अधारयः । पादादित्वान्निघाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः । पर्व
पुनः । पृणातेः प्रीणातेर्वेति यास्कः । दानुमत् । दो अवखंडन इत्यस्माद्वा दाष्
दान इत्यस्माद्वा दाभाभ्यां नुरित्यौणादिको नुप्रत्ययः । असुरविशेषणत्वे सुप्
सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

पंचमीमुचमाह ॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुभ्रावजुह्वत ।

त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहृत्येष्वाविष ॥ ५ ॥

त्वं । मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये । अधि । शुभ्रौ । अजुह्वत ।

त्वं । पिप्रोः । नृमनः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्चानं । दस्युहृत्येषु । आविष ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानैः । मायेति ज्ञाननाम । शची मायेति तन्नामसु
पाठात् । यद्वा मायाभिर्लोकप्रसिद्धैः कपटैर्मायिन उक्तलक्षणमायोपेतान्वृत्ता-
दीनसुरानपाधमः । अपाजीगमः । धमतिर्गतिकर्मति यास्कः । येऽसुराः स्वधा-
भिर्हविर्लक्ष्यैरन्नैः शुभ्रावधि शोभमाने स्वकीये मुख एवाजुह्वत । अहौषुः ।
नाग्नौ । तानसुरानिति पूर्वेषु संबंधः । तथा च कौशितकिभिराम्नायते । असुरा
वा आत्मन्नजुहवुरुद्धातेऽग्नौ ते पराभवन्निति । वाजसनेयिभिरप्याम्नातं । देवा-
श्च ह वा असुराश्चास्पद्यंत । ततो हासुरा अभिमानेन कस्मै च न जुहुम इति
स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेस्ते परावभूवुरिति । तथा हे नृमणः । नृषु यजमानेषु
रक्षितव्येष्वनुग्रहवुद्धियुक्त त्वं पिप्रोः पूरयितुरेतन्नाम्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि नि-
वासस्थानानि प्रारुजः । प्रभांशीः । एवं कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतमृजिश्चानमृजु-
गमनमेतत्संज्ञकं स्तोतारं दस्युहृत्येषु दस्यूनामुपक्षपयितृणां हननेन युक्तेषु संया-
मेषु । यद्वा दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु प्राविष । प्रकर्षण ररक्षिय ॥ मायिनः ।
मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इनिः । शुभ्रौ । शुभ
दीप्तौ । कर्मणि क्तिन् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । ऋषस्तथोरिति धत्वाभावश्चां-
दसः । खरि च । पा० ८. ४. ५५. । इति चत्वं । अजुह्वत । जुहोतेर्लङि व्यत्ये-
नात्मनेपदं । अदभ्यस्तादिति ऋत्यादादेशः । हुश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ।
पिप्रोः । पृ पालनपूरणयोः । पृभिर्दिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । उदोष्ठचपूर्वस्येत्यत्र
बहुलं छंदसीत्युक्तत्वादुत्वाभावः । छांदसं द्विवचनं । अभ्यासस्योरद्वयहलादि-
शेषाः । अतिपिप्रत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । यणादेशः । नृमणः । नृषु

मनो यस्य । छंदस्युदवयवात् । पा० ८. ४. २६. । इति णत्वं । अरुजः । रुजो भंगे ।
 शस्य डित्वाङ्गुणाभावः । अजिश्चानं । अज्वद्युते प्राप्नोतीत्युजिश्वा । पृषोदरादिः ।
 दस्युहत्येषु । हने हिंसागत्योः । हनस्त चेति भावे क्यप्प्रत्ययस्तकारश्चांतादेशः ।
 दस्यूनां हत्या येषु संपामेषु । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तत्पु-
 रूषपक्षे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आविष्य । अव रक्षणे ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्येष्वविष्यारंध्योऽतिथिग्वाय शंवरं ।
 महांतं चिद्वुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥
 त्वं । कुत्सं । शुष्णऽहृत्येषु । आविष्य । अरंध्यः । अतिथिऽग्वायं । शंवरं ।
 महांतं । चित् । अर्वुदं । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युऽहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥
 हे इंद्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं शुष्णहृत्येषु । शुष्णः शोषयिता । एतन्नाम्नोऽसु-
 रस्य हननयुक्तेषु संपामेष्वविष्य । ररक्षिष्य । तथातिथिग्वायतिथिभिर्गीतव्याय
 दिवोदासाय शंवरमेतन्नामानमसुरमरंध्यः । हिंसां प्रापितः । तथा महांतं चित् ।
 अतिप्रवृद्धमप्यर्वुदमेतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन निक्रमीः । नितरामाक्रमिताभूः ।
 यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य दस्युहत्यायोपक्षपयितुणां हननाय
 जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरंध्यः । रंध हिंसासंराध्योः ।
 रधिजभोरचीति धातोर्नुम् । अतिथिग्वाय । गमेरौणादिको इप्रत्ययः । क्रमीः ।
 क्रमु पादविक्षेपे । ह्यंतक्षण । पा० ७. २. ५. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । बहुलं छंदस्य-
 माङ्योगेऽपीत्यडभावः । पदा । सावेकाच इति बोडिदंपदादीति वा विभक्ते-
 दात्तत्वं । जज्ञिषे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

त्वे विश्वा तविषी सध्यंघिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।
 तव वज्रश्चिकित्ते वाहोर्हिंते वृथा शचोरव विश्वानि वृष्या ॥ ७ ॥
 त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्यंक् । हिता । तव । राधः । सोमऽपीथाय । हर्षते ।
 तव । वज्रः । चिकित्ते । वाहोः । हितः । वृथा । शचोः । अथ । विश्वानि । वृष्या ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा तविषी सर्वे बलं सध्यक् सध्रीचीनं । अपराद्गुह्य
 यथा भवति तथा हिता निहितं । तथा तव राधो मनः सोमपीथाय सोमपानाय
 हर्षते । हृष्यति । किंच । तव बाहोर्हस्तयोर्हितोऽवस्थितो वज्रशक्तिते । अस्मा-
 भिक्षायते । अतः शचोः शातयितुर्वैरिणो विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वीर्यश-
 ववृश्वा । छेदनं कुरु ॥ सहांचतीति सध्यक् । अंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्तिन् ।
 अनिदितामिति नलोपः । समासे सहस्य सधिरिति सहशब्दस्य सध्यादेशः । चीः
 कुरिति कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽद्विसध्योरंतोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वर-
 निवृत्त्यर्थं । पा० ६, ३, ९५, १ । इति वचनात्सध्यादेशोऽंतोदात्तः । तस्य यणादेश
 उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । राधः । राधोति समृद्धो
 भवत्यनेन । राधोऽव मन उच्यते । असुनो निह्नादाद्युदात्तत्वं । सोमपीथाय ।
 पा पाने । पातृतुदिवचीत्यादिना थक्प्रत्ययः । घुमास्येतीत्वं । हर्षते । हृष तुष्टौ ।
 श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । आत्मनेपदं च । चिकित्ते । कित ज्ञाने । छंदसि
 लुङ्ललिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाहोः । उदात्तयण इति विभक्ते-
 रुदात्तत्वं । वृश्वा । ओव्रश्चू छेदने । तौदादिकः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । विक-
 रणस्वरः । संहितायां द्वचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । वृष्ण्या । वृष सेचने ।
 औणादिको नक्प्रत्ययः । तव भवानि वृष्ण्यानि । भवे छंदसीति यत् ।
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शेषं छंदसीति शेल्लोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वि जानीह्यार्यान्वे च दस्यवो वहिष्मते रंधया शासद्व्रतान् ।

शकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सधमादेषु चाकन ॥ ८ ॥

वि जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । वहिष्मते । रंधय । शासत् । अव्रतान् ।

शकी । भव । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते । सधमादेषु । चाकन ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमार्यान्विदुषोऽनुष्ठातृन्विजानीहि । विशेषेण बुध्यस्व । ये च दस्य-
 वस्तेषामनुष्ठातृणामुपक्षपयितारः शत्रवस्तानपि विजानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च
 वहिष्मते वहिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानायाव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम । कर्मवि-
 रोधिनस्तान्दस्यून् रंधय । हिंसां प्रापय । यद्वा यजमानस्य वशं गमय । रथतिर्व-
 शगमने । नि० ६, ३२, १ । इति यास्कः । किं कुर्वन् । शासत् । दुष्टानामनुशासनं नित्यं

कुर्वन् । अतः शाकी शक्तियुक्तत्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरको भव । यज्ञविधा-
तकानसुरास्तिरस्कृत्य यज्ञान्यजमानैः सम्यगनुष्ठापयेति भावः । अहमपि स्तोता
ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वेत् सर्वाण्येव सधमादेषु सहमदन-
युक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं चाकन । कामये ॥ जानीहि । ज्ञा अवबोधने । क्रैय्यादिकः ।
ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । अत्र श्री गतौ वृद्धिर्वा वृत्तरणं त्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न
प्वादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां दर्शनं तेषां प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवि-
तव्यं । मैवं । ज्ञाजनोर्जेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य तु
दीर्घोच्चारणमन्तरेणाप्यतो दीर्घो यजीत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति । तस्मादीर्घोच्चा-
रणवैयर्थ्यप्रसंगादत्र ह्रस्वो न भवतीति सिद्धं । बर्हिष्मते । तसौ मत्वर्थ इति
भवात् रुवजश्वयोरभावः । रंधय । रंध हिंसासंराद्वोः । शासत् । शासु अनु-
शिष्टौ । शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । जक्षित्वादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छ-
तुरिति नुमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । शाकी । शक्नु शक्नौ । भावे
घञ् । ततो मत्वर्थीय इनिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा वृपादिर्द्रष्टव्यः । विश्वा
ता । उभयत्र शेषद्वंद्वसीति शेलोपः । सधमादेषु । सह माद्यंत्येष्विति सधमादा
यज्ञाः । अधिकरणे घञ्प्रत्ययः । ननु मदोऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययेन भवितव्यं ।
मैवं । व्यधजयोरनुपसर्गः । पा० ३. ३. ६१. । इत्यत्रैव मद इति वक्तव्ये यन्मदोऽनु-
पसर्ग इति पृथगुपादानं तद्वजपि पक्षे यथा स्यादिति न्यासकारेण प्रत्यपादीत्य-
स्माभिर्धातुवृत्तावुक्तं । सध मादस्ययोर्द्वंद्वसीति सहशब्दस्य सधादेशः । चाकन ।
कनी दीप्तिर्कांतिगतिषु । अत्र कांत्यर्थः । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने
लिट् । णलुक्त्वमो वा । पा० ७. १. ९१. । इति णित्वस्य विकल्पनावृद्धभावः । तुजा-
दित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अनुव्रताय रंधयन्नपव्रतानाभूभिरिंद्रः अथयन्नभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतो द्यामिनक्षतः स्त्वानो वमो वि जघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुऽव्रताय । रंधयन् । अपऽव्रतान् । आऽभूमिः । इंद्रः । अथयन् । अनाभुवः ।

वृद्धस्य । चिन् । वर्धतः । द्यां । इनक्षतः । स्त्वानः । वमः । वि । जघान् । संऽदिहः ॥ ९ ॥

य इंद्रोऽनुव्रतायानुकूलकर्मेण यजमानायापव्रतानपगतकर्मेणो यजमानान्

रंध्यन्हिंसयन्वशीकुर्वन्वा । तथाभूभिः । आभिमुख्येन भवन्तीत्याभुवः स्तोतारः ।
 तैरनाभुवस्तद्विपरीतान् अथयन्हिंसयन्वर्तते । वृद्धस्य चिद्धर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि
 पुनर्वर्धमानस्य द्यामिनक्षतः स्वर्गे व्याभुवतस्तस्येन्द्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणो
 वस्रः स्तुत्युद्गिरणशील एतत्संज्ञक ऋषिः संदिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपा
 विजघान । इद्रेण परिहृतांतरायः सन्पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं
 यज्ञसंभारमाहाशीदित्यर्थः । तथा च शाखांतरे समास्नातं । यद्वल्मीकवपासं-
 भारो भवति ऊर्जमेव पृथिव्या अवसंध इति ॥ अनुव्रताय । अनुकूलं व्रतं
 यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथयन् । अथ हिंसायां । शिचि घटा-
 दित्वाङ्मिन्नि मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । वर्धतः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । इतक्षतः ।
 नक्ष गतौ । इकारोपजनश्छांदसः । यद्वा । इतक्षतिर्गत्यर्थः । प्रकृत्यंतरमन्वेष्ट्यं ।
 स्तवानः । सम्यानच् स्तुव इति स्तौतेर्बहुलवचनाच्चिरुपपदादप्यानच्प्रत्ययः ।
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जघान । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हंतैर्हकारस्य कुत्वं ।
 संदिहः । दिह उपचये । कृत्यत्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि क्तिप् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

तद्यद्यत्तं उ॒शना॒ सह॑सा॒ सहो॒ वि रोद॑सी म॒ज्मना॑ बा॒धते॒ शर्वः॑ ।

आ त्वा॒ वा॒र्तस्य॑ नृम॒णो मनो॑युज॒ आ पू॒र्यमाण॑मवह॒न्मि श्रवः॑ ॥ १० ॥

तक्षत् । यत् । ते । उ॒शना॑ । सह॑सा । सहः । वि । रोद॑सी इति । म॒ज्मना॑ । बा॒धते॒ । शर्वः॑ ।

आ । त्वा॒ । वा॒र्तस्य॑ । नृ॒ऽमनः॑ । मनः॑ऽयुजः॑ । आ । पू॒र्यमाणं॑ । अव॒हन् । अ॒भि ।

श्रवः॑ ॥ १० ॥

हे इंद्र यद्यदोशना काव्यः सहसात्मीयेन बलेन ते सहस्त्वदीयं बलं तक्षत् ।
 तनूकृतवान् । सम्यक् तीक्ष्णमकापीदित्यर्थः । तदा शवस्त्वदीयं बलं मज्मना
 सर्वस्य शोधकेन स्वतैक्ष्ण्येन रोदसी द्यावापृथिव्यौ विबाधते । ते विभीत इत्यर्थः ।
 तथा चान्यत्रास्नातं । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतामिति । यद्वा रोदसी यस्माद्-
 चादेर्विभीतस्त्वं बाधत इत्यर्थः । हे नृमणः । नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रह-
 बुद्धियुक्तेन्द्र । आपूर्यमाणं पूर्वेक्तिन बलेना समन्तात्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजो
 मनोव्यापारमात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संबन्धिनः । तद्वहेगेन गच्छत इत्यर्थः ।

एवंभूता अश्वः। अश्वोऽभि हविल्लक्षणमक्षमभिलक्ष्यावहन्। आभिमुख्येन प्रा-
पयंतु ॥ तक्षत्। तक्षू तक्षू तनूकरणे। लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः।
शपः पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। उशना। वशः कांतौ। वशेः कनसिः
। उ० ४. २३८.। इति कनस्। यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं। अदुशनस्युद्देशोऽने-
हसां च। पा० ७. १. ९४.। इत्यनडादेशः। सर्वनामस्थाने च। पा० ६. ४. ८.।
इत्युपधादीर्घत्वं। हल्ङादिनलोपौ। मज्जना। दुमस्वो शुद्धौ। औणादिको
मनिप्रत्ययः। नृमणः। छंदस्युदवयवादिनि एत्वं। अवहन्। छंदसि लुङ्लल्लिट
इति प्रार्थनायां लङ् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे दशमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

मंदिष्ट यदुशने काव्ये सचा इंद्रो वंकू वंकुतराधि तिष्ठति।

उग्रो ययिं निरपः स्रोतसासृज्जि शुष्णस्य हंहिता ऐरयत्पुरः ॥ ११ ॥

मंदिष्ट। यत्। उशने। काव्ये। सचा। इंद्रः। वंकू इति। वंकुऽतरा। अधि। तिष्ठति।

उयः। ययिं। निः। अपः। स्रोतसा। असृजत्। वि। शुष्णस्य। हंहिताः। ऐरयत्।

पुरः ॥ ११ ॥

यत् यदंद्र उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मंदिष्ट। स्तुतोऽभूत्। तदानीं
वंकू वंकुतरातिशयेन कुटिलं गच्छतावस्थावधितिष्ठति। रथे संयोज्य तमोरो-
हतीत्यर्थः। यद्वा वंकुतरातिशयेन वक्रं गच्छति रथे वंकू वक्रगमनशीलावस्थौ
संयोज्येति योजनीयं। उय उग्रुणस्तादृश इंद्रो ययिं गमनयुक्तान्मेघात् स्रोतसा
प्रवाहरूपेणापो निरसृजत्। जलानि निरगमयत्। तथा शुष्णस्य सर्वस्य शोष-
यितुरसुरस्य हंहिताः प्रवृद्धाः पुरो नगराणि निवासस्थानानि ध्वंसयत्। विविधं
प्रेरितवान् ॥ मंदिष्ट। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। लुङि बहुलं छंदस्य-
माङ्गोऽपीत्यडभावः। उशने। वशेः औणादिकः कुप्रत्ययः। यहिज्यादिना
संप्रसारणं। योरनादेशः। सचा। पच समवाये। संपदादिलक्षणे भावे क्तिप्।
आङ्याजयारां चोपसंख्यानमिति विभक्तेराडादेशः। संहितायां आङोऽनुना-
सिकछंदसीति तस्य सानुनासिकत्वं। वंकू। वंचु गतौ। औणादिक उग्रप्रत्ययः।
बहुलवचनात्कुलं। वंकुतरा। अतिशयेन वंकू वंकुतरा। सुपां सुलुगिति

विभक्तेराकारः। अत्र गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते। ययिं। या प्रापणे। आहगमहनजन इति किप्रत्ययः। लिङ्गद्वावात् द्विर्वचनह्रस्वत्वे। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। सुपां सुपो भवंतीति पंचम्या अमादेशः। दंदिताः। दहि वृद्धौ। इदित्त्वान्नुम्। ऐरयत्। ईर प्रेरणे। चोरादिकः। लङ्गाडागमः। आटश्चेति वृद्धिः॥

द्वादशीमृचमाह ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शर्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे।

इंद्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं द्योकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ। स्म। रथं। वृषपाणेषु। तिष्ठसि। शर्यातस्य। प्रभृताः। येषु। मंदसे।

इंद्रं। यथा। सुतसोमेषु। चाकनः। अनर्वाणं। द्योकं। आ। रोहसे। दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौशितकिन इतिहासमाचक्षते। शर्यातनाम्नो राजर्षेयं ज्ञे भृगुमोचोत्पन्न-
ध्ववनो महर्षिराश्विनं यहमगृह्णात्। इंद्रस्त्वं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत्। तमिंद्रमनुनीय
पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति। अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ हे इंद्र त्वं वृषपाणेषु।
वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि। तेषु निमित्तभूतेषु रथमा-
तिष्ठसि स्म। स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि। न त्वन्यः कश्चित्प्रवर्तयितेति भावः।
एवं च सति येषु सोमेषु त्वं मंदसे। हर्षं प्राप्नोषि। तादृशः सोमाः शर्यातस्यै-
तन्नाम्नो राजर्षेः संबन्धिनः प्रभृताः। प्रकर्षेण संपादिताः। अभिषवादिसंस्कारैः
संस्कृता इत्यर्थः। अतः सुतसोमेष्वभिषुतसोमयुक्तेष्वन्यदीयेषु यज्ञेषु यथा चा-
कनः। यथा कामयसे। एवमस्यापि शर्यातस्य सोमान्कामयस्व। तथा सति
दिवि द्युलीकेऽनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं द्योकं स्तोत्रलक्षणं वचो यशो वा-
रोहसे। प्राप्नोषि। यद्वा। इमं यजमानं दिवि द्युलीक उक्तलक्षणं यशः प्राप्-
यसि ॥ स्म। निपातस्य चेति दीर्घत्वं। वृषपाणेषु। पा पाने। भावे ल्युट्।
वा भावकरणयोः। पा० ६, ४, १०। इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्द-
नकारस्य णत्वं। प्रभृताः। भृज् भरणे। कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं। मंदसे। यदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। अदुपदेशात्सर्व-
धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। चाकनः। कनी दीप्निकांतिगतिषु। अत्र कांत्वर्थः।
कांतिश्चाभिलाषः। लेटि सिथडागमः। बहुलं छंदसीति शपः द्युः। तुजादि-

त्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त । इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वाभावे
धातोरिति धातन्तस्योदात्तत्वं । अनर्वाणं । अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति दृशिय-
हणाच्चावे वनिप् । जज्ञा बहुमीहावम्यर्वणस्त्वसावनज इति पर्युदासानुआदेशा-
भावे सर्वनामस्थाने चेत्युपधादीर्घत्वं । नज्जुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । श्लोकं ।
श्लोकं संघाते । श्लोक्यत इति श्लोकः । कर्मणि घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । रोहसे ।
रुहेर्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

अर्ददा अभौ महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो विश्वेता ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अर्ददाः । अभौ । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयां । इन्द्र । सुन्वते ।

मेना । अभवः । वृषणश्चस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते ।

सर्वनेषु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

अथेयमाख्यायिका । अंगराजः कस्मिंश्चिद्विवसे स्वकीयाभिर्योपिद्भिः सह
गंगायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मिन्समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृ-
त्यादिभिश्च दुर्बलत्वात्किमपि कुर्वन्न शक्नोतीति द्वेषेण गंगामध्ये प्रचिक्षिपे । स
च ऋषिः केनचित्त्ववेनांगराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम । स च राजा
सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य श्रवादवतार्यिवमवोचत् । हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति ।
एषा महिषी । अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति । स च तथेत्यब्रवीत् । सा महिषी
तु राजानं प्रति तथेत्युक्त्वायं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या
स्वकीयामुशिकसंज्ञां दासीं प्राहौषीत् । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मंत्रपूतेन वारि-
णाम्बुक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवानाम ऋषिः ।
स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् । स च बहुविधेन राजसूयादिनेजे । तस्मै राज्ञे तत्कृ-
तैर्यज्ञैः परितुष्ट इन्द्रो वृचयाख्यां तरुणां योषितं प्रादात् । अयमर्थः पूर्वार्द्धे
प्रतिपाद्यते ॥ हे इन्द्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्त्रीचलक्षणं वचं आत्मनं
इच्छते सुन्वते त्वदेवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिपयं कुर्वते कक्षीवत एतन्नाम्ने राज्ञे
वृचयां वृचयाख्यामभौमत्प्रां । युवतिमित्यर्थः । एवभूतां स्त्रियमर्ददाः । तथा
सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं वृषणश्चस्यैतदाख्यस्य राज्ञो

मेनाभवः । मेना नाम कन्यकाभूः । तथा च शाठ्यायनिभिः सुवह्मण्यामवैक्ते-
 शब्दाख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्मायते । वृषणश्चस्य, मेन इति वृषणश्चस्य मेना
 भूत्वा मधवा कुल उवासेति । तां च प्राप्तयौवनां स्वयमेवेन्द्रश्चक्रमे । तथा च
 तांडिभिरास्मात् । वृषणश्चस्य मेना नाम दुहितासः । तामिन्द्रश्चक्रमे इति । अतः
 उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते त्वदीयानि ता तानि विश्वेत् सर्वा-
 ण्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या । प्रकर्षेण वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥
 महते । वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वचस्यवे । सुप आत्मनः
 क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । कक्षीवते । अश्वबंधनहेतवो रज्जवः कक्ष्याः ।
 कक्षीवान् कक्ष्यावानिति यास्कः । आसंदीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति संप्रसारणं
 मतुपो बलं संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम । मेना ग्ना इति पाठात् ।
 मन ज्ञाने । मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना । पचाद्यच् । नशिमन्योरलित्वेत्वं
 वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इत्येत्वं । वृपादिर्द्रष्टव्यः । मेना मानयत्येना इति
 यास्कः । नि० ३. २१. । सवनेषु । सवनमिति यज्ञनाम । सूयतेऽभिषूयत एध्व-
 न्यधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या । वच परिभाषणे । एयति यजयाचरुचप्रवचर्चश्च
 । पा० ७. ३. ६६. । इति कुत्वाभावः । तित्स्वरिति प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा
 वाचयतेरचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

इंद्रो अथायि सुध्यो निरेके पजेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यं रथयुर्वैसूयुरिन्द्रायः क्षयति प्रयंता ॥ १४ ॥

इंद्रः । अथायि । सुऽध्यः । निरेके । पजेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वऽयुः । गव्युः । रथऽयुः । वसुऽयुः । इंद्रः । इत् । रायः । क्षयति । प्रऽयंता ॥ १४ ॥

इंद्रो देवः सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान्वा निरेके नैर्धन्ये
 निमित्तभूते सति तावक्षितुमथायि । असेविष्ट । पजेषु । पज्जा इत्यंगिरसामाख्या ।
 तथा च शाठ्यायनिभिरास्मात् । पज्जा वा अंगिरसः पशुकामास्तपोऽतथ्यंतेति ।
 येषु यजमानेष्वंगिरःसु स्तोमः स्तोत्रं निश्चलं तिष्ठति । दुर्यो न यूपः । द्वारि
 निखाता स्थूणेव । तान्सुध्य इति पूर्वेष्वान्वयः । तस्मादिदानीमपि रायः प्रयंता
 धनस्य दातेन्द्र इत् । इंद्र एवं यजमानानां दातुमश्वयुरश्वानिच्छन् तथा गव्युर्गो

इच्छन् रथयू रथानिच्छन् वसूयुरेवमन्यदपि यद्वनमस्ति तदपीच्छन्क्षयति । वर्तते ॥
 अथायि । अत्रिज् सेवायां । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन द्वेष्टिणादेशः । सुध्यः । धीरिति
 कर्मनाम । शोभना धीर्येषां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शसि छंदस्युभयथा
 । पा० ६. ४. ८६. । इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । निरेके ।
 नितरां रेचनं निरेकः । रिचिर् विरेचने । भावे घञ् । थाथादिनोत्तरपदांतो-
 दात्तत्वं । दुर्यः । दुरे भवो दुर्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
 यूपः । यु मिश्रणे । यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः । कुयुभ्यां च । उ० ३. २७. ।
 इति प्रप्रत्ययः । दीर्घ इत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वं । सुभृभ्यां निष्ठेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वं ।
 अश्वयुः । यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् । छंदसि परेच्छायामिति क्यच् । न छंदस्य-
 पुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः । अश्वघस्यादित्यात्वं तु छांदसत्वान्न भवति । क्वाच्छं-
 दसीत्युप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि । एतावांस्तु विशेषः । गब्युरित्यत्र वांतो यि
 प्रत्यय इत्यवादेशः । यास्तस्त्वेवं व्याचष्टे । इंद्युरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे
 भाष्यते । वसूयुरिदो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गब्यू रथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो
 भवति । नि० ६. ३१. । इति । क्षयति । क्षि क्षये । भौवादिकः । प्रयंता । यम उपरमे ।
 तृच्येकाच्च इतीदृप्रतिषेधः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्निद्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्त्याम ॥ १५ ॥

इदं । नमः । वृषभाय । स्वराजे । सत्यशुष्माय । तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इद्र । वृजने । सर्वेऽवीराः । स्मत् । सूरिभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

इदं पुरोवर्ति नमः स्तुतिलक्षणं वचो हे इद्र तुभ्यमवाचि । अस्माभिः प्रा-
 योजि । कीदृशाय । वृषभाय । वर्षणशीलाय । स्वराजे । स्वकीयेन तेजसा
 राजमानाय । सत्यशुष्माय । शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोपकत्वात् । अवि-
 तथबलयुक्ताय । तवसे । अत्यंतं प्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मादस्मिन्वृजने वर्जनवर्ति
 संयामे सर्ववीराः । विशेषेणैरयंमिमानिति वीरा भटाः । तादृशैः सर्वभैरुपेता
 वयं । स्मदिति निपातः सुशब्दार्थः । तव स्मत् शर्मन् तया दत्ते शोभने गृहे
 सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम । भवेम । निवसेमेत्यर्थः । यद्वा तत्संबन्धिनि

शोभने यज्ञगृहे सूरिभिर्विद्वद्भिर्चर्तुतिग्भिः सह स्याम । शर्मेति गृहनाम । शर्म
वर्मेति पठितत्वात् ॥ स्वराजे । राजृ दीप्तौ । सत्सूद्विपेति कृप् । सत्यश्रुप्माय ।
सत्यं श्रुषं वलं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तवसे । तवतिः सौबो
धातुः । अस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः । वृजने । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमंदिनि-
धाभ्यः क्युः । उ० २. ७९. । इति क्युः प्रत्ययः । शर्मन् । सुपां सुलुगिति
सप्तम्या लुक् । न डिंसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः । स्याम । नश्चेति संहितायां
सकारस्य धुडागमः । खरि चेति चर्वे । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति
तकारस्य थकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकादशो वर्गः ॥

त्वं सु मेषमिति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्यार्पमैंद्रं । त्रयोदशी पंचदशी
त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । त्वं सु त्रयोदशयंत्ये त्रिष्टुभाविति ॥
गवामयनस्य मध्यमेऽहनि विषुवत्संज्ञके मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । विष्णु-
वान्दिवा कीर्त्ये इति खंडे सूचितं । त्वं सुमेयं कया श्रुभेति च मरुत्वतीयं
। आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वं सु मे॒षं म॒हया स्व॒र्विदं॑ श॒तं य॒स्य सु॒भ्वः सा॒कमी॒रंते ।

अ॒त्यं न वाजं॑ ह॒वन॒स्यदं॑ रथ॒मैंद्रं॑ ववृ॒त्याम॒वसे॑ सुवृ॒क्तिभिः॑ ॥ १ ॥

त्वं । सु । मे॒षं । म॒ह॒य॒ । स्वः॑ऽवि॒दं॑ । श॒तं । य॒स्य॑ । सु॒ऽभ्वः॑ । सा॒कं॑ । ई॒रंते॑ ।

अ॒त्यं॑ । न । वाजं॑ । ह॒व॒न॒ऽस्य॒दं॑ । रथं॑ । आ । इ॒ंद्रं॑ । व॒वृ॒त्यां॑ । अ॒व॒से॑ । सुवृ॒क्तिऽभिः॑ ॥ १ ॥

त्वं तं प्रसिद्धं मेषं शत्रुभिः सह स्पर्धमानं स्वर्विदं । स्वरादित्यो द्यौर्वा । तस्य
वेदितारं लब्धारं वा । यद्वा स्वः सुष्ठुरणीयं धनं । तस्य लभयितारं । एवंगुण-
विशिष्टमिंद्रं हे अध्वर्यो सु महया । सम्यक् पूजय । यस्यैन्द्रस्य शतं शतसंख्याकाः
सुभ्वः स्त्रोतारः साकं सहैव युगपदेवेरते । स्तुतौ प्रवर्तते । यद्वा यस्यैन्द्रस्य रथं
शतं सुभ्वः शतसंख्याका अश्व्याः साकं सहेरते । गमयन्ति । तमिंद्रमवसेऽस्मद-
द्युषणाय सुवृक्तिभिः सुष्ठावर्जकैः स्त्रोचैः रथमाववृत्त्यां । रथं प्रत्यावर्तयामि । कीदृशं
रथं । हवनस्यदं । हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छतं । वेगगमने दृष्टांतः ।
अत्यं न वाजं । गमनसाधनमश्वमिव ॥ महया । मह पूजायां । चुरादिरदंतः ।

संहितायामन्येषामपि दृश्यत, इति दीर्घत्वं । सुभ्रः । सुषु भवन्तीति सुभ्रः, स्तोतारः ।
 क्रिप्, चेति क्रिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसु-
 धियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभयथेत्युभयथाभावाद्यणादेशः । उदात्तस्वरित-
 योर्यण इति परस्य जसोऽनुदात्तस्य स्वरितत्वं । ईरते । ईर गतौ कंपने च ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । मृस्यादादेशः । टेरत्वं । अनुदात्तेत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे
 धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहि-
 तेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । अत्यं । अत्य इत्यश्वनाम । अत्यो हय इति पाठात् ।
 वार्जं । वाज्यते गम्यतेऽनेनेति वाजः । व्रज व्रज गतौ । करणे घञ् । अजिव-
 ज्योश्च । पा० ७. ३. ६० । इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्य-
 चापि कुत्वाभाव इत्युक्तं । हवनस्यदं । स्यंदू प्रस्रवणे । स्यदो जवे । पा० ६. ४. २६ ।
 इति वेगे गम्यमाने घञंतो निपातितः । अत एव नलोपो वृद्धभावश्च ।
 न च न धातुलोप आर्द्धधातुके । पा० १. १. ४. इति वृद्धेः प्रतिषेधः । इलक्षणा
 हि वृद्धिस्तत्र प्रतिषिध्यते । न चेयमिग्लक्षणा । घञो जित्वादुत्तरपदस्याद्यु-
 दात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । ववृत्त्यां । वृत्तु वर्तने । लिङि
 व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । द्विर्वचनादि । यासुटो डित्वात्स-
 घूपधगुणाभावः । तिङ्गतिङ् इति निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूर्तिस्तविषीषु वावृधे ।

इंद्रो यद्वृचमवधीनदीवृत्तमुच्चर्णसि जहंषाणो अंधसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रं ऽजतिः । तविषीषु । ववृधे ।

इंद्रः । यत् । वृचं । अवधीत् । नदीऽवृत्तं । उच्चर्णः । अर्णसि । जहंषाणः । अंधसा ॥ २ ॥

अंधसा सोमलक्षणेनान्नेन जहंषाणोऽत्यर्थे हृष्यन्निद्रो यद्यदा वृचं त्रयाणां
 लोकानामावरीतारमसुरमवधीत् । हतवान् । कीदृशं वृचं । नदीवृत्तं । नदनान्नद्य
 आपः । तासामावरीतारं । किं कुर्वन्निद्रः । अर्णसि जलान्युच्चर्णः । अधःपात-
 यन् । तदानीं स इंद्रः पर्वतो न । पर्ववान् शिलोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धार-
 केषूदकेषु मध्येऽच्युतश्चलनराहित्येन स्थितः सहस्रमूर्तिर्वहुविधरक्षणवान्तवि-
 षीषु बलेषु वावृधे । प्रवृद्धो बभूव ॥ धरुणेषु । धारयतेर्णिलुक् चेत्युनप्रत्ययः ।

प्रत्ययस्वरः । सहस्रमूतिः । सहस्रमूतयो यस्यासौ । लुगभावच्छांदसः । वावृषे ।
 संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नदीवृतं । नदी वृणोतीति
 नदीवृत् । क्तिप् । तुगागमः । उञ्जन् । उञ्ज आर्जवे । विकरणस्वरः । अर्णोसि ।
 उदके नृद् चेत्यर्तेरसुन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन नुडागमश्च । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
 जर्हपाणः । हप तुष्टौ । यङ्गुगंताद्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
 दात्तत्वं । यद्वा । यङन्तादेव शानचि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभयपेति
 शानच् । आर्द्धधातुकत्वादतोलीपयलीपौ । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं ।
 अंधसा । अद्यत इत्यंधः । अदेर्नुम् धश्चेत्यसुन् । धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयाभूचमाह ॥

स हि ऽरौ ऽरिषुं वव्र ऊधनि चंद्रवुभो मदेवृद्धो मनीषिभिः ।

इंद्रं तमहे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पम्रिंधसः ॥ ३ ॥

सः । हि । अरः । अरिषुं । वव्रः । ऊधनि । चंद्रऽवुभः । मदेऽवृद्धः । मनीषिभिः ।

इंद्रं । तं । अहे । सुऽअपस्यया । धिया । मंहिष्ठरातिं । सः । हि । पम्रिः । अंधसः ॥ ३ ॥

सः पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इंद्रो अरिष्वावरीतृषु शत्रुषु अरौ हि । अतिशयेनाव-
 रीता खलु । शत्रुजयशील इत्यर्थः । यस्मादूधन्युद्धृतजलवत्यंतरिक्षे वव्रः संभक्तौ
 व्याप्य वर्तते । अत एव चंद्रवुभः । सर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलः । अंतरिक्षस्य
 सर्वाह्लादकत्वात् । मदेवृद्धः । माद्यंत्येभिरिति मदाः सोमाः । तैर्वर्धितः । एवंभूतो
 य इंद्रो मंहिष्ठरातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं वा तमिंद्रं मनीषिभिर्मनस ईषितृभिः
 प्राज्ञैर्चैत्विग्भिः सह स्वपस्यया धिया शोभनकर्मयोग्यया वुद्धाहे । आह्वयामि ।
 हि यस्मात्स इंद्रोऽंधसोऽन्नस्यास्मदपेक्षितस्य पम्रिः पूरयिता ॥ अरः । वृ इत्येके ।
 अरित्वावृणोतीति अरः । पचाद्यच् । चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं । अरिषु । अच इरिति
 कर्तरिप्रत्ययः । वव्रः । वृङ् संभक्तौ । व्रियते संभज्यत इति वव्रः । घञर्थे कविधानं
 स्थास्रागापाव्यधिहिनियुध्यर्थे । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति परिगणनस्योपलक्षणार्थ-
 त्वात् कर्मणि कप्रत्ययः । द्विर्भावच्छांदसः । ऊधनि । उत् ऊर्ध्वं ध्रियतेऽस्मिन्
 जलमित्यूधः । सप्रत्येकवचनेऽस्थिदधिसक्थ्यक्षणात्मनद्भुदात्तच्छंदस्यपि दृश्यते
 । पा० ७. १. ७६. । इति दृशियहणादूधसश्चस्याप्यनडादेशः । यद्वा । ऊधसोऽनङ्
 । पा० ५. ४. १३१. । इति समासे विधीयमानोऽनङादेशश्छांदसत्वात्केवलादपि

भवति । चंद्रबुधः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । इदिह्वाचुम् । स्फाप्रितं चीत्यादिना
 रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शि-
 ष्यते । मद्वृद्धः । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति करणेऽप । तस्य पिह्लादनु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अहे । हेज् स्पर्धायां
 शब्दे च । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लुङ्धात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति
 चुरङादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । गुणः । स्वपस्यया । अप इति
 कर्मनाम । शोभनमयः स्वयः । तदर्हतीति स्वपस्यः । छंदसि चेति यप्रत्ययः ।
 मंहिषरातिं । महि वृद्धौ । अतिशयेन मंहिची मंहिष्ठा । तुच्छंदसीतीतुं प्रत्ययः ।
 तुरिष्टेमयः स्विति तृलोपः । निह्लादाद्युदात्तत्वं । मंहिष्ठा रातिर्यस्य । स्त्रियाः
 पुंवत् । पा० ६. ३. ३४. । इति पुंवद्भावाद्भवत्वं । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं । पप्रिः । पृ पालनपूरणयोः । आहगमहनजन इति कित्प्रत्ययः ।
 उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वस्य बहुलं छंदसीति वचनादभावे यणादेशः । लिङ्भावाद्बिभ-
 चनेऽचीति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावोरदत्तहलादिशेषाः । निह्लादाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

आ यं पृणंति दिवि सन्नवर्हिषः समुद्रं न सुभ्रूः स्वा अभिष्टयः ।

तं वृचहृत्ये अनु तस्युत्तयः शुष्मा इद्रमवाता अहुतप्सवः ॥ २ ॥

आ । यं । पृणंति । दिवि । सन्नवर्हिषः । समुद्रं । न । सुऽभ्रूः । स्वाः । अभिष्टयः ।

तं । वृचऽहृत्ये । अनु । तस्युः । उत्तयः । शुष्माः । इद्रं । अवाताः । अहुतऽप्सवः ॥ ४ ॥

सन्न सदनं स्थानं वर्हिः शब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमा दिवि
 स्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिंद्रमापृणंति । आ समंतात्पूरयंति । तत्र दृष्टांतः । सुषु
 भवतीति सुभो नद्यः समुद्रं न । यथा नद्यः समुद्रं पूरयंति तद्वदित्यर्थः । कीदृशयो
 नद्यः । स्वाः । समुद्रस्य स्वभूताः । तथा चास्त्रायते । समुद्राय वयुनाय सिंधूनां
 पतये नमः इति । अभिष्टयः । आभिमुख्येन गमनवत्य ऊतयोऽवितारो
 मरुतो वृचहृत्ये वृचहनने निमित्तभूते सति तमिंद्रमनुतस्युः । अनुलक्ष्य स्थिता
 बभूवुः । कीदृशा मरुतः । शुष्माः । शून्नां शोषयितारः । अवाताः । वांति
 प्रातिकूल्येन गच्छंतीति वाताः शूचवः । तद्रहिताः । अहुतप्सवः । अकुटिलरूपाः ।
 शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणंति । पृ पालनपूरणयोः । क्रियादिकः । ध्वादीनां

ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यङुत्तयोगा-
दनिघातः । सन्नर्बर्हिषः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । सीदंत्यस्मिन्निति सन्न ।
औणादिकोऽधिकरणे मनिग्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्वः । भवतेः क्तिप् चेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभय-
येति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं । अभिष्टयः ।
इष्टय एषणानि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनादभिरंतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमन्नादित्वात्पररूपत्वं । वृषहत्ये । हनस्त चेति
हंतेर्भावे क्यप् तकारांतादेशश्च । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
अहुतप्सवः । हृ कौटिल्ये । अस्मान्निष्ठायां हु ह्नेरुच्छंदसि । पा० १. २. ३१. इति
हु आदेशः । प्सा भक्षण इत्यस्मादौणादिको दुप्रत्ययः । न हुतप्सवोऽहुतप्सवः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघीरिव प्रवणे संस्रुतयः ।

इंद्रो यवजी धृषमाणो अंधसा भिनदलस्य परिधीरिव चितः ॥ ५ ॥

अभि । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । रघीः ऽइव । प्रवणे । संस्रुः । जतयः ।

इंद्रः । यत् । वजी । धृषमाणः । अंधसा । भिनत् । लस्य । परिधीन् ऽइव । चितः ॥ ५ ॥

जतयो मस्तो मदे सोमपानेन हर्षे सत्यस्येन्द्रस्य युध्यतो वृचेण सह युध्य-
मानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभूतवृष्टिमंतं वृचमभि । आभिमुख्येन संस्रुः । जग्मुः ।
रघीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छन्ति । यत् यदांधसा
सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन धृषमाणः प्रगल्भः सन्वजी वज्रवानिन्द्रो बलस्ये
संवृण्वत एतत्संज्ञकमसुरं भिनत् । व्यदारयत् । अवधीदित्यर्थः । तच्च दृष्टांतः ।
चितः परिधीनिव । देवानां हविलेर्पनिर्घर्षणायाग्नेः सकाशादध्वेकतो दितस्त्रित
इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समाम्नातं । सोऽंगाराख्यभ्यपातयत् ।
तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृती-
यमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायतेति । तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य
प्रतिरोधायासुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादका स्थापिताः । तान्यथा स

अभिनत् तवत् ॥ स्ववृष्टिः । बहुम्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युध्यतः । युध संम-
हारे । दैवादिकः । व्यत्ययेन शतृ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं । रघीः । रघि गत्यर्थः । रघिबन्धोर्नलोपश्च । उ० १. २९ । इत्युप्रत्ययः ।
वोतो गुणवचनादिति डीष् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । डीष्स्वरः ।
शिष्यते । धृषमाणः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । श्रुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन श आत्मनेपदं
च । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । लङि-
बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । विकरणस्वरः । यवृत्तयोगादनिघातः ।
वलस्य । वल संवरणे । वलति संवृणोति सर्वमिति वलः । पचाद्यच् । क्रि-
याप्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः । संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परिधीन् । परिधीयंत
इति परिधयः । उपसर्गं घोः किः । पा० ३. ३. ९२ । इति दधातेः कर्मणि क्तिप्र-
त्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वादशे वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

परौ घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत् ।

वृचस्य यत्प्रवृणे दुर्गुभिश्चनो निजघंष हन्वोरिंद्र तन्यतुं ॥ ६ ॥

परिः । घृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः । वृत्वी । रजसः । बुधं । आ । अशयत् ।

वृचस्य । यत् । प्रवृणे । दुः । गृभिश्चनः । निः । जघंष । हन्वोः । इंद्र । तन्यतुं ॥ ६ ॥

यो वृचोऽपो वृत्वी । उदकान्यावृत्य रजसो बुधमंतरिक्षस्योपरिप्रदेशमाशयत् ।
आश्रित्याशेत । तस्य वृचस्य प्रवृणे प्रकर्षेण वननीयेऽंतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गु-
भिश्चनो दुर्ग्रहव्यापनस्य । तस्य हि व्यापनं न केनापि यहीतुं शक्यते । स इमान्
लोकानावृणोदिति श्रुतेः । एवंभूतस्य वृचस्य हन्वोर्मुखपार्श्वयोर्हे इंद्र यद्यदा
तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंतं यद्वा शब्दकारिणं वज्रं । तृतीयार्थे द्वितीया । तन्यतुना
वज्रेण निजघंष । नितरां प्रजहर्ष । तदानीमीमेनं त्वामिंद्रं घृणा शत्रुजयल-
क्षणा दीप्तिः परिचरति । परितो व्याप्नोति । तदीयं शवो वलं च तित्विषे ।
प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । त्विष दीप्तिः । लिटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्परत्वान्निघाताभावः ।
वृत्वी । वृच् चरणे । स्नात्वाद्यश्च । पा० १. १. ४९ । इत्यादियहणात् क्ताप्रत्ययस्ये-
कारः । रजसः । रज रागे । रजान्यस्मिन् गंधवाद्य इति रजोऽंतरिक्षं । असुनि

ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगा-
 दनिघातः । सन्नवर्हिषः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । सीदंत्यस्मिन्निति सन्न ।
 औणादिकोऽधिकरणे मनिग्रत्ययः । निन्नादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्वः । भवतेः क्तिप् चेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभय-
 थेति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं । अभिष्टयः ।
 इष्टय एषणानि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनादभिरन्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमन्नादित्वात्पररूपत्वं । वृचहत्ये । हनस्त चेति
 हन्तेर्भावे क्यप् तकारान्तादेशश्च । प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
 अहुतप्तवः । हृ कौटिल्ये । अस्मान्निष्ठायां हु ह्रस्वच्छंदसि । पा० १. २. ३१ । इति
 हु आदेशः । प्ता भक्षण इत्यस्मादौणादिको दुप्रत्ययः । न हुतप्तवोऽहुतप्तवः ।
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघीरिव प्रवणे सस्रुतयः ।

इंद्रो यज्वजी धूपमाणो अंधसा भिनवलस्य परिधीरिव चितः ॥ ५ ॥

अभि । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । रघीःऽइव । प्रवणे । सस्रुः । जतयः ।
 इंद्रः । यत् । वज्जी । धूपमाणः । अंधसा । भिनत् । वलस्य । परिधीन्ऽइव । चितः ॥ ५ ॥

जतयो मरुतो मदे सोमपानेन हर्षे सत्यस्येन्द्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्य-
 मानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभूतवृष्टिमंतं वृत्रमभि । आभिमुख्येन सस्रुः । जग्मुः ।
 रघीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छन्ति । यत् यदांधसा
 सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन धूपमाणः प्रगल्भः सन्वज्जी वज्रवानिंद्रो वलस्य
 संवृणत एतत्संज्ञकमसुरं भिनत् । व्यदारयत् । अवधीदित्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः ।
 चितः परिधीनिव । देवानां हविलंपनिर्घर्षणायाग्नेः सकाशादभ्येकतो द्वितस्त्रित
 इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समाह्वानं । सोऽंगाराण्यभ्यपातयत् ।
 तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृती-
 यमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायतेति । तचोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य
 प्रतिरोधायासुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादका स्थापिताः । तान्यथा स

अभिनत् तवत् ॥ स्ववृष्टिं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युध्यतः । युध संप्र-
हारे । दैवादिकः । व्यत्ययेन शतृ । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं । रघीः । रघि गत्यर्थः । रंघिवंहोर्नलोपश्च । उ० १. २९. । इत्युप्रत्ययः ।
वोतो गुणवचनादिति डीष् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । डीष्स्वरः
शिष्यते । धृषमाणः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । श्रुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन श आत्मनेपदं
च । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । लङि
बहुलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यडभावः । विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
वलस्य । वल संवरणे । वलति संवृणोति सर्वमिति वलः । यचाद्यच् । क्ति-
यायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परिधीन् । परिधीयंत
इति परिधयः । उपसर्गे घोः किः । पा० ३. ३. ९२. । इति दधातेः कर्मणि क्तिप्र-
त्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

परं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत् ।

वृचस्य यत्प्रवणे दुर्गुभिश्चनो निजघंथ हन्वोऽरिद्र तन्यतुं ॥ ६ ॥

परि० ई० घृणा० चरति० तित्विषे० शवः० अपः० वृत्वी० रजसः० बुध० आ० अशयत्० ।

वृचस्य० यत्० प्रवणे० दुः० गुर्भिश्चनः० नि० जघंथ० हन्वोः० इन्द्र० तन्यतुं० ॥ ६ ॥

यो वृचोऽपो वृत्वी । उदकान्याकृत्य रजसो बुधमंतरिक्षस्योपरिप्रदेशमाशयत् ।
आश्रित्याशेत । तस्य वृचस्य प्रवणे प्रकर्षेण वननीयेऽंतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गु-
भिश्चनो दुर्ग्रहव्यापनस्य । तस्य हि व्यापनं न केनापि यहीतुं शक्यते । स इमान्
लोकानावृणोदिति श्रुतेः । एवंभूतस्य वृचस्य हन्वोर्मुखपार्श्वयोर्हं इन्द्र यद्यदा
तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंतं यद्वा शब्दकारिणं वज्रं । तृतीयार्थे द्वितीया । तन्यतुना
वज्रेण निजघंथ । नितरां प्रजहर्षे । तदानीमीमेनं त्वामिन्द्रं घृणा शबुजयल-
क्षणा दीप्तिः परिचरति । परितो व्याप्नोति । त्वदीयं शवो बलं च तित्विषे ।
प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । त्विप दीप्ती । लिटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्प्रत्ययान्निघाताभावः ।
वृत्वी । वृज् वरणे । स्नात्वाद्यश्च । पा० ७. १. ४९. । इत्यादियहणात् क्ताप्रत्ययस्ये-
कारः । रजसः । रज रागे । रजंयस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । असुनि

रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । पा० ६. ४. २६. १. । इति नलोपः । निह्वादाद्यु-
दात्तत्वं । अशयत् । शीडो व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ।
दुर्गुभिश्चनः । यह उपादानेऽन्धू व्याप्तावित्यनयोर्दुःशब्द उपपदे पृषोदरादित्वा-
दभिमतरूपस्वरसिद्धिः । निजघष । हन हिंसागत्योः । लिटि णलि क्रादिनि-
यमात्प्राप्तस्येष्ट उपदेशेऽन्तः । पा० १. २. ६२. । इति निषेधः । अभ्यासाच्चेत्यभ्या-
सादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवतीति
गतेर्निघातः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं । तनु विस्तारे । अस्मादहतन्यंजी-
त्यादिना यतुच् । यद्वा स्तन शब्द इत्यस्माद्बहुलवचनाद्यतुच्प्रत्यये सकारलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

हृदं न हि त्वा न्युपंत्यूर्मयो ब्रह्माणीद्र तव यानि वर्धना ।

तृष्ठा चित्ते युज्यं वावृधे शर्वस्ततश्च वज्रमभिभूत्योजसं ॥ ७ ॥

हृदं न हि त्वा निऽप्युपंति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र । तव । यानि । वर्धना ।

तृष्ठा । चित् । ते । युज्यं । वावृधे । शर्वः । ततश्च । वज्रं । अभिभूतिऽयोजसं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मंत्रजातानि तव वर्धना वर्धयितृणि
तानि त्वा त्वां न्युपंति हि । नितरां प्राप्नुवंत्येव । तत्र दृष्टान्तः । ऊर्मयो जल-
प्रवाहा हृदं न । यथा जलाशयं प्राप्नुवंति तद्वत् । तृष्ठा चित् स तृष्ठा देव एव
ते तव युज्यं योग्यं शवो बलं वावृधे । प्रावर्धयत् । अपि च । अभिभूत्योजसं
शत्रूणांसभिभवितृणांमोजसा बलेन युक्तं वज्रं ततश्च । तीक्ष्णीचकार ॥ न्युपंति ।
ऋषी गतौ । तौदादिकः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । हि
चेति निघातप्रतिषेधः । ऊर्मयः । ऋ गतौ । ऋच्छति गच्छंतीत्यूर्मयः । अर्त-
रूचेति मिप्रत्ययः । गुणे सत्यकारस्योकारादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । वर्धना । वृधु
वृद्धौ । वर्धत एभिरिति वर्धना । करणे ल्युट् । शेषं छंदसीति शेलोपः । ततश्च ।
तश्च त्वश्च तनूकरणे । लिटि णलि लिङ्स्वरिण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पादादि-
त्वान्निघाताभावः । अभिभूत्योजसं । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूति । करणे क्तिन् ।
तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभिभूत्योजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

जघन्वा उ हरिभिः संभृतक्रतविद्रं वृचं मनुषे गातुयन्पः ।

अयच्छथा वाहोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्ये हृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । ऊं इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो । इंद्र । वृचं । मनुषे ।

गातुऽयन् । अपः ।

अयच्छथाः । वाहोः । वज्रं । आयसं । आधारयः । दिवि । आ । सूर्ये । हृशे ॥ ८ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वेद्र मनुषे जनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृचं लोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वं जघन्वान् उ । हतवान् खलु । तदनंतरमपो वृक्ष्युदकानि प्रावर्तय इत्यध्याहारः । वाहोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयं वज्रमयच्छथाः । अयहीः । आकारः समुच्चयार्थः । सूर्ये च दिवि द्युलोके हृशे द्रष्टुं सुर्वेषामस्साकं दर्शनायाधारयः । स्थापयां चक्रुषे ॥ जघन्वान् । हंतेर्लिटः कसुः । विभाषा गमहनविदविशमितिडागमस्य विकल्पोक्तेरभावः । गातुयन् । गातुमिच्छति । छंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधः । क्यजंताच्छतय्यदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे क्यच एव स्वरः शिष्यते । वाहोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

बृहत्स्वश्चंद्रममवद्यदुक्थ्य अकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इंद्रमूतयः स्वनृषाचो मरुतोऽमदन्नु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचंद्रं । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यं । अकृण्वत । भियसा । रोहणं । दिवः ।

यत् । मानुषऽप्रधनाः । इंद्रं । ऊतयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अन्नु ॥ ९ ॥

बृहत् बृहत्ताम स्तोतारो यजमाना भियसा वृचभयेन यद्यदोक्थ्यमुक्थ्याहे स्तोत्रयोग्यमकृण्वत । अकुर्वन् । कीदृशं बृहत्ताम । स्वश्चंद्रं । स्वकीयेन चंद्रेणाद्वादकेन तेजसा युक्तं । अमवत् । अमति शबून् रुजत्यनेनेत्यमो चलं । तद्युक्तं । दिवः स्वर्गस्य रोहणं । आरोहणहेतुभूतं । एवंविधेन स्तोत्रेण वृचाङ्गीता इंद्रमस्तोषतेत्यर्थः । यद्यदा मानुषप्रधनाः । प्रकीर्णान्यस्मिन्वनानि भवन्तीति नैरुक्त-

व्युत्पत्त्या प्रधानमिति संयामनाम । मनुष्यहितसंयामा ऊतयः स्वर्गलोकस्य
रक्षितारो मरुतो नृपाचः प्राणरूपेण नृत्सेवमाना भूतेन्द्रमपि तेनैव रूपेणान्व-
मदन् । आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् । तदानीं स इन्द्रो वृचवधं प्रत्युद्युक्तो
बभूवेति शेषः ॥ स्वर्चंद्रं । स्वकीयं चंद्रं यस्य । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंच इति
सुट् । श्रुत्वेन शकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भियसा । भीशब्दस्य
तृतीयैकवचने छांदसोऽसुगागमः । तस्योदात्तत्वं च । नृपाचः । षच सम-
वाये । अयं सेवनार्थ इति यास्कः । वहश्चेत्यच चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वा-
दस्मादपि णिप्रत्ययः । अमदन् । मदी हर्षं णिचि मदी हर्षग्लेपनयोरिति
घटादिषु पाठान्मिच्छे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङि छंदस्युभयथेति शप
आर्द्धधातुकत्वात् शेरनिटीति णिलोपः ॥

दशमीमृचमाह ॥

द्यौश्चिद्स्यामर्वा अहेः स्वनादयोयवीन्नियसा वज्रं इंद्र ते ।

वृचस्य यद्वद्वधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिन्नच्छिरः ॥ १० ॥

द्यौः। चित्। अस्य। अमऽवान्। अहेः। स्वनात्। अयोयवीत्। भियसा। वज्रः। इंद्र। ते।

वृचस्य। यत्। वद्वधानस्य। रोदसी इति। मदे। सुतस्य। शवसा। अभिनत्। शिरः ॥ १० ॥

अमवान्वलवान्द्यौश्चित् द्युलोकोऽप्यस्याहेर्वृचस्य स्वनाच्छब्दाद्वियसा भये-
नायोयवीत् । अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत् । अर्कपतेत्यर्थः । हे इंद्र ते तव सुतस्या-
भिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षं जाते सति त्वदीयो वज्रो
रोदसी द्यावापृथिव्यौ वद्वधानस्य वाधनशीलस्य वृचस्य शिरो यद्यदा शवसा
वलेनाभिनत् । अच्छिनत् । तदानीं द्युलोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति
शेषः ॥ अयोयवीत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्माद्यङ्गुतांलङि यङो वेत्य-
पृक्तप्रत्ययस्येडागमः । अडागम उदात्तः । वद्वधानस्य । वाधु विलोडने । ताच्छी-
लेके चानशि बहुलं छंदसीति शपः ध्रुः । हलादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वं
च छांदसत्वात् । चित् इत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यदिचिद् पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनंत कृष्टयः ।

अवाहते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शर्वसा वर्हणा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इद् । पृथिवी । दशऽभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनंत । कृष्टयः ।

अवा । अह । ते । मघऽवन् । विऽश्रुतं । सहः । द्यां । अनु । शर्वसा । वर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिनु यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् । यदि वा कृष्टयः सर्वे
मनुष्या विश्वा सर्वाण्यहानि ततनंत । विस्तारयेयुः । हे मघवन् । धनवर्चिद् ।
अवाह । अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु ते त्वदीयं सहो वृत्रवधादिकारणं
बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । शर्वसा त्वदीयेन बलेन कृता वर्हणा वृत्रादेर्व-
धरूपा क्रिया द्यामनुभुवत् । अनुभवति । यथा द्यौर्महती तथा तत्कृतं वृत्रा-
देर्हिसनमपि महदिति भावः ॥ ततनंत । तनु विस्तारे । स्वरितेत्वादात्मनेपदं ।
लिङ्गर्थे लङ्गुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । छांदसो द्विभावः । यद्वा बहुलं छंद-
सीत्युप्रत्ययस्य द्यौ सति पुनरपि व्यत्ययेन शप् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च
लसावधातुक्स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङभावः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्रुतं । श्रु श्रवणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । वर्हणा । वर्ह वल्ह परिभाषणहिंसादानेषु । अस्मादीणादिकः
रूपप्रत्ययः । ववयोरभेद इति वकारस्य वत्वं । प्रत्ययस्वरः । निवर्हयतीति वध-
कर्मसु पठितं च । भुवत् । भू सत्तायां । लेट्छाडागमः । इत्श्च लोप इतीकारलोपः ।
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेध उवङादेशः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः ।

चक्षुषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेषा दिवं ॥ १२ ॥

त्वं । अस्य । पारे । रजसः । विऽव्योमनः । स्वभूतिऽओजाः । अवसे । धृषत्ऽमनः ।

चक्षुषे । भूमिं । प्रतिऽमानं । ओजसः । अपः । स्वऽरिति । स्वः । परिऽभूः । एषि ।

• आ । दिवं ॥ १२ ॥

हे भूधन्मनः शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेन्द्र । अस्यास्माभिः परिह्रियमानस्य व्यो-
मनो व्याप्तस्यांतरिक्षस्य रजसो लोकस्य पार उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभू-
त्योजाः स्वभूतबलस्त्वमवसेऽस्मद्रक्षणार्थं भूमिं भूलोकं चकृषे । कृतवानसि ।
किंच । ओजसो बलवतां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः । तथा स्वः सुष्ठुर-
णीयं गंतव्यं । आप इत्यंतरिक्षनाम । अपोऽंतरिक्षलोकं । आ दिवं द्युलोकं च
परिभूः परियहीता । परिपूर्वो भवतिः परियहणार्थः । एषि । प्राप्नोषि ॥ अस्य ।
ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्योमनः । अवतिर्गत्यर्थः । अव रक्षणगतिफांती-
त्यभिधानात् । विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यद्वा वृष्टिप्रदानेन विशेषेण
प्राणिनोऽवति रक्षतीति व्योम । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । ज्वरत्वे-
त्यादिनोपधाया वकारस्य चोद् । गुणः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
यद्वा भावे मनिन् । विविधमोम रक्षणं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । स्वः ।
सुपूर्वादन्तर्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । अथ्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२ । इति
सुपो लुक् । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितत्वं ॥

भूनाम्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निविज्ञानीयात्सूक्तात्पुरा त्वं भुवः प्रतिमानमि-
त्येषा शंसनीया । तथैवासूचयत् । शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वं भुवः प्रतिमानं
पृथिव्याः । आ० ९. ५. । इति ॥ तामेतां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहत्तः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रां अंतरिक्षं महित्वा सत्यमद्वा नक्तिन्यस्त्वान् ॥ १३ ॥

त्वं । भुवः । प्रतिमानं । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहत्तः । पतिः । भूः ।

विश्वं । आ । अप्राः । अंतरिक्षं । महिऽत्वा । सत्यं । अद्वा । नक्तिः । अन्यः ।

त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं पृथिव्याः प्रथिताया विस्तीर्णीया भूमेः प्रतिमानं भुवः । प्रतिनि-
धिर्भवसि । यथा भूलोको महानचिन्त्यशक्तिः । एवं त्वमपीत्यर्थः । तथा ऋष्व-
वीरस्य । वीरयन्ति विक्त्रांता भवंतीति वीरा देवाः । ऋष्वा दर्शनीया वीरा
यस्य स तथोक्तः । तस्य बृहतो बृहितस्य प्रवृद्धस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः ।
पालयितासि । तथांतरिक्षमंतरिक्षांतं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं

सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः । निश्चयेन आ समन्तादपूरयः । अतस्त्वा-
वान् तत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्नकिरस्ति । नास्तीति । यदेतत्तदद्वा सत्यमेव ॥ भुवः ।
भवतेर्लेटि सिष्यङागमः । उवङादेशः । पृथिव्या । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति
विभक्तिरुदात्ता । वृहतः । वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूः ।
छांदसे वर्तमाने लुङि बहुलं छंदस्माङ्योगेऽपीत्यङभावः । अप्राः । प्रा पूरणे ।
आदादिकः । लङ्यङागमः । महित्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः ।
त्वावान् । वतुष्प्रकरणे युष्मदस्मद्भां छांदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति सादृश्यार्थं
वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । प्रत्ययस्य
पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिंधवो रजसो अंतमानुषुः ।

नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यचकृषे विश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिंधवः । रजसः । अंत । आनुषुः ।

न । उत । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् । चकृषे । विश्वं ।

आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्य व्यचो व्यापनं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ नान्वानशाते । प्राप्सुम-
समर्थं बभूवतुः । तथा रजसोऽंतरिक्षलोकस्योपरि सिंधवः स्थंदनशीला आपो
यस्येन्द्रस्य तेजसोऽंतमवसानं नानुषुः । न प्रापुः । उत अपि च सोमपानेन
मदे हर्षं सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादिं युध्यतो युध्यमानस्यास्येन्द्रस्य बल-
स्यांतं वृत्रादयो न प्रापुः । अतो हे इन्द्र एकस्त्वमन्यत्स्वव्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं
भूतजातमानुषक् अनुषक्तं चकृषे । सकलमपि भूतजातं त्वदधीनमभूदिति
भावः ॥ द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो
निपातितः । पृथिवीशब्दः पितृरादिभ्यश्चेति ङीयंतोऽतोदात्तः । देवताङ्घ्रिं चेत्यु-
भयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीरुद्रूपमंथिष्विति पर्युदासान्नोत्तरपदेऽनुदात्ता-
दाविति निषेधाभावः । अचः । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात् ङित्वाभावे
संप्रसारणाभावः । आनुषुः । अतोतेर्ब्यत्ययेन परस्मैपदं । अत आदेरित्यभ्या-

सस्यात्वं । अन्नोत्तिष्ठेति नुडागमः । आनुयक् । अनुपूर्वात् षंज संग इत्यस्मात्
क्विपनिदितामिति नलीपः । अनोरकारस्य दीर्घश्चादसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आर्चन्वचं मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्नु त्वा ।

वृचस्य यद्भृष्टिमता वधेन नि त्वमिदं प्रत्यानं जघंथ ॥ १५ ॥

आर्चन् । अर्च । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ।

वृचस्य । यत् । भृष्टिमतो । वधेन । नि । त्वं । इदं । प्रति । आनं । जघंथ ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वां मरुतोऽवास्मिन्संयाम आर्चन् । प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्यनेन
वचनेनापूजयन् । सस्मिन्नास्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजौ संयामे विश्वे देवासस्ते
सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतस्त्वा त्वामन्वमदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । यद्वा
त्वदीयमदानंतरं तेऽपि मदं प्राप्ताः । हे इन्द्र त्वं यद्यदा भृष्टिमता । भ्रंशयति
शबून्निति भृष्टिरथिः । तद्वता वधेन हननसाधनेन वजेण । अग्निमत्वं च वज्रस्य
ब्राह्मणे समाम्नातं । वज्रो वा एष यद्यूपः सोऽष्टाग्निः कर्तव्योऽष्टाग्निर्वै वज्र
इति । तेन वजेण वृचस्यानं प्रति । आननं मुखं प्रति । यद्वा आसहेतुं ग्राहं
प्रति निजघंथ । नितरां ग्राहार्थीः ॥ आर्चन् । अर्च पूजायां । भौवादिकः ।
आडागम उदाहृतः । सस्मिन् । तदोः सः सौ । पा० ७. २. १०६. इति विधीयमानं
सत्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यं । यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः ।
देवासः । आज्ञसेरमुक् । आनं । आननं । वर्णलोपश्चादसः । यद्वा अन्न प्राणने ।
अन्यतेऽनेनेत्यानं ग्राहं । करणे घञ् । कर्पात्तत् इत्यंतीदाहृतं । जघंथ । हन
हिंसागत्योः । यत्पुपदेशेऽत इतीदृप्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हका-
रस्य घत्वं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदाहृतं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्दशो वर्गः ॥

न्यू प्वित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं । दशम्येकादश्यौ चिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः ।
सथ्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । न्यू ष्वेकादशांत्ये चिष्टुभाविनि ॥
अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त एतत्सूक्तं । तथा चामूत्रयदाचार्यः ।
न्यू पु वाचमस्तु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

न्यू३षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सद्ने विवस्वतः ।

नू चिच्छि रत्नं ससतामिवाविदन् दुष्टुतिर्द्विविणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि। ऊं इति। सु। वाचं। प्रं। महे। भरामहे। गिरः। इन्द्राय। सद्ने। विवस्वतः।

नु। चित्। हि। रत्नं। ससतां ऽइव। अविदत्। न। दुः ऽस्तुतिः। द्विविणः ऽदेषु।

शस्यते ॥ १ ॥

महे महत इन्द्राय सु वाचं शोभनां स्तुतिं निप्रभरामहे । नितरां प्रयुज्महे ।
ऊ इति पादपूरणः । यतो विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सद्ने यज्ञगृह
इन्द्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्ते । हि यस्मात् इन्द्रो नू चित् क्षिप्रमेव रत्नं रम-
णीयमसुराणां धनमविदत् । विदति । तत्र दृष्टांतः । ससतामिव । यथा स्वपतां
पुरुषाणां धनं चोरः क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति
भावः । द्विविणोदेषु धनस्य दानृषु पुरुषेषु दुष्टुतिरसमीचीना स्तुतिर्न शस्यते ।
नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्रभरामहे इति पूर्वेण संबंधः ॥ नू पु इत्यस्योदात्त-
स्वरितयोरेण इति स्वरितत्वं । तचोदात्तपरत्वात्संहितायां कथ्यते । इकः सुजीति
दीर्घत्वं । सुज इति पत्वं । महे । मह पूजायामित्यस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । सा-
वेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा महच्छन्दस्याच्छन्दलोपश्छांदसः । नू चित् ।
अचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । ससतामिव । पस स्वप्ने । अस्माच्छ्रृंतादंतोदात्तात्प-
रस्या विभक्तेः शतुरनुम इत्युदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
चेति समासः । अविदत् । विदृ लामि । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने
लुङि पुषादिद्युतादीति त्रैलोक्यदेशः । अडागम उदात्तः । हि चेति निघातप्र-
तिषेधः । द्विविणोदेषु । द्विविणानि धनानि ददातीति द्विविणोदाः । दु गतावि-
त्यस्मात् दुदक्षिभ्यामिनन्त्रितीनन्प्रत्ययांतो द्विविणश्चन्दः । तस्मिन्कर्मण्युपपद
आतोऽनुपसर्गे क इति कः । पूर्वपदस्य सुगागमश्छांदसः । कुदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । शस्यते । शंसु स्तुतौ । यक्यनिदितामिति नलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरंसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।

शिद्धानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

भिलाषं मोनयीः । परिहीनं मा कायीः । पूरयेत्यर्थः ॥ शचीवः । मनुवसो
रुरिति रूपं । पाक्षिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । इतरेष्वामिकं सर्वानुदात्तत्वं । न चा-
मंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वं । नामंचिते समानाधिकरण इति
निषेधात् । चेकिते । कित ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताद्वर्तमाने लिट्यमंचे । पा०
३. १. ३५. । इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे संति लिट आर्द्धधातुकत्वादतोलोपय-
लोपौ । संगृभ्य आभरेत्युभयत्र द्वयहोर्भेदं दसीति भवं । त्वायतः । त्वामात्मन
इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
छांदसमात्वं । क्यजन्ताल्लटः शतृ । तस्यादुपदेशल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यैका-
देशस्वरेणोदात्तत्वं । एकादेशस्वरोऽंतरंगः सिद्धो भवतीति वक्तव्यं । पा० ६. २. ६. १. ।
इति वचनात्तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । कामं । कमु
कांतावित्यस्माद्भावे घञ् । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं ।
जनयीः । जन परिहाणे । चुरादिः । लुङि णिश्चिदुभयः । पा० ३. १. ४६. । इति
त्रैश्रङ्गादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा० ३. १. ५१. । प्रतिषेधः । ह्यंत
क्षणेति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

एभिर्दुभिः सुमना एभिरिंदुभिर्निरुंधानो अमंति गोभिर्ऋग्भिना ।
इद्रेण दस्युं द्रयंत इंदुभिर्युतवेषसः समिपा रभेमहि ॥ ४ ॥
एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इंदुऽभिः । निऽरुंधानः । अमंति । गोभिः । ऋग्भिना ।
इद्रेण । दस्युं । द्रयंतः । इंदुऽभिः । युतऽवेषसः । सं । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इंद्र । एभिरस्माभिर्देवैर्दुभिर्दीपैश्चरुपुरोडाशादिभिः । एभिरिंदुभिः पुरोवर्ति-
भिस्तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वमस्माकममंति दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिर-
ऋग्भिनाथयुक्तेन धनेन च निरुंधानो निवर्तयन्सुमनाः शोभनमना भव । वयमिंदु-
भिरस्माभिर्देवैः सोमैः प्रीतेनद्रेण दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं द्रयंतो हिंसंतोऽत एव
युतवेषसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वेपंद्रदत्तेनानेन संरभेमहि । संरब्धा भवेम । संगच्छे-
महीत्यर्थः ॥ सुमनाः । शोभनं मनो यस्य । सोमं नसी अलोमोपसी इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं । निरुंधानः । रुधिर् आवरणे । स्वरितेह्वादात्मनेपदं । असोरस्त्रोप
इत्यकारलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमंति । मंतव्यमि-

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इंद्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः ।
 शिक्षाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्षणः । सखा । सखिऽभ्यः । तं । इदं ।
 गृणीमसि ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि । तथा गोः पश्वदेर्दुरो दातासि । तथा यवस्य
 यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनो निवासहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः
 सर्वेषां पालयिता । शिक्षानरः । शिक्षतिर्दानकर्मा । शिक्षाया दानस्य नेतासि ।
 प्रदिवः पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन्स तथोक्तः । अकामकर्षणः ।
 कामान्कर्षयति नाशयतीति कामकर्षणः । न कामकर्षणोऽकामकर्षणः । अव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविर्दत्तवतां यजमानानां कामानभिमत्फलप्रदानेन
 पूरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यंतं प्रियः ।
 एवंभूतो य इंद्रस्तं प्रतीदं स्तोत्रलक्षणं वचो गृणीमसि । ब्रूमहे ॥ दुरः । दुदाज्
 दाने । मंदिवाशिमथिचितिचंक्यकिभ्य उरच् । उ० १. ३६. इति विधीयमान
 उरच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एवाकारलोपः । शिक्षानरः ।
 शिक्ष विद्योपादाने । गुरोश्च हलः । पा० ३. ३. १०३. इत्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप् ।
 षष्ठीसमासः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ शब्दे । क्रियादिकः । प्वा-
 दीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदंतो मसिरिति मसेरिकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

शचीव इंद्र पुरुकृष्टुमत्तम तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीऽवः । इंद्र । पुरुऽकृत् । द्युमत्ऽतम । तव । इत् । इदं । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । संऽगृभ्या अभिऽभूते । आ भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । काम । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । शचीति प्रज्ञानाम । हे इंद्र शचीवः प्रज्ञावन् पुरुकृत् प्रभूतस्य
 वृत्रवधादेः कर्तः । द्युमत्तम । अतिशयेन दीप्तिमन् । अभितः सर्वत्र वर्तमानं
 वसु धनं यदस्ति तदिदं तवेत् । तवैव स्वभूतमिति चेकिते । भृशमस्माभिर्ज्ञायते ।
 अतः कारणाच्चनं संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वाभिभूते शत्रूणामभिभवितः । आभर ।
 असभ्यमाहर । देहीत्यर्थः । त्वायतस्वामात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः कामम-

भिलाषं मोनयीः । परिहीनं माः काषीः । पूरयेत्यर्थः ॥ शचीवः । मतुवसो
 हरिति ह्रस्वं । षाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । इतरेष्वष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । त्वा-
 मंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वं । नामंचिते समानाधिकरण इति
 निषेधात् । चेकिते । कित ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताद्वर्तमाने लिट्यमंचे । पा०
 ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे संति लिट आर्द्धधातुकत्वादतोलोपय-
 लोपौ । संगृभ्य आभरेत्युभयत्र ह्यहोर्भञ्जंदसीति भवं । त्वायतः । त्वामात्मन
 इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
 छांदसमात्वं । क्यजन्ताल्लटः शतृ । तस्यादुपदेशल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यैका-
 देशस्वरेणोदात्तत्वं । एकादेशस्वरोऽन्तरंगः सिद्धो भवतीति वक्तव्यं । पा० ६. २. ६. १. ।
 इति वचनात्तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । कामं । कमु
 कांतावित्यस्मान्नावे घञ् । कर्पात्वं इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं ।
 ऊनयीः । ऊन परिहाणे । चुरादिः । लुङि णिश्चिद्रुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति
 च्चुश्चङादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा० ३. १. ५१. । प्रतिषेधः । ह्यंत
 षणेति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिंदुभिर्निरुंधानो अमंति गोभिर्ऋग्भिना ।
 इंद्रेण दस्युं द्रयंत इंदुर्भिर्युतवेषसः समिपा रभेमहि ॥ ४ ॥
 एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इंदुऽभिः । निऽरुंधानः । अमंति । गोभिः । ऋग्भिना ।
 इंद्रेण । दस्युं । द्रयंतः । इंदुऽभिः । युतऽवेषसः । सं । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इंद्र । एभिरस्माभिर्देवैर्द्युभिर्दीर्घैश्चरुपुरोडाशादिभिः । एभिरिंदुभिः पुरोवर्ति-
 भिस्तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वमस्माकममतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिर्-
 ऋग्भिनाश्चयुक्तेन धनेन च निरुंधानो निवर्तयन्सुमनाः शोभनमना भव । वयमिंदु-
 भिरस्माभिर्देवैः सोमैः प्रीतेनेंद्रेण दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं द्रयंतो हिंसंतोऽत एव
 युतवेषसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वेपंद्रदत्तेनात्मेन संरभेमहि । संरब्धा भवेम । संगच्छे-
 महीत्यर्थः ॥ सुमनाः । शोभनं मनो यस्य । सोमं नसी अलोमोषसी इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं । निरुंधानः । रुधिर आवरणे । स्वरितेत्वादात्मनेपदं । असौरलोप
 इत्यकारलोपः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमतिं । मंतव्यमि-

त्यैश्वर्ये । न मतिरमतिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्र-
तिषेधः । अश्विना । अश्वीऽस्यास्तीत्यश्वि धनं । मत्वधीय इनिः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिंद्र राया समिषा रभेमहि सं वाजैभिः पुरुषैर्द्विरभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरश्रुषमया गोअययाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सं इंद्र राया । सं इषा । रभेमहि । सं वाजैभिः । पुरुषैर्द्वैः । अभिद्युभिः ।

सं देव्या । प्रमत्या । वीरश्रुषमया । गोअयया । अश्वैऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इंद्र राया धनेन वयं संरभेमहि । संगच्छेमहि । तथेपात्रेण संरभेमहि ।
तथा वाजैर्भिर्वलैः संरभेमहि । कीदृशैर्वाजैः । पुरुषैर्द्वैः । पुरुषाणां वहूनामाह्वा-
दकैः । अभिद्युभिः । अभितो दीपमानैः । किंच देव्या द्योतमानया प्रमत्या
त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या संरभेमहि । कीदृश्या । वीरश्रुषमया । वीरं विशेषेण शत्रूणां
क्षेपणसमर्थं श्रुषं बलं यस्याः सा तथोक्ता । गोअयया । स्तोतृभ्यो दानार्थमये
प्रमुखत एव गावो यस्याः सा । अश्ववत्या । अश्वैरुपेतया ॥ राया । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पुरुषैर्द्वैः । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंच इति सुट् । श्रुत्वेन
शकारः । समासस्वरः । अभिद्युभिः । अभिगता द्यौर्दीप्तिर्येषां । अत्र दिवशब्दो
दीप्तिं लक्षयति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देव्या । उदात्तयण इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । प्रमत्या । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उत्तरयोर्वहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सर्वत्र विभाषा गोः । पा० ६. १. १२२. इति गोअययेत्यत्र
प्रकृतिभावः । अश्ववत्या । मंचे सोमाश्वेन्द्रियेति मनुषि दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

ते त्वा मदां अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमांसो वृत्रहर्त्येषु सत्पते ।

यत्कारवे दशं वृत्रार्ण्यं प्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमांसः । वृत्रहर्त्येषु । सत्पते ।
यत् । कारवे । दशं । वृत्रार्ण्यं । अर्पति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्यतेः सतां पालयितरिंद्र वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते पूर्वोक्ता मदा मादका मरुतस्त्वा त्वाममदन् । अमदयन् । हर्षं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृष्ण्या वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव संबंधीनि चरुपुरोडाशदीनि हवींषि त्वाममदन् । ते सोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन् । यत् यदा कारवे स्तुतिकर्त्तव्यं वर्हिष्मते यज्ञवते यजमानाय दंश सहस्राण्यपरिमितानि वृत्राण्या-
वरकाण्युपद्रवजातान्यप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वं निवर्हयः । अवधीः । तदानी-
मितिः पूर्वेण संबंधः ॥ वृष्ण्या । शेच्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । वर्हयः ।
वर्हयतिर्हिंसाकर्मा । लङि बहुलं छंदस्यमाद्भ्योगेऽपीत्यडभावः । शपः पित्रा-
दनुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनघातः ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

युधा युधमुप घेदेपि धृष्ण्या पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।

नम्या यदिंद्र सख्या परावति निवर्हयो नमुचिं नाम मायिनं ॥ ७ ॥

युधा । युधं । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुऽया । पुरा । पुरं । सं । इदं । हंसि । ओजसा ।

नम्या । यत् । इंद्र । सख्या । पराऽवति । निऽवर्हयः । नमुचिं । नाम । मायिनं ॥ ७ ॥

हे इंद्र धृष्ण्या शत्रूणां धर्षकस्त्वं युधा युद्धेन संवद्धं युधं युद्धमुप घेदेपि ।
उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्धशीलो भवसीत्यर्थः । घेति पादपूरणः । शत्रूणामसु-
राणां पुरा पुरेण नगरेण सहेदं पुरोवति पुरं शत्रुनगरमोजसा बलेन संहंसि ।
सम्यग्विनाशयसि । शत्रूणां पुराण्यभैत्सीरित्यर्थः । हे इंद्र त्वं नम्या शत्रुषु नम-
नशीलेन सख्या सहायभूतेन वज्रेण परावति दूरदेशे नमुचिं नामानया
संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविनमसुरं यद्वस्मान्निवर्हयः । नितरामहिंसीः ।
अतस्त्वमेवं स्तूयस इत्यर्थः ॥ युधा । युध संप्रहारे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
सावेकाच्च इति विभक्तिरुदात्तत्वं । एषि । इण् गतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
धृष्ण्या । जिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः कुरिति कुप्रत्ययः । कित्वाहु-
णाभावः । सुपां सुलुगिति सौर्याजादेशः । चित् इत्यतोदात्तत्वं । पुरा । पू पाल-
नपूरणयोः । पूरयति राज्ञामभिमतानीति । क्तिप् चेति क्तिप् । उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वं ।
सावेकाच्च इति विभक्तिरुदात्ता । हंसि । हंतेर्लटि सिष्यदादित्वाच्छपो लुकि
नश्चापदांतस्य ऋलीत्यनुस्वारः । नम्या । णम प्रहृत्वे । औणादिक इन्प्रत्ययः ।

सुपां सुलुगिति तृतीयाया आदेशः । टिलोपः । सख्या । शेषो घ्यसखि । पा० १. ४. ७. । इति घिसंज्ञाप्रतिषेधान्नाभावाभावे यणादेशः । नमुचिं । इंद्रेण सह युद्धं न मुंचतीति नमुचिः । औणादिकः किप्रत्ययः । नभ्राएनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । नञ् न गतिर्न च कारकमिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मायिनं । मायाशब्दस्य व्रीक्षादिषु पाठात् मत्वर्थीय इति ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं करंजमुत पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्यं वर्तनी ।

त्वं शता वंगृदस्याभिन्नपुरोऽनानुदः परिपूता ऋजिश्चना ॥ ६ ॥

त्वं । करंजं । उत । पर्णयं । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिऽग्वस्यं । वर्तनी ।

त्वं । शता । वंगृदस्य । अभिन्नत् । पुरः । अननुऽदः । परिऽमूताः । ऋजिश्चना ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं करंजमेतत्संज्ञकमसुरं । उत अपि च पर्णयमेतन्नामानमसुरं चातिथिग्वस्यैतत्संज्ञस्य राज्ञः प्रयोजनाय तेजिष्ठयातिथयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या श्रुचप्रेरणकुशलया शक्त्वावधीः । हतवानसि । तथानानुदः । अनु पश्चाद्व्यति खंडयतीत्यनुदोऽनुचरः । तादृशोऽनुचररहित एक एव त्वमृजिश्चनैतत्संज्ञकेन राज्ञा परिपूताः परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि शतसंख्याका वंगृदस्यैतत्संज्ञकस्यासुरस्य पुरः पुराणि नगराण्यभिन्नत् । विभिदिपे ॥ वधीः । हंतैर्लुङि सिपि लुङि चेति वधादेशः । तस्यादंतत्वादृष्टभावः । पा० ७. ३. ३५. । अत एवानेकाच्चादिप्रतिषेधाभावः । पा० ७. २. १०. । इट ईटीति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजसश्चादस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । तस्मादातिशयनिक इष्टनि विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । वर्तनी । वृत्यते प्रेर्यतेऽनयेति वर्तनी । करणे ल्युट् । टित्वात् । पा० ४. १. १५. । डीप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । अभिन्नत् । भिदिर् विदारणे । लङि सिपि रूपादित्वात् श्मम् । इतश्चेतीकारलोपः । हल्ङाभ्य इति सकारलोपः । अनानुदः । दो अवखंडने । आदेच इत्यात्वं । आतथोपसर्ग इति कप्रत्ययः । नास्त्यनुदोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां दीर्घञ्छादसः । परिपूताः । घू प्रेरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विदेशबन्धुना सुथ्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रां नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वं । एतान् । जनऽराज्ञः । द्विः । दश । अवन्धुना । सुऽथ्रवसा । उपऽजग्मुषः ।

षष्टिं । सहस्रां । नवतिं । नव । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुऽपदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हे इंद्र श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विदेश विंशतिसंख्याकानबन्धुना सहायर-
हितेन सुथ्रवसैतत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थमुपजग्मुष उपगतवत एतानेवविधान्
जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् । षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते ।
षष्टिं सहस्रां । सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां नवतिं । तान्नाञ्ज
ईहक्संख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबन्धिना दुष्पदा दुष्प्रपदनेन । शत्रुभिः प्राप्नु-
मशक्येनेत्यर्थः । ईदृशेन चक्रेण न्यवृणक् । न्यवर्जयः । त्वां स्तुतवतः सुथ्रवसो
जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रून्जैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः । समासांतविधेरनि-
त्यत्वाट्छप्रत्ययाभावः । पा० ५. ४. ९१ । राजन्शब्दो राज्ञ दीप्तावित्यस्मात्कनिन्प्र-
त्ययांत आद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अवन्धुना ।
नञ्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुथ्रवसा । शोभनं श्रवोऽवं यस्य । आद्यु-
दात्तं अच्यदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उपजग्मुषः । गमेर्लिटः कसुः । शसि भसं-
ज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गमहनेत्यादिनोपधा-
लोपः । शसिवसिघसीनां चेति पत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन कसोरेव स्वरः
शिष्यते । रथ्या । रथस्येदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४. ३. १२१ । इति यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । दुष्पदा । पद गती ।
ईषदुःसुष्विति खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पूर्ववद्विभक्तेराकारः ।
अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः । लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्याभ्य इति
सिपो लोपः । चोः कुरिति कुत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वमाविष्य सुथ्रवसं तवोतिभिस्तव चार्मभिरिन्द्र तूर्वयाणं ।

त्वमस्मै कुत्समतिषिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः ॥ १० ॥

त्वं अविथि सुश्रवसं तव ऊतिभिः तव चामभिः इन्द्र तूर्वयाणं ।
त्वं अस्मै कुत्स अतिथिः श्वं आयुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं तवोतिभिस्त्वदीयैः पालनैः सुश्रवसं पूर्वोक्तं राजानमाविथ ।
ररक्षिथ । तथा तूर्वयाणमेतन्नामानं राजानं तव चामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैः पाल-
कैर्वलैराविथेति शेषः । किंच त्वं महे महते यूने तरुणायास्मै सुश्रवसे कुत्सा-
दीस्त्रीन्नाज्ञोऽरंधनायः । वशमनयः । रथतिर्वशगमन इति यास्कः ॥ चामभिः ।
चैद् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतो मनिन्निति मनिन् । निन्नादाद्युदात्तत्वं ।
अरंधनायः । रंधनं वशीकरणं करोति रंधनयति । तत्करोतीति णिच् । इष्टवणौ
प्रातिपदिकस्येतीष्टवज्ञावाट्टिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्चांसः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

य उहचौद्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा अस्माम् ।

त्वां स्तोपाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ११ ॥

ये उन्ऽऽचिचि इन्द्र देवऽगोपाः । सखायः । ते शिवऽतमाः । अस्माम् ।

त्वां स्तोपाम त्वया सुवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरं दधानाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ये वयमुहच्युदकं यज्ञसमाप्तौ वर्तमाना देवगोपा देवैः पालितास्ते
तव सखायः सखिवदत्यंतं प्रिया अत एव शिवतमा अस्माम् । अतिशयेन
कल्याणा अभूम् । ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोपाम । स्त्वाम् ।
अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवतः संतो द्राघीयोऽतिशयेन दीर्घ-
मायुजीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधाना धारयंतो भूयास्म ॥ देव-
गोपाः । देवा गोपा येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्माम् । अस्
भुवि । लुङर्थे लोट्याहुत्तमस्य पिञ्चेति पिबज्ञावात्पिञ्च ङिन्नेति ङिञ्चाभावे
असोरञ्जोप इत्यकारलोपाभावः । पिञ्चादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
स्तोपाम् । स्तौतेर्लोठि सिबहुलं लेटीति बहुलमहणात् लोट्यपि सिप् । तस्य
पिञ्चाहुणः । सुवीराः । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । द्राघीयः । दीर्घश्चा-
दीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघादेशः । निन्नादाद्युदात्तत्वं । प्रतरं । प्रशब्दात्त-

रप्मु च छंदसि । पा० ५. ४. १२. । इत्यद्रव्यप्रकर्षेऽमुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वेरणां-
दात्तत्वं । दधानाः । दधातेः शानच्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षोडशो वर्गः ॥

मा न इत्येकादशचै चतुर्थे सूक्तं । षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः
सप्त जगत्यः । सव्य ऋषिः । इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । मा नोऽत्या त्रिष्टुप्
षष्ठ्यष्टमी नवमी चेति ॥ अतिराचे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त इदं सूक्तं ।
तथा च सूचितं । मा नो अस्मिन्मघवन्निद्रं पिव तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या
। आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसि नहि ते अंतः शर्वसः परीणशे ।
अक्रंदयो नद्योऽरोरुवद्वना कथा न क्षोणीभियसा समारत ॥ १ ॥
मा नः । अस्मिन् । मघवन् । पृत् । सु । अंहसि । नहि । ते । अंतः । शर्वसः । परि । नशे ।
अक्रंदयः । नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा । न । क्षोणीः । भियसा । सं । आरत ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र । अस्मिन्परिदृश्यमानेऽहसि पापे पृत्सु पृत्नासु पाप-
फलभूतेषु संयामेषु च नोऽस्मान्मा प्रक्षेप्सीरिति शेषः । यस्मात्ते तव शर्वसो
बलस्यांतोऽवसानं परीणशे परितो व्याप्तुं नहि शक्यते । सर्वोऽपि जनस्त्वदीयं
बलमतिक्रामितुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात्तुमंतरिक्षे वर्तमानो रोरुवत् । अत्यर्थे
शब्दं कुर्वन् नद्यो नदीर्वना तत्संबन्धीन्युदकानि चाक्रंदयः । शब्दयसि । क्षोणीः
क्षोण्यः । क्षोणीति पृथिवीनाम । तदुपलक्षितास्त्रयो लोका भियसा तद्भयेन
कथा कथं न समारत । न संगच्छते । त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका
विभ्यतीति भावः ॥ पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्सूनामुपसंख्यानमिति पृत्नाशब्दस्य
पृक्षावः । परीणशे । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । कृत्यार्थं तवैकेनिति केनप्रत्ययः । निह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । नद्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा ।
रोरुवत् । रु शब्दे । यद्गुंताल्लटः शतृ । अदादिबच्चति वचनाच्छपो लुक् । शतु-
र्ङित्वाद्गुणाभाव उच्यतेऽर्थः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमप्रतिषेधः । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तत्वं । कथा । या हेतो च छंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने धाप्र-
त्ययः । तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कदिशः । आरत । ऋ गती । समो

गम्यच्छीत्यात्मनेपदं । छांदसे वर्तमाने लङ्गादादित्वाच्छपो लुक् । ऋस्यादादेशः ।
आडागमो वृद्धिश्च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अर्चा शक्राय शक्तिने शचीवते शृण्वंतमिंद्रं महयन्नभि पुहि ।

यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो नृजते ॥ २ ॥

अर्चं । शक्राय । शक्तिने । शचीऽवते । शृण्वंतं । इंद्रं । महयन् । अभि । स्तुहि ।

यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषत्वा । वृषभः ।

निऽञ्जते ॥ २ ॥

हे अश्वर्यो शक्तिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्रायेंद्रायार्चा । एवंवि-
धमिंद्रं पूजय । किंच स्तुतिः शृण्वंतं समीचीनेयं स्तुतिरिति जानंतं तमिंद्रं
महयन्पूजयन्नभिपुहि । आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । य इंद्रो धृष्णुना शक्रूणां
धर्षकेण शवसा बलेनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ नृजते । नितरां प्रसाधयति ।
ञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । नि० ६. २१. इति यास्कः । स इंद्रो वृषा सेचनसमर्थो वृषत्वा
वृषत्वेनानेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषभो वर्षिता कामानां यद्वा वृष्ट्युदकानां ॥
अर्चा । शमः पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्वचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घत्वं । शक्तिने ।
शक्तिः शाकः । शक्नु शक्नौ । भावे घञ् । मत्वर्थीय इनिः । क्रियायहणं कर्तव्य-
मिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिपुहि । स्तौतिरदादित्वाच्छपो लुक् ।
उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं । पुना पुरिति पुत्वं । वृषत्वा । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । नृजते । ऋजि भृजी भर्जने । इदित्वाच्चुम् । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वचः स्वर्क्ष्वं यस्य धूपतो धूपन्मनः ।

बृहच्छ्रुवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि यः ॥ ३ ॥

अर्चं । दिवे । बृहते । शूष्यं । वचः । स्वऽर्क्ष्वं । यस्य । धूपतः । धूपत् । मनः ।

बृहत्ऽथवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः । हरिऽभ्यां । वृषभः । रथः । हि । सः ॥ ३ ॥

हे स्तोतः । दिवे दीप्ताय बृहते महत इंद्राय शूष्यं । शूषमिति सुखनाम ।
तत्र साधु शूष्यं । तादृशं स्तुतिलक्षणं वचोऽर्चा । उच्चारय । यस्येंद्रस्य धूपतः

शत्रून्धर्षयतः स्वष्ट्रं स्वभूतबलवन्मनो धृपत् धृष्टं भवति । हि षः स हि स खल्वि-
द्रो बृहच्छ्रवाः प्रभूतयशा असुरः शत्रूणां निरसिता । यद्वा । असुः प्राणो बलं वा
तद्वान् । रो मत्वर्थायः । अथवा । असवः प्राणाः । तेन चापो लक्ष्यते । प्राणा
वा आप इति श्रुतेः । तावति ददातीत्यसुरः । बर्हणा शत्रूणां निवर्हयिता ।
हरिभ्यामश्वभ्यां पुरस्कृतः पूजितः । वृषभः कामानां वर्पिता । रथो रंहणशीलः ॥
शूथं । तत्र साधुरिति यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । धृपतः । जिधृषा प्रागल्भ्ये ।
व्यत्ययेन शः । शत्रुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । बृहच्छ्रवाः । बृहच्छ्रवो यस्य ।
बहुव्रीहौ-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असुरः । असु क्षेपणे । असेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययः ।
निष्ठादाद्युदात्तत्वं । बर्हणा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पुरः । पूर्वाधरेत्या-
दिनासिप्रत्ययांतोऽतोदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं दिवो बृहत्तः सानु कोपयोऽव त्मना धृपता शंवरं भिनत् ।

यन्मायिनो वृंदिनो मंदिना धृपच्छितां गभस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वं । दिवः । बृहत्तः । सानु । कोपयः । अव । त्मना । धृपता । शंवरं । भिनत् ।

यत् । मायिनः । वृंदिनः । मंदिना । धृपत् । शितां । गभस्तिं । अशनिं । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हे इदं त्वं बृहत्तो महतो दिवो द्युलीकस्य सानु समुच्छ्रितमुपरिप्रदेशं कोपयः ।
अकोपयः । धृपता शत्रूणां धर्षयित्वा त्मनात्मना स्वयमेव शंवरमेतत्संज्ञमसु-
रमवाभिनत् । अवधीः । यत् यदा वृंदिनः शत्रूञ्जेतुं मृदुभावं प्राप्तान् । यद्वा
वृंदं समूहः । असुरसमूहवतो मायिनो मायाविनोऽसुरान्मंदिना हृष्टेन धृपत्
धृपता प्रागल्भ्यं प्राप्नुवता मनसा युक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीकृतां गभस्तिं हस्तेन
गृहीतां । यद्वा गभस्तिरिति रश्मिनाम् । तद्वतीमशनिं वज्रं पृतन्यसि । तानसु-
राञ्जेतुं पृतनारूपेणोच्छसितान्प्रति प्रेरयसीत्यर्थः । तदानीं बृहत्तो दिवः सानु
कोपय इति पूर्वेष्वन्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे । एयंताह्रडि बहुलं छंदस्यमा-
ह्वोगेऽपीत्यङ्भावः । त्मना । मंचेष्वद्वादेरात्मन इत्याकारलोपः । धृपत् । सुपां
सुलुगिति तृतीयाया लुक् । शितां । शो तनूकरणे । निष्ठायां शास्त्रोरन्यतरस्यां
। पा० ७. ४. ४१ । इतीकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् ।
क्यध्वरपृतनस्येत्यंतलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमीमूचमाह ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्वृदिनो रोरुवृद्धना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यद्वा चिक्कृणवः कस्ता परि ॥ ५ ॥

नि। यत्। वृणक्षि। श्वसनस्य। मूर्धनि। शुष्णस्य। चित्। वृदिनः। रोरुवत्। वना।

प्राचीनेन। मनसा। बर्हणाऽवता। यत्। अद्या। चित्। कृणवः। कः। त्वा। परि ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं रोरुवत् मेघैरत्यर्थं शब्दयन् श्वसनस्य । अंतरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायुः । तस्य वृदिनः स्वकिरणैराम्रफलादीन्मृदुभावं प्रापयतः शुष्णस्य चित् रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मूर्धन्युपरिप्रदेशे वना वनान्युदकानि यद्यस्मान्निवृणक्षि । आवर्जयसि । प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यते । तदेवावस्थापनमिंद्रः करोतीत्युपचर्यते । प्राचीनेन प्रकर्षेण गंचा । अपराङ्मुखेनेत्यर्थः । बर्हणावता । निवर्हयतीति वधकर्मसु पाठावर्हणा शत्रूणां हिंसा । तद्धता । एवंभूतेन मनसा युक्तत्वं यद्यस्मादद्या चिदद्यापि कृणवः । धर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमान्नसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत्कुरुषे तस्मात्कारणात्त्वा त्वां पर्युपरि को वर्तते । न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणक्षि । वृजी वर्जने । रौधादिकः । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन । प्रपूर्वादंचतेर्च्चेत्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । विभाषांचेरदिकुस्त्रियामिति स्वार्थे खः । खस्येनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनेकार उदात्तः । अद्या चित् । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । कृणवः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वान्मुम् । लेटि सिप्थडागमः । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । वकारस्याकारादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः । गुणावादेशौ । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अच निरुक्तं । वंदी वंदतेर्मृदूभावकर्मणः । निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयित् रोरुयमाणो वनानीति वा धनानीति वा । नि० ५. १६. । इति । धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति व्याख्येयं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वमाविथ नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतशं कृत्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नव ॥ ६ ॥

त्वं आविथ । नयं । तुर्वशं । यदुं । त्वं । तुर्वीति । वय्यं । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वं । रथं । एतशं । कृत्ये । धने । त्वं । पुरः । नवतिं । दंभयः । नव ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं नयादीस्त्रीन्नाञ्च आविथ । ररक्षिथ । तथा हे शतक्रतो बहुविध-
कर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा त्वं वय्यं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं राजानमाविधेत्येव ।
अपि च त्वं रथं रंहणस्वभावमेतत्संज्ञमृषिमेतशमेतत्संज्ञकं धने धननिमित्ते संपाप्ते
कृत्ये कर्तव्ये सत्याविधेति शेषः । यद्वा पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं । एतश इत्यश्वनाम ।
एतशमश्वं च ररक्षियेति योज्यं । तथा त्वं शंवरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवति-
संख्याकाः पुरः पुराणि दंभयः । व्यनीनशः ॥ एतशं । एति गच्छतीत्येतशः ।
इणं गतौ । इणस्तशन्तशमुनौ । उ० ३. १४९ । इति तशन्प्रत्ययः । गुणः । कृत्ये ।
कर्तव्य इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः मृषोदरादिवात् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

स घा राजा सत्पतिः शूश्रुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

सं । घा राजा । सत्पतिः । शूश्रुवत् । जनः । रातहव्यः । प्रति । यः । शासं । इन्वति ।

उक्था । वा । यः । अभिऽगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते ।

दिवः ॥ ७ ॥

स घा स खलु जनो जातो राजा राजमानः सत्पतिः सतां पालयिता
यजमानः शूश्रुवत् । आत्मानं वर्धयति । य इंद्रं प्रति रातहव्यो दत्तहविष्कः सन्
शासमिन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्य स्तुतिमिन्वति । व्याप्नोति । उक्था वो-
क्थानि शस्त्राणि वा यः स्तोता राधसा हविलक्षणेनाच्चेन सहाभिगृणाति ।
तस्याभिमुखीकरणाय शंसति । अस्मै स्तोत्रे दानुरभिमतफलप्रदातेन्द्र उपरोप-
रान्मेघान् । उपर इति मेघनाम । तच्च यास्केनैवं निरुक्तं । उपर उपलो मेघो
भवत्युपरमंतेऽस्मिन्नाय्युपरता आप इति वा । नि० २. २९ । इति । तान्मे-

घान्दिवः सकाशात्पिबन्ते । सेचयति दोग्धीति यावत् ॥ घा । ऋचि तुनुयेत्यादिना दीर्घः । सत्पतिः । सतां पतिः सत्पतिः । पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शूशुवत् । दुश्शुश्चि गतिवृद्धोः । ख्यंताद्वर्तमाने लुङि च्छेच्छङादेशे संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च वलीय इत्यंतरंगमपि वृद्धादिकं वाधित्वा खौ च संश्वङोः । पा० ६. १. ३१. । इति संप्रसारणं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्धभावे द्विवचनादि । उवङादेशः । रातहव्यः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शसं । शसु अनुशिष्टावित्यस्माद्भावे घञि कर्षात्तत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं । यद्वा शंसु स्तुतावित्यस्माद्विजि व्यत्ययेन नलोपः । इन्वति । इवि व्याप्नौ । शपः पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयो-गादनिघातः । अभिगृणाति । गृ शब्दे । क्रियादिकः । भ्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्रादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पूर्ववन्निघाताभावः । उपरा । सुपां सुलुगिति शसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पिबन्ते । पिवि मिवि णिवि सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

असमं क्ष्वचमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा संतु नेमे ।

ये ते इंद्र ददुषो वर्धयंति महि क्ष्वचं स्थविरं वृष्यं च ॥ ८ ॥

असमं । क्ष्वचं । असमा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा । संतु । नेमे ।

ये । ते । इंद्र । ददुषः । वर्धयंति । महि । क्ष्वचं । स्थविरं । वृष्यं । च ॥ ८ ॥

इंद्रस्य क्ष्वचं बलमसमं । न केनचित्समं । सर्वाधिकमित्यर्थः । तथा मनीषा बुद्धिश्चासमा । न कस्यापि बुद्ध्या समाना । सर्वे वस्तु विपयीकरोतीत्यर्थः । नेम इति सर्वनामशब्द एतच्छब्दसमानार्थः । नेम एते सोमपाः सोमस्य पातारो यजमाना अपसा कर्मणा प्र संतु । प्रवृद्धा भवंतु । हे इंद्र ते तव ददुषो हविर्देव-वंतो ये त्वदीयं महि महत् क्ष्वचं बलं स्थविरं स्थूलं प्रवृद्धं वृष्यं वृषत्वं पुंसत्वं च वर्धयंति । प्रवृद्धं कुर्वंति । यद्वा ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवत्स्त्व-वेति योजनीयं ॥ नेमे । सर्वनामत्वाज्जसः शीभावे गुणः । पा० ७. १. १७. । त्वसमसिमेनेत्यनुच्चानि । फि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्यु-दात्तत्वं । ददुषः । ददातेर्लिटः क्रसुः । जसो व्यत्ययेन शसादेशः । संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च वलीय इतीडागमात्पूर्वमेव संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां

चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरः । महि । महिरीणादिकं इन्प्रत्ययः । स्थविरं । अजिरशि-
शिरेत्यादिना । उ० १. ५३ । तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययांती निपातितः ॥

नवमीमृचमाह ॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूपदश्चमसा इन्द्रपानाः ।

अश्रुहि तर्पया काममेपांमथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्यः इत् । एते । बहुलाः । अद्रिऽदुग्धाः । चमूऽसदः । चमसाः । इन्द्रऽपानाः ।

वि । अश्रुहि । तर्पय । कामै । एपां । अथ । मनः । वसुऽदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव चमसाः । चम्यन्ते भक्ष्यन्त इति चमसाः सोमाः ।
एते सोमास्त्वदर्थं संपादिताः । कीदृशा इत्याह । बहुलाः । प्रभूताः । अद्रिदुग्धाः ।
अद्रिभिर्पावभिरभिपुताः । चमूपदः । चमूषु चमसेष्ववस्थिताः । इन्द्रपानाः ।
इन्द्रस्य पानेन सुखकराः । अतस्त्वं तान्व्यश्रुहि । व्याश्रुहि । व्याप्य चैपां त्वदीया-
नामिन्द्रियाणां काममभिलापं तैस्तर्पय । पूरयेति यावत् । अथानन्तरं वसुदेया-
यासभ्यमभिमतधनप्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व । कुरुष्व ॥ तुभ्यः । छान्दसो
मलोपः । अद्रिदुग्धाः । दुहेः कर्मणि निष्ठा । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । चमूपदः । चमु अदने । चमन्त्यनेनेति चमूः । कृषिचमितनीत्यादिनौ-
णादिकं ऊप्रत्ययः । चमूषु सीदतीति चमूपदः । सत्तूद्विपेति कृष् । पूर्वप-
दादिति षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रपानाः । कर्मणि च येन संस्पर्शात्
। पा० ३. ३. ११६ । इति पिवतेः कर्मणि ल्युट् । अश्रुहि । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
वसुदेयाय । डुदाञ् दाने । अस्मादचो यदिति भावे यत् । ईद्वतीतीकारादेशः ।
गुणः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृष्व । डुकृञ् करणे ।
बहुलं छान्दसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

अपामन्तिष्ठत्वरुणंहरं तमोऽन्तर्वृचस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो वमिणा हिता विश्वा अनुषाः प्रवरेषु जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां । अतिष्ठत् । वरुणंऽहरं । तमः । अन्तः । वृचस्य । जठरेषु । पर्वतः ।

अभिऽई । इन्द्रः । नद्यः । वमिणां । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्याः । प्रवरेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां वृष्ट्युदकानां धरुणहूरं । धरुणशब्दो धारावचनः । धारानिरोधकं तमोऽधकारमतिष्ठत् । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । वृत्रस्य लोकत्रयावरीतुरसुरस्य जठरेषूदरप्रदेशेष्वन्तर्मध्ये पर्वतः पर्ववान्मेघोऽभूत् । अतस्तमोरूपेण वृत्रेण मेघस्यावृतत्वाद्बुधुदकमथावृतमित्युच्यते । ईमिमाः पूर्वोक्ता नद्यो नदीरपः । नदनान्नद्य इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप उच्यन्ते । वन्निणावरकेण वृत्रेण हिताः पिहिता विश्वा आपनीरनुष्टा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः । एवंविधा अप इन्द्रः प्रवरेषु निम्नेषु भूप्रदेशेष्वभिजिघ्रते । अभिगमयति ॥ वन्निणा । वृज् वरण इत्यस्मादाहगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्बुद्धावाहिर्भावादि । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । अनुष्टाः । आतश्चोपसर्ग इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । उपसर्गात्सुनो-तीति पत्वं । जिघ्रते । हन्तेर्गत्यर्थाद्व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । अतिपिपत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स शेवृधमधि धा द्युम्नस्मे महिं द्युचं जनापाळिद्रु तथ्यं ।

रक्षां च नो मघोनः पाहि सूरिनाये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥ ११ ॥

सः । शेऽवृधं । अधि । धाः । द्युम्नं । अस्मे इति । महिं । द्युचं । जनापाद् । इन्द्र । तथ्यं ।

रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरिन् । राये । च । नः । सुऽअपत्यै । इषे । धाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र स त्वस्मे अस्मासु द्युम्नं यशोऽधिधाः । अधिनिधेहि । कीदृशमित्याह । शेवृधं । संशमनं । रोगाणां शमने सति यद्वर्धते तादृशं । तथा महि महत् जनापाद् शत्रुजनानामभिभवितुं तथ्यं प्रवृद्धं द्युचं बलं चाधिधा इति शेषः । किंच हे इन्द्र नोऽस्मान्मघोनो धनवतः कृत्वा रक्षा । पालय । सूरिन् विदुषोऽन्यानपि पाहि । पालय । तथा राये धनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्ता येपेऽन्नाय च नोऽस्मान्धाः । धेहि स्थापय ॥ धाः । छंदसि लुङ्लल्लिट इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । अस्मे । सुपां सुलुगित्यसञ्छन्दात्सप्तम्याः शे आदेशः । जनापाद् । जनान् सहत इति जनापाद् । छंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. इति खिवः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सहेः साडः स इति पत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपददीर्घः । तथ्यं । तवतिर्वृद्धार्थः । सौचो धातुः । अचो यदिति यत् । गुणे

धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्षा । रक्ष पालने ।
 शपः पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । मघोनः । श्वयु-
 वंमघोनामतद्धित इति शसिः संप्रसारणं । पाहि । अदादित्वाच्छपो लुक् । हेर-
 पित्रात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वान्निघाताभावः ।
 स्वपत्यै । शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
 जसादिषु छंदसि वावचनमिति याडापः । पा० ७. ३. ११३. इति याडागमाभावे
 वृद्धिरेचि । पा० ६. १. ८८. इति वृद्धिः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टादशो वर्गः ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टौ पंचमं सूक्तं सव्यस्यार्धमैंद्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं ।
 दिवश्चिदष्टौ जागतं हीति । हीन्यभिधानात्तुह्यादिपरिभाषयोत्तरे द्वे च सूक्ते जागते ॥
 अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । दिवश्चिदस्येति
 पर्यासः स नो नव्येभिरिति च । आ० ६. ४. इति ॥ विष्णुवति निष्केवल्येऽप्ये-
 तत्सूक्तं । सूचितं च । शंसेदेवोत्तराणि षट् दिवश्चिदस्य । आ० ८. ६. इति ॥
 समूळ्हस्य दशरात्रस्य द्वितीये छंदोमेऽपि निष्केवल्य एतत्सूचितं । त्वं महान् इंद्र
 यो ह दिवश्चिदस्य त्वं महान् इंद्र तुभ्यमिति निष्केवल्यं । आ० ८. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि प्रप्रथ इंद्रं न म॒ह्ना पृथि॒वी च॒न प्रति ।

भीमस्तुविष्मान् चर्षणिभ्यं आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । प्रप्रथे । इंद्रं । न । म॒ह्ना । पृथि॒वी । च॒न । प्रति ।

भीमः । तुविष्मान् । चर्षणिभ्यः । आऽतपः । शिशीते । वज्रं । तेजसे । न । वंसंगः ॥ १ ॥

• अस्येन्द्रस्य वरिमोत्त्वं प्रभावं दिवश्चित् द्युलोकादपि विप्रप्रथे । विस्तीर्णं
 बभूव । पृथिवी चन पृथिव्यपि च म॒ह्ना महिम्ना महत्त्वेनेंद्रं न प्रति भवति ।
 भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीमः शत्रूणां
 भयंकरस्तुविष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यस्तेषां-
 मर्षाय शत्रूणांमातपः । आ समंतात्तापकारी । एवंविधः स इंद्रो वज्रं वर्ज-
 नशीलमायुधं तेजसे तीक्ष्णाय शिशीते । तनूकरोति तीक्ष्णीकरोति । तत्र
 दृष्टान्तः । वंसंगो न । वननीयगतिमान्वृषभो यथा स्वशृंगे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति

तच्च ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वरिमा । उरुशब्दात् पृथ्वादिलक्षण
इमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिनोरुशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे । प्रथ प्रख्याने । महा ।
सहिम्ना । वर्णेलोपच्छादसः । यद्वा महेरौणादिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणां-
तोदात्तः । तृतीयैकवचनेऽल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण वि-
भक्तेरुदात्तत्वं । प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतिनिधौ कर्मप्रवच-
नीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । इतीदृशच्छाद्वितीया । प्रतिनिधिप्र-
तिदाने च यस्मात् । पा० २. ३. ११. । इति पंचमी तु छांदसत्वान्न भवति । भीमः ।
जिभी भय इत्यस्माद्भियः पुग्व । उ० १. १४६. । इति मक्प्रत्ययः । भीमो विभ्यत्य-
स्मादिति यास्कः । नि० १. २०. । आतपः । तपतीति तपः । पचाद्यच् । आयादिनोत्त-
रपदांतोदात्तत्वं । शिशीते । शो तनूकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति
विकरणस्य घृः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । ई हल्यघोरितीत्वं । अनजादावपि
लसार्वधातुके । पा० ६. १. १८९. । व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वं । वंसगः । वन घण
संभक्तावित्यस्मात्कर्मण्यौणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः ।
डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्डप्रत्ययः । दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृह्णाति विथ्रिता वरीमभिः ।

इंद्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृह्णाति । विऽथ्रिताः । वरीमऽभिः ।

इंद्रः । सोमस्य । पीतये । वृषऽयते । सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

स इंद्रः समुद्रियः । समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमंतरिक्षं । तत्र भवः समु-
द्रियः । एवंभूतः सन् वरीमभिः स्वकीयैः संवरणैर्यद्वोरुत्वैर्विथ्रिता व्याप्रा नद्यो-
नदीः शब्दकारिणीवृत्तेणावृता अपोऽर्णवो न समुद्र इव प्रतिगृह्णाति ।
स्वीकृत्य ववर्षेति भावः । स चंद्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते । वृष इवा-
चरति । हर्षयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । तथा स इंद्रो युध्मो योद्धा सनाच्चिरादेव
यद्वा सनातन ओजसा बलकृतेन वृषवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते । पनः-
स्तोचमिच्छति ॥ अर्णवः । अर्णसो लोपश्च । पा० ५. २. १०९. २. । इति मत्वर्थीयो
वप्रत्ययः सलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । नद अयक्ते शब्द इत्यस्मात्कर्तरि

पचाद्यच् । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । नदडिति टित्त्वेन पाठात् टिड्ढाणञिति ङीप् ।
 यस्येति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । जसि यणादिश्च उदात्तस्वरे-
 तयोर्यण इति स्वरितत्वं । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्याप
 उच्यते । तथा च श्रूयते । अहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थिता वो
 नामानि सिंधव इति । समुद्रियः । समुद्राभाह्व इति भवार्थे घप्रत्ययः । घस्येया-
 देशः । तस्योपदेशिवच्चनादाद्युदात्तत्वं । गृभ्णाति । ह्यहोर्भे इति भत्वं । वि-
 श्रिताः । श्रिञ् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 वरीमभिः । वृञ् वरण इत्यस्मादौणादिक ईमनिप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा उरुशब्दादिमनिचि दीर्घ आद्युदात्तत्वं च छांदसत्वात् । वृषायते । कर्तुः
 क्यङ् । सलोपश्चेत्याचारार्थे क्यङ् । डिच्चादात्मनेपदं । अकृत्सार्वधातुकयोरिति
 दीर्घः । युष्मः । युध संप्रहार इत्यस्मादिपियुधीधिदसिश्चधाधूसूभ्यो मगिति मक् ।
 पनस्यते । पन स्तुतौ । पननं पनः । तदिच्छति पनस्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणांमिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा उयः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य । धर्मणां । इरज्यसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उयः । कर्मणे । पुरः । हितः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्वतं मेघं नाकापीः । न हि हतो भुङ्के ।
 इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हति । तथा महो महतो नृम्णस्य धनस्य धर्मणां
 धारयितृणां कुबेरादीनामिरज्यसि । ईशिषे । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । स इन्द्रो देवता
 वीर्येणान्यतिशयितः प्रचेकिते । प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव । स चोप उद्गूण
 इन्द्रो विश्वस्मै सर्वस्मै वृचवधादिरूपाय कर्मणे दैवः सवैः पुरोहितः । पुरस्ता-
 दवस्थापितः ॥ धर्मणां । धृञ् धारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि मनिन् ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं । इरज्यसि । इरज् ईर्ष्यायां । ऐश्वर्ये इत्येके । कंडादित्वाद्यक् ।
 वीर्येण । शूर वीर विक्रांतौ । चुरादिः । अचो यदिति यत् । णिलोपः । बहु-
 व्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वविधानसामर्थ्याद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वा-
 भावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । तस्मिन्हि सत्याद्युदात्तं अच्छंदसीत्यनेनैव

सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यहणमनर्थकं स्यादित्युक्तं । देवता । देव एव देवता । देवात्त-
लिति स्वार्थे तत्प्रत्ययः । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । चेकिते । कित
ज्ञाने । अस्माद्यदन्ताच्चेकित्यतेः कर्मणि लिङ्यतो लोपयलोपौ । पुरोहितः ।
पुरोश्चस्यासिप्रत्ययांतस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोऽव्ययमिति
गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

५

स इदने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियं ।

वृषा छंदुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवां यदिवन्ति ॥ ४ ॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु । प्रऽब्रुवाणः । इन्द्रियं ।

वृषा । छंदुः । भवति । हर्यतः । वृषा । क्षेमेण । धेनां । मघऽवा । यत् । इवन्ति ॥ ४ ॥

स इत् स एवेदो वनेऽरण्ये नमस्युभिर्नमसा स्तोत्रेण पूजयितृभिर्ऋषि-
भिर्वचस्यते । वच इच्छन् क्रियते । स्तूयत इत्यर्थः । यद्वा वचः स्तोचमात्मन
इच्छति । स चेद्र आत्मीयेषु जनेष्विन्द्रियं स्ववीर्यं प्रब्रुवाणः प्रकटयन् चारु
वर्तते । किंच स वृषा कामानां वर्षको हर्यतः प्रेप्तावतो यियक्षतश्छंदुरुपच्छंदयिता
भवति । यियक्षतां पुरुषाणां यागे रुचिमुत्पादयतीति भावः । वृषा वर्षयिता ।
हविष्प्रदातेत्यर्थः । मघवा धनवान् । एवंभूतो यजमानः क्षेमेणैद्रकृतेन रक्षणेन युक्तः
सन् यत् यदा धेनां स्तुतिलक्षणां वाचमिवन्ति प्रेरयति तदानीं छंदुर्भवतीति
पूर्वेणान्वयः । यद्वा मघवा वृषेन्द्रः क्षेमेण क्षेमकरेण मनसा धेनां यजमानैः
कृतां स्तुतिं यद्यस्मादिवन्ति व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यं ॥ नमस्युभिः । नमो-
वरिव इति पूजार्थं क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वच-
स्यति । तं वचस्यंतं कुर्वन्ति मुनयो वचस्ययन्ति । वचस्ययतेः कर्मणि यक्यतो-
लोपयलोपौ । यद्वा वचस्यतेत्यन्त्येनात्मनेपदं । प्रब्रुवाणः । ब्रूज् व्यक्तायां
वाचि । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । शानचो ङित्वाहुणाभाव उवङ् ।
चिस्वरेणांतीदात्तः । इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगमिन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रहृदिमि-
न्द्रसृष्टिमिन्द्रजुष्टिमिन्द्रदत्तमिति वा । पा० ५. २. ९३. इति लिंगादिष्वर्थेष्विन्द्रशब्दात्
घच्प्रत्ययो निपात्यते । अतोऽंतीदात्तत्वं । इवन्ति । इवि व्याप्नोति । शपः पित्रा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।

अधा चन श्रद्धति त्विषीमते इन्द्राय वज्रं निघनिघ्नते वधं ॥ ५ ॥

सः । इत् । महानि । संऽइथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः । ओजसा । जनेभ्यः ।

अध । चन । श्रत् । दधति । त्विषिऽमते । इन्द्राय । वज्रं । निऽघनिघ्नते । वधं ॥ ५ ॥

स इत् स एवेन्द्रो युध्मो योद्धा महानि समिथानि महतः संप्रामान्मज्मना सर्वस्य शोधकेनौजसा बलेन कृणोति । करोति । किमर्थं । जनेभ्यः । स्तोतृजनार्थं । यदेन्द्रो वधं हननसाधनं वज्रमायुधं मेघेषु निघनिघ्नते । निहंति । अधा चन अनंतरमेव त्विषीमते दीप्तिमते इन्द्राय सर्वे जनाः श्रद्धति । श्रदिति सत्यनाम । इन्द्रो बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति सर्वे प्रतिपद्यन्ते ॥ महानि । महान्तीत्यस्य तकारलोपश्छांदसः । यद्वा महान्ते पूज्यन्ते इति महानि प्रवृद्धानि । घञर्थे कविधानमिति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । इण् गतौ । संयन्ति संगच्छन्तेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संप्रामाः । समीणः । उ० २. ११. इति अक्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । आथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मज्मना । दुमस्तो शुद्धौ । मनिः प्रत्ययः । म्लां जश् ऋणि । पा० ८. ४. ५३. इति सकारस्य जत्वं दकारः । ततश्चुत्वं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अधा । छांदसं धत्वं । निपातस्य चेति सांहितिको दीर्घः । त्विषीमते । त्विष दीप्ता । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । मतुपः पिच्चादनुदात्तत्वे तदेव शिष्यते । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । निघनिघ्नते । हन्तेर्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । बहुलं छंदसीति शपः झुः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । अभ्यासस्य धत्वं । निगागमश्च । आगनीगन्तीति च । पा० ७. ४. ६५. इति चशब्दः प्रकारार्थ इत्युक्त्वाद्वाधत्यादावेतद्दृष्टव्यं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकोनविंशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

स हि श्रवस्युः सदनानि कृचिमां क्षया वृधान ओजसा विनाशयन् ।

ज्योतींषि कृण्वन्वृकाणि यज्यवेऽव मुक्तुः सत्तवा अपः सृजत् ॥ ६ ॥

सः। हि। अ॒व॒स्युः। स॒द॒नानि। कृ॒चि॒मा। क्ष॒मया। वृ॒धा॒नः। अ॒ज॒सा। वि॒ऽना॒शयन्।
ज्योती॑षि। कृ॒षन्। अ॒वृ॒काणि॑। य॒ज्य॒वे। अ॒व॒। सु॒ऽक्र॒तुः। स॒त॒वै। अ॒पः। सृ॒ज॒त् ॥ ६॥

अवस्युरन्नं यशो वात्मन इच्छन् कृचिमा कृचिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि
सदनान्यसुरपुराण्योजसा बलेन विनाशयन् क्षमया भूम्या समानं वृधानो वर्ध-
नशीलः। यद्वा क्षमयेत्योजोविशेषणं। शत्रूणामभिभवित्रा बलेनेत्यर्थः। ज्यो-
तीषि सूर्यादीनि वृत्रेणावृतान्यवृकाणि वृत्रेणावरकेण तेन रहितानि कृषन्।
कुर्वन्। सुक्रतुः शोभनकर्मसहित एवंविधः स खल्विन्द्रो यज्यवे यष्टे यजमानाय
तदर्थं सतवै सरण्यायापो वृष्टिलक्षणाद्युदकान्वयसृजत्। वृष्टिं कृतवानित्यर्थः॥
कृचिमा। डुकृञ् करणे। द्वितः क्तिः। पा० ३. ३. ८८.। इति भावे क्तिप्रत्ययः।
चेर्मस्त्रित्यं। पा० ४. ४. २०.। इति निर्वृत्तार्थं मप्। तस्य पित्वादनृदात्तत्वे क्ति-
प्रत्ययस्वर एव शिष्यते। शेष्वँदसि बहुलमिति शेलोपः। क्षमया। क्षमूष्
सहने। क्षमते प्राणिजातकृतमुपद्रवमिति क्षमा। पिङ्गिदादिभ्योऽङित्यङ्प्रत्ययः।
ततष्टाप्। व्यत्ययेन धातोरुपधालोपः। छांदसं विभक्त्युदात्तत्वं। यद्वा। अयं
धातुरभिभवार्थः। यह अभिभव इति सहनस्याभिभवार्थत्वात्। अस्मादौणादिको
मनिन्। व्यत्ययेन स्त्रीलिंगता। मनः। पा० ४. १. ११.। इति ङीपो निषेधे
डावुभाभ्यामन्यतरस्यां। पा० ४. १. १३.। इति डाप्। टिलोपः। वृधानः। ताच्छी-
लिकथानश्। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। अवृकाणि।
वृञ् वरणे। सृवृभूष्पिमुपिभ्यः कक्। उ० ३. ४६.। इति कक्प्रत्ययः। बहुमीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। यज्यवे। यजिमनिशुंघिदसिजनिभ्यो युरिति
युप्रत्ययः। वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं। सुक्रतुः। बहुमीहौ क्त्वादयश्चेत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं। सतवै। सृ गतौ। कृत्यार्थं तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः। गुणः।
अंतश्च तवै युगपदित्याद्यंतयोयुगपदुदात्तत्वं। अपः। ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं।
सृजत्। लङि बहुलं छंदस्यमाद्भोगेऽपीत्यङभावः॥

सप्तमीमुचमाह ॥

दानाय॒ मनः॒ सोम॒पाव॒न्नस्तु॒ तेऽवा॒चा॒ हरी॑ वंदनश्चुदा कृधि।

यमि॑ष्टासः॒ सार॑ययो॒ य इ॒न्द्र ते॒ न त्वा॒ केता॒ आ द॑क्षुवन्ति॒ भूर्ण॑यः ॥ ७ ॥

दानायामनः। सोमऽपावन् अस्तु। ते। अर्वाचा। हरी इति। वंदनऽश्रुत्। आ। कृधि।
यमिष्ठासः। सारथयः। ये। इंद्र। ते। न। त्वा। केताः। आ। दभुवन्ति। भूर्णयः॥७॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिंद्र ते त्वदीयं मनो दानायास्सदभिमतफलप्र-
दानायास्तु। भवतु। हे वंदनश्रुत्। वंदनानां स्तुतीनां श्रोतः। हरी त्वदीया-
वश्चावर्वाचासद्यज्ञाभिमुखावाकृधि। आभिमुख्येन कुरु। हे इंद्र ते तव स्वभूता
ये सारथयः संति ते यमिष्ठासोऽतिशयेन यन्तारः। अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः।
यस्मादेवं तस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारो भूर्णयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः।
यद्वा भीतास्तीक्ष्णाः शत्रवस्त्वा त्वां नादभुवन्ति। न हिंसन्ति॥ सोमपावन्।
आतो मनिन्निति वनिप्। असंबुद्धाविति पर्युदासाद्दीर्घाभावः। अर्वाचा।
मुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। वंदनश्रुत्। वदि अभिवादनस्तुत्योः। इदि-
त्वान्नुम्। भावे ल्युट्। तेषां श्रोता। श्रु श्रवणे। क्षिपि तुगागमः। यमिष्ठासः।
यंतुः शब्दानुच्छंदसीतीष्टन्प्रत्ययः। तुरिषेमेयःस्विति तृलोपः। निह्वादाद्यु-
दात्तत्वं। आज्ञसेरसुगित्यमुक्। सारथयः। सर्वेर्णिञ्। उ० ४, ९०। इति घञिन्प्र-
त्ययो णिलोपश्च। निह्वादाद्युदात्तः। केताः। कित ज्ञाने। चिकेतति प्रतिकूलं
जानन्तीति केताः। पचाद्यच्। वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं। यद्वा प्रतिकूल-
तया ज्ञायन्त इति केताः। कर्मणि घञ्। जिह्वादाद्युदात्तत्वं। दभुवन्ति। दभु दंभे।
स्वादित्वाच्छुः। तस्य डिह्वादनदितामिति नलोपः। संयोगपूर्वत्वेन हुधुवोरिति
यणादेशाभावेऽचि घुधात्त्वित्यादिनोवङादेशः। भूर्णयः। भृञ् भरणे। घृणि-
पृथिरित्यादावस्मान्निप्रत्ययांतो निपात्यते। ऋत उवं दीर्घश्च। यद्वा भृ भय
इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि क्तिन्युदोष्यपूर्वस्येत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः।
ऋकारत्वादिभ्यः क्तिनिष्ठावद्भवति। पा० ८, २, ४४, १। इति निष्ठावद्भावान्नत्वं।
निह्वादाद्युदात्तत्वं॥

अष्टमीमुचमाह ॥

अप्रक्षितं वसुं विभर्षिं हस्तयोरपाळ्हं सहस्तन्वि श्रुतो दधे।

आवृतासोऽवृतासो न कर्तृभिस्तनूपु ते कर्तव इंद्र भूरयः॥८॥

अप्रऽक्षितं। वसुं। विभर्षिं। हस्तयोः। अपाळ्हं। सहः। तन्विं। श्रुतः। दधे।

आऽवृतासः। अवृतासः। न। कर्तृऽभिः। तनूपु। ते। कर्तवः। इंद्र। भूरयः॥८॥

हे इंद्र त्वमप्रक्षितं प्रक्षयरहितं वसु धनं हस्तयोर्विभर्षि । स्तोतृभ्यो दातुं धारयसि । तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान्तन्यात्मीये शरीरेऽपाळं शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे । धारयति । त्वदीयास्तनवः कर्तृभिवृचादेरसुरस्य वधं कुर्वन्निर्वलकृतैः कर्मभिरावृतास आवृताः । बलकृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठते । तत्र दृष्टान्तः । अवतासी न । अवत इति कूपनाम । यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिराव्रियते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् हे इंद्र ते तव शरीरेषु ऋतवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं । क्षिप्त्य इत्यस्माद्भावे निष्ठा । अण्यदर्थ इति पर्युदासादीर्धाभावः । अत एव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । प्रकृष्टं क्षितं यस्य तत्प्रक्षितं । न प्रक्षितमप्रक्षितं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विभर्षि । दुभृज् धारणपोषणयोः । लटि सिपि शपः ध्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । अपाळं । यह अभिभव इत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीपसह । पा० ७. २. ४८. । इतीदो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । दत्वधत्वष्टत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे । पा० ६. ३. ११३. । इति निपातनादात्वं । यदुक्तं साढेति नृजतमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं । तन्वि । जसादिषु छंदसि वावचनमिति अञ्च घेः । पा० ७. ३. ११९. । इत्यन्तौत्वयोरभावे यणदेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । उदात्तयणो ह्यपूर्वादित्युदात्तत्वं तु छांदसत्वान्न प्रवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥

एष प्र पूर्वीरिति षडृचं षष्ठं सूक्तं सव्यस्वार्पमैंद्रं जागतमित्युक्तं । अनुक्रांतं च । एष प्र षडिति ॥ विषुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तं शंसनीयं । विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं । एष प्र पूर्वीर्वृषामदः प्र मंहिषाय । आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एष प्र पूर्वीरिव तस्य चमिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्वा हरियोगमृभ्वंसं ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अथ । तस्य । चमिषः । अत्यः । न । योषां । उत । अयंस्त । भुर्वणिः ।

दक्षं । महे । पाययते । हिरण्ययं । रथं । आऽवृत्वा । हरिऽयोगं । ऋभ्वंसं ॥ १ ॥

भुर्वणिरक्षैष इन्द्रस्तस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूताश्चमिषश्चमूषु चमसेष्व-
वस्थिताः सोमलक्षणा इषः प्रावोदयन्त । प्रकर्षेण पानार्थमुद्धरति । तत्र
दृष्टान्तः । अत्यो न योषां । यथाश्वो वडवां त्रीडार्थमुपयच्छति । स चन्द्रो हिरण्ययं
सुवर्णमयं हरियोगं हरिभ्यां युक्तमृभ्वसमुरु भासमानं रथमावृत्यावस्थाप्य महे
महते वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे दक्षं प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययते । पानं कार-
यति ॥ पूर्वीः । पृ पालनपूरणयोः । पृभिदिब्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । उदोष्ठच-
पूर्वस्येत्युत्वं । पुरुषश्चाद्वोतो गुणवचनादिति डीप् । यणादेशः । हलि चेति
दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरः । चमिषः । चमु अदन इत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादि-
नोप्रत्ययांतश्चमूशब्दः । तस्यां वर्तमाना इषश्चमिषः । वकारस्य रेफश्चादसः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयन्त । छांदसे वर्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
एकाच इतीदृशप्रतिषेधः । भुर्वणिः । भुर्वतिरत्तिकर्मेति यास्कः । धातुपाठे तु भव
हिंसायामिति पठ्यते । अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः । अकारस्योकारश्चादसः ।
पाययते । पा पाने । शास्त्रासाह्याव्यावेपां युगिति हेतुमति णिचि युगागमः ।
णिचश्चेत्यात्मनेपदं । हिरण्ययं । अत्यवास्तव्येत्यादिना हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो
मशब्दलोपो नियात्यते । हरियोगं । हर्योर्योगो योजनं यस्मिन् । हरिशब्द इन्-
प्रत्ययांत आद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । अमृभ्वसं । उरुभास-
मित्यस्य पृषोदरादित्वाहभ्वसादेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सन्निषवः ।

पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥ २ ॥

तं । गूर्तयः । नेमन् इषः । परीणसः । समुद्रं । न । संऽचरणे । सन्निषवः ।

पतिं । दक्षस्य । विदथस्य । नू । सहः । गिरिं । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयः स्तोतारो नेमन्निषो नमस्कारपूर्वं गच्छन्तः । यद्वा नीतहविष्काः परी-
णसः परितो व्याप्तवन्तः । एवंगुणविशिष्टा यजमानास्तमिदं स्तुतिभिरधिरोहन्ति ।
स्तुवंत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । सन्निषवः सनिं धनमात्मन इच्छन्तो वणिजो
धनार्थं संचरणे संचारे निमित्तभूते सति समुद्रं न । यथा नावा समुद्रमधिरोहन्ति
एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभायेंद्रं स्तुवन्तीति भावः । हे स्तोतस्त्वं च

दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदधस्य यज्ञस्य पतिं पालयितारं सहः सहस्रं वलवंतमिदं
 तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण नू क्षिप्रमधिरोह । स्तुहीति यावत् । तत्र दृष्टान्तः ।
 वेनाः कांताः स्त्रियो गिरिं न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरो-
 हन्ति ॥ गूर्तयः । गृ शब्दे । गृणन्ति स्तुवंतीति गूर्तयः । क्तिच्क्त्वा चेति क्तिच् ।
 बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । चित् इत्यन्तोदात्तत्वं । नेमन्निपः । एम
 प्रहृत्य इत्यस्माच्छतरि व्यत्ययेनैत्वं । तकारस्य नकारादेशश्च । नमंत इयंतींद्रं प्राप्नु-
 वंतीति नेमन्निपः । इषु गतावित्यस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । यद्वा णीञ् प्रापण इत्यस्मादतिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । बहुलवच-
 नाचकारस्येत्यंज्ञाभावः । नीताः प्रज्ञा इषो येषां । परादिगृह्यंदसि बहुलमित्युत्त-
 रपदाद्युदात्तत्वं । परीणसः । एस कौटिल्य इत्ययं धातुर्गन्त्यर्थो धातूनामनेकार्थ-
 त्वात् । परितो नसन्ति गच्छन्तीति परिणसः । क्तिप् चेति क्तिप् । निपातस्य
 चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । उपसर्गादसमासेऽपीति एत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा नशतिर्गन्तिकर्मा । अस्मात्पूर्ववत् क्तिप् शकारस्य सकारः । सनिथवः ।
 षणु दान इत्यस्मादिन् सर्वधातुभ्य इति कर्मणीन्प्रत्ययः । सनिमात्मन इच्छं-
 तीति क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामनुवक्तव्यः । सुगागमोऽपि वक्तव्यः
 । पा० ७. १. ५१. ३. । इति सुक् । क्वाच्छंदसीत्युत्प्रत्ययः । नू । ऋचि तुनुयेति सांहि-
 तिको दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरस्य मनुपगृह्यादसो लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स तुर्वण्णिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनं मायसो मदे दुध्र आभूषुं रामयन्नि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । भ्राजते । तुजा । शवः ।

येन । शुष्णं । मायिनं । आयसः । मदे । दुध्रः । आभूषुं । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

स इन्द्रस्तुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता क्षिप्रकारी वा । तुर्वणिस्तूर्णवन्निरिति यास्कः
 । नि० ६. १४. । तूर्णसंभजन इति तस्यार्थः । महान्प्रवृद्धश्च भवति । तस्येन्द्रस्य
 शवो बलं पौंस्ये वीरः पुरुषैः कर्तव्ये संयामेऽरेखनवद्यं तुजा शत्रूणां हिंसकं
 सत् भ्राजते । दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । गिरेः पर्वतस्य भृष्टिर्न । शृंगमिव । तद्य-
 थोन्नतं सदीप्यते तद्वत् । आयसोऽयोमयकवचयुक्तदेहो दुध्रो दुष्टानां शत्रूणां

धर्तावस्थापयिता । एवंभूत इन्द्रो मदे सोमपानेन हर्षे सति येन बलेन शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं मायिनं मायाविनमाभूषु कारागृहेषु दामनि बंधके निगडे निरामयत् न्यासयत् तद्वलमिति पूर्वेणान्वयः ॥ तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः । अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः । अरेणु । रेणुवदाच्छादकत्वादेरेणुशब्देनावद्यमुच्यते । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तुजा । तुज हिंसायां । इगुपधलक्षणः कः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । दुग्धः । दुष्टान् ध्रियतेऽवस्थापयतीति दुग्धः । धृङ् अवस्थान इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थान्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३.२.५.२. । यणादेशः । रेफलोपस्थादंसः । रामयत् । अमंतत्वान्मित्रे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छांदसः संहितायां दीर्घः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

देवी यदि तविंषी त्वावृधोत्तय इद्रं सिषक्त्युपसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शवसा वाधते तम इयंति रेणुं वृहदहंरिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविंषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इद्रं । सिषक्ति । उपसं । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शवसा । वाधते । तमः । इयंति । रेणुं । वृहत् । अहंरिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

य इन्द्रो धृष्णुना धर्षकेण शवसा बलेन तमस्तमोरूपं वृचादिमसुरं वाधते । हिनस्ति । ऊतये रक्षणाय त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धितं तमिंद्रं देवी तविंषी द्योतमानं बलं यदि यदा सिषक्ति । समवेति । सेवत इति यास्कः । सूर्य उपसं न यथोपोदेवतां सेवते । नित्यं तत्संवद्धो भवतीत्यर्थः । तदानीमहंरिष्वणिः । गच्छंतो हरंतीत्यहंरयः शचवः । तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शच्छयितेन्द्रो रेणुं रेणुं हिंसनं वृहत्प्रभूतमियति । शचून् गमयति ॥ त्वावृधा । त्वया वर्धत इति त्वावृत् । क्षिप् चेति क्षिप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । छांदसं दकारस्यात्वं । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आकारः । सिषक्ति । पच समवाये । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । इयंति । ऋ सृ गतौ । जौहीत्यादिकः । अस्मादंतर्भावितण्यर्थान्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३.२.५.२. । यणादेशः । रेफलोपस्थादंसः । रामयत् । अमंतत्वान्मित्रे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छांदसः संहितायां दीर्घः ॥

स्यमु स्वन् धन शब्दे । अस्माख्यन्तादीणादिक इन्प्रत्ययः । खेरनिटीति णिलोपः ।
घटादित्वान्मित्रे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पञ्चमीमुचमाह ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु वहर्णा ।

स्वमीळहे यन्मद इद्र हर्षाहन्वृचं निरपामौञ्जो अर्णवं ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिरोः । धरुणं । अच्युतं । रजः । अतिस्थिपः । दिवः । आतासु । वहर्णा ।

स्वःऽमीळहे । यत् । मदे । इद्र । हर्षा । अहन् । वृचं । निः । अपां । औञ्जः । अर्णवं ॥ ५ ॥

यद्यदा तिरो वृचेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकमच्युतं
विनाशरहितं रज उदकं दिवो द्युलोकादातासु । आता इति दिङ्नाम । आतासु
विस्तृतासु दिक्षु हे इद्र वहर्णा हन्ता त्वं अतिष्ठिपः । विविधं स्थापयां चकृषे ।
तथा यद्यदा स्वमीळहे । मीळहमिति धननाम । स्वः सुषु गंतव्यं मीळहं धनं
यस्मिन् तस्मिन्संग्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्षा दृष्टया शक्त्या वृच-
मावरकमसुरमहन् । त्वमवधीः । तदानीमपां पूर्णमर्णवं मेघं निरौञ्जः । वर्षणा-
भिमुखमधीमुखमकापीः । वृष्टेरावरकं वृचं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं न्यसेक्षीरिति
तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः । तिष्ठतेर्ण्येतात्तुङिः च्छेञ्जङादेशः । णिलोपः । तिष्ठ-
तेरित् । पा० ७. ४. ५. । इत्युपधाया इत्वं । चङीति द्विवचने शर्पूर्वाः खय इति
थकारः शिष्यते । चर्वेन तकारः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
वहर्णा । सुपां सुलुगिति सोराकारः । स्वमीळहे । मिह सेचने । निष्ठा । हो ढ
इति ढत्वं । रूपस्तथोर्धोऽथ इति तकारस्य धत्वं । तस्य पुत्वे ढो ढे लोप इति
ढलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वं । स्वरित्येतत् न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति
स्वर्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् । हन्तेर्लङि मध्य-
मैकवचने हल्ङ्वाभ्य इति सेर्लोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । औञ्जः । उञ्ज
आज्वे । लङ्वाडागमो वृद्धिश्च ॥

पष्ठीमुचमाह ॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इद्र सदनेषु माहिनः ।

त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृचस्य समया पाथारुजः ॥ ६ ॥

त्वं । दि॒वः । ध॒रुणं । धि॒षे । ओज॑सा । मृ॒थि॒व्याः । इ॒न्द्र । स॒दने॑षु । माहि॑नः ।

त्वं । सु॒तस्य॑ । म॒दे । अ॒रि॒णाः । अ॒पः । वि । वृ॒चस्य॑ । स॒मया॑ । पा॒षा । अ॒रुजः॑ ॥ ६ ॥

हे इन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवो द्युलोकात्पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेष्वोजसा बलेन धरुणं सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं धिषे । दधिषे । स्थापयसि । यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्यपो जलान्यरिणाः । मेघान्निरगमयः । वृचस्यावरकं वृचं च समया धृष्टया पाषा शिलया यद्वा शक्त्या व्यरुजः । विशेषेणाभांक्षीः ॥ धिषे । दधातेऽश्वांसो वर्तमाने लिट् । द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वचनाद्विवचनाभावः । ऋादिनियमादिडागम आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । माहिनः । महेरिनश्च । उ० २. ५७. इति मह पूजायामित्यस्मादौणादिक इत्यप्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । अरिणाः । री गतिरेषणयोः । कैव्यादिकः । लङि सिपि ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । समया । पम एम वैक्लव्ये । समतीति समा । पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पाषा । पिप्पू संचूर्णेन इत्यस्मादौणादिक इत्यप्रत्ययः । बहुलवचनादुपधाया आकारः । कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । तृतीयैकवचने यणादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अरुजः । रुजो भंगे । तौदादिकः । शस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकविंशो वर्गः ॥

प्र मंहिषायेति षडृचं सप्रमं सूक्तं सव्यस्वार्पमैन्द्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । प्र मंहिषायेति ॥ विषुवति निष्केवल्य इदं सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । प्र मंहिषाय त्यमूर्ध्वितीह तार्क्ष्यमंततः । आ० ८. ६. इति ॥ उक्थ्यसंस्थे क्रतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाञ्छंसि शस्तेऽप्येतत्सूक्तं । सूचितं च । सर्वाः ककुभः प्र मंहिषायोदयुतः । आ० ६. १. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र मंहिषाय बृहते बृहद्रये सत्यश्रुप्माय तवसे मतिं भरे ।

अपांमिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतं ॥ १ ॥

प्र । मंहिषाय । बृहते । बृहत् । रये । सत्यऽश्रुप्माय । तवसे । मतिं । भरे ।

अपांऽइव । प्रवणे । यस्य । दुः । धरं । राधः । विश्वऽआयु । शवसे । अपऽवृतं ॥ १ ॥

मंहिषाय । मंहतिदानकमेति यास्कः । दानृतमाय वृहते गुणैर्महते वृहद्रये
 महाधनाय सत्यशुष्मायावितथबलाय तवस आकारतः प्रवृद्धाय । एवंगुण-
 विशिष्टायेन्द्राय मतिं मननीयां स्तुतिं प्रभरे । प्रकर्षेण संपादयामि । यस्येन्द्रस्य
 बलं दुर्धरं । अन्यैर्धर्तुमशक्यं । तव दृष्टांतः । प्रवणे निम्नप्रदेशेऽपामिव । यथा
 जलानां वेगः केनाथवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् । तथा राधो धनं विश्वायु
 सर्वेषु व्याप्तं शवसे स्तोतृणां बलाय येनेन्द्रेणापावृतं । अपगतावरणं क्रियते
 तस्येन्द्रस्येति पूर्वेण संबंधः ॥ मंहिषाय । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुच्छंदसी-
 तीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति नृलोपः । वृहते । वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति
 विभक्तेस्तदात्तत्वं । उत्तरयोर्बहुव्रीहिस्वरः । मतिं । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं ।
 अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । दुर्धरं । धृज् धारणे । ईषद्दुःसुप्स्विति
 कर्मणि खल् । विश्वायु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्नायु गमनं यस्य तद्विश्वायु । एतेरुच्छं-
 दसीण इत्युण्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अपावृतं ।
 कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अथ ते विश्वमनु हासदिष्ट्य आपो निक्षेव सवना हविष्मतः ।

यत्पर्वते न समाशीत हर्यत इंद्रस्य वज्रः अर्धिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ ते विश्वं अनु ह । असत् । इष्ट्ये आपः । निष्ठाऽइव । सवना । हविष्मतः ।

यत् । पर्वते । न । संऽअशीत । हर्यतः । इंद्रस्य । वज्रः । अर्धिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ हानंतरमेव हे इंद्र विश्वं सर्वमिदं जगत्ते तव संबंधिन इष्ट्ये यागा-
 यान्वसत् । अन्वभवत् । यद्वा । इष्ट्ये हविरादिभिस्तव प्राप्तय इति योज्यं ।
 हविष्मतो यजमानस्य सवना सवनानि यज्ञजातानि निक्षेव निष्ठा निभूष-
 लान्याप इव त्वां संभजंत इति शेषः । हर्यतः शत्रुवधं प्रेप्सत इंद्रस्य । हर्यतिः
 प्रेप्साकमेति यास्कः । यद्वा हर्यतः शोभनः । हिरण्ययो हिरण्यमयः अर्धिता
 शत्रूणां हिंसनशीलो वज्रः पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृत्रे वा यद्यदा समशीत
 संसृष्टो नाभवत् किंतु जागरितः सच्चवधीदित्यर्थः । यदेन्द्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्र-
 तिहतः सन्वृत्रमवधीत्तदाप्रभृत्येव तं यष्टुं सर्वे यजमानाः प्रावर्तिष्यतेति भावः ॥
 अथ । छांदसं धत्वं । असत् । अस्तेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ।

इष्टये । यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । वृश्चादिना षत् ।
 व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । यद्वा । इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मन्वे वृषेति तस्यो-
 दात्तत्वं । निषेव सवना । शेषदंसीति शेलोपः । समशीत । शीङ् स्वप्ने । लङि
 संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् शीङः सार्वधातुके । पा० ७. ४. २१. । इति गुणा-
 भावः । हर्यतः । हर्य गतिकांत्योः । भृमृदशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । अश्रिता । अथ
 ऋथ ऋथ हिंसायाः । ताच्छीलिकलृन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अस्मै भीमाय नमसा नमध्वर उषो न शुभ्रे आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम श्रवसे नमैन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै भीमाय । नमसा । सं । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भरा । पनीयसे ।

यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियं । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे उषः । उषोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शङ्खणां भयंकराय पनीयसेऽति-
 शयेन स्तोतव्यायास्मा इन्द्रायध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्यागे । नेति संप्रत्यर्थे । तथा च
 यास्कः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहि । नि० ७. ३१. । इति । संप्रती-
 दानी नमसा नमो हविल्लक्षणमन्नं समाभर । सम्यक् संपादय । धाम सर्वस्य
 धारकं नाम स्तोतृषु नमनशीलं प्रसिद्धं वैन्द्रियमिन्द्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिंगं यस्थं-
 द्रस्यैवंविधं ज्योतिः श्रवसेऽन्नाय हविल्लक्षणान्नलाभार्थमयस इतस्ततो गमना-
 याकारि । क्रियते । हरितो न । यथाश्वान्सादिनः स्वाभिलषितदेशं गमयंति
 तच्चदिदोऽपि स्वाभिमतहविल्लाभाय स्वकीयं तेजो गमयतीति भावः ॥ उषः ।
 पादादित्वान्निघाताभावः । शुभ्रे । शुभ दीप्तौ । स्फायितं चीत्यादिना रक् । भर ।
 ह्यहोर्भ इति भत्वं । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । पनीयसे । पन्तेः स्तुत्यर्थाद्बहु-
 लवचनात्कर्मण्यसुन् । तस्मादातिशयानिक ईयसुनि टेरिति टिलोपः । अकारि ।
 छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
 अङ्गम उदात्तः । अयसे । अय गतावित्यस्माद्भावेऽसुन् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इमे ते इन्द्र ते वयं पुरुषुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसी ।

नहि त्वद्यो गिर्वणो गिरः सघन्तोणीरिव प्रति नो हर्य तच्च ॥ ४ ॥

इमे ते। इन्द्र ते। वयं। पुरुऽस्तुत। यो त्वा। आ०रभ्य। चरामसि। प्रभुवसो० इति प्रभुऽवसो।
नहि। त्वत्। अन्यः। गिर्वेणः। गिरः। सघत्। क्षोणीऽइव। प्रति। नः। हर्यं। तत्।
वचः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र प्रभुवसो प्रभूतधन। अत एव पुरुष्टुत पुरुभिर्वहुभिर्व्यजमानैः स्तुत।
ये च वयं त्वा त्वामारभ्याश्रयतयावलंब्य चरामसि। चरामो यागे वर्तामहे।
त इमे वयं ते तव स्वभूताः। हे गिर्वेणः। गीर्भिर्वननीयेन्द्र त्वदन्यस्त्वन्नोऽन्यः
कश्चिदपि गिरः स्तुतीर्नहि सघत्। न हि प्राप्नोति। अतस्त्वं नोऽस्माकं तत्स्तु-
तिलक्षणं वचः प्रतिहर्यं। कामयस्व। क्षोणीरिव। यथा क्षोणी पृथिवी स्वकी-
यानि भूतजातानि कामयते ॥ चरामसि। इदं तो मसिः। शयः पित्रादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। सघत्। यघ हिंसायां। अत्र प्राप्तार्थो धातू-
नामनेकार्थत्वात्। लेट्छाडागमः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। पादादि-
त्वान्निघाताभावः। क्षोणीरिव। हल्छाअय इति सुलोपाभावश्छांदसः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

भूरि त इन्द्र वीर्यं तव सस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण।

अनु ते द्यौर्वृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेमे ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि। ते। इन्द्र। वीर्यं। तव। ससि। अस्य। स्तोतुः। मघऽवन्। कामं। आ। पृण।

अनु। ते। द्यौः। वृहती। वीर्यं। ममे। इयं। च। ते। पृथिवी। नेमे। ओजसे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बहु न केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते। तादृशस्य
तव वयं ससि। स्वभूता भवामः। हे मघवन् त्वमस्य स्तोतुः त्वां स्तुवतो
यजमानस्य काममभिलापमापृण। आपूरय। वृहती द्यौर्महान् द्युलोकोऽपि
ते तव वीर्यमनुममे। अन्वमंस्त। इन्द्रेण सहावस्थानादियं चेत्यमपि पृथिवी
ते तवीजसे वलाय नेमे। प्रह्वीवभूव। त्वद्वलाङ्गीता सत्यथ एव वर्तत इति
भावः ॥ ससि। अस भुवि। लटि असोरलोप इत्यकारलोपः। इदं तो मसिः।
पृण। पृण प्रीणने। अत्र प्रीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते। तुदादिवाच्छप्रत्ययः।
तस्य ङित्वाद्युणाभावः। ममे। माङ् माने शब्दे च। ङित्वादात्मनेपदं। लि-
ट्छातो लोप इति चेत्याकारलोपः। नेमे। एम प्रह्वे। लिट्छात एकहल्प्रत्यय
इत्येवाभ्यासलोपो। तिङ्प्रतिङ् इति निघातः ॥

यदीमुचमाह ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकृतिथ ।

अवासृजो निवृताः सतवा अपः सचा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥ ६ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । महान् । उरुं । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वऽशः । चकृतिथ ।

अव । असृजः । निऽवृताः । सतवै । अपः । सचा । विश्वं । दधिषे । केवलं । सहः ॥ ६ ॥

हे वज्रिन्वज्रवन्निद्र त्वं तं प्रसिद्धं महामायामतो महान्तमुरुं विस्तीर्णं पर्वतं पर्वतं मेघं वृचासुरं वा वज्रेणायुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकृतिथ । शक-
लीचकृषे । तेन मेघेन निवृता आवृता अपः सतवै सरणाय गमनाय अवासृजः ।
अवाङ्मुखमस्त्राक्षीः । अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहो बलं दधिषे । धार-
यसि । नान्यः कश्चिदिति । यदेतत्तत्सचा सत्यमेव । सचेति सत्यनाम । सचेत्येति
तन्नामसु पाठात् ॥ महान् । महान्तं । नकारतकारयोर्लोपश्चादसः । चकृतिथ ।
कृती छेदने । लिटि थल्यभ्यासस्योरदरत्वहलादिशेषचुत्वानि । सतवै । कृत्यार्थे
तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः । कृन्मेजन्तः । पा० १. १. ३९. इत्यभ्ययत्वेऽभ्यया-
दाप्सुप इति सुपो लुक् । अतश्च तवै युगपदित्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वं । दधिषे ।
लिटि क्रादिनियमादिद् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले दशमोऽनुवाकः ॥

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र नू चिदिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं गौतमस्य
नोधस आर्षमाग्नेयं । आद्याः पंच जगत्यः । शिष्टाश्चतसस्त्रिभुवः । तथा चानु-
क्रांतं । नू चिन्नव नोधा गौतम आग्नेयं हि चतुस्त्रिपुवंतमिति । हीति वचना-
दुत्तरे च द्वे सूक्ते अग्निदेवताके ॥ अभिषवपडहस्य पंचमेऽहन्याग्निमारुत इदं
जातवेदस्यं निविज्ञानं । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । पृथस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय
नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. इति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रता-
वाश्चिनशस्त्रे च जागते छंदस्यादितः पंचर्चः । सूचितं च । त्वमग्ने प्रथमो अगिरा
नू चित्सहोजा अमृतो नितुंदत इति पंच । आ० ८. १३. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते होता यदूतो अभवद्विष्वतः ।

वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥ १ ॥

नु। चित्। सहऽजाः। अमृतः। नि। तुंदते। होता। यत्। दूतः। अभवत्। विष्वतः।

वि। साधिष्ठेभिः। पथिऽभिः। रजः। ममे। आ। देवऽताता। हविषा। विवासति ॥ १ ॥

सहोजाः सहसा बलेन जातः । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानारण्योः सका-
शाज्जायते । अमृतो मरणरहितः । एवंभूतोऽग्निर्नू चित् क्षिप्रमेव नितुंदते ।
नितरां व्यथयति । उत्पन्नमाचस्याग्नेः स्पष्टमशक्यत्वात् । यद्वा निर्गच्छति । तुंद-
तिर्गत्यर्थः सौचो धातुः । यद्यदा होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वाय-
मग्निर्विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय दूतोऽभवत् ।
हविर्वहने नियुक्तो भवति । तदानीं साधिष्ठेभिः समीचीनैः पथिभिर्मार्गैर्गच्छन्
रजोऽंतरिक्षलोके विममे । निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमथंतरिक्षमसत्कल्पमभूत् ।
इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सद्युत्पन्नमिव दृश्यते । किंच देवताता । देवता-
तिरिति यज्ञनाम । देवतातौ यज्ञे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवानावि-
वासति । परिचरति ॥ अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ नञो जर-
मरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुंदते । तुद व्यथने । स्वरितेच्चादात्मनेपदं ।
नकारोपजनश्छांदसः । साधिष्ठेभिः । वाढशब्दादातिशायनिक इष्टन्यंतिकवाढ-
योर्नंदसाधौ । पा० ४. ३. ६३. इति साधादेशः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः ।
निच्चादाद्युदात्तत्वं । देवताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः ।
तेन तत्संबंधी यज्ञो लक्ष्यते । यद्वा । देवान्हविषाविवासतीति योज्यं । सुपां
सुलुगिति विभक्तेर्छांदसः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ स्वमन्नं युवमानो अजरस्तृष्वविष्वन्तसेषु तिष्ठति ।

अथो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानुं स्तनयन्त्रचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ। स्वं। अन्नं। युवमानः। अजरः। तृषु। अविष्यन्। अतसेषु। तिष्ठति।

अन्यः। न। पृष्ठं। प्रुषितस्य। रोचते। दिवः। न। सानुं। स्तनयन्। अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमग्निः स्वं स्वकीयमग्नादनीयं नृणगुल्मादिकं युवमानः
 स्वकीयज्वालायां संमिश्रयन् । तदनंतरं चाविष्यन् भक्षयंश्च । अविष्यन्नित्येत-
 दतिकर्मसु पठितं । एवंभूतोऽग्निसृष्टुः क्षिप्रमेवातसेषु प्रभूतेषु काष्ठेष्वतिष्ठति ।
 आरोहति । अत्रातसशब्दः काष्ठवाची । अतसं न शुष्कमिति दर्शनात् । प्रुषितस्य
 दग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्ठमुपर्यवस्थितं ज्वालाजालमत्यो न रोचते । यथा
 सततगमनशीलोऽत्योऽथ इतस्ततो गच्छन् शोभते । एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वत्र
 गच्छंती शोभत इति भावः । तदानीं दिवो द्युलोकस्य संबंधि सानु समुच्छि-
 तमभं स्तनयन्न शब्दयन्निवाचिक्रदत् । गंभीरं शब्दमात्मानमचीकरत् ॥ युव-
 मानः । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदे । शयि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य बहुलं
 छंदसीति लुगभावः । अदुपदेशाल्लसार्वधानुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शि-
 ष्यते । अजरः । बहुव्रीहौ नजो जरभरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अचि-
 क्रदत् । कदि क्रदि क्कदि आह्वाने रोदने च । अस्माद्यन्ताल्लुङि चङ्मागमानुशा-
 सनस्यानित्यत्वान्चुमभावः । द्विर्भावहलादिशेषसन्वज्ञावेत्वानि ॥

तृतीयामृचमाह ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिपाठमर्त्यः ।
 रथो न विष्णुजसान आयुषु यानुषग्वार्या देव ऋण्वति ॥ ३ ॥
 क्राणा रुद्रेभिः । वसुऽभिः । पुरऽहितः । होता । निऽसत्तः । रयिपाट् । अमर्त्यः ।
 रथः । न । विष्णु । ऋजसानः । आयुषु । वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥
 क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणो रुद्रेभी रुद्रेर्वसुभिश्च पुरोहितः पुरस्कृतो होता
 देवानामाह्वाता निषत्तो हविःस्वीकरणाय देवयजने निषणो रयिपाट् रयीणां
 शत्रुधनानामभिभवितामर्त्यो मरणरहितः । एवंभूतो देवो द्योतमानोऽग्निर्विष्णु
 प्रजासु लौकिकजनेषु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्षणेषु मनुष्येष्वंजसानः
 सूर्यमानो वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनान्यानुषक् आनुषक्तं यथा भवति
 तथा व्यृण्वति । विशेषेण प्रापयति । यद्वा वार्याणि वरणीयानि हवींषि स्वयं
 प्राप्नोति ॥ क्राणा । करोतेः शानचि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । शानचो
 ङित्वाभुणाभावे यणदेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सोः पूर्वस-

वर्णेदीर्घत्वं । निपत्तः । यद् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्मात्कर्मणि निष्ठा ।
 नसत्तनिपत्तेत्यादिना । पा० ८. २. ६१. निष्ठानत्वाभावो निपातितः । गतिरनंतर
 इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रयिपाट् । पह अभिभवे । छंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. ।
 इति स्त्रिः । सहेः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. । इति षत्वं । चञ्जसानः । चञ्जति
 स्तुतिकर्मा । असानजित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८४. । इति
 कर्मण्यसानच्प्रत्ययः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । आयुषु । आयव इति मनुष्यनाम ।
 इण् गतावित्यस्माच्छंदसीण इत्युण्प्रत्ययः । वृद्धायादेशौ । वार्या । वृश् संभक्ती ।
 ऋहलोऽर्थेत् । तित्स्वरिते प्राप्ते ईद्वंद्वृशंसदुहां एयत् इत्याद्युदात्तत्वं । शेच्छंद-
 सीति शेलोपः । ऋण्वति । रिवि गतौ । व्यत्ययेन संप्रसारणं । इदित्त्वानुम् ।
 कर्तरि शप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि वातजुतो अतसेषु तिष्ठते वृषा जुहूभिः सृण्यां तुविष्वणिः ।

तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं ते एम रुशदूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वातजुतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृषा । जुहूभिः । सृण्यां । तुविऽस्वनिः ।

तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषायसे । कृष्णं । ते । एम । रुशत्ऽजर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजुतो वायुना प्रेरितस्तुविष्वणिर्महास्वनः । एवंभूतोऽग्निर्जुहूभिः स्वकी-
 याभिर्जिह्वाभिः सृण्या सरणशीलेन तेजःसमूहेन च युक्तः सन् । वृथेत्यनाया-
 सवचनः । वृथानायासेनैवातसेपूजतेषु वृक्षेषु वितिष्ठते । विशेषेण तिष्ठति । हे
 अग्ने यद्यदा वनिनो वनसंवंधान्वृक्षान्दग्धुं वृषायसे । वृषवदाचरसि । दहसीत्यर्थः ।
 हे रुशदूर्मे दीपज्वाले । अजर जरारहिताग्ने ते तवैम गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्णं
 भवति ॥ वातजुतः । जु इति सौचो धातुः । वातेन जूतो वातजुतः । तृतीया
 कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वितिष्ठते । समवप्रविभ्यः स्य इत्यात्मनेपदं ।
 जुहूभिः । हु दानादनयोः । हूयत् आस्विति जुहूः सुचः । श्रुवच्चेति क्तिप् ।
 चकारादीर्घः । श्रुवन्नावाद्भिर्भावादि । धातोरित्यंतोदात्तत्वं । सृण्या । सृ गतौ ।
 सरतीति सृणिः । सृवृषिभ्यां क्तिदिति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेत्येव मार्गः ।
 इण् गतावित्यस्मात्करण औणादिको मनिन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पञ्चमीमुचमाह ॥

तपुर्जंभी वन आ वातचोदितो यूथे न साह्यं अवं वाति वंसंगः ।

अभिप्रजक्षितं पाजसा रजः स्यातुश्चरथं भयते पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुःऽजंभः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । साह्यं । अवं । वाति । वंसंगः ।

अभिऽप्रजं । अक्षितं । पाजसा । रजः । स्यातुः । चरथं । भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जंभः । तपूयि ज्वाला एव जंभा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः । वातचोदितः । वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽग्निर्यूथे ज्वालासमूहे सत्यक्षितमक्षीणं रज आद्रवृक्षांतर्गतमुदकं पाजसा तेजोबलेनाभिप्रजन् अभिमुख्येन गच्छन्व-
नेऽरण्ये साह्यं सर्वमभिभवन् अभिमुख्येनाववाति । व्याप्नोति । तत्र दष्टांतः । वंसंगो न । यथा वननीयगतिर्वृषो गीयूथे सर्वमभिभवन्वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्पतत्रिणः पतन्वतोऽग्नेः सकाशात्स्यातुः स्थावरं चरथं च जंगमं च भयते । विभेति ॥ साह्यं । दाह्यं । साह्यान्निनि कसुप्रत्ययांतो निपातितः । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुवं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । यत्बलोपौ । ह्रस्वत्वं छंदसं । स्यातुः । कमिमनिजनीत्यादिना विहि-
तस्तुप्रत्ययो बहुलवचनात्तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्यातुरंतंतरं चरथं भयते । प्रथमं स्यातु स्थावरं विभेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मा-
दीणादिकोऽथप्रत्ययः । भयते । जिभी भये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति श्लोकरभावः । गुणावादेशौ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चयोविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

दधुष्टा भृगवो मानुषेष्वारियं न चारुं सुहवं जनेभ्यः ।

होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रियं । न । चारुं । सुहवं । जनेभ्यः ।

होतारं । अग्ने । अतिथिं । वरेण्यं । मित्रं । न । शेवं । दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव एतत्संज्ञा महर्षयो दिव्याय

जन्मने देवत्वप्राप्तये चारुं रयिं न शोभनं धनमिवादधुः । आधानसंभारेषु मन्त्रिः
स्थापनेन समस्तुर्वेन् । कीदृशं त्वां । जनेभ्यः सुहवं । यजमानार्थमाह्वातुं सुशकं ।
होतारं । देवानामाह्वातारं । अतिथिं । अतिथिवत्पूज्यं । यद्वा देवयजनदेशेषु सततं
गतारं । वरेण्यं वरणीयं मित्रं न शेवं । यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत्
सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः । लिट्युस्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । युष्मत्तत्त-
तक्षुःष्वन्तःपादमिति विसर्जनीयस्य षत्वं । सुहवं । ह्यतेरीपहुःसुष्विति खल ।
बहुलं छद्सीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । लितीति प्रत्ययान्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

होतारं सप्त जुहो॒ऽयजि॑ष्ठं यं वा॒घतो॑ वृ॒णते॑ अ॒ध्वरे॑षु ।

अ॒ग्निं वि॒श्वेषा॑म॒रति॑ वसू॒नां स॒पर्या॑मि प्रय॑सा॒ यामि॑ रत्नं ॥ ७ ॥

होतारं । सप्त । जुहूः । यजिष्ठं । यं । वाघतः । वृणते । अध्वरेषु ।

अग्निं । विश्वेषां । अरतिं । वसूनां । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नं ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याका जुहो होतारो वाघत ऋत्विजोऽध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं
यष्टतमं होतारं देवानामाह्वातारं यमग्निं वृणते संभजंते विश्वेषां सर्वेषां वसूना-
मरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसा हविल्लक्षणेनाच्नेन सपर्यामि । परिचरामि ।
रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि । याचामि ॥ वृणते । वृङ् संभक्तौ । क्रियादिकः ।
प्रत्ययस्वरः । अरतिं । ऋ गतिप्रापणयोः । अस्मादौणादिको वहिवस्यतिभ्यश्चित्
। उ० ४. ६१. इत्यतिप्रत्ययः । चिह्नादंतोदात्तत्वं । सपर्यामि । सपर्यतिः परिचर-
णकर्मा । सपरं पूजायामिति धातुः कंडादिः । अतो यक एव स्वरः शिष्यते ।
पादादिनान्निघाताभावः । यामि । याचामीत्यस्य वर्णलोपश्चादंसः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अ॒च्छि॒द्रा मू॒नो स॒हसो॑ नो अ॒द्य स्तो॒तृभ्यो॑ मि॒त्रम॒हुः श॒र्म य॒च्छ ।

अ॒ग्ने गृ॒णत॒मह॑स उ॒रूप्यो॑र्जो न॒पात्पू॒र्भिरा॑य॒सीभिः॑ ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । मूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः । मित्रमहुः । शर्म । यच्छ ।

अग्ने । गृणतं । अहंसः । उरूप्य । ऊर्जः । नपात् । पूऽभिः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः सूतो बलस्य पुत्र । बलेन हि मथ्यमानोऽग्निर्जायते । मित्रमहः ।
 अनुकूलदीप्तिमन्त्रमे नोऽस्मभ्यं स्तोतृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मण्यच्छिद्राछेद्यानि शर्म
 शर्माणि सुखानि यच्छ । देहि । किंच हे ऊर्जो नपात् । अन्नस्य पुत्र । भुक्ते-
 नान्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं । एवंविधाग्ने गृणंतं त्वां स्तुवंतमायसी-
 मिर्थाभिः । यद्वायोवद्बृहत्तरैः पूर्भिः पालनैरंहसः पापादुरुष्य । रक्ष । उरु-
 यती । रक्षाकर्मणि यास्तुः ॥ अच्छिद्रा । शेषं छंदसीति शेलोपः । सूतो सहसः ।
 परमपि छंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामं चितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदाय-
 स्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । शर्म । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । ऊर्जो नपात् ।
 न पातयतीति नपात् । नभ्राणनपादिति नजः प्रकृतिभावः । सुवामंचित इति
 षष्ठ्यंतस्य परांगवद्भावे सति पादादिवादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामंचि-
 ताद्युदात्तत्वं । पूर्भिः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् ।
 ज्वदीर्घा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

नवमीमुचमाह ॥

भवा वरुणं गृणते विभावो भवा मघवन्नघवद्भ्यः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहसो गृणंतं प्रातर्मक्षू धियावसुजगम्यात् ॥ ९ ॥

भव । वरुणं । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवन्तऽभ्यः । शर्म ।

उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणंतं । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशाग्ने गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय । वरुणमिति
 गृह्णामे । वरुणमनिष्टनिवारकं गृहं भव । हे मघवन् धनवन्नग्ने मघवद्भ्यो
 हविल्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव । हे अग्ने
 गृणंतं स्तुवंतमंहसः पापकारिणः शत्रोरुरुष्य । रक्ष । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या
 वा प्राप्तधनोऽग्निः प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि मक्षू शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥
 वरुणं । वृज् वरणे । जृवृज्यामूषन्नित्यूषन्नप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । गृणते ।
 शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभावः । विशिष्टा भा विभाः । आतो मनिन्निति
 विच् । तदस्यास्तीति मनुप् । मादुपधाया इति मनुपो वत् । मनुवसो रुरिति
 नकारस्य रुत्वं । मघवद्भ्यः । मघवा बहुलं । पा० ६. ४. १२८. । इति मघवन्-
 शब्दस्य तु आदेशः । स च नानुबंधकृतमनेकालत्वं । पा० १. १. ५५. १. । इति वचनात्

ययं य। यम उपरमे। लिटि थलिं ऋादिनियमादिति प्राप्त उपदेशेऽन्वतः। पा० १. २. ६२.। इति प्रतिषेधः ॥

विषुवत्संज्ञेऽह्न्याग्निमारुते मूर्ध्ना दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः। विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं। मूर्ध्ना न दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्ध्ना दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा। आ० ८. ६.। इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

मूर्ध्ना दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः।

तं त्वा देवासोऽजनयंत देवं वैश्वानरं ज्योतिरिदारीय ॥ २ ॥

मूर्ध्ना। दिवः। नाभिः। अग्निः। पृथिव्याः। अथ। अभवत्। अरतिः। रोदस्योः।

तं। त्वा। देवासः। अजनयंत। देवं। वैश्वानरं। ज्योतिः। इत्। आरीय ॥ २ ॥

अयमग्निर्दिवो द्युलोकस्य मूर्ध्ना शिरोवत्प्रधानभूतो भवति। पृथिव्या भूमेश्च नाभिः संनाहकः। रक्षक इत्यर्थः। अथानंतरं रोदस्योर्द्वावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिरभवत्। हे वैश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आर्याय विदुषे मनवे यजमानाय वा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवाजनयंत। उत्पादयन् ॥ मूर्तमसिन्धीयत इति मूर्ध्ना। नि० १. २१.। श्वन्नुद्यन्वित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः। पृथिव्याः। पृथिवीशब्दः। धित्रीरादिभ्यश्चेति ङीप्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः। अजनयंत। जनी जृप् क्लसु रंजोऽमंताश्चेति मिह्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि।

या पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ। सूर्ये। न। रश्मयः। ध्रुवासः। वैश्वानरे। दधिरे। अग्रा। वसूनि।

या। पर्वतेषु। ओपधीषु। अप्सु। या। मानुषेषु। असि। तस्य। राजा ॥ ३ ॥

अग्रा वैश्वानरेऽग्रौ वसूनि धनान्यादधिरे। आहितानि स्थापितानि वभूवुः। तत्र दृष्टांतः। ध्रुवासो निश्चला रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्य आधीयंते तद्वत्। अतस्त्वं पर्वतादिषु यानि धनानि विद्यंते तस्य धनजातस्य राजासि। अधिपतिर्भवसि ॥ अग्रा। सुपां सुतुगिति विभक्त्येडादेशः। या।

अलोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इत्यंत्यस्य भवति । मधू । ऋचि तुनुघमक्षिति दीर्घः । धियावसुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदस्य सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । लुगभावश्चादसः । जगम्यात् । गमू सृपू गतौ । लिङि बहुलं छंदसीति शपः ध्रुः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः ॥

वया इदिति सप्तमं द्वितीयं सूक्तं नोधस आर्पे चैष्टुभं । वैश्वानरगुणकोऽग्निर्देवता । तथा चानुक्रांतं । वया इत्सप्त वैश्वानरीयमिति ॥ सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगंतव्यः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

वया इदमे अग्रयस्ते अन्ये ते विश्वे अमृता मादयंते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेव जना उपमिद्वयं ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्रयः । ते । अन्ये । ते इति । विश्वे । अमृताः । मादयंते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनां । स्थूणाऽइव । जनां । उपमिद्वयं । ययं ॥ १ ॥

वयाः शाखा वेतेवातायना भवन्तीति यास्कः । नि० १. ४. । हे अग्ने येऽन्येऽग्रयः संति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत् । शाखा एव । तत्स्वतोऽन्ये न संतीति भावः । किंच ते त्वयि सति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयंते । हयंति । न हि त्वद्यतिरेकेण तैर्जीवितुं शक्यते । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां जठररूपेण संबंधिन् अग्ने क्षितीनां मनुष्याणां नाभिः संनद्धासि । अवस्थापको भवसि । अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता सन् । यद्वा । उपमिदित्येतद्दृष्टान्तविशेषणं । जनान्वयं । अग्रयः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिदुपनिखाता स्थूणेव । वंशधारणार्थं निखातः स्तंभो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥ वैश्वानर । विश्वे चेमे नरा विश्वानराः । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १२९. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तत्संबन्धी वैश्वानरः । तस्येदमित्यण् । नाभिः । नहो भक्षेतीजप्रत्ययो भकारश्चांतादेशः । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । असि । तासस्त्योर्लोप इति सलोपः । क्षितीनां । क्षि निवासगत्योः । अस्मात् क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । अंतोदात्ताद्धितिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । उपमिद्वयं । दुमिज् प्रक्षेपणे । अस्मादुपपूर्वाद्बहुलवचनात्कर्मणि क्तिप् । तुगागमः ।

ययं य। यम उपरमे। लिटि थलिं-क्तादिनियमादिति प्राप्त उपदेशेऽन्वतः। पा० १. २. ६२. इति प्रतिषेधः ॥

विषुवत्संज्ञेऽह्न्याग्निमारुते मूर्द्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्मृत्तः। विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं। मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्द्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा। आ० ८. ६. इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

मूर्द्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः।

तं त्वा देवासोऽजनयंत देवं वैश्वानरं ज्योतिरिदारीय ॥ २ ॥

मूर्द्धा। दिवः। नाभिः। अग्निः। पृथिव्याः। अथ। अभवत्। अरतिः। रोदस्योः।

तं। त्वा। देवासः। अजनयंत। देवं। वैश्वानरं। ज्योतिः। इत्। आर्याय ॥ २ ॥

अयमग्निर्दिवो द्युलोकस्य मूर्द्धा शिरोक्त्प्रधानभूतो भवति। पृथिव्या भूमेश्च नाभिः संनाहकः। रक्षक इत्यर्थः। अथानंतरं रोदस्योर्द्वावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिरभवत्। हे वैश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आर्याय विदुषे मनुवे यजमानाय वा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवाजनयंत। उदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयत इति मूर्द्धा। नि० १. २१. श्वन्नुक्षान्नित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः। पृथिव्याः। पृथिवीशब्दः पित्रौरादिभ्यश्चेति ङीप्प्रत्ययांतोऽतोदाहृतः। अजनयंत। जनी जृप् क्लसु रंजोऽमंताश्चेति भित्त्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ सूर्यं न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि।

या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ। सूर्यं। न। रश्मयः। ध्रुवासः। वैश्वानरे। दधिरे। अग्रा। वसूनि।

या। पर्वतेषु। ओषधीषु। अप्सु। या। मानुषेषु। असि। तस्य। राजा ॥ ३ ॥

अग्रा वैश्वानरेऽग्नौ वसूनि धनान्यादधिरे। आहितानि स्थापितानि वभूवुः। तत्र दृष्टान्तः। ध्रुवासो निश्चला रश्मयः किरणाः सूर्यं न यथा सूर्य आधीयंते तद्वत्। अतस्त्वं पर्वतादिषु यानि धनानि विद्यंते तस्य धनजातस्य राजासि। अधिपतिर्भवसि ॥ अग्रा। सुपां सुतुगिति विभक्त्योर्देशः। या।

श्रेष्ठं दसि बहुलमिति शेलोपिः । ओषधीषु । उप दाहे । ओषः पाकः । भावे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । ओष आसु धीयत इत्योषधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सप्तमीबहुवचन ओष-धेश्च विभक्तावप्रथमायां । पा० ६, ३, १३२. इति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ।

स्वर्वते सत्यश्रुप्माय पूर्वी वैश्वानराय नृतमाय यद्भीः ॥ ४ ॥

वृहती इवेति वृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।

स्वःऽवते । सत्यऽश्रुप्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृऽतमाय । यद्भीः ॥ ४ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय वृहती इव प्रभूते इवाभूतां । वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योः पुत्रत्वं मंत्रांतरे स्पष्टमवगम्यते । उभा पितरा मह-यन्नजायतामिद्यावापृथिवी भूरिरित्येति । महतो वैश्वानरस्यावस्थानाय द्यावा-पृथिव्यौ विसृते जाते इत्यर्थः । किंच । अयं होता दक्षः समर्थः पूर्वीर्बहुविधा यद्भीर्महतीगिरः स्तुतीर्वैश्वानरायाम्रये प्रायुंक्तेति शेषः । कीदृशाय । स्वर्वते । शोभनगमनयुक्ताय । सत्यश्रुप्माय । अवितथबलाय । नृतमाय । अतिशयेन सर्वेषां नेवे । तच्च हटांतः । मनुष्यो न । यथा मनुष्यो लौकिको बंदी दातारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः । मनोजातावज्यती पुक् चेति जातो गम्यमानायां मनुशब्दाद्यत् पुगागमश्च । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । तच्च हि अजित्यनुवर्तते । स्वर्वते । सुपूर्वा-दर्तेभावे विच् । ततो मनुप् । मादुपधाया इति वत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

दिवश्चित्ते वृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महिन् ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चक्य ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । वृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं ।

राजा । कृष्टीनां । असि । मानुषीणां । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चक्य ॥ ५ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितवैश्वानरामे ते तव महित्वं माहात्म्यं वृहतो महतो दिवश्चित् द्युलोकादपि प्ररिरिचे । प्रववृधे । किंच त्वं मानुपीणां मनोजातानां कृदीनां प्रजानां राजासि । अधिपतिर्भवसि । तथा वरिवोऽसुरैरपहृतं धनं युधा युद्धेन देवेभ्यश्चकथं । देवाधीनमकापीः ॥ वैश्वानर । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रिरिचे । रिचिर् विरेचने । अचोपसर्गवशात्तद्विपरीत आधिक्ये वर्तते । कृदीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मानुपीणां । मानुषशब्दो मनोजातावित्यञ्प्रत्ययांतः । जातिलक्षणे ङीप् प्राप्ते तदपवादतया शाङ्करवाद्यञ इति ङीन् । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । द्वाब्धदसि बहुलं । पा० ६. १. १७८. इति बहुलवचनान्नाम उदात्तस्याभावः । युधा । युध संप्रहार इत्यस्मात्संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । वरिव इति धननाम । नद्विपयस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥

पठौमृचमाह ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृचहणं सचंते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्टा अव शंवरं भेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महिऽत्वं । वृषभस्य । वोचं । यं । पूरवः । वृचऽहनं । सचंते ।

वैश्वानरः । दस्युं । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्टाः । अव । शंवरं । भेत् ॥ ६ ॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते । पूरव इति मनुष्यनाम । पूरवो मनुष्या वृचहणमावरकस्य मेघस्य हंतारं यं वैश्वानरं सचंते । वर्षार्थिनः सेवते । तस्य वृषभस्यापां वर्षितुर्वैश्वानरस्य महित्वं माहात्म्यं नू क्षिप्रं प्रवोचं । प्रववीमि । किं तदित्यत आह । अयं वैश्वानरोऽग्निर्दस्युं रसानां कर्मणां वोपक्षयितारं राक्षसादिकं जघन्वान् हतवान् । तथा काष्टा अपो वृक्ष्युदकान्यधूनोत् । अधोमुखान्यपातयत् । शंवरं तं निरोधकारिणं मेघमवभेत् । अवाभिनत् ॥ वोचं । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्मास्यतिवक्तीत्यादिना च्चैरङादेशः । वच उमित्युमागमः । गुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । जघन्वान् । हंतेर्लिटः कसुः । अभ्यासाच्चैत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । विभाषा गमहनेति विकल्पनादिङभावः । भेत् । भिदिर् विदारणे । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हल्ङ्माव्य इति तकारस्य लोपः । पूर्ववदङभावः ॥ अत्र निरुक्तं । प्र ववीमि तन्महत्त्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या

वृत्रहणं मेघहनं सचंते सेवन्ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः द्यार्यार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्सा
 उपदासयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो ब्रह्मवाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छंवरं मेघं
 । नि० ७, २३, । इति ॥ अवेदं चिंतनीयं । कोऽसौ वैश्वानर इति । तत्र केचिदाहुः ।
 मध्यमस्थानस्थो वायुरिंद्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते ।
 न त्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । द्युस्थानः सूर्यो वैश्वानर इति ।
 युक्तिं चाहुः । प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि लोकचयात्मकानि । तत्र
 तृतीयसवनं प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्त इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवेत् । तत्प्रच्यु-
 त्तिपरिहारायाग्निसास्तेऽंतिमे शस्त्रे होता स्वर्गाद्भूमिं प्रत्यवरोहति । कथमिति
 तदुच्यते । इतरशस्त्रवत् । स्तोत्रियतृचेन प्रारंभमुक्त्वा द्युस्थानसंवंधिना वैश्वान-
 रीयेण सूक्तेन शस्त्रं प्रारभते । ततो मध्यमस्थानसंवंधिनं रुद्रं मरुतश्च प्रति
 तद्देवत्यसूक्तपाठेनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमग्निं । यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो
 न स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते । तदेतन्मत्तद्वयमप्यनुपपन्नं । अयमेवाग्निर्वै-
 श्वानरः । कुतः । वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकांतरं
 प्रति नेतृतया संवंधी वैश्वानरः । तथा चास्मात् । वैश्वानर पुत्रः पित्रे लोक-
 कृज्जातवेदो बहेमं सुकृतां यत्र लोका इति । यद्वा विश्वे सर्वे नरा एनमग्निं
 यज्ञादौ प्रीणयंतीति तत्संवंधावैश्वानरः । यद्वा सर्वान्प्राणिनः प्रत्युतो गच्छत
 इति विश्वानरो मध्यमोन्नमौ । ऋ गतावित्यस्मात्पचाद्यच् । लुगभावश्छां-
 दसः । ताभ्यामुत्पन्नत्वादयमग्निर्वैश्वानरः । वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशज्जायते ।
 अशनिपतनानंतरमयमेव पार्थिवोऽग्निः संपद्यते । आदित्यसकाशादपि घर्म-
 काले सूर्यकांतादिमणिष्वग्नेरुत्पत्तिः प्रसिद्धा । तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनाय-
 मेवाग्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नं । अस्यापि वर्षकर्मणा स्तुतिः संभवति । अग्नौ
 प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति
 स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भक्तस्वर्गत्वात् । एतत्सर्वं
 यास्तेन वैश्वानरः कस्मादित्यादिना बहुधा प्रपंचितं । नि० ७, २९, । अत्र यदनुक्तं
 तत्सर्वं तच्चैवानुसंधेयं ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये श्रुतिनीभिरग्निः पुरुणीये जरते सूनृतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरतऽवाजेषु । यजतः । विभाऽवा ।

शतऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे । जरते । सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरोऽग्निर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः । कृष्टिरिति मनुष्यनाम । विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स तथोक्तः । भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविल्क्षणाच्चवत्सु यागेषु । यद्वा । एतत्संज्ञेष्वापि यजतो यष्टयः । विभावा विशेषेण प्रकाशयिता । सूनृतावान् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । तद्युक्तः । एवंभूतोऽग्निः शतवनेये । शत-संख्याकान् क्रतून्वनति संभजत इति शतवनिः । तस्य पुत्रः शतवनेयः । तस्मिन् पुरुषीथे वहूनां नेतर्येतत्संज्ञके राजनि च शतिनीभिर्वहुभिः स्तुतिभिर्जरते । स्तूयते ॥ भरद्वाजेषु । भरति घोषयति भोक्तृनिति भरतः । तादृशा वाजा येषु । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मरुद्भृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यजतः । भृमृ-हृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहयंभ्योऽतजिति यजतेरतच्प्रत्ययः । विभावा । भा दीप्तौ । आतो मनिच्चिति वनिप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । शतवनेये । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः शतवनिश्च्यः । इतश्चानिजः । पा० ४. १. १२२. इति ढक् । कित इत्यंतोदात्तत्वं । शतिनीभिः । शतशब्दान्मत्वर्थीय इनिः । ऋच्चेभ्य इति ङीप् । पुरुषीथे । पूर्वपदान्संज्ञायामंगः । पा० ८. ४. ३. इति णत्वं । जरते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचविंशो वगः ॥

वह्निमिति पंचर्चे तृतीयं सूक्तं नोपस आपं चैष्टुभमाग्नेयं । अनुक्रांतं च । वह्निं पंचेति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ चैष्टुभे छंदसीदं सूक्तमाश्विने शस्ते च । तथा च सूचितं । वह्निं यशसमुप प्रजिन्वन्निति वीणि । आ० ४. १३. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वह्निं यशसं विदधस्य केतुं सुप्रार्थ्य दूतं सद्योऽर्थं ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्गवे मातरिष्या ॥ १ ॥

वह्निं । यशसं । विदधस्य । केतुं । सुप्रऽर्थ्यं । दूतं । सद्यःऽर्थं ।

द्विऽजन्मानं । रयिऽइव । प्रऽशस्तं । रातिं । भरत् । भृगवे । मातरिष्या ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदधस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं

सुप्राथं सुपु प्रकर्षेण रक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तं । सद्योऽर्थं । यदा हवींषि जुह्वति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान्गन्तारं । यद्वा सद्योऽर्थ-
मरणं गमनं यस्य तं । द्विजन्मानं । द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वा जायमानं ।
रयिमिव । धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं । एवंभूतमग्निं मातरिश्वा वायुर्भृगव एतत्सं-
ज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् । मित्रमहरत् । अकरोदित्यर्थः । रातिना संभाषेत्यत्र
रातिर्मित्रमिति कपदिनोक्तं । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मन्त्रांतरं च
भवति । रातिं भृगूणामुशिजं कविऋतुमिति ॥ वह्निं । वह्निश्चिद्युग्लाहात्वरिभ्यो
निदिति वहतेर्निप्रत्ययः । निद्वद्भावादाद्युदात्तत्वं । यशसं । यशस्शब्दादुत्तरस्य
विनो लुक् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । अशंश्चादित्वादच् । स्वरः पूर्ववत् ।
सुप्राथं । सुपु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्रावीः । उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेरवितृ-
स्तृत्तंविभ्य ईः । उ० ३. १५६. । इतीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यमि पूर्व इत्यस्य
विकल्पे सति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सद्योऽर्थं ।
उषिकुषिगार्तिभ्यस्त्यन्त्यर्तः कर्तरि थन्प्रत्ययः । सद्य एवार्थो गन्ता सद्योऽर्थः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदि त्वव्यये नञ्कुनिपातनामिति वक्तव्यं । पा० ६.
२. २. १. । इत्यव्ययग्रहणेन चितयं गृह्येत । तर्हि बहुव्रीहिस्वरौ भविष्यति । मात-
रिश्वा । सर्वनिर्माणहेतुत्वान्मातांतरिष्टं । श्वसितिरत्र गतिकर्मा । मातर्यंतरिष्टे
श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा । श्वन्नुक्षन्वित्यादौ निपातनादूपसिद्धिः । यद्वा
मातर्यंतरिष्टे श्वाश्वसति गच्छतीति मातरिश्वा । अस गतिदीप्तादानेभ्वित्यस्मा-
दौणादिको डन्प्रत्ययः । एतच्च यास्केनोक्तं । नि० ७. २६. ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्य शासुर्भयांसः सचन्ते हविर्भूत उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छ्यो विश्वपतिर्विदु वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयांसः । सचन्ते । हविर्भूतः । उशिजः । ये । च । मर्ताः ।

दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आऽपृच्छ्यः । विश्वपतिः । विदु ।

वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्नेरुभयास उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च । यद्वा । स्तुतिभिः
स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्चेममग्निं शासितारं सचन्ते । सेवन्ते । उशिजः कामयमाना

देवा हविष्मन्तो हविषा युक्ता ये च मर्ता मरणधर्माणो यजमानाः । यज्ञा ।
 उशिज इति मेधाविनाम । उशिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्मन्तो हविर्युक्ता
 मर्ता यजमानाः । किंच । अयं होता होमनिष्पादकोऽग्निर्दिवश्चित् आदित्यादपि
 पूर्वं उषःसु वर्तमानो भूत्वाग्निहोचहोमार्थं विष्णु यजमानेषु न्यसादि । अध्वर्यु-
 णाग्न्यायतने न्यधायि । निस्थाप्यते । कीदृशो होता । आपृच्छः । आप्रष्टव्यः
 पूज्य इत्यर्थः । विशपतिः । विशां प्रजानां पालयिता । वेधाः । विधाताभिमत-
 फलस्य कर्ता ॥ शासुः । शासु अनुशिष्टौ । नृनृचौ शंसिशसिशासिष्यदादिभ्यः
 संज्ञायां चानिटौ । उ० २. ९०. इति नृन् । इडागमाभावश्च । षष्ठ्येकवचने तका-
 रलोपच्छांदसः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । उशिजः । वशः किदिति वष्टेरिजिप्रत्ययः ।
 यहिज्यादिना संप्रसारणं । मर्ताः । मृद् प्राणत्यागे । असिहसिमृगृक्षामीत्या-
 दिना तत्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । आपृच्छः । प्रच्छ जीप्सायां । आङ्पूर्वाद-
 स्माच्छंदसि निष्कर्षेत्यादौ क्यप्प्रत्ययो निपातितः । यहिज्यादिना संप्रसारणं ।
 क्यपः पितृदादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विशपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वंत आयवो जीजनंत ॥ ३ ॥

तं नव्यसी हृदः आ जायमानं अस्मत् सुऽकीर्तिः । मधुऽजिह्वं अश्याः ।

यं ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वंतः । आयवः । जीजनंत ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतरा सुकीर्तिः सुष्टु कीर्तयिष्यस्मत् अस्माकं स्तुतिर्द्वंद्वो हृद्यवस्थि-
 तात्प्राणाज्जायमानमुत्पद्यमानं । अग्निर्हि वायोऽस्त्यद्यते वायुश्च प्राण एव । यः
 प्राणः स वायुरित्याप्तानात् । मधुजिह्वं नादयितृज्जालं । एवंभूतं तमग्निमाश्याः ।
 आभिमुख्येन व्याप्नोतु । वृजने संयामे प्राप्ते सत्यायवो मनुष्या यनग्निं जीज-
 नंत । यज्ञार्थमुदपादयन् । कीदृशा मनुष्याः । ऋत्विजः । ऋतौ काले यद्वारः ।
 मानुषासः । मनोः पुत्राः । प्रयस्वंतः । हविलक्षणाचोपेताः ॥ नव्यसी । नवीय-
 सीत्यवेकारलोपच्छांदसः । हृदः । अत्र हृदयशब्देन तत्स्यः प्राणो लक्ष्यते ।
 पद्मन्त्रित्यादिना हृदयशब्दस्य हृददेशः । जायमानं । जनी प्रादुर्भावे । श्यनि

ज्ञाजनोर्जेति, जादेशः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्यु-
दात्तत्वं । अस्मत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । अश्याः । अशू व्याघ्रौ । लिङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमी । जीजनंत । जनी
प्रादुर्भावे । एयंताल्लुङि च्छेच्छङादेशः । द्विर्भावहलादिशेषः । सन्वद्भाववत्त्वदीर्घाः ।
अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे चङ एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उ॒शिक॑पा॒व॒को वसु॑र्मानु॒षेषु॑ वरे॒ण्यो होता॑धायि वि॒ष्टु ।

द॒मूना॑ गृह॒पति॑र्द॒म आँ अ॒ग्निर्भु॑वद्रयि॒पतीं॑ रयी॒णां ॥ ४ ॥

उ॒शिक् । पा॒व॒कः । वसुः॑ । मानु॒षेषु॑ । वरे॒ण्यः । होता॑ । अ॒धा॒यि । वि॒ष्टु ।

द॒मूनाः । गृह॒पतिः । द॒मे । आ । अ॒ग्निः । भु॒वत् । रयि॒पतिः । रयी॒णां ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणशीलः ।
एवंभूतो होताग्निर्विष्टु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेष्वधायि । स्थाप्यते ।
स चाग्निर्दमूना रक्षसां दमनकरेण मनसा युक्तो गृहपतिर्गृहाणां पालयिता च
सन्दमे यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिराभुवत् । आ समंताद्भवति । न केवलमेकस्य
रायोऽपि तु सर्वेषामित्याह रयीणामिति । यद्वा । रयीणां मध्य उत्कृष्टं यद्भनं
तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने कर्मणि
लुङि च्छेच्छिणदेश आतो युक् चिरकृतोरिति युगागमः । दमयति राक्षसादिक-
मिति दमूनाः । दम उपशमे । दमेरूनसिः । उ० ४. २३४. । इत्यौणादिक जनसि-
प्रत्ययः । यास्कस्त्वाह । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वापि वा
दम इति गृहनाम । तन्मना स्यात् । नि० ४. ४. । इति । दम आँ अग्निः । आङोऽनु-
नासिकश्छंदसीत्याकारस्य सानुनासिकत्वं । प्रकृतिभावश्च । भुवत् । लेट्यङागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । रयिपतिः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तं त्वा वयं पतिमग्रे रयी॒णां प्र शंसामो॑ म॒तिभिर्गी॑तमासः ।

आशुं न वाजंभ॒रं म॒र्जय॑तः प्रा॒तर्म॑क्षू धि॒याव॑सुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

तं । त्वा । वयं । पतिं । अग्ने । रयीणां । प्र । शंसामः । मतिऽभिः । गोतमासः ।

आशुं । न । वाजंऽभरं । मर्जयंतः । प्रातः । मधु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

गोतमासो गोतमगोचोत्पन्ना वयं । नोधसः स्तोतुरेकत्वेऽप्यात्मनि पूजार्थं बहुवचनं । हे अग्ने रयीणां धनानां पतिं रक्षितारं तादृशं त्वां मतिभिर्मननीयैः स्तौचैः प्रशंसामः । प्रकर्षेण स्तुमः । किं कुर्वतः । वाजंभरं वाजस्य हविल्लक्षणात्तस्य भर्तारं त्वां मर्जयंतो मार्जयंतः । तत्र दृष्टांतः । आशुं न । अश्वमिव । यथाश्वमारोहंतः पुरुषास्तस्य वहनप्रदेशं हस्तैर्निमृजंति । तद्वद्वयमप्यग्नेर्हविर्वहनप्रदेशं निमृजंत इत्यर्थः । तथा चाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातं । अथ मध्ये तूष्णीमेव चिः संमार्ष्टि । यथा युक्ताग्नेर्हिवहेति व्रजेदेवमेतदग्निं युक्तोपक्षिपति अग्नेर्हिवहेति देवेभ्यो हव्यं वहेति । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्नधनः सोऽग्निः प्रातः श्वोभूतस्याहः प्रातःकाले मधू शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ मतिभिः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन् । मंचे वृषेयेत्यादिना तस्योदात्तत्वं । वाजंभरं । अग्नेरेषा वैदिकी संज्ञा । संज्ञायां भृतृवृजीति । पा० ३. २. ४६. । वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । अरुद्धिपदजंतस्य मुम् । पा० ६. ३. ६७. । इति मुमागमः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । मर्जयंतः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिः । पा० ७. २. ११४. । इति वृद्धभावः । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात् । लिङि बहुलं छंदसीति शपः ध्रुः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे यद्विंशो वर्गः ॥

अस्मा इति षोडशर्चं चतुर्थे सूक्तं । नोधस आर्षमिंद्रं त्रैपुभं । अनुक्रांतं च । अस्मा इदु षोडशेति । अस्य सूक्तस्य नोधा द्रष्टव्येताद्वाल्लक्षणे समाम्नायते । अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्त एते प्रातःसवन इति ॥ पलहस्तोचियावापवत्सु चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहःसु माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसि शस्त्रे ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजेत्यस्या आरंभणीयाया उर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयं । तथा च सूचितं । अस्मा इदु प्र तवसे शासद्बहिरितीतरावहीनसूक्ते । आ० ७. ४. । इति । ब्राह्मणं च भवति । त एते प्रातःसवने पलहस्तोचियाञ्छस्वा माध्यंदिनेऽहीनसूक्तानि शंसंतीति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मिं स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीपमायाग्निगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । जुं इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मिं । स्तोमं । माहिनाय ।

ऋचीपमाय । अग्निगवे । ओहं । इन्द्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

इदु इति निपातद्वयं पादपूरणे । अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति यास्कः । यद्वा । अवधारणार्थं । तवसे प्रवृद्धाय तुराय त्वरमाणाय । यद्वा तुर्विचे शत्रूणां हिंसिचे माहिनाय गुणैर्महते ऋचीपमाय ऋचा समाय । यादृशी स्तुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः । अग्निगवे । अधृतगमनाय । अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः । तथा च यास्कः । अधृतगमनकर्मवन् । इन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते । नि० ५. ११. । इति । एवंभूतायास्मा इन्द्राय स्तोमं स्तोत्रं प्रहर्मिं । प्रहरामि । करोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । प्रयो न । प्रय इत्यन्वनाम । यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं प्रहरति । कीदृशं स्तोमं । ओहं । वहनीयं । प्रापणीयं वा । अत्यंतोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं किंतुहिं ब्रह्माणि हविर्लक्षणाभ्यन्तानि । कीदृशानि । राततमा । पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि । इन्द्रं स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भावः ॥ तुराय । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । तुर्वीं हिंसार्थः । तुर्वतीति तुरः । पचाद्यचि छांदसो बलीपः । हर्मिं । हज् हरणे । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । माहिनाय । मह पूजायामित्यस्मान्महेरिणश्चेतीनणप्रत्ययः । उपधावृद्धिश्च । ऋचीपमाय । ऋचीपम ऋचा समः । नि० ६. २३. । इति यास्कः । तृतीया तत्कृतेति समासः । पा० २. १. ३०. । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पृषोदरादिवादीकारोपजनः । सुपामादिवात् पत्वं । केचिदाहुः । ऋच स्तुतावित्यस्मादिगुपधात्किद्वितीप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । ऋची स्तुतिः । तथा समः । पूर्ववत् पत्वं । असिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सति ङीप् उदात्तत्वेन भवितव्यं । तथा च न दृश्यते । तस्मात्स्वरश्चिंतनीयः । यद्वा दिवोदासादिर्द्रष्टव्यः । अग्निगवे । अधृतोऽन्येनानिवारितो गौर्गमनं यस्य स तथोक्तः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १. २. ४८. । इति ह्रस्वत्वं । पृषोदरादिवाद्दधृतशब्दस्याग्निभावः । ओहं । वहतेः कर्मणि घञि छांदसं संप्रसारणं । यद्वा तुहिर् दुहिर् उहिर् अदन

इत्यस्मादोहतेः पूर्ववद्वाङ् । राततमा । रा दान इत्यस्मान्निष्ठांतादातिशयनिक-
स्तमम् । शेषदंसीति शेल्लोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि भराभ्यांगूपं वाधे सुवृक्ति ।

इंद्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयः ऽइव । प्र । यंसि । भराभि । आंगूपं । वाधे । सुऽवृक्ति ।

इंद्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय । प्रय इत्यन्नाम । प्रय इवान्नमिव प्रयंसि ।
प्रयच्छामि । तदेव स्पष्टीक्रियते । वाधे शत्रूणां वाधनाय समर्थे सुवृक्ति सुष्वा-
वर्जकमांगूपं स्तोत्ररूपमाधोषं भरामि । संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः प्रत्नाय
पुराणाय पत्ये स्वामिन इंद्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्तिनांतःकरणेन मनीषा
मनीषया तज्जानेन ज्ञानेन च धियः स्तुतीः कर्माणि वा मर्जयंत । मार्जयंति
संस्कुर्वन्ति ॥ प्रयंसि । यम उपरम इत्यस्मात्तटि पुरुषव्यत्ययः । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । आंगूपं । आंगूप स्तोम आधोष इति यास्कः । आङ्पूर्वाहुषेर्घञि
पृषोदरादित्वाद्धो इत्यस्य गू आदेशः । आङो ङकारस्य लोपाभावश्च । याथा-
दिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । वाधे । वाधृ विलोडन इत्यस्मात्कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे
केप्रत्ययः । एजंतत्वादव्यत्ययेन सुपो लुक् । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया
ङादेशः । पत्ये । पतिः समास एव । पा० १. ४. ८. इति घिसंज्ञायाः समास-
विषयत्वात् घेर्ङितीति गुणाभावे यणदेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु त्वमुपमं स्वर्पो भराभ्यांगूपमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधय्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वं । उपऽमं । स्वः ऽसां । भराभि । आंगूपं । आस्येन ।

मंहिष्ठं । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । सुवृक्तिऽभिः । सूरिं । ववृधय्यै ॥ ३ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय त्वं तं प्रसिद्धमुपममुपमानहेतुभूतं स्वर्पो सुषु-
रणीयस्य धनस्य दातारं सूरिं विपश्चितमिंद्रं वावृधय्यै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः

सुष्टावर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः । मतीनां स्तुतीनां संबंधिभिरञ्छोक्तिभिः स्वच्छैर्व-
चोभिर्महिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धमेवलक्षणमांगूषमाधोपमोऽस्येन मुखेन भराणि ।
करोमीत्यर्थः ॥ उपमं । उपमीयतेऽनेनेत्युपमः । घञर्थे कविधानमिति करणे
कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । स्वर्षा । सुपूर्वादन्तेर्विजंतः स्वर-
शब्दः । षण्णु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्पुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ।
सनीतेरनः । पा० ८, ३, १०८, इति षत्वं । भराणि । पादादित्वान्निघाताभावाः ।
अञ्छोक्तिभिः । अञ्छा उक्तयो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मतीनां ।
नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । वावृधद्यै । वृधु वृद्धावित्यस्मादंतर्भावित-
एयर्थान्नुमर्थे सेसेनिति कथ्येप्रत्ययः । कित्वाद्गुणभावः । द्विभावश्चादसः । यद्वा ।
यद्गुलुगंतादस्मिन्प्रत्यय आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्दीगाद्यभावः । अन्येषामपि
दृश्यत इति साहितिकमभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीभृचमाह ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।

गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीद्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमं । सं । हिनोमि । रथं । न । तष्टाऽइव । तत् । सिनाय ।

गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इन्द्राय । विश्वं । इन्द्रं । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मा एवेन्द्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं संहिनोमि । प्रेरयामि । तच्च दृष्टांतः ।
तत्सिनाय । सिनमित्यन्ननाम । सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानीति यास्कः
। नि० ५, ५, । तेन रथेन सिनमन्नं यस्य स तथोक्तः । तस्मै रथस्वामिने तष्टेव ।
तष्टा तक्षको रथनिर्माता रथं न । यथा रथं प्रेरयति तद्वत् । इवेत्येतत्पदपूरणं ।
तथा गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुत्तमानायेन्द्राय गिरश्च शस्त्रसंबन्धिनीः केवला
चचश्च सुवृक्ति शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय
मेधाविन इन्द्राय विश्वमिन्वं विश्वव्यापकं विश्वैर्व्याप्तं सर्वोत्कृष्टं हविश्च संहिनोमी-
त्यनुपगमः ॥ हिनोमि । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादित्वात् शुः । तष्टेव । तक्षु तनूकरणे ।
ताञ्छीलिकस्तृन् । ऊदित्वात्पक्ष इडभावः । स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति ककार-
लोपः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । तत्सिनाय । सिनशब्दः पिञ् वंधन इत्यस्मादिणसिञ्-
दीङुपविभ्यो नक् । उ० ३, २, । इति नक्प्रत्ययांतः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

गिर्वाहसे । बाहिहाधाभ्यच्छंदसीति वहतेः केवलाद्विहितोऽसुप्रत्ययो गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं च । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । हलि चेति दीर्घाभावश्चादसः ।
विश्वमिन्व । इवि व्याप्नोति । विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वं । पचाद्यच् ।
लुगभावश्चादसः । यद्वा खलप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्द्रष्टव्यः । मेधि-
राय । मेधा अस्यास्तीति मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरन्धिरचौ वक्तव्यौ । पा० ५. २.
१०९. ३. इति मत्वर्थीय इरन् । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

अस्मा इदु सप्रिमिव अवस्थेन्द्रायाकं जुहा ३ समंजे ।

वीरं दानौकसं वंद्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । जं इति । सप्रिऽइव । अवस्था । इन्द्राय । अकं । जुहा । सं । अंजे ।

वीरं । दानऽऔकसं । वंद्यै । पुरां । गूर्तऽश्रवसं । दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मा एवेन्द्रायाकं स्तुतिरूपं मंत्रं अवस्था अवस्थयान्नेच्छया । अन्नलाभा-
येत्यर्थः । जुहाहानसाधनेन वागिन्द्रियेण समंजे । समक्तं करोमि । एकीक-
रोमीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । सप्रिमिव । यथाऽन्नलाभाय गंतुकामः पुमान् अश्वं
रथेनैकीकरोति तद्वत् । एकीकृत्य च वीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दानौकसं दानाना-
मेकनिलयं गूर्तश्रवसं प्रशस्यान्नं पुरामसुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं । एवं-
गुणविशिष्टमिंद्रं वंद्यै वंदितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ सप्रिमिव । पप
समवाये । समवैति रथेनैकीभवतीति सप्रिरश्वः । वसस्तिप् । उ० ४. १६१. इति
विधीयमानस्तिप्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्भवति । प्रत्ययस्य पित्वा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । इवेन समास उक्तः । अवस्था । अवसश्शब्दात्सुप आत्मनः
क्वच् । क्वजंताडातोर्भावे अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । सुपां सुलुगिति
तृतीयाया ङादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । अकं । अच स्तुतौ ।
अच्यते स्तूयतेऽनेनेत्यर्को मंत्रः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः ।
चजोः कु घिण्यतोरिति कुवं । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः । जुहा । बहुलं
छंदसीति कृतसंप्रसारणस्य ह्रजो हुवः घ्रुवच्चेति क्तिप् । धातोर्दीर्घश्च । धातु-
स्वरेणातोदात्तत्वं । तृतीयैकवचन उदात्तस्वरितयोर्येण इति स्वरितत्वं । उदात्त-

यणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोद्धात्वोः । पा० ६. १. १७५. । इति प्रतिषेधः । अजे । अञ्जू व्यक्तिसंज्ञकातिगतिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वंद्यै । वदि अभिवादनस्तुत्योः । तुमर्थे सेसेनिति कथ्यप्रत्ययः । गूर्तश्रवसं । गृ शब्दे । निष्ठायां श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । नसत्तन्निपत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । गूर्त श्रवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दर्माणं । दृ विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नेङ्शि कृतीतीट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । यद्वा । औणादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

अस्मा इदु त्वा तक्षद्वजं स्वपस्तमं स्वयं रणाय ।

वृचस्य चिद्धिदद्येन मर्मं तुजनीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । जं इति । त्वा । तक्षत् । वज्रं । स्वपःऽतमं । स्वयं । रणाय ।

वृचस्यं । चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वा विश्वकर्मास्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय वज्रं वर्जकमायुधं रणाय युद्धार्थं तक्षत् । तीक्ष्णमकरोत् । कीदृशं वज्रं । स्वपस्तमं । अतिशयेन शोभनकर्माणं । स्वयं । सुष्ठु शत्रुषु प्रैयं । यद्वा स्तुत्यं । तुजन् शत्रून् हिंसन् ईशान ऐश्वर्यवान् कियेधा बलवान् एवंगुणविशिष्ट इन्द्रो वृचस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन वज्रेण विदत् । प्राहापीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं । शोभनमपः कर्म यस्यासौ । अतिशयेन स्वपाः स्वपस्तमः । तमपः पित्रादानुदात्तत्वं । सोमनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वयं । स्वयं ततश्चेत्यचोक्तं । विदत् । विदु लाम्बे । लृदिह्वात् छेददेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यङभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तुजन् । तुज हिंसायां । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः । ईश ऐश्वर्यं । शानध्यदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेह्वालसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । कियेधाः । अच निरुक्तं । कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वेति । नि० ६. २०. । अस्यायमभिप्रायः । कियत् किंपरि-

माणमस्य बलस्येत्यस्य बलस्येत्यन्तां यः कोऽपि न जानातीत्यर्थः । तादृशं बलं
 दधाति धारयतीति कियद्वाः । यद्वा क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति
 निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः ।
 दधातिर्विच् ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

अस्येदं मातुः सर्वनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना ।

मुषायविष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरः अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुं । पपिऽवान् । चारु । अन्ना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतं । सहीयान् । विध्यत् । वराहं । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥ ७ ॥

इदु इत्येतन्निपातद्वयं पादपूरणं । यद्वावधारणार्थं । मातुर्वृष्टिद्वारेण सक-
 लस्य जगतो निर्मातुर्महो महतोऽस्य यज्ञस्य सवनेष्ववयवभूतेषु प्रातःसव-
 नादिषु त्रिषु सवनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान् । यदाग्नौ हूयते
 तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चार्वन्ना चारुणि शोभनानि धानाक-
 रंभादिहविलेक्षणान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः । किंच विष्णुः सर्वस्य जगतो
 व्यापकः पचतं परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति तन्मुपायत् अपहरन् । सही-
 यान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविताद्रिमस्तादेवैजस्य क्षेपकः । एवंभूत इन्द्र-
 स्तिरः । सत इति प्राप्त्रस्येति यास्कः । तिरः प्राप्त्रः सन् वराहं मेघं विध्यत् ।
 अताडयत् । यद्वा । विष्णुः सत्यदिवसात्मको यज्ञः । यज्ञो देवेभ्यो निलीय
 विष्णुरूपं कृत्वेत्यास्तानात् । स विष्णुः पचतं परिपक्वमसुरधनं यत्तन्मुपायत् ।
 अचूचुरत् । तदनन्तरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्गरूपाणां सप्तानामह्नां परस्तादासीत् ।
 अद्रिमस्ता सहीयानिन्द्रो दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्त्रः सन् वराहमुत्कृष्टदिवसरूपं तं
 यज्ञं विध्यत् । तथा च तैत्तिरीयकं । वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां पर-
 स्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां विभतीति । स दर्भपिञ्जलमुद्गत्य सप्त गिरीन्भिह्वा तम-
 हन्निति च ॥ महः । महतः । अञ्छञ्छलोपश्छादसः । यद्वा । मह इत्येतत्पितु-
 विशेषणं । महः प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् । पिवतेर्लिटः कसुः । वस्वेका-
 जाद्वसामितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । चारु ।
 सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । मुषायत् । मुष स्तेये । घञर्थे कविधानमिति भावे
 कप्रत्ययः । मुषमात्मन इच्छति । मुष आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीव-

वद्दीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात्कजंतास्तटः शतृ । आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वान्मुमभावः । द्वितीयपक्षे तु कजंतास्तडि बहुलं छंदस्यमाद्यो-
गेऽपीत्यडभावः । अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते । पचतं ।
भृमुहशीत्यादिना पचतेरतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । विध्यत् । व्यध ताडने ।
लडि दिवादित्वात् श्यन् । तस्य डित्वाद्ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । श्यनो निज्वा-
दाद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । वराहं । वरमुदकमाहारो यस्य । यद्वा
वरमाहरतीति वराहारः सन् पृषोदरादित्वाद्बराह इत्युच्यते । अत्र निरुक्तं ।
वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहापीरिति च ब्राह्मणमिति । नि०
५. ४. । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः । राजाहःसखिभ्य इति समासांतष्टच्-
प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अस्ता । असु क्षेपण इत्यस्मात्सधुकारिणि तृती-
डभावच्छांदसः । न लोकाव्ययेति पृष्टीप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अस्मा इद्ग्राश्चिद्देवपत्नीरिंद्रायाः कर्महिहृत्य जुवुः ।

परि द्यावापृथिवी जभ उर्वी नास्य ते महिमानं परि षः ॥ ८ ॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। ग्राः। चित्। देवऽपत्नीः। इंद्रायाः। अर्कैः। अहिऽहृत्यैः। जुवुरित्यूवुः।

परि। द्यावापृथिवी इति। जभे। उर्वी इति। न। अस्य। ते इति। महिमानं। परि।

स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा एवेन्द्रायाहिहृत्येऽहेर्वृचस्य हनने निमित्तभूते सति ग्राश्चित् गमन-
स्वभावा अपि स्थिता देवपत्नीर्देवानां पालयित्री गायत्र्याद्या देवता अर्कमर्च-
नसाधनं स्तोत्रमूवुः । समतन्वत । चक्रुरित्यर्थः । स चेन्द्र उर्वी विस्तृते द्यावा-
पृथिवी द्यावापृथिव्यौ परिजभे । स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः ॥
जुवुः । वेज् तंतुसंताने । लिटि वेजो वयिः । पा० २. ४. ४९. । लिटः कित्वाद्य-
जादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य लिटि वयो यः । पा० ६. १. ३६. । इति
प्रतिषेधाद्वकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं द्विवचनादि । वश्वास्यान्यतरस्यां किति
। पा० ६. १. ३९. । इति यकारस्य वकारादेशः । जभे । हज् हरणे । लिटि जित्वात्कर्च-
भिप्राय आत्मनेपदं । ह्यहोर्भे इति भत्वं । उर्वी । उरुश्चाद्यौतो गुणवचना-
दिति डीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वराळिंद्रो दम आ विश्वगूर्तः स्तरिरमचो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं । दिवः । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् ।

स्वऽराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः । अमचः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव । इदिति पादपूरणः । अस्यैवेन्द्रस्य महित्वं माहात्म्यं प्ररिरिचे । अतिरिच्यते । अधिकं भवतीत्यर्थः । अचोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । कुतः सकाशात्प्ररिरिच इत्यत आह । दिवः । द्युलोकात् । पृथिव्याः । भूलोकात् । अन्तरिक्षात् । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना-
दन्तरिक्षलोकाच्च । पर्युपर्यर्थः । चीन्लोकानतीत्योपरि प्ररिरिच इत्यर्थः । दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् स्वेनैव तेजसा राजमानो विश्वगूर्तो विश्वस्मिन्कार्यं उद्गूहः समर्थः । यद्वा विश्वं सर्वमायुधं गूर्तमुद्यतं यस्य स तथोक्तः । स्वरिः । शोभनशत्रुकः । शोभने शत्रौ हन्तव्ये सति हन्ता वीर्यवत्तम इति गम्यते । यथा-
कवारिं दिव्यं शासमिन्द्रमिति । अकुस्तितारिमिति हि तस्यार्थः । अमचः । युद्धादिषु गमनकुशलः । माचयेयत्तया रहितो वा । अमचोऽमाचो महान्भ-
वत्यभ्यमितो वेति यास्कः । नि० ६, २३ । एवंभूत इन्द्रो रणाय रणं युद्धमाववक्षे । आवहति । मेघान्प्रापयति । मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारेति भावः । यद्वा युद्धाय स्वकीयान्भटान् गमयति ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । रिरिचे । रिचिर् विरेचने । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । पृथिव्याः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्वराट् । राज्ञ दीप्तावित्यस्मात्सत्पू-
र्व्विपेति क्तिप् । व्रश्चादिना पत्वे जगत्वं । दमे । दम उपशम इत्यस्मात्कर्मणि घञि नोदात्तोपदेशस्य मातस्यानाचमेः । पा० ७, ३, ३४ । इति वृद्धिप्रतिषेधः । घञो-
जित्वादाद्युदात्तत्वं । विश्वगूर्तः । गृ निगरणे । अस्मान्निष्ठायां श्र्युकः क्तितीतीट्प्र-
तिषेधः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । यद्वा गूरी उद्यमे । अस्मान्निष्ठा । नसत्तनपत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । तत्पुरुषपक्षे मरुद्बुधादित्वात्पूर्वप-
दांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहिपक्षे तु बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यसंज्ञायामपि पूर्वप-
दांतोदात्तत्वं । अमचः । अम गत्यादिषु । अमिनक्षियजिबन्धीत्यादिनौयादि-

कोऽचन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ववक्षे । वहेलेंटि सिञ्जहुलं लेटीति सिप् । बहुलं छंदसीति शपः झुः । ढत्वपत्वकत्वानि । लोपस्त आत्मनेपदेष्वाति तलोपः । रणाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यद्वा । गत्यर्थ-कर्मणीति चतुर्थी ॥

दशमीमृचमाह ॥

अस्येदेव शवसा श्रुपंतं वि वृश्चज्जेण वृचमिंद्रः ।

गा न ब्राणा अवनीरमुचदभि श्रवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शवसा । श्रुपंतं । वि । वृश्चत् । वज्जेण । वृचं । इंद्रः ।

गाः । न । ब्राणाः । अवनीः । अमुचत् । अभि । श्रवः । दावने । सचेताः ॥ १० ॥

अस्यैवेन्द्रस्य शवसा बलेन श्रुपंतं श्रुपंतं वृचमिंद्रो वज्जेण विवृश्चत् । व्यवच्छिनत् । तथा गा न चौरैरपहता गाव इव ब्राणा वृक्षेणावृता अवनी रक्षणेहेतुभूता अपोऽमुचत् । अवपीत् । तथा दावने हविर्दात्रे यजमानाय सचेतास्तेन यजमानेन समानचित्तः सन् श्रवः कर्मफलभूतमन्नमभ्यामिमुख्येन ददातीति शेषः ॥ श्रुपंतं । श्रुप शोषणे । श्यनि प्राप्ते अत्ययेन शः । अदु-पदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । ब्राणाः । वृञ् वरणे । कर्मणि लटः शानचि बहुलं छंदसीति यको लुक् । शानचो डिच्चाद्गुणाभावे यणदेशः । अवनीः । अवनेः करणेऽर्तिसृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्यु-दात्तत्वं । दावने । आतो मनिच्चिति वनिप् । चतुर्थ्येकवचनेऽल्लोपाभावग्राह्यदसः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अस्येदु लेपसा रंत सिंधवः परि यद्वज्जेण सीमयच्छत् ।

इशानकृद्वाश्रुपे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । जं इति । लेपसा । रंत । सिंधवः । परि । यत् । वज्जेण । सी । अयच्छत् ।

इशानऽकृत् । दाश्रुपे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधं । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्यैवेन्द्रस्य लेपसा दीप्तेन बलेन सिंधवः समुद्राः । यद्वा गंगाद्याः सप्त नद्यो रंत । स्वे स्वे स्थाने रमन्ते । यद्यस्मादयमिंद्रो वज्जेण सीमेनान्निधून्पर्ययच्छत् ।

परितो नियमितवान् । अपि च । ईशानकृत् वृत्रादिशत्रुवधेनात्मानमैश्वर्यवंतं
कुर्वन्निद्रो दाश्रुषे हविर्देवते यजमानाय फलं दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्ण-
संभजनः । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । यद्वा तुर्विता शत्रूणां हिंसिता । एवंभूत
इंद्रस्तुर्वीतय एतत्संज्ञायोदके निमग्नय ऋषये गाधमवस्थानयोग्यं धिष्यं प्रदेशं
कः । अकार्षीत् ॥ रंत । रमु. ऋडायां । छांदसे लङि बहुवचने बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । धातोरेत्यलोपच्छांदसः । अयच्छत् । यम उपरमे । इषुगमियमां छ
इति छत्वं । कः । करोतेर्लुङि मंचे घसह्करणशेत्यादिना । पा० २. ४. ८० । च्लेर्लुक् ।
गुणः । हल्ङादिना तलोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोमेऽपीत्यडभावः ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेपन्नर्णीस्यपां चरथ्यै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर् । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रं । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्व । वि । रद् । तिरश्चा । इष्यन् । अर्णीसि । अपां । चरथ्यै ॥ १२ ॥

तूतुजान इति क्षिप्रनाम । तूतुजानस्वरमाणः । यद्वा शत्रून् हिंसन् । ईशान
ईश्वरः सर्वेषां कियेधाः कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यद्वा क्रम-
माणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इंद्र । एवंभूतस्त्वमस्मै वृत्राय
वज्रं प्रभरा । इमं वृचं वज्रेण प्रहरेत्यर्थः । प्रहत्य चार्णीसि वृष्टिजलानीषन्
तस्माद्वृत्राङ्गमयंस्त्वमपां चरथ्यै तासामपां चरणाय भूप्रदेशं प्रतिगमनाय तस्य
वृत्रस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वारण्यवयवसंधीन्तिरथा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण विरदा ।
विलिख । छिंदीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । गोर्न । यथा मांसस्य विकतारो लौकिकाः
पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभजंति तद्वत् । अथ निरुक्तं । अस्मै प्रहर
तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा-
इति वा । गोरिव पर्वारणि विरद मेघस्येपन्नर्णीस्यपां चरणाय । नि० ६. २० ।
इति ॥ भरा । ह्यहोर्भ इति भत्वं । अचोऽतस्तिङ् इति सांहितिको दीर्घः । तूतु-
जानः । तुज हिंसायां । कानचि तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्थभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
छंदस्युभयथेति कानचः सार्वधानुक्ते सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । कि-
येधाः । तुजता कियेधा इत्यचोक्तं । रदा । रद् विलेखने । तिङ्तिङ् इति निपातः ।

तिरश्चा । तिरोऽचतीति तिर्यङ् । ऋत्विगित्यादिना किन् । अनिदितामिति नलोपः । तृतीयैकवचने भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । श्रुत्वेन सकारस्य शकारः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । इयन् । इय गतावित्यस्मादंतर्भावित-
ण्यर्थाच्छतुरि दिवादिभ्यः श्यन् । तस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । चरथै । तुमर्थे सेसे-
निति चरतेरथैप्रत्ययः ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्याणि तुरस्य कर्माणि नव्यं उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्युधायमाणो निरिणाति शबून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । प्र । ब्रूहि । पूर्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋधायमाणः । निरिणाति । शबून् ॥ १३ ॥

उक्थैः शस्त्रैर्नव्यः स्तुत्यो य इन्द्र अस्येदु । अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाण-
स्येन्द्रस्य पूर्याणि पुराणानि कर्माण्येतत्कृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्रब्रूहि ।
प्रशंस । यद्यदा युधे योधनायामुधानि वज्रादीनीष्णान आभीक्ष्येन प्रेरयन् शबू-
नूधायमाणो हिंसंश्चेन्द्रो निरिणाति । अभिमुखं गच्छति । तदानो प्रब्रूहीति
पूर्वेण संबंधः ॥ पूर्यमिति पुराणनाम । पूर्यमह्रायेति पुराणनामसु पाठान् ।
तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । नव्यः । एतु स्तुतौ । अचो यदिति
यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । इष्णानः । इष आभीक्ष्ये । क्रैय्या-
दिकः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शानचश्चिच्चादंतोदात्तत्वं । ऋधायमाणः । न हि
त्वा रोदसी उभे ऋधायमाणमित्यत्र व्युत्पादितं । निरिणाति । री गतिरेष-
णयोः । ऋधादिभ्यः श्रा । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पिच्चादनुदात्तत्वे
विकरणस्वरः शिष्यते । तिडि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यद्वृत्तयोगात्तिड्तिडिङ्
इति निघाताभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावां च भूमां जनुपस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । भिया । गिरयः । च । दृळ्हाः । द्यावा । च । भूमां । जनुपः । तुजेते इति ।

उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिं । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवेन्द्रस्य भिया पक्षच्छेदभयेन गिरयः पर्वता अपि दृढा निश्चलाः स्व-
 स्वदेशेऽवतिष्ठते । जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवंद्राज्ञीत्या द्यावा भूमा च द्यावामृथि-
 व्यावपि तुजेते । तुजिर्हिंसाथोऽप्यत्र कंपने द्रष्टव्यः । कंपेते इत्यर्थः । किंच वेनस्य
 कांतस्यास्यौषिं दुःखस्यापनयकं रक्षणमुपो जोगुवानोऽनेकैः सूक्तैः पुनः पुनरु-
 पशब्दयन् । उपष्टोकयन्नित्यर्थः । एवंभूतो नोधा ऋषिः सद्यस्तदानीमेव वीर्याय
 भुवत् । वीर्यवानभवत् ॥ द्यावा च भूमा । द्यावा भूमेत्यनयोर्मध्ये चशब्दस्य पाठ-
 श्चादसः । दिवो द्यावेति दिवश्चदस्य द्यावादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डा-
 देशः । छांदसमत्वं पदकारैः कृतं । देवताद्वये चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पदद्वय-
 प्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । जनुषः । जनी प्रादुर्भावे । जनेरुसिरित्यौणादिक
 उतिप्रत्ययः । जोगुवानः । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्यङ्लुगंताद्यन्येन शानच् ।
 अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । उवङादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
 ओषिं । ओणु अपनयने । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । भुवत् । भवतेर्लेट्पडागमः ।
 बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । नोधाः । नोधा
 ऋषिर्भवति नवनं दधातीति यास्कः । नि० ४. १६. । तस्माद्वाजोऽमुन् नवशब्दस्य
 नोभावश्च ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

अस्मा इदु त्यदनुं दाय्येषामेको यद्वे भूरेरीशानः ।

प्रेतंशं सूर्यं पस्पृधानं सौवन्द्ये सुष्विमावदिंद्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनुं । दायि । एपां । एकं । यत् । व्वे । भूरेः । ईशानः ।

प्र । एतंशं । सूर्यं । पस्पृधानं । सौवन्द्ये । सुष्वि । आवत् । इंद्रः ॥ १५ ॥

एक एक एव शत्रून्नेतुं समर्थो भूरेर्वहुविधस्य धनस्येशानः स्वामी यत्स्तीचं
 व्वे । ययाचे । एपां स्तोत्राणां संबन्धि । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः । एतैस्त्यत् तत्प्रसिद्धं
 स्तोत्रमस्मा इन्द्रायानुदायि । अकारीत्यर्थः । उत्तरार्द्धस्येयमाख्यायिका ॥ स्वश्वो
 नाम कश्चिद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासां चक्रे । तस्य च सूर्य एव पुत्रो
 बभूव । तेन सहैतशनाम्नो महर्षयुंष्टं जातमिति तदेतदिहोच्यते । अयमिंद्रः
 सौवन्द्ये स्वश्वपुत्रे सूर्ये पस्पृधानं स्पर्धमानं सुष्विं सोमानामभिपोतारमेतत्संज्ञ-
 कमृषिं प्रावत् । प्रारक्षत् ॥ दायि । बहुलं छंदसमाख्योगेऽपीत्यडभावः । व्वे ।

वनु याचने । लिटि व्यत्ययेनोपधालोपः । पस्पृधानं । स्पर्धं संघर्षे । अस्मांस्त्रिः
 कानच् । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति पकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो
 रेफस्य संप्रसारणं च प्रुपोदरादित्वात् । चित्त्वादातोदात्तत्वं । सौवश्वे । स्वश्व
 इति जनपदशब्दः क्षत्रिये संज्ञात्वेन वर्तते । वा नामधेयस्य वृद्धेत्कीसलाजा-
 दाञ्ज्यङ् । पा० ४. १. १७१. । इत्यपत्यार्थं ज्यङ्प्रत्ययः । न युभ्यां पदांताभ्यां
 । पा० ७. ३. ३. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । एजागमश्च । जित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सुष्ट्विं ।
 पुञ् अभिषवे । उत्तर्गङ्छंदसि । पा० ३. २. १७१. २. । इत्यस्मात्किङ्प्रत्ययः । लि-
 ङ्गवात् द्विर्भावः । यणादेशः । उवङादेशाभावश्छांदसः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

ए॒वा ते॒ हरि॒योज॒ना सुवृ॒क्ती॒द्र॒ ब्रह्मा॒णि गो॒त॒मा॒सो अ॒क्रन् ।

ऐ॒षु वि॒श्वपे॒शसं॒ धियं॑ धाः प्रा॒त॒र्म॒ष्टू धि॒याव॑सुर्जग॒म्यात् ॥ १६ ॥

ए॒व । ते॒ । हरि॒ऽयो॒ज॒न् । सु॒ऽवृ॒क्ति॒ । इं॒द्रं । ब्रह्मा॒णि । गो॒त॒मा॒सः । अ॒क्रन् ।

आ । ए॒षु । वि॒श्वऽपे॒शसं॒ । धि॒यं॑ । धाः । प्रा॒तः । म॒ष्टू । धि॒याऽव॑सुः । जग॒म्यात् ॥ १६ ॥

हर्योरश्वयोर्योजनं यस्मिन्नथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संबंधी हरियो-
 जनः । हे हरियोजनेन्द्र गोतमासो गोतमगोचोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुष्वावर्ज-
 कान्यभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मंत्रजातानि ते तवैवाक्रन् ।
 अकृपत । एषु स्तोतृषु विश्वपेशसं बहुविधरूपयुक्तं धियं धाः । धिया लभ्य-
 त्वाद्दीर्घनमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । पश्वादिवहुविधरूपं धनमग्निष्टो-
 मादिकं बहुविधरूपं कर्म वाधाः । धेहि । स्थापय । प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि
 प्रातःकाले धियावसुर्वुद्धा कर्मणा वा प्राप्नधन इंद्रो मष्टू शीघ्रं जगम्यात् ।
 अस्मद्रक्षणांर्यमागच्छतु ॥ एवा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । सुवृक्ति ।
 सुपां सुलुगिति शसो लुक् । अक्रन् । करोतेर्लुङि भवे घसङ्गरेत्यादिना च्लेर्लुक् ।
 अंतादेशः । तस्य जित्त्वाङ्गुणाभावे यणादेशः । इतश्चेतीकारलोपे संयोगांतलोपे
 चाङागमः । धाः । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोट्थे लुङि गातिस्येति सिचो
 लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यङभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमाध्याय आरभ्यते । प्रथमे मंडले एकादशेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि
गतानि । प्र मन्महे इत्येतत्त्रयोदशर्चं पंचमं सूक्तं । तत्रानुक्रम्यते । प्र सप्तेनेति ।
अनिरुक्ता संख्या विंशतिरित्युक्तत्वात् सप्तेनेत्युक्ते त्रयोदशेत्युक्तं भवति । ऋषि-
श्चान्यस्मादिति परिभाषया नोधा ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः ।
इंद्रो देवता । गतः सामान्यविनियोगः । विशेषविनियोगस्तु लिंगादवगंतव्यः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

प्र मन्महे श्वसानाय श्रूषमांगूषं गिर्वणसे अंगिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवते ऋग्मियायार्चामाकं नरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । श्वसानाय । श्रूषं । आंगूषं । गिर्वणसे । अंगिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम् । आकं । नरे । विश्रुताय ॥ १ ॥

श्वसानाय । श्व इति बलनाम । तदिवाचरते । यथा बलं शक्नुहंति
तथा शक्नुणां हंतैत्यर्थः । गिर्वणसे । गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः संभजनीयाय ।
गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरनं वनयंतीति यास्कः । एवं भूतार्थेन्द्राय । श्रूषमिति
सुखनाम । श्रूषं सुखहेतुभूतं । आंगूषं स्तोम आघोष इति यास्कः । आंगूषं
स्तोचमंगिरस्वत् अंगिरस इव प्रमन्महे । वयं स्तोतारः प्रकर्षणावगच्छामः ।

अवगत्य च सुवृक्तिभिः सुधावर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋषये य इन्द्र ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति । यद्वा कर्मणि कर्तृ-
 प्रत्ययः । ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः । नरे सर्वेषां नेत्रे । यद्वा नरे यजमाने
 विश्रुताय यष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय । एवंभूताय तस्मा अर्कं मंत्ररूपं
 स्तोत्रं । अर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्च्यतीति यास्कः । अर्चाम् । पूजयाम् । उच्चा-
 रयामेत्यर्थः ॥ मन्महे । मनु अवबोधने । तनादित्वादुप्रत्ययः । लोपश्चास्यान्यत-
 रस्यां स्त्रीः । पा० ६. ४. १०७. इति मकारादौ प्रत्यय उकारलोपः । शवसानाय ।
 शव इवाचरति शवस्यते । अस्मात्तटः शानच् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
 शानचछंदस्युभयधेत्याहुर्धातुकत्वादतोलोपयोलोपौ । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ननु
 क्यङो डिङ्त्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचोऽनुदात्तेन भवितव्यं । एवं । तर्हि ताच्छी-
 लिकश्चानश् । तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि लसार्वधातुकत्वाभावाच्चितः स्वर एव
 शिष्यते । श्रूयं । श्रूय प्रसवे । पचाद्यच् । आंगूयं । आङ्पूर्वाद्गुपेः पचाद्यचि घो
 इत्यस्य गू आदेशः पृषोदरादित्वात् । आङो ङकारस्येत्संज्ञाभावश्छांदसः । चित्स्वरे-
 णोत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यजि वा थाथादिनोत्तरपदांतो-
 दात्तत्वं । गिर्वणसे । गृ शब्दे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ऋत इडातो रि-
 तीत्वं । गीर्भिर्वन्यते संभज्यत इति गिर्वणाः । औणादिकः कर्मण्यमुन् । संज्ञा-
 पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्धलि चेति दीर्घाभावः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः ।
 नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञायां रुवाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः ।
 सुवृक्तिभिः । वृजी वर्जने । भावे क्तिन् । तितुचेतीदप्रतिषेधः । शोभनमावर्जनं
 येषां । नज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु क्तिनंतस्योत्तरपदस्याद्युदात्तत्वादा-
 द्युदात्तं ब्रुच् छंदसीति वचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि तत्पु-
 र्योऽस्तु । शोभनमावर्जितो भवत्येभिरिति सुवृक्तयः स्तोत्राणि । करणे क्तिन् ।
 तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिना कारकादुत्तरस्य
 क्तिनो विहितमुत्तरपदांतोदात्तत्वमकारकादपि व्यत्ययेन भवति । स्तुवते । शतु-
 रनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ऋग्मियाय । एकाचो नित्यं मयदमिच्छंतीति
 ऋक्शब्दाद्विकारार्थं मयट् । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां कुत्वजत्वे ।
 व्यत्ययेनेत्वं । यद्वा । ऋच स्तुतावित्यस्मान्भावे मक् । बहुलवचनात्कुत्वं जयत्वं च ।
 ऋग्मं स्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः । अर्हार्थं यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अर्चाम् ।

अर्च पूजायां । भौवादिकः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुक्स्वरेण
धातुस्वरः शिष्यते । अर्कः । अर्च्यतेऽनेनेत्यर्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति
घप्रत्ययः । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । नरे । नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने गुणश्चादसः ।
विश्रुताय । श्रु श्रवणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

प्र वो महि नमो भरध्वमांगूथं शवसानाय साम ।

येना नः पूर्वं पितरः पदज्ञा अर्चतो अंगिरसो गा अविदन् ॥ २ ॥

प्र । वः । महि । महि । नमः । भरध्वं । आंगूथं । शवसानाय । साम ।

येन । नः । पूर्वं । पितरः । पदज्ञाः । अर्चतः । अंगिरसः । गाः । अविदन् ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः । वो यूयं महे महते शवसानाय बलमिवाचरते । अतिबलाये-
त्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः । एवंभूताय तस्मा इन्द्राय महि
महाप्रीदं नमः स्तोत्रं प्रभरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । किं तत्स्तोत्रमित्याह ।
आंगूथं साम । आघोषयोग्यं रथंतरादि साम । तन्निष्पाद्यमित्यर्थः । अभि त्वा
शूरेत्यादिष्वक्षु यज्ञानं तस्य सामेत्याख्या । तथा चोक्तं । गीतिषु सामाख्येति ।
येन्द्रेण नोऽस्माकं पितरः पितृविशेषाः पूर्वं पूर्वपुरुषा अंगिरसः पणिनाम्ना-
सुरेणापहतानां गवां पदज्ञाः संतः । अत एवार्चतस्त्वं पूजयंतो गा अविदन् ।
अलभंत ॥ वः । प्रथमार्थे द्वितीया । पदज्ञाः । पदानि जानन्तीति । आतोऽनुपसर्गे
क इति कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अविदन् । विद् लामे । शे
मुचादीनामिति नुमागमः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

इंद्रस्यांगिरसां चेष्टी विदत्सरमा तनयाय धासिं ।

वृहस्पतिर्भिन्नदद्रिं विदज्ञाः समुस्त्रियाभिर्वावशंत नरः ॥ ३ ॥

इंद्रस्य । अंगिरसां । च । इष्टी । विदत् । सरमा । तनयाय । धासिं ।

वृहस्पतिः । भिन्नत् । अद्रिं । विदत् । गाः । सं । उस्त्रियाभिः । वावशंत । नरः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । सरमा नाम देवश्रुनी । पणिभिर्गोष्वपहतासु तत्रवेपण्याय

तां सरमामिन्द्रः प्राह्वीत् । यथा लोके व्याधो वनांतर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं
 विसृजति तद्वत् । सा च सरमैवमवोचत् । हे इन्द्र अस्मदीयाय शिशवे तन्नो-
 संवन्धि क्षीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्यब्रवीत् । तथा च
 शाट्वायनकं । अन्नादिनी ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविन्द इति ।
 ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत् । ज्ञात्वा चास्मै न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु
 गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इन्द्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ इन्द्र-
 स्यांगिरसामृषीणां चेष्टौ प्रेषणे सति सरमा देवशुनी तनयाय स्वपुत्राय धासिमन्नं
 विदत् । अविन्दत् । धासिरित्यन्ननाम । धासिरिति तन्नामसु पाठात् । तथा
 गोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्वृहतां देवानामधिपतिरिन्द्रोऽद्रिमत्तारमसुरं भिनत् ।
 अवधीत् । तेनापहृता गा विदत् । अलभत । ततो नरो नेतारो देवा उस्मि-
 याभिर्गोभिः सह । उस्मियेति गोनाम । संवावशंत । भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा ।
 गोभिः साधनभूताभिस्तदीयं क्षीरादिकमकामयंत । समगच्छंतेत्यर्थः ॥ इष्टौ । इष
 गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मन्त्रे वृषेपेति क्तिन उदात्तत्वं । विदत् । विद् लाम्बे ।
 लुङि लृटिद्वादङ् । बहुलं छंदस्यमाद्भोगेऽपीत्यडभावः । अङ् एव स्वरः शिष्यते ।
 पादादित्वान्निधाताभावः । सरमा । सरमा सरणात् । नि० ११. २४. । इति यास्कः ।
 सतैरौणादिकोऽमप्रत्ययः । धासिं । धेद् पाने । धीयते पीयत इति धासिः । औणा-
 दिकः सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः पोषणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः
 करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । पा० ६. १. १५७. । इति सुडागमस्तलोपश्च ।
 बृहच्छब्दोऽंतोदात्तः । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्तीत्युक्तं । पतिशब्दोऽतिप्र-
 त्ययांत आद्युदात्तः । अत उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृति-
 स्वरत्वं । उस्मियाभिः । निवसत्यस्यां क्षीरादिकमित्युक्ता गौः । वस निवास
 इत्यस्मात् स्फायितंचीत्यादिनाधिकरणे रक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं ।
 उस्माशब्दात्स्वार्थे षूपोदरादित्वेन घप्रत्यय इति निघंटुकभाष्यं । घस्येयादेशः ।
 प्रत्ययस्वरः । वावशंत । वाभृ शब्दे । अस्माद्यङन्ताल्लङि ऋस्यांतादेशे सति तस्य
 छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादतोलोपयलोपी । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । यद्वा ।
 वशं कांतावित्यस्माद्यङि न वशः । पा० ६. १. २०. । इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे
 पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वयं नवग्वैः ।

सरण्युभिः फलिगमिंद्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥ ४ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिं । स्वयं । नवऽग्वैः ।

सरण्युऽभिः । फलिऽगं । इंद्र । शक्र । वलं । रवेण । दरयः । दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

अंगिरसो द्विविधाः । सचयागमनुतिष्ठंतो ये नवभिर्मसैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । नवग्वा नवनीतगतय इति यास्को व्याचख्यौ । नि० ११. १९. । ये तु दशभिर्मसैः समाप्य जग्मुस्ते दशग्वाः । तादृशैरुभयविधैर्विप्रैर्मैधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त ह्यच मेधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसो दृश्यन्ते । एवंभूतैरंगिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेन स्वरेणोदात्तादिथ्यस्वरोपेतेन । यद्वा । मंद्रमध्यमादिस्वरेण स्तुभा स्तोत्रेण स्वयं सुष्टु प्राप्यः । यद्वा । शब्दनीयः स्तुत्य इत्यर्थः । हे शक्र शक्तिमन्निंद्र । एवंभूतः स त्वमद्रिमादरणीयं । वज्रेण छेत्तव्यमित्यर्थः । फलिगं । प्रतिफलं प्रतिविंबं । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं । तद्रच्छत्पाधारत्वेनेति फलिगः । यद्वा व्रीह्यादि फलं । तदस्मिन्सति भवतीति फलि वृष्टिजलं । तद्रच्छतीति फलिगः । एवभूतं वलं मेघं रवेणात्मीयेन शब्देन दरयः । अभाययः । त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण मेघो विभेतीत्यर्थः । यद्वा । अद्रिः पर्वतः । अद्यतेऽस्मिन्पटलादिकमिति । फलिगो मेघः । फलिग उपर इति तन्नामसु पाठात् । वलीऽसुरः । देवा वै वले गाः पर्यपश्यन्त्रियादावसुरे प्रयुक्तत्वात् । एते त्रयोऽपि त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाविभयुरित्यर्थः ॥ स इत्येकः पादपूरणः । सुष्टुभा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । शोभनः स्तुप् स्तोभो यस्य । नज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं । स्तुभा । करणभूतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वात् स्तोभति स्तौतीति क्तिप् चेति कर्तरि क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । स्वयं । स्वृ शब्दोपतापयोः । अहलोर्ण्येदिति ण्यत् । वृद्धभावच्छांदसः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । नवग्वैः । नवशब्द उपपदे गमेर्भावे क्तिपि गमः कावित्यनुनासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यमित्युकारांतादेशः । नवभिर्गूर्गमनं येषां ते नवग्वाः । अकारोपजनच्छांदसः । यद्वा । गमेर्भावे इप्रत्ययः । पूर्ववद्बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्नं । सरण्युभिः । सरणमात्मन इच्छन्तः सरण्यवः । क्यच्चयन्त्यलोपच्छादसः ।
 क्यच्छन्दसीत्युः । फलिंगं । फल्युदकं गच्छतीति फलिंगः । डोऽन्यचापि दृश्यत
 इति गर्भेर्दः । वलं । वृणोतीति वलः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वाच्चत्वं । दरयः ।
 दृ विदारणे । वृद्धौ कृतायां दृ भय इति घटादिषु पाठान्मिच्छे मितं ह्रस्व
 इति ह्रस्वत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

गृणानो अंगिरोभिर्दस् वि वरूपसा सूर्येण गोभिरंधः ।

वि भूम्या अप्रथय इंद्र सानु दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अंगिरःऽभिः । दस् । वि । वः । उपसा । सूर्येण । गोभिः । अंधः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इंद्र । सानु । दिवः । रजः । उपरं । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे दस् दर्शनीय शबूणामुपक्षयितर्वेद्र त्वमंगिरोभिर्ऋषिभिर्गृणानः स्तूय-
 मानः सन् उपसा सूर्येण च सह गोभिः किरणैरंधोऽंधकारं विवः । व्यवृणोः ।
 व्यनाशय इत्यर्थः । तथा हे इंद्र त्वं भूम्याः पृथिव्याः सानु समुच्छ्रितप्रदेशं व्यप्र-
 थयः । विशेषेण विस्तीर्णमकरोः । विपमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा दि-
 वोऽंतरिक्षस्य रजो रजसो लोकस्योपरमुन्नं मूलप्रदेशमस्तभायः । अस्तभाः ।
 यथांतरिक्षस्य मूलं दृढं भवति तथाकार्षीरित्यर्थः ॥ गृणानः । कर्मणि लटः
 शानचि यकि प्राप्ते व्यत्ययेन आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित्स्वरेणां-
 तोदाहत्वं । दस् । दसु उपक्षये । इषियुधींधिदसीत्यादिना मक् । वः । वृज्
 वरणे । लुङि सिपि मंचे घसेत्यादिना च्ल्लुक् । गुणे हल्ङ्गाभ्य इति सलोपः ।
 बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । अंधः । तमोऽप्यंध उच्यते । नास्मिन्ध्यानं
 भवति । नि० ५. १. इति यास्कः । रजः । लोका रजांस्युच्यन्त इत्युक्तत्वाद्भजःशब्दो
 लोकावचनः । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अस्तभायः । लङि स्तंभुस्तंभित्या-
 दिना । पा० ३. १. ८२. आप्रथयः । छंदसि शयजपि । पा० ३. १. ८४. इत्यहावपि
 व्यत्ययेन आप्रथयस्य शयजादेशः । अनदितामिति नलोपः । अडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे प्रथमो वर्गः ॥

प्रवर्ग्येऽभिरवे तदु प्रयष्टातममित्येषा । अथोत्तरमित्यत्र सूचितं । तदु प्रयक्ष-
 तमस्य कर्मात्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः । आ० ४. ७. इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

तदु प्रयक्षतमस्य कर्म दसस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यर्षश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊं इति । प्रयक्षऽतमं । अस्य । कर्म । दसस्य । चारुऽतमं । अस्ति । दंसः ।

उपऽहरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

दसस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्य तदु तदेव कर्म प्रयक्षतमं । अतिशयेन पूज्यं । दंस इति कर्मनाम । दंसस्तदेव कर्म चारुतमं । अतिशयेन शोभनं । किं तदित्यत आह । अयमिन्द्र उपहरे उपहर्तव्ये गंतव्ये पृथिव्याः संबन्धिनि समीपदेश उपरा उमाः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो नद्यः प्रधानभूता गंगादिनदीरपिन्वत् । असिंचदिति । यदेतत्कर्म तदन्येन कर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयक्षतमं । यक्ष पूजायां । यक्ष्यत इति यक्षः । अतिशयेन यक्षो यक्षतमः । पुनः प्रादिसमासेऽयमपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दंसः । दसि दंसनदर्शनयोः । चुरादिरात्मनेपदी । दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म । औणादिकः कर्मण्यसुन् । उपहरे । ह्र कौटिल्ये । कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते । उपहरेति गच्छन्त्यस्मिन्नद्य इत्युपहरो भूपदेशः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः । गुणः । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वत् । पिवि सेचने । भौवादिकः । चतस्रः । शस् । चिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति चतुरशब्दस्य चतस्रादेश आद्युदात्तो निपातितः । पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽचि र ऋत इति रेफादेशः । चतुरशब्दस्याद्युदात्तत्वात्स्यानिवज्ञावेन चतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याद्यणादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिवज्ञावाच्चतुरः शसीत्यन्तोदात्तत्वस्याभावः । न च न पदांतेति स्थानिवज्ञावप्रतिषेधः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत् अन्यत्र स्थानिवदेव । पा० १. १. ५८. १. इति नियमात् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

विता वि वंवे सनजा सनीके अयास्यः स्तवमानेभिरुक्तेः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्धारयद्रोदसी सुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता। वि। वव्रे। सन्ऽजा। सनी०के इति स०नी०के। अयास्यः। स्तवमानेभिः। अकैः।
भगः। न। मेने इति। परमे। वि०ओमन्। अधारयत्। रोदसी इति। सु०दंसाः। ॥ ७ ॥

अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्ताड्यो यास्यः । न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः
प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः । कथं साध्यत इत्यत आह । स्तवमानेभिः स्तोत्रं
कुर्वन्निः पुरुषैः । अकैः स्तुतिरूपैर्मैत्रैः स्तूयमानः सन्निद्रः सुप्ताड्यो भवति ।
यद्वा । अयास्यः पंचवृत्तिर्मुख्यप्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्क्रा-
मति । तदुपासकोऽप्यंगिरा उपचारादयास्य उच्यते । तथा च छंदोगैराम्नातं । तं
हायास्य उद्गीथमुपासां चक्रे । एतमु एवायास्यं मन्यन्ते । आस्याद्यदयते तेनेति ।
अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तत इत्ययास्यः । तथा च वाजसनेयकं । ते होचुः
ऋ नु सोऽभूद्यो न इत्यमसक्तेत्ययमास्यांतरितीति । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः ।
तेन ऋषिणा स्तवमानेभिर्गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वन्निरकैर्मैत्रैः
करणभूतैः स्तूयमानः सन् सनजा । सनेति निपातो नित्यार्थः । नित्यजाते
सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः । प्रथमभावविकारवाचिना जनिना द्वितीयो
भावविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथौत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यौत्पत्तिकमिति
नित्यं ब्रूम इति हि तद्भाष्यं । सनी०के समानं नी०केमोको निवासस्थानं ययोस्ते ।
संतप्रे इत्यर्थः । एवंविधे द्यावापृथिव्यौ द्विता द्विधा विवव्रे । विवृते अकरोत् ।
भेदेनास्थापयदित्यर्थः । मेने मननीये परम उत्कृष्टे व्योमन् विविधरक्षणे नभसि
वर्तमानो भगो नं सूर्य इव सुदंसाः शोभनकेमंद्रो रोदसी द्यावापृथिव्यावधारयत् ।
अपोषयत् । यद्वा मेनेति स्त्रीनाम । तथा च यास्कः । नि० ३. २९ । मेना ग्रा इति
स्त्रीणां मेना मानयत्येना इति । स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इंद्रोऽपुण्यदित्यर्थः ॥
द्विता । द्विधेत्यस्य धकारस्य तकारश्छांदसः । सनजा । जनी प्रादुर्भावे । अस्माद्भा-
वेऽन्येष्वपि दृश्यत इति द्विशिष्यहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि
जनेर्दप्रत्ययः । सना नित्यं जो जननं ययोस्ते सनजे । पूर्वपदस्य ह्रस्वश्छांदसः ।
एवमादित्वादंतोदात्तत्वं । तदेव बहुव्रीहिस्त्वरेण शिष्यते । सुपां सुलुगिति विभ-
क्तेराकारः । अयास्यः । यस्मि प्रयत्ने । यासः प्रयत्नः । तच्च भवो यास्यः । भवे
छंदसीति यत् । न यास्योऽयास्यः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । मेने । सप्रत्येकवच-
नस्य सुपां सुलुगिति श्रे आदेशः । श्रे इति प्रगृह्यत्वं । यद्वा मन्यत इति मेना ।

पंचाद्यच् । नशिमन्योरलिद्योत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. १ इत्येत्वं । ततष्टाप् ।
 द्विवचन ईदूदेद्विवचनं । पा० १. १. ११. १ इति प्रगृह्यत्वं । सुदंसाः । दंस इति
 कर्मवाची । असुनप्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सनाद्विवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिरुक्तोषा रुग्णैर्विपुभिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् । दिवं । परि । भूमा । विरूपे इति विरूपे । पुनः । भुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः ।

कृष्णेभिः । अक्ता । उपाः । रुग्णः । भिः । विपुः । भिः । आ । चरतः । अन्याः । अन्या ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णतया विपररूपे पुनर्भुवा पुनः पुनः प्रतिदिवं संजायमाने
 युवती तरुण्यौ । रात्र्युपसोः सर्वदैकरूपादेवंभूते रात्र्युपसौ दिवं द्युलोकं भूमा
 भूमिं च सनाच्चिरकालादारभ्य स्वेभिरेवैः स्वकीयैर्गमनैः परिचरतः । पर्या-
 वर्तते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिरंधकाररूपैर्वर्णैरुप-
 लक्षिता । उषाश्च रुग्णदिपमानैर्विपुभिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिता ।
 अन्यान्या परस्परव्यतिहारेणाचरतः । आवर्तते । हे इंद्र । एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते
 त्वदधीनत्वात्सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ भूमा । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया डा-
 देशः । छांदसो ह्रस्वः । एवैः । इण् गतौ । इण्शीङ्भ्यां वन्निति भावे वन्प्रत्ययः ।
 निष्ठादाद्युदात्तत्वं । अक्ता । नक्तेति रात्रिनाम । नलोपश्छांदसः । विपुभिः ।
 अतिपृथ्वीत्यादिनोस् । निष्ठादाद्युदात्तः । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे
 भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलं । पा० ८. १. १२. ९. १ इति द्विर्भावे तस्य
 परमाधेदितमित्याधेदितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याधेदितस्यानुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सनेमि सख्यं स्वप्स्यमानः सूनुर्दाधार शर्वसा सुदंसाः ।

आमासु चिह्धिपे पक्कमंतः पयः कृष्णासु रुग्द्रोहिणीयु ॥ ९ ॥

सनेमि । सख्यं । सुऽअप्स्यमानः । सूनुः । दाधार । शर्वसा । सुऽदंसाः ।

आमासु । चित् । धिपे । पक्कं । अंतरिति । पयः । कृष्णासु । रुग्णः । रोहिणीयु ॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः । स्वपः शोभनं कर्म । तदिवाचरन् शवसा शवसो बलस्य
 सूतुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः । सुदंसाः । शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवंभूत
 इंद्रः सख्यं यजमानानां सखित्वं सनेमि पुराणं दाधार । धारयति पोषयतीत्यर्थः ।
 सनेमीति पुराणनाम । प्रवयाः सनेमीति पाठात् । किं व । आमासु चित् ।
 आद्रास्वपरिपक्वासु गोषु चांतर्मध्ये पक्वं परिपक्वं पयो दधिपे । धारयसि । तथा
 कृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्विपरीतं रुग्णदीप्यमानं
 श्वेतवर्णं पयो दधिपे ॥ सख्यं । सख्युर्यं इति यः । प्रत्ययस्वरः । दाधार । धृज्
 धारणे । तुजादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घत्वं । पक्वं । पचो व इति निष्ठातकारस्य वत्वं ।
 रोहिणीषु । रुह बीजजन्मनि पादुर्भावे । रुहे रथ लो वेतीतन्प्रत्ययातो रोहि-
 तश्च आद्युदात्तो वर्णवाची । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । पा० ४, १, ३९ । इति
 ङीप् । तत्संनियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च । ङीपः पिच्चादनुदात्तत्वे प्रातिप-
 दिकस्वर एव शिष्यते ॥

दशमीमुचमाह ॥

स॒नात्सनी॑ळा अ॒वनी॑रवा॒ता व्र॒ता र॑क्ष॒न्ते अ॒मृताः॒ सहो॑भिः ।

पु॒रु स॒हस्रा॒ जन॑यो न प॒त्नीर्दु॒वस्य॑न्ति॒ स्वसा॑रो अ॒हृया॑णं ॥ १० ॥

स॒नात् । सऽनी॑ळाः । अ॒वनीः । अ॒वा॒ताः । व्र॒ता । र॑क्ष॒न्ते । अ॒मृताः । सहः॑भिः ।

पु॒रु । स॒हस्रा॑ । जन॑यः । न । प॒त्नीः । दु॒वस्य॑न्ति । स्वसा॑रः । अ॒हृया॑णं ॥ १० ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीळाः समाननिवासस्थाना अवताः । वातं गमनं ।
 तद्रहिताः । एकपाण्यवस्थानात् । अवनय इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अवनीरं-
 गुलयः पुरु पुरुणि बहूनि सहस्रासंख्यातानि व्रता व्रतानीद्रसंबंधीनि कर्मा-
 ण्यमृताः पुनःपुनःकरणेऽप्यालस्वरहिताः सत्यः सहोभिरात्मीयैर्बलैः रक्षन्ते ।
 पालयन्ति । अपि च स्वसारः । स्वयमेव सरन्त्योऽंगुलयः पत्नीः पालयि-
 त्वोऽहृयाणं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः । यद्वा । अहीतयानं प्रशस्तगमनमिंद्रं
 जनयो न । जनय इति देवानां पत्न्य उच्यन्ते । देवानां वै पत्नीर्जनय इति
 श्रुतेः । ता इव दुवस्यन्ति । परिचरन्ति । अंजलिबंधनेनेंद्रं प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥
 अवनीः । अवनयोऽंगुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणीति यास्कः । सुपां सुलुगिति
 जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवाताः । वा गतिगंधनयोः । असिहसीत्यादिना भावे
 तन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । व्रता । शेषेऽदसि बहुल-

मिति शेलोपः । दुवस्यन्ति । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा । कंडादिः । अतो यक
एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निधाताभावः । अह्याणं । द्वी लज्जायां । बहुलं
छंदसीति श्रौरभावः । व्यत्ययेन शानच् । मुगभावश्छांदसः । नज्समासेऽव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । बहुलं छंदसीति शपो लुकि छंदस्युभयथेति शानच
आर्द्धधातुकत्वेन डित्वाभावे गुणयादेशौ । पूर्ववत्समासस्वरौ । यास्कस्त्वेवं व्या-
ख्यत् । अह्याणोऽहीतयान इति । नि० ५, २५, ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

सनायुवो नमसा नव्यो अकैर्वसूयवो मतयो दस ददुः ।

पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तं स्पृशन्ति त्वा शवसावन्मनीपाः ॥ ११ ॥

सनाऽयुवः । नमसा । नव्यः । अकैः । वसूऽयवः । मतयः । दस । ददुः ।

पतिं । न । पत्नीः । उशतीः । उशन्तं । स्पृशन्ति । त्वा । शवसाऽवन् । मनीपाः ॥ ११ ॥

हे दस दर्शनीयेद । अकैः शस्त्ररूपैर्मैवैनमसा नमस्कारेण यस्त्वं नव्यः स्तुत्यो
भवसि । सनायुवः सनातनमग्निहोत्रादि नित्यं कर्मात्मन इच्छन्तो वसूयवो वसु
धनमात्मन इच्छन्तो धनकामा वा मतयो मेधाविनस्त्वां ददुः । बहुना प्रयासेन
जग्मुः । हे शवसावन् बलवन्निद्र तैः प्रयुक्ता मनीपाः स्तुतयस्त्वा त्वां स्पृशन्ति ।
प्राप्नुवंति । तच्च दृष्टांतः । उशतीरुशत्यः कामयमानाः पत्नीः पत्यु उशन्तं काम-
यमानं पतिं न । यथा पतिं संभजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः । सनेत्येतदव्ययं नित्यत्व-
माचष्टे । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । सना सनातनं कर्मात्मन इच्छन्तीति सनायुवः ।
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । जसि चर्यव्यत्ययेनोत्वं । मतयः । मन ज्ञाने । मन्यन्त इति
मतयः स्तोतारः । क्तिच्कौ च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेति निषेधे
प्राप्ते बाहुलकादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । चित्वादन्तोदात्तत्वं । ददुः ।
द्रा कुत्सायां गतौ । लिङ्युस्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । उशतीः । वश
कांतौ । लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुर्ङित्वाद्गृह्ययादिना संप्रसारणं ।
उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ।
शवसावन् । मनुष्याकारोपजनश्छांदसः । यद्वा मत्वर्थीय आवनिप् ॥

मक्षु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ सनायते । सनेति निपातो नित्यशब्दसमा-
नार्थः । तस्मादाचारार्थे क्यङ्प्रत्ययः । सुनीथाय । शीज् प्रापण इत्यस्मादौणा-
दिकस्थक्प्रत्ययः । थाथादिस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे तृतीयो वर्गः ॥

त्वं महानिति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । नोपस आर्षं वैपुभमैद्रं । अनुक्रम्यते च ।
त्वं नवेति ॥ समूळहे दशरात्रे द्वितीये छंदोमे मरुत्वतीये शस्त्र एतसूक्तं । विश्व-
जितोऽग्निं नर इति खंडे सूचितं । तां सु ते कीर्तिं त्वं महान् इंद्र यो ह
। आ० ८. ७. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वं महान् इंद्र यो ह शुष्मैर्द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यद्वा ते विश्वा गिरयश्चिद्भ्वा भिया दृळ्हासः किरणा नैजन् ॥ १ ॥

त्वं महान् इंद्र यः ह शुष्मैः द्यावा जज्ञानः पृथिवी इति अमे धाः ।

यत् ह ते विश्वा गिरयः चित् अर्वा भिया दृळ्हासः किरणाः न ।

ऐजन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः खलु त्वमनेऽसुरकृते
भये सति जज्ञानस्तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् शुष्मैः शत्रूणां शोषकैरात्मीयैव-
लैर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ धाः । अधारयः । तादृशाद्वायुमुच इत्यर्थः ।
किंच । यद्वा ते यस्य खलु तव संबंधिन्या भिया भीत्या विश्वा विश्वानि व्याप्तानि
यानि भूतजातानि गिरयश्चित् ये च शिलोच्चयाः । अर्वा । महत्त्वमैतत् ।
अन्यान्यपि महान्ति यानि संति तेऽपि सर्वे दृळ्हासो दृढा अयैजन् । अकं-
पिपत । तत्र दृष्टांतः । किरणा न । यथा सूर्यरश्मय इत्यस्त्वतो नभसि कंपते
तद्वत् ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनीपधालोपः ।
स्यानिवद्वावाद्भिर्भावादि । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । द्यावापृथिवी इत्यस्य समस्त-
पदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठश्छांदसः । यत् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ।
अर्वा । आ समन्ताद्भवन्ति सद्भावं प्राप्नुवन्तीत्यर्वा महान्तः । आङ्पूर्वाद्भवन्ती-
णादिको हुन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च । यद्वा । नङ्पूर्वाद्भवन्ते प्राप्नुयान्त्रजि
भुवो विदिति क्तप्रत्ययः । महान्तो हि प्राप्नुं न शक्यन्ते । शेषश्छांदसि बहुलमिति

द्वादशीमृचमाह ॥

सनादेव तव रायो गभस्त्वौ न क्षीयंते नोप दस्यंति दस्स ।

द्युमाँ अंसि ऋतुमाँ इंद्र धीरः शिष्टा शचीवस्त्वव नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्त्वौ । न । क्षीयंते । न । उप । दस्यंति । दस्स ।

द्युऽमान् । अंसि । ऋतुऽमान् । इंद्र । धीरः । शिष्टा । शचीऽवः । तव । नः ।

शचीभिः ॥ १२ ॥

हे दस्स दर्शनीयेन्द्र । गभस्तिरिति बाहुनाम । तव गभस्त्वौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि रायो धनानि न क्षीयंते । न नश्यंति । नोपदस्यंति च । स्तोतृभ्यो दत्तेऽपि त्वद्वस्तगतं धनमुपक्षयं न प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे इंद्र धीरो बुद्धिमान् धृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमानसि । तथा ऋतुमान् लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोऽसि । हे शचीवः कर्मवन्निद्र तव शचीभिस्त्वदीयैः कर्मभिर्नोऽस्मभ्यं धनं शिष्टा । देहि । शिष्टतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयंते । क्षीप् हिंसायां । ऋदिः । अस्मात्कर्मकर्तरि कर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति कर्तृवद्भावादचः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वं । चादिलोपे विभापेति निघातप्रतिषेधः । शचीवः । शच्यस्यास्तीति शचीवान् । छंदसीर इति मनुषो वत्वं । संवृद्धौ मनुवसो हरिति नकारस्य रुत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

सनायते गोतम इंद्र नव्यमतक्षुब्रह्म हरियोजनाय ।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥

सनाऽयते । गोतमः । इंद्र । नव्यं । अतक्षत् । ब्रह्म । हरिऽयोजनाय ।

सुऽनीथाय । नः । शवसान । नोधाः । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स इंद्रः सनायते । नित्य इवाचरति । सर्वेषामाद्यो भवति । हे शवसान वलवन्निद्र हरियोजनाय । हरी अश्वौ रथे योजयतीति हरियोजनः । सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै तुभ्यं गोतमो गोतमस्य ऋषेः पुत्रो नोधा ऋषिर्नव्यं नूतनं ब्रह्मतत्सूक्तहृत् स्तोत्रं नोऽसदर्थमतक्षत् । अकरोत् । अतोऽस्माभिरेनेन स्तोत्रेण स्तुतः सन्धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्नवसुरिन्द्रः प्रातःकाले

मलू शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ सनायते । सनेति निपातो नित्यशब्दसमा-
नाथः । तस्मादाचारार्थे क्यङ्प्रत्ययः । सुनीधाय । शीज् प्रापण इत्यस्मादीणा-
दिकस्थक्प्रत्ययः । याथादिस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे नृतीयो वर्गः ॥

त्वं महानिति नवर्चे पष्ठं सूक्तं । नोधस आर्षे चैष्टुभैर्द्रं । अनुक्रम्यते च ।
त्वं नवेति ॥ समूळहे दशरात्रे द्वितीये छंदोमे मरुत्वतीये शस्त्र एतत्सूक्तं । विश्व-
जितोऽग्निं नर इति खंडे सूचितं । तां सु ते कीर्तिं त्वं महान् इंद्र यो ह
। आ० ८. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वं महान् इंद्र यो ह शुष्मैर्द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदम्भा भिया दृळ्हासः किरणा नैजन् ॥ १ ॥

त्वं महान् इंद्र यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अम्भा । भिया । दृळ्हासः । किरणाः । न ।

ऐजन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः खलु त्वममेऽसुरकृते
भये सति जज्ञानस्तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् शुष्मैः शूचूणां शोषकैरात्मीयैर्व-
लैर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ धाः । अधारयः । तादृशाद्भयादमूमुच इत्यर्थः ।
किञ्च । यद्ध ते यस्य खलु तत्र संबंधिन्या भिया भीत्या विश्वा विश्वानि व्याप्तानि
यानि भूतजातानि गिरयश्चित् ये च शिलोच्चयाः । अम्भा । महन्नामेतत् ।
अन्यान्यपि महान्ति यानि संति तेऽपि सर्वे दृळ्हासो दृढा अप्यैजन् । अकं-
पिषत । तत्र दृष्टान्तः । किरणा न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कंपन्ते
तद्वत् ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः ।
स्यानिवद्भावाद्भिर्भावादि । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । द्यावापृथिवी इत्यस्य समस्त-
पदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठ्यछांदसः । यत् । सुपां सुलुगिति पष्ठ्या लुक् ।
अम्भा । आ समन्ताद्भवन्ति सद्भावं प्राप्नुवन्तीत्यम्भा महान्तः । आहपूर्वाद्भवतेरौ-
णादिको ङ्ङन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च । यद्वा । नङ्पूर्वाद्भवतेः प्राप्तर्यान्त्रजि
भुवो ङिदिति क्तन्प्रत्ययः । महान्तो हि प्राप्तुं न शक्यन्ते । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति

शेर्लोपः । किरणाः । कीर्यते विक्षिप्यत इति किरणाः । कृ विक्षेपे । कृपृवृजि-
मंदिनिधाज्ज्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । योरनादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ऋत इज्ञातो-
रितीत्वं । ऐजन् । एजृ कंपने । लङ्गाडागमः । स चोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ यद्वरीं इंद्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता वाहोर्धात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमिचान्पुरं इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इंद्र । विऽव्रता । वेः । आ । ते । वज्रं । जरिता । वाहोः । धात् ।

येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो । अमिचान् । पुरं । इष्णासि । पुरुऽहूत ।

पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वं यद्यदा विव्रता विविधकर्माणौ हरी त्वदीयावश्वावावेः । रथ आग-
मयसि । रथे योजयसीत्यर्थः । तदानीं ते तव वाहोर्हस्तयोजरिता स्तोता वज्र-
माधात् । स्तोत्रेण स्थापयति । स्तोत्रा स्तुतेः प्रयत्नमंतरेण वज्रं त्वद्वस्ते न दृश्यत
इत्यर्थः । हे अविहर्यतक्रतोऽप्रेषितकर्मन्निद्र । अमिचान् शत्रून् येन वज्रेणेष्णासि ।
अभिगच्छसि । हे पुरुहूतं पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैराहूत त्वं पूर्वीर्वह्नीः पुरोऽसुरपु-
राणि भेत्तुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विविधं व्रतं
ययोस्तौ । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
वेः । वी गतिप्रजननकांत्यशनखादनेषु । अंतर्भावितरण्यथांच्छांदसे लङि सिध-
दादित्वाच्छपो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोगेऽपीत्यडभावः । धात् । दधातेच्छांदसे
लुङि गातिस्येति सिचो लुक् । पूर्ववदडभावः । अविहर्यतक्रतो । हर्यतिः
प्रेप्साकमेति यास्कः । हर्यं गतिकान्त्योः । कान्तिरभिलापः । विहर्यतोऽभिलपितः ।
अविहर्यतोऽनभिलपित इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमि-
चान् । न संति मिचारेष्विविति बहुव्रीहौ नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । इष्णासि । इष आभीष्टाण्ये । अत्र गत्यर्थः । ऋदिभ्यः णा । सिपः
पित्वादनुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नं सत्य इंद्र धृष्णुरेतान्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं पाद ।

नं शुष्णं वृजनें पृक्ष आणौ यूने कुस्ताय ह्यमते सचाहन् ॥ ३ ॥

त्वं । सत्यः । इंद्र । धृष्णुः । एतान् । त्वं । ऋभुक्षाः । नर्यः । त्वं । पाद ।

त्वं । शुष्णं । वृजने । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । द्युऽमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं सत्यः सत्सु भवः । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान् शत्रून्भिगतः सन् धृष्णुस्तेषां धर्षयिता तिरस्कृता । किञ्च त्वमभुक्षा ऋभूणामधिपतिः । तेषु कृत-निवासो वा । यद्वा महन्नामैतत् । महान्प्रवृद्धोऽसि । नर्यो नृभ्यो हितः । तथा त्वं पाद शत्रूणामभिभविता । हंतित्यर्थः । किञ्च वृजने वर्जनयुक्ते संयामे हि वीराः पुरुषा वर्ज्यन्ते हिंस्यन्ते । पृक्षे संपर्चनीये वीर्यैर्बुधुं प्राप्तव्ये । एवंविध आणौ संयामे द्युमते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णं शोषयिता-रमेतत्संज्ञमसुरमहन् । अवधीः ॥ ऋभुक्षाः । ऋभुरिति मेधाविनाम । उरु वि-स्तीर्णं भाति । यद्वा । ऋतेन यज्ञेन भाति भवतीति वा ऋभुः । उरुशब्दे ऋतशब्दे वीरपदे भातिर्भवते वा मृगयादयश्च । उ० १. ३७. इति कुप्रत्ययः पूर्वपदस्य ऋभा-वश्च निपात्यते । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । तेषामीष्ट इत्यभुक्षाः । यद्वा क्षि निवास-गत्योः । तेषु निवसतीति पतेस्य इति विधीयमान इतिप्रत्ययो बहुलवचनाद-स्मादपि भवति । टिलोपश्च । सौ पथिमथ्यभुक्षामादित्यात्वं । प्रत्ययस्वरः । पाद । सह अभिभवे । छंदसि सह इति केवलादपि णिः । पत्वं छांदसं । द्युमते । द्यौर्दीप्तिरसिन्नस्तीति द्युमान् । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां दिव उदित्युत्वं । ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

त्वं ह त्वदिंद्र चोदीः सखा वृचं यद्वज्रिन्वृषकर्मन्नुभाः ।

यद्वं भूर वृषमणः पराचैवि दस्यूर्णेनावकृतो वृथापाद ॥ ४ ॥

त्वं । ह । त्वत् । इंद्र । चोदीः । सखा । वृचं । यत् । वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उभाः ।

यत् । ह । भूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्यूर्न् । योनौ । अकृतः । वृथापाद ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु सखा कुत्सस्य सहायः सन् त्यक्तप्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशो वा चोदीः । प्रेरितवान् । अक्षापीरित्यर्थः । हे वृषकर्मन् वृष्ट्युदक्तेचनरूप-कर्मोपेत वज्रिन् वज्रवन्निद्र वृचं सर्वस्य धनस्यावरीतारं कुत्सस्य शत्रुं यत् यदोभाः ।

अतुभाः । अहिंसीः । अपि च हे शूर शत्रूणां प्रेरकं वृषमणः कामाभिवर्धकमनस्केन्द्र
 वृथापाद अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वं यद् यदा खलु योनौ वीरैर्मिश्रणीये
 संयामे दस्यून्कुत्सस्योपक्षयितृनन्यान् शत्रून्पराचैः परागमनैर्यकृतः । पराङ्मुखा
 यथा भवन्ति तथा व्यच्छिनः । तदानो कुत्सः सर्वे यशः प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः ।
 चुद प्रेरणे । लुङि नेटीति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । उभाः । एभ तुभ हिंसायां ।
 क्रैव्यादिकः । लङि सिपि तलोपश्चादसः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ।
 पराचैरित्येतदव्ययं । नीचैरुच्चैरिति वदिति भट्टभास्करमिश्रः । पराचैः परांचनै-
 रिति निरुक्तं । नि० ११. २५ । दस्यून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुवं ।
 अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारस्य सानुनासिकता । अकृतः । कृती छेदने ।
 लङि सिपि तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् शे मुचादीना-
 मिति नुमागमस्याभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं ह त्वदिंद्रारिषण्यन्हृहस्य चिन्मर्तानामजुष्टौ ।

अ० ५१२२५ काष्ठा अर्वते वर्धनेव वज्रिञ्ज्यिह्यमिचान् ॥ ५ ॥

त्वं । ह । त्वत् । इंद्र । अरिषण्यन् । हृहस्य । चित् । मर्तानां । अजुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽइव । वज्रिन् । अग्निहि ।

अमिचान् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु त्वत् तस्य हृहस्य चित् हृहस्य कस्यचिदपरिषण्यन्
 रेणमनिच्छन् एवंस्वभावो भवसि । देवतात्वेनानुपहीनत्वात् । तथापि मर्तानां
 स्तोतृणामस्माकं शत्रुभिरजुष्टावप्रीतौ सत्यामस्मदर्वतेऽस्मदीयाश्चाय गंतुं काष्ठा
 दिश आ समंतात् विवः । विवृताः कुरु । यथा सर्वासु दिक्ष्वस्मदीया अश्वाः
 प्रतिरोधमंतरेण गच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः । किंच तच्चत्यानमिचान् हे वज्रिन्वज्र-
 वन्दिंद्र घनेव घनेन कटिनेन पर्वतेनेव वज्रेण अग्निहि । अथय । जहीत्यर्थः ।
 यद्वा मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कस्मिंश्चित्तवाप्रीतौ सत्यां तस्य शत्रोर्हृह-
 स्यापरिषण्यन् रेणं हिंसनमनिच्छन्वर्तसे । यस्मिंस्तु कुत्सादौ प्रीतिरस्ति तस्य
 शत्रुवधं चकृषे । अतस्तत्र प्रियाणामस्माकमर्वत इत्यादि पूर्ववत् ॥ त्वत् । सुपां
 सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अरिषण्यन् । रिष्टश्चात् कचि दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति

रिषण्यति । पा० ७. ४. ३६. । इति रिषणभावो निपात्यते । नञ्समासेऽथ्यपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्मत् । पूर्ववत् षष्ठ्या लुक् । अर्चते । अर्चणस्त्रसावन्तज
इति नकारस्य तकारादेशः । वनिप्सुपौ पिप्वादानुदात्तौ । परिशेषाच्चातुस्वरः ।
घनेव । मूर्तौ घन इति काठिन्ये गम्यमाने हन्तेरप्प्रत्ययांते निपात्यते । अग्निहि ।
अथ हिंसार्थः । एयंताल्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्थो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

त्वां ह॒ त्यदि॒द्राणै॑साती॒ स्व॒मी॒ळ्हे नर॑ आ॒जा ह॑वंते ।

तव॑ स्व॒धाव॒ इय॑मा स॒म॒र्ये॒ ऋ॒तिर्वा॒जेध्व॑त॒साय्या॑ भूत् ॥ ६ ॥

त्वां ह॒ त्यत् । इ॒द्र । अ॒णै॑ऽसाती॒ । स्वः॑ऽमी॒ळ्हे । नरः॑ । आ॒जा । ह॑वंते ।

तव॑ । स्व॒धाऽवः॑ । इ॒यं । आ॒ । स॒ऽम॒र्ये॒ । ऋ॒तिः । वा॒जेषु॑ । अ॒त॒साय्या॑ । भूत् ॥ ६ ॥

हे इ॒द्र । अ॒णै॑साताव॒र्णानां॑ गंत॒ृणां॑ यु॒द्धे प्र॒वृत्तानां॑ पुरु॒षाणां॑ सा॒तिल॑ा॒भो
यस्मिन् । स्व॒मी॒ळ्हे । मी॒ळ्हे॒मिति॑ धननाम । सु॒धुर॒णीयं॑ धनं यस्मिन् । एवंभूत
आ॒जा आ॒जौ संपा॑मे त्य॒क्तं प्र॑सिद्धं त्वामेव नरो योद्धु॒कामाः॑ पुरु॒षाः सहा॑यार्थं
ह॑वंते । आ॒ह्वय॑न्ति । य॒द्धा । अ॒णस॑ उदकस्य सा॒तिल॑ा॒भो यस्मिन्॑वृ॒चादियु॒द्धे तस्मिन्नि॒-
त्यर्थः॑ । वृ॒ष्टिनि॒रोध॑केन वृ॒त्रेण॑ सह वर्षणार्थं तव यद्धु॒द्धं तव॑ स्तो॒तार॒स्त्वां प्रोत्सा॑ह-
य॑न्तीति भावः । यस्मादे॒वं तस्मात्॑ हे स्व॒धावः॑ । हे अ॒न्नवन्॑ वलवन्वे॒द्र स॒म॒र्ये
संपा॑मे तव सं॒वंधि॒नीय॑मू॒तिस्त्वदी॒यमिदं॑ रक्षणं आ अ॒स्मदा॑भिमुख्येन भूत् ।
भवतु । वा॒जेषु॑ संपा॑मेषु यै॒षोति॑रत॒साय्या॑ योद्धु॒भिः प्रा॑प्रव्या भवति ॥ त्यत् ।
सु॒पां सु॒लुगि॑ति द्वितीयाया लुक् । अ॒णै॑साती॒ । ऋ॒ गतौ॑ । बहु॒लव॑चनादौणा-
दिको नन्प्रत्ययः । प॒णु दान॑ इत्यस्माद्भावे क्तिनि जनसनखनामित्यनुनासिक-
स्यात्वं । बहु॒व्रीहौ॑ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । य॒द्धा । उद॑के नु॒द् चेत्य॑र्तेरनु॒प्रत्ययो॑
नु॒डाग॑मश्च । पी॒वोष॑वसनादीनां छंदसि लोपो वक्तव्यः । पा० ६. ३. १०९. ९. ।
इति सलोपः । नि॒प्त्वादाद्यु॒दात्तत्वं॑ । पूर्ववद्बहु॒व्रीहि॑स्वरः । स्व॒मी॒ळ्हे । स्व॒श्च्यो
न्य॒ङ्स्वरौ॑ स्वरिताविति स्वरितः । बहु॒व्रीहि॑स्वरेण स एव शिष्यते । आ॒जा । सु॒पां
सु॒लुगि॑ति सप्तम्या डादेशः । स्व॒धावः॑ । म॒नु॒वसो॑ रु॒रिति॑ म॒तुपो॑ रुत्वं । अ॒त॒साय्या॑ ।
अ॒त सा॑तत्यगमने । औ॒णादि॑कः साम्यप्रत्ययः । तस्या॒डाग॑मश्च । आ॒गमा॑नु॒दात्तत्वे॑

प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । भूत् । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि बहुलं
छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्वं ह त्वदिंद्र सप्त युध्यन्पुरो वज्रिन्पुरुकुत्साय दर्दः ।

वर्हिर्न यत्सुदासे वृथा वर्गंहो राजन्वरिवः पूरवे कः ॥ ७ ॥

त्वं ह । त्यत् । इंद्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् । पुरुऽकुत्साय । दर्दरिति दर्दः ।

वर्हिः । न । यत् । सुदासे । वृथा । वर्क् । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूरवे ।

करिति कः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निंद्र पुरुकुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषये युध्यन् तदीयशत्रुभिः सह
युद्धं कुर्वाणस्त्वमेव त्यत् ताः सप्त पुरः तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि दर्दः ।
व्यदारयः । अभैत्सीरित्यर्थः । अपि च सुदास एतत्संज्ञाय राज्ञेऽहोरेतत्संज्ञा-
सुरस्य संबंधि यद्धनमस्ति तद्वृथानायासेन वर्हिर्न वर्हिरिव वर्क् । अवृणक् ।
अच्छिन इत्यर्थः । तदनंतरं पूरवे त्वां हविषा पूरयते तस्मै सुदासे हे राजन्
स्वामिनिंद्र वरिवो धनं कः । अकार्षीः ॥ त्यत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ।
दर्दः । दृ विदारणे । अस्माद्यल्लुगंताल्लङि सिप्यदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् ।
बाहुलकाद्वादिशेषाभावः । हल्ङ्वाभ्य इति सलोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्गो-
गेऽपीत्यडभावः । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः । अस्मन् । सुदाः कल्याणदान
इति यास्कः । वर्क् । वृजी वर्जने । लङि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । लघूपधागुणे पूर्ववत्सलोपः । अडभावश्च । चोः कुरिति कुवं । कः ।
डुकृन् करणे । लुङि सिपि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । पूर्ववत्सलोपाडभावौ ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं त्यां न इंद्र देव चित्रामिषमापो न पीपयः परिज्मन् ।

ययां शूर प्रत्यसभ्यं यंसि त्वनमूर्जे न विश्वध क्षरं ध्यै ॥ ८ ॥

त्वं । त्यां । नः । इंद्र । देव । चित्रां । इष । आपः । न । पीपयः । परिऽज्मन् ।

ययां । शूर । प्रति । असभ्यं । यंसि । त्वनं । ऊर्जे । न । विश्वध । क्षरं ध्यै ॥ ८ ॥

हे देव द्योतमानेन्द्र त्वं नोऽस्माकं चित्रां चायनीयां त्यां तामिषमन्नं परिज्मन्

परितो व्याप्रायां भूमौ पीपयः । प्रवर्धयः । यथा सर्वा भूमिरन्वेन पूर्णा भवति तथा
 कुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । आपो न । यथापो वृक्ष्युदकानि भूम्यां वर्धयेन प्रवर्ध-
 यन्ति तद्वत् । यद्वा । भूमौ वर्तमानानस्मान्यथापः पाययसि तद्वच्चित्रामिषमपि
 पाययेति भावः । हे शूरेंद्र ययेषा त्मनमात्मानमस्माकं जीवमस्मभ्यं प्रतियंसि ।
 प्रयच्छसि । तत्र दृष्टांतः । विश्वथ विश्वतः सर्वतः क्षरथै क्षरितुमूर्जे न । उदक-
 मिव । यथास्मभ्यं बहुलमुदकं प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छ-
 सीति भावः ॥ आपः । शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । अभृन्नित्यादिना दीर्घः । पीपयः ।
 स्फायी ओष्यायी वृद्धौ । एयंताच्छांदसे लुङि षायः पी । पा० ६. १. २८. । इति
 व्यत्ययेन पीभावः । णिथिदुसुभ्य इति च्लेश्चङादेशः । णिलोपादीनि । यद्वा पीङ्
 पान इत्यस्मात्लुङि चङि पूर्ववत् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । परिज्मन् ।
 जमतिर्गतिकर्मा । अज गतिक्षेपणयोः । आभ्यां परिपूर्वाभ्यां श्वन्नुक्षन्नित्यादौ
 कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । यंसि । यम उपरमे ।
 बहुलं छंदसीति शपो लुक् । त्मनं । आङोऽन्यत्रापि छंदसि दृश्यते । पा० ६. ४.
 १४१. १. । इत्यात्मन आकारलोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधादीर्घा-
 भावः । विश्वथ । विश्वशब्दात्तसिलः सकारलोपो धत्वं च पृषोदरादित्वात् ।
 क्षरथै । क्षर संचलने । तुमर्थं सेसेनित्यथैन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अकारि त इंद्र गोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमसा हरिभ्यां ।

सुपेशसं वाजसा भरा नः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

अकारि । ते । इंद्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता । नमसा । हरिऽभ्यां ।

सुऽपेशसं । वाजं । आ । भर । नः । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे इंद्र ते तव गोतमेभिर्गतुमैरेतत्संज्ञैर्चर्षिभिरकारि । स्तोत्रं कृतमित्यर्थः ।
 एतदेव स्पष्टीकरोति । ब्रह्माणि मंत्रजातानि नमसा हविल्लक्षणेनावेन सह हरि-
 भ्यामश्वभ्यां युक्ताय तुभ्यमोक्ता । आभिमुख्येनोक्तानि । यद्वा मर्यादायामाकारः ।
 यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि । स त्वं सुपेशसं । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तं
 वाजमबं नोऽस्मभ्यमाभरा । आहर । देहीति यावत् । धिया वुद्ध्या कर्मणां वा
 प्राप्तधन इंद्रः प्रातःकालेऽसद्रक्षणार्थं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ ओक्ता ।

शेखंदसि बहुलमिति शेल्लोपः । सुपेशसं । पिश अवयवे । असुन् । बहुग्रीहावा-
द्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भरा । इयहोर्भे इति भत्वं । अचोऽतस्तिङ्
इति संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचमो वर्गः ॥

वृष्णे शर्धायेति पंचदशर्चं सप्तमं सूक्तं । नोधस आर्षं मारुतं । अंत्या त्रिष्टुप् ।
शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः । तथा चानुक्तांतं । वृष्णे पंचोना मारुतं त्रिष्टुवंतमिति ॥
चानुर्विशकेऽहन्याग्निमारुत इदं मारुतं निविद्धानीयं । सूचितं च । पृथस्य वृष्णो
वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतं । आ० ७. ४. । इति ॥ आभिष्वविके पंच-
मेऽहन्यपेतदाग्निमारुते मारुतं निविद्धानीयं । सूचितं च । पृथस्य वृष्णो वृष्णे
शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

वृष्णे शर्धाय सुमंखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्यो गिरः समंजे विदथेष्वाभुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुऽमंखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिं । प्र । भरा । मरुत्ऽभ्यः ।

अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्यः । गिरः । सं । अंजे । विदथेष्वाभुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वार्द्धेन स्तुती नोधाः प्रेर्यते । हे नोधः । वृष्णे कामानां वर्षिचे सुम-
खाय शोभनयज्ञाय वेधसे पुष्पफलादीनां कर्त्रे । वायौ सति हि पुष्पाणि
फलानि चोत्पद्यन्ते । एवंविधाय मरुद्भ्यः । विभक्तियत्ययः । मरुतां मितराविणां
शर्धाय समूहाय सुवृक्तिं सुधावर्जकं सुष्ठु प्रवृत्तं वा स्तोत्रं प्रभरा । प्रेरय । स्तुहीति
यावत् । स्तुती प्रेरितो नोधा आह । धीरो धीमान् सुहस्यः शोभनांगुलियुक्तः ।
कृताञ्जलित्यर्थः । एवंभूतोऽहं मनसा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः समंजे ।
सम्यग्व्यक्ताः करोमि । या गिरो विदथेषु यज्ञेष्वाभुवः । आङ् मर्यादायां ।
यथाशस्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीत्याभुवः । देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः । यज्ञयोग्यैः
स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं मरुद्गणं स्तौमीति भावः । तत्र दृष्टांतः । अपो न । यथा पर्जन्यो
युगपदेव बहुषु प्रदेशेषु बहुशो जलानि वर्षति तद्वत् ॥ वृष्णे । वृषु सेचने ।
कनिन्युवृषितशीत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । किन्वाहुणाभावो निन्वादाद्युदात्तत्वं ।

चतुर्थ्येकवचनेऽस्योपोऽनं इत्यकारलोपः । शर्धाय । शृधु प्रसहने । शर्ध्यते प्रसह-
तेऽनेन पर्वतादिकमिति शर्धो मरुत्संघः । करणे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं ।
सुमखाय । शोभनो मखो यस्य । नञ्सुभ्यामिति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । नोधः । पादादित्वात् षाष्टिकमामञ्चिताद्युदात्तत्वं । सुहस्यः । हस्ते भवो
हस्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ततः सुशब्देन बहुव्री-
हावाद्युदात्तं ब्रह्मंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ते जज्ञिरे दिव ऋष्वासं उक्ष्णो रुद्रस्य मर्या असुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो न द्रप्सिनो घोरवर्पसः ॥ २ ॥

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्वासः । उक्ष्णः । रुद्रस्य । मर्याः । असुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुचयः । सूर्याःऽइव । सत्वानः । न । द्रप्सिनः । घोरऽवर्पसः ॥ २ ॥

ते मरुतो दिवोऽंतरिक्षाज्जज्ञिरे । प्रादुर्वभूवुः । कीदृशः । ऋष्वासः । दर्श-
नीयाः । उक्ष्णः । सेक्ताः । पुमान् इत्यर्थः । रुद्रस्य मर्याः । मर्यशब्दो मनुष्य-
वाचीह मरुतां मर्यात्वासंभवात्पुत्रा इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । मरुतां रुद्रमुच्यं
च मञ्चांतरे स्पष्टं । आ ते पितर्मरुतां सुखमेविति । असुराः । शत्रूणां निरसि-
तारः । अरेपसः । रेप इति पापनाम । पापरहिताः । पावकासः । सर्वेषां
शोधकाः । सूर्या इव शुचयो दीप्ताः । सत्वानो न । यथा परमेश्वरस्य भूतगणा
अतिशयेन बलपराक्रमाः । तत्सदृश इत्यर्थः । सत्वान इति भूतगणा उच्यन्ते ।
अथो ये अस्य सत्वान इत्यादौ तथा दर्शनात् । द्रप्सिनः । वृष्ट्युदकविंदुभिर्युक्ताः ।
मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयंतीति श्रुतेः । घोरवर्पसः । वर्ष इति रूपनाम । घोररूपाः ।
यथा भूतगणा भयंकररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यद्वा सत्वानो न घोर-
वर्पसः । यथा भूतगणा भयंकररूपास्तद्भेदेऽपीत्यर्थः । ऋषी गतौ ।
गत्यर्था बुद्धयर्था इत्यत्र ज्ञानार्थः । सर्वनिघृष्वेत्यादौ । उ० १. १५२. । वप्रत्ययांतो
निपातितः । आज्ञसेरसुक् । उक्ष्णः । वा पपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः ।
अरेपसः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सत्वानः । पट् विशरणग-
त्यवसादनेषु । प्र ईरसद्योस्तुट् च । उ० ४. ११६. । इति विधीयमानः कनिष्प्रत्ययो
बहुलवचनात्केवलादपि भवति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।

घोरवर्षसः । हन्तेरच् घुर च । उ० ५. ६४. । इति हन्तेर्घुरादेशः । अच् । वृद्धा-
तोर्वृद्धशीङ्भ्यामित्यसुन् । पुडागमः । बहुव्रीहिस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्घनो ववक्षुरग्निगावः पर्वता इव ।

दृच्छा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक्ऽहनः । ववक्षुः । अग्निऽगावः । पर्वताऽइव ।

दृच्छा चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्राच्यवयन्ति । दिव्यानि । मज्मना ॥ ३ ॥

युवानस्तरुणा रुद्रा रुद्रपुत्रा अजरा जरारहिता अभोग्घनो ये देवान्हविर्भिर्न
भोजयन्ति तेषां हन्तारः । अग्निगावोऽधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः । पर्वता इव
दृढांगाः । एवंभूता मरुतो ववक्षुः । स्तोतृणामभिमतं प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि
च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सद्भावं प्राप्नानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि दिव्यानि
दिवि भवानि च वसूनि दृच्छा चित् दृढान्यपि मज्मना । मज्मनेति बलनाम ।
मज्मना शोधकेन बलेन प्रच्यावयन्ति । प्रचालयन्ति ॥ अभोग्घनः । भोजयन्तीति
भोजः । न भोजोऽभोजः । तेषां हन्तारः । बहुलं छंदसीति हन्तेः क्रिप् । रूयो
होऽन्यतरस्यामिति हकारस्य घत्वं । इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । पा० ६. ४. १२. । इति
नियमाद्दीर्घाभावः । ववक्षुः । वह प्रापणे । अस्मादिच्छासत्येकाच इतीदृप्रति-
पेधः । द्विर्भावः । दत्वकत्वपत्वानि । सन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः । लिट्युस्यमंत्रे
। पा० ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावेऽतो लोप इत्यकारलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । पादादित्वाच्चाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

चिचैरंजिभिर्वपुषे व्यंजते वक्षःसु रुक्माँ अधि येतिरे ऋभे ।

अंसैष्वेषां नि मिमृक्षुर्ऽष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधयां दिवो नरः ॥ ४ ॥

चिचैः । अंजिऽभिः । वपुषे । वि । अंजते । वक्षःऽसु । रुक्मान् । अधि । येतिरे । ऋभे ।

अंसैषु । एषां । नि । मिमृक्षुः । ऋष्टयः । साकं । जज्ञिरे । स्वधयां । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपुरिति रूपनाम । वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतश्चिचैर्नानाविधैरंजिभी रूपा-
भिव्यंजनसमर्थैराभरणैः स्वशरीराणि व्यंजते । व्यक्तं कुर्वन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः ।

वक्षःसु भुजांतरेषु रुक्मान् रोचमानान्हारानधियेतिरे । उपरि चक्षिरे । किमर्थं । शुभे । शोभार्थं । अपि च । एषां मरुतामंसेष्वृष्टय आयुधानि निमिमृष्टुः । निमृष्टाः स्थिता बभूवुः । तैरायुधैः सहिता नरो नेतारो मरुतो दिवोऽन्तरिक्षास्वधया स्वकीयेन बलेन साकं सह जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । यती प्रयत्ने । लिट्युत एकहस्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ । शुभे । शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणो भावे क्रिप् । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । निमृष्टुः । मृजूप् शुबौ । सन्यूदितादिडभावः । हलन्ताच्चेति सनः कित्वाद्गुणाभावः । द्विर्वचनादि । सन्यत इतीत्वं । लिट्युस्यतो लोपः इत्यकारलोपः । जज्ञिरे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युतस्तर्विषीभिरक्रत ।

दुहंत्यूर्धदिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्वंति पयसा परिजयः ॥ ५ ॥

ईशानऽकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विऽद्युतः । तर्विषीभिः । अक्रत ।

दुहंति । ऊधः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिं । पिन्वंति । पयसा । परिऽजयः ॥ ५ ॥

ईशानकृतः स्तोतारमीशानं धनाधिपतिं कुर्वाणा धुनयो मेघादीनां कंपयितारो रिशादसो रिशानां हिंसकानामत्तारः । यद्वा रिशतां हिंसतामसितारो निरसितारः । एवंभूता मरुतस्तर्विषीभिरात्मीयैर्वलैर्वातान् पुरो वातादीन् विद्युतो विद्योतमानास्तडितश्चाक्रत । कुर्वन्ति । कृत्वा च परिजयः परितो गंतारो धूतयः कंपयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवान्यूधरूधःस्थानीयान्यभ्राणि दुहन्ति । रिक्तीकुर्वन्ति । जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः । तदनन्तरं भूमिं पयसा मेघान्निर्गतेनोदकेन जलेन पिन्वंति । सिंचन्ति ॥ रिशादसः । रिशि हिंसायां । इगुपधज्ञाप्तीकरः कः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शचवः । तानदन्तीति रिशादसः । अमुन् । निह्नादाद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा रिशच्छब्दाच्छब्दतादसु षोपण इत्येतस्मात् क्रिप् । व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादीर्घः । अन्तोदात्तत्वं च । अक्रत । करोतेऽन्धादसो वर्तमाने लुङ् । मंचे घसेति च्लेर्लुक् । ऊधः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पष्ठो वर्गः ॥

मरुत्वीयशस्त्रे पिन्वंत्यप इत्येषा धाय्या । सूचितं च । अग्निनेता त्वं सोम
ऋतुभिः पिन्वंत्यप इति धाय्याः । अ० ५, १४ । इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

पिन्वंत्यपो मरुतः सुदानवः पर्यो घृतवद्विदथेष्वामुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयंति वाजिनमुत्सं दुहंति स्तनयंतमक्षितं ॥ ६ ॥

पिन्वंति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पर्यः । घृतवत् । विदथेषु । आमुवः ।

अत्यं । न । मिहे । वि । नयंति । वाजिनं । उत्सं । दुहंति । स्तनयंतं । अक्षितं ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः पर्यः क्षीरवत् सारवतीरपः पिन्वंति । सिंचंति ।
आमुवः । आभवन्तीत्यामुव ऋत्विजः । ते विदथेषु यज्ञेषु घृतवत् यथा घृतं सिं-
चन्त्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वंतीति भावः । तत्र हेतुमाह । अत्यं न । यथाश्वं
सादिनो विनयंति युद्धार्थं शिक्षन्त्येवं मरुतो वाजिनं वेगवंतं मेघं मिहे वर्षणाय
विनयंति । स्वाधीनं कुर्वंतीति भावः । विनीय च स्तनयंतं गर्जेतमक्षितमक्षी-
णमुत्सं । उत्सवंत्यस्मादाप इत्युत्सो मेघः । तं दुहंति । रिक्तीकुर्वंति ॥ सुदानवः ।
नुप्रत्ययांतो दानुशब्द आद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । मिहे । मिह सेचने । संपदादिलक्षणा भावे क्तिप् । सावेकाच इति
विभक्तिरुदात्ता । स्तनयंतं । स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानि-
वद्भावाद्बुद्ध्याद्यभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

महिषासो मायिनश्चिचभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुषदः ।

मृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविषीरयुग्मं ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चिचभानवः । गिरयः । न । स्वतवसः । रघुषदः ।

मृगाः । इव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तविषीः । अयुग्मं ॥ ७ ॥

महिष इति महन्नाम । महिषासो महान्तः । मायेति ज्ञाननाम । मायिनः
प्राज्ञाश्चिचभानवः शोभनदीप्रयः । गिरयो न स्वतवसः । पर्वता इव स्वकीयेन
बलेन युक्ताः । रघुषदः । शीघ्रगमनाः । हे मरुतः । एवंभूतगुणविशिष्टा यूयं
हस्तिनो हस्तवंतो मृगा इव गजा इव वना वनानि वृक्षजातानि खादथ ।

भक्षयथ । प्रभंक्थेति यावत् । यद्यस्मादारुणीष्वरुणवर्णसु वडवासु तविषीर्ब-
लान्ययुग्धं । संयोजितवन्तः । तस्माद्भवतामिव वाहनस्यापि प्रबलत्वात्तत्संयुक्ता
भवन्तः सर्वे भञ्जन्तीत्यर्थः ॥ रघुपदः । स्यंदू प्रसवणे । रघु शीघ्रं स्यंदंते गच्छंतीति
रघुपदः । किप् चेति किप् । अनदितामिति नलोपः । वालमूललघूलमिति
लत्वविकल्पः । पा० ८. २. १८. २. । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । खादथा । खाह
भक्षणे । अयुग्धं । युजिर् योगे । लुङि च्लेः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । धि
च । पा० ८. २. २५. । इति सकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं । अडागम उदात्तः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो विश्ववेदसः ।

क्षपो जिवन्तः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्स्वाधः शवसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

सिंहाऽइव । नानदति । प्रऽचेतसः । पिशाऽइव । सुऽपिशः । विश्वऽवेदसः ।

क्षपः । जिवन्तः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । सं । इत् । सऽवाधः । शवसां ।

अहिऽमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः सिंहा इव नानदति । भृशं शब्दं कुर्वन्ति । यथा
सिंहा गिरिगह्वरेषु गंभीरं शब्दं कुर्वन्ति । एवं मरुत्स्वयागतेषु गंभीरः शब्द
उत्पद्यत इति भावः । तथा सुपिशः शोभनावयवाः शोभनालंकारा वा । तच्च
दृष्टान्तः । पिशा इव । पिश इति रुहनाम । यथा रुखः स्वशरीरगतैः श्वेतविंदु-
भिरलंकृतास्तद्वत् । विश्ववेदसः सर्वज्ञाः । क्षपः शचूणां क्षपयितारः । जिवन्तः
स्तोतृन्प्रीणयन्तः । शवसा वलेनाहिमन्यव आहननशीलमन्युयुक्ताः । यद्विषयः
कोपो जायते तस्य हनने समर्था इत्यर्थः । यथा मननं ज्ञानं मन्युः । अहीनज्ञाना
उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवंभूता मरुतः पृषतीभिः । पृषत्य इति मरुतां वाहनस्या-
ख्या । पृषत्यः श्वेतविंद्वंकिता मृग्य इत्येतिहासिकाः । नानावर्णा मेघमाला इति
नैरुक्ताः । ताभिर्ऋष्टिभिरायुधैश्च सहिताः संतः सवाधः शत्रुभिर्विधातान्यजमानान्
समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छंतीति शेषः ॥ नानदति । नद अथक्ते
शब्दे । अस्माद्यद्गलुगंतास्तद् । पिशा इव । पिश अवयवे । इगुपधलक्षणः कः ।
सुपिशः । सुपूर्वान्पिश अवयव इत्यस्मात् किप् चेति किप् । पृषतीभिः । पृषु

सेचने । वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च । पा० ४, १, ६, १, । इति शतृवज्ञावा-
दुगितश्चेति ङीप् । अत एव शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वे प्राप्ते बृहन्महतीरुप-
संख्यानमिति नियमात्तस्याभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

रोदसी आ वदता गणश्रियो नृपाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।

आ वंधुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणऽश्रियः । नृऽसाचः । शूराः । शवसा । अहिऽमन्यवः ।

आ । वंधुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विऽद्युत् । न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हे गणश्रियः । गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः । नृपाचः । नृन्
यजमानान्हविःस्वीकरणाय सेवमानाः । शूराः शौर्योपिताः । एवंभूता हे मरुतः
शवसा बलेनाहिमन्यवः । आहननस्वभावकोपयुक्ताः संतो रोदसी द्यावापृ-
थिव्यावावदत । आ समन्ताच्छब्दयत । युष्मदागमने सति भवदीयशब्देन द्यावा-
पृथिव्यौ पूर्णं कुरुतेति भावः । किंच हे मरुतः । वो युष्माकं तेजो वंधुरेषु ।
बंधककाष्ठानिर्मितं सारथेः स्थानं वंधुरमित्युच्यते । तद्युक्तेषु रथेष्ववातस्थौ ।
आतिष्ठति । अवस्थितं सत्सर्वैर्हेश्यते । तच्च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अमतिर्न । अम-
तिरिति रूपनाम । यथा निर्मलं रूपं सर्वैर्हेश्यते । दर्शता विद्युन्न । यथा वा
दर्शनीया विद्युन्मेघस्या सर्वैर्हेश्यते । एवं रथे स्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि
सर्वैर्हेश्यत इत्यर्थः ॥ वदता । अचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । नृपाचः । पादादि-
त्वादासंचिताद्युदात्तत्वं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिरित्यौणादिकोऽति-
प्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दर्शता । भृमृहशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । चिह्वादं-
तोदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्ववेदसो रयिभिः समोक्तसः संमिष्टासस्तविषीभिर्विरुप्तिनः ।

अस्तार इधुं दधिरे गर्भस्त्योरनंतश्रुप्मा वृषखादयो नरः ॥ १० ॥

विश्वऽवेदसः । रयिऽभिः । संऽओक्तसः । संऽमिष्टासः । तविषीभिः । विऽरुप्तिनः ।

अस्तारः । इधुं । दधिरे । गर्भस्त्योः । अनंतऽश्रुप्माः । वृषऽखादयः । नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञा रयिभिर्धनैः समोक्तसः समाननिवासाः समवेता वा ।
 धनाधिपतय इत्यर्थः । तविषीभिर्वलैः संमिष्टासः संमिष्टाः । संयुक्ता इत्यर्थः ।
 विरप्तिनः । महन्नामैतत् । महान्तः । अस्तारः शत्रूणां निरसितारः । अनन्त-
 शुष्मा अनवच्छिन्नवलाः । वृषखादयः । वृषेन्द्रः खादिरायुधस्थानीयो येषां ते
 तथोक्ताः । यद्वा वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते । नरो नेतारः । एवंभूता
 मरुतः । गभस्तिरिति बाहुनाम । गभस्त्योर्बाहोरिपुं दधिरे । शत्रूणां निरसनाय
 धनुर्बाणादिकमायुधं धारयन्ति ॥ समोक्तसः । उच समवाये । असुनि बहुलव-
 चनात्कुत्वमित्येक उचः के । पा० १. ३. ६४. । इत्युक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । संमिष्टासः । कमिलकादित्वात्त्वं । विरप्तिनः । रप लप व्यक्तायां
 वाचि । विपूर्वादस्माद्बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः । विविधं शब्दं रपन्तीति विरप्तिः
 स्तोतारः । त एषां संतीति विरप्तिनः । यद्वा विविधं रपणं विरप्तिः । तदे-
 पामस्तीति । मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वन्ति । इनिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः ।
 ताच्छीलिकस्तृन् । इडभावश्चादसः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अनन्तशुष्माः । नास्त्य-
 तोऽस्येत्यनन्तः । नञ्शुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । अनन्तः शुष्मो बलं येषां ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखादयः । खाह भक्षणे । औणादिक इन्प्रत्ययः ।
 वृषन्शब्दः कनिन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्रंत आपथ्योऽन पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वसृतां ध्रुवच्युतां दुध्रकृतां मरुतो भ्राजहृदयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयःऽवृधः । उत् । जिघ्रन्ते । आपथ्यः । न । पर्वतान् ।

मखाः । अयासः । स्वऽसृताः । ध्रुवऽच्युताः । दुध्रऽकृताः । मरुतः । भ्राजत्ऽहृदयः ॥ ११ ॥

मरुतो हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः । यद्वा हितरमणीयैः पविभिः रथानां चक्रैः
 पर्वतान्पर्वततो मेघान् यद्वा शिलोच्चयानुज्जिघ्रन्ते । ऊर्ध्वं गमयन्ति । स्थानात्प्रच्या-
 वयन्तीत्यर्थः । तच्च हृदांतः । आपथ्यो न । यथा पथि गच्छन्वथो मार्गं आस्थितं
 नृश्ववृक्षादिकं चूणीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति । यद्वा यथा संयुक्ता गजा मार्गस्थितं
 वृक्षादिकं भयं कुर्वन्ति । कीदृशा मरुतः । पयोवृधः । पयसो वृधुदकस्य वर्धयितारः ।

यद्वा पृथ्नेः पयसा वर्धमानाः । पृथ्निष्वै वै पयसो मरुतो जाता इति श्रूयते । मखाः । मख इति यज्ञनाम । तद्वतः । अयासः । देवयजनदेशं प्रति गन्तारः । स्वसृतः । शत्रून्प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः । ध्रुवच्युतः । ध्रुवाणां निश्चलानां पर्वतादीनामपि च्यावयितारः । दुग्धकृतः । दुग्धं दुष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः । यद्वा दुर्धरमन्यैर्धनुर्मशक्वमात्मानं कुर्वाणाः । भ्राजदृष्टयः । दीपमाना-
युधाः ॥ उज्जिघ्रन्ते । हन्तेर्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्नुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तेरिति घत्वं । व्यत्ययेना-
तादेशः । पथ्यः । पथि भवः । भवे छंदसीति यत् । नस्तद्धित इति टिलोपः । व्यत्ययेन स्वरितत्वं । यद्वा छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । उदात्तस्वरित-
योर्व्येण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । अयासः । अय पय गतौ । अयंत इत्यायाः । पचाद्यच् । आज्ञसेरसुक् । दुग्धकृतः । अच दुःश्चेन्न दुष्टा लक्ष्यन्ते । धृज् धारणे ।
दुष्टान् धारयतीति दुग्धः । मूलविभुजादित्वात् । पा० ३. २. ५. २. । कप्रत्ययः । यद्वा । ईपहुःसुष्विति दुःश्च उपपदे कर्मणि खल् । गुणाभावश्छांदसः । तं कुर्वतीति दुग्धकृतः । करोतिः क्तिप् चेति क्तिप् । रेफलोपश्छांदसः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

धृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसा गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीपिणं वृषणं सञ्चत श्रिये ॥ १२ ॥

धृषुं । पावकं । वनिनं । विऽचर्षणिं । रुद्रस्य । सूनुं । हवसा । गृणीमसि ।

रजऽस्तुरं । तवसं । मारुतं । गणं । ऋजीपिणं । वृषणं । सञ्चत । श्रिये ॥ १२ ॥

धृषुं शत्रूणां बलस्य धर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं । वनमित्युदकनाम । उदकवतं वृष्टिप्रदमित्यर्थः । विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं । रुद्रस्य महादेवस्य सूनुं पुत्रभूतं । एवंविधं मरुतां समूहं हवसाह्वानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि । शब्दयामः । स्तुम इत्यर्थः । हे ऋत्विग्यजमानाः । यूयमपि श्रिय ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संधं सञ्चत । प्राप्नुत । कीदृशं । रजस्तुरं । पार्थिवस्य पांसोस्त्वरयितारं प्रेरकमित्यर्थः । तवसं । प्रवृद्धं । ऋजीपिणं । तृती-
यसवने हि मरुतः स्तूयन्ते । तत्र च ऋजीपमभिपुण्वतीति ऋजीपसंबंधः श्रुतः । अतस्तद्वतं वृषणं कामानां वर्पितारं ॥ हवसा । ह्वेजोऽसिप्रत्यये बहुलं छंदसीति

संप्रसारणं । गृणीमसि । गृ शब्दे । इदं तो मसिः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ।
 रजस्तुरं । रजांसि तुतोतीति रजस्तूः । तुर त्वरणे । क्तिप् चेति क्तिप् । वृषणं ।
 वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः । सञ्चत । ग्लुञ्च षस्त्र गतावित्यच सञ्चि-
 मप्येक इति धातुवृत्तावुक्तं । गतिकर्मसु च सञ्चतीति पठितं । थ्रिये । सावेकाच
 इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

प्र नू स मर्तः शर्वसा जनौ अति तस्यौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अर्वन्निर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छ्यं क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र। नु। सः। मर्तः। शर्वसा। जनान्। अति। तस्यौ। वः। ऊती। मरुतः। यं। आवत।

अर्वन्त्ऽभिः। वाजं। भरते। धना। नृऽभिः। आपृच्छ्यं। क्रतुं। आ। क्षेति। पुष्यति ॥ १३ ॥

स मर्तो मनुष्यः शर्वसा बलेन जनान् जातानन्यान्पुरुषानति । अतीत्य ।
 नु क्षिप्रं तस्यौ । प्रतिष्ठितो भवति । हे मरुतो वो युष्माकमूती ऊत्या रक्षणेन
 यं पुरुषमावत । अरक्षत । अपि च स पुरुषोऽर्वन्निर्वाजैः साधनभूतैर्वाजमन्नं
 नृभिः स्वकीयैर्मनुषैर्धनानि च भरते । संपादयति । तथापृच्छ्यमाप्रष्टव्यं शोभनं
 क्रतुमग्निष्टोमादिकर्मक्षेति । आप्नोति । पुष्यति । प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥
 ऊती । नृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । नृभिः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्त-
 त्वप्रतिषेधः । आपृच्छ्यं । छंदसि निष्टर्क्येत्यादावाङ्पूर्वात्पृच्छतेः क्यच्प्रत्ययांतो
 निपात्यते । यहिज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शि-
 ष्यते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्षेति । क्षि निवासगत्योः । बहुलं छंदसीति
 विकरणस्य लुक् । पुष्यति । पुष पुष्टौ । दिवादित्वात् श्यन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं ।
 तिङः परत्वान्निघाताभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृतु दुष्टं द्युमंतं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।

धनस्पृतं मुकथ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यं । मरुतः । पृतुऽसु । दुष्टरं । द्युऽमंतं । शुष्मं । मघवत्ऽसु । धत्तन ।

धनऽस्पृतं । मुकथ्यं । विश्वऽचर्षणिं । तोकं । पुष्येम । तनयं । शतं । हिमाः ॥ १४ ॥

हे मरुतः । मघवत्सु हविलर्क्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्तन । स्थाप-
यतेति यावत् । कीदृशं पुत्रं । चर्कृत्यं । कार्येषु पुनः पुनः पुरस्कृत्यं । सर्वकर्म-
कुशलमित्यर्थः । पृत्सु संयामेषु दुष्टरं । दुःखेन तरितव्यं । अजेयमित्यर्थः । द्युमंतं ।
दीप्तिमंतं । शुष्मं । शत्रूणां शोषकं बलवंतं । धनस्पृतं । धनानां स्पर्धारं धनैः
प्रीतं वा । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं तदर्हं प्रशस्यमित्यर्थः । विश्वचर्षणिं । विशेषेण
द्रष्टारं सर्वज्ञं । एवंविधं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च शतं हिमा हेमंततूपलक्षितान्
शतं संवत्सरान् जीवंतः संतः पुष्येम । पोषयेम । अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता
हेमंततर्तवोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणमेवमास्नायते । शतं हिमा इत्याह शतं
त्वा हेमंतानि धिषीयेति वावैतदाहेति ॥ चर्कृत्यं । प्रकृतिग्रहणे यद्गुगंतस्यापि
ग्रहणमिति न्यायेन करोतेर्यद्गुगंताद्विभाषा कृवृषोरिति क्यप् । तुगागमः । प्रत्य-
यस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांसपृत्सूनामुपसंख्या-
नमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं । नृष्वनतरणयोः । ईषद्गुःसुष्विति खल् ।
सुषामादेराकृतिगणत्वात् पत्वं । लिट्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । धत्तन । तप्त-
नप्तनयनाश्चेति तस्य तनादेशः । हिमाः । हंतेर्हि चेति मक्प्रत्ययः । अर्शश्चाद्यच् ।
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

एकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नू धिरमित्येषा याज्या । सूचितं
च । शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नू धिरं मरुतो वीरवंतं । आ० ३. ७. इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

नू धिरं मरुतो वीरवंतमृतीपाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शूश्रुवांसं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥

नु । स्थिरं । मरुतः । वीरऽवंतं । ऋतिऽसहं । रयिं । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणं । शतिनं । शूश्रुऽवांसं । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्यासुं वीरवंतं वीरैः पुत्रैर्वर्धतं तद्धतं । यद्वा वीर्यपितृमृती-
पाहं गंतृणां शत्रूणामभिभूतितारं । एवंविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त ।
स्थापयत । सहस्रिणं शतिनमेतत्संख्याकधनवंतं । अत एव शूश्रुवांसं प्रवृद्धं ।
अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्नोमः मरुतः प्रातःकाले
जगम्यात् । आगच्छतु ॥ नू धिरं । ऋचि तुनुषेति दीर्घः । पूर्वपदादिति पत्वं ।

ऋतीपाहं । ऋ गतौ । कर्तरि क्तिच् । पह अभिभवे । छंदसि सह इति शिवप्रत्ययः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । सुषामादित्वात् षत्वं । श्रूश्रुवांसं । दुःश्रुश्चि गतिवृद्धोः । लिटः कसुः । विभाषा श्वेः । पा० ६. १. ३०. । इति संप्रसारणं । द्विवचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्वेकाजाद्वसामिति नियमादि-
दभावः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकादशोऽनुवाकः ॥

द्वादशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र पञ्चेत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि । तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे ऋचौ चतुःपदामेकैकामृचं कृत्वा समाम्नायते । अयुक्संख्यासु तु यांत्यातिरिच्यते सा तथैवाम्नायते । प्रायेणार्थोऽपि द्वयोर्द्विप-
दयोरेक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनीयाः । सूच्यते हि पश्वा न
तायुमिति द्वैपदं । आ० ८. १२. । इति ॥ तत्र पश्वेति दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अचानु-
क्रम्यते । पश्वा दश पराशरः शाक्त्यो द्वैपदं तदिति । शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः ।
तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते । वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशर इति । द्विपदा
विराट् छंदः । विंशतिका द्विपदा विराज इति हि तल्लक्षणं । अग्निर्देवता ।
परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितं । पश्वा न तायुमित्यारभ्येत्या हीत्यतः प्राक्
यत्सूक्तजातं तत्सर्वमाग्नेयमिति तस्यार्थः । द्वैपदं तदित्युक्तत्वादित्दमादीनि षट्
सूक्तानि तुक्षादिपरिभाषया द्वैपदानि ॥ दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसू-
क्तात्पूर्वमेतद्वैपदं सूक्तं शंसनीयं । सूचमुदाहृतं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

पश्वा न तायुं गुहा चर्तंतं नमो युजानं नमो वहंतं ।

सजोषा धीराः पदैरनु ग्मन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजचाः ॥ १ ॥

पश्वा । न । तायुं । गुहा । चर्तंतं । नमः । युजानं । नमः । वहंतं ।

सजोषाः । धीराः । पदैः । अनुं । ग्मन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजचाः ॥ १ ॥

धीरा मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रीतयः संतो हे अग्ने त्वां पदैर्मार्गे
पादकृतैर्लाञ्छनैरनुगमन् । अन्वगमन् । कीदृशं । पश्वापहतेन पशुना सह वर्त-
मानं तायुं न । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः परकीयं पश्वादिधनमपहत्य

हे मरुतः । मघवत्सु हविल्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्तन । स्थाप-
यतेति यावत् । कीदृशं पुत्रं । चर्कृत्यं । कार्येषु पुनः पुनः पुरस्कृत्यं । सर्वकर्म-
कुशलमित्यर्थः । पृत्सु संयामेषु दुष्टरं । दुःखेन तरित्वं । अजेयमित्यर्थः । द्युमंतं ।
दीप्तिमंतं । शुभं । शत्रूणां शोषकं बलवंतं । धनस्पृतं । धनानां स्पर्धारं धनैः
प्रीतं वा । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं तदर्थं प्रशस्यमित्यर्थः । विश्वचर्पणिं । विशेषेण
द्रष्टारं सर्वज्ञं । एवंविधं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च शतं हिमा हेमंततूपलक्षितान्
शतं संवत्सरान् जीवंतः संतः पुष्ये म । पोषये म । अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता
हेमंतर्तवोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । शतं हिमा इत्याह शतं
त्वा हेमंतानि धिषीयेति वावैतदाहेति ॥ चर्कृत्यं । प्रकृतियहणे यद्गुगंतस्यापि
यहणमिति न्यायेन करोतेर्यद्गुगंतादिभाषा कृवृषोरिति क्यप् । तुगागमः । प्रत्य-
यस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांसपृत्सूनामुपसंख्या-
नमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं । तृष्वनतरणयोः । ईषद्दुःसुष्विति खल ।
सुषामादेराकृतिगणत्वात् पत्वं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । धत्तन । तन्न-
नन्ननयनाच्चेति तस्य तनादेशः । हिमाः । हंतेर्हि चेति मक्प्रत्ययः । अशश्चाद्यच् ।
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

ऐकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नू षिरमित्येषा याज्या । सूचितं
च । शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नू षिरं मरुतो वीरवंतं । आ० ३. ७. इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

नू षिरं मरुतो वीरवंतमृतीपाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शूश्रुवांसं प्रातर्मधू धियावसुजगम्यात् ॥ १५ ॥

नु । स्थिरं । मरुतः । वीरऽवंतं । ऋतिऽसहं । रयिं । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणं । शतिनं । शूश्रुऽवांसं । प्रातः । मधु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्थासुं वीरवंतं वीरैः पुत्रैर्वर्धेतं तद्वतं । यद्वा वीर्योपेतमृती-
पाहं गंतूणां शत्रूणामभिभूतितारं । एवंविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त ।
स्थापयत । सहस्रिणं शतिनमेतत्संख्याकधनवंतं । अत एव शूश्रुवांसं प्रवृद्धं ।
अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुज्जगः प्रातःकाले
जगम्यात् । आगच्छतु ॥ नू षिरं । ऋचि तुनुषेति दीर्घः । पूर्वपदादिति पत्वं ।

ऋतीषाहं । ऋ गतौ । कर्तरि क्तिच् । पृह अभिभवे । छंदसि सह इति शिवप्रत्ययः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । सुषामादित्वात् पत्वं । शूश्रुवांसं । दुश्शोश्चि गतिवृद्धोः । लिटः कसुः । विभाषा श्वेः । पा० ६. १. ३०. । इति संप्रसारणं । द्विर्वचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्वेकाजाद्वसामिति नियमादि-
उभावः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकादशोऽनुवाकः ॥

द्वादशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र पञ्चेत्यादीनि षट् सूक्तानि द्विपदानि । तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे ऋचौ चतुःपदामेकैकामृचं कृत्वा समाम्नायते । अयुक्संख्यासु तु यांत्यातिरिच्यते सा तथैवाम्नायते । प्रायेणार्थोऽपि त्रयोद्विप-
दयोरेक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनीयाः । सूच्यते हि पश्चा न
तायुमिति द्विपदं । आ० ८. १२. । इति ॥ तत्र पञ्चेति दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अचानु-
क्रम्यते । पश्चा दश पराशरः शाक्त्यो द्विपदं तदिति । शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः ।
तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते । वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशर इति । द्विपदा
विराट् छंदः । विंशतिका द्विपदा विराज इति हि तल्लक्षणं । अग्निदेवता ।
परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितं । पश्चा न तायुमित्यारभ्येत्या हीन्यतः प्राक्
यत्सूक्तजातं तत्सर्वमाग्नेयमिति तस्यार्थः । द्विपदं तदित्युक्तत्वादित्दमादीनि षट्
सूक्तानि तुष्टादिपरिभाषया द्विपदानि ॥ दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसू-
क्तात्पूर्वमेतद्विपदं सूक्तं शंसनीयं । सूचमुदाहृतं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

पश्चा न तायुं गुहा चतर्तं नमो युजानं नमो वहंतं ।

सज्जोषा धीराः पदैरनु ग्मन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजन्वाः ॥ १ ॥

पश्चा । न । तायुं । गुहा । चतर्तं । नमः । युजानं । नमः । वहंतं ।

सऽज्जोषाः । धीराः । पदैः । अनु । ग्मन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजन्वाः ॥ १ ॥

धीरा मेधाविनो देवाः सज्जोषाः समानप्रीतयः संतो हे अग्ने त्वां पदैर्मर्गे
पादकृतेर्लाञ्छनैरनुगमन् । अन्वगमन् । कीदृशं । पश्चापहतेन पशुना सह वर्त-
मानं तायुं न । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः परकीयं पश्चादिधनमपहत्य

दुःप्रवेशे गिरिगङ्गरे वर्तते तद्वहुहा चतंतं । अमृपायां गुहायां गच्छंतं वर्तमानं ।
 चततिर्गतिकर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरग्रेषु प्रवेशः समाम्नायते । स निलायत
 सोऽपः प्राविशदिति । यद्वा । अश्वत्थगुहायां गच्छंतं वर्तमानं । श्रूयते च ।
 अग्निर्देवेभ्यो निलायत । अथो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठदिति । तथा
 नमो युजानं । हविलंक्षणमन्नमात्मना संयुजानं । नमो वहंतं । देवेभ्यः प्रतं
 हविर्वहंतं । यजचा यजनीया विश्वे सर्वे देवा हे अग्ने त्वा त्वामुपसीदन् । समीपं
 प्राप्नुवन् । दहश्रुतिर्यथः ॥ पश्चा । तृतीयैकवचनस्य जसादिषु छंदसि वावचन-
 मिति नाभावाभावः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । गुहा । भिदादिषु पाठा-
 दङ्प्रत्ययांतः । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
 युजानं । शानचि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । सजोपाः । जुपी प्रीतिसे-
 वनयोः । समानं जुषंत इति सजोपसः । समानस्य छंदसीति सभावः । कृदुत्त-
 रपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति जसः सुः । गमन् । गमेल्लुङि मंचे घसेति
 च्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ।
 यजचाः । अमिनक्षीत्यादिनाचन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवन्परिष्टिद्यौर्न भूमं ।

वर्धंतीमापः पन्वा सुशिश्निमृतस्य योना गर्भं सुजातं ॥ २ ॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न । भूमं ।

वर्धंति । ई । आपः । पन्वा । सुऽशिश्निं । ऋतस्य । योना । गर्भं । सुऽजातं ॥ २ ॥

उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते । देवा ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्नेर्व्रता व्रतानि
 कर्माणि गमनावस्थानशयनादिरूपाण्यनुगुः । अन्वेष्टुमगमन् । तदनन्तरं परिष्टिः
 परितः सर्वतोऽन्वेषणं भुवत् । अभवत् । भूम भूमिरप्यग्नेरन्वेष्टुभिर्देवैद्यौर्न स्वर्गं
 इवाभूत् । इंद्रादयः सर्वे देवा अग्नेर्गन्वेषणाय भूलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । आपोऽन्वे-
 वता ईमेनमुदके प्रविष्टमग्निं वर्धंति । प्रवर्धयंति । यथा देवा न पश्यंति तथा-
 रक्षन्नित्यर्थः । कीदृशं । पन्वा स्तोत्रेण सुशिश्निं सुष्ठु प्रवर्धितं । ऋतस्य योना ।
 योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य यज्ञस्यान्नस्य वा कारणभूते जले गर्भं गर्भस्थाने
 मध्ये सुजातं सुष्ठु प्रादुर्भूतं । एवमप्यु वर्तमानमग्निं देवेभ्यो मत्स्यः प्रावोचत् ।

तदनंतरं देवास्तमज्ञासिपुरिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकं । स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवाः प्रैषमैच्छन् । तं मत्स्यः प्राव्रवीदिति ॥ व्रता । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति शेलोपः । गुः । इण् गतौ । इणो गा लुङीति गादेशः । गतिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुस् । उस्यपदांतादिति पररूपत्वं । परिष्टिः । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुचेतीदृशप्रतिषेधः । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । पा० ६. १. ९४. २. । ज्ञादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भूम । सुपां सुलुगिति सोडादेशः । ह्रस्वश्छांदसः । वर्धति । छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । पन्वा । पन स्तुतौ । औणादिको भाव उपत्ययः । सुशिश्चिं । दुओश्चि गतिवृद्धोः । आह-गमहनजन इत्यचोत्सर्गच्छंदसीति वचनात्किप्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । लिङ्गज्ञावाहिर्भावे बहुलं छंदसीत्युकारस्येत्वं । छांदसो यणदेशः । सुः पूजायामिति सोः कर्मप्रवचनीयत्वं । स्वती पूजायामिति प्रादिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

पुष्टिर्न रखा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।

अन्यो नाज्मन्सर्गप्रतक्तः सिंधुर्न क्षोदः क ई वराते ॥ ३ ॥

पुष्टिः । न । रखा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शंभु ।

अन्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिंधुः । न । क्षोदः । कः । ई । वराते ॥ ३ ॥

रखा रमणीया सर्वेषां हृद्या पुष्टिर्न । अभिमतफलानामभिवृद्धिरिवाग्निः सर्वेषां रमणीयः । ऐहिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् । यद्वा पुष्टिरिव रखा गंतव्यः । शब्दनीयः स्तुत्यो वा । यथा पुष्टिः प्राप्यते तद्वदग्निर्यज्ञे हविर्भिः प्राप्यत इति भावः । पृथ्वी विस्तीर्णा क्षितिर्न भूमिरिवाग्निरपि विस्तीर्णः सर्वेषु भूतेषु जाडरूपेणावस्थानात् । गिरिर्न पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता । यथा गिरौ विद्यमानं फलमूलादिकमाहृत्य सर्वे भुञ्जते तद्वदग्रावपि पचंतः सर्वे भुञ्जते । यद्वा । अग्रावाहुतिं हुत्वा यजमानाः स्वर्गफलं भुञ्जते । अथवा गिरिर्यथा दुर्भिश्चे सर्वान्प्राणिनो भुनक्ति स्वकीयफलमूलादिदानेन पालयति । तद्वदयमपि पापादनुधातृन्प्रमुंचति । तथा चाम्नायते । अग्निर्मा तस्मादेनसः प्रमुंचत्विति । शंभु सुखंकरं क्षोदो न । उदकमिव । यथोदकं सुखं करोति तद्व-

दग्निः सर्वेषां मुखकारीत्यर्थः । अज्मन् । संयामनामैतत् । अज्मनि संयामेऽत्यो
 न सततगमनशीलो जात्यथ इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रगमितः । यथा
 सादिना प्रेषितो जात्यथो हंतव्यसमीपमाणु गच्छति तद्वदग्निरपि स्तोतृभिः
 प्रेषितः सन् शक्नुहंतुं शीघ्रं गच्छतीति भावः । अपि च सिंधुर्न द्योदः ।
 स्यंदनशीलमुदकमिवायमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो
 दुर्निवारः । तद्वदग्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मादीमेनमग्निं
 को वराते । को वारयेत् । न कोऽपि वारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ रखा । रविर्गत्यर्थः ।
 रण्यते प्राप्यत इति रखः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि पचा-
 द्यच् । भुज्म । भुज् पालनाभ्यवहारयोः । इषुयुधीधीति विधीयमानो मक् बहु-
 लवचनादस्मादपि भवति । सुपां सुलुगिति सोलुक् । अज्मन् । अज गतिक्षेप-
 णयोः । मनिनि बलादावाहधातुके विकल्पयिष्यत इति वचनाद्विभावाभावः ।
 सुपां सुलुगिति सप्रन्या लुक् । सर्गप्रतक्तः । सृज विसर्ग इत्यस्माद्वजंतः सर्गश्च
 आद्युदात्तः । तंचु गतौ । अस्मादंतर्भावितरण्यार्थान्निष्ठायां यस्य विभापेतीदृश-
 तिषेधः । अनदितामिति नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरत्वं । वराते । वृज् वरणे । अंतर्भावितरण्यार्थान्निष्ठेऽलेटोऽडाटावित्या-
 डागमः । व्यत्ययेन शप् । वैतोऽन्यत्वेत्यस्य विकल्पितत्वादभावः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

जा॒मिसिंधू॒नां॒ भ्रात॑र्व॒ स्वसा॒मिभ्या॒न्न राजा॒ वना॑न्यत्ति ।

यद्वा॒तं॒जूतो॒ वना॒ व्यस्या॑द॒ग्निर्हं॒ दाति॒ रोमां॒ पृथि॒व्याः ॥ ४ ॥

जा॒मिः । सिंधू॒नां । भ्रा॒ताऽइव॒ स्वसां॑ । इभ्या॑न् । न । राजा॑ । वना॑नि । अ॒त्ति ।

यत् । वा॒तं॒ऽजूतः॑ । वना॑ । वि । अस्या॑त् । अ॒ग्निः । ह । दा॒ति । रोमं॑ । पृथि॒व्याः ॥ ४ ॥

सिंधूनां स्यंदनशीलानामपामयमग्निर्जामिवैधुः । तासामुत्पादकत्वात् । तथा
 चास्मात् । अग्रेराप इति । यद्वा देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन्तासामपां
 वंधुर्वभूवेत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । स्वसां स्वसृणां भ्रातेव । यथा भ्रातातिशयेन
 हितकरो भवति तद्वत् । तादृशोऽग्निर्वनानि महान्तरण्यान्यत्ति । भक्षयति ।
 दहतीत्यर्थः । तच्च निदर्शनं । राजेभ्यान् । भियं यंतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्येभ्याः
 शचवः । तान्यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान्यथा धनम-

पहरन्नाजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च । यद्यदा वातजूतो वातेन प्रेरितः
सन्वन्ता वनान्यरण्यानि व्यस्थात् । उक्तप्रकारेण विविधमातिष्ठति । दग्धं प्रवर्तते ।
तदानीमग्निर्ह । असावग्निरेव पृथिव्या भूमेः संबन्धीनि रोमौषधिरूपाणि रो-
माणि दाति । छिनत्ति । भूम्यामौषधिवनस्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति
भावः ॥ स्वसां । आसो नुडभावश्चादसः । अस्थात् । लुङि गातिस्थेति सिचो
लुक् । दाति । दाम् लवने । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

पंचमीमुचमाह ॥

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुपभुत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥ ५ ॥

श्वसिति । अप्सु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्ठः । विशां । उपः भुत् ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतऽप्रजातः । पशुः । न । शिश्वा । विऽभुः । दूरेऽभाः ॥ ५ ॥

अयमग्निर्देवेभ्यः पलायितः सन्नप्सूदकेषु श्वसिति । प्राणिति । विगूढो वर्तत
इत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । हंसो न सीदन् । उदकमध्य उपविशन्हंस इव । कीह-
शोऽग्निः । क्रत्वा क्रतुना ज्ञानहेतुनात्मीयेन प्रकाशेन विशां प्रजानां चेतिष्ठः ।
अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता । रात्रौ हि सर्वे जना अंधकारावृतं सर्वमग्नेः
प्रकाशाज्जानन्ति । उपभुत् । उपस्युपःकालेऽग्निहोवादी प्रवृद्धः । सोमो न वेधाः ।
सोम इव विधाता स्रष्टा । सोमो यथा सकलमौषधिरूपं भोग्यजातं सृजति ।
सोमो वा औपधीनां राजेति श्रुतेः । तथा सकलं भोक्तृजातं सृजति । अग्नेरेव
भोक्तृरूपेणावस्थानात् । तथा च तैत्तिरीयकं । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरिति । वाज-
सनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमाह्वानात् । एतावद्वा इदमन्नं चैवान्ना-
दश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इति । ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदकनाम । ऋतादु-
दकात्प्रादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा । उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनू-
कृतः संकुचितगात्रोऽभूत् । ततः प्रादुर्भूतः सन्विभुः प्रभूतः संपन्नः । यद्वा शिश्वा
शिष्नुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूतावयवो जात इत्यर्थः ।
दूरेभाः । दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽग्निरप्सु
श्वसितीति पूर्वेण संबंधः ॥ श्वसिति । श्वस प्राणने । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
रुदादिभ्यः सार्वधातुके । पा० ७. २. ७६. । इतीडागमः । तिपः पिप्वादानुदान्तवे

धातुस्वरः शिष्यते । क्रत्वा । जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभावाभावः ।
 उषसि बुध्यत इत्युपभृत् । बुध अवगमने । किप् चेति किप् । एकाचो वश इति
 भष्भावः । अहरादीनां पत्यादिपूपसंख्यानं । पा० ८. २. ७१. २. । इति सकारस्य
 रेफादेशः । शिश्वा । शो तनूकरणे । आदेच इत्यात्वं । शः कित्सन्वच्च । उ० १. २०. ।
 इत्युप्रत्ययः । सन्वद्भावाद्भिर्भावेने । अत एव निज्जादाद्युदात्तत्वं । किद्भावादातो
 लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रथमपक्षे सुपां सुलुगिति सोराकारः । द्वितीये तु
 पूर्ववन्नाभावाभावः । दूरभाः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुव्रीहावपि बहुल-
 वचनादलुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे नवमो वर्गः ॥

रयिरिति दशर्चं द्वैपदमध्ययनतः पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं पराशरस्यार्पमाग्नेयं ।
 अनुक्रांतं च । रयिरिति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

रयिर्न चिच्चा सूरौ न संदगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः ।

तक्का न भूर्णिर्वनां सिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥ १ ॥

रयिः । न । चिच्चा । सूरः । न । संदहक् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूनुः ।

तक्का । न । भूर्णिः । वना । सिषक्ति । पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभाऽवा ॥ १ ॥

अयमग्नी रयिर्न धनमिव चिच्चा चायनीयो विचित्ररूपो वा । सूरौ न सूर्य
 इव संदह् संद्रष्टा सर्वेषां वस्तूनां दर्शयिता । आयुर्न प्राणः । आयुर्मुखे संचरन्
 प्राणः प्रश्नसन्वायुरिव प्रियतमः । यद्वा यथा प्राणवायुरायुर्जीवनमवस्थाप-
 यति । तथा चान्नायते । यावद्व्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति ।
 एवमग्निरपि जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यो न सूनुः । नित्यो ध्रुवः
 पुत्र इव प्रियकारी । यथौरसः पुत्रः पितुर्हितमेवाचरति तद्वदयमपि हितस्य
 स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चान्नायते । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इति । तक्का
 न गतिमानश्च इव भूर्णिर्भतो । यथाश्च उपर्यारूढं पुरुषं विभर्ति धारयति
 पोषयतीति वा तद्वदयमपीत्यर्थः । पयो न धेनुः । पय इव प्रीणयिता । शुचि-
 दीप्तिः । विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्वना वनान्तरण्यानि
 सिषक्ति । दग्धुं समवैति । सेवते वा ॥ चिच्चा । सुपां सुलुगिति सोः पूर्वसवर्ण-

दीर्घत्वं । नित्यः । नेध्रुवे । पा० ४. २. १०४. ३. । इति त्वप् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्व-
उपसर्गस्वर एव शिष्यते । तच्चा । तक् हसने । गतिकर्मसु पठितत्वादत्र गत्यर्थः ।
तकति गच्छतीति तच्चा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । भूरिणः । घृणिपृ-
श्निरित्यादौ भरतेर्निप्रत्ययांतो निपातितः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

दाधारः क्षेममोको न रणो यवो न पक्को जेता जनानां ।

ऋषिर्न स्तुभ्वा विक्षु प्रशस्तो वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥ २ ॥

दाधारः । क्षेमः । ओकः । न । रणः । यवः । न । पक्कः । जेता । जनानां ।

ऋषिः । न । स्तुभ्वा । विक्षु । प्रशस्तः । वाजी । न । प्रीतः । वयः । दधाति ॥ २ ॥

अयमग्निः क्षेमं लब्धस्य धनस्य रक्षणं दाधार । धारयति । स्तोतृभ्यो दत्तस्य
धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नोतीति भावः । ओको न । निवासस्थानं गृहमिव रणो
रमणीयः । यद्वा गंतव्यः । गृहवत्सर्वैः प्राप्यत इत्यर्थः । यवो न यव इव पक्कः ।
यथा पक्को यव उपभोगयोग्यो भवति तद्वदग्निरपि याकादिकार्यहेतुतयोपभोग्य
इत्यर्थः । जनानां जेता । शत्रुजनानां मध्येऽभिभविता । ऋषिर्न मंचद्रष्टा ऋषि-
रिव स्तुभ्वा देवानां स्तोता । विक्षु यजमानलक्षणेपु मनुष्येषु प्रशस्तः प्रख्यातः ।
वाजी न । अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः । यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं गच्छति
तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निर्वयोऽन्नं
दधाति । दधातु । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्नाम । वयः क्षप्तेति तन्नामसु
पाठात् ॥ दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । क्षेमं । क्षियति निवसत्य-
नेनेति क्षेमः । अतिस्तुस्वित्यादिना मन् । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । रणः । रवि धवि
गत्यर्थाः । अस्मात्कर्मणि कप्रत्ययः । इदित्वानुम् । जेता । तृनंत आद्युदात्तः ।
जनानां । यतश्च निर्धारणं । पा० २. ३. ४१. । इति निर्धारणे षष्ठी । नेयं कर्मणि
षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधात् । स्तुभ्वा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कनिप् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दुरोक्शोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।

चित्रो यदधाट् श्वेतो न विक्षु रथो न रुक्मी त्वेयः समस्तु ॥ ३ ॥

दुरोकऽशोचिः । ऋतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ । अरं । विश्वस्मै ।

चिचः । यत् । अभाद् । श्वेतः । न । विष्टु । रथः । न । रुक्मी । त्वेयः । समत्सु ॥ ३ ॥

दुरोकशोचिर्दुःप्रापतेजाः ऋतुर्न नित्यः । ऋतुः कर्मणां कर्ता । स इव ध्रुवः । यथा स कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः सन् जागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसु रक्षसां दहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः । योनौ गृहे वर्तमाना जायेव । योपिदिव । अग्निहोत्रादिगृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टृजनायारमलं भूपणं भवति । यथा जायया गृहमलंकृतं भवति तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलंकृतं सहृष्यत इत्यर्थः । चिचश्चायनीयो विचित्रदीप्तिर्वा यद्यदायमग्निरभाद् । भाजते । तदानीं श्वेतो न शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति । रात्रौ ह्यहनि सूर्य इवाग्निः प्रकाशको भवति । विष्टु प्रजासुरथो न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्वोचमानदीप्तिरुक्तः समत्सु संयामेषु त्वेयो दीप्तः । एवंभूतोऽग्निर्यदभाडिति पूर्वेणान्वयः ॥ दुरोकशोचिः । उच समवाये । ईषद्भुः सुष्विति कृच्छ्रार्थे खल् । बहुलवचनात्कुलं । लिङ्स्त्वरेण प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । दुरोकं शोचिस्तेजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरं । बालमूलेत्यादिना लकारस्य रेफादेशः । अभाद् । भाजू दीप्ती । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । व्रश्चादिपत्वे जण्वं । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । समत्सु । समानं माद्यंत्येष्विति समदः संयामाः । औणादिकोऽधिकरणे क्तिप् । समानस्य छंदसीति सभावः । यद्वा सम्यगग्निं भक्षयति वीरानिति समत् । संपूर्वादन्तेः क्तिप् चेति क्तिप् ॥

चतुर्थीभृचमाह ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्तेपप्रतीका ।

य॒मो ह॑ जा॒तो य॒मो ज॒नि॒त्वं जा॒रः क॒नीनां॑ प॒तिर्ज॒नीनां॑ ॥ ४ ॥

सेनाऽइव । सृष्टा । अमं । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेपऽप्रतीका ।

य॒मः । ह॑ । जा॒तः । य॒मः । ज॒नि॒त्वं । जा॒रः । क॒नीनां॑ । प॒तिः । ज॒नीनां॑ ॥ ४ ॥

सृष्टा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिवायमग्निरमं शचूणां भयं दधाति । विदधाति । करोतीत्यर्थः । यद्वा सृष्टा सेनेवामं बलं दधाति । सा यथा बलवती तद्वदग्निरपि बलवानित्यर्थः । निदर्शनांतरमुच्यते । दिद्युदिति वज्रनाम । तेन चात्रेपुल्लक्ष्यते । त्वेपप्रतीका दीप्तमुखास्तुर्न दिद्युत् । क्षेपुः

संबन्धिनीषुरिव । सा यथा भीषयते तद्वदग्निरपि राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थः ।
 अत्र निरुक्तं । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेपप्रतीक्यादि
 । नि० १०. २१. । यच्छति ददाति स्तोतृभ्यः कामानिति यमोऽग्निरुच्यते । यद्वा-
 । इंद्राग्न्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्रेयमत्वं । अस्मिन्नर्थे यास्केन मंत्रवाहणे दर्शिते । यमो
 ह जात इंद्रेण सह संगतः । यमाविहेह मातरेत्यपि निगमो भवति । यो जात
 उत्पन्नो भूतसंघो यच्च जनित्वं जनयितव्यमुत्पत्त्यमानं भूतजातं तदुभयमपि यमो
 ह । अग्नौरेव । सर्वेषां भावानामाहुतिद्वाराग्न्यधीनत्वात् । कनीनां कन्यकानां
 जारो जरयिता । यतो विवाहसमय अग्नौ लाजादिद्रव्येण होमे सति तासां
 कन्यात्वं निवर्तते । अतो जरयितेत्युच्यते । तथा जनीनां जायानां कृतविवाहानां
 पतिर्भर्ता । तथा चाख्यायते । अनुपजातपुरुषसंभोगेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो
 लेभे । स च सोम ईषदुपजातभोगेच्छां तां विश्वावसवे गंधर्वाय प्रादात् । स च
 गंधर्वा विवाहसमयेऽग्नये प्रददौ । अग्निश्च मनुजाय भर्त्वं धनपुत्रैः सहितामिमां
 प्रायच्छदिति । इममर्थं काचिदहक् स्पष्टं ब्रूते । सोमो ददद्गंधर्वाय गंधर्वो ददद्ग्नये ।
 रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमामिति । यास्कस्त्वाह । तृतीयो अग्निरे
 पतिरित्यपि निगमो भवति । नि० १०. २१. । इति । यद्वा जनीनां पालयिता
 यतोऽयमनुष्ठितर्यागैः फलं प्रायच्छति ॥ सेनेव । इनेन सह वर्तते इति सेना ।
 वोपसर्जनस्येति सभावः । बहुग्रीहिस्वरः । जनित्वं । जनी प्रादुर्भावे । कृत्यार्थं
 तवैकेनिति कर्मणि ल्यप्रत्ययः । इडागमः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । जारः । जरयतीति
 जारः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति निपात्यते । कनीनां । कन्याशब्दात्
 पष्ठच्चेकवचने बहुलं छंदसीति बहुलयहणात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । जनीनां ।
 जन्यंत आस्त्विति जनयः स्त्रियः । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । निच्चादा-
 द्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तं वंश्चराया वयं वंसत्यास्तं न गावो नक्षते इहं ।

सिंधुर्न क्षोदः प्र नीचीरैनोन्नवत गावः स्वर्हशीके ॥ ५ ॥

तं वः । चराया । वयं । वंसत्या । अस्तं । न । गावः । नक्षते । इहं ।

सिंधुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवत । गावः । स्वः । हशीके ॥ ५ ॥

व इति व्यत्ययेन बहुवचनं । हे अग्ने तं त्वां चराया । चरतीति चरयः

पशुः । तत्प्रभवैर्हृदयादिभिः साध्याहुतिरपि चरथेत्युच्यते । उपचारात्कार्ये कार-
णशब्दः । चराथा चरथया पशुप्रभवहृदयादिसाधनयाहुत्या । वसत्या । वसति
निवसतीति स्वावरो व्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याहुतिर्लक्ष्यते । वसत्या पुरो-
डाशद्याहुत्या च वयमिदं प्रदीप्नमग्निं नक्षंते । व्याप्नुयाम । पुरुषव्यत्ययः । तत्र
हृष्टांतः । अस्तं न गावः । अस्तमिति गृहनाम । यथा गावो गृहं व्याप्नुवंति
तद्वत् । अत्र यास्कः । तं वश्वराथा चरंत्या पश्याहुत्या वसत्या च निवसंत्यौष-
धाहुत्यास्तं यथा गाव आप्नुवंति तथाप्नुयाम । नि० १०. २१. । इति । अयमग्निः
सिंधुर्न क्षोदः स्यंदनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरामंचतीरितस्ततो नितरामुद्रच्छं-
तीर्ज्वालाः प्रैनोत् । प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्व-
दग्नेर्ज्वाला दग्धव्यं प्रति गच्छंतीति भावः । स्वर्नभसि वर्तमाने दृशीके दर्शनीये
तस्मिन्नाग्नौ गावो गमनस्वभावा रश्मयो नवंत । संगच्छंते । नवतिगंतिकर्मा ॥
चराथा । चरैरौणादिकोऽथक्प्रत्ययः । दीर्घश्छांदसः । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । वसत्या । वहिष्यतिभ्यश्चित् । उ० ४. ६१. । इत्यतिप्रत्ययः । उदात्तयण
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तं । अस्यतेऽस्मिन्सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्यादिना
तन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । नक्षंते । नक्षतिर्याप्रिकर्मा ।
नक्ष गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । नीचीः ।
निपूर्वादंचतेश्वोपसंख्यानमिति ङीप् । अत्र इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं ।
न्यधी च । पा० ६. २. ५३. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ऐनोत् । इण् गतौ । अंतर्भा-
वितरण्यथाच्छंदसि लुङ्लल्लिट् इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन श्रुः । आडागमो
वृद्धिश्च । दृशीके । दृशिर् प्रेक्षणे । अग्निदृशिभ्यां चेति कीकन्प्रत्ययः । निह्वा-
दाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे दशमो वर्गः ॥

वनेष्विति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं तृतीयं मूक्तं पराशरस्वार्धमाग्नेयं ।
वनेष्वित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वनेषु जायुर्मतेषु मिचो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुयै ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाद् ॥ १ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिं । राजाऽइव । अजुयं ।
क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाद् ॥ १ ॥

वनेषु जायुररण्येषु जायमानो मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोऽयमग्निः
श्रुष्टिं । आश्रयते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः । क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठा-
तेत्यर्थः । तथा च यास्कः । श्रुष्टीति क्षिप्रनामाश्रु अष्टीति । नि० ६. १२. । एवंभूतं
यजमानं वृणीते । संभजते । अनेन प्रप्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । तच्च
दृष्टान्तः । राजेवाजुयं । अजुयं जरारहितं दृढांगं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः । एवंभूतं
पुरुषं यथा राजा वृणीते तद्वत् । क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता । क्रतुर्न ।
क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा । होता देवानामाह्वाता
हव्यवाद् हव्यवाहनो नाम देवानामग्निः । तथा चास्मायते । त्रयो वा अग्नयो
हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणामिति । एवंभूतोऽग्निः
स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनध्यानो वा भुवत् । भवतु ॥ जायुः । जि जये । कृतापा-
जीत्युण् । अजुयं । जृष् वयोहानौ । भावे ण्यत् । वृद्धौ कृतायामाकारस्य व्यत्यये-
नोकारः । जुयं जरा नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
भुवत् । भवतेर्लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । भूसुवोस्ति-
डीति गुणप्रतिषेधः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाहुहा निपीदन् ।

विदंतीमत्र नरो धियंथा हृदा यत्तृष्टान्मंत्राँ अशंसन् ॥ २ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा । निऽसीदन् ।

विदंति । ई । अत्र । नरः । धियंऽधाः । हृदा । यत् । तृष्टान् । मंत्रान् । अशंसन् ॥ २ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविलंक्षणाणि धनानि हस्ते स्वकीये
वाहौ दधानो धारयन्नयमग्निर्गुहा गुहायामप्सु मध्येऽश्वत्थादौ वा संवृतप्रदेशे
निपीदन् निगूढो वर्तमानः सन्ममे भये देवान्धात् । अस्थापयत् । अग्नौ हविर्भिः
सह पलायिते सति सर्वे देवा अभैषुरित्यर्थः । नरो नेतारो धियंथाः कर्मणां
बुद्धीनां वा धारयितारो देवा अत्रास्मिन्काल ईमेनमग्निं विदंति । जानंति ।
यद्यदा हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या तद्वान्निर्मितानग्निस्तुतिपरान्मंत्रानशंसन् ।

अस्तुवन् । अवोचन्नित्यर्थः ॥ निपीदन् । सदेरप्रतेरिति पत्वं । विदन्ति । विद
ज्ञाने । अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति
कः । तत्पुरुषे कृते बहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तष्टान् ।
तद्यु तद्यु तनूकरणे । निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । स्कीः संयोगाद्योरिति
कलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अजो न द्वां दाधारं पृथिवीं तस्तंभं द्वां मंत्रेभिः सत्यैः ।

प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ॥ ३ ॥

अजः । न । द्वां । दाधारं । पृथिवीं । तस्तंभं । द्वां । मंत्रेभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने । गुहा । गुहं । गाः ॥ ३ ॥

अजो न । अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः । यद्वा न जायत इत्यजः । जन्मरहित
इत्यर्थः । स इव द्वां । शेति पृथिवीनाम । द्वां भूमिं दाधार । अयमग्निः प्रका-
शकत्वेन धारयति । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवीमंतरिक्षं च धारयतीत्येव ।
द्वां द्युलीकं सत्यैरवितथार्थैर्मंत्रेभिर्मन्त्रैस्तस्तंभं । स्तभ्नाति । यथाधो न पतति ।
उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । मंत्रेदिवो धारणं तैत्तिरीये समाभ्रातं ।
देवा वा आदित्यस्य स्वर्गलोकस्य पराचोऽतिपातादविभयुः । तं छंदोभिरह-
हनृत्या इति । यद्वा सत्यैर्मन्त्रैः स्तूयमानोऽग्निर्द्वौ तस्तंभेति । हे अग्ने विश्वायुः ।
विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वं पश्वः पशोः प्रिया प्रियाणि पदानि शोभनतृ-
णोदकोपेतानि स्थानानि निपाहि । नितरां पालय । मा धाक्षीरित्यर्थः । तर्हि
कुच निवसामीति चेत् तत्राह । गुहा गुहाया अपि गुहं गुहां गवां संचारायो-
ग्यस्थानं गाः । गच्छ । तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पश्वः । जसादिषु छंदसि वावच-
नमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
गुहा । सुपां सुलुगिति पंचम्या आज्ञादेशः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । गुहं । व्यत्ययेन
ह्रस्वत्वं । गाः । छांदसो लुङ् । इणो गा लुङीति गादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

य ईं चिकेत गुहा भवन्तमा यः ससाद् धारामृतस्य ।

वि ये चृतंत्यूता सपंत आदिङ्सूनि प्र ववाचास्मै ॥ ४ ॥

यः । ई । चिकेत । गुहा । भवंतं । आ । यः । ससाद । धारा । ऋतस्य ।
वि । ये । चृतंति । ऋता । सपंतः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै ॥ ४ ॥

यः पुमान् ईमेनं गुहा भवंतं गुहायां संतमग्निं चिकेत । जानाति । यश्च
ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारयितारमेनमग्निमाससाद । आसीदति । उपास्ते
इत्यर्थः । ये च ऋता ऋतानि सत्यानि यज्ञान्वा सपंतः समवयंतः स्पृशंतो वा
पुरुषा एतमग्निं विचृतंति । अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्यन्ति । कुर्वंतीत्यर्थः । आदित्
स्तुत्यन्तरमेवास्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्रववाच । प्रकथयति ॥
चिकेत । कित ज्ञाने । लिटि णलि लिट्स्वरः । चृतंति । चृती हिंसायथनयोः ।
तौदादिकः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । ववाच । लिटि
ब्रुवो वचिः । लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति
परपूर्वत्वस्य वा छंदसि । पा० ६, १, १०८, १, । इति विकल्पनाद्यणादेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वोत्त प्रजा उत्त प्रसूष्वंतः ।
चित्रिर्मां दमे विश्वायुः सद्येव धीराः संमायं चक्रुः ॥ ५ ॥
वि । यः । वीरुत्सु । रोधन् । महिऽत्वा । उत्त । प्रऽजाः । उत्त । प्रऽसूषु । अंतरिति ।
चित्रिः । अमां । दमे । विश्वऽआयुः । सद्येऽइव । धीराः । संऽमायं । चक्रुः ॥ ५ ॥

योऽग्निर्वीरुस्वोषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि संति तानि विरोधत् ।
विरुणद्धि । विशेषेणावृणोति । नावशेषयति । उत्त अपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः
पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषूत्पादयित्रीषु मातृस्थानीयास्वोषधीष्वंतर्मध्ये विरु-
णद्धीत्येव । द्वितीय उत्तशब्दः पादपूरणः । तथा चित्रिश्चेतयिता ज्ञापयितापां
दमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वान्नो योऽग्निर्वर्तते इति शेषः ।
तमग्निं धीरा मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्येत्यर्थः ।
चक्रुः । कर्माणि कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सद्येव । यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य
पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुत्सु । विपूर्वाद्बोहतेः क्तिप् । न्यङ्कादिषु
वीरुध् इति षठितत्वादुपसर्गस्य दीर्घो धकारश्चांतादेशः । उक्तं च । वीरुध् ओष-
धयो भवंति । रोधत् । रुधिर् आवरणे । लेट्यङागमः । इतश्च लोप इतीकार-

लोपः । संमाय । माइ माने शब्दे च । समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप् । पा० ७. १. ३७. । न ल्यपि । पा० ६. ४. ६९. । इतीत्वप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकादशो वर्गः ॥

श्रीणन्निति द्वैपदं दशर्चं चतुर्थं सूक्तं । तत्राध्ययनतः पंचर्चं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

श्रीणन्नुपं स्याद्दिवं भुरग्युः स्यातुश्चरथमक्तून्व्यूर्णोत् ।

परि यदेषामेको विश्वेषां भुवद्देवो देवानां महित्वा ॥ १ ॥

श्रीणन् । उपं । स्यात् । दिवं । भुरग्युः । स्यातुः । चरथं । अक्तून् । वि । ऊर्णोत् ।

परि । यत् । एषां । एकः । विश्वेषां । भुवत् । देवः । देवानां । महिऽत्वा ॥ १ ॥

भुरग्युर्हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना श्रयणद्रव्येण सोममिव तैर्हविर्भिः श्रीणन् मिश्रयन्दिवमुपस्थात् । उपतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । स्यातुः स्थावरं चरथं जंगमं तदुभयात्मकं जगदक्तून् सर्वा रात्रीश्च व्यूर्णोत् । स्वतेजसा विशेषेणाच्छादयति । हविर्वहनं कुर्वन्सर्वमपि जगत्स्वभासा प्रकाशयति स्मेति भावः । विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानामिन्द्रादीनां मध्ये देवो द्योतमानः । एक एवायमग्निरेषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि यद्यस्मात्परिभुवत् । परिभवति । परिगृह्णाति । परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वं भवतिः परियहार्थः । यद्वा । एषां विश्वेषां स्थावरादीनां मध्ये वर्तमानोऽयं देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि यद्यदा परिभुवत् । परितो व्याप्नोति । तदानीमिति पूर्वचान्वयः ॥ ऊर्णोत् । ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोतेर्विभाषा । पा० ७. २. ६. । इति वृद्धेर्विकल्पः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

आदिते विश्वे ऋतुं जुषंतं शुष्काद्यद्देवं जीवो जनिष्ठाः ।

भजंत विश्वे देवत्वं नाम ऋतं संपतो अमृतमेवैः ॥ २ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । ऋतुं । जुषंतं । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।

भजंत । विश्वे । देवऽत्वं । नाम । ऋतं । संपतः । अमृतं । एवैः ॥ २ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने जीवो जीवन्म्रज्जलन् मुष्णवीरस्तादरिखरूपात्काष्ठाद्य-
 द्वा जनिष्ठाः । प्रादुर्भवसि । मयनेनोत्पद्यसे । आदित् अनन्तरनेव विश्वे सर्वे
 यजमानास्ते तुभ्यं क्रतुं कर्म जुपंत । सेवन्ते । अनुतिष्ठन्ति । तपानुष्टाय च विश्वे
 ते सर्वे नाम नामकमृतमवितथं देवत्वं देवतात्वं भजन्त । भजन्ते प्राप्नुवन्ति । किं
 कुर्वन्तः । अमृतममरणं तामेवैस्तां गंतृभिः स्तोत्रैः संपन्तः सनवयन्तः प्राप्नुवन्त
 इत्यर्थः ॥ जुपन्तेत्यादीनि चीण्याख्यातानि छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तना-
 नार्थानि । एवैः । यन्ति स्तोत्रव्याभिमुख्येन गच्छन्तीत्येवानि स्तोत्राणि । इण-
 शीङ्भ्यां वन् ॥

तृतीयानृचमाह ॥

ऋतस्य प्रेषां ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अर्पासि चक्रुः ।
 यस्तुभ्यं दाशाद्यो वां ते शिक्षात्तस्मै चिकित्वावयिं दयस्व ॥ ३ ॥
 ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे । अर्पासि । चक्रुः ।
 यः । तुभ्यं । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् । तस्मै । चिकित्वान् । रयिं । दयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तव्याग्नेः प्रेषाः प्रकर्षेण्यमाणाः स्तुतयः क्रियन्ते ।
 धीतिः । धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः । सोऽपि ऋतस्य देवय-
 जनदेशं प्राप्तव्याग्नेरेव क्रियते । अतः सोऽग्निर्विश्वायुः । विश्वं सर्वमायुरवं यस्य स
 तयाविद्यो भवति । अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमाना अर्पासि दर्शपूर्णमासादीनि
 कर्माणि चक्रुः । कुर्वन्ति । हे अग्ने तुभ्यं यो दाशात् । चरुपुरोडाशादीनि हवीषि
 ददाति । यो वान्योऽपि यो यजमानस्ते शिक्षात् । तदीयं कर्म कर्तुं शक्नो
 भूयासमितीच्छति । उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वान् तत्कृतमनुष्ठानं
 जानन्स्त्वं रयिं दयस्व । धनं देहि ॥ दाशात् । दाशु दाने । लेद्धाडागमः । शि-
 द्धात् । शक्नु शक्नो । इच्छार्थं सन् । सनि मीमाधुभलभशक्यचारत्येतादेशः ।
 अत्र लोपोऽभ्यासत्येभ्यासलोपः । स्तोः संयोगाद्योरितिः सलोपः । पूर्व-
 वल्लेद्धाडागमः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः क्तुः । दयस्व । दय दानग-
 तिरक्षणहिंसादानेषु ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

होता निरपहो मनोरपन्त्ये स चिच्छासां पती रयीणां ।
 इच्छन्त रेतो मिथस्तनूपु सं जानत स्वैर्दक्षैर्मूराः ॥ ४ ॥

होता । निऽसन्नः । मनोः । अर्पत्ये । सः । चित् । नु । आसां । पतिः । रयीणां ।
इच्छंत । रेतः । मिथः । तनूषु । सं । जानत । स्वैः । दक्षैः । अमूराः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां होता देवानामाह्वाता
सन् निषत्तो निषणः । मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणं । स चिन्नु स एव
त्वमासां प्रजानां रयीणां गवादीनां धनानामपि पतिः स्वामी । अतस्ताः प्रजा-
स्तनूष्वात्मीयेषु शरीरेषु मिथः संसृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं रेतो वीर्य-
मिच्छंत । ऐच्छन् । त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभन्तेति यावत् । लब्धपुत्राश्च ताः प्रजा
अमूरा अमूढाः सत्यः स्वैः स्वकीयैर्दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह संजानत । सम्यक्
अवगच्छन्ति । चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः । यद्वा दक्षशब्दः प्राणवाची । प्राणो वै
दक्षोऽपानः क्रतुरिति श्रुतेः । स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैरमूराः संगतास्त्ययैव सर्वे
जानन्ति ॥ इच्छंत । व्यत्ययेनात्मनेपदं । जानत । छांदसो लङ् । मृत्यादादेशे
आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । अमूरा । मूरा अमूरेत्यत्र यास्क एवं व्याचख्यौ ।
मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि । नि० ६, ८, १ । इति । अतोऽत्राप्यमूरशब्देनामूढत्व-
मुच्यते । वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः । यद्वा मुर्ध्ना मोहसमुच्छ्राययोः । अस्मात्सं-
पदादिलक्षणो भावे क्तिप् । राज्ञोप इति छलोपः । रो मत्वर्थीयः । न मूरा
अमूराः । अथवा । अम गत्यादिषु । अस्मादीणादिक ऊरन्प्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुपंत श्रोषन्ते अस्य शसं तुरासं ।

वि रायं और्णोदुरः पुरुष्टुः पिपेश नाकं स्तृभिर्दमूनाः ॥ ५ ॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुं । जुपंत । श्रोषन् । ये । अस्य । शसं । तुरासं ।

वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुऽष्टुः । पिपेश । नाकं । स्तृभिः । दमूनाः ॥ ५ ॥

अस्याग्नेः शसं शसनं तुरासस्त्वरमाणाः संतो ये यजमानाः श्रोषन् ।
शृण्वन्ति । ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुं कर्म जुपंत । सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न
पुत्राः । यथा पुत्राः पुरु बहुलं चायकाः पुत्रास्त्रो नरकाद्वा रक्षकास्तनयाः पि-
तुराज्ञां कुर्वन्ति तद्वत् । पुत्रः पुरु चायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति
वा । नि० २, ११, १ । इति यास्कः । पुरुष्टुः । ष्टु इत्यञ्चनाम । बह्वचः सोऽग्निरेषां
यजमानानां दुरो द्वाराणि यज्ञस्य द्वारभूतानि रायो धनानि व्यौर्णात् । विवृणोति

प्रकाशयति ददातीति यावत् । अपि च दमूना दमे यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽग्निः ।
नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको द्युलोकः । तं । स्तुभिरिति नक्षत्रनाम । स्तुभिर्न-
क्षत्रैः पिपेश । अवयवीचकार । नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् । श्रु श्रवणे ।
लेद्वडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्य लोपः । पिपेश । पिश अवयवे ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वादशो वर्गः ॥

शुक्र इति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं पंचमं सूक्तं पराशरस्यायमाग्नेयं ।
शुक्र इत्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

शुक्रः शुभ्रुक्काँ उपो न जारः पमा समीची दिवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥

शुक्रः । शुभ्रुक्कान् । उपः । ना । जारः । पमा । समीची इति संऽईची । दिवः । ना । ज्योतिः ।

परि । प्रऽजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानां । पिता । पुत्रः । सन् ॥ १ ॥

शुक्रः शुभवर्णोऽयमग्निस्वो न जारः । उपसो जरयिता सूर्य इव शुभ्रुक्कान्
शोचयिता सर्वस्य प्रकाशयिता भवति । तथा समीची संगते द्यावापृथिव्यौ दिवो
न ज्योतिर्द्योतिमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव पमा । स्वतेजसा पूरयिता । हे अग्ने ।
अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् क्रत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशेनोक्त-
प्रकारेण सर्वं जगत्परिवभूथ । परितो व्याप्नोषि । दीव्यंतीति देवा ऋत्विजः ।
तेषां पुत्रः सन् पुत्राक्षो नरकान्तायकः सन् पिता भुवः । पालयिता भवसि ।
यद्वा देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो भूत्वा पिता हविर्भिः पाल-
यिता भवसि ॥ शुभ्रुक्कान् । शुच दीप्ती । लिटः कसुः । व्यत्ययेन कुत्वं । पमा ।
पृ पालनपूरणयोरित्यस्मादाहगमहनजन इति किप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति
सोडादेशः । समीची । संपूर्वादंचतेऽर्चत्विगित्यादिना क्तिन् । समः समि । पा० ६.
३. ९३. इति सम्प्रदाशः । अंचतेत्येति वक्तव्यमिति डीप् । अच इत्यकारलोपे
चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं । यदि तु संऽईची इति पदविभागः क्रियते । तर्हुद ईत् । पा० ६. ४. १३९. ।

इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यं। वभूथ। वभूथात्तत्तंथ। पा० १.२.६४।
इति निपातनादिङभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वे॒धा अ॒ह॒मो अ॒ग्निर्वि॒जान॒न्नू॒ध॒र्न गो॒नां स्वा॒घ्नां पि॒त॒ूनां ।

जने॒ न शे॒व आ॒हू॒र्यः सन्म॑ध्ये नि॒प॒त्तो र॒खो द॒रो॒णे ॥ २ ॥

वे॒धाः। अ॒ह॒मः। अ॒ग्निः। वि॒जान॑न्। ऊ॒धः। न। गो॒नां। स्वा॒घ्नां। पि॒त॒ूनां।

जने॑। न। शे॒वः। आ॒हू॒र्यः। सन्। म॒ध्ये। नि॒प॒त्तः। र॒खः। द॒रो॒णे ॥ २ ॥

वेधाः। मेधाविनामैतत्। मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्य कर्ताहमो दर्परहितो
विजानन् कर्तव्याकर्तव्यविभागं जानन्नग्निर्गोनां गवामूधर्न गोसंबन्धिपयस आश्र-
यभूतं स्थानमिव पितॄनामन्नानां स्वास स्वादयिता रसयिता। यथा गोरूधः
पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि सम्यक्पाकेन सर्वा-
ण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः। अपि च। एवंभूतोऽग्निर्जने न शेवः। जनपदे
लोकसुखकरः पुरुष इव मध्ये यज्ञेषु मध्य आहूय आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे
निपत्तो निषण्णो रखो रसयिता स्तुत्यो वा भवति ॥ गोनां। गोः पादांते
। पा० १. १. ५१.। इत्यपादांतेऽपि नृदः। स्वाघ्ना। स्वद आस्वादने। अंतर्भावित-
तण्यर्थादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्। सुपां सुलुगिति सोर्लुक्। पितॄनां।
नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं। आहूयः। आहूपूर्वात् ह्यतेरचो यदिति यत्।
बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। हल इति दीर्घः। रेफोपजनच्छांदसः। यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

पु॒त्रो न जा॒तो र॒खो द॒रो॒णे वा॒जी न प्री॒तो वि॒शे वि ता॒रीत् ।

वि॒शे यद॑हे नृ॒भिः सनी॑का अ॒ग्निर्दे॒वता वि॒श्वान्य॑श्याः ॥ ३ ॥

पु॒त्रः। न। जा॒तः। र॒खः। द॒रो॒णे। वा॒जी। न। प्री॒तः। वि॒शः। वि। ता॒रीत्।

वि॒शः। यत्। अ॒हे। नृ॒भिः। स॒नी॒काः। अ॒ग्निः। दे॒व॒त्वा। वि॒श्वानि॑। अ॒श्याः ॥ ३ ॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निर्दुरोणे गृहे रखो रसयिता भवति।
वाजीव। अथ इव प्रीतो हर्षयुक्तः सन्विशः संप्रामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजा
वितारीत्। विशेषेण तरति। अतिक्रामति। अपि च नृभिर्ऋत्विग्लक्षणेर्मेनुभ्यः

सहितोऽहं सनीळाः समाननिवासस्थाना विशो दैवीः प्रजा यद्यदाहे । आह-
यामि । तदानीमयमग्निर्विभ्रानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वान्यश्याः । अश्रुते प्राप्नोति ।
स्वयमेव तत्रहेवतारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मन्त्रांतरमाप्नास्यते । त्वमग्ने
वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्ध इत्यादि ॥ अश्याः । अशू व्याप्तौ ।
लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नकिं॑ ए॒ता व्र॒ता मि॒नन्ति॑ नृ॒भ्यो॒ यदे॒भ्यः श्रु॒ष्टिं च॒कथं॑ ।

तच्च॑ ते॒ दंसो॒ यदहं॑ न्समा॒नैर्नृभि॑र्यद्यु॒क्तो वि॒वे रपांसि॑ ॥ ४ ॥

नकिं॑ । ते । ए॒ता । व्र॒ता । मि॒नन्ति॑ । नृ॒ऽभ्यः । यत् । ए॒भ्यः । श्रु॒ष्टिं । च॒कथं॑ ।

तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहं । समा॒नैः । नृ॒ऽभिः । यत् । यु॒क्तः । वि॒वे । रपांसि॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तव संबंधीन्येता व्रता । एतानि परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमासा-
दीनि कर्माणि नकिर्मिनन्ति । राक्षसादयो बाधका न हिंसन्ति । यद्यस्मात्त्वमेभ्यः
कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्यो यजमानेभ्यः श्रुष्टिं । श्वाश्वधुते व्याप्नो-
तीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखं । तच्चकथं । कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां
बाधक एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न संतीति । हे
अग्ने ते त्वदीयं तच्च दंसस्तदेव कर्म यद्यदि राक्षसादिरहन् । हन्ति नाशयति ।
तदानीं समानैः सप्तगणरूपेण सदृशैर्नृभिर्नेतृभिर्मरुद्भिः युक्तत्वं रपांसि बाध-
कानि राक्षसादीनि यद्यस्मात्त्वं विवे । गमयसि पलायनं प्रापयसि । तत्रस्मात्त्व
व्रतानि न हिंसन्तीति योज्यं ॥ मिनन्ति । मीज् हिंसायां । क्रैय्यादिकः । प्यादीनां
ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । विवे । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लङ् । वी
गत्यादिषु । सिथदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलं छंदसीति शपः ध्रुः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

उ॒पो न जा॒रो वि॒भावो॒सः संज्ञा॑तरूपश्चिके॒तदस्मै॑ ।

त्सना॑ वह॑न्तो॒ दुरो॑ च॒रुण॑न्नव॑न्त॒ विश्वे॑ स्व॒र्षदृशी॑के ॥ ५ ॥

उ॒पः । न । जा॒रः । वि॒भाऽवा॑ । उ॒सः । संज्ञा॑तऽरूपः । चिके॑तत् । अ॒स्मै ।

त्सना॑ । वह॑न्तः । दुरः । वि । च॒रुण॑न् । नव॑न्त । विश्वे॑ । स्वः । दृशी॑के ॥ ५ ॥

इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यं । बभूथ । बभूथाततंथ । पा० ७. २. ६४ ।
इति निपातनादिङभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वे॒धा अ॒ह॒भो अ॒ग्निर्वि॒जान॒न्ध॒र्न गो॒नां॒ स्वा॒न्ना॒ पि॒त॒ूनां॒ ।

जने॒ न शे॒वं आ॒हू॒र्यः सन्म॑ध्ये नि॒षत्तो॒ र॒खो द॒रो॒णे ॥ २ ॥

वे॒धाः । अ॒ह॒भः । अ॒ग्निः । वि॒जान॑न् । ऊ॒र्धः । न । गो॒नां । स्वा॒न्ना॒ । पि॒त॒ूनां ।

जने॑ । न । शे॒वं । आ॒हू॒र्यः । सन् । म॒ध्ये । नि॒ऽस॑त्तः । र॒खः । द॒रो॒णे ॥ २ ॥

वेधाः । मेधाविनामैतत् । मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्य कर्ताहभो दर्परहितो
विजानन् कर्तव्याकर्तव्यविभागं जानन्नग्निर्गोनां गवामूधर्न गोसंबन्धिपयस आश्र-
यभूतं स्थानमिव पितूनामन्नानां स्वान्न स्वादयिता रसयिता । यथा गोरूधः
पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि सम्यक्पाकेन सर्वा-
ण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः । अपि च । एवंभूतोऽग्निर्जने न शेवः । जनपदे
लोक्तसुखकरः पुरुष इव मध्ये यज्ञेषु मध्य आहूय आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे
निषत्तो निषण्णो रखो रमयिता स्तुत्यो वा भवति ॥ गोनां । गोः पादति
। पा० ७. १. ५७. । इत्यपादतिऽपि नृत् । स्वान्ना । स्वद आस्वादने । अंतर्भावि-
तण्यर्थोदन्त्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । सुषां सुलुगिति सोर्लुक् । पितूनां ।
नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । आहूयः । आहूपूर्वात् ह्यतेरचो यदिति यत् ।
बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । हल इति दीर्घः । रेफोपजनश्छांदसः । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

पु॒त्रो न जा॒तो र॒खो द॒रो॒णे वा॒जी न प्री॒तो वि॒शे वि॒ तारी॑त् ।

वि॒शे यद॑हे नृ॒भिः सनी॑ळा अ॒ग्निर्दे॒वता॑ विश्वा॒न्यश्याः ॥ ३ ॥

पु॒त्रः । न । जा॒तः । र॒खः । द॒रो॒णे । वा॒जी । न । प्री॒तः । वि॒शः । वि॒ । ता॒री॑त् ।

वि॒शः । यत् । अ॒हे । नृ॒ऽभिः । स॒ऽनी॑ळाः । अ॒ग्निः । दे॒व॒ऽन्ता॑ । विश्वा॒नि । अ॒श्याः ॥ ३ ॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निर्दुरोणे गृहे रखो रमयिता भवति ।
वाजीव । अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः सन्विशः संयामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजा
वितारीत् । विशेषेण तरति । अतिक्रामति । अपि च नृभिर्ऋत्विग्लक्ष्यैः संनुषैः

कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । वन षण्
संभक्तौ । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुषदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः
शिष्यते । पूर्वीः । पुरुशच्छाद्येतो गुणवचनादिति डीप् । हलि चेति दीर्घः ।
मनीषा । ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । मुशोकः । मुच दीप्ती । भावे घञ् । चजोः
कु धिययतो रिति कुवं । शोभनः शोको यस्य । आद्युदात्तं द्वच् छंदसीत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वं । अश्याः । देवत्वा विश्वान्यश्या इति वत् । चिकित्वान् । कित ज्ञाने ।
लिटः कसुः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्यातां गर्भश्चरथा ।

अद्रौ चिदस्मा अंतर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ २ ॥

गर्भः । यः । अपां । गर्भः । वनानां । गर्भः । च । स्यातां । गर्भः । चरथा ।

अद्रौ । चित् । अस्मै । अंतः । दुरोणे । विशां । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः ॥ २ ॥

योऽग्निरपां गर्भो गर्भवदंतर्वर्ती । अपांनपात्संज्ञः । यथ वनानामरण्यानां
गर्भो दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यथ स्यातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽंत-
रवस्थाता । चरथां चरणवतां जंगमानां गर्भो जठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते ।
एवंभूतायास्मा अग्नये दुरोणे दुस्तर्यगृहेऽद्रौ चित् पर्वतेऽप्यंतर्मध्ये हविः प्रयच्छं-
तीति शेषः । सोऽयममृतोऽमरणधर्मोऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनध्यानो
वा । अस्माकं भवतीति शेषः । तच्च दृष्टांतः । विश्वो निवेशयिता सुखेनावस्था-
पयिता राजा विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥
स्यातां । तिष्ठतेः क्विपि छांदसस्तुक् । यद्वा । औणादिकस्तुप्रत्ययः । आभ्यंत्यलो-
पच्छांदसः । चरथां । शीङ्शप्तिरुगमि । उ० ३. ११२. । इति विधीयमानोऽथ-
प्रत्ययो बहुलवचनाच्चेरपि द्रष्टव्यः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादामो नुड-
भावे सवर्णदीर्घः । विश्वः । विश प्रवेशने । अस्मादंतर्भावितव्यार्थादग्निमुपी-
त्यादिना कन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि क्षुपावाँ अग्नी रंयीणां दाशद्यौ अस्मा अरं सृक्तैः ।

एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मतींश्च विद्वान् ॥ ३ ॥

उपो न जारः । उपसो जरयितादित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त उक्षो निवासयिता संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतांतरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निरस्मै यजमानाय चिकेतत् । जानातु । अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः । यद्वा विभक्त्यव्ययः । अस्मा इदं सूक्तरूपं स्तोत्रं चिकेतत् । जानातु । तथास्य रश्मयस्तन्मात्मनैव स्वयमेव वहंतो हविर्वहनं कुर्वतो दुरो यज्ञगृहद्वाराणि व्युत्खन् । विशेषेण गच्छन्ति । व्याप्नुवंतीत्यर्थः । तदनंतरं हरीके दर्शनीये स्वनर्भसि विश्वे सर्वे ते रश्मयो नवंत । गच्छन्ति । नवतिर्गतिकर्मा । देवान्प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ उप्तः । वस निवासे । स्थायितं चीत्यादिना रक् । यजादि-त्वात्संप्रसारणं । चिकेतत् । कित ज्ञाने । जौहोत्यादिकः । लेट्छुडागमः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यं । पा० ७. ३. ८७. २. इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचि पितीति लघू-पधगुणप्रतिषेधाभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ऋखन् । इवि रिवि धिवि गत्यर्थाः । इदित्त्वानुम् । छांदसो लङ् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणं । यद्वा ऋणु गतौ । तनोत्यादिः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रयोदशो वर्गः ॥

वनेमेति द्वैपदमेकादशर्चमध्ययनतः षट्चं षष्ठं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रांतं च । वनेमैकादशेति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वनेमं पूर्वीर्यो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।

आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १ ॥

वनेमं । पूर्वीः । अग्नेः । मनीषा । अग्निः । सुशोकः । विश्वानि । अश्याः ।

आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥ १ ॥

पूर्वीः प्रभूता इपोऽन्धानि वनेम । संभजेमहि । अग्निस्तादृशान्यन्धानि ददा-त्वित्यर्थः । मनीषा । मनीषया बुद्धार्यो गंतव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा मनीषयार्थः स्वामी । सुशोकः शोभनदीप्तिः । एवंभूतोऽग्निर्विश्वानि सर्वाणि कर्माण्यश्याः । अधुते व्याप्नोति । किं कुर्वन् । दैव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि कर्माणि चिकित्वान् आ । समंताज्जानन् । तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मोत्प-त्तिरूपं कर्म चिकित्वान् । आभिमुख्येन जानन् । द्यावापृथिव्योः संबंधीनि यानि

कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । वन षण्
संभक्तौ । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः
शिष्यते । पूर्वीः । पुरुषश्चाद्यतो गुणवचनादिति डीप् । हलि चेति दीर्घः ।
मनीषा । ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । सुशोकः । शुच दीप्तौ । भावे घञ् । चजोः
कु धिष्यतोरिति कुत्वं । शोभनः शोको यस्य । आद्युदात्तं इच् छंदसीत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वं । अस्याः । देवता विश्वान्यस्या इतिवत् । चिक्त्वान् । कित ज्ञाने ।
लिटः कसुः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्यातां गर्भश्चरयां ।

अद्रौ चिदस्मा अंतर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ २ ॥

गर्भः । यः । अपां । गर्भः । वनानां । गर्भः । च । स्यातां । गर्भः । चरयां ।

अद्रौ । चित् । अस्मै । अंतः । दुरोणे । विशां । न । विश्वः । अमृतः । सुऽओधीः ॥ २ ॥

योऽग्निरपां गर्भो गर्भवदंतर्वती । अपांनपात्संज्ञः । यश्च वनानामरण्यानां
गर्भो दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यश्च स्यातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽंत-
रवस्याता । चरयां चरणवतां जंगमानां गर्भो जठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते ।
एवंभूतायास्मा अग्नये दुरोणे दुस्तर्यगृहेऽद्रौ चित् पर्वतेऽप्यंतर्मध्ये हविः प्रयच्छ-
तीति शेषः । सोऽयममृतोऽमरणधर्मोऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनध्यानो
वा । अस्माकं भवतीति शेषः । तच्च दृष्टांतः । विश्वो निवेशयिता सुखेनावस्था-
पयिता राजा विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥
स्यातां । तिष्ठतेः क्विप् छांदसस्तुक् । यद्वा । औणादिकस्तुप्रत्ययः । आभ्यंत्यलो-
पच्छांदसः । चरयां । शीङ्शपिरुगमि । उ० ३. ११२. । इति विधीयमानोऽथ-
प्रत्ययो बहुलवचनाच्चेररपि द्रष्टव्यः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादामो नुड-
भावे सवर्णदीर्घः । विश्वः । विश प्रवेशने । अस्मादंतर्भावितव्यर्थादग्निमुषी-
त्यादिना कन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

स हि क्षुपावाँ अग्नी रयीणां दाश्वी अस्मा अरं सूक्तैः ।

एता चिक्त्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्ताश्च विद्वान् ॥ ३ ॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणां । दाशत् । यः । अस्मै । अरं । सुऽउक्तैः ।
 एता । चिकित्वः । भूम् । नि । पाहि । देवानां । जन्म । मर्तान् । च । विद्वान् ॥ ३ ॥

स ह्यग्निः क्षपावान् । क्षपेति रात्रिनाम । रात्रिमान् । आग्नेयी वै रात्रिरिति श्रुतेः । रात्रेरग्निसंबन्धोऽप्यग्निर्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति हूयमानत्वात् । यद्वा । राक्षसादीनां क्षपणेन नाशेन युक्तः । एवंभूतोऽग्निः स्तोत्रे यजमानाय रयीणां धनानि दाशत् । दाशति प्रयच्छति । यो यजमानोऽस्मा अग्नये सूक्तैः सुपूक्तैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैरमलं पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मा इत्यर्थः । हे चिकित्वः । चिकित्वांश्चेतनावानिति यास्कः । हे चेतनावन् सर्वज्ञाग्रे त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्म जन्मानि मर्तान्मनुष्यांश्च विद्वान् जानच्चेतैतानि भूमा भूम्युपलक्षितानि भूतजातानि निपाहि । नितरां पालय । यतस्त्वं देवमनुष्यादीन्सर्वान् जानासि । अत एवमुच्यत इत्यर्थः ॥ रयीणां । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । दाशत् । दाशृ दाने । लेट्यडागमः । अरं । बालमूलेत्यादिना लत्वविकल्पः । सूक्तैः । सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चिकित्वः । मतुवसो हरति नकारस्य लृवं । भूमा । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया डादेशः । पदकाले ह्रस्वश्चादसः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वर्धान्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्यातुश्च रथंमृतप्रवीतं ।

अराधि होता स्वर्निर्घत्तः कृण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥ ४ ॥

वर्धान् । यं । पूर्वीः । क्षपः । विरूपाः । स्यातुः । च । रथं । ऋतऽप्रवीतं ।

अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥ ४ ॥

पूर्वीर्वह्य उपसः क्षपो निशाश्च विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यो यमग्निं वर्धान् । वर्धयन्ति । तथा स्यातुः स्यावरं वृक्षादिकं रथं रममाणं जंगमं मनुष्यादिकं च ऋतप्रवीतमृतेनोदकेन सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं वर्धति । सोऽग्निः स्वः सुधुरणीये देवयजने निषत्तो निषण उपविष्टः सन् होता देवानामाह्वताराधि । संसिद्धोऽभूत् । यद्वा ऋत्विग्भिरराधि । आराधित इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विश्वानि सर्वाणि सत्या सन्तु यजमानेषु भवानि यद्वा

सत्यफलान्यपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ वर्धान् । वृधेर्ण्यतास्तेद्याडागमः ।
छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात् णिलोपः । इतश्च लोप इतीकारलोपे
संयोगांतलोपः । ऋतप्रवीतं । व्यञ् संवरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । वचिस्व-
यीत्यादिना संप्रसारणं । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणाच्चातीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अराधि । राध साध संसिद्धौ । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन
वेष्टिण् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिपे भरंत विश्वे बलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुषा संपर्यन्पितुर्न जिब्रेर्वि वेदो भरंत ॥ ५ ॥

गोषु । प्रशस्तिं । वनेषु । धिपे । भरंत । विश्वे । बलिं । स्वर्णः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुषा । संपर्यन् । पितुः । न । जिब्रेः । वि । वेदः । भरंत ॥ ५ ॥

'हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु गोष्वस्मदीयेषु पशुषु प्रशस्तिं
प्रशंसां धिपे । दधिपे स्थापयसि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवंत्वित्यर्थः ।
विश्वे सर्वे जना नोऽस्मभ्यं स्वः सुप्तरणीयं बलिमुपायनरूपं धनं भरंत ।
आहरंतु । हे अग्ने त्वा त्वां नरो मनुष्याः पुरुषा बहुषु देवयजनदेशेषु विसपर्यन् ।
विविधं पूजयन्ति । पूजयित्वा च वेदो धनं विभरंत । त्वत्तो विशेषेण हरन्ति ।
गृह्णन्तीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । जिब्रेर्जीर्णादृद्धात्पितुर्न । पितुरिव । यथा पुत्रा
वृद्धात्पितुः सकाशाद्धनं हरन्ति तद्वत् ॥ धिपे । छांदसो वर्तमाने लिट् । द्विर्व-
चनप्रकरणे छांदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । भरंत । हज् हरणे । केव-
लोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । छांदसो लङ् । ह्यहोर्भ इति भवं । पुरुषा ।
देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्यत्यादिना सप्रम्यर्थं चाप्रत्ययः । जिब्रेः । जृष् वयोहानौ ।
जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । ऋत इडात्तोरितीत्वं । उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिका-
नीति जिब्रिक्रियोगिर्योरित्येवमादिषु दीर्घो न भवति । पा० ८. २. ७८. २. । इत्युक्त-
त्वात् हलि चेति दीर्घस्याभावः । रेफवकारयोर्विपर्ययः । उक्तं च । वर्णागमो
वर्णविपर्ययश्च । पा० ६. ३. १०९. ९. । इति । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । वेद इति धननाम ।
विद्यते लभ्यत इति वेदः । विद् लभे । कर्मण्यसुन् ॥

द्विपदास्वयुक्संख्यासु यांत्यातिरिच्यते सा तथैव पठितव्येत्युक्तं । उत्तरा
तादृशी द्विपदा ॥ तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

जिन्वन् । उपेत्य हविःप्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति । प्रीणयित्वा च चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निमंजलिबंधनेनाजुघ्रन् । असेवत । तत्र दृष्टांतः । श्यावी श्याववर्णा रात्रिसंबंधात्कृष्णाः । तत उच्छ्रंती सूर्यकिरणसंबंधात्तमो वर्जयन्ती । अत एवारुषीमारोचमाना । यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुषसं न । उषोदेवतां गावो रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत् । यथा रश्मय उपसा नित्यसंबद्धाः । एवं सर्वेषु यज्ञेष्वग्निपरिचरणेनांगुलयो नित्यसंबद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्त्वानुम् । लेट्वाडागमः । उशतीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । स्वसारः । असु क्षेपण इत्यस्मात्सुज्यसेर्च्च्न् । उ० २. ९२. इति ऋन् । न षट्स्वसादिभ्यः । पा० ४. १. १०. इति डीप्प्रतिषेधः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । श्यावी । शु गतौ । इणशीङ्भ्यामिति बाहुलकाद्वन् । शार्ङ्गरवादित्वान्डीन् । अरुषी । अरुषमिति रूपनाम । ऋ गतौ । ऋहनिभ्यामुषन् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अजुघ्रन् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । तौदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यन्तादेशस्य ङडागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वी॒कु चि॒द्व॒ह्वा पि॒तरो॑ न उ॒क्थैर॑द्रि॒ रुज॒न्गिर॑सो॒ रवे॑ण ।

च॒क्रु॒द्वि॒वो वृ॒हतो॑ गा॒तुम॒स्मे अ॒हः स्व॑र्वि॒विदुः॑ के॒तुमु॒ष्ठाः ॥ २ ॥

वी॒कु । चि॒त् । द्व॒ह्वा । पि॒तरः । नः । उ॒क्थैः । अ॒द्रि । रु॒जन् । अंगि॑रसः । रवे॑ण ।

च॒क्रुः । दि॒वः । वृ॒हतः । गा॒तुं । अ॒स्मे इति॑ । अ॒ह॒रिति॑ । स्वः । वि॒वि॒दुः । के॒तुं । उ॒ष्ठाः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं पितरोऽंगिरस एतत्संज्ञा ऋषय उक्थैः शस्त्रैरग्निं स्तुत्वा वीकु चिद्वह्वा । वीत्विति बलनाम । बलवंतं दृढांगमप्यद्रिमत्तारं पणिनामानमसुरं रवेण स्तुतिशब्दमात्रेणैव रुजन् । अभंजन् । तैः स्तुतोऽग्निस्तमसुरं हतवानित्यर्थः । किंच वृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य गातुं मार्गमस्मे अस्माकं चक्रुः । कृतवंतः । आवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । मार्गं कृत्वा च स्वः सुध्वरणीयमसुरराहित्येन सुखेन प्राप्यमहर्दिवसं विविदुः । अजानन् लब्धवन्तो वा । तथा केतुमहं केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यमुष्ठाः पणिनापद्धता गाश्च विविदुरित्यनुषंगः ॥ वीकु । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । द्वह्वा । दृढः स्थूलबलयोरिति

साधुर्न गृधुरस्तेव शूरो यातेव भीमस्तेपः समत्सु ॥ ६ ॥

साधुः । न । गृधुः । अस्ताऽइव । शूरः । याताऽइव । भीमः । त्वेपः । समत्सु ॥ ६ ॥

अयमग्निः साधुर्न साधक इव गृधुर्गृहीता । यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदग्निरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । तथायमग्निरस्तेव शूरः । यथेषूणां क्षेप्ता धानुष्कः शूचून्प्रेरयति तद्वदग्निरपि दहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति । तथा यातेव भीमः । याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयं करो भवति । तद्वदग्निरपि दृष्टमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति । अत एवविधोऽग्निः समत्सु संग्रामेषु त्वेपो दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृधुः । गृधु अभिकांक्षायां । त्रिसिगृधिधृषिष्विषेः कुः । शूरः । शु गतौ । अंतर्भावितरण्यथादस्मात् शुपिचिमीनां दीर्घश्चेति क्रन् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्दशो वर्गः ॥

उप प्रेति दशर्चं सप्तमं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । उप प्र दशेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ चैष्टुभे छंदसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । अथैतस्या इति खंडे तथैव सूचितं । उप प्र जिन्वन्निति त्रीणि का त उपेतिरिति सूक्ते । आ० ४. १३. इति । आश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकान्तिदेशादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव सूच्यते । एतयाग्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेनेति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

उप प्र जिन्वन्नुशतीरुशंतं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।

स्वसारः श्यावीमरुपीमजुष्विचमुच्छंतीमुपसं न गावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशंतं । पतिं । न । नित्यं । जनयः । सऽनीळाः ।

स्वसारः । श्यावी । अरुपी । अजुषन् । चिचं । उच्छंतीं । उपसं । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीळाः । नीळो निवासस्थानं । समाननिवासस्थानाः । एकपाण्यवस्थानात् । स्वसार इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अंगुलय उशंतं कामयमानमग्निं जनयो जाया नित्यमसाधारणं पतिं न भर्तारमिवोपप्र-

जिन्वन् । उपेत्य हविःप्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति । प्रीणयित्वा च चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निमंजलिबंधनेनाजुषन् । असेवत । तत्र दृष्टांतः । श्यावी श्याववर्णा रात्रिसंबंधात्कृष्णाः । तत उच्छन्ती सूर्यकिरणसंबंधात्तमो वर्जयन्ती । अत एवारुषीमारोचमाना । यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुषसं न । उपोदेवतां गावो रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत् । यथा रश्मय उषसा नित्यसंबद्धाः । एवं सर्वेषु यज्ञेष्वग्निपरिचरणेनांगुलयो नित्यसंबद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्त्वान्नुम् । लेट्ढागमः । उशतीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । स्वसारः । असु क्षेपण इत्यस्मात्सुज्यसेर्च्च्न् । उ० २. ९२. इति च्छन् । न षट्स्वसादिभ्यः । पा० ४. १. १०. इति डीप्प्रतिषेधः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । श्यावी । शु गतौ । इणशीङ्भ्यामिति बाहुलकाद्वन् । शार्ङ्गैरवादित्वान्डीन् । अरुषी । अरुषमिति रूपनाम । च्छ गतौ । च्छहनिभ्यामुषन् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अजुषन् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । तौदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यन्तादेशस्य ङागमः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

वी॒कु चि॒दृ॒ळ्हा पि॒तरो॑ न उ॒क्थैर॑द्रिं रु॒ज्जंगि॑रसो रवे॒ण ।

च॒क्रुर्दिवो॑ बृ॒हतो॑ गा॒तुम॒स्मे अ॒हः स्वि॑विदुः के॒तुमु॒ष्ठाः ॥ २ ॥

वी॒कु । चि॒त् । हृ॒ळ्हा । पि॒तरः । नः । उ॒क्थैः । अ॒द्रिं । रु॒जन् । अंगि॑रसः । रवे॒ण ।

च॒क्रुः । दि॒वः । बृ॒हतः । गा॒तुं । अ॒स्मे इति॑ । अ॒हरि॑ति । स्विः । वि॒विदुः । के॒तुं । उ॒ष्ठाः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं पितरोऽंगिरस एतत्संज्ञा च्छपय उक्थैः शस्त्रैरग्निं स्तुत्वा वीकु चिदृळ्हा । वीत्विति बलनाम । बलवंतं दृढांगमथद्रिमत्तारं पणिनामानमसुरं रवेण स्तुतिशब्दमात्रेणैव रुजन् । अभंजन् । तैः स्तुतोऽग्निस्रमसुरं हतवानित्यर्थः । किंच बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य गातुं मार्गमस्मे अस्माकं चक्रुः । कृतवंतः । आवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । मार्गं कृत्वा च स्वः सुधरणीयमसुरराहित्येन सुखेन प्राप्यमहर्दिवसं विविदुः । अजानन् लब्धवन्तो वा । तथा केतुमह्नां केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यमुष्ठाः पणिनापद्धता गाश्च विविदुरित्यनुपगमः ॥ वीकु । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् । हृळ्हा । दृढः स्थूलबलयोरिति

निपातितः । सुपां सुलुगिति डादेशः । रुजन् । रुजो भंगे । तौदादिकः । बहुलं
छंदस्यमाद्धोगेऽपीत्यडभावः । विविदुः । विद ज्ञाने विदुः लाभ इति वा
लिट्युसि रूपं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दधन्त धनयन्त्रस्य धीतिमादिदुर्यो दिधिष्वोऽविभृचाः ।

अनृथंतीरपसो यन्त्रा देवाञ्जन्म प्रयसा वर्धयन्तीः ॥ ३ ॥

दधन् । ऋतं । धनयन् । अस्य । धीतिं । आत् । इत् । अर्यः । दिधिष्वः । विऽभृचाः ।

अनृथंतीः । अपसः । यन्ति । अन्त्र । देवान् । जन्म । प्रयसा । वर्धयन्तीः ॥ ३ ॥

ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमंगिरसो महर्षयो दधन् । गार्हपत्यादिरूपेणा-
धारयन् । धारयित्वा चास्याग्नेधीतिं कर्माग्निहोत्रादिलक्षणं धनयन् । धनमकुर्वन् ।
यथा पुरुषा धनं संपादयन्ति तद्वदग्निदेवत्वं कर्मान्वतिष्ठन्त्यर्थः । आदित् अंगि-
रसामनुष्ठानानंतरमेवार्योऽर्यो धनस्य स्वामिन्यो दिधिष्वस्तेन धनेन दिधि-
ष्वोऽग्नीनां धारणं कुर्वन्त्यः । कृताग्न्याधाना इत्यर्थः । विभृचा आहितानग्नी-
नग्निहोत्रादिकर्मणि विहरन्त्योऽनृथंतीर्विषयांतरनृणारहिताः । अत एवाप-
सोऽपसा कर्मणा युक्ताः । एवंभूता यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रयसा हविलक्ष-
णेनावेन देवानिन्द्रादीञ्जन्म जातान्मनुष्यांश्च वर्धयन्तीर्वर्धयन्त्यः सत्य एनमग्नि-
मच्छाभिमुख्येन यन्ति । प्राप्नुवंति । परिचरन्तीति यावत् ॥ दधन् । दध धारणे ।
लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदस्यमाद्धोगेऽपीत्यडभावः । धनयन् ।
धनशब्दात्तकरोतीति णिच् । इष्टवस्मै प्रातिपदिकस्येतीष्टवज्ञावाटिलोपः ।
लङि पूर्ववत् । अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातितः । लिंगवचन-
व्यत्ययौ । अर्यः स्वाम्याख्या चेदित्यंतोदात्तत्वं । दिधिष्वः । डुधाज् धारणपोष-
णयोः षो अंतकर्मणीत्याभ्यामंदूहभूजंबुकफेलूककंधूदिधियूः । उ० १, ९३ । इति कूप-
त्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं ।
विभृचाः । इज् हरणे । विपूर्वादस्मादौणादिकः कूप्रत्ययः । इयहोर्भ इति भवं ।
अनृथंतीः । जितृषा पिपासायां । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णेदीर्घस्य विकल्पि-
तत्वात्पूर्वसवर्णेदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपसः । अपसश्चदुत्पन्नस्य
मत्वर्थीयस्य विनो बहुलं छंदसीति बहुलवचनाद्युक् । पा० ५, २, १२२ । वित-

तस्य चिलिङ्गत्वेन नद्विषयत्वाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वं । जन्म । जायंत
इति जन्मानो मनुष्याः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । सुपां सुलुगिति
शसौ लुक् ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

मथीद्यदो विभृतो मातरिश्वा गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत् ।

आदौ राज्ञे न सहीयसे सचा सखा दूत्यं भृगवाणो विवाय ॥ ४ ॥

मथीत् । यत् । ई । विऽभृतः । मातरिश्वा । गृहेऽगृहे । श्येतः । जेन्यः । भूत् ।

आत् । ई । राज्ञे । न । सहीयसे । सचा । सन् । आ । दूत्यं । भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

मातरिश्वा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राण ईमेनमग्निं यद्यदा मथीत् ।
अमथात् । अग्नेर्मथनस्य व्यानवायुसाध्यत्वमथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यान
इत्युपक्रम्य छंदोगैरास्नातं । अतो यान्यन्यानि वीर्यवंति कर्माणि यथाग्नेर्मथन-
माजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोतीति । मंचांतरं
च भवति । आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथादन्यं परि श्येनो अद्रेरिति ।
कीदृशो मातरिश्वा । विभृतः । प्राणिषु प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपेण विहृतो
विभज्य स्थितः । तदपि प्राणसंवादे तैरेवास्नातं । तानरिष्टः प्राण उवाच । मा
मोहमापद्यथाहमेवैतत् पंचधात्मानं प्रविभज्यैतत् वाणमवष्टभ्य विधारयामीति ।
मंथनेनोत्पन्नोऽयमग्निः श्येतः शुभ्रवर्णो भूत्वा गृहे गृहे सर्वस्मिन्यज्ञगृहे यदा
जेन्यः प्रादुर्भूतो भूत् । यद्वा रक्षसां जेन्यो जेताभिभविता भूत् । तथा च तैत्तिरीयकं ।
देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् । तस्मादाहुरग्निः
सर्वा देवता इति । तेऽग्निमेव वरूथं कृत्वासुरानभ्यभवन्नि । ऐतरेयिणोऽप्या-
मनन्ति । ते देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात्प्रातःसवने पर्यौहंस्तेऽग्निनैव पुरस्तात्प्रा-
तःसवनेऽसुररक्षांस्यपाप्मतेति । आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानंतरमीमेनमग्निं भृग-
वाणः । भृगुर्ऋषिः । स इवाचरन्यजमानो दूत्यं दूतस्य कर्माविवाय । शास्त्र-
मर्यादया प्रापयामास । तच्च दृष्टांतः । सचा सन् । सखा भवन्नन्यो राजा सही-
यसेऽभिभवित्वे प्रबलाय राज्ञे न । यथा राज्ञे स्वपुरुषं दूतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥
मथीत् । मथे विलोडने । लुङि ह्यंतक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः । जेन्यः । जनी
प्रादुर्भावे । अस्मादीणादिक एन्यप्रत्ययष्टिलोपश्चेति भट्टभास्करमिथः । यद्वा जि
जय इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तव्यो यदिति यत् । तस्य

नुडागमश्च । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दूयं । दूतस्य कर्म दूयं । दूतस्य भाग-
कर्मणी इति यत् । तिप्स्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं त्वनि-
त्यमिति वीरवीर्यौ चेत्यत्र ज्ञापितं । भृगवाणः । भृगुरिवाचरन् । सर्वप्रातिप-
दिकेभ्यः क्तिब्रक्तव्य इति वचनात् क्तिप् । तदंताल्लटो व्यत्ययेन शानच् । अदुपदे-
शास्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययांतधातोर्ंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादा-
द्युदात्तत्वं । विवाय । वी गत्यादिषु । अस्मादंतर्भावितव्यर्थाल्लिट् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

महे यत्पिच ईं रसं दिवे करवं त्सरपृशन्त्यश्चिकित्वान् ।

सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥ ५ ॥

महे । यत् । पिचे । ईं । रसं । दिवे । कः । अर्वा । त्सरत् । पृशन्त्यः । चिकित्वान् ।

सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युं । अस्मै । स्वायां । देवः । दुहितरि । त्विषिं । धात् ॥ ५ ॥

महे महते पिचे पालयिचे दिवे द्योतमानाय देवगणायेमिमं रसं पृथिव्याः
सारभूतं हविर्यद्यदा यजमानः कः । करोति । तदानीं पृशन्त्यः स्पर्शनकुशलौ
राक्षसादिश्चिकित्वान् हवींषि वहंतं हे अग्ने त्वां जानन् अवत्सरत् । त्वद्भ्यात्प-
लायते । अस्तेषुष्टेपणशीलोऽग्निर्धृषता धर्षकेण धनुषास्मै पलायमानाय रा-
क्षसादये दिद्युं दीपमानं वाणं सृजत् । विसृजति । देवो दीपमान उषःकालं
प्राप्नोऽग्निः स्वायां स्वकीयायां दुहितरि दुहितृवत्समन्तरभाविन्यामुषसि त्विषिं
स्वकीयां दीप्तिं धात् । स्थापयति । उषःकाले हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति । तैः
स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति । तथा च तैत्तिरीयकं । उद्यंतं वावादित्यमग्निरनुस-
मारोहति तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा दहश इति । अत उपसि दीप्तिं निदधाती-
त्युच्यते ॥ कः । करोतेर्लुङि भवे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । त्सरत् । त्सर छद्मगतौ ।
लेट्युडागमः । इत्थेतीकारलोपः । पृशन्त्यः । स्पृश संस्पर्शने । कृपृवृजीति वि-
धीयमानः क्युप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । स्पृशनं स्पर्शः । तच्च साधु-
रिति यत् । सलोपश्छांदसः । तिप्स्वरितमिति स्वरितत्वं । दिद्युं । दिद्युदिति
वञ्चनाम । अंत्यलोपश्छांदसः । धात् । छांदसो वर्तमाने लुङ् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचदशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम् आ विभाति नमो वा दाशादुशतो अनु द्यून् ।
 वर्धो अग्ने वयो अस्य द्विवर्हा यासद्राया सरथं यं जुनासि ॥ ६ ॥
 स्वे आ यः तुभ्यं दमे आ विभाति नमः वा दाशात् उशतः अनु द्यून् ।
 वर्धो इति अग्ने वयः अस्य द्विवर्हा यासत् राया सरथं यं जुनासि ॥ ६ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वां स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः । एक आकारो मर्यादायां । यथाशास्त्रमाविभाति । आ समन्तात्समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । अनु द्यून् अनुदिवसमुशतः कामयमानाय तुभ्यं नमो वा दाशात् । हविलंक्षणमन्नं वा दद्यात् । अस्य यजमानस्य हे अग्ने द्विवर्हा द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वृंहितो वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धो । वर्धयेव । सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि । युद्धे प्रेरयसि स पुरुषो राया धनेन यासत् । संगच्छते ॥ तुभ्यं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । दाशात् । दाशृ दाने । लेट्वाडागमः । उशतः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति पष्ठी । अनु द्यून् । द्युरित्यहनाम । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । वर्धो । वर्ध उ । वृधेर्येताल्लोटि छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्पेरनिटीति णिलोपः । शपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उञा सहैकादेश उञः । पा० १. १. १७ । इति प्रगृह्यत्वं । यासत् । या प्रापणे । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । जुनासि । जु इति गत्यर्थः सौचो धातुः । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन आ ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अग्निं विश्वा अभि पृष्टः सचंते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्हीः ।
 न जामिभिर्वि चिक्ते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥ ७ ॥
 अग्निं विश्वाः अभि पृष्टः सचंते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्हीः ।
 न जामिभिः वि चिक्ते वयः न विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृष्टश्चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्वायमग्निमंगलादिगुणयुक्तमेनमभिसचंते । आभिमुख्येन समवयंति । प्राप्नुवंति । तच्च हरांतः । स्रवतः समुद्रं न ।

यथा स्रवंत्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्यो नद्यः । सप्त । सप्तसं-
ख्याकाः । इमं मे गंग इत्यस्यामुचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते । यज्ञीः ।
महन्नामैतत् । महत्यः । जन्त्येकस्मिन्पात्रे सह भुञ्जत इति जामयो ज्ञातयः ।
तैर्नोऽस्मदीयं वयोऽन्नं न चिकिते । न ज्ञायते । तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं
नास्तीति भावः । अतो हे अग्ने त्वं देवेषु । दीव्यन्तीति देवा धनपतयः । तेषु
प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन्विदाः । अस्मभ्यं लभय । यद्वा
प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः । वेदय ज्ञापय ॥ पृष्टाः । अन्ननामैतत् । पृची
संपर्क इत्यस्मादौणादिकः कर्मणि क्तिप् धातोः षुगागमश्च । यद्वा । असुनि सुपां
सुलुगिति जसो लुक् । स्रवतः । सु गतौ । स्रवणं स्रवः । तत्कुर्वन्ति । सर्वप्रा-
तिपदिकेभ्यः क्तिवक्तव्य इति क्तिप् । एतदन्ताच्चातोः क्तिप् चेति क्तिप् । ह्रस्वस्य
पितीति तुक् । क्तिवन्ताच्चातोः सति शिष्टत्वाच्चातुस्वरेणातोदात्तत्वं । यज्ञीः ।
पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य चाकृतिगणत्वादत्रापि ङीप् । वा
छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । चिकिते । छांदसो वर्तमाने कर्मणि लिट् । विदाः ।
विद् लाभे । अंतर्भावितरण्यार्थेलेट्याडागमः । तुदादित्वाच्छः । आगमानुशास-
नस्यानित्यत्वान्नुमभावः । विकरणस्वरः शिष्यते । यद्वा विदेर्ज्ञानार्थस्य लेटि
व्यत्ययेन शः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ यदिपे नृपतिं तेज आनृद् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्वं जनयत्सूदयच्च ॥ ८ ॥

आ । यत् । इपे । नृऽपतिं । तेजः । आनृद् । शुचिं । रेतः । निऽसिक्तं । द्यौः । अभीके ।

अग्निः । शर्धं । अनवद्यं । युवानं । सुऽआध्वं । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्नेर्यज्ञेजो नृपतिं नृणामृत्विजां पालकं यजमानमानृद् । जाठररूपेण आ
समन्ताद्याप्नोत् । किमर्थं । इपे । अन्नाय । कीदृशं । शुचि शुद्धं । द्यौर्दीप्तं । तेन
तेजसा परिपक्वमन्नं रसरूपं रेतो वीर्यमभीकेऽभ्येक्तेऽभिगतेऽभिप्राप्ते गर्भस्याने
निषिक्तं नितरां सिक्तमग्निर्वह्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण जनयत् । जनयतु ।
शर्धं बलवन्तमनवद्यमवद्यरहितं युवानं तरुणं । जरारहितमित्यर्थः । स्वाध्वं
शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वोत्पन्नं पुत्रं सूदयच्च । यागादिकर्मसु प्रेरयतु च ।
यद्वा रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकमिपेऽन्नाय सस्यादिनिष्पत्त-

येऽग्रेयतेज आनद् । व्याप्नोत् । वृष्ट्युदकेन भौमाग्नेः संयोगे सति हि सस्या-
न्युत्पद्यते । कीदृशं तेजः । नृपतिं । नृणां रक्षकं । शुचि दीप्तं । तादृशेन तेजसा
युक्तो द्यौर्दीप्तोऽग्निरभीक आसन्नकाल एव शर्धादिगुणविशिष्टं पुत्रं जनयतु । तं
च प्रेरयतु यज्ञादौ ॥ इमे । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृपतिं । परादिच्छंदसि
बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आनद् । अणू व्याप्तौ । लङि व्यत्ययेन परस्मैप-
दश्रमौ । आडागमः । ब्रथादिपत्वे ण्वत्वं । निपिक्तं । पिचिर् क्षरणे । कर्मणि निष्ठा ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं । अभीके । अभि-
पूर्वादंचतेः पचाद्यचि षृपोदरादित्वादूपसङिः । यद्वा । इण् गतावित्यस्मादौणा-
दिकः कक्षप्रत्ययः । उभयथापि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वाध्यं ।
एरनेकाच इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्येण इति स्वरितत्वं । जनयत् ।
जनेर्ण्यतास्तेऽद्यागमः । सूदयत् । घूद क्षरणे । पूर्ववत्तेऽद्यागमः ॥

नवमीमृचमाह ॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकं सचा सूरौ वस्व ईशे ।

राजांना मिचावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सचा । सूरः । वस्वः । ईशे ।

राजांना । मिचावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी । गोषु । प्रियं । अमृतं ।

रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यः सूरः सूर्य एक एकाक्षसहायः सन्ध्वनो दिव्यान्मार्गान्तद्य एति । आशु
गच्छति । असहायत्वं च श्रूयते । सूर्य एकाकी चरतीत्याह । असौ वा आदित्य
एकाकी चरतीति । शीघ्रगमनं च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च
योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । शीघ्रगमने दृष्टान्तः ।
मनो न । यथा मनः शीघ्रं गच्छति तद्वत् । स च सूरौ वस्वो धनस्य सचा
सहैव युगपदेवेशे । ईशे । यो हि शीघ्रं गच्छति स बहुदेशेष्ववस्थितानि धनानि
प्राप्नोति । तथा राजाना राजमानौ सुपाणी शोभनबाहू मिचावरुणा मिचाव-
रुणावस्मदीयासु गोषु प्रियं सर्वपां प्रीतिकरममृतममृतवत्स्वादुभूतं पयो रक्ष-
माणा रक्षन्ती वर्तते । हे अग्ने तत्तद्रूपेण तमेवैवं वर्तस इति भावः ॥ वस्वः ।
लिंगव्यत्ययः । जसादिषु छंदसि वाचनमिति घेडितीति गुणाभावे यणादेशः ।

ईशे । ईश ऐश्वर्ये । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । मिचावरुणा । देवताद्वे चेति पूर्वपदस्थानङादेशः । देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥ १० ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नभः । न । रूपं । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः । अधीहि । इहि ॥ १० ॥

हे अग्ने पित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्या सखित्वानि मा प्रमर्षिष्ठाः । मा विनाशय । अत्र मृष्यतेरुपसर्गवशादर्थान्तरे वृत्तिः । यतस्त्वं कविः क्रांतदर्शी सन् अभ्याभिमुख्येन विदुः सर्वविद्वान् । नभो न रूपं । यथा-तरिष्ठं रूपवतः सूर्यरश्मय आच्छादयति तद्वदाच्छादयति जरिमा जरा मिनाति । मां सूक्तद्रष्टारं हिनस्ति । अभिशस्तेर्हिंसाहेतोस्तस्या जराया पुराधीहि । मां बुध्यस्व । सा यथा न प्राप्नोति तथा कुरु । अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्ये इति यः । पित्र्याणि । पितृभ्य आगतानि । पितुर्यञ्च । पा० ४. ३. ७९. । इति यत्प्रत्ययः । रीङ्गुतः । पा० ७. ४. २७. । इति रीङादेशः । यस्येति चेतीकारलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मर्षिष्ठाः । मृष्य तितिक्षायां । प्रार्थनायां छांदसो लुङ् । न माङ्गोऽग इत्यङभावः । विदुः । विद ज्ञाने । बहुलमन्यचापीत्युसिप्रत्ययः । अत एव बहुलवचनाद्गुणाभावः । छंदसि वाप्राप्ते-डितयोरिति विसर्जनीयस्य पत्वं । नभः । नहेदिवि भश्च । उ० ४. २१०. । इत्यसुन् । जरिमा । जृप् वयोहानौ । औणादिको भाव इमनिच्प्रत्ययः । मिनाति । मीज् हिंसायां । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । अभिशस्तेः । अभिशस्यते हिंस्यतेऽन-येत्यभिशस्तिः । करणे क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अधीहि । इक् सरणे । लोट्वादादित्वाच्छपो लुक् । हेरपित्वेन डित्त्वान्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षोडशो वर्गः ॥

नि कायेति दशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं पराशरस्यार्पे । अनुक्रांतं च । नि कायेति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

नि काव्या वेधसः शश्वतस्सहस्ते दधानो नर्या पुरुणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सचा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरुणि ।

अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणां । सचा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतः शश्वतस्य नित्यस्य वेधसो विधातुर्ब्रह्मणः संबंधीनि काव्या काव्यानि मंचरूपाणि स्तोत्राण्ययमग्निर्निकः । नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति । किं कुर्वन् । नर्या नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा पुरुणि बहूनि धनानि हस्ते दधानः । हस्ते धारयन् । ईदृग्भूतमग्निमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवंतीति भावः । स्तोत्रभ्यो धनेषु दत्तेष्वप्यग्नेर्धनं न क्षीयत इत्याह । अग्निरिति । अयमग्नी रयीणां रयिपतिर्भुवत् । धनानां मध्ये यानि धनान्युत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाण्यमृतानि । हिरण्यनामैतत् । अमृतं वै हिरण्यमिति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोत्रभ्यः सचा सहैव चक्राणः कुर्वन् । युगपत्प्रयच्छन्नित्यर्थः ॥ कः । करोतेऽष्टादसो लुङ् । मंचे घसेति च्लेर्लुक् । हस्त्राव्य इति तकारलोपः । नर्या । नरशब्दाद्धितार्थे गवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । यद्वा तत्र साधुरिति यत् । चक्राणः । करोतेर्लटः शानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य झुः । नन्वेवं सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि लिटः कानजस्तु । तस्यार्द्धधातुकत्वेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अस्मे वत्सं परि पंतं न विदन्निच्छंतो विश्वे अमृता अमूराः ।

अमयुवः पद्व्यो धियं धास्तस्युः पदे परमे चार्वमेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सं । परि । संतं । न । विदन् । इच्छंतः । विश्वे । अमृताः । अमूराः ।

अमऽयुवः । पदऽव्यः । धियंऽधाः । तस्युः । पदे । परमे । चार्व । अमेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवद्व्यंतं प्रियं । यद्वा वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वदग्निरप्यस्माकं पुत्रः । तथा चास्मायते । ममैव सन्वह हव्यान्यमे पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इति । परिपंतं परितः सर्वत्र वर्तमानं । देवेभ्यो निर्गत्याश्चत्य-

वेखादियु निलीनं संतमित्यर्थः । एवंविधमग्निमिच्छंतो विश्वेऽमृताः सर्वेऽम-
रणधर्माणो देवा अमूरा अमूढा मरुतश्च न विंदन् । तमग्निं नालभंत । अल-
भमानाश्च ते अमयुवो हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावात्तज्जन्येन अग्नेः
क्लेशेनैकीभूताः । तस्याग्नेरन्वेषणाय पदव्यः पादैर्गच्छंतः । धियंधा धियामग्नेः शय-
नासनस्थानादिलक्षणाणां कर्मणां धारयितारः । एवंविधाः संतश्चारु चारुणि
शोभनेऽग्नेः परम उत्तमेऽग्नौ पदे । यच्च ह्यग्निर्निलीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः । तस्मिन्पदे
तस्युः । स्थितवंतः । बहुविधेन प्रयासेनाग्निं ददृशुरित्यर्थः ॥ परिपंतं । उपसर्ग-
प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः । पा० ८. ३. ८७. । इति पत्वं । अमयुवः । यु मिश्रणे । अग्नेः
यूयंत इति अमयुवः । किञ्चिप्रच्छीत्यादिना विधीयमानौ किञ्चीर्धावस्मादपि
धातोर्भवतः । तन्वादित्वादुवङ् । पदव्यः । वी गत्यादिषु । पादेन वियंति गच्छं-
तीति पदव्यः । क्षिप् चेति क्षिप् । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अपलुक् । तस्युः । पादादि-
त्वान्निघाताभावः । चारु । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ति॒स्रो यद॒ग्ने श॒रद॒स्त्वामिच्छु॒चिं घृ॒तेन॒ शुच॑यः स॒प॒र्यान् ।

नामा॑नि चि॒दधि॑रे य॒ज्ञिया॒न्यसू॑दयंत त॒न्वः सु॒जा॒ताः ॥ ३ ॥

ति॒स्रः । यत् । अ॒ग्ने । श॒रदः । त्वां । इत् । शु॒चिं । घृ॒तेन॑ । शुच॑यः । स॒प॒र्यान् ।

नामा॑नि । चि॒त् । द॒धिरे॒ । य॒ज्ञिया॑नि । अ॒सू॑दयंत । त॒न्वः । सु॒जा॒ताः ॥ ३ ॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे अग्ने शुचिं शुद्धं दीपमानं वा
त्वामिहेवेभ्यो निर्गतं त्वामेवोद्दिश्य तिस्रः शरदस्त्रीन् संवात्सरान्घृतेनाज्येन यद्यदा
सपर्यान् । पूजां कुर्युः । तदानीं त्वमाविरभूः । तदनंतरं ते मरुतस्त्वयानुगृहीताः
संतो यज्ञियानि यज्ञाहंणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित् नामान्यपि
दधिरे । आधारयन् । नामानि च तैत्तिरीयके समास्त्रायंते । ईहक् चान्याहक् च
ताहङ् च प्रतिहङ् च मितश्च संमितश्च सभरा इत्यादीनि । एतैश्चाग्निचयने मा-
रुताः सप्तकपाला हूयंते । नामानि धारयित्वा च सुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य
शोभनममृतत्वं प्राप्ताः संतस्तन्वः स्वकीयानि शरीराण्यसूदयंत । स्वर्गं प्रापि-
तवंतः ॥ तिस्रः । शसि चित्रतुरोः स्त्रियां तिमृचतमृ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्तेऽचि

र ऋत इति रेफादेशः । विशब्दः फिष् इत्यन्तोदात्तः । तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भा-
वेनान्तोदात्तत्वं उदात्तयणो हल्पूर्वादिति शस उदात्तत्वं । शरदः । ऋ हिंसायां ।
शीर्यतेऽस्यामोषधय इति शरत्संवत्सरः । ऋदृभसोऽदिः । उ० १. १२९. । इत्यदि-
प्रत्ययः । उभयत्र कालाध्वनोरन्यतंसंयोगे । पा० २. ३. ५. । इति द्वितीया । सप्रयान् ।
सपर पूजायां । कंदादिः । लेट्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यज्ञि-
यानि । यज्ञवर्त्विग्भ्यां घस्रजावित्यर्हार्थे घप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रियां जभिरे यज्ञियांसः ।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वान्मिं पदे परमे तस्थिवांसं ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रियां । जभिरे । यज्ञियांसः ।

विदत् । मर्तः । नेमऽधिता । चिकित्वान् । अमिं । पदे । परमे । तस्थिऽवांसं ॥ ४ ॥

बृहती महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यावावेविदाना अत्यर्थं ज्ञापयंतः ।
कुचाग्रिवर्तत इति परस्परं वदंतो द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः । यद्वा
महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्य आवेविदाना अग्निमुपलभमानाः । एवंभूता यज्ञियांसो
यज्ञार्हा देवा रुद्रियाः । रुद्रोऽग्निः । देवानामसुरैः सह युद्धसमये तैर्देवैः स्था-
पितं धनमपहत्य गतवन्तमग्निं देवा आगत्याग्नेः सकाशाद्वलेन तद्धनमगृह्णन् ।
तदानीं सोऽग्निररोदीत् । तस्मादुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । तदग्निर्य-
कामयत् । तेनापाक्रामत् । तद्देवा विजित्वावरुत्समाना अन्वायन् । तदस्य
सहसादित्संत । सोऽरोदीत् । यदरोदीत्तदुद्रस्य रुद्रत्वमिति । तस्य रुद्रस्यार्हाणि
स्तोत्राणि प्रजभिरे । प्रजह्निरे । चक्रुरित्यर्थः । नेमधिता । नेमशब्दोऽर्ध्ववचनः ।
तथा च यास्कः । त्वो नेम इत्यर्ध्वस्य । नि० ३. २०. । इति । सर्वेषां देवानामर्ध्व-
भागेन धीयते धार्यत इति नेमधित इन्द्रः । सर्वे देवा एकोऽर्ध्वः । इन्द्र एक
एवापरोऽर्ध्व इति यावत् । तथा च तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्ध्वमिन्द्रः प्रति तस्मा-
दिन्द्रो देवानां भूयिष्ठभाक्तम इति । तेनेद्रेण सहितो मर्तो मरुतणः परम
उत्तमेऽत्ये पदे स्थानेऽश्वत्यादौ तस्थिवांसं स्थितवन्तमग्निं चिकित्वाज्ञानन्विदत् ।
अलभत ॥ वेविदानाः । विदेर्ज्ञानार्थाज्ञाभार्थाद्वा यदन्तात्तटः शानच् । बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभयथेति शानच् आर्द्धधातुक्त्वादतोलीपयलीपो ।

अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । विदत् । विद् लाम्भे । लुङि लृदिङ्गात् च्चेरङा-
देशः । नेमधिता । दधातेः कर्मणि निष्ठा । सुधित वसुधित नेमधित । पा० ७.
४. ४५. । इति धिभाव निपात्यते । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसं । तिष्ठतेर्लिटः कसुः । वस्वेका-
जाद्विसामितीडागमः ॥

धर्माभिष्टवे संजानाना इत्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । संजानाना
उप सीदन्नभिज्ञा दशभिर्विवस्वतः । आ० ४. ७. । इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

संजानाना उप सीदन्नभिज्ञु पत्नीवंतो नमस्यं नमस्यन् ।

रिरिक्कांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

संजानानाः । उप । सीदन् । अभिज्ञु । पत्नीऽवंतः । नमस्यं । नमस्यन्निति नमस्यन् ।

रिरिक्कांसः । तन्वः । कृण्वत । स्वाः । सखा । सख्युः । निऽमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां संजानानाः सम्यक् जानंतो देवा उपसीदन् । उपसीदन्ति प्राप्नु-
वन्ति । उपसत्तिं कृत्वा च पत्नीवंतः सपत्नीकाः संतो नमस्यं नमस्कारार्हमभिज्ञु
आभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वां नमस्यन् । अपूजयन् । पूजयित्वा च सख्युर्मि-
चस्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणास्त्वया परिरक्षमाणाः सखा
सखायो देवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्कांसः । अनशनादिरूपेण
दीक्षानियमेन रिक्तीकुर्वतः शेषयंतः कृण्वत । यागानकुर्वन् । देवा वै यज्ञम-
तन्वतेति श्रुतेः ॥ नमस्यन् । नमोवरिवश्चिचङ् इति पूजार्थं क्वच । लङि बहुलं
छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङभावः । रिरिक्कांसः । रिचिर् विरेचने । लिटः कसुः ।
निमिषि । मिष स्पर्धायां । अचोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः । संपदादिलक्षणी भावे
क्लिप् । रक्षमाणाः । कर्मणि लटः शानच् । यकि प्राप्ते अव्ययेन शप् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तदशो वर्गः ॥

पष्ठोमृचमाह ॥

विः सप्त यद्वृत्तानि ते इत्पदाविदन्निहिता यज्ञियांसः ।

तेभ्यो रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशून् च स्थातृञ्चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

विः। सप्त। यत्। गुह्यानि। ते इति। इत्। पदा। अविदन्। निऽहिता। यज्ञियासः।
तेभिः। रक्षते। अमृतं। सऽजोषाः। पशून्। च। स्यातृन्। चरथं। च। पाहि ॥ ६ ॥

विः. सप्त । एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि वैदिकसमधिगम्यानि । यद्यानि पदा पदानि । पद्यते गम्यते स्वर्गे अभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यन्ते । ते चैकविंशतिसंख्याकाः । औपासनहोमवैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः । अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अग्निष्टोमान्यग्निष्टोमादयः सप्त सोमयज्ञाः । एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने ते इत् त्वयेव निहिता स्थापितानि । तेषां सर्वेषां त्वप्रधानत्वात् । न ह्यग्निमंतरेण यागा अनुष्ठानं शक्यते । यज्ञियासो यज्ञार्हा अर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिरधिका-
रहेतुभिर्युक्ताः । तथा चोक्तं । अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तः कर्मण्य-
धिकारीति । एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदान्यविदन् । अलभन्त । लब्ध्वा च तेभिर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृतममरणधर्माणं त्वां रक्षन्ते । पालयन्ति । यजन्तीत्यर्थः । सजोषास्त्वैर्यजमानैः समानप्रीतिंस्त्वं पशून् गवाश्चादिपशून् च स्यातृन् व्रीहादिस्थावराणि चरथं पशुव्यतिरिक्तमन्यद्यत्प्राणिजातमस्ति तच्च पाहि । रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यसे इत्यर्थः ॥ यत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । गुह्यानि । गुहायां भवानि । भवे. छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ते । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । अविदन् । विद्वद् लाभे । लुङि लृदिच्चादङ् । पशून् स्यातृन् । उभयचोभयथार्क्षित्युभयथाभावान्नकारस्य स्वाभावः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां आनुपक् शुल्हो जीवसे धाः ।

अंतर्विद्वाँ अर्ध्वनो देवयानान्तर्द्वो दूतो अभवो हविर्वाद् ॥ ७ ॥

विद्वान्। अग्ने। वयुनानि। क्षितीनां। वि। आनुपक्। शुल्हः। जीवसे। धाः।

अंतःऽविद्वान्। अर्ध्वनः। देवऽयानान्। अतर्द्वः। दूतः। अभवः। हविःऽवाद् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि । ज्ञाननामैतत् इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् ज्ञानस्त्वं क्षितीनां यजमानलक्षणानां प्रजानां जीवसे जीवितुं शुल्हः शुद्धपस्य शोकस्य रोधयित्रीरिषोऽन्नान्यानुपक् अनुपक्तं सततं यथा भवति तथा

विधाः । विधेहि । कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानानन्नसमृद्धान्कृत्वानंतरं हविर्वाट्
 तैदेवेभ्यः प्रत्नं हविर्वहन् दूतोऽभवः । देवानां दूतो भवसि । कीदृशस्वं । अंतर्विद्वान् ।
 द्यावापृथिव्योर्मध्ये जानन् । किं जानन् । अध्वनः । मार्गान् । कीदृशान् । देव्या-
 नान् । देवा यैर्मार्गैर्येति गच्छन्ति ताञ्जानन्नित्यर्थः । अतंद्रः । पुनर्हविर्वहनेऽप्य-
 न्तलसः ॥ वयुनानि । अज गतिक्षेपणयोः । अजियमिशीङ्भ्यश्च । उ० ३, ६१ ।
 इति कर्मण्युनप्रत्ययः । अजेर्यधजपोरिति वीभावः । क्षितीनां । क्षियन्ति निव-
 संतीति क्षितयो मनुष्याः । क्तिच्त्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् । अंतो-
 दात्ताद्भ्रुवांतात्क्षितिश्चादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । श्रुथः ।
 श्रुचं स्ंधंतीति श्रुथः । क्तिप् चेति क्तिप् । पूर्वपदस्यान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

स्वाध्यां दिव आ सप्त यद्ही रायो दुरो ऋतज्ञा अजानन् ।

विद्वद्भ्यं सरमां हव्हमूर्वे येना नु कं मानुषी भोजते विद् ॥ ८ ॥

सुऽआध्यः । दिवः । आ । सप्त । यद्ही । रायः । दुरः । वि । ऋतज्ञाः । अजानन् ।

विदत् । गभ्यं । सरमां । हव्हं । ऊर्वं । येन । नु । कं । मानुषी । भोजते । विद् ॥ ८ ॥

स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ता यद्हीर्यह्यो महत्यः सप्त गंगाद्याः सप्त नद्यो दिवो
 द्युलोकादागत्य भूम्यां प्रवहन्तीति शेषः । हे अग्ने । ईहग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः ।
 अग्नी होमे सति हि तेन नृपः सूर्यो वृष्टिं करोति । तस्मिन्नर्थे स्मृतिः पूर्वमु-
 दाहता । अतो वृष्टिद्वाराग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते । तथा ऋतज्ञा ऋतं यज्ञं
 जानन्तोऽंगिरसो रायो बलनाम्नासुरेणापहतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो द्वाराणि
 गमनमार्गानजानन् । त्वया ज्ञातवन्तः । तत्साध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वे-
 षणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगत्येंद्रस्य
 त्ववेदयत् । इन्द्रश्च तानंगिरसो गाः प्रापयत् । अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् ।
 अंगिरोभ्यः सकाशाद्गभ्यं गवि भवं हव्हं स्थूलं । बहुलमित्यर्थः । एवंविधं
 पयोलक्षणमूर्वमन्नं सरमा देवशुनी विदत् । अलभत । कमित्येतत्पादपूरणं ।
 येन नु येन हि गभ्येन मानुषी विद् मनोः संबन्धिनी प्रजा भोजते । इदानीं
 भुङ्क्ते । तद्गभ्यमपि परंपरयाग्निरेव करोति ॥ स्वाध्यः । सुआङ्पूर्वाङ्गीशब्दाज्ज-
 स्येरनेकाच्च इति यणादेशः । यद्हीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । गभ्यं ।

सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंगे यद्वक्तव्यमिति भावार्थः यत् । ऊर्वे । उर्वी हिंसार्थः ।
ऊर्वेति द्युधं हिनस्तीत्यूर्वमन्त्रं । पचाद्यच् । भोजते । भुज पालनाभ्यवहारयोः ।
अग्निं प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्युः कृष्वानासो अमृतत्वाय गातुं ।

महा महद्भिः पृथिवी वि तस्ये माता पुत्रैरदिति धायसे वेः ॥ १ ॥

आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्युः । कृष्वानासः । अमृतऽत्वाय । गातुं ।

महा । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्ये । माता । पुत्रैः । अदितिः । धायसे ।

वेरिति वेः ॥ १ ॥

य आदित्या अमृतत्वायामरण्यसिद्धये गातुं मार्गमुपायं कृष्वानासः कुर्वाणाः
संतो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दश-
रात्रपट्विंशद्वादादित्यानामयनादीति कर्माण्यातस्युः । आस्थितवंतः । कृतवंत
इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । आदित्या अकामयंत सुवर्गं लोकमियामेतीति ।
त एतं षट्विंशद्वात्रमपश्यन् । तमाहरंत तेनायजंतेति च । महद्भिरनुष्ठानेन
महानुभावैस्तेः पुत्रैः सहिता माता जनयिष्यदितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य
जगतो धारणाय महा स्वकीयेन महत्त्वेन वितस्ये । विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने
यतस्त्वं वेः । आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशादीनि हवींषभक्षयः । अत
एतत्सर्वं जातमित्यर्थः ॥ कृष्वानासः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
धिन्वि कृष्वोर्योरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेनाकारांतादेशश्च । तस्यातो लोपे सति
स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः । शानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । आज्ञसेरसुक् । महा ।
महिषेत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः । धायसे । वहिहाधाज्यश्छंदसीति दधातेभा-
वेऽसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृत्तोरिति युक् । वेः । वी गतिप्रजन-
कांत्यसनखादनेषु । लङि सिष्यदादित्वाच्छपो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपी-
त्यडभावः । धायस इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वादस्य निघाताभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अधि धियं नि दधुश्चारुमसिन्द्वा यदक्षी अमृता अकृष्वन् ।

अध क्षरंति सिंधवो न मृष्टाः प्र नीचीरग्रे अरुपीरजानन् ॥ १० ॥

अधि॑। श्रियं॑। नि॒दधुः॑। चारुं॑। अ॒स्मिन् दि॒वः। यत्। अ॒क्षी इति॑। अ॒मृताः॑। अ॒कृषन्।
अध॑। क्षरं॑ति। सिंधवः॑। न। सृ॒ष्टाः। प्र। नी॒चीः। अ॒ग्ने। अ॒रुपीः॑। अ॒जानन्॑ ॥ १० ॥

अस्मिन्नग्नौ चारुं शोभनां श्रियं परित्स्तरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसंपदम-
धिनिदधुः । यजमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च यद्यदाक्षी यज्ञस्याज्यभाग-
लक्षणे चक्षुषी अकृषन् । कुर्वेति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागाविति
श्रुतेः । तदानीं दिवो द्युलोकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागसमयो जात
इत्यवगम्यागच्छंतीति शेषः । अधाज्यभागानन्तरं सृष्टा अग्नेरुपन्नाः सिंधवी
न शीघ्रं गच्छंत्यो नद्य इव नीचीर्नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छंतीरुषीरारोच-
मानाः । यद्वा निर्मलरूपाः । हे अग्ने । एवंभूतास्त्वदीया ज्वालाः क्षरंति । संच-
लन्ति । सर्वासु दिक्षु गच्छंतीत्यर्थः । आगता देवाश्च प्राजानन् । अस्माकं
होमायेदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति हृष्टाः संतः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी । पर-
त्वान्नुमं वाधित्वा ई च द्विवचने । पा० १. १. ११. । इत्यक्षिशब्दस्यैकारांतादेशः ।
स चोदात्तः । ईत्वे कृते सकृद्गतपरिभाषया पुनर्नुम् न भवति । सवर्णदीर्घः ।
नीचीः । निपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः ।
अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । न्यधी
चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अरुपीः । अरूपमिति रूपनाम । ऋहनिभ्यामुषब्
इत्यर्तेरुषच् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टादशो वर्गः ॥

रयिर्नेति दशर्चं नवमं सूक्तं पराशरस्यार्यं त्रैष्टुभमाग्नेयं । अनुक्रांतं च ।
रयिर्नेति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

र॒यिर्न॑ यः पि॒तृवित्तो॑ व॒योधाः॑ सु॒प्रणी॑तिश्चि॒कितु॑षो न शासुः ।
स्यो॒न॒शीर॑तिभिर्न॒ प्री॒णानो॑ हो॒तेव॒ सन्न॑ वि॒धतो॑ वि ता॒रीत् ॥ १ ॥
र॒यिः। न। यः। पि॒तृऽवि॒त्तः। व॒यःऽधाः। सु॒प्र॒णी॑तिः। चि॒कितु॑षः। न। शासुः।
स्यो॒न॒ऽशीः। अ॒ति॒भिः। न। प्री॒णानः॑। हो॒ताऽइ॒व। स॒न्न॑। वि॒ध॒तः। वि। ता॒री॒त् ॥ १ ॥
पितृवित्तः पितुः सकाशाल्लब्धो रयिर्धनमिव योऽग्निर्ययोधा अन्नस्य दाता ।

यथा पैतृकं धनं विश्रम्भेण व्यवह्रियमाणं सदनप्रदं भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विश्रम्भेण व्यवहृतः सन् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः । चिकितुषो विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः शासनमिव सुप्रणीतिः सुखेन प्रणेेतव्यः । यथा विद्वच्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते । तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यश्च स्योनशीः सुखप्रदे गार्हपत्यायतनादौ शयानोऽतिथिर्न सुखासन उपवेशितोऽर्घ्याद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणानो हविर्भिस्तर्पणीयः सोऽग्निर्विधतः परिचरतो यजमानस्य सञ्च गृहं वितारीत् । प्रवर्धयति ददाति वा । तच्च दृष्टान्तः । होतेव । होता होमकर्ता ध्वर्युस्तत्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् ॥ पितृवित्तः । विदुः लाभे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृ-
प्रतिषेधः । विभाषा गमहनविदविशामिति कृसावस्य धातोरिटो विकल्पितत्वात् तत्रापि विशिप्ताहचर्यादौदादिक एव विदिगृह्यत इत्युक्तं । वित्तो भोगप्रत्यययोः । पा० ८. २. ५८. । इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः । वयोधाः । डुधाञ् धारण-
पोषणयोः । आतो मनिञ्चिति विच् । सुप्रणीतिः । प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुनः सुशब्देन समासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चिकितुषः । लिटः कसुः । पष्ठेकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिधसीनां चेति पत्वं । शासुः । शासु अनुशिष्टौ । शृस्वृक्षिहीत्यादिना विधीयमान उप्रत्ययो बहुल-
वचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । तच्च निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । स्योनशीः । स्योनमिति सुखनाम । स्योने सुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शेत् इति स्योनशीः । क्तिप् चेति क्तिप् । प्रीणानः । प्रीञ् तर्पणे । कर्मणि शानचि व्यत्ययेन आ । विधतः । विध विधाने । विधतिः परिचरणकमेति नैरुक्ताः । तुदादिवाच्छप्रत्ययः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

दे॒वो न॒ यः स॒वि॒ता स॒त्यम॑न्मा॒ ऋ॒त्वा नि॒पाति॑ वृ॒जनानि॑ वि॒श्वा ।

पु॒रु॒प्र॒श॒स्तो अ॒म॒तिर्न॑ स॒त्य आ॒त्मेव॑ शे॒वो दि॒धि॒पा॒र्यो भू॒त् ॥ २ ॥

दे॒वः । न । यः । स॒वि॒ता । स॒त्यऽम॑न्मा । ऋ॒त्वा । नि॒पा॒ति॒ । वृ॒ज॒नानि॑ । वि॒श्वा ।

पु॒रु॒ऽप्र॒श॒स्तः । अ॒म॒तिः । न । स॒त्यः । आ॒त्माऽइ॒व । शे॒वः । दि॒धि॒पा॒र्यः । भू॒त् ॥ २ ॥

देवो न सविता द्योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव योऽग्निः सत्यमन्मा सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोऽग्निः ऋत्वात्मीयेन कर्मणा विश्वा वृजनानि । विभक्तियत्ययः । सर्वेभ्यः संग्रामेभ्यो निपाति । नितरां पालयति । वर्ज्यते हिंस्यतेऽस्मिन्निति वृजनं संग्रामः । अपि च पुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽग्निरमतिर्न । रूपनामैतत् । रूपमिव सत्यो वाधरहितः । रूप्यत इति रूपं स्वरूपं । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विशेषेषु सत्स्वपि स्वयमैकरूपेण नित्यं भवति । तद्वदग्निरप्युच्चावचेषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽग्निः श्रेवः सुखकरः । तत्र दृष्टान्तः । आत्मेव । परमप्रेमास्पदतया निरतिशयानन्दस्वरूप आत्मा यथा सर्वान्सुखयति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रमुपजीवंति । एष ह्येवानन्दयतीति च श्रवणात् । तद्वदग्निरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति । एवंभूतोऽग्निर्दिधिषाय्यो भूत् । सर्वैर्यजमानैर्धारणीयो भवति । परित्यागे हि वीरहत्यालक्षणा दोषो भवति । तथा च तैत्तिरीयकं । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्धासयत इति ॥ सत्यमन्मा । मननं मन्म । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । सत्यमवितथं मन्म यस्य । बहुव्रीहिस्वरः । वृजनानि । वृजी वर्जने । कृपूवृजीत्यादिना क्युप्रत्ययः । पुरुप्रशस्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते प्रवृद्धादीनां च । पा० ६. २. १४७. । इत्युत्तरपदांतोदाहृतं । स ह्यकृतिगण इत्युक्तं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिः । दिधिषाय्यः । दधातेर्दिधिषाय्यः । उ० ३. ९६. । इति साय्यप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

देवो न यः पृथिवी विश्वधाया उपक्षेति हितमिचो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवी । विश्वऽधायाः । उपऽक्षेति । हितऽमिचः । न । राजा ।

पुरःऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥ ३ ॥

देवो न द्योतमानः सूर्य इव योऽग्निर्विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा सूर्यो वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वं जगद्वत्ते । एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता । सोऽग्निः पृथिवी पृथिव्यामुपक्षेति । सर्वेषां प्रियः सत्यज्ञ-गृहादौ निवसति । तत्र दृष्टान्तः । हितमिचो न राजा । हितान्यनुकूलानि मि-

चाणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति तद्वत् । यथा सर्वजनमित्रो राजा । एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः । न ह्यग्निं कश्चन द्विष्टे । यस्याग्नेः पुरःसदः पुरस्तात्सीदंत उपविशंतः पुरुषाः शर्मसदो न वीराः पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते । पिता पुत्रानिवाग्निः स्वस्य परिचारकान्नक्षतीति भावः । सोऽयमग्निरतिशयेन श्रुद्धः कर्मयोग्यो भवति । तत्र दृष्टांतः । अनवद्यानिदिता पतिजुष्टेव नारी स्वपतिना सेविता स्वीकृता योषिदिव । सा यथा पातिव्रत्येन श्रुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति । एवमग्निरपि ॥ विश्वधायाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वादपि दधातेर्वहिहाधाज्भ्यञ्छंदसीत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युक् । मरुवृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । उपक्षेति । क्षि निवासगत्योः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अनवद्या । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पतिजुष्टेव । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नारी । नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् डीनंत आद्युदात्तः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

तं त्वा नरो दम् आ नित्यमिद्धमग्ने सचंत क्षितिषु ध्रुवासु ।

अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यसिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणां ॥ ४ ॥

तं त्वा नरः । दमे । आ । नित्यं । इद्धं । अग्ने । सचंत । क्षितिषु । ध्रुवासु ।

अधि । द्युम्नं । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भवा । विश्वऽऽत्रायुः । धरुणः । रयीणां ॥ ४ ॥

हे अग्ने तं त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वां नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ध्रुवासु क्षितिषु निश्चलासु चलनरहितासु भूमिषु । निरुपद्रवेषु ग्रामेष्वित्यर्थः । दमे स्वकीये यज्ञगृहे नित्यमिद्धमनवरतं समिद्धिः प्रज्वलितं कृत्वासचंत । आभिमुख्येन सेवन्ते । किंच । अस्मिन्नग्नौ द्युम्नं हविलंक्षणमन्नं भूरि चरुपुरोडाशादिरूपेण बहुविधमधिनिदधुः । स्थापितवन्तः । एवंगुणविशिष्टो योऽग्निः स त्वं विश्वायुस्त्वत्प्रकारेण सर्वान्नो भूत्वा रयीणां धनानां धरुणो धारयिता भव । अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचंत । यच्च समवाये । छांदसो वर्तमाने लङ् । बहुलं छंदस्यमाद्भ्योऽपीत्यडभावः । भवा । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । धरुणः । धारेणिलुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अश्रयुर्वि सूरयो ददंतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिधेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि । पृक्षः । अग्ने । मघवानः । अश्रयुः । वि । सूरयः । ददंतः । विश्वं । आयुः ।

सनेम । वाजं । संऽइधेषु । अर्यः । भागं । देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने मघवानो हविलक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृक्षोऽन्नानि अश्रयुः । व्याप्नुवन्तु । त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नानि लभन्तां । ये च सूरयो विद्वांसस्त्वां स्तुवंति ददतश्च ये भुभ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छन्तो वर्तन्ते ते सर्वे विश्वमायुः सर्वे जीवितं अश्रयुः । व्याप्नुवन्तु । वयं च समिधेषु संयामेष्वर्योऽरेः शत्रोः संबंधिनं वाजमन्नं सनेम । त्वदनुग्रहात्संभजेमहि । तदनन्तरं देवेषु त्वत्प्रमुखेष्विन्द्रादिषु श्रवसे यशसे तदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः स्थापयन्तो भूयास्मेति शेषः ॥ अश्रयुः । अपू व्याप्नौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । ददतः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सनेम । वन पण्य संभक्तौ । व्यत्ययेन शः । अर्यः । अरिशब्दात्पष्ठ्येकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेडिंतीति गुणाभावे यणादेशः । अरिशब्द अच इरितीप्रत्ययां-तोऽंतोदात्तः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भागं । कर्पात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूधीः पीपयंत द्युभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिंधवः समयां ससुरद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽऊधीः । पीपयंत । द्युभक्ताः ।

पराऽवतः । सुऽमतिं । भिक्षमाणाः । वि । सिंधवः । समयां । ससुः । अद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेव धेनवोऽग्निहोत्रादिहविषां दोग्ध्यो गावः पीपयंत । क्षीरादिलक्षणं गव्यमपापयन् । कीदृश्यो गावः । वावशानाः । अग्निं पुनः पुनः कामयमानाः । स्मदूधीः । स्मच्छब्दो नित्यशब्द-समानार्थः । नित्यमूधसा युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदाच्य इत्यर्थः । द्युभक्ताः ।

दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संक्षिप्ताः । तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च सिंधवः स्यन्द-
नशीला नद्यः सुमतिमस्याग्नेः शोभनामनुयहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याच-
मानाः सत्योऽद्रिं समयादेः पर्वतस्य समीपे परावतो दूरदेशाद्विसृज्यः । विशेषेण
गच्छन्ति प्रवहन्ति । अग्नये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ऋतस्य ।
क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वावशानाः । वश
कांतौ । यदंताच्छानच् । न वश इति संप्रसारणप्रतिषेधः । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । छंदस्युभयथेति शानच् आर्द्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । अत एव
लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । सद्भीः । स्मत् नित्या-
न्यूधांसि यासां । ऊधसोऽनङ् । पा० ५. ४. १३१. इत्यनङादेशः समासांतः ।
संख्याव्ययादेर्ङीप् । पा० ४. १. २६. इति ङीप् । भसंज्ञायामलोपोऽन इत्यलोपः ।
ङीपः पित्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वर एव शिष्यते । पीपयंत । पा पाने । अस्माद्धे-
तुमण्विचि शास्त्रासाहेति युक् । एयंताल्लुङि च्छेद्यङादेशादि । चङ्गन्यतरस्यामिति
चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । परावतः । परागतात् । दूरं
हि परागतं भवति । अस्मिन्धात्वर्थे गम्यमान उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे । पा० ५.
१. ११८. इति वतिः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

ते अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि अवां दधिरे यज्ञियांसः ।

नक्ता च चक्रुरपसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥ ७ ॥

ते इति । अग्ने । सुमतिं । भिक्षमाणाः । दिवि । अवां । दधिरे । यज्ञियांसः ।

नक्ता । च । चक्रुः । उपसा । विरूपे इति विरूपे । कृष्णं । च । वर्णं । अरुणं ।

च । सं । धुरिति धुः ॥ ७ ॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुयहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याचमाना यज्ञि-
यासो यज्ञार्हाः सर्वे देवा दिवि द्योतमाने ते त्वयि अवा हविलक्षणमंबं दधिरे ।
अस्थापयन् । अग्निदेवानामन्वाद् इति श्रुतेः । तदनंतरं तादृशे हविर्मुक्ताया-
नुष्ठानाय विरूपे विविधरूपे उपसोपःकालोपलक्षितमहर्नक्ता च नक्तं रात्रिं
च चक्रुः । अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । कृष्णं च वर्णं रात्र्यां प्रयामलवर्णमंध-
कारमह्यरुणमारोचनं श्वेतवर्णं तेजश्च संधुः । सम्यक् स्थापितवतः ॥ ते । सुपां
सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । नक्ता । तेनैव द्वितीयाया इति । उपसा ।

तेनैव विभक्तेराकारः । धुः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । लुङि गातिस्थेति सितो लुक् । आत इति ऋजुसादेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यान्नाये मर्तान्सुपूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च ।

छायेव विश्वं भुवनं सिसृक्ष्यापप्रिवान्नोदसी अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान् । राये । मर्तान् । सुपूदः । अग्ने । ते । स्याम । मघऽवानः । वयं । च ।

छायाऽइव । विश्वं । भुवनं । सिसृक्षि । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान्मर्तान्मनुष्यान्सान्नाये धनाय सुपूदः । अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयति । ते तादृशा वयं च मघवानो धनिनः स्याम । भवेम । रोदसी छावापृथिव्यावंतरिक्षं चापप्रिवान् स्वतेजसा वृष्टपुदकेन वापूरितवांस्त्वं च विश्वं भुवनं सर्वं जगत् सिसृक्षि । सेवसे । अनुगृह्य सर्वं रक्षसीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । छायेव । यथा छायादेच्छायातपादिजनितं क्लेशं निवार्य रक्षति तद्वत् ॥ राये । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुपूदः । पूद प्रेरणे । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः धुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । यवृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । सिसृक्षि । पच समवाये । बहुलं छंदसीति शपः धुः । इदित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । आपप्रिवान् । प्रा पूरणे । लिटः कसुः । वस्वेकाजाह्वसामितीडागमः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि ॥

नवमीमृचमाह ॥

अर्वञ्जिरग्ने अर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयाम त्वोताः ।

ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्रयुः ॥ ९ ॥

अर्वत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । वनुयाम । त्वाऽऊताः ।

ईशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः । शतऽहिमाः । नः । अश्रयुः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वोतास्त्वया रक्षिताः संतो वयमर्वञ्जिरस्सदीयैरश्वैरर्वतः शत्रुसंबन्धि-
नोऽश्वानृभिरस्सदीयैर्भटैर्नृन् शत्रोर्भटान् । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्राः । तैर्वी-
रान् शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम । हन्याम । वनुष्यति हेति कर्मणान्वगतसंस्कारो भवति । नि०
५, २, । इति यास्कः । पितृवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य रायो धनस्येशानासः

गमिनः सूरयो विद्वांसो नोऽस्माकं पुत्राः शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवंतः
 तो अश्रुः । विशेषेण भुञ्जतां । अस्मदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च
 वक्षित्यर्थः ॥ त्वोताः । त्वयोताः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
 त्वयेनात्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतहिमाः । अत्र हिम-
 न्देन तद्वान्हेमंतो लक्ष्यते । ब्राह्मणं च भवति । शतं हिमा इत्याह । शतं त्वा
 मंतानि धिपीयेति वावैतदाहेति । शतं हिमाः शतं हेमंतर्तवो येषां ते शतसंवत्स-
 रीविन इत्यर्थः । अश्रुः । अश भोजने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

एता ते अग्र उचथानि वेधो जुष्टानि संतु मनसे हृदे च ।

शक्रेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि अग्रो देवभक्तं दधानाः ॥ १० ॥

एता । ते । अग्रे । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । संतु । मनसे । हृदे । च ।

शक्रेम । रायः । सुधुरः । यमं । ते । अधि । अग्रः । देवभक्तं । दधानाः ॥ १० ॥

हे वेधः । मेधाविनामैतत् । मेधाविन्नग्रे । एतोचथान्येतानीदानीमस्माभिः
 पुक्तानि स्तोत्राणि ते तव मनसे मनोवृत्तये हृदे तद्वृत्तिमतेऽतःकरणाय च
 दानि संतु । प्रियाणि भवन्तु । ते तव संबन्धिनः सुधुरः सुष्ठु निर्वाहकस्य ।
 दा शोभनं धूर्वति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधूः । तादृशस्य रायो धनस्य यमं
 यमनं कर्तुं शक्रेम । शक्ता भूयास्त । किं कुर्वतः । देवभक्तं देवैः संभजनीयं अग्रो
 वेर्लक्षणमन्नमधिदधानाः । अग्रेरुपरि धारयंतः । अग्रौ हविर्भिर्होमं कुर्वत
 र्थः ॥ उचथानि । वच परिभाषणे । रुदिविदिभ्यां किदिति विधीयमानोऽथ-
 ययः कित्त्वं च बहुलवचनादास्मादपि भवति । वच्यादिना संप्रसारणं । जुष्टानि ।
 दार्पिते च छंदसि नित्यं मंत्रे । या० ६, १. २०९. २१०. । इत्याद्युदात्तत्वं । हृदे ।
 ह्रित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । शक्रेम । शक्नु शक्ती । लिङ्गाशिष्यः ।
 दुरः । धुर्वी हिंसार्थः । किम् चेति किप् । राज्ञोप इति वकारलोपः । न
 तनादिति समासांतप्रतिषेधः । देवैर्भक्तं देवभक्तं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे विंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वादशोऽनुवाकः ॥

चयोदशानुवाक एकादश सूक्तानि । तत्रोपप्रयंत इति नवचं प्रथमं सूक्तं । तत्रानुक्रम्यते । उपप्रयंतो नव गीतमो राहूगणो गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः । राहूगणनामा कश्चिद्वृषिः । तस्य पुत्रो गीतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । गायत्रं त्वित्युक्तत्वादियमुत्तरं च गायत्रीछंदस्कं । परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्निदेवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्येतदादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उपप्रयंत इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति । अश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् ॥ पृष्ठपदहस्य प्रथमेऽहन्येतदेव सूक्तमाज्यशस्त्रं । सूचितं च । उपप्रयंत इति तु प्रथमेऽहन्याज्यं । आ० ७. १०. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उपप्रयंतो अध्वरं मंत्रं वोचेमाग्नेये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपऽप्रयंतः । अध्वरं । मंत्रं । वोचेम । अग्नेये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमग्निरोमादियज्ञमुपप्रयंत उपेत्य प्रकर्षेण यंतो गच्छंतः । प्राज्ञविच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठंत इत्यर्थः । तादृशा वयमग्नेयेऽंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मंत्रं मननसाधनमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास्तेत्याशास्यते । कीदृशायामग्नेये । आरेऽस्मे च शृण्वते । चशब्दोऽप्यर्थ आरे-शब्दात्परो द्रष्टव्यः । आरे च दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतीः शृण्वते । अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽग्निरस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम । ब्रुवो वचिः । लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । शृण्वते । शतुरनुम इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यः स्त्रीहिंतीषु पूर्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षद्वाश्रुषे गयं ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहिंतीषु । पूर्यः । संजग्मानासु । कृष्टिषु । अरक्षत् । दाश्रुषे । गयं ॥ २ ॥

पूर्यश्चिरंतनो योऽग्निः स्त्रीहिंतीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु दाश्रुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय गयं धनमरक्षत् । रक्षति । तस्मै मंत्रं वोचेमेति पूर्वेण संबंधः ॥ स्त्रीहिंतीषु । शिंहस्नेहने । चुरादिः । स्नेहयतीति वधकर्मसु पठितः । स्नेह्यंते हिंस्यंते प्रजा आभिरिति स्नेहितयः । करणे क्तिन् । तितुच्चेप्थ्यहादीनामिति वक्तव्यमिति वचनान्निगृ-

हीतिर्निपठितिरिति वद्विडागमः । व्यत्ययेनैकारस्येकारादेशः । क्तिनो दीर्घश्च । निच्चादाद्युदात्तत्वं । संजग्मानासु । समो गम्यच्छीत्यात्मनेपदे लिटः कानच् । गम-
हनेत्यादिनोपधालोपः । अरक्षत् । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् ॥

अग्रिमंथने जात्रायानुब्रूहीत्युक्त उत ब्रुवंतित्येषानुवचनीया । प्रातर्वैश्वदेव्या-
मिति खंडे सूचितं । शिष्टेनोत्तरामुत ब्रुवंतु जंतवः । आ० २. १६. । इति ॥ तथा
साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशमित्यस्यामिष्टावेषैव प्रथमाज्यभागानुवा-
क्या । सूचितं च । मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य उत्तरोत ब्रुवंतु जंतव इति ॥

तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

उत ब्रुवंतु जंतव उदग्रिवृचहाजनि । धनंजयो रणे रणे ॥ ३ ॥

उत । ब्रुवंतु । जंतवः । उत । अग्रिः । वृचऽहा । अजनि । धनंजयः । रणेऽरणे ॥ ३ ॥

अग्रिरुदजनि । अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । उतानंतरं जंतवो जाताः सर्वे
ऋत्विजो ब्रुवंतु । तमग्रिं स्तुवंतु । कीदृशोऽग्रिः । वृचहा । वृचाणामावरकाणां
शत्रूणां हंता रणे रणे सर्वेषु संग्रामेषु धनंजयः शत्रुधनानां जेता ॥ धनंजयः ।
संज्ञायां भृतृवृजीति । पा० ३. २. ४६. । खच् । अरुद्विषदजंतस्य । पा० ६. ३. ६७. ।
इति मुम् । चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं । रणे रणे । रण शब्दार्थः । रणंति दुंदुभ-
योऽस्मिन्निति रणः संग्रामः । वशिरण्योरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप् ।
नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । आमेडितानुदात्तत्वं ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

यस्य दूतो असि क्षये वेपि हव्यानि वीतये । दस्मत्कृणोर्ध्वरं ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेपि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् । कृणोर्पि । अर्ध्वरं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य क्षये, देवयजनलक्षणे गृहे देवानां दूतस्त्वमसि ।
भवसि । यस्य च हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय
वेपि । गमयसि । यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वदर्शनीयं कृणोपि । करोपि
तमित्सुहृत्त्वमित्युत्तरया संबंधः ॥ वेपि । वी गत्यादिषु । अंतर्भावितरण्यार्थास्तद् ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । दस्मत् । दसि दंसनदर्शनयोः ।
इपियुधीधीत्यादिना मक् । दस्ममित्यच मकारस्य वर्णव्यत्ययेन तकारः । कृणोपि ।
कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्याकारः ।

तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्तूपधंगुणाभावः । यस्येत्यनुपगान्निधा-
ताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तमित्सुहृभ्यमंगिरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुवर्हिषं ॥ ५ ॥

तं । इत् । सुऽहृभ्यं । अंगिरः । सुऽदेवं । सहसः । यहो इति । जनाः । आहुः ।
सुऽवर्हिषं ॥ ५ ॥

हे सहसो यहो । बलस्य पुत्र । अंगिरः । अंगनादिगुणयुक्ताग्रे । यो यज-
मानः पूर्वमुक्तस्तमित् तमेव यजमानं सुहृभ्यं शोभनहविष्कं सुदेवं शोभनदैवतं
सुवर्हिषं । वर्हिरिति यज्ञनाम । शोभनयज्ञं च जनाः सर्वे मनुष्या आहुः ।
कथयन्ति ॥ सुहृभ्यमित्यादिषु नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सहसो यहो । सुवा-
मंचित इति परांगवद्भावात्पष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकमामंचितानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

आ च वहांसि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हव्या सुश्वंद्र वीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहांसि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रऽशस्तये । हव्या । सुऽचंद्र । वीतये ॥ ६ ॥

हे सुश्वंद्र शोभनाह्लादनाग्रे तान्देवानिहासिन्कर्मण्युपास्यत्समीपं प्रशस्तये
स्तुतय आवहासि च । आवह प्रापय च । आगतेभ्यस्तेभ्यो हव्या हव्यानि
चरुपुरोडाशदीनि हवींषि वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि । वह प्रापणे ।
लेट्याडागमः । प्रशस्तये । शंसु स्तुतौ । भावे क्तिन् । नितुचेतीट्प्रतिषेधः ।
अनिदितामिति नलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुश्वंद्र । ह्रस्वाच्च-
ट्रोत्तरपदे मंच इति सुट् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

न योरुपच्छिरश्वः शृण्वे रथस्य कञ्चन । यदग्रे यासि दूतं ॥ ७ ॥

न । योः । उपच्छिः । अश्वः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् । अग्रे । यासि । दूतं ॥ ७ ॥

हे अग्रे यद्यदा दूतं देवानां दूतत्वं यासि । प्राप्नोषि । कञ्चन कदाचन तदानीं
सर्वदापि योगच्छतस्तव रथस्याश्वोऽश्वैरुपादित उपच्छिः श्रवणार्हः शब्दो न

शृण्वे । न श्रूयते । रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ योः ।
 या प्रापण इत्यस्मात् यो द्वे च । उ० १. २१. । इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः । बहुल-
 वचनाद्भिर्भावाभावः । उपच्छिरित्येतत् श्रोतुमर्हस्य शब्दस्याख्या । तथा च तैत्ति-
 रीयाणां प्रातिशाख्यं सशब्दमुपच्छिमत । तै० प्रा० २. ११. । इति । शृण्वे । श्रु
 श्रवणे । कर्मणि लटि श्रुवः श्रु चेति व्यत्ययेन श्रुः श्रुभावश्च । लोपस्त आत्म-
 नेपदेध्विति तलोपः । हुश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वोतो वाज्यह्रयोऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्याँ अग्ने अस्यात् ॥ ८ ॥

त्वाऽजंतः । वाजी । अह्रयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र । दाश्वान् । अग्ने ।

अस्यात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारादपरो निकृष्टो भवति । हे अग्ने स
 इदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवीषि दाता सन् त्वोतस्त्वयोतो रक्षितो वाज्यस्त्वान्
 अह्रयो लज्जारहितः । एवंभूतः सन् अभि प्रास्यात् । ऐश्वर्यमभिप्राय प्रति-
 तिष्ठति । सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अह्रयः । ह्री लज्जायां । जिह्तीति ह्रयः । न
 ह्रयोऽह्रयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाश्वान् । दाश्रु दाने । दाश्वान् साह्या-
 निति ऋसुप्रत्ययांतो निपातितः ॥

नवमीमृचमाह ॥

उत्त द्युमात्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि । देवेभ्यो देव दाश्रुपे ॥ ९ ॥

उत्त । द्युऽमत् । सुऽवीर्यं । बृहत् । अग्ने । विवाससि । देवेभ्यः । देव । दाश्रुपे ॥ ९ ॥

उत्त अपि च हे देव द्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाश्रुपे चरुपुरोडाशादीनि हवीषि
 दत्तवते तस्मै यजमानाय बृहत्प्रीढं धनं विवाससि । गमयितुमिच्छसि । प्राप-
 यसीति यावत् । कीदृशं । द्युमत् । अतिशयेन दीप्तं । सुवीर्यं । शोभनवीर्योपेतं ॥
 सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विवाससि । वा गतिगन्धनयोः । सनि
 द्विर्भावे सन्यत इतीत्वं । दाश्रुपे । चतुर्थ्यकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्र-
 सारणं । शासिवसिषसीनां चेति पत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वाविंशो वर्गः ॥

जुपस्वेति पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं । अनुक्रांतं च । जुपस्व पंचेति । ऋष्याद्याः

पूर्ववत् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्श्वयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः । पशौ स्तोकानुवचन आद्या विनियुक्ता । सूचितं च । प्रेषितः स्तोकेभ्योऽन्वाह जुषस्व सप्रथस्तमं । अ० ३. ४. इति ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमं । हव्या जुह्वान आसनि ॥ १ ॥

जुषस्व । सप्रथः ऽतमं । वचः । देवप्सरः ऽतमं । हव्या । जुह्वानः । आसनि ॥ १ ॥

हे अग्ने सप्रथस्तममतिशयेन विस्तीर्णं वचः स्तोत्रलक्षणमसदीयं वचनं जुषस्व । सेवस्व । कीदृशं । देवप्सरस्तमं । देवानां प्रीणयितृतमं । किं कुर्वन् । आसनि तवास्ये हव्या हव्यानि स्तोत्रलक्षणानि हवींषि जुह्वानः प्रक्षिपन् । इमानि स्तोत्रलक्षणानि हवींषि वृथा मा भुवन् तत्सर्वं त्वदीयेन मुखेन स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ देवप्सरस्तमं । स्पृ प्रीतिवलनयोः । देवान् स्पृणोति प्रीणयतीति देवप्सराः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारपकारयोः स्थानविपर्ययः । अतिशयेन देवप्सरा देवप्सरस्तमः । जुह्वानः । जुहोतेर्ब्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । आसनि । पदन्वित्यादिनास्यशब्दस्यासन् आदेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अथा ते अंगिरस्तमग्ने वेधस्तम प्रियं । वोचेम ब्रह्म सानसि ॥ २ ॥

अथ । ते । अंगिरः ऽतम । अग्ने । वेधः ऽतम । प्रियं । वोचेम । ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हे अंगिरस्तम । अतिशयेनांगनादिगुणयुक्त । यद्वा । अंगिरस्तां वरिष्ठ । वेधस्तम । वेधा इति मेधाविनाम । अतिशयेन मेधाविन्नग्ने । अथानन्तरं ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास् ॥ वोचेम । लिङ्गाशिष्यः । वच उमित्युमागमः । सानसि । वन षण् संभक्तौ । सानसि-वर्णसीत्यादावसिच्प्रत्ययांती निपात्यन्ते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दार्यध्वरः । को ह कस्मिन्नसि श्रितः ॥ ३ ॥

कः । ते । जामिः । जनानां । अग्ने । कः । दार्युऽध्वरः । कः । ह । कस्मिन् ।

असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ज॒नानां मनु॒ष्याणां मध्ये॒ ते तव॒ को जा॒मिः । को व॒धुः । त्वं स॒र्वैर्गु-
णैर॒धिकोऽसि । त॒वानु॒रूपो व॒धुर्नास्तीति॑ भावः । को दा॒श्वध्वरः । दा॒शुदे॒वोऽश्व॒रो
यज्ञो येन॑ स तथोक्तः । त्वां य॒ष्टुमपि॑ समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । को ह त्वं ।
कथंभूतस्त्वमीदृग्रूप इति सर्वैर्न ज्ञायस इत्यर्थः । कस्मिन् स्थाने अग्नित आग्नि-
तोऽसि वर्तसे तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते । अतस्त्वमस्माभिर्मोसदृष्टिभिः
कथमुपलब्धव्य इत्यग्निः प्रशस्यते ॥ दा॒श्वध्वरः । दा॒शु दाने । उ॒णादयो॑ बहुल-
मिति बहुलवचनात्कर्मण्युण्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं जा॒मिर्ज॒नाना॒मग्ने॒ मि॒त्रो अ॒सि प्रि॒यः । सखा॒ सखि॒भ्य ई॒ज्यः ॥ ४ ॥

त्वं जा॒मिः । ज॒नानां । अ॒ग्ने । मि॒त्रः । अ॒सि । प्रि॒यः । सखा॑ । सखि॒भ्यः । ई॒ज्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमुक्तप्रकरेणाचिन्त्यरूपोऽप्यनुयहीतृतया सर्वेषां जनानां जामिर्व-
धुरसि । तथा प्रियः प्रीणयिता त्वं यजमानानां मित्रः प्रमीतिस्त्रायकोऽसि ।
ई॒ज्यः स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वं सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखि-
वद्व्यंतं प्रियोऽसि ॥ जामिः । जमु अदने । जमंति सहैकस्मिन्पात्रेऽदंतीति जामयो
बंधवः । जनिधसिभ्यामिण् । उ० ४. १३१. इति विधीयमान इण् बहुलवचना-
दस्मादपि द्रष्टव्यः । ई॒ज्यः । ई॒ड स्तुतौ । ई॒ड वंदवृशंसदुहां गयत॑ इत्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यजा॑ नो मि॒त्रावरु॑णा॒ यजा॑ दे॒वां ऋ॒तं वृ॒हत् । अ॒ग्ने यक्षि॑ स्वं द॒मं ॥ ५ ॥

यज॑ । नः । मि॒त्रावरु॑णा । यज॑ । दे॒वान् । ऋ॒तं । वृ॒हत् । अ॒ग्ने । यक्षि॑ । स्वं । द॒मं ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽसदर्थं मित्रावरुणा । एतत्संज्ञौ देवौ यज । हविषा पूजय ।
तथा देवानिन्द्रादीन्यज । पूजय । ऋतं सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यजेत्येतदर्थं
वृहत् प्रौढं स्वकीयं दमं यज्ञगृहं यक्षि । यज संगच्छस्व । त्वयंतं विद्यमाने सति
हि यज्ञगृहं पूज्यते ॥ यजा । द्यचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् ।
दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनु-
नासिक आकारः । यत्बलोपौ । यक्षि । यजेर्वहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

का त इति पंचचै तृतीयं सूक्तं । का त इत्यनुक्रांतं । राहूगणो गोतम
 ऋषिः । चिष्टुप् छंदः । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ चैष्टुभे छंदसी-
 दमादिके द्वे सूक्ते ॥ सूचितं च । उप प्रजिन्वन्निति चीणि का त उपेतिरिति
 सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

का त उपेतिर्मनसो वराय भुवदग्ने शंतमा का मनीषा ।

को वा यज्ञैः परि दक्षं त आप केन वा ते मनसा दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उपऽइतिः । मनसः । वराय । भुवत् । अग्ने । शंतमा । का । मनीषा ।

कः । वा । यज्ञैः । परि । दक्षं । ते । आप । केन । वा । ते । मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव मनसो वराय निवारणायास्मास्ववस्थापनाय कोपेतिर्भुवत् ।
 कीदृशमुपगमनं भवेत् । न काप्यस्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम
 इति भावः । मनीषा स्तुतिः शंतमा तवातिशयेन सुखकरा का कीदृशी भवेत् ।
 तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः । को वा यजमानो यज्ञैस्त्व संवन्धिभिर्यगैर्दक्षं
 वृद्धिं बलं वा पर्याप । पर्याप्नोत् । न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान्यागाननुष्ठाय
 तैः फलं प्राप्यत इत्येतदपि दुर्घटमेवेति भावः । उपगमनादिकं तावदास्मां ।
 तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह । केनेति । हे अग्ने ते
 तुभ्यं केन मनसा कीदृश्या बुद्ध्या दाशेम । हवीषि प्रयच्छाम । तवोपगमनाद्य-
 नुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ उपेतिः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 वराय । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितरण्यार्थाद्ब्रह्मवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यप् । तस्य पित्रा-
 दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । भुवत् । लेट्छडागमः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
 भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । दक्षं । दक्ष वृद्धौ । भावे करणे वा घञ् ।
 जित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

एषांय इह होता नि षीदार्दभ्यः सु पुरेता भवा नः ।

अवंतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यजां महे सौमन्साय देवान् ॥ २ ॥

आ। इहि। अग्ने। इह। होता। नि। सीद। अदव्यः। सु। पुरःऽएता। भव। नः।
 अवतां। त्वा। रोदसी इति। विश्वमिन्वे इति विश्वंऽइन्वे। यजं। महे। सौमनसाय।
 देवान् ॥ २ ॥

हे अग्ने। एहि। आगच्छ। इहास्मिन्यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन्निषीद।
 उपविश। नोऽस्माकं पुरएता पुरतो गता सु भव। सुष्ठु भव। यस्मात्त्वमदव्यः।
 राक्षसादिभिरहिंस्योऽसि। तादृशं त्वां विश्वमिन्वे सर्वं व्याप्नुवत्यौ रोदसी द्यावा-
 पृथिव्यौ त्वा त्वामवतां। रक्षतां। आगत्योपविश्य च द्यावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च
 सन् महे महते सौमनसाय सौमनस्याय देवान्दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यज।
 हविर्भिः पूजय ॥ निषीद। सदेरप्रतेरिति पत्वं। सौमनसाय। सुमनसो भावः
 सौमनसं। तस्येदमिति संबंधसामान्य इत्यणप्रत्ययः। स चात्र भावलक्षणे
 संबंधविशेषे प्रत्ययस्यति। यद्वा हायनांतयुवादिभ्योऽण। पा० प. १. १३०। इति
 भावेऽण। युवादिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्र सु विश्वान्रक्षसो धक्ष्यग्ने भवा यज्ञानामभिश्स्तिपावा।
 अथा वह सोमपतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चकृम सुदावे ॥ ३ ॥
 प्र। सु। विश्वान्। रक्षसः। धक्षि। अग्ने। भव। यज्ञानां। अभिश्स्तिऽपावा।
 अथा। आ। वह। सोमऽपतिं। हरिऽभ्यां। आतिथ्यं। अस्मै। चकृम। सुऽदावे ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वान्सर्वावक्षसो राक्षसान् प्र सु धक्षि। प्रकर्षेण दह। दग्धा च
 यज्ञानामस्माभिरनुष्ठेयानां यागानामभिश्स्तिपावाभिश्स्तेहिंसायाः पाता रक्षि-
 ता भव। अथानंतरं सोमपतिं सर्वेषां सोमानां पालकमिन्द्रं हरिभ्यां तदीया-
 श्वाभ्यामावह। अस्मद्यज्ञं प्रापय। आगतायास्मै सुदावे शोभनस्य फलस्य दात्र
 इंद्रायातिथ्यमतिथ्यहं सत्कारं चकृम। कुर्मः ॥ धक्षि। दह भस्मीकरणे। बहुलं
 छंदसीति शपो लुक्। ढवभप्भावकत्वपत्वानि। अभिश्स्तिपावा। शसु हिंसायां।
 अस्मादभिपूर्वाद्भावे क्तिन्। अभिश्स्तेः पातीत्यभिश्स्तिपावा। पा रक्षणे।
 आतो मनिन्निति वनिप्। सोमपतिं। पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।
 सुदावे। पूर्ववद्दत्तेर्वनिप्। अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्रजावता वचसा वह्निरासा त्रं हुवे नि च सत्सीह देवैः ।

वेधिं होचमुत पोचं यजच वोधि प्रयंतर्जनितर्वसूनां ॥ ४ ॥

प्रजाऽवता । वचसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च । सत्सि । इह । देवैः ।

वेधिं । होचं । उत । पोचं । यजच । वोधि । प्रऽयंतः । जनितः । वसूनां ॥ ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वचसा स्तोत्रेण स्तुतः सन् योऽग्निरासास्यस्थानीयया ज्वालाया वह्निर्देवेभ्यो हविषां वोढा तमग्निमा च हुवे । आह्वयामि । आहूतः सन् त्वमिहास्मिन्कर्मणि देवैरन्यैः सह निसत्सि च । निषीद च । निषद्य च हे यजत्र यजनीयाग्ने होचं होचा क्रियमाणं कर्म उत अपि च पोचं पोचा कृतं कर्म च वेधि । कामयस्व । वसूनां धनानां प्रयंतः । प्रकर्षेण नियंतः । वसून्सदायतानि कुर्वन् । जनितः । आहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितरग्ने वोधि । अस्मान्वोधय ॥ आसा । पह्नित्यादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । हुवे । ह्येजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । वोधि । बुध अवगमने । अस्मायंताच्छंदस्युभयथेति हेराईधातुक्वाखेरनिटीति णिलोपः । हुम्भ्यो हेधिः । धातोरन्त्यलोपश्छांदसः । हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

एकादशिनस्याग्नेयस्य पशोर्यथा विप्रस्येत्येषा पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च प्रदानानामिति खंडे । यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वच्यमानाः । आ० ३. ७. इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः क्विभिः क्विः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मंद्रया जुह्वा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविः । भिः । देवान् । अयजः । क्वि । भिः । क्विः । सन् ।

एव । होतरिति । सत्यतर । त्वं । अद्य । अग्ने । मंद्रया । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥

क्विः ज्ञातदर्शी सन्क्विभिर्मंधाविभिर्कृत्विभिः सह विप्रस्य मेधाविनो मनुषो मनोर्यज्ञे हविर्भिश्चपुरोडाशादिभिर्हे अग्ने यथा देवानयजः । एवमेव

होतर्होमनिष्पादक सत्यतरातिशयेन सत्तु साधो अग्रे त्वमद्यास्मिन्यज्ञे मद्रया
हर्षयिष्या जुह्वा होमसाधनभूतया सुचा यजस्व । देवान्हविर्भिः पूजय ॥ मनुष्यः ।
मन ज्ञाने । बहुलमन्यवापीति मनेरुसिन्प्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

कथेति पंचचै चतुर्थे सूक्तं त्रैष्टुभं गोतमस्यार्यमाग्नेयं । अनुक्रांतं च । कथेति ॥
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

कथा दाशेमाग्रये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा होता यजिष्ठ इकृणोति देवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम् । अग्रये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते । भामिने । गीः ।

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्मा अग्रये कथा दाशेम । कथं हवीषि दद्याम । अग्रेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता
वयमित्यर्थः । अथवासमै भामिने तेजस्विनेऽग्रये देवजुष्टा सर्वैर्देवैः सेवितव्या
वाक् स्तुतिरपि का कीदृश्युच्यते । तादृशी स्तुतिमपि कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । अमृतो
मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवान्यज्ञवान् होता देवानामाह्वाता होम-
निष्पादको वा यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टा । एवंभूतो योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मस्वस्मासु
वर्तमानः सन् देवानि कृणोति । हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव तादृशयाग्रये कथा दाशे-
मेति पूर्वेणान्वयः ॥ कथा । या हेतौ च छंदसीति याप्रत्ययः । भामिने । भा
दीप्तौ । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्त्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । ऋतावा ।
छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो अंधरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वं ।

अग्निर्यद्वैर्मतीय देवान्स चा वोधाति मनसा यजाति ॥ २ ॥

यः । अंधरेषु । शंतमः । ऋतऽवा । होता । तं । ऊं इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वं ।

अग्निः । यत् । वेः । मतीय । देवान् । सः । च । वोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

योऽग्निरध्वरेषु यागेषु शंतमोऽतिशयेन सुखकारी ऋतावा सत्यवान् । यथार्थ-
दर्शीत्यर्थः । होता देवानामाह्वाता भवति । हे ऋत्विग्यजमानाः । यूयं तमू तमे-
वाग्निं नमोभिः स्तोत्रैराकृणुध्वं । अभिमुखीकुरुत । यद्यदायमग्निर्मताय मनुष्याय
यजमानार्थं देवान्वेः । वेति गच्छति । तदानीं सोऽग्निर्यष्टव्यान्सर्वान्देवान्बोधाति
च । जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा नमसा तान्यजाति । हविर्भिः पूजयति ।
अतस्तमेवाग्निमाकृणुध्वमिति योज्यं ॥ वेः । वी गत्यादिषु । छंदसि लुङ्लङ्लिट्
इति वर्तमाने लङ् । तिङां तिङो भवतीति प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरु-
षैकवचनादेशः । बोधाति । बुध अवगमने । लेट्वाडागमः । शपः पित्वादानु-
दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मनसा ।
मकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि ऋतुः स मर्यः स साधुमिचो न भूदद्भुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उप व्रुवते दस्मारीः ॥ ३ ॥

सः । हि । ऋतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मिचः । न । भूत् । अद्भुतस्य । रथीः ।

तं । मेधेषु । प्रथमं । देवऽयन्तीः । विशः । उप । व्रुवते । दस्मं । आरीः ॥ ३ ॥

स ह्यग्निः ऋतुः कर्मणां कर्ता । स एव मर्या मारयिता विश्वस्योपसंहर्ता साधुः
साधयितोत्पादयितापि स एवाद्भुतस्याभूतस्यालब्धस्य धनस्य रथी रंहयिता प्रा-
पयिता भूत् । भवति । तच्च दृष्टान्तः । मिचो न । यथा सखा धनानि प्रापयति
तद्वत् । एवंभूतो योऽग्निस्तमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीर्देवयन्त्यो देवानात्मन इच्छन्त्यो
विशः प्रजाः प्रथममुपव्रुवते । स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूत इति कथयन्ति । कीदृश्यो
विशः । दस्मं दर्शनीयं तमग्निमारीर्गच्छन्त्यः । भजन्त्य इत्यर्थः ॥ मर्यः । मृद् प्राण-
त्यागे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थोच्छंदसि निष्टर्क्यत्यादौ निपातनाद्यत् । कृत्यल्युटो
बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तारि द्रष्टव्यः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । देवयन्तीः ।
वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । आरीः । ऋ गतौ । जनिघसिभ्यामिण इति
बहुलयहणादस्मादपीणप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । वा छंदसीति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

स्तुतश्च सोऽग्निरेषु गोतमेषु द्युम्नं द्योतमानं सोमं पीपयत् । अपिवत् । यद्वा ।
तानुधीनपाययत् । तथा सोऽग्निर्वाजं हविलक्ष्णमन्नं पीपयदित्येव । एवं
सोमलक्षणं चरुपुरोडाशदिलक्षणं हविश्च स्वीकृत्य सोऽग्निर्जोषमस्माभिः कृतं
सेवनमाचिकित्वान् । आ समन्ताज्जानन् पुष्टिं याति । पोषं प्राप्नोति । यद्वा ।
अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥ गोतमेभिः । ऋथंधकवृष्णिगुरुभ्यश्चेति विहि-
तस्याणोऽचिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च । पा० २.४.६५। इति बहुषु लुक् ।
अस्तोष्ट । स्तौतेः कर्मणि लुङि चिणभावश्छांदसः । पीपयत् । पा पाने । एष्यं-
ताल्लुङि च्लेश्छङादि । जोषं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचविंशो वर्गः ॥

अभि त्वेति पंचर्चं पंचमं सूक्तं गोतमस्यार्पमाग्नेयं गायचं । तथा चानुक्रांतं ।
अभि त्वा गायचं त्विति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । द्युम्नैः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टुः । एवंभूताग्ने त्वा
त्वां गोतमा अस्य सूक्तस्य द्रष्टा गोतम ऋषिः । ऋषेरेकत्वेऽपि पूजार्थं बहु-
वचनं । गिरा स्तोत्रलक्षणया वाचाभ्याभिमुख्येनास्तौदिति शेषः । तद्वदयमपि
त्वां द्युम्नैस्त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मचैरभि प्रणोनुमः । आभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥
नोनुमः । णु स्तुतौ । अस्माद्यद्गुगंताल्लट् । उपसर्गादसमासेऽपीति शब्दं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायऽकामः । दुवस्यति । द्युम्नैः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गोतमो यमग्निं गिरा स्तुत्या दुवस्यति । परिचरति ।
तमु तमेव त्वां द्युम्नैर्द्योतमानैः स्तौचैराभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः ।

रायो धनानि कामयत इति रायस्त्वात्मः । कर्मण्यण् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनादलुक् । ऊडिदमित्यादिना पूर्वपदस्य विभक्तैरुदात्तत्वं । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः कृकमिकंसकुंभेति विसर्जनीयस्य सत्वं । दुवस्यति । दुवस उपतापे परिचरणे च । कंडादिः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तमु त्वा वाजसातमंगिरस्वह्वामहे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वाजसातमं । अंगिरस्वत् । ह्वामहे । द्युन्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजसातमं वाजानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेव त्वा त्वामंगिरस्वत् । अंगिरस इव ह्वामहे । आह्वयामः । शिष्टं गतं ॥ वाजसातमं । षण्णु दाने । जनसन्खनक्रमगमो विट् । विट्पुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अतिशयेन वाजसा वाजसातमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते । अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भवेन पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तमु त्वा वृचहंतमं यो दस्यूवधूनुपे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वृचहन्तं । यः । दस्यून् । अवधूनुपे । द्युन्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ४ ॥

हे अग्ने दस्यून् उपक्षपयितृन् राक्षसादीन्यस्त्वमवधूनुपे । अवचालयसि स्थानात्प्रच्यावयसि वृचहंतमं वृचाणां पाप्मानामतिशयेन हंतारं तमु त्वा तमेव त्वाः द्युन्नैरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृचहंतमं । अतिशयेन वृचहा वृचहंतमः । पदसंज्ञायां नलोपे नाद्वस्य । पा० ८. २. १७. इति तमपो नुट् । दस्यून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्यूकारः सानुनासिकः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अवोचाम रहूगणा अग्रये मधुमवचः । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ५ ॥

अवोचाम । रहूगणाः । अग्रये । मधुमवत् । वचः । द्युन्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥

ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । रहूगणा रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमा
अग्नये अंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमद्वचो माधुर्येपितं वचनमवोचाम ।
प्रावादिष्म । तद्वचनरूपैर्द्युन्वैद्योतमानैः स्तोत्रैः पुनः पुनरग्निं वयमभिप्रणोनुमः ।
आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पद्विंशो वर्गः ॥

हिरण्यकेश इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं । रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यापि । अत्रा-
नुक्रम्यते । हिरण्यकेशो द्वादशाद्यौ तृचौ चैष्टुभौष्णिहौ । पूर्वोऽग्नये वा मध्यमा-
येति । पूर्वच गायत्रं त्वित्युक्तत्वादित्थमपि गायत्रं सूक्तं । एतावांस्तु विशेषः ।
आद्यस्तृचस्तैष्टुभः । द्वितीयस्त्वौष्णिहः । प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्निः
शुद्धाग्निर्वा देवता । शिष्टा नवर्चः केवलाग्निदेवताकाः ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये
क्रतौ चैष्टुभे छंदस्याश्विनश्चैव चाद्यस्तृचः । सूचितं च । हिरण्यकेश इति तिस्रोऽप-
श्यमस्य महत इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ कारीर्यामग्नेर्धाम छंदो हिरण्यकेश
इति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे
त्वं त्या चिदच्युता धाम ते विश्वं भुवनमधिष्ठितं । आ० २. १३. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजोमान् ।

शुचिर्भ्राजा उपसो नवेदा यशस्वतीरप्स्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः । वातः । इव । ध्रजोमान् ।

शुचिर्भ्राजाः । उपसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अप्स्युवः । न । सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशो हितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्तः । सुवर्ण-
वद्रोचमानज्वाली वा । अहिरागत्य हंता मेघानां धुनिस्तेषां कंपयिता वात
इव वायुरिव ध्रजोमान् शीघ्रगतियुक्तः । एवंभूतो वैद्युतोऽग्नी रजस उदकस्य
विसारे विसरणे मेघान्निर्गमने निमित्तभूते सति शुचिर्भ्राजाः शोभनदीभिः सन्
मेघाज्जलानि निर्गमयितुं जानाति । उपस उपोदेवता नवेदाः । न विदंति
इति नवेदाः । मेघादुदकस्य निःसारणमग्निरेव जानाति उपसस्तु न जानं-
तीत्यर्थः । अज्ञाने दृष्टांतः । यशस्वतीरन्वयुक्ता अन्ववत्योऽप्स्युवोऽपः कर्मात्मन
इच्छंत्यः सत्या अवितथारंभा न । एवंभूताः प्रजा इव । अचोपसामज्ञानेनाग्निः

प्रशस्यते न तु ता निंदते । न हि निंदा निंद्यं निंदितुं अपि तु स्तुत्यं स्तोतुमिति
न्यायात् ॥ धर्जीमान् । धज गतौ । इन् सर्वधातुभ्य इति भावः इन्प्रत्ययः । ततो
मतुप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं इनो निष्ठात्प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वं । नवेदाः ।
नञ्पूर्वाद्धितेः पचाद्यच् । नभ्राएनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । अपस्युवः ।
अपस्यश्चात्सुप आत्मनः क्यच् । क्वाञ्छंदसीत्युप्रत्ययः । तन्वादीनां छंदसि बहु-
लमुपसंख्यानमित्युवङ् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ ते सुपर्णा अमिनंतं एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदं ।

शिवाभिर्न स्मर्यमानाभिरागात्पतंति मिहः स्तनयंत्युभा ॥ २ ॥

आ । ते । सु० पर्णाः । अमिनंतं । एवैः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदं ।

शिवाभिः । न । स्मर्यमानाभिः । आ । अगात् । पतंति । मिहः । स्तनयंति । उभा ॥ २ ॥

हे अग्रे ते तव सुपर्णाः शोभनपतना रश्मय एवैर्गतृभिर्महद्भिः सहामिनंत ।
आ समंतान्मेघं हिंसति । वर्षणार्थं ताडयति । प्रहृतश्च कृष्णः कृष्णवर्णो वृषभो
वर्षिता मेघो नोनाव । भृशं शब्दमकरोत् । यदि यदेदमीदृशं कर्म तदानौ
शिवाभिर्न सुखकारिणीभिः स्मर्यमानाभिर्हसनवतीभिः कांतिभिरिव शुभवर्णाभिः
फेनयुक्ताभिरङ्गिर्विद्युद्भिर्वा सहागात् । वैद्युताग्निप्रेरितः पर्जन्य आगच्छति ।
तदनंतरं मिह आपः पतंति । दिवः सकाशात्प्रवृष्टा भवंति । अभाभ्राण्यद्भिः
पूर्णा मेघाः स्तनयंति । इतस्ततः शब्दं कुर्वंति ॥ अमिनंत । मीज् हिंसायां ।
क्रैय्यादिकः । व्यत्ययेनांतदेशः । ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । अणोऽप्रगृह्यस्य
। पा० ८. ४. ५७. इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययेनाच्च
संहितायामपि द्रष्टव्यं । नोनाव । नौतेर्यङ्लुगंतास्तिष्ठामंच इति निषेधादाम्-
प्रत्ययाभावः । स्मर्यमानाभिः । स्मिङ् ईषदसने । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शानचो
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । स्तनयंति । स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः ।
पतंति स्तनयंतीत्यनयोः पादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्च निघाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यदीमृतस्य पर्यसा पियांनो नयंचृतस्य पयिभो रजिष्ठैः ।

अयमा मिचो वह्णः परिज्मा त्वचं पृचंत्युपरस्य योनीं ॥ ३ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईक्षेन्यः । गिरा ।

रेवत् । अस्मभ्यं । पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोऽग्निरिधानो दीपनशीलो वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रांतदर्शनो मेधावी वा गिरा स्तोत्ररूपया वाचेऽनेन्यः स्तोत्रव्यो भवति । हे पूर्ववर्णीक । अनीकं मुखं । पुरुर्भिर्वह्नीभिरनीकस्थानीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्रे । अस्मभ्यं रेवन्नयुक्तमन्नं यथा भवति तथा दीदिहि । दीपस्व ॥ इधानः । जि इंधी दीप्तौ । ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ईक्षेन्यः । ईड स्तुतौ । औणादिक एवप्रत्ययः । रेवत् । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मनुषो वत् । रेश्चाच्च मनुष उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. इति मनुष उदात्तत्वं । दीदिहि । दीदितिश्छांदसो दीप्तिकर्मा ॥

षष्ठीमुच्यमाह ॥

क्षपो राजन्वृत् त्मनाग्रे वस्तोरुतोपसः ।

स तिग्मजंभ रक्षसो दह प्रति ॥ ६ ॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्रे । वस्तोः । उत । उपसः ।

सः । तिग्मऽजंभ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥

हे राजन् राजनशीलाग्रे क्षपः । क्षपय । राक्षसादीन् स्वकीयेः पुरुषैर्वाधस्व । उत अपि च त्मना न केवलमन्यैरेवात्मना च तान्वाधस्व । कदेति चेत् उच्यते । वस्तोः । सर्वाण्यहानि । उत अपि चोपसः । उपः कालोपलक्षिता रात्रीः । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे तिग्मजंभ तीक्ष्ण-मुखाग्रे रक्षसो राक्षसानुक्तप्रकारेण क्षपयित्वा स एव त्वं प्रतिदह । प्रत्येकं दह । न किंचिद्दुग्धव्यमित्युदास्वेत्यर्थः ॥ क्षपः । क्षपि क्षात्वां । लीडर्थे छांदसो लङ् । छंदस्युभययेति शप आर्द्धधातुकत्वात्खेरनिटीति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण शप उदात्तत्वं । त्मना । मंत्रेष्ववाङ्मादेरात्मन इत्याकारलोपः । रक्षसः । रक्ष पालने । रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः । भीमादित्वात् । पा० ३. ४. ७४. अपादानेऽसिप्रत्ययः । क्षरतेवा एयंतादसिप्रत्यये णिलोपो वर्णविपर्ययश्च । अस्य च रक्षःशब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तविंशो वर्गः ॥

यत् । ३॥ ऋतस्य । पर्यसा । पियांनः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः ।
अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचं । पृचंति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदी यदायमग्निर्ऋतस्योदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन पियानो जग-
दापायनं कुर्वन् । आपायितं च जगद्वत्स्योदकस्य संवन्धिभी रजिष्ठैर्ऋतमैः
पथिभिर्मार्गैः स्नानपानादिभिर्नयन् प्रापयन्वर्तते । तदानीमर्यमा मित्रो वरुणश्च
परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणश्चोपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं
पृचंति । वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयन्ति । उद्घाटयन्तीति
यावत् ॥ पियानः । स्फायी आपायी वृद्धौ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
धातोर्व्यत्ययेन पीभावः । अनुदात्तेत्वात्तत्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
रजिष्ठैः । ऋजुश्चादिष्ठनि विभाषजोऽछंदसि । पा० ६. ४. १६२. । इत्युकारस्य
त्वं । टेरिति टिलोपः । पृचंति । पृची संपर्के । रौधादिकः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावौष्णिहे छंदस्याश्विनशस्त्रे चाग्ने वाजस्येत्याद्यास्त्रिस्र
ऋचः । सूचितं च । अग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४. १३. । इति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने वाजस्य गोमंत ईशानः सहसो यहो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि अरवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोऽमंतः । ईशानः । सहसः । यहो इति ।

अस्मे इति । धेहि । जातऽवेदः । महि । अरवः ॥ ४ ॥

हे सहसो यहो वलस्य पुत्राग्ने गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्वस्येशान
ईश्वरस्त्वमसि । अतोऽस्मे अस्मासु हे जातवेदो जातधन जातानां वेदितवाग्ने
महि प्रभूतं अरवोऽन्नं धेहि । स्थापय ॥ सहसो यहो । परांगवद्वावादामंचितस्य
चेति पष्ठचामंचितसमुदायो निहन्यते । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे
आदेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स इधानो वसुष्कविरग्निर्रीक्यो गिरा ।

रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईँकेन्यः । गिरा ।

रेवत् । अस्मभ्यं । पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोऽग्निरिधानो दीपनशीलो वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रांतदर्शनो मेधावी वा गिरा स्तोचरूपया वाचेकेन्यः स्तोतव्यो भवति । हे पुर्वणीक । अनीकं मुखं । पुरुभिर्वह्नीभिरनीकस्यानीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने । अस्मभ्यं रेवच्च-
नयुक्तमन्नं यथा भवति तथा दीदिहि । दीपस्व ॥ इधानः । जि इंधी दीप्तौ । ताच्छी-
लिकथानश्च । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ईँकेन्यः । ईड स्तुतौ । औणादिक
एव्यप्रत्ययः । रेवत् । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मनुष्यो
वत् । रेशब्दाच्च मनुष उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. इति मनुष
उदात्तत्वं । दीदिहि । दीदितिश्छांदसो दीप्तिकर्मा ॥

यष्टीमृचमाह ॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोस्तोपसः ।

स तिम्रजंभ रक्षसो दह प्रति ॥ ६ ॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उपसः ।

सः । तिम्रऽजंभ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥

हे राजन् राजनशीलाग्ने क्षपः । क्षपय । राक्षसादीन् स्वकीयेः पुरुषैर्वाधस्व ।
उत अपि च त्मना न केवलमन्यैरेवात्मना च तान्वाधस्व । कदेति चेत् उच्यते ।
वस्तोः । सर्वाण्यहानि । उत अपि चोपसः । उपःकालोपलक्षिता रात्रीः ।
अत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे तिम्रजंभ तीक्ष्ण-
मुखाग्ने रक्षसो राक्षसानुक्तप्रकारेण क्षपयित्वा स एव त्वं प्रतिदह । प्रत्येकं दह ।
न किंचिद्दुग्धव्यमित्युदास्वेत्यर्थः ॥ क्षपः । क्षपि क्षात्यां । लीड्ये छांदसो लङ् ।
छंदस्युभययेति शप आर्द्धधातुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण
शप उदात्तत्वं । त्मना । मन्वेष्वाङ्मादेरात्मन इत्याकारलोपः । रक्षसः । रक्ष
पालने । रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः । भीमादित्वात् । पा० ३. ४. ७४. अपादा-
नेऽसिप्रत्ययः । क्षरतेवा एयंतादसिप्रत्यये णिलोपो वर्णविपर्ययश्च । अस्य च
रक्षःशब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तविंशो वर्गः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ गायत्रे छंदस्यवा नो अग्र इत्याद्याः पट्टचः । सूचितं च । अवा नो अग्र इति पठ्मिमीकेऽग्निं दूतं । आ० ४. १३. । इति ॥ आश्वि-
नशस्ते चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

पट्सु प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

अवा नो अग्र ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वांसु धीषु वंद्य ॥ ७ ॥

अवा नः । अग्ने । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि । विश्वांसु । धीषु । वंद्य ॥ ७ ॥

विश्वांसु धीषु सर्वेषु कर्मसु वंद्य स्तुत्य हे अग्ने गायत्रस्य गायत्रसाम्नो गाय-
त्रीछंदस्सस्य सूक्तस्य वा प्रभर्मणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति नोऽस्मा-
नूतिभिस्त्वदीयैः पालनैरव । रक्ष ॥ अवा । द्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां
दीर्घत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सचासाहं वरेण्यं । विश्वांसु पृत्सु दुष्टरं ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिं । भर । सचाऽसहं । वरेण्यं । विश्वांसु । पृत्ऽसु । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे अग्ने रयिं धनं नोऽस्मभ्यमाभर । प्रयच्छ । कीदृशं । सचासाहं । सचा सह
युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं । वरेण्यं । सर्वैर्वरणीयं । विश्वांसु पृत्सु सर्वेषु
संयामेषु दुष्टरं । शत्रुभिस्तरुतीतुमशक्यं ॥ सचासाहं । छंदसि सह इति खिः ।
वरेण्यं । वृद्ध एण्यः । पृत्सु । पदादिषु मांसपृत्सूनामुपसंख्यानमिति पृतना-
शब्दस्य पृद्भावः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आयुष्कामेष्ट्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आ नो अग्र इति । सूचितं च ।
आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमंतावा नो अग्ने सुचेतुना । आ० २. १०. । इति ॥ महा-
पितृयज्ञेऽप्येवैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूचितं च । जीवातुमंतौ सव्योत्तर्यु-
पस्थाः । आ० २. १९. । इति ॥ तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसं । माडीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । सुऽचेतुना । रयिं । विश्वायुऽपोषसं । माडीकं । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं
धनमाधेहि । आस्थापय । कीदृशं । माडीकं । मृडीकं सुखं तद्धेतुभूतं । विश्वायु-

पोषसं । सर्वस्मिन्नायुपि देहादेः पोषकं । यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥
 सुचेतुना । चित्ती संज्ञाने । औणादिक उपत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 विश्वायुपोषसं । विश्वमायुर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञा-
 यामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । तत्पुष्पातीति विश्वायुपोषाः । गतिकारकयोरपि
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्सुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोपश्छांदसः ।
 दीर्घायुत्वाय वर्चस इति यथा ॥

दशमीमृचमाह ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमाग्रये । भरस्व सुस्रयुर्गिरः ॥ १० ॥

प्र।पूताः।तिग्मऽशोचिषे।वाचः।गोतम।अग्रये।भरस्व।सुस्रऽयुः।गिरः॥१०॥

हे गोतम सूक्तद्रष्टुः सुस्रयुः सुखं धनमात्मन इच्छंस्त्वं तिग्मशोचिषे तीक्ष्ण-
 ज्वालायाग्रये पूताः शुद्धा वाचोऽग्नेर्गुणान् सम्यग्भिदधतीर्गिरः स्तुतीः प्रभ-
 रस्व । प्रकर्षेण संपादय ॥ तिग्मशोचिषे । तिज निशाने । युजिरुचितिजां कुत्वं
 चेति मक् । तिग्मानि शोचोषि यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुस्रयुः ।
 सुस्रशब्दात्क्यचि न छंदस्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्वाच्छंदसीत्युपत्ययः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यंति दूरे पदीष्ट सः । अस्माकमिवृधे भव ॥ ११ ॥

यः।नः।अग्ने।अभिऽदासति।अंति।दूरे।पदीष्ट।सः।अस्माकं।इत्।वृधे।भव॥११॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अंत्यंतिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितः सन् यः शत्रु-
 रभिदासति । उपक्षपयति । स शत्रुः पदीष्ट । पततु नश्यतु । त्वं चास्माकमित्
 अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति । दसु उपक्षये । अस्माक्यंतात्त्रटि
 छंदस्युभयपेति शप् आर्द्धधातुकत्वात्परनिटीति णिलोपः । अंतिकादिलोपो बहु-
 लमिति वक्तव्यमित्यंतिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादि-
 लक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

सहस्राक्षो विचर्वणिर्ग्री रक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्रऽअक्षः।विऽचर्वणिः।अग्निः।रक्षांसि।सेधति।होता।गृणीते।उक्थ्यः॥१२॥

सहस्राक्षोऽसंख्यातज्वालः । विचर्येणिविशेषेण सर्वस्य द्रष्टायमग्री रक्षांसि
 सेधति । प्रतिषेधति । यज्ञान्निर्गमयति । स चाग्निरुक्थ्य उक्थैः शस्त्रैरस्माभिः
 स्तूयमानः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते । तान्स्तौति ॥ सहस्राक्षः ।
 बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोरिति पच् समासांतः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ।
 सेधति । पिधु गत्यां । अत्र केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । गृणीते । गृ
 शब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

इत्येति षोडशर्चं सप्तमं सूक्तं गीतमस्यार्धमेन्द्रं पंक्तिर्छंदस्कं । अनुक्रांतं च ।
 इत्या पोळशेंद्रं पांक्तं हि । हिशब्दप्रयोगानुबन्धादिपरिभाषयेदमुत्तरे च द्वे पंक्ति-
 छंदस्के ॥ पृष्ठचपडहस्य पंचमेऽहनि मरुत्वतीय इदं सूक्तं । सूचितं च । अविता-
 सीत्या हींद्र पिव तुभ्यमिति मरुत्वतीयं । अ० ७. १२. इति ॥ चतुर्विंशेऽह-
 न्यच्छावाकस्याद्यस्तृचौ वैकल्पिकोऽनुरूपः । होचकाणामिति खंडे सूचितं । इत्या
 हि सोम इन्मद उभे यदिंद्र रोदसी इति ॥ महाव्रते निष्केवल्यस्य दक्षिणपक्ष
 इत्या हीत्येका । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इत्या हि सोम इन्मद इति पंक्ति-
 रिति ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इत्या हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनं ।

शविष्ठ वज्रिन्नोर्जसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १ ॥

इत्या । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनं ।

शविष्ठ । वज्रिन् । ओर्जसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिं । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ १ ॥

हे शविष्ठ । अतिशयेन बलवान् वज्रिन्वज्रवन्निद्र । इत्या हि । इत्यमेव । अनेन
 शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मदे मदकरे हर्षकरे सोमे त्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता
 वर्धनं तव वृद्धिकरं स्तोत्रं चकार । अनेन सूक्तेन कृतवान् । इदित्येतत्पादपूरणं ।
 अतस्त्वमोर्जसा बलेन पृथिव्याः सकाशादहिमागत्य हंतारं वृचं निःशशाः ।
 निःशेषेणाशाः । मा वाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशान्निर्गमय इत्यर्थः ।
 किं कुर्वन् । स्वराज्यं स्वस्य राज्यं राजत्वमन्वनुलक्ष्यार्चन् पूजयन् । स्वस्य स्वा-
 मित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः । शासु अनुशिष्टौ । लंडि लुकि प्राप्ते बहुलं

छंदसीति शपः श्रुः । स्वराज्यं । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं । पत्यंतपुरोहिता-
दिभ्यो यक् इति यक् । तच्च हि राज्ञास इति पठ्यते । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं ।
अकर्मधारये राज्यं । पा० ६. २. १३०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स त्वामदवृषा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृचं निरद्भ्यो जघंथं वज्रिन्नोजसार्चन्नु स्वराज्यं ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽभृतः । सुतः ।

येना वृचं निः । अत्ऽभ्यः । जघंथं । वज्रिन् । ओजसा । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वां स सोमोऽमदत् । अमदयत् । हर्षं प्रापयत् । कीदृशः सोमः ।
वृषा । सेचनस्वभावः । मदः । मदकरो हर्षकारी । श्येनाभृतः । श्येनरूपमापन्नया
पक्षाकारया गायत्र्या दिवः सकाशादाहृतः । सुतः । अभिषुतः । हे वज्रिन् वज्र-
वर्चिन्द्र येन पीतेन सोमेनौजसा बलकरेणाद्भ्योऽंतरिक्षसकाशाद्वृचं निर्जघंथ ।
हतवानसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत् । मदी हर्षं । अस्माणिचि मदी हर्षं ल-
पनयोरिति घटादिषु पाठात् मित्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङि छंदस्यु-
भययेति शप आर्द्धधातुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः । अद्भ्यः । आप इत्यंतरिक्ष-
नाम । अपो भि । पा० ७. ४. ४८. । इति पकारस्य तत्वं । जघंथ । आदिनियम-
प्राप्तस्येद उपदेशेऽन्त इति प्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रेक्षभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इंद्रं नृम्णं हि ते शवो हनो वृचं जया अपोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते ।

इंद्रं । नृम्णं । हि । ते । शवः । हनः । वृचं । जयाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ३ ॥

हे इंद्र प्रेहि । प्रकर्षेण गच्छ । अभीहि । हंतव्यान् शत्रूनाभिमुख्येन प्राप्नुहि ।
प्राप्य च धृष्णुहि । तान् शत्रूनाभिभव । ते तव वज्रो न नियंसते । शत्रुभिर्न
नियम्यते । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा ते शवस्त्वदीयं बलं नृम्णं नृणां

पुरुषाणां नामकमभिभावकं । हि यस्मादेवं तस्माद्वृचमसुरं मेघं वा हनः । जहि । ततोऽन्तरं तेन निरुद्धा अप उदकानि जयाः । वृचं हत्वा तेनावृतमुदकं लभ-
स्वेत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ यंसते । यमैः कर्मणि लेटि सिबहुलमिति सिप् ।
लेटोऽडाटावित्यडागमः । हनः । लोट्थं छन्दसो लङ् । बहुलं छन्दसीति शपो
लुगभावः । शपः पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थ-
त्वान्निघाताभावः । जयाः । जयतेर्लेट्याडागमः । पूर्ववत्स्वरः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

निरिन्द्र भूम्या अधि वृचं जघंथ निर्विवः ।

सृजा मरुत्वतीरवं जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्तु स्वराज्यं ॥ ४ ॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृचं । जघंथ । निः । दिवः ।

सृज । मरुत्वतीः । अवं । जीवऽधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् । अन्तु । स्वऽराज्यं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र भूम्या अधि भूलोकस्योपरि वृचं निर्जघंथ । निःशेषेण हतवानसि ।
तथा दिवो द्युलोकान्निर्जघंथ । हत्वा चेमा अपो वृष्ट्युदकान्यवसृज । अधः
पातय । कीदृशीरपः । मरुत्वतीः । मरुद्भिः संयुक्ताः । जीवधन्याः । जीवाः प्रा-
णिनो धन्यामृन्मा याभिस्ताः । अन्यत्समानं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इन्द्रो वृचस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीकृतः ।

अभिक्रम्याव जिघ्रतेऽपः समीय चोदयन् अर्चन्तु स्वराज्यं ॥ ५ ॥

इन्द्रः । वृचस्य । दोधतः । सानुं । वज्रेण । हीकृतः ।

अभिऽक्रम्य । अवं । जिघ्रते । अपः । समीय । चोदयन् । अर्चन् । अन्तु । स्वऽराज्यं ॥ ५ ॥

हीकृतः क्रुद्ध इन्द्रोऽभिक्रम्याभिमुख्येन गत्वा दोधतोभृशं कंपमानस्य वृचस्य
सानुं समुच्छ्रितं हनुप्रदेशं वज्रेणावजिघ्रते । प्रहरति । किं कुर्वन् । अपो वृष्ट्यु-
दकानि समीय सरणाय निर्गमनाय चोदयन् । प्रेरयन् ॥ दोधतः । धूज् कंपने ।
अस्माद्यलुगंताच्छतयंत्यलोपश्छांदसः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ही-
कृतः । हेड् होड् अनादरे । हेकृत इत्येतत् क्रुध्यतिकर्मसु पठितं । अस्मान्निघायां
वर्णय्यापत्येकारः । जिघ्रते । हंतेर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । बहुलं

छंदसीति शपः श्रुः । इदित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । गमहनेत्यादि-
नोपधालोपः । समाय । सृ गतौ । अतिस्तुस्वित्यादिना भावे मन्प्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अधि सानौ नि जिघ्रते वज्रेण शतपर्वणा ।

मंदान इंद्रो अंधसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ६ ॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतपर्वणा ।

मंदानः । इंद्रः । अंधसः । सखिभ्यः । गातुं । इच्छति । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ६ ॥

इंद्रः शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सानावधि निजिघ्रते । अधिः
सप्तम्यर्थानुवादी । समुच्छ्रिते वृचस्य कपोलादौ स्थाने नितरां हिनस्ति । स
चंद्रो मंदानो मंदमानः स्तूयमानः सन् सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्योऽंध-
सोऽन्नस्य गातुं मार्गमुपायमिच्छति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंदानः । मदि स्तुतौ ।
कर्मणि शानचि यक् । छंदस्युभयथेति शानच आर्द्धधातुक्त्वादतोलोपयलोपौ ।
अनुदात्तेतः परत्वात् शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति यक् एवोदात्तत्वं ।
अनुदात्ते शानचि तस्य यको लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच उदात्तत्वं
प्राप्नोति । एवं तर्हि शानच आर्द्धधातुक्त्वादेव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे
चित्स्वर एव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इंद्र तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यं ।

यच्च त्वं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ७ ॥

इंद्र । तुभ्यं । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तं । वज्रिन् । वीर्यं ।

यत् । ह । त्वं । मायिनं । मृगं । तं । ऊं इति । त्वं । मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु ।

स्वराज्यं ॥ ७ ॥

अद्रिरिति मेघनाम । हे अद्रिवो वाहनरूपमेघयुक्त वज्रिन् वज्रवन्निद्र
तुभ्यमित् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तवैव वीर्यं सामर्थ्यमनुत्तं शत्रुभिरतिरस्कृतं । यच्च

यस्मात् येन वीर्येण खलु मायिनं मायाविनं त्वं तं प्रसिद्धं वंचयितारं । लोको-
पद्रवकारिणमित्यर्थः । मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृचं त्वमपि माययैवावधीः ।
हतवानसि ॥ अनुत्तं । नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अवधीः ।
हंतैर्लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भा-
वात्सिचि वृद्धभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं नाभ्याऽनु ।

महत् इंद्र वीर्यं वाहोस्ते वलं हितमर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिं । नाभ्याः । अनु ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यं । वाहोः । ते । वलं । हितं । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव वज्रासो वज्रास्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानि नाभ्या नावा तार्या
नवतिं नवतिसंख्याका वृचेण निरुद्धा नदीरनूपलक्ष्य व्यवस्थिरन् । विविध-
मस्थिपत । सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृचं हंतुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासी-
दित्यर्थः । किंच । इन्द्र ते तव वीर्यं महत् प्रभूतं । अन्यैरजेयमित्यर्थः । तथा ते
वाहोस्वदीययोर्हस्तयोर्वलं हितं निहितं । त्वदीयौ बाहू अप्यतिशयेन बलिना-
वित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् । तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यःस्य इत्यात्मनेपदं ।
मंचे घसेति च्लेर्लुक् । स्थाघोरिच्चेतीत्वं । व्यत्ययेन ऋस्य रन्नादेशः । नाभ्याः ।
नौवयोधर्मेत्यादिना यत् । यतोऽनाव इति पर्युदासात्तिस्वरिति इति स्वरितत्वं ।
वाहोः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सहस्रं साकमर्चत परि षोभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिंद्राय ब्रह्मोद्यतमर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं । साकं । अर्चत । परि । षोभत । विंशतिः ।

शता । एनं । अनु । अन्नो नवुः । इंद्राय । ब्रह्म । उत्तरं । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्याः साकमर्चत । एनमिंद्रं युगपदेवापूजयन् ।
तथा विंशतिः षोडशर्विंशो यजमानः पत्नी च सदस्यः शमिता चेति विंशति-

संख्याकाः । तेषां या विंशतिसंख्या सा परिष्टोभत । परितः सर्वतोऽस्तौत् ।
 तथा च शता शतसंख्याका ऋषय एनमिंद्रमन्वनोनवुः । पुनः पुनरस्तुवन् ।
 अस्मा एवंद्राय ब्रह्म हवितर्लक्षणमन्नमुद्यतं । दातुमूर्ध्वं धृतं । अत एवंविध इन्द्रो
 वृत्रमहन्नित्यर्थः । अन्यपूर्ववत् ॥ परिष्टोभत । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । उपसर्गात्सु-
 नोतीति पत्वं । अनोनवुः । एणु स्तुतौ । अस्माद्यद्भुलुगंताक्षुडिः सिजभ्यस्तविदि-
 भ्यथेति ऋजुसादेशः । उद्यतं । यम उपरमे । उत्पूर्वादस्मात्कर्मणि निष्ठा ।
 अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्तसहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वाँ असृजदर्चन्नु स्वराज्यं ॥ १० ॥

इंद्रः । वृत्रस्य । तविषीं । निः । अहन् । सहसा । सहः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यं । वृत्रं । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

इन्द्रो वृत्रस्यासुरस्य तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन् । हतवान् । सहसा
 सहनेनाभिभवसाधनेनायुधेन सहोऽभिभवसाधनं वृत्रायुधं निरहन् । अस्येन्द्रस्य
 तपौंस्यं बलं महत् अतिप्रौढं । यस्मादयं वृत्रं जघन्वान्हतवान् । हत्वा च
 तच्चिरुद्धा अपोऽसृजत् । तस्माद्वृत्रान्निरगमयत् । अन्यपूर्ववत् ॥ पौंस्यं । पुंस्
 अभिवर्धने । चुरादिः । अचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जघन्वान् ।
 हन्तेर्लिटः कसुः । विभाषा गमहनविदेतीटो विकल्पादभावः । अभ्यासाच्चेत्यभ्या-
 सादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे विंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

इमे चित्तवं मन्यवे वेपेते भियसा मही ।

यदिंद्र वज्रिन्नोर्जसा वृत्रं मरुत्वाँ अवधीर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तवं । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति ।

यत् । इंद्र । वज्रिन् । ओर्जसा । वृत्रं । मरुत्वाँ । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

मही महत्याविमे द्यावापृथिव्यावपि हे इंद्र तव मन्यवे त्वदीयकोपाद्वियसा भीत्या वेपेते । कंपेते । हे वज्रिन्वज्रवन्निंद्र मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तस्त्वमीजसा बलेन यद्यदा वृचमवधीः । तदानीं द्यावापृथिव्यावपि भयेनाकंपिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते । टुवेपृ कंपने । भियसा । जिभी भये । औणादिकः कसिप्रत्ययः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

न वेपसा न तन्यतेद्रं वृचो वि वीभयत् ।

अभ्येनं वज्रं आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्नुं स्वराज्यं ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इंद्रं । वृचः । वि । वीभयत् ।

अभि । एनं । वज्रः । आयसः । सहस्रं ऽभृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनुं । स्वऽराज्यं ॥ १२ ॥

वृच इंद्रं वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कंपनेन न विवीभयत् । भीतं नाकरोत् । तथा तन्यता स्वकीयेन घोरेण गर्जनशब्देन न विवीभयत् । अपि च । इंद्रेण विसृष्ट आयसोऽयोमयः सहस्रभृष्टिरनेकाभिधाराभिर्युक्तो वज्र एनं वृचमभ्यायत । हंतुमाभिमुख्येनागच्छत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता । स्तन शब्दे । ऋतन्यं जीत्यादिना तनोतेर्विधीयमानो यतुच् बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एव सलोपश्च । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । वीभयत् । जिभी भये । हेतुमति णिच् । अत्र वेपस्तन्यतुभ्यां भयं न हेतोर्वृत्तादिति हेतुभयाभावादिभेतेर्हेतुभये । पा० ६. १. ५६. । इत्यात्माभावः । एयंताल्लुङि च्लेथडादि । आयत । अय पय गतौ । भौवादिरात्मनेपदी ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

यद्वृचं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिंमिंद्र जिघांसतो दिवि ते वद्वधे शवोऽर्चन्नुं स्वराज्यं ॥ १३ ॥

यत् । वृचं । तव । च । अशनिं । वज्रेण । संऽअयोधयः ।

अहिं । इंद्र । जिघांसतः । दिवि । ते । वद्वधे । शवः । अर्चन् । अनुं । स्वऽराज्यं ॥ १३ ॥

हे इंद्र यद्यदा वृचं तव हननार्थं तेन सृष्टामशनिं च त्वं वज्रेण समयोधयः । सम्यक् प्राहापीः । तदानीमहिमागत्य हंतारं वृचं जिघांसतो हंतुमिच्छतस्ते तव शवो बलं दिवि वद्वधे । वद्वमनुस्यूतं व्याप्नमासीत् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ जिघांसतः ।

हंतेरिच्छार्थे सन्यङ्गनगमां सनीत्युपधादीर्घत्वं । वद्धधे । वध वंधने । कर्मणि
लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अभिष्टने ते अद्रिवो यस्या जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित्तव मन्यव इंद्रं वेविज्यते भियार्चन्नु स्वराज्यं ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्याः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इंद्रं । वेविज्यते । भिया । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो वज्रचन्निद्रं ते तवाभिष्टने सिंहनादे सति स्याः स्थावरं जगज्जंगमं
च यदस्ति तदुभयं रेजते । कंपते । त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव
मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वेविज्यते । भृशं कंपते । अन्यत्समानं ॥
स्याः । तिष्ठतेः क्तिप् चेति क्तिप् । वेविज्यते । ओविजी भयचलनयोः । अस्माक्क्रि-
यासमभिहारे यङ् । सन्यङोरिति द्विभावः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे यङ्
एव स्वरः शिष्यते । इंद्रेत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्य-
विद्यमानवत्त्वे सत्यस्य पादादित्वादपादादाविति पर्युदासान्निधाताभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

नृहि नु यादधीमसीद्रं को वीर्या परः ।

तस्मिन्नृष्णमुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुर्चन्नु स्वराज्यं ॥ १५ ॥

नृहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इंद्रं । कः । वीर्या । परः ।

तस्मिन् । नृष्णं । उत । क्रतुं । देवाः । ओजांसि । सं । दधुः । अर्चन् । अनु ।

स्वराज्यं ॥ १५ ॥

यात् यातं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिंद्रं नृहि न्वधीमसि । वयं न ह्यवगच्छामः ।
यतो वयमल्पाः । पर इत्येतत्सकारांतमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे । परो दिवा पर एनेति
यथा । परः परस्तादतिदूरे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन
वर्तमानमिंद्रं को मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् ।
अत्राह । तस्मिन्निति । यस्मात्तस्मिन्निंद्रे देवा नृष्णं धनं । उत अपि च
क्रतुं वीर्यकमीजांसि बलानि च संदधुः । स्थापयां चक्रुः । तस्मादित्यर्थः ॥

यात् । या प्रापणे । अस्माह्वतः शतृ । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक् ।
अधीमसि । इण् गतौ । इदंतो मसिः । वीर्या । सुपां सुलुगिति तृतीयाया
आकारः ॥

षोडशीमुचमाह ॥

यामर्थवा मनुष्यिता दध्यङ् धियमन्नत ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेद्रे उक्था समग्मताचंन्ननु स्वराज्यं ॥ १६ ॥

यां । अर्थवा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियं । अन्नत ।

तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इद्रे । उक्था । सं । अग्मत । अचंन् । अन्नु ।

स्वऽराज्यं ॥ १६ ॥

अथर्वेत्संज्ञक ऋषिः पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतो मनुश्च दध्यङ्
अथर्वणः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिश्च यां धियमन्नत । यत्कर्मोत्पन्नं । अकुर्वन् ।
तस्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि हविलंशृणान्यन्नान्युक्था शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि
च यानि संति तानि सर्वाणि तस्मिन्निद्रे समग्मत । समगच्छंत । तत्र दृष्टांतः ।
पूर्वथा पूर्वेषामन्येषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवीषि स्तोत्राणि चेद्रेण संगच्छते
तद्वत् । य इदं स्वराज्यं स्वस्य राज्यत्वमन्वचंन् अनुपूजयन् वृत्रवधादिरूपेण
कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अन्नत । तनु विस्तारे । बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योऽछंदसीत्युपधालोपः । पूर्वथा । प्रत्नपूर्व-
विश्वेमात्थात् छंदसीतीवार्थं पूर्वशब्दात्थात्प्रत्ययः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वं । उक्था । शेऽछंदसि बहुलमिति शेलोपः । समग्मत । समो गम्यच्छि-
भ्यामित्यात्मनेपदं । लुङि मंचे घसेति ज्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधाया लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमथोश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
प्रथमाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वेदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

दशतय्याः पंचमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा ।

धीमता सायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वार्यते ॥

प्रथमे मंडले त्रयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याकृतानि । इंद्रो मदायेति नवचर्मष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इंद्रो नवेति । ऋषेश्चान्यस्मादपिरिति परिभाषया रहूगणपुत्रस्य गोतमस्थानुवृत्तेरस्य सूक्तस्य स ऋषिः । पूर्वसूक्ते पातं हित्युक्तवानुस्मादिपरिभाषयेदमुत्तरं च सूक्तं पातं । अनादेशपरिभाषयेदो देवता । पृष्ठचस्य पंचमेऽहनि निष्केवल्यशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सचा मदास इति निष्केवल्यं । आ० ७. १२. इति ॥ आरंभणीये चातुर्विंशकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणान्ध्रसिनः शस्त्र इंद्रो मदायेत्याद्यस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रो मदाय वावृधे मदे मदे हि नो ददिः । आ० ७. ४. इति ॥ महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्ष इंद्रो मदायेत्येका शंसनीया । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इंद्रो मदाय वावृध इति पंक्तिः सूददोहाः ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रो मदाय वावृधे शर्वसे वृचहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिपूतेभर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविपत् ॥ १ ॥

इंद्रः । मदाय । ववृधे । शर्वसे । वृचऽहा । नृभिः ।

तं । इत् । महत्ऽसु । आजिपुं । उत । इ । अर्भे । हवामहे । स । वाजेषु । प्र ।

नः । अविपत् ॥ १ ॥

वृचहा वृचस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हंता । यद्वा । आवरकाणां शत्रूणां हंतेंद्रो मदाय हर्षार्थं शर्वसे । वलनामैतत् । वलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेतृभिर्ऋषिभिर्वावृधे । स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो

वभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्नवला सती प्रवर्धते । तमिन्नमेवेन्द्रं महत्सु प्रभूते-
 ष्वजिषु संयामेषु हवामहे । अस्माकं रक्षणायाह्वयामहे । उत अपि चेमेन-
 मभेऽस्ये संयामे हवामहे । अस्माभिराहूतः स चेंद्रो वाजेषु संयामेषु नोऽस्मान्
 प्राविषत् । प्रावतु । प्रकर्षेण रक्षतु ॥ वावृधे । वृधेः कर्मणि लिट् । संहिताया-
 मभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तूतुजान इति वन्पदकाले
 दीर्घः श्रूयते । नृभिः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्या-
 मिति प्रतिषेधः । हवामहे । ह्वयतेर्लटि ह्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसा-
 रणं । शपि गुणावादेशौ । अविपत् । अव रक्षणे । लेट्यडागमः । इतश्च लोप
 इतीकारलोपः । सिबहुलं लेटीति सिप् । तस्यार्द्धधातुक्त्वाच्चलादिलक्षण इट् ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।

असि दभ्रस्य चिबृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः ।

असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

हे वीर शत्रुक्षेपणकुशलेंद्र त्वं सेन्योऽसि । सेनार्हो भवसि । त्वमेकोऽपि
 सेनासदृशो भवसीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्माद्भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनं पराददिः ।
 परादाता । शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा दातासि । भवसि । दभ्रस्य चित् ।
 अल्पनामितत् । अल्पस्यापि तव स्तोतुर्वृधो वर्धयितासि । तथा यजमानाय
 यागं कुर्वते सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरुषाय शिक्षसि । अपेक्षितं धनं ददासि ।
 शिक्षतिदानकर्मा । यस्मात्ते तव वसु धनं भूरि बहुलमक्षयं धनं विद्यते तस्माद्-
 दासीति भावः ॥ पराददिः । हुदाञ् दाने । आह्वगमहनजन इति किप्रत्ययः ।
 लिङ्गुद्भावाद्भिर्वचने ह्रस्वत्वं । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । वृधः । वृधेरं-
 तर्भावितण्यथादिगुपधलक्षणः कः । सुन्वते । शत्रुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युष्वा मद्ध्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इद्र वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उत् । ईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युक्ष । मद् । च्युता । हरी इति । कं । हनः । कं । वसौ । दधः । अस्मान् । इन्द्र ।
वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अवेदमाख्यानं । रङ्गणपुत्रो गोतमः कुरुसृजयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् ।
तेषां राज्ञां पुरैः सह युद्धे सति स ऋषिरनेन मूक्तेनेद्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं
प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिराह्मातं । गोतमो ह वै
राङ्गण उभयेषां कुरुसृजयानां पुरोहित आसीदिति ॥ यद्यदाजयः संयामा उदी-
रते । उद्गच्छन्ति । उत्पद्यन्ते । तदानीं धना धनं धृष्णवे । यो धृष्णुर्धर्मयिता शत्रूणां
जेता भवति तस्मै धीयते । निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र त्वं
तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावायितारौ हरी
त्वदीयावश्चौ युक्ष । रथे योजय । योजयित्वा च कं कंचिद्राजानं तव परिचरणम-
कुर्वन्तं हनः । हन्याः । कं च न । त्वां परिचरन्तं वसौ वसुनि धने दधः । स्थापयसि ।
अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे इन्द्रास्मान्सदीयान्नाज्ञो
वसौ धने दधः । स्थापय ॥ उदीरते । ईर गतौ । आदादिकः । अनुदात्तेत्वाह-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यवृत्तयोगादनिघातः । धना । सुपां
सुलुगिति इतिदेशः । युक्षा । युजिर् योगे । अंतर्भावितव्यर्थाल्लोटि बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । द्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं । हनः ।
हन्तेर्लटि सिष्यडागमः । हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतेश्चादिलोपे विभाषेति प्रथ-
मायास्तिङ्विभक्त्येनिघातप्रतिषेधः । वसौ । लिंगव्यत्ययः । दधः । दध धारणे ।
लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

क्त्वा महौ अनुष्वधं भीम आ वावृधे शर्वः ।

श्रिय ऋष्व उपाकयोर्नि शिप्री हरिवान्दधे हस्तयोर्वज्रमायसं ॥ ४ ॥

क्त्वा । महान् । अनुऽस्वधं । भीमः । आ । ववृधे । शर्वः ।

श्रियो ऋष्वः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिऽवान् । दधे । हस्तयोः । वज्रं । आयसं ॥ ४ ॥

क्त्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान् सर्वाधिको भीमः शत्रूणां भयंकर इन्द्रोऽनु-
ष्वधं । स्वधेत्यन्ननाम । स्वधायां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सोमलक्षणस्यान्नस्य

पाने सतीत्यर्थः । शव आत्मीयं बलमाववृधे । आभिमुख्येन प्रावर्धयत् । तदनंतरमृष्वो दर्शनीयः शिप्री । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्युक्तः हरिवान् हरिनामकाश्चोपेत इन्द्र उपाकयोः । अंतिकनामैतत् । समीपवर्तिनोर्हस्तयोर्वा-होरायसमयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थं निदधे । निदधाति । स्थापयति । सोम-पानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शचूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ क्रत्वा । जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । आयसं । तस्य विकार इत्यणप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ प॒म्रौ॑ पा॒र्थि॒वं रजो॑ ब॒ध॒धे रो॒च॒ना दि॒वि ।

न त्वावाँ॑ इ॒न्द्र क॒श्च॒न न जा॒तो न ज॒नि॒ष्य॒तेऽति॒ विश्वं॑ व॒वक्षि॑ष्य ॥ ५ ॥

आ । प॒म्रौ॑ । पा॒र्थि॒वं । रजः॑ । ब॒ध॒धे । रो॒च॒ना । दि॒वि ।

न।त्वाऽवान्।इन्द्रः।कः।च॒न।न।जा॒तः।न।ज॒नि॒ष्य॒ते।अति॑।वि॒श्वं।व॒वक्षि॑ष्य॒॥५॥

इन्द्रः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संवंधि वस्तुजातं रजोऽंतरिक्षलोके चापम्रौ । आपूरयति । तथा दिवि द्युलोके रोचना रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्धधे । बंधं । स्थापितवान् । अतो हे इन्द्र त्ववान् त्वत्सदृशः कश्चन न जातो नोत्पन्नोऽस्ति । न च जनिष्यते । उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति । तादृशस्त्वं विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगदतिववक्षिष्य । अतिशयेन बोद्धुमिच्छसि । सर्वस्य जगती निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ प॒म्रौ । प्रा पूरणे । लिट्यात् औ णलः । पा० ७. १. ३४. । इत्यौकारादेशः । पार्थिवं । पृथिव्या जाजावित्यजप्रत्ययः । जिह्वादाद्यु-दात्तत्वं । रजः । रजंत्यसिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । रंज रागे । असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति नलोपः । बद्धधे । बध बंधने । लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः । एकहल्प्रत्ययगतत्वाभावादेवाभ्यासलोपावपि न स्तः । पादा-दित्वाभिधाताभावः । त्ववान् । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मां छंदसि सादृश्य उप-संख्यानमिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । ववक्षिष्य । वह प्रापणे । अस्मा-दिच्छासनि सन्यत इतीत्वस्य सर्वं विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इत्यभावः । सनं-तास्त्रिद्वयमंच इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यो अर्यो मर्तभोजनं पराददाति दाश्रुपे ।

इंद्रो अस्मभ्यं शिष्यतु वि भज भूरि ते वसु भक्षीय तव राधसः ॥ ६ ॥

यः । अर्यः । मर्तऽभोजनं । पराऽददाति । दाश्रुपे ।

इंद्रः । अस्मभ्यं । शिष्यतु । वि । भज । भूरि । ते । वसु । भक्षीय । तव । राधसः ॥ ६ ॥

अर्यः स्वामी पालयिता य इंद्रो मर्तभोजनं सर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नं दाश्रुपे चरुपुरोडाशदीनि दत्तवते यजमानाय पराददाति । प्रयच्छति । स इंद्रोऽस्मभ्यं शिष्यतु । तादृशमन्नं ददातु । अवशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतं । हे इंद्र अस्मभ्यं दातुं धनं विभज । विभक्तं कुरु । यतस्ते तव वसु धनं भूरि बहुलमसंख्यातं । अतस्तव राधसो धनस्यैकदेशं भक्षीय । भजेय । प्राप्नुयां ॥ पराददाति । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । दाश्रुपे । दाश्रु दाने । दाश्रान् साहानिति कसुप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिधसीनां चेति पत्वं । भक्षीय । भज सेवायां । प्रार्थनायां लिङि तस्य छंदस्युभयथेत्याहुर्धातुक्त्वाच्छवभावः सलोपाभावश्च । एकाच इतीदृशप्रतिषेधः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् ॥

चातुर्विंशकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो मदे मदे हि नो ददिरिति विकल्पिकोऽनुरूपपस्तृचः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । मदे मदे हि नो ददिः सुरुपकृत्नुभूतये । आ० १. ४. । इति ॥ तृचे प्रथमां सूक्तं सप्तमीमृचमाह ॥

मदेमदे हि नो ददिर्यूथा गवांमृजुक्रतुः ।

सं गृभाय पुरु शतोभयाहृत्या वसुं शिशीहि राय आ भर ॥ ७ ॥

मदेऽमदे हि । नः । ददिः । यूथा । गवां । मृजुऽक्रतुः ।

सं । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहृत्या । वसुं । शिशीहि । रायः । आ । भर ॥ ७ ॥

मदे मदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति मृजुक्रतुर्मृजुक्रमा स इंद्रो नोऽस्मभ्यं गवां यूथा यूथानि ददिहि । गोयूथानां दाता खलु । हे इंद्र स त्वं पुरु पुरुणि

प्रभूतानि शता शतसंख्याकानि । अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसूनि धनान्युभ-
याहृत्योभाभ्यां हस्ताभ्यां संगृभाय । अस्मभ्यं दातुं सम्यक् गृहाण । शिशिहि ।
अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु । निशितबुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । रायो धनानि हस्तयोः
स्थितान्याभर । आहर प्रयच्छ ॥ ददिः । हुदाञ् दाने । आहगमहनजन इति
किप्रत्ययः । यूथा । शेच्छंदसि बहुलमिति शेलीपः । गवां । सावेकाच इति
प्राप्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । गृभाय । यह उपादाने । लोटि
हौ छंदसि शायजपीति आप्रत्ययस्य शायजादेशः । ह्यहोर्भ इति भत्वं । उभया-
हृत्या । उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगिति आदेशः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । समासांतोदात्तत्वं उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । वसु । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । शिशिहि । शो
तनूकरणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य ध्रुः । आदेच इत्यात्वं । इदित्यनुवृत्तौ
बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्यघोरिति धातोरीत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः ।
रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मादयस्व सुते सचा शवसे शूर राधसे ।

विद्महि त्वां पुरुवसुमुप कामान्तसृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ८ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे ।

विद्महि । त्वा । पुरुऽवसुं । उप । कामान् । ससृज्महे । अथा । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे शूर शौर्यवन्निद्र सुते सोमेऽभिषुते सत्यागत्य सचास्माकं सखा सन् माद-
यस्व । तेन सोमेन तृप्नो भव । किमर्थं । शवसे वलार्थं राधसेऽस्माकं धनार्थं
च । त्वा त्वां पुरुवसुं बहुधनं विद्महि । वयं जानीमः खलु । अतोऽसदीयान्
कामान् माचा गवा वत्सानिव त्वयोपससृज्महे हि । त्वया खल्वेकीकुर्मः । अथा-
नंतरं नोऽस्माकमविताभिलपितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ मादयस्व । मद
तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः
शिष्यते । ससृज्महे । सृज विसर्गे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य ध्रुः । प्रत्यया-
द्युदात्तत्वं । अत्रापिशब्दानुपंगाच्छंदस्यनेकमपि साकांक्षं । पा० ८. १. ३५. । इति
निघातप्रतिषेधः ॥

नवमीमृचमाह ॥

एते ते इद्रं जंतवो विश्वं पुष्यंति वार्यं ।

अंतर्हि ख्यो जनानामयो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद् आ भर ॥ ९ ॥

एते । ते । इद्रं । जंतवः । विश्वं । पुष्यंति । वार्यं ।

अंतः । हि । ख्यः । जनानां । अयः । वेदः । अदाशुषां । तेषां । नः । वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे इद्र ते तव स्वभूता एते जंतवो यजमानलक्षणा जना विश्वं सर्वे वार्ये सर्वैः संभजनीयं हविः पुष्यंति । वर्धयंति । अदाशुषां हविषामदातृणां जनानामंतर्मध्ये विद्यमानं वेदो धनमयः सर्वेषां स्वामी त्वं ख्यो हि । पश्यसि हि । जानासीत्यर्थः । तेषामयजमानानां वेदो धनं नोऽस्मभ्यमाभर । आहर । प्रयच्छेति यावत् । अयजमानेषु विद्यमानं धनं यागानुपयुक्तत्वाद्गर्धमेव भवेत् । अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीयं धनमपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः ॥ ख्यः । ख्या प्रकथने । अयं दर्शनार्थोऽपि वर्तमाने द्वादसो लुङ् । अस्यति-वक्तीत्यादिना चुरङादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । बहुलं छंदस्य-माङ्गोगेऽपीत्यङभावः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥

उपो प्विति षडृचं नवमं सूक्तं गोतमस्यार्धमैंद्रं । अंत्या जगती । आद्याः पंक्तयः । अनुक्रांतं च । उपो षु यङ् जगत्यंतमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । षोडशिशस्त्र आद्या सुसंदर्शमित्यादिके द्वे ऋचौ च विनियुज्यंते । अथ षोडशीति खंडे सूचितं । उपो षु ऋणुही गिरः सुसंदर्शं त्वा वयं मघवन्नित्येका द्वे च पंक्ती । आ० ६. २. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उपो षु ऋणुही गिरो मघवन्मातथा इव ।

यदा नः सूनृतावतः कर आर्ध्यास इद्योजा न्विद्र ते हरी ॥ १ ॥

उपो इति । सु । ऋणुहि । गिरः । मघवन् । मा । अतथाः । इव ।

यदा । नः । सूनृतावतः । करः । आत् । अर्ध्यासे । इत् । योज । नु । इद्र । ते ।

हरी इति ॥ १ ॥

हे मधवन् धनवन्निद्र गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीरूपो उपैव सु शृणुहि । उपगय सम्यक् शृणु । अतथा इव । पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतो मा भूः । अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहवुद्धियुक्तस्थाविध एव भवेत्यर्थः । अपि च नोऽस्मान्मनूतावतः । प्रियसत्यात्मिका वाक् मूनृता । तया स्तुतिरूपया वाचा युक्ताप्यदा करः । करोषि । आत् अनन्तरं त्वमर्थयास इत् । अर्थयस एव । याच्यस एव । न तदास्ते । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः । अतो हे इंद्र ते हरी नदीयावश्चौ नु क्षिप्रं योज । रथे योजय ॥ शृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति वचनादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुगभावः । अतथा इव । तथेवाचरति तथाति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येक इति क्तिप् । तथातेरप्रत्ययः । न तथा इव अतथा इव । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । करः । डुकृञ् करणे । लुङि कृमृ-ह्रस्विभ्यश्छंदसीति च्लेरङादेशः । नन्वङः सति शिष्टत्वात् चित्स्वरेणांतोदात्तेन भवितव्यं । तर्हि लङि व्यत्ययेन शप् । ननु डुकृञ् करण इति भूवादौ पठ्यते । अतो व्यत्ययः कस्मात् क्रियत इति चेत् नैवं । यस्मादस्य धातोस्तत्र पाठोऽनर्थः । तथा हि । कः करत्करतीत्यत्र यदाहतुर्न्यासकारहरदत्तौ व्यत्ययेन शविति तस्मादस्य धातोर्भूवादौ पाठो नास्तीति गम्यते । किंच यद्ययं पठ्येत करदित्येवमादिरूप-सिद्धयर्थं कृमृह्रस्विभ्यश्छंदसीति करोतेरङ्गविधानमनर्थकं स्यात् । अस्माञ्छङि शप्स्य रूपसिद्धेः । लुङ्लङोरर्थभेदाच्चुद्धोतदूपसिद्धये कर्तव्यमङ्गविधानमिति चेत् न । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङादीनामेकत्र विधानेनार्थभेदाभावादित्यनेन प्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः । अतो व्यत्ययेनेति सिद्धं । अर्थयासे । अर्थं याज्जायां । चुरादिरात्मनेपदी । लेट्छाडागमः । योजा । युजिर् योगे । एयंताञ्छोऽटि छंदस्युभयथेति शप् आर्द्धधातुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः । ब्रवोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अक्षन्वमीमदन्तं ह्यव प्रिया अधूपत ।

अक्षोपत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विद्रे ते हरी ॥ २ ॥

अक्षन् । अमीमदन्तं । हि । अव । प्रियाः । अधूपत ।

अक्षोपत । स्वभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योजा । नु । इंद्र । ते । हरी इति ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वया दत्तान्यन्नान्यक्षन् । यजमाना भुक्तवन्तः । भुक्ता चामीमदन्त हि ।
 तृप्राश्वासन् । प्रियाः स्वकीयास्तनूरवाधूषत । अकंपयन् । अतिशयितरसास्वादनेन
 वक्तुमशक्नुवन्तः शरीराण्यकंपयन् । तदनन्तरं स्वभानवः स्वायतदीप्रयो विप्रा
 मेधाविनस्ते नविष्टया नवितृतमया मती मत्या स्तुत्यास्तोषत । अस्तुवन् ।
 अन्यत्पूर्ववद्योज्यं ॥ अक्षन् । अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घसू । पा० २. ४. ३७. इति
 घस्लादेशः । मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । खरि चेति
 चर्त्वं । शासिवसिधसीनां चेति षत्वं । अडागम उदात्तः । अमीमदन्त । मद
 तृप्रियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । लुङि च्लेश्चङि णिलोपोपधाह्रस्वत्वद्विर्भावस-
 न्वद्भावेत्वदीर्घाः । अधूषत । धूञ् कंपने । लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः ।
 यद्वा छंदस्युभययेति सिचः सार्वधातुकत्वेन डिच्चात् किङ्कति चेति प्रतिषेधः ।
 अथवा धू विधूनने । तौदादिकः । कुटादिः । अस्मात्कर्मणि लुङि गाङ्कुटादिभ्य
 इति सिचो डिच्चाद्गुणाभावः । नविष्टया । यु स्तुतौ । करणभूताया अपि स्तुतेः
 स्वव्यापारकर्तृत्वानृच् । तदन्तात् तुच्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्टमेयः स्विन्ति तृलोपः ।
 मती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । मंचे वृपेपचमनेति क्लिन
 उदात्तत्वं ॥

महापितृयज्ञे सुसंहशमित्येषाहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता । सूचितं च । आहव-
 नीयं सुसंहशं त्वेति पंक्त्या । आ० २. १९. इति ॥ तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

सुसंहशं त्वा वयं मघवन्वंदिपीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवंधुरः स्तुतो याहि वशां अनु योजा न्विंद्र ते हरी ॥ ३ ॥

सुऽसंहशं । त्वा । वयं । मघऽवन् । वंदिपीमहि ।

प्र । नूनं । पूर्णऽवंधुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योजं । नु । इंद्र । ते ।

हरी इति ॥ ३ ॥

हे मघवन्निंद्र सुसंहशं सुप्रनुग्रहहृदया सर्वस्य द्रष्टारं त्वा त्वां वयं वंदिपीमहि ।
 स्तवामहि । स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । अस्माभिवंदिभिः स्तुतस्त्वं पूर्ण-
 वंधुरः स्तोतृभ्यो दैवैर्धनैः पूरितेन रथेन युक्तः सन् वशान् कामयमानानन्यान्य-
 जमानान्प्रति नूनं प्रयाहि । अवश्यं प्रतिष्ठस्व । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ वंदिपी-
 महि । वदि अभिवादनस्तुत्योः । आशीर्लिङ् । लिङ्गाशिपि । पा० ३. ४. ११६. ।

इति तस्यार्द्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकस्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । मधवन्नित्यस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सति पादादित्वान्निघाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदं ।

यः पाचं हारियोजनं पूर्णमिंद्र चिकेतति योजा न्विंद्र ते हरी ॥ ४ ॥

सः । घ । तं । वृषणं । रथं । अधि । तिष्ठाति । गोऽविदं ।

यः । पाचं । हारिऽयोजनं । पूर्णं । इंद्र । चिकेतति । योज । नु । इंद्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

स घ स खल्विंद्रो वृषणं कामाभिवर्षकं गोविदं गवां लंभयितारं तं रथमधितिष्ठाति । ईदृशे रथेऽधितिष्ठतु । आरूढो भवतु । हे इंद्र यो रथो हारियोजनमेतत्संज्ञकं धानामिश्रितं पूर्णं सोमेन पूर्णं पाचं चिकेतति ज्ञापयति तं रथमधितिष्ठेति पूर्वेणान्वयः । अधिष्ठाय च त्वदीयावश्वौ क्षिप्रं योजय ॥ घा । ऋचितुनुषेति दीर्घः । रथं । अधिशीङ्स्थासां कर्म । पा० १. ४. ४६. इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठाति । तिष्ठतेर्लेट्वाडागमः । चिकेतति । कित ज्ञाने । लेट्वाडागमः । जुहोत्यादित्वाच्छपः द्युः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनान्नाभ्यस्तस्याचिपितीति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुप प्रियां मंदानो याह्यंधसो योजा न्विंद्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तेन । जायां । उप । प्रियां । मंदानः । याहि । अंधसः । योज । नु । इंद्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निंद्र ते त्वदीये रथे दक्षिणो दक्षिणपार्श्वस्थाश्चो युक्तोऽस्तु । उत अपि च सव्यो वामपार्श्वस्योऽपि युक्तोऽस्तु । तेन रथेनांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मंदानो मत्तस्त्वं प्रियां प्रीणयिषी जायामुपयाहि । सा यच वर्तते तच गच्छेत्यर्थः । तदर्थं हे इंद्र त्वदीयावश्वौ रथे क्षिप्रं योजय । अनयोत्तरया च पीतसोमस्येन्द्रस्य स्वगृहं प्रति प्रस्थानं प्रतिपाद्यते ॥ मंदानः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नक्रांतिगतिषु । लिटः कानच् । द्विवचनप्रकरणे छंदसि

वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । अंधसः । अद भक्षणे । अदेर्नुम् धत्वेत्यसुन्
धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च ॥

अंत्येष्वहःसु हारियोजनस्य युनज्मीत्येषा याज्या । सूचितं च । युनज्मि ते
ब्रह्मणा केशिना हरी इति याज्यानुवाक्ये अंत्येष्वहःस्त्विति ॥

तामेतां पथीमृचमाह ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिपे गभस्त्योः ।

उत्ता सुतासो रभसा अमंदिषुः पूषणान्वजिन्समु पत्यामदः ॥ ६ ॥

युनज्मि ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिपे । गभस्त्योः ।

उत् । ता । सुतासः । रभसाः । अमंदिषुः । पूषणऽवान् । वजिन् । सं । जं इति ।

पत्या । अमदः ॥ ६ ॥

हे इंद्र केशिना केशयुक्ता शिखावंती ते हरी त्वदीयावश्यौ ब्रह्मणा स्तोत्ररूपेण
मंत्रेण युनज्मि । रथे संयोजयामि । तेन रथेनोप प्रयाहि । तद्गृहमुपगच्छ ।
गभस्त्योः । बाहुनामैतत् । बाहोरश्वबंधकान् रश्मीन्दधिपे । धारयस्व । ता तां
सुतासो यज्ञेऽभिषुताः सोमा रभसा वेगवंतः । तीव्राः क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः ।
उदमंदिषुः । उक्तृष्टमदयुक्तमकार्षुः । हे वजिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषणान् ।
अत्र पूषन्शब्दः पुष्टौ वर्तते । पुष्टिर्वै पूषा । पुष्टिमेवावरुंध इति श्रुतेः । सोम-
पानजनितया पुष्ट्या युक्तः सन् पत्या स्वभार्यया सह समु अमदः । सम्यगेव
तृप्तो भव ॥ केशिना । केशशब्दान्मत्वर्थीय इति । सुपां सुलुगिति विभक्तेरा-
कारः । रभसाः । अर्शआदित्वादच् । अमंदिषुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । पूषणान् ।
पुष पुष्टौ । श्वन्बुक्षन्नित्यादौ पूषन्निति निपात्यते । तच्चात्र भावसाधनं द्रष्टव्यं ।
पूषास्यास्तीति पूषणान् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । नलोपेऽनौ नुट्
। पा० ८. २. १६. इति नुट् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अमदः । मदी
हर्षे । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति प्रार्थनायां लङ् । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे तृतीयो वर्गः ॥

अश्वावतीति षट्चंदशमं सूक्तं गोतमस्यार्पमेन्द्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । अश्वा-
वति जागतमिति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिश्च इदं सूक्तं । सूचितं
च । अश्वावति प्रोमां पीतिं वृष्ण इयमि सत्यामिति याज्ये । आ० ६. ४. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिंद्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमितृणक्षि वसुना भवीयसा सिंधुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इंद्र । मर्त्यः । तव । जतिऽभिः ।

तं । इत् । तृणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिंधुं । आपः । यथा । अभितः ।

विऽचेतसः ॥ १ ॥

हे इंद्र यो मर्त्यो मनुष्यस्तवोतिभिस्तदीयै रक्षणैः सुप्रावीः सुष्ठु प्ररक्षितो भवति स मर्त्योऽश्वावति बहुभिरश्वैर्युक्ते गृहे वर्तमानो गोषु प्राप्तयेषु प्रथमो गच्छति । सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वमेव गोमान् भवतीत्यर्थः । त्वं तमितृ तमेव पुरुषं भवीयसा बहुतरेण भवितुमेन वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना धनेन तृणक्षि । संपृक्तं संपूर्णं करोषि । तत्र दृष्टांतः । विचेतसो विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथाभितः सर्वासु दिक्षु सिंधुं समुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्वावति । मंचे सोमाश्वेति मतौ दीर्घत्वं । सुप्रावीः । अवितृत्सूतंचिभ्य ईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः । जतिभिः । जतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । तृणक्षि । पृची संपर्कं । रौधादिकः । भवीयसा । बहुशब्दादीयसुनि वहोर्लोपो भू च वहोरिति बहुशब्दस्य भूभावः । ईयसुन ईकारलोपश्च । अच तु छांदसत्वादीकारलोपो न क्रियते । भूभावश्च क्रियते । अथवा भवितृशब्दाच्चुच्छंदसीतीयसुन् । तुरिष्ठेमेयः स्थिति तुलोपः ॥

अपोनग्रीये होतृचमसेऽङ्गिः पूर्यमाण आपो न देवीरित्येपानुवक्तव्या । सूत्रितं च । आपो न देवीरूपं यन्ति होचियमिति समाप्य । आ० ५. १. इति । ब्राह्मणं च भवति । आपो न देवीरूपं यन्ति होचियमिति होतृचमसेऽवनीयमानास्वन्वाहेति ॥ तामेतां द्वितीयामृचमाह ॥

आपो न देवीरूपं यन्ति होचियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।

प्राचैर्देवासः प्र गन्धन्ति देवयुं ब्रह्म प्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होचियं । अवः । पश्यन्ति । विऽततं । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवऽयुं । ब्रह्मऽप्रियं । जोषयन्ते । वराऽइव ॥ २ ॥

होचियं होतुः स्वभूतं चमसं देवीर्द्व्यो द्योतमाना आपो न यथाप उप-
यंति । उपगच्छंति । तद्वदुपरि वर्तमाना देवा एतमेव चमसमवोऽवस्तात्पश्यंति ।
होतृचमसेऽस्माकं सोमाभिषवायापः पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संलग्ना-
भूत् । तत्र दृष्टान्तः । विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंबन्धि यथा निरन्तरम-
वस्तात्पतति तद्वत् । देवयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं प्राचैः प्राचीनं यद्वा
प्राचनैः प्रगमनैस्त्वरवेद्यभिमुखं होमकाले प्रणयंति । होमार्थं प्रणीतं ब्रह्मप्रियं
ब्रह्मणा सोमलक्षणेनानेन प्रीतं । संतृप्तं पूरितमित्यर्थः । जोषयंते । सर्वे देवास्तं
चमसं सेवन्ते । वरा इव कन्यकां । यथा वरा ममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यतीति
कन्यकां सेवन्ते । एवं देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वं वर्तत
इत्यर्थः । एवमपोनग्रीयविनियोगानुसारेण योजितं मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशक-
त्वात् ॥ यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या विनियोगस्तदा त्वेवं व्याख्येयं । हे इन्द्र देव्य
आपो यथा निम्नदेशमुपगच्छंति । एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं शुश्रूषमाणा होचियं
होतृसंबन्धि धिष्यन्त्यानमुपगच्छंति । उपगत्य चावस्तात्पश्यंति विततं ज्यो-
तिरिव । देवयुं देवानात्मन इच्छन्तमेतं शंसितारमागताः सर्वे देवाः प्राचीनं
प्रणयंति । अयतो धारयंति । ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसन्तं वराः कन्यका इव
सेवन्ते ॥ होचियं । होतृशब्दात्तस्येदमर्थं घप्रत्ययः । अत्रः । पूर्वाधरावराणामसि
पुग्धवश्चैषामित्यसिप्रत्ययातोदात्तः । प्राचैः । उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययं । यद्वा ।
प्रपूर्वादन्तरेर्धञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिष्युध्यर्थमिति परिगणनस्योपल-
क्षणार्थत्वाद्भावे कप्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । जोषयंते । जुषी प्रीतिसे-
वनयोः । स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाच्चेतुमति णिच् ॥

प्रवर्याभिष्टवेऽधि द्वयोरित्येषा । स्पृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । अधि द्वयोरदधा
उक्थं वचः शुक्रं ते अन्यद्वजतं ते अन्यत् । आ० ४. ६. इति ॥ हविर्धानप्रवर्त-
नेऽप्येषा । सूचितं च । यमे इव यतमाने यदैतमधि द्वयोरदधा उक्थं वच
इत्यर्धर्च आरमेत् । आ० ४. ९. इति ॥ तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थं वचो यतसुचा मिथुना या संपर्यतः ।

असंस्यतो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थं । वचः । यतऽसुचा । मिथुना । या । संपर्यतः ।

असंस्यतः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इंद्र द्वयोर्हविर्धानयोर्ब्रह्मण्यं । उक्थं शस्त्रं । तद्योग्यं वचो युजे वामित्यादि-
मंचरूपं वचनमध्यदधाः । निहितवानसि । ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव
वचोऽधिनिधीयत इत्याशंक्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातं । अधि द्वयोरदधा उक्थं
वच इति द्वयोर्होतृतीयं छदिरधिनिधीयत उक्थं वच इति यदाह यज्ञियं
वै कर्मोक्थं वचो यज्ञमेवैतेन समर्द्धयतीति । तत्र यथा हविर्धानद्वय एकमेव
तृतीयं छदिरधिनिधीयते । एवं स्तोत्रमप्युभयोरेकं युक्तं । उक्थं नाम यज्ञसंबन्धि
शस्त्रं तद्योग्यं वचनमपि यज्ञियं कर्म । तस्य यज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्ब्रह्मत्वसंपाद-
नायाधिनिधानाद्यज्ञोऽपि समृद्धो भवति । कौहशयोर्हविर्धानयोः । यतस्सुचा ।
यताः संवद्धाः सुचो ग्रहचमसादिलक्षणानि पात्राणि ययोस्ते । मिथुना युग-
लरूपेण वर्तमाने या ये हविर्धाने तां सपर्यतः पूजयतस्तयोरित्यर्थः । किंच ।
इह्यूपहविर्धानयुक्तो यजमानोऽसंयतः शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन् ते
व्रते त्वदीये कर्मणि क्षेति । निवसति । पुष्यति च । प्रजया प्रभुभिश्च पुष्टो
भवति च । सुन्वते त्वद्देवत्ये यागे सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य भद्रा कल्याणी
शक्तिरुत्कृष्टं बलं भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयोर्ब्रह्मण्यस्य वचसोऽधिनिधानेन
त्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतस्सुचा । यम उपरमे । निष्ठायामनुदात्तोपदेशेत्यादिना-
नुनासिकलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इदमादिषु चिषु पदेषु सुपां
सुलुगिति विभक्तेराकारः । सपर्यतः । सपर पूजायां । कंडादिभ्यो यक् । अदुप-
देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । क्षेति । क्षि निवासगत्योः ।
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । सुन्वते । पष्ठर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ।
शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आदंगिराः प्रथमं दधिरे वयं इन्द्राग्रयः शम्या ये सुकृत्यया ।

सर्वं पण्येः समविदंत भोजनमश्वावंतं गोमंतमा पशुं नरः ॥ ४ ॥

आत् । अंगिराः । प्रथमं । दधिरे । वयः । इन्द्राग्रयः । शम्या । ये । सुकृत्यया ।

सर्वं । पण्येः । सं । अविदंत । भोजनं । अश्वं वंतं । गोमंतं । आ । पशुं । नरः ॥ ४ ॥

यदा पणिभिर्गावोऽपहृतास्तदानीमंगिरा अंगिरसः प्रथमं पूर्वमयतो वयो
हविलक्षणमन्नं दधिरे । इन्द्रार्थं संपादितवंतः । आत् अनंतरं तादृशं येऽंगिरस
इन्द्राग्रयः प्रज्वलिताग्निमुक्ताः संतः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्या कर्मणा

शोभनेन यागेनेन्द्रमयजन्निति शेषः । ते नरो यज्ञस्य नेतारोऽंगिरसः पण्ये-
रेतन्नाम्नोऽसुरस्य संबंधि सर्वे भोजनं धनं समविदंत । समलभंत । कीदृशं ।
अश्वान्तं । अश्वैर्युक्तं । गोमंतं । गोभिर्युक्तं । आकारः समुच्चये । गवाश्वव्यति-
रिक्तमन्यत्पशुजातं च समविदंत ॥ अंगिराः । सुपां सुलुगिति जसः सुः ।
शम्या । शमीति कर्मनाम । शाम्यत्यनया क्रियया दोषजातमिति शमी । करणे
घञ् । नोदात्तोपदेशस्य मांतस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः । गौरादिनात् डीप् ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । सुकृत्या । शोभनं कृत्यं करणं यस्यां सा तथोक्ता । नञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥ ५ ॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतपा । वेनः । आ । अजनि ।

आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातं । अमृतं । यजामहे ॥ ५ ॥

पण्यभिरपह्नासु गोष्वधर्वैतत्संज्ञ च्छपिर्यज्ञैरिन्द्रदेवत्यैरनुष्ठितैर्यागैः पथो गो-
संबन्धिनो मार्गान् प्रथमस्तते । तनुते । सर्वेभ्य च्छपिभ्यः पूर्वमेव कृतवानि-
त्यर्थः । ततस्तदनंतरं व्रतपा व्रतानां कर्मणां पालयिता वेनः कांतः सूर्यः
सूर्यरूप इन्द्र आजनि । गवां प्रदर्शनायाविरभूत् । ततोऽथर्वा ता गा आजत् ।
आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तादृशस्येन्द्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचासुर-
निरसनाय सहायोऽभूत् । यमस्यासुराणां नियमनार्थं जातं प्रादुर्भूतममृतं मर-
णरहितं तमिन्द्रं यजामहे । हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः । शसि भस्य टेलोप इति
दिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । तते । तनु विस्तारे । बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अजनि ।
जनी प्रादुर्भावे । दीपजनबुधेत्यादिना । पा० ३. १. ६१. कर्तरि लुङि च्छेष्टिण ।
आजत् । अज गतिशेषणयोः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

बर्हिर्वा यत्स्वंप्रत्ययं वृज्यतेऽर्को वा स्योक्तमापोपति दिवि ।

यावा यत्र वदन्ति कारुक्कथ्यं स्तस्येदिद्रो अभिपिप्तिषु रण्यति ॥ ६ ॥

वर्हिः। वा। यत्। सुऽअपत्याय। वृज्यते। अर्कोः। वा। श्लोकं। आऽघोषते। दिवि।
यावा। यत्र। वदति। कारुः। उक्थ्यः। तस्य। इत्। इंद्रः। अभिऽपित्वेषु।
रण्यति ॥ ६ ॥

स्वपत्याय शोभनापतनहेतुभूताय कर्मणे वर्हिर्वा यद्यदा वृज्यते। छिद्यते।
अध्वर्युणा यागार्थमाह्रियते। अर्को वा स्तोत्रनिष्पादको होता वा श्लोकं स्तुतिरूपां
वाचं दिवि द्योतमाने यज्ञे यदाघोषते। उच्चारयति। यत्र यस्मिन्काले यावा-
भिषवार्थं प्रवृत्त उपलो वदति शब्दं करोति। तत्र दृष्टान्तः। कारुक्थ्यः।
लुप्तोपममेतत्। उक्थ्यस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति
तद्वत्। तस्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्याभिपित्वेष्वभिप्राप्तिष्विंद्रो रण्यति। रमते। यद्वा
पूर्वोक्तानां वर्हिरादीनामभिप्राप्तिषु सतीष्विंद्रो रण्यति। अस्मदीयो यागो
भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति ॥ वृज्यते। वृजी वर्जने। अदुपदेशाल्लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते। निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः।
आघोषते। घुषिर् विशब्दने। भौवादिकः। अत्रापि यदित्यस्य निपातस्यानुष-
गान्निघाताभावः। रण्यति। रमु त्रीडायां। व्यत्ययेन श्यन् परस्मैपदं च।
अंत्यविकारश्चांदसः। यद्वा रण शब्दार्थः। व्यत्ययेन श्यन् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे चतुर्थो वर्गः ॥

असावीति विंशत्यृचमेकादशं सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। असावि विंशतिः
पठनुष्टुभ औष्णिहपांक्तगायत्रैष्टुभास्तृचाः प्रगाथ इति। आदितः षडनुष्टुभः
सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्णिहः। दशम्याद्यास्तिस्रः पंक्तयः। त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो गा-
यत्र्यः। षोडश्याद्यास्तिस्रस्तृष्टुभः। एकोनविंशी बृहती विंशी सतोबृहती।
अनुवर्तनान्नोत्तम ऋषिः। अनादेशपरिभाषयेंद्रो देवता ॥ सूक्तविनियोगो लिं-
गादवगंतव्यः ॥ अविहृतपोडशिशस्त्र आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ। सूचितं च।
अथ षोडश्यसावि सोम इंद्र त इति स्तोत्रियानुरूपौ। अ० ६. २. इति ॥
आभिप्रायविकेषूक्त्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येमावेव तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रिया-
नुरूपौ। एहू ध्विति खंडे सूचितं। असावि सोम इंद्र त इममिंद्र सुतं पिव
। अ० १. ६. इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णा गहि ।

आ त्वा पृणक्लिद्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो इति । आ । गहि ।

आ । त्वा । पृणक्त्तु । इन्द्रियं । रजः । सूर्यः । न । रश्मिभिः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वर्थं सोम असावि । अभिषुतोऽभूत् । हे शविष्ठ । अतिशयेन बलवन् । अत एव धृष्णो शबूणां धर्षयितरिद्र आगहि । देवयजनदेशमागच्छ । आगतं त्वामिन्द्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यमापृणक्त्तु । आपूरयतु । रजोऽन्तरिक्षं रश्मिभिः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ शविष्ठ । शवस्विन्-शब्दादिष्टनि विन्मतोर्लुक् । ढेरिति दिलोपः । पादादित्वान्निघाताभावः । गहि । गमेर्लोपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धवत्त्वाद्धेलुगभावः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

इन्द्रमिदरीं वहतोऽप्रतिधृष्टशवसं ।

ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणां ॥ २ ॥

इन्द्र । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टशवसं ।

ऋषीणां । च । स्तुतीः । उप । यज्ञं । च । मानुषाणां ॥ २ ॥

अप्रतिधृष्टशवसं केनाप्यप्रतिधर्षितबलं । अहिंसितबलमित्यर्थः । इन्द्रमित्तमिन्द्रमेव ऋषीणां वसिष्ठादीनां मानुषाणामन्येषां मनुष्याणां च स्तुतीर्यज्ञं च हरी अश्वानुपवहतः । समीपं प्रापयतः । यच्च यच्च स्तुवंति यच्च यच्च यजंते तच्च सर्वत्रेन्द्रमश्वी प्रापयत इत्यर्थः ॥ मानुषाणां । मनोज्ञाताविति मनुशब्दादज्पुगागमश्च ॥

तृतीयामुचमाह ॥

आ तिष्ठ वृचहचर्यं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो यावा कृणोतु वसुनां ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रऽहन् । रथं । युक्ता । ते । व्रंशणा । हरी इति ।
अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । यावा । कृणोतु । वयुना ॥ ३ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हन्तरिन्द्र रथमातिष्ठ । आरोह । यस्मात्ते हरी त्वदीयावश्वौ
व्रंशणा स्तोत्रलक्षणेन मंत्रेण युक्ता । रथेऽस्माभिर्योजितौ । तस्मात्त्वं रथमातिष्ठ ।
ते मनस्त्वदीयं मनश्च यावाभिपवार्थं प्रवृत्तः पाषाणो वयुना वचनीयेनाभिष-
वशच्छेनार्वाचीनमसदभिमुखं सु कृणोतु । सुष्ठु करोतु ॥ युक्ता । सुपां सुलुगि-
त्याकारः । वयुना । वचेर्गश्च । उ० ३. ३३. इति नुप्रत्ययो गकारश्चांतादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदं ।

शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारां ऋतस्य सादने ॥ ४ ॥

इमं । इन्द्र । सुतं । पिब । ज्येष्ठं । अमर्त्यं । मदं ।

शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः । ऋतस्य । सादने ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सुतमभिषुतमिमं सोमं पिब । कीदृशं । ज्येष्ठं । अतिशयेन प्रशस्यं ।
मदं । मदकरं । अमर्त्यं । अमारकं । सोमपानजन्यो मदो मदांतरवन्मारको न
भवतीत्यर्थः । तथा ऋतस्य यज्ञस्य संवन्धनि सद्ने गृहे वर्तमानाः शुक्रस्य
दीप्तस्यास्य सोमस्य धारास्त्वामभ्यक्षरन् । आभिमुख्येन संचलन्ति । तां प्राप्नु-
वन्ति । स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं । प्रशस्यशब्दादिष्टनि ज्य चेति ज्यादेशः ।
अक्षरन् । क्षर संचलने । छांदसो लङ् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीतन ।

सुता अमत्सुरिंदवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥ ५ ॥

इंद्राय । नूनं । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन ।

सुताः । अमत्सुः । इंदवः । ज्येष्ठं । नमस्यत । सहः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः । इंद्राय नूनं क्षिप्रमर्चत । पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टी-
क्रियते । उक्थान्यप्रगीतमंचसाध्यानि स्तोत्राणि च ब्रवीतन । ब्रूत । सुता

अभिषुता इंदवः सोमाश्चामत्सुः । आगतमेव तमिंद्रं मत्तं कुर्वंतु । अनंतरं ज्येष्ठं
प्रशस्यतमं सहः सहस्विनं बलवंतं तमिंद्रं नमस्यत । नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन ।
ब्रवीतेर्लाटि तन्ननन्नयनाथेति तनवादेशः । अमत्सुः । मदी हर्षे । छांदसः
प्रार्थनायां लुङ् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिदभावः । नमस्यत । नमोवरि-
वश्चिब्रु इति क्यच् । सहः । लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२८. २. ।
इति मत्वर्थीयस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पंचमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

नकिष्ट्वृधीतरो हरी यदिद्र यच्छसे ।

नकिष्ट्वानुं मज्मना नकिः स्वश्च आनशे ॥ ६ ॥

नकिः । तत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इंद्र । यच्छसे ।

नकिः । त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुऽअश्चः । आनशे ॥ ६ ॥

हे इंद्र यद्यस्मात्त्वं हरी एतत्संज्ञावधौ यच्छसे रथे योजयसि । तस्मात्त्वतोऽन्यः
कश्चिद्वृधीतरोऽतिशयेन रथवान् नकिः । नास्ति । अन्येषामीहगन्धयुक्तरथा-
भावात् । त्वा त्वामनुलक्ष्य मज्मना । बलनामैतत् । बलेन सहशोऽपि
नकिः । न ह्यस्ति । स्वश्चः शोभनाथोऽन्यश्च त्वां नकिरानशे । न प्राप । इंद्रस्य
बलाश्वयोरसाधारणत्वादिंद्रसहशो बलवानश्ववान् लोके कश्चिदपि नास्ती-
त्यर्थः ॥ नकिष्ट्वत् । युष्मत्तत्तद्युःष्वंतःपादमिति पत्वं । रथीतरः । अतिशयेन रथी ।
तरपीत् रथिन इतीकारांतदेशः । अवयवसमये छांदसं ह्रस्वं । यच्छसे । यमेर्थ-
त्ययेनात्मनेपदं । स्वश्चः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं अच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
आनशे । अश्रोतेश्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य नुद् ॥

आभिन्नविकेपूक्त्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो य एक इद्विदयत इति
वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । एहू प्विति खंडे सूचितं । सखाय आशिषामहि य
एक इद्विदयते । आ० ७. ८. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवत्य औष्णिहृतृचाशी-
तावयं तृचो विनियुक्तः । तथैव पंचमारण्यके सूच्यते । य एक इद्विदयत आ-
याह्यद्रिभिः सुतमिति ॥ तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

य एक इद्विदयते वसु मर्ताय दाप्नुये ।

ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अंग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्ताय । दाप्नुये ।

ईशानः । अप्रतिष्कृतः । इन्द्रः । अंग ॥ ७ ॥

य इन्द्र एक इत् एक एव दाप्नुये हविर्दत्तवते मर्ताय मनुष्याय यजमानाय वसु धनं विदयते । विशेषेण ददाति । अंगेति क्षिप्रनाम । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्धितः । प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवंभूतः स इन्द्रः क्षिप्रमीशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ विदयते । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कृतः । कु शब्दे । प्रतिकूलं कूयते शब्दत इति प्रतिष्कृतः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट् । सुपामादित्वात्पत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुपमिव स्फुरत् ।

कदा नः श्रुश्रवत्तिर इन्द्रो अंग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तं । अराधसं । पदा । क्षुपंऽइव । स्फुरत् ।

कदा । नः । श्रुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अंग ॥ ८ ॥

अराधसं हविलक्षणेन राधसा धनेन रहितं । अयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं मर्तं मनुष्यमिन्द्रः पदा पादेन क्षुपमिवाहिच्छत्रकमिव कदा स्फुरत् । स्फुरिष्यति । वाधिष्यति । यथाहिच्छत्रं मंडलाकारेण शयानं कश्चिदनायासेन हंति । एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छत्रून् हनिष्यतीत्यर्थः । स्फुरत् । स्फुरतिर्वधकर्मा । स्फुरति स्फुलतीति वधकर्मेसु पठितत्वात् । नोऽस्माकं यष्टृणां गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इन्द्रः कदा कस्मिन्कालेऽंग क्षिप्रं श्रुश्रवत् । श्रोष्यतीति वितर्क्यते । अत्र निरुक्तं । क्षुपमहिच्छत्रकं भवति यत् क्षुभ्यते । कदा मर्तमनाराधयंतं पादेन क्षुपमिवावस्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्रोऽंग । अंगेति क्षिप्रनाम । नि० ५. ११. इति ॥ पदा । पादशब्दस्य पहन्त्रित्यादिना पदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरु-

दाहत्वं । क्षुपमिव । क्षुभ संचलने । अस्मात्कर्मणि घञि बहुलवचनाद्वातोर्नु-
मागमः । वर्णव्यापत्त्या भकारस्य प्रकारः । स्फुरत् । स्फुर संचलने । छंदसि
लुङ्लल्लिट इति लङर्थे लङ् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । शुश्रवत् ।
शु श्रवणे । लेट्वाङागमः । बहुलं छंदसीति शपः झुः ॥

नवमीमृचमाह ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवांसति ।

उयं तत्पत्यते शव इंद्रे अंग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवांसति ।

उयं । तत् । पत्यते । शवः । इंद्रः । अंग ॥ ९ ॥

बहुभ्यो मनुष्येभ्यः सकाशाद्यश्चिद्धि य एव खलु यजमानः सुतावान् अभि-
पुतसोमयुक्तः सन् हे इंद्र त्वा त्वामाविवांसति । परिचरति । विवांसतिः परि-
चरणकर्मा । तत्त्वस्मै यजमानाय यदुयमुद्रूणं शवो वलमिंद्रोऽंग क्षिप्रं पत्यते ।
पातयति । प्रापयति ॥ तत् । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् । पत्यते । पतू गतौ ।
अस्मादंतर्भावितरण्यर्थाद्भ्रत्ययेन श्यन् ॥

चातुर्विंशकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य स्वादोरित्या विषूवत इति
वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । होचकाणामिति खंडे सूचितं । यः सवाहा विचर्षणिः
स्वादोरित्या विषूवतः । आ० ७. ४. इति ॥ पृष्ठ्यस्य पंचमेऽहनि निष्के-
वत्येऽप्ययं तृचोऽनुरूपः । स्तोमे वर्धमान इति खंडे सूचितं । स्वादोरित्या
विषूवत उप नो हरिभिः सुतं । आ० ७. १२. इति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

स्वादोरित्या विषूवतो मध्यः पिबन्ति गौर्यः ।

या इंद्रेण सयावरी वृष्णा मदन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्या । विषुऽवतः । मध्यः । पिबन्ति । गौर्यः ।

याः । इंद्रेण । सयावरी । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्येत्या विषूवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु
प्राप्तिर्युक्तस्य मध्यो मधुररसस्य सोमस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्र-

दानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पष्ठौ । एवंविधं सोमं गौर्यो गौरवर्णा गावः पिबन्ति । या गावः शोभसे शोभार्थं वृष्णा कामाभिवर्षकेण्ड्रेण सयावरीः सह यांत्यो गच्छन्त्यः सत्यो मदन्ति । दृष्टा भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पयः-प्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्येन्द्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलक्ष्यावस्थिता इति शेषः ॥ विषूवतः । विष्णु व्याप्नो । अस्मादीणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । मध्वः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेङितीति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यः । पिद्मैरादिभ्यश्चेति ङीप् । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । सयावरीः । या प्रापणे । अतो मनन्निति वनिप् । वनो र चेति ङीब्रेफौ । मदन्ति । मदी हर्षे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । वस्वीः । वस निवासे । शृसृ-स्त्रिहीत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । वोतो गुणवचनादित्यत्र गुणवचनाङ्गीवाद्युदात्तार्थं । पा० ४. १. ४४. १. । इति वचनाद्बसु-शब्दाङ्गीपि यणादेशः । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । स्वराज्यं । अकर्म-धारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे पष्ठो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृथ्नायः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरन्तु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृशन्ऽयुवः । सोमं । श्रीणन्ति । पृथ्नायः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रं । हिन्वन्ति । सायकं । वस्वीः । अन्तु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ता अस्येन्द्रस्य पृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृथ्नायो नानावर्णा गाव इन्द्रेण पातयन् सोमं पयसा श्रीणन्ति । मिश्रीकुर्वन्ति । इन्द्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ता धेनवः सायकं शत्रूणामन्तकारकं वज्रमायुधं हिन्वन्ति । शत्रुषु प्रेरयन्ति । इन्द्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्त्वान्नुम् । सायकं । यो अन्तकर्मणि । खुत्स्यात्वे युगागमः ॥

त्रादशीमृचमाह ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्येति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सस्थिरे पुरुणि पूर्वचिन्तये वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्येति । प्रचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सस्थिरे । पुरुणि । पूर्वचेत्तये । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ता गावोऽस्येन्द्रस्य सहो बलं नमसा स्वकीयेन पयो-
रूपेणानेन सपर्येति । परिचरन्ति । पुरुणि बहून्स्येन्द्रस्य व्रतानि शत्रुवधादि-
रूपाणि वीर्यकर्माणि सस्थिरे । सेविरे । ज्ञापयन्त इत्यर्थः । किमर्थं । पूर्वचिन्तये ।
युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना वृत्रादयः सर्वे मरणं
प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्त इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ सस्थिरे । सश्च गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । पूर्वचिन्तये । चित्ती संज्ञाने ।
भावे क्तिन् । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं ॥

चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इन्द्रो दधीच इति पडह-
स्तोचियसंज्ञकस्तृचः । सूचितं च । आदह स्वधामन्वित्येका द्वे चेन्द्रो दधीचो
अस्थभिः । आ० ७. २. इति ॥ तृचे प्रथमां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नवं ॥ १३ ॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्थभिः । वृत्राणि । अप्रतिऽस्तुतः । जघान । नवतीः । नवं ॥ १३ ॥

अत्र शाठ्यायनिन इतिहासमाचक्षते । आयर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शने-
नासुराः पराबभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्र-
स्त्रैरसुरैः सह योद्धुमशकुर्वन्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति श्रुत्वाव । अथ
पप्रच्छ तच्चत्थान् नेह किमस्य किञ्चित्परिशिष्टमंगमस्तीति । तस्मा अवोचन्
अस्त्येतदाश्वं शीघ्रं येन शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्राप्नवीत् । तत्तु न विन्न यचा-
भवदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति । तद्वाचैपिपुः । तच्छर्यणावत्य-
नुविद्याजहुः । शर्यणावच्च वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्यन्दते । तस्य
शिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुराजघानेति ॥ अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः । प्रति-
कूलशब्दरहित इन्द्र आयर्वणस्य दधीच एतत्संज्ञकस्य ऋषेरस्यभिरश्वशिरःसंव-

दानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं पष्टी । एवंविधं सोमं गौर्यो गौरवर्णा गावः पिबन्ति । या गावः शोभसे शोभार्थं वृष्णा कामाभिवर्षकेण्ड्रेण सयावरीः सह यांत्यो गच्छन्त्यः सत्यो मदन्ति । हृष्टा भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पयः-प्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्येन्द्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलब्धावस्थिता इति शेषः ॥ विपूवतः । विपू व्याघ्रौ । अस्मादीणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । मध्यः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेङितीति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यः । पित्रौरादिभ्यश्चेति ङीष् । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । सयावरीः । या प्रापणे । अतो मनन्निति वनिप् । वनो र चेति ङीबेफौ । मदन्ति । मदी हर्षे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । वस्वीः । वस निवासे । शृस्त्वस्त्रिहीत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । वोतो गुणवचनादित्यत्र गुणवचनान्ङीवाद्युदात्तार्थं । पा० ४. १. ४४. १. । इति वचनादसु-शब्दान्ङीपि यणादेशः । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । स्वराज्यं । अकर्मधारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे पष्टो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ता अस्य पृश्नायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृश्नऽयुवः । सोमं । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रं । हिन्वन्ति । सायकं । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ता अस्येन्द्रस्य पृश्नायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयो नानावर्णा गाव इन्द्रेण पातव्यं सोमं पयसा श्रीणन्ति । मिथ्रीकुर्वन्ति । इन्द्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ता धेनवः सायकं शत्रूणामन्तकारकं वज्रमायुधं हिन्वन्ति । शत्रुषु प्रेरयन्ति । इन्द्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यन्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्त्वान्नुम् । सायकं । पो अन्तकर्मणि । खुत्स्यात्वे युगागमः ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टरपीच्यं । इत्या चंद्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अब । अहं । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टः । अपीच्यं । इत्या । चंद्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

अत्राहास्मिन्नेव गोगंतुश्चंद्रमसो गृहे मंडले त्वष्टदीप्तिस्यादित्यस्य संबंध्यपीच्यं रात्रावन्तर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजस्तदादित्यस्य रश्मय इत्येत्यमनेन प्रकारेणामन्वत । अजानन् । उदकमये स्वच्छे चंद्रविंवे सूर्यकिरणाः प्रतिफलंति । तत्र प्रतिफलितः किरणाः सूर्ये यादृशी संज्ञां लभन्ते तादृशी चंद्रेऽपि वर्तमाना लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्रात्रावन्तर्हितं सौरं तेजस्तच्चंद्रमंडलं प्रविश्याहं नीच निशं तमो निवार्य सर्वे प्रकाशयति । ईहभूततेजसा युक्तः सूर्यश्चंद्र एव द्वादशादित्येष्विंद्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इंद्र एवेतीदृशुतेः प्रतीयमानत्वादिंद्रो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति । ईहभूतस्य तेजस आश्रयत्वेन चंद्रमसः प्राधान्यविवक्षया चांद्रमस्याभिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते ॥ अत्र निरुक्तं । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतन्नोपेक्षितमस्मादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति । नि० २. ६. । अत्राह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वा । नि० ४. २५. । इति ॥ अमन्वत । मनु अवबोधने । अपीच्यं । अपपूर्वाच्चिनोतेरघ्यादयश्च । उ० ४. ११३. । इति निपातनाद्यत् । अत एवाभिमतरूपसिद्धिः । यद्वा । अपिपूर्वादंचतेर्चत्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । अपिगते निगते भवमपीच्यं । भवे छंदसीति यत् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । तित्स्वरितः । अपीच्योऽप्रकाश इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्या । इदमश्नदात्या हेतौ च छंदसीति प्रकारवचने याप्रत्ययः । यदि तच्चेदंशद्वौ नानुवर्तते तदानीमिदमस्यमुः । पा० ५. ३. २४. । इति घमुप्रत्ययः । अव्ययादास्तुपः । पा० २. ४. ८२. । इति सुबल्लुकं वाधित्वा सुपां सुलुगिति ङादशेः । चंद्रमसः । चंद्रमाह्लादनं मिमीति निर्मिमीति इति चंद्रमाः । चंद्रे मो ङित् । उ० ४. २२७. । इत्यसिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च स्थायितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययांतमंतोदाह ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तमो वर्गः ॥

धिभिरस्थिभिर्नवतीर्नव नवसंख्याका नवतीर्दशोत्तराष्टशतसंख्याकाः । तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाञ्जेतुमादावासुरी माया विधा संपद्यते । चिविधा-तीतानागतवर्तमानकालभेदेन तत्कालवर्तिनो देवाञ्जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति । एवं नव संपद्यते । पुनरप्युत्साहादिशक्तित्रयरूपेण त्रैगुण्ये सति सप्तविंशतिः संपद्यते । पुनः सात्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः संपद्यते । एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः संपद्यन्ते । एवंविधमायारूपाणि वृचाण्यावरकारणसुरजातानि जघान । हतवान् ॥ दधीचः । दध्यंचतीति दध्यङ् । अंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । पृष्टचेकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादतया चाविति पूर्व-पदस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्तं । अंचेच्छंदस्यसर्वनामस्थानं । पा० ६. १. १७०. । इति पुनर्वि-भक्त्युदात्तविधानेन तद्वाध्यते । अस्थभिः । छंदस्यपि दृश्यत इत्यनजादावथ-स्थिशब्दस्थानङादेशः । स चोदात्तः ॥

चतुर्दशीमृचमाह*॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितं । तद्विदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपऽश्रितं । तत् । विदत् । शर्य-णावति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्ववत्सु गिरिष्वपश्रितमपगत्य स्थितमश्वस्याश्वसंवंधि दधीचो यच्छिर इच्छन्निंदो वर्तते । शर्यणावत्येतत्संज्ञे सरसि तच्छिरो विदत् । अज्ञासीत् । ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थिभिरवृचाणि जघानेति पूर्वस्यामृचि संबंधः ॥ इच्छन् । इषु इच्छायां । तुदादिवाच्यप्रत्ययः । विदत् । वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन चुरङादेशः । शर्य-णावति । शर्यणा नाम देशः । तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् । मध्वादिषु शर्य-णशब्दस्य पाठान्मध्वादिभ्यश्च । पा० ४. २. ८६. । इति चातुर्थिको मनुष्यः । संज्ञा-यामिति मनुषो वत् । मतौ वद्भूचोऽनजिरादीनामिति दीर्घः ॥

अतिमूर्तिनाभ्येकाहे कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्यचांद्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्टयं । तत्र पूर्वपक्षे चांद्रमसीष्टिः । अत्राह गोरिति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । अत्राह गोरमन्वत नवो नवो भवेति जायमानः । आ० ९. ८. । इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यः । इत्या चंद्रमसो गृहे ॥ १५ ॥
 अर्चः अहः । गोः । अमन्वतः । नामः । त्वष्टुः । अपीच्यः । इत्या । चंद्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥
 अत्राहास्मिन्नेव गोरगैतुश्चंद्रमसो गृहे मंडले त्वष्टुर्दीप्तिरस्यादित्यस्य संबंध्यपीच्यं
 रात्रावन्तर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजस्तदादित्यस्य रश्मय इत्येत्यमनेन प्रकारेणा-
 मन्वतः । अजानन् । उदकमये स्वच्छे चंद्रविवे सूर्यकिरणाः प्रतिफलंति । तच्च
 प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशी संज्ञां लभन्ते तादृशी चंद्रेऽपि वर्तमाना
 लभन्तः इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्रात्रावन्तर्हितं सौरं तेजस्तच्चंद्रमंडलं प्रवि-
 श्याहं नीव निशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चंद्र
 एव द्वादशादित्येष्विन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र
 एवेतीदृस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिदो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति । ईदृग्भूतस्य तेजस
 आश्रयत्वेन चंद्रमसः प्राधान्यविवक्षया चांद्रमस्याभिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते ॥
 अत्र निरुक्तं । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनोपेक्षितम्यादि-
 त्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो
 भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति । नि० २. ६. । अत्राह गोः
 सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वा । नि०
 ४. २५. । इति ॥ अमन्वतः । मनु अवबोधने । अपीच्यं । अपपूर्वाच्चिनोत्तराग्रा-
 दयश्च । उ० ४. ११३. । इति निपातनाद्यत् । अत एवाभिमतरूपसिद्धिः । यद्वा ।
 अपिपूर्वादंचतेर्चत्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । अपिगते
 निगते भवमपीच्यं । भवे छंदसीति यत् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं ।
 तित्स्वरितः । अपीच्योऽप्रकाश इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्या । इदमश्नत्वात्या
 हेतौ च छंदसीति प्रकारवचने याप्रत्ययः । यदि तच्चेदंश्चो नानुवर्तते तदानी-
 निदमस्यमुः । पा० ५. ३. २४. । इति यमुप्रत्ययः । अव्ययादास्तुपः । पा० २. ४. ८२. ।
 इति सुब्लुक् बाधित्वां सुपां सुलुगिति डादशेः । चंद्रमसः । चंद्रमाह्लादनं मिमीते
 निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे मो डित् । उ० ४. २२७. । इत्यसिप्रत्ययः । दासीभा-
 रादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च स्फायितं चोत्पादिना रक्प्रत्य-
 यांतमन्तोदात्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेः सप्तमो वर्गः ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः को अद्येति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये ।
सूचितं च । कायं दशमं को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्येति द्वे इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।

आसन्निपूहृत्स्वसो मयोभून् एपां भृत्यामृणधत्त जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युंक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भामिनः । दुःऽदृणायून् ।

आसन्ऽइपून् । हृत्सुऽअसः । मयःऽभून् । यः । एपां । भृत्यां । ऋणधत् । सः ।

जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इन्द्रसंबन्धिनो रथस्य धुर्यश्ववहनप्रदेशे गा
गतिमतोऽश्वान् को युंक्ते । को नाम नियोक्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः ।
कीदृशानश्चान् । शिमीवतः । वीर्यकर्मोपेतान् । भामिनः । तेजसा युक्तान् ।
दुर्हणायून् । परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । हृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । आसन्निपून् ।
येषामासन्यास्ये सुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवो वाणा वद्धास्तान् । हृत्स्वसः ।
हृत्सु शत्रूणां हृदयेष्वस्यति स्वकीयं पादं क्षिपन्तीति हृत्स्वसः । मयोभून् । मयसः
सुखस्य भावयितृन् । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । यो यजमान एषामीदृश-
नामश्वानां भृत्यां भरणक्रियां रथवाहनक्रियामृणधत् समर्द्धयति । स्तौतीति
यावत् । स यजमानो जीवात् । जीवनवान्भवेत् ॥ यद्वा क इति प्रजापति-
रुच्यते । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वाहे गा
वेदरूपांन्वाग्विशेषानद्येदानीं युंक्ते । संयोजयति । कीदृशान् । शिमीवतः । प्रति-
पाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् । भामिनः । उज्ज्वलान् । दुर्हणायून् । हृणीयतिर्हानिकर्मा ।
हातुमशक्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आसन्निपून् । आसन्यास्य इषुरेषणं
गमनमुच्चारणं येषां तान् । हृत्स्वसः । हृत्सु हृदयेषु दीप्यमानान् प्रकाशमाना-
नित्यर्थः । मयोभून् । मयसोऽध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् ।
यो यजमान एपां वचसां भृत्यां भरणक्रियामृणधत् । ऋद्धिमती करोति । स
जीवात् । स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हणायून् । हृणी-
लज्जायां । कङ्वादित्वादृक् । बहुलवचनादस्मादुणप्रत्ययः । अतो लोपे सति

वर्णव्यापत्याकारः । मृगयादिर्वा द्रष्टव्यः । आसन्निधून् । पद्मन्त्रित्यादिनास्यशब्द-
स्यासन्नादेशः । इष गतावित्यस्मादिषेः किञ्चेत्युप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । ह्रस्वसः । असु क्षेपणे । असु गतिदीप्तादानेषु । क्तिप् चेति क्तिप् ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मयोभून् । व्यत्ययेन
ह्रस्वत्वं । यद्वा मितद्वादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १. इति दुप्रत्ययः ।
भृत्यां । भृज् भरणे । संज्ञायां समजननिषद । पा० ३. ३. ९९. इति क्यप् । उदात्त
इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वं । ऋणधत् । ऋधु वृद्धौ । लेटि व्यत्ययेन झम् ।
लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जीवात् । जीव प्राण-
धारणे । पूर्ववत्तेट्वाडागमः ॥

सप्रदशीमृचमाह ॥

क ईपते तुज्यते को विभाय को मंसते संतमिंद्रं को अंति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वेऽको जनाय ॥ ११ ॥

कः । ईपते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । संतं । इंद्रं । कः । अंति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ ११ ॥

अनुग्रहीतरीद्र आगते सति क ईपते । शत्रोभीतिः सन् को निर्गच्छति । न
कोऽपीत्यर्थः । कस्तुज्यते । को हिंस्यते । शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः ।
को यजमानो विभाय । विभेति । इंद्रे रक्षके सति भयमपि नोत्पद्यते । दूरे तस्य
शत्रुकृता हिंसा । अंत्यंतिके समीपे संतमस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमानमिंद्रं कः पुरुषो
मंसते । जानाति । वयमेव जानीमो नान्य इत्यर्थः । एकः कः पूरकः । युद्धे
सहायार्थमिंद्र आगते सति को यजमानस्तोकाय पुत्रायाधिब्रवत् । हे इंद्रास्सदीयं
पुत्रं रक्षेत्येवंरूपमधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिव्रूयादिति यथा ।
एवंरूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात् । स्वयमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः । इभाय
गजाय कोऽधिब्रवत् । उत अपि च राये शत्रुभिरपह्नियमाणाय धनाय कोऽधि-
ब्रवत् । अपह्नियमाणमस्सदीयं धनं रक्षेत्यधिवचनमपि को यजमानः कुर्यात् ।
न कोऽपीत्यर्थः । अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च
कोऽधिब्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चंद्रस्याधिवचनं नापेक्षितं ।
स्तुत्या प्रीति इंद्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः ॥ यदा तु कश्चाभिधेयस्य प्रजापतेः

संवन्धिनि कर्मणि विनियोगः । तदानीं परमैश्वर्ययोगादिद्रष्टेन प्रजापतिरे-
वाभिधीयते । यथैश्चा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसारेण कदा चनेत्य-
स्यामृचि विद्यमान इन्द्रो गार्हपत्यपरतया नीयते तद्वत् ॥ ईषते । ईष गतिहिं-
सादर्शनेषु । भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते । तुज हिंसायां । कर्मणि यक् ।
अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । अतिङ् इति पर्युदा-
सान्विधाताभावः । मंसते । लेट्छाडागमः । सिबहुलं लेटीति सिप् । अंति ।
अंतिकस्य कादिलोपो बहुलमिति कलोपः । प्रवत् । प्रवीतेर्लेट्छाडागमः ।
तन्वे । तनुश्चाच्चतुर्थ्येकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङीतीति गुणा-
भावे यणदेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

को अग्निमीट्रे हविषां घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।

कस्मै देवा आ वहानान्शु होम को मंसते वीतिहोचः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्नि । ईट्रे । हविषां । घृतेन । सुचा । यजातै । ऋतुऽभिः । ध्रुवेभिः ।

कस्मै देवाः । आ । वहान् । आशु । होम । कः । मंसते । वीतिऽहोचः । सुऽदेवः ॥ १८ ॥

को यजमानोऽग्निमीट्रे । इन्द्रार्थं हविर्निरुप्याग्निं स्तौति । इन्द्राय हविर्निर्वा-
पोऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते । इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वेन्द्रयागार्थमग्निं सुचा
जुह्वा ध्रुवेभिर्ध्रुवैर्नित्यैर्ऋतुभिर्वसन्तादिकालैरुपलक्षितेन घृतेन हविषा यजातै ।
यजेत् । यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः । ऋतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः । ताभिर्ध्रुवैः
प्रकृतौ विकृतौ चानुष्ठेयतया निश्चलैर्ऋतुभिः सहाग्निमाज्यभागदेवतां घृतेन
हविषा को यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मै यजमानाय होमं ह्रातव्यं प्रशस्यं
धनमाशु शीघ्रं देवा आवहान् । आवहन्ति । प्रयच्छन्ति । न कस्मा अपीत्यर्थः ।
इंद्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इतींद्रः स्तूयते । वीतिहोचः प्राप्नयज्ञः सुदेवः
शोभनदेवताकः को यजमानो मंसते । इंद्रं सम्यक् जानाति । न कोऽपीत्यर्थः ।
बहुविधेन स्त्रीष्वेण चिरकालीपासनेन चंद्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति
तात्पर्यार्थः ॥ ईट्रे । ईड स्तुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । सुचा । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । यजातै । यजतेर्लेट्छाडागमः । वीतोऽन्यचेत्येकारः । वहान् ।
वहतेर्लेट्छाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्येति तकारलोपः ।

होम । ह्रयतेः कृतात्वस्यातो मनिन्निति मनिन् । ह्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति
संप्रसारणं । यद्वा । नामन् सीमन्नित्यादौ । उ० ४. १५२. । होमन्शब्दो मनिन्-
प्रत्ययांतो निपात्यते । मंसते । मन ज्ञाने । लेट्झडागमः । सिञ्चहुलं लेटीति
सिप् । वीतिहोत्रः । वी गत्यादिषु । अस्मात्कर्मणि मंचे वृषेत्यादिना क्तिन् स
चोदात्तः । होचं होमः । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्वन्निति चन्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्नो
होमो येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदेवः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमुचमाह ॥

त्वमंग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्ये ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेद्रं ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वं । अंग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्ये ।

न । तत् । अन्यः । मघऽवन् । अस्ति । मर्दिता । इंद्रं । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणे । अंग शविष्ठ हे बलवत्तमेन्द्र देवो द्योतमानस्त्वं मर्त्ये
मरणधर्माणं त्वां स्तुतवतं पुरुषं प्रशंसिषः । सम्यगनेन स्तुतमिति प्रशंस । हे
मघवन् धनवन्निद्रं त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिन्मर्दिता सुखयिता नास्ति । अतः
कारणात्ते तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षणं वचो ब्रवीमि । उच्चारयामि ॥ शंसिषः । शंस
स्तुतौ । लेटि सिण्डागमः । सिञ्चहुलं लेटीति विकरणश्च सिप् । तस्यार्द्धधातु-
कत्वादिडागमः । शविष्ठ । अतिशयेन शवस्वी शविष्ठः । इष्टनि विन्मतोलुक् ।
देरिति टिलोपः । मर्दिता । मृड सुखने । तृच इडागमः ॥

विंशीमुचमाह ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । च । न । दभन् ।

विश्वा । च । न । उपऽमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिभ्यः । आ ॥ २० ॥

हे वसो निवासयितरिद्रं ते तव संबंधीनि राधोत्येभिरिति राधांसि भूतान्य-
स्मान्कदाचन कदाचिदपि मा दभन् । मा विनाशयंतु । तथोक्तयो गंतारः । यद्वा

धूतय इत्यत्र वर्णलोपः । धूतयः कंपयितारस्ते त्वदीया मरुतश्च मा दभन् । हे मानुष मनुषहितेन्द्र चर्पणिभ्यो मंचद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्यं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि च आ उपमिमीहि । सर्वत आद्वत्यास्तत्समीपे कुरु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा । किंश्चत्सर्वैकान्यर्कियत्तदः काले देति दाप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । दभन् । दंभु दंभे । लोड्ये छान्दसे लडि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । न माद्भोग इत्यडभावः । मिमीहि । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वाच्छुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । हेडिङ्गात् घुमास्थेतीत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

चतुर्दशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र प्र य इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं गोतमस्यार्थं । पंचमीद्वादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । मरुतो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र ये द्वादश मरुतं ह पंचम्यंते त्रिष्टुभाविति । हशब्दप्रयोगादिदमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुदेवत्यानि ॥ अभिलषवपडहस्य चतुर्थेऽहन्याग्निमरुत एतत्सूक्तं मरुतनिविधानीयं । सूचितं च । प्र ये भुंभंते जनस्य गोपा इत्याग्निमरुतं । आ० १. १. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र ये भुंभंते जनयो न सप्तयो यामन्नुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।

रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदंति वीरा विदथेषु घृष्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । भुंभंते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः । सुऽदंससः ।

रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदंति । वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

ये मरुतो यामन् यामनि गमने निमित्तभूते सति प्रभुंभंते । प्रकर्षेण स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति । जनयो न । जाया इव । यथा योषितः स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । सप्तयः । सर्पणशीलाः । रुद्रस्य सूनवः । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः । सुदंससः । शीभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । हि यस्मान्मरुतो रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृधे वृष्टि-

प्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवन्तः । अतः सुदंसस इत्यर्थः । वीरा विशेषेण शत्रुक्षेपणशीलाः । घृष्वयः । घर्षणशीलाः । महीरुहशिलोच्चयादेर्भजका इत्यर्थः । एवंभूतास्ते मरुतो विदथेषु । विदथेषु यद्व्यतया देवानिति विदथा यज्ञाः । तेषु मदन्ति । सोमपानेन ह्वयन्ति ॥ शुभन्ते । शुभ शुभ दीप्ति । भौवादिकः । जनयः । जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । यामन् । या प्रापणे । कृत्यत्युटो बहुलमिति बहुलवचनादातो मनिन्निति भावे मनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सुदंससः । दंस इति कर्मनाम । शोभनं दंसो येषां । सोमनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्रिरे । हि चेति निघातप्रतिषेधः । वृथे । वृथु वृद्धी । संपदादिलक्षणो भावे क्प् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मदन्ति । मदी हर्षे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । पादादि-
त्वान्निघाताभावः । विदथेषु । विद ज्ञाने । रुदिविदिभ्यां क्दित्यथप्रत्ययः । घृष्वयः । घृषु संहर्षे । कृविघृष्वीत्यादिना विन्प्रत्ययातो निपात्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त उक्षितासो महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अधि चक्रिरे सदः ।

अर्चन्तो अर्कं जनयन्त इन्द्रियमधि थियो दधिरे पृथ्निमातरः ॥ २ ॥

ते । उक्षितासः । महिमानं । आशत । दिवि । रुद्रासः । अधि । चक्रिरे । सदः ।

अर्चन्तः । अर्कं । जनयन्तः । इन्द्रियं । अधि । थियः । दधिरे । पृथ्निमातरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुत उक्षितासो देवैरभिषिक्ताः संतो महिमानं महत्त्वमाशत । आशुवन् । रुद्रासो रुद्रस्य पुत्राः । उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः । ते रुद्रपुत्रा मरुतो दिवि द्योतमाने नभसि सदः सदनं स्थानमधिचक्रिरे । अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्तः पूजयन्त इन्द्रियमिन्द्रस्य लिंगं वीर्यं जनयन्तः । प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवंरूपेण वाक्येनोत्पादयन्तः । पृथ्नि-
मातरः पृथ्नेनानारूपाया भूमेः पुत्रा मरुतः थिय ऐश्वर्याण्यधिदधिरे । आधिक्ये-
नाधारयन् ॥ उक्षितासः । उक्ष सेचने । कर्मणि निष्ठा । आज्ञसेरसुक् । महि-
मानं । महच्छब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् । टेरिति टिलोपः । आशत ।
अशू व्याप्ती । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । इन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्र-
लिंगमिन्द्रहृष्टमिति घच्प्रत्ययातो निपात्यते । पृथ्निमातरः । प्राश्रुते सर्वाणि

रूपाणीति पृथ्विभूमिः । श्रूयते च । इयं वै पृथ्विः । घृणिपृथ्विरित्यादौ निपात-
नादभिमतरूपसिद्धिः । पृथ्विर्माता येषां ते तथोक्ताः । ऋतश्छंदसि । पा० ५.
४. १५८. इति समासांतस्य कपः प्रतिषेधः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

गोमातरो यच्छुभयंते अंजिभिस्तनूषु शुभा दधिरे विरुक्नतः ।

वाधंते विश्वमभिमातिनमप वर्त्मान्येषामनु रीयते घृतं ॥ ३ ॥

गोऽमातरः । यत् । शुभयंते । अंजिऽभिः । तनूषु । शुभाः । दधिरे । विरुक्नतः ।

वाधंते । विश्वं । अभिऽमातिनं । अप । वर्त्मानि । एषां । अनु । रीयते । घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरः । गोरूपा भूमिर्माता येषां ते मरुत अंजिभी रूपाभिव्यंजकैराभर-
णैर्यद्यदा शुभयंते । स्वकीयान्यंगानि शोभायुक्तानि कुर्वन्ति । तदानीं शुभा दीप्ता
मरुतस्तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु विरुक्नतो विशेषेण रोचमानानलंकारान्दधिरे ।
धारयन्ति । अपि च विश्वं सर्वमभिमातिनं शत्रुमपवाधंते । हिंसन्ति । एषां
मरुतां वर्त्मानि मार्गाननुसृत्य घृतं क्षरणशीलमुदकं रीयते । स्रवति । यत्र
मरुतो गच्छन्ति वृष्ट्युदकमपि तदनुसारेण तत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयंते । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः । अंजिभिः । अंजू व्यक्तिप्रदक्षणाकां-
तिगतिषु । खनिकथंज्यसिवसिवनिसनिध्वनियंथिचरिभ्यश्चेतीत्ययः । शुभाः ।
शुभ दीप्ता । स्फायितंचीत्यादिना रक् । विरुक्नतः । विशिष्टा रक् विरक् ।
तदंतो विरुक्नतः । मनुष्यस्ययादित्वेन पदत्वात्कुलं । भत्वात् जगत्वाभावः ।
रीयते । रीङ् स्रवणे । दैवादिकः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि ये भ्राजंते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयंतो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषव्रातासः पृषतीरयुग्धं ॥ ४ ॥

वि । ये । भ्राजंते । सुऽमखासः । ऋष्टिऽभिः । प्रऽच्यवयंतः । अच्युता । चित् । ओजसा ।

मनुऽजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृषव्रातासः । पृषतीः । अयुग्धं ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञा ये मरुत ऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजंते विशेषेण दीप्यन्ते । ते
मरुतोऽच्युता चित् च्यावयितुमशक्यानि हृदानि पर्वतादीन्ययोजसा स्वकीयेन

बलेन प्रच्यावयंतः प्रकर्षेण च्यावयितारः प्रेरयितारो भवन्ति । उत्तरार्द्धः प्रत्य-
क्षकृतः । हे मरुतः । मनोजुवो मनोवद्भेगगतयो वृषवातासो वृष्ट्युदक्सेचनस-
मर्थसप्तसंघात्मका यूयं रथेष्वाम्नीयेषु पृषतीः । पृषत्य इति मरुदाहनानां संज्ञा
पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् । पृषद्भिः श्वेतत्रिंदुभिर्मुक्ता मृगीर्यददायुग्धं । आभि-
मुख्येन नियुक्ता अकृद् । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ सुमखासः ।
सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति नञ्सुभ्यामित्यस्य प्रवृत्त्यभावे बहुमीहो पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । अच्युता । शेषछंदसि बहुलमिति शेलोपः । मनोजुवः । जु
इति सौचो धातुर्गन्त्यर्थः । क्रिञ्चितीत्यादिना क्रिञ्चीधौ । अयुग्धं । युजिर्
योगे । लुङि धि चेति संकारलोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र यद्वेषेषु पृषतीरयुग्धं वाजे अर्द्धिं मरुतो रंहयंतः ।
उत्तारूपस्य वि स्यंति धाराश्चर्मवोदभिर्व्युदंति भूम ॥ ५ ॥
प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । वाजे । अर्द्धिं । मरुतः । रंहयंतः ।
उत्त । अरूपस्य । वि । स्यंति । धाराः । चर्मऽइव । उदऽभिः । वि । व्युदंति । भूम ॥ ५ ॥
हे मरुतः पृषतीर्यद्यथा रथेषु प्रायुग्धं । प्रायुयूजत । किं कुर्वन्तः । वाजेऽत्रे
निमित्तभूते सत्यर्द्धिं मेघं रंहयन्तः । वर्षणार्थं प्रेरयन्तः । उत्त तदानीमरूपस्यारोच-
मानस्य सूर्यस्य वैद्युताग्नेर्वा सकाशावृष्ट्युदक्धारा भवन्तो विष्यन्ति । विमुंचन्ति ।
विमुक्तास्ताश्च धारा उदभिरुदकैश्चर्मव परिमितमल्पं चर्म यथाप्रयत्नेन क्लेद्यते ।
एवं भूम सर्वा भूमिं व्युदंति । विशेषेणार्द्धां कुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः । रहि गतौ ।
विष्यन्ति । षो अंतर्कर्मणि । देवादिकः । ओतः श्यनि । पा० १. ३. ७१. । इत्यो-
कारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं । उदभिः । पृष्ठान्नित्यादिनोदकशब्दस्यो-
दन्नादेशः । व्युदंति । उंदी क्लेदने । भूम । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्यामो
डादेशः । छ्वादसं ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयसवनं आ वो वहन्विति पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । आ
वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदोऽमेव नः सुहवा आ हि गंतन । आ० ५. ५. ।
इति ॥ तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

आ वो व॑ह॒न्तु स॒म॒यो रघु॑ष॒दो रघु॑प॒त्नानः॑ प्र जि॒गात॑ वा॒हुभिः ।
 सी॒दा व॑र्हि॒रु वः॑ स॒द॒स्कृतं॑ मा॒दय॑ध्वं म॒रुतो॑ म॒ध्वो अ॑धंसः ॥ ६ ॥
 आ । वः । व॒ह॒न्तु । स॒म॒यः । रघु॑ऽस्य॒दः । रघु॑ऽप॒त्नानः । प्र । जि॒गात॑ । वा॒हुऽभिः ।
 सी॒दत॑ । आ । व॑र्हिः । उ॒रु । वः । स॒दः । कृतं॑ । मा॒दय॑ध्वं । म॒रुतः॑ । म॒ध्वः । अ॑धंसः ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्मान् सप्रयः सर्पणशीला अश्वा आवहन्तु । अस्मद्यज्ञं प्रापयन्तु । कीदृशाः सप्रयः । रघुषदः । लघु शीघ्रं स्यंदमानाः । वेगेन गच्छंत इत्यर्थः । रघुपत्वानो लघु शीघ्रं पतन्तो गच्छन्तो यूयं वाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरस्मभ्यं दातव्यं धनमाहृत्य प्रजिगात । प्रकर्षेण गच्छत । हे मरुतो वो युष्माकं सदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानमुरु विस्तीर्णं कृतं । तत्र यदास्तीर्णं वर्हिस्तदासीदत । तस्मिन्वर्हिषुपविशत । उपविश्य च मध्वो मधुरस्याधंसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मादयध्वं । तृप्ता भवत ॥ रघुषदः । रघु स्यंदत इति रघुषदः । यंदू प्रस्रवणे । क्षिप् चेति क्षिप् । अनदितामिति नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रघुपत्वानः । पतू गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । जिगात । गा स्तुतौ । जौहोत्यादिकः । जिगातीति गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । लोएमध्यमबहुवचनस्य तन्ननन्नयनाश्चेति तवादेशः । तस्य पित्वेन डिच्चाभावादी हल्यघोरितीत्याभावः । सदः । अतः कृकमीति विसर्जनीयस्य सत्वं । मादयध्वं । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे नवमो वर्गः ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

तेऽव॑र्ध॒न्त॒ स्वत॑वसो महि॒त्व॒ना नाकं॑ त॒स्थुरु॑ च॒क्रिरे॑ स॒दः ।
 विष्णु॑र्य॒ज्ञाव॑वृष॒णं म॑द॒च्युतं॑ वयो॒ न सी॑द॒न्नधि॑ व॒र्हिषि॑ प्रि॒ये ॥ ७ ॥
 ते । अ॒व॒र्ध॒न्त॒ । स्वऽत॑वसः । महि॒ऽत्व॒ना । आ । नाकं॑ । त॒स्थुः । उ॒रु । च॒क्रिरे॑ । स॒दः ।
 विष्णुः । यत् । ह । आ॒व॒त् । वृष॑णं । म॑द॒ऽच्युतं॑ । वयः । न । सी॑द॒न् । अ॒धि॒ ।
 व॒र्हिषि॑ । प्रि॒ये ॥ ७ ॥

ते मरुतोऽवर्धन्त । वृद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवसः । स्वाश्रयबलाः । नान्यस्य कस्यचिद्वलमपेक्षन्ते । वृद्धिं प्राप्य च महित्वना महिम्ना महत्त्वेन नाकं

स्वर्गमातस्युः । आस्थितवन्तः । सदः सदन् नभोलक्षणं स्थानं च स्वकीयनि-
वासायोरु विस्तीर्णं चक्रिरे । यत् येभ्यो मरुद्भ्यः । यदर्थं वृषणं कामाभिवर्षकं
मदच्युतं मदस्य हर्षस्यासेक्तारं यज्ञं विष्णुर्होवत् । विष्णुरेवागत्य रक्षति । ते
मरुतो वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति । एवं शीघ्रमागत्य बर्हिष्यध्यस्-
दीये यज्ञे प्रिये प्रीतिकरे सीदन् । सीदन्तु । उपविशन्तु ॥ तेऽवर्धत । स्वरितो
वानुदात्ते पदादौ । पा० ८. २. ६. । इत्येकादेशस्य स्वरितत्वं । महित्वना । भावप्रत्य-
यादुत्तरस्याङो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा सुपां सुलुगित्याजादेशो
नकारोपजनश्च । तस्युः । नाकमातस्युश्च सदश्च विस्तीर्णं चक्रिरे इति चार्थप्र-
तीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निधातप्रतिषेधः । यत् । सुपां
सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् । आवत् । छांदसो वर्तमाने लङ् । वृषणं । वा पपूर्वस्य
निगम इत्युपधादीर्घाभावः । मदच्युतं । मदं च्योततीति मदच्युत् । च्युतिर्
आसेचने । क्षिप् चेति क्षिप् । सीदन् । लिङ्गर्थे लेट्प्रदागमः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

शूरा इवेद्युयुधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।

भयंते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेपसंहशो नरः ॥ ८ ॥

शूराःऽइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न । पृतनासु । येतिरे ।

भयंते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानःऽइव । त्वेपऽसंहशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये । शूरा इवेत् शौर्येपिता युयुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयः
शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषा इव च जग्मयः शीघ्रं गच्छन्तो मरुतः श्रवस्यवो न
श्रवोऽन्नमात्मन इच्छन्तः पुरुषा इव पृतनासु संयामेषु येतिरे । प्रयतन्ते वृत्रादि-
भिर्युद्धे व्याप्रियन्ते । तादृशेभ्यो मरुद्भ्यो विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयन्ते ।
विभ्यति । ये नरो वृद्धादेर्नंतारो मरुतो राजान इव राजमाना नृपतय इव
त्वेषसंहशो दीप्तसंदर्शना उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति । तेभ्य इत्यर्थः । युयुधयः ।
युध संप्रहारे । आह्वगमहनजन इत्यचोत्सर्गच्छंदसीति वचनात्किन्प्रत्ययः । लि-
ङ् । इन्द्रावाद्भिर्भावादि । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । जग्मयः । तेनैव सूत्रेण
किन्प्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भिर्भावादि । श्रवस्यवः ।
श्रव इच्छति श्रवस्यति । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । येतिरे । यती प्रयत्ने । छंदसि

लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लिट् । भयंते । जिभी भये । बहुलं छंदसीति शपः श्वोरभावः । त्वेपसंहशः । त्विप दीप्तौ । पचाद्यच् । दशिर् प्रेक्षणे । संपूर्वा-
दस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्यं सहस्रभृष्टिं स्वपा अर्वातयत् ।

धत्त इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहन्वृचं निरपामौञ्जदर्शवं ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रं । सुऽकृतं । हिरण्यं । सहस्रं भृष्टिं । सुऽअपां । अर्वातयत् ।

धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहन् । वृचं । निः । अपां । औञ्जत् । अर्शवं ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रमवर्तयत् । इन्द्रं प्रत्यगमयत् । दत्तवानित्यर्थः । कीदृशं । सुकृतं । सम्यक् निष्पादितं । हिरण्यं । सुवर्णमयं । सहस्रभृष्टिं । अनेकाभिधाराभिर्युक्तं । तद्वज्रमिन्द्रो धत्ते । धारयति । किमर्थं । नरि । अत्र नृसंवधानृशब्देन संयामोऽभिधीयते । संयामेऽपांसि शत्रुहननादिलक्षणाणि कर्माणि कर्तवे कर्तुं । एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेन वृचं वृष्ट्युदकस्यावरकमर्णवमर्णसोदकेन युक्तं मेघमहन् । अवधीत् । अपां तेन निरुद्धा अपथ्यं स निरौञ्जत् । निःशेषेणाधोमुखमपातयत् । प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं । सुपूर्वात्करोतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनुंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । हिरण्यं । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मकारस्य लोपः ऋत्वास्त्वस्वेत्यादौ निपात्यते । स्वपाः । सोमनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । कर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति करोतेस्त्वन्प्रत्ययः । अपां । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संपदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । औञ्जत् । उच्च आर्जवे । अर्शवं । अर्शसो लोपश्चेति मत्वर्थीयो वः सलोपश्च ॥

दशमीमृचमाह ॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा दाह्वाणं चिद्धिभिदुर्वि पर्वतं ।

धमंतो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वं । नुनुद्रे । अवतं । ते । ओजसा । दाह्वाणं । चित् । विभिदुः । वि । पर्वतं ।

धमंतः । वाणं । मरुतः । सुऽदानवः । मदे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका । गोतमः ऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुत उदकं ययाचे । तदनंतरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुद्भृत्य यच्च स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वं आहावं च कृत्वा तस्मिन्नाहावे कूपमुत्तिष्ठ्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः । अयमर्थोऽनयोत्तरया च प्रतिपाद्यते ॥ ते मरुतोऽवतं । अवस्तात्तलो भवतीत्यवतः कूपः । कूपनामसु चावतोऽवट इति पठितं । तमूर्ध्वमुपरि यथा भवति तथौजसा स्वकीयेन बलेन नुनुद्रे । प्रेरितवंतः । उत्खातवंत इत्यर्थः । एवं कूपमुत्खाय ऋषेराश्रमं प्रति नयन्तो मरुतो मार्गमध्ये दाहहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं चित् पर्ववंतं शिलोच्चयमपि विविभिदुः । विशेषेण वभञ्जुः । सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतो वाणं शतसंख्याभिस्तन्वीभिर्युक्तं वीणाविशेषं धमन्तो वादयन्तः सोमस्य मदे सोमयानेन हर्षे सति रण्यानि स्तुत्यानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे । स्तोतृभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे । शुद प्रेरणे । लिदीरयो र इति रे आदेशः । दाहहाणं । हहं हहि वृद्धौ । लिटः कानच् । धमन्तः । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । पात्रेत्यादिना धमादेशः । वाणं । अण रण वण शब्दार्थाः । कर्मणि घञ् । कर्षात्तत् इत्यन्तोदात्तत्वं । रण्यानि । रणतेर्भावे वशिरण्योरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. इत्यप् । ततो भावे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवतं तथा दिशासिंचन्नुत्सं गोतमाय तृणजे ।

आ गच्छंतीमवसा चिचभानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वं । नुनुद्रे । अवतं । तथा । दिशा । असिंचन् । उत्सं । गोतमाय । तृणजे ।

आ गच्छन्ति । इति अवसा चिचभानवः । कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः ॥ ११ ॥

मरुतोऽवतमुद्भृतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तथा दिशा जिह्वं वक्रं तिर्यचं नुनुद्रे । प्रेरितवंतः । एवं कूपं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽवस्थाप्य तृणजे तृपिताय गोतमाय ऋषये तदर्थमुत्सं जलप्रवाहं कूपादुद्भृत्यासिंचन् । आहावेऽवानयन् । एवं कृत्वेमेन स्तोतारमृषिं चिचभानवो विचित्रदीपयस्ते मरुतोऽवसेदशेन रक्षणेन सहागच्छन्ति । तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काममभिलाषं धामभिरायुषो धारकैरुदकैस्तर्पयन्त । अतर्पयन् ॥

तया ॥ न गोश्वन्साववर्णेति सावेकाच इति प्राप्स्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ।
दिशा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृष्यजे । जितृष पिपासायां । स्वपि-
नृषोर्नजिङ् । पा० ३. २. ११२. । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पदकारस्य । शाक्यस्य त्वयम-
भिप्रायः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृश्यहणात्केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । नृणां
ज्ञाता यस्य स तथोक्तः । द्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति । ह्रस्वत्वं । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन् ॥ ११२ ॥
॥ मरुतो पशौ या वः शर्मेति हविषो याज्या । प्रदानानामिति छंदे सूचितं ।
अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय संति ॥ अ० ३. ७. । इति ॥ ११३ ॥

तामेतां सूक्ते द्वादशीमृचमाह ॥

या वः शर्म शशमानाय संति त्रिधातूनि दाश्रुपे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यंत रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरं ॥ १२ ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । संति । त्रिधातूनि । दाश्रुपे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यं । तानि । मरुतः । वि । यंत । रयिं । नः । धत्त । वृषणः । सुवीरं ॥ १२ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबन्धीनि यानि शर्म शर्माणि सुखानि गृहाणि वा ।
कीदृशानि । त्रिधातूनि । पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि । शशमानाय
युष्मान् स्तुतिभिर्भजमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणि
यानि संति यानि च दाश्रुपे हविर्दत्तवते यजमानायाधियच्छत । अधिकं
प्रयच्छत । हे मरुतस्तानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्यं वियंत । विशेषेण प्रयच्छत ।
किंच हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतो नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनैर्वीरैः
पुत्रादिभिर्युक्तं रयिं धनं धत्त । दत्त ॥ या । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति शैलपिः ।
शर्म । सुपां सुलुगिति जसो लुक् । शशमानाय । शश भुतगतौ । ताच्छील-
कश्चान्श । यच्छत । छंदसे लङि बहुलं छंदस्यमाद्भोगेऽपीत्यङभावः । यंत ।
यमेलोर्द्वि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तन्ननन्नयनाश्चेति तत्रादेशः । अतस्तस्य
पित्तेन' डिङ्भावादननुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । वृषणः ।
वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । सुवीरं । बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे दशमो वर्गः ॥

मरुतो यस्येति दशचं द्वितीयं सूक्तं गोतमस्यायं गायत्रं मरुदेवताकं ।
 अनुक्रम्यते च । मरुतो दश गायत्रमिति ॥ व्यूह्ये तृतीये छंदोम आग्निमारुते
 शस्त्र एतत्सूक्तं । तृतीयस्यागन्महेति खंडे सूचितं । मरुतो यस्य हि प्राग्रये वाच-
 मित्याग्निमारुतं । आ० ८. ११. इति ॥ ऐंद्रामारुत्यां प्रधानस्य हविषो मरुतो
 यस्येत्येधानुवाक्या । सूचितं च । ऐंद्रामारुती भेदकामा मरुतो यस्य हि क्षये
 । आ० २. १५. इति ॥ एषैव वरुणप्रघासेषु मारुत्या आग्निक्षायां अनुवाक्या ।
 सूचितं च । मरुतो यस्य हि क्षयेऽरा इवेदचरमा अहेव । आ० २. १७. इति ॥
 तथा प्रातःसवने पोतुरेषा प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि क्षयेऽग्रे
 पत्नीरिहावह । आ० ५. ५. इति ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

मरुतो यस्य हि क्षये प्राथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य हि क्षये प्राथा दिवः । विऽमहसः । सः । सुऽगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाश मरुतः । दिवोऽंतरिक्षलोकादागत्य यस्य हि
 यस्य खलु यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे पाथ । सोमं पिबथ । स जनो जातो यज-
 मानः सुगोपातमः शोभनैः पालकैरत्यंतं युक्ती भवति ॥ पाथ । पा पाने ।
 लेटि बहुलं छंदसीति शंपो लुक् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विमहसः । विशिष्टं
 महस्तेजो येषां ते तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनो गोपा रक्षको यस्य स
 सुगोपाः । अतिशयेन सुगोपाः सुगोपातमः । तमपः पितृदादनुदात्तत्वे सति
 बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यज्ञीर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां । मरुतः शृणुता हव ॥ २ ॥

यज्ञीर्वा । वा । यज्ञऽवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनां । मरुतः । शृणुत । हव ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसो यज्ञस्य वोढारो मरुतो यूयं यज्ञीर्वा । वाशब्दः समुच्चये । यज्ञिश्च
 यजमानस्य मतीनां स्तुतीनां संबंधिनी विप्रस्य वायजमानस्य मेधाविनश्च
 हवमाह्वानं शृणुत । यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोत्राह्वानं भवद्भिः
 श्रोतव्यं यतो भवन्तो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः ॥ यज्ञवाहसः ।
 गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनाद्वहिहाधाज्यं छंदसीति कार-

ऋपूर्वाद्बहतेरसुन् । शिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां । मन ज्ञाने । अस्मात्कारणे क्तिन् । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । शृणुता । श्रुवः शृ चेति श्रुः । सति शिष्टस्य स्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ् एव स्वरः शिष्यते । मरुत इत्यस्यामंचितस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन; पदादपरत्वाच्चाघाताभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति ह्यतेरप् संप्रसारणं च ॥

॥

* तृतीयामृचमाह ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमत्तक्षत । स गंता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥
उत वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रः । अतक्षत । सः । गंता । गोऽमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वा अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनो हविलक्षणाबोधेता ऋत्विजो विप्रं मेधाविनं मरुत्तणमन्वतक्षत । हविःप्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वति । स यजमानो गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते व्रजे गोष्ठे गंता गमनशीलो भवति ॥ अतक्षत । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । छांदसो लङ् । व्यत्ययेन मध्यमः । गंता । गमेस्ताच्छी-
लिकल्लुन् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अस्य वीरस्य वहिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । वहिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थं । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु वहिषि यज्ञे वीरस्य शत्रुक्षेपणकुशलस्यास्य मरुत्त-
णस्य यागाय सोमः सुतः । ऋत्विग्भिरभिषुतो भवति । उक्थं मरुदेवताकं शस्त्रं
मदश्च । मदिधातुना युक्ता मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिका मारुती नि-
विच्चास्य मरुत्तणस्य हर्षाय शस्यते । होत्रा पठ्यते ॥ अस्य । ऊडिदमिति वि-
भक्तेरुदात्तत्वं । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि गमनानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य
येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यत्ययेनोत्वाभावः ॥

पचमीमृचमाह ॥

अस्य श्रोषंता भुवो विश्वा यथर्षणीरभि । सूरं चित्सुषीरिषः ॥ ५ ॥

अस्य । श्रोषंतु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरं । चित् । सुषीः ।

इषः ॥ ५ ॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुत आ अभिमुख्येन श्रोषन्तु । शृण्वन्तु । यो मरुत्तणो विश्वाश्वर्षणीः सर्वान् शत्रुभूतान्मनुष्यान्भिभुवः । अभिभवति । तादृग्गणाकारा मरुतः शृण्वन्तित्यर्थः । सूरं चित् स्तुतेः प्रेरयितारं यजमानमपीषो मरुद्भिः प्रक्षान्तानि ससृषीः प्राप्नानि भवन्तु ॥ श्रोषन्तु । श्रु श्रवणे । लोटि सिञ्चहुलं लेटीति बहुलवचनास्तिप् । भुवः । भवतेल्लोटि तिपस्तिङां तिङो भवन्तीति सिप् । लोटोऽडाटावित्यागमः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । सूरं । धू प्रेरणे । सुसूधागुधिभ्यः ऋन्निति ऋन्प्रत्ययः । ससृषीः । सु गतौ । अस्माद्धटः कसुः । उगितश्चेति ङीप् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयं । अवोभिश्चर्षणीनां ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरत् ऽभिः । मरुतः । वयं । अवः ऽभिः । चर्षणीनां ॥ ६ ॥

हे मरुतः पूर्वीभिर्बह्वीभिः शरद्भिः संवत्सरैश्चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानां भवतां संबंधिभिरवोभी रक्षणैर्युक्ताः संतो वयं ददाशिम । युष्मभ्यं हवींषि दत्तवन्तः । हि यस्मादर्धे । यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मादीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः । पुरुशब्दाद्धोतो गुणवचनादिति ङीप् । यणादेशे हलि चेति दीर्घत्वं । ददाशिम । दाशृ दाने । लिटीडागमः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः । यस्य प्रयांसि पर्पथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः । यस्य । प्रयांसि । पर्पथ ॥ ७ ॥

हे प्रयज्यवः प्रक्षर्पेण यष्टव्या मरुतः स मर्त्यो मनुष्यो यजमानः सुभगोऽस्तु । शोभनधनो भवतु । यस्य यजमानस्य प्रयांसि हविल्लक्षणादन्यन्नानि, पर्पथ । आत्मनि सिंचय । स्वीकुरुष्वेत्यर्थः ॥ सुभगः । भग इति धननाम । शोभनो भगो यस्य ।

क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पर्येष । मृपु मृपु मृपु सेचने । भौवादिकः ।
यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यश्वसः । विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यश्वसः । विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

हे सत्यश्वसोऽवितथवला नरो नेतारो मरुतः शशमानस्य युष्मान्स्तुतिभिः
संभजमानस्य स्वेदस्य स्तावकमंचोच्चारणजनितेन श्रमेण स्विद्यमानगावस्य
वेनतो । वेनतिः कांतिकर्मा । कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । एवंबूतस्य
स्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषं विद । लंभयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य ।
शश श्रुतगतौ । ताच्छीलिकथानश् । स्वेदस्य । जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । अंतर्भा-
वितार्थत्वात्कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । विदा । विहृ लाभे । लोटि मध्य-
मपुरुषवहुवचनस्य व्यत्ययेन ऋदेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ।
ऋत्यादादेशः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पादादि-
त्वान्निघाताभावः । द्वचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । कामस्य । वृषादिषु
पाठादाद्युदात्तत्वं । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

नवमीमृचमाह ॥

यूयं तत्सत्यश्वस आविष्कर्त महिन्ना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥ ९ ॥

यूयं तत् सत्यश्वसः । आविः । कर्तं । महिऽत्वं । विध्यत । विद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हे सत्यश्वसः सत्यवला अन्यैरप्रधुष्यवला मरुतो यूयं तद्वचवधादिषु प्रसिद्धं
युष्मदीयं माहात्म्यमाविष्कर्त । आविष्कुरुत । प्रकाशयत । विद्युता विद्योतमा-
नेन महिन्ना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षोऽस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकं
विध्यत । ताडयत । नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्तं । करोतेर्लोपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । तन्ननन्ननथनाश्चेति तवादेशः । गुणः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य चेत्या-
विःशब्दे विसर्जनीयस्य पत्वं । महिन्ना । भावप्रत्ययादुत्तरस्यादो व्यत्ययेन
नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा सुपां सुलुगिति तृतीयायां आज्ञादेशो । नकारो-
पजनश्च । विध्यता । व्यध ताडने । श्यनि यहिज्यादिना संप्रसारणं । तशब्दस्य
सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे सति ऋचि, तुनुयमश्नुतङ्किति संहितायां दीर्घः ॥

दशमीमृचमाहः ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमचिणं ॥ ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमचिणं ज्योतिः कर्ता यत् उश्मसि ॥ १० ॥

हे मरुतो गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोऽंधकारं गूहतां ।
संवृतं कुरुत । यथास्माभिर्न दृश्यते तथादर्शनं प्रापयत । विनाशयत्यर्थः ।
विश्वं सर्वमचिणमन्तारं राक्षसादिकं वियात । विविधं यापयत । अस्मत्सका-
शान्निर्गमयत । यज्ज्योतिः सूर्यादिकं वयमुश्मसि । कामयामहे । तत्कर्ता । कुरुत ।
यद्वा गुह्यं गुहायां शरीरांतर्गतगुहारूपे हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं तद्गूहतां ।
विनाशयत । अचिणं पुरुषार्थस्यान्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत ।
यज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपा
हे मरुतस्तत्कर्ता । कुरुत ॥ गूहता । गूह संवरणे । शपि लघूपधगुण ऊदुपधाया
गोहः । पा० ६. ४. ८९. इत्युपधाया ऊकारः । यात । या प्रापणे । अस्मादंतर्भा-
वितरणार्थोल्लोढ । अचिणं । अदेस्त्रिनिश्चेति त्रिनिप्रत्ययः । उश्मसि । वृश्
कांतौ । इदंतो मसिः । अदादिवाच्यपो लृक् । यहिज्यादिनां संप्रसारणं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वादशो वर्गः ॥

प्रत्वक्षस इति षट्च नृतीयं सूक्तं गोतमस्यार्पे जागतं मारुतं । तथा चानु-
क्रांतं । प्रत्वक्षसः षट् जागतमिति ॥ अग्निष्टोम अग्निमारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुत-
निविडानं । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्रत्वक्षसः प्रतवसो यज्ञा यज्ञा चो
अग्रये । आ० ५. २०. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्णिनोऽनानता अविषुरा अजीपिणः ।

जुष्टमासो नृतमासो अंजिभिर्व्यानजे के चिंदुसा इव सृभिः ॥ १ ॥

प्रऽत्वक्षसः । प्रऽतवसः । विऽरप्णिनः । अनानताः । अविषुराः । अजीपिणः ।

जुष्टमासः । नृऽतमासः । अंजिऽभिः । वि । आनजे । के । चित् । उसाः इव ।

सृऽभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणां प्रकर्षणं तनूकर्तारः । शत्रुघातिन इत्यर्थः । यतः प्रतवसः

प्रकृष्टबलोपेता अत एव विरप्शिनो विविधेन जयघोषेणोपेताः । यद्वा बहुना-
मैतत् । महान्तो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यन्ते । अत एवानानता आनतिरहिताः ।
सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः । अविधुरा अवियुक्ताः । सप्रगणरूपेण संघीभूता इत्यर्थः ।
ऋजीपिणः । नृतीयसवने ऋजीपस्याभिषवात् तत्र च मरुतः स्तूयन्त इति
तेषामृजीपित्वं । यद्वा ऋजीपिणः प्रार्जयितारो रसानां । जुष्टतमासोऽतिशयेन
यष्टभिः सेविताः । नृतमासोऽतिशयेन मेघादेर्नंतराः । एवंभूता मरुतः स्तुभिः
स्वशरीरस्याच्छादकैरजिभी रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैर्व्यानजे । नभसि व्यक्ता दृश्यन्ते ।
तत्र दृष्टान्तः । केचिदुक्ता इव । ये के चन सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीपन्ते तद्वत् ॥
प्रत्वक्षसः । प्रकर्षेण त्वक्षन्ते तनूकुर्वन्तीति प्रत्वक्षसः । तद्धू त्वद्धू तनूकरणे । गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः ।
तत्र इति बलनाम । प्रकृष्टं तवो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ विर-
प्शिनः । रप लप जल्प व्यक्तायां वाचि । विरपणं विरप्शः । औणादिकः
शक्प्रत्ययः । तद्वन्तो विरप्शिनः । अनानताः । आनता अवनताः प्रह्रीभूताः ।
न आनता अनानताः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविधुराः । व्यथ भयच-
लनयोः । व्यथेः संप्रसारणं धः क्तिच् । उ० १. ३९. इत्युरच्प्रत्ययः । अत्र तु
बहुलवचनाद्वत् न क्रियते । पूर्ववत्समासस्वरौ । जुष्टतमासः । नित्यं मन्त्र इति
जुष्टशब्द आद्युदात्तः । तत आतिशयनिकस्य तमपः पिच्छादनुदात्तत्वे स एव
स्वरः शिष्यते । आनजे । अञ्जू, व्यक्तिप्रक्षणकांतिगतिषु । कर्मणि छंदसि लुङ्-
लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । तस्मान्नुद् विहलः
। पा० ७. ४. ७१. इति नुद् । व्यत्ययेनोपधादेर्लोपः । इरयो रे । स्तुभिः । स्तुञ्
आच्छादने । क्तिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चुगभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उपहरेषु यदचिध्वं ययिं वयं इव मरुतः केन चित्पथा ।
श्रोतंति कोशां उप वो रथेष्व्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चन्ते ॥ २ ॥
उपऽहरेषु । यत् । अचिध्वं । ययिं । वयःऽइव । मरुतः । केन । चित् । पथा ।
श्रोतंति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ । घृतं । उक्षत । मधुऽवर्णं । अर्चन्ते ॥ २ ॥
हे मरुतः । उपहरेषूपहर्तव्येषु गंतव्येष्वस्माकं संनिकृष्टेषु नभसः प्रदेशेषु

यद्यदा ययिं गतिमंतं मेघमचिध्वं । वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुरुष्व । किं कुर्वतः ।
 वय इव । पक्षिण इव केन चित्पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छतः ।
 नभसि शीघ्रं वर्षणार्थं प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मेषा उपचीयंत इत्यर्थः । तदानीं क्रीडाः ।
 मेघनामैतत् । वो युष्माकं रथेष्व्वासक्ता मेषाः श्योतंति । जलं मुचंति । यस्मादेवं
 तस्मात् हे मरुतो यूयमर्चते युष्मान् हविर्भिः पूजयते मह्यं यजमानाय मधुवर्णः
 मधुसदृशरूपं स्वच्छं घृतं वृष्ट्युदकमा समंतादुक्षत । सिंचत । अस्मदभिलषितां
 वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ उपहरेषु । ह्रू कौटिल्ये । उपह्वरंति कौटिल्येन तिर्यग्गच्छं-
 त्वेष्वित्युपह्वरा नभःप्रदेशाः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः । अचिध्वं ।
 चिनोतेवर्तमाने लङ् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । ययिं । या प्रापणे ।
 आहगमहनजन इति किप्रत्ययः । यथा । आङि भस्य टेलोप इति टिलोपः ।
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । श्योतंति । श्युतिर् छरणे । छांदसो-
 यलोपः । उक्षता । उक्ष सेचने । लोटि तश्चस्य डित्वे सति चचि तुनुषेत्या-
 दिना साहितिको दीर्घः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रेषामज्मेषु विधुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद् यं युंजते शुभे ।

ते क्रीळयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयंत धूतयः ॥ ३ ॥

प्र । एषां । अज्मेषु । विधुराऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु । यत् । ह । युंजते । शुभे ।

ते । क्रीळयः । धुनयः । भ्राजतुऽदृष्टयः । स्वयं । महिऽत्वं । पनयंत । धूतयः ॥ ३ ॥

यद् यदा खल्वेते मरुतः शुभे शोभनाय वृष्ट्युदकाय युंजते । मेघान् सज्जी-
 कुर्वति । तदानीमज्मेषु मेघानामुद्वेपकेष्वेपां मरुतां संबंधिषु यामेषु मेघानां
 नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्ररेजते । प्रकर्षेण कंपते । यद्वा । यदा खलु
 मरुतः स्वकीयावधान्युंजते । अश्वैर्योजयति । तदानीमेपां रथानां संबंधिषु पर्व-
 तादेरुद्वेपकेषु यामेषु गमनेषु भूमिर्भीत्या कंपते । तत्र दृष्टांतः । विधुरेव । यथा
 भर्वा चियुक्ता जाया राजोपद्रवादियु सत्सु निरालंवा सती कंपते तद्यत् । ते
 तादृशाः क्रीळयो विहारशीला धुनयश्चलनस्वभावा भ्राजदृष्टय दीपमानायुधा
 एवंभूता मरुतो धूतयः पर्वतादीन्धुन्यंतः संतो महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव
 पनयंत । व्यवहरंति । प्रकटयंतीत्यर्थः ॥ अज्मेषु । अज गतिक्षेपणयोः । अर्ति-
 स्तुस्त्रित्यादिना विधीयमानो मन् बहुलवचनादस्मादपि दृष्टयः । वलादावाह-

धातुके विकल्प इत्यत इति वचनादजेर्यघञपोरिति वीभावाभावः । निन्नादाद्युदात्तत्वं । रेजते । रेजु कंपने । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोरिति यास्कः । नि० ३. २१. । यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् । कर्षात्तत्वं इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । यद्वा या प्रापण इत्यस्मादन्तिस्तुस्त्वित्यादिना मन्-प्रत्ययः । शुभे । शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । पनयंत । पन व्यवहारे । गुपूधूपविच्छीत्यायः । पा० ३. १. २६. । अस्माच्छांसो लङ् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स हि स्वसृत्पृषदश्चो युवां गृणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।

असि सत्य ऋणयावाऽनेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषां गृणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्वऽसृत् । पृषत् । अश्चः । युवां । गृणः । अया । ईशानः । तविषीभिः । आऽवृतः ।

असि । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अथ । वृषां ।

गृणः ॥ ४ ॥

स हि स खलु मरुद्गणोऽया अस्य सर्वस्य जगत ईशान ईश्वरशीलो भवति । कीदृशः । स्वसृत् । स्वयमेव सरन् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुद्गणस्य प्रेरकोऽस्ति । पृषदश्चः । पृषत्यः श्वेतविंबंकिता मृग्योऽश्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः । युवा । नित्यतरुणः । तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्वलैरावृतः परिवेष्टितः । सत्यः । सत्कर्मार्हः । ऋणयावा । स्तोतृणामृणस्यापगमयिता । बहुलस्य धनस्य दातेत्यर्थः । अनेद्यः । प्रशस्यनामैतत् । सर्वैरनिन्दितः । वृषा । जलानां वर्पिता । एवभूतो मरुद्गणोऽस्या धियोऽस्मदीयस्यास्य कर्मणोऽथानंतरं प्रावितासि । प्रकर्षेण रक्षिता भवति ॥ अया । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या याज्ञादेशः । हलि लोपः । पा० ७. २. ११३. । इतीदम इदृषस्य लोपः । ईशानः । ईश ऐश्वर्य इत्यस्मात्ताच्छीलिकथनम् । तस्य लसावधातुकत्वाभावेन चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं । अया ईशान इत्येवा अद्यादित्वात्प्रकृतिभावः । असि । पुरुषव्यत्ययः । ऋणयावा । या प्रापण इत्यस्मादन्तर्भावितरण्यथादातो मन्निन्निति वनिप् । अनेद्यः । णिदि कुत्सायां । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुमभावे लघू-पधगुणः । नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पचमीमृचमाह ॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।
 यदीमिंद्रं शम्यकाण आशतादिनामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥
 पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।
 यत् इन्द्रं शमि चक्राणः आशत आत् इत् नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्य चिरंतनस्य पितुरस्माकं जनकस्य रहुगणस्य सकाशाद्यज्जन्म तेन वयं
 वदामसि । ब्रूमः । वक्ष्यमाणमस्माकं वृत्तांतं पितोपदिष्टवान् । अतो वयं ब्रूम
 इत्यर्थः । कोऽसौ वृत्तांत इति चेत् । उच्यते । सोमस्य यज्ञेष्वभिषुतस्य सोम-
 द्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयाहुत्या सहिता जिह्वा स्तुतिरूपा वाक् प्रजिगाति ।
 मरुद्गणं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाहुतिः स्तुतिश्च मरुद्गः क्रियते । यस्मा-
 दीमेतमिंद्रं शमि वृचवधादिरूपे कर्मणि चक्राणः प्रहर भगवो जहि वीरयस्वे-
 त्येवंरूपया स्तुत्या युक्ताः संत आशत । प्राप्नुवन् । न पर्यत्याशुः । आदित् एव-
 मिंद्रप्राप्तनंतरमेव यज्ञियानि यज्ञार्हाणीहङ् चान्याहङ् चेत्येवमादीनि नामा-
 नींद्रसकाशाह्व्या दधिरे । धृतवंतः । तस्मादेषां यज्ञे सोमाहुतिः स्तुतिश्च क्रियते ॥
 शमि । शमीति कर्मनाम । सप्रत्येकवचने छांदस ईकारलोपः । चक्राणः ।
 चृच स्तुतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्रिप् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् ।
 अंत्यविकारश्छांदसः । यद्वा । अयस्सयादिषु कचिदुभयं भवति । पा० १. ४. २०, १. ।
 इत्युक्तत्वात् स सुष्टुभा स चकृतेत्यादाविव पदत्वात्कुलं भत्वाज्जन्त्वाभावः । आशत ।
 लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । यज्ञियानि । यज्ञतिग्भ्यां घञजा-
 वित्यहोर्थे घः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त चक्रंभिः सुखादयः ।
 ते वाशीमंत इप्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धावः ॥ ६ ॥
 श्रियसे कं भानुऽभिः । सं मिमिक्षिरे । ते रश्मिऽभिः । ते चक्रंऽभिः । सुऽखादयः ।
 ते वाशीऽमंतः । इप्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धावः ॥ ६ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतो भानुभिर्भानुशीलैर्दीप्यमानैः सूर्यरश्मिभिः सह कं वृष्ट्युदकं

श्रियसे श्रियतुं प्राणिभिः सेवितुं संमिमिक्षिरे । सम्यक् मेदुमिच्छन्ति । पृथिवी
 वृष्ट्युदकेन सम्यक् सेक्तुमिच्छन्ति । एवं वृष्टिमुत्पाद्य ते मरुतः ऋक्भिः स्तुति-
 मद्भिर्हविग्भिः सह सुखादयः शोभनस्य हविषो भक्षयितारो भवन्ति । वाशीमंतः ।
 वाशीति वाङ्माम् । शोभनया स्तुतिलक्षणया वाचोपेताः । इप्सिणो गतिमंतः ।
 अभीरवो भयरहितास्ते मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य मरुत्संवन्धि-
 नासः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संवद्धं विशिष्टं स्थानं विद्रे । लब्धवन्तः ॥ श्रियसे ।
 तुमर्थं सेसेनिति क्सेन्प्रत्ययः । मिमिक्षिरे । मिह सेचने । अस्मादिच्छासन्-
 ताल्लिङ्गमन्त्र इति निषेधादामभावः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । सुखादयः । खाद्य
 भक्षणे । औणादिक इत्ययः । शोभना खादिर्भक्षणं येषां । नञ्मुभ्यामित्युत्तरप-
 दांतोदात्तत्वं । इप्सिणः । इष गतौ । इपियुधीधीत्यादिना मक् । ततो मत्वर्थीय
 इनिः । विद्रे । विद्रू लभे । लिटि द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति
 द्विवचनाभावः । इरयो र इतीरयो रेभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे त्रयोदशो वर्गः ॥

आ विद्युन्मद्भिरिति षडृचं चतुर्थे सूक्तं । अचानुक्रम्यते । आ विद्युन्मद्भिराद्यान्ते
 प्रस्तारपंक्ती पंचमी विराड्रूपेति । पूर्ववहपिदेवते । आद्या षष्ठी च द्वे प्रस्तार-
 पंक्ती । आद्यौ पादौ जागतौ तृतीयचतुर्थौ गायत्री यस्याः सा प्रस्तारपंक्तिः ।
 सूचितं च । प्रस्तारपंक्तिः पुरत इति । अस्यायमर्थः । जागतौ गायत्री चेत्यनु-
 वर्तते । यदि पुरतः पुरस्ताद्भौ जागतौ पादौ स्यातामंत्यौ गायत्री सा प्रस्तार-
 पंक्तिरिति । एतत्पदित्येषा पंचमी विराड्रूपा । आदितस्त्रयः पादा एकादशका
 अंत्योऽष्टकः सा विराड्रूपेत्युच्यते ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पन्नता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्के । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपणैः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पन्नत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हे मरुतः । मितं निर्मितमंतरिक्षं प्राप्य रुवंति शब्दं कुर्वतीति मरुतः ।
 यद्वा । अमितं भृशं शब्दकारिणः । अथवा मितं स्वैर्निर्मितं मेघं प्राप्य विद्यु-

दात्मना रोचमानाः । अथवा महत्तन्त्रिरिक्षे द्रवन्तीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने
 देवगणाः समास्तास्तास्ते सर्वे मरुत आख्यायन्ते । तथा चाहुः । सर्वा स्त्री मध्य-
 मस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनमिति ।
 पौराणिकास्वाचक्षते । मारीचात्कश्यपात्सप्रगणात्मका एकोनपञ्चाशत्संख्याका
 मरुतो जज्ञिर इति । एवंभूता हे मरुतो रथेभिरात्मीयै रथैरायात । अस्मदीयं
 यज्ञमगाच्छत । कीदृशै रथैः । विद्युन्मद्भिः । विद्योतनं विद्युत् । विशिष्टदीप्तियुक्तैः ।
 स्वर्कैः । स्वर्चनैः शोभनगमनयुक्तैः । यद्वा शोभनमर्कोऽर्चनं स्तुतिर्येषामस्ति
 तादृशैः । अथवा शोभनदीप्तियुक्तैः । ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः शक्तिरूपाख्यायु-
 धानि । स्थूणा इत्यन्ये । तद्वद्भिः । अश्वपणैः । अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति
 तादृशैः । यद्वा रंहणशीला मेघा रथाः । तैः सहांतरिक्षे वर्षणार्थमागच्छत ।
 कीदृशैः । विद्युन्मद्भिः । विद्युत् तडित् । तद्वद्भिः । स्वर्कैः । शोभनगमनैः ।
 ऋष्टिमद्भिः । अर्षणं गमनं । तत्स्वभावनीरयुक्तैः । अश्वपणैः । अश्वं व्याप्तं पणै
 पतनं गमनं येषां । अंतरिक्षं व्याप्य वर्तमानैरित्यर्थः । हे सुमायाः । मायेति
 कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयं । शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञा वा मरुतः । वर्षिष्ठया
 प्रवृद्धतरयेपास्तभ्यं दातव्येनाच्चेन सह नोऽस्मान्प्रति वयो न पक्षिण इव शीघ्र-
 मापन्नत । आपतत । आगच्छतेत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अयातो मध्यस्थाना
 देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमा गामिनो भवन्ति । मरुतो मित्रराविणो वा मित्र-
 रोचिनो वा महद्रवन्तीति वेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वर्चनैरिति वा स्वर्च-
 नैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च
 नोऽच्चेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा । नि०
 ११. १३. इति ॥ विद्युन्मद्भिः । यवादेराकृतिगणत्वेन विद्युच्छब्दस्य यवाद्यन्तर्भा-
 वादयवादिभ्य इत्यवानुवृत्तेर्यः । पा० ८. २. १०. इति मतुपो वत्त्वं न प्रवर्तते ।
 ऋष्टिमद्भिः । ह्रस्वनुद्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अश्वपणैः । अशू व्याप्तौ ।
 अशिप्रुषीत्यादिना कन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्षिष्ठया ।
 वृद्धशब्दादातिशायनिक इष्टनि प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः । पन्नता । पतू
 गतौ । लुङि लुदित्वात् छेरङ्देशः । पतः पुम् । पा० १. ४. १९. इति
 पुमागमः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशंगैः शुभे कं याति रथतूर्भिरश्वैः ।

रुक्मो न चिचः स्वधितिवान्पय्या रथस्य जंघनंत भूमं ॥ २ ॥

ते। अरुणेभिः। वरं। आ। पिशंगैः। शुभे। कं। याति। रथतूर्भिरऽभिः। अश्वैः।

रुक्मः। न। चिचः। स्वधितिऽवान्। पय्या। रथस्य। जंघनंत। भूमं ॥ २ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतोऽरुणेभिररुणवर्णैः पिशंगैः पिंगलवर्णैरुभयवर्णैरपितै रथ-
तूर्भी रथस्य प्रेरयितृभिरश्वैर्वरं देवानां वरीतारं कं शब्दयितारं स्तुवंतं यजमा-
नमायाति । आगच्छति । किमर्थं । शुभे । तस्य शोभां कर्तुं । अथवा शुभ
उदकाय । वृक्षार्थमित्यर्थः । तेषां मरुतां गणो रुक्मो न रोचमानं सुवर्णमिव
चिचोऽतिशयेन दर्शनीयः स्वधितिवान् । स्वधितिरिति वज्रनाम । शत्रूणां
खंडकेनायुधेनोपेतः । एवंविधगणरूपास्ते मरुतो रथस्य पय्या चक्रधारया भूम
भूमिं जंघनंत । अत्यर्थं घ्नन्ति । स्तोतुरश्वणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसह-
माना भूमिरतिपीडिता बभूवेत्यर्थः ॥ वरं । प्रियंते देवा अनेनेति वरः । यह-
वृदनिश्चीति करणेऽप् । कं । कै गै शब्दे । कायतीति कः । बहुलवचनाक्तप्रत्ययः ।
रथतूर्भिः । तुर त्वरणे । रथं तुरति त्वरायुक्तं कुर्वतीति रथतुरः । क्षिप् चेति
क्षिप् । भिसि हलि चेति दीर्घत्वं । पय्या । पवी रथनेमिर्भवतीति यास्कः । नि०
५. ५. । पूङ् पवने । अस्मादच इतीप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
जंघनंत । हंतेर्यङताद्धर्तमाने छांदसो लङ् । छंदस्युभयथेत्याद्धातुक्त्वादतो-
लोपयलोपौ । भूम । भूमिशब्दादुत्तरस्यामः सुपां सुलुगिति डादेशः । छादसं
ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

श्रिये कं वो अधि तनूषु वाशीर्मेधा वना न कृण्वंत ऊर्द्धा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युन्नासो धनयन्ते अद्रिं ॥ ३ ॥

श्रिये। कं। वः। अधि। तनूषु। वाशीः। मेधा। वनां। न। कृण्वन्ते। ऊर्द्धा।

युष्मभ्यं। कं। मरुतः। सुजाताः। तुविऽद्युन्नासः। धनयन्ते। अद्रिं ॥ ३ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं तनूषु शरीरेष्वंसप्रदेशेषु वाशीः शत्रूणामाक्रोशकमा-

राख्यमायुधं श्रिये कं । ऐश्वर्यायै वर्तते इति शेषः । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुक्तं ।
 अथापि पादपूरणः कमीमिद्वितीति । तादृश मस्तो वना न । उच्छ्रितान्वृ-
 द्धसमूहानिव मेधा मेधान्यज्ञानूद्धा ऊर्ध्वान् एकाहाहीनसरूपेणोच्छ्रितान्कृ-
 णवन्ते । यजमानैः कारयति । हे सुजाताः शोभनजननयुक्ता मस्तः । युष्मभ्यं
 युष्मदर्थं कं सुखकरमद्रिं सोमाभिषवे प्रवृत्तं यावाणं तुविद्युन्नासः प्रभूतधना
 यजमाना धनयन्ते । धनं कुर्वन्ति । युष्माकं यागाय भावभिरभिषुखन्तीत्यर्थः ॥
 वाशीः । शत्रूणां भयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरणं वाशः । ततश्छन्दसीवनिपाविति
 मत्वधीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । मेधा । सुपां सुलुगिति शसो डादेशः ।
 वना । शब्दसि बहुलमिति शेलोपः । कृणवन्ते । कृवि हिंसाकरणयोश्च । लटि
 व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युग्रत्ययः । पुनरपि व्यत्ययेनात्तादेशः ।
 छदस्युभयथेत्याङ्धातुक्त्वेन रुस्याङित्वाद्गुणेऽवादेशः । ऊर्ध्वा । पूर्ववद्वादेशः ।
 धनयन्ते । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अहानि गृध्राः पर्या व आगुरिमां धियं वार्क्यायीं च देवी ।

ब्रह्म कृण्वतो गोतमासो अर्के ऊर्ध्वं नुनुद्रे उत्सधिं पिवन्ध्वे ॥ ४ ॥

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । आ । अगुः । इमां । धियं । वार्क्यायीं । च । देवी ।

ब्रह्म । कृण्वन्तः । गोतमासः । अर्के । ऊर्ध्वं । नुनुद्रे । उत्सधिं । पिवन्ध्वे ॥ ४ ॥

तृषितगोतमैः स्तुता मस्तस्तेभ्यो गोतमेभ्यो देशांतरे वर्तमानं कूपमुखा-
 यानीय ददुः । एतद्दृष्ट्वा कश्चिद्विब्रूते । हे गोतमा गृध्रा जलाभिकांक्षायुक्तावो
 युष्मानहानि शोभनोदकोपेतानि दिनानि पर्यागुः । पर्यागतानि । परित आभि-
 मुख्येन प्राप्तानि । प्राप्य च वार्क्यायीं वार्भिरुदकैर्निष्पाद्यां धियं ज्योतिरोमादि-
 लक्षणं कर्म च देवी द्योतमानमकुर्वन् । येष्वहस्तु ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमर्कमन्न-
 साथैः स्तोत्रैः सह कृण्वतो मरुद्भ्यः कुर्वतो गोतमासो गोतमा चक्षुष उत्सधिं ।
 उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयत इत्युत्सधिः कूपः । तं पिवन्ध्वे स्वकीयपानायोर्ध्वं
 नुनुद्रे । नुनुदिरे । देशांतरे वर्तमानं कूपमुखातवन्तः । एतदीयस्तोत्रैः स्तुता
 मस्तः कूपमुखातवन्त इति यत्तदेव तदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषूपचर्यते ॥ गृध्राः ।
 गृधु अभिकांक्षायां । सुसूधागृध्रिभ्यः कृन्निति कृन्प्रत्ययः । सुपां सुपो भवन्तीति

शसो जस् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । अगुः । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । आत
इति रेजुस् । वार्क्याः । डुकृञ् करणे । ऋहलीर्ण्यत् । वार्भिः कार्या वार्क्याः ।
विचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननुद्रे । शुद प्रेरणे । इरयो र इति रे आदेशः ।
उत्सधिं । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । पिबथ्यै । पा पाने ।
तुमर्थे सेसेनिति शथ्यैन्प्रत्ययः । पाघ्रेत्यादिना पिवादेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

एतत्त्यन्न योजनमचेति सस्वर्हं यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनं । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरण्यऽचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विऽधावतः । वराहून् ॥ ५ ॥

हे मरुतः । एतद्योजनं । युज्यतेऽनेन देवतेति योजनमेतत्सूक्तसाध्यं स्तोत्रं । त्यन्न
त्यत् प्रसिद्धमन्यदुकृष्टं स्तोत्रमिवाचेति । सर्वज्ञायते । वो युष्मदर्थं यत् यदेतत्सूक्तरूपं
स्तोत्रं गोतम ऋषिः सस्वर्ह । उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् । हिरण्यचक्रान्
हिरण्यमयचक्राण्यारूढान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वायोदंष्ट्रान् । दशतीति दंष्ट्रा
चक्रधारा । अयोमयीभिश्चक्रधाराभिर्युक्तान् । यद्वा दंशनसाधना ऋष्टयो दंष्ट्राः ।
अयोमया ऋष्टयो येषां । तान्विधावतो विविधमितस्ततः प्रवर्तमानान् वराहून्
वरस्योत्कृष्टस्य शर्वोर्हन्तृन् । यद्वा । उत्कृष्टस्य वृष्ट्युदकस्याहर्तृन् । अथवा ।
उत्कृष्टानां देवतानामाह्वानृन् वरस्य हविषो भक्षयितृन्वा । एवभूतान्मरुतः
पश्यन् सम्यक् जानन् गोतमो यत्स्तोत्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सदस्माभिः
सर्वैरुपलभ्यत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराहव
उच्यन्ते । पश्यन्हिरण्यचक्रान् । नि० ५. ४. इति ॥ अचेति । चिती संज्ञाने ।
छांदसो वर्तमाने कर्मणि लुङ् । सस्वः । स्वृ शब्दोपतापयोः । लङि तिपि
बहुलं छंदसीति शपः ध्रुः । गुणे हल्ङ्वाभ्य इति तलोपः । धातुस्वरेणांतो-
दात्तत्वं । वराहून् । वरशब्दोपपदादाङ्पूर्वाङ्गतेर्वा हरतेर्वा ह्रयतेर्वा जुहोते-
रदनार्थाद्वा । हु इत्येतस्य निष्पत्तिरिति स्कंदस्वामी । अस्य पृषोदरादित्वाद-
भिमतसिद्धिः ॥

पथीमृचमाह ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभवीं प्रति शोभति वाधतो न वाणी ।

अस्तोभयवृथासांमनु स्वधां गभस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुऽभवीं । प्रति । शोभति । वाधतः । न । वाणी ।

अस्तोभयत् । वृथा । आसां । अनु । स्वधां । गभस्त्योः ॥ ६ ॥

हे मरुतः स्या सैषासदीया स्तुतिर्वो युष्माकमनुभवीं युष्माननुहरंती युष्मदुणसदृशी प्रतिशोभति । प्रत्येकं स्तौति । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । तथा वाधतो न वाणी । नशब्दः संप्रत्यर्थे । तदुक्तं यास्केन । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । नि० ७. ३१. इति । इदानीमृत्विक्संबन्धिनी वागपि वृथानायासेनासामाभिर्कृग्भिरस्तोभयत् । अस्तौत् । इदानीमित्युक्ते कदेत्याह । गभस्त्योरसदीययोर्बाहोः स्वधां । अन्ननामैतत् । यदा बहुविधमन्नं मरुतः स्थापयन्ति । तामनुलक्ष्येत्यर्थः ॥ अनुभवीं । इज् हरणे । नृच् । ऋन्नेभ्य इति डीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति नद्या उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे चतुर्दशो वर्गः ॥

आ नो भद्रा इति दशर्चं पंचमं सूक्तं । गोतमस्यार्पे वैश्वदेवं । आदितः पंचर्चः सप्तमी च जगत्यः पथी स्वस्ति न इद्रेत्येषा विराट्स्थाना । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्चेत्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टम्याद्यास्तिसस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । आ नो दश वैश्वदेवं तु पंचाद्याः सप्तमी च जगत्यः पथी विराट्स्थानेति ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र उक्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानीयं । सा तु प्रकृतौ विकृतौ च वैश्वदेवशस्त्रस्य परिधानीया । तथा च सूचितं । आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वत इति नव वैश्वदेवं । आ० ५. १८. इति ॥ अदितिर्द्यौरदितिरंतरिष्ममिति परिदध्यात्तर्चनं वैश्वदेवे । आ० ५. १८. इति च । ब्राह्मणं च भवति । सदैव पंचजनीयया परिदध्यादिति ॥ महाघ्नते निष्केवल्य एतत्सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूचते । आनोभद्रीयं च तस्य स्थान इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदव्यासो अपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यन्तु । विश्वतः । अदव्यासः । अपरिऽज्ञासः । उन्तऽभिदः ।

देवाः । नः । यथा । सदै । इत् । वृधे । असन् । अप्रऽआयुवः । रक्षितारः । दि-

वेऽदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान् क्रतवोऽग्निष्टोमादयो महायज्ञा विश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भा-
गादायन्तु । आगच्छन्तु । कीदृशाः क्रतवः । भद्राः । समीचीनफलसाधनत्वेन
कल्याणा भजनीया वा । अदव्यासः । असुरैरहिंसिताः । अपरीतासः । शत्रुभि-
रपरिगताः । अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः । उद्भिदः । शत्रूणामुद्भेत्तारः । ईदृशाः क्रत-
वोऽस्मांस्तथागच्छन्तु । अप्रायुवोऽप्रगच्छन्तः स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजन्तः ।
अत एव दिवे दिवे प्रतिदिवसं रक्षितारो रक्षां कुर्वन्तः । एवंगुणविशिष्टाः सर्वे
देवा नोऽस्माकं सदमित् सदैव वृधे वर्धनायासन् । भवन्तु ॥ अदव्यासः । दंभु
दंभे । दंभो हिंसा । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । नज्समासेऽव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपरीतासः । इण् गतौ । पूर्ववत्कर्मणि निष्ठा । उभय-
चाज्जसेरमुक् । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणी भावे क्लिप् । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । असन् । असु भुवि । लेट्वाडागमः । बहुलं छंदसीति शपो
लुगभावः । तस्याङिच्चात् असौरलोप इत्यकारलोपाभावः । अप्रायुवः । इण्
गतौ । अस्मात्पूर्वाच्छंदसीण इत्युण्प्रत्ययः । नज्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । जसि जसादिषु छंदसि वावचनमिति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे
तत्त्वादित्वादुवङ् ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्च्यूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्ततां ।

देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥ २ ॥

देवानां । भद्रा । सुऽमतिः । अजुऽयतां । देवानां । रातिः । अभि । नः । नि । वर्ततां ।

देवानां । सख्यं । उप । सेदिम । वयं । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥ २ ॥

भद्रा सुखयित्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना मतिरनुयहात्मिका
 बुद्धिरस्माकमस्त्विति शेषः । कीदृशानां । ऋजूयतां । ऋजुमार्जवयुक्तं सम्यग्-
 नुष्ठातारं यजमानमात्मन इच्छतां । तथा देवानां रातिर्दानं नोऽस्मानाभिमुख्येन
 नितरां वर्ततां । तदभिमतफलप्रदानमप्यस्माकं भवत्वित्यर्थः । वयं च तेषां देवानां
 सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वोपसेदिम । प्राप्नुवाम । तादृश देवा नोऽस्माक-
 मायुजीवसे जीवितुं प्रतिरंतु । वर्धयंतु ॥ भद्रा । भदि कल्याणे सुखे च । ऋज-
 द्रापेत्यादौ रक्प्रत्ययांतो निपातितः । ऋजूयतां । ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति ।
 सुप आत्मनः क्यच् । तदंताल्लटः शतृ । शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं ।
 रातिः । रा दाने । मंचे वृषेति क्तिन् उदात्तत्वं । सख्यं । सख्युर्य इति भावे
 कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिमा । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । छंदसि लुङ्लङ्-
 लिट् इति वर्तमाने प्रार्थनायां लिट् । सत्वस्यानैमित्तिकत्वेन लिटि परत आदे-
 शादित्वाभावात्त एकहल्मध्ये इत्येवाभ्यासलोपी । अन्येषामपि दृश्यत इति
 संहितायां दीर्घत्वं । प्रतिरंतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । तथा च यास्को व्या-
 चख्यौ । देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयंतु चिरं जीवनाय
 । नि० १२. ३९. इति ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मिचमदिति दक्षमसिधं ।

अयमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ ३ ॥

तान् पूर्वया निऽविदा हूमहे वयं भगं मिचं अदितिं दक्षं असिधं ।

अयमणं वरुणं सोमं अश्विनां सरस्वती नः सुऽभगा मयः कृत् ॥ ३ ॥

तान्विश्वादेवान्पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया निविदा वेदात्मिकया वाचा ।
 निविदिति वाङ्माम । यद्वा निविदा विश्वे देवाः सोमस्य मात्सवित्यादिकया
 वैश्वदेव्या निविदा वयं हूमहे । आह्वयामः । देवानिति यत्सामान्येनोक्तं तदेव
 विप्रियते । भगं भजनीयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं । मिचं प्रमीतेस्त्रायकं ।
 अहरभिमानिनं देवं । मैत्रं वा अहरिति श्रुतेः । अदितिमखंडनीयामदीनां वा
 देवमातरं । दक्षं सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिं । यद्वा प्राणरूपेण
 सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं । प्राणो वै दक्ष इति श्रुतेः । असिधं
 शोषणरहितं । सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणं । अयमणं । अरीन् मदेहादीन-

सुरात्यच्छति नियच्छतीत्यर्थमा सूर्यः । असौ वा आदित्योऽर्यमेति श्रुतेः । तं ।
 वरुणं । वृणोति पापकृतः स्वकीयैः पाशैरावृणोतीति रात्र्यभिमानिदेवो वरुणः ।
 श्रूयते च । वारुणी रात्रिरिति । सोमं । द्वेधात्मानं विभज्य पृथिव्यां लतारूपेण
 दिवि च चंद्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं । अश्विना । अश्ववंतौ । यद्वा सर्वं
 व्याप्तवंतौ । तथा च यास्कः । अश्विनौ यद्व्यश्रुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योति-
 पान्योऽश्वैराश्विनावित्यौर्णवाभस्तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके
 सूर्याचंद्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्येतिहासिकाः । नि० १२. १. । इति ।
 एवंभूतान् सर्वान्देवानस्मद्रक्षणार्थमाह्वयाम इति पूर्वत्र संबंधः । अस्माभिराहूता
 सुभगा शोभनधनोपेता सरस्वती नोऽस्मभ्यं मयः सुखं करत् । करोतु ॥ हूमहे ।
 ह्रेजो लटि ह्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति
 दीर्घत्वं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अस्मिधं । सिधु शेषणे । संपदादिलक्षणो
 भावे क्तिप् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मयस्करत् । करोतेर्ल-
 ट्छडागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अतः कृकमीति विसर्ज-
 नीयस्य सत्वं ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

तन्नो वातो मयोभु वांतु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।

तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवं ॥ ४ ॥

तत् । नः । वातः । मयःऽभु । वातु । भेषजं । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । यावाणः । सोमऽसुतः । मयःऽभुवः । तत् । अश्विना । शृणुतं । धिष्ण्या । युवं ॥ ४ ॥

वातो वायुस्तद्भेषजमौषधं नोऽस्मान्वातु । प्रापयतु । यद्भेषजं मयोभु मयसः
 सुखस्य भावयितुं । माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तद्भेषजमस्मान्प्रा-
 पयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता द्यौर्द्युलोकोऽपि तद्भेषजमस्मान्प्रा-
 पयतु । सोमसुतः सोमाभिपवं कृतवन्तो मयोभुवो मयसो यागफलभूतस्य सुखस्य
 भावयितारो यावाणोऽभिपवसाधनाः पाषाणाश्च तद्भेषजमस्मान्प्रापयंतु । हे
 धिष्ण्या । धिष्ण्या बुद्धिः । तदर्हावश्विनौ युवं युवां तद्भेषजं शृणुतं । आकर्णयतं ।
 यद्भेषजमस्माभिर्वायुदिपु प्रार्थ्यते । तद्भेषजं देवानां भिषजौ युवामस्माकम-
 नुकूलं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः ॥ मयोभु । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिप-
 दिकस्य । पा० १. २. ४७. । इति ह्रस्वत्वं । वातु । वा गतिगंधनयोः । अंतर्भाव-

तस्यैवात्मार्यनायां लोद । सोमसुतः । सोमे सुजः । पा० ३. २. ९०. । इति भूते
क्रिप् । धिषण्या । धिषणाश्चादर्हार्थे छंदसि चेति यः । वर्णलोपश्चादसः ।
सुपां सुलुगित्याकारः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तमीशानं जगतस्तस्युपस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयं ।

पूषा नो यथा वेदसांमसंवृधे रक्षिता पायुरद्व्यः स्वस्त्ये ॥ ५ ॥

तं । ईशानं । जगतः । तस्युपः । पतिं । धियंजिन्वं । अवसे । हूमहे । वयं ।

पूषा । नः । यथा । वेदसां । असत् । वृधे । रक्षिता । पायुः । अद्व्यः । स्वस्त्ये ॥ ५ ॥

पूर्वाह्नेनद्रः स्तूयते । अपराह्नेन पूषा । ईशानमैश्वर्यवंतं । अत एव जगती
जंगमस्य प्राणिजातस्य तस्युपः स्थावरस्य च पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीभिः
कर्मभिः प्रीणयितव्यं । एवंभूतं तमिंद्रमवसे रक्षणाय वयं हूमहे । आह्वयामः ।
पूषा नोऽस्माकं वेदसां धनानां वृधे वर्धनाय रक्षिता यथासत् । येन प्रकारेण
भवति । तेनैव प्रकारेणाद्व्यः केनाप्यहिंसितः पूषा स्वस्त्येऽस्माकमविनाशाय
पायुः रक्षिता भवतु ॥ तस्युपः । तिष्ठतेर्लिटः कसुः । पष्ठचेकवचने वसोः संप्र-
सारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति घत्वं । पष्ठ्याः पतिषुचेति
विसर्जनीयस्य सत्वं । धियंजिन्वं । जिविः प्रीणनार्थः । कृत्यत्पुटो बहुलमिति
बहुलवचनात्सच् । इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च । पा० ६. ३. ६६. । इत्यमागमः ।
असत् । असु भुवि । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । पायुः ।
पा रक्षणे । कृपापाजीत्युण् । स्वस्त्ये । सुपूर्वादस्तेर्भावे क्तिन् । छंदसुभययेति
तस्य सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूः । पा० २. ४. ५२. । इति भूभावाभाव इति वृत्तावुक्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इंद्रः । वृद्धश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्ववेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवाः । वृद्धं प्रभूतं श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य तादृश इन्द्रो नोऽस्माकं । स्वस्तीत्यविनाशनाम । स्वस्त्यविनाशं विदधातु । विदधातु करोतु । विश्ववेदाः । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । यद्वा विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्य तादृशः पूषा पोषको देवो नोऽस्माकं स्वस्ति विदधातु । अरिष्टनेमिः । नेमिरित्यायुधनाम । अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य । यद्वा । रथचक्रस्य धारा नेमिः । यत्संवन्धिनो रथस्य नेमिर्न हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः । एवंभूतस्तार्क्ष्यः । नृक्षस्य पुत्रो गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु । तथा बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पालयिता नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु ॥ वृद्धश्रवाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्ववेदाः । विद ज्ञाने । विद्वद्भागे । आभ्यामनुप्रत्ययातो वेदस्त्वं । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदातोदात्तत्वं । तार्क्ष्यः । नृक्षस्यापत्यं । गर्गादिभ्यो यञ् । पा० ४. १. १०५ । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । अरिष्टनेमिः । न रिष्टोऽरिष्टः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः । बृहस्पतिः । तद्वृहतोः करपत्योरिति सुदत्तलोपी । उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ ७ ॥

पृषत् अश्वाः । मरुतः । पृश्निऽमातरः । शुभंऽयावानः । विदथेषु । जग्मयः ।

अग्निऽजिह्वाः । मनवः । सूरऽचक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ ।

गमन् । इह ॥ ७ ॥

पृषदश्वाः । पृषद्भिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । पृश्निमातरः । पृश्निर्नानावर्णा गौर्माता येषां । शुभंयावानः । शुभं शोभनं यांति गच्छंतीति शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः । विदथेषु यज्ञेषु जग्मयो गंतारः । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवा हविःस्वीकरणाग्रेर्जिह्वायां वर्तन्ते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं । मनवः सर्वस्य मंतारः । सूरचक्षसः । सूर्यप्रकाश इव चक्षः प्रकाशो येषां त एवंभूता मरुतो मरुत्संज्ञका विश्वे देवा सर्वे देवा नोऽस्मानिहास्मिन्कालेऽवसा रक्षणेन सहागमन् । आगच्छन्तु ॥ शुभंयावानः । या

प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् । तत्पुरुषे कृतिः बहुलमिति बहुलवचनाद्वि-
तीयाया अप्यलुक् । गमन् । गमेः प्रार्थनायां लेट्याडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।

अस्ति सौम्यचरस्तृतीयसवने । तेन चरुणा देवता इष्टा शेषे तस्मिन्बहु
घृतमवनीय तस्मिन्वपट्कर्वा स्वकीया छाया द्रष्टव्या । सा यदि न दृश्येत तदानीं
भद्रमित्येका पठितव्या । त्वं सोमेति खंडे तथैव सूच्यते । राज्ञा सोमेन तद्वयम-
स्मासु धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च । आ० ५. १९. । इति ॥
महानाक्षीव्रतेऽप्येषा भूमिस्पर्शने जथा । सूचितं चैतद्विदमिति खंडे । भद्रं कर्णेभिः
शृणुयाम देवाः शं न इंद्राग्नी भवतामवोभिः । आ० ८. १४. । इति ॥

तामेतां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रं । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रं । पश्येम । अक्षऽभिः । यजत्राः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुऽवांसः । तनूभिः । वि । व्यशेम । देवऽहितं । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवा दानगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरसदीयैः श्रोत्रैर्भद्रं भजनीयं कल्याणं
वचनं शृणुयाम । युष्मात्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम । अस्माकं वाधिर्यं कदा-
चिदपि मा भूत् । हे यजत्रा यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्टव्या देवा अक्षभि-
रक्षभिरात्मीयैश्चक्षुभिर्भद्रं शोभनं पश्येम । द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं हृष्टि-
प्रतिघातोऽपि मा भूत् । स्थिरैर्हृद्द्वैरङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैस्तनूभिः शरीरैश्च युक्ता
वयं तुष्टुवांसो युष्मान् स्तुवंतो यदायुः षोडशधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्र-
माणं वा देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तद्व्यशेम । प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः ।
बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । अक्षभिः । छंदस्यपि दृश्यत इत्यनङ् स
चोदात्तः । यजत्राः । अमिनक्षीत्यादिना यजेरचनप्रत्ययः । तुष्टुवांसः । पुञ् स्तुतौ ।
लिटः कसुः । शर्पूर्वाः खय इति तकारः शिष्यते । व्यशेम । अमू व्याप्तौ ।
लिङ्माशिष्यङ् । यदि तु तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङि व्यत्ययेन
शप् । देवहितं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरानं ॥

नवमीमृचमाह ॥

शतमिन्नु शरदो अंति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनां ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गंतोः ॥ ९ ॥

शतं । इत् । नु । शरदः । अंति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसं । तनूनां ।

पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मध्या । रीरिषत । आयुः । गंतोः ॥ ९ ॥

हे देवाः । अंत्यंतिके मनुष्याणां समीप आयुष्टेन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतमिन्नु शतं खलु । यस्मात्सृष्टिकाले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं तस्मान्नोऽस्माकमायुर्गंतोः क्लृप्तस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मा रीरिषत । मा हिंसिष्ट । कीदृशान् । नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां जरसं जरां यत्र यस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो यूयं । यत्र च पुत्रासः पुत्राः पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवन्ति । ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः ॥ अंति । अंतिः । कश्चिदस्य कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यमिति कलोपः । यत्रा । ऋचि तुनुषः मक्षुतङ्कुचेति संहितायां दीर्घः । चक्रा । लिटि मध्यमबहुवचनस्य क्त्वाङ्गुणाभावे यणदेशः । द्व्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । जरसं । जराया जरसन्यतरस्यां । पा० ७. २. १०१. इति जरसादेशः । मध्या । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । रीरिषत । रिष रूप हिंसायां । अस्माक्यन्तात् माङि लुङि मध्यमबहुवचने च्छेच्चङि णिलोपोपधाह्रस्वद्विवचनहलादिशेषसन्वद्भावेत् दीर्घाः । छांदसः पदकालीनो ह्रस्वः । गंतोः । भावलक्षणे स्थेण् । पा० ३. ४. १६. इति गमेस्तोसुप्रत्ययः ॥

अदितिद्यौरदितिरित्येपादितिदेवताके पशौ हविषो याज्या । सूचितं च । अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षं न ते विष्णो जायमानो न जातः । आ० ३. ८. इति ॥

तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पंच जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं ॥ १० ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अंतरिक्षं । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पंच । जनाः । अदितिः । जातं । अदितिः । जनिऽत्वं ॥ १० ॥

अदितिरदीनाखंडनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौर्द्योतनशीली नाक् । ततश्च सैवांतरिक्षमंतरा द्यावापृथिव्योर्मध्य ईक्ष्यमाणं व्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव पितोत्पादकः । ततश्च स पुत्रः । मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अदितिरेव । पंच जना निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णाः । यद्वा गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि । तदुक्तं यास्केन । गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इत्यौपमन्यवः । नि० ३. ७. इति । ब्राह्मणे त्वेवमात्मातं । सर्वेषां वा एतत्पंचजनानामुक्तं देवमनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां चेति । तत्र गंधर्वाप्सरसामैक्यात्पंचजनत्वं । एवंविधाः पंच जना अथदितिरेव । जातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः । सायदितिरेव । जनित्वं जन्माधिकरणं तदथदितिरेव । एवं सकलजगदात्मनादितिः स्तूयते । उक्तं च यास्केन । इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे । नि० ४. २३. इति ॥ अदितिः । दो. अखंडने । अस्मात्कर्मणि क्तिनि द्यतिस्त्यतिमास्थामि ति क्तिनीत्वं । यास्कपक्षे तु दीङ् क्षय इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स पिता । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकतामापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गतामुपददत इत्युद्देश्यलिङ्गताया पुंलिङ्गत्वं । जनित्वं । जनेरौणादिकस्त्वनप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे षोडशो वर्गः ॥

ऋजुनीतीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं गोतमस्यार्पे । अत्रानुक्रम्यते । ऋजुनीती नव गायत्रमंत्यानुष्टुप्ति । पूर्वच वैश्वदेवं त्रित्युक्तात्वाहुत्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तं बहुदेवताकं । सूक्तविनियोगो लिंगिकः । चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य ऋजुनीती न इत्येषारंभणीया । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । ऋजुनीती नो वरुण इंद्रं वो विश्वतस्परि । आ० ७. २. इति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहः-स्वप्येषारंभणीया शंसनीया । सूचितं च । आरंभणीयाः पर्यासान्कडतोऽहरहः शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव । आ० ७. १. इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवः सजोपाः ॥ १ ॥

ऋजुऽनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् । अर्यमा । देवः । सऽजोपाः ॥ १ ॥

अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । मित्रश्च वरुणश्च विद्वान्
नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् नोऽस्मान् ऋजुनीती ऋजुनीत्या ऋजुनयनेन कौटि-
त्यरहितेन गमनेन नयतु । अभिमतं फलं प्रापयतु । तथा देवैरन्यैरिन्द्रादिभिः
सजोषाः समानप्रीतिर्यमाहोरात्रविभागस्य कर्ता सूर्यश्चास्मानृजुगमनेनाभिमतं
स्थानं प्रापयतु ॥ ऋजुनीती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ते हि वस्वो वसवानास्ते अग्रमूरा महोभिः । व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते।हि।वस्वः।वसवानाः।ते।अग्रमूराः।महोभिः।व्रता।रक्षन्ते।विश्वाहा॥२॥

ते हि पूर्वोक्ता मित्रादयो वस्वो वसुनो धनस्य वसवाना वासका आच्छा-
दयितारः । सर्वे जगद्धनेनाच्छादयन्तीत्यर्थः । अतस्ते मित्रादयोऽग्रमूरा अग्र-
मूर्च्छिता अमूढाः प्राज्ञाः संतो महोभिरात्मीयैस्तेजोभिर्विश्वाहा सर्वाण्यहानि ।
अत्यन्तसंयोगाद्वितीया । सर्वेष्वप्यहसु व्रतानि जगन्निर्वाहरूपाणि स्वकीयानि
कर्माणि रक्षन्ते । पालयन्ति ॥ वस्वः । आगमानुशासनस्थानित्वान्नुमभावे
जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेडितीति गुणस्य विकल्पनादभावे यणदेशः ।
वसवानाः । वस आच्छादने । अस्मादंतर्भावितरण्यथाह्लटः शानच् । बहुलं छंद-
सीति शपो लुगभावः । वर्णव्यापत्या मकारस्य वकारः । अग्रमूराः । मुखा
मोहसमुच्छ्राययोः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । रात्रोप इति, छकार-
लोपः । प्रकृष्टा मूः प्रमूः । ततो मत्वर्थीयो रः । रो रीति रेफलोपः । न प्रमूरा
अग्रमूराः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षन्ते । रक्ष पालने । व्यत्ययेन तङ् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ते असभ्यं शर्मं यंसन्नमृता मर्त्येभ्यः । वार्धमाना अप द्विषः ॥ ३ ॥

ते।असभ्यं।शर्मं।यंसन्।अमृताः।मर्त्येभ्यः।वार्धमानाः।अप।द्विषः॥३॥

अमृता अमरणधर्माणस्ते विश्वे देवा मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्योऽसभ्यमनुष्ठानुभ्यः
शर्मामृतलक्षणं सुखं यंसन् । यच्छंतु प्रयच्छंतु । किं कुर्वन्तः । द्विषोऽसदीयान्पा-
पलक्षणान् शत्रूनपवार्धमानाः । विनाशं प्रापयन्तः ॥ यंसन् । यम उपरमे ।
लेट्यडागमः । सिबहुलं लेटीति सिप् । अमृताः । मृतं मरणं येषां नास्ती-
त्यमृताः । नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि नः पथः सुविताय चियंविद्रो मरुतः । पूषा भगो वंद्यासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चियंतु । इंद्रः । मरुतः । पूषा । भगः । वंद्यासः ॥ ४ ॥

वंद्यासः सर्वैर्वंदनीयाः स्तोतव्या नमस्कृतव्या वेंद्रादयो देवा नोऽस्माकं पथो मार्गान्विचियंतु । विचिन्वंतु । अशोभनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशान्पृथक्कुर्वंतु । किमर्थं । सुविताय । सुष्ठु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलाय ॥ पथः । शसि भस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वं । सुविताय । इण् गतावित्यस्मात्कर्मणि निष्ठा । तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमित्युवङ् । गतिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चियंतु । चिञ् चयने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । इयङ् । पादादित्वान्निघाताभावः । वंद्यासः । वदि अभिवादनस्तुत्योः । ऋहलोर्ण्यत् । ईड्वंदवृशंसदुहां एयत् इत्याद्युदात्तत्वं । आज्ञसेरसुक् ॥

अप्नोयामे संति चत्वार्यतिरिक्तोक्यानि । तच्च चतुर्थेऽच्छावाकातिरिक्तोक्य उत नो धिय इत्येपानुरुपतृचस्य वैकल्पिकी तृतीया । सूचितं च । उत नो धियो गोअया इति वानुरूपस्योत्तमा । आ० ९. ११. इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

उत नो धियो गोअयाः पूषन्विष्णवेवयावः । कर्ता नः स्वस्तिमतः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोऽअयाः । पूषन् । विष्णो इति । एवऽयावः । कर्त्ता । नः ।

स्वस्तिऽमतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् पोषक देव हे विष्णो व्यापनशील देव हे एवयावः । एवैर्गतृभिरश्वैर्याति गच्छतीत्येवयावा मरुहणः । हे मरुहण ते सर्वे यूयं नोऽस्माकं धियोऽप्नोयामलक्षणानि कर्माणि गोअयाः पश्वयाणि पशुमुखान्यस्मात्सकाशाद्भेदे पशुभिर्युक्तानि कर्त्त । कुरुत । अप्नोयामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्वमाश्रयते । यस्मात्पशवः पचेव भंशेरन् स एतेन् यजत इति । उत अपि च नोऽस्मान्स्वस्तिमतोऽविनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः । इण् गतौ । इणशीङ्भ्यां

वन्निति वनप्रत्ययः । अस्मिन्नुपपदे या प्रापण इत्यस्मादातो मनिन्निति वनिप् ।
संवुद्धौ वन उपसंख्यानं । पा० ८. ३. १. १. इति वकारस्य स्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे सप्तदशो वर्गः ॥

ऋत्विगाद्यर्थमाहुतं मधुपर्कं मधु वाता इति तृचेन ऋत्विगादिः प्रतियहीता-
वेक्षेत । तथा च सूच्यते । मधु वाता इति तृचेनावेक्ष्य । आ० गृ० १. २४. इति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते पथीमृचमाह ॥

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरंति सिंधवः । माध्वीनः संतोषधीः ॥ ६ ॥

मधु वाताः । ऋतायते । मधु । क्षरंति । सिंधवः । माध्वीः । नः । संतु । ओषधीः ॥ ६ ॥

ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यज्ञमानाय वाता वायवो मधु माधुर्येपितं
कर्म फलं क्षरंति । वपेति । प्रयच्छंतीत्यर्थः । तथा सिंधवः स्यंदनशीला नद्यः
समुद्रा वा मधु माधुर्येपितं स्वकीयं रसं क्षरंति । एवं नोऽस्मभ्यमोषधीः फल-
पाकांता ओषधयस्ताश्च माध्वीर्माधुर्येपिताः संतु । भवन्तु ॥ मधु । अस्मा-
दुत्तरस्य मत्तरीयस्य लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्या इति लुक् । ऋतायते । ऋतः
मात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । न छंदस्यपुचस्येतीति दीर्घयोर्निषेधः ।
अन्येषामपि संहितायां दीर्घत्वं । क्वजंताल्लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं । माध्वीः । मधोरञ्ज् च । पा० ४. ४. १२९. इति मत्तरीयोऽञ्प्रत्ययः ।
ऋत्यवास्त्वेत्यादावजि यणादेशो निपात्यते । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
ओषधीः । ओषः पाक आसु धीयत इत्योषधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्र-
त्ययः । कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । जसि पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घः । दासीभारादिपु
पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञंतमाद्युदात्तं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधु । नक्तं । उत । उपसः । मधुऽमत् । पार्थिवं । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः ।

पिता ॥ ७ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधुमती माधुर्येपितफलप्रदा भवतु । उत अपि चोषस
उपःकालोपलक्षितान्यहानि च मधुमंति भवन्तु । पार्थिवं रजः पृथिव्याः संबंधी

लोकोऽस्माकं मधुमात् माधुर्यविशिष्टफलयुक्तो भवतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता द्यौर्द्युलोकोऽपि मधु मधुयुक्तो भवतु ॥ पार्थिवं । पृथिव्या जाजाविति प्राग्दीव्यतीयोऽज्जप्रत्ययः । रजः । रजःशब्दो लोकवाची । लोका रजांस्युच्यन्ते । नि० ४. १९. इति यास्कः । रजंत्यस्मिञ्जना इति रजः । असुनि रजंकरजनरजःसूपसंख्यानमिति रंजेर्नलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीगावो भवंतु नः ॥ ८ ॥

मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः । मधुऽमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः । गावः ।

भवंतु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकं वनस्पतिर्वनानां पालयिता यूपामिमानी देवो मधुमान् माधुर्योपेतफलवानस्तु । तादृशं फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमानस्तु । गावोऽग्निहोवाद्यर्था धेनवश्च नोऽस्माकं माध्वीमाधुर्योपेतेन प्रयसा युक्ता भवंतु ॥ वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्कारादित्वात्सुट् । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इंद्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्क्रमः ॥ ९ ॥

शं । नः । मित्रः । शं । वरुणः । शं । नः । भवतु । अयमा ।

शं । नः । इंद्रः । बृहस्पतिः । शं । नः । विष्णुः । उरुऽक्रमः ॥ ९ ॥

अहरभिमानी मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । यद्वा । अस्मदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । रात्र्यभिमानी वरुणश्च शं सुखकरो भवतु । अयमाहोरात्रयोः ख्यापयिता सूर्यश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । बृहस्पतिर्वृहतां देवानां पालयितंद्रश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । उरुक्रमः । उरु विस्तीर्णं क्रामति पादौ विशिपतीत्युरुक्रमः । विष्णुर्हि वामनावतारे पृथिव्यादीन् लोकान्पदवयरूपेणाक्रांतवान् । अत उरुक्रमो विष्णुश्च नोऽस्माकं शं

सुखकर उपद्रवाणां शमयिता वा भवतु ॥ उरुक्रमः । क्रमु पादविक्षेपे । पचा-
द्यच् । यद्वा । उरुन् क्रामतीत्युरुक्रमः । कर्मण्यण् । नोदात्तोपदेशस्य मांतस्येति
वृद्धिप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठेऽष्टादशो वर्गः ॥

त्वं सोमेति त्रयोविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्धं सोमदेवताकं । पंचम्याद्याः
षोडश्यान्ता द्वादशर्चो गायत्र्यः । सप्तदश्रयुष्णिक् । शिष्टा दश त्रिष्टुभः । तथा चानु-
क्रांतं । त्वं सोम अधिका सौम्यं पंचम्यादि गायत्र्यो द्वादशोष्णिक् चेति । सूक्त-
विनियोगो लैंगिकः ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपापुरोडाशयोस्त्वं सोमेति
द्वे ऋचावनुवाक्ये । सूचितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषेति द्वे । आ० ३. ७. ।
इति ॥ महापितृयज्ञ एकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये । तत्र सोमस्य पितृमतस्त्वं
सोमेत्येषा प्रथमानुवाक्या । दक्षिणाग्नेरग्निमिति खडे सूचितं । त्वं सोम प्र चि-
कितो मनीषा सोमो धेनुं । आ० २. १९. । इति ॥ एषैव प्रायणीर्यैष्टौ सौम्यस्या-
नुवाक्या । तदहः प्रायणीर्येष्टिरित्यत्र सूचितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या
ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पंथां ।

तव प्रणीती पितरो न इंदो देवेषु रत्नमभजंत धीराः ॥ १ ॥

त्वं । सोम । प्र । चिकित् । मनीषा । त्वं । रजिष्ठं । अनु । नेषि । पंथां ।

तव । प्रऽनीती । पितरः । नः । इंदो इति । देवेषु । रत्नं । अभजंत । धीराः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं मनीषा मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या प्रचिकितः । प्रकर्षेण ज्ञा-
तोऽसि । वयं त्वां स्तुतिभिरज्ञासिष्मेत्यर्थः । अतस्त्वं रजिष्ठमनुतममकुटिलं
पंथां पंथानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गमनुनेषि । अस्माननुक्रमेण प्रापयसि ।
किंच हे इंदो । उंदनशील सर्वे जगदमृतेन क्लेदयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या
त्वत्कर्तृकेन प्रकृष्टनयनेन धीरा धीमंतः कर्मवंतः प्रज्ञावंतो नोऽस्माकं पितरो
देवेष्विन्द्रादिषु रत्नं रमणीयं धनमभजंत । असेवंत प्राप्नुवन् । अतोऽस्मानपि
तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्रचिकितः । कित ज्ञाने । अस्मात्कर्मेणि निष्ठा ।
छांदसं द्विवचनं । यद्वा यङ्लुगंतान्निष्ठा । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणो

यद्गुल्फोरित्यभ्यासस्य गुणाभावः । यद्वा । छंदस्युभयथेति निष्ठायाः सार्वधातु-
कसंज्ञायां शप् । जुहोत्यादित्वात्तस्य धुः । ध्याविति द्विवचनं । गतिरनंतर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयायां डादेशः । रजिष्ठं ।
अजुशब्दादिद्विनि विभाषार्जोच्छंदसीति रत्वं । टेरिति टिलोपः । नेपि । नय-
तेर्लटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । पंचां । पथिमथ्यभुक्षामात् । पा० ७. १. ६५ ।
इत्यसावपि व्यत्ययेनात्वं । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रणीती ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वस्वरणदीर्घत्वं ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीये त्वं सोम क्रतुभिरित्येषा धाय्या । सूचितं च । अग्निर्नेता
त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वंत्यप इति धाय्या । अ० ५. ४. इति ॥

तामेतां सूक्ते द्वितीयामुचमाह ॥

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा द्युन्नेभिर्द्युन्म्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वं सोम । क्रतुऽभिः । सुऽक्रतुः । भूः । त्वं । दक्षैः । सुऽदक्षः । विश्वऽवेदाः ।

त्वं । वृषा । वृषऽत्वेभिः । महिऽत्वा । द्युन्नेभिः । द्युन्मी । अभवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

हे सोम त्वं क्रतुभिस्त्वत्संबन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिरात्मीयैर्ज्ञानैर्वा सुक्रतुः
शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा भूः । भवसि । तथा विश्ववेदाः सर्वधनस्त्वं दक्षैरात्मी-
यैर्वलैः सुदक्षः शोभनबलो भवसि । तथा त्वं वृषत्वेभिर्वृषत्वेः कामाभिवर्षणैर्म-
हित्वा महत्त्वेन माहात्म्येन च वृषा कामानां वर्षिता महान्श्च भवसि । तथा त्वं
नृचक्षा नृणां यज्ञस्य नेतृणां यजमानानामभिमतफलस्य दर्शयिता सन् द्युन्ने-
भिर्द्युन्नेस्तेर्दत्तैर्हविलक्षणैर्द्व्युन्म्यभवः । प्रभूतान्नो भवसि ॥ सुक्रतुः । बहुव्रीहौ
क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुदक्षः । दक्ष वृद्धौ । दक्ष्यतेऽनेनेति दक्षो बलं ।
करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । सुशब्देन बहुव्रीहावाद्युदात्तं अछंदसीत्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वं । विश्ववेदाः । विश्वानि वेदांसि यस्यासौ । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञाया-
मिति पूर्वपदातोदात्तत्वं । वृषत्वेभिः । वृष्णो भावो वृषत्वं । बहुलं छंदसीति भिन्न
ऐसभावः । महित्वा । महेरौणादिक इन्प्रत्ययः । भावप्रत्ययांतात्सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहन्नभीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्मसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरं । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वं । अस्ति । प्रियः । न । मित्रः । दक्षाय्यः । अर्यमा ऽ इव । अस्ति । सोम ॥ ३ ॥

हे सोम राज्ञो ब्राह्मणानां स्वामिनः । सोमो ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति श्रुतेः । वरुणस्य यागार्थमाहुतः ऋतो वस्त्रेणावृतः सोमो वरुणः । वरुणो ऽसि धृतव्रत इति मन्त्रलिङ्गात् । ऋतस्य ते नु तव संबन्धीनि हि व्रतानि सर्वाण्यग्निष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतो भवसीत्यर्थः । अतस्तव धाम त्वदीयं तेजो बृहन्महद्विस्तीर्णं गभीरं गम्भीर्योपेतं च । यद्वा नु इत्येतदुपमार्थं । तदुक्तं यास्केन । अत्रापुपमार्थं भवति वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः । नि० १. ४. इति । राज्ञो राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्येव हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोकहितकारीणि । शिष्टं समानं । हे सोम त्वं शुचिः सर्वेषां शोधको ऽसि । तत्र दृष्टान्तः । प्रियो न मित्रः । यथा सर्वेषामनुकूलो ऽहरभिमानो मित्रो देवः शोधयिता भवति तद्वत् । तथा त्वमर्यमेवास्माभिर्हंश्यमानः सूर्य इव दक्षाय्यो ऽसि । सर्वेषां वर्धको भवसि । यथाहनि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति । एवं निश्चमृतमयैः सोमकिरणैराप्यायमानं सत्स्थावरजंगमात्मकं सर्वं जगद्वर्धते ॥ शुचिष्मं । युष्मत्तत्तत्तद्युष्मन्तःपादमिति विसर्जनीयस्य पत्वं । दक्षाय्यः । दक्ष वृद्धौ । श्रुदक्षिस्मृहियहिभ्य आय्य इत्याय्यप्रत्ययः ॥

आययणेष्टौ सौम्यस्य हविषो या ते धामानीति याज्या । आययणं व्रीहिश्यामाकयवानामिति खंडे सूचितं । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९. इति ॥ एषैवैकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपायां याज्या । सूचितं च । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामपाळ्वं युत्सु पृतनासु पप्रिं । आ० ३. ७. इति ॥ प्रायणीयेष्टावप्येषैव सौम्यस्य याज्या । सूचितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. इति ॥ तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळन्नार्जन्तोम प्रति हव्या गृभाय ॥ ४ ॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्यां । या । पर्वतेषु । ओपधीषु । अप्सु ।

तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेळन् । राजन् । सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ ४ ॥

हे सोम ते तत्र दिवि द्युलोके या यानि धामानि तेजांसि वर्तन्ते । तथा पृथिव्यां भूमौ यानि वर्तन्ते । तथा पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु यानि वर्तन्ते । तथा व्रीह्याद्योषधीष्वप्सु च यानि वर्तन्ते तेभिर्विश्वैस्ते सर्वस्तेजोभिर्युक्तः सुमनाः शोभनमना अहेळन्नक्रुध्यन् हे राजन् सोम राजमान सोम । एवंभूतस्त्वं हव्यास्माभिः प्रक्षानि हवीषि प्रतिगृभाय । प्रतिगृहाण ॥ या । श्रेष्ठंसि बहुलमिति शेलोपः । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ओपधीषु । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुमनाः । सोमनसी अलोमोपसी इत्युत्तरयदाद्युदात्तत्वं । गृभाय । यह उपादाने । छंदसि शायजपीति ही आप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥

पौर्णमासेष्टौ सौम्यस्याज्यभागस्य त्वं सोमेत्येवानुवाक्या । सूचितं च । अग्निर्वृचाणि जघनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या त्वं सोमासि सत्पतिरित्युत्तरस्य । आ० १. ५. । इति । एवं यच्च यच्च वार्षग्मावाज्यभागौ तच्च सर्वचास्या विनियोगः ॥ प्रातःकालीनायामुपसदि प्रधानस्य सौम्यस्यैवानुवाक्या । अपराह्णिकामुपसदि सैव याज्या । सूचितं च । त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अग्नीवहा । आ० ४. ८. । इति । विपर्यासी याज्यानुवाक्यानां । आ० ४. ८. । इति च ॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमुचमाह ॥

त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोऽत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥ ५ ॥

त्वं । सोम । असि । सत्पतिः । त्वं । राजा । उत । वृत्रहा । त्वं । भद्रः । असि । क्रतुः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं सत्पतिरसि । सतां कर्मसु वर्तमानानां ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि । तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणा इति श्रुतेः । यदा संतः स्वानादयः पतयः पालका यस्य सोमस्य तादृशो भवसि । तथा चास्त्रायते । स्वानभ्राजेत्याहिते वा अमुष्मिन् लोके सोममरक्षन्विति । उत अपि च राजा राजमानस्त्वं वृत्रहा

वृत्रस्यासुरस्य शत्रोर्वा हंतासि । भद्रः शोभनः क्रतुर्योऽयमग्निष्टोमादियागस्त्वमेव
तद्रूपो भवसि । त्वत्साध्यत्वाद्यागानां ॥ सत्पतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
तत्पुरुषपक्षे तु पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः ॥

सामिचित्ये क्रतावग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमन्वष्टौ देवसुवां हवींषि नि-
रूप्यन्ते । तत्र सोमस्य वनस्पतेर्हविषस्त्वं च सोमेत्येषानुवाक्या । अथाग्नीषोमी-
येणेति खंडे सूचितं । त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां
। आ० ४. ११. । इति ॥ तामेतां पष्ठीमृचमाह ॥

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वं च सोम नः वशः जीवातुं न मरामहे । प्रियऽस्तोत्रः वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हे सोम नोऽस्माकं स्तोतृणां जीवातुं जीवनौपधं त्वं च त्वं चेदशः कामयेथाः ।
तदानीं वयं न मरामहे । न म्रियामहे । कीदृशस्त्वं । प्रियस्तोत्रः । प्रियाणि
स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः । बहुभिः स्तोतव्य इत्यर्थः । वनस्पतिः । वनाना-
मोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि । सोमो वा ओषधीनां राजेति
श्रुतेः ॥ वशः । वशं कांतौ । लेटि सिष्यडागमः । आगमानुदाहृत्य धातुस्वरः
शिष्यते । त्वं चेति चशब्दश्चणिति निपातांतरं चेदर्थः । तद्योगान्निपातैर्यद्यदि-
हंतेति निघातप्रतिषेधः । जीवातुं । जीव प्राणधारणे । जीवेरातुः । मरामहे ।
मृड् प्राणत्यागे । व्यत्ययेन शप् ॥

आयुःकामेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं सोम महे भगमित्येषानुवाक्या ।
अथ काम्या इति खंडे सूचितं । आ नो अग्ने सुचेतुना त्वं सोम महे भगं
। आ० २. १०. । इति ॥ तामेतां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यूनं ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यूने । ऋतुऽयते । दक्षं । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं महे महते वृद्धाय ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय
जीवसे जीवितुं दक्षमुपभोगसमर्थं भगं धनं दधासि । विदधासि करोषि । तथा
त्वं यूने तरुणाय च ऋतायते जीवितुं धनं करोषि ॥ महे । महते । अञ्छब्द-

लोपश्चादसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । यूने । श्वयुवमघोः
नामतदित इति संप्रसारणं । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । सुपः आत्मनः
क्यच् । छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको
दीर्घः । क्यजंतात्तरः शतृ । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तैरुदात्तत्वं । जीवसे ।
जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

स्वस्त्ययन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं नः सोमेत्येषानुवाक्या । सूचितं च ।
स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावमे रक्षा णो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वतः । आ० २. १०. ।
इति ॥ तामेतां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा ॥ ८ ॥

त्वं नः सोम विश्वतः रक्षा राजन् अघऽयतः । न रिष्येत्त्वाऽवतः सखा ॥ ८ ॥

हे सोम राजन् राजनशील त्वमघायतः । अघं पापं । तद्धेतुकं दुःखमस्माकं
कर्तुमिच्छतो विश्वतः सर्वस्मादपि पुरुषान्नोऽस्मानक्ष । पालय । त्वावतस्त्वत्स-
दृश्यस्य सखा सख्यं प्राप्तः पुरुषो न रिष्येत् । नहि विनश्येत् किमु वक्तव्यं त्वत्सखा
विनश्यतीति ॥ अघायतः । अघं पापं परेपामिच्छतीत्यघायन् । छंदसि परेच्छा-
यामपीति क्यच् । अश्वाघस्यादित्यात्वं । रिष्येत् । रूप रिष हिंसायां । त्वावतः ।
वतुष्प्रकरणे युष्मदस्माद्वां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुष् । प्रत्ययोत्त-
रपदयोश्चेति मपर्येतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥

सोमप्रवहणे सोम यास्ते इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूचितं च । सोम यास्ते
मयोभुव इति तिस्रः । आ० ४. ४. ॥ आग्रयणे सौम्यस्य सोम यास्ते इत्येषानु-
वाक्या । सूचितं च । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां
। आ० २. ९. । इति ॥ अश्वमेधेऽपि पौष्ण्यामिष्टौ द्वितीयस्याज्यभागस्येषानु-
वाक्या । सूचितं च । त्वमग्रे सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्यंतौ
। आ० १०. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः संति दाशुपे । तामिर्नोऽविता भव ॥ ९ ॥

सोम याः । ते । मयःऽभुवः । ऊतयः । संति । दाशुपे । तामिः । नः । अविता । भव ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबंधिन्यो दाशुपे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय
मयोभुवो मयसः सुखस्य भावयित्री या ऊतयो रक्षाः संति विद्यंते । तामि रक्षा-

भिर्नोऽस्माकमविता रक्षिता भव ॥ मयोभुवः । अस्योतिविशेषणत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वे भुवश्च । पा० ४, १, ४७ । इति डीष् प्राप्नोति । तद्यतो गुणवचनादित्यस्मादुत इति तपरकरणस्यानुवर्तनान्न भवति ॥

दशमीमृचमाह ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १० ॥

इमं। यज्ञं। इदं। वचः। जुजुषाणः। उपऽआगहि। सोमं। त्वं। नः। वृधे। भव ॥ १० ॥

हे सोम त्वमिममस्माभिः क्रियमाणं यज्ञमिदं वच इदानीं क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं वचनं जुजुषाणः सेवमानः सन् उपागहि । उपागच्छ । प्राचीनवंशलक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च नोऽस्माकं वृधे यज्ञस्य वर्धनाय भव ॥ जुजुषाणः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । छंदसि लिट् । लिटः कानच् । चित् इत्यन्तोदात्तत्वं । उपागहि । गमेलोऽटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । असिद्धवद्वा भन्दित्यस्यासिद्धत्वाच्चेर्लुगभावः । गतिर्गतौ । पा० ८, १, ७० । इति पूर्वस्य गतेर्निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे विंशो वर्गः ॥

दर्शयागे सौम्यस्याज्यभागस्य सोम गीर्भिरित्येषानुवाक्या । सूचितं च । अग्निः प्रत्नेन मन्मना सोम गीर्भिष्ट्वा वयं । आ० १, ५, । इति । अन्यथापि यत्र वृधन्वतावाज्यभागौ तच्चैषा द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ॥

तामेतां सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

सोमं गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आ विंश ॥ ११ ॥

सोमं। गीऽभिः। त्वा। वयं। वर्धयामः। वचऽविदः। सुऽमृळीकः। नः। आ।

विंश ॥ ११ ॥

हे सोम त्वा त्वां वचोविदः स्तुतिलक्षणानां वचसां वेदितारो वयमनुष्ठातारो गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिर्वर्धयामः । प्रवृद्धं कुर्मः । तादृशस्त्वं च नोऽस्माकं सुमृळीकः शोभनं सुखं कुर्वन् सन् आविश । आगच्छ ॥ सुमृळीकः । मृड सुखने । मृडेः कीकन्कंकनौ । उ० ४, २४ । इति भावे कीकन्प्रत्ययः । शोभनं मृडीकं यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

सन्ति प्रवमानेष्टयस्त्रिस्तः । तत्र तृतीयस्यामिष्टावुत्तरस्याज्यभागस्य गयस्फान्त
इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । पुष्टिमन्तावग्निना रयिमश्रवद्वयस्फानो अमीवहा
। आ० २. १. इति ॥ एषैव प्रातःकालीनोप्रसदि सौम्ययागस्य याज्या सायंक्ता-
लीनायां त्वनुवाक्या । सूचितं चाधोपसदिति खंडे । त्वं सोमासि सत्पतिर्ग-
यस्फानो अमीवहा । आ० ४. ६. इति ॥ तामेतां द्वादशीमुचमाह ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥ १२ ॥

गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुऽमित्रः । सोम
नः । भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः । गय इति धननाम । धनस्य वर्धयिता । अमीवहा । अमीवानां
रोगाणां हन्ता । वसुवित् । स्तोतृणां धनस्य लभयिता प्रापयिता । पुष्टिवर्धनः ।
पुष्टेः संपदो वर्धयिता । सुमित्रः । शोभनानि मित्राणि सखायो यस्य स तथोक्तः ।
हे सोम त्वं नोऽस्माकमेवंगुणविशिष्टो भव ॥ गयस्फानः । स्फायी वृद्धौ ।
अंतर्भावित्त्यर्थत्वात् ल्युटि व्यत्ययेन यलोपः । इदमादिषु चतुर्षु पदेषु कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । सुमित्रः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमुचमाह ॥

सोमं रारंधि नो हृदि गावो न यवसेष्वा । मर्यं इव स्व ओक्ते ॥ १३ ॥

सोमं । रारंधि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ । मर्यः । इव । स्वे । ओक्ते ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्माकं हृदि हृदये रारंधि । रमस्व । तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते ।
गावो न । यथा गावो यवसेषु शोभनतृणेष्व्वाभिमुख्येन रमन्ते । मर्यं इव ।
यथा वा मर्यां मरणधर्मा मनुष्यः स्व ओक्ते स्वकीय ओकसि गृहे पुत्रादिभिः
सह रमते तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तृप्तः सन् अस्मास्वेवावर्तिष्व । नान्यत्र
गच्छेति निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ रारंधि । रमु क्रीडायां । व्यत्ययेन पर-
स्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । छंदस्युभययेति हेरादंधातुक्त्वेन ङित्वा-
भावादङितश्चेति हेधिः । अत एवाङित्वादानुनासिकलोपाभावः । सेहंपिच्छेति
हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । छंदसमभ्यासदीर्घत्वं । आमंचितं पूर्वमविद्यमा-
नवदिति पूर्वस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वात्पदादपरत्वेन निपाताभावः । मर्यं
इव । छंदसि निष्कर्षत्यादौ मर्यशब्दो यत्रत्ययांतो निपात्यते । यतोऽनाव

इत्याद्युदात्तत्वं । ओक्तेः । उच समवाये । उच्यते समवेयते प्राप्यत इत्योक्तं गृह ।
ऋहलोर्ण्यत् । चजोः कु धिण्यतोरिति कुलं । तिप्स्वरितः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

यः सोम सख्ये तव रारणहेव मर्त्यः । तं दक्षः सचते कविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्ये । तव । रारणत् । देव । मर्त्यः । तं । दक्षः । सचते । कविः ॥ १४ ॥

हे देव द्योतमान सोम तव सख्ये त्वदीये सखित्वे निमित्तभूते सति यो मर्त्यो
मरणधर्मा यजमानो रारणत् । रणति । एतत्सूक्तरूपेण स्तोत्रेण त्वां स्तौति ।
तं यजमानं कविः आतदशीं दक्षः सर्वकार्यसमर्थस्त्वं सचते । सेवसे । अनु-
गृह्णासीत्यर्थः ॥ रारणत् । रण शब्दार्थः । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः
ष्टुः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । छंदस्युभयथेत्याह धातुकत्वादच्यनिटीति सार्व-
धातुके विधीयमानस्याभ्यस्ताद्युदात्तत्वस्याभावे धातुस्वरः शिष्यते । सचते । पच
समवाये । पुरुषव्यत्ययः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उरुषा णो अभिशस्तेः सोम नि पाह्यंहसः । सखा सुशेवं एधि नः ॥ १५ ॥

उरुष । नः । अभिशस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सखा । सुशेवं ।

एधि । नः ॥ १५ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्मानभिश्स्तेरभिश्ंसनादभिशापरूपाब्धिं दनादुरुष । रक्ष ।
उरुषती रक्षाकर्मणि यास्कः । तथाहंसोऽस्मत्कृतात्पापाच्च निपाहि । नितरां
पालय । एवमस्मदीयं पापं परिहृत्य सुशेवोऽस्मभ्यं दातव्येन शोभनेन सुखेन
युक्तः सन्सखिधि । हितकारी भव ॥ अभिशस्तेः । शंसु स्तुतौ । अस्माद्भावे क्तिन् ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । एधि । असु भुवि । लोटि सेहिः । तस्य डिङ्गात्
असोरल्लोप इत्यकारलोपः । घृसोरेङ्गावभ्यासलोपश्चेति सकारस्यत्वं । तथासिद्ध-
वदत्रा भाद्व्यसिद्धत्वात् हुम्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठ एकविंशो वर्गः ॥

यावत्स्तोत्र आप्यायस्व समेतु न इति तृचो विनियुक्तः । सूचितं च ।
आप्यायस्व समेतु न इति तिस्रो मृजंति त्वा दश क्षिपः । आ० ५. १२. इति ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्याप्यायस्वेत्येषानुवाक्यां । सूचितं च । आप्यायस्व समेतु ते सं ते पर्यासि समु यंतु वाजाः । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा विनियुक्ता । सूचितं च । आप्यायस्व समेतु ते सं ते पर्यासि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान् । आ० ५. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यं । भवा वाजस्य संगथे ॥ १६ ॥

आ । प्यायस्व । सं । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यं । भव । वाजस्य । संऽगथे ॥ १६ ॥

हे सोम त्वमाप्यायस्व । वर्धयस्व । ते तव वृष्ण्यं वृषत्वं वीर्यं सामर्थ्यं विश्वतः सर्वतः समेतु । संगच्छतां । त्वया संयुक्तं भवतु । एवंभूतस्त्वं वाजस्यान्नस्य संगथे संगमने भव । अस्माकमन्नप्रदो भवेत्यर्थः ॥ वृष्ण्यं । वृष सेचने । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । वृष्णि भवं वृष्ण्यं । भवे छंदसीति यत् । अलोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । भवा । ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं । संगथे । पातृतुदिवचीत्यादिना विधीयमानस्य कप्रत्ययो बहुलवचनाद्गमेरपि भवति । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

आ प्यायस्व मदितम सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवा नः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥ १७ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्ऽतम । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । भव । नः । सुश्रवःऽतमः । सखा । वृधे ॥ १७ ॥

हे मदितम । अतिशयेन मदवन् सोम विश्वेभिः सर्वैरंशुभिर्लतावयवैराप्यायस्व । आ समंतावृद्धो भव । स त्वं सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनान्नयुक्तः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा भव । मिचीभव ॥ मदितम । मदो हर्षः । तद्वान्मदी । अतिशयेन मदी मदितमः । नाहस्येति तमपो नुट् । सुश्रवस्तमः । श्रव इत्यन्वनाम । श्रूयत इति सत इति यास्कः । शोभनं श्रवो यस्य स तथोक्तः । अतिशयेन सुश्रवाः सुश्रवस्तमः । तमपः पित्रादनुदात्तत्वे सोर्मनसी अलीमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्य सं ते पर्यासीति याज्या । सूचितं च । सं ते पर्यासि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमयियं । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा ।

सूचितं च । सं ते पर्यांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान् । आ० ५. ६. ।
इति ॥ तामेतां सूक्तेऽष्टादशीमृचमाह ॥

सं ते पर्यांसि समु यंतु वाजाः सं वृष्ण्यान्यभिमातिपाहः ।

आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि अवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥

सं ते पर्यांसि । सं । ऊं इति । यंतु । वाजाः । सं । वृष्ण्यानि । अभिमातिऽसहः ।

आऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । अवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हे सोम । अभिमातिपाहोऽभिमातीनां शूणां हंतुस्ते तव । एवंभूतं त्वं पर्यांसि श्रपणार्थानि क्षीराणि संयंतु । संगच्छतां । तथा वाजा उ हविल्लक्षणा न्यन्नानि च त्वां संगच्छतां । वृष्ण्यानि वीर्याणि च संगच्छतां । हे सोम त्वममृतायास्माकममृतत्वायामरणत्वायाप्यायमान आ समंताद्बर्धमानः सन् दिवि नभसि स्वर्गे उत्तमान्युन्नततमान्युकृष्टानि अवांस्यन्नान्यस्माभिर्भोक्तव्यानि हविल्लक्षणानि वा धिष्व । धारय ॥ ते । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थे षष्ठी । अभिमातिपाहः । षह अभिभवे । छंदसि सह इति खिप्रत्ययः । सुषामादित्वात् पत्वं । अमृताय । नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उत्तमानि । उच्छब्दात्साधनक्रियावचनादातिशयनिकस्तमप् । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वचेत्युज्ज्यादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । धिष्व । सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिपीय वेति धिभावो निपात्यते ॥

सोमप्रवहणे या ते धामानीत्येषा । सूचितं च । या ते धामानि हविषा यजंतीमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति निहिते परिदध्यात् । आ० ४. ४. । इति ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्हविष एषैव याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अपाळ्वं युत्सु पृतनासु परिं या ते धामानि हविषा यजंति । आ० ३. ७. । इति ॥ तामेतां सूक्ते एकोनविंशीमृचमाह ॥

या ते धामानि हविषा यजंति ता ते विश्वां परिभूरस्तु यज्ञं ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥ १९ ॥

या ते धामानि । हविषा । यजंति । ता । ते । विश्वा । परिऽभूः । अस्तु । यज्ञं ।

गयऽस्फानः । प्रऽतरणः । सुऽवीरः । अवीरऽहा । प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हे सोम ते त्वदीयानि या यानि धामानि द्युप्रभृतिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषा चरुपुरोडाशादिना यजति । यजमानाः पूजयति । ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि यज्ञमस्सदीयमध्वरं परिभूरस्तु । परितो भावयितृणि परितः प्राप्तानि संतु । यद्वा त्वदीयानां तेषां सर्वेषां धाम्नामस्सदीयो यजमानः परिभूर्यज्ञं प्रति परियहीता यागेन स्वीकर्तास्तु । भवतु । परिपूर्वो भवतिः परियहार्थः । तादृशैर्धामभिरुपेतस्त्वं दुर्यान् प्राचीनवंशदिलक्षणा-स्सदीयान् गृहान् । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः । प्रचर । प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशस्त्वं । गयस्फानः । गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता । प्रतरणः प्रकर्षेण दुरिताञ्चारयिता । सुवीरः । शोभनैर्वीरैः पुरुषैरुपेतः । अवीरहा । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्राः । तेषामहंता ॥ परिभूः । भू प्राप्नो । अस्मात्किम् चेति क्तिप् । व्यत्ययो बहुलं । पा० ३. १. ८५. । इति लिङ्गवचनव्यत्ययौ । अस्तु । व्यत्ययेनैकवचनं । गयस्फानः । गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयं । तेषां स्फायिता वर्धयिता । कृत्यत्पुटो बहुलमिति कर्तरि ल्युटि छांदसो यलोपः । अवीरहा । वीराणां हंता वीरहा । न वीरहा अवीरहा ॥

महापितृयज्ञे सोमस्य पितृमतो यागे सोमो धेनुमित्येषा द्वितीयानुवाक्या । तत्र होकेकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये समुच्चयेन विहिते । तथैव दक्षिणाग्रेरिति खंडे सूचितं । सोमो धेनुं सोमो अर्वतमाशुं त्वं सोम पितृभिः संविदानः । आ० २. १९. इति ॥ तामेतां सूक्ते विंशेमृचमाह ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वतमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विद्वथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥

सोमः । धेनुं । सोमः । अर्वतं । आशुं । सोमः । वीरं । कर्मण्यं । ददाति ।

सादन्यं । विद्वथ्यं । सभेयं । पितृश्रवणं । यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥

यो यजमानो ददाशत् । सोमाय हविलक्षणान्यन्नानि दद्यात् । तस्मै यजमानाय सोमो धेनुं सवत्सां दीग्ध्रीं गां ददाति । तथाशुं शीघ्रगामिनमर्वतमश्वं ददाति । प्रयच्छति । तथा वीरं पुत्रमस्मै यजमानाय ददाति । कीदृशं पुत्रं । कर्मण्यं । लौकिककर्मसु कुशलं । सादन्यं । सदनं गृहं । तदहं । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । विद्वथ्यं । विद्वत्पुं देवानिति विदया यज्ञाः । तदहं । दर्शपूर्णमासा-

दियागानुष्ठानपरमित्यर्थः । सभेयं । सभायां साधुं सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः ।
 पितृश्रवणं । पिता श्रूयते प्रख्यायते येन पुत्रेण तादृशं ॥ कर्मण्यं । कर्मसु
 साधुः कर्मण्यः । तच्च साधुरिति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः ।
 तित्स्वरित एव स्वरितत्वं । एवमुत्तरचापि यत्प्रत्ययः । सभेयं । ढंछंदसि । पा०
 ४. ४. १०६. इति तच्च साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः । ददाशत् । दाशृ दाने । लेद्यडा-
 गमः । बहुलं छंदसीति शपः घुः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः ॥

एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोः पुरोडाशस्याषाळ्हं युत्स्वित्येषा याज्या । प्रदा-
 नानामिति खडे सूचितं । अषाळ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा
 यजंति । आ० ३. ७. इति ॥ तामेतामेकविंशीमृचमाह ॥

अषाळ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपां ।

भरेपुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयंतं त्वामनु मदेम सोम ॥ २१ ॥

अषाळ्हं । युत्सु । पृतनासु । पप्रिं । स्वः । सां । अप्सां । वृजनस्य । गोपां ।

भरेपुजां । सुक्षितिं । सुश्रवसं । जयंतं । त्वां । अनु । मदेम । सोम ॥ २१ ॥

युत्सु युद्धेष्वषाळ्हं शत्रुभिरनभिभवनीयं । तथा पृतनासु सेनासु पप्रिं
 जयस्य पूरयितारं स्वर्षां स्वर्गस्य सनितारं दातारं । अप्सामपां वृष्टिलक्षणा-
 नामुदकानां दातारं । यद्वा । अप्सां । अनन्तृकं भक्षकरहितं । सर्वेषामनुयाहक-
 मित्यर्थः । वृजनस्य गोपां । वृज्यतेऽनेनेति वृजनं बलं । तस्य गोपां गोपयितारं
 रक्षितारं । भरेपुजां । अग्र्यंत एषु हवीपीति भरा यागाः । तेषु प्रादुर्भवंतं ।
 सुक्षितिं शोभननिवासस्थानं । सुश्रवसं शोभनयशस्कं । जयंतं शत्रून् अभवंतं ।
 हे सोम । ईदग्भूतं त्वामनुलक्ष्य मदेम । हर्षयुक्ता भवेम ॥ अषाळ्हं । षह
 अभिभवे । साढ्यै साढ्वा साढेति निगम इति निपातनात् संहिवहोरोदवर्ण-
 स्येत्योत्वाभावः । सहेः साडः स इति पत्वं । पप्रिं । पू पालनपूरणयोः । आहग-
 महनजन इति किन्प्रत्ययः । स्वर्षां । स्वः स्वर्गं सनीतीति स्वर्षाः । षणु दाने ।
 जनसनखनेति विट् । विट्पुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अप्सां । अप्शब्दोपप-
 दात्सनोतेः पूर्वबद्धिः । यद्वा प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्साः । क्षिप् चेति

क्षिप् । न विद्यते सा अस्येति बहुवीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भरेषुजां ।
जनी प्रादुर्भावे । पूर्ववद्धि आत्वं च । मदेम । मदी हर्षे । आत्ययेन शम् ॥

चाविंशीमृचमाह ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा तंतथोर्वंतरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

त्वं । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वं । अपः । अजनयः । त्वं । गाः ।

त्वं । आ । तंतथ । उरु । अंतरिक्षं । त्वं । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम त्वमिमा भूम्यां वर्तमाना विश्वाः सर्वा ओषधीरजनयः । उत्पादित-
वानसि । तथा त्वमपस्तासामोषधीनां कारणभूतानि वृक्ष्युदकान्यजनयः । तथा
त्वं गाः सर्वान्यश्वनुदपादयः । उरु विस्तीर्णमंतरिक्षं त्वमातंतथ । विस्तारित-
वानसि । तस्मिन्नंतरिक्षे यत्तमोऽस्मदृष्टिनिरोधकमंधकारं तदपि त्वं ज्योति-
षात्मीयेन प्रकाशेन विववर्थ । विवृतं विक्षिप्तं विनष्टं कृतवानसि ॥ तंतथ ।
तनु विस्तारे । ववर्थ । वृत्र वरणे । उभयत्र ललटस्थलि वभूषातंतथ जगृभ
ववर्थेति निगम इति निपात्यते ॥

चयोविंशीमृचमाह ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य ।

मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥ १३ ॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागं । सहसाऽवन् । अभि । युध्य ।

मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्सा । गोऽइष्टौ ॥ १३ ॥

हे देव द्योतमान सहसावन् बलवन् सोम देवेन मनसा द्योतमानया
त्वदीयया बुद्ध्या रायो भागं धनस्यांशं नोऽस्मानभिलक्ष्य युध्य । प्रेरय । यद्वा
नोऽस्माकं रायो धनस्य भागं भक्तारमपहतारं शत्रुमभियुध्य । अभिमुख्येन
सम्यक् प्रहर । त्वा तादृशं त्वां कश्चिदपि शत्रुमातनत् । क्रेशेनाततं मां कार्पीत् ।
मा हिंसीदित्यर्थः । उभयेभ्य उभयेषां युध्यमानानां संबन्धिनो वीर्यस्य बलस्य
त्वमीशिषे । ईश्वरो भवसि । स त्वं गविष्टौ संयामे प्रचिकित्सा । अस्मदीयमुपद्रवं
परिहर ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भागं । भजतेः कर्मणि घञ् ।

कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि वा । कर्षात्तत् इत्यंतोदात्तत्वं । सह-
सावन् । सहःशब्दान्मनुषि छांदस आकारोपजनः । युध्य । युध संप्रहारे । व्यत्ययेन
परस्मैपदं । तनत् । तनु विस्तारे । व्यत्ययेन शप् । न माझोग इत्यडभावः ।
ईशिषे । ईशः से । पा० ७. २. ७७. । इतीडागमः । चिकित्सा । कित ज्ञाने । गुप्तिज्-
किन्नः सन् । पा० ३. १. ५. । गविष्टौ । गवां वाणानामिष्टय एषणानि गमनानि
येष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे त्रयोविंशो वर्गः ॥

एता उ त्या इत्यष्टादशर्चमष्टमं सूक्तं गोतमस्यार्थे । आदितश्चतस्रो जगत्यः ।
त्रयोदश्याद्याः षट्च उष्णिहः । शिष्टा अष्टौ चिष्टुभः । उषा देवता । अश्विना
वर्तिरित्यंत्यस्तृचोऽश्विदेवताकः । तथा चानुक्रांतं । एता उ त्या झूनोपस्यं चतुर्ज-
गत्यादि षट्कुष्णिगंतं तृचोऽंत्य अश्विन इति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥
प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ जागते छंदस्याश्विनशस्त्रे चैता उ त्या इति चतस्रो
विनियुक्ताः । सूचितं च । एता उ त्या इति चतस्रो जागतं । आ० ४. १४. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एता उ त्या उपसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमंजते ।

निष्कृष्टाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊं इति । त्याः । उपसः । केतुं । अक्रत । पूर्वे । अर्धे । रजसः । भानुं । अंजते ।

निःऽकृष्टानाः । आयुधानिऽइव । धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुषीः । यन्ति । मातरः ॥ १ ॥

उ इत्येतत्पादपूरणं । त्यास्ता एता उपसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः
केतुमंधकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशमक्रत । अकृषत । कृतवत्यः ।
यस्मादेवं तस्मादुपसो रजसोऽंतरिक्षलोक्तस्य पूर्वेऽर्धे प्राचीनदिग्भागे भानुं
प्रकाशमंजते । व्यक्तीकुर्वन्ति । धृष्णवो धर्मणशीला योद्धार आयुधानीव । यथा-
सिप्रभृतीन्यायुधानि संस्कुर्वन्ति । एवं निष्कृष्टानाः । स्वभासा जगत्संस्कुर्वाणाः ।
गावो गमनस्वभावा अरुषीरारोचमाना मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यो जगज्ज-
नन्यो वोपसः प्रतियन्ति । प्रतिदिवसं गच्छन्ति । एवंविधा उपसोऽस्मान्क्षन्ति-
त्यर्थः ॥ अत्र निरुक्तं । एतास्ता उपसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजार्थं
बहुवचनं स्यात् पूर्वेऽर्धेऽंतरिक्षलोक्तस्य समंजते भानुना निष्कृष्टाना आयु-

धानीव धृषण्वः । निरित्येयं समित्येतस्य स्थाने । एमीदेषां निष्कृतं जारिणी-
वेत्यपि निगमो भवति । प्रति यंति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो
निर्माथः । नि० १२, ७. इति ॥ अक्रन् । करोतेर्लुङि मंचे घसेति च्लेर्लुक् ।
निष्कृषानां । कृवि हिंसाकरणयोश्च । अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश । धिन्विकृ-
रथोरच्चेत्युप्रत्ययः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य सत्वं । कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उदपप्रन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुपासो वयुनानि पूर्वथा रुशंतं भानुमरुषीरशिश्रयुः ॥ २ ॥

उत् । अप्रपन्न । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः । गाः । अयुक्षत ।

अक्रन् । उपसः । वयुनानि । पूर्वऽथा । रुशंतं । भानुं । अरुषीः । अशिश्रयुः ॥ २ ॥

अरुणा आरोचमाना भानव औपस्यो दीप्तयो वृथानायासेन स्वयमेवोद-
पप्रन् । उदगमन् । तदनंतरमुपसथ स्वायुजः सुखेन रथ आयोक्तुं शक्या अरुषीः
शुभवर्णा गाः पूर्वमुत्थितान् रथमीन् ईदृशीः स्ववाहनभूताश्चतुष्पदीर्गा एव
वायुक्षत । स्वरथेऽयोजयन् । उक्तं च । अरुण्यो गाव उपसामिति । एवं गो-
भिर्युक्तं रथमारुह्योपसः पूर्वथा पूर्वेष्वतीतेष्वहःस्त्रिव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां
ज्ञानान्यक्रन् । अकार्षुः । उपःकाले जाते हि सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति ।
तदनंतरमरुषीरारोचमानास्ता उपसो रुशंतं । रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वल-
तिकर्मणः । नि० २, २०. इति यास्कः । शुभवर्णे भानुं सूर्यमशिश्रयुः । असेवंत ।
तेन सहैकीभवन्तीत्यर्थः ॥ अप्रपन्न । पतू गतौ । लुङि लृदिङ्त्वात् च्लेरङादेशः ।
पतः पुमिति धातोः पुमागमः । अक्रन् । मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । पूर्वथा ।
प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थ्याल् छंदसि । पा० ५, ३, १११. इतीवार्षे थाल्प्रत्ययः । अशि-
श्रयुः । श्रिज् सेवायां । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति
रेर्जुस् । जुसि च । पा० ७, ३, ८३. इति गुणः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना परावतः ।

इषं वहन्तीः सुकृते सुदानं च विष्टेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अचंति । नारीः । अपसः । न । विष्टिभिः । समानेन । योजनेन । आ । परावतः ।
इषं । वहतीः । सुकृते । सुदानवे । विश्वा । इत् । अहं । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

नारीर्नय उषसो विष्टिभिर्निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः समानेन योजनेन-
केनैव योजनेनोद्योगेन आ परावत आ दूरदेशात् आ पश्चिमदिग्भागादर्चति ।
नभःप्रदेशं पूजयति । कृत्स्नं जगद्युगपदेव व्याप्नुवतीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । अपसो
न । युद्धकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्वकीयैरायुधैर्धाटीमुखेन सर्वं देशं व्याप्नुवन्ति
तद्वत् । किं कुर्वत्यः । सुकृते शोभनस्य कर्मणः कर्त्तुं सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते
सुदानवे कल्याणीर्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो ददते यजमानाय विश्वेदह सर्वमेवेष्टमन्नं
वहतीरावहन्त्यः । प्रयच्छत्य इत्यर्थः ॥ नारीः । नृ नये । ऋदोरप् । नृनयोर्वृद्धि-
श्चेति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् डीन् । जसि वा इदंसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अपसः ।
अपसश्चादर्शनादिभ्योऽजित्यच् । सुपां सुलुगिति जसः सुः । व्यत्ययेन प्रत्य-
यात्पूर्वस्योदात्तत्वं । विष्टिभिः । विश्वं प्रवेशने । विशन्ति प्रविशन्तीति विष्टयः
किरणाः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । विश्वा । सुपां सुलुगित्यमो डादेशः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

अधि पेशांसि वपते नृतूरिवापोर्णुते वक्ष उप्सेव वर्जहं ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥ ४ ॥

अधि । पेशांसि । वपते । नृतूः । उप्सेव । वर्जहं ।

ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती । गावः । न । व्रजं । वि । उषाः । आवरि-
त्यावः । तमः ॥ ४ ॥

उषाः पेशांसि जगत्स्वाध्विष्टानि कृण्वणानि तमांस्यध्याधिक्येन वपते ।
छिनत्ति । तच्च दृष्टान्तः । नृतूरिव । नृन्सूर्वति केशेन रिक्तीकरोतीति नृतूर्नापितः ।
स यथा केशान्निःशेषेण छिनत्ति । एवमुषा अयंधकारं समूलं हिनस्तीत्यर्थः ।
यद्वा नृतूरिव । नृत्यन्ती योषिदिव । पेशांसि । रूपनामैतत् । सर्वेर्दंशनीयानि
रूपाण्युषा अधिवपते । स्वात्मन्यधिकं धारयति । एवं प्रथमतोऽंधकारं स्वकि-
रणैर्निरस्य वक्षः स्वकीयमुरःप्रदेशमपोर्णुते । तमसानाच्छादितं करोति । स्वय-
माविर्भवतीत्यर्थः । वर्जहं पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमय उषा गौर्यथाविःक-
रोति तद्वत् । किं कुर्वती । गावो न व्रजं यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव

शीघ्रं व्याप्नुवन्ति । एवं स्वयमेव प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्मै लोकाय ज्यो-
तिष्कृण्वती । प्रकाशं कुर्वती । एवमुक्तेन प्रकारेणोपास्तमोऽधकारं व्यावः ।
विवृतमपष्टिष्टमकरोत् ॥ नृनूरिव । तुर्वी हिंसार्थः । किप् चेति किप् । राज्ञोप
इति बलोपः । वीरुपधाया इति दीर्घत्वम् । यदा नृती गावविनामे । नृतिशृङ्घोः
कू । उ० १. ९१. इति कूप्रत्ययः । वर्जहं । वृङ् संभक्तौ । वृणीते संभजते गामिति
वः मयः । विच् । तज्जहातीति वर्जहः । ओहाइ त्यागे । खश्प्रकरणे वातशु-
नीतिलशर्थेष्वजधेटुदजहातिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. २६. १. इत्यशर्धशब्दो-
पपदादपि कृत्यत्पुटो बहुलमिति बहुलवचनात् खश् । तस्य सार्वधातुकत्वेन
कर्तरि शपि जुहोत्यादित्वात् घ्युः । द्विवचनादि । वययोरभेद इति वत्वं । दिवो-
दासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । आवः । वृज् वरणे । लुङि मंचे घसेति च्लेर्लुक् ।
गुणे हस्काभ्य इति लोपः । छंदस्यपि दृश्यते । पा० ६. ४. ७३. इत्याडागमः ॥

प्रातरनुवाकस्योपस्ये ऋतौ प्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याः । आश्विनशस्त्रे च ।
तथा च सूचितं । प्रत्यर्चिरित्यष्टौ व्युषा आ वो दिविजा इति पठिति चैष्टुभं
। आ० ४. १४. इति ॥ अष्टसु प्रथमां सूक्ते मंचमीमृचमाह ॥

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते वाधते कृष्णमभ्वं ।

स्वरं न पेशो विदधेष्वजं चिच्चं दिवो दुहिता भानुमथ्येत् ॥ ५ ॥

प्रति । अर्चिः । रुशत् । अस्याः । अदर्शि । वि । तिष्ठते । वाधते । कृष्णं । अभ्वं ।

स्वरं । न । पेशः । विदधेषु । अंजन् । चिच्चं । दिवः । दुहिता । भानुं । अथ्येत् ॥ ५ ॥

अस्या उषसो रुशहीयमानमर्चिस्तेजः प्रत्यदर्शि । सर्वैः पूर्वस्यां दिशि प्रथ-
मतो दृश्यते । वितिष्ठते । सर्वासु दिक्षु विविधमवतिष्ठते । व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वा
दिशो व्याप्य चाभ्वं । महन्नामैतत् । अतिशयेन विपुलं कृष्णं कृष्णवर्णमंधकारं
वाधते । अपसारयति । विदधेषु यज्ञेषु स्वरं न स्वरुनाम्ना शकलेन युक्तं रूपं
यथाज्येनाभ्यर्च्यवोऽंजन् । अंजति । तद्वन्नभसि स्वकीयं पेशो रूपमुषा अनक्ति ।
संष्टिष्टं करोति । तदनंतरं चिच्चं चायनीयं भानुं सूर्यं दिवो दुहिता द्युलोका-
दुपन्नोपा अथ्येत् । असेवत ॥ वितिष्ठते । समवप्रविभ्य इत्यात्मनेपदम् । अथ्येत् ।
थिज् सेवायां । लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

इति प्रथमस्य पष्ठे चतुर्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अतारिष्म तमंसस्यारमस्योषा उच्छंती वयुना कृणोति ।

श्रिये छंदो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमंसः । पारं । अस्य । उषाः । उच्छंती । वयुना । कृणोति ।

श्रिये । छंदः । न । स्मयते । विभाती । सुप्रतीका । सौमनसाय । अजीगरिति ॥ ६ ॥

अस्य नैशस्य तमसोऽंधकारस्य पारं समाग्निप्रदेशमतारिष्म । उन्नीरणा अभूम । अनंतरमुच्छंती नैशं तमो वर्जयंत्युषा वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि कृणोति । निर्मिमीते । श्रिये संपदर्थं छंदो न स्मयते । यथोपच्छंदयिता वशीकरणे समर्थः पुरुष आढ्यसमीपं प्राप्य तत्प्रीत्यर्थं स्मयते । हसति । एवं विभाती विशिष्टप्रकाशं कुर्वंत्युषाः स्वकीयया निर्मलदीप्ता हसंतीव दृश्यते । एवं सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनांगी सती सौमनसाय सर्वेषां सौमनस्यायाजीगः । अंधकारं भक्षितवती ॥ अतारिष्म । नृ अवनतरणयोः । लुङि सिचि वृद्धिः । तमसः । षष्ठ्याः पतिपुचेति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं । स्मयते । सिङ् ईषद्धसने । भौवादिकः । अजीगः । गृ निगरणे । लङि बहुलं छंदसीति शपः घुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । तुजादिवादीर्घः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिव स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषो गोअयान् उप मासि वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानां । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।

प्रजावतः । नृवतः । अश्वबुध्यान् । उपः । गोअयान् । उप । मासि ।

वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती तेजस्विनी । सूनृतेति वाङ्माम । सूनृतानां प्रियसत्यात्मिकानां नेत्री प्रलेखी कारयित्री । उपसि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापारयेतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता दिवो दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्नोषा गोतमेभिर्ऋषिभिरस्माभिः स्तवे । स्तूयते । हे उपः । अस्माभिः स्तुता त्वं वाजानान्युपमासि । प्रयच्छ । कीदृशान्वाजान् । प्रजावतः । प्रजाभिः पुत्रपौत्रा-

दिभिर्युक्तान् । नृवतः । दासलक्षणैर्नृभिरुपेतान् । अश्वबुध्यान् । अश्वा बुध्या
विद्यमानत्वेन वोढव्या येषु वाजेषु तान् । यद्वा । अश्वबुधान् । वर्णव्यापत्त्या
यकारः । अश्वमूलान् । अश्वैर्हि राजानो धनान्यन्त्रानि च लभन्ते । अतोऽज्ञानां
तन्मूलत्वं । गोअयान् । गावोऽये प्रमुखे येषां तादृशान् ॥ भास्वती । भा दीप्तौ ।
असुन् । ततो मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । उगितश्चेति ङीप् । नेची ।
ऋबेभ्यो ङीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं । स्तवे । पुञ् स्तुतौ ।
कर्मणि लङि बहुलं छंदसीति बहुलयहणाद्यकोऽपि लुक् । लोपस्त आत्मने-
पदेष्वाति तलोपः । छंदस्युभयथेत्येकारस्यार्द्धधातुत्वेन ङिच्चाभावाद्गुणावादेशौ ।
नृवतः । व्यत्ययेन मतोर्वत् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । मासि ।
मा माने । आदादिकः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

उपस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्म् ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहन्तं ॥ ६ ॥

उपः । तं । अश्यां । यशसं । सुऽवीरं । दासऽप्रवर्गं । रयिं । अश्वऽबुध्म् ।

सुऽदंससा । श्रवसा । या । विऽभासि । वाजऽप्रसूता । सुऽभगे । बृहन्तं ॥ ६ ॥

हे उपः । उषोदेवते तं रयिं धनमश्यां । प्राप्नुयां । कीदृशं । यशसं । यशसा
कीर्त्या युक्तं । सर्वैः प्रशस्यमित्यर्थः । सुवीरं । शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं ।
दासप्रवर्गं । प्रकृष्टो वर्गः संघः प्रवर्गः । दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन्
तं । अनेकैर्नृत्वरूपेतमित्यर्थः । अश्वबुध्म् । अश्वा बुध्या वोढव्या येन धनेन
तादृशं । हे सुभगे शोभनधन उपः । सुदंससा शोभनेन कर्मणा युक्तेन श्रवसा
श्रवणीयेन स्तोत्रेण प्रीता त्वं वाजप्रसूतास्सभ्यं दत्तान्ना सती बृहन्तं प्रौढं या यं
रयिं विभासि । विशेषेण प्रकाशयसि तमश्यामिति पूर्वण संबन्धः ॥ अश्यां ।
अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । यशसं ।
अशश्चादित्वान्मत्वर्थीयोऽच् । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दासप्रवर्गं । दास-
यत्पुपक्षपयति शन्नूनिनि दासो भृत्यः । दसु उपक्षये । अस्माद्यन्तात्पचाद्यच् ।
चिच्चादंतोदात्तत्वं । तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । सुदंससा । सोमर्नसी अलो-
मोषसी इति बहुव्रीह्यावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । या । सुपां सुलुगित्यमो डादेशः ॥

नवमीमृचमाह ॥

विश्वानि दे॒वी भुव॑नाभिच॒क्ष्या प्र॒तीची॑ चक्षु॒रुर्वि॒या वि भा॑ति ।

विश्वं जी॒वं च॒रसे॑ वो॒धय॑ती विश्व॑स्य वाच॑मविदन्मना॒योः ॥ ९ ॥

विश्वानि । दे॒वी । भुव॑ना । अभि॒ऽचक्ष्य॑ । प्र॒तीची॑ । चक्षुः । उ॒र्वि॒या । वि । भा॑ति ।

विश्वं । जी॒वं । च॒रसे॑ । वो॒धय॑ती । विश्व॑स्य । वाच॑ । अ॒वि॒दत् । म॒ना॒योः ॥ ९ ॥

देवी द्योतमानोपा विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि भूतजातान्यभिचक्ष्याभिप्रकाशय प्रकाशवन्ति कृत्वानन्तरं प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती चक्षुः प्रकाशकेन तेजसोर्वियोर्वीं विस्तीर्णा सती विभाति । प्रकाशते । अपि च विश्वं जीवं सर्वं प्राणिजातं चरसे चरणाय स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तनाय बोधयन्ती निद्रातः सकाशादुबोधयन्त्युपा विश्वस्य सर्वस्य मनायोः मनसा युक्तस्य वाग्व्यवहारसमर्थस्य प्राणिजातस्य या वागस्ति तां वाचमविदत् । अलभत । अत एवोषसः सूनृतावतीति संज्ञोपपन्ना भवति ॥ अभिचक्ष्या । चक्षिद् व्यक्तायां वाचि । अयं प्रकाशनार्थोऽपि । समासेऽनञ्पूर्वं इति क्ताप्रत्ययस्य ल्यवादेशः । प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेर्च्च्त्वितिगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । उर्विया । उर्वीश्चादुत्तरस्य सोरियाडियाजीकाराणां चोपसंख्यानं । पा० ७, १, ३९, ३, । इति डियाजादेशः । आदेशसामर्थ्यात्तस्य लोपो न भवति । मनायोः । मन आत्मन इच्छति मनस्यति । सुप् आत्मनः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युः । वर्णव्यापत्त्या सकार आकारः । यद्वा कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् सकारलोपश्च । अकृत्सार्वधानुकयोरिति दीर्घः ॥

दशमीमृचमाह ॥

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी स॒मानं॑ व॒र्णं॑ म॒भि जु॑भ॒माना ।

श्व॒भीवं॑ कृ॒तुर्विजं॑ आ॒मिना॒ना म॒र्तस्य॑ दे॒वी ज॒रय॑न्त्यायुः ॥ १० ॥

पुनःऽपुनः । जाय॑माना । पुरा॒णी । स॒मानं॑ । व॒र्णं॑ । अभि॒ । जु॑भ॒माना ।

श्व॒भीऽइव॑ । कृ॒तुः । विजं॑ । आ॒मिना॒ना । म॒र्तस्य॑ । दे॒वी । ज॒रय॑ती । आ॒युः ॥ १० ॥

पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसं सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती चिरन्तनी पुराणी ।
 नित्येत्यर्थः । यस्मात्समानं वर्णमेकमेव रूपमभि प्राप्य शुभमाना शोभमाना ।
 विभिन्नेष्वपि दिवसेष्वस्या ऐकरूपेणावस्थानान्नित्यत्वमित्यर्थः । एवंगुणविशिष्टा
 देवी देवतशीलोपा मर्त्यस्य मरणधर्मणः सर्वस्य प्राणिजातस्यायुजीवनं जरय-
 न्यूनयन्ती वर्तते । बह्वीषूपःस्वतितासु हि सर्वेषामायुर्हीयते । उपाश्च पुनः
 पुनर्जायमानेत्युक्तं । अतः सैवायुर्जरयति । तच्च दृष्टांतः । कृन्तुः कर्तनशीला
 श्वघ्नीव व्याधस्त्रीव । सा यथा विजश्चलतः पक्षिण आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन
 हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पुराणी । पुरेत्यस्मादव्ययात् सायंचिरंप्राह्म
 इत्यादिना । पा० ४. ३. २३. । भवार्थे द्युप्रत्ययः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु
 । पा० ४. ३. १०५. । इति निपातनाद्बुडभावः । योरनादेशः । टित्त्वाङ्गीप् । व्यत्यये-
 नातोदात्तत्वं । शुभमाना । शुभ दीप्तौ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शानचो लसार्व-
 धातुक्स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । श्वघ्नी । शुना मृगान् हतवान् श्वहा । बहुलं
 छंदसि । पा० ३. २. ८८. । इति वचनाद्ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हन्तेः क्तिप् । अन्नेभ्यो
 ङीविति ङीप् । अह्नोमोऽन इत्यकारलोपः । हो हन्तेरिति यत्वं । उदात्तनि-
 वृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । कृन्तुः । कृती छेदने । औणादिकः क्लुप्रत्ययः । विजः ।
 औविजी भयचलनयोः । विजन्ति चलन्तीति विजः पक्षिणः । आमिनाना ।
 मीज् हिंसायां । क्रैव्यादिकः । ध्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । शानचश्चित्त्वाद-
 तोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे पंचविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यू॒र्ष्व॒ती दि॒वो अ॒न्ताँ अ॒वो॒ध्यप् स्व॒सारं स॒नुत॒युं॒योति॒ ।

प्र॒मि॒न॒ती म॒नुष्या॑ यु॒गानि॑ योषां॑ जा॒रस्य॑ च॒क्षसा॑ वि भा॒ति ॥ ११ ॥

वि॒ऽऊ॒र्ष्व॒ती दि॒वः । अ॒न्तान् । अ॒वो॒धि । अ॒प । स्व॒सारं । स॒नुतः । यु॒योति॒ ।

प्र॒ऽमि॒न॒ती । म॒नुष्या॑ । यु॒गानि॑ । योषां॑ । जा॒रस्य॑ । च॒क्षसा॑ । वि । भा॒ति ॥ ११ ॥

दिवो नभसोऽन्तान् प्रातान्यूर्ष्वती विवृतान्तमसा वियुक्तान् कुर्वन्त्युषा
 अवोधि । सर्वैः प्राणिभिरज्ञायि । ज्ञाताभूत् । तदनन्तरं स्वसारमुपसः प्रादुर्भावे
 सति स्वयमेव सरन्ती निशां सनुतः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हितप्रदेशेऽयु-

योति । अपगमय्य पृथङ्करोति । मनुष्या मनुष्याणां संबंधीनि युगानि कृतचे-
तादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसन्ती जारस्य राचेर्जरयितुः
सूर्यस्य योषा जायोषाश्चक्षसात्मीयेन प्रकाशेन विभाति । विशेषेण प्रकाशते ॥
व्यूहन्ती । ऊर्णुञ् आच्छादने । विपूर्वादस्माद्धटः शतृ । उगितश्चेति ङीप् ।
शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सनुतः । एतदंतोदात्तं स्वरादिषु निपातितं ।
अतोऽव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सप्तम्या लुक् । युयोति । यु मिश्रणमि-
श्रयोः । बहुलं छंदसीति शपः ध्रुः । मनुष्या । सुपां सुलुगिति पष्ठच्चा डदेशः ।
युगानि । युजेः करणे कर्मणि वा घञ् । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । उज्झादिषु
कालविशेषे रषाद्युपकरणे च युगशब्दपाठात् लघूपधगुणाभावः । उज्झादीनां
चेत्यंतोदात्तत्वं । जारस्य । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञंतो निपात्यते ॥

वादशीमृचमाह ॥

प॒शून् चि॒त्रा सु॒भगा॑ प्र॒थाना॑ सि॒धुर्न॑ क्षो॒द॒ उर्वि॒या व्य॒श्नैत् ।

अ॒मिन॑ती॒ दैव्या॑नि व्र॒तानि॑ सूर्य॑स्य चेति र॒श्मिभिर्ह॑शाना ॥ १२ ॥

प॒शून् । न । चि॒त्रा । सु॒भगा॑ । प्र॒थाना॑ । सि॒धुः । न । क्षो॒द॒ । उर्वि॒या । वि । व्य॒श्नैत् ।

अ॒मिन॑ती । दैव्या॑नि । व्र॒तानि॑ । सूर्य॑स्य । चेति॒ । र॒श्मिऽभिः॑ । ह॒शाना॑ ॥ १२ ॥

सुभगा शोभनधना चित्रा चायनीया पूजनीयोषाः पशून् यथा पशून् गो-
पालकोऽरण्ये विस्तारयति तथा प्रथाना तेजांसि विस्तारयंत्युर्वियोर्वी महती ।
एवंभूता सा व्यश्नैत् । सर्वं जगद्वाप्नोत् । तत्र दृष्टांतः । सिंधुर्न क्षोदः । यथा
स्यंदनशीलमुदकं निम्नदेशेऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् । सैवोषाः सूर्यस्य रश्मिभिः
किरणैः सह दृशाना दृश्यमाना सती चेति । प्रज्ञातासीत् । किं कुर्वती । दैव्यानि
देवसंबंधीनि व्रतानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माण्यमिनती । अहिंसती । अनुष्ठाने
यजमानान्प्रवर्तयन्तीत्यर्थः । उपसः प्रादुर्भावानंतरं ह्यग्निहोत्रादीनि सर्वाणि
कर्माण्यनुष्ठीयन्ते । न रात्रौ न सायमस्ति देवया अजुष्टमिति श्रुतेः ॥ प्रथाना ।
प्रथ प्रख्याने । अस्मादंतर्भावित्तरण्यर्थाच्चाच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । सिंधुः । स्यंदू प्रस्रवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्चेत्युप्रत्ययः । निदित्य-
नुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । व्यश्नैत् । दुश्चोश्चि गतिवृद्धोः । लुब्धाश्चङोर्विकल्पितत्वात्
। पा० ३. १. ४९. ५८. । छेः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिविभावः । सिचि

वृद्धिः । पा० ७. २. १. अनिडादित्वात् ह्यन्तक्षयेति वृद्धिप्रतिषेधाभावः । बहुलं
 छंदसि । पा० ७. ३. ९७. इतीडागमाभावः । स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः ।
 चेति । चिती संज्ञाने । कर्मणि लुङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ।
 दृशाना । दृशेः कर्मणि लटः शानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥
 प्रातरनुवाकस्योपस्ये कृतावौष्णिहे छंदस्युपस्तच्चित्रमिति तृचो विनियुक्तः ।
 आश्विनशस्त्रे च । अथोपस्य इति खंडे सूचितं । उपस्तच्चित्रमाभरेति तिस्र
 औष्णिहं । आ० ४. १४. इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

उपस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोक् च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत् । चित्रं । आ । भर । अस्मभ्यं । वाजिनीऽवति ।

येन । तोक् । च । तनयं । च । धामहे ॥ १३ ॥

हे वाजिनीवति । वाजो हवितलक्षणमन्त्रं । तद्युक्ता क्रिया वाजिनी । तया
 क्रियया युक्त उष उपोदेवतेऽस्मभ्यं चित्रं चायनीयं तद्वनमाभर । आहर प्रयच्छ ।
 येन धनेन तोक् पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च धामहे । दध्महे धारयामः । अत्र निरुक्तं ।
 उपस्तच्चित्रं चायनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्त्रवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि
 । नि० १२. ६. इति ॥ धामहे । दधातेल्लटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । व्यत्य-
 येनाद्युदात्तत्वं । यद्वा लोट्यादुत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः । प्रत्ययस्य पिच्चज्ञावश्च ।
 अतः प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अस्मिन्पक्ष एत ए । पा० ३.
 ४. ९३. इत्येवाभावो व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

* अथ चतुर्दशीमृचमाह ॥

उषो अद्येह गोमत्यश्वावति विभावरि ।

रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उषः । अद्य । इह । गोऽमति । अश्वऽवति । विभाऽवरि ।

रेवत् । अस्मे इति । वि । उच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

हे गोमति । अस्मभ्यं दातव्येर्गोभिर्युक्ते । तथाश्वावति । अश्वैर्युक्ते । विभावरि

विशिष्टप्रकाशोपेते । सूनृतावति । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तादृश्या वाचा युक्ते । एवंभूते हे उप उपोदेवतेऽद्येदानीं प्रभातसमय इहास्मिन्देहेऽस्मे अस्माकं रेवत् धनयुक्तं कर्म यथा भवति तथा व्युच्छ । नैशं तमो निवारय ॥ अश्वावति । मंचे सोमार्थेद्विद्येति मत्तौ दीर्घत्वं । पादादित्वादामंचितस्याष्टमिकनिघाताभावः । रेवत् । रयेर्मत्तौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत् । रेश्चाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति मतुप उदात्तत्वं । उच्छ । उच्छी विवासे । विवासेो विसर्जनं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

युक्त्वा हि वाजिनीवत्यश्वाँ अरुणाँ उपः ।

अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ १५ ॥

युक्त्वा । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् । उपः ।

अथ । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥

हे वाजिनीवति हविलंक्षणाच्चवत्युप उपोदेवते । अरुणानरुणवर्णानश्वान-
श्चस्थानीयान् गोविशेषानद्यास्मिन्काले युक्त्वा हि । योजयैव । हिरवधारणे ।
अथानंतरं रथमारुह्य विश्वा सौभगानि सर्वाणि सौभाग्यानि नोऽस्मभ्यमावह ।
आनय ॥ अश्वान् । दीर्घाददि समानपाद इति संहितायां नकारस्य स्वं ।
आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । सौभगानि । सुभगान्मंच इत्युक्ता-
चादिषु पाठाद्भावकर्मणोरर्थयोः प्राणभृज्जातिवशोवचनोक्ताचादिभ्योऽजित्यञ्-
प्रत्ययः । दृङ्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वविधीनां छंदसि
विकल्पितत्वादचोन्नरपदवृद्धिर्न भवतीत्युक्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षड्विंशो वर्गः ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतावौषिहे छंदस्यश्विना वर्तिरित्ययं नृचः । आश्वि-
नशस्त्रे च । तथा च सूचितं । अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति नृचौ
। आ० ४. १५. इति ॥ नृचे, प्रथमां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अश्विना वर्तिरस्मदा गोमहस्रा हिरण्यवत् ।

अर्वाययं समनसा नि यच्छतं ॥ १६ ॥

अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दसा । हिरण्यऽवत् ।

अर्वाक् । रथः । संऽमनसा । नि । यच्छतं ॥ १६ ॥

उपःसाहचर्याद्बुद्धिस्थावश्विनाविदमादिकेन तृचेन स्तुयेते । हे अश्विना । अश्ववन्तौ व्यापनशीलौ वा देवौ । दसा शत्रूणामुपक्षपयितारौ । अस्मदस्माकं वर्तिवर्तनहेतुभूतं गृहमा समन्तान्नेमद्बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्वितरमणीयधनयुक्तं च यथा भवति तथा समनसा समानमनस्कौ संतौ युवां युष्मदीयं रथमर्वाक् अर्वाचीनमस्मदीयगृहमभिमुखं नियच्छतं । आवर्तयतं ॥ अश्विना । सुपां सुलुगित्याकारः । वर्तिः । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तिर्गृहं । औणादिक इति प्रत्ययः । अस्मत् । सुपां सुलुगिति पष्ठचा लुक् । समनसा । समानं मनो ययोस्ती । समानस्य छंदसीति सभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

यावित्या श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रधुः ।

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं ॥ १७ ॥

यौ । इत्या । श्लोकं । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रधुः ।

आ । नः । ऊर्जं । वहतं । अश्विना । युवं ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ यौ युवां दिवो द्युलोकात् श्लोकमुपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं ज्योतिस्तेज इत्येत्यमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण चक्रधुः । कृतवन्तौ । केषांचिन्मतेन सूर्याचंद्रमसावश्विनावुच्येते । तदुक्तं यास्केन । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके सूर्याचंद्रमसावित्येक इति । तथा च प्रकाशकत्वं तयोरुपपन्नं । तौ युवं युवां नोऽस्मभ्यमूर्जे बलप्रदमन्त्रभावहंतं । आनयतं प्रयच्छतं ॥ श्लोकं । श्लोकं संघाते । अयं स्तुत्यर्थोऽपि । कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

एह देवा मयोभुवा दसा हिरण्यवर्तनी ।

उषवुधो वहंतु सोमपीतये ॥ १८ ॥

आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दसा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।

उपःऽयुधः । वहंतु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥

उषर्वुध उपसि प्रवुद्धा अश्वो इहास्मिन्यागे सोमपीतये सोमपानाय दत्ता
 शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनावावहंतु । आनयंतु । कीदृशौ । देवा । देवनशीलौ
 दानादिगुणयुक्तौ वा । मयोभुवा । मयस आरोग्यप्रदस्य सुखस्य भावयितारौ ।
 अश्विनौ वै देवानां भिपजाविति श्रुतेः । हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या
 वर्तनिश्चेन रथ उच्यते । सुवर्णमयो वर्तनिर्ययोस्त्वौ ॥ देवेत्यादिषु चिषु सुपां
 सुलुगित्याकारः । सोमपीतये । पा पाने । भावे क्तिनि घुमास्येतीत्वं । सोमस्य
 पीतिः सोमपीतिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तविंशो वर्गः ॥

अग्नीषोमाविति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं गीतमस्यार्षे । आदितस्त्रिसोऽनुष्टुभः ।
 नवम्याद्यास्त्रिसो गायत्र्यः । अष्टमी जगती चिष्टुद्वा । शिष्टाः पंच चिष्टुभः ।
 अग्नीषोमौ देवता । तथा चानुक्रांतं । अग्नीषोमौ द्वादशाग्नीषोमीयमाद्यास्त्रि-
 सोऽनुष्टुभ उपांत्यास्त्रिसो गायत्र्योऽष्टमी जगती वेति ॥ अग्नीषोमीयस्य पशोर्व-
 पापुरोडाशहविषामादितस्त्रिस्त ऋचः क्रमेणानुवाक्याः । सूचितं च । अग्नीषो-
 माविमं सु मे युवमेतानि दिवि रोचनानीति तृचौ । आ० ३. ६. इति ॥

तच्च प्रथमामृचमाह ॥

अग्नीषोमाविमं सु मे ऋणुतं वृषणा हवं ।

प्रति सूक्तानि हर्यंतं भवतं दाणुषे मयः ॥ १ ॥

अग्नीषोमौ । इमं । सु । मे । ऋणुतं । वृषणा । हवं ।

प्रति । सुऽउक्तानि । हर्यंतं । भवतं । दाणुषे । मयः ॥ १ ॥

वृषणा वृषणौ कामानां वर्पितारौ हे अग्नीषोमौ । इममिदानीं प्रयुज्यमानं
 मे मदीयं हवमाह्वानं सु ऋणुतं । सम्यगवगच्छतं । सूक्तानि शोभनानि स्तुति-
 लक्षणान्यस्माभिः कृतानि वचांसि प्रतिहर्यंतं । प्रत्येकं कामयेथां । तदनंतरं
 दाणुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवन्ते यजमानाय मयो मयसः सुखस्य दातारौ
 भवतं ॥ अग्नीषोमौ । अग्निश्च सोमश्च । इदमेः सोमवरुणयोः । पा० ६. ३. २७ ।
 इतीत्वं । अग्नेः स्तुत्स्वोमसोमाः । पा० ६. ३. ६२ । इति षत्वं । देवताद्वन्द्वे चेतुभय-
 पदप्रकृतिस्वरे प्राप्त आमंचितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । वृषणा । सुपां सुलुगित्या-
 कारः । वा षपूर्वस्येति विकल्पनादुपधाया दीर्घाभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति

ह्यतेरप् संप्रसारणं च । सूक्तानि । सुपूर्वाद्युक्तेः कर्मणि निष्ठा । सूपमानात् क्त
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । हर्यंतं । हर्यं गतिकान्त्योः । भौवादिकः ॥

यदा पौर्णमास्यामग्नीषोमावुपांशुयाजस्य देवता तदानीमग्नीषोमा यो अद्येति
तस्यानुवाक्या । सूचितं चोक्ता देवता इति खंडे । अग्नीषोमा यो अद्य वामान्यं
दिवो मातरिश्वा जभार । आ० १. ६. इति ॥ तामेतां द्वितीयामृचमाह ॥

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्येति ।

तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वध्वं ॥ २ ॥

अग्नीषोमा । यः । अद्य । वां । इदं । वचः । सपर्येति ।

तस्मै । धत्तं । सु०वीर्यं । गवां । पोषं । सु०अध्वं ॥ २ ॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमानोऽद्यास्मिन्कर्मणि वां युवाभ्यां युष्मदर्थमिदं
स्तुतिलक्षणं वचो वाक्यं सपर्येति । पूजितं करोति । तस्मै यजमानाय गवां
पशूनां पोषमभिवृद्धिं धत्तं । प्रयच्छतं । कीदृशं पोषं । सुवीर्यं । शोभनेन वीर्येण
सामर्थ्यनोपेतं । स्वध्वं । शोभनैरग्नैर्युक्तं ॥ गवां । सावेकाच इति प्राप्नस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्च न साववर्णेति प्रतिषेधः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्विष्कृतिं ।

स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा । यः । आ०हुतिं । यः । वां । दाशात् । हविः०कृतिं ।

सः । प्र०जया । सु०वीर्यं । विश्वं । आयुः । वि । अ०अ०वत् ॥ ३ ॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमान आहुतिमाज्याहुतिं वां युवाभ्यां दाशात् । दद्यात् ।
अथवा हविष्कृतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना कृतामाहुतिं यो यजमानो दद्यात् ।
स यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं विश्वं सर्वमा-
युजीवनं व्यश्नवत् । व्याप्नोत् ॥ आहुतिं । जुहोतेः क्तिनि तादौ चेति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । दाशात् । दांष्ट्र दाने । लेट्याडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
हविष्कृतिं । हविषः कृतिः करणं यस्यामाहुतौ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं । अश्रवत् । अश्रोतेर्यथयेन परस्मैपदं । लेट्वाडागमः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्नीषोमा चेति त्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः ।

अवातिरतं वृसयस्य शेषोऽविंदतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यं । वां । यत् । अमुष्णीतं । अवसं । पणिं । गाः ।

अव । अतिरतं । वृसयस्य । शेषः । अविंदतं । ज्योतिः । एकं । बहुभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोस्तद्वक्ष्यमाणं वीर्यं सामर्थ्यं चेति । अस्माभिर्ज्ञात-
मभूत् । यद्येन वीर्येण गा अवसं गोरूपमन्नं पणिं पण्येः । विभक्तिव्यत्ययः ।
एतन्नाम्नोऽसुरादमुष्णीतं । अपाहाष्टं । तथा वृसयस्य । वृसिर्वेष्टनार्थः । वृसयति
सर्वं वेष्टयतीति वृसयोऽसुरस्त्वष्टा । तस्यासुरस्य शेषोऽपत्यं । शेष इत्यपत्यनाम्
शिष्यते प्रयत इति यास्कः । नि० ३. २. । त्वष्टसकाशादुत्पन्नं वृचमवातिरतं । अवा-
धिष्टं । अवतिरतिर्वधकर्मा । प्राणापानरूपयोर्युवयोर्वृचेऽनवस्थानात् मरणं
प्राप्तः । तथा चाम्नायते । तस्माज्जंजभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ
वा एनं तदजहितामिति । ततो वृचवधानंतरं ज्योतिर्द्योतमानं सूर्यमेकं नभसि
गच्छंतं बहुभ्यो जनेभ्यो बहूनामर्थोयाविंदतं । अलप्साथां । एतत्सर्वं येन वीर्येण
क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः ॥ चेति । चिती संज्ञाने । लुङि चिण् भावकर्म-
णोरिति च्लेश्विणदेशः । चिणो लुगिति तश्च्यस्य लुक् । अमुष्णीतं । मुष स्तेये ।
क्रय्यादिकः । अवसं । अवतेरौणादिकोऽसच् । शेषः । सुपां सुलुगिति द्विती-
यायाः सुः । एकं । इण् गतौ । इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन्निति कन्प्रत्ययः ।
निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां युवमेतानीत्याद्यास्तिस्रश्चक्रमेण
याज्याः । सूचं तु पूर्वमेवोदाहृतं । आ० ३. ६. ॥ पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य पुरो-
डाशस्य युवमेतानीत्येषा याज्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं । युवमेतानि दिवि
रोचनानीन्द्राग्नी अवसागतं । आ० १. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्तू अधत्तं ।

युवं सिधूरभिश्चस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुंचतं गृभीतान् ॥ ५ ॥

युवं। एतानि। दिवि। रोचनानि। अग्निः। च। सोमः। सक्त्रू इति सऽक्त्रू। अधत्तं।
युवं। सिंधून्। अभिऽशस्तेः। अवद्यात्। अग्नीषोमौ। अमुंचतं। गृभीतान् ॥ ५ ॥

हे सोम त्वमग्निश्च सक्त्रू समानकर्माणौ संतो युवं युवां रोचनानि रोच-
मानानि दीप्यमानान्येतान्यस्माभिर्निशि दृश्यमानानि तारायहादीनि ज्योतीषि
दिवि द्युलोकेऽधत्तं । अधारयतं । उत्तरार्द्धस्येयमाख्यायिका । इंद्रो वृचं हवा
ब्रह्महत्याया भीतः सन् पृथिव्यां वृक्षेषु स्त्रीष्वप्सु च तां ब्रह्महत्यां न्यमोक्षीत्
तासामपां शुद्धिरग्नीषोमाभ्यां जातेति । ब्रह्महत्याशिन पापेन गृभीतान् गृही-
तानाक्रांतान् सिंधून् नदीविशेषान् हे अग्नीषोमौ युवामभिशस्तेरभिशस्यमा-
नादभितः प्रकटितादवद्यात्तस्मात्पापादमुंचतं । मुक्तवन्तौ । यदा वृच इंद्रेण हतः
सन् नदीपु पपात । ततो मृतेन वृचशरीरेण नद्यः सर्वा दुष्टा बभूवुः । तथा च
तैत्तिरीयकं । इंद्रो वृचमहन् सोऽपोऽभ्यक्षियत । तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेव-
मासीत्तदपोदक्रामदिति । तेन दोषेण गृहीता नदीस्तस्मादोपादग्नीषोमौ मुक्त-
वन्तौ ॥ रोचनानि । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । सिंधून् ।
दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिक इत्यनुनासिकः ।
गृभीतान् । हयहोभे इति भत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्योपांशुयाजस्यान्यं दिव इत्येषा याज्या । अग्नीषोमा यो अद्य
वामित्यत्र सूत्रमुदाहृतं । आ० १. ६. ॥ तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

अन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोऽहं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं ॥ ६ ॥

आ । अन्यं । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमथात् । अन्यं । परि । श्येनः । अद्रेः ।

अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । ववृधाना । अहं । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊं इति । लोकं ॥ ६ ॥

हे अग्नीषोमौ युवयोर्मध्येऽन्यमेकमग्निं मातरिश्वा वायुदिवो द्युलोकादाज-
भार । भृगवे यजमानायाजहार । तथा च मंत्रांतरं । द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं
रातिं भर भृगवे मातरिश्वेति । श्येनः शसनीयगतिमान्पक्षी पक्ष्याकारा गायत्र्यन्यं
सोममद्रेः परि मेरोरुपर्यवस्थितात्स्वर्गादमथात् । बलादाहतवन्ती । एवं महानु-
भावौ युवां ब्रह्मणा सप्तः मंत्ररूपेण स्तोत्रेण हविल्लक्षणेनाग्नेन वा वावृधाना

वर्धमानौ युवां यज्ञायान्येषां देवानां यागायोरुं विस्तीर्णं लोकं स्थानं चक्रयुः ।
कृतवन्तौ । उ इत्येतत्पादपूरणं । आज्यभागदेवतयोरग्रीषोमयोस्तराईदक्षिणाई-
योर्हूयते । तन्मध्येऽन्यदेवत्यानि सर्वाणि हवींषि हूयन्ते । तन्मध्यमं स्थानमग्रीषो-
मकृतं । तथा च तैत्तिरीयकं । राजानौ वा एतौ देवानां यदग्रीषोमावन्तरा
देवता इज्येते देवतानां विधृत्या इति ॥ वावृधाना । वृधेर्लिटि कानच् । छांद-
समभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुलुगित्याकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

अग्रीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हर्यंतं वृषणा जुषेथां ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥ ७ ॥

अग्रीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतं । हर्यंतं । वृषणा । जुषेथां ।

सुऽशर्माणा । सुऽअवसा । हि । भूतं । अथ । धत्तं । यजमानाय । शं । योः ॥ ७ ॥

हे अग्रीषोमौ प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयसमीपं प्राप्तं हविष इदं हविर्वीतं
भक्षयंतं । तदनंतरं च हर्यंतं । अस्मान्कामयेथां । हे वृषणा कामानां वर्षितारौ
जुषेथां । अस्मदीयं परिचरणं सेवेयां । तदनंतरं सुशर्माणा शोभनमुखौ स्ववसा
हि शोभनरक्षणौ च भूतं । अस्माकं भवतं । अथानंतरं हविर्दत्तवते यजमानाय
शं शमनीयानां रोगाणां शमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं
च धत्तं । विधत्तं । कुरुतं । उक्तं च यास्केन । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानां
। नि० ४. २१. इति ॥ हविषः । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च-
तुर्थ्यर्थे षष्ठी । वीतं । वी गतिप्रजननकांत्यसनखादनेषु । यसस्तं । अदादि-
त्वाच्चापो लुक् । वीतं च हर्यंतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा-
यास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हर्यंतं । पादादित्वान्निघाताभावः । जुषेथां ।
वृषणेत्यामंचितस्यामंचितं पूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वे सति तिङः परत्वान्निघाता-
भावः । सुशर्माणा । स्ववसा । उभयत्र बहुव्रीहौ सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युक्त-
रपदाद्युदात्तत्वं । भूतं । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

अग्रमीमृचमाह ॥

यो अग्रमीषोमा हविषा सपर्याद्वेद्रीचा मनसा यो धृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

यः । अग्रमीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । धृतेन ।

तस्य । व्रतं । रक्षतं । पातं । अंहसः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

यो यजमानोऽग्रमीषोमौ देवद्रीचा देवानंचता देवतापरायणेन श्रद्धायुक्तेन मनसांतःकरणेन युक्तः सन् हविषा चरुपुरोडाशादिना सपर्यात् । सपर्यति परिचरति । यश्च यजमानो धृतेनाज्येनाग्रमीषोमौ परिचरति । तस्य यजमानस्य व्रतं कर्म रक्षतं । अंहसः पापात्तं च यजमानं पातं । रक्षतं । विशे यागेषु प्रविशते तस्मै जनाय । यजमानाय महि महत्प्रभूतं शर्म सुखं यच्छतं । दत्तं ॥ अग्रमीषोमा । देवताद्वेदे । चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सपर्यात् । सपर पूजायां । कंडादिः । लेट्टा-डागमः । देवद्रीचा । देवानंचतीति देवद्वयः । अंचतेर्चृत्तिगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । विश्वदेवयोश्च देरद्व्यंचती वप्रत्यये । पा० ६. ३. ९२. इति देवशब्दस्य देरद्व्यादेशः । तृतीयैकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽद्रिसंश्रितोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति वचनादद्व्यादेशोऽतोदात्तः । विशे । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पौर्णमासयागेऽग्रमीषोमीयस्य यागस्थग्रमीषोमेत्येवानुवाक्या । तथा च सूचि-तमुक्ता देवता इति खंडे । अग्रमीषोमा सवेदसा युवमेतानि दिवि रोचनानि । आ० १. ६. इति ॥ तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अग्रमीषोमा सवेदसा सहृती वनतं गिरः । सं देवचा वभूवयुः ॥ ९ ॥

अग्रमीषोमा । सऽवेदसा । सहृती इति सऽहृती । वनतं । गिरः । सं । देवऽचा ।

वभूवयुः ॥ ९ ॥

हे अग्रमीषोमी युवां सवेदसा समानेनैकेन वेदसा हविल्लक्षणेन धनेन युक्तौ सहृती समानह्वानौ च संतौ गिरोऽसदीयाः स्तुतीर्वनतं । संभजेथां । देवचा देवेषु सर्वेषु यी युवां संवभूवयुः । संभूतौ संभावितौ प्रशस्तौ स्थः । राजानौ वा एतौ देवानां यदग्रमीषोमाविति श्रुतेः ॥ सवेदसा । समानं वेदो ययोः ।

समानस्य छंदसीति । सभावः । वनतं । वन षण् संभक्तौ । देवचा । देवमनुष्य-
पुरुषपुरुमर्त्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अग्नीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमौ । अनेन । वां । यः । वां । घृतेन । दाशति । तस्मै । दीदयतं । बृहत् ॥ १० ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोः संबंधी यो यजमानोऽनेन घृतेनोत्पवनादिभिः
संस्कृतेनाज्येन युक्तं हविर्वी युवाभ्यां दाशति प्रयच्छति । तस्मै यजमानाय
बृहत्प्रभूतं धनं दीदयतं । प्रकाशयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दाशति । दाशृ दाने ।
शप्तिपोः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दीदयतं । दीद-
यतिदीप्तिर्कर्म ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतं । आ यातमुप नः सचा ॥ ११ ॥

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवं । हव्या । जुजोषतं । आ । यातं । उप । नः । सचा ॥ ११ ॥

हे अग्नीषोमौ युवं युवां नोऽस्मदीयानीमानि हव्या हवीषि जुजोषतं ।
सेवेथां । तदर्थं नोऽस्मान् सचा सह युवामुपायातं । उपागच्छतं ॥ जुजोषतं ।
जुषी प्रीतिसेवनयोः । लोटि व्यत्ययेन शप् । छांदसं द्विवचनं । यद्वा विकरणस्य
बहुलं छंदसीति श्रुः । ततो व्यत्ययेन शप् । बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वच-
नान्नाभ्यस्तस्याचि पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायतामुक्षियां हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मघर्वत्सु धत्तं कृणुतं नो अघ्वरं श्रुष्टिमंतं ॥ १२ ॥

अग्नीषोमा । पिपृतं । अर्वतः । नः । आ । प्यायतां । उक्षियाः । हव्यऽसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मघर्वत्सु । धत्तं । कृणुतं । नः । अघ्वरं । श्रुष्टिऽमंतं ॥ १२ ॥

हे अग्नीषोमौ नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान्पिपृतं । पालयतं । हव्यसूदः क्षीरादि-
हविष उत्पादयिष्य उक्षिया अस्मदीया गावश्चाप्यायतां । आप्यायिताः प्रवृद्धाः

संतु । मधवंत्सु हविलक्ष्णधनयुक्तेष्वस्मे अस्मासु बलानि धत्तं । स्थापयतं । तथा
नोऽस्माकमध्वरं यागं श्रुष्टिमंतं धनयुक्तं कृणुतं । कुस्तं ॥ पिपृतं । पृ० पालन-
पूरणयोः । पृ० इत्येके । जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः । अर्तिपिपृत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं ।
हव्यसूदः । हव्यं सूदते क्षरतीति हव्यसूदः । घूद क्षरणे । किय् चेति किय् । अस्मे ।
सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । श्रुष्टिमंतं । श्रुष्टीति धननाम । शु आश्रय्यते
व्याप्यत इति श्रुष्टिः । पृषोदरादिः । ह्रस्वनुद्भ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

पंचदशोऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्रेमं स्तोममिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तं ।
आंगिरसस्य कुत्सस्यार्धं । पंचदशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । अग्निर्देवता ।
पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथ इति त्रयः पादा देवदेवत्याः । तन्नो मित्रो वरुण
इत्यर्धर्चो । लिङ्गोक्तमित्रावरुणादिषु देवतयः । अथवा तस्याप्यग्निरेव देवता मि-
त्रावरुणादयस्तु निपातभाक्तेनाप्रधानाः । एतत्सर्वमनुक्रांतं । इमं षोडश कुत्स
आग्नेयं तद्वित्रिष्टुवंतं पूर्वो देवास्तत्रयः पादा देवास्तन्नो मित्रोऽर्धर्चो लिङ्गोक्त-
देवतो यदैवत्यं वा सूक्तमिति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ जागते छंदस्येतत्सूक्तं ।
आश्विनश्चेत्तु च । तथा च सूचितं । इमं स्तोममर्हते सं जागृवद्भिः । आ० ४. १३. ।
इति ॥ आभिष्विक्ते षष्ठेऽह्न्याग्निमारुतेऽप्येतत्सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानं ।
सूचितं च । प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥ तृतीयसवन
इमं स्तोममित्येषाग्नीधः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इमं स्तोममर्हते जातवेदस
इति तार्तीयसवनिक्यः । आ० ५. ५. । इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यमे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमं स्तोमं अर्हते । जातवेदसे । रथं इव । सं । महेम । मनीषया ।

भद्रा हि नः । प्रमतिः । अस्य । सं । सदिति । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १ ॥

अर्हते पूज्याय जातवेदसे जातानामुत्पन्नानां वेदिषु जातप्रज्ञाय जातधनाय
वाग्नेये मनीषया निश्चितया बुद्धेर्ममेतत्सूक्तरूपं स्तोमं स्तोत्रं रथमिव यथा

तद्वा रथं संस्करोति तथा संमहेम । सम्यक् पूजितं कुर्मः । अस्याग्नेः संसदि
 संभजने नोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्भद्रा हि । कल्याणी समर्था खलु ।
 अतस्तया बुद्ध्या स्तुम इत्यर्थः । हे अग्ने तव सख्येऽस्माकं त्वया सह सखित्वे
 सति वयं मा रिषाम । हिसिता न भवाम । अस्मावक्षेत्यर्थः ॥ अहंते । अहं
 पूजायां । अहं प्रशंसायां । पा० ३. २. १३३. इति लट् शच्चादेशः । शपः पित्रा-
 दनुदात्तत्वं । शतुश्चादुपदेशाज्जसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । महेमा ।
 मह पूजायां । रिषामा । रिष हिंसायां । व्यत्ययेन शः । तव । युष्मदस्मदोर्द-
 सीत्याद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यन्वा क्षेति दधते सुवीर्यं ।

स तूताव नैनमश्रोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वं । आऽयजसे । सः । साधति । अन्वा । क्षेति । दधते । सुवीर्यं ।

सः । तूताव । न । एनं । अश्रोति । अंहतिः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने त्वमायजसे देवानाभिमुख्येन यजसि स यजमानः
 साधति । स्वाभिलषितं साधयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच स यजमानोऽन्वा
 शत्रुभिरप्रवृत्तः सन् क्षेति । निवसति । तथा सुवीर्यं शोभनवीर्येण धनं दधते ।
 धारयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । धृत्वा च स यजमानस्तूताव । वर्धते । एनं यजमा-
 नमंहतिरार्तिदारिद्र्यं नाश्रोति । न प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ साधति ।
 पिधु संराद्धौ । शिचि सिध्यतेरपारलौकिके । पा० ६. १. ४९. इत्यात्वं । छंदस्यु-
 भययेति शप आर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति शिलोपः । क्षेति । क्षि निवास-
 गत्योः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । दधते । दध धारणे । भौवादिकः ।
 तूताव । तु इति वृद्धयर्थः सौत्रो धातुः । अस्माच्छांदसो लिट् । तुजादि-
 त्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । अश्रोति । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अंहतिः । हंतेरंह च
 । उ० ४. ६३. इत्यतिप्रत्ययः । चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

शक्मे त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरंदत्याहुतं ।

त्वमादित्यो आ वह तान्द्युः शस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

शकेम । त्वा । संऽइधं । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतं ।
त्वं । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उश्मसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिपाम् ।
वयं । तव ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां समिधं सम्यगिदं कर्तुं शकेम । शक्ता भूयास्म । त्वं च धियोऽस्म-
दीयानि दर्शपूर्णमासादीनि, कर्माणि साधय । निष्पादय । त्वया हि सर्वे यागा
निष्पाद्यन्ते । यस्मात्त्वे, त्वय्यग्रावाहुतं ऋत्विग्भिः प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं हविर्देवा
अदन्ति । भक्षयन्ति । तस्मात्त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च त्वमादित्यानदितेः पुत्रान्
सर्वादेवानावह । अस्मद्यज्ञार्थमानय । तान्हीदानीमेव वयमुश्मसि । काम-
यामहे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शकेम । शक्नु शक्ता । लिङ्माशिष्यङ् । अदुपदेशज्ञ-
सार्वधातुकानुदात्तत्वेऽङ् एव स्वरः शिष्यते । समिधं । जिह्मी दीप्तौ । अस्मात्सं-
पदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शे आदेशः ।
उश्मसि । वयं कांतौ । इदंतो मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । यहिज्येत्यादिना
संप्रसारणं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

भरामेध्मं कृण्वामा हवीषि ते चितयंतः पर्वणापर्वणा वयं ।

जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ ४ ॥

भराम । इध्मं । कृण्वाम । हवीषि । ते । चितयंतः । पर्वणाऽपर्वणा । वयं ।

जीवातवे । प्रऽतरं । साधय । धियः । अग्ने । सख्ये । मा । रिपाम् । वयं । तव ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वद्यागार्थमिध्ममिध्नसाधनमेकविंशतिदावात्मकं समित्तमूहं भराम ।
संपादयाम । तदनंतरं ते तुभ्यं हवीषि चरुपुरोडाशादीन्यन्तानि वयं कृण्वाम ।
करवाम । किं कुर्वतः । पर्वणा पर्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां
चितयंतः । त्वां प्रज्ञापयंतः । स त्वं जीवातवेऽस्माकं जीवन्मौषधाय चिरकाला-
वस्थानाय धियः कर्माण्यग्निहोचादीनि प्रतरं, प्रकृष्टतरं साधय । निष्पादय ।
अन्यत्समानं ॥ चितयंतः । चित्ती संज्ञाने । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपध-
गुणाभावः । पर्वणा पर्वणा । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य पर-
माभेदितमिति परस्याभेदितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । प्रतरं । तरबंतात्प्र-
शब्दात्क्रियाप्रकर्षे वर्तमानादमु च छंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

विशा गोपा अस्य चरन्ति जंतवो द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्षुभिः ।

चिचः प्रकेत उपसो महो अस्यमे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ५ ॥

विशां गोपाः अस्य चरन्ति जंतवः द्विपत् च यत् उत चतुःपत् अक्षुभिः ।

चिचः प्रऽकेतः उपसः महान् असि अमे सख्ये मा रिषाम वयं तव ॥ ५ ॥

अस्यामेजंतवो जाता रश्मयो विशां सर्वेषां प्राणिनां गोपा गोपयितारो रक्षकाः संतश्चरन्ति । उद्गच्छन्ति । तदनन्तरं यच्च द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकमस्ति । उत अपि च चतुष्पत् चतुष्पात् गवादिकं यदस्ति तदुभयमक्षुभिरंजकैस्त्र्यश्वभिरक्तमाश्लिष्टमभूत् । हे अमे चिचो विचित्रदीप्तिभ्युक्तः प्रकेतो रात्रावंधकारावृतानां सर्वेषां प्रज्ञापयिता प्रदर्शयितोपस उपोदेवताया अपि महान् गुणैरधिकोऽसि । भवसि । उपास्तु रात्रेश्वरमभागे प्रकाशयति । अग्निस्तु सर्वस्यां रात्रौ प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिक्यं ॥ गोपाः । गुपू रक्षणे । गुपूधूपविच्छीत्यायप्रत्ययः । अस्मात्किप् । अतो लोपः । वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति पूर्वं बलि लोपः । न चातो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न यदातेत्यादिना यलोपं प्रति तन्निषेधात् । द्विपत् । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादश्चत्स्यान्त्यलोपः समासांतः । अयस्त्रयादित्वेन भवे पादः पदिति पद्भावः । एकादेशविकृतस्यानन्यवत्त्वाद्विचिभ्यां पादन्मूर्धस्वित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पात् । पूर्ववत्समासांतः पद्भावश्च । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य पत्वं । नः सख्यायाः । फि० २. ५. । इति चतुरश्रश्च आद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वमध्वर्युत् होतासि पूर्यः प्रशस्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।

विशां विद्वां आन्विज्या धीर पुण्यस्यमे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ६ ॥

त्वं अध्वर्युः । उत होता । असि । पूर्यः । प्रशस्ता । पोता । जनुषा । पुरः । हितः ।

विशां विद्वान् आन्विज्या धीर पुण्यसि अमे सख्ये मा रिषाम वयं तव ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वमध्युरध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता यद्वा याग आध्वर्य-
वस्य कर्ता भवसि । अध्वर्यो मनुष्ये जाठररूपेण वागिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन वाव-
स्थाय यागनिष्पादकोऽसि । उत अपि च पूर्व्यो मुख्यो होता देवानामाह्वाता
पूर्ववद्दोतर्त्यवस्थाय हीचस्य कर्मणः कर्ता वासि । भवसि । मानुषो होतामुख्यः ।
तदपेक्षयास्य मुख्यत्वं । तथा प्रशास्ता प्रकर्षेण शास्ता सर्वेषां शिक्षकोऽसि ।
यद्वा होतर्त्यज पोतर्त्यजेत्यादिना प्रेषेण शास्तीति मैत्रावरुणः प्रशास्ता । पूर्व-
वत्तस्मिन्नवस्थाय यागनिष्पादकोऽसि । पोता यज्ञस्य पावयिता शोधयितासि ।
यद्वा पोतृनामकस्यर्विजः पूर्ववदधिष्ठाय यागनिष्पादकोऽसि । तथा अनुषा
तन्मना स्वाभाव्येन पुरोहितः पुरस्तादागामिनि स्वर्गादौ हितोऽनुकूलाच-
रणोऽसि । यद्वा सर्वेषु कर्मसु पूर्वस्यां दिश्याहवनीये स्थापितोऽसि । अथवा
पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य बृहस्पतेः प्रतिनिधित्वात् । तथा च मंत्रांतरं ।
बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणामिति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणि पूर्ववदवस्थाय तद्रूपः
तन्विश्वा सर्वाण्यारविज्या ऋत्विजः कर्माण्याध्वर्यवादीनि विद्वान् जानन्स्त्वं हे धीर
ज्ञात्रे पुष्पसि । न्यूनाधिकभावरहित्येन संपूर्णानि करोषि । अन्यत्समानं ॥
अनुषा । जनेरुसि । पुरोहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठा । पूर्वाधरेत्यादिनासि-
प्रत्ययातः पुरसश्चोऽतोदाहः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यथ्यसंज्ञायां पुरोऽव्य-
यमिति गतित्वात्ततिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आर्विज्या । ब्राह्मणादि-
वात् षञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं ।

सप्तमीमुचमाह ॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सहस्रसि दूरे चित्सन् त्किदिवाति रोचसे ।
रात्र्याश्चिदंधो अति देव पश्यस्यग्नें सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ७ ॥
यः विश्वतः सुऽप्रतीकः सऽहङ् असि । दूरे चित् । सन् । त्कित् इव । अति । रोचसे ।
रात्र्याः । चित् । अंधः । अति । देव । पश्यसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ ७ ॥

हे अग्ने यस्त्वं सुप्रतीकः शोभनांगः सन् विश्वतः सर्वस्मादपि सहस्रसि ।
न्यूनः सहशो भवसि । स त्वं दूरे चित्सन् दूरेऽपि वर्तमानः सन् त्किदिवा ।
तिक्रान्तमैतत् । अंतिके वर्तमान इवातिरोचसे । अतिशयेन दीप्यसे । तदुक्तं
पास्कन । दूरेऽपि सन्नतिक इव सन्दृश्यसे । नि० ३. ११ । इति । रात्र्याश्चित् रात्रेः
अंधिनमंधो बहुलमंधकारमपि हे देव द्योतमानाग्नेऽतिपश्यसि । अतीत्य

प्रकाशयसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः । शोभनं प्रतीकोऽङ्गं यस्य । क्रत्वादय-
 श्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सहङ् । समानान्ययोश्चेति वक्तव्यं । पा० ३. २. ६०. १. ।
 इति समानोपपदादृशेः क्तिन् । दृढश्वतुष्विति समानस्य सभावः । दृक्स्व-
 स्वतवसां छंदसि । पा० ७. १. ८३. । इति नुम् । संयोगांतलोपः । किन्प्रत्ययस्य
 कुरिति कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । राच्याः । राचेश्चाजसौ । पा० ४. १. ३१. ।
 इति ङीप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढ्यः ।

तदा जानीतोत पुष्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ८ ॥

पूर्वः देवाः । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकं । शंसः । अभि । अस्तु । दुःध्यः ।

तत् । आ । जानीत । उत । पुष्यत । वचः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ८ ॥

हे देवा अग्न्यवयवभूताः सर्वे देवाः सुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य
 रथः पूर्व अन्येषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यो भवतु । अपि चास्माकं शंसः
 शंसनीयमभिशापरूपं पापं दूढ्यो दुर्धियः पापबुद्धीनस्सदनिष्टाचरणपराञ्छनू-
 नभ्यस्तु । अभिभवतु । तान्वाधतां । तदिदं मद्वाक्यं हे देवा आजानीत ।
 आभिमुख्येनावगच्छत । उत अपि च तद्वचोऽस्मदीयं वचनं तदर्थाचरणेन
 पुष्यत । प्रवर्धयत । हे सर्वदेवात्मकाग्ने सख्य इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतः । शतु-
 रनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । शंसः । शंस्यते कीर्त्यत इति शंसोऽभिशापः । कर्मणि
 घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । दूढ्यः । दुष्टं ध्यायंतीति दुर्धियः । ध्ये चिन्तायामित्य-
 स्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । दृश्यहणानुवृत्तेस्तस्य च विध्यंतरोपसंयहार्यत्वात्संप्र-
 सारणं । पृषोदरादिषु ध्ये चेति पाठादुरो रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेष्टुत्वं च ॥

नवमीमृचमाह ॥

वधैर्दुःशंसाँ अप दूढ्यो जहि दूरे वा ये अंति वा के चिद्विणः ।

अथा यज्ञाय गृणते सुगं कृध्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ९ ॥

वधैः । दुःशंसान् । अप । दुःध्यः । जहि । दूरे । वा । ये । अंति । वा । के । चित् । अविणः ।

अथ । यज्ञाय । गृणते । सुगं । कृधि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं वधैर्हननंसाधनैरायुधैर्दुःशंसान्दुःखेन कीर्तनीयान्दूढो दुर्धियः पा-
पबुद्धीनपजहि । वधं प्रापय । ये केचित्-ये केचन दूरे विप्रकृष्टदेशे वांतिके
समीपदेशे वा वर्तमाना अत्रिणोऽक्षारो राक्षसादयो विद्यन्ते तान्दुर्धियोऽपज-
हीत्यर्थः । अथानंतरं यज्ञाय यज्ञपतये गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय सुगं शोभनं
मार्गं कृधि । कुरु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ वधैः । हनश्च वध इति हंतेः करणेऽप्य-
वधादेशश्च । स चादंतोऽतोदात्तः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्य-
यस्योदात्तत्वं । दुःशंसान् । ईषद्दुःसुप्त्विति कर्मणि खल् । लितीति प्रत्ययान्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । जहि । लोटि हिः । हंतेर्ज इति जादेशः । तस्यासिद्धवद्वा भादि-
त्यसिद्धत्वाच्चेर्लुगभावः । अंति । अंतिकस्य कादिलोपो बहुलमिति कलोपः ।
अत्रिणः । अदेस्त्रिणि चेति त्रिणिप्रत्ययः । इकारो नकारपरिचारायः । गृणते ।
शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुगं । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्देः । कृधि ।
श्रुशृणुपृकृवृभृच्छंदसीति हेर्धिः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

यद्युक्था अरुषा रोहिता रथे वातजूता वृषभस्येव ते रवः ।
आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १० ॥
यत् । अयुक्थाः । अरुषा । रोहिता । रथे । वातऽजूता । वृषभस्येव । ते । रवः ।
आत् । इन्वसि । वनिनः । धूमऽकेतुना । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १० ॥
हे अग्ने । अरुषा रोचमानौ रोहिता लोहितवर्णौ । रोहित इत्यग्नेरप्यस्याख्या ।
रोहितोऽग्नेरिति दर्शनात् । रोहितेन त्वामिर्देवतानागमयत्विति मंचवर्णाच्च ।
एते वै देवाश्च इति हि तत्र व्याख्यातं । वातजूतौ । वातस्य वायोर्जतं ज्वो
वेग इव अयोस्ती । ईदृशावश्चौ रथे यद्यदायुक्थाः । अयोजयः । तदानीं वनानि
दहतस्तव रवः शब्दो वृषभस्येव ह्रस्वस्य महोक्षस्य शब्द इव गंभीरो भवति ।
आदनंतरं वनिनो वनसंबद्धान्वृक्षान्धूमकेतुना । धूमः केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशेन
रश्मिनेन्वसि । व्याप्नोषि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अयुक्थाः । युजिर् योगे । लुङि म्ली
म्लीति सकारस्य लोपः । अरुपेत्यादिद्विवचनेषु सुपां सुलुगित्याकारः । रवः ।
रु शब्दे । ऋदोरविति भावेऽप्यु । इन्वसि । इवि व्याप्नौ । भौवादिकः । इदित्त्वानुम् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अथ स्वनादुत विभ्युः पतचिणो द्रप्सा यत्ते यवसादो व्यस्थिरन् ।

सुगं तत्ते तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ ११ ॥

अथ। स्वनात्। उत। विभ्युः। पतचिणः। द्रप्साः। यत्। ते। यवसः। अदः। वि। व्यस्थिरन्।
सुः। गं। तत्। ते। तावकेभ्यः। रथेभ्यः। अग्ने। सख्ये। मा। रिपाम। वयं। तव ॥ ११ ॥

हे अग्ने । अध दग्धुं वनप्रवेशानंतरं स्वनात्त्वदीयात्पूर्वोक्तगंभीरशब्दात् ।
उतशब्दोऽप्यर्थः । पतचिणः पक्षिणोऽपि विभ्युः । विभ्यति भयं प्राप्नुवन्ति ।
उत्पतनेन देशान्तरं गंतुं समर्थाः पक्षिणोऽपि यदा भयं प्राप्नुवन्ति किमु वक्तव्य-
मन्येषां तच्चत्वनानां वृकादीनां भीतिर्जायत इति । अतस्त्वयि वनं प्रविशति सर्वे
प्राणिनो भयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तादृशस्य ते तव द्रप्सा ज्वालिकदेशा यवसादो
यवसानामरण्ये वर्तमानानां नृणानामन्तारः संतो यद्यदा व्यस्थिरन् । विविध-
मवतिष्ठते । तत्तदा ते तव सर्वमरण्यं सुगं सुखेन गंतुं शक्यं । अतस्तावकेभ्यस्त्व-
दीयेभ्यो रथेभ्यश्च तदरण्यं सुगं भवति । पूर्वं प्रवृत्तैर्ज्वालामैस्तृणादिषु दग्धेषु
सत्सु त्वदीया रथाः प्रतिबंधमंतरेण पश्चाद्गच्छन्तीति भावः । अन्यत्समानं ॥
विभ्युः । जिभी भये । छांदसो लिट् । एरनेकाच इति यण् । व्यस्थिरन् ।
समवप्रविभ्य इति तिष्ठतेरात्मनेपदं । लुङि व्यत्ययेन ऋस्य रन् । स्थणुरिच्चे-
तीत्वं । ह्रस्वादंगादिति सलोपः । तावकेभ्यः । तवकममकावेकवचन इति युष्म-
दस्तवकादेशः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अयं मिचस्य वरुणस्य धार्यसेऽवयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।

मृळा सु नो भूत्वेपां मनः पुनरग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ १२ ॥

अयं। मिचस्य। वरुणस्य। धार्यसे। अवः। यातां। मरुतां। हेळः। अद्भुतः।

मृळा। सु। नः। भूतु। एपां। मनः। पुनः। अग्ने। सख्ये। मा। रिपाम। वयं। तव ॥ १२ ॥

अयमग्नेः स्तोता मिचस्याहरभिमानिनो देवस्य वरुणस्य रात्र्यभिमा-
निनश्च संबंधिने धार्यसे धारणायावस्थापनाय भवतु । मिचावरुणाविममग्नेः
स्तोतारं धारयतामित्यर्थः । अवयातामवस्ताद्गच्छतां स्वर्गलोकास्थाधस्तादंतरिक्षे

वर्तमानानां मरुतामेतत्संज्ञानां देवानां हेळः क्रोधोऽद्भुतो महान्भवति । अद्भुत इत्येतन्महन्नाम । तस्मात्क्रोधादिममग्नेः स्तोतारं मित्रावरुणौ रक्षतामिति शेषः । अपि च नोऽस्मान् हे अग्ने सु मृळ । सुपु मृडय । सुखय । एषां मरुतां मनश्च पुनर्भूतु । पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अन्यत्समानं ॥ धायसे । वहिहाधाभ्यर्छंदसीति भावेऽसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिरकृतोरिति युक् । अवयातां । या प्रापणे । अस्मादवपूर्वाह्लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मृळा । मृड सुखने । छंदस्युभययेति शप आर्द्धधातुक्त्वाणेरनिटीति णिलोपः । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । भूतु । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्धसूनामसि चारुध्वरे ।

शर्मन्स्याम तव सप्रथस्तमेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानां । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनां । असि । चारुः । अध्वरे ।

शर्मन् । स्याम । तव । सप्रथः । ऽतमे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १३ ॥

हे अग्ने देवो द्योतमानस्त्वं देवानां सर्वेषामद्भुतो महान्मित्रोऽसि । प्रौढः सखा भवसि । तथा चारुः शोभनस्त्वमध्वरे यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुरसि । निवासयिता भवसि । अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः । किंच संप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽतिशयेन विस्तीर्णे तव त्वत्संबन्धिनि शर्मणि यज्ञगृहे स्याम । प्रवर्तमाना भवेम । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

तत्रे भद्रं यत्तमिदं स्वे दमे सोमाद्भुतो जरसे मृळयत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च दाणुपेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रं । यत् । सं । ईदं । स्वे । दमे । सोमं । आद्भुतः । जरसे । मृळयत् । ऽतमः ।

दधासि । रत्नं । द्रविणं । च । दाणुपे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १४ ॥

हे अग्ने ते त्वत्संबन्धि तत्खलु भद्रं भजनीयं । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । स्वे दमे स्वकीय उत्तरवेदिलक्षणे निवासस्थाने । तस्यैव स्वो लोको यदुत्तर-

वेदीनाभिरिति श्रुतेः । तस्यामुत्तरवेद्यां समिद्धः सम्यक् इद्धः प्रज्वलितः सोमा-
हुतो हुतेन सोमरसेन संतर्पितः सन् जरसे । ऋत्विग्भिः स्तूयस इति यदास्ति
तद्भद्रमित्यर्थः । एवं प्रशस्तस्त्वं मृच्छयत्तमोऽतिशयेनास्माकं सुखयिता भूत्वा रत्नं
रमणीयं कर्म फलं वा द्रविणं धनं च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दधासि ।
प्रयच्छसि । अन्यत्समानं ॥ समिद्धः । जिह्दी दीप्तौ । कर्मणि निष्ठा । श्वीदितो
निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमाहुतः ।
सोमेनाहुतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जरसे । जरतिः स्तुति-
कर्मा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दधासि । अनुदात्ते
चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण श्वंसा चोदयासि प्रजावंता राधंसा ते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वं । सुऽद्रविणः । ददाशः । अनागाऽत्वं । अदिते । सर्वऽताता ।

यं । भद्रेण । श्वंसा । चोदयासि । प्रजाऽवंता । राधंसा । ते । स्याम ॥ १५ ॥

हे सुद्रविणः शोभनधनादितेऽखंडनीयाग्रे सर्वताता सर्वासु कर्मततिषु ।
यद्वा सर्वेषु यज्ञेषु वर्तमानाय यस्मै यजमानायानागास्त्वमपापत्वं पापराहित्येन
कर्माहंतां त्वं ददाशः । प्रयच्छसि । स यजमानः समृद्धो भवति । यं च यजमानं
भद्रेण भजनीयेन कल्याणेन श्वंसा बलेन चोदयासि । संयोजयसि । सोऽपि
समृद्धो भवति । वयं च स्तोतारः प्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रियुक्तेन ते राधंसा
त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम । भवेम ॥ सुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि
धनानि यस्य । दु गतौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । द्रविणश्चरन्त्यांते सकारोपजन-
श्चांसः । ददाशः । दाशु दाने । लेट्वाडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सर्वताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थे ता-
तिलप्रत्ययः । यास्कपक्षे तु सर्वा स्तुतयो येषु यागेष्विवति बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । वर्णव्यापत्वात् । उभयत्रापि सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः ।
चोदयासि । चुद प्रेरणे । लेट्वाडागमः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

स त्वमे सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्रतिरेह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥

सः । त्वं । अग्ने । सौभगऽत्वस्य । विद्वान् । अस्माकं । आयुः । प्र । तिर । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्ताग्ने स पूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वं सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं विद्वान् जानन् इहास्मिन्कर्मण्यस्माकमायुः प्रतिर । प्रवर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । त्वया प्रवर्धितं नोऽस्माकं तदायुर्मिवालयः षट् देवता मामहंतां । पूजयन्तां । रक्षन्त्वित्यर्थः । मित्रः प्रमीतेस्त्राता । वरुणोऽवशिष्टानां निवारयिता । अदितिरदीनाखंडनीया वा देवमाता । सिंधुः स्पंदनशीलोदकात्मा देवता । पृथिवी प्रथिता भूदेवता । उतेति समुच्चये । द्यौः प्रकाशमाना द्युलोकात्मा देवता । एतांश्च सर्वा अग्निना प्रवर्धितमायुर्मामहंतामिति पूर्वबान्वयः ॥ सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभगान्मंत्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठान्नावेऽञ् । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छांदसी । मामहंतां । मह पूजायां । भौवादिकः । लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । तुजादिवाद्भ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रथमे मंडले पंचदशेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातं । द्वे विरूपे इत्येकादशचं द्वितीयं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । द्वे एकादशैषसाय वाग्रय इति । ऋषिश्चान्य-
स्मादिति परिभाषया कुत्सस्यानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया
त्रिष्टुप् छंदः । उपसि प्रातःकाले हविर्भाग्योऽग्निरस्ति स देवता । यज्ञाग्रेय
तदिति पूर्वोक्तवान्नुद्यादिपरिभाषयेदमादीनि पंच सूक्तानि केवलाग्निदेवत्वानि ।
अतोऽस्य सूक्तस्यौषसगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवतेति वाशब्दार्थः ॥
प्रातरनुवाकस्याग्रेये ऋतौ त्रिष्टुप् छंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूचित-
मथैतस्या इति खंडे । द्वे विरूपे इति सूक्ते । अ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रे
चैते प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समाम्नायस्येत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्वा वत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां दहशे सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुऽअर्थे । अन्याऽअन्या ।

वत्सं । उप । धापयेते इति ।

हरिः । अन्यस्यां । भवति । स्वधाऽवान् । शुक्रः । अन्यस्यां । दहशे । सुऽवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्थे स्वरणे शोभनगमनागमने । यद्वा । अर्थः प्रयोजनं । शोभनप्रयोज-
नोपेते विरूपे विषमरूपे शुक्लकृष्णतया नानारूपे द्वे अहोरात्रे चरतः । पुनःपुनः
पर्यावर्तते । ते चाहोरात्रे अग्नेः सूर्यस्य च जनन्यौ । तत्र रात्रेः पुत्रः सूर्यः । स
हि गर्भवद्रात्रावर्तर्हितः सन् तस्याश्वरमभागादुत्पद्यते । अहः पुत्रोऽग्निः । स हि
तत्र विद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येनासत्कल्पः सन् तस्मादहः सकाशान्निर्मुक्तः
प्रकाशमानं स्वात्मानं लभते । अनयोरेतयोः पुत्रत्वं च तैत्तिरीयैरास्मायते ।
तयोरेतौ वत्सावग्निश्चादित्यश्च । रात्रेर्वत्सः श्वेत आदित्यः । अहोऽग्निस्त्वामोऽरुण

इति । ते चाहोरात्रे वत्सं स्वं स्वं पुत्रमन्यान्या परस्परव्यतिहारेणोपधापयेते ।
 स्वकीयं रसं पाययतः । यद्रात्र्या कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य पायनं तदहः
 करोति । यदह्ना कर्तव्यं स्वपुत्रस्याग्ने रसस्य पायनं तद्रात्रिः करोति । एतच्च
 सायंप्रातःकालीनाहुत्यभिप्रायं । श्रूयते च । तस्मा अग्नये सायं हूयते सूर्याय
 प्रातरिति । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्या अन्यस्यामहरात्मिकायामग्नेर्जनन्यां
 हरी रसहरणशील आदित्यः स्वधावान् हविलर्क्षणाब्रवान्भवति । शुक्रो निर्म-
 लदीप्तिरग्निः स्वजनन्या अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां सुवर्चाः शोभनदीप्ति-
 युक्तः सन्ददृशे । दृश्यते ॥ स्वर्थे । अ गतौ । उषिकुपिगार्तिभ्यस्यन्निति भावे
 कर्मणि वा षन्प्रत्ययः । निज्जादाद्युदात्तत्वं । शोभनोऽर्थो ययोस्ते । आद्युदात्तं
 अच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति
 वक्तव्यं । समासवच्च बहुलमिति द्विर्भावः । बहुलग्रहणात्समासवद्भावाभावे तस्य
 परमाधेडितमिति परस्याधेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याधेडितानुदात्तत्वं । धापयेते ।
 धेट् पाने । आदेच इत्यात्वं । ततो हेतुमति णिच् । अतिंहीत्यादिना धातोः
 पुगागमः । तच्च हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापितं शास्त्रासाह-
 न्येति कृतात्वानां निर्देशेन । स हि युक्प्राप्तिख्यापनार्थः । यदि तच्च लक्षणप्र-
 तिपदोक्तपरिभाषया पुक् न प्राप्नोति सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादध्यापयतीत्या-
 दाविव धापयेते इत्यापि पुगागमः सिद्धः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । पा० १.
 ३. ८७. इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेट् उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८९. १. इति
 प्रतिषेधादात्मनेपदं । हरिः । हज् हरणे । औणादिक इन्प्रत्ययः । जित्यादिनि-
 त्यमित्याद्युदात्तत्वं । भवति । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यां । पा० ८. १. ६५. इति प्रथमा-
 यास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । ददृशे । दृशेच्छंदसि लुङ्लल्लिलट इति वर्तमाने
 लिट् । सुवर्चाः । शोभनं वर्चस्तेजो यस्य । सीर्मनसी अलोमोपसी इत्युत्तरप-
 दाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

दशेमं त्वष्टुर्जनयन्तं गर्भमर्तद्रासो युवतयो विभृचं ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परिं सी नयन्ति ॥ २ ॥

दशे । इमं । त्वष्टुः । जनयन्तं । गर्भं । अर्तद्रासः । युवतयः । विभृचं ।

तिग्मऽक्ष्णीकं स्वऽयंशसं जनेषु विऽरोचमानं परिं सी नयन्ति ॥ २ ॥

अतद्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणेऽनलसाः । आलस्यरहिता जागरूका
 इत्यर्थः । युवतयो नित्यतरुण्यः । जरामरणरहिता इत्यर्थः । एवंभूता दश प्रा-
 च्याद्या दशसंख्याका दिशो गर्भं मेघेषु गर्भरूपेणातर्वर्तमानं त्वपुर्दीप्तान्मध्य-
 माद्यायोः सकाशाज्जनयन्त । वैद्युतमग्निमुत्पादयन्ति । यद्वा दशसंख्याका अंगुल-
 यस्त्वपुर्दीप्तस्य वायोर्गर्भं स्वकारणभूते वायौ गर्भरूपेण वर्तमानं । अग्नेर्हि वायुः
 कारणं वायोरग्निरिति श्रुतेः । एवंभूतमिममग्निरणयोः सकाशाज्जनयन्त । उत्पा-
 दयन्ति । कीदृश्योऽंगुलयः । अतद्रासः पुनःपुनः कर्मकरण आलस्यरहिताः ।
 युवतयः । अपृथक्कृत्य वर्तमानाः । एकस्मिन्पाणौ संहत्यावस्थिता इत्यर्थः । कीदृ-
 शमग्निं । विभृचं । सर्वेषु भूतेषु विहृतं । जाठररूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः ।
 तिग्मानीकं । तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतेजसं । अत एव हि वैद्युताग्निदर्शने दृष्टिः
 प्रतिहन्यते । स्वयशसं । स्वायत्तयशस्कं । अतिशयेन यशस्विनमित्यर्थः । जनेषु
 जनपदेषु सर्वदेशेषु विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानं । बहूनामुपकारकमित्यर्थः ।
 एवंभूतं सीमेनमग्निं परि परितः सर्वतो नयन्ति । स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः
 स्वकीयं देशं प्रापयन्ति ॥ त्वष्टुः । त्विष दीप्तौ । नष्टृनेष्टृत्वष्टृ इत्यादिना । उ० २. ९१ ।
 उणादिषु नृन्तो निपातितः । अतो निह्नादाद्युदात्तत्वं । विभृचं । हज् हरणे ।
 अस्मात्कर्मणि निष्ठा । छांदसो रेफोपजनः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 ह्यहोर्भे इति भत्वं । यद्वा । औणादिकः कूप्रत्ययः । तिग्मानीकं । तिज निशाने ।
 युजिरुचितिजां कुलं च । उ० १. १४४ । इति मक् । अन प्राणने । अनिहंशिभ्यां
 चेतीकन् । तिग्मं तीक्ष्णमनीकं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । परि घौ ।
 पूर्वपदादिति पत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

चीणि जाना परि भूपंत्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतून्प्रशासद्भिर्दधावनुषु ॥ ३ ॥

चीणि । जाना । परि । भूषन्ति । अस्य । समुद्रे । एकं । दिवि । एकं । अप्सु ।

पूर्वा । अनु । प्र । दिशं । पार्थिवानां । ऋतून् । प्रशासन् । वि । दधी । अनुषु ॥ ३ ॥

अस्याग्नेस्त्रीणि त्रिसंख्याकानि जाना जननानि जन्मानि परि भूषन्ति ।
 परितः सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । यद्वा परीत्येष समित्येतस्य स्थाने । अस्याग्नेस्त्रीणि
 जन्मानि संभवन्ति । समुद्रेऽव्यौ वडवानलरूपेणैकं जन्म । दिवि द्युलोके आदि-

त्वात्मनैकं । अप्सु । आप इत्यंतरिक्षनाम । अंतरिक्षे वैद्युताग्निरूपेणैकं । एव-
मग्निस्त्रेधात्मानं विभज्य विष्णु स्थानेषु वर्तते इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्त-
मानः सोऽग्निर्वर्तन्वसंताद्यान् षड्रतून्प्रशासत् प्रकर्षेण विभक्ततया ज्ञापयन्पार्थि-
वानां पृथिव्याः संबन्धिनां सर्वेषां प्राणिनां पूर्वा प्राचीं प्रदिशं प्रकृष्टां ककुभं ।
अनुष्वित्येतद्वयं सम्यक्शब्दसमानार्थं सुष्ठुति यथा । सम्यगनुक्रमेण विदधौ ।
कृतवान् । स्वतो भेदरहितयोरखंडयोर्दिक्कालयोः प्राच्यादिभेदो वसंतादिभेदश्च
सूर्यगत्या निष्पाद्यते । अतः सूर्य एव तयोः कर्तृत्यर्थः ॥ जाना । जनी प्रा-
दुभावे । घञ् । कर्षात्तत् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं ।
शेखंदसि बहुलमिति शेलोपः । भूपति । भूप अलंकारे । भौवादिकः । यद्वा
भवतेर्लेटि सिद्धहुलं लेटीति सिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्विभावः संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावश्च । दिवि । अप्सु । उभयवोडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । पार्थिवानां । पृथिव्या आज्ञाविति प्राग्दीव्यतीयोऽजप्रत्ययः । प्रशासत् ।
शासु अनुशिष्टौ । अस्मात्तटः शतृ । जक्षित्यादयः पडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्य-
स्ताच्छतुरिति नुमप्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुषु । अपदुःसुषु स्यः । उ०
१. २५. । इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बहुलवचनात्तिष्ठतेरनुपूर्वादपि भवति ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

क इमं वो निण्यमा चिकेत वत्सो मातृर्जनयत स्वधाभिः ।

वह्नीनां गर्भो अपसांमुपस्थान्महान्कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥ ४ ॥

कः । इमं । वः । निण्यं । आ । चिकेत । वत्सः । मातृः । जनयत । स्वधाभिः ।

वह्नीनां । गर्भः । अपसां । उपऽस्थात् । महान् । कविः । निः । चरति । स्वधावान् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमाना निण्यं । निणीतांतर्हितनामैतत् । अवादिषु गर्भरूपे-
णांतर्हितं । तथा च मंत्रांतरं । गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां
गर्भश्चरथामिति । एवभूतमिममग्निं वो युष्माकं मध्ये क आचिकेत । को
जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । सोऽयमग्निर्वत्सो मेघस्थानामपां वैद्युताग्निरूपेण
पुत्रस्थानीयः सन् मातृस्तस्य मातृस्थानीयानि वृष्ट्युदकानि स्वधाभिर्हविर्लक्ष्यै-
रक्षिजनयत । उत्पादयति । तथा च स्मर्यते । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सस्यगादित्यमुप-
तिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । अपि च वह्नीनां मेघस्था-

नामपां गर्भो वैद्युतरूपेण गर्भस्थानीयः सोऽग्निरपसामुपस्थात् समुद्रान्निश्चरति ।
 आपसाग्निरूपेणादित्यः सन्निर्गच्छति । कीदृशः । महान् । तेजसा प्रौढः । कविः ।
 क्रांतदर्शी । स्वधावान् । हविर्लक्षणात्त्वान् । एक एवाग्निर्होमनिष्पादकल-
 क्षणेन पार्थिवरूपेण वैद्युतात्मनौपसरूपेणादित्यात्मना च विभज्य वर्तत इत्यर्थः ॥
 चिकेत । कित ज्ञाने । छांदसो लिट् । जनयत । जनी जृप क्रसु रंजोऽमंताथेति
 मित्रान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । पूर्ववच्छांदसो लङ् । वह्नीनां । नित्यं छंदसि
 । पा० ४. १. ४६. इति बहुशब्दाद्धीप् । द्वाग्छंदसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वं ।
 अपसां । आपू व्याप्नौ । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वश्च नुट् चेति बहुलवचनाद-
 कर्माख्यायामप्राप्नोतेरसिप्रत्ययो ह्रस्वश्च । उपस्थात् । उपतिष्ठत्यापोऽन्नेत्युपस्थः ।
 आतश्चोपसर्ग इति कृत्यत्युटो बहुलमिति बहुलवचनादधिकरणे कप्रत्ययः ।
 मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आविध्यो वर्धते चारुं रासु जिह्मानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतु जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥ ५ ॥

आविःऽत्यः । वर्धते । चारुः । आसु । जिह्मानां । ऊर्ध्वः । स्वऽयंशाः । उपऽस्थे ।

उभे इति । त्वष्टुः । विभ्यतुः । जायमानात् । प्रतीची इति । सिंहं । प्रति । जोषयेते

इति ॥ ५ ॥

आसु मेघस्थास्वप्सु वैद्युतात्मना वर्तमानोऽग्निश्चारुः शोभनदीभिः सन्
 आविध्यो वर्धते । आविर्भूतः प्रकाशमानो वृद्धिं प्राप्नोति । किं कुर्वन् । जिह्मानां
 कुटिलानां मेघेषु तिर्यगवस्थितानां तासामपामुपस्थ उत्संगे स्वयंशाः स्वायत्त-
 यशस्कोऽग्निरूर्ध्व ऊर्ध्वज्वलनः सन् । स्वकारणभूतास्वप्सु तिर्यगवस्थितास्वपि
 स्वयमूर्ध्व ज्वलन्नित्यर्थः । तदुक्तं वैशेषिकैः । अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनं ।
 अणुमनसोराद्यं कर्मेतान्यदृष्टकारितानीति । अपि च । उभे द्यावापृथिव्यौ त्वष्टुर्दी-
 भ्राज्जायमानादुत्पद्यमानात्तस्मादग्रेर्विभ्यतुः । भयं प्रापतुः । तदन्तरमुत्पन्नं सिंहं
 सहनशीलमभिवनशीलं तमग्निं प्रतीची प्रत्यंचन्त्यौ प्रतिगच्छत्यावाभिमुख्येन
 प्राप्नुवंत्यौ जोषयेते । सेवेते । यास्कस्त्वाह । आविरावेदनात्तस्यो वर्धते चारुं रासु
 चारुं चरतेर्जिह्वं जिहीतेरूर्ध्व उच्छ्रितो भवति स्वयंशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थान

उभे त्वद्विभ्यतुजायमानाप्रतीची सिंहं प्रतिजोषयेते द्यावापृथिव्याविति वाहो-
 रावे इति वारणी इति वापि चैते प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते । ति० ८. १५ ।
 इति ॥ आविष्टः । आविःशब्दाच्छंदसि । पा० ४. २. १०४. ९. । इति शेषिकस्त्यप् ।
 ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । पा० ८. ३. १०१. । इति षत्वं । आसु । इदमोऽन्वादेशः इत्य-
 श्देशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । न चोडिदमिति
 विभक्तेरुदात्तत्वं शङ्कनीयं । अतोदात्तादिदंशब्दाद्धि तद्धिधीयते । प्रतीची । प्रति-
 पूर्वोदंचतेर्चत्वितिगित्यादिना किन् । अनदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसं-
 ख्यानमिति ङीप् । अच इत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्त्वरेण
 ङीप् उदात्तत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णेदीर्घः । जोषयेते । जुषी प्रीतिसेवनयोः ।
 स्वार्थे णिच् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे प्रथमो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

उभे भद्रे जोषयेते न मेने गावो न वाग्धा उप तस्युरेवैः ।

स दक्षाणां दक्षपतिर्वभूवाञ्जति यं दक्षिणतो हविर्भिः ॥ ६ ॥

उभे इति । भद्रे इति । जोषयेते इति । न । मेने इति । गावः । न । वाग्धाः । उप । तस्युः । एवैः ।

सः । दक्षाणां । दक्षऽपतिः । वभूव । अञ्जति । यं । दक्षिणतः । हविःऽभिः ॥ ६ ॥

उभे अहश्च राविश्च । यद्वा । उभे द्यावापृथिव्यौ । अरणी वा । भद्रे भजनीये
 शोभनांग्यौ मेने स्त्रियौ जोषयेते न । सेवेते इव । यथा शोभने स्त्रियौ चामरहस्ते
 राजानमुभयतः सेवेते । एवं द्यावापृथिव्यावेनमग्निमुभयतः सेवेते इत्यर्थः । अपि
 च वाग्धा हंभारवं कुर्वत्यो गावो न गावो यथैवैः स्वकीयैश्चरिचैरादरातिशयेन
 स्वकीयान्वत्सानुपतस्युः । संगच्छन्ते । तथेममग्निं द्यावापृथिव्यावुपस्थिते भवन्तः ।
 पूर्वं सेवनमात्रमुक्तं । इदानीं पुनर्गोनिदर्शनेन तच्चैवादरातिशयो द्योत्यते । अतः
 सोऽग्निर्दक्षाणां सर्वेषां बलानां दक्षपतिर्वलाधिपतिर्वभूव । आसीत् । बलानां
 मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिर्वभूवेत्यर्थः । यमग्निं दक्षिणत आहवनीयस्य
 दक्षिणभागेऽवस्थिता ऋत्विजो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिरञ्जति । आद्रीकुर्वन्ति
 तर्पयन्ति । सोऽग्निरिति पूर्वैरान्वयः ॥ वाग्धाः । वागृ शब्दे । स्थायितं चीत्यादिना
 रक् । एवैः । इण गतौ । इणशीङ्भ्यां वञ्चिति भावे वन्नन्येयः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

उद्यमीति सवितेव वाहू उभे सिचौ यतते भीम ऋजन् ।

उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मान्नवा मातृभ्यो वसना जहाति ॥ ७ ॥

उत् । यंयमीति । सविताऽइव । वाहू इति । उभे इति । सिचौ । यतते । भीम । ऋजन् ।

उत् । शुक्रं । अत्कं । अजते । सिमस्मात् । नवा । मातृभ्यः । वसना । जहाति ॥ ७ ॥

सवितेव सर्वस्य प्रेरक आदित्यो यथा वाहू वाहुस्थानीयाश्चरामीनुद्गमयति । तथायमौपसोऽग्निः स्वकीयानि तेजांस्युद्यमीति । भृशमुद्यतान्यूङ्वाभिमुखानि करोति । तदनंतरं भीमः सर्वेषां भयंकरोऽग्निरुभे सिचावुभे द्यावापृथिव्यौ ऋजन् प्रसाधयन् स्वतेजसालं कुर्वन् यतते स्वव्यापारे प्रयतते । तदनंतरं सिमस्मात्सर्वस्माद्भूतजाताच्छुक्रं दीप्तमत्कं सारभूतं रसमुदजते । ऊर्ध्वं रश्मिभिरादत्ते । अपि च मातृभ्यः स्वमातृस्थानीयेभ्यो वृष्ट्युदकेभ्यः सकाशान्नवा नवानि प्रत्यपाणि वसना सर्वस्य जगत आच्छादकानि तेजांसि जहाति । उद्गमयति ॥ यंयमीति । यम उपरमे । अस्माद्यल्लुकि नुगतोऽनुनासिकांतस्य । पा० ७. ४. ८५. । इत्यभ्यासस्य नुगागमः । एतच्चानुस्वारेण लक्षणार्थं । सिचौ । पिच क्षरणे । सिंचतः फलेन संयोजयत इति सिचौ द्यावापृथिव्यौ । क्षिप् चेति क्षिप् । यतते । यती प्रयत्ने । अत्कं । अत सातत्यगमने । इण्भीकापाशल्पतिमर्चिभ्यः कन्निति कन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । सिमस्मात् । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । नवा वसना । उभयव श्रेष्ठं दसि बहुलमिति शेलोपः । जहाति । ओहाक् त्यागे । जौहोत्यादिकः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वेपं रूपं कृणुत उत्तरं यत्संपृचानः सद्ने गोभिर्दग्धिः ।

कविर्वृधं परि मर्मज्यते धीः सा देवताता सर्भितिर्वभूव ॥ ८ ॥

त्वेपं । रूपं । कृणुते । उत्तरं । यत् । संपृचानः । सद्ने । गोभिः । अत्ऽभिः ।

कविः । वृधं । परि । मर्मज्यते । धीः । सा । देवताता । संऽइति । वभूव ॥ ८ ॥

सद्नेऽंतरिक्षे गोभिर्गोत्रीभिरग्निर्मघस्थाभिः सह संपृचानो वैद्युतरूपेण संयुक्तः सन् त्वेपं दीप्तं सर्वैर्द्रष्टुमशक्यमुत्तरमुत्कृष्टतरं रूपं वैद्युतं प्रकाशं यद्यदा कृणुते

करोति । तदानीं कविः क्रांतदर्शी धीः सर्वेषां धारकः सोऽग्निरुभं सर्वस्योदकस्य
मूलं मूलभूतमंतरिक्षं परि मर्मज्यते । परितो माष्टिं स्वतेजसाच्छादयति ।
तस्याग्नेः सा देवताता । देवेन देवनशीलेनाग्निना तता विस्तारिता दीप्तिर-
स्माभिः स्मृता सती समितिर्वभूव । तेजसां संहतिर्भवति ॥ संप्रचानः । पृची
संपर्कः । रौधादिकः । अस्माह्वयः शानच् । असोरह्योप इत्यकारलोपः । सीदं-
त्यस्मिन् गंधर्वादय इति सदनमंतरिक्षं । अधिकरणे ल्युट् । मर्मज्यते । मृजुप्
शुद्धौ । अस्माह्वयि मर्मज्यते मर्मज्यमानास इति चोपसंख्यानं । पा० ७.४. ९१. १. ।
इति निपातनादभ्यास्यस्य रुगागमः । देवताता । देवेन तता देवताता । तनोते ।
कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । व्यत्ययेनात्वं । तृतीया
कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

उरु ते जयः पर्येति बुधं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्ने स्वयंशोभिरिद्धोऽद्व्येभिः पायुभिः पाह्यस्मान् ॥ ९ ॥

उरु ते जयः । परि । एति । बुधं । विरोचमानं । महिषस्य । धाम ।

विश्वेभिः । अग्ने । स्वयंशः । द्विभिः । इद्धः । अद्व्येभिः । पायुः । द्विभिः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

महिषस्य महत्तस्ते तव जयो राक्षसादीनामभिभावुकं विरोचमानं विशेषेण
दीप्यमानमुरु विस्तीर्णं धाम तेजो बुधमपां मूलभूतमंतरिक्षं पर्येति । परितो
व्याप्नोति । हे अग्ने । इद्धोऽस्माभिः प्रज्वलितः सन् विश्वेभिः सर्वैः स्वयंशोभिः
स्वकीयैरात्मीयैस्तेजोभिरस्मान्पाहि । राक्ष । कीदृशैः । अद्व्येभिः । राक्षसादिभि-
रहिंसितैः । पायुभिः । पालनशक्तैः ॥ जयः । जि जि अभिभवे । अमुन् ।
अद्व्येभिः । दंभु दंभे । निष्ठायां यस्य विभापेतीदृशप्रतिपेधः । अनिदितामिति
नलोपः । रूपस्तथोर्धोऽथ इति धत्वं । नृजसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
बहुलं छंदसीति भित्त एतेभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

धन्वन्तोतः कृणुते गातुमूर्मि शुक्रैर्मिभिरभि नक्षति द्यां ।

विश्वे सनानि जठरेषु धत्तेऽतर्नवासु चरति प्रसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् । स्रोतः । कृणुते । गातुं । ऊर्मि । शुक्रैः । ऊर्मिभिः । अभि । नक्षति । द्यां ।
विश्वः । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अंतः । नवासु । चरति । प्रऽसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् नभसि गातुं गमनशीलमूर्मिमुदकसंघमयमग्निः स्रोतः कृणुते । स्रो-
तसा प्रवाहरूपेण युक्तं करोति । शुक्रैर्निर्मलैरूर्मिभिस्तैर्जलसंघैः द्यां भूमि-
मभिनक्षति । अभिव्याप्नोति । स्वतेजोभिरंतरिक्षे जलसंघमुत्पाद्य तेन सर्वा
भूमिमभिवर्षतीत्यर्थः । पश्चाद्विश्वा सर्वाणि सनानि । अन्ननामैतत् । सर्वा-
ण्यन्नानि जठरेषु धत्ते । अवस्थापयति । तदर्थं नवासु वृक्ष्यन्तरमुत्पन्नानासु प्रसूषु
सर्वेषामन्नानां प्रसविचीप्सोपधीषु पाकार्यमंतरश्चरति । मध्ये वर्तते । अंतर-
वस्थितेन भौमाग्निना सर्वा ओषधयः पच्यन्ते ॥ धन्वन् । रिवि रवि धवि
गत्यर्थाः । इदित्त्वानुम् । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या
लुक् । धन्वांतरिक्षं धन्वंत्यस्मादाप इति यास्कः । नि० ५. ५. । नित्वादाद्युदात्तत्वं ।
गातुं । गाङ् गतौ । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः । ऊर्मि । अतैरुच्चैति
मिप्रत्ययः । नक्षति । नक्ष गतौ ॥

एकादशीमुचमाह ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

एव । नः । अग्ने । संऽइधां । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

हे पावक शोधकाग्ने समिधास्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण । एवैवमुक्तप्र-
कारेण वृधानो वर्धमानः सन् रेवत् रयिमते धनयुक्ताय नोऽस्माकं श्रव-
सेऽन्नाय विभाहि । विशेषेण दीप्यस्व । अस्माकं तादृशमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः ।
नोऽस्माकं तदन्नं मित्रादयो ममहंतां । पूजयन्तां । रक्षांस्त्यर्थः । उतशब्दः
समुच्चये । पृथिवी च द्यौश्चेत्यर्थः ॥ एवा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः ।
वृधानः । वृधेरन्तर्भावितव्यर्थोत्ताच्छीलिकथानश्च । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
चानशः सार्वधातुत्वेन द्वित्वाच्चपृथगुणाभावः । लसार्वधातुक्त्वाभावेनानु-
दात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । रेवत् । रयिशब्दान्मतुप् । रयेर्मतौ बहुलः

मिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मनुषो बलं । रेश्वाचेति मनुष उदात्तत्वं ।
सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥

स प्रत्नयेति नवर्चं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यापि वैष्टुभं । द्रविणोदस्त्वगुणवि-
शिष्टोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । स प्रत्नथा नव द्रविणोदेस
इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः । व्यूढस्य
दशरात्रस्य षष्ठेऽह्न्याग्निमारुत इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानं । व्यूढश्चेदिति
खंडे सूचितं । स प्रत्नयेत्याग्निमारुतं । आ० ८. ८. इति । स प्रत्नथा सहसा
जायमान इति जातवेदस्य समानोदकमित्यादि ब्राह्मणं ॥ महापितृयज्ञे स्विष्ट-
कृत्स्थानीयस्य कथ्यवाहनस्य स प्रत्नयेत्येषा याज्या । दक्षिणाग्निरिति खंडे सूचितं ।
स प्रत्नथा सहसा जायमान इत्यग्निः स्विष्टकृत्कथ्यवाहनः । आ० २. १९. इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

स प्रत्नथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि वळधत् विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिषणां च साधन् देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदां ॥ १ ॥

सः । प्रत्नऽथा । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । वट् । अधत् । विश्वा ।

आपः । च । मित्रं । धिषणां । च । साधन् । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ १ ॥

॥ सहसा बलेन जायमानो निर्मथनेनोत्पद्यमानः सोऽग्निः सद्यस्तदानीमुत्पत्त्य-
नंतरमेव प्रत्नथा प्रत्न इव चिरंतन इवं विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्यानि कवेः
क्रांतदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्माणि वट् सत्यमधत् । आधारयत् । पूर्वं विद्यमान
इवाग्निरुत्पत्तिसमकालमेव स्वकीयं हविर्वहनादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः ।
इममग्निं विद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेष्ववस्थिता आपश्च धिषणां च या माध्य-
मिका वाक् सा च मित्रं सखिभूतं साधन् । साधयंति । कुर्वन्ति । तमिमं द्रवि-
णोदां द्रविणस्य धनस्य दातारमग्निं देवा अत्विजो धारयन् । गार्हपत्यादिरूपेण
धारयंति । यज्ञा देवा एवेन्द्रादय इममग्निं द्रविणोदां हविलक्षणस्य धनस्य
दातारं कृत्वा दूत्ये धारयन् । धारयन्ति ॥ प्रत्नथा । प्रत्नपूर्वविशेषमात्थ्याल् छंदसी-
तीवार्थे थाल्प्रत्ययः । काव्यानि । कवेः कर्म काव्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य

इति षञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । साधन् । पिधु संराद्धौ । 'णौ सिध्यतेरपार-
लौकिक इत्यात्वं । लेट्झडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । छंदस्युभयथेति
शप आर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । द्रविणोदां । द्रविणानि ददातीति
द्रविणोदाः । दु गतौ । दुदक्षिभ्यामिनन् । छांदसः पूर्वपदस्य सुक् । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति ददातेर्विच् । सकारांतं त्वसुनि कृते निष्पद्यते ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

स पूर्वया निविदा कथ्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनां ।

विवस्वता चक्षसा धामपथ्य देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निऽविदा । कथ्यता । आयोः । इमाः । प्रऽजाः । अजनयत् । मनूनां ।

विवस्वता । चक्षसा । धां । अपः । च । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥ २ ॥

सोऽग्निः पूर्वया प्रथमयाग्निर्देवेभ्य इत्यादिकया निविदा कथ्यता गुणि-
निष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वतायोर्मनोः संबंधिनोकथ्येन च स्तूयमानः
सोऽग्निर्मनूनां संबंधिनीरिमाः प्रजा अजनयत् । उदपादयत् । मनुना स्तुतः
सन् मानवीः सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः । तथा विवस्वता विवासनवता
विशेषेणाच्छादयता चक्षसात्मीयेन तेजसा धां ह्युलोकमपश्चांतरिक्षं च व्याप्नो-
तीति शेषः । अन्यत्समानं ॥ कथ्यता । कु शब्दे । अचो यदिति भावे यत् ।
कथं कवनं स्तुतिं करोति । तत्करोतीति णिच् । तदंतात् क्तिप् । बहुलमन्यत्रापि
संज्ञाच्छंदसोरिति णिलुक् । तत्तस्तुक् । धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । आयोः । इण
गतौ । छंदसीण इत्युणप्रत्ययः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

तमीकृत प्रथमं यज्ञसाधं विश आरीराहुंतमृजसानं ।

ऊजः पुत्रं भरतं सृष्टदानुं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ३ ॥

तं । ईकृत । प्रथमं । यज्ञऽसाधं । विशः । आरीः । आऽहुंतं । अमृजसानं ।

ऊजः । पुत्रं । भरतं । सृष्टऽदानुं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥ ३ ॥

हे विशः सर्वे मनुष्याः । आरीरग्निं स्वामिनं गच्छंत्यो यूयं तमग्निमीकृत ।
स्तुधं । कीदृशं । प्रथमं । सर्वेषु देवेषु मुख्यं । यज्ञसाधं । यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः

साधकं निष्पादकं । आहुतं । हविर्भिस्त्वर्पितं । ऋजसानं । स्तोत्रैः प्रसाध्यमानं ।
 ऊजोऽन्नस्य पुत्रं । भुक्तेनाब्जेन जाठराग्नेर्वर्धतादग्नेरन्नपुत्रत्वं । भरतं । हविषां
 भर्तारं । यद्वा प्राणरूपेण सर्वासां प्रजानां भर्तारं । श्रूयते च । एष प्राणो
 भूत्वा प्रजा विभर्ति तस्मादेव भरत इति । सृष्टदानुं । सर्पणशीलदानयुक्तं ।
 अविच्छेदेन धनानि प्रयच्छन्तमित्यर्थः । देवा इत्यादि गतं ॥ ईळत । ईडं स्तुतौ ।
 लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । यज्ञसाधं । यज्ञं
 साधयतीति यज्ञसात् । साधयतेः क्प् । खेरनिटीति णिलोपः । आरीः । ऋ
 गतौ । सूचिसूचीत्यादिना । पा० ३. १. २२. १. । यङ् । यडोऽचि चेति चशब्देन
 बहुल्यहणानुकर्षणादनैमित्तिको लुक् । प्रत्ययलक्षणेन विभावः । उरदत्वह-
 लादिशेषौ । रुयिकौ च लुकीति रुक् । यङ्लुगन्तादौणादिकः क्प्रत्ययः ।
 यणदेशे रो रीति रेफलोपः । द्रुलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वं । कृदिकारादक्तिन इति
 डीप् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । ऋजसानं ।
 ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । ऋजिवृधिमंदिसहिभ्यः किदिति कर्मण्यसानच् । भरतं ।
 भृज् भरणे । भृमृदशीत्यादिनातच् । सृष्टदानुं । सृष्टु गतौ । स्फायितं चीत्यादिना
 रक् । सृष्टो दानुर्दानं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विद्वान्तुं तनयाय स्ववित् ।

विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ४ ॥

सः । मातरिश्वा पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुं । तनयाय । स्वऽवित् ।

विशां । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥ ४ ॥

सोऽग्निस्तनयायास्मदीयाय पुत्राय गातुमनुष्ठानमार्गं विदत् । लंभयतु ।
 कीदृशः । मातरिश्वा । मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातर्यैतरिक्षे श्वसन्वर्तमानः ।
 पुरुवारपुष्टिः । पुरुर्भिर्बहुभिर्वारा वरणीया पुष्टिरभिवृद्धिर्यस्य स तथोक्तः । स्ववित् ।
 स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लंभयिता । विशां सर्वासां प्रजानां गोपा गोपायिता
 रक्षिता । रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्जनिता जनयितोत्पादयिता । देवा इत्यादि गतं ॥
 मातरिश्वा । श्वबुक्षन्त्यादौ मातृशब्दोपपदात् श्वस प्राणन इत्यस्मात् कनिष्ठ-
 त्वयांतो निपात्यते । विदत् । विदुः लाभे । अस्मादंतर्भावितव्यार्थाच्चादसो लुङ् ।

लृदिङ्वात् चुरङादेशः । पादादित्वान्निघाताभावः । जनिता । 'जनिता मन्त्रे । पा० ६. ४. ५३. इति नृचि णिलोपो निपात्यते ॥

पंचमीमृचमाह ॥

नक्तोपासा वरुणमेम्यानि धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावाक्षासा रुक्मो अंतर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ५ ॥

नक्तोपसा । वरुणं । अमेम्यानि इत्याऽमेम्यानि । धापयेते इति । शिशुं । एकं । समीची इति संऽईची ।

द्यावाक्षासा । रुक्मः । अंतः । वि । भाति । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ ५ ॥

नक्तोपासा राचिरहश्च वरुणं स्वकीयं स्वरूपमामेम्याने परस्परं पुनःपुनर्हि-
संत्यौ समीची संगते संक्षिपे । एवंभूते अहस्त्रियामे एकं शिशुमहः पुत्रमग्निं
धापयेते । हवीषि पाययेते । रुक्मो रोचमानः सोऽग्निर्द्यावाक्षासा द्यावा-
पृथिव्योरंतर्मध्ये विभाति । विशेषेण प्रकाशते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोपासा ।
नक्तेति राचिनाम । नक्तोपाश्च नक्तोपसा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
अन्येषामपीति सांहितिकमुपधादीर्घत्वं । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्र-
कृतिस्वरत्वं । अमेम्याने । मीड् हिंसायां । अस्माद्यङ्लुगंताच्चत्ययेन शानच् ।
अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । एरनेकाच इति यण् । अभ्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धापयेते । धेट् पाने । अस्माख्यंताच्चि-
गरणचलनेति प्राप्स्य परस्मैपदस्य पादिषु धेट् उपसंख्यानमिति वचनात् न
पादम्याङ्गम । पा० १. ३. ८९. इति प्रतिषेधः । अदुपदेशाहसावर्धातुकानुदात्तत्वे
णिच एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । समीची । संपूर्वादंचतेर्ब-
न्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । समः समीति सम्यादेशः ।
अंचतेर्थोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । पदकारस्य त्वयमभिप्रायः । उंद् ईदिति विधीय-
मानमीत्वं सम उत्तरस्याप्यंचतेर्बन्त्ययेन भवतीति । वा छंदसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं । द्यावाक्षासा । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरप-
दयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे तृतीयो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

रायो बुधः संगमनो वसूनां यज्ञस्य केतुर्मन्मसाधनो वेः ।

अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ६ ॥

रायः । बुधः । संगमनः । वसूनां । यज्ञस्य । केतुः । मन्मसाधनः । वेरिति वेः ।

अमृतत्वं । रक्षमाणासः । एनं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ ६ ॥

योऽग्नी रायो धनस्य बुधो मूलभूतः । आहुतिद्वारा सर्वेषां धनानां कार-
णत्वात् । वसूनां निवासहेतूनां धनानां संगमनः संगमयिता । स्तोत्राणां प्राप-
यिता । यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः केतुः केतयिता ज्ञापयिता । वैरात्मानमभि-
गच्छतः । पुरुषस्य मन्मसाधनो मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता । अमृतत्वं
स्वकीयामरण्यत्वं रक्षमाणासः पालयन्तो देवा एनं धनस्य दातारमग्निं धारयन्ति ॥
रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । संगमनः । नद्यादिलक्षणे ल्युः । वेः ।
वी गत्यादिषु । अस्मादीणादिक इप्रत्ययः । टिलोपश्च ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षां ।

सतश्च गोपां भवतश्च भूरर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ७ ॥

नू । च । पुरा । च । सदनं । रयीणां । जातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षां ।

सतः । च । गोपां । भवतः । च । भूरः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ ७ ॥

नू चेति निपातसमुदाय अद्येत्यस्यार्थः । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोर्नू
च । नि० ४. १७. इति यास्कः । नू चाद्यास्मिन्काले पुरा च रयीणां सर्वेषां
धनानां सदनमावासस्थानं जातस्योत्पन्नस्य कार्यजातस्य जायमानस्योत्पद्यमा-
नस्य च क्षां निवासयितारं । सतश्च सर्वत्र विद्यमानस्वभावस्य नित्यस्य चा-
काशादेर्भवतश्च सद्भावं प्राप्नुवतो भूररसंख्यातस्यान्यस्य च भूतजातस्य गोपां
गोपायितारं रक्षितारं द्रविणोदां धनप्रदं । एवंगुणविशिष्टमग्निं देवा धारयन् ।
हविर्वाद्धत्वेन धारयन्ति ॥ नू च । अचि तुनुषेति दीर्घः । रयीणां । नामन्यतर-
स्यामिति नाम उदात्तत्वं । क्षां । क्षि निवासगत्योः । अस्मायिच् । वृद्धाया-

देशौ । एयंताक्किप् । खेरनिटीति णिलोपः । वेरपृक्तलोपाद्वालि लोपो बली-
यानिति पूर्वं लोपो व्योर्वलीति यलोपः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं ।
न पदांतद्विवचनवरेयलोपेति प्रतिषेधात् । यद्वा छै जै स्वे क्षये । अस्माक्किप् ।
आदेच इत्यात्वं । सतः । अस्तेः शतयदादित्वाच्छपो लुक् । असोरलोप इत्याका-
रलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।

द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणः ऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणः ऽदाः । सनरस्य । प्र । यंसत् ।

द्रविणः ऽदाः । वीरऽवती । इषं । नः । द्रविणः ऽदाः । रासते । दीर्घं । आयुः ॥ ८ ॥

द्रविणोदा द्रविणस्य धनस्य बलस्य वा दातामिस्तुरस्य त्वरमाणस्य चलतो
जंगमस्य द्रविणसो बलस्य धनस्य वैकदेशं प्रयंसत् । अस्मभ्यं प्रयच्छतु ।
तथा द्रविणोदाः सनरस्य सननीयस्य संभजनीयस्य स्थावररूपस्य धनस्यैकदेशं
प्रयच्छतु । अपि च द्रविणोदा वीरवती वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तामिषमन्नं नोऽस्मभ्यं
प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदा दीर्घमायुरस्मभ्यं रासते । प्रयच्छतु ॥ तुरस्य । तुर
त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । सनरस्य । वन षण् संभक्ती । कृदरादयश्च । उ०
५. ४९. । इत्यरन्प्रत्ययः । यंसत् । यम उपरमे । लेट्छडागमः । सिबहुलं लेटीति
सिप् । रासते । रा दाने । पूर्ववत्क्षेति सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

एवा नो अग्रे समिधा वृधानो रेवर्पावक् अर्वसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्रे । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक् । अर्वसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

व्याख्यातेयं पूर्वमूक्ते । अक्षरार्थस्तु हे शोधकाग्रे । एवमस्माभिर्दत्तेन समिदा-
दिद्रव्येण वृधानो वर्धमानः सन् नोऽस्माकं धनयुक्तायान्नाय विशेषेण प्रकाशश्च ।

अस्माकं तदन्नं मित्रादयो मामहंतां । पूजयन्तां । रक्षन्वित्यर्थः । तथा सिंधुरन्धे-
वता द्यावापृथिव्यौ च मामहंतां ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्थो वर्गः ॥

अप न इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्यार्थं गायत्रं । शुचिगुणकोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा
देवता । तथा चानुक्रांतं । अप नोऽष्टौ शुचये गायत्रमिति । विनियोगो
लैंगिकः ॥ अवेदमाख्यानं । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी सर्वान्यज्ञान्बधाय । तां
हंतुमिंद्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समववीदेषा तया हंत्येति । स चाव-
धीत् । तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं तया चरितं यत्नं सर्वेषां मित्रभूतः सन्
क्रूरमकाशीरिति । तमृषिं शोकः प्राप्नोत् । स ऋषिरनेन सूक्तेनार्पिं स्तुत्वा शो-
कमपागमयत् । तथा च तांडकं । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी यज्ञानवल्लिहंत्यचरत् ।
तामिंद्रः कयाच मायया हंतुं नाशंसत् । अथ ह सुमित्रः कुत्सः कल्याण आस ।
तमववीदित्यादि । तस्मादेतत्सूक्तं शुगपनयनाय विनियोज्यं । अत एव हि
सूचकारेण भारद्वाजेन दशमेऽहनि कर्तव्ये शान्तिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं
विनियुज्यते । नव च सुचाहुतीरप नः शोशुचदधमिति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अप नः शोशुचदधममे शुशुग्ध्या रयिं । अप नः शोशुचदधं ॥ १ ॥

अप नः शोशुचत् । अघं । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिं । अप नः शोशुचत् । अघं ॥ १ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकमघं पापमपशोशुचत् । अस्मत्तो निर्गत्यास्मदीयं शत्रुं शो-
चयतु । यद्वा । अस्मदीयं पापं शोशुचत् । शोकयस्तं सद्बिनश्यतु । अपि चास्माकं
रयिं धनमा समंताच्छुशुग्धि । प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्यमादरातिशयद्यो-
तनाय पुनः पठ्यते । अवश्यमस्माकमघं विनश्यत्विति ॥ शोशुचत् । शुच
शोके । अस्माद्यद्गुलुगंताल्लेद्युडागमः । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । अघं शोशुचदधं शुशुग्धि चेति चाथेप्रती-
तेष्वदिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । शुचं दीप्ती । लोटि
बहुलं छंदसीति शयः घुः । हुग्भ्यो हेर्धिः । चोः कुरिति कुत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे । अर्प नः शोणुचद्धं ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया । सुगातुऽया । वसुऽया । च । यजामहे । अर्प । नः । शोणुचत् । अर्घं ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया वसूया च धनेच्छया निमित्तभूतया च यजामहे । अग्निं हविर्भिः पूजयामहे । यद्वा । सुक्षेत्रिया देवयजनलक्षणशोभनदेशसंबन्धिना हविषाग्निं यजामहे । नोऽस्माकमधमपशो-
णुचत् । विनश्यतु ॥ सुक्षेत्रिया । शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रं । तद्विषयेच्छा सुक्षेत्रिया ।
सुप आत्मनः क्वच् । न छंदस्यपुचस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः । व्यत्ययेनेत्वं । क्वजंतात्
अ प्रत्ययादिति भावेऽकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ।
एवमुत्तरचापि । यद्वा शोभनं क्षेत्रमस्यास्तीति सुक्षेत्रं । इयाडियाजीकाराणामु-
पसंख्यानमिति तृतीयाया डियाजादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्र यज्ञंदिष्ट एषां प्रास्माकांसश्च सूरयः । अर्प नः शोणुचद्धं ॥ ३ ॥

प्र । यत् । भंदिष्टः । एषां । प्र । अस्माकांसः । च । सूरयः । अर्प । नः । शोणुचत् । अर्घं ॥ ३ ॥

यद्यथेषां स्तोतृणां मध्येऽयं कुत्सः प्रभंदिष्टः प्रकर्षेण स्तोतृतमः । एवमस्मा-
कांसोऽस्माकीनाः सूरयः स्तोतारश्च प्रकर्षेण स्तोतृतमा भवन्ति । अन्यत्समानं ॥
भदिष्टः । भंदतिः स्तुतिकर्मा । भदि कल्याणे सुखे चेति तु धातुः । अस्मात्तृजंतात्तु-
च्छंदसीतीष्टन् । तुरिष्टमेयःस्विति तृलोपः । अस्माकांसः । अस्माकं संबन्धि-
नोऽस्माकाः । तस्मिन्वणि च युष्माकास्माकावित्यस्माकादेशः । छांदसोऽणप्र-
त्ययस्य लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्ब्रह्मभावः । आज्ञसेरसुक् । स्थानि-
वददेशेऽपि मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वं । यद्वा षष्ठीबहुवचनेऽस्माकंशब्दस्य
मध्योदात्तस्य दृष्टत्वात् एवाचार्येणातिदिश्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्र यज्ञे अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयं । अर्प नः शोणुचद्धं ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयं । अर्प । नः । शोणुचत् । अर्घं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्ते तव सूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते । पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति । ततो वयं च ते तव स्तोतारः संतः प्रजायेमहि । पुत्रपौत्रादिरूपेता भवेम ॥ जायेमहि । प्रार्थनायां लिङ् । श्यनि ज्ञाजनीर्ज्ञेति जादेशः । अदुपदेशस्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनी नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

प्र-यदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः । अर्प नः शोऽनुचदधं ॥ ५ ॥
प्र। यत् । अग्नेः । सहस्वतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः । अर्प। नः । शोऽनुचत् । अर्धं ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः शत्रूनभिभवतोऽग्नेर्भानवो दीप्यो विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात्प्रयन्ति । प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति । यद्यस्मादेवं तस्मात्तेनाग्नितेजसास्मदीयमर्धं नश्यतु ॥ यन्ति । इष्यो यण् । पा० ६. ४. ८१. इति यणादेशः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अर्प नः शोऽनुचदधं ॥ ६ ॥
त्वं। हि। विश्वतःऽमुख । विश्वतः । परिऽभूः । असि । अर्प। नः । शोऽनुचत् । अर्धं ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतोज्वालः । तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहतिरस्ति । अतो हे विश्वतोमुखाम्ने विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात्परिभूरसि । अस्माकं परियहीता भव । रक्षको भवेत्यर्थः । अन्तस्मान् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

द्विषो नो विश्वतोमुखाति नावेव पारय । अर्प नः शोऽनुचदधं ॥ ७ ॥
द्विषः । नः । विश्वतःऽमुख । अति । नावाऽइव । पारय । अर्प । नः । शोऽनुचत् । अर्धं ॥ ७ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुखाम्ने नावेव नावा नदीमिव द्विषः शत्रून्तोऽस्मान्तिपारय । अतिक्रमय्य शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नावाऽइव । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । पारय । पार तीर कर्मसमाप्ती ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

स नः सिंधुमिव नावयति पर्षा स्वस्तये । अर्प नः शोशुचदधं ॥ ८ ॥

सः। नः। सिंधुऽइव। नावया। अति। पर्ष। स्वस्तये। अर्प। नः। शोशुचत्। अधं ॥ ८ ॥

पूर्वोक्त एवार्थः पुनरपि दाढ्याय प्रार्थ्यते । हे अग्ने स त्वं नोऽस्मान्नावया नावा सिंधुमिव नदीमिव स्वस्तये क्षेमार्थमतिपर्ष । श्वूनतिक्रमय पालय । श्वरहितं प्रदेशमस्मान्प्रापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादान्नोऽस्माकमर्थं पापं चापशोशुचत् । अस्मत्तोऽपक्रम्यास्मच्छ्वुः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया । आङ्याजया-
रामुपसंख्यानमिति तृतीयाया अयारादेशः । उपोत्तमं रिति । पा० ६. १. २१७ ।
इत्यकारस्योदात्तत्वं । पर्षा । पृ पालनपूरणयोः । लोटि बहुलं छंदसीति शपः घोर-
भावः । सिद्धहुलं लेदीति बहुलवचनात्सिप् । गुणः । द्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घत्व ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचमो वर्गः ॥

वैश्वानरस्येति नृचं पंचमं सूक्तं कुत्सस्यापि त्रैष्टुभं । वैश्वानरगुणकोऽग्निः
शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । वैश्वानरस्य नृचं वैश्वानरीयमिति ।
बृहस्पत्य चतुर्थेऽह्न्याग्निमारुत इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानं । ब्रूहस्पतिरिति
खंडे सूचितं । वैश्वानरस्य सुमतौ क ई व्यक्ताः । आ० ८. ८. इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवन्नानामभिथ्रीः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुऽमतौ । स्याम । राजा । हि । कं । भुवन्नानां । अभिऽथ्रीः ।

इतः । जातः । विश्वं । इदं । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषा नराणां लोकांतरनेत्रत्वेन स्वामित्वेन वा संबन्धिनोऽग्नेः
सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्याम । अनुग्राह्यत्वेन वर्तमाना भवेम ।
हि कमित्येतद्विश्वार्थं । स हि वैश्वानरोऽभिथ्रीरभिग्रयणीय आभिमुख्येन
सेवितव्यः संभुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति । यो वैश्वान-
नरोऽग्निरितोऽस्मादरणिद्वयाज्जातमात्र एवेदं सर्वं जगद्विचष्टे । विशेषेण

पश्यति । प्रातरुद्यता सूर्येण च यतते । संयतते संगच्छते । उद्यंतं वावादित्य-
मग्निरनुसमारोहतीति तैत्तिरीयकं । यद्वा पार्थिवस्याग्नेस्तेजांस्युद्गच्छति । सूर्यकि-
रणाश्चाधोमुखं प्रसरन्ति । तयोः संगमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते सूर्येणेत्युपि ब्रूते ।
तथा च यास्कः । अमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्याचिषः । तयोर्भासोः
संसंगं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् । नि० ७. २३. इति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य
सुमतौ स्यामेति संबंधः ॥ वैश्वानरस्य । विश्वेषां नराणां संबंधी । नरे संज्ञाया-
मिति । पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तस्येदमित्यण् । सुमतौ । शोभना मतिः सुमतिः ।
तादौ चेति गते । प्रकृतिस्वरे प्राप्ते मन्क्लिच्चित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु
तत्र कारकादित्यनुवृत्तेर्गतेस्त्वरस्य क्तिनो न प्राप्नोति । एवं । तर्हि मतिर्मननं ।
भावे क्तिन् । शोभनं मननं यस्यां वृद्धौ सा सुमतिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । चष्टे । चक्षिष् व्यक्तायां वाचि । अयं पश्यतिकर्मा च । अदादित्वाच्छपो
लुक् । स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः । यतते । यती प्रयत्ने ॥

चातुर्मास्यान्वारंभणीया वैश्वानरपार्जन्या । तस्यां वैश्वानरस्य हविषः पृष्टो
दिवीति याज्या । चातुर्मास्यानीति खंडे सूचितं । पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः
पृथिव्यां पर्जन्याय प्रगायत । आ० २. १५. इति ॥ तामेतां द्वितीयामुचमाह ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तं ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्यां । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ।

वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तं ॥ २ ॥

अयं वैश्वानरोऽग्निर्दिवि द्युलोक आदित्यात्मना पृष्टः संस्पृष्टः । यद्वा निषिक्तो
निहितो वर्तते । तथा पृथिव्यां भूमौ गार्हपत्यादिरूपेण पृष्टः संस्पृष्टो निहितो
वा । तथा विश्वाः सर्वा ओषधीः पृष्टः संस्पृष्टः सोऽग्निराविवेश । पाकार्थमंतः-
प्रविष्टवान् । अंतःप्रविष्टेन पार्थिवेनाग्निना हि सर्वा ओषधयः पच्यन्ते । सहसा
परेषामसाधारणेन बलेन पृष्टः संस्पृष्टो वैश्वानरो नोऽस्मान्दिवाहि रिषो हिं-
सतः शत्रोः पातु । रक्षतु । तथा स वैश्वानरो नक्तं रात्रावप्यस्मान्हिंसकात्पातु ॥
पृष्टः । स्पृश संस्पर्शने । आंसः सकारलोपः । यद्वा पृषु सेचने । निष्ठायां यस्य
विभाषेतीदृप्रतिषेधः । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्यां । उदात्तयण

इति विभक्तिरुदात्तां । रिपः । रिप हिंसायां । किप् चेति किप् । सावेकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्त्वस्मान्नायो मघवानः सचंतां ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

वैश्वानर । तव । तत् । सत्यं । अस्तु । अस्मान् । रायः । मघऽवानः । सचंतां ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर तव तत्त्वदीयं तदस्माभिः क्रियमाणं कर्म सत्यमस्तु । अवितथफलं भवतु । ततोऽस्मान्मघवानो मघवंतो धनवंतो रायो धनवदतिप्रियाः पुत्राः सचंतां । सेवंतां । एवं यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तत् मित्रोऽहरभिमानी देवो वरुणो रात्र्यभिमानी । अदितिरदीना देवमाता सिंधुः स्पंदनशीलोदकाभिमानी देवः । उतशब्दः समुच्चये । एते सर्वे मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतां । पालयंतामित्यर्थः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षष्ठो वर्गः ॥

जातवेदस इत्येकं षष्ठं सूक्तं मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्पणं चैष्टुभं । जातवेदो-
गुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । जातवेदस एका जातवे-
दस्यमेतदादीन्येकभूयांसि सूक्तसहस्रमेतत्तु कश्यपार्पणमिति ॥ अहर्गणेषु द्विती-
यादिष्वहःस्वाग्निमारुते जातवेदस्य निविद्धानात्पूर्वमेवा शंसनीया । सूचितं च ।
जातवेदसे सुनवाम सोममित्याग्निमारुते जातवेदस्यानां । आ० ७. १. इति ॥

तामेतां प्रथमामृचमाह ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्पदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुं दुरितान्यग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे । सुनवाम् । सोमम् । अरातिऽयतः । नि । दहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्पत् । अति । दुःऽगानि । विश्वा । नावाऽइव । सिंधुं । दुःऽइता । अति ।

अग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदिषु । यद्वा जातैः सर्वैः प्राणि-
 भिर्ज्ञायमानाय जातधनाय जातप्रज्ञाय वाग्रये लतारूपं सोमं मुनवाम । अभि-
 षुणुयाम । जातवेदोगुणकमग्निं यष्टुं सोमाभिषवं करवामेत्यर्थः । सोऽग्निररा-
 तीयतोऽरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं निदहति । नितरां दहतु
 भस्मीकरोतु । अपि च सोऽग्निर्नोऽस्मान्विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्ग-
 मनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखान्यतिपर्यत् । अतिपारयतु । अतिक्रमय्य दुःखरहितं
 सुखं प्रापयतु । तच्च दृष्टांतः । नावेव सिंधुः । यथा कश्चित्कर्णधारो ग्राहादिभिर्दुष्ट-
 सत्त्वैराकुलितः नदीं नावा तारयति । तद्वत् । तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभू-
 तानि पापान्यस्मानग्निरतिपारयतु । दुःखनिमित्तात्पापादप्यस्मानुत्तारयत्वित्यर्थः ।
 अत्र निरुक्तं । जातवेदाः कस्मात् जातानि वेद जातानि चैनं विदुर्जाते जाते
 विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः
 पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणमित्यादि । नि० ७. १९ ॥
 जातवेदसे । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
 चेति वचनात्कारकपूर्वाद्धेतोरसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । अरातीयतः । न
 विद्यते रातिदानं यस्येत्यरातिः शत्रुः । तमिवास्मानाचरति । उपमानादा-
 चारः । पा० ३. १. १० । उपमानभूतात्कर्मणः क्वच । क्वजंताहटः शत्रु । शत्रुर्नुम
 इति ऊस उदात्तत्वं । दहति । दह भस्मीकरणे । लेट्ट्यागमः । विद्यते लभ्यत
 इति वेदो धनं । विदुः लाभे । औणादिकः कर्मण्यसुन् । पर्यत् । पृ पालनपूर-
 णयोः । अस्मादंतर्भावितव्यर्थोलेट्ट्यागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । दुर्गाणि ।
 दुःखेन गम्यत एष्विति सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तमो वर्गः ॥

स यो वृषेत्येकोनविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । स यो वृषिकोना
 वर्षागिरा ऋज्याश्वांवरीपसहदेवभयमानसुराधस इति । वृषागिरो महाराजस्य
 पुत्रभूता ऋज्याश्वादयः पंच राजर्षयः सहेदं सूक्तं ददन्तुः । अतस्तेऽस्य सूक्तस्य
 ऋषयः । उक्तं ह्यार्षानुक्रमण्यां । सूक्तं स यो वृषेत्येतत्पंच वर्षागिरा विदुः ।
 नियुक्ता नामधेयैः स्वरपि चैतत्त्यदित्युचीति । अनादेशपरिभाषया चिष्टम् । इंदो
 देवता ॥ दशरावस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीय इदं सूक्तं । तथा च सूचितं । यं त्वं
 रथमिंद्र स यो वृषेन्द्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयं । आ० ६. १. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

स यो वृषा वृष्येभिः समोका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।

सतीनसत्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्येभिः । संऽओकाः । महः । दिवः । पृथिव्याः । च । संऽराट् ।

सतीनऽसत्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १ ॥

य इंद्रो वृषा कामानां वर्पिता वृष्येभिर्वृषिण भवैवीर्यैः समोकाः सम्यक् समवेतः संगतः । महो महतो दिवो ह्युलोक्तस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेश्च सम्राडीश्वरः । सतीनसत्वा । सतीनमित्युदकनाम । उदकस्य सत्वा सादयिता गमयिता । भरेषु संयामेषु हव्यः सर्वैः स्तोतृभिराह्वातव्यः । एवंभूतो मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तः स इंद्रो नोऽस्माकमूती ऊतये रक्षणाय भवतु ॥ वृष्येभिः । वृषन्-शब्दाद्भवे छंदसीति यत् । अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न भवति । महः । मह पूजायां । क्रिप् । यद्वा महच्छब्देऽच्छब्दलोपः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सम्राट् । सो राजि समः क्वाविति राजतौ क्विवंत उत्तरपदे समो मकारस्य मकारादेशः । मकारस्य च मकारवचनमनुस्वारवाधनार्थं । सतीनसत्वा । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । मेघेषु निपीदतीति सतीनं वृष्युदकं । औणादिक ईनंप्रत्ययस्तकारांतदेशश्च । यद्वा सती माध्यमिका वाक् । सा इना ईश्वरा यस्य तत्सतीनं । व्यत्ययेन पुंवद्भावाभावः । तत्सत्वा । सदेरंतर्भावितरण्यार्थात् ईरसद्योस्तुद् चेत्यौणादिको वनिप् तुडागमश्च । मरुद्वृधादिवात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मरुत्वान् । न्य इति मनुषो वत् । ऊती । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । सुषां सुलुगिति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यस्यानाम्रः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृचहा शुष्मो अस्ति ।

वृषंतमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनाम्रः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेऽभरे । वृचऽहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्ऽतमः । सखिऽभिः । स्वेभिः । एवैः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ २ ॥

यस्येन्द्रस्य यामो गतिरनामः परैरप्राप्ता सूर्यस्येव । यथा सूर्यस्य गतिरन्येन
प्राप्तुं शक्यते तद्वत् । स्वेभिरात्मीयैरेवैर्गमनशीलैः सखिभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह
वृषंतमोऽतिशयेन कामानां वर्पिता । भरे भरे सर्वेषु संग्रामेषु वृचहा शत्रूणां
हंता शुष्मः सर्वेषामसुराणां शोषकः । एवंभूतो य इन्द्रोऽस्ति विद्यते स मरुत्वा-
निन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामः । या प्रापणे । अतिस्तुस्त्रित्यादिना
भावे मन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । शुष्मः । शुष शोषणे । अविस्त्रित्यु-
पिभ्यः क्तिदिति मन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । अस्ति । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
वृषंतमः । वृषन्शब्दादुत्तरस्य तमपो नाद्वस्येति नुट् । एवैः । इण् गतौ ।
इण्शीङ्भ्यां वन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुघानाः पंधासो यंति शवसापरीताः ।

तरद्द्वेषाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊतो ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुघानाः । पंधासः । यंति । शवसा । अपरीताः ।

तरत्तुद्द्वेषाः । सासहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रं । ऊतो ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य पंधासो रश्मयो रेतसो वृष्ट्युदकानि दुघाना दुहंतः प्रवर्पंतो यंति ।
निर्गच्छंति । द्युलोकादितस्ततः प्रसरंति । तत्र दृष्टांतः । दिवो न । यथा द्योत-
मानस्य सूर्यस्य किरणा वृष्टिं कुर्वन्तो नभःस्थलान्निर्गच्छंति तद्वत् । कीदृशा
रश्मयः । शवसा बलेन सहिताः । अपरीताः । परैरनभिगताः । दुःप्राप्ता इत्यर्थः ।
सोऽयमिन्द्रस्तरद्द्वेषा द्वेषांसि शत्रून्तरन् । जितशत्रुक इत्यर्थः । पौंस्येभिर्वलैः सा-
सहिः शत्रूणामभिभविता । एवंभूतो मरुत्वानिन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥
रेतसः । रेत इत्युदकनाम । रीयते गच्छतीति रेतः । री गतिरेषणयोः । सुरीभ्यां
तुट् चेत्यसुन् तुडागमश्च । शसो व्यत्ययेन ङसादेशः । दुघानाः । दुह प्रपूरणे ।
कर्तरि लट् शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । व्यत्ययेन घत्वं । वृषादिराकृतिग-
णत्वादाद्युदात्तत्वं । पंधासः । पतंतीति पंधानो रश्मयः । पतस्य चेतीनिप्रत्ययः ।
थकारांतादेशश्च । जसि पथिमथ्यभुक्षामादिति व्यत्ययेनात्वं । आज्ञसेरसुक् । यथा
पंधान इत्यत्र वर्णव्यापत्त्या नकारस्य सकारः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्या-
द्युदात्तत्वं । सासहिः । सह अभिभवे । उत्सर्गच्छंदसीति वचनादाहगमहन इति
क्विप्रत्ययः । लिङ्गवाद्भिर्वचनं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

सो अंगिरोभिर्गंगिरस्तमो भूवृषा वृषभिः सखिभिः सखा सन् ।

ऋग्मिभिर्ऋग्मी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ४ ॥

सः। अंगिरःऽभिः। अंगिरःऽतमः। भूत्। वृषा। वृषऽभिः। सखिऽभिः। सखा। सन्।

ऋग्मिऽभिः। ऋग्मी। गातुऽभिः। ज्येष्ठः। मरुत्वान्। नः। भवतु। इन्द्रः। जती ॥ ४ ॥

स इन्द्रोऽंगिरोभिः । अंगंति गच्छंतीत्यंगिरसो गन्तारः । तेभ्योऽप्यंगिरस्तमोऽभूत् । अतिशयेन गन्ता भवति । वृषभिर्वृषा वर्षितृभ्योऽप्यतिशयेन वर्षिता । सखिभिः समानख्यानेभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि सखातिशयेन हितकारी । एवंभूतः सन् ऋग्मिभिरर्चनीयेभ्योऽपि ऋगम्यर्चनीयो भवति । गातुभिर्गातयेभ्यः स्तोतयेभ्योऽपि ज्येष्ठोऽतिशयेन स्तोतव्यः । एवंगुणविशिष्टो मरुत्वानिन्द्रो रक्षणाय भवतु ॥ अंगिरोभिः । अंगि रंगि लगि गत्यर्थाः । अंगिरा अस्तराः । उ० ४. २३५. २३६. । इत्यौणादिकोऽसुन्प्रत्ययो निपात्यते । इदमादिषु सर्वत्र पञ्चम्यर्थे तृतीया । ऋग्मिभिः । ऋच स्तुतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । मत्वर्थीयो मिनिः । पदत्वात्कुलं जगत्वं च । गातुभिः । गा स्तुतौ । कमिमनिजनीत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

स सूनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋभ्वा नृपाह्ये सासह्यं अमित्रान् ।

सनीकेभिः श्रवस्यानि तूर्वेन्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ५ ॥

सः। सूनुऽभिः। न। रुद्रेभिः। ऋभ्वा। नृऽसह्ये। ससह्यान्। अमित्रान्।

सऽनीकेभिः। श्रवस्यानि। तूर्वेन्। मरुत्वान्। नः। भवतु। इन्द्रः। जती ॥ ५ ॥

सूनुभिर्न पुत्रैरिव रुद्रेभी रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्युक्तः ऋभ्वा महान् । एवंभूतः स इन्द्रो नृपाह्ये नृभिः पुरुषैः सोढव्ये संपामेऽमित्रान् शत्रून् सासह्यानभिभूतवान् । अपि च सनीकेभिः समाननिलयैर्मरुद्भिः सह श्रवस्यानि । श्रव इत्यन्ननाम । तद्धेतुभूतान्युदकानि तूर्वेन् मेघात्प्रच्यावयन् मरुत्वानिन्द्रोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ नृपाह्ये । यह मर्षणे । शकिसहोश्चेति कर्मणि यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां धात्वकारस्य दीर्घत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

सासहान् । षह अभिभवे । लिटः कसुः । अभ्यासदीर्घत्वं छांदसं । अभिचान् ।
मिचाख्येषु न संतीत्यभिचाः । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
सनीळेभिः । समानं नीळं येषां ते सनीळाः । ससानस्य छंदसीति सभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमोऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स मन्युमीः समदनस्य कृतास्माकैभिर्नृभिः सूर्यं सनत् ।

अस्मिन्नहन्सत्पतिः पुरुहूतो मरुत्वान्नो भवविद्रं जती ॥ ६ ॥

सः । मन्युऽमीः । सऽमदनस्य । कृता । अस्माकैभिः । नृऽभिः । सूर्यं । सनत् ।

अस्मिन् । अहन् । सत्पतिः । पुरुऽहूतः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रं । जती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपदंतासु गोपु तैः सह युद्धार्थं विनिर्गता ऋजाश्वादयोऽनेन सूक्तेन-
द्रमस्तुवन् । स इन्द्रो मन्युमीः । मन्योः कोपस्य निर्माता । यद्वा । अभिमन्य-
मानस्य शत्रोर्हिंसकः । अपि च । समदनस्य संपामस्य कृता । सत्पतिः सतां
पालयिता । पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूतः । एवंगुणविशिष्टः स अस्मिन्नहन्
अस्मिन्दिवसेऽस्माकैभिरस्माकिरस्मादीयैर्नृभिः पुरुषैः सूर्यं सूर्यप्रकाशं सनत् । संभक्तं
करोतु । शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनिरोधकमंधकारं संयोजयतु । स च मरुत्वानिन्द्रोऽस्माकं
रक्षणाय भवतु ॥ मन्युमीः । मन्युं मिनातीति मन्युमीः । मीञ् हिंसायां । क्रिप् ।
समदनस्य । सह माद्यंत्यस्मिन्निति समदनः संपामः । मदी हर्षे । अधिकरणे
ल्युट् । सहस्य सः संज्ञायां । पा० ६. ३. ७८. इति सभावः । अस्माकैभिः ।
तस्मिन्निणि च युष्माकास्माकावित्यण्यस्मच्छब्दस्यास्माकादेशः । संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्वृद्धभावः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । स्वरस्तु प्रास्मा-
कासश्च सूरयः । ऋ० १. ९७. ३. इत्यत्रोक्तः । सनत् । वन पण संभक्तौ । लेट्-
डागमः । अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सत्पतिः । पत्यावैश्वर्यं इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

तमूतयो रणयञ्छूरसातो तं दोमस्य क्षितयः कृण्वत चां ।

स विश्वस्य कर्णस्थेश एको मरुत्वान्नो भवविद्रं जती ॥ ७ ॥

तं । ऊतयः । रणयन् । शूरऽसातौ । तं । क्षेमस्य । क्षितयः । कृण्वत । चां ।

सः । विश्वस्य । कुरुणस्य । ईशे । एकः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ७ ॥

तमिंद्रं शूरसातौ शूरैर्वीरपुरुषैः संभजनीये संप्राम ऊतयो गंतारो मरुतो रणयन् । रमयन्ति । यद्वा प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवंरूपं शब्दमिंद्रमुद्दिश्य कुर्वन्ति । अपि च क्षितयो मनुष्यास्तमिंद्रं क्षेमस्य रक्षणीयस्य सर्वस्य धनस्य चां चातारं कृण्वत । कुर्वन्ति । देवतांतरादस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । स इंद्रो विश्वस्य सर्वस्य कुरुणस्याभिमतफलनिष्पादनरूपस्य कर्मण एकोऽसहाय एवेशे । ईष्टे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ऊतयः । अवतर्गत्यर्थात् कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि क्तिन् । तितुचेतीदृप्रतिषेधः । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊ । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । यद्वा कर्तरि क्तिच् । रणयन् । रमतेर्हेतुमणि-जंतावर्तमाने छांदसो लङ् । अंत्यविकारश्छांदसः । यद्वा । रण शब्दार्थः । अस्माणिजंतात्पूर्ववत् लङ् । चां । चैङ् पालने । चायत इति चाः । क्तिप् चेति चशब्देन दृशियहणानुकर्षणान्निरूपपदादपि क्तिप् । कुरुणस्य । हुक्कृ करणे । कृवृदारिभ्य उनन्ति भाव उनन् । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ईशे । ईश ऐश्वर्यं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

तमप्संतं शवंस उत्सवेषु नरो नरमवसे तं धनाय ।

सो अंधे चित्तमसि ज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नी भवत्विंद्र ऊती ॥ ८ ॥

तं । अप्संतं । शवंसः । उत्सवेषु । नरः । नरैः । अवसे । तं । धनाय ।

सः । अंधे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ८ ॥

नरो नेतारः स्त्रीतारः शवसो बलस्य संबंधिषूतवेषु संयामेषु नरं जयस्य नेतारं तमिंद्रमप्संतं । आप्रुवंति । किमर्थं । अवसे । अन्नार्थं रक्षणार्थं वा । तथा धनाय । धनार्थं च तमिंद्रं प्राप्नुवंति । यस्मात्स इंद्रस्त्वमसि दृष्टिप्रतिबंधकेऽंधे चित् आध्यानरहिते चित्तव्यामोहकोऽपि संयामे ज्योतिर्विजयलक्षणं प्रकाशं विदत् । लभयति । तस्मात्तमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ अप्संतं । आप्रु व्याप्ती । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । व्यत्ययेन वसप्रत्ययः । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं ।

विदत् । विद्मः लाभे । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने छंदसो लुङ् ।
लृदिह्वाञ्चुरङादेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः ॥

नवमीमुचमाह ॥

स सथेन यमति व्राधतश्चित्स दक्षिणे संगृभीता कृतानि ।
स कीरिणा चित्सनिता धनानि मरुत्वान्भो भवत्विद्रं जती ॥ ९ ॥
सः । सथेन । यमति । व्राधतः । चित् । सः । दक्षिणे । सङ्गृभीता । कृतानि ।
सः । कीरिणा । चित् । सनिता । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रं । जती ॥ ९ ॥

स इद्रः सथेन वामहस्तेनैकहस्तेन व्राधतश्चित् हिंसतो महतः शबूनपि
यमति । नियमयति । तथा स इद्रो दक्षिणे दक्षिणपार्श्वस्थेन हस्तेनैकेन यजमानः
कृतानि हवींषि संगृभीता । संगृह्णाति । अपि च स इद्रः कीरिणा चित् कीर्त-
यित्रा स्तोत्रा च स्तुतः सन्धनानि सनिता प्रदानशीली भवति । हविःप्रदान-
णामिव स्तोत्राणामपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥ यमति । यम उपरमे ।
णिच्यमंतत्वान्मित्रे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छंदस्युभययेति शप आर्द्धधातुक-
त्वाखेरनिंदीति णिलोपः । व्राधतः । वृधु वृद्धौ । अस्मादतिप्रत्यय औणादिकं
आमागमश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । संगृभीता । यह उपादाने । लिङि बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । लिङः सलोप इति सलोपः । यहिज्यादिना संप्र-
सारणं । ह्यहोर्भ इति भत्वं । अचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । सनिता । पणु दाने ।
ताच्छीलिकस्तुन् । धनानि । न लोकाभ्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

दशमीमुचमाह ॥

स यामेभिः सनिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्वपद्य ।
स पौंस्येभिरभिभूरशस्तीर्मरुत्वान्भो भवत्विद्रं जती ॥ १० ॥
सः । यामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः । कृष्टिऽभिः । नु । अद्य ।
सः । पौंस्येभिः । अभिऽभूः । अशस्तीः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रं । जती ॥ १० ॥

स इद्रो यामेभिर्मरुतसंघैः सह सनिता फलानां प्रदाता भवति । स चाद्या-
स्त्रिबहनि नु क्षिप्रं विश्वाभिः कृष्टिभिः सर्वैर्मनुष्यै रथेभिरिन्द्रसंवधिभी रथैः
कारणभूतैर्विदे विज्ञायते । अपि च स इद्रः पौंस्येभिः स्वकीयैर्बलैरशस्तीरशंस-

नीयान् श्वूनभिभूः । अभिभवन्वर्तते । मरुत्वान्स इन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय
भवतु ॥ यामेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । यामादीनां च । फि० २. १५ ।
इत्याद्युदात्तत्वं । विदे । विद ज्ञाने । कर्मणि लट् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स जामिभिर्यत्समजाति मीळहेऽजामिभिर्वा पुरुहूत एवैः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेपे मरुत्वान्नो भवत्विंद्रे जती ॥ ११ ॥

सः । जामिऽभिः । यत् । संऽअजाति । मीळहे । अजामिऽभिः । वा । पुरुऽहूतः । एवैः ।

अपां । तोकस्य । तनयस्य । जेपे । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ ११ ॥

पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूतः स इन्द्रो मीळहे संयामे । मीळहमिति धन-
नाम । तद्धेतुत्वात्संयामोऽपि मीळहशब्देनोच्यते । जामिभिर्वधुभिरजामिभिर्वा
बांधवरहितैर्वैर्युद्धार्थं मरुद्भिः सह यद्यदा समजाति संगच्छते । तेषामुभयवि-
धानामपामिंद्रं प्राप्नुवतां पुरुषाणां तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य तत्पुत्रस्य च जेषे
जयप्राप्तये स इन्द्रो भवति । किमु वक्तव्यमस्माकं स्तोतृतमानां जयो भवतीति ।
अन्यत्समानं ॥ समजाति । अज गतिशेषणयोः । लेद्धाडागमः । जेपे । जि-
जये । औणादिकः सप्रत्ययः । चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । यद्वा । जेषु शेषु प्रेषु गतौ ।
क्विप् चेति क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स वज्रभृद्दस्युहा भीम उयः सहस्रचेताः शतनीथ ऋभ्वा ।

चक्षीपो न शर्वसा पांचजन्यो मरुत्वान्नो भवत्विंद्रे जती ॥ १२ ॥

सः । वज्रऽभृत् । दस्युऽहा । भीमः । उयः । सहस्रऽचेताः । शतऽनीथः । ऋभ्वा ।

चक्षीपः । न । शर्वसा । पांचऽजन्यः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ १२ ॥

स इन्द्रो वज्रभृत् अन्यैर्भर्तुमशक्यस्य वज्रस्य भर्ता । दस्युहा दस्यूनामुपक्षप-
यितृणामसुराणां हंता । भीमः सर्वेषां भयहेतुः । उय उद्गूणतेजाः । सहस्रचेता

बहुविधज्ञानः । सर्वज्ञ इत्यर्थः । शतनीथः । बहुस्तुतिर्बहुविधप्राप्तिर्वा । ऋभ्वा ।
 उरु भासमानो महोन्वा । चक्षीषो न चम्वा । चमसे रसात्मनावस्थितः सोम इव
 शवसा बलेन पांचजन्यः । गंधर्वा अप्सरसो देवा असुरा रक्षांसि पंच जनाः ।
 निषादपंचमाश्रितारो वर्णा वा । तेषु रक्षकत्वेन भवः । एवंभूतः स मरुत्वानिद्रो
 नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ दस्युहा । बहुलं छंदसीति हंतेः कृप् । भीमः ।
 जिभी भये । भीमादयोऽपादान इत्यपादाने भियः घुवेति मक् । शतनीथः ।
 णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्निति कथन्प्रत्ययः । चक्षीषः । इष
 गतौ । चस्वामिष्यति गच्छतीति चक्षीषः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । वर्णव्या-
 पत्या रेफो दीर्घश्च । यद्वा चमेरौणादिक इषन्प्रत्ययः । पूर्वचद्रेफः । पांचजन्यः ।
 भवार्थे वहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यं । पा० ४. ३. ५८. ३. इति ज्यप्रत्ययः ।
 जिह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

तस्य वज्रः क्रंदति स्तस्वर्षा दिवो न त्वेपो रवयः शिमीवान् ।

तं सचंते सनयस्त धनानि मरुत्वानो भवन्तिद्रं जती ॥ १३ ॥

तस्य । वज्रः । क्रंदति । स्तत् । स्वःऽसाः । दिवः । न । त्वेपः । रवयः । शिमीऽवान् ।

तं । सचंते । सनयः । तं । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । जती ॥ १३ ॥

तस्येन्द्रस्य वज्रः कुलिशः स्तत् भृशं क्रंदति । शत्रूनाक्रंदयति । रोदयतीत्यर्थः ।

य इन्द्रः स्वर्षाः । शोभनस्योदकस्य दाता । दिवो न दिवः संबन्धी सूर्य इव त्वेपो

दीप्तः । रवयः शब्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता । शिमीवान् । शिमीति कर्मनाम ।

लोकानुयाहकेन कर्मणा युक्तः । तमिन्द्रं सनयो धनस्य दानानि सचंते । सेवन्ते ।

तथा तं धनानि च सेवन्ते । स मरुत्वानिद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ क्रंदति ।

कदि क्रदि क्दि आह्वाने रोदने च । छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्तेरनि-

दीति णिलोपः । स्वर्षाः । सुपूर्वादन्तिर्विच् । सुधृतिं गच्छतीति स्वरुदकं । तत्स-

नोतीति स्वर्षाः । षण्णु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्वनोरनुनासिक-

स्यादित्यात्वं । सनोतेरन इति पत्वं । त्वेपः । त्विष दीप्ता । पचाद्यच् । रवयः । रु-

शब्दे । शीङ्शपिस्मामिर्वचिजीविप्राणिभ्योऽथ इत्यथप्रत्ययः । गुणावादेशी ।

सनयः । सनोतेर्भाव औणादिक इप्रत्ययः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

यस्याजस्रं शर्वसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सी ।

स पारिपत्क्रतुभिर्मदसानो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १४ ॥

यस्य । अजस्रं । शर्वसा । मानं । उक्थं । परिभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सी ।

सः । पारिपत् । क्रतुभिः । मंदसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रं । ऊती ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्योक्थं प्रशस्यं शर्वसा मानं बलेन सर्वस्य परिच्छेदक सर्वेषां बल-
स्योपमानभूतं वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ विश्वतः सीमजस्रमनवरतं परिभुजत्
परितः सर्वतो भुनक्ति पालयति । स इद्रः क्रतुभिरस्माभिः कृतैर्यागैर्मदसानो
मोदमानः सन्पारिपत् । अस्मान्दुरितान्पारयतु ॥ उक्थं । वच परिभाषणे । पातृ-
तुदिवचीत्यादिना कर्मणि यक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । परिभुजत् ।
भुज पालनाभ्यवहारयोः । लेट्यडागमः । व्यत्ययेन शः । पारिपत् । पार तीर
कर्मसमाप्नौ । लेट्यडागमः । सिबहुलं लेटीति सिप् । तस्यार्द्धधातुक्त्वादिद् ।
व्यत्ययेन णिलोपः । मंदसानः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकातिगतिषु । ऋजि-
वृद्धिमंदिसहिभ्यः क्दित्यसानच्प्रत्ययः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्चन शर्वसो अंतमापुः ।

स प्ररिक्ता त्वर्क्षसा ह्सो दिवश्च मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १५ ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । चन । शर्वसः । अंतः । आपुः ।

सः । प्ररिक्ता । त्वर्क्षसा । ह्सः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रं । ऊती ॥ १५ ॥

देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यस्येन्द्रस्य शर्वसो बलस्यांतमवसानं देवा
वस्वाद्या देवगणा नापुः । नानाशिरः । तथा मर्ता मनुष्या आपश्चनापोऽपि न
प्रापुः । स तादृश इन्द्रस्त्वर्क्षसा शर्वसा तनूकर्त्तात्मीयेन बलेन ह्सः पृथिव्या
दिवश्च स्वर्गस्य च प्ररिक्ता प्रकर्षेण रेचको भवति । लोकद्वयादयस्य बलम-
तिरिच्यत इत्यर्थः । मरुद्भिर्युक्तः स इन्द्रो नोऽस्माकमूती ऊतये रक्षणाय भवतु ॥
देवता । देव एव देवता । देवात्तलिति स्वार्थे तल् । सुपा सुलुगिति षष्ठ्या
लुक् । मर्ताः । मृद् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । निह्वादाद्यु-

दातृत्वं । प्ररिक्ता । रिचिर् विरेचने । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कनिष् । अन्त्य-
विकारश्चादसः । त्वक्षसा । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । असुन् । निह्नादाद्युदात्तत्वं ।
क्षसः । क्षेति पृथिवीनाम् । आतो धातोरित्यवात इति योगविभागादिष्टसिद्धि-
रित्यभिधानात् इति भसंज्ञायामाकारलोपः । यद्वा क्षायी विधूनने । अस्मात्किप्
चेति किप् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपः । अन्यत्समानं । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे दशमो वर्गः ॥

पोडशीमृचमाह ॥

रोहिच्छ्यावा सुमदंशुर्ललामीद्युक्षा राय ऋज्जाश्वस्य ।

वृषखन्तं विभ्रती धूर्ध्रं रथं मद्रा चिकेत नार्हुपीषु विष्णु ॥ १६ ॥

रोहित् । श्यावा । सुमत् ऽअंशुः । ललामीः । द्युक्षा । राये । ऋज्ज ऽअश्वस्य ।

वृषण् ऽवन्तं । विभ्रती । धूः ऽसु । रथं । मद्रा । चिकेत । नार्हुपीषु । विष्णु ॥ १६ ॥

रोहित् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा । उभयोः पार्श्वयोरुभयविधवर्ण-
युक्त्यर्थः । सुमदंशुः । सुमत् स्वतः प्रांशुः । उक्तं च यास्केन । सुमत् स्वय-
मित्यर्थः । नि० ६. २२. । इति । अतिदीर्घावयवा । ललामीः पुंड्रवती । अश्वभू-
षणयुक्ता वा । द्युक्षा दिवि द्युलोके कृतनिवासा ऋज्जाश्वस्यैतत्संज्ञस्य राजर्षे राये
धनार्थं वृषखन्तं वृष्णा सेक्तेन्द्रेण युक्तं रथं धूर्ध्रं युगसंबन्धिषु वहनप्रदेशेषु विभ्रती
वहन्ती मद्रा सर्वेषामाह्लादकर्यश्वपंक्तिर्नार्हुपीषु । नहुषा मनुष्याः । तत्संबन्धिनीषु
सेनालक्षणासु प्रजासु चिकेत । ज्ञायते । ईदृश्याश्वपंक्ता युक्त इन्द्रः संयामेष्व-
नुयाहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः । ललामशब्दाच्छंदसीवनिपाविति
मत्वर्थीय इकारः । अद्व्यन्तत्वात्सुलोपाभावः । द्युक्षा । क्षि निवासगत्योः । औणा-
दिको डप्रत्ययः । ततष्टाप् । ऋज्जाश्वस्य । ऋज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । ऋज-
द्रेत्यादिना रक्प्रत्ययांतो निपातितः । ऋजा गतिमंतोऽश्वा यस्य । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखन्तं । अनी नुडिति मनुषो नुट् । चिकेत । कित ज्ञाने ।
छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । व्यत्ययेन तिप् ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

एतत्पुत्र इन्द्र वृष्ण उक्थं वार्षागिरा अभि गृणन्ति राधः ।

ऋजाश्वः प्रष्टिभिरंवरीषः सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्णे । उक्थं । वार्षागिराः । अभि । गृणन्ति । राधः ।

ऋजऽअश्वः । प्रष्टिऽभिः । अंवरीषः । सहऽदेवः । भयमानः । सुराधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र वृष्णः कामानां वर्धितुस्ते तव त्यक्तदेतदुक्थं स्तोत्रं राधः संराधकं त्वत्प्रीतिहेतुं वार्षागिरा वृषागिरो राज्ञः पुत्रा ऋजाश्वदयोऽभिगृणन्ति । आभिमुख्येन वदन्ति । वार्षागिरा इत्येतद्विवृणोति । ऋजाश्व एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैरन्यैर्ऋषिभिः सहेंद्रमस्तौत् । के ते पार्श्वस्थाः । अंवरीषादयश्चत्वारो राजर्षयः । वार्षागिराः । तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः । गृणन्ति । गृ शब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधः । राध साध संसिद्धौ । राधोति समृद्धो भवत्यनेनेति राधः । करणेऽसुन् । ऋजाश्वः । ऋजा गतिमंतोऽथा यस्य स तथोक्तः । अंवरीषः । अवि शब्दे । औणादिकोऽरीषन्प्रत्ययः । उ० ४. २८ । सहदेवः । देवैः सह वर्तत इति सहदेवः । वोपसर्जनस्येति विकल्पनात्सभावाभावः । भयमानः । जिभी भये । अस्मादंतर्भाषितव्यार्थाद्व्यत्ययेन शानच् । बहुलं छंदसीति शपः श्लोभावाः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । सुराधाः । राध इति धननाम । शोभनं राधो यस्य । सोर्मनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टदशीमृचमाह ॥

दस्यूञ्छिम्यूश्च पुरुहूत एवैर्हृत्वा पृथिव्यां शर्वा नि वर्हीति ।

सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्वित्येभिः सनत्सूर्यं सनत्पः सुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्यून् । शिम्यून् । च । पुरुऽहूतः । एवैः । हृत्वा । पृथिव्यां । शर्वा । नि । वर्हीति ।

सनत् । क्षेत्रं । सखिऽभिः । श्वित्येभिः । सनत् । सूर्यं । सनत् । अपः । सुऽवज्रः ॥ १८ ॥

पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूत इन्द्र एवैर्गमनशीलैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् पृथिव्यां भूमौ वर्तमानान्दस्यून्पक्षपयितृञ्छून् शिम्यूश्च शमयितृन्वधकारिणो रक्षसादीश्च हत्वा प्रहृत्य तदनंतरं शर्वा हिंसकेन वज्रेण निवर्हीति । अवधीत् । निवर्हयति

वधकर्म । एवं शत्रून्निरस्य श्वित्येभिः श्वेतवर्णैरलंकारेण दीप्रागैः सखिभिर्मि-
त्रभूतैर्मरुद्भिः सह क्षेत्रं शत्रूणां स्वभूतां भूमिं सनत् । समभाक्षीत् । तथा वृत्रेण
तिरोहितं सूर्यं तस्य वृत्रस्य हननेन सनत् । अभजत । प्राप्तवानित्यर्थः । तथा
सुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इन्द्रो वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्ट्युदकानि सनत् । सम-
भजत ॥ दस्यून् । दसु उपक्षये । यजिमनिशुं धिदसिजनिभ्यो युः । वृषादित्वादा-
द्युदात्तत्वं । शिम्युन् । शमु उपशमे । शमयति सर्वं तिरस्करोतीति राक्षसादिः
शिम्युः । औणादिको युन्प्रत्ययः । वर्णव्यापत्त्याकारस्येत्वं । शर्वा । शृ हिंसायां ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया इदेशः । सनत् ।
वन पण संभक्तौ । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । श्वित्येभिः ।
श्विता वर्णैः । औणादिको नक्प्रत्ययः । श्वित्त्वं शुक्लवर्णमर्हतीति श्वित्याः । छंदसि
चेति यः । सुवज्रः । आद्युदात्तं अछंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्त्वपरिहृताः सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा सर्वकालीनोऽस्माकमिन्द्रोऽधिवक्तास्तु । अधिवचनं पक्षपातेन
वचनं । यथोक्तं ब्राह्मणायाधिघ्न्यादिति । सर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो
भवतु । वयं चापरिहृता अकुटिलगतयः संतो वाजं हविर्लक्षणमन्नं सनुयाम ।
संभजामहे । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्मिवादयो मामहंतां । पूजितं
कुर्वतु ॥ विश्वाहा । विश्वान्यहानि विश्वाहानि । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । शेषं-
दसि बहुलमिति शेलोपः । उपधादीर्घत्वं नलोपः । मरुवृषादित्वात्पूर्वपदा-
तोदात्तत्वं । अपरिहृताः । हृ कौटिल्ये । निष्ठायामपरिहृताश्च । पा० १. २. ३२. ।
इति निपातनात् हुभावाभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सनुयाम ।
पणु दाने । लङि तनादित्वादुप्रत्ययः । वन पण संभक्तावित्यस्माद्वा व्यत्यये-
नोप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकादशो वर्गः ॥

प्र मंदिन इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमांगिरसस्य कुत्सस्यार्पे । अष्टम्याद्याश्चतस्र-
स्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्यः । इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र मंदिन
एकादश कुत्सश्चतुस्त्रिष्टुवंतमाद्या गर्भस्त्राविष्युपनिपत् ॥ दशराचस्य नवमेऽहनि
मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । विश्वजित इति खंडे सूचितं । प्र मंदिन इमा उ तेति
मरुत्वतीयं । आ० ८. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र मंदिने पितुमर्दचता वचो यः कृष्णगर्भा निरहंश्चुजिश्चना ।

अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ १ ॥

प्र मंदिने पितुऽमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णऽगर्भाः । निऽअहंश् । चुजिश्चना ।

अवस्यवः । वृषणं । वज्रऽदक्षिणं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः । मंदिने स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय पितुमवचो हविल्लक्षणेनाच्चे-
नोपेतं स्तुतिलक्षणं वचनं प्रार्चत । प्रकर्षेणोच्चारयत । य इंद्र ऋजिश्चनैतत्सं-
ज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः सन् कृष्णगर्भाः । कृष्णो नाम कश्चिदसुरः । तेन
निपिक्तगर्भास्तदीया भार्या निरहन् । अवधीत् । कृष्णमसुरं हत्वा पुत्राणामप्य-
नुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्या अप्यवधीदित्यर्थः । अवस्यवो रक्षणेच्छवो वयं
वृषणं कामानां वर्षितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं तं मरुत्व-
तमिंद्रं सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे । आह्वयामहे ॥ मंदिने । मदि स्तुति
मोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । औणादिक इतिप्रत्ययः । तदुक्तं यास्केन । मंदी मंद-
यतेः स्तुतिकर्मण इति । पितुमत् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं ।
कृष्णगर्भाः । कृष्णेन निपिक्ता गर्भा यासु तास्तथोक्ताः । परादिश्छंदसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अवस्यवः । अवैरौणादिको भावेऽसुन् । अव इच्छत्य-
वस्यति । सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम
इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । सख्याय । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्य इति
यप्रत्ययः । हवामहे । हेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो यंसं जाहपाणेन मन्युना यः शंवरं यो अहन्पिप्रुमव्रतं ।

इंद्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणङ्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥

यः । विऽअसं । जहपाणेन । म॒न्युना । यः । शं॒वरं । यः । अ॒हन् । पि॒त्रुं । अ॒ग्रतं ।
इ॒न्द्रः । यः । शु॒ष्णं । अ॒श्रुपं । नि । अ॒वृणक् । म॒रुत्वंतं । स॒ख्याय । ह॒वामहे ॥ २ ॥

य इन्द्रो जहपाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन व्यसं विगतभुजं वृचमहन् ।
अवधीत् । अपि च य इन्द्रः शंवरमेतत्संज्ञमसुरं चावधीत् । तथाग्रतः व्रतस्य
यागादेः कर्मणो विरोधिनं पित्रुमेतत्संज्ञमसुरं च य इन्द्रोऽवधीत् । किंच य
इन्द्रोऽश्रुपं शोषणरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्संज्ञमसुरं न्यवृणक् ।
न्यवर्जयत् । समूलं हतवानित्यर्थः । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ व्यसं ।
विगतोऽसौ यस्मात् । बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यए उदात्तस्वरितयोरेण
इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । जाहपाणेन । हृष तुरी । अत्र वृद्धयेः । छंदसि
लिट् । लिट् । कान्जेति तस्य कान्जादेशः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहिता-
यामभ्यासस्य दीर्घत्वं । चित्वादन्तोदात्तत्वं । अश्रुपं । श्रुप शोषणे । इगुपधलक्षणः
कः । शुषां शोषका न संत्यस्येत्यश्रुपः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।
यस्येन्द्रस्य सिंधवः सश्रति व्रतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥
यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यं । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।
यस्य । इन्द्रस्य । सिंधवः । सश्रति । व्रतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य महद्विपुलं पौंस्यं वलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तते । यस्य
चेन्द्रस्य व्रते नियमनरूपे कर्मणि वरुणो वर्तते । वरुणोऽपीन्द्रस्य नियमनं ना-
तिक्रामतीत्यर्थः । अपि च । सूर्योऽपि यस्येन्द्रस्य व्रते वर्तते । तथा यस्येन्द्रस्य
व्रतं कर्म सिंधवो नद्यः सश्रति । वचनव्यत्ययः । गच्छति । सश्रतिगच्छतिकर्मा ।
इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ द्यावापृथिवी ।
द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । स चाद्युदात्तो
निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीप्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । देवतावैवे चेत्युभयपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

वीळोश्चिदिंद्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः। अश्वानां। यः। गवां। गोऽपतिः। वशी। यः। आरितः। कर्मणिऽकर्मणि। स्थिरः।

वीळोः। चित्। इंद्रः। यः। असुन्वतः। वधः। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ॥ ४ ॥

य इंद्रोऽश्वानां पतिरधिपतिः । तथा य इंद्रो गोपतिः । न केवलमेकस्या गो-
किंतु सर्वासामित्याह गवामिति । सर्वासां गवामधिपतिर्भवति । वशी । अप-
राधीनः । स्वतंत्र इत्यर्थः । अपि च य इंद्रः कर्मणि कर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्थिरो
नैश्वल्येनावतिष्ठमान आरितः स्तुतिभिः प्रत्युतः प्राप्तो भवति । आरितः प्रत्युतः
स्तोमानिति निरुक्तं । नि० ५. १५. । यथेन्द्रोऽसुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठातृणां वि-
रोधिना वीळोश्चित् दृढस्यापि शत्रोर्वधो हंता तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह-
यामहे ॥ गवां । न गोश्वन्साववर्णेति विभक्तेरुदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः ।
पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आरितः । ऋ गतौ । अस्मात्प्रयत्नाच्चिष्टा ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्पुगागमाभावः । यद्वा । सूचिसूचिमूच्यत्यर्थशूर्णोती-
नामिति विहितस्य यङो यङोऽचि चेत्यत्र चशब्देन बहुलपहणानुकर्षणादने-
मित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेन सत्यङोरिति ऋ इत्येतस्य द्विर्वचन उरदत्वहला-
दिशेषयोः सतो रुयिकौ च लुक्तीति रुक् । ततो निष्ठायां छांदस इडागमः ।
ऋकारस्य यणादेशः । रो रीत्यभ्यासरेफलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति
दीर्घत्वं । वधः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात् हनश्च वध इति कर्तर्यप्
वधादेशश्च । स चादंतः । अतो लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविदत् ।

इंद्रो यो दस्यूरधरो अवातिरन्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः। विश्वस्य। जगतः। प्राणतः। पतिः। यः। ब्रह्मणे। प्रथमः। गाः। अविदत् ।

इंद्रः। यः। दस्यूरन्। अधरान्। अवऽअतिरत्। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ॥ ५ ॥

य इन्द्रो विश्वस्य जगतो गच्छतः प्राणतः प्रश्वसतः प्राणिजातस्य पतिः
स्वामी यश्च ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिभ्योऽंगिरोभ्यः प्रथमोऽन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी
सन् पणिभिरपहता गा अविन्दत् । अलभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरसु-
रैर्युद्धा गाः स्वयमलभतेत्यर्थः । अपि च । इन्द्रो दस्युनुपक्षपयितूनसुरानध-
रान्निकृष्टान्कृत्वावानितरत् । अवधीत् । अवतिरतिर्विधकर्मा । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्या-
याह्वयामहे ॥ जगतः । गमू सृपू गतौ । वर्तमाने पृषदृहन्महज्जगच्छतृवच्चेत्य-
तिप्रत्ययांतो निपातितो जगच्छब्द आद्युदात्तः । प्राणतः । स्वस प्राणने । अन
च । अस्माह्वतः शतृ । अदोदित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति विभक्तैरुदात्तत्वं ।
पष्ठ्याः पतिपुचेति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

पष्ठीमुचमाह ॥

यः शूरभिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्यो धावन्निर्हूयते यश्च जिग्युभिः ।

इंद्रं यं विश्वा भुवनाभि संदधुर्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥

यः शूरभिः हव्यः । यः च । भीरुऽभिः । यः धावन्तऽभिः । हूयते । यः च । जिग्युऽभिः ।

इंद्रं । यं । विश्वा । भुवना । अभि । संदधुः । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥

य इन्द्रः शूरभिः शौर्योपितैः पुरुषैर्हव्यो योद्धुमाह्वतव्यः । यश्च भीरुभिर्भय-
शीलैः कातरैः पुरुषैः सहायार्थमाह्वतव्यः । अपि च । य इन्द्रो धावन्निः परा-
जयेन पलायमानैर्हूयते रक्षार्थमाहूयते । यश्च जिग्युभिः प्राप्नजयैराहूयते । यं
चंद्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि स्वेपु स्वेपु कार्येष्वभिसंदधुः । आभि-
मुख्येन स्थापयन्ति । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ शूरभिः । बहुलं छंद-
सीति भिस ऐसभावः । हव्यः । हूयतेरचो यदिति ह्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति
संप्रसारणं । गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । भीरुभिः । भियः कृक्कुक्नौ
। उ० २. ३२. इति कृप्रत्ययः । धावन्निः । सृ गतौ । सतर्विगीतायां शपि पाप्मे-
त्यादिना धावादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धा-
तुस्वरः शिष्यते । जिग्युभिः । जि जये । लिटः कसुः । द्विर्वचने सन्निटोर्जैरि-
त्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । भिस्ययस्मादित्वेन भत्वादसौः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । छंदसोऽन्त्यलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वादशो वर्गः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषां तनुते पृथु जयः ।

इंद्र मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणां । एति । प्रदिशां । विचक्षणः । रुद्रेभिः । योषां । तनुते । पृथु । जयः ।

इंद्र । मनीषां । अभि । अर्चति । श्रुतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

विचक्षणः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रो रुद्राणां रुद्रपुत्राणासध्यात्मं प्राण-
रूपेण वर्तमानानां मरुतां । यद्वा रोदयितृणां प्राणानां । प्राणा हि शरी-
राभिर्निर्गताः संतो बंधुजनान् रोदयन्ति । प्रदिशा प्रदेशनेन मनुष्येभ्यः प्रदानेन सहति ।
अंतरिक्षे गच्छति । तथा चाम्नायते । योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्रा-
णानादायोदेतीति । अपि च रुद्रेभिरधिभूतं वर्तमानै रुद्रपुत्रैर्मरुद्विर्योषा माध्य-
मिका वाक् पृथु विस्तीर्णं जयो वेगं तनुते । विस्तारयति । प्रसंगाच्च मरुतां स्तुतिः ।
मरुद्भिः सह वर्तमानं श्रुतं प्रख्यातं, सूर्यात्मानमिंद्रं मनीषा स्तुतिलक्षणा वाक्
अभ्यर्चति । अभिमुख्येन स्तौति । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ प्रदिशा ।
दिश अतिसर्जने । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । जयः । जि जि अभिभवे ।
जीयतेऽभिभूयतेऽनेनेति जयो वेगः । करणेऽसुन् । मनीषा । ईषा अद्यादि-
त्वात्प्रकृतिभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यद्वा मरुतः परमे सधस्ये यद्वावमे वृजने मादयासे ।

अत आ याहध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चकृम सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुतः । परमे । सधस्ये । यत् । वा । अवमे । वृजने । मादयासे ।

अतः । आ । याहि । अध्वरं । नः । अच्छ । त्वाऽया । हविः । चकृमः । सत्यऽराधः ॥ ८ ॥

हे मरुतः । मरुद्भिर्युक्तेन्द्र परम उत्कृष्टे सधस्ये सहस्राने गृहे यद्वा यदि वा
मादयासे तृप्तो वर्तसे । यद्वा यदि वावमेऽर्वाचीने वृजने । वृज्यते रिक्तीक्रिय-
तेऽस्मिन्धनमिति वृजनं, गृहं । तस्मिन्मादयासे । अतोऽस्मादुभयविधात्स्थान-
नान्नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमच्छाभिमुख्येनायाहि । आगच्छ । हे सत्यराधः सत्यधन
त्वाया तत्कामनया वयं हविश्चकृम । कृतवन्तः ॥ मरुतः । मतुवसो हरिति

संवुद्धौ नकारस्य स्वं । सधस्ये । सुपि स्य इति कप्रत्ययः । सध मादस्ययोग्यं-
दसीति सहस्य सधादेशः । मादयासे । मद नृप्रियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ।
लेट्याडागमः । त्वाया । त्वामात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्यात्वं । अ प्रत्ययादित्यकार-
प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वायिंद्र सोमं सुपुमा सुदक्ष त्वाया हविश्चकृमा ब्रह्मवाहः ।

अधा नियुतः सगणो मरुद्भिरस्मिन्यज्ञे वह्निषि मादयस्व ॥ ९ ॥

त्वाऽया । इंद्र । सोमं । सुसुम । सुऽदक्ष । त्वाऽया । हविः । चकृम । ब्रह्मऽवाहः ।

अधा । नियुतः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्मिन् । यज्ञे । वह्निषि । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे सुदक्ष शोभनवलेंद्र त्वाया तत्कामनया सोमं सुपुम । अभिषुतवंतो वयं ।
हे ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा मंत्ररूपेण स्तोत्रेणोद्यमान प्राप्यमाणेंद्र त्वाया तत्कामनया-
हवनीये पुरोडाशलक्षणं हविश्चकृम । कृतवंतः । हे नियुतः । नियुतोऽथाः ।
तद्वचिंद्र । अधानंतरं मरुद्भिः सप्रगणरूपैरेतत्संज्ञैर्देवैः सगणो गणसहितः सन्न-
स्मिन्वर्तमाने यज्ञे वह्निषास्तीर्णं दर्भं उपविश्य मादयस्व । तृप्तो भव ॥ सुपुमा ।
पुञ् अभिषवे । लिटि क्रादिनियमप्राप्तस्येदोऽनित्यमागमशासनमिति वचना-
दभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

मादयस्व हरिभिर्ये तं इंद्र वि षंस्व शिमे वि सृजस्व धेने ।

आ त्वा सुशिप्र हरयो वहंतूश्नह्व्यानि प्रति नो जुपस्व ॥ १० ॥

मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इंद्र । वि । ष्यस्व । शिमे इति । वि । सृजस्व । धेने इति ।

आ । त्वा । सुऽशिप्र । हरयः । वहंतु । उश्न । ह्व्यानि । प्रति । नः । जुपस्व ॥ १० ॥

हे इंद्र हरिभिर्यैः सह मादयस्व । तृप्तो भव । ये ते तव स्वभूताः । तदर्थं
शिमे हनू संहते विष्यस्व । सोमपानार्थं विवृते कुरु । तथा धेने पानसाधनभूते
जिह्वोपजिह्विके विसृजस्व । सोमपानार्थं विद्विष्टे कुरु । हे सुशिप्र । शिमे हनू
नासिके वा । शोभनशिमेंद्र त्वा त्वां हरयोऽथा आवहंतु । अस्मदीयं यज्ञं प्रापयंतु ।

त्वं चोशन् अस्मान्कामयमानो नोऽस्माकं हव्यानि हवीषि प्रतिजुपस्व । प्रत्येकं
सेवस्व । मोदासिष्टाः ॥ विष्यस्व । पो अंतकर्मणि । व्यत्ययेनात्मनेपदं । दिवा-
दिवात् श्यन् । ओतः श्यनीत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिद्रेण सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयं । इद्रेण । सनुयाम । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स मरुत्स्तोत्रः । तस्य वृजनस्य शत्रूणां
क्षेपुर्निद्रस्य संबन्धिनो गोपा गोपायनीया रक्षणीया वयं तेनेद्रेण वाजमन्नं
सनुयाम । लभेमहि । यदेतदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयो द्यावा-
पृथिव्यौ च मामहंतां । पूजितं कुर्वन्तु ॥ वृजनस्य । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमंदि-
निधाज्यः क्षुरिति क्षुप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोदशी वर्गः ॥

इमां त इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्तस्यार्धमैन्द्रं । अंत्या चिष्टुप् शिष्टा दश
जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । इमां तेऽंत्या चिष्टुविति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत् आनजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शर्वसामदन्नन् ॥ १ ॥

इमां ते धियं । प्र । भरे । महः । मही । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे ।

तं । उत्सवे । च । प्रसवे । च । सासहिं । इन्द्रं । देवासः । शर्वसा । अमदन् । अन्नु ॥ १ ॥

हे इन्द्र महो महतस्ते तवेमामिदानीं क्रियमाणं मही महती अत्यन्तीकृष्टं
धियं स्तुतिं प्रभरे । प्रकर्षेण संपादयामि । ते तव धिषणा तदीया बुद्धिरस्य
मम स्तोत्रे स्तुती यद्यस्मादानजे । अक्ता संशिष्टासीत् । तस्मात्तव प्रियां स्तुतिं
करोमीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । सासहिं शत्रूणामभिभवितारं पूर्वोक्तं

तमिंद्रं देवासः कर्मसु दीव्यंत चतुर्विजः शवसां स्तुतिभिः कीर्तनवलेनान्व-
मदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । किमर्थं । उत्सवे च । उत्सवार्थमभिवृद्धर्थं । प्रसवे
च । धनानां वृष्ट्युदकानां वोत्पत्त्यर्थं च ॥ अत्र जे । अंजू व्यक्तियक्षणकांतिग-
तिषु । अस्मात्कर्मणि लिट् । दिवंचनहलादिशेषौ । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं ।
तस्मान्नुद् द्विहल इति नुद् । अत्ययेनोपधानकारलोपः । उत्सवे । प्रसवे । पू-
मेरणे । अदोरविति भावेऽम् । निमित्तात्कर्मसंयोगे । पा० २. ३. ३६. ६. । इति
सप्तमी । आथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । सासहिं । यह अभिभवे । आह्वयमहन
इत्यचोत्तरगच्छंदसीति वचनात्किप्रत्ययः । लिङ्गावाहिवंचनं । अन्येषामपि दृश्यत
इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षं । हेतुमति णिच् । मदी
हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छंदस्युभयथेत्याहं धा-
तुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्य श्रवो नद्यः सप्त विभ्रति द्यावाक्षामां पृथिवी दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्याचंद्रमसांभिचक्षे अदे कर्मिंद्र चरतो वितर्तुरं ॥ २ ॥

अस्य । श्रवः । नद्यः । सप्त । विभ्रति । द्यावाक्षामां । पृथिवी । दर्शतं । वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचंद्रमसां । अभिऽचक्षे । अदे । कं । इंद्र । चरतः । विऽतर्तुरं ॥ २ ॥

अस्येंद्रस्य श्रवो यशः कीर्तिः सप्त इमं मे गंग इत्यस्यामृचि प्राधान्येन प्रति-
पादिता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नद्यो विभ्रति । धारयन्ति । वृषहननेनेंद्रस्य
यवृष्टेः प्रदातृत्वं तत्प्रभूतजलोपेता नद्यः प्रकटयन्तीत्यर्थः । अपि च द्यावाक्षामा
द्यावापृथिव्यौ । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । अंतरिक्षं चास्य सूर्यात्मना वर्तमान-
स्येंद्रस्य दर्शतं सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयं वपुः । रूपनामैतत् । प्रकाशात्मकं रूपं
धारयन्ति । किंच हे इंद्र । अस्मे अस्माकमभिचक्षे द्रष्टव्यानां पदार्थानामभि-
मुख्येन प्रकाशनार्थं अदे कं श्रद्धार्थं । चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनीदं सत्यमिति
श्रद्धोत्पद्यते । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुभयार्थं सूर्याचंद्रमसौ वितर्तुरं परस्परव्य-
तिहारेण तरणं पुनःपुनर्गमनं यथा भवति तथा चरतः । वर्तते । तमेव
तद्रूपः सन्वर्तस इत्यर्थः ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । द्यावाक्षामा ।
द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डीदेशः ।
देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतं । भृमृदशीत्यादिनातच् । सूर्याचंद्रमसा ।

सूर्यश्च चंद्रमाश्च । देवताद्वे चेति पूर्वपदस्यानङ्गदेशः । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । चंद्रमसश्चो दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । अतो
देवताद्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीति
प्रतिषेधः । अभिचक्षे । चक्षेः प्रकाशनार्थत्वात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । अद्वे । दृशियहणाद्धातेर्भावे विच् । चतुर्थ्येकवचन आतो
धातोरित्याकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । वितर्तुरं । त-
तेर्यङ्लुगंतादौणादिकोऽच् । बहुलं छंदसीत्युत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तं स्मा रथं मघवन्प्रावं सातये जैचं यं तं अनुमदाम संगमे ।

आजा तं इंद्र मनसा पुरुषुत त्वायद्भ्यो मघवञ्छर्मं यच्छ नः ॥ ३ ॥

तं स्म । रथं । मघऽवन् । प्रा । अ॒व । सा॒तये । जै॒चं । यं । ते । अनु॒ऽम॒दाम् । सं॒ऽग॒मे ।

आजा । नः । इं॒द्र । मन॑सा । पुरु॒ऽस्तु॒त । त्वा॒यत्॒ऽभ्यः । म॒घ॒ऽव॒न् । श॒र्म । य॒च्छ । नः ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र सातयेऽस्माकं धनलाभाय तं स्म तमेव रथं प्राव ।
प्रेरय वर्तय । नोऽस्माकं मनसा बुद्ध्या पुरुषुत बहुशः स्तुतेन्द्र ते तव स्वभूतं
जैचं जयशीलं यं रथं संगमे शत्रुभिः सह संगमन आजा युद्धे सत्यनुमदाम ।
वयमनुक्रमेण स्तुमः । अपि च हे मघवन् त्वायद्भ्यस्तं कामयमानेभ्यो नोऽस्मभ्यं
शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ अ॒व । अ॒व र॒क्ष॒ण॒ग॒ति॒कां॒ती॒त्यु॒क्त॒त्वा॒द॒व॒ति॒र॒च ग॒त्य॒र्थः ।
संग॒मे । य॒ह॒वृ॒ह॒नि॒श्चि॒ग॒म॒श्चे॒ति क॒र्म॒ण्यप् । आ॒या॒दि॒नो॒त्तर॒प॒दां॒तो॒दा॒त्त॒त्वं । आ॒जा ।
सु॒पां सु॒लु॒गि॒ति स॒प्र॒म॒या डा॒देशः । त्वा॒य॒द्भ्यः । सु॒प आ॒त्म॒नः क॒च । प्र॒त्य॒यो॒त्र-
र॒प॒द॒यो॒श्चे॒ति म॒पर्य॑तस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्थात्वं । क॒च॒ज॒न्ता॒ल्ल॒टः श॒तृ ।
अ॒दु॒प॒दे॒शा॒ल्ल॒सा॒र्व॒धा॒तु॒का॒नु॒दा॒त्त॒त्वे स॒ति क॒च॒चा स॒है॒का॒देश॒ ए॒का॒देश॒ उ॒दा॒त्ते॒ने॒ति
तस्योदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वयं जयेम त्वया युजा वृत्तं मस्माकमंशमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन्वृष्ण्यां रुज ॥ ४ ॥

वयं । ज॒येम॒ । त्व॒या । यु॒जा । वृ॒त्तं । अ॒स्मा॒कं । अं॒शं । उ॒त् । अ॒व । भ॒रे॒ऽभ॒रे ।

अ॒स्म॒भ्यं । इं॒द्र । व॒रि॒वः । सु॒ऽगं । कृ॒धि । प्र । श॒त्रू॒णां । म॒घ॒ऽव॒न् । वृ॒ष्ण॒यां । रु॒ज ॥ ४ ॥

हे इंद्र युजास्माभिर्युक्तेन सहायभूतेन त्वया वृतमावृण्वन्तं शत्रुं वयं स्तोतारो जयेम । अभिभवेम । अपि च भरे भरे संयामे संयामेऽस्माकमंशमस्मदीयं भागमुदव । शत्रुकृतपीडापरिहारेणोत्कृष्टं रक्ष । तथा हे इंद्र वरिवो धनमस्मभ्यं सुगं सुगमं सुप्रापं कृधि । कुरु । तथा हे मघवन् शत्रूणामस्मदुपद्रवकारिणां वृष्या वृष्यानि वीर्याणि प्ररुज । प्रभंग्धि । बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृतं । वृज् वरणे । क्षिप् चेति क्षिप् । तुगागमः । सुगं । सुदुरीरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । कृधि । शुश्रूणुपृकृवृभ्य इति हेर्धिः । रुज । रुजो भंगे । तौदादिकः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तारवसा विपन्यवः ।

अस्माकं सा रथमा तिष्ठ सातये जैवं हींद्र निभृतं मनस्तव ॥ ५ ॥

नानां हि त्वा हवमानाः जनाः इमे धनानां धर्तः । अवसा विपन्यवः ।

अस्माकं सा रथं आ तिष्ठ सातये जैवं हि इंद्र निभृतं मनः तव ॥ ५ ॥

हे धनानां धर्तः । गोहिरण्यादिरूपाणां द्रव्याणां धारयितरिंद्र । विपन्यवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतार इमे जना अवसा रक्षणेन हेतुना त्वा हवमानास्त्वा-माह्वयंतो नाना हि । विभिन्नाः खलु । तेषां मध्येऽस्माकं सास्माकमेव सातये धनदानाय रथमातिष्ठ । आरोह । हे इंद्र निभृतमव्याकुलं तव मनश्चित्तं जैवं हि । जयशीलं खलु । शत्रूज्जित्वास्मभ्यं धनं दातुं समर्थमित्यर्थः ॥ सातये । पणु दाने । क्तिनि जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्देशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

गोजिता बाहू अमितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मज्जितमूर्तिः खजंकरः ।

अकल्प इंद्रः प्रतिमानमोजसाया जना वि ह्वयंते सिपासवः ॥ ६ ॥

गोऽजिता बाहू इति । अमितऽक्रतुः सिमः । कर्मन्कर्मन् । शतऽजतिः । खजंकरः ।

अकल्पः । इंद्रः । प्रतिमानं । ओजसा । अर्थः । जनाः । वि । ह्वयंते । सिपासवः ॥ ६ ॥

हे इंद्र तव बाहू हस्तौ गोजिता जयेन गवां लभयितारौ । त्वं चामितक्रतुः । अपरिच्छिन्नज्ञानः । सिमः । श्रेष्ठः । तथा च शाट्वायनकं । सिम इति चै

श्रेष्ठमाचक्षत इति । यद्वा सिमः शत्रूणां बंधकः । कर्मन्कर्मन् स्तोतृणां कर्मणि कर्मण्युपस्थिते शतमूतिः । बहुविधरक्षणोपेतः । खजंकरः । खजति मथ्नाति पुरुषानिति खजः संयामः । तस्य कर्ता । अकल्पः । कल्पेनान्येन रहितः । स्वतंत्र इत्यर्थः । ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेण प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मीयमानः । यस्मादेवंगुणविशिष्ट इन्द्रोऽथातः कारणात्सिपासवो धनं लब्धुकामा जना विह्वयन्ति । विविधमाह्वयन्ति ॥ गोजिता । गा जयत इति गोजितौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सिमः । पिञ् बंधने । अस्मादौ-
णादिको भक् । खजंकरः । खज मंथने । पचाद्यच् । श्लेष्मप्रियमद्रेऽण च । पा० ३. २. ४४. । इति चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् खजशब्दोपपदादपि करोतेः खच् । अरुर्द्धिपदजंतस्येति मुम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अकल्पः । नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सिपासवः । वन पण संभक्तौ । सन्ति सनीवंतर्धति विकल्पनादिभावः । जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं । द्विवचनादि । सनाशं-
सभिद्य उरित्युप्रत्ययः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

उत्ते शतान्मघवन्नुच्च भूयस उतसहस्रादिरिचे कृष्टिषु श्रवः ।

अमाचं त्वा धिपणां तित्विपे मद्दधा वृचाणि जिघ्रसे पुरंदर ॥ ७ ॥

उत्।ते।शतात्।मघऽवन्।उत्।च।भूयसः।उत्।सहस्रात्।रि।रिचे।कृष्टिषु।श्रवः।

अमाचं।त्वा।धिपणां।तित्विपे।मही।अध।वृचाणि।जिघ्रसे।पुरंऽदर॥७॥

हे मघवन् धनवन्निद्र कृष्टिषु मनुष्येषु त्वया दीयमानं श्रवो यदन्नमस्ति तच्छतात् शतसंख्याकादनादुद्विरिचे । उद्विक्तमधिकं भवति । अपि च भूयसः शतसंख्याकादपि बहुतरादनादुद्विरिचे । अधिकं भवति । किं बहुना । सहस्रात्सहस्रसंख्याकादप्युद्विरिचे । त्वया दत्तं तदन्नमश्रयमित्यर्थः । अपि च । अमाचं माचयेयत्तया रहितं । परिगणितुमशक्यैः सर्वगुणैरधिकं त्वां मही महती धिपणास्मदीया स्तुतिप्रदक्षणा वाक् तित्विपे । दीपयति । त्वत्संबन्धिनो गुणान्प्रकाशयति । हे पुरंदर शत्रूणां पुरां दारयितरिन्द्र । अध स्तुत्यनंतरं वृचाण्यावरकान् शत्रून्जिघ्रसे । हंसि विनाशयसि ॥ रिचिरे । रिचिर् विरेचने । कर्मणि लिट् । तित्विपे । त्विप दीप्तौ । जिघ्रसे । हंतेल्लेदि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लेटोऽडाटावित्य-

डागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्वा-
वाहिवचनादि । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । पुरंदर । पूःसर्वयोदारिसहोः । पा०
३. २. ४१. इति खच् । खचि ह्रस्वः । पा० ६. ४. ९४. इति ह्रस्वत्वं । वाचंयम-
पुरंदरौ च । पा० ६. ३. ६९. इति निपातनादम् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्रिविष्टिधातुं प्रतिमानमोजसस्त्रिसो भूमीर्नृपते चीणि रोचना ।

अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाशचुरिंद्रं जनुपां सनादसि ॥ ८ ॥

त्रिविष्टिऽधातुं प्रतिऽमानं । ओजसः । तिस्रः । भूमीः । नृऽपते । चीणि । रोचना ।

अति । इदं । विश्वं । भुवनं । ववक्षिथ । अश्रुः । इंद्र । जनुपां । सनात् । असि ॥ ८ ॥

हे नृपते नृणां पालयितरिंद्र त्वमोजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य प्रतिमानं
प्रतिनिधिरसि । कीदृशं प्रतिमानं । त्रिविष्टिधातु । धातुशब्दो रज्जुभागवचनः ।
यथा त्रिधातु पंचधातु वा श्रुत्वं करोतीति । यथा त्रिविष्टिस्त्रिगुणिता रज्जुर्द्र-
ढीयसी । एवमिंद्रोऽपि दृढ इत्यर्थः । किंच त्वं तिस्रो भूमीस्त्रीन् लोकान्
चीणि रोचना चीणि तेजांसि । दिव्यादित्याख्यमंतरिक्षे वैद्युतरूपमग्निं पृथि-
व्यामाहवनीयादिरूपेण वर्तमानं पार्थिवमग्निं । एवं चीन् लोकान् चीणि
तेजांसि चातिववक्षिथ । अतिशयेन ववक्षिथ । अतिशयेन वोदुमिच्छसि ।
अपि च । इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं चातिवोदुमिच्छसि । सर्वस्य जगतः
पालनेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः । यस्माच्चे इंद्र त्वं सनाच्चिर-
कालादारभ्य जनुपां जन्मना जन्मप्रभृत्यश्रुः सपत्नरहितोऽसि ॥ त्रिविष्टि-
धातु । त्रिधा त्रिप्रकारेण विष्ट्या प्रवेशनेन विधीयते क्रियत इति त्रिविष्टि-
धातुस्त्रिगुणिता रज्जुः । विशेषावे क्तिन् । धातुः । सितनिगमिमसीत्यादिना
कर्मणि तुन्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अत्र दृढरज्जुवाचकः शब्दस्तद्वत्
दाढ्यं लक्षयित्वा तद्वति प्रतिमाने वर्तते । यथा माणवकेऽग्निशब्दः । तिस्रः ।
असि चित्रुरोः स्त्रियामिति तिस्रादेशोऽतोदात्तः । अचि र चत इति रेफादेश
उदात्तमणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं । ववक्षिथा । वह प्रापण इत्यस्मा-
दिच्छासति ढत्वकवपत्वानि । सन्यत इतीत्वाभावच्छांदसः । छांदसे लिट्यमंच
इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः । जनुपा । जनेरसिः ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्युमुद्भिदमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥ ९ ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।

सः इमं नः कारु उपमन्यु उतऽभिदं इन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र देवेषु प्रथमं श्रेष्ठं त्वां हवामहे । यागार्थमाह्वयामहे । तथा त्वं पृतनासु संयामेषु सासहिर्बभूथ । शत्रूणामभिभवितासि । उत्तरार्द्धः परोक्षकृतः । स इन्द्रो नोऽस्माकं कारुं स्तुतीनां कर्तारमुपमन्युमुपमन्तारं सर्वज्ञमुद्भिदं शत्रूणामुद्भेत्तारमिममेवंगुणविशिष्टं पुत्रं कृणोतु । करोतु । अपि च प्रसवे युद्धोत्पत्तावसदीयं रथं पुरोऽन्येभ्यो रथेभ्यः पुरतो वर्तमानं करोतु । यद्वा कारुमित्यादीनि रथविशेषणानि । कारुं युद्धस्य कर्तारमुपमन्युमुपगतेन प्राप्तेन मन्युना क्रोधेन युक्तमुद्भिदं मार्गेऽवस्थितानां वृक्षादीनामुद्भेत्तारमतिशयेन भंक्तारं ॥ बभूथ । बभूयाततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगम इति निपातनादिङभावः । स इमं । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः । प्रसवे । घूङ् प्राणिप्रसवे । ऋदोरप् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वं जिगेथ न धनां रुरोधिथर्भेष्वाजा मघवन्महत्सु च ।

त्वामुयमवसे सं शिशीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

त्वं जिगेथ न धनां रुरोधिथर्भेष्वाजा मघवन् महत्सु च ।

त्वां उयं अवसे सं शिशीमसि अथ नः इन्द्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं जिगेथ । शत्रूञ्जयसि । तथा धना शत्रुभ्योऽपहतानि धनानि न रुरोधिथ । नावरुणत्ति । स्तोतृभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः । हे मघवन् धनविबिन्द । अर्भेष्वाजा आजिषु संयामेषु महत्सु च प्रौढेषु संयामेषु चावसेऽस्माकं रक्षणार्थमुयमुद्रूर्णमधिकवलं त्वां संशिशीमसि । स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः । अथानन्तरं हे इन्द्र त्वं हवनेषु युद्धार्थमाह्वानेषु सत्स्वागत्य नोऽस्माञ्चोदय । संयामेषु प्रेरय । जयं प्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेथ । जि जये । लिटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटोऽच्चा-

स्वत्यल्यनिटो नित्यं । पा० ७. २. ६१. । इति प्रतिषेधः । सन्निटोर्जेरित्यभ्यासा-
दुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । रुरोधिय । क्रादिनियमादिद् । आज्ञा । सुपां सुलुगिति
सप्तमीबहुवचनस्य डादेशः । शिशिमसि । शो तनूकरणे । बहुलं छंदसीति
विकरणस्य ध्रुः । आदेच इत्यात्वं । द्विवचने बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्य-
घोरितीकारांतादेशः । इदंतो मसिः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्वपरिहृताः सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम् । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

व्याख्यातेयं रोहिच्छत्यावेति वर्गे । इन्द्रः सर्वेष्वहःस्वस्माकं पक्षपातेन वक्ता
भवतु । वयं चाकुटिलगतयः संत इन्द्रेण दत्तमन्नं लभामहे । यदस्माभिः प्रार्थि-
तमस्मदीयं तन्मित्रादयः पूजितं कुर्वन्तु ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचदशो वर्गः ॥

तत्त इत्यष्टचं दशमं सूक्तं कुत्सस्थार्षमैन्द्रं चैष्टुभं । तथा चानुक्रांतं ॥ तत्तेऽष्टा-
विति । तृतीये छंदोमे निष्केवल्य इदं सूक्तं निविडानं । विश्वजित इति खंडे
सूचितं । तत्त इन्द्रियमिति निष्केवल्यं । आ० ८. ७. । इति ॥

तच्च प्रथमामृचमाह ॥

तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरधारयंत क्वयः पुरेदं ।

क्षमेदमन्यद्विष्यन्त्यदस्य समीं पृच्यते समन्नेव केतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियं । परमं । पराचैः । अधारयंत । क्वयः । पुरा । इदं ।

क्षमा । इदं । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य । सं । ईमिति । पृच्यते । समनाऽइव ।

केतुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयं परममुत्कृष्टं तत्प्रसिद्धमिदं वर्तमानमिन्द्रियं बलं पुरा
पूर्वस्मिन्काले क्वयः क्रांतदर्शिनः स्तोतारः पराचैः पराचीर्न पराङ्मुखः यथा

पराचैः परांचनैः परागमनैर्युक्तं । यद्वा । अभिमुखमेवाधारयंत । धृतवंतः ।
 अपि च । अस्थेन्द्रस्यान्यदेकमिदमग्न्याख्यं ज्योतिः क्षमा क्षमायां भूमौ वर्तते ।
 अन्यदप्येकं सूर्याख्यं दिवि द्युलोके । ई तदिदमुभयविधमिन्द्रस्य ज्योतिः संपृच्यते ।
 परस्परं संयुज्यते । रात्रावादित्याग्निना संयुक्तो भवति । अग्निं वावादित्यः सायं
 प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृश इति श्रुतेः । अहनि त्वग्निः सूर्येण संगच्छते ।
 उद्यंतं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति । तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इति श्रुतेः ।
 अनयोः परस्परसंगमने दृष्टांतः । समनेव केतुः । समनशब्दः संयामवाची ।
 यथा समने संग्रामे युध्यमानयोस्त्रभयोः केतुर्ध्वजो ध्वजांतरेण संयुज्यते तद्वत् ॥
 इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगं बलं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिति घञ्प्रत्ययांतो निपात्यते ।
 पराचैः । अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरिति यथा । यास्कस्त्वाह । पराचैः परांचनैः । नि०
 ११. २५. । इति । क्षमा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । ई । ईमो मलोपः साहित-
 कृच्छादसः । समनेव । घम एम अवैक्ये । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. ३. १३०. ।
 इति युच् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या आकारः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं चेति समासः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

स धारयत्पृथिवीं प्रप्रथच्च वज्रेण हत्वा निरपः संसर्ज ।

अहहहिमभिर्नद्रौहिणं व्यहन्थ्यसं मघवा शचीभिः ॥ २ ॥

सः । धारयत् । पृथिवीं । प्रप्रथत् । च । वज्रेण । हत्वा । निः । अपः । संसर्ज ।

अहन् । अहिं । अभिनत् । रौहिणं । वि । अहन् । विऽअसं । मघऽवा । शचीभिः ॥ २ ॥

स इन्द्रः पृथिवीमसुरैः पीडितां भूमिं धारयत् । धृतवान् । पीडाराहित्येन
 स्थितामकरोदित्यर्थः । तदनन्तरं प्रप्रथच्च । भूमिं विस्तीर्णामकरोत् । अपि च वज्रे-
 णायुधेन हंतव्यान्वृचादीन्हत्वापो वृष्ट्युदकानि निःससर्ज । मेघान्निर्गमयामास ।
 एतदेव स्पष्टीक्रियते । अहिमन्तरिक्षे वर्तमानं मेघमहन् । वज्रेण वर्षणार्थमता-
 डयत् । रौहिणं । रौहिणो नाम कश्चिदसुरः । तं च व्यभिनत् । विदारयत् । अपि
 च । मघवा धनवानिन्द्रः शचीभिरात्मीयैर्युद्धकर्म्मभिर्व्यसं विगतभुजं वृचासुरमहन् ।
 अवधीत् ॥ प्रप्रथत् । पृथुं करोति प्रथयति । तत्करोतीति णिच् । णाविष्ट-
 वत्प्रातिपदिकस्य कार्यमिति वचनाद् ऋतो हलादेर्लघोरिति ऋकारस्य रत्वं ।
 टेरिति टिलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्बुद्धभावः । प्रथयतेर्लुङि चङि णिलोपः ।

द्विवचने चङ्गन्यतरस्यामिति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं
न पदान्तेत्यादिना स्वरविधिं प्रति तन्निषेधात् । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्नि-
घाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स जातूभर्मा अद्धान् ओजः पुरो विभिन्दन् चरन् वि दासीः ।

विद्वान्वज्जिन्दस्येवे हेतिमस्यार्ये सहो वर्धया द्युम्निद्र ॥ ३ ॥

सः । जातूऽभर्मा । अत्ऽद्धानः । ओजः । पुरः । विऽभिन्दन् । अचरत् । वि । दासीः ।

विद्वान् । वज्जिन् । दस्येवे । हेतिम् । अस्य । आर्ये । सहः । वर्धय । द्युम् । इन्द्र ॥ ३ ॥

जातूभर्मा । जातू इत्यशनिमाचक्षते । भर्मायुधं । अशनिरूपमायुधं यस्य स
तथोक्तः । यद्वा । जातानां प्रजानां भर्ता । ओज ओजसा बलेन निष्पाद्यं कार्यं
अद्धानः । आदरातिशयेन कामयमानः । एवंभूतः स इन्द्रो दासीदस्युसंवन्धीनि
पुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन् चरत् । विविधमगच्छत् । हे वज्जिन् वज्जवन्निद्र
विद्वान् स्तुतीर्विजानंस्त्वमस्य स्तोतुर्दस्येव उपक्षयकारिणे शत्रवे हेतिमायुधं
विमुञ्चेति शेषः । अपि च हे इन्द्र । आर्ये सहः । आर्या विद्वांसः स्तोतारः । तदीयं
बलं वर्धय । अतिवृद्धं कुरु । तथा द्युम् तदीयं यशश्च प्रवर्धय ॥ जातूभर्मा ।
जनी प्रादुर्भावे । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ-
त्वात्केवलादपि डप्रत्ययः । जांस्तूर्वतीति जातूः । तूर्वी हिंसार्थः । क्षिपि राज्ञोप
इति वलोपः । भ्रियत इति भर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिन् । जातूभर्म
यस्य । छांदसो रेफलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पक्षांतरे तु जनेर्निष्ठा ।
जनसनखनामित्यात्वं । जातं सर्वं भर्म भर्तव्यं येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । वर्णव्यापत्याकारस्य चोकारः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तद्दुधे मानुषिमा युगानि कीर्तन्यं मधवा नाम विभत् ।

उपप्रयन्दस्युहत्याय वज्जी यदं सूनुः अवंसे नाम द्ये ॥ ४ ॥

तत् । ऊचुपे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तन्यं । मधवा । नाम । विभत् ।

उपऽप्रयन् । दस्युऽहत्याय । वज्जी । यत् । ह । सूनुः । अवंसे । नाम । द्ये ॥ ४ ॥

नाम शूणां नामकं तदिंद्रस्य बलमूचुप उक्तवते स्तुवते यजमानाय कीर्तन्यं कीर्तनीयं स्तुत्यं । नामकं तद्वत् विभ्रत् धारयन्मघवा धनवानिंद्रो मानुषा मनुष्याणां संवंधीनीमेमानि दृश्यमानानि युगान्यहोरात्रसंघनिष्पाद्यानि कृतचेतादीनि सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः । किं पुनस्तन्नाम । दस्युहत्याय दस्यूनां वृचादीनां हननायोपप्रयन् गृहसमीपान्निर्गच्छन् वजी वज्रवान्सूनुः शूणां प्रेरयितेन्द्रो यच्च यत्खलु नाम शूणां नामकं श्रवसे जयलक्षणा यशसे दधे धृतवान् ॥ ऊचुपे । ब्रूज् व्यक्तायां वाचि । ध्रुवो वचिः । लिटः कसुः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं । कसुप्रत्ययाद्युदात्तत्वं । कीर्तन्यं । कृत संशब्दने । कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्यप्रत्ययः । मघवा । मघशब्दाच्छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । विभ्रत् । डुभृज् धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यदिनाच्छपः श्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तदस्येदं पश्यता भूरिं पुष्टं अदिंद्रस्य धत्तन वीर्यीय ।

स गा अविंदस्तो अविंददश्चान्त ओषधीः सो अपः स वनानि ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । इदं । पश्यत । भूरिं । पुष्टं । अत् । इंद्रस्य । धत्तन । वीर्यीय ।

सः । गाः । अविंदत् । सः । अविंदत् । अश्वान् । सः । ओषधीः । सः । अपः । सः ।

वनानि ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमानलक्षणा जनाः । अस्येद्रस्य तदिदं वीर्यं पुष्टं प्रवृद्धं । अत एव भूरि विस्तीर्णं पश्यत । आलोकयत । तस्मै वीर्याय अत् धत्तन । बहुमानं कुरुत । किं पुनस्तद्वीर्यमिति चेत् उच्यते । स इंद्रः पणिभिरपहता गा येन वीर्येणाविंदत् अलभत । तथा तैरपहतानश्चान्त इंद्रो येनाविंदत् । अपि च स इंद्र ओषधीरोपधुपलक्षितां सर्वां भूमिं येन वीर्येणालभत । तथा वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्ट्युदकानि स इंद्रो येनालभत । तथा वनानि वननीयानि संभजनीयानि धनानि स इंद्रो येन वीर्येण प्राप्नोत् ॥ धत्तन । तप्नतप्नथनाश्चेति तस्य तनादेशः । अविंदत् । विदू लाभे । शे मुचादीनामिति नुम् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षोडशो वर्गः ॥

पृथीमृचमाह ॥

भूरि॑कर्म॒णे वृष॒भाय॑ वृ॒ष्णे स॒त्यशु॒ष्माय॑ सु॒नवा॑म॒ सोम॑ ।

य आ॒ह॒त्या परि॑पं॒थीव॑ शू॒रोऽय॑ज्ज॒नो वि॒भज॑न्नेति वेदः ॥ ६ ॥

भूरि॑ऽकर्म॒णे । वृष॒भाय॑ । वृ॒ष्णे । स॒त्यऽशु॒ष्माय॑ । सु॒नवा॑म॒ । सोम॑ ।

यः । आ॒ह॒त्य । परि॑पं॒थीऽइ॒व । शू॒रः । अ॒य॒ज्जनः॑ । वि॒भज॑न् । एति॑ । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बहुविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृषभाय वृषभवत्सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय वृष्णे सेचनसमर्थाय सत्यशुष्मायावितथबलायेंद्राय तदर्थं सोमं सुनवाम । होमार्थं रसरूपं करवाम । शूरः शौर्योपेतो य इन्द्र आहत्य धनविषयमादरं कृतायज्जनीऽयजमानस्य वेदो धनं विभजन् । तस्मादयजमानाद्विभक्तं कुर्वन्नपरहरन्नेति । यजमानेभ्यस्तद्धनं दातुं गच्छति । तच्च दृष्टान्तः । परिपंथीव । यथा मार्गनिरोधकश्चारी गच्छतां पुरुषपुरुषाणां धनं बलात्कारेणापहत्य गच्छति । तद्वत् ॥ आहत्य । दृष्ट आदरे । समासेऽनज्पूर्वे क्तो ल्यप् । तस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वे सति ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । परिपंथी । छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरीतीनिप्रत्ययान्तौ निपात्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

तदि॒न्द्र मे॒व वी॒र्यं॑ च॒क॒र्य॑ यत्स॒संतं॑ वज्रे॒णावो॑धयोऽहिं ।

अ॒नु॒ त्वा प॒त्नीर्ह॑षितं वयंश्च वि॒श्वे दे॒वासो॑ अम॒दन्नु॑ त्वा ॥ ७ ॥

तत् । इ॒न्द्र । प्रऽइ॒व । वी॒र्यं॑ । च॒क॒र्य॑ । यत् । स॒संतं॑ । वज्रे॒ण । अ॒वो॒धयः॑ । अ॒हिं ।

अ॒नु॒ । त्वा । प॒त्नीः । ह॑षितं । वयः । च । वि॒श्वे । दे॒वासः॑ । अ॒म॒दन् । अ॒नु॒ । त्वा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तदीर्यं वीरकर्म मेव चकर्य । प्रख्यातमिवाकापीः । किं पुनस्तदीर्यं । ससंतं स्वपंतं मदोन्मत्तमहिं वृचं वज्रेण कुलिशेन यद्येन वीर्येण त्वमवोधयः । प्रबुद्धः सन्मया सह युद्धं करोत्विति हषितं तादृशस्य वृचस्य हननेन प्राप्तहर्षं त्वामनु पश्चात्पत्नीर्दिवपत्य अमदन् । हर्षं प्राप्ताः । अपि च वयश्च गमनशीला मरुतोऽपि तथा विश्वे देवासोऽन्ये च सर्वे देवास्त्वामनु पश्चादमदन् । अमाद्यन् ॥ ससंतं । पस स्वप्ने । अदादित्वाच्छपो लुक् । यत्नीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णे दीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षं । व्यत्ययेन शप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

श्रुणुं पिपुं कुयवं वृचमिंद्र यदावधीर्वि पुरः शंवरस्य ।

तच्चो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

श्रुणुं । पिपुं । कुयवं । वृचं । इंद्र । यदा । अवधीः । वि । पुरः । शंवरस्य ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं श्रुणादीश्वतुरोऽसुरान्यद्यदावधीः । हतवानसि । तदानीं शंवर-
स्यासुरस्य पुरो नगराणि विदारितवानसि । असुराणां मुख्येषु हतेष्वन्यान्य-
सुरपुराणि विदीर्णान्यासन्नित्यर्थः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्रादयो
मामहंतां । पूजितं कुर्वतु ॥ श्रुणुं । श्रुप शोपणे । अंतर्भावितव्यार्थात् तृपिश्रु-
धिरसिन्धुः किञ्चेति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पिपुं । पृ पालनपूर-
णयोः । पृ इत्येके । औणादिकः कुप्रत्ययः । छंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वे
सति शप् । जुहोत्यादितात् पृष्टुः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । कुयवं । यवी
यवनं मिश्रणं । कुत्सितं यवनमस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंवरस्य ।
शमयतीति शंव आयुधं । शमेर्वन् । उ० ४. ९६. । ततो मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तदशो वर्गः ॥

योनिरिति नवर्चमेकादशं सूक्तं कुत्सस्यार्थं त्रैपुभमिंद्र । योनिर्नवेत्यनुक्रांतं ।
सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

योनिर्इ इंद्र निषदे अकारि तमा नि पीद स्वानो नावां ।

विमुच्या वयोऽवसायाश्चान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इंद्र । निऽसदे । अकारि । तं । आ । नि । सीद् । स्वानः । न । अवां ।

विऽमुच्या । वयः । अवऽसार्य । अश्वां । दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

हे इंद्र योनिर्वेद्याख्यं स्थानं ते तव निषदे निषदनायोपवेशनायाकारि ।
कृतमस्माभिः प्रकल्पितमभूत् । तं योनिमानिषीद । शीघ्रमागत्य तत्रोपविश ।
शीघ्रागमने दृष्टांतः । स्वानो नावा । अवेत्यश्वनाम । यथाश्वः स्वानो हेषाशब्दं

कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । वयोऽश्वबंधनार्थान्
 रश्मीन्विमुच्य । रथाद्विष्टिष्य । तथाश्चान् रथे योजितांश्च तुरगानवसाय वि-
 मुच्य । अत्र निरुक्तं । अवसायाश्चानिति स्यतिरूपमृष्टो विमोचने । नि० १. १७ ।
 इति । कीदृशानश्चान् । प्रपित्वे । यागकाले प्राप्ते । प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते
 । नि० ३. २० । इति यास्कः । दोषा रात्री वस्तोरहनि च वहीयसः । आदरा-
 तिश्येन वोढुन् ॥ निषदे । सदेः संपदादिलक्षणी भावे क्तिप् । स्वानः । स्यमु
 स्वन ध्वन शब्दे । बहुलवचनात्कर्तरि घञ् । कर्षात्तत इत्यंतोदात्तत्वं । वयः ।
 वियंति रथेन सह संगच्छंत इति विशब्देन रश्मय उच्यंते । वी गत्यादिषु ।
 औणादिक इग्रत्ययः । टिलोपश्च । द्वितीयार्थे प्रथमा । अवसाय । यो अंत-
 कर्मणि । आदेच इत्यात्वं । समासेऽनङ्पूर्वं इति क्लो ल्यवादेशः । वहीयसः ।
 वह प्रापणे । तृजंतादोदृशब्दात्तुच्छंदसीतीयसुन् । तुरिष्टेमेयःस्विति तृलोपे कर्तव्ये
 ढत्वधत्वष्टवद्रलोपानामसिद्धत्वात्तदाश्रितस्यौत्वस्याप्यभावे तृलोप एव क्रियते ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ओ त्वे नर इंद्रमृतये गुनू चित्तान्सद्यो अर्ध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मनुं दासस्य श्वसन्ते न आ वक्षन्सुविताय वर्णं ॥ २ ॥

ओ इति । त्वे । नरः । इंद्रं । उतये । गुः । नु । चित् । तान् । सद्यः । अर्ध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मनुं । दासस्य । श्वसन् । ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्णं ॥ २ ॥

त्वे ते नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ऊतये रक्षणार्थे इंद्रं । ओ आउ इत्ये-
 तन्निपातद्वयसमुदाय आकारार्थः । आगुः । आगच्छंति । स चंद्र आगतांस्तान्
 नू चित्किंप्रं सद्यस्तदानीमेवाध्वनोऽनुष्ठानमार्गाज्जगम्यात् । गमयतु । प्रापयतु ।
 देवासः सर्वे देवा दासस्योपक्षपयितुरसुरस्य मनुं क्रोधं श्वसन् । भक्षयंतु ।
 हिंसंतित्यर्थः । अपि च ते देवा नोऽस्माकं सुविताय सुदु प्राप्त्रव्याय यज्ञाय
 वर्णमनिष्टनिवारकमिंद्रमावक्षन् । आवहंतु । आनयंतु ॥ जगम्यात् । गमेरं-
 तर्भावितायथात् लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्वः । श्वसन् । चमु अदने ।
 लेटि । व्यत्ययेन आ । शकारोपजनच्छांदसः । यद्वा श्वसातिः प्रकृत्यंतरं हिंसार्थं
 द्रष्टव्यं । वक्षन् । वह प्रापणे । लेटि सिबहुलं लेटीति सिप् । ढत्वकत्वपत्वानि ।
 सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वादुवङ् । सूपमानात् क्त इत्युक्त-

रपदांतोदात्तत्वं । वरुणं । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितार्थान्कृवृजृसिद्धुपण्य-
निस्वपिभ्यो निच्च । उ० ३, १० । इति नप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् ।

क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ॥ ३ ॥

अव । त्मना । भरते । केतवेदाः । अव । त्मना । भरते । फेनं । उदन् ।

क्षीरेण । स्नातः । कुयवस्य । योषे इति । हते इति । ते इति । स्यातां । प्रवणे ।

शिफायाः ॥ ३ ॥

केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स तादृशः कुयवनामासुरस्म-
नात्मना स्वयमेवावभरते । ज्ञातं परेषां धनमपहरति । अपि च सोऽसुर उदन्-
दकेऽतर्वर्तमानः सफेनं फेनयुक्तमुदकमात्मना स्वयमेवावभरते । अपहरति ।
क्षीरेण क्षरणशीलेन तेनापहतेनोदकेन कुयवस्यासुरस्य योषे भार्ये स्नातः ।
स्नानं कुर्वति । तादृश्यौ स्त्रियौ शिफायाः । शिफा नाम नदी । तस्याः प्रवणे
निम्ने प्रवेष्टुमशक्येऽगाधप्रदेशे हते नष्टे स्यातां । भवेतां । हे इंद्र त्वं परेषां
धनमपहृत्यान्वेदुरवगाह उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुंबमवधीरित्यर्थः ॥
त्मना । मंत्रेष्वान्नादेरात्मन इत्याकारलोपः । भरते । वृज् वरणे । ह्यहोर्भ इति
भत्वं । केतवेदाः । कित ज्ञाने । कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
उदन् । पहन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदन्नादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्र पूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः ।

अंजसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरते ॥ ४ ॥

युयोप । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राष्टि । शूरः ।

अंजसी । कुलिशी । वीरपत्नी । पयः । हिन्वानाः । उदभिः । भरते ॥ ४ ॥

उपरस्योदकमध्य उप्रस्यावस्थितस्यायोः परेषामुपद्रवार्थमितस्ततो गच्छतः
कुयवस्यासुरस्य नाभिः संनद्धमावसनस्थानं युयोप । गूढमासीत् । यथान्यैर्न
दृश्यते सोऽसुरस्तथाकरोदित्यर्थः । अपि च । पूर्वाभिः पूरयिषीभिरात्मनापह-

ताभिरङ्घ्रिः प्रतिरते । सोऽसुरः प्रवर्धते । स च शूरः शौर्योपेतो राष्ट्रि । राजते च ।
 आत्मीयेन शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । तमिममसुरमंजस्यांजस्योपेता
 कुलिशी कुलं शातयन्ती वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री । एतत्संज्ञिकास्त्रिसो नद्यः
 पयः पयसा तत्संबन्धिना सारभूतेनोदकेन हिन्वानाः प्रीणयन्त्य उदभिरात्मीयैरु-
 दकैर्भरन्ते । धारयन्ति ॥ युयोप । युप विमोहने । नाभिः । नहो भंश्चेतीञ्प्रत्ययः ।
 राष्ट्रि । राजृ दीप्तौ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ब्रश्वादिना पत्वे घृत्वं । पयः ।
 सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । हिन्वानाः । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्वाच्नुम् ।
 अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः । चानशो
 लसार्वधातुक्त्वाभावात्तत्स्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

पंचमीमुचमाह ॥

प्रति यस्या नीषादर्शिं दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात् ।

अथ सा नो मघवच्चर्कृतादिन्मा नो मघेव निष्पपी परा दाः ॥ ५ ॥

प्रति । यत् । स्या । नीषा । अदर्शि । दस्योः । ओकः । ना । अच्छा । सदनं । जानती । गात् ।

अथ । स । नः । मघऽवन् । चर्कृतात् । इत् । मा । नः । मघाऽइव । निष्पपी ।

परा । दाः ॥ ५ ॥

यद्यदा नीषा नयनहेतुभूता स्या सा पदवी प्रत्यदर्शि । अस्माभिर्दृष्टाभूत् ।
 सा च पदवी दस्योरुपक्षपयितुः कुयवस्यासुरस्य सदनं गृहमच्छाभिमुख्येन गात् ।
 गता प्राप्ता । तच्च दृष्टान्तः । जानती स्वकीयं वत्समभिजानती गौरोको न ।
 निवासस्थानं स्वकीयं गोष्ठं यथा ऋजु प्राप्नोति । तद्वन्मार्गोऽप्यसुरगृहं प्राप्त
 इत्यर्थः । अथ स अथानन्तरमेव हे मघवन्धनवन्निद्र चर्कृतात्पुनः पुनस्तेनासुरेण
 कृतादुपद्रवान्नोऽस्मान्नक्षेति शेषः । इदित्यवधारणे । अस्मान्नक्षैव नोऽस्मान्ना
 परादाः । मा परित्याक्षीः । अस्माभिर्ज्ञातेन मार्गेण गत्वास्मदुपद्रवकारिणमसुरं
 जहीति तात्पर्यार्थः । तच्च व्यतिरेके दृष्टान्तोऽभिधीयते । मघेव निष्पपी ।
 विनिर्गतसपो विनिर्गतशेषो यथेष्टाचारी दासीपतिर्मघेव यथा धनान्यस्थाने
 परित्यजति तथास्मान्मा परित्याक्षीरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । निष्पपी स्त्रीकामो
 भवति विनिर्गतपसाः । पसः सपते स्पृशतिकर्मणः । मा नो मघेव निष्पपी
 परा दाः । स यथा धनानि विनाशयति मा नस्तं तथा परा दाः । नि० ५. १६. ।

इति ॥ नीथा । णीञ् प्रापणे । हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः कथन्निति करणे कथन्प्रत्ययः । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्येति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । चर्कृतात् । करोतेर्यङ्लुगंतान्निष्ठेति क्तप्रत्ययः । मघाऽइव । शेण्छंदसीति शेल्लोपः । निष्पपी । पप समवाये । सपति समवैति योन्या संगच्छत इति सपः शेषः । पचाद्यच् । निर्गतो नित्योद्धृतः सपः शेषो यस्य स स्त्रीव्यसनी निष्पपः । वर्णव्यापत्या ईकारः । दाः । हुदाञ् दाने । लुङि गातिस्येति सिचो लुक् । न माङ्गोऽङ्ग इत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽष्टादशो वर्गः ॥

पथीमृचमाह ॥

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सो अप्स्वनागास्त्व आ भञ्ज जीवशंसे ।

मांतरां भुजमा रीरिपो नः अद्वितं ते महत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

सः । त्वं । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अप्सु । अनागाः । त्वे । आ । भञ्ज । जीव । शंसे ।

मा । अंतरां । भुजं । आ । रिरिपुः । नः । अद्वितं । ते । महते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मान्सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्य आभज । आभाजय । आभिमुख्येन भक्तान्संभक्तान्कुरु । तथा स त्वमप्स्वन्देवतास्वस्मानाभाजय । अपि च जीवशंसे जीवैः प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्येऽनागास्त्वेऽपापत्वे पापराहित्येऽस्मानाभाजय । अपि च नोऽस्माकमंतरां गर्भरूपेणांतर्वर्तमानां भुजं पालयित्री प्रजामा समंतान्मा रीरिपः । मा हिंसीः । ते तव महते प्रभूतायेन्द्रियाय बलाय अद्वितं । अस्माभिः अद्वानं कृतं । त्वदीयं बलं बहुमानपूर्वकं स्तुम इत्यर्थः । तस्मात्तादृशबलयुक्तत्वं मा रीरिप इति पूर्वेण संबंधः ॥ अनागास्त्वे । न विद्यत आगः पापं यस्य स अनागः । तस्य भावस्तत्त्वं । छांदस उपधादीर्घः । जीवशंसे । शंसु स्तुतौ । कर्मणि घञ् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुजं । भुनक्ति पालयतीति भुक् प्रजा । क्तिप् । रीरिपः । रिप हिंसायां । स्वार्थे ण्यंतादस्मात्लुङि चङि णिल्लोप उपधाह्रस्वत्वादीनि । छांदसं पदकालीनमभासह्रस्वत्वं । अद्वितं । अद्वयस्य ऊर्वादिबेन । पा० १. ४. ६१. गतित्वात्तत्तिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अधा मये अत्रे अस्मा अधायि वृषा चोदस्व महते धनाय ।

मा नो अकृते पुरुहूत योनाविंद्र द्युध्यन्नो वय आसुतिं दाः ॥ ७ ॥

अध । मये । अत् । ते । अस्मै । अधायि । वृषा । चोदस्व । महते । धनाय ।

मा । नः । अकृते । पुरुहूत । योनी । इंद्र । द्युध्यन्त्सभ्यः । वयः । आसुतिं । दाः ॥ ७ ॥

हे इंद्र अधा अथानंतरं मये । त्वां मनसा जानामि । ते तवास्मै वलाय अद-
धायि । अस्माभिः श्रद्धा कृता । त्वदीयवलविपयमादरातिशयेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः ।
वृषा कामानां वर्षिता स त्वं महते प्रौढाय धनाय चोदयस्व । अस्मान्प्रेरय । हे
पुरुहूत । पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैराहूतेन्द्र । अकृतेऽनिष्पादिते धनशून्ये योनी ।
गृहनामैतत् । गृहे नोऽस्मान्मा धाः । निधेहि । धनधान्यपूर्णं गृहेऽस्मान्वास-
येत्यर्थः । अपि च हे इंद्र द्युध्यन्नो बुभुक्षितेभ्योऽन्येभ्योऽपि स्तोतृभ्यो वयोऽन्न-
मासुतिं पेयं क्षीरादिकं च दाः । देहि ॥ अधायि । दधातेः कर्मणि लुङि च्छ्विण् ।
आतो युक् चिण्कृतोरिति युक् । द्युध्यन्नः । द्युध बुभुक्षायां । दिवादिवात् श्यन् ।
निह्नादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नो वधीरिंद्र मा परा दा मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः ।

आडा मा नो मघवच्छक्र निर्भेन्मा नः पाचा भेत्सहजानुपाणि ॥ ८ ॥

मा । नः । वधीः । इंद्र । मा । परा । दा । मा । नः । प्रिया । भोजनानि । प्र । मोषीः ।

आडा । मा । नः । मघवन् । शक्र । निः । भेत् । मा । नः । पाचा । भेत् । सहजानु-
पाणि ॥ ८ ॥

नुपाणि ॥ ८ ॥

हे इंद्र नोऽस्मान्मा वधीः । मा हिंसीः । सर्वदा रक्षेत्यर्थः । अपि च मा
परादाः । मा परित्याक्षीः । परादानं परित्यागः । अस्माकृतां पूजां सर्वदा गृहा-
णेत्यर्थः । अपि च नोऽस्माकं प्रिया प्रियाणीप्सितानि भोजनान्युपभोग्यानि
धनानि मा प्रमोषीः । मापहरीः । अस्मास्वेव धनानि यथा स्युस्तथा कुर्वित्यर्थः ।
तथा हे मघवन् धनवन् शक्र सर्वकार्यशक्तेन्द्र नोऽस्माकमाडांडसंयधीनि गर्भ-
रूपेण निषिक्तान्यपत्यानि मा भेत् । मा भिनः । गर्भरूपेणावस्थितानस्मात्पुत्रान्न-
क्षेत्यर्थः । मा च नः पाचा । पतन्ति गच्छन्ति गमनसमर्थानि यानि तान्यपत्यानि

पात्राणि । तानि च मा भेत् । मा भिनः । सहजानुपाणि । जानुभ्या यानि भूमिं सनन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तानि जानुपाणि । तैः सहितानि मा विनीनगः । यद्वा । नोऽस्माकं सहजानुपाण्याधाने सहोत्पन्नानि पात्रा पात्राणि सुवादीनि मा निर्भेत् । मा भिनः ॥ वधीः । हन्तेर्माङि लुङि चेति वधादेशः । स चादतः । सिच् । अतो लोप इत्यकारलोपः । तस्य स्यानिवन्नावादतो हलादेर्लघोरिति वृद्धभावः । इट ईटीति सिचो लोपः । मोपीः । मुप स्तेये । लुङि सिच्, इट् । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । भेत् । भिदिर् विदारणे । लङि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणः । हल्ङ्वाभ्य इति सिचो लोपः ॥

माध्यन्दिने सवनेऽर्वाङ्हीत्येषा पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुस्तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् । आ० ५. ५. इति ॥

तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिवा मदाय ।

उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि हूयमानः ॥ ९ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमऽकामं । त्वा । आहुः । अयं । सुतः । तस्य । पिवा । मदाय ।

उरुव्यचाः । जठरे । आ । वृषस्व । पिताऽइव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वमर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि । आगच्छ । किं कारणमिति चेत् । यस्मान्नां सोमकामं सोमविषयाभिलाषमाहुः । पुराविदः कथयन्ति । अयमस्मदीयः सोमः सुतः । ऋत्विग्भिरभिषुतः । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च मदाय हर्षार्थं तस्य तमस्मदीयमभिषुतं सोमं पिब । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उरुव्यचाः । उरु विस्तीर्णं व्यचो व्यापनं यस्य तादृशो महावयवो भूत्वा जठर आग्नीय उदर आवृषस्व । सोममासिंच । आ समन्तात्पूरयेत्यर्थः । एवंभूतस्त्वं हूयमानः स्तुतिभिराहूयमानः सन् पितेव पुत्राणां वाक्यानि शृणोति तथा नोऽस्माकं वाक्यानि शृणुहि । शृणु ॥ सोमकामं । सोमविषयः कामोऽभिलाषो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुः । ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुव इति ऋत्सादेशो धातोराहदेशश्च । तस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मदाय । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति भावेऽपि । उरुव्यचाः । व्यच व्याजीकरणे । औष्णादिकोऽसिप्रत्ययः । व्यचेः कुटादित्वमनसीति

वचनात् डिङ्भाभावेन संप्रसारणाभावः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । यद्वा । उरु विचितिं व्याप्नोतीत्युच्यते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषस्व ।
वृष सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदशप्रत्ययौ । ऋणुहि । श्रुणुपृकृवृभ्य इति सेहिः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकोनविंशो वर्गः ॥

चंद्रमा इत्येकोनविंशत्युचं द्वादशं सूक्तं । अथां पुत्रस्य चित्तस्य कूपे पतितस्य
कुत्सस्य वार्षं । तथा चोभयोः कूपपात आम्नायते । चित्तः कूपेऽवहितः काटे
निवाळ्ह ऋषिरहूदूतय इति च । चित्तस्य चापां पुत्रत्वं तैत्तिरीया स्पष्टमाम-
नन्ति । तत एकतोऽजायत इति स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स
तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत । यदज्ञोऽजायत तदाप्यानामाप्यत्वमिति ।
तमेतमायं चित्तस्त्ववेदास्य इति तत्कारोपजनेन वयमधीमह इति । अंत्या त्रिष्टुप् ।
सं मा तपंतीत्येषा यवमध्या महावृहती । आद्यौ द्वावष्टाक्षरौ पादौ द्वादशाक्षर-
स्तृतीयस्ततो द्वावष्टाक्षरौ सा यवमध्या महावृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च
महावृहतीत्युक्ता मध्ये चेद्यवमध्येत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । अनु० १. ९ । शिष्टाः
पंक्तयः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्तांतं । चंद्रमा एकोनास्यस्त्रितो वा
वैश्वदेवं हि पांक्तमंत्या त्रिष्टुबष्टमी महावृहती यवमध्येति । हीत्यभिधानादिद-
मादीनि चीणि सूक्तानि वैश्वदेवानि । विनियोगः । अत्र शास्त्रायनिन इति-
हासमाचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । ते कदाचिन्मरु-
भूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासया संतप्तगात्राः संत एकं कूपमविंदन् । तत्र चित्ताख्य
एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीबितरयोश्च कूपादुदकमुद्धृत्य प्रादात् ।
तौ तदुदकं पीत्वा चित्तं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहृत्य कूपं च रथचक्रेण
पिधाय प्रास्थिधातां । ततः कूपे पतितः स चित्तः कूपादुत्तरीतुमशक्नुवन्सर्वं देवा
मामुद्धरन्ति मनसा सस्मार । ततस्तेषां स्तावकमिदं सूक्तं ददर्श । तत्र रात्रौ
कूपस्यांतश्चंद्रमसो रश्मीन्पश्यन्परिदेवयते ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

चंद्रमा अस्त्वप्यंतरा सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विंदन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १ ॥

चंद्रमाः । अ० सु । अंतः । आ । सु० प० । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्य० नेमयः । पदं । विंदंति । वि० द्युतः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

अप्स्वांतरिद्यासु । उदकमये मंडलेऽंतर्मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा सुपर्ण इति रश्मिनाम । सुपुष्पाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चंद्रमा दिवि द्युलोक आ धावते । आह् मर्यादायां । एकेनैव प्रकारेण धावते । शीघ्रं गच्छति । तादृशस्य चंद्रमसः संबंधिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशपर्यताः । यद्वा हितरमणीयप्रांता विद्युतो विद्योतमाना रश्मयो वो युष्माकं पदं पादस्थानीयमयं न विंदंति । मदीयानीन्द्रियाणि कूपेनावृतत्वान्न लभंते । अत इदमनुचितं । तस्मात्कूपान्मामुत्तारयतेत्यर्थः । अपि च । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदीयमस्येदं स्त्रीचं वित्तं जानीतं । यद्वा मदीयं कूपपतनरूपं यदिदं दुःखं तद्वगच्छतं । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वास्मात्कूपान्मामुत्तारयतमित्यर्थः ॥ चंद्रमाः । चंद्रमाह्लादनं सर्वस्य जगती निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे माडो डिदित्यसुन् । दासीभारादिषु पाठान्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धावते । सृ गतौ । पाप्मेत्यादिना वेगितायां धावादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वित्तं । विद ज्ञाने । लोद्वदादित्वाच्छपो लुक् । पादादित्वात्तिड्तिङ् इति निघाताभावः । अस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अर्थमिद्धा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिं ।

तुंजाते वृष्ण्यं पयः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थ । इत् । वै । ऊं इति । अर्थिनः । आ । जाया । युवते । पतिं ।

तुंजाते इति । वृष्ण्यं । पयः । परि० दा० । रसं । दुहे । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषा अर्थमिद्धे अपेक्षितं धनं प्राप्तुवन्त्येव । नाहं प्राप्नोमि । उ इत्येतत्पादपूरणं । अपि च जायान्यदीया भार्या पतिं स्वपतिमायुवते । आभिमुख्येन प्राप्नोति । मदीया तु मधिरहाञ्जतासीत् । अपि च सयुक्तौ तौ जायापती वृष्ण्यं वीर्यरूपं पय उदकं तुंजाते । प्रजननायान्योन्यसंघट्टनेन प्रेरयतः । तदनंतरं रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण

धृत्वा दुहे । दुग्धे । पुत्ररूपेण जनयति । मम तु पुत्रोऽपि नोत्पद्यते । अत इदं मदीयं दुःखं हे द्यावापृथिव्यौ जानीतं ॥ उ । उज इति शकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वात् सुतप्रगुह्या अचीति प्रकृतिभावः । युवते । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शबुकि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तुंजाते । तुजि पिजि हिंसावलदाननिकेतनेषु । इदित्वानुम् । व्यत्ययेन शम् । शान्नलोपः । दुहे । दुह प्रयूरणे । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मो पु देवा अदः स्वः अरवं पादि दिवस्परि ।

मा सोम्यस्य शंभुवः शूने भूम कदा चन वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ३ ॥

मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अरवं । पादि । दिवः । परि ।

मा । सोम्यस्य । शंभुवः । शूने । भूम । कदा । चन । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ३ ॥

हे देवाः स्वः स्वर्गे वर्तमानमदस्तदसदीयं पितृपितामहप्रपितामहात्मकं संतानं दिवस्परि दिवस्योपरि वर्तमानं मो पु मैवावपादि । अवपन्नं विपन्नं प्रभृष्टं मा भूत् मम पुत्राभावात् । पुत्रेण लोकाञ्जयति नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतेः । अतो वयं सोम्यस्य सोमपानार्हस्य पितृगणस्य शंभुवः सुखस्य भावयितुः पुत्रस्य शूने अपगमने कदाचन कदाचिदपि मा भूम । युष्मत्प्रसादान्मम पुत्रा जायन्तां । अतो मामस्मादुःखादुत्तारयतेत्यर्थः । हे द्यावापृथिव्यौ युवां च मदीयं विज्ञापनं जानीतं ॥ मो । मा उ इति निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थः । सु इत्येतदवधारणे । सुज इति पत्वं । पादि । पद गतौ । चिण् ते पदः । पा० ३. १. ६०. । इति कर्तारि लुङि च्छिण्देशः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तैर्लुङ्गतत्वं । पंचम्याः परावर्ध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं । सोम्यस्य । सोममर्हति यः । पा० ४. ४. १३७. । इति यप्रत्ययः । शंभुवः । भवतेरंतर्भावितरण्योत्क्रिप् । शूने । दुश्शोश्चि गतिवृद्धौ । भावे निष्ठा । शीदितो निष्ठायामिति ट्प्रतिषेधः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । ओदितश्चेति निष्ठान्तं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यज्ञं पुच्छाम्यवमं स तद्वृत्तो वि वोचति ।

कं अतं पूर्वं गतं कस्तडिभिति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ४ ॥

यज्ञं । पृच्छामि । अ॒व॒मं । सः । तत् । दू॒तः । वि । वो॒च॒ति॒ ।

क॑ । ऋ॒तं । पू॒र्य्यं । ग॒तं । कः । तत् । वि॒भ॒र्ति॒ । नू॒त॒नः । वि॒त्तं । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥४॥

यज्ञं यजनीयमवमं सर्वेषां देवानामादिभूतं । अग्निमुखं प्रथमो देवतानामिति श्रुतः । अग्निर्वै देवानामवम इति ब्राह्मणाच्च । तमग्निं पृच्छामि । यत्तया पृष्टं तद्देवानां दूतः सोऽग्निर्विवोचति । विविच्य कथयतु । किं पुनस्तत्पृच्छ्यत इति तदुच्यते । हे अग्ने त्वदीयं पूर्य्य पूर्वकालीनमृतं भद्रं स्तोतृभ्यः कृतं श्रेयः क्व गतं । कुचेदानीं वर्तते । नूतनो नवतरस्त्वतोऽन्यः कः पुरुषस्तद्भद्रं विभर्ति । धारयति । यदि त्वय्यवर्तिष्यत ममेदृशी दशापि नाभविष्यत् । अतस्तत् क्व गतमिति कथय ॥ वोचति । वच परिभाषणे । लेटञ्झागमः । वच उमिति व्यत्ययेन धातोरुमागमः । क्व । किमोऽदिति सप्तम्यर्थेऽत् । क्वातीति किमः क्वादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । परेण सह ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अ॒मी॒ ये दे॒वा॒ स्थ॒नं चि॒ष्वा रो॒च॒ने दि॒वः ।

क॒व॑ ऋ॒तं क॒द॒नृ॒तं क॑ प्र॒त्ना व॒ आ॒हु॒तिर्वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॒द॒सी ॥ ५ ॥

अ॒मी॒ इति॑ । ये । दे॒वाः । स्थ॒नं । चि॒षु । आ॒ । रो॒च॒ने । दि॒वः ।

क॒त् । वः । ऋ॒तं । क॒त् । अ॒नृ॒तं । क॑ । प्र॒त्ना । वः । आ॒हु॒तिः । वि॒त्तं । मे॑ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥ ५ ॥

हे देवाः । चिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु येऽमी यूयं स्थन । वर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य आ रोचने दीप्तिविषये वर्तते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानेष्वित्यर्थः । तेषां वो युष्माकं संबंधि स्तोतृविषयमृतं सत्यं कत् । कस्मिन्देष्टे वर्तते । अनृतं द्वेष्टृविषयमसत्यं च कत् कुत्र गतं । अपि च प्रत्ना चिरकालीना वो युष्माकं संबंधिन्याहुतिर्मया पूर्वमनुष्ठितो यागः क्व कुचासीत् । ईहभूतदुःखानुभावेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्मान्न प्राप्नो॒दित्यनुमिमे॑ । अन्यत्पूर्ववत् ॥ स्थन । तन्ननन्नथनाश्चेति तशब्दस्य थनादेशः । कत् । कशब्दस्य वर्णव्यापत्त्या कदावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

कद्वं ऋतस्य धर्णसि कद्वरुणस्य चक्षरं ।

कदर्यम्णो महस्पृथातिं कामेम दूढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ६ ॥

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षरं ।

कत् । अर्यम्णः । महः । मथा । अति । कामेम । दुःऽध्यः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ ६ ॥

हे देवा वो युष्माकं संबन्धिन ऋतस्य सत्यस्याभिमतफलप्रापणस्य धर्णसि
धारणं कत् । कुच गतं । वरुणस्यानिष्टनिवारकस्य देवस्य चक्षरमनुग्रहद्वया
दर्शनं कत् । क गतं । महो महतो महानुभावस्यार्यम्णोऽरीणां नियंतुरेतत्सं-
ज्ञकस्य देवस्य, संबन्धिना पथा शोभनमार्गेणोष्टदेशप्रापणं कत् । क गतं । एतत्सर्वं
युष्मास्वेव वर्तते । न कुत्रापि गतं । अतो वयं दूढ्यो दुर्धियः पापबुद्धीनस्सद-
निष्ठाचरणपरान् श्वनूतिक्वामेम । अतितरेम । तैः कृतादस्मात्कूपपातलक्ष-
णाद्दुःखाद्वयमुत्तीर्णा भवेम । हे द्यावापृथिव्यौ मदीयमिदं जानीतं ॥ धर्णसि ।
धृञ् धारणे । सानसिधर्णसिपर्णसीत्यादिनासिचप्रत्ययातो निपात्यते । अर्यम्णः ।
षष्ठ्येकवचनेऽहोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
महः । महतोऽच्छब्दलोपश्चादसः । यद्वा मह पूजायां । क्तिप् । उभयथापि सावे-
काच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । दूढ्यः । पृथोदरादिः । ध्ये चेति तच्च पाठादुरो
रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेः घृत्वं च । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मां व्यत्याध्योऽवृको न तृष्णजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ७ ॥

अहं । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तं मां व्यति । आऽध्यः । वृकः । न । तृष्णऽजं । मृगं । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हे देवाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सुते युष्मद्यागार्थं सोमेऽभिषुते कानि चित्
कतिपयानि स्तोत्राणि योऽहं वदामि । उक्तवानसि । स एवाहमसि न त्वन्यः
कश्चित् । तस्मात्किमर्थं मां परित्यजथ । तं तादृशं मामाध्योऽभिलषितपुत्राद्य-

प्राप्ता जनिता मानस्यो व्यथा व्यंति । भक्षयंति । तच्च दृष्टांतः । तृष्णजं जाततृष्णं पिपासंतमुदकं प्रति गच्छंतं मृगं वृको न । यथारण्यश्वा मध्ये मार्गे गच्छंतं भक्षयति तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ व्यंति । वी गत्यादिषु । अदादिवाच्यपो लुक् । तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमिति बहुलवचनाद्यण् । आध्यः । आधीयते मनसि स्थाप्यत इत्याधिः । उपसर्गे घोः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति जसि चेति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । तृष्णजं । तृप पिपासायां । स्वपितृषोर्नजिङिति नजिङ् । पदकारस्त्वेवं मन्यते । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिषहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवललादपि ऋनेड्-प्रत्ययः । तृष्णा जाता यस्य । द्वापोः संज्ञाछंदसोर्वहुलमिति ह्रस्वत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सं मां तपंत्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूषो न शिश्ना व्यदंति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सं । मा । तपंति । अभितः । सपत्नीः ऽइव । पर्शवः ।

मूषः । न । शिश्ना । वि । व्यदंति । मा । आध्यः । स्तोतारं । ते । शतक्रतो इति शत ऽक्रतो । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐंश्रेया । हे इंद्र पर्शवः पार्थास्थीनि । अत्र सामर्थ्यात्पशुस्थानीयाः कूप-भित्तयो मा मामभितः सर्वतः संतपंति । सम्यक् पीडयंति । तच्च दृष्टांतः । सपत्नीरिव । समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्न्यो यथैकं पतिमभितः पीडयंति । परस्परं वा पीडंते । हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञं वेन्द्र ते तव स्तोतारं मामाध्यो ऽसंपद्यमानैर्यागदानादिभिरुत्पादिता मानस्यः पीडा व्यदंति । विविधं भक्षयंति । तच्च दृष्टांतः । मूषो न । यथा मूषिका शिश्ना शिश्नानि कुर्वेदन् वापितान्यन्तरसेनालिप्तानि सूत्राणि भक्षयंति । यथा शिश्नश्चेन प्रजननमेवोच्यते । तच्चोपचारात्पुच्छे वर्तते । यथा स्वकीयानि पुच्छानि घृततैलादिभिर्द्विप्रक्षिप्तोर्ध्वमुत्कृष्य व्यदंति । लिहंतित्वर्थः । एवं मामाध्यो भक्षयंति । न चैतत् हे इंद्र तव स्तोतृन्याय्यं । तस्मान्कूपान्नामुत्तारय । अन्यत्सम्मानं ॥ अत्र निरुक्तं । संतपंति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्त्रातानि सूत्राणि व्यदंति । स्वांगाभिधानं वा स्यात् । शिश्नानि व्यदंतीति । नि० ४, ६ । इति ।

सपत्नीः । नित्यं सपत्न्यादिषु । पा० ४. १. ३५. । इति पतिशब्दस्य नकारान्तादेशः ।
 डीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । मूपः । मुष स्तेये । किपि छांदसो दीर्घः ।
 तथा च यास्कः । मूपो मूषिका इत्यर्थो मूपिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादेव
 । नि० ४. ५. । इति । शिश्ना । ष्णा शौचे । घञर्थे कविधानमिति कः । स्थास्ना-
 गापाव्यधिहनिषुध्यर्थमिति कः । वर्णव्यापत्त्या सकारस्य शकारः । कृजादीनां
 के द्वे भवत इति वक्तव्यं । पा० ६. १. १२. २. । इति द्विवचनं । बहुलं छंदसी-
 त्वभ्यासस्येत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता ।

चित्तस्तद्वेदाश्रयः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आऽतता ।

चित्तः । तत् । वेद । आश्रयः । सः । जामिऽत्वाय । रेभति । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
 इति ॥ ९ ॥

येऽमी द्युलोके वर्तमानाः सप्तसंख्याका रश्मयः सूर्यस्य किरणाः संति
 तत्र तेषु सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्तप्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदीया नाभि-
 रातता संवडा । ऋषिरात्मानमेव परोक्षतया निर्दिशति । चित्तस्तीर्णतमस्ति-
 रक्लृताज्ञान आश्रयोऽपां पुत्र ऋषिस्तत्पूर्वोक्तं वृत्तांतं वेद जानाति नान्यः । स
 जानन्नृषिर्जामित्वाय कूपावर्णिगंतृत्वाय रेभति । तान् रश्मीन् स्तौति । अन्यत्स-
 मानं ॥ आतता । तनोतेः कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिक-
 लोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जामित्वाय । जमतिर्गतिकर्मा ।
 जमति गच्छतीति जामिः । औणादिक इणप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वं । रेभति ।
 रेभु शब्दे । भौवादिकः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अमी ये पंचोद्यणो मध्ये तस्युर्महो दिवः ।

देवचा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि वावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १० ॥

अमी इति । ये । पंच । उद्यणः । मध्ये । तस्युः । महः । दिवः ।

देवऽचा । नु । प्रऽवाच्यं । सध्रीचीनाः । नि । वावृतुः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

उक्षणः सेक्ताः कामाभिवर्षकाः पंच । तन्न इंद्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्स-
विता चनो धादित्यर्धर्चन प्रतिपादिताः पंचसंख्याका देवाः । यद्वा । अग्निर्वायुः
सूर्यश्चंद्रमा विद्युदित्येवं पंचसंख्याकाः । तथा च शाठ्यायनकं । एतान्येव पंच
ज्योतीषि यान्येषु लोकेषु दीप्यन्ते । अग्निः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे च आदित्यो दिवि
चंद्रमा नक्षत्रे विद्युदप्स्विति । नक्षत्रे नक्षत्रलोके । अप्सु मेघस्योदकेषु । तैत्ति-
रीयेऽप्येवमास्मात् । अग्निः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे च सूर्यो दिवि चंद्रमा दिक्षु नक्ष-
त्रानि स्वर्लोके इति । येऽमी पंचसंख्याका देवा महो दिवो महतो विस्तीर्णस्य
द्युलोकस्य मध्ये तस्युः । तिष्ठन्ति । आसते । देवचा देवेषु नु क्षिप्रं प्रवाच्यं प्रशं-
सनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रति सध्रीचीनाः सहांचंतो युगपदागच्छंतस्ते
देवा मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वन्ति । तदनंतरं निवावृतुः । नृणाः संतो निवर्तन्ते च ।
अन्यत्समानं ॥ उक्षणः । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । देवच्चा । देवम-
नुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । प्रवाच्यं । वाचयतेरचो यदिति यत् । णेरनि-
दीति णिलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सध्रीचीनाः ।
सहांचन्तीति सध्र्यंचः । त एव सध्रीचीनाः । सहपूर्वादंचतेर्च्त्वितिगित्यादिना क्तिन् ।
अनिदितामिति नलोपः । सहस्य सध्रिरिति सध्रादेशः । विभाषांचेरदिकृत्त्वि-
यामिति स्वार्थे खप्रत्ययः । वावृतुः । वृतु वर्तने । छंदसि लुङ्लल्लिट इति
वर्तमाने लिट् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहिताया-
मभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

सुपर्णा एत आसते मध्य आरोधने दिवः ।

ते सेधन्ति पथो वृकं तरंतं यद्दतीरपो विजं मे अस्य रोदसी ॥११॥

सुऽपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आऽरोधने । दिवः ।

ते।सेधन्ति।पथः।वृकं।तरंतं।यद्दतीः।अपः।विजं।मे।अस्य।रोदसी इति ॥११॥

सुपर्णाः । रश्मिनामैतत् । शोभनपतना एते सूर्यरश्मय आरोधने सर्वस्या-
वरके व्याप्ते दिवोऽंतरिक्षस्य मध्य आसते । वर्तन्ते । ते सूर्यरश्मयः पथो मार्गाद्-
कमरणयन्तानं सेधन्ति । निषेधंति निवारयन्ति । कीदृशं । यद्दतीर्महतीरपस्तरंतं ।

अतिक्लामंतं । कूपपतनात्पूर्वं चितं दृष्ट्वैनं भक्षयितुं कश्चिदरण्यश्चां महती नदी
 तितीर्षुराजगाम । स च सूर्यरश्मीन्दृष्ट्वायमवसरो न भवतीति निववृते । अतो
 रश्मयो वृकं निषेधंतीत्युच्यते । यास्कपक्षे त्वाप इत्यंतरिक्षनाम । यद्गतीरपो
 महदंतरिक्षं । पथः यथा द्वादशरश्म्यात्मना मार्गेण तरंतं वृकं चंद्रमसं सूर्यर-
 श्मयो निषेधंति । अहनि हि सूर्यरश्मिभिर्निरुद्धश्चंद्रमा निःप्रभो दृश्यते । अतो
 निःप्रभं कुर्वतीत्यर्थः ॥ आरोधने । आरुध्यत आग्नियतेऽनेनेत्यारोधनं । करणे
 ल्युट् । सेधंति । पिधु गत्यां । अयं केवलोऽपि निपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । पथः ।
 पंचम्येकवचने भस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
 यास्कपक्षे तु तृतीयार्थे व्यत्ययेन पंचमी । यद्गतीः । यद्ग इति महन्नाम । अस्मादा-
 चारार्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप् । ततो लट् । शतृ । उगितश्चेति ङीप् । आग-
 मानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । शतुरनुम इति नदीस्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

नर्थं तदुक्थं हितं देवासः सुप्रवाचनं ।

ऋतमर्षेति सिंधवः सत्यं तातान सूर्यो विज्ञं मे अस्य रोदसी ॥ १२ ॥

नर्थं । तत् । उक्थं । हितं । देवासः । सुऽप्रवाचनं ।

ऋतं । अर्षेति । सिंधवः । सत्यं । तातान । सूर्यः । विज्ञं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १२ ॥

हे देवासो देवाः । नर्थं नवतरमुक्थं प्रशस्यं स्तुत्यर्हं सुप्रवाचनं सुधु
 ऋत्विग्भिर्वाचयितुं शक्यं । एवंभूतं तज्ज्वदीयं बलं हितं । युष्मासु निहितं ।
 अतो युष्मादीयेन बलेन सिंधवः स्यंदनशीला नद्या ऋतमुदकमर्षेति । आल-
 स्यराहित्येन सर्वदा प्रेरयंति । अशोषाः सत्यः प्रवहंतीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यं
 सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजस्तान । आतनोति विस्तारयति । अन्यत्समानं ॥
 सुप्रवाचनं । वच परिभाषणे । अस्माख्यंतादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति खलर्थे
 युच् । अर्षेति । अतंलेंटि सिद्धहुलं लेटीति सिप् । गुणः । तातान । अन्येषामपि
 दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

त्रयोदशीमुचमाह ॥

अप्रे तव तदुक्थं देवेष्वस्त्यर्थं ।

स तः सत्तो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टो विज्ञं मे अस्य रोदसी ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्वत् । उक्थ्यं । देवेषु । अस्ति । आप्यं ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि । विदुःऽतरः । वित्तं मे । अस्य ।

रोदसी इति ॥ १३ ॥

हे अग्ने तवोक्थ्यं प्रशस्यं त्वत् श्रुतिप्रसिद्धमाप्यं । आपिर्वंधुः । तस्य भावः ।
वांधवं देवेषु दानादिगुणयुक्तेष्विन्द्रादिष्वस्ति । विद्यते । तस्मात्स तादृशो वि-
दुष्टरो विद्वत्तरस्त्वं नोऽस्माकं यज्ञे सत्तो निषणः सन्देवांस्तानिन्द्रादीन् आ शास्त्र-
मर्यादया यक्षि । यज । हविर्भिः पूजय । तत्र दृष्टांतः । मनुष्वत् । यथा मनूनां
यज्ञे तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ आप्यं । आप्लू व्याप्नौ । अस्माक्यंतादृच इरितीप्रत्ययः ।
ब्राह्मणादित्वात् षञ् । सत्तः । नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । छां-
दसो निश्चल्लीपो द्रष्टव्यः । मनुष्वत् । मनोरौणादिक उप्तिप्रत्ययः । तत्र तस्येवेति
षष्ठ्यर्थे वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १.४. १८. २. इति भत्वेन
पदत्वाभावादुत्पाद्यभावः । यक्षि । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । वथादिषत्वे
कुत्वं । विदुष्टरः । विद्वत्सृष्टात्तरण्यस्मयादित्वेन भत्वादसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । शासिवसिधसीनां चेति षत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

सत्तो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुपूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १४ ॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुःऽतरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तं मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे सत्तो निषणो होता देवानामाह्वाता विदुष्टरो
विद्वत्तरो देवो दानादिगुणयुक्तो देवेषु सर्वेष्विन्द्रादिषु मध्ये मेधिरो मेधावी ।
एवंभूतोऽग्निस्तान्देवानच्छाभिमुख्येन हव्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि । मर्या-
दायामाकारः । शास्त्रमर्यादया यथाशास्त्रं सुपूदति । प्रेरयतु । अन्यत्समानं ॥
सुपूदति । पूद क्षरणे । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । मेधिरः ।
मेधारथाभ्यामिरन्धिरचौ वक्तव्याविति मत्वर्थीय इरन् ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

यूणोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १५ ॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुऽविदं । तं । ईमहे ।

वि।ऊणोति।हृदा।मतिं।नव्यः।जायतां।अमृतं।वित्तं।मे।अस्य।रोदसी इति ॥ १५ ॥

यो वरुणोऽनिष्टस्य निवारयिता देवो ब्रह्म परिवृढं तद्रक्षणरूपं कर्म कृणोति करोति । तं तादृशं गातुविदं गातोभौगस्य दुःखनिवारकस्य लभयितारं वरुणमीमहे । अभिमतफलं याचामहे । ईमहे इति याज्ञाकर्मा । तस्मै वरुणायाय-मस्मदीयः स्तोता हृदा हृदयेन मतिं मननीयां स्तुतिं यूणोति । विवृणोति प्रकाशयति । उच्चारयतीत्यर्थः । सोऽयं नव्यः स्तुत्यो वरुणोऽस्माकमृतं जायतां । सत्यभूतोऽस्तु ॥ ब्रह्मा । अन्येषामपि हृष्यत इति साहितिकी दीर्घः । गातुविदं । विदुः लाभे । अंतर्भावितएयर्धात्किप् । ईमहे । ईह गतौ । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हृदा । पृहन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

असी यः पंथा आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असी । यः । पंथाः । आदित्यः । दिवि । प्रवाच्यं । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिऽक्रमे । तं । मर्तासः । न । पश्यथ । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

पंथाः सततगामी । यद्वा ब्रह्मलोकं गच्छतामुपासकानां मार्गभूतः । सूर्य-वारेण ते विरजाः प्रयांतीति श्रुतेः । एवंभूतो योऽसावादित्यो दिवि द्युलोके प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनं यथा भवति तथा कृतो निर्मितः । यथा सर्वे प्राणि-भिर्हश्यन्ते तथा वर्तमान इत्यर्थः । हे देवाः सोऽयमादित्यो युष्माभिरपि ना-तिक्रमे । अतिक्रमितुं न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदायतत्वात् । सति हि सूर्ये

वसंतादयः काला निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते । यागेषु च सत्सु भवतां जीवनं । अतो युष्माभिरपि नासावतिक्रमितव्यः । एवं च सति हे मर्तासः पापकृतो मनुष्याः । तं महानुभावं सूर्यं न पश्यथ । सूर्यं न जानीथः । एतच्च कूपे पातयित्वा निर्गतावेकतद्वितौ प्रति निन्दनं । अहमेव मंचद्रष्टा तं सूर्यं जानामि । पापकृतौ युवां न जानीथ इति ॥ पंथाः । पतू गतौ । पतेस्य चेती-
निप्रत्ययः । पथिमथ्यभुक्षामादित्यात्वं । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । पा० ७. १. ८६. ।
इत्यत्वं । इकारस्य लोपः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रवाच्यं ।
वक्तेर्य्यतादचो यदिति भावे यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अतिक्रमे । क्रमु
पादविक्षेपे । कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमुचमाह ॥

चितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव वृहस्पतिः कृण्वन् अहूणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥

चितः । कूपे । अवऽहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुश्राव । वृहस्पतिः । कृण्वन् । अहूणात् । उरु । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १७ ॥

कूपेऽवहितः पातितस्त्रित एतत्संज्ञं ऋषिरूतये रक्षणाय देवान्हवते । स्तुति-
भिराकारयति । यदेतन्नितस्याह्वानं वृहस्पतिर्वृहतां महतां देवानां रक्षक एतत्संज्ञो
देवस्तदाह्वानं शुश्राव । श्रुतवान् । किं कुर्वन् । अहूणादहंसः पापरूपा-
दस्मात्कूपपातादुन्नीयोरु विस्तीर्णं शोभनं कृण्वन् कुर्वन् ॥ हवते । ह्यतेलंष्टि
बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । शब्दगुणावादेशः । ऊतये । ऊतीयूतीत्यादिना क्तिन
उदात्तत्वं । वृहस्पतिः । तद्वृहतोः करपत्योरिति पारस्करादिषु पाठात् सुदत्तलोपी ।
उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अहूणात् । अहि
गतौ । इदित्त्वानुम् । खजिपिंज्यादिभ्य ऊरोलचौ । उ० ४. ९१. । इति भाव ऊर-
प्रत्ययः । दुःखप्राप्तिहेतुभावा गतिरस्यास्तीति पामादिलक्षणो मत्वर्थीयो नः
। पा० ५. २. १००. । आङ्पूर्वाद्धन्तेर्वा रूपमुच्चेयं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अरुणो मां सकृद्वृकः पथा यंतं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्यां तथैव पृष्ठ्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । वृकः । पथा । यंतं । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निचाय्यं । तथाऽइव । पृष्टिऽआमयी । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १८ ॥

अरुणवर्णो लोहितवर्णो वृकोऽरण्यश्चा सकृदेकवारं पथा यंतं मार्गेण गच्छंतं
मा मां ददर्श हि । दृष्टवान् । हि पादपूरणं । निचाय्य दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन्
उज्जिहीते । उन्नच्छति स्म । तत्र दृष्टांतः । तथैव पृष्ठ्यामयी । यथा तक्षणाजनि-
तपृष्ठकेशस्तथा वर्धकस्तदपनोदनायोर्द्वाभिमुखो भवति तद्वत् । हे द्यावापृथिव्यौ
मदीयमिमं दुःखं वित्तं । जानीतं । यद्वा । वृक इति विवृतज्योतिष्कश्चंद्रमा उच्यते ।
अरुण आरोचमानः कृत्स्नस्य जगतः प्रकाशकः । मासकृत् मासाईमासत्वयनसं-
वत्सरादीन्कालविशेषान्कुर्वन् । तिथिविभागज्ञानस्य चंद्रगत्यधीनत्वात् । स चंद्रमा
आकाशमार्गे यंतं गच्छंतं नक्षत्रगणं ददर्श । हिरवधारणे । नक्षत्रगणमेव ददर्श न
कूपपतितं मामित्यनादरो द्योत्यते । यदि मां पश्येत् उड्डरेकूपात् । निचाय्य नक्ष-
त्रगणं दृष्ट्वा चोज्जिहीते । येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोन्नच्छति । न मान-
भिगच्छतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अत्र मासकृदिति यास्क एकं पदं मन्यते
शाकल्यस्तु पदद्वयं । तस्मिन्पक्षेऽयमर्थः । दृष्टप्रजापतेर्दुहितृभूताः स्वभार्या अश्वि-
न्याद्यास्तारकाः पुनःपुनर्दर्श । मां सकृदेव पश्यतीति सकृद्दृष्ट्वा चोज्जिहीते ।
ताराभिः सहोर्द्धमेव गच्छति । न मां कूपादुत्तारयति । अत इदमनुचितं । हे
द्यावापृथिव्यौ मदीयमिमं वृत्तांतं जानीतं ॥ अत्र निरुक्तं । वृकश्चंद्रमा भवति
विवृतज्योतिष्को वा विवृतज्योतिष्को वा विवृतांतज्योतिष्को वा । अरुण आरो-
चनो मासकृन्मासानां चाईमासानां च कर्ता भवति चंद्रमा । वृकः पथा यंतं
ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चंद्रमा-
स्तक्ष्णुवन्निव पृष्ठरोगी । नि० ५. २०. । इति ॥ सकृत् । एकस्य सकृच्च । पा० ५. ४. १९. ।
इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने निपातितः । वृकः । वृज् वरणे । सूवृभूनुपिमुविभ्यः
किदिति कप्रत्ययः । जिहीते । ओहाइ गतौ । जौहोत्यादिकः । भृजामिदित्यभ्या-
सस्येत्वं । निचाय्या । चायू पूजानिशमनयोः । अत्र दर्शनार्थो धातूनामनेकार्थ-

त्वात् । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् । पृथ्यामयी । स्पृश स्पर्शने । स्पृश्यतेऽनेनेति
स्पृष्टिः । छांदसो वर्णलीपः । पृष्टावामयः पृथ्यामयः । तद्वान् पृथ्यामयी ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

एनांगूषेण वयमिन्द्रवंतोऽभि याम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

एना । आंगूषेण । वयं । इन्द्रं वंतः । अभि । स्याम । वृजने । सर्वं वीराः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

एनानेनांगूषेणाघोषणयोग्येन स्तोत्रेण हेतुभूतेनेन्द्रवंतोऽनुयाहकेणैद्रेण युक्ताः
सर्ववीराः सर्ववीरैः पुत्रैः पौत्रादिभिश्चोपेताः संतो वयं वृजने संयामेऽभि-
ष्याम । शत्रून्भिभवेम । तदिदमस्मदीयं वचनं मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतु ।
पालयन्तिव्यर्थः । उतशब्दो देवतासमुच्चये । अत्र यात्कः । आंगूष स्तोम आघोषः ।
अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवंतः । नि० ५. ११. इति ॥ एना । द्वितीयादौःस्वेन इति
तृतीयायामिदम एनादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराजादेशः । चित्स्वरेणांती-
दात्तत्वं । आंगूषेण । आङ्पूर्वाङ्घ्र्येः कर्मणि घञ् । आङो ऊकारलोपाभावश्चां-
दसः । घोषशब्दस्य गूषभावश्च पृषोदरादित्वात् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
स्याम । अस्तेः प्रार्थनायां लिङि असोरलोप इत्यकारलोपः । उपसर्गप्रादुर्भा-
मस्तिर्यच्पर इति घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले पंचदशोऽनुवाकः ॥

षोडशेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्रेन्द्रमिति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानु-
क्रम्यते । इन्द्रं मित्रं सप्त त्रिष्टुवंतमिति । अनुवर्तमानत्वात्कुत्स ऋषिः । चित्सु
वाविशिष्टत्वात्तत्रैव विकल्पितो नानुवर्तते । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरि-
भाषया जगत्यः । विश्वे देवा देवतेत्युक्तं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतये मारुतं शर्धो अदितिं हवामहे ।

रणं न दुर्गादंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहंसो निष्पिपतं ॥ १ ॥

इंद्र। मित्रं। वरुणं। अग्निं। ऊतये। मारुतं। शर्धः। अदितिं। हवामहे।

रथं। न। दुः५गात्। वसवः। सु५दानवः। विश्वस्मात्। नः। अंहसः। निः। पिपर्तन ॥ १ ॥

ऊतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन्मारुतं शर्धो मरुत्समूहरूपं बलं च हवामहे ।
आह्वयामहे । वसवो निवासयितारः सुदानवः शोभनदाना इन्द्रादयो विश्व-
स्मात्सर्वस्मादंहसः पापान्नोऽस्मान्निष्पिपर्तन । निर्गमय पालयत । तच्च दृष्टान्तः ।
रथं न दुर्गात् । गंतुमशक्यान्निन्नोन्नतास्थानात्सारथ्यो यथा रथं पालयन्ति ।
तद्वत् ॥ पिपर्तन । पृ इत्येके । लोटि तन्ननभनयनाच्चेति तस्य तनवादेशः ।
पित्वेन ङित्वाभावाद्गुणः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृचतूर्येषु शंभुवः ।

रथं न दुर्गादंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते। आदित्याः। आ। गत। सर्वऽतातये। भूत। देवाः। वृचऽतूर्येषु। शंभुवः।

रथं। न। दुः५गात्। वसवः। सु५दानवः। विश्वस्मात्। नः। अंहसः। निः। पिपर्तन ॥ २ ॥

हे आदित्या अदितेः पुत्रा देवाः । ते यूयं सर्वतातये सर्वैर्वीरपुरुषैस्तताय
विस्तारिताय युद्धाय । युद्धेऽस्माकं साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । आगत । आगच्छत ।
अपि च वृचतूर्येषु । संयामनामैतत् । संयामेषु शंभुवः सुखस्य भावयितारो
भूत । भवत ॥ गता । गमेल्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अवंतु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गादंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ३ ॥

अवंतु। नः। पितरः। सु५प्रवाचनाः। उत। देवी इति। देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे।

ऋतऽवृधा ।

रथं। न। दुः५गात्। वसवः। सु५दानवः। विश्वस्मात्। नः। अंहसः। निः। पिपर्तन ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्पितरोऽग्निष्वात्तादयोऽवंतु । रथंतु । कीदृशाः । सुप्रवाचनाः । सुखेन
प्रवक्तुं स्तोतुं शक्याः । उत अपि च देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते

ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य वा यज्ञस्य वा वर्धयिष्यौ देवी देवनादिगुणयुक्ते
द्यावापृथिव्यावसानक्षतां । अन्यत्समानं ॥ देवी । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
ऋतावृधा । वृधेरंतर्भावितरण्यर्थात् क्तिप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्वीरं पूषणं सुमैरीमहे ।

रथं न दुर्गादंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं । वाजिनं । वाजयन् । इह । क्षयत् । द्वीरं । पूषणं । सुमैः । ईमहे ।

रथं । न । दुः । गतात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं नरैः शंसनीयं वाजिनमन्त्रवंतमग्निं वाजयन् उपह्वयन् प्रज्वल-
यन्निहास्मिन्काले स्तौमीति शेषः । तथा क्षयद्वीरमतिवलिनं । यस्मिन्सर्वे वीराः
क्षीयन्ते । एवंपूषं पूषणं पोषकं देवं सुमैः सुखकरैः स्तोचैर्हेतुभूतैरीमहे । याचामहे ।
अभीष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराशंसं । उभे वनस्पत्यादिष्विति युगपदुभयपदप्रकृति-
स्वरत्वं । नरशब्द ऋदोरवित्यन्तं आद्युदात्तः । निपातनादीर्घः । शंसशब्दो घन्त
आद्युदात्तः । वाजयन् । वज व्रज गतौ । अस्माणिच् । क्षयद्वीरं । क्षि क्षये ।
लटः शतृ । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य छंदस्युभयथेत्याद्विधातुकत्वेन डित्वा-
भावानुणावादेशौ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अतो गुण
इति परपूर्वत्व एकादेश उदात्तेनेत्येकादेश उदात्तः । क्षयन्तो वीरा यस्मिन् ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वृहस्पते सदमिन्नः सुगं कृधि शं योर्यत्ते मनुहितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गादंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

वृहस्पते । सदं । इत् । नः । सुगं । कृधि । शं । योः । यत् । ते । मनुः । ऽहितं । तत् । ईमहे ।

रथं । न । दुः । गतात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ५ ॥

वृहस्पते सदमिन् सदैवा नोऽस्माकं सुगं । सुखनामैतत् । सुखं कृधि । कुरु ।
अपि च ते तव स्वभूतं शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं योः पृथक्कर्तव्यानां
भयानां यावनं पृथक्करणं मनुहितं मनुना ब्रह्मणा हितं त्वय्यवस्थापितं । यज्ञा

मनुष्याणामनुकूलं । एवंविधं शमनं यावनं च यदस्ति तदीमहे । याचामहे ॥
 सुगं । सुष्ठु गम्यतेऽस्मिन्निति सुगं । सुदुरोधिकरण इति गमेर्देः । शं योरित्ये-
 तत्पदद्वयं यास्केनैव व्याख्यातं । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति ।
 मनुर्हितं । मनेरौणादिक उस्मिन्प्रत्ययः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पद्मीमृचमाह ॥

इंद्रं कुत्सो वृचहणं शचीपतिं काटे निवाळ्ह ऋषिरह्णदूतये ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपतन ॥ ६ ॥

इंद्रं कुत्सः । वृचऽहनं । शचीऽपतिं । काटे । निऽवाळ्हः । ऋषिः । अह्णत् । दूतये ।

रथं । नादुऽगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपतन ॥ ६ ॥

काट इति कूपनाम । तस्मिन्निवाळ्हो निपातितः कुत्स ऋषिरूतये रक्षणा-
 येन्द्रमहत् । आह्वयति स्म । कीदृशं । वृचहणं । वृचाणां शचूणां हन्तारं । शचीपतिं ।
 शचीति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां पालयितारं । यद्वा शच्या देव्या भर्तारं ॥
 शचीपतिं । वनस्पत्यादिषु पाठादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादि-
 डीनन्त आद्युदात्तः । निवाळ्हः । वाह प्रयत्ने । नीत्युपसर्गवशात्पतने वर्तते ।
 निष्ठायामनित्यमागमशासनमितीडभावः । ढत्वधत्वादीनि । यद्वा द्युव्यस्वातित्यादौ
 । पा० ७. २. १६. । भृगुस्ये इडभावो निपात्यते । अत्र च वाढश्चन्दो भृशत्वोपेतौ
 पतने सामर्थ्याद्यर्तते । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अह्णत् । लिपिसि-
 चिह्नश्चेति लुङि चेरङादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता चायतामप्रयुच्छन् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । चाता । चायता । अप्रऽयुच्छन् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥

देवी दानादिगुणयुक्तादितिरखंडनीयादीना वा देवमाता देवैर्दानादिगुणयुक्तैः
 स्वकीयैः पुत्रैः सह नोऽस्मान्निपातु । नितरां रथात् । देवो दीपमानस्त्राता

सर्वेषां रक्षकः सविताप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् अस्मद्रक्षणे जागरूकः सन् वायतां ।
अस्मान्पालयतु । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः पृ
देवता मामहंतां । पूजयंतु ॥ वायतां । चैङ् पालने । भौवादिकः । अप्रयुच्छन् ।
युच्छ प्रमादे । अस्माह्वतः शतृ । नज्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

यज्ञो देवानामिति नृचं द्वितीयं सूक्तं कुत्सस्यार्थं त्रैपुभं वैश्वदेवं । यज्ञस्तृच-
मित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तच्च प्रथमामृचमाह ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुममादित्यासो भवता मृळयंतः ।

आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्यादंहोश्चिद्वा वरिवोवित्तरासन् ॥ १ ॥

यज्ञः । देवानां । प्रति । एति । सुम् । आदित्यासः । भवत । मृळयंतः ।

आ । वः । अर्वाचीं । सुऽमतिः । ववृत्यात् । अंहोः । चित् । या । वरिवोवित्ऽतंरा ।

असन् ॥ १ ॥

अस्मदीयो यज्ञो देवानामिन्द्रादीनां सुम् सुखं प्रत्येति । प्राप्नोतु । अपि च
हे आदित्यास आदित्या मृळयंतोऽस्मान्सुखयंतो भवत । तथा वो युष्माकं
सुमतिः शोभना मतिर्भक्तानुग्रहपरा बुद्धिरर्वाच्यस्मदभिमुख्याववृत्यात् । आ-
वर्ततां । या मतिरंहोश्चित् दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य वरिवोवित्तरा । वरिव
इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लभयिष्यसत् । भवेत् । सैषा मतिरस्मान्नक्षितुं
वर्ततामित्यर्थः ॥ भवता । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यादित्यास इति पादादौ
वर्तमानस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेनास्य पादादित्वात् अपादादाविति पर्युदा-
सान्निधाताभावः । मृळयंतः । मृड सुखने । एयंताह्वतः शतृ । छंदस्युभयथेति
शतुरार्द्धधातुक्त्वेनादुपदेशल्लसावर्द्धातुकानुदात्तत्वाभावे शतुः स्वरः शिष्यते । ववृ-
त्यात् । वृत्तु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्नुः ।
अंहोः । अहि गतौ । इदित्त्वानुम् । औणादिक उग्रत्ययः । वरिवोवित्तरा । विद्
लभे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थान् क्तिप् । तत् आतिशयनिकस्तरप् । असन् ।
असु भुवि । लेट्वाडागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उप नो देवा अवसा गमंत्वांगिरसां सामभि स्तूयमानाः ।

इंद्र इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ २ ॥

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमंतु । अंगिरसां । सामऽभिः । स्तूयमानाः ।

इंद्रः । इन्द्रियैः । मरुतः । मरुत्ऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवा अवसा रक्षणेनास्मभ्यं दातव्येनान्नेन वा युक्ता नोऽस्मान् स्तोतृनुपगमंतु । उपगच्छंतु प्राप्नुवंतु । कथंभूताः । अंगिरसामे-
तत्संज्ञकानामृषीणां सर्वंधिभिः सामभिः प्रगीतैर्मन्त्रैः स्तूयमानाः । अपि च ।
इंद्र इन्द्रियैः । धननामैतत् । स्वसंवंधिभिरस्मभ्यं दातव्यैर्धनैः सहास्मानागच्छंतु ।
तथा मरुतः सप्रगणरूपा एकोनपंचाशत्संख्याका ईहङ् चान्याहङ् चेत्येवमा-
दिनामानो देवा मरुद्भिः स्वावयवभूतैः प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैर्वायुभिः
सहास्मानागच्छंतु । तथादितिरखंडनीयादीना वा देवमातादित्यैः स्वकीयैः पुत्रैः
सह नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् । यच्छंतु ॥ गमंतु । लोटि बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । छंदस्युभयपेति ऋगर्वाधातुकत्वेन द्वित्वाभावात्प्रमहनेत्यादिनोपधा-
लोपाभावः । यंसत् । यम उपरमे । लेट्यडागमः । सिबहुलं लेटीति सिय् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तच्च इंद्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

तत् । नः । इंद्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा । तत् । सविता । चनः । धात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति । चन इत्यन्ननाम । तत्तादृशं चनोऽन्नं
नोऽस्मभ्यमिन्द्रो धात् । दधातु । ददातु । एवं तद्वरुण इत्यादावपि योज्यं ।
तदिदमिन्द्रादिभिर्देवमस्मदीयमन्नं मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतु पालयन्तिव्यर्थः ॥
चनः । चायु पूजानिशामनयोः । चायतेरन्ने हस्तेष्वेत्यसुन् नुडागमश्च धातोर्ह-
स्वत्वं च । वलि लोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । धात् । छंदसि लुङ्लल्लिट इति
प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थेति मित्रो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचविंशो वर्गः ॥

य इन्द्राग्नी इति त्रयोदशर्चं नृतीयं सूक्तं कुत्सस्यापि वैष्णुभैरवाग्रं । तथा चानु-
क्रांतं । य इन्द्राग्नी समोनैन्द्राग्रं त्विति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वामभि विश्वानि भुवनानि चरे ।

तेना यातं सरथं तस्थिवांसाथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ १ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रऽतमः । रथः । वां । अभि । विश्वानि । भुवनानि । चरे ।

तेन । आ । यातं । सरथं । तस्थिऽवांसां । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी चित्रतमोऽतिशयेन चायनीयो वां युवयोः संवंधी यो रथो वि-
श्वानि भुवनानि भूतजातान्यभिचरे । अभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमयत्वात्
रत्नखचितत्वाच्च स्वप्रभाभिः कृत्स्नं जगद्भासयतीत्यर्थः । तेन रथेनायातं । अस्स-
द्यज्ञमागच्छतं । तत्किं पर्यायेण । नेत्याह । सरथं समानमेकं रथं तस्थिवांसा
युगपदेवास्थितवन्तौ युवामागच्छतं । न पर्यायेत्यर्थः । अथागमनानंतरं सुतस्य
ऋत्विग्भिरभिपुतं सोमस्य सोमं स्वांशलक्षणं तदेकदेशं वा पिवतं ॥ वां ।
युष्मदस्मदोः पृथीचतुर्थीत्यादिना पृथीद्विवचनस्य वामादेशः । सर्वानुदात्तत्वं ।
चरे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अत्र प्रकाशनार्थः । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तान्नित्यमिति निधातप्रतिषेधः । सरथं । समानश्चासौ रथश्च
सरथः । समानस्य छंदसीति सभावः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
तस्थिवांसा । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लिटः क्त्सुः । द्विवचने शर्पूर्वाः खयः । वस्वेका-
जाद्विषासमितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । सुपां मुलुगित्याकारः ।
सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं पृथी ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यावदिदं भुवनं विश्वमस्त्युच्यचा वरिमता गभीरं ।

तावाँ अयं पातवे सोमो अस्त्वरमिन्द्राग्नी मनंसे युवभ्यां ॥ २ ॥

यावत् । इदं । भुवनं । विश्वं । अस्ति । उरुऽव्यचां । वरिमतां । गभीरं ।

तावान् । अयं । पातवे । सोमः । अस्तु । अरं । इन्द्राग्नी इति । मनंसे । युवऽभ्यां ॥ २ ॥

विश्वं सर्वमिदं भुवनं जगद्वावदस्ति यावत्प्रमाणं भवति । कीदृशं । उरुव्यचा ।
 विस्तीर्णव्यापनं । सर्वव्यापकमित्यर्थः । तथा वरिमता वरिष्णोरुत्वेनात्मीयेन
 गौरवेण गभीरं गाभीर्योपेतं । हे इंद्राग्नी पातवे युवाभ्यां पातुं सोमस्तावानस्तु ।
 तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसे युवयोरन्तःकरणायारं स सोमः पर्याप्तो भवतु ॥
 उरुव्यचा । व्यच व्याजीकरणे । असुन् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात्
 डिच्चाभावेन संप्रसारणाभावः । स्वमोर्नपुंसकात् । पा० ७. १. २३. इति सोलुकि
 प्राप्ते सुपां सुलुगिति व्यत्ययेन ङादेशः । वरिमता । पृष्ठादिभ्यं इमनिच्चेत्युरु-
 शच्चात्तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिनोरुशच्चात्तस्य वरादेशः । पुनरपि
 भावप्रत्ययोत्पत्तिश्चादसी । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । यद्वा तृतीयाया-
 ङ्छादसस्तुङागमः । तावान् । तत्परिमाणमस्य यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । पा०
 ५. २. ३९. आ सर्वनाम्न इत्यावं । पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति तवेच्प्र-
 त्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अरं । बालमूललघूलमंगुलीनां वा लो रमाप्रद्यत्
 इति वक्तव्यमिति लत्वविकल्पः । युवभ्यां । व्यत्ययेनात्वाभावे शेषे लोप इति
 दकारलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

चक्राथे हि सध्र्यंङ्गामं भद्रं सध्रीचीना वृचहणा उत स्यः ।

ताविंद्राग्नी सध्र्यं चा निषद्या वृणः सोमस्य वृषणा वृषेथां ॥ ३ ॥

चक्राथे इति । हि । सध्र्यक् । नाम । भद्रं । सध्रीचीना । वृचऽहनौ । उत । स्यः ।

तौ । इंद्राग्नी इति । सध्र्यं चा । निऽसद्यं । वृणः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथां ॥ ३ ॥

हे इंद्राग्नी भद्रं कल्याणं नाम स्वकीयं नामधेयं सध्र्यक् सहगतमिंद्राग्नी
 इत्येवं संयुक्तं चक्राथे । युवां कृतवन्तौ । उत अपि च हे वृचहणौ वृचस्यासुरस्य
 हंताराविंद्राग्नी सध्रीचीना सहांचन्तौ वृचवधार्थं संगच्छन्तौ स्यः । भवथः । हि ।
 यस्मादेवं तस्माच्चे वृषणा कामानां वर्धिताराविंद्राग्नी तौ युवां सध्र्यंचौ सहि-
 तावेव संतौ निषद्य वेद्यामुपविश्य वृणः सेक्तुः सोमस्यात्मीयं भागमावृषेथां ।
 स्वकीय उदरे आसिंचेथां ॥ सध्र्यक् । सहश्चोपपदादन्तेर्च्चुबिगित्यादिना क्तिन् ।
 अनदितामिति नलोपः । सहस्य सध्रिः । अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्व-
 रनिवृत्त्यर्थमिति वचनात्सध्रादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्वेण इति
 स्वरितत्वं । सध्रीचीना । विभापांचैरदिकृत्स्वियामिति स्वार्थे खः । सुपां सुलुगिति

विभक्तेराजादेशः । वृचहणौ । संहितायामावादेशे लोपः शक्यस्येति वलोपः ।
वृषेथां । वृष सेचने । व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

समिद्धेष्वग्निष्वानजाना यत्सुचा वहिर्ह तिस्रिराणा ।

तीत्रैः सोमैः परिपिक्तेभिरवागेंद्राग्नी सौमनसाय यातं ॥ ४ ॥

संऽइद्धेषु । अग्निषु । आनजाना । यत्सुचा । वहिः । जं इति । तिस्रिराणा ।

तीत्रैः । सोमैः । परिऽसिक्तेभिः । अवाक् । आ । इंद्राग्नी इति । सौमनसाय । यातं ॥ ४ ॥

अग्निषु गार्हपत्यादिष्वन्वाधानादिना समिद्धेषु सम्यग्निद्धेषु दीप्तिषु सत्स्वान-
जाना हवीष्याज्येनाजंतौ यत्सुचा तदनंतरं यागार्थं गृहीतसुचौ वहिर्ह वेद्यां
वहिरपि तिस्रिराणा आस्तीर्णं कृतवन्तावध्युप्रतिप्रस्थातारावेवंभूतावभूतां ।
तथा सति हे इंद्राग्नी तीत्रैः क्षिप्रं मदकरैः परिपिक्तेभिः परितः सर्वेषु ग्रहचम-
सादिष्वसिक्तेः सोमैर्हेतुभूतैरवाक् अस्मदभिमुखमायातं । आगच्छतं । किमर्थं ।
सौमनसाय सौमनस्याय । अस्माकमनुग्रहायेत्यर्थः ॥ आनजाना । अंजू व्यक्ति-
मश्रुणकांतिगतिषु । लिटः कानच् । अनदितामिति नलोपः । दिर्भावेऽत
आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । तस्मान्नुट् द्विहल इत्यद्विहलोऽपि व्यत्ययेन नुट् ।
तिस्रिराणा । सृज् आच्छादने । पूर्ववत्कानच् । ऋत इडात्तोरितीत्वं । द्विवचने
शर्पूर्वाः खयः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यानींद्राग्नी चक्रथुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्ण्यानि ।

या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ५ ॥

यानि । इंद्राग्नी इति । चक्रथुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृष्ण्यानि ।

या । वां । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि । तेभिः । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इंद्राग्नी यानि वीर्याणि वृचवधादिरूपाणि चक्रथुः कृतवन्तौ युवां यानि
च रूपाणि निरूप्यमाणानि गवाश्वादीनि भूतजातानि कृतवन्तौ । इंद्राग्निभ्यां
हि सर्वे जगत्सृज्यते । इंद्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजति धारवृष्ट्युत्पादकः । वृष्टेः
सकाशात्सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । उत अपि च यानि वृष्ण्यानि वृष्टिं भवानि

वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृतवन्ती युवां । तथा वां युवयोः संबंधीनि
प्रत्नानि चिरंतनानि शिवानि शोभनानि या यानि सख्या सखित्वानि संति ।
तेभिस्तैः सर्वैः सहितौ युवां सुतस्य सोमस्याभिपुतं सोमं पिवतं ॥ सख्या ।
सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । शेच्छंदसि बहुलमिति शेलोपः ।
तेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । सावेकांच इति प्राप्तिव्य विभक्त्युदात्तत्वस्य
न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पङ्क्तिंशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो असुरैर्नो विह्व्यः ।

तां सत्यां अद्वामभ्या हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अब्रवं । प्रथमं । वां । वृणानः । अयं । सोमः । असुरैः । नः । विह्व्यः ।

तां । सत्यां । अद्वाम् । अभि । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी प्रथमं कर्मोपक्रम एव वां युवां वृणानः संभजमानो यदब्रवं
सोमेन प्रीणयिष्यामीति यदब्रवं । सत्यां यथार्था तां अद्वाम् अद्वयादरातिशयेन
कृतमुक्तिमभ्यभिलक्ष्य आ हि यातं । आगच्छतमेव नोदासायां । अथागमना-
नंतरमभिपुतं सोमं पिवतं । तथा सत्यसुरैर्हविषां प्रक्षेपकैर्ऋत्विग्भिरयं नोऽस्माकं
सोमो विह्व्यो विशेषेण होतव्यो भवति । इतरथा व्यर्थः स्यात् । तस्मादिंद्राग्नी
आगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः । वृज् संभक्तौ । लिटः शानच् । आभ्यस्तयोरात्
इत्याकारलोपः । असुरैः । असु क्षेपणे । असेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययः । विह्व्यः । हु
दानादनयोः । अचो यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यदिंद्राग्नी मदयः स्वे दुरोणे यद्वृक्षणि राजन्नि वा यजचा ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ७ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । मदयः । स्वे । दुरोणे । यत् । वृक्षणि । राजन्नि । वा । यजचा ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ७ ॥

यजत्रा यष्ट्यौ हे इंद्राग्नी स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे निवासस्थाने यद्यदि मदयः ।
 हृष्यथः । यद्यदि ब्रह्मणि ब्राह्मणेऽन्यस्मिन्यजमाने हविःस्वीकरणायागत्य हृष्यथः ।
 यदि वा राजनि क्षत्रिये युद्धे साहाय्यं कर्तुमागत्य हृष्यथः । अतः परि परि-
 तोऽस्मात्सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणौ कामानां वर्षितारविंद्राग्नी आयातं हि ।
 आगच्छतमेव । औदासीन्यं मा कर्तुं । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मदयः । मदी हर्षं ।
 व्यत्ययेन शम् । यजत्रा । अमिनक्षीत्यादिना यजतः कर्मण्यवन् । सुपां सुलुगिति
 विभक्तेराकारः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यदिंद्राग्नी यदुषु तुर्वशेषु यदुषुष्वनुषु पूरुषु स्यः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ८ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । यदुषु । तुर्वशेषु । यत् । दुषुषु । अनुषु । पूरुषु । स्यः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ८ ॥

अत्र यदुष्वित्यादीनि पंच मनुष्यनामानि । हे इंद्राग्नी यद्यदि यदुषु नियतेषु
 परेषामहिंसकेषु मनुष्येषु स्यः । भवथः । वर्तंथे । यदि वा तुर्वशेषु हिंसकेषु मनुष्येषु
 वर्तंथे । यद्यदि वा दुषुषु द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छत्सु मनुष्येषु वर्तंथे । यदि वा-
 नुषु प्राणत्सु सफलैः प्राणैर्युक्तेषु ज्ञानृष्वनुषानृषु मनुष्येषु । अन्येषां हि प्राणा
 निःफला ज्ञानहीनत्वादनुषानाभावाच्च । तेषु यदि भवथः । तथा पूरुषु कामैः
 पूरयितव्येष्वन्येषु स्तोतृजनेषु यदि भवथः । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे कामा-
 भिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । अनंतरमभिषुतं सोमं पिबतं ॥ यदुषु । यम
 उपरमे । नियम्यतं इंद्रियाण्येभिरिति यदवः । यमेदुक् चेति कुप्रत्ययो दुगा-
 गमश्च । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तुर्वशेषु । तुर्वी हिंसायः ।
 औणादिकोऽश्रप्रत्ययः । दुषुषु । दुह जिघांसायां । संपदादिलक्षणी भावे क्तिप् ।
 द्रुहं परेषामिच्छति । छंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ।
 अनुषु । अन्न प्राणने । अणश्च । उ० १. ८. इति विधीयमान उप्रत्ययो बहुल-
 वचनादस्मादपि भवति । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पूरुषु । पूरी आप्यायने ।
 पूर्यत इति पूरवः । औणादिक उप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

यदिद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्यः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ९ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । परमस्यां । उत । स्यः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ९ ॥

हे इन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां सन्निकृष्टायामस्यां भूम्यां यद्यदि स्यः । वर्तमानौ भवथः । यदि वा मध्यमस्यां पृथिव्यामंतरिक्षलोके । अथ पृथिवीश्चक्षिष्वपि लोकेषु वर्तते । यथा यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नास्तेति । उत अपि च परमस्यामुत्कृष्टायां दूरे वर्तमानायां पृथिव्यां द्युलोके यदि वा वर्तते । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणावागच्छतं । आगमानंतरं सुतं सोमं पिवतं ॥ अवमस्यां । अवमशब्दादुत्तरस्य डेर्व्यत्ययेन स्याडागमः । एवमुत्तरत्रापि ॥

दशमीमृचमाह ॥

यदिद्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्यः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । परमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । अवमस्यां । उत । स्यः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्वाख्येयं । एतावांस्तु विशेषः । पूर्वं भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी तावागच्छतामित्युक्तं । इदानीं तु द्युप्रभृतिष्ववरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी वर्तते तावागच्छतामिति प्रार्थ्यते ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यदिद्राग्नी दिवि शो यत्पृथिव्यां यत्पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । दिवि । स्यः । यत् । पृथिव्यां । यत् । पर्वतेषु । ओपधीषु । अप्सु ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ११ ॥

हे इंद्राग्नी दिवि द्युलोके यद्यदि स्थः । भवथः । यदि वा पृथिव्यां भूलोके यदि वा पर्वतेषु मेवादिषु मेघेषु वा । तथा ओषधीषु तिलमापत्रीद्यादिष्वसू-
दकेषु चानुयाहकतया यदि वा स्थः । हे कामाभिवर्षकौ युवामतः सर्वस्मात्स्या-
नादागच्छतं । आगत्य चाभिषुतं सोमं पिवतं ॥ पृथिव्यां । उदात्तयण इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयत इति ओषधयः । कर्मण्य-
धिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञंतमा-
द्युदात्तं । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यदिद्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । उत्तुङ्गता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयेथे इति ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ १२ ॥

हे इंद्राग्नी उदिता उदितस्योदयं प्राप्तस्य सूर्यस्यादित्यस्य संवन्धिनो दिवो
द्योतमानस्यांतरिक्षस्य मध्ये मध्यमभागे स्वधयात्मीयेन तेजसा हविलर्क्षणेनावेन
वा यद्यस्मात्कारणान्मादयेथे । तृप्ता भवथः । तस्मात्कारणादतः सर्वस्मादंतरिक्ष-
भागात् हे कामाभिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । आगमनानंतरमभिषुतं सोमं
पिवतं ॥ उदिता । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या डादेशः । दिवः । ऊडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । मादयेथे । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

एवेन्द्राग्नी पपिवांसां सुतस्य विश्वास्सभ्यं सं जयतं धनानि ।

तच्चो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत्त द्यौः ॥ १३ ॥

एव । इंद्राग्नी इति । पपिवांसां । सुतस्य । विश्वा । अस्सभ्यं । सं । जयतं । धनानि ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । मामहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत्त । द्यौः ॥ १३ ॥

हे इंद्राग्नी सुतस्याभिषुतं सोममेव एवं पपिवांसा पीतवन्तौ युवामस्सभ्यं
विश्वा सर्वाणि धनानि संजयतं । प्रयच्छतं । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तन्मि-

चादयो मामहंता । पूजयंतु ॥ पपिवांसा । पापान्ते । लिटः । कसुः । वस्वेका-
जाह्नसामितीडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तविंशो वर्गः ॥

वि हीन्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं । अनुक्रांतं च वि ह्यष्टाविति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ।
सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वि ह्यख्यं मनसा वस्य इच्छन्निद्राग्नी ज्ञास उत वा सजातान् ।

नान्या युवत्प्रमतिरस्ति मह्यं स वा धियं वाजयंतीमतक्षं ॥ १ ॥

वि । हि । अख्यं । मनसा । वस्यः । इच्छन् । इन्द्राग्नी इति । ज्ञासः । उत । वा । स । ज्ञातान् ।

न । अन्यः । युवत् । प्रमतिः । अस्ति । मह्यं । सः । वा । धियं । वाजयंती । अतक्षं ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी वस्यः प्रशस्तं धनमिच्छन् कामयमानोऽहं ज्ञासो ज्ञातीन् उत वा
अपि वा सजातान् । समानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्ता बांधवास्तांश्च मनसा बुद्ध्या
वि ह्यख्यं । युवामेव ज्ञातिरूपेण बंधुरूपेण च व्यज्ञासिषं । ते हि धनस्य
दातारो भवन्ति । अपि च युवत् युवाभ्यामन्या अन्येन केनचिन्मह्यं दत्ता प्रमतिः
प्रकृष्टा बुद्धिर्नास्ति । मदीया यैषा प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । स
ताहमया बुद्ध्या युक्तोऽहं वा युवयोः संबंधिनी वाजयंतीमन्नमस्मभ्यमिच्छंती
धियं ध्यानेन निष्पन्नां स्तुतिमतक्षं । अकार्षं ॥ अख्यं । लुब्धस्यतिवक्तिख्याति-
भ्योऽङिति च्लेरङादेशः । वस्यः । वसुशब्दादीयसुन् । टेरिति टिलोपः । छांदस
ईकारलोपः । ज्ञासः । सुखदुःखादिकं साम्येन जानंतीति ज्ञासो ज्ञातयः । ज्ञा अव-
बोधने । औणादिकोऽसुन् । व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वं । युवत् । सुपां सुलुगिति वि-
भक्तेर्लुक् । इयथाभिधायकत्वाद्युवावौ द्विवचन इति, युष्मदो मपर्यंतस्य युवादेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अथर्वं हि भूरिदावत्तरा वा विजामातुस्त वा या स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयंती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नय्यं ॥ २ ॥

अथर्वं । हि । भूरिदावत्तरा । वा । वि । जामातुः । उत । वा । या । स्यालात् ।

अयं । सोमस्य । प्रयंती । युवभ्यां । इन्द्राग्नी इति । स्तोमं । जनयामि । नय्यं ॥ २ ॥

हे इंद्राग्नी वां युवां भूरिदावत्तरातिशयेन बहुविधधनस्य दातारावित्यश्वं हि । अश्वौषं खलु । कसान्पुरुषात् । विजामातुः । श्रुताभिरूपादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते बहुधनं प्रयच्छति कन्यालाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दाताराविंद्राग्नी इत्यर्थः । उत वा अपि च स्यालात् । स्यं श्रूर्पं । तस्माज्जाजानावपति विवाहकाल इति स्यालः कन्याभ्राता । स यथा भगिनीप्रीत्यर्थं बहु धनं प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन दाताराविंद्राग्नी । घेति पादपूरणे । तथा च सत्यथानंतरं हे इंद्राग्नी युवाभ्यां सोमस्य प्रयती अभिपुतस्य सोमस्य प्रदानेन सह नयं नवतरं प्रत्ययं स्तोमं स्तोचं जनयामि । निष्पादयामि । अच निरुक्तं । अश्वौषं हि बहुदानृतरौ वां विजामातुरसुसमाभ्राज्जामातुः । विजामातेति शश्वद्दक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाभ्र इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा या स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्याल्लाजानावपतीति वा । लाजा लाजतेः स्यं श्रूर्पं स्यते । श्रूर्पमश्नपवनं शृणोतेः शस्त्रातेर्वा । अथा सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिंद्राग्नी स्तोमं जनयामि नयं नवतरं । नि० ६, ९, इति ॥ अश्वं । श्रु श्रवणे । लङ्मुत्तमपुरुषैकवचने बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । भूरिदावत्तरा । इडाज्दाने । आतो मनिन्निति वनिप् । अतिशयेन भूरिदावा भूरिदावत्तरः । भूरिदावत्सुट् वक्तव्य इति तरपसुट् । पदसंज्ञायां नलोपः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । या । ऋचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घत्वं । अथा निपातस्य चेति । प्रयती । यम उपरमे । क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । युवभ्यां । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति युष्मदस्सदोरनादेश इत्यात्वाभावः । शेषे लोप इति दकारलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मा छेन्न रश्मीरिति नाधमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इंद्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति ता ह्यद्रीं धिपणाया उपस्ये ॥ ३ ॥

मा । छेन्न । रश्मीन् । इति । नाधमानाः । पितृणां । शक्तीः । अनुऽयच्छमानाः ।

इंद्राग्निभ्यां । कं । वृषणः । मदन्ति । ता । हि । अद्री इति । धिपणायाः । उपस्ये ॥ ३ ॥

रश्मीन् । रश्मिशब्दो रज्जुवाची । यथा रश्मयो दीर्घा अविच्छिन्ना भवन्ति ।

एवमविच्छिन्नान्पुत्रपौत्रादीन् माः छेदय । मा विच्छिन्नान्कुमेति बुद्ध्या नाध-
माना इंद्राग्न्योः सकाशात्तथाविधान्पुत्रादीन्याचमानाः । तदनंतरं पितृणां शक्तीः
शक्त्युत्पादकान्वीर्योत्पादकांस्तान्पुत्रादीननुयच्छमाना अनुक्रमेण नियतान् कुर्वन्ते
वृषणः सेक्ताः पुत्रोत्पादनसमर्थाः । सपत्नीका इत्यर्थः । एवंभूता यजमाना
इंद्राग्निभ्यां कं सुखं यथा भवति तथा मदति । स्तुवंति । हि यस्मादद्री शबूढं तौ
हिंसन्तौ विदारयन्तौ ताविंद्राग्नी धिषणायाः स्तुत्या उपस्थ उपस्थाने समीपे
भवतः । तस्मात्तत्तानिध्याय स्तुवंतीति भावः । यद्वा निपातानामनेकार्थत्वात्
हिशब्दो यदेत्यर्थः । यदा ताविंद्राग्नी उद्दिश्याद्री अभिषवसाधनभूता यावाणो
धिषणाया उपस्थे । धिषणाधिषवणचर्म । तस्योपरिष्ठादिंद्राग्न्यर्थं सोममभि-
पुण्वन्ति । तदा तदा यजमाना स्तुवंतीति योजनीयं ॥ छेदय । छिदिर् द्विधीकरणे ।
लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । छंदस्युभयथेत्याहं धातुक्त्वेन डिच्चा-
भावात्तद्वृषधगुणः । न माद्व्योग इत्यहंभावः । रश्मीन् । दीर्घादटि समानपाद
इति संहितायां नकारस्य रुवं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेतीकारः सानुना-
सिकः । नाधमानाः । णाधृ याज्ञायां । पितृणां । नामन्यतरस्यामिति नाम
उदात्तत्वं । मदति । मदि स्तुतौ । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः ।
व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेंद्राग्नी सोममुशती सुनोति ।

तावन्धिना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृङ्गमप्सु ॥ ४ ॥

युवाभ्यां । देवी । धिषणा । मदाय । इंद्राग्नी इति । सोमं । उशती । सुनोति ।

तौ । अश्विना । भद्रहस्ता । सुपाणी इति सुपाणी । आ । धावतं । मधुना ।

पृङ्गं । अप्सु ॥ ४ ॥

हे इंद्राग्नी युवाभ्यां मदाय युवयोर्होषाय देवी द्योतमानोशती युवां कामय-
माना धिषणा मंचरूपा वाक् सोममभिपुणोति । यद्वा धिषणाधिषवणचर्म ।
द्योतमानं तद्युवयोर्मदं कामयमानं सत्सोममभिपुणोति । यावभिः स्वस्मिन्नभि-
पवात्तस्याभिषवकर्तृत्वं । अश्विनाश्ववन्तौ भद्रहस्ता शोभनदोर्दो सुपाणी । मणि-
बंधादूर्ध्वभागः पाणिः । शोभनपाणी । एवंभूतौ हे इंद्राग्नी तौ युवानाधावतं ।

शीघ्रमागच्छतं । आगत्य चाप्सूदकेषु वर्तमानेन मधुना माधुर्येपितेन सारांशेन
 पूंक्तं । अस्मदीयं सोमं संयोजयतं । यद्वा । अप्सु वसतीवरीषु मधुना माधुर्यं
 संयोजयतं । विभक्त्यन्त्ययः ॥ युवाभ्यां । पष्ठचर्थे चतुर्थी । उशती । वश कांतौ ।
 अदादिवाच्छपो लुक् । यह्न्यादिना संप्रसारणं । उगितथेति ङीप् । शतुरनुम
 इति नद्या उदात्तत्वं । पृङ्गं । पृची संपर्के । रौधादिकः । लोटि थसत्त्वं । असोरलोपः ।
 अनुस्वारपरसवर्णौ । न चाचः परस्मिन्नित्यलोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदांत्या-
 दिना निषेधात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युवामिंद्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृचहृत्ये ।

तावासद्यो वरिहिषि यज्ञे अस्मिन् चर्पणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवां । इंद्राग्नी इति । वसुनः । वि॒ऽभागे । तवः॒ऽतमा । शुश्रव । वृच॒ऽहृत्ये ।

तौ । आ॒ऽसद्यो । वरि॒हिषि । यज्ञे । अ॒स्मिन् । प्र । चर्प॒णी इति । मा॒दये॒थां । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इंद्राग्नी वसुनो धनस्य विभागे स्तोतृभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्त-
 मानौ युवां वृचहृत्ये वृचस्यासुरस्य हनने तवस्तमातिशयेन बलिनौ प्रवृद्धतमौ
 वा शुश्रव । अश्रौषं । हे चर्पणी सर्वस्य द्रष्टारविंद्राग्नी तौ युवामस्मदी-
 येऽस्मिन्यज्ञे वरिहिषि वेद्यामास्तीर्णे दर्भे आसद्योपविश्य सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य
 पानेन प्रमादयेथां । प्रकर्षेण तृप्ता भवतं ॥ विभागे । भज सेवायां । भावे घञ् ।
 चजोः कु धिण्यतोरिति कुत्वं । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । तवस्तमा । तव
 इति बलनाम । लुप्रमत्वर्थीयादेतस्मादातिशयानिकस्तमम् । यद्वा तवतिर्वृद्धार्थः ।
 सौचो धातुः । तस्मादौणादिकः कर्तर्यसिप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति विभक्तेः
 पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं । वृचहृत्ये । हनस्त चेति हन्तेर्भावे क्यप् । तत्संनियोगेन तका-
 रांतादेशश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

ऐंद्राग्रस्य पशोर्हविषः प्र चर्पणिभ्य इत्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे
 सूचितं । प्र चर्पणिभ्यः पृतनाहवेष्वा देवो यातु सविता सुरत्नः । आ० ३. ७. ।
 इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।

प्र सिंधुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र। चर्षणिभ्यः । पृतनाहवेषु । प्र। पृथिव्याः । रिरिचाथे इति । दिवः । च ।

प्र। सिंधुभ्यः । प्र। गिरिभ्यः । महित्वा । प्र। इन्द्राग्नी इति । विश्वा । भुवना ।

अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेषु पृतनासु संग्रामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु सत्सु हे इन्द्राग्नी आगतवन्तो युवां चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुषेभ्यो महित्वा महत्त्वेन प्ररिरिचाथे । अतिरिच्येये । सर्वाधिकौ भवथ इत्यर्थः । अचोपसर्गवशाद्वातुः स्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । तथा पृथिव्याः सर्वस्या भूमेश्च प्ररिरिचाथे । एवं द्युप्रभृतिभ्योऽपि । सिंधवः स्यंदनशीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इन्द्राग्नी विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातान्यन्योक्तव्यतिरिक्तानि यानि संति तान्यतीत्य प्ररिरिचाथे । अधिकौ भवथः ॥ पृतनाहवेषु । पृतनासु हवः पृतनाहवः । ह्येजो भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं च । व्यत्ययेन थायादिस्वराभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रिरिचाथे । रिरिच् विरेचने । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । यद्वा लट्छेव बहुलं छंदसीति विकरणस्य द्युः । महित्वा । मह पूजायां । औणादिक इन्प्रत्ययः । तस्य भावो महित्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः ॥

पूर्वाक्त एव यथावाभरतमित्येषा पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । आ भरतं शिक्षतं वज्रवाहू उभा वामिन्द्राग्नी आहुवथ्यै । आ० ३. ७. इति ॥

तामेतां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

आ भरतं शिक्षतं वज्रवाहू अस्माँ इन्द्राग्नी अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपित्वं पितरो न आसन् ॥ ७ ॥

आ। भरतं। शिक्षतं। वज्रवाहू इति वज्रऽवाहू। अस्मान्। इन्द्राग्नी इति। अवतं। शचीभिः।

इमे। नु। ते। रश्मयः। सूर्यस्य। येभिः। सऽपित्वं। पितरः। नः। आसन् ॥ ७ ॥

हे वज्रवाहू वज्रहस्ताविन्द्राग्नी आभरतं । अस्मदर्थं धनमाहरतं । आहत्य च

शिक्षतं । अस्मभ्यं दत्तं । शिक्षतिदानकर्मा । अपि च । नोऽस्नाननुष्ठानं
 शचीभिः । कर्मनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिरवतं । रक्षतं । किं च सूर्यात्मन
 इंद्रस्य येभी रश्मिभिर्यैरर्चिभिर्नोऽस्माकं पितरः पूर्वपुरुषाः सपितृं सहप्राप्त्यं
 स्थानमासन् । ब्रह्मलोकमगच्छन् । अर्चिरादिमार्गेण हि ब्रह्मलोकमुपासका
 गच्छन्ति । तथा च श्रूयते । तेऽर्चिषमभिसंभवंत्यर्चिषोऽहरिति । यद्वा येभी
 रश्मिभिः सपितृं समवेतत्वमध्यगच्छन् । ते रश्मय इमे नु इदानीमस्मा-
 भिर्दृश्यमाना एत एव खलु । सूर्यात्मन इंद्रस्य ये रश्मयस्त एवाग्रेरपि । तथा
 च श्रूयते । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्तं दृष्ट इति ।
 तस्मात्सूर्यस्य रश्मीनां स्तवनेनेन्द्राग्न्योरुभयोरपि स्तुतिः सिद्धा ॥ भरतं । ह्यहोर्भ
 इति भवं । शिक्षतं । शिक्ष विद्योपादाने । अदुपदेशाल्लसार्वधानुकानुदात्तत्वे श्यः
 पितृादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते । तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः । सपितृं ।
 आप्लू व्याप्नौ । अस्मात्सश्चोपपदात्कृत्यार्थं तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः । पृथोदरा-
 दिवाङ्मातोः पिभावः । यद्वा षय समवाये । इन् सर्वधातुभ्य इतीन् । सपेभावः
 सपितृं । आसन् । अस गतिदीप्तादानेषु । लङ्वाडागम उदात्तः । यद्वृत्तान्नित्य-
 मिति निघाताभावः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

पुरंदरा शिक्षतं वज्रहस्तास्माँ इंद्राग्नी अवतं भरेषु ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

पुरंदरा । शिक्षतं । वज्रहस्ता । अस्मान् । इंद्राग्नी इति । अवतं । भरेषु ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । मामहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे वज्रहस्ता हस्तेन गृहीतवज्रौ । पुरंदरा असुरपुराणां दारयिताराविद्राग्नी
 शिक्षतं । अस्मदपेक्षितं धनं प्रयच्छतं । अपि च भरेषु संयामेष्वस्मानवतं ।
 रक्षतं । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तदस्मदीयं मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतां ॥
 पुरंदरा । पूःसर्वयोर्दारिसहोरिति खच् । वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातनादम् ।
 सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकोनविंशो वर्गः ॥

तत्तं स इति नवर्चं पंचमं सूक्तं कुत्सस्यार्थं ऋभुदेवताकं । पंचमीनवम्यौ

त्रिष्टुभौ । शिष्टाः सप्त जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । ततः नवार्भवं । तु पंचम्यंते
त्रिष्टुभाविति ॥ अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदमार्भवं निविज्ञानं ।
सूचितं च तृतीयस्येति खंडे । ततं मे अप इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ततं मे अपस्तदु तायते पुनः स्वादिष्टा धीतिरुचयाय शस्यते ।

अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृष्णुत ऋभवः ॥ १ ॥

ततं मे अपः । तत् । ऊं इति । तायते । पुनरिति । स्वादिष्टा । धीतिः । उचयाय । शस्यते ।

अयं समुद्रः । इह । विश्वदेव्यः । स्वाहाकृतस्य । सं । ऊं इति । तृष्णुत । ऋभवः ॥ १ ॥

हे ऋभवो मे मयापोऽग्निष्टोमादिरूपं कर्म ततं विस्तारितं । बहुशः पूर्वम-
नुष्ठितं । ननु तदेव पुनस्तायते । विस्तार्यते । अनुष्ठीयत इत्यर्थः । तत्र स्वादिष्टा
स्वादुतमातिशयेन प्रीतिकरी धीतिः स्तुतिश्चोचयाय स्तुत्याय शस्यते । पठ्यते ।
अपि च । इहास्मिन्यागे समुद्रः समुदनशीलोऽयं सोमरसो विश्वदेव्यः सर्वेभ्यो
देवेभ्यः पर्याप्तो यथा भवति तथा संपादितः । तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेणाग्नौ
प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन समु तृष्णुत । सम्यगेव तृप्ता भवत ॥ ततं । तनु
विस्तारे । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासि-
कलोपः । अपः । आपू व्याप्नो । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद् चेत्यसुन् धा-
तोर्ह्रस्वश्च । तायते । तनोतिर्यकि । पा० ६. ४. ४४. इत्यात्व । स्वादिष्टया । स्वादु-
शब्दादातिशयनिक इष्टन् । ढेरिति टिलोपः । उचयाय । वच परिभाषणे ।
औणादिकोऽथक्प्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । समुद्रः । उंदी क्तेदने ।
स्फायितंचीत्यादिना रक् । अनिदितामिति नलोपः । विश्वदेव्यः । देवार्हो भागो
देव्यः । छंदसि चेति यप्रत्ययः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन्तोमे । बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । स्वाहाकृतस्य । स्वाहा-
शब्दस्य ऊर्जादित्वेन गतित्वाङ्गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तृष्णुत । तृप
प्रीणने । स्वादिभ्यः श्रुः । ऋभव इत्यनेन संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आभोगयं प्र यदिच्छंत ऐतनापाकाः प्रांचो मम के चिदापयः ।

सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहं ॥ २ ॥

आऽभोगयं । प्र । यत् । इच्छंतः । ऐतन । अपाकाः । प्रांचः । मम । के । चित् । आपयः ।
सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुपः । गृहं ॥ २ ॥

हे ऋभवः । अपाका अपरिपक्वज्ञानाः प्रांचः पूर्वकालीना ममापयः प्राप-
यितारो मदीया ज्ञातयः केचित् एवंभूता ये केचन यूयमाभोगयमुपभोग्यं सोम-
मिच्छन्तो यद्यदा प्रैतन । तपश्चरितुमरणं गतवन्तः । ऋभवो हि सुधन्वन आंगिर-
सस्य पुत्राः । तदुक्तं यास्केन । ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य
त्रयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. इति । कुत्सोऽप्यांगिरसः । अतस्तेन मदीया
ज्ञातय इत्युक्तं । हे सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः । तदानीं चरितस्य समुपाजितस्य
तपसो भूमना भूम्ना बहुत्वेन दाशुयो हवींषि दत्तवतः सवितुः सोमाभिपवं
कुर्वतो यजमानस्य संबंधि यज्ञगृहमगच्छत । तपसा लव्यसोमाः संतः कृतपाना
यूयं गतवन्तः । यद्वा । दाशुपः प्रातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्य ऋभुभ्यः
सोमपानं दत्तवतः सवितुर्गृहं निवासस्थानं तृतीयसवनाख्यमगच्छत । प्राप्ताः ।
एतत्सर्वमार्भवं शंसतीत्यादौ विस्पष्टमास्नातं ॥ आभोगयं । आ समन्ताद्भोग
आभोगः । तदर्हं आभोगयः । छंदसि चेति यः । यस्येति चेति लोपाभाव-
श्छंदसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा । आङ्पूर्वाद्भुजेरौणादिकः कर्मणि
इप्रत्ययः कुत्वं च । अमि व्यत्ययेन गुणः । ऐतन । इण् गतौ । लङि मध्यम-
बहुवचनस्य यस्य तादेशः । तन्ननन्नथनाश्चेति तस्य तनवादेशः । आडागमो
वृद्धिश्च । आपयः । आप्नोतेरौणादिक इप्रत्ययः । भूमना । बहुशब्दात्पृथ्वादि-
लक्षण इमनिच् । वहोर्लोपो भू च वहोरितीकारलोपो वहोर्भूभावश्च । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादलोपाभावः ॥

(१) तृतीयामृचमाह ॥

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवद्गोहं यच्छ्रवयंत ऐतन ।

त्यं चिच्चमससुरस्य भक्षणमेकं संतमकृणुता चतुर्वयं ॥ ३ ॥

तत् । सविता । वः । अमृतऽत्वं । आ । असुवत् । अगोहं । यत् । श्रवयंतः । ऐतन ।

त्यं । चित् । चमसं । असुरस्य । भक्षणं । एकं । संतं । अकृणुत । चतुऽवयं ॥ ३ ॥

हे ऋभवस्तदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वो युष्माकममृतत्वं देवत्वमा-
सुवत् । आभिमुख्येन प्रेरितवान् । दत्तवानित्यर्थः । यद्यदा यूयमगोहं गूहितुमंशकं

सर्वेष्टयमानं सवितारं श्रवयन्तोऽपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयन्तः संतः ऐतनः ।
 आगच्छत । तदानीमिति पूर्वेष्वन्वयः । यस्माद्ब्रूयं देवैराज्ञापिताः संतोऽसुरस्य
 त्वष्टुः संवधि । निर्मितमित्यर्थः । भक्षणं सोमपानसाधनं त्वं तं चमसमेकं चित्
 असहायमेव संतं चतुर्वयं चतुर्व्यूहमकृणुत । कृतवन्तः । सृष्ट्यादौ त्वष्टा कृतं चमसं
 होतुचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण अभवः कृतवन्त इत्यर्थः ॥ असुवन्त । पू
 प्रेरणे । तौदादिकः । श्रवयन्तः । श्रु श्रवणे । छांदसी वृद्धभावः । ऐतनः । लङि
 मध्यमवहुवचनस्य तादेशे तन्नतन्नयनाश्चेति तनत्रादेशः । भक्षणं । करणे ल्युट् ।
 अकृणुता । कृवि हिंसाकरणयोश्च । लङि मध्यमवहुवचने धिन्विकृण्वोरच्चेत्यु-
 प्रत्ययः । चतुर्वयं । वया अवयवाः । चत्वारोऽवयवा यस्य स तथोक्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

विष्ट्री शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः संतो अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना अभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥ ४ ॥

विष्ट्री । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तासः । संतः । अमृतऽत्वं । आनशुः ।

सौधन्वनाः । अभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सरे । सं । अपृच्यन्त । धीतिऽभिः ॥ ४ ॥

वाघतः । अत्विङ्गामैतत् । अत्र च सामर्थ्यात्तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । अत्विङ्गिरूपेता
 अभवः । शमी । कर्मनामैतत् । यागदानादीनि कर्माण्यन्यान्यपेक्षं चमसं चतुरः
 कृणोतनेत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि तरणित्वेन । तरणिरिति क्षिप्रनाम ।
 क्षिप्रत्वेन शीघ्रेण विष्ट्री । यद्यप्येतत्कर्मनाम तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्य कृत्वेत्यर्थः ।
 एवं कर्माणि कृत्वा मर्तासो मनुष्या अपि संतोऽमृतत्वं देवत्वमानशुः । आनशिरः ।
 कृतैः कर्मभिल्लेभिरे । देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः
 सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ते अभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते
 वसन्तादिकालेऽनुष्ठेये धीतिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिः समपृच्यन्त ॥ संयुक्ता अभवन् ।
 हविर्भागाहो बभूवुरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन बोद्धारो
 मेधाविनो वा मर्तासः संतोऽमृतत्वमानशिरः सौधन्वना अभवः सूरख्याना
 वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिर्बभूवुर्वा वाज इति
 सुधन्वनः आगिरसस्य वयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. इति ॥ विष्ट्री । विष्ट्र
 व्याप्नोति । स्नात्वाद्यश्चेति क्ताप्रत्ययस्य ईकारान्तादेशः । शमी । सुपां सुलुगिति

शसो लुक् । आनभुः । अभू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अघ्नोतिश्चेत्यभ्यासा-
दुत्तरस्य नुडागमः । अपृच्यंत । पृची संपर्के । कर्मणि लङ् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

क्षेत्रमिव वि ममृस्तेजनेन एकं पात्रं मृभवो जेहमानं ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रवं इच्छमानाः ॥ ५ ॥

क्षेत्रं ऽइव । वि । ममुः । तेजनेन । एकं । पात्रं । ऋभवः । जेहमानं ।

उप ऽस्तुताः । उप ऽमं । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवं । इच्छमानाः ॥ ५ ॥

उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुता ऋभवो जेहमानं होमक्रियां प्रति प्रय-
तमानमेकमसहायं पात्रं पानसाधनं तप्रा निर्मितं चमसं मानदडेन क्षेत्रमिव
भूमिमिव तेजनेन तीक्ष्णेन शस्त्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं विममुः । विशेषेण
मानं कृतवन्तः । किमिच्छन्तः । उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षणमंबं
नाधमानाः । याचमानाः । एतदेव विवृणोति । अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु
मध्ये श्रवो हविलक्ष्णमन्नमिच्छमानाः । इच्छन्तः । देवैः सह सोमपानं काम-
यमानास्तस्माभाय चतुरश्रमसानकार्पुर्नित्यर्थः ॥ ममुः । माङ् माने शब्दे च ।
व्यत्ययेन परस्मैपदं । तेजनेन । अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्यनवसाने व्यत्यये-
नाकारस्यानुनासिक्यं । ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । जेहमानं । वेह जेह्वाद्
प्रयत्ने । भौवादिकः । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । उपस्तुताः । गतिरनन्तर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । उपमं । माङ् माने । आतश्चोपसर्गं इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः ।
व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सूचेवं घृतं जुहवाम विद्वन्ता ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सश्चिरं ऋभवो वाजं मरुहन्दिवो रजः ॥ ६ ॥

आ । मनीषां । अन्तरिक्षस्य । नृभ्यः । सूचा ऽइव । घृतं । जुहवाम । विद्वन्ता ।

तरणि ऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्चिरे । ऋभवः । वाजं । मरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षस्यान्तरिक्षलोकास्य मध्यमस्थानस्य संबंधिभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्य

ऋभुभ्यः । ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः । तेन हि देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा । अंतरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः । मध्यमे स्थाने ह्येते पठ्यन्ते । तादृशेभ्यः सुचेव यथा सुचा जुहा घृतं क्षरणशीलाज्योपेतं हविराजुह्वाम । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयच्छाम । एवमेव मनीषां स्तुतिं विद्वन्ना वेदनेन कुर्म इति शेषः । अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सन्धिरे । सूर्यरश्मिभूताः संतः प्रापुः । तदुक्तं । आदित्यरश्मयोऽपृभव उच्यन्त इति । ते ऋभवो दिवो रजः । रजःशब्दो लोकवाची । द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संवन्धिनं वाजं सोमलक्षणमन्नमरुहन् । यागदानादिभिः कर्मभिरन्यैश्च देवोक्तैश्चमसचतुष्टयकरणैर्दिकैः प्राप्नुवन् ॥ सुचेव । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । जुह्वाम । हु दानादनयोः । लोद्ध्वाहुत्तमस्य पिबेत्याहुगमः । विद्वन्ना । विद ज्ञाने । औणादिको मनः । न संयोगाद्व-
मन्तादित्यल्लोपाभावः । तरणित्वा । तृ भवनतरणयोः । अर्तिसृधृधम्यश्रयवितृ-
भ्योऽनिरिति कर्तर्यनिप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वं । शेषं छंदसि बहुलमिति
शेर्लोपः । सन्धिरे । ग्लुं च पञ्च गतावित्यत्र सन्धिमथेके पठन्ति । व्यत्ययेनात्म-
नेपदं । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विर्वचनभावः । इरे-
चश्चिच्चादन्तोदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अरुहन् । रुह बीज-
जन्मनि प्रादुर्भावे च । लुङि कृमृहरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरङादेशः । दिवः । ऊडि-
दमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । रजः । रं रणे । रजं त्यस्मिन्निति रजो लोकः ।
तदुक्तं लोका रजांस्युच्यन्त इति । औणादिकोऽधिकरणेऽसुन् । रजकरजनरजः-
सूपसंख्यानमिति नलोपः । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

ऋभुर्न इंद्रः शर्वसा नवीयान् नृभुर्वाजंभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्माकं देवा अवंसाहनि प्रिये अभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इंद्रः । शर्वसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजंभिः । वसुऽभिः । वसुः । ददिः ।

युष्माकं देवाः । अवंसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । असुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुर्विभ्रा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र शर्वसा बलेन नवीयान् नवतरः प्रशस्ततर ऋभुर्नोऽस्माकमिन्द्रः परमेश्वरः । अस्माकं रक्षक इत्यर्थः ।

यद्वा । इन्द्र एव प्रसंगादुरु भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुरिति स्तूयते । अपि च । वाजेभिर्वाजैरसभ्यं दातव्यैरन्वैर्वसुभिर्निवासहेतुभिर्धनैश्च ऋभुर्वसुरस्माकं निवासयिता । अत एव ददिस्तेषामन्नानां धनानां च दाता भवतु । परोऽर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः । हे देवा दानादिगुणयुक्ता ऋभुप्रभृतयः । युष्माकं संबंधिनावसा रक्षणेन युक्ते प्रियेऽस्माकमनुकूलेऽहनि दिवसे वर्तमाना वयमसुन्वतां सुन्वद्य-जमानविरोधिनां शत्रूणां पृत्सुतीः सेना अभितिष्ठेय ॥ नवीयान् । नवशस्त्र-दातिशायनिक ईयसुन् । वाजेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । वसुः । वस निवासे । अस्मादंतर्भावितव्यार्थात् ऋसृस्त्रिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनु-वृत्तेराद्युदात्तत्वं । ददिः । हुदाञ् दाने । आहगमहन इति क्प्रत्ययः । लिङ्ङ्रा-वादि । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

निश्चर्मण ऋभवो गार्मपिंशत सं वत्सेनांसृजता मातरं पुनः ।

सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिघ्री युवाना पितरांकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गां । अपिंशत । सं । वत्सेन । असृजत । मातरं । पुनरिति ।

सौधन्वनासः । सुऽअपस्यया । नरः । जिघ्री इति । युवाना । पितरां । अकृणोतन ॥ ८ ॥

पुरा कस्यचिद्वपेर्धनुर्मृता । स ऋषिस्तस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा ऋभुं तुष्टाव । ऋभवस्तत्सुहृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोज-यन्निति । अयमर्थः पूर्वाद्धे प्रतिपाद्यते । हे ऋभवो यूयं चर्मणश्चर्मणा त्वचा । तृतीयार्थे पृष्ठी । गां धेनुं निरपिंशत । निःशेषेणाश्लिष्टां संयुक्तामकुस्त । तदनंतरं मातरं तां गां पुनर्वत्सेन समसृजत । संसृष्टामकुस्त । समगमयतेति यावत् । अपि च हे सौधन्वनासः सुधन्वन आंगिरसस्य पुत्राः । नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः स्वपस्यया शोभनकर्मच्छया । यागदानाद्याचरणेनेति यावत् । जिघ्री जीर्णो वृद्धौ पितरा मातापितरौ युवाना पुनर्यौवनोपेतावकृणोतन । यूय-मकृद्धं ॥ अपिंशत । पिश अवयवे । तौदादिकः । शे मुचादीनामिति नुम् । सौधन्वनासः । सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः । अन् । पा० ६. ४. १६७. १ इति प्रकृ-तिभावः । आज्ञसेरसुक् । आमंचितस्येत्याद्युदात्तत्वं । स्वपस्यया । शोभनमयः स्वपः । तदिच्छा स्वपस्या । सुप आत्मनः क्यच् । अ प्रत्ययादिति भावेऽकार-

प्रत्ययः । जिघ्री । जृप् वयोहानौ । जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । ऋत इडातोरितीत्वं ।
रेफवकारयोः स्थानविपर्ययः । बहुलवचनाद्धलि चेति दीर्घाभावः । निष्ठादा-
द्युदात्तत्वं । युवानां । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पितरा । पिता च माता
च पितरौ । पिता माता । पा० १. २. ७०. । इति पिता शिष्यते । पूर्ववद्धिभक्ते-
राकारः । अकृणोतन । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदिहानुम् । धिन्विकृण्योरच्चेत्यु-
प्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपे सति तस्य स्थानि-
वन्नावात्तधूपधगुणाभावः । लङ्मध्यमबहुवचनस्य तश्चस्य तन्नननथनाश्चेति
तनवादेशः । तस्य पित्वेन डिहानाभावाद्गुणः ॥

नवमीमृचमाह ॥

वाजेभिर्नो वाजसातावविह्वभुमाँ इंद्र चिचमा दर्पि राधः ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

वाजेभिः । नः । वाजऽसातौ । अविह्वि । ऋभुऽमान् । इन्द्र । चिचं । आ । दर्पि । राधः ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऋभुमान् । ऋभुर्विभ्वा वाज इति वयोऽष्टृभुशब्देनोपचारादचोच्यते ।
तैर्युक्तस्त्वं वाजसातौ वाजस्यान्त्रस्य संभजने निमित्तभूते सति वाजेभिरन्नैर-
विह्वि । अस्मान्वाभुहि । यद्वा वाजसातिरिति संग्रामनाम । वाजसातौ संग्रामे
वाजेभिर्वाजेन युक्तैश्चैरविह्वि । अस्मान् रक्ष । अपि च । चिचं चायनीयं राधो
धनमादर्पि । अस्मभ्यं दातुमाद्रियस्व । तृतीयसवने ऋभुभिः सहेंद्रस्यावस्थानात्
प्रसंगादचेंद्रस्तुतिः । यदेतदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं तन्मिवाद्यो मामहंतां ।
पूजयंतां ॥ वाजसातौ । वन यण संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनसनखनां सञ्ज-
लोरित्यात्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविह्वि ।
विष्प व्याप्नो । लोटो हिः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हुम्भ्यो हेर्धिः । द्रुवजत्वे ।
छंदस्यपि दृश्यत इति दृशियहणाल्लोट्यडागमः । यद्वा । अवतेर्लोदि सिबहुलं
लेटीति-बहुलवचनाद्विकरणः सिप् । तस्यार्द्धधातुक्त्वादिट् । आदेशप्रत्यययोरिति
पत्वं । धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । इस्वनुङ्भ्यां भतुविति भतुप उदात्तत्वं । दर्पि ।
दृक् आदरे । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकविंशो वर्गः ॥

तद्वन्निति पंचचं षष्ठं सूक्तं कुत्सस्यार्पणमार्भवं । पंचमी त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चतस्रो जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । तद्वन् पंचांत्या त्रिष्टुप् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशत इदं सूक्तमार्भवं निविद्वान् । सूचितं च । तद्वन्नथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा । आ० ५. १८. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

तद्वन्नथं सुवृतं विद्वानापसस्तद्वन्हरीं इंद्रवाहा वृषण्वसू ।

तद्वन्नपितृभ्यामृभवो युवद्वयस्तद्वन्वत्सायं मातरं सचाभुवं ॥ १ ॥

तद्वन् । रथं । सुऽवृतं । विद्वानाऽअपसः । तद्वन् । हरी इति । इंद्रऽवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्वऽवसू ।

तद्वन् । पितृभ्यां । ऋभवः । युवत् । वयः । तद्वन् । वत्सायं । मातरं । सचाभुवं ॥ १ ॥

विद्वानापस उत्कृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणो लाभवत्कर्माणो वा ऋभवो रथमश्विनोरारोहणार्थं सुवृतं शोभनवर्तनं सुचक्रं वा तद्वन् । अकुर्वन् । तथेन्द्रवाहा इंद्रस्य वाहनभूती हरी हरणशीलावेतत्संज्ञकावश्यौ तद्वन् । कृतवन्तः । कीदृशौ । वृषण्वसू । सेचनसमर्थेन दृढतरेण धनेन वलेन वा युक्तौ । अपि च । पितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां युवद्यौवनोपेतं वयं आयुर्ऋभवस्तद्वन् । कृतवन्तः । तथा वत्साय मातरं गां सचाभुवं सहभुवं सह वर्तमानां तद्वन् । अकुर्वन् ॥ तद्वन् । तद्वन् तद्वन् तनूकरणे । लङि बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । सुवृतं । शोभनं वर्तत इति सुवृत् । वृत्तु वर्तने । क्तिप् चेति क्तिप् । विद्वानापसः । विद ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशियहणाद्भावे मनिन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । बहुलवचनादलुक् । यद्वा । विद्वत् लाभे । औणादिको भावे मक् । ततः पामादिलक्षणी नप्रत्ययः । विद्वानं लाभवदपः कर्म येषां । बहुग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । छांदसः पूर्वसवर्णदीर्घः । इंद्रवाहा । इंद्रं वहत इतींद्रवाहौ । वहश्चेति खिप्रप्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वृषण्वसू । वृष सेचने । कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन् । निह्नादाद्युदात्तत्वं । वृषण्वस्त्वयोरुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. । इति वसुशब्द उक्तरपदे वृषण्वभावः । बहुग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवत् । अत्र युवत्शब्दः सामर्थ्यात्पूर्ववत्प्रवृत्तिनिमित्तं युवत्वमाचमाचष्टे । तदस्मिन्नस्तीति युवत् । छांदसो वर्णलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्यः क्रत्वे दक्षाय सुप्रजावतीमिषं ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्धाय धासथा स्विन्द्रियं ॥ २ ॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । ऋभुऽमत् । वयः । क्रत्वे । दक्षाय । सुऽप्रजावती । इषं ।

यथा । क्षयाम । सर्वेऽवीरया । विशा । तत् । नः । शर्धाय । धासथा । सु । इन्द्रियं ॥ २ ॥

हे ऋभवः । नोऽस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं ऋभुमदुरुभासनयुक्तं वयो हविले-
क्षणमन्नमातक्षत । आ समन्तादुत्पादयत । एतदेव विव्रियते । क्रत्वे क्रत-
वेऽस्मदीयाय कर्मणे दक्षाय बलाय च । तादर्थ्यं चतुर्थी । एतदुभयार्थं सुप्र-
जावती शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्तामिषमन्नमातक्षतेति
शेषः । अपि च । सर्ववीरया सर्ववीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा प्रजया सह
यथा येन प्रकारेण क्षयाम । सुखेन निवसाम । तत्तादृशमिन्द्रियं । धननामैतत् ।
धनं नोऽस्मभ्यं शर्धाय बलार्थं सु धासथा । सुष्ठु धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ऋभुमत् ।
उरु भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुशब्दः प्रकाशमाचवाची । ह्रस्वनुह्रस्वा मनुविति
मनुष उदात्तत्वं । क्रत्वे । जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे
यणदेशः । क्षयाम । क्षि निवासगत्योः । व्यत्ययेन शप् । धासथा । धाजो लेङ्य-
डागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ तक्षत सातिमस्मभ्यंमृभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ।

सातिं नो जैची सं महेत विश्वहा जामिमजामिं पृतनासु सक्षणिं ॥ ३ ॥

आ । तक्षत । सातिं । अस्मभ्यं । ऋभवः । सातिं । रथाय । सातिं । अर्वते । नरः ।

सातिं । नः । जैची । सं । महेत । विश्वहा । जामिं । अजामिं । पृतनासु । सक्षणिं ॥ ३ ॥

हे नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः । अस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः सातिं संभजनीयमन्नं
धनं वातक्षत । आ समन्तात्कुरुत । तथास्मदीयाय रथाय रंहणशीलाय पुत्रादये
रथायैव वा सातिं संभजनीयं धनमातक्षत । तथावर्तेऽश्वाय सातिं संभजनी-
यमन्नं धनं वाश्वयोग्यमातक्षतेत्येव । किंच । विश्वहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्माकं
जैची जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधिकां सातिं संभजनीयं धनं संमहेत । सर्वो

जनः सम्यक् पूजयतु । वयं च पृतनासु संग्रामेषु जामिं सहजातमजामिं सहा-
नुत्पन्नं शत्रुं वा सक्षणिमस्मानभिभवतं युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति शेषः ॥ सातिं ।
ऊतियूतिसातीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । महेत । मह पूजायां । सक्षणिं । षह
अभिभवे । औणादिकः सनिप्रत्ययः । ढत्वकत्वपत्वानि ॥

चतुर्थीभृचमाह ॥

ऋभुक्षणमिंद्रमा हुव ऊतय ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।

उभा मिचावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वंतु सातये धिये जिपे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणं । इंद्रं । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमपीतये ।

उभा । मिचावरुणा । नूनं । अश्विना । ते । नः । हिन्वंतु । सातये । धिये । जिपे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणं । महन्नामैतत् । महांतमिंद्रमा हुवे । आह्वयामि । किमर्थं । ऊतये ।
रक्षणार्थं । तथा ऋभून्वाजान् । ऋभुर्विश्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः ।
तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां मध्यमोऽपि लक्ष्यते । अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्यु-
च्यन्ते । तदुक्तं यास्केन । प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवचनगमा भवन्ति न मध्यमेन । नि०
११. १६. इति । एवंविधानुभून्मरुतश्च सोमपीतये सोमपानायाह्वयामि । तथोभा
युगलरूपेण संहत्य वर्तमानौ द्वौ मिचावरुणावश्विनौ च नूनमवश्यं सोम-
पानायाह्वयामीति शेषः । अपि च । आहूताश्चेन्द्रादयो नोऽस्मान् हिन्वंतु ।
प्रेरयंतु गमयन्त्वित्यर्थः । किमर्थं । सातये । संभजनीयाय धनाय । धिये । धनसा-
ध्याय कर्मणे । जिपे । जेतुं शत्रूणां जयार्थं च ॥ ऋभुक्षणं । उरुभासमाने स्थाने
क्षियति निवसतीत्युभुक्षाः । उरुपूर्वाद्भातेर्मृगयादयश्चेति कुप्रत्ययः । आतो लोप
इटि चेत्याकारलोपः पूर्वपदस्य ऋभावश्च । ऋभुशब्दोपपदान्नि निवासगत्यो-
रित्यस्मात्पतेस्य चेति विधीयमान इतिप्रत्ययो बहुलवचनाद्भवति । टिलीपः ।
इतोऽत्सर्वनामस्थान इत्यत्वमिकारस्य । वा पूर्वस्य निगम इति विकल्पनादु-
पधादीर्घाभावः । यद्वा अतर्भुक्षिन्क् । क्तिन्वाहुणाभावः । अत एव नावगृह्यते ।
पीतये । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्येतीत्वं ।
दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हिन्वंतु । हि गतौ वृद्धौ च । अस्माद-
तर्भावितरण्यर्थाहोऽटि स्वादित्वात् श्रुः । जिपे । जि जये । तुमर्थं सेसेनिति
क्सेप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

चुभुराय सं शिशातु सातिं समर्यजिवाजो अस्माँ अविष्टु ।

तन्नो मित्रो वरुणे मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

चुभुः । भराय । सं । शिशातु । सातिं । समर्यऽजित् । वाजः । अस्मान् । अविष्टु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

चुभुः प्रथमोऽस्माकं सातिं संभजनीयं धनं भराय संयामार्थं संशिशातु । सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु । संयामोचितं धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा समर्य-
जित् । मर्या मनुष्याः । तैः सह वर्तत इति समर्यः संयामः । तत्र शत्रूणां जेता
वाज एतत्संज्ञस्तृतीयश्चास्मान् स्तोतृनविष्टु । अवतु । संयामाद्रष्टव्यित्यर्थः ।
यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्रादयो मामहंता । पूजयंतु ॥ शिशातु ।
शो तनूकरणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । आदेच इत्यात्वं । द्विर्भावः ।
ह्रस्वत्वेन बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । अविष्टु । अवत्तेर्लोडि सिद्धुलं लेटीति
बहुलयहणात्सिप् । इडागमः । पत्तपुत्वे ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः ॥

ईळे इति पंचविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं । आंगिरसस्य कुत्तस्थार्षे । चतुर्विंशीपं-
चविंश्यौ चिष्टुभौ शिष्टास्त्वयोविंशतिर्जगत्यः । आद्यः पादो द्यावापृथिव्यः । द्वितीय
आग्नेयः । शिष्टं सूक्तमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । ईळे पंचाधिकाश्विनमाद्यौ
पादौ लिंगोक्तदेवतावन्त्ये चिष्टुभाविति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवेऽप्येतत्सूक्तं । सूचितं
च । द्यावाण्येवेळे द्यावापृथिवी इति । आ० ४. ६. । इति ॥ प्रातरनुवाके चाश्विने
ऋतौ जागते छंदस्येतत्सूक्तं । सूचितं च । अगन्महातारिप्मेळे द्यावापृथिवी
इति जागते । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येतत् प्रातरनुवाकन्यायेनातिदे-
शात् ॥ तथाप्रोयामे संति चत्वार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तथाच्छावाकातिरिक्तोक्त्य
एतत्सूक्तं यस्य पशव इति खंडे सूचितं । ईळे द्यावापृथिवी उभा उ नूनं
। आ० ९. ११. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ई॒ळे द्यावा॑पृथि॒वी पूर्वे॑चि॒त्तये॑ऽग्निं घ॒र्मे सु॒रुचं॑ या॒मन्नि॒ष्टये॑ ।

याभि॑र्भरे॑ का॒रमं॑शाय॒ जिन्व॑थ॒स्ताभि॑रू॒षु कृ॒तिभि॑र॒श्विना॑ ग॒तं ॥ १ ॥

ई॒ळे द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । पूर्वे॑ऽचि॒त्तये॑ । अ॒ग्निं । घ॒र्मे । सु॒रुचं॑ । या॒मन् । इ॒ष्टये॑ ।

याभिः॑ । भरे॑ । का॒रं । अं॑शाय॒ । जिन्व॑थः । ताभिः॑ । ऊं॒ इति॑ । सु॒ । कृ॒तिऽभिः॑ ।

अ॒श्विना॒ । आ॒ । ग॒तं ॥ १ ॥

अहं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावीळे । स्तौमि । किमर्थं । पूर्वचिन्तये । पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय । ते ह्यश्विनौ प्रत्यासन्ने । यद्वा द्यावापृथिवी अश्विनौ स्तौमि पूर्वचिन्तये । अन्यदीयास्तोत्रात्पूर्वमेवासदीयस्य स्तोत्रस्य प्रबोधनाय । तथा चोक्तं । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येक इति । अपि च । यामन् यामन्यश्वितोरागमने सतीष्टये तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण स्थापितमग्निं स्तौमीति शेषः । कीदृशमग्निं । घर्मे । प्रवृजनेन दीप्तं । सुरुचं । अत एव शोभनकांतियुक्तं । हे अश्विनौ भरे । संयामनमैतत् । संयामेऽंशाय युष्मदीयभागाय जयप्राप्तये याभिरुतिभिः पालनैः सहागत्य कारं । कारशब्दः शंसवाची । तेन ह्यभियुक्ताः संगिरन्ते । कारं शब्दकारिणं शंसं जिन्वथः । मुखेनापूरयथः । ताभिस्तादृशैरुतिभिः पालनैः सह । उ इति समुच्चये । अस्मानपि सुष्वागतं । आगच्छतं ॥ ईळे । ईड स्तुतौ । उन्नमैकवचनमिदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेह्यल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च । दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्तोऽतोदात्तः । देवताद्वये चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीति पर्युदासान्नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं । पूर्वचिन्तये । चित्ती संज्ञाने । अस्मादंतर्भावितार्थोद्भावे क्तिन् । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुरुचं । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । शोभना रुक् यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । आतो मन्निन्निति कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनाद्भावे मनिन् । कारं । क्रियतेऽनेनेति 'कारः । करणे घञ् । कर्पात्त इत्यंतोदात्तत्वं । जिन्वथः । जिवि प्रीणनार्थः । अत्र प्रीणनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते । धनेनापूरितो हि पुरुषः प्रीतो भवति । इदित्त्वानुम् । भौवादिकः । शपः पित्वा-दनुदात्तत्वं । तिङोऽदुपदेशल्लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तान्नि-

त्यमिति निघातप्रतिषेधः । तच्च हि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । ऊ पु ।
इकः सुजीति दीर्घत्वं । सुज इति यत्वं । ईपाअक्षादित्वात्सुज उकारस्य प्रकृति-
भावः । ऊतिभिः । अवतेर्भावे क्तिन् । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् ।
ऊतियूतीत्यादिना निपातनात् क्तिन् उदात्तत्वं । गतं । गमेल्लोटि बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

युवोर्दानाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्युर्वचसं न मंतवे ।

याभिर्धियोऽवयः कर्मन्निष्टये ताभिर्लु पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुऽभराः । असश्चतः । रथं । आ । तस्युः । वचसं । न । मंतवे ।

याभिः । धियः । अवयः । कर्मन् । इष्टये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोचभरणा असश्चतोऽन्यवानासक्ताः स्तोतारो हे अश्विनौ
युवोर्युवयो रथमातस्युः । आतिष्ठन्ति । प्राप्नुवन्ति । किमर्थं । दानाय । युष्मत्कर्तृ-
कदानार्थं । धनलाभायेत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । वचसं न । यथा न्यायोपेतेन वचसा
वाक्येन युक्तं विपश्चित्तं मंतवे बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये स्तोतारः प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।
अपि च । कर्मन् कर्मणीष्टये यागार्थं प्रवृत्तान्वियो ध्यातृन्विशिष्टज्ञानोपेतान्याभि-
रूतिभिः पालनैरवयः । युवां रक्षयः । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसं । अश्व-
आदित्वान्मत्वयीयोऽच् । मंतवे । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः ।
धियः । ध्यायन्तीति धियः स्तोतारः । ध्यै चिन्तायां । क्षिप् चेति क्षिप् । चशब्देन
दृश्यहणानुकर्षणात्संप्रसारणं । कर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्रत्या लुक् । न डिंसं-
बुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षययो अमृतस्य मज्जना ।

याभिर्धेनुमस्वंपिन्वयो नरा ताभिर्लु पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ३ ॥

युवं । तासां । दिव्यस्य । प्रशासने । विशां । क्षययोः । अमृतस्य । मज्जना ।

याभिः । धेनुं । अस्वं । पिन्वयः । नरा । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावस्थिनौ दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पन्नस्यामृतस्य सोमस्य पानेनोत्पन्नेन मज्मना वलेन युक्तौ युवां तासां यास्त्रिषु लोकेषु वर्तते तासां सर्वासां विशां प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशासने शिक्षणे क्षयथः । ऐश्वर्यकर्माय । ईशाथे । समर्थो भवथः । यद्वा मज्मनान्येपामसाधारणेन वलेन विशां प्रजानां दिविभवस्यामृतस्य वृक्ष्युदकस्य प्रशासने प्रदानेन क्षयथः । ईश्वरी भवथः । अपि च । याभिरूतिभी रक्षाभिरस्वं प्रसवासमर्थं धेनुं गां शयुनाच्चे ऋषये पिन्वथः । सिंचथः । प्रयसा पूरितवंतावित्यर्थः । ताभिरूतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ अस्वं । पूङ् प्राणिगर्भवमोचने । सवनं सूः । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । नास्ति सूर्यस्यामित्यसूः । नञ्सुभ्यामित्यत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि औः सुपीति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पिन्वथः । पिवि सेचने । इदित्त्वान्मुम् । भौवादिकः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्मनां विमाता तूर्पु तरणिर्विभूषति ।

याभिस्त्रिमंतुरभ्वच्चक्षुणस्ताभिर्ह पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ४ ॥

याभिः । परिज्मा । तनयस्य । मज्मनां । विज्माता । तूर्पु । तरणिः । विभूषति ।

याभिः । विज्मंतुः । अभ्वत् । विज्चक्षुणः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ४ ॥

परिज्मा परितो गता वायुस्तनयस्यात्मीयस्य पुत्रस्याग्नेः । अग्निर्हि व्यान-
वृत्त्यात्मना वर्तमानेन वायुना मथ्यमानः सन् जायते । तथा च श्रूयते ।
अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः । अतो यान्यन्यानि वीर्यवंति कर्माणि
यथाग्नेर्मथनमाजेः सरणं हृदस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानंस्तानि करोतीति ।
यद्वा सृष्ट्यादौ वायुसक्ताशादुत्पन्नत्वाद्ग्रेः पुत्रत्वं । आस्त्रायते च । वायोरग्निरिति ।
एवं स्वपुत्रस्याग्नेर्मज्मना वलेन युक्तः सन् विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता ।
अग्निः पृथिवीस्थानो वायुरंतरिक्षस्थानः । उभयोर्मिलितयोस्त्वयनिर्मातृत्वमु-
पपन्नं । यद्वा विमातेति तनयस्य विशेषणं । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः सुः ।
विमातृकस्य द्वाभ्यामरणिभ्यां जातस्य । एवंभूतो वायुर्ह अश्विनावृतिभिर्हेतु-
भूतैः पालनैस्तूर्पु तरीतृषु धावत्सु मध्ये तरणिरतिशयेन तरीता शीघ्रगामी

विभूषति । व्याप्नो भवति । यद्वा विशेषेण सर्वमलं करोति । अपि च । चिमं-
तुस्तयाणां मंता विविधेषु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेष्ववासादितज्ञानः । कक्षीवान्
याभिर्युष्मदीयाभिरुतिभिर्विचक्षणो विशिष्टज्ञानयुक्तोऽभवत् । ताभिः सर्वाभि-
रुतिभिरस्मानागच्छतं ॥ परिज्मा । परिपूर्वादज गतिक्षेपणयोरित्यस्मात् श्वचु-
क्षन्नित्यादौ निपात्यते । तूर्पु । तृ भवनतरणयोः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति
दीर्घः । यद्वा तरतेः कृप् । जरत्वरत्यादिना वकारोपधयोद्ध । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । विभूषति । भवतेर्लेट्यडागमः । सिद्धुलं लेटीति सिप् । यद्वा
भूष अलंकारे । भौवादिकः । विचक्षणः । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

याभी रेभं निवृतं सितमद्भ उदंदनमैरयतं स्वहंशे ।

याभिः कखं प्र सिषासंतमावतं ताभिर्हृ षु जतिभिरश्विना गतं ॥ ५ ॥

याभिः । रेभं । निऽवृतं । सितं । अत्ऽभ्यः । उत् । वंदनं । ऐरयतं । स्वः । हंशे ।

याभिः । कखं । प्र । सिषासंतं । आवतं । ताभिः । जं इति । सु । जतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ याभिरुतिभौ रेभमेतत्संज्ञमृषिं निवृतमसुरैः कूपेऽप्सु निवारितं
सितं तदीयैः पार्श्ववदमेवंभूतमृषिमद्भः सकाशादुदैरयतं । उदागमयतं । तथा
वंदनमेतत्संज्ञमृषिं च तथाभूतमुदैरयतं । किमर्थं । स्वरादित्यं हंशे द्रष्टुं । अपि च
कखमसुरैरंधकारे प्रक्षिप्तं सिषासंतमालोकं संभक्तुमिच्छतं याभिरुतिभिः प्रावतं
प्रकर्षेण रक्षतं ताभिरित्यादि समानं ॥ रेभं । रेभु शब्दे । रेभते स्तौतीति
रेभः । पचाद्यच् । निवृतं । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितरण्यथात्कर्मणि निष्ठा ।
गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सितं । षिज् बंधने । अद्भः । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । वंदनं । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वंदते स्तौतीति
वंदनः । नंदादिलक्षणो ल्युः । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरित्ये-
तद्विषयादित्यस्य च साधारणनामधेयं । तदुक्तं यास्केन । स्वरादित्यो भवति
सु अरणः सु ईरणः । नि० २. १४. इति । स्वरादि निपातमव्ययं । पा० १.
१. ३७. । इत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । हंशे । हंशे विख्ये चेति हंशेस्तुमर्थे केप्रत्ययांतो
निपात्यते । सिषासंतं । वन षण संभक्तौ । सति सनीयंतर्धेत्यादिना विकल्प-

नादिडभावः । जनसनखनां सञ्जलोरित्यात्वं । द्विर्भावेऽभ्यासस्य ह्रस्वत्वं ।
सन्यत इतीत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चयस्त्रिंशो वर्गः ॥

पष्ठीमुचमाह ॥

याभि॒रन्त॑कं जस॑मान॒मार॑णे भुज्युं याभि॒रव्य॒थिभि॑र्जिजि॒न्वथुः॑ ।

याभिः क॒र्कधुं॑ व॒य्यं च॒ जिन्व॑थ॒स्ताभि॑रू पु॒ ऋ॒तिभि॑र॒श्विना॒ गतं॑ ॥ ६ ॥

याभिः । अन्त॑कं । जस॑मानं । आऽअ॒र॑णे । भुज्युं । याभिः । अ॒व्य॒थिऽभिः । जि॒जि॒न्वथुः ।

याभिः । क॒र्कधुं॑ । व॒य्यं । च॒ । जिन्व॑थः । ताभिः । ऊं॒ इति॑ । सु॒ । ऋ॒तिऽभिः । अ॒श्वि॒ना॒ ।

आ । ग॒तं॑ ॥ ६ ॥

आरणमगाधं तडागादि कूपादि वा । तचासुरैः प्रक्षिप्तं जसमानं तैर्हिंस्य-
मानमन्तकं शत्रूणामन्तकरमेतत्संज्ञं राजर्षिं हे अश्विनौ याभिरूतिभिरवथः ।
रक्षथः । तथा भुज्युं सर्वस्य पालकमेतत्संज्ञं समुद्रमध्ये निमग्नं तुयस्य पुत्रं राजर्षिं
याभिरूतिभौ रक्षणेहेतुभूताभिरव्यथिभिर्यथारहिताभिर्नौभिर्जिजिन्वथुः । युवा-
मतर्पयतं । एतच्च मन्त्रांतरे तुयो ह भुज्युमश्विनोदमेघ इत्यादिके विस्मययिष्यते ।
अपि च । कर्कधुं वय्यं चैतत्संज्ञकौ चासुरौ पीडमानौ याभिरूतिभिर्जिन्वथः ।
प्रीणयथः । गतमन्यत् ॥ जसमानं । जस हिंसायां । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ।
आरणे । आहपूर्वादन्तेत्युट् । जिजिन्वथुः । जिवि प्रीणनार्थः । लिट्युसि रूपं ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

याभिः शुच॑न्ति धन॒सां सु॑प॒सदं॑ त॒प्तं घ॒र्मो॒म्याव॑न्त॒मव॑ये ।

याभिः पृ॒श्निगुं॑ पु॒रु॒कुत्स॑माव॑न्तं ताभि॑रू पु॒ ऋ॒तिभि॑र॒श्विना॒ गतं॑ ॥ ७ ॥

याभिः । शुच॑न्ति । धन॒सां । सु॑ऽस॒सदं॑ । त॒प्तं । घ॒र्मं । ओ॒म्याऽव॑न्तं । अव॑ये ।

याभिः । पृ॒श्निऽगुं॑ । पु॒रुऽकु॒त्सं॑ । आव॑न्तं । ताभिः । ऊं॒ इति॑ । सु॒ । ऋ॒तिऽभिः ।

अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒तं॑ ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ धनसां धनस्य संभक्तारं शुचन्तिमेतन्नामानं सुपसदं । सीदन्त्य-
स्मिन्निति संसृष्टं । शोभनसंसदं याभिरूतिभिरकुरुतं । तथात्रये याभिश्चोतिभिस्तप्तं ।

प्रवृजनेन संतप्तं घर्मे महावीरमोम्यावंतं सुखयुक्तं सुखेन स्पर्धुं शक्यमकुरुत ।
 यद्वा शतद्वारे यंचगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय घर्मे दीप्तं पीडासाधनमग्निं तप्तं ताप-
 कारिणमोम्यावंतं सुखवंतमकुरुत । यथास्मै सुखं भवति तथा हिमेनोदकेन
 तमग्निमवारयेथा । यास्तपक्षे त्वचये हविषामचेऽग्रये हविस्तपस्यर्थं सूर्यकिर-
 णसंतप्तं घर्मे नैदाघमहरोम्यावंतं तृप्तिहेतुवृष्ट्युदकोपेतं कृतवंताविति योज्यं ।
 अपि च याभिरुतिभिः पृथ्निगुं पुरुकुत्सं चावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुति-
 भिरस्मानागच्छतं ॥ शुचंति । शुच दीप्तौ । औणादिकी ऋच् । धनसां । जनस-
 नखनक्रमगमो विद् । विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । सुपंसदं । शोभना संसद्यस्य ।
 नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ओम्यावंतं । अवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
 मनिन् । ज्वरन्तेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । छंदसि चेत्यर्हाये
 यप्रत्ययः । नस्तद्धित इति टिलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु
 व्यत्ययेन न प्रवर्तते । पृथ्निगुं । पृथ्नयो नानावर्णा गावो यस्य स तथोक्तः ।
 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्राधं श्रोणं चक्षस एतवे कृयः ।

याभिर्वर्तिकां यस्तिताममुंचतं ताभिर्ऋ पु ऊतिभिर्ऋश्चिना गतं ॥ ८ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । पराऽवृजं । प्र । अंधं । श्रोणं । चक्षसे । एतवे । कृयः ।

याभिः । वर्तिकां । यस्तितां । अमुंचतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्चिना ।

आ । गतं ॥ ८ ॥

हे वृषणा कामानां वर्पितारावश्चिनौ याभिः शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा
 परावृजमेतन्नामकमृषिं पंगुं संतमपंगुमकुरुत । तथाधं दृष्टिरहितं संतमृज्जाश्वमृषिं
 चक्षसे प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरुतिभिः प्रकृयः । प्रकर्षेण कुरुयः ।
 याभिश्च श्रोणं विगुणजानुकमेव संतमृषिमेतवे गंतुं प्रकृयः । प्रकर्षेण कृतवंतौ ।
 अपि च । याभिरुतिभिर्वर्तिकां चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्रियं यस्तितां वृकेण
 यस्त्ताममुंचतं । वृकास्यान्निर्मुक्तामकुरुत । यास्तपक्षे तु वृकेण विवृतज्योतिष्केण
 सूर्येण याभिर्यस्तां वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुपसं तस्मादमोचयतमिति योज्यं ।
 ताभिः सर्वाभिरुतिभिरस्मानप्यागच्छतं ॥ वृषणा । वृष सेचने । कनिन्यवृषीत्या-

दिना कनिन् । परावृजं । वृजी वर्जने । परावृणक्ति तपसा पापं विनाशयतीति परावृक् । क्रिप् चेति क्रिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एतवे । तुमर्थे सेसेनिव्ये-
तेस्तवेन्द्रप्रत्ययः । कृथः । इकृञ् करणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

नवमीमृचमाह ॥

याभिः सिंधुं मधुमंतमसंश्चतं वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतं ।

याभिः कुत्सं श्रुतयं नयमावतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ९ ॥

याभिः । सिंधुं । मधुऽमंतं । असंश्चतं । वसिष्ठं । याभिः । अजरौ । अजिन्वतं ।

याभिः । कुत्सं । श्रुतयं । नयं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ सिंधुं स्पंदनशीलां नदीं मधुमंतं मधुसदृशेनोदकेन पूर्णां याभि-
रूतिभिरसंश्चतं । अगमयतं । प्रावाहयतमित्यर्थः । हे अजरौ जरारहितावश्विनौ
वसिष्ठमृपिं याभिरूतिभिरजिन्वतं । अप्रीणयतं । याभिश्च कुत्सादीस्त्रीनृपी-
नावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्नानपि सुधागच्छतं ॥ मधुमंतं ।
मधुशब्दाद्भूषि मतुप् । लिंगव्यत्ययः । असंश्चतं । संचतिर्गतिकर्मा । अस्माद-
तभावितरण्यार्थास्तु ॥

दशमीमृचमाह ॥

याभिर्विशपलां धनसामथर्थ्यं सहस्रमीळ्ह आज्ञावजिन्वतं ।

याभिवर्शमथ्वं प्रेणिमावतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १० ॥

याभिः । विशपलां । धनऽसां । अथर्थ्यं । सहस्रंऽमीळहे । आजौ । अजिन्वतं ।

याभिः । वर्शं । अथ्वं । प्रेणिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १० ॥

हे अश्विनौ धनसां धनं संभजमानामथर्थ्यमगच्छंतीं छिन्नजंघात्वेन गंतुमस-
मर्थं । यवतिर्गतिकर्मा । विशपलामेतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संव-
धिनीं सहस्रमीळहे । मीळ्हमिति धननाम । बहुधनोपेत आजौ संयामे याभि-
रूतिभिरजिन्वतं । गंतुं समर्थामकुरुतं । एतच्च चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्ण-
सित्यच विस्पष्टयिष्यते । याभिश्चाथ्वमथ्वाख्यस्य पुत्रं प्रेणिं स्तुतेः प्रेरयितारं

वशमेतत्संज्ञमृषिमावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मान्प्या-
गच्छतं ॥ प्रेक्षिं । प्रेक्षु गतिप्रेरणद्येवणेषु । औणादिक इत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशे अक्षरत् ।

कक्षीवतं स्तोतारं याभिरावतं ताभिरू पु जतिभिरश्विना गतं ॥ ११ ॥

याभिः । सुदानू इति सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः । अक्षरत् ।

कक्षीवतं । स्तोतारं । याभिः । आवतं । ताभिः । जं इति । सु । जतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ११ ॥

उशिक्षंज्ञा दीर्घतमसः पत्नी । तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिद्वधिरना-
वृष्ट्या जीवन्तार्थमकरोद्वाणिज्यं । स च वर्षणार्थमश्विनौ तृष्टाव । तौ चाश्विनौ
मेघं प्रेरितवन्तौ । अयमर्थः पूर्वाह्णं प्रतिप्राद्यते । हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ ।
औशिजायोशिक्षपुत्राय वणिजे वाणिज्यं कुर्वते दीर्घश्रवस एतत्संज्ञाय ऋपये
याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिर्हेतुभूताभिः कोशो मेघो मधु माधुर्यपितं वृष्टिजलम-
क्षरत् । असिंचत् । युष्मत्प्रसादादपेक्षिता वृष्टिर्जातेत्यर्थः । अपि च । उशिक्षः
पुत्रं स्तोतारं कक्षीवतमेतत्संज्ञमृषिं याभिरूतिभिरावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वा-
भिरूतिभिः सहास्मान्प्यागच्छतं ॥ कक्षीवतं । कक्ष्या रज्जुरथस्य । तथा युक्तः कक्षी-
वान् । आसं दीवदष्टिवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनान्मतुषो वत् । संप्रसारणं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

याभी रसां द्योदसोद्गः पिपिन्वथुरनथं याभी रथमावतं जिपे ।

याभिस्त्रिंशोकं उस्त्रिया उदाजत ताभिरू पु जतिभिरश्विना गतं ॥ १२ ॥

याभिः । रसां । द्योदसा । उद्गः । पिपिन्वथुः । अनथं । याभिः । रथं । आवतं । जिपे ।

याभिः । त्रिंशोकः । उस्त्रियाः । उत्तं उदाजत । ताभिः । जं इति । सु । जतिभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १२ ॥

रसा नदी भवति रसतेः शब्दकमेण इति यास्कः । नि० ११. २५. । हे अश्विनी
याभिरूतिभिर्हेतुभूताभी रसां नदीमनावृष्ट्या जलरहितां द्योदसा कुलानि संपि-

पतोद्ग उदकेन पिपिन्वथुः । युवां पूरितवन्तौ । तथानश्वमश्वैर्वियुक्तमात्मीयं रथं
जिघे जेतुं याभिर्हृतिभिरावतं । अगमयतं । अपि च याभिर्हृतिभिः कण्वपुव-
स्त्रिशोक ऋषिरुक्षिया अपहृता गा उदाजत । उदगमयत् । असुरसकाशालेभे ।
ताभिः सर्वाभिर्हृतिभिः सहासानप्यागच्छतं ॥ द्योदसा । द्युदिर् संपेपणे । औणा-
दिकोऽसुन् । उद्गः । नृतीयैकवचनस्य सुपां सुपो भवन्तीति शसादेशः । पद्मि-
न्यादिनोदकशब्दस्योदन्भावः । भसंज्ञायामस्रोपोऽन इत्यकारलोपः । पिपिन्वथुः ।
पिवि सेचने । इदित्त्वानुम् । जिघे । जि जये । तुमर्थे सेसेनिति क्सेप्रत्ययः ।
उदाजत । अज गतिद्येपणयोः ॥

चयोदशीमुचमाह ॥

याभिः सूर्यं परियाथः परावति मंधातारं द्यैवपत्येष्वावतं ।

याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं ताभिर्हृ पु जतिभिरश्विना गतं ॥ १३ ॥

याभिः । सूर्यं । परिऽयाथः । पराऽवति । मंधातारं । द्यैवऽपत्येषु । आवतं ।

याभिः । विप्रं । प्र । भरत्ऽवाजं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । जतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ परावति दूरदेशे स्थितं सूर्यं तमोरूपेण स्वर्भानुनावृतमादित्यं
तस्मात्तमसो मोचयितुं याभिर्हृतिभिः परियाथः । युवां परितो गच्छथः । तथा
मंधातारमृषिं द्यैवपत्येषु । द्यैवाणां पतिरधिपतिः द्यैवपतिः । तत्संवधिषु कर्म-
स्वावतं । अरक्षतं । अपि च याभिर्हृतिभिर्विप्रं मेधाविनं भरद्वाजमृषिमक्ष-
दानेन प्रावतं । प्रकर्षेणारक्षतं । ताभिः सर्वाभिर्हृतिभिः सह रक्षणाव्यमसा-
नप्यागच्छतं ॥ द्यैवपत्येषु । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्मण्यर्थे प्यञ् ॥

चतुर्दशीमुचमाह ॥

याभिर्महामतिथिग्वं कशेजुवं दिवोदासं शंवरहत्य आवतं ।

याभिः पूभिद्यै चसदस्युमावतं ताभिर्हृ पु जतिभिरश्विना गतं ॥ १४ ॥

याभिः । महां । अतिथिऽग्वं । कश्ऽजुवं । दिवऽदासं । शंवरऽहत्ये । आवतं ।

याभिः । पूऽभिद्यै । चसदस्युं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । जतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ महं महान्तमतिथिग्वमतिथिभिर्गंतव्यं कशोजुवमसुरभीत्योदकं
 प्रवेष्टुं गंतारं । एवंभूतं दिवोदासमेतत्संज्ञकं राजर्षिं शंवरहृत्ये । शंवर आयुधं ।
 तद्युक्तः शंवरोऽसुरः । तस्य हनने विषयभूते सति याभिरुतिभिरावतं । अरक्षतं ।
 अपि च याभिरुतिभिः पूर्भिद्ये । पुराणि नगराणि भिद्यन्तेऽस्मिन्निति पूर्भिद्यः
 संयामः । तस्मिन् वसदस्युमेतत्संज्ञकमुपि पुरुकुत्सपुत्रमावतं । अरक्षतं । ताभि-
 रित्यादि पूर्ववत् ॥ महं । महान्तमित्यस्य छांदसो वर्णलोपः । कशोजुवं । कश
 इत्युदकनाम । कश गतिशतनयोः । अमुन् । कशंस्युदकानि जवतीति कशोजूः ।
 जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । किञ्चितीत्यादिना किञ्चीर्षी । दिवोदासं । दिवश्च
 दासे पद्ये च अलुक् वक्तव्यः । पा० ६. ३. २१. ६. । इत्यलुक् । दिवोदासादीनां
 छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । शंवरहृत्ये । हनस्त चेति हतेर्भावे क्यप्
 तत्संनियोगेन तकारान्तादेशश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

याभिर्विश्वं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः ।

याभिर्यश्चमुत पृथिमावतं ताभिर्ह पु कृतिभिरश्विना गतं ॥ १५ ॥

याभिः । विश्वं । विऽपिपानं । उपऽस्तुतं । कलिं । याभिः । वित्तऽजानिं । दुवस्यथः ।

याभिः । विऽश्वं । उत । पृथि । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । कृतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ विश्वं विषयनसः पुत्रमेतत्संज्ञकमुपि विपिपानं विशेषेण पार्थिवं
 रसं पिबंतं याभिरुतिभिररक्षतं । कीदृशं । उपस्तुतं । समीपस्थैः सम्यक् सुत-
 मिति स्तूयमानं । तथा वित्तजानिं लब्धभायं कलिमेतत्संज्ञकमुपि याभिरु-
 तिभिर्दुवस्यथः । रक्षथः । उत अपि च व्यश्च विगताश्च पृथिमेतत्संज्ञं वैनं
 राजर्षिं याभिरुतिभिरावतं । अरक्षतं । अन्यत्पूर्ववत् ॥ विपिपानं । पां पाने ।
 ताञ्छीलिकथानश् । बहुलं छंदसीति शपः घुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ।
 उपस्तुतं । स्तौतेः कर्मणि निष्ठा । प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वं । वित्तजानिं ।
 वित्ता लब्धा जाया येन स तथोक्तः । जायाया निङ् । पा० ५. ४. १३४. । इति
 समासांतो निङादेशः । लोपो व्योर्वलीति वलि लोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-

प्रकृतिस्वरत्वं । व्यञ्चं । विगतोऽथो यस्मात्स तथोक्तः । बहुव्रीहिस्वरणे पूर्वपदस्योदात्तत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पञ्चविंशो वर्गः ॥

पोडशीमृचमाह ॥

याभिर्नरा शयवे याभिरचये याभिः पुरा मनवे गातुमीषधुः ।

याभिः शरीराजतं स्यूमरश्मये ताभिर्ऋषु ऋतिभिरश्विना गतं ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अचये । याभिः । पुरा । मनवे । गातुं । ईषधुः ।

याभिः । शरीः । आजतं । स्यूमरश्मये । ताभिः । ऋं इति । सु । ऋतिभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ पुरा पूर्वस्मिन्काले शयव एतत्संज्ञकाय ऋषये गातुं दुःखान्निर्गमनलक्षणं मार्गं याभिरुतिभिरीषधुः । युवां वाञ्छितवन्तौ । कृतवन्तावित्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यात् शयवे चिन्नासत्या शचीभिरित्यस्यामृचि प्रतिपादितं । तथाचये ऋषये शतद्वारे यञ्चगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय संतापकारिणोऽग्नेः शीतेनोदकेन शीतकरणलक्षणं गातुं दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं याभिरुतिभिर्युवामिष्टवन्तौ । एतच्च हिमेनाग्निं घ्नंसमवारयेथामित्यादौ प्रसिद्धं । तथा मनव एतन्नाम्ने राजर्षये याभिरुतिभिर्यवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्यनिर्गमनहेतुं मार्गं युवां कृतवन्तौ । तथा च मञ्चांतरः । यवं वृक्षणाश्विना वपन्तेति । अपि च । स्यूमरश्मये । स्यूतः संवद्धा रश्मिर्दीर्घिर्यस्य तस्मै । एतत्संज्ञकाय ऋषये याभिरुतिभिः शरीः । शरी नाम वेणुविशेषः । तद्विकारभूता इपूराजतं । शचून्प्रति प्रैरयतं । ताभिरुतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नरा । नृनये । ऋदोरप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । शयवे । शीङ् स्वप्ने । भृमृशीतृदृचरीत्यादिनोप्रत्ययः । ईषधुः । इषु इच्छायां । लिट्प्रत्ययस्यसवर्णे इति पर्युदासादत् । पा० ६. ४. ७८. । अभ्यासस्येयङादेशाभावे सवर्णेदीर्घः । शरीः । विकारार्थे शरश्चादनुदात्तादेशेत्वञ् । टिट्ठाणजिति ङीप् । स्यूमरश्मये । धिवुतंतुसंताने । सिवेरौणादिको मन्प्रत्ययः । ङ्क्षोः ऋडित्यूट् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्जनाग्निर्नादीदेक्षित इदो अज्मन्ता ।

याभिः शर्यातमवथो महाधने ताभिः पु जतिभिरश्विना गतं ॥ ११ ॥

याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मज्जना । अग्निः । न । अदीदेत् । चितः । इदः । अज्मन् । आ ।

याभिः । शर्यातं । अवथः । महाधने । ताभिः । जं इति । सु । जतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ जठरस्य । जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्धीयत इति यास्कः । नि० ४. ७. । जठरोपलक्षितस्य शरीरस्य मज्जना बलेन युक्तः सन् पठर्वतत्संज्ञो राजर्षिरज्मन् । संयामनामैतत् । अज्मनि संयामे युष्मदीयाभिर्याभिरुतिभिरा समन्ताददीदेत् । अदीयत । तच्च हृष्टांतः । चितः काष्ठैरभिचित इदो यज्ञगृहे ऋत्विग्भिः प्रज्वालितोऽग्निर्न । यथाग्निः प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । अपि च शर्यातं मानवमिद्रेण सह स्पर्धमानं महाधने । संयामनामैतत् । महता धनेनोपेतं संयामे याभिरुतिभिरवथः । रक्षथः । ताभिरित्यादि गतं ॥ अदीदेत् । दीदेति-श्चादसौ दीप्तिकर्मा । अज्मन् । अज गतिदोषणयोः । अजंति क्षिपंत्यस्मिन्वा-णानित्यधिकरण औणादिको मनिन् । वलादावावर्धधातुके विकल्प इयत इति वचनाद्बीभावाभावः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । महधने । आन्महत इत्यात्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

याभिरंगिरो मनसा निरण्यथोऽयं गच्छथो विवरे गोऽर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिषा समावर्तं ताभिः पु जतिभिरश्विना गतं ॥ १८ ॥

याभिः । अंगिरः । मनसा । निऽरण्यर्थः । अयं । गच्छथः । विऽवरे । गोऽर्णसः ।

याभिः । मनुं । शूरं । इषा । संऽआवर्तं । ताभिः । जं इति । सु । जतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १८ ॥

अंगिर इत्येतदामंचितवाक्याद्वहिर्भूतं तेन चात्मानं संवोध्य स्तुतावृषिं प्रेरयति । हे अंगिरः । अंगिरसां गोवज त्वमश्विनौ स्तुहि । हे अश्विनौ मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्रीतौ संतौ युवां याभिरुतिभिर्निरण्यथः । स्तोतृन् नितरां रमयथः । यद्वा मनसैव करणभूतेन रमयथः । तथा गोऽर्णसो गोरूपस्यारणीयस्य

धनस्य पणिभिर्गुहायां निहितस्य विवरे विवरणे गुहाद्वारस्योद्घाटनेन प्रकाशने
विपयभूते सति याभिरूतिभिः सह युवामयं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात्तच्छयः ।
अपि च । शूरं वीर्यवंतं मनुमिषा पृथिव्या गुप्तेन यवादिधान्यरूपेणान्नेन याभि-
रूतिभिः समावतं । सम्यगरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥
निरण्ययः । निरमयथ इत्यस्य वर्णव्यापत्त्यैतद्रूपं । विवरे । यहवृद्धनिश्चिगमश्चेति
भावेऽपि । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहयुरा घ वा याभिररूणीरशिक्षतं ।

याभिः सुदासे ऊहयुः सुदेव्यं ताभिर्ऋ पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । विऽमदाय । निऽऊहयुः । आ । घ । वा । याभिः । अरूणीः । अशिक्षतं ।

याभिः । सुऽदासे । ऊहयुः । सुऽदेव्यं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ विमदायैतन्नाम्ने ऋषये याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिः पत्नीभार्याः
पुरुमिचस्य दुहितरं न्यूहयुः । नितरां युवां प्रापितवन्तौ । घेति पादपूरणः । तथा या-
भिरूतिभिररूणीररूपवर्णा आरोचमाना गा आभिमुख्येनाशिक्षतं । अदत्तं । तथा
पिजनवपुत्राय सुदासे कल्याणदानाय राज्ञे सुदेव्यं प्रशस्तं धनं याभिरूतिभिरूहयुः ।
प्रापितवन्तौ । ताभिरित्यादि गतं ॥ पत्नीः । अमो व्यत्ययेन शसादेशः । न्यूहयुः । वह
प्रापणे । अश्वसि यजादित्वात्संप्रसारणं । द्विवचनादि । सुदासे । शोभनं ददातीति
सुदाः । असुन् । सुदेव्यं । दिगादित्वाद्यत् । पा० ४, ३, ५४ । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

याभिः शंताती भवथो ददाश्रुपे भुज्युं याभिरवथो याभिरध्रिगुं ।

ओम्यावन्ती सुभरांमृतस्तुभं ताभिर्ऋ पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २० ॥

याभिः । शंताती इति शंताती । भवथः । ददाश्रुपे । भुज्युं । याभिः । अवथः ।

याभिः । अध्रिऽगुं ।

ओम्याऽवन्ती । सुऽभरां । ऋतऽस्तुभं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २० ॥

हे अश्विनौ ददाशुपे हवींषि दत्तवते यजमानाय याभिरुतिभिः शंताती
 सुखस्य कर्तारौ भवथः । याभिश्चोतिभिर्भुज्युं तुयस्य पुत्रमवथः । याभिश्चाग्निगुं ।
 अग्निगुर्देवानां शमिता । अग्निगुश्चापश्च उभौ देवानां शमिताराविति श्रुतेः । अपि
 च । ऋतस्तुभं । ऋतं सत्यं स्तोभत्युच्चारयतीत्यृतस्तुप् । एतत्संज्ञमृषिं । ओम्यावती ।
 ओम्येति सुखनाम । तद्युक्तां सुभरां सुखेन भरणीयामिधं याभिरुतिभिः प्रापयथः ।
 ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानयागच्छतं ॥ शंताती । शिवशमरिष्टस्य करे
 । पा० ४. ४. १४३. इति तातिल्प्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ददा-
 शुपे । दाशु दाने । लिटः क्रसुः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसि-
 षसीनां चेति षत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षट्चिंशो वर्गः ॥

एकविंशीमुचमाह ॥

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वतमावतं ।

मधु प्रियं भरथो यत्सरइभ्यस्ताभिर्रू पु जतिभिरश्विना गतं ॥ २१ ॥

याभिः । कृशानुं । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः । अर्वतं । आवतं ।

मधु । प्रियं । भरथः । यत् । सरइभ्यः । ताभिः । जं इति । सु । जतिभिरुतिभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २१ ॥

स्वानादिषु सोमपालेषु मध्ये कृशानुरेकः सोमपालः । तथा च तैत्तिरीयकं ।
 हस्तसुहस्तकृशानवः । ते वः सोमक्रयणा इति । तं कृशानुमसने । इषवोऽस्यं-
 तेऽस्मिन्नित्यसनः संयामः । तस्मिन्संयामे हे अश्विनौ याभिरुतिभिर्दुवस्यथः ।
 रक्षथः । तथा याभिश्च जवे वेगे प्रवृत्तं यूनस्तरुणस्य पुरुकुत्सस्यार्वतमश्वमावतं ।
 अरक्षतं । अपि च । यन्मधु क्षौद्रं प्रियं सर्वेषामनुकूलवेद्यं तत्सरइभ्यो मधुमष्टि-
 काभ्यो याभिश्चोतिभिर्भरथः । संपादयथः । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानया-
 गच्छतं ॥ असने । असु क्षेपणे । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । सरइभ्यः ।
 सृ गतौ । सतैरटिः ॥

त्राविंशीमुचमाह ॥

याभिर्नरै गोषुयुधं नृपाह्ये क्षेचस्य साता तनयस्य जिन्वथः ।

याभी रथाँ अर्वथो याभिरर्वतस्ताभिर्रू पु जतिभिरश्विना गतं ॥ २२ ॥

याभिः । नरं । गोपुऽयुधं । नृऽसह्ये । क्षेचस्य । साता । तनयस्य । जिव्वयः ।
 याभिः । रथान् । अर्वयः । याभिः । अर्वतः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।
 अश्विना । आ । गतं ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ गोपुयुधं गोविषयं युद्धं कुर्वतं नरं यज्ञस्य नेतारं यजमानं याभि-
 रूतिभिर्नृपाह्ये नृभिः सोढव्ये संयामे जिव्वयः । प्रीणयथः । रक्षथ इत्यर्थः ।
 तथा क्षेचस्य गृहादिरूपस्य । तनयशब्दो धनवाची । तनयस्य धनस्य च साता
 सातये संभजनार्थं याभिरूतिभिर्यजमानं रक्षथः । याभिश्च यजमानानां रथाच-
 क्षथः । तदीयानर्वतोऽश्वाश्च याभिरवयः । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मा-
 नप्यागच्छतं ॥ गोपुयुधं । युध संप्रहरि । गोपु युध्यत इति गोपुयुत् । तत्पुरुषे
 कृति बहुलमित्यलुक् । नृपाह्ये । यह मर्षणे । शक्तिसहोश्चेति यत् । अन्येषामपि
 दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । साता । वन षण्
 संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्
 उदात्तत्वं निपातितं । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः । जिव्वयः । जिवि
 प्रीणनार्थः । भौवादिकः । इदित्वाच्चुम् । रथान् । दीर्घादटि 'समानपाद इति
 नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ॥

चयोविंशमृचमाह ॥

याभिः । कुत्समार्जुनेयं शतक्रतू प्र तुर्वीतिं प्र च दभीतिमावतं ।
 याभिर्ध्वंसंतिं पुरुषंतिमावतं ताभिर्ह्यु पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २३ ॥
 याभिः । कुत्सं । आर्जुनेयं शतक्रतू इति शतऽक्रतू । प्र । तुर्वीतिं । प्र । च । दभीतिं । आवतं ।
 याभिः । ध्वंसंतिं । पुरुऽसंतिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।
 आ । गतं ॥ २३ ॥

हे शतक्रतू बहुविधकर्माणावश्विनौ । आर्जुनेयं । अर्जुन इतीन्द्रस्य नाम ।
 तथा च वाजसनेयकं । एतद्वा इन्द्रस्य गुह्यं नाम यदर्जुन इति । तस्य पुत्रं कुत्सं
 याभिरूतिभिः प्रावतं । प्रकर्षेणारक्षतं । तथा तुर्वीतिं दभीतिं च याभिरू-
 तिभिः प्रावतं । अपि च । याभिर्ध्वंसंतिमेतत्संज्ञं पुरुषंतिमेतन्नामानं च ऋषिमा-
 वतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानपि सुप्यागच्छतं ॥ आर्जुनेयं ।

शुभादिभ्यश्च । पा० ४. १. १२३. । इति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थे इत्युक्तत्वात् ढक् ।
 तुवीति । तुवीं हिंसार्थः । शबूस्तुर्वतीति तुवीति । औणादिक इतिप्रत्ययः ।
 दभीति । दंभु दंभे । औणादिकः कीतिप्रत्ययः । ध्वसंति । ध्वंसु गतौ च । औणा-
 दिको ऋड्प्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । शोऽंतः । पुरुषंति । पुरु सनोति
 ददातीति पुरुषंति । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेत्यनु-
 नासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

अप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दस्मा वृषणा मनीषां ।

अद्यूत्येऽवसे नि ह्ये वा वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ २४ ॥

अप्रस्वती । अश्विना । वाच । अस्मे इति । कृतं । नः । दस्मा । वृषणा । मनीषां ।

अद्यूत्ये । अवसे । नि । ह्ये । वा । वृधे । च । नः । भवतं । वाजसातौ ॥ २४ ॥

हे अश्विनौ । अस्मे अस्माकं वाचमप्रस्वती । अप्र इति कर्मनाम । विहितेः
 कर्मभिः संयुक्तां कृतं । कुरुतं । तथा नोऽस्माकं मनीषां बुद्धिं हे वृषणा कामानां
 वर्षकौ दस्मा शबूणामुपपन्नपयितारावश्विनौ वेदार्थज्ञानसमर्थौ कुरुतं । अपि च ।
 यस्माद्युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्माद्वा युवामवसे रक्षणाय निह्ये । नितरामाह्ये ।
 कदा । अद्यूत्ये । द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते रात्रेः पश्चिमे यामे । तस्मिन्काले
 हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदं सूक्तं पठ्यते । आहूतौ च युवां वाजसातौ
 वाजस्यान्वस्य संभजने । यद्वा संयामनामैतत् । संयामे नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय
 भवतं ॥ अप्रस्वती । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वत्यसु नुडागमश्च ।
 तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । तसौ मत्वर्थ इति भवेन
 पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः । अस्मे । सुपां सुलुगिति पष्ठ्याः शे आदेशः । कृतं ।
 करोतेर्लोऽटि वतुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अद्यूत्ये । द्युत दीप्तौ । चट्ट-
 लोर्ण्यदिति भावे ण्यत् । वर्णव्यापत्या ऊकारः । द्यूत्यं प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति
 बहुव्रीहौ व्यत्ययेनांतस्वरितत्वं । निह्ये । निसमुपविभ्यो ह्र इत्यात्मनेपदं । वृधे ।
 वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पंचविंशीमृचमाह ॥

द्युभिर्ऋग्भिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५ ॥

द्युऽभिः । अ॒ऋग्भिः । परि । पा॒तं । अ॒स्मान् । अ॒रिष्टेभिः । अ॒श्विना । सौभगेभिः ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒महं॒तां । अ॒दितिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ २५ ॥

हे अश्विनौ द्युभिर्दिवसैरऋग्भी रात्रिभिश्चास्मान् स्तोतृन्परिपातं । परितो रक्षतं । सर्वदास्मान् रक्षतमित्यर्थः । तथारिष्टेभिरहिंसितैः सौभगेभिः सुभगत्वैः सुभगत्वापादकैर्धनैरस्मान् रक्षतं । यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः पदं देवताः मामहंतां । पूजयन्तु । उतशब्दः समुच्चये ॥ द्युभिः । दिव उदित्युत्वं । दिवो रूलिति सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः । रिष हिंसायां । निष्टेति क्तः । नज्जमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुलं छंदसीति भिस् ऐसभावः । अश्विना । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । आमंचितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । सौभगेभिः । शोभनो भगः श्रीयस्यासौ सुभगः । तस्य भावः सौभगं । सुभगान्मंत्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठादज्प्रत्ययः । हज्जगसिंध्वंते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिर्न भवति तस्य सर्वे विधयगृह्यंते विकल्प्यन्ते इति विकल्पितत्वात् । पूर्ववदेसभावः । ज्ञित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽथतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवुक्कभूपालसायण्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वेदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्यायाष्टमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । प्रथमे मंडले षोडशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि गतानि । इदमिति विंशत्यृचमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इदं विंशतिरूपस्यं द्वितीयोऽर्द्धर्चो रात्रेश्चेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादिशपरिभाषया चिष्टुप् छंदः । उषा देवता द्वितीयस्यार्द्धर्चस्य रात्रिरपि ॥ प्रातरनुवाक उपस्ये ऋतौ चैष्टुभे छंदस्येत्तत्सूक्तं । सूचितं च । इदं थ्रेष्टं पृथूरथ इति सूक्ते । आ० ४. १४. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इदं थ्रेष्टं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चिचः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवार्य एव रात्र्युपसे योनिमरैक् ॥ १ ॥

इदं थ्रेष्टं ज्योतिषां ज्योतिः । आ । अगात् । चिचः । प्रकेतः । अजनिष्ट । विऽभ्वा ।

यथा । प्रऽसूता । सवितुः । सवार्य । एव । रात्री । उपसे । योनि । अरैक् ॥ १ ॥

ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्य इदमुषआख्यं ज्योतिः थ्रेष्टं । प्रशस्यतमं । अस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चंद्रस्तु यद्यप्यन्यत्प्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः । औपसं तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽंधकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकं । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिरागात् । पूर्वस्यां दिश्यागमत् । आगते च तस्मिन् चिचश्चायनीयः प्रकेतोऽंधकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकस्तदीयो रश्मिर्विभ्वा विभुर्ध्याप्रः सन्नजनिष्ट । प्रादुरभूत् । किंच । यथा रात्री रात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यसंकाशात्प्रसूता । उत्पन्ना । सूर्यो ह्यस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्नस्तमिते रात्रेस्त्यस्यभावात् । एवमेव रात्रिरप्युपसे सवायोपस उत्पत्तये तदर्थं योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणमरैक् । आरे-

चित्तवती । कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा प्रसूता राचिसकाशदुग्धनोषाः सवितुः
 सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने यथा भवति । एवं राचिरप्युपस उपसो यज्जन्म
 तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती ॥ अत्र निरुक्तं । इदं श्रेष्ठं ज्यो-
 तिषां ज्योतिरागमत् चिचं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता
 सवितुः प्रसवाय राचिरादित्यस्यैवं रात्र्युपसे योनिमरिचन्स्थानं । नि० २. १९ ।
 इति ॥ श्रेष्ठं । प्रशस्यशब्दादातिशयनिक इष्टम् । प्रशस्यस्य अ इति आदेशः ।
 प्रकृत्यैकाच् । पा० ६. ४. १६३. इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अगात् । एतेर्लु-
 ङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लुक् । प्रकेतः । कित ज्ञाने ।
 अंतर्भावितरण्यार्थात्कर्मणि घञ् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । अजनिष्ट । जनी
 प्रादुर्भावे । लुङि सिच इडागमः । विभ्वा । विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायामिति भावे
 दुप्रत्ययः । सुपां सुलुगित्यादिना सोराकारादेशः । ओः सुपीति यणादेशस्य न
 भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभयथेति यणादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा विपूर्वाद्भवतेरौणादिको दुन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । प्रसूता । घूङ् प्रा-
 णिप्रसवे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सवाय ।
 छंदसि जवसवी वक्तव्याविति निपातनादच् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अणोऽप्रगृ-
 ह्यस्यानुनासिक इति संहितायामकारः सानुनासिकः । एवा । निपातस्य चेति
 संहितायां दीर्घः । राची । राचेश्चाजसाविति ङीप् । यस्येति चेतीकारलोपः ।
 अरैक् । रिचिर् विरेचने । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे
 हल्ङ्वाव्य इति तिलोपः । वर्णव्यापत्त्या व्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः ॥

द्वितीयामुच्यमाह ॥

रुशङ्वात्सा रुशती श्वेत्यागादरैर्गु कृष्णा सदर्नान्यस्याः ।

समानवंधू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनानि ॥ २ ॥

रुशत्ऽवत्सा । रुशती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् । जं इति । कृष्णा । सदर्नानि । अस्याः ।

समानवंधू इति समानऽवंधू । अमृते इति । अनूची इति । द्यावा । वर्णं । चरतः ।

आमिनानि इत्याऽमिनानि ॥ २ ॥

श्वेत्येवमुपसो नामधेयं । रुशती दीप्ता श्वेत्या श्वेतवर्णोषा रुशङ्वात्सा रुशदीप्ता
 सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति । एवमुपसः

समीपे सूर्यस्य नित्यमवस्थानात्तद्वत्त्वं । अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिवन्हरति । एवमुपसोऽवश्यायाख्यं रसं पिवन्वत्स इत्युच्यते । तादृशी सत्यागात् । आगतवती । आगताया अस्या उपसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयांत्यार्द्धयामलक्षणान्यरैक् । आरेचितवती । कल्पितवती दत्तवतीत्यर्थः । उ इत्येतत्प्रादपूरणं । अपि च । एते रात्र्युपसौ समानबंधू समानेनैकेन सूर्याख्येन बंधुना सख्या युक्ते । यद्वा । सूर्येण सह संबद्धे । यथोपा उदेयता सूर्येण संबद्धा एवं रात्रिरप्यस्त्यता सूर्येण संबद्धा । अमृते । मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् । अनूची । अन्वंचंत्यौ । प्रथमं रात्रिः पश्चादुपा इत्यनेन क्रमेण गच्छंत्यौ । यद्वा सूर्यगत्यनुसारेण गच्छंत्यौ । एवंभूते वर्णे सर्वेषां प्राणिनां रूपमामिनाने । जरयंत्यौ । यद्वा स्वकीयं रूपं हिंसंत्यौ । उपसा नैशं तमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुपसो रूपं रात्र्या । एवंविधे सत्यौ द्यावा द्योतमाने चरतः । प्रतिदिवसमावर्तते । यद्वा द्यावा नभसांतरिक्षमार्गेण चरतः । प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तं । रुशद्वास्ता सूर्यवास्ता रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेररिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति समानबंधू समानबंधने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्यावितरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णे चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादामिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे । नि० २. २०. । इति ॥ श्वेत्या । श्वित्ता वर्णे । अस्माक्यंतादचो यदिति भावे यत् । णिलोपः । अर्शआदित्वात्मत्वर्थीयोऽच् । अमृते । मृतं मरणमनयोनी-स्तीति बहुव्रीहौ नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अनूची । अनुपूर्वादंचतेर्ज्वलित्गित्यादिना किन् । अनिदितामिति नलोपः । अंचतेधोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अनुदात्तस्य च यञो-दात्तलोप-इति ङीप् उदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । आमिनाने । मीड् हिंसायां । क्रियादिकः । शानचि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

समानो अथा स्वसौरनंतस्तमन्यान्वा चरतो देवशिष्टे ।

न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥ ३ ॥

समानः। अर्थाः। स्वस्रोः। अनंतः। तं। अन्याऽन्या। चरतः। देवशिष्टे इति देवशिष्टे।
न। मेथेते इति। न। तस्थतुः। सुमेके इति सुऽमेके। नक्तोपसा। सऽमनसा। विरूपे
इति विऽरूपे ॥ ३ ॥

स्वस्रोर्भगिन्यो रात्र्युपसोरधा संचरणसाधनभूतो मार्गः*समानः। एक एव।
येनाकाशमार्गेणोपा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि। स च मार्गोऽनंतः। अवसा-
नरहितः। तं मार्गं देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येणानुशिष्टे शिक्षिते सत्या-
वन्यान्या एकैका चरतः। क्रमेण गच्छतः। अपि च। सुमेके शोभनमेहने सर्व-
पामुत्पादकत्वात् शोभनप्रजनने नक्तोपासा रात्रिरुपाश्च विरूपे तमःप्रकाशलक्ष-
णाभ्यां विरुडरूपाभ्यां युक्ते अपि समनसा समानमनस्के ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ
न मेथेते। परस्परं न हिंस्रः। तथा न तस्थतुः। क्वचिदपि न तिष्ठतः। सर्वदा
लोकानुग्रहार्थं गच्छत इत्यर्थः ॥ अन्यान्या। कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत
इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलमित्यन्यशब्दस्य द्विर्भावः। तस्य परमाश्रितमि-
त्याश्रितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्रितानुदात्तत्वं। देवशिष्टे। शासु अनुशिष्टौ।
अस्मात्कर्मणि निष्ठा। यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः। शास इदङ्हलोः। पा० ६.
४. ३४। इत्युपधाया इत्वं। शासिवसिषसीनां चेति पत्वं। तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मेथेते। मेथृ मेधृ मेधाहिंसनयोः। भौवादिकः। अनु-
दात्तेत्। सुमेके। मिह सेचने। भावे घञ्। शोभनो मेहो ययोस्ते। व्यत्येन
ककारः। उत्तरपदस्य जिह्वारेणाद्युदात्तत्वं। आद्युदात्तं द्वाच् छंदसीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं। नक्तोपासा। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। अन्येषामपि दृश्यत इति
संहितायामुपधादीर्घः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानामचेति चित्रा वि दुरो न आवः।

प्रार्था जगद्भु नो रायो अख्यदुपा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती। नेत्री। सूनृतानां। अचेति। चित्रा। वि। दुरः। नः। आवरित्यावः।

प्रऽअर्थं। जगत्। वि। ऊं इति। नः। रायः। अख्यत्। उपाः। अजीगः। भुवनानि।
विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता। सूनृतेति वाङ्माम। सूनृतानां वाचां नेत्र्युत्पा-

दयित्री । उषसः प्रादुर्भावानंतरं हि पशुपक्षिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवं-
भूतोषा अचेति । अस्माभिरज्ञायि । चित्रा चायनीया ज्ञाता सा नोऽस्माकं दुरो-
द्वाराणि तमसातिरोहितान्भावः । व्यवृणोत् । यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो-
निवार्यं प्रकाशयतीत्यर्थः । अपि च । जगत्सर्वं भुवनं प्रार्थं प्रकाशं गमयित्वा
नोऽस्माकं रायो धनानि अख्यत् । विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत् । उ इत्येतत्पा-
दपूरणं । सैषोषा विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसातिरोहितत्वेनाविद्य-
मानकल्पात्यजीगः । उद्गिरति स्वमुखान्निर्गमयति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो-
निःसार्यं पुनरुत्पन्नानीव करोतीत्यर्थः ॥ नेत्री । णीञ् प्रापणे । तृच् । ऋन्नेभ्यो
ङीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं । अचेति । चिति संज्ञाने ।
दुरः । द्वारशब्दस्य रयेर्मतौ बहुलमिति बहुलवचनात्संप्रसारणं । आवः । वृञ्
वरणे । लुङि मंचे घसेति च्लेर्लुक् । गुणः । हल्ङ्गाभ्य इति तिलोपः । छंदस्यपि
दृश्यत इत्याङागमः । प्रार्थं । ऋ गतौ । णावर्तिहीत्यादिना पुक् । समासेऽनञ्पूर्वं
स्त्री ल्यप् । अख्यत् । ख्या प्रकथने । लुङ्ङास्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः ।
अजीगः । गु निगरणे । लङि तिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य घृः । द्विर्वचनो-
रद्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । छंदस ईकारः ।
यद्वा । अस्माक्यन्तास्तुङि चङि द्विभावसन्वद्भावेत्तदीर्घाः । छंदसश्चङो लोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

जिह्वशयं चरितवे मघोन्माभोगयं इष्टये राय उ त्वं ।

दधं पश्यंश्च उर्विया विचक्षे उपा अजीगभुर्वनानि विश्वा ॥ ५ ॥

जिह्वऽश्यं । चरितवे । मघोनी । आऽभोगयं । इष्टये । राये । उं इति । त्वं ।

दधं । पश्यन्तऽभ्यः । उर्विया । विऽचक्षे । उपाः । अजीगः । भुर्वनानि । विश्वा ॥ ५ ॥

मघोनीत्युपसो नामधेयं । मघोनी धनवत्युषा जिह्वशये जिह्वं वक्त्रं शयानाय
पुरुषाय चरितवे चरितुं शयनादुत्थाय स्वापेक्षितं प्रति गंतुं व्युच्छंती भवति ।
त्वं । अयमेकशब्दपर्यायः सर्वनामशब्दः । यदाह त्व इति विनियहाधीयं सर्वना-
मानुदात्तं । नि० १. ७. । इति । त्वमेकं प्रत्याभोगय आभोग्याय शब्दादिविपर्यायं ।
तथापरं प्रतीष्टये यागार्थं । तथान्यं प्रति राये धनार्थं च व्युच्छंतीति शेषः ।
उशब्दश्चार्थः । अपि च दधमत्वं पश्यद्भ्योऽधकारावृतत्वेनेपद्भ्यो मनुष्येभ्यो

विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छंत्युर्विया उर्वीं विस्तीर्णोपाः सर्वाणि भूतजातानि
तमसातिरोहितान्यजीगः । प्रकाशेनोद्गीर्णानीव करोति ॥ जिह्वशये । शीङ् स्वप्ने ।
जिह्वं शेत इति जिह्वशीः । क्षिप् चेति क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एरनेकाच
इति यण् । उदात्तस्वरितयोर्यण् इति विभक्तेः स्वरितत्वं । आभोगये । आभोग-
शब्दाच्चतुर्थ्येकवचने यकारोपजनः । यद्वा । आङ्पूर्वाद्भुजेर्वहुलवचनादौणादिकः
क्षिप्रत्ययः कुत्वं च । उर्विया । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमित्युर्वीशब्दा-
दुत्तरस्य सोर्डियाजादेशः । विचक्षे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । विपूर्वादस्मात्सं-
पदादिलक्षणो भावे क्षिप् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

क्ष्वायं त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।

विसदृशा जीविताभिप्रचक्षं उपा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

क्ष्वायं । त्वं । श्रवसे । त्वं । महीयै । इष्टये । त्वं । अर्थेऽइव । त्वं । इत्यै ।

विऽसदृशा । जीविता । अभिऽप्रचक्षे । उपाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

क्ष्वाय । धननामैतत् । धनार्थं त्वमेकं प्रत्युपा व्युच्छंतीति शेषः । तथा श्रव-
सेऽन्वार्थं त्वमेकं प्रति महीयै महत्यै इष्टयेऽग्निष्टोमादिमहायज्ञार्थं त्वमेकं प्रति
व्युच्छंती । तथार्थमिवापेक्षितमर्थं प्रतीत्यै गमनार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । अपि
च विसदृशा विलक्षणानि नानारूपाणि जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषि-
वाणिज्यादीन्यभिप्रचक्ष आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छंत्युपाः सर्वाणि भूतजा-
तानि तमसा निगीर्णान्यजीगः । प्रकाशेनोद्गीर्णानीवाकरोत् ॥ त्वं । त्वंसमसिमं-
नेमेत्यानुष्ठानि । फि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वं । महीयै । मह्यै । महैरिन्
सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । उदात्तयण इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । छांदस ईकारोपजनः । यद्वा महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य याडाप
इति व्यत्ययेन याडागमः । छांदसमंतोदात्तत्वं । विसदृशा । त्यदादिपु दृशोऽना-
लोचने कञ्चेत्यच समानान्ययोश्चेति वचनाद्दृशेः कञ् । समानस्य छंदसीति
सभावः । विगतसादृश्यानि विसदृशानि । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति शैलौपाः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभिप्रचक्षे । चक्षेस्तुमर्थे सेसेनिति सेन्प्रत्ययः ।
स्त्रोः संयोगाद्योरिति कलोपः । कत्वपत्वे ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छंती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छंती । युवतिः । शुक्रऽवासाः ।

विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अद्य । इह । सुऽभगे । वि । उच्छ ॥ ७ ॥

दिवो दुहिता व्योचो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वार्धे उपा उत्पद्यते । सैषा
व्युच्छंती तमो वर्जयंती प्रत्यदर्शि । सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाभूत् । कीदृशी सा । युवतिः ।
यावयित्री फलानां पुरुषैः प्रापयित्री । नित्ययौवनीपेता वा । शुक्रवासाः ।
श्वेतवसना निर्मलदीप्तिर्वा । तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः संबंधिनो
वस्वो धनस्येशाना । ईश्वरी । हे सुभगे शोभनधन उषः । तादृशी त्वमद्या-
स्मिन्काल इहास्मिन्देवयजनदेशे व्युच्छ । तमांसि विवासय । वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः ।
उडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्युच्छंती । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं ।
तौदादिकः । युवतिः । यूनस्तिः । पा० ४. १. ७७. । शुक्रवासाः । वस आच्छादने ।
वस्ते सर्वमाच्छादयतीति प्रकाशो वासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईशाना ।
ईश ऐश्वर्यं । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्वात्तत्त्वात्तु कानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । पार्थिवस्य । पृथिव्या जाजाविति प्राग्दीप्यतीयोऽजप्रत्ययः । वस्वः ।
लिंगव्यत्ययः । घेडितीति गुणस्य जसादिषु छंदसि वावचनमिति विकल्पि-
तत्वादभावे यणदेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनां ।

व्युच्छंती जीवमुदीरयंत्युपा मृतं कं च न बोधयंती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनां । अनु । एति । पार्थः । आऽयतीनां । प्रथमा । शश्वतीनां ।

विऽउच्छंती । जीवं । उतऽईरयंती । उपाः । मृतं । कं । च न । बोधयंती ॥ ८ ॥

परायतीनां परागच्छंतीनामतीतानामुषसां संबंधि पाथोऽंतरिक्षैकदेशलक्षणं

स्थानं । पाथोऽंतरिक्षं पथा व्याख्यातं । नि० ६. ७. इति यास्कः । अद्यतं न्युपा
 अन्वेति । अनुगच्छति । अतीता उपसो यथा व्युष्टा एवमेवैषापि व्युच्छतीत्यर्थः ।
 तथायतीनामागच्छतीनां शश्वतीनां बह्वीनामुपसां प्रयमाद्या भवति । एषा
 यथा वर्तत एवमेवागामिन्योऽप्युपस इत्यर्थः । तादृशी व्युच्छंती तमो वर्जयंती
 जीवं प्राणिनां जीवात्मानमुदीरयंती शयनादूर्ध्वं प्रेरयंत्युपा मृतं स्वापसमये
 प्रलीनेन्द्रियत्वान्मृतमिव संतं कंचन कमपि पुरुषं बोधयंती पुनरिन्द्रियप्रवेशेन
 चेतनं कुर्वती प्रवर्तत इति शेषः ॥ परायतीनां । इण् गतौ । लटः शतृ । इणो
 यण् । उगितश्चेति डीप् । द्याग्छंदसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

उषो यद्भिं समिधे चकर्थं वि यदावश्चक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यस्यमाणान् अजीगस्तद्देवेषु चकृषे भद्रमग्नः ॥ ९ ॥

उषः । यत् । अग्निं । संऽद्धे । चकर्थं । वि । यत् । आवः । चक्षसा । सूर्यस्य ।

यत् । मानुषान् । यस्यमाणान् । अजीगरिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रं । अग्नः ॥ ९ ॥

हे उपस्त्वमग्निं गार्हपत्यादिरूपं समिधे समिधनाय प्रज्वलनार्थं यच्चकर्थं
 कृतवती । उषःकाले ह्यग्नयो होमार्थमुपसमिध्यते । अपि च तमसातिरोहितं
 जगत्सूर्यस्य चक्षसा प्रकाशेन यद्भावः । व्यवृणोः । तमसा विश्विष्टमकरोः ।
 तथा मानुषान्मनोः पुत्रान्मनुष्यान्यस्यमाणान्यागं करिष्यतस्त्वं यदजीगः । पूर्वं
 तमसा यस्ताग्रकाशेनोप्रीर्णानिवाकरोः । हे उषो देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रं भजनीयं
 तदेतन्निविधमग्नः कर्म चकृषे । कृतवती ॥ आवः । वृज् वरणे । लुङि मंचे
 घसेति च्लेर्लुक् । गुणे हल्ङ्गावभ्य इति सिलोपः । छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः ।
 मानुषान् । मनोजातावज्यतौ पुक् चेत्यञ् षुगागमश्च ॥

दशमीमृचमाह ॥

कियात्या यत्समया भवति या व्युष्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरिति ॥ १० ॥

किर्यति । आ । यत् । समया । भवति । याः । विऽऊषुः । याः । च । नूनं । विऽउच्छान् ।

अनु । पूर्वाः । कृपते । वावशाना । प्रदीध्याना । जोषं । अन्याभिः । एति ॥ १० ॥

समयेत्यव्ययं समीपवचनं । उपाः समया भवति समीपस्था भवतीति
 यदेतत् तत्क्रियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं चेत्याकारः प्रध्वार्थः । तदुक्तं भवति ।
 उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः कियान् । तस्य कालस्य किं परिमाण-
 मिति । अनेनोपसोऽनंतत्वमुक्तं । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा या उपसो व्युपुः ।
 व्युष्टाः संजाताः । नूनमवश्यमिति परं याश्चोपसो व्युच्छान् । व्युच्छंति व्युष्टा
 भविष्यंति । तत्र पूर्वा व्युष्टा अतीता उपसो वावशाना कामयमानेदानीं वर्त-
 मानोषा अनुकृपते । अनुकल्पते । समर्था भवति । अतीता उपसो यथा प्रका-
 शमकुर्वन् तद्वेदेषापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा प्रदीध्याना प्रकर्षेण दीप्यमा-
 नोषा अन्याभिरागामिनीभिर्लुपोभिर्जोषं संहति । संगच्छते । आगामिन्योऽप्ये-
 तदीयं प्रकाशमनुकुर्वतीत्यर्थः ॥ क्रियति । किं परिमाणमस्य । किमिदंभ्यो वो
 यः । पा० ५. २. ४०. इति घत्वविधानसामर्थ्यात्किमश्चादपि परिमाणार्थं वतुव-
 कारस्य घत्वं । इदंकिमोरीरकीति किमः की आदेशः । घस्येयादेशे यस्येति
 लोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । छांदसः साहितिको दीर्घः । भवातिः । लेट्छाडागमः ।
 व्युषुः । विपूर्वो वसतिव्युच्छने वर्तते । लिट्छुसि कित्त्वे यजादित्वात्संप्रसारणं
 द्विवचनादि । व्युच्छान् । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं । लेट्छाडागमः ।
 संयोगांतस्य लोपः । कृपते । कृपू सामर्थ्ये । व्यत्ययेन शः । वावशाना । वश
 कांतौ । अस्माद्यल्लुगंतात्ताच्छीलिकथानश् । प्रदीध्याना । दीधीङ् दीप्तिदेव-
 नयोः । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । जक्षित्यादयः पट् इत्यभ्यस्तसं-
 ज्ञायामभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

इत्युष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छंतीमुपसं मर्त्यासः ।

अस्माभिर्लु नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यति ये अपरीषु पश्यान् ॥ ११ ॥

इयुः । ते । ये । पूर्वतरां । अपश्यन् । विऽउच्छंतीं । उपसं । मर्त्यासः ।

अस्माभिः । ऊं इति । नु । प्रतिऽचक्ष्या । अभूत् । ओ इति । ते । यति । ये ।

अपरीषु । पश्यान् ॥ ११ ॥

ये मर्त्यासो मरणधर्माणो मनुष्या व्युच्छंती विवासयंती पूर्वतरामतिशयेन

पूर्वा विप्रकृष्टामपश्यन् । दृष्टवन्तः । ते मनुष्या ईयुः । गताः । तथास्माभिरपि
 नु इदानीं प्रतिचक्ष्या प्रकर्षेण द्रष्टव्याभूत् । जाता । तथापरीषु भाविनीषु रात्रिषु
 ये मनुष्या एतामुपसं पश्यान् पश्यन्ति ते । आ उ इति निपातद्वयसमुदायः ।
 तत्र उ इत्येतदवधारणे । एव यन्ति । आगच्छन्त्येव । कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तत
 इत्यर्थः ॥ ईयुः । इण् गतौ । लिट्युसीणो यणिति यणदेशः । द्विवचनेऽचीति
 तस्य स्थानिवद्भावाद्भिर्भावे दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासदीर्घत्वं । ते । युष्मत्तत्त-
 द्युःष्वन्तःपादमिति सकारस्य षत्वं घुत्वं च । मर्त्यासः । आज्ञसेरसुक् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यावयद्दे॒षा ऋ॒त॒पा ऋ॒ते॒जाः सु॒न्ना॒वरी॑ सूनृ॒तां ई॒रय॑न्ती ।

सु॒मंग॒लीर्वि॒भ्रती॑ दे॒ववी॑ति॒मिहा॒द्योपः॑ श्रेष्ठ॒तमा॒ व्यु॑च्छ ॥ १२ ॥

यवयत्॑ऽदे॒षाः । ऋ॒त॒पाः । ऋ॒ते॒जाः । सु॒न्ना॒वरी॑ । सूनृ॒ताः । ई॒रय॑न्ती ।

सु॒मंग॒लीः । वि॒भ्रती॑ । दे॒वऽवी॑तिं । इ॒ह । अ॒द्य । उ॒पः । श्रेष्ठ॒तमा॒ वि । उ॒च्छ ॥ १२ ॥

यावयद्दे॒षाः । यावयन्ति अस्मत्तः पृथक्कृतानि दे॒षांसि दे॒ष्टृणि राक्ष॑सादीनि
 यया सा तथोक्ता । न ह्युपसि जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठते यतस्ते निशा-
 चराः । ऋतपा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पालयित्री । ऋतेजा यज्ञार्थं प्रादुर्भूता ।
 सत्यामुषस्यहनि यागादीनि अनुष्ठीयन्ति । अतो यज्ञार्थं जातेत्युच्यते । सुन्नावरी ।
 सुन्नमिति सुखनाम । तद्वती । सूनृताः । वाङ्ममैतत् । पशुपक्षिमृगादीनां वचां-
 सीरयन्ती प्रेरयन्त्युत्पादयन्ती सुमंगलीः सौमंगल्योपेता । पत्या कदाचिदपि न
 वियुक्त्यर्थः । देववीतिं देवैः कामयमानं यज्ञं विभ्रती धारयन्ती हे उपः श्रेष्ठत-
 मोक्तेन प्रकारेणातिप्रशस्ता त्वमिहास्मिन्देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्यागसमये व्युच्छ ।
 विवासय ॥ यावयद्दे॒षाः । यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्माद्यन्ताल्लटः शतृ । तस्य
 छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययस्वर एव
 शिष्यते । पुनर्वहुव्रीहौ स एव स्वरः । छान्दसः पदकालीनो ह्रस्वः । ऋतपाः ।
 ऋतं पाति रक्षतीत्यृतपाः । पा रक्षणे । विच् । ऋतेजाः । ऋते निमित्तभूते
 जायत इत्यृतेजाः । जनी प्रादुर्भावे । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्पुनरनुना-
 सिकस्यादित्यात्वं । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । सुन्नावरी । छंदसीवनिपाविति
 मत्वर्थीयो वनिप् । वनो र चेति ङीप् नकारस्य रेफादेशश्च । अन्येषामपि

दृश्यत इति दीर्घः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुसंगलीः । सुसंगलात्संज्ञाया-
मिति गौरादिषु पाठात् ङीप् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति हल्ङ्गाव्य
इति सुलोपस्य विकल्पितत्वाद्भावे रुत्वविसर्गौ । देववीतिं । वी गतिप्रजनन-
कांत्यसनखादनेषु । देववीयते कामयत इति देववीतिर्यज्ञः । कर्मणि क्तिन् ।
दासीभारादिनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

त्रयोदशीमृचमाह ॥

शश्वत्पुरोपा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तरां अनु दूनजरामृतां चरति स्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् पुरा उपाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्या इदं । वि । आवः । मघोनी ।

अथो इति । वि । उच्छात् । उत्तरान् । अनु । दून । अजरा । अमृता । चरति ।

स्वधाभिः ॥ १३ ॥

देवी देवतशीलोपाः पुरा पूर्वस्मिन्काले शश्वत् नित्यं संततं व्युवास ।
व्युच्छत् । अथो अनंतरमद्यास्मिन्काले मघोनी धनवत्युपास्तमसातिरोहितमिदं
सर्वं जगद्भावः । विवासितं प्रकाशनेन तमसा वियुक्तमकरोत् । अथो अनंतर-
मुत्तरानूर्ध्वतराभाविनो दून दिवसाननुलक्ष्यागामिष्वपि दिवसेषु व्युच्छात् ।
व्युच्छति विवासयति । अतः कालत्रयव्यापिनी सोपा अजरा जरारहिता सर्व-
दैकहृषामृता मरणरहिता च सती स्वधाभिरात्मीयैस्तेजोभिः सह चरति । वर्तते ॥
उवास । वस निवासे । लिट्प्रभ्यासस्योभयेपरमित्यभ्यासस्य संप्रसारणं । आवः ।
तस्मादेव धातोर्लङि बहुलं छंदसीति । विकरणस्य लुक् । हल्ङ्गाव्य इति ति-
लोपः । छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । उच्छात् । लेङ्गाडागमः । उत्तरान् ।
दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक
आकारः । अनु । अनुर्लक्षण इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । अजरा अमृता । तत्र
बहुव्रीहौ नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अथैजिभिर्दिव आतांस्वद्यौदमं कृष्णं निर्णिजं देव्यावः ।

प्रबोधयत्यस्येभिरश्वैरोपा याति सुयुजां रथेन ॥ १४ ॥

वि। अंजिभिः। दिवः। आतासु। अद्यौत्। अप। कृष्ण। निः। निजै। देवी। आवत्स्वावः।
प्रवोधयती। अरुणेभिः। अश्वैः। आ। उपाः। याति। सुयुजा। रथेन ॥ १४ ॥

दिवो नभसः संबंधिनीष्वातासु। दिङ्ममैतत्। आततासु विस्तीर्णासु दिक्षूपा
अंजिभिर्व्यजकैः प्रकाशकैस्तेजोभिर्व्यद्यौत्। विद्योतते प्रकाशते। सैषा देवी देव-
नशीला कृष्णं निर्णिजं। निर्णिगिति रूपनाम। रात्रिकृतं कृष्णं रूपमपावः।
अपावृणोत्। प्रकाशेन तिरस्कृतवती। अपि च। अरुणेभिररुणैर्लोहितवर्णैर-
श्वैर्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैस्तुरगैर्वा सुयुजा सम्यक् युक्तेन रथेनोपा आ-
याति। आगच्छति। किं कुर्वती। प्रवोधयती। सुमान्प्राणिनः प्रवृद्धान्कुर्वती ॥
अद्यौत्। द्युत दीप्तौ। लुङ्। द्युम्नो लुङीति परस्मैपदं। व्यत्ययेन च्लृङ्। गुणे
प्राप्ते वृद्धिश्छांदसी। यद्वा द्यु अभिगमने। आदादिकः। उतो वृद्धिर्लुकि हलि
। पा० १. ३. ८९। इति वृद्धिः ॥

देवानां हविःष्वावहंतीत्येपोपसो याज्या। सूचितं च। आ द्यां तनोपि
रश्मिभिरावहंती पोष्या वार्याणि न ता अर्वा रेणुक काटो अश्नुते। आ० ६. १४।
इति ॥ तामेतां पंचदशीमुचमाह ॥

आवहंती पोष्या वार्याणि चिचं केतुं कृणुते चेकिताना।

इयुपीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोपा व्यश्नैत् ॥ १५ ॥

आवहंती। पोष्या। वार्याणि। चिचं। केतुं। कृणुते। चेकिताना।

इयुपीणां। उपमा। शश्वतीनां। विभातीनां। प्रथमा। उपाः। वि। व्यश्नैत् ॥ १५ ॥

पोष्या यावज्जीवं पोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनान्यावहंत्यस्म-
भ्यमानयंती चेकिताना सर्वे जनं प्रज्ञापयंत्युपाश्चिचं विचित्रमाश्चर्यभूतं चाय-
नीयं वा केतुं प्रज्ञापकं रश्मिं कृत्स्नजगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते। स्वात्मनः प्रका-
शालुस्ते। सैषेयुपीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां शश्वतीनां वह्नीनामु-
पसामुपमा समीपे निर्मितोपमानभूता वा विभातीनां विशेषेण प्रकाशमाना-
नामागामिनीनामुपसां प्रथमाद्या। एवंभूतोपा व्यश्नैत्। तेजसा प्रवृद्धासीत् ॥
पोष्या। पुष पुष्टौ। पोषणं पोषः। भावे घञ्। तच्च भवानि। भवे छंदसीति
यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। श्रेष्ठंदसि बहुलमिति शेलोपः। वार्याणि।
वृह संभक्ती। ऋहलोर्णत्। ईडवंदवृशंसुदुहां एयत इत्याद्युदात्तत्वं। चेकिताना।

कित ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताल्लटः शानच् । छंदस्युभययेति तस्यार्द्धधातुकत्वादतो-
लोपयलोपौ । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ईयुपीणां । इण् गतौ । लिटः
कसुः । द्विभावादि । उगितश्चेति डीप् । वसोः संप्रसारणं । इणो यणिति यणा-
देशः । दीर्घ इणः कित्तीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । शसिवसिघसीनां चेति पत्वं ।
डीप्सुपौ पिच्चादनुदात्तौ । विभातीनां । भा दीप्तौ । अस्माच्चञन्तात्पूर्ववत् डीप् ।
झाश्छंदसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वं । अथैत् । टुञ्जोश्चि गतिवृद्धोः । लङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते व्यत्ययेनैव ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे तृतीयो वर्गः ॥

पोडशीमृचमाह ॥

उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप प्रागात्तम आ ज्योतिरिति ।

आरैक्पंथां यातवे सूर्यायार्गन्म यच्च प्रतिरन्त आयुः ॥ १६ ॥

उत् । ईर्ध्वं जीवः । असुः । नः । आ । अगात् । अप । प्रा । अगात् । तमः । आ । ज्योतिः । एति ।
आरैक् । पंथां । यातवे । सूर्याय । अर्गन्म । यच्च । प्र । ऽतिरन्ते । आयुः ॥ १६ ॥

हे मनुष्या उदीर्ध्वं । शयनं परित्यज्योत्तच्छत । नोऽस्माकमसुः शरीरस्य प्रेर-
यिता जीवो जीवात्मागात् । आगतवान् । तमोऽपप्रागात् । अपक्रांतं । उपसः
प्रकाशे सति सर्वजनीनव्यापारयोगः । तस्मात्परमात्मरूपतया स च जीवस्तदेव
ज्योतिरिति । आगच्छति । सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमारैक् । विविक्तीकरोति ।
यातवे गमनाय । तस्मिन्देहेऽगन्म गच्छामो यच्च यस्मिन्देश आयुः । अन्नना-
मैतन् । अन्नं प्रतिरन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । उदारा दानेन प्रवर्धयन्ति ॥
ईर्ध्वं । ईर गतौ । आदादिकोऽनुदात्तेत् । आरैक् । रिचिर् विरचने । लङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे व्यत्ययेनैव । पंथां । द्वितीयायामपि
पथिमथ्यभुक्षामादिति व्यत्ययेनात्वं । अगन्म । गमेर्लङि बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य लुक् । म्वोश्चेति मकारस्य नकारः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

स्यूर्मना वाच उद्वियति ब्रह्मः स्वर्वानो रेभ उपसो विभातीः ।

अद्या तदुच्छ गुणते मंघोन्यस्मे आयुनि दिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूमना । वाचः । उत् । इयति । वहिः । स्तवानः । रेभः । उपसः । विऽभातीः ।
 अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघोनि । अस्मे इति । आयुः । नि । दिदीहि ।
 प्रजाऽवत् ॥ ११ ॥

वहिः स्तोत्राणां वोढा रेभः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतोपसो विभातीस्तम-
 सोऽपतोदनेन प्रकाशमाना उपोदेवताः स्तवानः स्तुवन् वाचो वेदरूपायाः
 संबंधीनि स्यूमना स्यूमान्यनुस्यूतानि संततान्युक्त्यानुदिर्यति । उद्गमयति । उच्चा-
 रयति । अतो हे मघोनि मघवत्युपः । अद्यास्मिन्समये गृणते स्तुवते तस्मै
 पुरुषाय तदुच्छ । दृष्टिनिरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय । वर्जय । अस्मे
 अस्मभ्यं च प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तमायुरन्नं निदिदीहि । नितरां
 प्रकाशय । दीदेतिच्छांदसो दीप्तिर्कर्म । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ स्यूमना । षिवु तंतुसं-
 ताने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृश्यहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्कर्मणि
 मनिन् । ह्योः श्रूडित्यूट् । आड्याजयारां चोपसंख्यानमिति विभक्तेराडादेशः ।
 यद्वा । औणादिको भावे मक् । पामादिलक्षणी मत्वधीयो नः । बंधनयुक्ता-
 नीत्यर्थः । शेच्छंदसि बहुलमिति शेलीपः । व्यत्येनाद्युदात्तत्वं । वाचः । सावेकाच
 इति डस उदात्तत्वं । इयति । ऋ गतौ । जौहोत्यादिकः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्या-
 सस्यत्वं । स्तवानः । पुञ् स्तुतौ । शानघ्यदादित्वाच्छपो लुक् । तस्य छंदस्तुभ्य-
 घेत्यार्द्धधातुक्त्वेन छिन्नाभावाद्गुणावादेशौ । व्यत्येनाद्युदात्तत्वं १* विभातीः ।
 शतुरनुमो नद्यजादी इति डीप उदात्तत्वं । गृणते । गृ शब्दे । क्रैय्यादिकः ।
 प्वादीनां ह्रस्वः । पूर्वोक्तेन सूचेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्मे । सुपां सुलुगिति
 चतुर्थ्याः शे आदेशः ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

या गोमतीरुपसः सर्ववीरा व्युच्छंति दाशुपे मर्त्याय ।

वायोरिव सूनृतानामुदके ता अश्वदा अश्ववत्सोमसुता ॥ १८ ॥

याः । गोऽमतीः । उपसः । सर्ववीराः । विऽवुच्छंति । दाशुपे । मर्त्याय ।

वायोऽइव । सूनृतानां । उतऽअके । ताः । अश्वऽदाः । अश्ववत् । सोमऽसुता ॥ १८ ॥

दाशुपे हवींषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय गोमतीर्गोमत्यो बहु-
 भिर्गोभिर्युक्ताः सर्ववीराः सर्वैः शरणसमर्थवीरैः शूरैर्युक्ता या उपसो व्युच्छंति ।

तमो वर्जयति । वायोरिव वायुवच्छीघ्रं प्रवर्तमानानां सूनृताज्ञां स्तुतिरूपाणां
वाचामुदकं समाप्नौ । अथदा अश्वानां दाचीस्ता उपसः सोमसुत्वा सोमानाम-
भिषोता यजमानोऽश्ववत् । व्याप्नोतु ॥ दाशुषे । दाशु दाने । दाश्वान् साह्वानिति
क्रसुप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
शसिवसिषसीनां चेति षत्वं । अश्ववत् । अशू व्याप्नौ । अत्ययेन परस्मैपदं ।
लेट्छाङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । सोमसुत्वा । पुञ् अभिषवे ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कनिप् । ह्रस्वस्य पितीति तुक् ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्वृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जने जनय विश्ववारे ॥ १९ ॥

माता । देवानां । अदितेः । अनीकं । यज्ञस्य । केतुः । वृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिऽकृत् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जने । जनय । विश्वऽवारे ॥ १९ ॥

हे उपस्त्वं देवानां माता जननी । उपसि सर्वे देवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ते । अतः
सा तज्जननवतीत्युच्यते । अत एवादितेर्देवानां मातुरनीकं प्रत्यनीकं प्रतिस्पर्धिनी
त्वमित्यर्थः । यद्वा दीव्यंतीति देवा रश्मयः । तेषां निर्मात्री । अदितेरखंडनी-
याया भूमेरनीकं मुखं । यथेन्द्रियाश्रयत्वान्मुखं । प्रकाशकं । एवमुपा भूमेः प्रका-
शयित्रीत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः केतयित्री ज्ञापयित्री वृहती महती सती विभाहि ।
प्रकाशस्त्व । अपि च । प्रशस्तिकृत् सम्यक् स्तुतमिति प्रशंसनं कुर्वती नोऽस्स-
दीयाय ब्रह्मणे मंत्ररूपाय स्तोत्राय व्युच्छ । विवासय । तदनंतरं हे विश्ववारे
विश्वैर्वरणीय उपो नोऽस्मान् जने जनपद आजनय । आभिमुख्येन प्रादुर्भावय ।
अवस्थापयेत्यर्थः ॥ वृहती । वृहन्महतीरूपसंख्यानमिति ङीप् उदात्तत्वं । प्रशस्ति-
कृत् । शंसु स्तुतौ । भावे क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । अनदितामिति नलोपः ।
तस्मिन्नुपपदे करोतेः क्तिप् चेति क्तिप् । जनय । जनी प्रादुर्भावे । णिच्युपधा-
वृद्धिः । जनी जृप् क्रसु रंजोऽमंताश्चेति मित्वे मित्तां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

यच्चित्रमप्र उपसो वहंतीजानाय शशमानाय भद्रं ।

तन्नो मित्रो वह्मणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥

यत् चिचं । अग्रः । उपसः । वहँति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रं ।

तत् नः । मिचः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥

चिचं चायनीयमग्र आप्नयं यदनमुपसो वहँति । आनयन्ति । ईजानाय हविर्भिरिष्टवते शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय भद्रं भजनीयं तद्भवतीति शेषः । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्मित्रादयः पदं देवता मामहंता । पूजितं कुर्वन्तु ॥ अग्रः । आपू व्याघ्रौ । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नृद च वेति बहुल्यहणादकर्माख्यायामप्यमुन् । धातोर्ह्रस्वो नुडागमश्च । ईजानाय । यजतेष्टदंसि लिट् । लिटः कानज्वा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । शशमानाय । शश श्रुतगतौ । ताच्छीलिकश्चानश् । तस्य लसार्वधातुकत्वाभावाददुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्थो वर्गः ॥

इमा रुद्रायेत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्सस्यार्थं । दशम्येकादशौ विष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः । रुद्रो देवता । तथा चानुक्तांतं । इमा एकादश रौद्रं द्विचिष्टुवंतमिति ॥ भूलगवादिषु रुद्रदेवत्येषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थेया । तथा च सूचितं । कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरध्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति ॥

११

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसंक्षिपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं यामे अस्मिन्नानातुरं ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयत् ऽवीराय । प्र । भरामहे । मतीः ।

यथा । श । अस्तत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । विश्वं । पुष्टं । यामे । अस्मिन् । अनातुरं ॥ १ ॥

रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । यद्वा रुतंसाराख्यं दुःखं । तद्वावयत्यपगमयति विनाशयतीति रुद्रः । यद्वा रुतः शब्दरूपा उपनिषदः । ताभिर्दूयते गम्यते प्रतिपाद्यत इति रुद्रः । यद्वा रुत् शब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्यात्मविद्या वा । तामुपासकेभ्यो राति ददातीति रुद्रः । यद्वा रुणद्वावृणोतीति रुद्रका-
रादि । तद्गृणाति विदारयतीति रुद्रः । यद्वा कदाचिद्देवासुरसंयामेऽग्न्यात्मको

रुद्रो देवैर्निक्षिप्तं धनमपहृत्य निरगात् । असुराञ्जित्वा देवा एनमन्विष्य हृष्टा
 धनमपहरन् । तदानीमरुदत् । तस्मादुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयके ।
 सोऽरोदीद्यदरोदीत्तदुद्रस्य रुद्रत्वमिति । तस्मै रुद्राय मतीर्मननीया इमा स्तुतीः
 प्रभरामहे । प्रकर्षेण निष्पादयामः । कीदृशाय । तवसे । प्रवृद्धाय । कपर्दिने ।
 जदिलाय । क्षयवीराय । क्षयंतो विनश्यंतो वीरा यस्मिन् तादृशाय । यद्वा
 क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । क्षयंतः प्राप्तिश्रव्या वीरा मरुद्गणाः पुत्रा यस्य तस्मै । यथा
 येन प्रकारेण शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं द्विपदेऽस्मदीयाय मनुष्याय
 चतुष्पदे गवाश्चप्रभृतये चासत् भवेत् तेन प्रकारेण स्तुतीः कुर्म इत्यर्थः ।
 अतोऽस्मिन्नस्मदीये ग्रामे वर्तमानं विश्वं सर्वं प्राणिजातमनातुरं । आतुरा रुद्राः ।
 ते रहितं सत् पुष्टं प्रवृद्धं भवतु ॥ रुद्राय । रोदेर्णिलुक् चेति रक् । तवसे ।
 तवतिर्वृद्धर्थः । सौचो धातुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः । क्षयवीराय । क्षि क्षये ।
 लटः शतृ । छंदस्युभयथेति शतुराद्धधातुक्त्वेनादुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वा-
 भावात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असत् । असु भुवि ।
 लेख्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । द्विपदे । द्वौ पादावस्य । संख्या-
 सुपूर्वस्येति पादश्चत्स्यान्त्यलोपः समासांतः । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां पादः
 पदिति पद्मावः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् द्विविध्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहा-
 वित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चतुष्पदे । स्वरवर्जं पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । पूर्वपदं च अः संख्याया इत्याद्युदात्तं ॥

रुद्रदेवत्ये पशौ वपापुरोडाशयोर्मृळा नो रुद्रेत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । तथा
 च सूचितं । मृळा नो रुद्रो नो मयस्कृधीति द्वे आ ते पितरमृतां सुखमेतु
 । आ० ३. ८. इति ॥ तयोराद्यां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

मृळा नो रुद्रो नो मयस्कृधि क्षयवीराय नमसा विधेम ते ।

यच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतिषु ॥ २ ॥

मृळा नः । रुद्रः उत नः । मयः । कृधि । क्षयतऽवीराय । नमसा । विधेम । ते ।

यत् । शं । च । योः । च । मनुः । आऽयेजे । पिता । तत् । अश्याम । तव । रुद्रः ।

प्रऽनीतिषु ॥ २ ॥

हे रुद्र नोऽस्मभ्यमस्मदर्थं मृळा । त्वं सुखयिता भव । उत अपि च तदनंतरं

नोऽस्माकं मयः सुखं कृधि । कुरु । वयं च क्षयदीराय क्षयितसर्ववीरं प्राप्ते-
 श्वर्यैर्मरुद्भिर्युक्तं वा ते त्वां नमसा हविल्लक्षणेनाच्चेन नमस्कारेण वा विधेम ।
 परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । अपि च । पितोत्पादको मनुः स्वकीयाभ्यः
 प्रजाभ्यः शं रोगाणां शमनं योश्च भयानां यावनं च यदेतद्वयमायेजे । देवेभ्यः
 सकाशात्प्राप्य दत्तवान् । हे रुद्र तव प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु तद्वयमश्याम ।
 व्याप्नुयाम ॥ मृळा । मृड सुखने । तौदादिकः । अचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां
 दीर्घः । कृधि । करोतेर्लोडि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपृकृ-
 भ्यश्छंदसीति हेधिः । अतः कृकमीति मयसो विसर्जनीयस्य सत्त्वं । क्षयदीराय ।
 क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम । विध विधाने ।
 तौदादिकः । आयेजे । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । लिटि संज्ञापूर्वकस्य
 विधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभाव एवाभ्यासलोपौ । अश्याम । अशू व्याप्नौ ।
 व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया क्षयदीरस्य तव रुद्र मीढुः ।

सुम्नायन्निदिशे अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥ ३ ॥

अश्याम । ते । सुऽमतिं । देवऽयज्यया । क्षयत्ऽवीरस्य । तव । रुद्र । मीढुः ।

सुम्नऽयन् । इत् । विशः । अस्माकं । आ । चर । अरिष्टऽवीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हे मीढुः सेक्तः कामाभिवर्षक नित्यतरुण वा रुद्र क्षयदीरस्य क्षयितप्रति-
 पक्षस्य मरुद्भिर्युक्तस्य वा तव सुमतिं शोभनां कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते
 त्वत्संबन्धिनो वयं देवयज्यया देवयागेन त्वद्देवत्वेन यज्ञेनाश्याम । प्राप्नुवाम । त्वं
 चास्माकं विशः प्रजा अभिलक्ष्याचर । आगच्छ । किं कुर्वन् । सुम्नायन्नि ।
 सुम्नमिति सुखनाम । तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव । सुखप्रद एव भवेत्यर्थः ।
 ततो वयमरिष्टवीराः । वीर्योज्जायन्त इति वीराः प्रजाः । अरिष्टा अहिंसिता
 वीरा येषां तथाभूताः संतस्ते तुभ्यं हविश्चरुपुरोडाशादिकं जुह्वाम । चोदित
 आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमतिं । मतिर्मननं । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा
 सुमतिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयज्यया । छंदसि निष्टर्क्यत्यादौ
 यजेर्यप्रत्ययो निपात्यते स्त्रीलिङ्गता च । मीढुः । मिह सेचने । दाश्वान्

साह्यान् मीढ्वानिति कसुप्रत्ययांतो निपातितः । संवुद्धौ मतुवसो हरिति रूवं ।
सुन्नायन् । सुसं परेषामिच्छति । छंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । न छंदस्यपु-
त्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । देवसुस्रयोर्यजुषि काठके । पा० ७. ४. ३८. इति विधी-
यमानमार्त्वं व्यत्ययेनात्रापि द्रष्टव्यं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वेपं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वंकुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।

अरे अस्रह्व्यं हेळो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

त्वेपं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वंकुं कविं अवसे नि ह्वयामहे ।

अरे अस्रह्व्यं हेळो अस्यतु सुमतिं इत् वयं अस्य आ वृणीमहे ॥ ४ ॥

अवसे रक्षणाय रुद्रं महादेवं निह्वयामहे । नितरामाह्वयामः । कीदृशं । त्वेपं
दीप्तं यज्ञसाधं यज्ञस्य साधयितारं । एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति । तथा च तैत्ति-
रीयके देवा वै यज्ञादुद्रमंतरायन्नित्युपक्रम्यान्नातं । स्विष्टं वैष्णव इदं भविष्यति
यदिमं राधयिष्याम इति स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्वमिति । वंकुं । कुटिलगंतारं कविं
क्रांतदर्शिनं । स च रुद्रो दैव्यं देवस्य द्योतमानस्य संवन्धिनं हेळः क्रोधमस-
दरेऽस्रह्व्यं दूरदेशेऽस्यतु । प्रेरयतु । अस्य महादेवस्य सुमतिमिद् शोभनाम-
नुपहर्षां वृद्धिमेव वयमावृणीमहे । आभिमुख्येन संभजामहे । यज्ञसाधं । यज्ञं
साधयतीति यज्ञसात् । पिधु संराडौ । सिध्यतेरपारलौकिक इत्यात्वं । यद्वा राध
साध संसिद्धौ । अस्माख्यं तात् किप् । वंकुं । वक्त्रि कौटिल्ये । औष्णादिक उग्रव्ययः ।
निह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं । दैव्यं । देवाद्यज्जाविति प्राग्दी-
व्यतीयो यज्ञ । अस्यतु । असु क्षेपणे । दैवादिकः । वृणीमहे । वृद् संभक्तौ ।
कैत्यादिकः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

दिवो वराहमरुपं कपदिनं त्वेपं रूपं नमसा नि ह्वयामहे ।

हस्ते विश्वेभ्यजा वार्याणि शर्म वर्मं छर्दिरसभ्यं यंसत् ॥ ५ ॥

दिवः । वराहं । अरुपं । कपदिनं । त्वेपं । रूपं । नमसा । नि । ह्वयामहे ।

हस्ते । विश्वं । भेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्मं । छर्दिः । असभ्यं । यंसत् ॥ ५ ॥

वराहं वराहारमुत्कृष्टभोजनं । यद्वा वराहवदृढांगं । अरुणमारोचमानं कपदिनं
जटाभिर्युक्तं त्वेपं तेजसा दीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदातिरधिगम्यं । एवंभूतं
रुद्रं नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन नमस्कारेण वा दिवो द्युलोकस्तकाशान्निह्यामहे ।
नितरामाह्वयामः । स आहूतो रुद्रो हस्ते स्वकीये वाहौ वार्याणि सर्वैर्वरणी-
यानि भेषजा भेषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि विभ्रत् धारयन् अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः
शर्मारोग्यलक्षणं सुखं वर्मायुधानां निवारकं कवचं छदिः । गृहनामैतत् । गृहं
च यंसत् । प्रयच्छतु ॥ विभ्रत् । डुभृज् धारणपोषणयोः । जौहीत्यादिकः । लटः
शतृ । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । कंदूादिः । पचाद्यच् ।
अतोलोपयलोपौ । सुमंगलभेषजाच्चेति निपातनाद्रूपसिद्धिः । शेण्डंसि बहुल-
मिति शेलोपः । वार्याणि । वृङ् संभक्तौ । ऋहलोर्णत् । ईडवंदेत्याद्युदात्तत्वं ।
छदिः । उद्धृदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृद्यते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाशयत इति
छदिर्गृहं । अर्चिंश्रुचिहुसृपिछादिछदिभ्य इसिः । यंसत् । यम उपरमे । लेढ्य-
डागमः । सिङ्गहुलं लेटीति सिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचमो वर्गः ॥

पष्ठीमुचमाह ॥

इदं पि॒त्रे म॒रुता॑मुच्यते॒ वचः॑ स्वा॒दोः स्वादी॑यो रु॒द्राय॑ वर्धनं ।

रास्वा॑ च नो अ॒मृत॑ म॒र्त॒भो॒र्जनं॑ त्मने॑ तो॒काय॑ तन॒याय॑ मृ॒ळ ॥ ६ ॥

इदं पि॒त्रे । म॒रुता॑ । उ॒च्यते॒ । वचः॑ । स्वा॒दोः । स्वादी॑यः । रु॒द्राय॑ । वर्धनं॑ ।

रास्वा॑ । च । नः । अ॒मृत॑ । म॒र्त॒भो॒र्जनं॑ । त्मने॑ । तो॒काय॑ । तन॒याय॑ । मृ॒ळ ॥ ६ ॥

इदं स्तुतिलक्षणं वची मरुतामेकोनपंचाशत्संख्याकानां देवविशेषाणां पित्रे
जनकाय रुद्रायेश्वरायोच्यते । उच्चार्यते । कीदृशं । स्वादोः स्वादीयः । रसवतो
मधुघृतादेरपि स्वादुतरं । अतिशयेन हर्षजनकमित्यर्थः । वर्धनं । स्तुत्यस्य प्रवर्धकं ।
स्त्रीकेण हि देवता इष्टा सती प्रवर्धते । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वमेवमाख्यायते ।
पुरा कदाचिदिन्द्रोऽसुराञ्जिगाय । तदानीं दितिरसुरमातेन्द्रहन्ननसमर्थं पुत्रं काम-
यमाना तपसा भर्तुः सकाशाद्गर्भं लेभे । इमं वृज्जान्तमवगच्छन्निन्द्रो वज्रहस्तः
सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा विभेद । पुनरप्येकैकं
सप्तसंज्ञमकरोत् । ते सर्वे गर्भैकदेशा योनेर्निर्गत्यारुदन् । एतस्मिन्नावसरे लीलायै

गच्छन्ती पार्वतीपरमेश्वराविमान्दृशतुः । महेशं प्रति पार्वत्येवमवोचत् । इमे
मांसखंडा यथा प्रत्येकं पुत्राः संपद्यन्तामेवं त्वया कार्यं मयि चेत्प्रीतिरस्तीति ।
स च महेश्वरस्तान्समानरूपान् समानवयसः समानालंकारान्पुत्रान्कृत्वा गौर्यै
प्रददौ तवेमे पुत्राः संत्विति । अतः सर्वेषु मारुतेषु सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति
सूर्यते । रौद्रेषु च मरुतां पिता रुद्र इति । अपि च हे अमृत मरणरहित रुद्र
मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगपयोपन्नमन्नं नोऽस्मभ्यं रास्व । प्रयच्छ । तथा
त्मने आत्मने । द्वितीयार्थे चतुर्थी । मां । तोकाय तोकं पुत्रं । तनयाय तनयं
तत्पुत्रं च मृळ । सुखय ॥ पित्रे । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रास्वा । रा
दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । त्वने । संवेष्वाङ्गादेरात्मन इत्यचाङोऽन्यत्रापि छंदसि
दृश्यते इति वचनादात्मन आकारलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उद्यंतमुत मा न उक्षितं ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा न प्रियास्तन्वं रुद्र रीरिपः ॥ ७ ॥

मा नः । महान्तं । उत । मा नः । अर्भकं । मा नः । उद्यंतं । उत । मा नः । उक्षितं ।

मा नः । वधीः । पितरं । मा । उत । मातरं । मा नः । प्रियाः । तन्वं । रुद्र । रीरिपः ॥ ७ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं मध्ये महान्तं वृद्धं मा वधीः । मा हिंसीः । उत अपि च
नोऽस्माकमर्भकं वालं मा हिंसीः । तथा नोऽस्माकं मध्य उद्यंतं सेक्तां
मध्यवयस्कं युवानं मा वधीः । उत अपि च नोऽस्माकमुक्षितं गर्भरूपेण स्त्रीषु
निषिक्तमपत्यं मा वधीः । तथा नोऽस्माकं पितरं जनकं मा वधीः । उत अपि
च मातरं जननीं मा वधीः । तथा नोऽस्माकं प्रियाः स्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि
तनूषु भवाः प्रजा वा हे रुद्र मा रीरिपः । मा हिंसीः ॥ वधीः । हन्तेमाङ्गि लुङि
चेति वधादेशः । स चादंतः । सिच इद् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्बृद्ध-
भावः । रीरिपः । रिप हिंसायां । श्यन्ताल्लुङि चङि णिलोपोपधाह्रस्वत्वादीनि ।
छंदसः पदकालीनोऽभ्यासह्रस्वः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिपः ।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मंतः सदमित्वां हवामहे ॥ ८ ॥

मा। नः। तोके। तनये। मा। नः। आयौ। मा। नः। गोपु। मा। नः। अश्वेषु। रिरिपः।
वीरान्। मा। नः। रुद्र। भामितः। वधीः। हविर्षतः। सदै। इत्। त्वा। हवामहे ॥ ८ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोकादिविषये मा रीरिषः । मा हिंसीः । तोकशब्दः पुत्रवाची । तनयस्तपुचः । आयुरित्यतोदात्तो मनुष्यनाम । पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो नोऽस्मदीयो मनुष्यस्तस्मिन् गोषु पश्यादिष्वश्वेषु च मा रीरिषः । हिंसां मा कृथाः । तथा हे रुद्र वीरान् विक्त्रांतान् शौर्योपेतानस्मदीयान् भामितः क्रुद्धः सन् मा वधीः । मा हिंसीः । वयं च हविर्षतो हविर्भिर्युक्ताः संतः सदैव सर्वदेव त्वां हवामहे । आह्वयामहे ॥ आयौ । इण् गतौ । छंदसीण इत्युण्-प्रत्ययः । भामितः । भाम क्रोधे क्रोधिकरणे चेति कर्तरि क्तः । हवामहे । हेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥

देवसुवां हविःषु रुद्रस्य पशुपतेर्योग उप ते स्तोमानित्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरिमिति द्वे । आ० ४. ११. इति ॥

तयोराद्यां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरं रास्वा पितर्मरुतां सुखमस्मे ।

भद्रा हि ते सुमतिर्मृळयत्तमाथा वयमव इत्ते वृणीमहे ॥ ९ ॥

उप ते स्तोमान्पशुपाऽइव। आ। अकरं। रास्वा। पितः। मरुतां। सुखं। अस्मे इति।

भद्रा। हि। ते। सुमतिः। मृळयत्तमा। अथ। वयं। अवः। इत्। ते। वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे रुद्र स्तोमान् स्तुतिरूपान्मंचान् ते तुभ्यमुपाकरं । उपाकरोमि । समर्पयामि । तत्र दृष्टांतः । पशुपा इव । यथा पशूनां पालयिता गोपः प्रातःकाले स्वस्मै समर्पितान्पशून् सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति । एवं तत्सत्काशस्त्वयान् स्तुतिरूपान्मंचान् स्तुतिसाधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः । हे मरुतां पितः । मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र नोऽस्मभ्यं सुखं सुखं रास्व । देहि । अपि च ते त्वदीया सुमतिः कल्याणी बुद्धिर्मृळयत्तमा । अतिशयेन सुखयितृत्तमा । अत एव भद्रा भजनीया हि । यस्मादेवं तस्मात् अथानंतरं वयं ते त्वदीयमवो रक्षणं वृणीमहे । संभजामहे ॥ अकरं । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् । कृमृढरुहिभ्य इति च्लेरङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पितर्मरुतां । परमपि छंदसीति परस्याः षष्ठ्याः पूर्वामंचितानुप्रवेशे सत्यामंचितस्य चेति

पदद्वयमप्यनुदात्तं । अस्मे । सुपां सुलुगिति चतुर्थीविधुवचनस्य शे आदेशः ।
मृळयत्तमा । मृड सुखने । अस्मायन्ताल्लटः शतृ । तस्य छंदस्युभयथेत्याद्धधातु-
क्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः शिष्यते ॥

दशमीमृचमाह ॥

आरे ते गोम्रमुत पुरुषमं क्षयदीर सुखमस्मे ते अस्तु ।

मृळा च नो अधि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विवर्हाः ॥ १० ॥

आरे ते गोऽम्रं । उत । पुरुषऽम्रं । क्षयत्ऽवीर । सुखं । अस्मे इति । ते । अस्तु ।

मृळ । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव । अध । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽवर्हाः ॥ १० ॥

हे क्षयदीर क्षयितसर्वशत्रुजन रुद्र ते त्वदीयं गोम्रं, यत्रोहननं यत्रा गोहनन-
साधनमायुधं । उत अपि च पुरुषमं पुरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयमारे
दूरेऽस्सक्तो विप्रकृष्टदेशे भवतु । अस्मे अस्मासु ते त्वदीयं सुखं सुखमस्तु । भवतु ।
अपि च नोऽस्माकं मृळ । सुखसिद्ध्यर्थे प्रसन्नो भव । हे देव द्योतमान रुद्र
नोऽस्मानधि ब्रूहि च । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायधिव्रूयादिति
यथा । अध च अथानंतरं च द्विवर्हा द्वयोः स्थानयोः पृथिव्यामंतरिक्षे च
परिवृढः । यत्रा द्वयोर्दक्षिणोत्तरमार्गयोर्ज्ञानकर्मणोर्वा परिवृढः स्वामी स त्वं
नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ गोम्रं । हन हिंसागत्योः । अस्माद्वज्रर्थे
कविधानमिति भावे करणे वा कप्रत्ययः । गमहनेत्युपधालोपः । हो हंतैरिति
कुलं । द्विवर्हाः । बृह बृहि वृडौ । द्वयोः स्थानयोर्वहते प्रवर्धत इति द्विवर्हाः ।
असुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अवीचाम नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हवं रुद्रो मरुत्वान् ।

तवो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

अवीचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हवं । रुद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

अवस्यवोऽवोऽव रक्षणं वेच्छंतो वयमवीचाम । एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रमवा-
दिष्य । अस्मै रुद्राय नमो नमस्तारोऽस्तु । मरुत्वान्मरुद्भिः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्तो

रुद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृणोतु । स्वीकरोतु । यदस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं
तत्सर्वं मित्रादयः षट् देवता मामहंतां । पूजयंतु । उत्तशब्दोऽप्यर्थः ॥ अत्रोचाम ।
ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लुङि द्रुवो वचिः । अस्यतिवक्त्रीत्यादिना चुरङादेशः ।
वच उमित्युमागमः । अवस्यवः । अव रक्षणे । भावेऽसुन् । सुप् आत्मनः क्वच् ।
क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं च । मरुत्वान् ।
रुय इति मतुपो वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भवेन पदत्वाभावाज्जश्वत्वाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे षष्ठो वर्गः ॥

चिचमिति षडृचं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्षे चैष्टुभं सूर्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं ।
चिचं षट् सौर्यमिति ॥ आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनी-
यानि । तत्रेदं सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । चिचं देवानां नमो मित्रस्येति ॥
आदितस्तिष्ठ च चचः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो
द्वे वपापुरोडाशयोर्वाज्ये । तथा च सूचितं । चिचं देवानामुदगादनीकमिति पंच
शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना । अ० ३. ८. इति ॥ अतिमूर्तिनाम्येकाहे
पुनासीर्ये पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चिचं देवानामित्येषा याज्या । सूचितं च
तरणिर्विश्वदर्शतश्चिचं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । अ० ९. ८. इति ॥
तामेतां प्रथमामृचमाह ॥

चिचं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्यं आत्मा जगंतस्तस्थुषंश्च ॥ १ ॥

चिचं । देवानां । उत् । अगात् । अनीकं । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अंतरिक्षं । सूर्यः । आत्मा । जगंतः । तस्थुषः । च ॥ १ ॥

देवानां । दीच्यंतीति देवा रश्मयः । तेषां । देवजनानामेव वानीकं तेजःस-
मूह्रूपं चिचमाश्चर्यकरं सूर्यस्य मंडलमुदगात् । उदयाचलं प्राप्नमासीत् । कीदृशं ।
मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः
प्रकाशकं । चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवी-
मंतरिक्षं चाप्राः । स्वकीयेन तेजसा आ समंतादपूरयत् । ईदृग्भूतमंडलांतर्वर्ती
सूर्योऽंतर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य
चात्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं ।

कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्षे सूत्रं । तदनन्यत्वमारंभणशब्दा-
दिभ्य इति । यद्वा । स्थावरजंगमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते
हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वे जगत्पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते । योऽसौ
तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति ॥ आप्राः । प्रां पूरणे । लङि
पुरुषव्यत्ययः । अदादित्वाच्छपो लुक् । जगतः । गमेर्द्धे चेति क्षिप् द्विवचनं च ।
गमः क्वावित्यनुनासिकलोपः । तस्युपः । तिष्ठतेर्लिटः क्सुः । द्विवचने शपूर्वाः
खयः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । आतो लोप इति
चेत्याकारलोपः । शसिवसीति यत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सूर्यो देवीमुपसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्रा नरो देवयंतो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यः । देवी । उपसं । रोचमानां । मर्यः । न । योषां । अभि । एति । पश्चात् ।

यत्र । नरः । देवऽयंतः । युगानि । विऽतन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यो देवी दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानामुपसं पश्चादभ्येति । उपसः
प्रादुभावानंतरं तामभिलक्ष्य गच्छति । तत्र दृष्टांतः । मर्यो न योषां । यथा
कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छंती युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् ।
यत्र यस्यामुपसि जातायां देवयंतो देवं द्योतमानं सूर्यं यदुमिच्छंतो नरो यज्ञस्य
नेतारो यजमाना युगानि । युगशब्दः कालवाची । तेन च तत्र कर्तव्यानि
कर्माणि लक्ष्यंते यथा दर्शपूर्णमासाविति । अग्निहोवादीनि कर्माणि वितन्वते ।
विस्तारयंति । यद्वा । देवयंतो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छंती यजमानपुरुषा
युगानि हलावयवभूतानि कर्मणाय वितन्वते । प्रसारयंति । तामुपसमनुगच्छती-
त्यर्थः । एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुम
इति शेषः । यद्वा । देवयंतो देवकामा यजमाना युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः
सहिताः संतो भद्रं कल्याणमग्निहोवादिर्कं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं
यस्यामुपसि प्रवृत्तायां वितन्वते । विस्तारयंति ॥ मर्यः । मृद् प्राणत्यागे । छंदसि
निष्कर्षत्याहो यत्प्रत्ययांतो निपात्यते । यतोऽनाव इत्याद्युदाहृतं । युगानि । युजेः
कर्मणि घञ् । युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे चेत्युज्झादिपु पाठाद्गुणाभा-

वोऽंतोदात्तत्वं च । वितन्वते । तनु विस्तारे । तनादिकृञ्य उः । सहेति योग-
विभागात्तिङोपसर्गस्य समासे सति समासस्येत्यंतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

भद्रा अश्वा ह॒रितः सूर्यस्य चि॒त्रा एत॑ग्वा अनु॒माद्या॑सः ।

न॒मस्य॑ंतो दि॒व आ पृ॑ष्ठम॒स्युः परि॑ द्यावापृथि॒वी यंति॑ सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः । अश्वाः । ह॒रितः । सूर्यस्य । चि॒त्राः । एत॑ऽग्वाः । अनु॒ऽमाद्या॑सः ।

न॒मस्य॑ंतः । दि॒वः । आ । पृ॑ष्ठं । अ॒स्युः । परि॑ । द्यावापृथि॒वी इति॑ । यंति॑ । सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कल्याणाः । अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम । तच्चैकं क्रियापरं योज-
नीयं । अश्वास्तुरगा व्यापनशीला वा हरितो हर्तारश्चित्रा विचित्रावयवा अनु-
माद्यासोऽनुक्रमेण सर्वैः स्तुत्या मादनीयाः । एवंभूताः सूर्यस्यैतग्वा अश्वाः ।
यद्वा । एतं गंतव्यं मार्गं गंतारोऽश्वाः । एतं श्वलवर्णं नीलवर्णं वा प्राप्नुवं-
तोऽश्वा नमस्यंतोऽस्माभिर्नमस्यमानाः संतो दिवोऽंतरिक्षस्य पृष्ठमुपरिप्रदेशं
पूर्वभागलक्षणमास्युः । अतिष्ठति प्राप्नुवंति । यद्वा । हरितो रसहरणशीला
रश्मयो भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं, नभःस्थलमातिष्ठति । आस्थाय च
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानीमेवैकेनाह्वा परिंयंति । परितो गच्छंति ।
व्याप्नुवंतीत्यर्थः ॥ अश्वाः । अभू व्याप्तौ । अशिप्रुषीत्यादिना क्ण् । एतग्वाः ।
इण गतौ । असिहसीत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरौणादिको भावे ड्प्रत्ययः ।
एतमेतव्यं प्रति ग्वो गमनं येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अनुमाद्यासः । मदि स्तुतौ । अस्माएयंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
नमस्यंतः । नमोवरिव इति पूजार्थं क्यच् । व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । अस्युः ।
तिष्ठतेच्छांदसो वर्तमाने लुङ् । गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुस् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तत्सूर्यस्य दे॒वत्वं तन्म॑हित्वं म॒ध्या कर्तो॑र्वित॑तं सं ज॒भार ।

य॒देद॑यु॒क्त ह॒रितः स॒धस्या॑दा॒द्राची॑ वा॒सस्त॑नुते सि॒मस्मै ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । दे॒वत्वं । तत् । म॒हि॒त्वं । म॒ध्या । कर्तो॑ः । वि॒ऽत॑तं । सं । ज॒भार ।

य॒दा । इत् । अ॒यु॒क्त । ह॒रितः । स॒ध॒स्यात् । आ॒त् । रा॒ची॑ । वा॒सः । त॒नु॒ते । सि॒मस्मै ॥ ४ ॥

॥ सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वं । स्वातंत्र्यमिति यावत् । महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं च तदेव । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यत्कर्तोः । कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या मध्येऽपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालमस्तं गच्छन् सूर्यः संजभार । अस्माह्लोकात्स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विसृजत्यस्तं यतं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातंत्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति । न कस्यापि । सूर्य एवेदृशं स्वातंत्र्यं महिमानं चावगाहते । अपि च । इदित्यवधारणे । यदेतं यस्मिन्नेव काले हरितो रसहरणशीलान्स्वरश्मिन् हरिद्वर्णान्श्रान्वा सधस्यात्सहस्थानादस्मात्पार्थिवाह्लोकादादायायुक्त । अन्यत्र संयुक्तान्करोति । यद्वा युजिः केवलोऽपि विपूर्वो द्रष्टव्यः । यदैवासौ स्वरश्मिन्श्रान्वा सधस्यात् । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थो रथः । तस्मादयुक्त । अमुंचत् । आत् अनंतरमेव रात्री निशा वास आच्छादयितुं तमः सिमस्मै । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । सर्वस्मिन् लोके तनुते । विस्तारयति । यद्वा वासो वासरमहः । तत्सर्वस्माह्लोकादपनीय रात्री तमस्तनुते ॥ अत्र निरुक्तं । तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संहियते यदासावयुक्त हरणानादित्यरश्मीन्हरितोऽश्वानिति वाय रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वासरमहरवयुवती सर्वस्मात् । नि० ४. ११. इति ॥ महित्वं । मह पूजायां । औणादिकं इन्द्रप्रत्ययः । तस्य भावस्त्वतलौ । मध्या । मध्यशब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः । कर्तोः । करोतेरौणादिकस्तोसुन्द्रप्रत्ययः । विततं । विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा । उदित्वेन क्ताप्रत्यय इतो विकल्पनाद्यस्य विभाषेतीदमतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जभार । द्वयहोर्भ इति भत्वं । अयुक्त । युजेलुङि ऋलोः ऋलीति सिचो लोपः । सधस्यात् । घञर्थं कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । सध मादस्ययोग्यदंसीति सधादेशः । दासीभारादित्वान्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्री । रात्रेश्चाजसाविति डीप् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तन्मिचस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्ये ।

अनंतमन्यदुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्वरितः सं भरति ॥ ५ ॥

तत् । मिचस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपं । कृणुते । द्योः । उपऽस्ये ।
अनन्तं । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णं । अन्यत् । हरितः । सं । भरन्ति ॥ ५ ॥

तत्तदानीमुद्यमसमये मिचस्य वरुणस्यैतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जग-
तोऽभिचक्ष आभिमुख्येन दर्शनाय द्योर्नभस उपस्य उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य
प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते । कृणोति । अपि च ।
अस्य सूर्यस्य हरितो रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अथा वानतमवसान-
रहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशद्दीपमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामैतत् ।
बलयुक्तमतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थमन्यत्तमसो विलक्षण
तेजः संभरन्ति । अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयन्ति । तथा कृष्णं कृष्णवर्णं-
मन्यत्तमः स्वकीयागमनेन राचौ । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति किमु वक्तव्यं
तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे क्रिप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्योः । इंसिङ्सोश्च । पा० ६. १. ११०. । इति पूर्वरूपता ।
उपस्ये । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
पाजः । पाति रक्षतीति पाजो बलं । पातेर्बले जुट् च । उ० ४. २०४. । इत्यमुन्
जुडागमश्च । छांदसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ॥

पक्षीमुचमाह ॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ६ ॥

अद्य । देवाः । उतऽइता । सूर्यस्य । निः । अंहसः । पिपृता । निः । अवद्यात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ६ ॥

हे देवा द्योतमानाः सूर्यरश्मयः । अद्यास्मिन्काले सूर्यस्यादित्यस्योदिता उदि-
तावुदये सतीतस्ततः प्रसरन्तो यूयमस्मानंहसः पापान्निष्पिपृता । निष्कृष्य पा-
लयत । यदिदमस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः पट् देवता मामहंता ।
पूजयन्तु । अनुमन्यतां । रक्षन्त्विति यावत् । मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽहरभिमानी
देवः । वरुणोऽनिष्टानां निवारयिता रात्र्यभिमानी । अदितिरखंडनीयादीना
वा देवमाता । सिंधुः स्यंदनशीलोदकाभिमानीनी देवता । पृथिवी भूलोकस्या-

धिष्ठात्री । द्यौर्द्युलोकस्य । उतशब्दः समुच्चये ॥ अद्या । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । उदिता । उत्पूर्वादेतेर्भावे क्तिन् । सुपां सुलुगिति डादेशः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पिपृता । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । लोटि जुहोत्यादित्वाच्छुः । द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । सार्वधातुकमपिदिति तशब्दस्य डित्त्वे सति ऋचि तुनुषेत्यादिना संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले षोडशोऽनुवाकः ॥

सप्तदशेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र नासत्याभ्यामिति पंचविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं । उशिकसंज्ञायामंगराजस्य महिष्या दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कक्षीवानस्य सूक्तस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रांतं । नासत्याभ्यां पंचाधिका कक्षीवान्दीर्घतमस उशिकप्रसूत आश्विनं वा इति । तुह्यादिपरिभाषयेदमादीनि पंच सूक्तान्यश्विदेवत्यानि ॥ प्रातरनुवाकस्याश्विने ऋतौ चैष्टुभे छंदसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । यावाण्येव नासत्याभ्यामिति त्रीणि । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैतानि शस्यानि प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

नासत्याभ्यां वहिरिव प्र वृंजे स्तोमौ इयम्यभियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहनू रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्यां वहिःऽइव । प्र । वृंजे । स्तोमान् । इयमि । अभियाऽइव । वातः ।

यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायां । सेनाऽजुवा । निऽऊहतुः । रथेन ॥ १ ॥

वहिरिव यथा कश्चिद्यजमानो यागार्थं वहिः प्रवृंजे । प्रकर्षेणान्यूनानतिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दग्धं वृंक्ते । छिनत्ति । संपादयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्यामश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतीरियमि । संपादयामि । एतदेव विशदीक्रियते । अभियेव । यथाभियाण्यभेपु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातो वायुर्वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति । एवमहमश्विभ्यां स्तोत्राणीयमि । बहुशः प्रेरयामि । कीदृशावश्विनौ । अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदायैतत्संज्ञाय राजर्षये मध्ये मार्गे

स्वयंवरायैमायतैस्तामलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धुमशक्नुवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा
 शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुःप्रापेण रथेन यावद्विनौ जायां भायौ परैरनु-
 क्रांतां न्यूहतुः । शत्रून्निहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नास-
 त्याभ्यां । सत्तु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभाएनपा-
 दित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृजे । वृजी वर्जने ।
 आदादिकः । इदित्त्वानुम् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इयमिं । ऋ
 गतौ । जौहोत्यादिकः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् ।
 अभ्रियेव । समुद्राभ्राह इति भवार्थं घः । घस्येयादेशः । शब्ददसि बहुलमिति
 शेलोपः । अर्भगाय । अर्तिगृभ्यां भन्नित्यर्तेर्भन् । अर्भ एवार्भकः । संज्ञायां क्
 । पा० ५. ३. ८७. छांदसो गकारः । अपर आह । अभैमत्स्यं गायति शब्दयती-
 त्यर्भगः । कै गै शब्दे । गापोष्टक् । पा० ३. २. ८. आतो लोप इटि चेत्याकार-
 लोपः । तदेतत्पादकृतः शाकल्यस्याभिमतं । सेनाजुवा । जु इति 'सौचो धा-
 तुर्गत्यर्थः । अस्मादंतर्भावितरण्यथात् किञ्चिप्रच्छीत्यादिना किञ्चीर्घा । तत्वा-
 दित्वादुवङ् । न्यूहतुः । वह प्रापणे । लिट्यनुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । यवृत्तान्नि-
 त्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

वी॒कु॒प॒त्म॒भिरा॒प्नु॒हे॒म॒भिर्वा॒ दे॒वानां॑ वा॒ जू॒ति॒भिः॒ शाश॑दाना ।

त॒द्रा॒स॒भो॒ ना॒स॒त्या॒ स॒ह॒स्रं॒मा॒जा॒ य॒मस्य॑ प्र॒धने॑ जि॒गाय॑ ॥ २ ॥

वी॒कु॒प॒त्म॒ऽभिः॑ । आ॒प्नु॒हे॒म॒ऽभिः॑ । वा॒ दे॒वानां॑ । वा॒ जू॒ति॒ऽभिः॑ । शाश॑दाना ।

तत् । रा॒स॒भः । ना॒स॒त्या॒ । स॒ह॒स्रं॑ । आ॒जा॒ । य॒मस्य॑ । प्र॒ऽधने॑ । जि॒गाय॑ ॥ २ ॥

वी॒कु॒प॒त्म॒भिः॑ । वी॒कु इति बलनाम । बलवदुत्पत्तनैः । आप्नुहेमभिः शीघ्र-
 गमनैः । वाशब्दः समुच्चये । हे नासत्याश्विनौ । एवंभूतैरश्वैश्च देवानामिन्द्रादीनां
 जूतिभिः प्रेरणैश्च शाशदाना शाशद्यमानयोरत्यर्थे प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्वाहनभूतो
 यो रासभः प्रजापतिना दत्तः स यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधाने प्रकीर्णधनोपेत
 आज्ञा आजौ संयामे तच्छूणां सहस्रं जिगाय । जितवान् । वैवस्वतो हि बहूनां
 मरणहेतुना संयामेण तुर्यो भवति । यद्वा । जेतव्यत्वेन प्रजापतिनाभिहित-
 मृक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभो जिगाय । जयेनालभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः
 पूर्वमेवाजिं प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे प्रजापतिर्वै सोमाय

राज्ञे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥ वीकुपत्नभिः । वीकु बल-
वत्पतंतीति वीकुपत्नानः । आप्नुहेमभिः । आप्नु शीघ्रं हिन्वति गच्छंतीत्याप्नु-
हेमानः । तैः । हि गतौ वृद्धौ च । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनित् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । जूतिभिः । ऊतियूतिजूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । शशदाना ।
शदृ. शातने । अच गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माद्यङन्ताहटः शानच् ।
तस्य छंदस्युभयथेत्यादधातुक्त्वाच्छचनभावः । अतो लोपयलोपौ । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । आज्ञा । तेनैव
सूत्रेण डादेशः । जिगाय । जि जये । सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वे गकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तुयो ह भुज्युर्मन्विनोदमेधे रयिं न कश्चिन्ममूवाँ अवाहाः ।

तमूहपुनौभिरात्मन्वतीभिरंतरिक्षपुद्गिरपोदकाभिः ॥ ३ ॥

तुयः । ह । भुज्युं । अश्विना । उदऽमेधे । रयिं । न । कः । चित् । ममूऽवान् । अवं । अहाः ।

तं । ऊहपुः । नौभिः । आत्मन्ऽवतीभिः । अंतरिक्षपुद्गिभिः । अपोऽदकाभिः ॥ ३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । तुयो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजपिः । स च द्वीपां-
तरवर्तिभिः शत्रुभिरत्यंतमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा
प्राहौपीत् । सा च नौर्मध्ये समुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन भिन्नासीत् । तदानीं
स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तृष्टाव । तौ च स्तुतौ सेनया सहितमात्मीयासु नौष्वा-
रोष पितृस्तुत्यस्य समीपं चिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थ इदमा-
दिकेन तृचेन प्रतिपाद्यते । हश्चः प्रसिद्धौ । तुयः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः
सन् तज्जयार्थमुदमेधे । उदकैर्मिह्यते सिध्यत इत्युदकमेधः समुद्रः । तस्मिन्भुज्यु-
मेतत्संज्ञं प्रियं पुत्रमवाहाः । नावा गंतुं पर्यन्तासीत् । तत्र दृष्टांतः । ममूवान्
धियमाणः सन्धनलोभी कश्चिन्मनुष्यो रयिं न । यथा धनं परित्यजति तद्वत् ।
हे अश्विनौ तं च भुज्युं मध्ये समुद्रं निमग्नं नौभिः पितृसमीपमूहपुः । युवां प्रापि-
तवन्तौ । कीदृशीभिः । आत्मन्वतीभिः । आत्मीयाभिः । युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः ।
यद्वा धृतिरात्मा । धारणवतीभिरित्यर्थः । अंतरिक्षपुद्गिभिः । अतिस्वच्छत्वादंतरिक्षे
जलस्योपरिष्ठादेव गंचीभिः । अपोदकाभिः । सुष्टिपत्नादपगतोदकाभिः । अप-
विष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥ उदमेधे । मिह सेचने । कर्मणि घञ् । न्यंकादीनां चेति

कुत्वं । उदकस्योदः संज्ञायां । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । समृवान् । मृद् प्राण-
त्यागे । लिट् । क्रसुः । आदिनियमात्प्राप्तस्येदो वस्वेकाजाद्वसामिति नियमाद-
भावः । अहाः । ओहाक् त्यागे । लुङ् । तिपि च्चुः सिच् । आगमानुशास-
नस्यानित्यत्वात्सगिटौ न क्रियेते । बहुलं छंदसीतीडभावः । हल्ङ्याभ्य इति
तिलोपः । स्वविसर्गो । यद्वा मंचे घसेति च्लुलुक् । च्लुलुक्प्रत्वादिण् न क्रियते ।
नौभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् ।
मादुपधाया इति वत्वं । अनो नुडिति नुट् । नलोपः । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति
मतुप उदात्तत्वं । अंतरिक्षप्रुङ्भिः । मुङ् गतौ । क्रिप् चेति क्रिप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजंजिर्नासत्या भुज्युमूहयुः पतंगैः ।

समुद्रस्य धन्वन्नाद्रस्य पारे चिभी रथैः शतपद्भिः पठश्वैः ॥ ४ ॥

तिस्रः । क्षपः । चिः । अहा । अतिव्रजंतऽभिः । नासत्या । भुज्युं । ऊहयुः । पतंगैः ।

समुद्रस्य । धन्वन् । आद्रस्य । पारे । चिऽभिः । रथैः । शतपदंभिः । पदऽश्वैः ॥ ४ ॥

हे नासत्यौ सेनया सहोदके निमग्नं भुज्युं तिस्रः क्षपस्त्रिसंख्याका रात्रीस्त्रिरहा
चिवारमावृत्तान्यहानि चातिव्रजंजिरतिक्रम्य गच्छद्भिरेतावंतं कालमतिव्याप्य
वर्तमानैः पतंगैः पतद्भिस्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रथैरूहयुः । युवामूढवंतौ । केति चेत्
उच्यते । समुद्रस्यांबुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे । आद्रस्योदके-
नाद्रीभूतस्य समुद्रस्य पारे तीरदेशे च । कथंभूतै रथैः । शतपद्भिः । शतसंख्या-
कैश्चक्रलक्ष्यैः पादैरुपेतैः । पठश्वैः । पडिभरथैर्युक्तैः ॥ तिस्रः । चिचतुरोः
स्त्रियामिति विशच्छस्य तिसृ आदेशः । स चांतोदात्तः । अचि र ऋत इति
रेफादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । क्षपः । विभक्त्यंतस्य छंदसं
ह्रस्वत्वं । यद्वा । शस्यात् इति योगविभागादधातोरेयाकारलोपः । अहा ।
शेच्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । पतंगैः । पतू गतौ । पतेरंगच् । उ० १. ११६. ।
धन्वन् । धविर्गत्यर्थः । इदित्त्वान्बुम् । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलु-
गिति सप्तम्या लुक् । शतपद्भिः । शतं पादा येषां । संख्यासुपूर्वस्येति पाद-
शब्दस्यान्त्यलोपः समासांतः । अयस्सयादित्वेन भवात्पादः पदिति पद्भावः ।
यद्वा पादसमानार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अनारंभणे तदवीरयेथामनास्थाने अयंभणे समुद्रे ।

यदश्विना जहधुंभुज्युमस्तं शतारिचां नावमातस्थिवांसं ॥ ५ ॥

अनारंभणे । तत् । अवीरयेथां । अनास्थाने । अयंभणे । समुद्रे ।

यत् । अश्विनौ । जहधुः । भुज्युं । अस्तं । शतऽश्रिचां । नाव । आतस्थिऽवांसं ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ । अनारंभण आलंवनरहिते समुद्रे तत्कर्मवीरयेथां । विक्रांतं कृतवन्तौ युवां । अनारंभणत्वमेव स्पष्टीकरोति । अनास्थाने । आस्थीयतेऽस्मिन्नित्यास्थानो भूप्रदेशः । तद्रहिते स्यातुमशक्ये जल इत्यर्थः । अयंभणेऽयहणे । हस्तेन याह्यं शाखादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । भुज्युं समुद्रे मयं, शतारिचां बहुरिचां । यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरिचाणि । ईदृशां नावमातस्थिवांसमास्थितवन्तमारूढवन्तं कृत्वास्तं । गृहनामैतत् । पितृस्तुयस्य गृहं प्रति यदूहधुः । तन्प्रापणमन्यैर्दुःशक्यं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अनारंभणे । आरभ्यत इत्यारंभणं । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अवीरयेथां । शूरवीर विक्रांतौ । चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानायभणयोः पूर्वबल्युदस्वरो । अयं तु विशेषः । हयहोर्भ इति भवं । अस्तं । अस्यतेऽस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारिचां । ऋ गती । अर्तिलूघूसू इति करण इचप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यमश्विना ददधुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति ।

तद्धां दात्रं महिं कीर्तिन्यं भूत्पिबो वाजी सदमिद्वयो अयः ॥ ६ ॥

यं । अश्विना । ददधुः । श्वेतं । अश्वं । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ।

तत् । वां । दात्रं । महिं । कीर्तिन्यं । भूत् । पिबः । वाजी । सदं । इत् । हयः । अयः ॥ ६ ॥

अबेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनौ तुष्टाव । तस्मै प्रीती कंचिच्छेतवर्णमश्वं दत्तवन्तौ । स चाश्वस्तस्मै प्रौढं जयं चकारेति । एतदत्र

प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ युवामघाश्याहंतव्याश्वाय पेदुनाम्ने राजर्षये यं श्वेत-
वर्णमश्वं ददधुः । दत्तवन्तौ । सोऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणं मंगलं शशदित्
नित्यमेव चकार । वां युवयोस्तद्वाचं दानं महि महत् अतिगंभीरं । अत एव
कीर्तित्वं सर्वैः कीर्तनीयं प्रशस्यं भूत् । अभूत् । तस्मात्पिङ्गः पेदोः संबन्धी पतन-
शीलः शीघ्रगामी वार्यः शूचूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेजन-
वान्सोऽश्वः सदेमिन् सदैव हव्योऽस्माभिरप्याह्रातव्यः ॥ दाव । ददातेर्भाव
औणादिकस्तत्प्रत्ययः । महि । मह पूजायां । इन् सर्वधातुभ्य इतीन् । कीर्तित्व ।
कृत संशब्दने । कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वन इति केन्यप्रत्ययः । ऋत् इडातोऽरितीत् ।
भूत् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । पैङ्गः । पेदोः संबन्धी । तस्येदमित्यण् ।
छादसो वर्णलोपः । हव्यः । ह्यतेरचो यदिति यत् । बहुलं छंदसीति संप्रसारण ।
गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । अर्यः । ऋ गतौ । अघ्रादयश्चैत्याणादिको
यत् । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

युवं नरा स्तुवते पज्जियायं कक्षीवन्ते अरदन्तं पुरंधिं ।

कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः शतं कुंभो असिंचन्तं सुरायाः ॥७॥

युव । नरा । स्तुवते । पज्जियायं । कक्षीवन्ते । अरदन्तं । पुरंधिं ।

कारोतरात् । श्फात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतं । कुंभान् । असिंचन्तं । सुरायाः ॥७॥

अचेयमाख्यायिका । कक्षीवानृषिः पुरा तमंसातिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थ-
मश्विनौ तृष्टाव । तस्मा अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवन्ताविति तदाह । हे नरा
नेतारावश्विनौ युवं युवां पज्जियाय । पज्जा इत्यंगिरसामाख्या पज्जा वा अंगिरस
इत्याम्नातत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवन्ते । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वत् तत्सज्ञाम
स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वन्ते मह्यं पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिमरदन्तं । बलिवन्त ।
यथा सर्वार्थगोचरा भवन्ति तथा कृतवन्तावित्यर्थः । अपि च कारोतरात् कारो-
तरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषो यस्मिन्सुरायाः स्नावणं क्रियते ।
लुभोपममेतत् । कारोतराद्यथा सुरायाः संपादकास्तां स्नावयन्ति एवमेव युवा
वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्याश्वस्य श्फात् खुरात् सुरायाः शतं कुंभान्
असख्यातान्सुराघटानसिंचन्तं । अक्षारयन्तं । यद्वा सिंचतिः पूरणार्थः । कारो-
तरस्यानीयाद्युष्मदीयाश्चखुरात् या सुरा प्रवहति तयांसख्यातान् घटानसिंचन्तं ।

अपूरयत् । ये जनाः सौत्रामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय सुरां याचन्ते तेषा-
मित्यर्थः ॥ स्तुवते । स्तौतेर्लटः शतृ । अदादिवाच्यपो लुक् । शतुरनुम इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । पञ्जियाय । पञ्जशब्दाच्चैषिको घच् । कक्षीवते । आसंदीव-
दक्षीवचक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं वत्त्वं च । अरदत् ।
रदः विलेखने । पुरंधिं । पुरंधिर्बहुधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । पृषोदरादि-
त्वात्पुरंधिभावः । यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यत
इति पुरंधिर्बुद्धिः । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः किप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहु-
लमिति बहुलवचनादलुक् । इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिं-
चत् । धिचिर क्षरणे । तौदादिकः । शे मुचादीनामिति नुम् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ।

ऋवीसे अचिमश्विनावनीतमुन्नित्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेनं अग्निं । ग्रंसं । अवारयेथां । पितुऽमतीं । ऊर्जं । अस्मै । अधत्तं ।

ऋवीसे । अग्निं । अश्विना । अयंऽनीतं । उत् । नित्यथुः । सर्वऽगणं । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमाख्यानं । अचिमृषिमसुराः शतद्वारे पीडायंचगृहे प्रवेश्य तुपाग्नि-
नाबाधिषत् । तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनावग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात्पी-
डागृहादविकलेन्द्रियवर्गं संतं निरगमयतामिति । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे अश्विनी
हिमेन हिमवच्छीतिनोदकेन ग्रंसं दीप्यमानमचेवाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुपाग्नि-
मवारयेथां । युवां निवारितवन्तौ । शीतीकृतवन्तावित्यर्थः । अपि च । अस्मा
असुरपीडया काश्यं प्राप्तायाचये पितुमतीं । पितुरित्यन्ननाम । अन्नयुक्तमूर्जं
वल्लप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकमधत्तं । पुष्ट्यर्थं प्रायच्छत् । ऋवीसेऽपगतप्रकाशे पी-
डायंचगृहेऽवनीतमवाङ्मुखतयासुरैः प्रापितमग्निं सर्वगणं । गणः समूहः सर्वपा-
मिन्द्रियाणां पुत्रादीनां वा गणेनोपेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नि-
त्यथुः । तस्माद्गृहादुद्गमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्तौ । यद्वा । हिमेन शीतेन
वृक्षमुदकेनाग्निमग्निवतीक्षणं ग्रंसं । अहर्नामैतत् । सामर्थ्यान्निदाघकालीनमह-
रवारयेथां । तस्याहस्तेक्षणं निवारितवन्तौ । अपि च । अस्मा अग्नये पितुमतीं
चरुपुरोडाशादिलक्षणादोपेतमूर्जं वलकरं रसात्मकमुपस्तरणाभिधारणात्मकं

घृतमधत्तं । वृष्टुत्पादनेनाग्नेयोगार्थं हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋची-
 सेऽप्राततेजस्के । पृथिवीद्रव्येऽवनीतमोषधीनामुत्पादनायावस्तावतीति । । पार्थि-
 वाग्निना परिपक्वा उदकेन क्लिप्त्वा ह्योषधिवनस्पतयो विरोहन्ति । अत्रिं हवि-
 यामत्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा । एवंविधमग्निं सर्वगणं व्रीह्याद्योषधिग-
 णोमेतं हे अश्विनौ युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नित्ययुः ।
 व्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठावनीतवन्ती । कारणात्मना पार्थिवाग्नौ
 वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनौ प्रकर्षेण व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः । अयं
 पक्षो यास्केन हिमेनोदकेनेत्यादिनोक्तः । नि० ६, ३६ ॥ पितुमती । इत्स्वनुद्भ्या
 मतुविति मतुप उदात्तत्वं । ऋचीसे । अत्र यास्कः । ऋचीसमपगतभासमपचि-
 तभासमपहतभासं गतभासं वेति । नि० ६, ३५ । पृषोदरादिवादिभिमतरूपस्व-
 रसिद्धिः । अत्रिं । अद भक्षणे । अदेस्तिनि चेति चशब्दात्तिप् । अवनीतं । गति-
 रनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । स्वस्ति । अस भुवि । भावे क्तिन् । छंदस्युभ-
 यथेति सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

परावतं नासत्यानुदेष्टामुच्चावुधं चक्रयुर्जिह्वारं ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय नृथ्यते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवतं । नासत्या । अनुदेष्टां । उच्चावुधं । चक्रयुः । जिह्वारं ।

क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । नृथ्यते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

अवेदमाख्यानं । कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपे
 देशांतरे वर्तमानं कूपमुत्खायाश्विनौ प्रापयतां । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपाना-
 दिसौकर्यायोपरिमूलमधोविलमवस्थापयतामिति तदेतदाह । हे नासत्या सत्य-
 स्वभावौ सत्यस्य नेतारौ-नासिकाप्रभवौ वा । एतत्संज्ञावश्विनौ युवामवतं ।
 कूपनामैतत् । अवस्तात्ततं कूपं परानुदेष्टां । गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरिषाथां ।
 तदनन्तरं तं कूपमुच्चावुधं । उच्चैरुपरिष्ठावुधो मूलं यस्य स तथोक्तः । जिह्वारं ।
 जिह्वमधस्ताद्वर्तमानं तथा वक्रं वारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टं
 चक्रयुः । युवामकृपाथां । तस्मात्कूपात्तृष्यते पिपासतो गोतमस्य पायनाय
 पानार्थमापो न आपश्च । अयं नशब्दश्चार्थः । क्षरन् । प्रवाहरूपेण निरगमन् ।

कीदृशस्य । राये । हवीषि दत्तवतः । सहस्राय सहनशीलाय । यद्वा । सहस्रसंख्या-
काय राये धनाय । एतत्संख्यधनलाभार्थं चाक्षरन् ॥ अनुदेशां । शुद्धं प्रेरणे । तौ-
दादिकः । जिह्मवारं । द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्भारदेशः । क्षरन् । क्षर संचलने ।
बहुलं छदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्गभावः । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । तिङो लसार्वाधा-
तुक्स्वरेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमणिच् । शास्त्रासाहेति युक् । भावे ल्युट् ।
राये । रा दाने । राति ददातीति राः । रातेडिः । उ० २. ६५. । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्व । नृष्यते । जितृषा पिपासायां । श्यन् । लटः शतृ । श्यनो निह्वादा-
द्युदात्तत्व । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

दशमीमृचमाह ॥

जुजुरुषो नासत्यान् वविं प्रामुंचतं द्रापिमिव च्यवानात् ।

प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्त्रादिपतिमकृणुतं कनीनां ॥ १० ॥

जुजुरुषः । नासत्या । उत । वविं । प्र । अमुंचतं । द्रापिं ऽइव । च्यवानात् ।

प्रा । अतिरतं । जहितस्य । आयुः । दस्त्रा । आत् । इत् । पतिं । अकृणुतं । कनीनां ॥ १० ॥

अचेदमाख्यानं । वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णांगः पुत्रादिभिः परित्यक्त-
श्च वनाख्य ऋषिरश्विनौ तुष्टाव । स्तुतावश्विनौ तस्मै ऋषये जरामपगमय्य
पुनर्यौवनमकुरुतामिति । तदेतदाह । हे नासत्यावश्विनौ जुजुरुषो जीर्णात्
, च्यवानात् च्यवनाख्याह्वये सकाशाद्विं कृत्स्नं शरीरमावृत्यावस्थितां जरां प्रा-
मुंचतं । प्रकर्षणामोचयतं । तत्र दृष्टांतः । द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या ।
यथा कश्चित्कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चाच्छरीरात्पृथक्करोति । तद्वत् । उत
अपि, च हे दस्त्रा एतत्संज्ञौ दर्शनीयौ वाश्विनौ जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य
ऋषेरायुर्जीवनं प्रातिरतं । प्रावर्धयतं । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । आदित् अनंत-
रमेव युवानं संतं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारमकृणुतं । अकुरुतं ॥ जुजुरुषः ।
जृप् वयोहानौ । लिटः क्सुः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । द्विभावः । पंचम्येकवचने
वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिंघसीनां चेति घत्वं । वविं । वृज्
वरुणे । आहंगमहन इति किप्रत्ययः । जहितस्य । ओहाक् त्यागे । कर्मणि निष्ठा ।
तस्य छदस्युभयथेति सार्वधातुत्वाद्यक् । तस्य बहुलं छंदसीति झुः । जहातेथ

। पा० ६. ४. ११६.। इतीत्वं । कनीनां । रयेर्मतौ बहुलमिति बहुलवचनात्क्या-
शब्दस्यात्र संप्रसारणं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे नवमो वर्गः ॥

एकादशीमुच्यमाह ॥

तद्वा नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथं ।

यद्विद्वांसां निधिमिवापगूळहमुद्देशतादूपथुर्वंदनाय ॥ ११ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । राध्यं । च । अभिष्टिऽमत् । नासत्या । वरूथं ।

यत् । विद्वांसां । निधिंऽइव । अपऽगूळहं । उत् । दर्शतात् । ऊपथुः । वंदनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानं । वंदनो नाम कश्चिदपि । स चासुरैः कूपैः निस्तात उत्तरी-
तुमशकुवन्नश्चिनावस्तौत् । तमश्चिनौ कूपादुन्नित्यतुरिति तदाह । नरा असुरेभ्यः
नेतारौ हे नासत्यावश्चिनौ वां युवयोः संबंध्यभिष्टिमदभ्येपणयुक्तमाभिमुख्येन
प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत्कर्म शंस्यं । अस्माभिः प्रशंसनीयं ।
राध्यं । आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वांसा जानन्तौ युवां निधिमिव नि-
क्षिप्तं धनमिवापगूळहमरण्ये निर्जने देशे कूपमध्येऽसुरैर्निगूढं वंदनाय वंदनमपि
दर्शतादध्यगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात्कूपादुदूपथुः । उदहारं । एवं यदेतत्कूपादुद्वरण
तदित्यर्थः ॥ शंस्यं । शंसु स्तुतौ । अस्माक्यंतादचो यदिति यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वादिषु गतावित्यस्माद्भावे क्तिन् । मंचे
वृषेपेति क्तिन् उदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकंभा-
दित्वात्पररूपत्वं । तादौ चेति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वा-
दप्रवृत्तिः । ततो मनुप् । अंतोदात्तादुत्तरस्य तस्य ह्रस्वनुद्भ्यामित्युदात्तत्वं । वरूथं ।
जृवृज्यामूथन् । विद्वांसा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अपगूळहं । गूह
सवरणे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । ढत्वधत्वपुत्रद्वलीपदीर्घाः ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतात् । भृमृहशीत्यादिनातच् । ऊपथुः ।
दुवप् वीजतंतुसंताने । लिट्यथुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । द्विवचनादि । वंद-
नाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तद्धां नरा सनये दंस उयमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं ।

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् वां । नरा । सनये । दंसः । उयं । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिं ।

दध्यङ् । ह । यत् । मधु । आथर्वणः । वां । अश्वस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ई । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदी-
मामन्यस्मै वक्षसि शिरस्ते छेत्सामीत्युवाच । ततोऽश्विनावश्वस्य शिरस्त्रिहस्ता
दधीचः शिरः प्रच्छिद्येन्यत्र निधाय तत्राश्वं शिरः प्रत्यधत्तां । तेन च दध्यङ्
ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्वि-
नावध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनौ तस्य
स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति शाट्वायनवाजसनेययोः प्रपंचेनोक्तं । तदे-
तत्प्रतिपाद्यते । हे नरा नरावश्विनी वां युवयोः संबन्ध्यमुद्गूर्णमन्यैर्दुःशकं दंसः ।
कर्मनासैतत् । युवाभ्यां पुरा कृतं तत्कर्म सनये धनलाभार्थमाविष्कृणोमि ।
प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः । तन्यतुर्न । यथा मेघस्थः शब्दो वृष्टिं मेघान्तर्वर्त-
मानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणः पुत्रो दध्यङ्
एतत्संज्ञं ऋषिरश्वस्य शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्या-
मीमिमां मधुविद्यां यद्व यदा खलु प्रोवाच । प्रोक्तवान् । तदानीमश्वस्य शिरसः
संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च यद्ववदीयं कर्म तदा-
विष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये । षण्णु दाने । खनिकयंज्यसि वसि वनि सनि ध्वनि यंथि-
चरिभ्यश्चेतीप्रत्ययः । तन्यतुः । तनु विस्तारे । ऋतन्यंजीत्यादिना यतुच् । यद्वा
स्नन् शब्दे । बाहुलकाद्यनुच् । छांदसः सलोपः । वृष्टिं । वृथते सिच्यतेऽनेनेति
वृष्टिः । मंचे वृषेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । आथर्वणः । अपत्याथेऽण्यन्निति
प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । शीर्ष्णा । शीर्षन् छांदसः । पा० ६, १, ६० । इति
शिरःशब्दपर्यायः शीर्षन्शब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते । अलोपे सत्युदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वां । महे । यामन् । पुरुऽभुजा । पुरंऽधिः ।

श्रुतं । तत् । शासुऽऽइव । वधिऽमत्याः । हिरण्यऽहस्तं । अश्विनौ । अदत्तं ॥ १३ ॥

वधिमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्वि-
नावाजुहाव । तदाह्वानं श्रुत्वाश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः ।
तदेतदाह । पुरुभुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वा हे नासत्यावश्विनौ महे
महनीये पूजनीये यामन् यामनि । याति गच्छतीति यामन् स्तोत्रं । तस्मिन्सति
कराभिमतफलस्य कर्तारौ वां युवां पुरंधिर्वहुधीर्वधिमती । वधिः पुत्रोत्पाद-
नाशक्तः पंडकः । तद्वती । एतत्संज्ञा राजपुत्र्यजोहवीत् । पुनःपुनः स्तुत्वा पुत्रला-
भार्थमाहूतवती । युवां च वधिमत्यास्तदाह्वानं श्रुतं । शृणुतं । तत्र दृष्टांतः ।
शासुरिव । यथा शासुराचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सच्चैकाग्र्येण शृणोति
तद्वत् । श्रुत्वा च हे अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीय-
पाणिं वा । एतत्संज्ञं पुत्रमदत्तं । प्रायच्छतं ॥ अजोहवीत् । ह्यतेर्यङ्लुगंताल्लङ् ।
यङो वेति तिप ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । यामन् । आतो मनिन्कनिवनिपश्चेति मनिन् । सुपां सुलुगिति
सप्तम्या लुक् । श्रुतं । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । बहुलं छंदस्य-
माद्धोगेऽपीत्यडभावः । शासुः । शास्तुः । शासु अनुशिष्टौ । शंसिश्शिसासी-
त्यादिना संज्ञायां तृन् । इडभावः । छान्दसस्तलोपः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

आज्ञो वृकस्य वर्तिकामभीकं युव नरा नासत्यामुमुक्तं ।

उतो क्विं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचर्क्षे ॥ १४ ॥

आज्ञः । वृकस्य । वर्तिकां । अभीकं । युवं । नरा । नासत्या । अमुमुक्तं ।

उतो इति । क्विं । पुरुऽभुजा । युवं । ह । कृपमाणं । अकृणुतं । विऽचर्क्षे ॥ १४ ॥

वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन श्रुता यस्तं

पुरा किलाश्विनावमोचयतां । तदेतदाह । हे नरा नेतारौ नास्त्यावश्विनौ युवं
 युवामभीकेऽभिगते वृकवर्तिकयोः संयामे वृकस्य विकर्तकस्य पुन आस्र आस्या-
 द्वर्तिकां चटकसहशीममुमुक्तं । अमोचयतं । यास्कस्त्वाह । नि० ५५, २१ । पुनः
 पुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति वर्तिकोषाः । तां वृकेनावरकेण सर्वजगत्प्र-
 काशेनाच्छादयित्रा सूर्येण यस्तां ॥ आस्रः । पहन्वित्यादिनास्यस्यासन्नादेशः ।
 अस्रोपोऽन इत्यकारलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरणोडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अमु-
 मुक्तं । मुचरंतर्भावितण्यर्थास्रडि बहुलं छंदसीति विकरणस्य घुः । कृपमाणं ।
 कृपिः स्तुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः । विकरणस्वरे प्राप्ते वृषादीनां चत्याद्युदात्तत्वं ।
 विचक्षे । तुमर्थे सेसेनिति सेग्रत्ययः । स्तोः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

चरिचं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायां ।

सद्यो जंघामायसी विशपलायै धने हिते सतवे प्रत्यधत् ॥ १५ ॥

चरिचं हि । वेऽइव । अच्छेदि । पर्णं । आजा । खेलस्य । परितक्म्यायां ।

सद्यः । जंघां । आयसी । विशपलायै । धने । हिते । सतवे । प्रति । अधत् ॥ १५ ॥

अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजा । तस्य संबन्धिनी विशपला नाम स्त्री
 संयामे शत्रुभिश्चिन्मपादासीत् । पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ रात्रावाग-
 त्यायोमयं पादं समधत्तां । तदेतदाह । आजा आजौ संयामेऽगस्त्यपुरोहितस्य
 खेलस्य संबन्धिन्या विशपलाख्यायाश्चरिचं चरणं वेरिव वेः पक्षिणः पर्णं पतत्र-
 मिवाच्छेदि हि । पुरा छिन्मभूखलु । हे अश्विनौ युवामगस्त्येन स्तुतौ संतौ
 परितक्म्यायां । परितक्म्या रात्रिः परित एनां तक्तीति यास्कः । नि० ११, २५ ।
 एनामुभयतः सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थः । रात्रावागत्य सद्यस्तदानीमेव हिते शत्रुषु
 निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सतवे सतुं गंतुं विशपलाया आयसीमयो-
 मयी जंघां जंघोपलक्षितं पादं प्रत्यधत् । संधानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥
 चरिचं । अर्तिलूधूसूखनसहचर इव इति करण इवः । आजा । सुपां सुलुगिति
 विभक्तेर्देशः । आयसी । अयःशब्दाद्विकारार्थं प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । पा० ४.
 ३, १५४ । टिड्ढाणजिति डीप् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे दशमो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

शतं मे॒षान्वृ॒क्षे चक्ष॑दानमृ॒जाश्वं॒ तं पि॒तां॒धं च॑कार ।

तस्मा॑ अ॒क्षी ना॑सत्या वि॒चक्ष॒ आ॒र्धत्तं॑ द॒स्रा भि॒षजौ॑ अन॒र्वन् ॥ १६ ॥

शतं॑ मे॒षान् । वृ॒क्षे । च॒क्ष॒दानं॑ । ऋ॒जऽअश्वं॑ । तं । पि॒ता । अ॒र्धं । च॑कार ।

तस्मै॑ अ॒क्षी इति॑ । ना॒सत्या॒ । वि॒ऽचक्षे॑ । आ॒ । अ॒र्धत्तं॑ । द॒स्रा । भि॒षजौ॑ । अन॒र्वन् ॥ १६ ॥

वृषागिरः पुत्र ऋजाश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपेऽश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकी भूत्वावतस्ये । स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्याकान्पौरजनानां स्वभूतान्मेषान् शकलीकृत्य प्रददौ । ऋजाश्वः शतमेकं च मेषानिति मन्त्रांतरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शपेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूयमानावश्विनावस्रद्वाहननिमित्तमस्यांधता जातेति जानन्तौ तस्मा अक्षिणी प्रायच्छतामिति तदेतदाह । अथ तच्छ्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । य ऋजाश्वः शतं शतसंख्याकान्मेषान्वृक्ष्य आत्मनोपोषितायै वृकस्त्रियै शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानं । क्षदतिरिक्तं कसीच शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवत्तं तमृजाश्वं पिता शपेनांधं दृष्टिहीनं चकार । कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ । अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । दस्रा दर्शनीयाचेतसंज्ञौ वा हे अश्विनौ । अनर्वन् अनर्वणी द्रष्टव्यं प्रति पितृशपात्तमनरहिते अक्षौ चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे तस्मै ऋजाश्वायाधत्तं । व्यधत्तं । अकुलतं ॥ वृक्षे । वृकोऽरण्यश्वा । तस्य स्त्री वृकी । जातेरुस्त्रीविषयादिति डीप् । जसादिषु द्रंसि वावचनमिति चतुर्थ्येकवचनस्याडभावे यणादेश उदात्तस्वरितयोरेण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । चक्षदानं । क्षदेर्लिटः कानच् । चित्स्वरः । अक्षी । ई च द्विवचन इति परत्वादक्षशब्दस्येकारांतदेशः । स चोदात्तः । तस्मिन्कृते सकृदन्तौ विप्रतिपेध इति परिभाषया पुनर्नुम् न भवति । विचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । अनर्वन् । ऋ गतौ । अस्मादप्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशिषहणस्य विध्यंतरोपसंयहणत्वाद्भावे वनिप् । अर्वं गमनं विषयं प्रत्यनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मुपां मुलुगिति द्विवचनस्य लुक् । छांदसो नलोपाभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्पमेवातिष्ठदर्वता जयंती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥ ११ ॥

आ । वां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । कार्पमेऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयंती ।

विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त । हृत् । भिः । सं । ऊं इति । श्रिया । नासत्या ।

सचेथे इति ॥ ११ ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्या सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्यमूचुः । आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम । योऽस्माकं मध्य उज्जेषति तस्येयं भविष्यतीति । तवाश्विनावुदजयतां । सा च सूर्या जितवती-स्तयो रथमारुरोह । अत्र प्रजापतिवै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं । इदं चाख्यानं सूर्याविवाहस्य स्तावकेन सत्येनोत्तमिता भूमि-रिति सूक्तेन विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनौ वां युवयो रथं कार्पमेव । कार्प-शब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्यावधितया निर्दिष्टं लक्ष्यमाशुगामी कश्चित्सर्वेभ्यो धावन्नः पूर्वं प्राप्नोति । एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमर्वता शीघ्र-मवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयंती जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् । आरूढवती । विश्वे सर्वे इतरे देवा एतदारोहणस्थानं हृद्भिर्हृदयैरन्वमन्यन्त । अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्यावश्विनौ श्रिया ऋक्स-हस्तलाभरूपया संपदा कात्या वा युवां संसचेथे । संगच्छेथे ॥ जयंती । अत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । हृद्भिः । पहन्वित्यादिना हृदयशब्दस्य हृद्भावः । सचेथे । पच समवाये । स्वरितेत्वादात्मनेपदं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

यद्यातं दिवोदासाय वतिभरद्वाजायाश्विना हयंता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातं । दिवः । दासाय । वतिः । भरत् । दवाजाय । अश्विना । हयंता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वां । वृषभः । च । शिंशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ हयंता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां भरद्वाजाय संभियमाणहविल-

क्षणाच्चाय यजमानाय दिवोदासायैतत्संज्ञाय राजर्षयेऽभीष्टं फलं दानुं वर्तित-
दीयं गृहं यद्यदायातं । अगच्छतं । तदानीं रेवद्वनयुक्तमन्नं वां युवयोः सचनः
सेवनो रथ उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन्नथे वृष-
भोऽनङ्गान् शिंशुमारो याहश्च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता ।
वाहनतया संयुक्तावास्तां ॥ दिवोदासाय । दिवश्च दासे पृथ्या अलुग्वक्त्य
इत्यलुक् । दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । भरद्वाजाय ।
भृञ् भरणे । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । शतृछंदस्युभययेत्याद्धातु-
कत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । 'हयंता । द्वेजः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । बहुलं छंदसीति संप्र-
सारणं । शपि गुणे छांदसोऽयादेशः । रेवत् । रयिशब्दान्मतुप् । रयेमतौ बहुल-
मिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत् । रयिशब्दाच्चेति मतुप् उदात्तत्वं ।
सचनः । पच सेवने । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । युक्ता । सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

रयिं सुक्ष्वं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहंता ।

आ जहावी समनसोप वाजैस्त्रिहो भागं दधतीमयातं ॥ १९ ॥

रयिं । सु॒क्ष्वं । सु॒ऽअ॒पत्यं । आयुः । सु॒वीर्यं । ना॒सत्या । वहंता ।

आ । ज॒हावी । स॒म॒न॒स॒ता । उप । वाजैः । त्रिः । अ॒हः । भा॒गं । द॒ध॒ती । अ॒या॒तं ॥ १९ ॥

हे नासत्यावश्विनौ सुक्ष्वं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादि-
भिरुपेतं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतमायुः । अन्ननामितत् । एवंगुणविशिष्टमन्नं च
वहंता धारयंतौ युवां समनसा समानमनस्कां संतौ, जहावी जहोर्महर्षेः संव-
धिनीं प्रजामायातं । आभिमुख्येनागच्छतं । कीदृशी । वाजैर्विलक्षणेनैरुपेतां ।
अहः । अवाहः शब्देन तवानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनादि-
रूपेण विधा विभक्तं भागमंशं दधती विभ्रती । अनुसवनं हविर्भिर्यजमाना-
मित्यर्थः ॥ सुक्ष्वं । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीर-
वीर्यौ चेति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । जहावी । जहृशब्दात्तस्येदमित्यर्थेऽण् ।
टिड्ढाणजिति ङीप् । जाह्वीहृस्वदीर्घयोर्विन्नियमः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च ।
वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति । अत एव मध्योदात्तत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सी सुगेभिर्नक्तमूहयू रजोभिः ।

विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातं ॥ २० ॥

परिऽविष्टं । जाहुषं । विश्वतः । सी । सुऽगेभिः । नक्तं । ऊहयूः । रजऽभिः ।

विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातं ॥ २० ॥

जाहुषो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनावजरयू जरारहितौ नित्यतरुणौ युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुषु गंतुं शक्यै रजोभी रंज-
कर्मणोऽहयूः । तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतं । सीमित्येतत्पादपूरणं । निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान्वयातं । विशेषेणागच्छतं ॥
परिविष्टं । विश्व प्रवेशने । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
सुगेभिः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्देः । विभिन्दुना । भिदिर् विदारणे । औष्णा-
दिक उप्रत्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा । तामात्मन इच्छतीति
सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टम एकादशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इंद्रवंता पृथुथ्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतं । रणाय । वशं । अश्विना । सनये । सहस्रा ।

निः । अहतं । दुच्छुनाः । इंद्रेऽवंता । पृथुऽथ्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनी वशमेतत्संज्ञमृषिमेकस्या वस्तोरेकस्याहो रणाय रमणीयाय
सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये धनलाभायावतं । अरक्षतं । स क्षपिः प्रत्यहं
यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवंतावित्यर्थः । अपि च हे वृषणा
कामानां वर्धितारावश्विनी । इंद्रेण संयुक्ता युवां दुच्छुना दुष्टसुखान्दु-
स्वस्य कर्तृन् पृथुथ्रवसो विस्तीर्णयशसोऽरातीः शत्रून्निरहतं । निःशेषेणाव-

धिष्टं । यद्वा कानीनस्य पृथुथवःसंज्ञस्य राज्ञः शचूनिमिति योज्यं ॥ सहस्रा ।
सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः । अहतं । लङि यसस्तं । अनुदाहोपदेशेत्या-
दिनानुनासिकलोपः । दुच्छुनाः । श्रुनमिति सुखनाम । दुष्टं सुखं यासां तास्त-
थोक्ताः । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वाविंशीमृचमाह ॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रयुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्ये पिपयथुर्गा ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आर्चत् ५ कस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रयुः । पातवे ।
वारिति वाः ।

शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तर्ये । पिपयथुः । गां ॥ २२ ॥

आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्यैतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे
पानार्थं नीचानीचीनादवतात्कूपादुच्चा उच्चैरुपरिष्ठाद्धारुदकं हे अश्विनौ युवामा-
चक्रयुः । अभिमुख्येन कृतवन्तौ । तथा हे नासत्यावश्विनौ शचीभिर्युष्मदीयैः
कर्मभिः परिचरणैर्जसुरये श्रान्ताय शयवे चित् शयुनामे ऋषये स्तर्ये निवृत्तप्र-
सवां गामग्निहोचार्थस्य पयसो दोग्ध्री पिपयथुः । पयसा युवामापूरितवन्तौ ॥
पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेन्निति तवेन्प्रत्ययः । जसुरये । जसु हिंसायां ।
जसिसहोरुरिन् । उ० २. ७२. स्तर्ये । स्तीर्यत आच्छाद्यते प्रसवसामर्थ्याभावेनेति
स्तरिः । अविनृत्तृतचिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यमि पूर्वत्वस्य वि-
कल्पितत्वादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरि-
तत्वं । पिपयथुः । प्यायी वृद्धौ । लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिङ्गङोश्च । पा०
६. १. २९. इति पीभावः ॥

त्रयोविंशीमृचमाह ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्यं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय । ऋजुऽयते । नासत्या । शचीभिः ।

पशु । न । नष्टं ५ इव । दर्शनाय । विष्णाप्यं । ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यतेऽवनं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्णियाय । कृष्णो
 नाम कश्चित् तस्य पुत्राय ऋजूयत आर्जवमिच्छते विश्वकायैतत्संज्ञाय ऋपये
 हे नास्त्यौ युवां शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विष्णाप्यं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय
 दर्शनार्थं ददधुः । दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमार्थीयः
 पूरकः । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते ।
 अवस्यन्त्यात्सुप आत्मनः क्वच । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । कृष्णियाय ।
 कृष्णशब्दादपत्यार्थे छांदसो घच् ॥

चतुर्विंशोऽमृचमाह ॥

दश रात्रीरश्विनेना नव द्यूनवनञ्च अश्वितमस्त्वपतः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्नित्यधुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश रात्रीः । अश्विनेन । नव द्यून् । अवऽनञ्च । अश्वितं । अपऽसु । अंतरिति ।

विऽप्रुतं । रेभं । उदनि । प्रऽवृक्तं । उत् । नित्यधुः । सोमऽइव । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमृषिं पार्श्वैर्बद्धासुराः कूपे कस्यचिद्विवसस्य सायंकाले प्रचि-
 क्षिपुः । स चाश्विनौ स्तुवन् दश रात्रीर्नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्ये ।
 दशमेऽहनि प्रातरश्विनौ तं कूपादुदतारयतामिति तदाह । अप्सु कूपांतर्वर्तमा-
 नास्वतर्मध्येऽसुरैः पातितमश्विनेन दुःखहेतुना दाम्नावनञ्च वञ्च अश्वितं शत्रु-
 मिर्हिसितं दश रात्रीर्दशसंख्याका निशा नव द्यून् नवसंख्याकान्यहानि च ।
 अत्यंतसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितं । अत एवोदनुदके
 विप्रुतं विप्रुतं व्याक्षिप्तसर्वांगं । प्रवृक्तं । लुप्तीपममेतत् । प्रवृजनेन संतप्तं घर्ममिव
 व्यथया संतप्यमानं । एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवामुन्नित्यधुः । तस्मात्कूपादुन्नी-
 तमुन्नीर्णं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । सोममिव । यथाग्निहोत्रहोमार्थमभिपुतं
 सोमरसं कूपसदृशेऽग्निहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं सुवेणाध्वर्युरुन्नयत्यूर्ध्वं नयति
 तद्वत् ॥ अवनञ्च । गृह वंधने । कर्मणि निष्ठा । नहो घः । पा० ८. २. ३४. । रूपस्त-
 थोर्थोऽध इति निष्ठातकारस्य धत्वं । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 अश्वितं । अथ हिंसार्थः । निष्ठा । विप्रुतं । प्रुङ् गती । अवनञ्चप्रत्ययस्वरौ
 कपिलकादिवाल्मविकल्पः । उदनि । पृथ्वित्यादिनोदकशब्दस्योदभावः ॥

पंचविंशिमृचमाह ॥

प्र वा दंसास्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्अश्वुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्यां ॥ २५ ॥

प्र वां । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचं । अस्य । पतिः । स्यां । सुगवः । सुवीरः ।

उत । पश्यन् । अश्वुवन् । दीर्घं । आयुः । अस्तं ऽ इव । इत् । जरिमाणं । जगम्यां ॥ २५ ॥

एवमनेन सूक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रशस्याधुना मंचद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनौ वां युवयोर्दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि प्रावोचं । इत्यमुक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वास्य राष्ट्रस्य पतिरधिपतिः स्यां । भवेयं । उत अपि च पश्यन् अश्विभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिद्रियैः स्वस्वविषयसमर्पेदीर्घं वर्षशतरूपेणायतमायुर्जीवितं चाश्वुवन् प्राप्नुवन्नहमस्तमिव यथा गृहं स्वामी निःकंटकं प्रविशति एव जरिमाणं जरां जगम्यां । कंटकराहित्येन प्राप्नुयां । वृद्धः संचिरकालं निवसेयमित्यर्थः ॥ स्यां । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । असोरलोप इत्यकारलोपः । अश्वुवन् । अणू व्याप्नो । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणं । जृष् वयोहानौ । अस्मादौणादिक इमनिच् । जगम्यां । गमेः प्रार्थनायां लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य ध्रुः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वादशो वर्गः ॥

मध्व इति पंचविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । अश्विजस्य कक्षीवत् आर्षं त्रैष्टुभमाश्विनं । मध्व इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रल्नो होता विवासते वां ।

वर्हिष्मती रातिर्विथ्रिता गीरिषा यातं नासत्याप वाजिः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रल्नः । होता । आ । विवासते । वां ।

वर्हिष्मती । रातिः । विऽथ्रिता । गीः । इषा । यातं । नासत्या । उप । वाजिः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ मध्वो मधुना माधुर्योपेतेन सोमस्य सोमेन मदाय युवयोर्मदाय

प्रलम्बिरन्तनो होता होमनिष्पादको यजमानो वां युवामा विवासते । विवा-
सतिः परिचरणकर्मा । आङ् मर्यादायां । यथाशास्त्रं परिचरति । अपि च
रातिदातव्यं हविर्वर्हिष्मती । आस्तीर्णेन वर्हिषा युक्तं । युष्मदर्थं वर्हिषासादि-
तमित्यर्थः । तथा गीः स्तुतिलक्षणा वाक् च विथिता चत्विष्टु समवेता । तैः
स्तुतिरपि क्रियत इत्यर्थः । अतो हे नासत्यावशिनौ । इयासभ्यं दातव्येनान्वेन
वाजैर्बलैश्च सह युवामुपयातं । अस्मात्समीपं प्राप्तुं ॥ मध्वः । सुपां सुपो भवं-
तीति तृतीयार्थे षष्ठी । जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेडितीति गुणाभावे
यणादेशः । मदाय । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इत्यप् । रातिः । रा दाने ।
कर्मणि क्तिन् । मंचे वृषेष्ट्यादिना तस्योदात्तत्वं । विथिता । श्रिञ् सेवायां ।
कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो वामश्विना मनसो जवीयान्वयः स्वश्वो विशः आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिरस्मभ्यं यातं ॥ २ ॥

यः । वां । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगाति ।

येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणं । तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यं । यातं ॥ २ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः स्वभूतो मनसो जवीयान् मनसोऽप्यतिशयेन वेग-
वान् स्वश्वः शोभनाश्च एवंभूतो यो रथो विशः प्रजा आजिगाति । आभिमुख्येन
गच्छति । येन रथेन सुकृतः शोभनं यागं कुर्वतो यजमानस्य दुरोणं देवयज-
नलक्षणं गृहं गच्छथः । हे नरा नेतारावशिनौ तेन रथेनास्मभ्यमस्माकं
वर्तिर्वर्तनाधिकरणं गृहं यातं । आगच्छतं ॥ जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जवः
वान् । तदस्यास्तीति मतुप् । तत आतिशयानिक ईयसुन् । विन्मतोर्लुक् ।
देरिति टिलोपः । जिगाति । गा स्तुतौ । जौहोत्यादिक । गतिकर्मसु पाठादत्र
गत्यर्थः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अपि नरावहंसः पांचजन्यमृवीसादपि मुंचथो गृथेन ।

मिन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयता ॥ ३ ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सुषुप्तांसं न निश्चिंतेरूपस्ये सूर्ये न दस्त्रा तमसि क्षियंतं ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपयुरश्विना वंदनाय ॥ ५ ॥

सुषुप्तांसं न । निःऽश्चिंतेः । उपऽस्ये । सूर्ये । न । दस्त्रा । तमसि । क्षियंतं ।

शुभे । रुक्मं । न । दर्शतं । निऽखातं । उत् । उपयुः । अश्विना । वंदनाय ॥ ५ ॥

निश्चिंतिरिति भूनाम । निश्चिंतेः पृथिव्या उपस्य उत्तरे सुषुप्तांसं सुप्रवतं पुरुषमिव । कूपमध्ये शयानं सूर्ये न सूर्यमिव तमसि कूपांतर्गतांधकारे क्षियंतं निवसंतं सूर्यमिव । तेजस्विनमित्यर्थः । शुभे शोभनार्थे निर्मितं रुक्मं न रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव दर्शतं दर्शनीयं । एवंगुणविशिष्टं कूपेऽसुरनिखातं वंदनाय वंदनमृषिं हे दस्त्रा दर्शनीयावश्विनी युवामुदूपयुः । उद्धृतवन्तौ ॥ सुषुप्तांसं जिष्ण्वपश्ये । लिटः कसुः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं द्विवचनादि । उपस्ये । उपपूर्वात्तद्विद्यतेर्यज्ये कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुदृधादिवात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । वंदनाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टके चयोदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तद्वानरा शंस्यं पज्जियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुम्भा असिंचतं मधूनां ॥ ६ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । पज्जियेण । कक्षीवता । नासत्या । परिऽज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतं । कुम्भान् । असिंचतं । मधूनां ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारी नासत्यावश्विनी परिज्मन् परिगमनेऽभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति पज्जियेण पञ्चाणामंगिरसां कुले जातेन कक्षीवता मया वां युवयोः संबन्धि तत्कर्म शंस्यं । प्रकर्षेण शंसनीयं । तच्छब्दयुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यज्ञनायापेक्षमाणाय पुरुषाय वाजिनो वेगवत्स्त्रदीयस्याश्वस्य शफान्निर्गतिर्मधूनां मधुभिः शतसंख्याकान्कुम्भानसिंचतं । अपूरयतं । सिंचतिरत्र पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तच्छंस्यमित्यर्थः ॥

ऋषिं । नरौ । अंहसः । पांचऽजन्यं । ऋवीसात् । अत्रिं । मुंचथः । गृणेन ।
मिनंता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः । अनुऽपूर्वं । वृषणा । चोदयंता ॥ ३ ॥

हिमेनाग्निमित्यनयोक्त एवार्थः पुनः प्रकारांतरेणानया प्रतिपाद्यते । अत-
स्तत्रोक्तं सर्वमत्रापि द्रष्टव्यं । अक्षरार्थस्तु हे नरौ नेतारौ वृषणा कामानां
वर्षितारावश्विनौ पांचजन्यं । निषादपंचमाश्रितारो वर्षाः पंच जनाः । तेषु
भवं । स्वभानुना गृहीतममुं सूर्यं मोचयन्नत्रिः सर्वेषां हिताचरणान्न भव
इत्युच्यते । तादृशमृषिमंहसः पामरूपाद्वीसात् शतद्वारे यंचगृहेऽन्नेः पीडार्थ-
मसुरैः प्रक्षिप्तान्नुपाग्नेः सकाशाद्गृहेन्द्रियवर्गेण पुचपौचादिगृहेण वा सह मुंचथः ।
अमोचयतं । किं कुर्वंतौ । मिनंता शत्रून् हिंसन्तौ दस्योरुपक्षपयितुरशिवस्य
दुःखकारिणोऽसुरस्य संबन्धिनीस्तस्मिन्नत्रै प्रयुक्ता मायाश्चानुपूर्वमानुपूर्व्येण चो-
दयंता प्रेरयन्तौ निवारयन्तौ ॥ पांचजन्यं । वहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति
भवार्थं ज्यः । मिनंता । मीज् हिंसायां । क्रैव्यादिकः । लटः शतृ । मीनातेर्निगम
इति ह्रस्वत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

अश्वं न गूळ्हमश्विना दुरेवैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यति पूर्या कृतानि ॥ ४ ॥

अश्वं । न । गूळ्हं । अश्विना । दुःऽएवैः । ऋषिं । नरा । वृषणा । रेभं । अप्सु ।

सं । तं । रिणीथः । विऽप्रुतं । दंसःऽभिः । न । वां । जूर्यति । पूर्या । कृतानि ॥ ४ ॥

नरा नेतारौ वृषणा कामानां वर्षकी हे अश्विनी दुरेवैर्दुष्प्रापैरसुरैरप्सु कूप-
स्थेषूदकेषु गूळ्हं निगूढं निखातं रेभमृषिं कूपादुन्नीय विप्रुतं विश्लिष्टावभव
तमश्वं न व्याधितमश्वमिव दंसोभिरात्मीयैर्भिषज्यरूपैः कर्मभिः सरिणीथः । सम-
धत्तं । सर्वैरवयवैरुपेतमकुरुतमित्यर्थः । वां युवयोः संबन्धीनि पूर्या चिरंतनानि
कृतानि कर्माणि न जूर्यति । न हि जीर्णानि भवन्ति ॥ दुरेवैः । दुरूपसृष्टादेते-
रीपहुःसुष्विति खल् । रिणीथः । री गतिरेषणयोः । क्रैव्यादिकः । प्वादीनां
ह्रस्वः । जूर्यति । जृप् वयोहानौ । दैवादिकत्वाच्छब्दन् । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि
चेति दीर्घः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सुषुप्तासं न निःकृतेरुपस्थे सूर्ये न दक्षा तमसि क्षियंतं ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निःखातमुदूपयुरश्विना वंदनाय ॥ ५ ॥

सुषुप्तासं । न । निःऽकृतेः । उपऽस्थे । सूर्ये । न । दक्षा । तमसि । क्षियंतं ।

शुभे । रुक्मं । न । दर्शतं । निऽखातं । उत् । ऊपयुः । अश्विना । वंदनाय ॥ ५ ॥

निःकृतिरिति भूनाम । निःकृतेः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे सुषुप्तासं सुप्रवतं पुरुषमिव । कूपमध्ये शयानं सूर्यं न सूर्यमिव तमसि कूपांतर्गतांधकारे क्षियंतं निवसतं सूर्यमिव । तेजस्विनमित्यर्थः । शुभे शोभनार्थं निर्मितं रुक्मं न रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव दर्शतं दर्शनीयं । एवंगुणविशिष्टं कूपेऽसुरनिःखातं वंदनाय वंदनमृषिं हे दक्षा दर्शनीयावश्विनी युवामुदूपयुः । उद्धृतवन्तौ ॥ सुषुप्तासं । जिष्ण्वप शये । लिटः कसुः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं विवचनादि । उपस्थे । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मत्सृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । वंदनाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चयोदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तश्वा नरा शंस्यं पञ्जियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादशस्य वाजिनो जनाय शतं कुंभां असिंचतं मधूनां ॥ ६ ॥

तत् । वा । नरा । शंस्यं । पञ्जियेण । कक्षीवता । नासत्या । परिऽज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतं । कुंभान् । असिंचतं । मधूनां ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारी नासत्यावश्विनीः परिज्मन् परिगमनेऽभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति पञ्जियेण पञ्चाणामंगिरसां कुले जातेन कक्षीवता मया वा मुषयोः संबन्धि तत्कर्म शंस्यं । प्रकर्षेण शंसनीयं । तच्छ्रुतेर्यच्छ्रद्धाध्याहारः । यज्जनायापेक्षमाणाय पुरुषाय वाजिनो वेगवतस्तदीयस्याश्वस्य शफाद्विगतिमधूनां मधुभिः शतसंख्याकान्कुंभानसिंचतं । अपूरयतं । सिंचतिरच पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तच्छस्यमित्यर्थः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्ण्याय विष्णाप्वं ददधुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृपदे दुरोणे पतिं जूर्येत्या अश्विनावदत्तं ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । कृष्ण्याय । विष्णाप्वं । ददधुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृऽसदे । दुरोणे । पतिं । जूर्येत्यै । अश्विनौ । अदत्तं ॥ ७ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्ण्याय कृष्णाख्यस्य पुत्राय विश्वकाय विष्णाप्वं ददधुः । विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दत्तवन्तौ । घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता । सा कुक्षिनी सती कस्मै चिब्रारायादहा पितृगृहे निषणा जीर्णासीत् । साश्विनोरनुग्रहान्नष्टकुशा सती पतिं लेभे । तदेतदाह । हे अश्विनौ पित्रा संवद्धे दुरोणे स्वकीयजनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृपदे पितृसमीपे निषण्णायै जूर्येत्यै जरां प्राप्नुवत्यै घोषायै चित् एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादित्या अपि रोगोपशमनेन पतिं भर्तारमदत्तं । युवां दत्तवन्तौ । पितृपदे । पट्ट विशरणादिषु । क्षिप् चेति क्षिप् । जूर्येत्यै । जृष् वयोहानौ । लठः शतृ । दिवादित्वाच्छन् । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्रादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युवं श्यावाय रुशंतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कल्पाय ।

प्रवाच्यं तद्वृषणा कृतं वां यत्नार्धदाय श्रवं अधिधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । श्यावाय । रुशंती । अदत्तं । महः । क्षोणस्य । अश्विना । कल्पाय ।

प्रऽवाच्यं । तत् । वृषणा । कृतं । वां । यत् । नार्धदाय । श्रवं । अधिऽधत्तं ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णाय ऋषये रुशंती दीप्तत्वचं स्तियमदत्तं । प्रायच्छतं । अपि च । क्षोणस्य क्षोण्यां हृष्टिराहित्येन गंतुमशक्त्यैकस्मिन्नेव स्थाने निवसते कल्पाय ऋषये महस्तेजस्तेजसं चक्षुरिन्द्रियमदत्तमिति शेषः । तथा हे वृषणा कामानां वर्षितारी वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वाचनीयं शंसनीयं । नार्धदाय नृषदपुत्राय बधिराय ऋषये श्रवंः श्रवणेन्द्रियं यदध्यधत्तं । दत्तवन्तौ स्य इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह ।

ब्राह्मणस्य परीक्षार्थमसुराः कण्वमृषिं गूढे तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः
 सन् व्युष्टामुषसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनावागत्योचतुः ।
 व्युष्टायां हर्म्यस्थोपरि वीणां वादयन्तावावामागमिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टा-
 मुषसं ब्रूहि । तदेतन्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ वां युवयो-
 स्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं । यन्नापदाय नृपदपुत्राय कण्ठाय क्षोणस्य ।
 क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महो महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दमध्यधत्तं ।
 उषसो विज्ञानार्थमधिकमकुर्वन् ॥ महः । मह पूजायां । अस्मादौणादिकोऽसि-
 प्रत्ययः । पक्षांतरे तु महच्छब्दात् षष्ठ्येकवचने द्वादसोऽहोपः । बृहन्महतोरु-
 पसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा । क्विन्तात् षष्ठ्येकवचनं । क्षोणस्य । द्वि-
 निवासगत्योः । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् । पृषोदरादित्वात् क्षोणभावः ।
 तदुक्तं आत्मेन । क्षोणस्य क्षयणस्य । नि० द्. द्. इति । पक्षांतरे तु दुष्पु शब्द-
 इत्यस्मादौणादिको नप्रत्ययः । नार्षदाय । ऋष्यंधकेत्यण् ॥

नवमीमृचमाह ॥

पुरु वर्षास्यश्विना दधाना नि पेदवे ऊहथुराभुमश्वं ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहन् अयस्यं तरुचं ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षासि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवे । ऊहथुः । आभु । अश्वं ।

सहस्रऽसां । वाजिनं । अप्रतिऽइत्तं । अहिऽहन् । अयस्यं । तरुचं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ पुरु पुरुणि बहूनि वर्षासि । रूपनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिः
 कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्ती युवाभाभुं शीघ्रगामिनमश्वं पेदवे पेदुनास्त्रे
 स्तुवते न्यूहथुः । नितरां प्रापित्वन्ती दत्तवन्तावित्यर्थः । कीदृशमश्वं । सहस्रसां ।
 सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं । वाजिनं । बलवन्तं । अत एवाप्र-
 तीतं । शत्रुभिरप्रतिगतं । अहिहन् । अहीनामागत्य हंतृणां शत्रूणां शत्रूणां
 हंतारं । अयस्यं । श्रवः श्रवणीयं स्तोत्रं । तत्र भवं स्तुतिविषयमित्यर्थः । तरुचं ।
 तरितारं ॥ वर्षासि । वृज् वरणे । वृज्शीर्ष्भां रूपस्वांगयोः पुद् चेत्यमुन् ।
 पुडागमश्वं । दधाना । दधातेर्लटः शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
 सहस्रसां । पण् दाने । जनसनखनेति विद् । विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ।
 अयस्यं । अयस्शब्दाद्भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरितः । तरुचं । नृ सवनतरणयोः ।

सप्तमीमृचमाह ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्ण्याय विष्णाप्वं ददधुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृपदे दुरोणे पतिं जूर्येत्या अश्विनावदत्तं ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । कृष्ण्याय । विष्णाप्वं । ददधुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृऽपदे । दुरोणे । पतिं । जूर्येत्यै । अश्विनौ । अदत्तं ॥ ७ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्ण्याय कृष्णाख्यस्य पुत्राय विश्वकाय विष्णाप्वं ददधुः । विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दत्तवन्तौ । घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता । सा कुष्ठिनी सती कस्मै चिद्वरायादत्ता पितृगृहे निषणा जीर्णासीत् । साश्विनोरनुग्रहान्नष्टकुष्टा सती पतिं लेभे । तदेतदाह । हे अश्विनौ पित्रा संवद्धे दुरोणे स्वकीयजनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृपदे पितृसमीपे निषण्णायै जूर्येत्यै जरां प्राप्नुवत्यै घोषायै चित् एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्या अपि रोगोपशमनेन पतिं भर्तारमदत्तं । युवां दत्तवन्तौ ॥ पितृपदे । षट् विशरणादिषु । किप् चेति किप् । जूर्येत्यै । जृष् वयोहानौ । लट् शतृ । दिवादित्वाच्छत्यन् । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । अदुपदेशस्य सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युवं श्यावाय रूशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कल्पाय ।

प्रवाध्यं तद्वृषणा कृतं वां यन्मार्षिदाय श्रवो अध्यधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । श्यावाय । रूशती । अदत्तं । महः । क्षोणस्य । अश्विना । कल्पाय ।

प्रवाध्यं । तत् । वृषणा । कृतं । वां । यत् । नार्सिदाय । श्रवः । अधिऽअधत्तं ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णाय ऋषये रूशती दीप्तलवचं स्त्रियमदत्तं । प्रायच्छतं । अपि च । क्षोणस्य क्षोणाय दृष्टिराहित्येन गंतुमशक्त्यैकस्मिन्नेव स्थाने निवसते कल्पाय ऋषये महस्तेजस्त्रैजसं चक्षुरिन्द्रियमदत्तमिति शेषः । तथा हे वृषणा कामानां वर्धितारौ वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाध्यं । प्रकर्षेण वाचनीयं शंसनीयं । नार्षिदाय नृषदपुत्राय वधिराय ऋषये श्रवः श्रवणेन्द्रियं यदध्यधत्तं । दत्तवन्तौ स्य इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह ।

ब्राह्मण्यस्य परीक्षार्थमसुराः कण्वमृषिं गूढे तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः
 सन् व्युष्टामुषसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनावागत्योचतुः ।
 व्युष्टायां हर्म्यस्थोपरि वीणां वादयन्तावायामागमिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टा-
 मुषसं ब्रूहि । तदेतन्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ वां युवयो-
 स्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं । यन्नार्पदाय नृपदपुत्राय कण्वाय क्षोणस्य ।
 क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महो महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दमध्यधत्तं ।
 उषसो विज्ञानार्थमधिकमकुलतं ॥ महः । मह पूजायां । अस्मादीणादिकोऽसि-
 प्रत्ययः । पक्षांतरे तु महच्छब्दात् पष्ठचेकवचने छान्दसोऽस्तोपः । बृहन्महतोरु-
 पसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा । क्विन्तात् पष्ठचेकवचनं । क्षोणस्य । क्षि
 निवासगत्योः । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् । पृषोदरादित्वात् क्षोणभावः ।
 तदुक्तं भास्केन । क्षोणस्य क्षयणस्य । नि० ६. ६. इति । पक्षांतरे तु दुक्षु शब्द
 इत्यस्मादीणादिको नप्रत्ययः । नार्पदाय । ऋषंधकेत्यण् ॥

नवमीमृचमाह ॥

पुरु वर्षास्वश्विना दधाना नि पेदवे ऊहयुराशुमश्व ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहनं श्रवस्य तरुचं ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षासि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवे । ऊहयुः । आशु । अश्व ।

सहस्रसां । वाजिनं । अप्रतिऽइत् । अहिऽहनं । श्रवस्यं । तरुचं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ पुरु पुरुणि बहूनि वर्षासि । रूपनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिः
 कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्ती युवामाशुं शीघ्रगामिनमश्वं पेदवे पेदुनास्त्रे
 स्तुवते नूहयुः । नितरां प्रापितवन्ती दत्तवन्तावित्यर्थः । कीदृशमश्वं । सहस्रसां ।
 सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं । वाजिनं । बलवन्तं । अत एवाप्र-
 तीतं । शत्रुभिरप्रतिगतं । अहिहनं । अहीनामागत्य हन्तृणां शत्रूणां शत्रून्वा
 हन्तारं । श्रवस्यं । श्रवः श्रवणीयं स्तोत्रं । तच्च भवं स्तुतिविषयमित्यर्थः । तरुचं ।
 तरितारं ॥ वर्षासि । वृज् वरणे । वृज्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् चेत्यमुन् ।
 पुडागमश्च । दधाना । दधातेर्लटः शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
 सहस्रसां । षण् दाने । जनसनखनेति विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ।
 श्रवस्यं । श्रवस्शब्दाद्भवे छान्दसीति यत् । तिङ्स्वरितः । तरुचं । तृ स्रवनतरणयोः ।

अग्निनादिभ्य इचोत्रौ । उ० ४. १७४ । इत्युचप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा ।
यसितस्कभितेत्यादौ निपातनान्नृनन्तात्तृशब्दादमि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्य-
त्वाद्युणाभावे यण् । नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

एतानि वां श्रवस्यां सुदानू ब्रह्मांगूषं सदनं रोदस्योः ।

यद्वां पज्जासो अश्विना हवंते यातमिषा च विदुषे च वाजं ॥ १० ॥

एतानि वां श्रवस्यां सुदानू इति सुदानू ब्रह्म आंगूषं सदनं रोदस्योः ।

यत् वां पज्जासः अश्विना हवंते यातं इषा च विदुषे च वाजं ॥ १० ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ युवां युवयोः संबंधीन्येतानि समनंतरोक्तानि
वीर्याणि श्रवस्या श्रवणीयानि सर्वज्ञातव्यानि भवन्ति । तदर्थं रोदस्योर्द्यावापृ-
थिव्यात्मना वर्तमानयोर्युवयोः । उक्तं च यास्केन । तत्कावश्विनौ द्यावापृथि-
व्यावित्येक इति । तथा च तैत्तिरीयकं । इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानर
इति । तयोर्युवयोः सदनं स्तोतृसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वांगूषमाघोष-
णीयं ब्रह्म मंचरूपं स्तोत्रं निष्पन्नमिति शेषः । यद्यदा पज्जासोऽगिरसां गो-
त्रोत्पन्ना यजमाना हे अश्विनौ वां युवां हवंते । स्तुतिभिरात्सरक्षणार्थमाह्वयन्ति ।
तदानीमिषा दातव्येनान्नेन सहा यातं । आगच्छतं च विदुषे युष्मद्विषयं स्तोत्रं
जानन्ते मह्यं च वाजमन्नं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥ यातं । चवायोगे
प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । विदुषे । विद् ज्ञाने । विदेः शतुर्वसुः । वसोः सप्र-
सारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्दशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

सूनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदंता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा वावृधाना सं विशपलां नासत्यारिणीतं ॥ ११ ॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजं । विप्राय । भुरणा । रदंता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । वावृधाना । सं । विशपलां । नासत्या । अरिणीतं ॥ ११ ॥

भुरणा भर्तारौ पोषकौ नासत्या सत्यस्वभावौ हे अश्विनौ सूनोः कुंभाग्रसू-
तस्यागस्त्यस्य खेलंपुरोहितस्य संबन्धिना मानेन स्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण
गुणानां स्तूयमानौ विप्राय मेधाविने भरद्वाजाय ऋषये वाजसमन् रदन्ता विलि-
खन्तौ निष्पादयन्तौ युवां विशपलां संग्रामे छिन्नजंघां खेलस्य संबन्धिनी स्त्रियं
समरिणीतं । पुनरस्यां जंघया समयोजयतं । तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो
विव्रियते । अगस्त्ये ऋषौ ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण ववृधाना प्रवर्धिता-
विति ॥ गृणाना । गृ शब्दे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्वादीनां ह्रस्वः ।
भुरणा । भुरण धारणपोषणयोः । कंडादिः । पचाद्यच् । अतोलीपयलीपौ ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । आर्मेचितनिघातः । विप्रायेत्यस्य रदन्त्यने-
नासामर्थ्यान् परांगवद्भावत्वं । वावृधाना । वृधेर्लिटः कानच् । संहितायां छान्द-
समभ्यासस्य दीर्घत्वं । तुजादिन्वे हि तूतुजान इतिवत् पदकालेऽपि स्यात् ।
अरिणीतं । री गतिरेपणयोः । क्रैव्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

वाद्दशीमृचमाह ॥

कुह यांतां सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुचा ।

हिरण्यस्येव कलशं निखातमुद्रूपपुद्गलदशमे अश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुह । यांतां । सुऽस्तुतिं । काव्यस्य । दिवः । नपाता । वृषणा । शयुऽचा ।

हिरण्यस्यऽइव । कलशं । निऽखातं । उत । ऊपयुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥ १२ ॥

पुरा खलूशनसः स्तुतिं गच्छन्तावश्विनौ मार्गमध्ये कूपे पतितं रेभं दृष्ट्वा तं
कूपादुदत्तारयतां । तदानीमश्विभ्यां गन्तव्यं काव्यस्य निवासस्थानमजानन्पिरश्विनौ
पृच्छति । हे दिवो नपाता द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रौ वृषणा कामाभिवर्षकाव-
श्विनौ कुह कुत्र शयुचा शयने निवासस्थाने वर्तमानस्य काव्यस्य मार्गवस्य सुष्टुतिं
शोभनां स्तुतिं श्रोतुं यांता गच्छन्तौ । यद्वा । शयुचेत्येतदश्विनोर्विशेषणं । शयु-
नास्रस्त्रायकौ युवां । हिरण्यस्येव कलशं यथा हिरण्यपूरितं कलशं भूम्यां निक्षिप्तं
सर्वदुर्ज्ञातं कश्चिदभिज्ञ उद्धरति । एवमसुरैः कूपे निखातं दश रात्रीर्नवाहानि
च तत्रैव निवसन्तं रेभमवगत्य दशमेऽहन् अहन्पुद्गलपुः । कूपादुन्नीतवन्तौ । किं
तन्निवासस्थानमिति प्रश्नः । रेभस्यानुक्तावपि दश रात्रीरश्विनेनेति मन्त्रांतर-
सामर्थ्यात्प्रतीतिः । यद्वा । काव्यस्य स्तुतिं प्रति गच्छन्तौ युवां कुह कस्मिन्स्थाने

रेभं युवामुच्चिन्यधुरिति प्रश्नः ॥ कुह । वा ह च छंदसीति सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः ।
 दिवो नपाता । सुवामंचिते परांगवत्स्वर इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यंतस्यामं-
 चितानुप्रवेशादामंचितस्य चेति षड्वयसमुदायस्य पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पा-
 दादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । नपादित्यपत्यनाम । न पातयतीति नपात् ।
 नभाएनपादिति नजः प्रकृतिभावः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । शयुत्रा ।
 अशिवादिभ्य इञोचाविति शीङ् उचः । यद्यंतोदात्तता न स्यात् तर्ह्येवं शयुं
 चायेते इति शयुत्रौ । चैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतोऽनुपसर्गे कः । अत
 एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवयहः । निखातं । खनु अवदारणे । अस्मात्कर्मणि
 निष्ठा । यस्य विभापेतीदृप्रतिषेधः । जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं । गतिरनंतर
 इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिंसं-
 बुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

युवं च्यवानमश्विना जरंतं पुनर्युवानं चक्रधुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवं । च्यवानं । अश्विना । जरंतं । पुनः । युवानं । चक्रधुः । शचीभिः ।

युवोः । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां शचीभिरात्मौयैर्भेषज्यलक्ष्णैः कर्मभिर्जरंतं जीर्यंतं
 च्यवानं स्तुतीनां व्यावयितारमेतत्संज्ञमृषिं युवानं पुनर्यौवनोपेतं चक्रधुः ।
 कृतवंतौ । अपि च । हे नासत्यावश्विनौ युवोर्युवयो रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्यो-
 ख्या श्रिया सह ऋक्सहस्ररूपया संपदा कांत्या वा सहावृणीत । समभजत ।
 आगत्यारूढवतीत्यर्थः । आ वां रथं दुहितेत्युच लिखितमाख्यामवापि द्रष्टव्यं ॥
 जरंतं । जृप् वयोहानौ । व्यत्ययेन शप् । युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचने व्यत्ययेन
 योऽचीति यत्वाभावे सति शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पर-
 रूपत्वं । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अवृणीत । वृङ् संभक्तौ । 'क्रियादिक् ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

युवं तुयाय पूर्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद्विभिर्बृहथुर्ज्जेभिरेवैः ॥ १४ ॥

युवं । तुयाय । पूर्व्येभिः । एवैः । पुनःऽमन्यौ । अभवत् । युवाना ।

युवं । भुज्युं । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विऽभिः । ऊह्युः । ऋजेभिः । अन्धैः ॥ १४ ॥

हे युवाना दुःखानां यावयितारावश्विनौ युवं युवां पूर्व्येभिः । पुराणनामैतत् । पूर्वकालीनैश्चिरंतनैरेवैः स्तुत्यं प्रति गंतुभिः स्तोत्रैस्तुत्याय भुज्योर्जनकस्य संबन्धिभिः पुनर्मन्यौ यथा भुज्योः समुद्रगमनात्पूर्वं युवां स्तोतव्यौ तथा पुनरपीदानीं स्तोतव्यावभवत् । यदा युवां समुद्रमध्ये सेनया सह निमग्नं भुज्युं तुयस्य पुत्रमर्णसोऽर्णस्वतः प्रौढोदकयुक्तात्समुद्रादंबुराशेः सकाशाद्विभिर्गंतुभिर्नौभिर्ऋजेभिः शीघ्रगतियुक्तरश्चैव निरूह्युः । निर्गमय्य पितृसमीपं प्रापितवन्तौ । तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्तोतव्यौ जातावित्यर्थः । तुयो ह भुज्युमित्यत्रोक्तमाख्यानमत्राप्यनुसंधेयं ॥ एवैः । इण गती । इणशीङ्भ्यां वन् । पुनर्मन्यौ । मन ज्ञाने । अत्र स्तुत्यर्थः । मन्यते स्तोतीति मना स्तुतिः । पचाद्यच् । छंदसि चेत्यहोर्ध्वे यः । युवाना । यु मिथ्यणामिथ्ययोः । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अर्णसः । अर्णसश्चादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य बहुलं छंदसीति बहुलयहणाल्लोपः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनादभावः ॥ ऋजेभिः । ऋज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । ऋज्वेद्रेत्यादौ रक्प्रत्ययांतो निपातितः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

अजोहवीदश्विना तौग्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमूह्युः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । तौग्यः । वां । प्रऽजळ्हः । समुद्रं । अव्यथिः । जगन्वान् ।

निः । तं । ऊह्युः । सुऽयुजा । रथेन । मनःऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वां युवां तौग्यस्तुयपुत्रः प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान्भुज्युरुदके निमग्नोऽप्यव्यथिर्व्यथां पोडामप्राप्त एव संबजोहवीत् । स्तुतिभिराह्वयत् । तमाह्वातारं हे मनोजवसा मनोवड्गेगयुक्तौ वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनौ सुयुजा सुदुश्चैर्युक्तेन रथेन स्वस्ति क्षेमं यथा भवति तथा निरूह्युः । जलान्निर्गमय्य युवां पितृगृहं प्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान् । गमेर्लिटः कसुः । वि-

भाषा गमहनविदविशमिति विकल्पनादिडभावः । म्वोथेति मकारस्य नकारः । निष्टं । युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादमिति मूर्धन्यः । मनोजवसा । मनसो जव इव जवो ययोस्तौ तथोक्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पादादित्वादामचित्-
निघाताभावे पाठिकमाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचदशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्तौ यत्सीममुंचतं वृकस्य ।

वि जयुपां ययथुः सान्वद्रेजातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वां । आस्रः । यत् । सी । अमुंचतं । वृकस्य ।

वि । जयुपां । ययथुः । सानु । अद्रेः । जातं । विष्वाचः । अहतं । विषेण ॥ १६ ॥

आस्तौ वृकस्येत्यर्धर्चं यदुक्तं तदत्र पूर्वाद्धेन प्रतिपाद्यते । वर्तिका चटक्स-
दशस्य पक्षिणः स्त्री वृकेनारण्यश्रुना यस्ता सती हे अश्विनौ वां युवां तदा-
जोहवीत् । आहूतवती । यत्सी यदा खलु वृकस्यास्र आस्यादमुंचतं । वर्तिका-
ममोचयतं । अपि च । युवां जयुपा जयशीलेन रथेनाद्रेः पर्वतस्य सानु
समुच्छ्रितप्रदेशं वि ययथुः । शत्रुभिरावेष्टितं जाहुपाख्यं स्तोतारं शत्रुसमूहान्निर्ग-
मथ्य तेन संहान्यैर्गंतुमशक्य पर्वतायं गतवंतावित्यर्थः । तदुक्तं परिवष्टं जाहु-
पमित्यत्र । तथा विष्वाचो विविधगतियुक्तस्येतत्संज्ञस्यासुरस्य जातमुत्पन्नमपत्यं
विषेण स्वेडेनाहतं । युवां हतवंतौ । यद्वा । वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति
वर्तिकोपाः । वृक इति विवृतज्योतिष्कः सूर्य उच्यते । तेन यस्ता सती सा हे
अश्विनौ युवामजोहवीत् । आह्वयत् । यदा खलु युवां वृकस्य सूर्यस्यास्र आस्य-
स्थानीयान्मंडलादमुंचतं । अमोचयतं । सूर्येणैकीभूतामुपसं पृथक्कृत्योदयात्पूर्वं
रात्रेरपरभागे स्थापितवतावित्यर्थः । तथा च यास्कः । आदित्योऽपि वृक उच्यते
यदावृक्ते । आह्वयदुषा अश्विनावादित्येनाभियस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्या-
ख्यात । नि० ५, २९ । इति । अपि च । जयुपा जयशीलेन रथेनाद्रेर्मध्यस्य सानु
समुच्छ्रितप्रदेशं वृष्टिचिकीर्षया विशेषेण ययथुः । युवां गतवतौ । गत्वा च
विष्वाचो विविधगतियुक्तस्य मेघस्य संबन्धिना विषेणोदकेन जातमुत्पन्नं सर्वं
भूतजातमहतं । अगमयतं । वृष्टिं कृतवंतावित्यर्थः ॥ अजोहवीत् । ह्वयतेर्यङ्लु-

गंतास्त्रिंशतिपि यदो वेतीडागमः । अभ्यस्तस्य चेति द्विवचनात्पूर्वमेव ह्ययतेः
संप्रसारणं । आक्षः । पहन्नित्यादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः । अलोपोऽन इत्यका-
रलोपः । जयुषा । जि जये । औणादिक उत्तिप्रत्ययः । विष्वाचः । विष्पुनाभि-
मुख्येनांचतीति विषहः । ऋत्विगित्यादिना किन् । अच इत्यकारलोपः । चा-
विति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणे विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते चावित्यन्तोदात्तत्वं ।
अहतं । हन हिंसागत्योः । लङ्मादादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना-
नुनासिकलोपः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

शतं मेघान्वृक् मेघमहानं तमः प्रणीतमश्विनेन पित्रा ।

आक्षी ऋज्वाश्वे अश्विनावधत्तं ज्योतिरंधाय चक्रथुर्विचक्षे ॥ १७ ॥

शतं । मेघान् । वृक् । ममहानं । तमः । प्रऽनीतं । अश्विनेन । पित्रा ।

आ । आक्षी इति । ऋज्ज् अश्वे । अश्विनौ । अधत्तं । ज्योतिः । अंधाय । चक्रथुः ।

विऽचक्षे ॥ १७ ॥

शतं मेघान्वृक् चक्षदानमित्यत्र यदाख्यानमवादिष्य तदवाप्यनुसंधेयं । शतं
शतसंख्याकान्मेघान्वृक् वृक् रूपेणावस्थितायाश्विनोर्वाहनाय रासभाय मम-
हानं पूजितवन्तमाहारार्थं समर्पितवन्तं । अश्विनेनासुखकारिणा पित्रा स्वकीयेन
जनकेन तमो दृष्टिराहित्येन कृतमंधं प्रणीतं प्रापितमृज्वाश्वं चक्षुष्मंतमश्विना-
वकुरुतामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे अश्विनौ आक्षी पितृशपान्नेष्टे
चक्षुषी ऋज्वाश्व एतत्संज्ञके राजर्षावाधत्तं । पुनर्दर्शनसमर्थं अकुरुत । एतदेवाह ।
अंधाय दृष्टिहीनाय ज्योतिः प्रकाशकं चक्षुः विचक्षे विविधं जगद्गृहं चक्रथुः ।
युवां कृतवन्ती ॥ ममहानं । मह पूजायां । लिटः कानच् । संहितायां छान्दस-
मभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रणीतं । प्रपूर्वाच्चयतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पित्रा । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आक्षी । अक्षि-
शब्दात् द्विचने नुमागमश्च प्राप्नोति । ई च द्विवचन इतीकारांतादेशश्च । पर-
त्वादीकारादेशः । कृते तस्मिन् सकृन्नतपरिभाषया पुनर्न भवति । उदात्तनिवृत्ते-
रीकारस्योदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

शुनमंधाय भरमह्यस्ता वृकीरश्चिना वृषणा नरेति ।

जारः कनीन इव चक्षदान ऋज्जाश्वः शतमेकं च मेपान् ॥ १८ ॥

शुनं । अंधाय । भरं । अह्यत् । सा । वृकीः । अश्चिना । वृषणा । नरा । इति ।

जारः । कनीनः ऽइव । चक्षदानः । ऋज्जऽअश्वः । शतं । एकं । च । मेपान् ॥ १८ ॥

शुनमिति सुखनाम । भरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिंद्रियेण निष्पाद्यं सुखमंधाय दृष्टिहीनाय तस्मा ऋज्जाश्वयेच्छंती सा वृकीर्हे अश्चिनावश्वयुक्तौ कृत्स्नं जग-
द्वाप्नुवंती वा वृषणा हे वृषणौ कामानां वर्धितारावित्येवं संबोध्य नरा नेता-
रावश्चिनावह्यत् । आहूतवती । आह्वयंत्यास्तस्याः कोऽभिप्राय इति चेत् तदु-
च्यते । कनीन इव । यथा प्राप्तयौवनः कामुको जारः पारदारिकः सन् परस्त्रियै
सर्वं धनं प्रयच्छति । एवमृज्जाश्वो मह्यं शतमेकं चैकोत्तरशतसंख्याकान्नेषाम्पौ-
रजनानां स्वभूतानपहत्य चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् । तेनेदंशो दुर्दंशं प्राप्त
इति ॥ कनीनः । युवशब्दादिष्ठनि युवात्पयोः कन्नन्यतरस्यां । पा० ५. ३. ६४. ।
इति युवशब्दस्य कन्नादेशः । व्यत्ययेनेष्टनः खादेशः । यद्वा । कन दीप्तिकांतिगतिषु ।
अस्मादौणादिक ईनप्रत्ययः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

मही वामूतिरश्चिना मयोभूरुत सामं धिष्ण्या सं रिणीथः ।

अथा युवामिदं ह्यत्पुर्धिरागच्छतं सी वृषणाववोभिः ॥ १९ ॥

मही । वां । ऊतिः । अश्चिना । मयः ऽभूः । उत । सामं । धिष्ण्या । सं । रिणीथः ।

अथ । युवां । इत् । अह्यत् । पुर्ऽधिः । आ । अगच्छतं । सी । वृषणौ । अवः ऽभिः ॥ १९ ॥

हे अश्चिनौ वां युवयोर्मही महयूतिः पालनं मयोभूर्मयसः सुखस्य भाव-
यित्री । उत अपि च हे धिष्ण्या । धिषणा स्तुतिलक्षणा वाक् । तया स्तोतव्यौ
सामं व्याधितं पुरुषं विष्टिष्टांगमच्यादिकं संरिणीथः । संगतौ वयं कुरुषः । उत
अपि च युवामित् युवामेव पुर्धिवंहुधीर्घोषा विशपला वाह्यत् । रोगोपश-
मनार्थमाहूतवती । हे वृषणौ कामानां वर्धितारावश्चिनौ अवोभी रक्षणेः
सहागच्छतं । आभिमुख्येन सीमेनां प्राप्तवंती ॥ मही । महती । द्वादशौ

वर्णलोपः । यद्वा । महेरौणादिक इन् । कृदिकारादक्तिन् इति डीप् । मयोभूः ।
भवतेरन्तर्भावितरण्यथात् क्रिप् । रिणीथः । री- गतिरेपणयोः । क्रैव्यादिकः ।
ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

अधेनुं दत्ता स्तय्ये विपक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गां ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहयुः पुरुमिचस्य योषां ॥ २० ॥

अधेनुं । दत्ता । स्तय्ये । विऽसक्तां । अपिन्वतं । शयवे । अश्विना । गां ।

युवं । शचीभिः । विऽमदाय । जायां । नि । ऊहयुः । पुरुऽमिचस्य । योषां ॥ २० ॥

हे दत्ता दर्शनीयावश्विनी विपक्तां विशेषेण सक्तावयवां । कृशावयवा-
मित्यर्थः । अत एव स्तय्ये निवृत्तप्रसवा । अत एवाधेनुमदोग्धी । एवंभूतां गां
शयव एतत्संज्ञाय ऋषयेऽपिन्वतं । पयसापूरयतं । अपि च । पुरुमिचस्य ।
पुरुमिचो नाम कश्चिद्राजा । तस्य योषां कुमारी शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विमदा-
यैतत्संज्ञाय ऋषये शत्रुभिः सह योद्धुमशक्ताय युवां न्यूहयुः । विमदस्य गृहं
प्रापितवन्ती ॥ स्तय्ये । स्तृज् आच्छादने । अविनृत्तृत्तृत्तृविभ्य ईरितीकारप्रत्ययः । वा
इदंसीत्यमि पूर्वस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्येण इति पर-
स्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । विपक्तां । पञ्ज संगे । कर्मणि निष्ठा । अनदितामिति
नलोपः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वतं । पिवि सेचने ।
इदित्त्वानुम् । भौवादिकः । पुरुमिचस्य । पुरुणि मिचाणि यस्य । संज्ञायां मिचा-
जिनयोः । पा० ६. २. १६५. इति बहुव्रीहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे षोडशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेपं दुहन्ता मनुषाय दत्ता ।

अभि दस्युं वकुरेणा धमन्तेरु ज्योतिश्चक्रयुरार्याय ॥ २१ ॥

यवं । वृकेण । अश्विना । वपन्ता । इपं । दुहन्ता । मनुषाय । दत्ता ।

अभि । दस्युं । वकुरेण । धमन्ता । उरु । ज्योतिः । चक्रयुः । आर्याय ॥ २१ ॥

आर्याय विदुषे । मनुषश्चो मनुशब्दपर्यायः । मनुषाय मनवे मनीरर्थे हे

दस्मा दर्शनीयावश्विनौ वृकेण लांगलेन कर्षकैः कृष्टदेशे यवं यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यजातं वपन्ता वापयन्तौ । तथेपं । अन्ननामैतत् । तत्कारणभूतं वृष्ट्युदकं च दुहन्ता मेघात्सारयन्तौ । तथा दस्युमुपक्षयकारिणमसुरं पिशाचादिकं वकुरेण । वकुरो नाम भासमानो वज्रः । तेनाभिधमन्ता । धमतिर्वधकर्मा । अभिघ्नन्तौ । एवं त्रिविधं कर्म कुर्वन्तौ युवामुरु विस्तीर्णं ज्योतिः स्वकीयं तेजो माहात्म्यं चक्रयुः । कृतवन्तौ दर्शितवन्तावित्यर्थः । यद्वा । त्रिविधकर्माचरणेनार्याय विदुषे मनवे विस्तीर्णं सूर्याख्यं ज्योतिश्चक्रयुः । कृतवन्तौ । जीवन् हि सूर्यं पश्यति । तद्धेतुभूतानि त्रीणि कर्माणि युवाभ्यां कृतानीति भावः । अत्र निरुक्तं । वकुरो भास्करो भयंकरो भासमानो द्रवतीति वा । यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ । वृको लांगलं भवति विकर्तनादित्यादिकमनुसंधेयं । नि० ६. २६. ॥ मनुषाय । मनैरौणादिक उपन्प्रत्ययः ॥

द्वाविंशीमृचमाह ॥

आश्व॒र्वाणा॑या॒श्विना॒ दधी॒चेऽश्व्यं॒ शिरः॒ प्रत्यै॑रयतं ।

स वां॑ मधु॒ प्र वो॑च॒हता॑यन्त्वाष्ट्रं॒ यद्द॑स्मावपि॒कक्ष्यं॑ वां ॥ २२ ॥

आ॒श्व॒र्वाणा॑य॒ । अ॒श्विना॒ । द॒धी॒चे॒ । अ॒श्व्यं॒ । शि॒रः॒ । प्र॒ति॒ । ऐ॒र॒य॒तं॒ ।

सः । वां॑ । मधु॒ । प्र॒ । वो॒च॒त् । ऋ॒त॒ऽय॒न् । त्वाष्ट्रं॒ । यत् । द॒स्मौ॒ । अ॒पि॒ऽक॒क्ष्यं॑ । वां॑ ॥ २२ ॥

तद्वां नरा सनय इत्यचोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसंधेयं । हे अश्विनौ आश्वर्वाणायाश्वर्वाणाः पुत्राय दधीचे दध्यङ्नास्ते महर्षयेऽश्व्यमश्वसंबन्धि शिरः प्रत्यैरयतं । प्रत्यधत्तं । तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र विधायाश्वेन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । स च वां युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामीति पुरा कृतां प्रतिज्ञां ऋतायन् सत्यामात्मन इच्छन् मधु मधुविद्यां त्वाष्ट्रं तदुत्ति-
द्राक्ष्यं प्रवोचत् । प्रोक्तवान् । हे दस्मा दर्शनीयावश्विनौ वां युवयोः संबन्धि यदपिकक्ष्यं छिन्नस्य यज्ञशिरसः कृष्टप्रदेशेन पुनःसंधानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यं तदपि वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे । अंचतेऽर्चन्तिगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । चतुर्थ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तस्यापवादत्वेन चाविति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं प्राप्तं । तस्याप्यमपवादः । अंचेऽर्चं दस्यसर्वनामस्यान-
मिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

त्रयोविंशीमृचमाह ॥

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रावतं मे ।

अस्मे रयिं नासत्या वृहंतं मपत्यसाचं श्रुत्यं रराथां ॥ २३ ॥

सदा कवी इति । सुऽमतिं । आ । चके । वां । विश्वाः । धियः । अश्विना । प्रा । अवतं । मे ।

अस्मे इति । रयिं । नासत्या । वृहंतं । अपत्यसाचं । श्रुत्यं । रराथां ॥ २३ ॥

हे कवी ज्ञातदर्शिनौ मेधाविनावश्विनौ वां युवयोः सुमतिं कल्याणीमनुय-
हात्मिकां बुद्धिं सदा सर्वदाचके । आभिमुख्येन प्रार्थये । मे मदीयानि विश्वा
धियः सर्वाणि कर्माणि युवां प्रावतं । प्रकर्षेण रक्षतं । अपि च । अस्मे अस्मभ्यं
हे नासत्यावश्विनौ वृहंतं महांतमपत्यसाचमपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतं श्रुत्यं
प्रशंसनीयमुत्कृष्टं रयिं धनं रराथां । प्रयच्छतं ॥ चके । कै गै शब्दे । व्यत्यये-
नात्मनेपदं । लिट्युत्तमैकवचने रूपं । अस्मे । सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य
शे आदेशः । अपत्यसाचं । अपत्यैः सह सचते संगच्छत इत्यपत्यसाच् । छांदसो
स्त्रिः । श्रुत्यं । श्रुतिः स्तुतिः । तत्र भवं श्रुत्यं । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । रराथां । रा दाने । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति
शपः श्रुः ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तं ।

विधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुज्जीवसे ऐरयतं सुदानू ॥ २४ ॥

हिरण्यऽहस्तं । अश्विना । रराणा । पुत्रं । नरा । वधिऽमत्याः । अदत्तं ।

विधा । ह । श्यावं । अश्विना । विऽकस्तं । उत् । जीवसे । ऐरयतं । सुदानू इति

सुऽदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममाणी दातारौ वा नरा नेतारौ हे अश्विनौ हिरण्यहस्तं नाम पुत्रं
वधिमत्या एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्या अदत्तं । प्रायच्छतं ह । अपि च । हे सुदानू
शोभनदानावश्विनौ विधा चेधा विकस्तं विच्छिन्नं श्यावाख्यमृषिं जीवसे जीवि-
तुमुदैरयतं । असुरैस्त्वेधा खंडितं शरीरं पुनरेकीकृत्योदगमयतमित्यर्थः ॥ रराणा ।
रमतेः शानचि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । व्यत्ययेन मकारस्यात्वं । रातेर्वा

व्यत्ययेन शानच् । पूर्ववत् श्रुः । वधिमत्याः । चतुर्थ्यर्थं बहुलं छंदसीति षष्ठी ।
जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

पंचविंशीमृचमाह ॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्याणायवोऽवोचन् ।

ब्रह्म कृण्वंतो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ २५ ॥

एतानि । वां । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्याणि । आयवः । अवोचन् ।

ब्रह्म । कृण्वंतः । वृषणा । युवभ्यां । सुवीरांसः । विदथं । आ । वदेम ॥ २५ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबंधीनि पूर्याणि प्रत्नात्येतानीदानीं
मयोक्तानि वीर्याणि वीरकर्माण्यायवो मनुष्या मदीयाः पित्रादयः प्रावोचन् ।
उक्तवतः । वयं च हे वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनौ युवाभ्यां ब्रह्म मन्त्रात्मकं
स्तोत्रं कृण्वंतः कुर्वंतः सुवीरांसः सुवीराः शोभनैवीरैः पुत्रादिभिरुपेताः संतो
विदथं यज्ञमावदेम । आभिमुख्येन स्तुतीरुच्चारयाम । यद्वा । विदथं वेदयंतम-
तिथिं तदपेक्षितप्रदानेनावदेम । आभिमुख्येन प्रियपूर्विकां वाचमुच्चारयाम ॥
कृण्वंतः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वानुम् । लटः शतृ । धिन्विकृण्वोरच्चे-
त्युप्रत्ययः । अकारान्तादेशश्च । अतो लोपे सति स्थानिवद्भावाद्वाधूपधगुणाभावः ।
सुवीरांसः । शोभना वीरा येषां ते तथोक्ताः । आज्ञसेरमुक् । वीरवीर्यौ चेत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं । विदथं । विद ज्ञाने । रुदिविदिभ्यां क्तिदित्यथप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे सप्तदशो वर्गः ॥

आ वामित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवत आर्पं त्रैष्टुभमाश्विनं । तथा चानु-
क्रांतं । आ वामेकादशेति । पूर्वसूक्ताभ्यां सह प्रातरनुवाकाश्विनशस्तयोरुक्तो
विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृळीकः स्ववां यात्वर्वाह् ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान्विवंधुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १ ॥

आ । वां । रथः । अश्विना । श्येनऽपत्वा । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाह् ।

यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । त्रिऽवंधुरः । वृषणा । वातऽरंहाः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः स्वभूतो रथोऽर्वाङ् अस्मदभिमुख आयातु । आगच्छतु ।
कीदृशो रथः । श्येनपत्वा । श्येना इत्यश्वनाम । शंसनीयगमनैरश्वैः पतन् गच्छन् ।
यद्वा । श्येनः पक्षी । स इव शीघ्रं पतन् । सुमृच्छीकः । शोभनसुखयुक्तः । स्ववान् ।
यनवान् । हे वृषणी कामानां वर्षितारावश्विनौ यो युष्मदीयो रथो मर्त्यस्य
मनुष्यस्य मनसो जवीयान् । अतिशयेन वेगवान् । तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जग-
द्वाप्नोति ततोऽप्यतिशयेन क्षणमात्रादेव सर्वं जगत्पर्यटतीत्यर्थः । चिबंधुरः ।
बंधुरं वेष्टितं सारथेः स्थानं । चिप्रकारेण बंधुरेण युक्तः । वातरंहाः । वातस्य
वायो रंहा वेग इव वेगो यस्य स तथोक्तः । अनेनाप्रतिहतगतित्वमुच्यते । स
रथ इति पूर्वचान्वयः ॥ श्येनपत्वा । पतु गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
वनिप् । दासीभारादिः । यद्वा । दृश्यग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वाच्चावे वनिप् ।
ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जववान् ।
अतिशयेन जववान् । आतिशयानिक ईयसुन् । चिन्मतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

चिबंधुरेण चिवृता रथेन चिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।

पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥ २ ॥

चिऽबंधुरेण । चिऽवृता । रथेन । चिऽचक्रेण । सुऽवृता । आ । यातं । अर्वाक् ।

पिन्वतं गाः । जिन्वतं । अर्वतः । नः । वर्धयतं । अश्विना । वीरं । अस्मे इति ॥ २ ॥

चिबंधुरेण । बंधुरं सारथिस्थानं । चिप्रकारबंधुरोपेतेन चिवृता त्रिधा वर्त-
मानेन चिचक्रेण चक्रवयोपेतेन सुवृता शोभनं गच्छता रथेनार्वाक् अस्म-
दभिमुखमायातं । आगच्छतं । आगत्य चास्मदीया गाः पिन्वतं । पयसा पूरयतं ।
नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान् जिन्वतं । प्रीणयतं । अपि च । हे अश्विनौ अस्मे
अस्माकं वीरं पुत्रादिकं वर्धयतं । प्रवृद्धं कुरुतं ॥ चिचक्रेण । वीरिण चक्राणि यस्य
स तथोक्तः । चिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतीदातृत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रवृद्धामिना सुवृता रथेन दक्षाविमं शृणुतं ह्योकुमद्रेः ।

किमंग वां प्रत्यर्वति गर्भिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्स्यामना । सुवृता । रथेन । दस्री । इमं । शृणुतं । श्लोकं । अदेः ।

किं । अंगं । वां । प्रति । अर्वति । गमिष्ठा । आहुः । विप्रांसः । अश्विना । पुराजाः ॥ ३ ॥

हे दस्री दर्शनीयावश्विनौ प्रवद्यामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना सुवृता शोभनवर्तनेन रथेनागत्यादेरादरं कुर्वतः स्तोतुरिमं श्लोकं स्तुतिलक्षणाभिमां वाचं शृणुतं । अंगश्विना हे अश्विनौ पुराजाः पूर्वजाताश्चिरंतना विप्रासो मेधाविनो वां युवामर्वति स्तोतृणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं गमिष्ठा गंतु-मावाहुः । कथयंति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रप्ते वर्तते । किं न कथयंति । कथ-यंत्येव सर्वे । तथा सत्यागंतव्यमिति ॥ प्रवद्यामना । स्वोपसृष्टे धात्वर्थे वर्तमा-नात्प्रशब्दादुपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थ इति वतिः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति बहुलवचनाद्भावे मनिन् । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अदेः । इह आदेर । आङ्पूर्वादस्मादौणादिकः किप्रत्यय आङो ह्रस्वश्च । गमिष्ठा । गंतु-शब्दाच्चुच्छंदसीतीष्टन् । तुरिष्टमेयःस्विति तृलोपः । सुपां सुलुगिति विभक्ते-राकारः । आहुः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्निधाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आ वां श्येनासो अश्विना वहंतु रथे युक्तासं आश्वः पतंगाः ।

ये अमुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥ ४ ॥

आ । वां । श्येनासः । अश्विना । वहंतु । रथे । युक्तासः । आश्वः । पतंगाः ।

ये । अप्सुतुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ रथे युक्तासः सारथिना वहनप्रदेशे योजिता आश्वो व्याभुवतः पतंगाः पतनसमर्थाः श्येनासः शंसनीयगमना अश्वा वां युवामावहंतु । अस्मत्स-मीपमानयंतु । येऽश्वा अमुर आप इव तरोपेता दिव्यासो न गृध्रा अंतरिक्षे वर्तमाना गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छन्तो हे नासत्यौ युवां प्रयो हविल-क्षणमन्वमभिलक्ष्य वहन्ति । प्रापयंति । तादृशा इति पूर्ववचनं संबन्धः ॥ अमुरः । तुर तरणे । अप्शब्दोपपदादस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् ॥

पंचमोमृचमाह ॥

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठद्वं जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्वा वपुषः पतंगा वयो वहंरूपा अभीके ॥ ५ ॥

आ । वां । रथं । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्टी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वां । अश्वाः । वपुषः । पतंगाः । वयः । वहंतु । अरूपाः । अभीके ॥ ५ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवतिस्तरूणी सूर्यस्य दुहिता जुष्टी प्रीता सती वां युवयोरचेमं रथमातिष्ठत् । आरूढवती । तथा सहितौ वां युवामश्वा अभीके गृहसमीपे तं रथं परिवहंतु । परिप्रापयंतु । कीदृशा अश्वाः । वपुषः । वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयं । तद्धतः । छांदसो मत्वर्थीयस्य लोपः । पतंगाः । उपनसर्मयाः । वयः । गच्छंतः । अरूपाः । आरोचमाना हिंसकरहिता वा ॥ अत्र । इतराभ्योऽपि दृश्यंत इति दृश्यहणाद्भवदाद्ययोगेऽपीदंश्चाद्विभक्त्यर्थं चलप्रत्ययः । जुष्टी । जुषी प्रीतिसेवनयोः । औणादिकः कुप्रत्ययः । वीतो गुणवचनादिति डीप् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेऽष्टादशो वर्गः ॥

पष्टीमृचमाह ॥

उदंदनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दसा वृषणा शचीभिः ।

निष्टौग्यं पारयथः समुद्रात्पुनश्च्यवानं चक्रयुयुवानं ॥ ६ ॥

उत् । वंदनं । ऐरतं । दंसनाभिः । उत् । रेभं । दसा । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तौग्यं । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानं । चक्रयुः । युवानं ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वंदनमेतत्संज्ञमृषिं दंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिः कूपादुरैरतं । उदैरयतं । उदगमयतं । हे दसा दर्शनीयौ वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ शचीभिः कर्मभौ रेभमेतत्संज्ञमृषिं दश राचीनवाहानि च कूपे निवसंतं तस्मादुरैरयतं । उदतारयतं । तथा तौग्यं तुयस्य पुत्रं भुज्यं समुद्रे निमग्नमात्मीयाभिनोभिरश्वैश्च समुद्रान्निष्पारयथः । तीरदेशं प्रापितवन्तौ । तथा च्यवानं च्यवनमृषिं जीर्णं पुनर्युवानं यौवनोपेतं चक्रयुः । कृतवन्तौ ॥ ऐरतं । ईर गतौ कंपने च । एयंताह्मडि छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्ऐरनिटीति णिलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युवमत्रयेऽवनीताय तप्तमूर्जमोमानमश्विनावधत्तं ।

युवं कखायापिरिप्राय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुपाणा ॥ ७ ॥

युवं । अत्रये । अवऽवनीताय । तप्तं । ऊर्जं । ओमानं । अश्विनौ । अधत्तं ।

युवं । कखाय । अपिऽरिप्राय । चक्षुः । प्रति । अधत्तं । सुऽस्तुतिं । जुजुपाणा ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ युवं युवामवनीताय शतद्वारे पीडायं च गृहेऽवस्तानीतायात्रये तप्तं पीडार्थं प्रक्षिप्तं तुपाग्निं शीतेनोदकेनावारयेथां । अपि च । अस्मा अत्रय ओमानं सुखकरमूर्जं रसवदन्नमधत्तं । प्रायच्छतं । तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजुपाणा सेवमानौ युवामपिरिप्रायासुरैर्द्राक्षण्यपरीक्षार्थमिहासीनः सन् व्युष्टा-मुषसं जानीहीत्यंधकारवति गृहे प्रवेशिताय कखाय ऋपये चक्षुर्बुध्या उषसः प्रकाशकं वीणाशब्दं प्रत्यधत्तं । कृतवंतौ । यद्वा । अपिरिप्राय पटलेन पिहित-दृष्टय एवंविधाय कखाय चक्षुरिंद्रियं प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं ॥ ओमानं । अवतेरौणादिको मनिः । ज्वरत्वेरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । अपिरिप्राय । लिप उपदेहे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । कपिलकादित्वात्त्ववि-कल्पः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जुजुपाणा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । छांदसो लिट् । लिटः कानच्वा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्याय ।

अमुंचतं वर्तिकांमंहसो निः प्रति जंघां विशपलाया अधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । धेनुं । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतं । अश्विना । पूर्याय ।

अमुंचतं । वर्तिकां । अंहसः । निः । प्रति । जंघां । विशपलायाः । अधत्तं ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवं युवां पूर्याय पुरातनाय नाधिताय याचमानाय शयव एतत्संज्ञाय ऋपये धेनुं निवृत्तप्रसवामदोग्धीमपिन्वतं । पयसासिंचतं । सर्वदा पयस्विनीमकुस्तमित्यर्थः । अपि च । वर्तिकां वृकेण यस्तां चटकसदृशीं शकुनिमंहसो वृकास्यलक्षणात्पापान्निरमुंचतं । निरमोचयतं । यद्वा । पुनः पुनर्वर्तत इति वर्तिकोपाः । तामादित्येनाभियस्तां युवाममोचयतं । तथा विशप-

लायै संयामे छिन्नजंघाया अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संवन्धिन्या एतत्संज्ञायै
स्त्रिया आयसी जंघां प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं समयोजयतमित्यर्थः ॥

नवमीमृचमाह ॥

युवं श्वेतं पेदवे इन्द्रजूतमहिहनमश्विनादत्तमश्वं ।

जोहूचमर्यो अभिभूतिमुयं सहस्रसां वृषणं वीडुगं ॥ ९ ॥

युवं । श्वेतं । पेदवे । इन्द्रजूतं । अहिहन् । अश्विना । अदत्तं । अश्वं ।

जोहूचं । अर्यः । अभिभूतिं । उयं । सहस्रसां । वृषणं । वीडुगं ॥ ९ ॥

अश्विना हे अश्विनौ पेदवे पेदुनाम्ने राज्ञे युवं युवां श्वेतवर्णं कंचिदश्वमदत्तं ।
प्रायच्छतं । कीदृशं । इन्द्रजूतं । इन्द्रेण युवाभ्यां गमितं दत्तमित्यर्थः । अहिहनं ।
शत्रूणां हन्तारं । जोहूचं । अतिशयेन संयामेष्वाह्वातारं । अर्योऽरेः शत्रोरभि-
भूतिमभिभावुकं । उयमुद्रुणं वीर्यवंतमित्यर्थः । सहस्रसां । सहस्रसंख्याकस्य
धनस्य संभक्तारं दातारं वा । वृषणं । सेक्तारं युवानमित्यर्थः । वीडुगं । दृढांगं ॥
इन्द्रजूतं । जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादंतर्भावितव्यथात्कर्मणि निष्ठा ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जोहूचं । ह्यतेयं इलुगंतादीणादिक-
स्त्वप्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अर्यः । अरिशब्दात्
षष्ठ्येकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेडिंतीति गुणस्य विकल्पितत्वा-
दभावे यणदेशः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अभिभूतिं । अभिभूयतेऽने-
नेत्यभिभूतिः । करणे क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सहस्रसां । सनोतेः
सनतेर्वा जनसनखनेति विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

ता वां नरा स्वर्से सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरौ जुषाणा सुवितार्य यातं ॥ १० ॥

ता । वां । नरा । सु । अर्चसे । सुजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुवितार्य । यातं ॥ १० ॥

नरा नेतारौ हे अश्विनौ सुजाता शोभनजन्मानौ ता वां तौ युवां नाधमाना

धनं याचमाना वयं स्तोतारोऽवसे रक्षणार्थं सु हवामहे । शोभनमाह्वयामहे ।
गिरः स्तुतीर्जुषाणां सेवमानौ युवां वसुमता धनयुक्तेन रथेन नोऽस्मानुपायातं ।
उपागच्छतं । किमर्थं । सुविताय । सुष्ठु प्राप्त्रव्याय धनाय । सुखाय वा ॥ सुजाता ।
शोभनं जातं जन्म ययोस्तौ सुजातौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । नञ्-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नाधमानाः । नाधृ याज्यायां । जुषाणा । जुषी प्रीति-
सेवनयोः । ताच्छीलिकथानश् । तुदादित्वाच्छः । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । सुविताय ।
सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वादुवङ् । सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ ॥ ११ ॥

आ । श्येनस्य । जवसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातं । नासत्या । सजोषाः ।

हवे । हि । वां । अश्विना । रातऽहव्यः । शश्वत्ऽतमायाः । उषसः । विऽउष्टौ ॥ ११ ॥

हे नासत्या नासत्यावश्विनौ सजोषाः सजोषसौ समानप्रीतियुक्तौ श्येनस्य
शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्य नूतनेन नवतरेण प्रत्ययेण जवसा वेगेन सहितौ युवा-
मस्मे अस्मानायातं । आगच्छतं । अश्विना हे अश्विनौ रातहव्यौ वां युवाभ्यां
दातव्येन हविषा युक्तः सन् शश्वत्तमायाः कालात्मकतया नित्याया उषसो व्युष्टौ
विवासनसमये वां युवां हवे । आह्वयामि । हिर्हेतौ । हि यस्मादेवं तस्मादा-
यातमित्यर्थः ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति शसः शे आदेशः । सजोषाः । तेनैव
द्विवचनस्य सु आदेशः । हवे । हेजो लङुक्तमैकवचने बहुलं छंदसीति संप्र-
सारणं । शप्गुणावादेशः । शश्वत्तमायाः । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वचेत्युज्झादिषु
पाठादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टम एकोनविंशो वर्गः ॥

आ वां रथमिति दशचं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसस्य कक्षीवत आर्षं जागतमा-
श्विनं । तथा चानुक्रांतं । आ वां रथं दश जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विने
क्रतौ जागते छंदसीदं सूक्तमाश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं । आ वां रथमभूदिदं
यो वां परिजमेति चीणि । आ० ४. १५. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हुवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतद्वसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥ १ ॥

आ । वां । रथं । पुरुऽमायं । मनऽजुवं । जीरऽश्वं । यज्ञियं । जीवसे । हुवे ।

सहस्रऽकेतुं । वनिनं । शतत्ऽवसुं । श्रुष्टीऽवानं । वरिवऽधां । अभि । प्रयः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वां युवयो रथं जीवसे जीवनार्थं प्रयो हविलंक्षणमन्नमभिलक्ष्याहुवे । आह्वयामि । कीदृशं । पुरुमायं । बहुविधाश्वर्यं बहुविधकर्माणं वा । मनोजुवं । मन इव शीघ्रं गच्छंतं । जीराश्वं । जववदश्वोपेतं । यज्ञियं । यज्ञेष्वाहातुमर्हं । सहस्रकेतुं । अनेकध्वजं सहस्रस्य धनस्य केतयितारं ज्ञापयितारं वा । वनिनं । वनमित्युदकनाम । तद्वंतं । शतद्वसुं । शतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं । श्रुष्टीवानं । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं संभजमानं । यद्वा सुखवंतं । वरिवोधां । वरिव इति धननाम । वरिवसो धनस्य दातारं ॥ पुरुमायं । बहुव्रीहौ विचक्रादित्वादन्तोदात्तत्वं । यद्वा । तत्पूर्वादशं आदित्वादच् । जीराश्वं । जु इति गत्यर्थः सौचो धातुः । जोरी चेति रक् ईकारांतदेशश्च । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यज्ञियं । यज्ञविग्भ्यां घञ्जावित्यर्हार्थं घप्रत्ययः । हुवे । हेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । लुगित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक् । उवङ् । शतद्वसुं । शतवसुं । छान्दसस्तकारोपजनः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्तसमयंत आ दिशः ।

स्वदामि घर्मे प्रति यंत्युतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रऽयामनि । अधायि । शस्मन् । सं । अयंति । आ । दिशः ।

स्वदामि । घर्मे । प्रति । यंति । ऊतयः । आ । वां । ऊर्जानी । रथं । अश्विना । अरुहत् ॥ २ ॥

अस्य रथस्य प्रयामनि प्रगमने सति शस्मन् अश्विनोः शंसने स्तवने धीतिरस्मदीया बुद्धिरूर्ध्वान्मुखा प्रत्यधायि । प्रत्यस्थायि । तदनंतरं दिशो देष्टव्याः स्तुतयोऽपि समयंति । अश्विभ्यां संगच्छंते । आकारः समुच्चये । अहं च स्तोता

घर्मे महावीरस्यं यद्वा क्षरणशीलाज्यादिकं हविः स्वदामि । स्वादूकरोमि ।
 ऊतयोऽवितारो रक्षका ऋत्विजश्च प्रति यन्ति । घर्मे प्रति गच्छन्ति संस्कारार्थं ।
 अपि च हे अश्विनौ वां युवयो रथमूर्जानी सूर्यस्य दुहितारुहन् । आरूढवती ॥
 प्रयामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्निति कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवच-
 नाद्भावे मनिन् । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्मन् । शंसु स्तुतौ ।
 अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । दृशियहणस्य विध्यन्तरोपसंयहार्यत्वादुपधा-
 नकारलोपः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अयन्ते । अय पय गतौ । भौवा-
 दिकोऽनुदात्तेत् । ऊतयः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामित्यवतः कर्तरि क्तिच् । ज्वरत्वं-
 रेत्यादिना वकारोपधयोरुद् । अरुहन् । कृमृदरुहिभ्य इति च्चैरङादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अगमन्त शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।

युवोरहं प्रवणे चेकिते रथो यदश्विना वहंथः सूरिमा वरं ॥ ३ ॥

सं । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगमन्त । शुभे । मखाः । अमिताः । जायवः । रणे ।

युवोः । अहं । प्रवणे । चेकिते । रथः । यत् । अश्विना । वहंथः । सूरिं । आ । वरं ॥ ३ ॥

मखा मखवन्तो यज्ञोपेता अमिता अपरिमिता जायवो जयशीला मनुष्या
 रणे संग्रामे शुभे शोभनाय धनाय तदर्थं मिथः पस्पृधानासोऽन्योन्यं स्पर्धमाना
 यद्यदा समगमत । संगच्छन्ते । तदानीं हे अश्विना अश्विनौ युवोरहं युवोरेव
 रथः प्रवणे प्रकर्षणे संभजनीये भूतले चेकिते । ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवामेव
 रक्षणार्थं शीघ्रं रथेनागच्छथ इत्यर्थः । यद्येन रथेन सूरिं स्तोतारं प्रति वरं श्रेष्ठं
 धनमावहथः । प्रापयथः । स रथ इत्यर्थः ॥ पस्पृधानासः । स्पर्धं संधर्षं । छांदसो
 लिट् । तस्य लिटः कानजादेशः । छांदसं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च ।
 अगमत । गमेश्छांदसो लङ् । समो गम्युच्छिभ्यामित्यात्मनेपदं । बहुलं ब्रह्मसीति
 शपो लुक् । ऋत्यादादेशः । गमहनेत्युपधालोपः । मखाः । मखो यज्ञः । अश्व-
 आदित्वादच् । जायवः । जि जये । कृवापाजीत्यादिनीण् । चेकिते । कित
 ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताच्छांदसो वर्तमाने लिट् । अतोलीपयलोपी । यत् । सुपां
 सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवं भुज्यं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहता पितृभ्य आ ।

यासिष्टं वर्तिर्वृषणा विजेन्य दिवोदासाय महि चेति वामवः ॥४॥

युवं भुज्यं भुरमाणं विऽभिः । गतं । स्वयुक्तिऽभिः । निऽवहता । पितृऽभ्यः । आ ।

यासिष्टं । वर्तिः । वृषणा । विऽजेन्यं । दिवः । दासाय । महि । चेति । वां । अवः ॥४॥

वृषणा कामानां वर्धितारौ हे अश्विनौ युवं युवां भुरमाणं विभिरश्विभि-
यमाणं गतं समुद्रे निमग्नं भुज्यं तुग्रपुत्रं स्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्विनौ-
विशेषैश्च निवहता नितरां वहंतौ पितृभ्य आ । आह मर्यादायां । यच्च पितर-
स्तुयादय आसते तावत्पर्यंतमित्यर्थः । विजेन्यमिति दूरस्थं । दूरे वर्तमानं वर्ति-
स्तुग्रस्य गृहं प्रति यासिष्टं । अगच्छतं । अपि च । दिवोदासाय राज्ञे कृतं
युवयोः संबन्धवो रक्षणं शंवरहननरूपं महि महद्गंभीरं चेति । अस्माभिर्ज्ञायते ॥
भुरमाणं । डुभृज् धारणपोषणयोः । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन शः । बहुलं
छंदसीत्युत्वं । पितृभ्य आ । मर्यादायामाहः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पा० १. ४. ६९. ।
पंचम्यपाङ्परिभिः । पा० २. ३. १०. । इति पंचमी । यासिष्टं । या प्रापणे ।
यमरमनमातां सक् चेति सगागमः । सिच इडागमः । विजेन्यं । विजनो दूर-
देशः । तच्च भवं विजेन्यं । भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणीं येमतुरस्य शर्थं ।

आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुषी योपावृणीत जेन्या युवां पती ॥५॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजं । रथं । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्थं ।

आ वां । पतित्वं । सख्याय । जग्मुषी । योपा । अवृणीत । जेन्या । युवां । पती इति ॥५॥

अश्विना हे अश्विनौ युवोर्युवयोर्वाणी वननीयौ प्रशस्यावश्यौ युवायुजं युवा-
भ्यां युज्यमानं रथमाजिधावनसमयेऽस्य रथस्य यच्छर्थं प्राप्यमादित्याख्यमव-
धिभूतं लक्ष्यं वपुषे शोभनार्थं तद्येमतुः । सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रापयामासतुः ।
तदनंतरं चाजग्मुष्यागतवती जेन्याजिधावनेन जीयमाना योपा सूर्या सख्याय

सखित्वाय युवां युवयोः पतित्वमवृणीत । कथमिति । मम युवामेव पती भर्ताराविति ॥ युवोः । षष्ठीद्विवचने योऽचीति यत्वस्य सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादभावे शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं । युवायुजं । युवावौ द्विवचन इति द्वयोर्भाष्यकस्य युप्यच्छब्दस्याविभक्तावपि व्यत्ययेन युवादेशः । शर्थ्यं । शृधु प्रसहने । अस्माख्यंतादचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जग्मुपी । गमेर्लिटः क्सुः । उगितश्चेति डीप् । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । गमहनेत्युपधालोपः । जेन्या । जि जये । औणादिक एन्यप्रत्ययष्टिलोपश्च ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

युवं रेभं परिषूतेरुष्यथो हिमेन घमं परितप्रमचये ।

युवं शयोरेवसं पिष्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वंदनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युवं । रेभं । परिऽसूतेः । उरुष्यथः । हिमेन । घमं । परिऽतप्रं । अचये ।

युवं । शयोः । अ॒व॒सं । पि॒ष्य॒थुः । ग॒वि । प्र । दी॒र्घे॒ण । वं॒दनः । ता॒रि॒ । आ॒यु॒षा ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां रेभमृषिं परिषूतेः परितः प्रेरकादुपद्रवादुपपतनाब्धोरुष्यथः । अरुष्यथः । उरुष्यती रक्षाकर्मैति यास्कः । तथाचये ऋषये परितप्रं परितस्तप्रं घर्ममसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्रं दीप्यमानं तुषायिं हिमेन शीतेनोदकेनावारयेथां । यद्वा हविषामचये भक्षयिचेऽग्नये परितप्रं सूर्यकिरणैः संतप्रं घर्मं अहर्नामैतत् । अहर्हिमेन वृष्ट्युदकेन हविःसंपादकव्रीह्याद्युत्पत्त्यर्थमवारयेथां । अपि च । शयोरेतत्संज्ञस्य ऋषेर्गवि निवृत्तप्रसवायां घेनाववसं रक्षकं पयो युवं युवां पिष्यथुः । प्रवर्धितवन्तौ । तथा जीर्णांगो वंदन ऋषिर्दीर्घिणायुषा प्रतारि । युवाभ्यां प्रवर्धितः । प्रपूर्वेस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसं । अवन्तेरीणादिकाऽसञ्च । पिष्यथुः । प्यायी वृद्धौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिङ्छडीश्चेति पीभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युवं वंदनं निर्वृत्तं जरण्यया रथं न दंसा करुणा समिन्वथः ।

क्षेत्रादा विप्रं जनयो विपन्यया प्र वामचं विधत्ते दंसना भुवत् ॥ ७ ॥

युवं वंदनं । निःऽर्चतं । जरण्यया । रथं । न । दसा । करणा । सं । इन्वयः ।

क्षेचात् । आ । विप्रं । जनयः । विपन्यया । प्र । वां । अच । विधते । दंसना । भुवत् ॥ ७ ॥

हे दसावश्विनौ युवं युवां जरण्यया जरया निर्ऽर्चतं निःशेषेण प्राप्तं वंदन-
मृषिं करणा कर्मणां कर्तारौ शिल्पकुशलौ युवां समिन्वयः । समधत्तं । पुनर्यु-
वानमकुरुतं । तच्च दृष्टांतः । रथं न । यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं रथं पुनरप्यभिनवं
करोति तद्वत् । अपि च । विपन्यया स्तुत्या गर्भस्थेन वामदेवेन स्तुतौ संतौ
क्षेचादा । आकारः समुच्चये । मातुरुदरलक्षणाज्जन्मस्थानाद्विप्रं मेधाविनं तमृषिं
जनयः । जनयथश्च । तथा वां युवयोर्दंसना रक्षणात्मकं कर्मावाप्तौ विधते परि-
चरते यजमानाय प्रभुवत् । प्रभवतु । रक्षितुं समर्थं भवतु ॥ निर्ऽर्चतं । ऋ गतौ ।
कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जरण्यया । जरणक्रियाहा
जरण्या । अन्त्यावस्थाच्छंदसि चेति यः । करणा । करोतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
युच् । इन्वयः । इवि व्याघ्री । इदित्त्वान्नुम् । भौवादिकः । जनयः । जनी प्रादुर्भावे ।
णिच्युप्रधावृद्धिः । जनी जृष क्रसु रंजोऽमंताश्चेति मित्रान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ।
छंदस्युभययेति शप आर्द्धधातुक्त्वाखेरनिटीति णिलोपः । विपन्यया । पन स्तुतौ ।
अध्यादयश्चेति भावे यत् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । विधते । विध विधाने । तौदा-
दिकः । लटः शतृ । शतुरुनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भुवत् । भवतेर्लट्युदागमः ।
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसवोस्तिडीति गुणप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निवाधितं ।

स्वर्वतीरित ऊतीयुवोरह चिचा अभीके अभवन्नभिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतं । कृपमाणं । पराऽवति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा । निऽवाधितं ।

स्वऽवतीः । इतः । ऊतीः । युवोः । अहं । चिचाः । अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ परावति दूरदेशे समुद्रमध्ये स्वस्य पितुस्तुल्यस्य त्यजसा त्यागेन
निवाधितं पीडितं भुञ्जुं कृपमाणं युवां स्तुवंतमगच्छतं । युवां रक्षणार्थं गतवन्तौ ।
यस्मादेवं तस्मात् हे अश्विनौ स्वर्वतीः स्वर्वत्यः शोभनगमनयुक्ता इत इतो
मुखाच्चिचाश्चायनीया युवोरह युवयोरेवीतीहृतयो रक्षा अभीके समीपेऽभिष्टयः
सर्वैः प्राखिभिरन्येषांणीया अभवन् । भवन्ति ॥ कृपमाणं । कृपतिः स्तुतिकर्मा ।

अयं च तुदादिर्द्रष्टव्यः । स्वर्वतीः । सुपूर्वादर्तर्भावे विच् । ततो मतुप् । छंदसीर
इति मतुपो वत् । अभिष्टयः । इषु इच्छायां । भावे क्तिन् । शकंश्चादिवात्पररूपत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्वति ।

युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामश्वं वदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वां । मधुऽमत् । मक्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य । औशिजः । हुवन्वति ।

युवं । दधीचः । मनः । आ । विवासथः । अथ । शिरः । प्रति । वां । अश्वं । वदत् ॥ ९ ॥

उत अपि च हे अश्विनौ मधुमन्मधुमंतौ वां युवां स्या सा मक्षिका सरषा
मधुकामा सत्यरपत् । अस्तौत् । तथौशिज उशिजः पुचः कक्षीवान् सोमस्य
पानेन युवयोर्मदे हर्षे निमित्तभूते सति हुवन्वति । युवामाह्वयति । युवं युवां
च तस्यै मक्षिकायै मधु दातुं मधुविद्यार्थिनौ संतौ दधीच आश्ववर्णस्य ऋषेर्मे-
नश्चित्तं श्रुश्रूपया आविवासथः । पर्यचरतं । अथानंतरं तस्मिन्प्रीति सत्यश्वं
युवाभ्यां प्रतिहितमश्वस्य संबंधि यच्छिरस्तद्धां युवां प्रति मधुविद्यामवदत् । स
ऋषिराश्वेन शिरसोपदिष्टवानित्यर्थः ॥ मधुमत् । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् ।
अरपत् । रप लप व्यक्तायां वाचि । मदे । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति
भावेऽप् । हुवन्वति । ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । बहुलं
छंदसीति संप्रसारणं । हवनमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । अंत्यलोप-
श्छांदसः । वर्णव्यापत्योत्वं । अश्वं । अश्वे भवमश्वं । भवे छंदसीति यत् ॥

दशमीमृचमाह ॥

युवं पेदेवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शैर्यैरभिधुं पृतनासु दुष्टरं चकृत्यमिंद्रमिव चर्षणीसहं ॥ १० ॥

युवं । पेदेवे । पुरुऽवारं । अश्विना । स्पृधां । श्वेतं । तरुतारं । दुवस्यथः ।

शैर्यैः । अभिऽधुं । पृतनासु । दुष्टरं । चकृत्यं । इंद्रं इव । चर्षणिऽसहं ॥ १० ॥

अश्विना हे अश्विनौ पेदेवे पेदुनास्वे राज्ञे पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं स्पृधां
संपाप्ते स्पर्धमानानां शत्रूणां तरुतारं तारकं श्वेतं शुभवर्णमिंद्रास्त्वयमश्वं युवं

युवां दुवस्यथः । दत्तवन्तौ । पुनरपि कीदृशं । शयैः । शीर्येत इति शय्या योद्धारः ।
 तैः पृतनासु संयामेषु दुस्तरं । तरीतुमशक्यं । अभिद्युं । अभिगतदीप्तिं । चर्कृत्यं ।
 सर्वेषु कार्येषु पुनः पुनः प्रयोज्यं । इन्द्रमिव चर्षणीसहं । इन्द्रे यथा शत्रून् अभिवति
 एवं शत्रुजनानामभिभवितारमित्यर्थः ॥ स्पृधां । स्पर्धं संघर्षं । क्षिप् चैति क्षिप् ।
 चश्चेन दृशियहणानुर्कर्षणात्तस्य च विध्यन्तरोपसंयहार्थत्वांदकारस्य लोपो
 रेफस्य च संप्रसारणं । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । तरुतारं । तृ अवनतर-
 णयोः । अस्मान्नृचि यसितस्त्वभितस्त्वभितेत्यादौ निपातनादूपसिद्धिः । चर्कृत्यं ।
 करोतेर्यङ्लुगन्ताद्विभाषा कृवृषोरिति क्यप् । ततस्तुक् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टम एकविंशो वर्गः ॥

का राधदिति द्वादशर्चं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । का राधद्वादशत्या
 दुःस्वप्ननाशिण्याद्या गायत्री द्वितीया ककुप् तृतीयाचतुर्थ्या काविराणनष्टरूपी
 पंचमी तनुशिरा षष्ठ्यक्षरैरुष्णिग्विष्टारवृहती कृतिर्विराट् तिस्रो गायत्र्य इति ।
 अस्यायमर्थः । अनुवृत्तेरौशिजो दीर्घतमसः कक्षीवानृषिः । आद्या गायत्री ।
 विद्वांसावित्येषा ककुप् मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । मध्यमश्चेत्ककुबिति हि
 तल्लक्षणं । तृतीया ता विद्वांसित्येषा काविराट् । नवकयोर्मध्ये जागतः काविरा-
 डित्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्थी विपृच्छामीत्येषा नष्टरूपी । नववैराजचयोद-
 शैर्नष्टरूपीत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । प्र या घोष इत्येषा पंचमी तनुशिरा । एका-
 दशिनोः परः षट्कस्तनुशिरैत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । श्रुतं गायत्रमित्येषा षष्ठी
 यद्यपि पादसंख्ययोष्णिङ् भवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् । युवं हीति सप्तमी
 विष्टारवृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारवृहतीति तल्लक्षणोपेतत्वात् । मा
 कक्षा इत्यष्टनी कृतिः । जागतावष्टकश्च कृतिरित्युक्तलक्षणसद्भावात् । दुही-
 यन्निति नवमी विराट् । दशम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आश्विनं वै इति वैश्वदे-
 प्रयोगान्तुल्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमाश्विनं । अथ स्वप्नस्येत्येत्या दुःस्वप्ननाशनं
 प्रतिपाद्यते । अतो या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन तदेव देवता ॥ सूक्तवि-
 नयोगो लैंगिकः । घर्माभिष्टव आदितो नवर्चो विनियुक्ताः । सूच्यते हि ।
 का राधद्वौचाश्विना वामिति नवाभात्यग्निः । आ० ४. ६. इति ॥ का राधद्वौ-
 चाश्विना वामिति नवविष्टदस इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

का राध॒द्वीचा॑श्चिना वा॒ को वा॒ जोष॑ उ॒भयोः । क॒था वि॒धात्य॒प्रचे॒ताः ॥ १ ॥
का । रा॒धत् । हो॒चा । अ॒श्चिना॒ । वा॒ । कः । वा॒ । जोषे॑ । उ॒भयोः । क॒था । वि॒धाति॒ ।
अप्र॑चे॒ताः ॥ १ ॥

अश्चिना हे अश्चिनौ वां युवां का होचा । वाङ्मामैतत् । कीदृशी स्तुतिलक्षणा वाक् राधत् । आराधयति । प्रीतौ करोति । युवयोर्माहात्म्यानुरूपा स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः । किंच वां युवयोरुभयोर्जोषे जोषणे सेवने प्रीणने वा समर्थः कः स्तोता विद्यते । युष्मद्गुणाभिज्ञः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । अप्रचेता युवयोर्माहात्म्यमजानंश्च कथा केन प्रकारेण विधाति । युवां परिचरति । युष्मद्विषयं परिचरणमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ राधत् । राध साध संसिद्धौ । लेट्वाडागमः । जोषे । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । कथा । या हेतौ च छंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने याप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । विधाति । विध विधाने । तौदादिकः । लेट्वाडागमः । अप्रचेताः । प्रकृष्टं चेतो यस्यासौ प्रचेताः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वि॒द्वांसा॒विहुरं॑ पृ॒च्छेद॒र्वि॒द्वानि॒त्याप॑रो अ॒चेताः । नू चि॒न्नु म॑र्ते अ॒क्रौ ॥ २ ॥
वि॒द्वांसा॑ । इत् । दुरं॑ । पृ॒च्छेत् । अ॒वि॒द्वान् । इ॒त्या । अ॒प॒रः । अ॒चे॒ताः । नु । चि॒त् ।
नु । म॑र्ते । अ॒क्रौ ॥ २ ॥

इत्येत्थमनेन पूर्वोक्तप्रकारेणाविद्वान् अज्ञः स्तोता विद्वांसावित् सर्वज्ञावश्चिनावेव दुरो द्वाराणि स्तुतिपरिचरणयोरुपायभूतान्मागान्पृच्छेत् । प्रष्टुमर्हति । अपरोऽश्चिभ्यामन्यः सर्वोऽप्यचेताः । यस्माच्चेतसा ज्ञानेन रहितस्तस्मादश्चिनावेव पृच्छेदित्यर्थः । तौ चाक्रौ श्चुभिरनाक्रांतावश्चिनौ नू चित् क्षिप्रमेव मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुग्रहकतया सनिं धत्त इति वाक्यशेषः ॥ इत्या । या हेतौ च छंदसीति याप्रत्ययः । इदम इश् । एतेतौ रथोः । पा० ५. ३. ४. । इतीद्वावः । यदि या हेतौ चेत्यच्चेदमशब्दस्य नानुवृत्तिस्तदानीमिदमस्थमुः । एतदंतात्परस्या विभक्त्यर्थेत्येन सुपां सुलुगिति विभक्तेर्ऽदेशः । अक्रौ । क्रमु पादविक्षेपे । अस्मात् नञ्युपपदे कृत्यत्पुटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्यपि जनसनखनक्रमगमो

विडिति विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्चयमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसा । हवामहे । वां । ता । नः । विद्वांसा । मन्म । वोचेत । अद्य ।

प्र । आर्चेत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ विद्वांसा सर्वज्ञौ ता वां तौ युवां हवामहे । आह्वयामहे । ता-
वाहूतौ विद्वांसाभिज्ञौ युवां नोऽस्मभ्यं मन्म मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रमद्या-
स्मिन्काले वोचेत । युवाणौ भूयास्तं । स चाहं युवाकुर्युवां कामयमानः स्तुत्या
संयोजयन्वा दयमानो युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चेत् । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ता ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वोचेतं । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । व्रुवो वचिः ।
लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । आर्चेत् । अर्च पूजायां । भौवादिकः ।
तिङ्गं तिङो भवतीति मिपस्तिवादेशः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसा-
दानेषु । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । शानचो लसार्वधातुस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते ।
युवाकुः । युवां कामयत इति युवाकुः । मितद्रादिभ्य उपसंख्यानमिति डुप्र-
त्ययः । अविभक्तावपि व्यत्ययेन युवावौ द्विवचन इति युवादेश आत्वं च ।
यद्वा यु मिश्रणे । औणादिकः काकुप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि पृच्छामि पाक्याङ् न देवान्वपदकृतस्याद्भुतस्य दसा ।

पातं च सहांसो युवं च रभ्यसो नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वषट्ऽकृतस्य । अद्भुतस्य । दसा ।

पातं । च । सहांसः । युवं । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां विपृच्छामि । विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि । पाक्या न । पक्तव्य-
प्रज्ञानान् परिपक्वमतीतन्यान् देवान् न पृच्छामि । किंतु युवामेव सर्वज्ञौ पृच्छा-
मीत्यर्थः । हे दसा दर्शनीयौ तौ युवां वषट्कृतस्य वषट्कारेणामौ हुतस्याद्भु-

हे वसू वासयितारावश्विनौ तादृशौ युवां नोऽस्माकं सुगोपा सुष्ठु गोपायितारौ
रक्षितारौ स्यातं । भवतं । अपि च । नोऽस्मान्पायोरघं पापफलमस्माक-
मिच्छतो वृकान्तेनान्पातं । रक्षतं ॥ महः । महतः । छांदसोऽच्छद्दलोपः ।
रन् । दक्षितिवत्प्रक्रियोच्चेया । व्यत्ययेनैकवचनं । निरततंसतं । तसि अलंकारे ।
अस्माख्यंताल्लुङि णिथिदुसुभ्य इति ल्लेश्च द्विवचनादि च । गुरुसंज्ञाया लघु-
संज्ञाया बाधितत्वात्सन्वद्भावाभावः । सुगोपा । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ।
अघायोः । अघं परेपामिच्छति छंदसि परेच्छायामिति क्यच् । अश्वाघस्यादि-
त्यात्वं । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा कस्मै धातमभ्यमिचिणे नो माकुचा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिथीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातं । अभि । अमिचिणे । नः । मा । अकुच । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।

स्तनभुजः । अशिथीः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ अमिचिणे । अभिचं मित्रराहित्यं । तद्वते कस्मै चिदपि शब्दे
नोऽस्मान्माभिधातं । आभिमुख्येन मावस्थापयतं । अपि च नोऽस्माकं गृहेभ्यः
सकाशास्तनाभुजः स्तनैर्वत्सान्मनुष्यांश्च पालयंत्यो धेनवो गावोऽशिथीः शि-
थुना वत्सेन विरहिता अस्मदीये गृहेऽश्याना वा सत्योऽकुचं चिदस्मानिरगम्ये
प्रदेशे मा गुः । मा गच्छंतु ॥ धातं । धात्रो माङि लुङि गातिस्थेति सिचो
लुक् । न माद्भोग इत्यडभावः । अकुच । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । गुः । इण् गतौ । इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् ।
आत इति रेजुस् । स्तनाभुजः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । स्तनैर्भुजंति पाल-
यंतीति स्तनाभुजः । क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिकी दीर्घः ।
अशिथीः । सख्यशिथीति भाषायां । पा० ४. १. ६२. इति छंदस्यपि व्यत्ययेन
निपातनं द्रष्टव्यं । यदा । शिशुरस्यास्तीति शिथी । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय
ईकारः । नजसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ।
अथवा । शीङ् स्वप्ने । उत्सर्गच्छंदसीति किप्रत्ययः । द्विवचनह्रस्वत्वे । एरनेकाव
इति यण् । छांदसो वकारः । पूर्ववत्समासस्वरौ ॥

नवमीमृचमाह ॥

दुहीयन्मित्रधितये युवाकुं राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इधे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मित्रऽधितये । युवाकुं । राये । च । नः । मिमीतं । वाजऽवत्यै ।

इधे । च । नः । मिमीतं । धेनुऽमत्यै ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिभिर्यावयितारः संयोजयितारौ वा स्तोतारौ मित्रधितये मित्राणां बंधुजनानां धारणार्थं दुहीयन् । युष्मत्सकाशाङ्गनानि दुहन्ति प्राप्नुवन्ति । अतो नोऽस्मानपि वाजवत्यै वाजयुक्ताय च राये धनाय मिमीतं । कुरुतं । तथा धेनुमत्यै धेनुभिर्युक्तायेपेऽन्नाय च नोऽस्मान्मिमीतं । कुरुतं । अस्मभ्यं स्तोतृभ्यो बलयुक्तं धनं गोयुक्तमन्नं च प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन् । दुह प्रपूरणे । दुहिर्दोहः । इगुपधात्किदिति भाव इप्रत्ययः । दुहिमात्मन इच्छति दुहीयति । सुप् आत्मनः क्यच् । दुहीयतेर्लेट्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । दुहेर्लिङि ऋस्य रन् । पा० ३. ४. १०५. । इति व्यत्ययेन रनादेशाभावे रूपमेतत् । छांदसोऽत्यलोपः । यद्वा रनादेशे कृते छांदसो रेफस्य यकारः । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगृह्णन्ति । युवाकु । सुपां सुलुगिति जसो लुक् । मिमीतं । माङ् माने शब्दे च । जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अश्विनोरसनं रथमनश्च वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरि चाकन ॥ १० ॥

अश्विनोः । असनं । रथं । अनश्च । वाजिनीऽवतोः । तेनं । अहं । भूरि । चाकन ॥ १० ॥

वाजिनीवतोः । वाजोऽन्नं बलं वा । तद्वत्क्रियावतोरश्विनोरनश्चमश्वरहितमश्वराहित्येऽपि सामर्थ्यातिशयेन गच्छन्तं रथमसनं । अहं स्तोता समभजं । तेन च रथेन भूरि प्रभूतं श्रेयश्चाकन । कामये ॥ असनं । वन पण संभक्तौ । लङ् । चाकन । कन दीप्निकांतिगतिषु । छांदसो लिट् । एलुत्तमो वेति णित्वस्य विकल्पनाद्बुद्धभावः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अयं समह मा तनूह्याते जनाँ अनु । सोमपेयं सुखी रथः ॥ ११ ॥

अयं समह मा तनु । उह्याते । जनान् । अनु । सोमपेयं । सुखः । रथः ॥ ११ ॥

हे समह धनेन सहित हे रथ अयं पुरोवर्ती त्वं मा मां तनु । विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्धं कुरु । यद्वा । अयमानं त्वां प्राप्नुवंतं मामिति योज्यं । स च सुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वा रथो जनाननु स्तोतृजनेषु सोमपेयं सोमपानं प्रत्यूह्याते । उह्यते । अश्विभ्यां नीयते । अतोऽश्विभ्यां यद्दीयते तत्सर्वं रथ एव ददातीति रथं संवोध्य प्रार्थना ॥ अयं । इदोऽयं पुंसि । पा० ७. २. १११ । यद्वा अयं पयं गतौ । पचाद्यच् । समह । मघमिति धननाम । मघेन सह वर्तते इति समघः । छांदसो वर्णविकारः । यद्वा । मह पूजायां । महयति पूजयतीति महो धनं । पचाद्यच् । उह्याते । वह प्रापणे । कर्मणि लेट्या-
डागमः । यजादित्वात्संप्रसारणं । तस्य छांदसो दीर्घः । अदुपदेशात्सर्वधातु-
कानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । सोमपेयं । पा पाने । अचो यदिति भावे यत् । ईद्यतीति ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अथ स्वप्नस्य निर्विंदेऽभुंजतश्च रेवतः । उभा ता वसि नश्यतः ॥ १२ ॥

अथ । स्वप्नस्य । निः । विंदे । अभुंजतः । च । रेवतः । उभा । ता । वसि । नश्यतः ॥ १२ ॥

अधेदानीं प्रभातसमये स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति निर्विंदे । निर्विणोऽस्मि । तथा-
भुंजतः परानरक्षतो रेवतो धनवतश्च पुरुषस्य एवंबूतं पुरुषं प्रत्यपि नि-
र्विणोऽस्मि । यतस्तावुभौ वसिं क्षिप्रं नश्यतः । नाशं प्राप्नुतः । स्वप्नदृष्टः
पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते कदर्थस्येव धनमभुक्तमदत्तं सत् क्षिप्रमेव नश्यति ।
तदुभयविषयो निर्विंदो मां बाधत इत्यर्थः । अत्र स्वप्नमात्रस्यासत्त्वप्रतिपादनेन
दुःस्वप्नस्याप्यसत्त्वावः प्रतिपादितः । अत एषा दुःस्वप्ननाशिनीति युज्यते ॥
स्वप्नस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं षष्ठी । विंदे ।
विद् लाभे । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चुसभावः । रेवतः । रयिश्चान्मनुष्यः ।

रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत् । रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वमिति तस्योदात्तत्वं । उभा ता । उभयत्र सुपां सुलुगित्वाकारः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले सप्तदशोऽनुवाकः ॥

अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र कदित्येति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कदित्या पंचोना वैश्वदेवं वेति । अनुवर्तमानः कक्षीवानृषिः । अनादिशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा इंद्रो वा देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

कदित्या नूँः पाचं देवयतां अवन्तिरो अंगिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानेद्विश आ हर्म्यस्यो रु क्रंसते अश्वरे यजत्रः ॥ १ ॥

कत् । इत्या । नृन् । पाचं । देवऽयतां । अवत् । गिरः । अंगिरसां । तुरण्यन् ।

प्र । यत् । आनद । विशः । आ । हर्म्यस्य । उरु । क्रंसते । अश्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

नूँः पाचं नृन्पाता नृणां स्तुतेर्नृणां पुरुषाणां रक्षणशील इंद्रस्तुरण्यन् गोरूपं धनं प्रेरयन् देवयतां देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वेन्द्रमात्मन इच्छता-मंगिरसामृषीणामस्माकमित्येत्थं प्रयुज्यमाना गिरः स्तुतीः कत् कदा कस्मिन्काले अवत् । ऋणुयात् । यद्यदा स इंद्रो हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितगृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबन्धिनी विश ऋत्विग्लक्षणात्मनुष्णानाभिमुख्येन प्रानद । प्राप्नोति । तदानी-मश्वरेऽस्मदीये यज्ञे यजत्रो यष्टव्यः सन् उरु बहुलं क्रंसते । क्रमते । स्वयमे-वोत्सहत इत्यर्थः ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपश्छांदसः । नूँः पाचं । नृन् पे । पा० ८. ३. १०. इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्यूकारः सानुनासिकः । पाचं । पा रक्षणे । ताच्छीलिकस्तृन् । व्यत्ययेन सोरमादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावे यण् । देवयतां । सुप आत्मनः क्यच् । ततो लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवत् । श्रु अवणे । लेट्य-डागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तुरण्यन् । तुरण्य त्वरायां । कंडादिः । आनद । अन्तोतेर्लङिः व्यत्ययेन परस्मैपदं । श्रौ प्राप्ते व्यत्ययेन अम्विकरणः । मश्यादित्वे जण्वं । आडागमः । हर्म्यस्य । हर्म्यशब्दादर्शनादित्वादच् । क्रंसते ।

क्रमु पादविक्षेपे । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । पा० १. ३. ३८. । इत्यात्मनेपदं । लेट्य-
डागमः । सिद्बहुलं लेटीति सिप् । यजचः । अमिनक्षीत्यादिना यजेरचन्त्ययः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स्तंभीच्च द्यां स धरुणं प्रुषायद्भुवाजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनु स्वजां महिषश्चक्षत् द्यां मेनामश्वस्य परि मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तंभीत् ह । द्यां । सः । धरुणं । प्रुषायत् । ऋभुः । वाजाय । द्रविणं । नरः । गोः ।

अनु । स्वऽजां । महिषः । चक्षत् । द्यां । मेनां । अश्वस्य । परि । मातरं । गोः ॥ २ ॥

स इंद्रो द्यां द्युलीकं स्तंभीच्च । स्तभाति खलु । तथा गोः पणिभिरपहतस्य
गोसमूहस्य वजस्योदकस्य किरणसमूहस्य वा नरो नेता । स इंद्र ऋभुः सूर्यात्मनोरु
विस्तीर्णं भासमानः सन् द्रविणं सर्वैः प्राणिभिरभिद्रवणीयं धरुणं । उदकना-
मैतत् । सर्वस्य धारकं वृष्णुदकं वाजायानार्थं वलार्थं वा प्रुषायत् । मुष्णाति
सिंचति प्रवर्पतीत्यर्थः । अपि च । महिषः । महन्नामैतत् । महान्सूर्यरूपीन्द्रः
स्वजां स्वसकाशादुत्पन्नां द्यां । वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति वा रात्रिः ।
यद्वा । प्रकाशेन वृणोतीति वा उषाः । तामनु चक्षत् । चष्टिः पश्यतिकर्मा ।
अनु पश्चात्पश्यति प्रकाशते । स्वयं प्रौढप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया
रात्रेरुपसथ्य पश्चादुदेतीत्यर्थः । अपि चेदमपरमाश्वर्यं यदयमश्वस्य मेनां । स्त्री-
नामैतत् । स्त्रियं वडवां गोमातरं जननी । परिवर्परीत्ये । विपरीतामकरोत् ।
कदाचिदिंद्रो लीलयाश्वायां गामुत्पादयामास । तद्व प्रतिपाद्यते मंत्रान्तरे चेंद्र-
वाक्यरूपेणैतद्विषयमवगम्यते ॥ धरुणं । धारेणिलुक् चेत्युनप्रत्ययः । प्रुषायत् ।
मुष ऋषि स्नेहनसेचनपूरणेषु । क्रैव्यादिकः । लेट्यडागमः । छंदसि शायजपीत्य-
हावपि आप्राप्नौ शायजादेशः । नरः । नृ नये । बहुलवचनादृदोरंबिति कर्तर्यप् ।
चक्षत् । चक्षिष् व्यक्तायां वाचि । छांदसो लङ् । बहुलं छंदसीति शपो
लुगभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नक्षद्वर्धमंरुणीः पूर्य राट् तुरो विशामंगिरसामनु द्यून् ।

तद्वद्वजं नियुतं तस्मिद्भ्यां चतुष्पदे नयीय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हव । अरुणी । पूर्वे । राट् । तुरः । विशां । अंगिरसां । अनु । द्यून् ।
तक्षत् । वज्रं । निऽयुतं । तत्संभत् । द्यां । चतुःऽपदे । नर्याय । द्विऽपादे ॥ ३ ॥

अरुणीरुणवर्णा आरोचमाना वोपसो राट् राजयन्प्रकाशयन्सूर्यान्नेन्द्रः पूर्वे
पूर्वेर्कपिभिः प्रयुक्तं हवमिदानीमस्माभिः क्रियमाणमाह्वानं नक्षत् । नक्षत् ।
मृणोतु । कीदृशः । अनु द्यून् अनुदिवसं विशां मनुष्याणामंगिरसामृषीणां
स्तोतृणां तुरः । धनस्य प्रेरयिता । अपि च स इन्द्रो वज्रं स्वकीयमायुधं नियुतं
हंतव्यं सह नितरां युक्तं तक्षत् । अकरोत् । तथा द्यां द्युलोकं तत्संभत् । अस्तं-
भयत् । यथाधो न पतति तथाकरोदित्यर्थः । किमर्थं । नर्याय नृभ्यो हिताय
चतुष्पदे गवाश्वाद्ये द्विपादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नक्षत् । नक्ष
गतौ । लेट्छडागमः । पूर्वे । पूर्वेः कृतमिनि यौ चेति यप्रत्ययः । राट् । राज
दीप्तौ । अस्मादंतर्भावितव्यर्थात् किप् । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः ।
तक्षत् । तक्षू तक्षू तनूकरणे । बहुलं छंदस्यमाह्वोगेऽपीत्यडभावः । तत्संभत् ।
एभि स्तुभि गतिप्रतिबंधे । अस्माद्यंतात्तुडि चडि रूपं । चडान्यतरस्यामित्यु-
पोत्तमस्योदात्तत्वं । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्यत्वान्निघाताभावः । चतुष्पदे । चत्वारः
पादा अस्य । संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । चतुर्थैकवचने
भसंज्ञायां पादः पदिति पञ्चावः । द्विपादे । पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं तु विशेषः ।
अयस्सयादित्वेन प्रदत्ताज्ञसंज्ञाया अभावे पञ्चावाभावः । द्विचिभ्यां प्राहन्मूर्द्धसु
बहुव्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

अस्य मदे स्वयं दा ऋतायापीवृतमुसियाणामनीकं ।

यद्य प्रसर्गे चिकुक्चिवर्तदप दुहो मानुपस्य दुरो वः ॥ ४ ॥

अस्य । मदे । स्वयं । दाः । ऋताय । अपिऽवृतं । उसियाणां । अनीकं ।

यत् । ह । प्रऽसर्गे । चिऽकुक्चि । निऽवर्तत् । अपि । दुहः । मानुपस्य । दुरः । वृत्तिं वः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्यताय यज्ञार्थे स्वयं स्तुत्यमपीवृतं
पणिभिर्गुहासु निगूढमुसियाणां गवामनीकं संघं दाः । अंगिरोभ्यो दत्तवानसि ।
उत्तरार्द्धः परोक्षकृतः । यद्य यदा खलु प्रसर्गे युद्धे चिकुक्चिषु लोकेषुच्छित्त
इन्द्रो निवर्तत् । नितरां वर्तेत । तदानीं स इन्द्रो दुहो द्रोघुर्मानुपस्य मनोः संबं-

धिनोऽसुरस्य पणेः संबन्धीनि दुरो द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहिताव्यपवः ।
 अपवृणोति । उद्धाटयति ॥ स्वये । स्तु शब्दोपतापयोः । ऋहलोऽर्थत् । संज्ञा-
 पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावः । अपीवृतं । अपिपूर्वावृणोतेः कर्मणि निष्ठा ।
 निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रसर्गे ।
 प्रकर्षेण सृज्यन्ते विमुच्यन्तेऽस्मिन्नपि इति प्रसर्गः । अधिकरणे घञ् । कृदन्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । छांदसस्थायादिस्वराभावः । निवर्तन् । वृत्तु वर्तने । लेङ्-
 डागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वः । वृज् वरणे । छांदसो लुङि संवे घसेति
 च्लेर्लुक् । गुणे हल्ङादिलोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तुरणं भुरण्यू ।

शुचि यत्ते रेक्ण अयंजंत सवदुधायाः पयं उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

तुभ्यं । पयः । यत् । पितरौ । अनीतां । राधः । सुऽरेतः । तुरणं । भुरण्यू इति ।

शुचिं । यत् । ते । रेक्णः । आ । अयंजंत । सवः । दुधायाः । पयः । उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र तुरणे क्षिप्रकारिणे तुभ्यं भुरण्यू कृत्स्नं जगत्पोषयंत्यौ पितरावुत्पाद-
 यंत्यौ द्यावापृथिव्यौ यद्यदा पयः सांताम्यलक्षणं हविरनीतां । गोष्वनयतां । न्यधि-
 घातामित्यर्थः । कीदृशं पयः । राधः । राधकं समृद्धिकरं । सुरेतः । शोभनरेतस्कं ।
 कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः । हविषः सकाशाद्दि जगदुत्पद्यते । अग्नौ प्रास्ता-
 हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति ।
 यद्यदा च द्यावापृथिवीभ्यां गोष्वानीतं शुचि शुद्धं सवदुधायाः क्षीरस्य दोग्ध्रा
 उस्त्रियाया गोः पयो रेक्णः । धननामैतत् । धनवदतिप्रियं । यद्वा । अतिरिक्तं
 प्रवृद्धं । एवंविधं हविस्तुभ्यमायजंत । आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् ।
 तदानीं दुरो मानुषस्य द्वाराण्यपवृणोतीति पूर्वया संबन्धः ॥ अनीतां । शीज्
 प्रापणे । लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सुरेतः । सोमनसी अलोमोषसी
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुरणे । तुरण त्वरायां । कंडादिः । क्रिप् चेति क्रिप् ।
 अतोलोपयलोपौ । भुरण्यू । भुरण धारण्योपणयोः । अयमपि कंडादिः ।
 औणादिक उपत्ययः ॥

५ ॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

पथीमृचमाह ॥

अथ प्र जज्ञे तरणिर्ममत्तु प्र रोच्यस्या उपसो न सूरः ।

इदुर्गभिराष्ट स्वेदुहव्यैः सुवेण सिंचन् जरणाभि धाम ॥ ६ ॥

अथ । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उपसः । न । सूरः ।

इदुः । येभिः । आष्ट । स्वऽइदुहव्यैः । सुवेण । सिंचन् । जरणा । अभि । धाम ॥ ६ ॥

अधेदानीमयमिन्द्रः स्तुतिभिः प्रीयमाणः सन् प्रजज्ञे । प्रकर्षेण प्रादुर्बभूव । स तरणिः शत्रूणां तारकोऽस्मान्ममत्तु । मादयतु । स च प्ररोचि । प्रकृष्टं रोचते । तत्र दृष्टान्तः । अस्या अस्माभिर्दृश्यमानाया उपसः समीपे वर्तमानः सूरौ न । सूर्य इव । जरणा जरणीयः स्तोतव्य इदुः सोमो धामाहवनीयलक्षणं स्थानमभिलक्ष्य सुवेण सिंचन् सिच्यमानः सन् स्वेदुहव्यैः स्वभूतसमृद्धहविष्कैर्यभिरंस्माभिराष्ट । आशित आसीत् । तानस्मान्मादयत्वित्यर्थः ॥ जज्ञे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्युपधालोपः । ममत्तु । मदी हर्षे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य शुः । रोचि । रुच दीप्तौ । छंदसो वर्तमाने लुङ् । व्यत्ययेन च्छेष्टिणादेशः । आष्ट । अश भोजने । कर्मणि लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । ब्रथादिपत्वे ण्वत् । आडागमः । यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । स्वेदुहव्यैः । इति परमैश्वर्ये । औणादिक उप्रत्ययः । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । इदूनि प्रभूतानि च तानि हव्यानि स्वभूतानि च हव्यानि येषां । यद्वा । जिइंधी दीप्तौ । स्वायत्तानीदूनीद्वानि हव्यानि येषां । अथवा । स्वभूतमिदं पुरोवर्ति हव्यं हविर्येषां ते तथोक्ताः । पृषोदरादिवाद्भिमतरूपसिद्धिः । सिंचन् । पिच् क्षरणे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । शे मुचादीनामिति नुम् । जरणा । जरतिः स्तुतिकर्मा । अस्मात्कर्मणि ल्युट् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । व्यत्ययेन लिट्स्वराभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

स्विध्मा यद्धनधितिरपस्यात्सूरो अध्ये परि रोधना गोः ।

यद्ध प्रभासि कृत्यां अनु दूननर्विशे पश्चिपं तुराय ॥ ७ ॥

सुऽइध्मा । यत् । वनऽधितिः । अपस्यात् । सूरः । अध्ये । परि । रोधना । गोः ।

यत् । ह । प्रऽभासि । कृत्यान् । अनु । दून । अनर्विशे । पशुऽइपे । तुराय ॥ ७ ॥

पुरा यद्यदा सूरः सूर्यस्तमस्तमोरूपस्य शुष्णस्यासुरस्यापीतेः संयामान्मु-
क्तोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे अद्रिवः । आदृणात्यन्तेनेत्यद्रिवजः । तद्विन्दु-
तं फलितं । मेघनामैतत् । मेघरूपेणावृण्वन्तं हेति हन्तारं शुष्णमसुरमस्य । निर-
सितवानसि । यद्वा । अस्य शुष्णस्यासुरस्य हेति हननसाधनमायुधं फलितं
मेघलक्षणं प्राभांक्षीरिति शेषः । तथा शुष्णस्य चित् शोषयितुरसुरस्य च
यदोज आच्छादकं चलं दिवस्परि द्योतमानस्य सूर्यस्योपरि परिहितमाच्छा-
दितं सुगन्धितं सुष्ठु सूर्ये सक्तं तदोजस्तस्मात्सूर्यादादः । आदृणाः । विच्छिष्टं
कृतवानसीत्यर्थः ॥ अद्रिवः । छंदसीर इति मतुपो वत् । मतुवसो रुरिति नकारस्य
स्त्वं । हेति । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादन्तेः कर्तरि क्तिन् । जतिभू-
तीत्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिरन्तोदात्तत्वं च । अस्य । असु क्षेपणे । लटः सिप् ।
तस्य व्यत्ययेन ह्यदेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यं
इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । अदः । दृ विदारणे । लङि सिप् । बहुलं छंदसीति
विकरणस्य लुक् । गुणे हल्ङ्ङाभ्य इति सिलीपः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामा मदतामिद्रु कर्मन् ।

त्वं वृचमाशयानं सिरासु महो वज्रेण सिष्वपो वराहुं ॥ ११ ॥

अनु त्वा मही इति । पाजसी इति । अचक्रे इति । द्यावाक्षामा । मदता । इन्द्र । कर्मन् ।

त्वं । वृचं । आशयानं । सिरासु । महः । वज्रेण । सिष्वपः । वराहुं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र मही मही मह्यौ पाजसी बलवत्यावचक्रे अचक्रमाणे सर्वत्र व्याप्य
वर्तमाने द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ कर्मन् वृचवधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तं
त्वामनु मदतां । इष्टमकुर्ता । अन्वमन्येतां वा । तथा च तैत्तिरीयकं । स
आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृचमहन्निति । तदनन्तरं त्वमाशयानं आ समन्ताद्वाप्य
वर्तमानं वराहुं वराहारं वृचमसुरं सिरासु सरणशीलास्वप्सु महो महता वज्रेण
हत्वा सिष्वपः । अस्वापयः । पातितवानित्यर्थः ॥ मही । सुपां सुलुगिति
विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घः । पाजसी । पाजसश्चो बलवाचको लक्षणयान तद्वति
वर्तते । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति विभक्तेरीकारादेशः । द्यावाक्षामा ।

द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वये चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्नं ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । मदतां । मदी हर्षे । व्यात्ययेन शप् । बहुलं छंद-
स्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । महः । महतः । करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी ।
अच्छद्दलोपश्छांदसः । सिध्वपः । जिध्वप् शये । अस्माख्यंतात् लुङि चङि
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् स्वापेश्चङि । पा० ६, १. १९. इति संप्रसारणं
न क्रियते ॥

त्रादशीमृचमाह ॥

त्वमिंद्र नर्यो याँ अवो नृन्तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशनां मंदिनं दावृत्रहणं पार्थं ततश्च वज्रं ॥ १२ ॥

त्वं । इंद्र । नर्यः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य । सुऽयुजः । वहिष्ठान् ।

यं ते । काव्यः । उशनां । मंदिनं । दात् । वृत्रहणं । पार्थं । ततश्च । वज्रं ॥ १२ ॥

हे इंद्र नर्यो नृभ्यो हितस्त्वं यानृन्नेतृनश्चानवः । अवसि रक्षसि । तान्वातस्य
तुल्यान् तद्वच्छीघ्रं गच्छतः सुयुजः शोभनं रथेन युज्यमानान्वहिष्ठान् अतिशयेन
वोदूतनश्चान्तिष्ठ । आरोहेत्यर्थः । काव्यः कवेः पुत्र उशना मंदिनं मदकरं यं वज्रं
ते तुभ्यं दात् । दत्तवान् । तं वज्रं वृत्रहणं वृत्रस्यासुरस्य घातकं पार्थं शत्रूणां
पारणेऽतिक्रमणे समर्थं च ततश्च । तनूकृतवानसि ॥ अवः । अवतेर्लेट्यडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । वहिष्ठान् । वोदूश्चानृच्छंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठेमेयः-
स्विति नृलोपः । पार्थं । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अस्माख्यंतादचो यदिति यत् ।
ततश्च । तच्छू तच्छू तनूकरणे । पुरुषव्यत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

त्वं सूर्यो हरितो रामयो नृभरच्चक्रमेतंशो नायमिंद्र ।

प्रास्य पारं नवतिं नाभ्यानामपि कर्तमवर्तयोऽयं ज्यून् ॥ १३ ॥

त्वं । सूर्यः । हरितः । रामयः । नृन् । भरत् । चक्रं । एतंशः । न । अयं । इंद्र ।

प्रऽअस्य । पारं । नवतिं । नाभ्यानां । अपि । कर्तं । अवर्तयः । अयं ज्यून् ॥ १३ ॥

हे इंद्र सूर्यः सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं हरितो हरिद्वर्णानृन्नेतृनश्चान् । यज्ञा
रसहरणशीलान् रश्मीन् रामयः । उपारमयः । एतंशो न । एतंश इति सूर्या-

श्वस्याख्या । तथा च श्रूयते । एतशेन त्वा सूर्यो देवता गमयत्विति । त्रशब्द-
 श्चार्थः । एतशश्च रथस्य चक्रं भरत् । प्रावहत् । अपि च । त्वं नाभ्यानां नावा
 तार्याणां नदीनां नवतिं नवतिसंख्यामतीत्य वर्तमानं पारं तीरदेशं । सप्तम्यर्थे
 द्वितीया । तीरदेशेऽयज्यून अयजमानान् यज्ञविहीनानसुरादीन् प्रास्य प्रक्षिप्य
 तत्र कर्तमवर्तयः । कर्तव्यमपि कृत्वा तानयजमानानवर्तयः । प्रापयः ॥ रामयः ।
 लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको
 दीर्घः । प्रास्य । असु क्षेपणे । अस्मात् त्यपि रूपं । नाभ्यानां । नौवयोधमेत्या-
 दिना यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

त्वं नो अस्या ईदु दुर्हणायाः पाहि वज्जिवो दुरितादभीके ।

प्र नो वाजान् रथ्यो अश्वबुध्यानिषे यंधि अवंसे सूनृतयि ॥ १४ ॥

त्वं नः । अस्याः । ईदु । दुःहनायाः । पाहि । वज्जिऽवः । दुःऽइतात् । अभीके ।

प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वबुध्यान् । इषे । यंधि । अवंसे । सूनृतयि ॥ १४ ॥

हे वज्जिवो वज्रवन्निद्र त्वं दुर्हणाया दुःखेन हंतव्याया अस्या अवृत्तेदा-
 रिष्टान्नोऽस्मान्पाहि । रक्ष । तथा दुरितात्पापादभीकेऽभिप्राप्ते समीप-
 वर्तिनि संयामेऽस्मान् रक्ष । अपि च । नोऽस्मभ्यं रथ्यो रथयुक्तान् अश्व-
 बुध्यान् अश्वानां बोधकान् । अश्वान् यावज्जित्वा भ्यंते तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्व-
 बुध्यान् । छांदसो वर्णविकारः । अश्वमूलान् अश्वप्रमुखानित्यर्थः । सर्वे हि
 धनमश्वमूलं दासापवर्गं । यथोक्तं दासप्रवर्गं रथिमश्वबुध्यमिति । एवंविधान्वा-
 जान् धनानि प्रयंधि । प्रयच्छ । किमर्थं । इषे । अन्नार्थं । अवंसे । कीर्त्यर्थं ।
 सूनृतयि । सूनृता प्रियसत्यात्मिका वाक् । तदर्थं च ॥ दुर्हणायाः । ईषदुःसुर्विति
 हंतेः कर्मणि खल । पाहि । पादादित्वान्निघाताभावः । वज्जिवः । वज्रोऽस्या-
 स्तीति वज्जी हस्तः । तद्वान् वज्जिवान् । छंदसीर इति मनुषो वत्वं । संबुद्धौ
 मनुवसो रुरिति नकारस्य रुत्वं । रथ्यः । छांदसीवनिपाविति रथशब्दान्मत्वर्थीय
 ईकारः । यंधि । यम उपरमे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वा छंदसीति
 हेः पित्त्वेन डिच्चाभावादङितश्चेति हेर्धिः ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

मा सा ते अस्मात्सुमतिर्वि दसवार्जप्रमहः समिधो वरंत ।

आ नो भज मघवन्नोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मात् । सुऽमतिः । वि । दसत् । वार्जऽप्रमहः । सं । इधः । वरंत ।

आ । नः । भज । मघऽवन् । गोऽपु । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते । सधऽमादः । स्याम ॥ १५ ॥

हे वाजप्रमहः । वाजैर्धनैः प्रमहनीयं ते त्वदीया सा सुमतिः शोभनानु-
ग्रहरूपा बुद्धिरस्मात् अस्मासु मा विदसत् । मा विशुष्यतु । तपेपोऽन्नान्यस्मान्
संवरंत । संवृतान्कुर्वंतु । हे मघवन् धनवन्निद्र अर्यो धनपतिस्त्वं नोऽस्मान्
गोष्वाभज । प्रापय । ते तव मंहिष्ठा अतिशयेन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वयं
सधमादः स्याम । पुत्रपौत्रादिभिः सह माद्यंतो भवेम ॥ अस्मात् । सुपां सुलुगिति
सप्रम्या लुक् । दसत् । दसु उपक्षये । माङि लुङि पुपादित्वादङ् । वाजप्रमहः ।
वाजैर्धनैः प्रकृष्टं महस्तेजो यस्य स तथोक्तः । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः ।
षाष्टिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । वरंत । वृज् वरणे । व्यत्ययेन शप् । गोषु । सावेकाच
इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन् साववर्णंति प्रतिषेधः । अर्यः । अर्यः
स्वामिवैश्ययोरिति निपात्यते । अर्यस्य स्वाम्याख्या चेदित्यंतोदात्तत्वं । मंहिष्ठाः ।
महि वृद्धौ । इदित्त्वान्मुम् । अस्मादंतर्भावित्तरथानृच् । तुष्टंदसीतीष्ठन् । तुरिष्टे-
मेयःस्त्विति तृलोपः । सधमादः । मद तृप्रियोगे । चीरादिकः । सह मादयंते
तृप्ता भवन्तीति सधमादः । क्तिप् चेति क्तिप् । जस् । सध मादस्ययोश्चंदसीति
सहस्य सधादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे षड्विंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थान्श्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवृक्षभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ प्रथमाष्टकः समाप्तः ॥

SARVANUKRAMA H.

Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses	Author.	Daily.	Metre.	Page.
1.1.1	1.1.1	Agnim	9	Madhucchandāḥ of the family of Viśvāmitraḥ.	Agniḥ.	Gāyatrī.	43
1.1.2	1.1.3	Vāyo	9	The same.	1-3 Vāyuḥ, 4-6 In- dra-Vāyū, 7-9 Mitrā- Varuṇau.	The same.	53
3 1.1.3	1.1.5	Asvinā	12	1-3 Asvinau, 4-6 In- draḥ, 7-9 Viśvedevāḥ, 10-12 Sarasvatī.	64
4 1.2.1	1.1.7	Sunīpakṛitnumi	10	Indraḥ.	76
5 1.2.2	1.1.9	K tu	10	The same.	84
6 1.2.2	1.1.11	Yunijanti	10	Indraḥ, 4-9 Marutaḥ, 5 and 7 Indraḥ and Marutaḥ.	92
7 1.2.4	1.1.13	Indram it	10	Indraḥ.	102
8 1.3.1	1.1.15	Indra sūnasim	10	The same.	111
9 1.3.2	1.1.17	Indrehi	10	120
10 1.3.3	1.1.19	Gāyanti	12	Anushtubh.	127
11 1.3.4	1.1.21	Indram	8	Jetā, son of Ma- dhucchandāḥ.	The same.	140
12 1.4.1	1.1.22	Agnim	12	Medhātithiḥ, of the family of Kaviḥ.	Agniḥ, 6 Agnir Nir- mathyaḥ and Agnir Āhavanīyaḥ.	Gāyatrī.	148
13 1.4.2	1.1.24	Susamiddhaḥ	12	The same.	1 Idhmaḥ or Samid- dhaḥ, 2 Tanūnapāt, 3 Nārāsaṇsaḥ, 4 Ilaḥ, 5 Barhiḥ, 6 Devīr Dvāraḥ, 7 Ushāsā-Na- ktā, 8 Daivyā Hotā- rau Pracetasau, 9 Ti- ro Devyaḥ (Sarasvatī, Ilā, Bhārati), 10 Tva- shṭā, 11 Vanaspatiḥ, 12 Svāhākṛitayaḥ, (Ā- pram sūktam.)	The same.	156
14 1.4.3	1.1.26	Aibhiḥ	12	Viśve devāḥ.	165

Hymn.	Māṇḍala Anuvāka Sūktā	Aṣṭaka Adhyāya Varga	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author	Deity.	Meter.	No.
66	5.5.10	4.4.4	Ā cikitāna	6	Rātaḥavyah.	Mitrā-Varupau.	Anuṣṭup.	569
67	5.5.11	4.4.5	Bal itthā	5	Yajataḥ.	The same.	The same.	570
68	5.5.12	4.4.6	Pra vo mitrāya	5	The same.	Gāyatrī.	571
69	5.5.13	4.4.7	Trī rocanā	4	Urucakrih.	Trisṭup.	572
70	5.5.14	4.4.8	Pururū	4	The same.	Gāyatrī.	573
71	5.5.15	4.4.9	Ā 10 pṛatam	3	Bāhuvṛiktaḥ.	The same.	574
72	5.5.16	4.4.10	Ā mitr.	3	The same.	Uṣṇik.	575
73	5.5.17	4.4.11	Ā ad alyā	10	Paurah.	Āśvinau.	Anuṣṭup.	576
74	5.5.18	4.4.12	Ā 10 Lilo devau	10	The same.	The same.	The same.	577
75	5.5.19	4.4.13	Ā 10 priyat.	9	Avasyuḥ.	Panktiḥ.	578
76	5.5.20	4.4.14	Ā bhūti	5	Atrih.	Trisṭup.	579
77	5.6.5	4.4.10	Ā 10 ryāvāpā	5	The same.	The same.	580
78	5.6.6	4.4.19	Āśvinau	9	Saptavadhriḥ.	1-3 Uṣṇik, 4 Trisṭup, 5-9 Anuṣṭup	581
79	5.6.7	4.4.21	Mahe naḥ	10	Satyāśravāḥ.	Uṣhāḥ.	Panktiḥ.	582
80	5.6.8	4.4.23	Dyudadyāmān.	6	The same.	The same.	Trisṭup.	583
81	5.6.9	4.4.24	Yunjate	5	Śyāvāśvah.	Savitā.	Jagatī.	584
82	5.6.10	4.4.25	Tat savituḥ	9	The same.	The same.	1 Anuṣṭup, 2-9 Gāyatrī.	585
83	5.6.11	4.4.27	Acchā vada	10	Atrih.	Parjanyaḥ.	Trisṭup, 2-4 Jagatī, 9 Anuṣṭup.	586
84	5.6.12	4.4.29	Bal itthā	3	The same.	Prithivī.	Anuṣṭup.	587
85	5.6.13	4.4.30	Pra samṛāje	8	Varupah.	Trisṭup.	588
86	5.6.14	4.4.32	Indrāgni	6	Indra-Agnī.	Anuṣṭup, 6 Virāṭpūrvā.	589
87	5.6.15	4.4.33	Pra vo mahe	9	Evayāmarut.	Marutaḥ.	Atijagatī.	590
88	6.1.1	4.4.35	Tvam hy agne	13	Bharadvājo Bā-rhaspatyah.	Agnih.	Trisṭup.	591
89	6.1.2	4.5.1	Tvam hi kshai-tavat	11	The same.	The same.	Anuṣṭup, 11 Sakavari.	592
90	6.1.3	4.5.3	Agne sah	8	Trisṭup.	593
91	6.1.4	4.5.5	Yathā hotaḥ	8	The same.	594
92	6.1.5	4.5.7	Huve vaḥ	7	595
93	6.1.6	4.5.8	Pra navyasā	7	596
94	6.1.7	4.5.9	Mūrdhānam	7	Vaiśvānarāgñih.	Trisṭup, 6 & 7 Jagatī.	597
95	6.1.8	4.5.10	Prkshasya	7	The same.	Jagatī, 7 Trisṭup.	598
96	6.1.9	4.5.11	Ahaś ca	7	Trisṭup.	599
97	6.1.10	4.5.12	Puro vaḥ	7	Agnih.	Trisṭup, 7 Dvipadā.	600
98	6.1.11	4.5.13	Yajasva	6	The same.	Trisṭup.	601
99	6.1.12	4.5.14	Madhye hotā	6	The same.	602
100	6.1.13	4.5.15	Tvad viśvā	6	603
101	6.1.14	4.5.16	Agnā yah	6	Anuṣṭup, 6 Sakavari.	604
102	6.1.15	4.5.17	Imam ū shu	19	Bharadvājah or Vitahavyah- (Āngirasah).	Jagatī, 3 and 15 Sakavari, 6 Atisakavari, 10-14, 16 and 19 Trisṭup, 17 Anuṣṭup, 18 Bṛhatī.	605